51593
1-6.

1991 125. ÉVFOLYAM 1–2. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

A [illegible]ITÁS ÉVE

Makkay János: Az uráli-finnugor őstörténet néhány kérdése az indoeurópai őstörténet szemszögéből

Fügedi Erik: Sepelierunt corpus eius in proprio monasterio. A nemzetségi monostor

Mesterházy Károly: A többosztatú falusi ház kialakulása

Kovács László: Salamon pénzveréséről

F. Font Márta: II. András orosz politikája és hadjáratai

Tisztelt Olvasó!

A Századok a Magyar Történelmi Társulat nagy tradíciókkal rendelkező tudományos orgánuma 1867 óta jelenik meg folyamatosan. Alapításakor, s utána még hosszú évtizedeken keresztül évente 10 alkalommal jelent meg, s előfizetőinek ezenfelül még egy pótfüzetet is juttatott.

A jelenlegi Századok, nemhogy e tradíciók folytatásához, de rendszeres megjelentetéséhez sem rendelkezik elegendő anyagi eszközzel. Szerkesztőségünk a folyóirat kiadása körül évek óta állandósult válság következtében arra az elhatározásra jutott, hogy kísérletet tesz e helyzet megváltoztatására. A központi költségvetési támogatás emelésében nem reménykedhetünk, sőt reálértékben ez az állami támogatás évek óta csökken, s ez a többi tudományos folyóirat mellett a Századokat is súlyosan érinti.

A jelen helyzetben mi is a „szokásos" megoldáshoz folyamodtunk, s létrehoztuk a **Századok Alapítványt.** Az alábbiakban az alapító okirat néhány pontjára hívjuk fel szíves figyelmét:

„4. Az alapítvány nyitott és közhasznú...

5...Pénzügyi támogatást vár más alapítványoktól, külföldi és magyar állampolgárok befizetéséből...

6...**Az alapítványi befizetők névsorát** — az összeg feltüntetésével — a Századok... *minden évben, az utolsó számban nyilvánosságra hozza.*

7...Az alapítvány minden év novemberében elszámol vagyonáról, s a „mérlegbeszámolót" nyilvánosságra hozza a Századok (ezt követő) legközelebbi számában..."

Tisztelt olvasó!

Tisztában vagyunk azzal, hogy a jelenlegi gazdasági körülmények nem a legkedvezőbbek ahhoz, hogy ilyen felhívással forduljunk Önhöz, de ha ezt anyagi körülményei megengedik, kérjük, *csatlakozzon az alapítvány támogatóihoz.*

Alapítványunkat a Budapest Bank Rt. kezeli, **belföldi számlaszámunk:**

BBRT 208-26411

Külföldi támogatóink devizában a:

„Budapest Bank 401-151-941-8797-0"

számlára fizethetnek be. Egyes bankok, különösen az amerikaiak, csekkel történő fizetés, vagy banki átutalás esetén magas összegű (35$) banki költséget is felszámolnak, ezért talán célszerűbb a közvetlen befizetés.

Hazai támogatóink *befizetési csekket a Századok szerkesztőségétől kaphatnak.*

A befizetett összeg alapítványi hozzájárulásnak számít és az adóalapból levonható.

Abban a reményben, hogy céljainkkal Ön is egyetért, előre is köszönjük erkölcsi és — remélhető — anyagi támogatását.

Tisztelettel:
a Századok szerkesztősége

51 593

SZÁZADOK
A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

125. évfolyam 1-6. szám

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Fügedi Erik: Sepelierunt corpus eius in proprio monasterio. A nemzetségi monostor I–II/35
FÜGGELÉK. A Pozsonyi rendi bizottság tervezete. Az ún. „Magyar Einrichtungswerk" V–VI/500
Kalmár János: A Bánság berendezése az Einrichtungswerk alapján V–VI/489
Kulcsár Árpád: Sóbányászat és sókereskedelem Erdélyben I. Apafi Mihály uralkodása idején V–VI/415
Makkay János: Az uráli–finnugor őstörténet néhány kérdése az indoeurópai őstörténet szemszögéből I–II/3
Palotás Emil: Ausztria–Magyarország és a háborús válság 1887/88-ban III–IV/229
Tüskés Gábor - Knapp Éva: Osztrák–magyar interetnikus kapcsolatok a barokk kori zarándoklatok tükrében V–VI/517
Urbán Aladár: Batthyány Lajos a népképviseleti országgyűlésen 1848 decemberében III–IV/205
Varga J. János: Kollonich Lipót és az Einrichtungswerk V–VI/449
Helyreigazítás és tájékoztatás III–IV/267

KÖZLEMÉNYEK

Czövek István: Modernizálódás és oktatáspolitika Oroszországban a 19. század második felében III–IV/298
F. Font Márta: II. András orosz politkája és hadjáratai I–II/107
Kabdebó Tamás: A magyar–ír párhuzam és Arthur Griffith magyar történeti forrásai III–IV/309
Kovács László: Salamon pénzveréséről I–II/79
Kováts, Stefan: Az 1849. évi orosz katonai intervenció Magyarországon. A magyar forradalom és szabadságharc az európai nagyhatalmi érdekek középpontjában III–IV/268
Mesterházy Károly: A többosztatú falusi ház kialakulása I–II/68
Vanyó Tihamér: Egyháztörténeti források művelődéstörténeti jelentősége III–IV/332

BESZÁMOLÓ

Beszámoló a 22. Mogersdorf nemzetközi kultúrtörténeti szimpozion 1990. július 2–6 között Kőszegen megtartott tanácskozásáról (*Pál Lajos*) III–IV/350
Történészkonferencia a szlovák–magyar kapcsolatokról (*Buzinkay Géza – Szarka László*) III–IV/355

TÖRTÉNETI IRODALOM

A SZÁZADOK repertóriuma (Ism.: *V. Windisch Éva*) I–II/180
A Szent–Iványi család levéltára 1230–1525 (Ism.: *Mályusz Elemér*) I–II/171
A debreceni református kollégium története (Ism.: *Péter Katalin*) V–VI/572
Bardach, Julius: O dawnej i niedawnej Litwie (Ism.: *Tagányi Zoltán*) I–II/176

Benkő Loránd: A történeti nyelvtudomány alapjai (Ism.: *Bartha Antal*) I–II/147
Bérenger, Jean: Histoire de l'empire des Habsbourg (Ism.: *Tóth István György*) . . . V–VI/567
Bornemissza Anna megbűvöltetése (Ism.: *Nagy László*) V–VI/579
Dahinten, Otto: Geschichte der Stadt Bistritz in Siebenbürgen (Ism.: *Tóth L. Béla*) I–II/168
Deák, Ernő: Das Städtewesen der Länder der Ungarischen Krone (1780–1918) (Ism.: *Bácskai Vera*) III–IV/369
Die Einheit der Neuzeit. Zum historischen Werke von Heinrich Lutz (Ism.: *Heiszler Vilmos*) III–IV/396
Ejdelman, Natan: Forradalom? Fölülről? (Ism.: *V. Molnár László*) III–IV/365
Ember Győző: Magyarország külkereskedelme a XVI. század közepén (Ism.: *Zimányi Vera*) V–VI/578
Fischer, Rolf: Entwicklungsstufen des Antisemitismus in Ungarn 1867–1939 (Ism.: *Szabó Dániel*) III–IV/372
F. Kiss Erzsébet: Az 1848–49-es magyar minisztériumok (Ism.: *Urbán Aladár*) . . III–IV/387
Fried István: Utak és tévutak Kelet-Közép-Európa irodalmaiban (Ism.: *Niederhauser Emil*) III–IV/380
Great Moravia and the Beginnings of the Slovak History (Studia Historica Slovaca, XVI.) (Ism.: *Senga Toru*) I–II/145
Gyetvai Péter: Egyházi szervezés főleg az egykori déli magyar területeken és a bácskai Tisza mentén (Ism.: *Bellér Béla*) I–II/164
H. Balázs Éva: Bécs és Pest–Buda a régi századvégen 1765–1800 (Ism.: *Vörös Károly*) III–IV/367
Horváth Pál: Az Emberi Jogok egyetemes üggyé válása. A Déclaration des droits de l'home et du citoyen születésének kétszázadik évfordulójára (Ism.: *Hamza Gábor*) III–IV/373
Innsbrucker Historische Studien von Historikern (Ism.: *Pajkossy Gábor*) III–IV/394
Kabdebó Tamás: Blackwell küldetése (Ism.: *Spira György*) III–IV/361
Kosztolnyik, Z. J.: From Coloman the Learned to Béla III. (1095–1196) Hungarian domestic policies and their impact upon foreign affairs (Ism.: *Makk Ferenc – Petrovics Iván*) I–II/158
Kovacsics József – Ila Bálint: Veszprém megye helytörténeti lexikona II (Ism.: *Tilkovszky Loránt*) V–VI/587
Langewiesche, Dieter: Liberalismus in Deutschland (Ism.: *Niederhauser Emil*) . . . III–IV/377
Mencel, Tadeusz: Wies paszczyniana w królestwie Polskim w polowie XIX wieku (Ism.:*Tagányi Zoltán*) III–IV/392
Molnár, Miklós: La démocratie se lève à l'est. Société civile et communisme en Europe de l'est: Pologne et Hongrie (Ism.: *Niederhauser Emil*) III–IV/397
Monclos, de Xavier:Histoire religieuse de la France (Ism.: *Bán Ervin*) V–VI/581
Patay Pál: Corpus campanarum antiquarum Hungariae (Ism.: *Heckenast Gusztáv*) I–II/179
Pest megye régészeti topográfiája. A budai és szentendrei járás (Ism.: *Fügedi Erik*) I–II/149
Popa, Radu: La începuturile evului mediu Românesc. (Ism.: *Entz Géza*) I–II/150
Pražák, Richard: Legendy a kroniky Koruny uherské (Ism.: *Niederhauser Emil*) I–II/162
Prinjatie hrisztiansztva narodami central'noj i Jugo–Vosztocsnoj Evropü i krescsenie Ruszi (Ism.: *Niederhauser Emil*) I–II/154
Russzkoje Obsesztvo 30-h godov XIX. v. (Ism.: *Menyhárt Lajos*) III–IV/371
Spira György: Jottányit se a negyvennyolcból! (Ism.: *Hermann Róbert*) III–IV/381
Szanyin, G. A.: Otnosenyija Rossziji i Ukrainü Krümszkim Hansztvom v szeregyinye XVII veka (Ism.: *Gebei Sándor*) V–VI/584
Varga Endre – Veres Miklós: Bíróság levéltárak, 1526–1689 (Ism.: *Hajdu Lajos*) . . . V–VI/568
Várdy, Steven Béla – Huszár Várdy, Ágnes: The Austro–Hungarian Mind: At Home and Abroad (Ism.: *Niederhauser Emil*) III–IV/374

Vdovina, L. N.: Kresztjanszkaja obscsina i monasztir v centralnoj Rosszii v pervoj polovinye XVIII v (Ism.: *Kurunczi Jenő* V–V/583
Vorderösterreich in der Frühen Neuzeit (Ism.: *Niederhauser Emil*) V–VI/570
Wefers, Sabine: Das politische System Kaiser Sigmunds (Ism.: *Fügedi Erik*) I–II/174

FOLYÓIRATSZEMLE

Avreh, A. Ja.: Az orosz burzsoá liberalizmus. A történeti fejlődés sajátosságai . . III–IV/409
Az American Historical Rewiew fóruma: „Régi" történetírás és az „új" III–IV/402
Batten, Bruce L.: Külső fenyegetés és belső reform I–II/184
Guerreau-Jalabert, Anita: Vérfertőzés és szentség a 12. századi „Szent Gergely életében" I–II/188
*Keirstead, Thomas B.:*Felaprózódó birtokok I–II/187
Kloppenburg, James T.: Objektivitás és historizmus: az amerikai történettudomány száz éve III–IV/405
Mark, Edurad: Október vagy thermidor? A sztálinizmus értelemzései és a szovjet külpolitikáról kialakított felfogások az Egyesült Államokban III–IV/410
Matthews, Fred: A „historicizmus" elleni támadás: Allan Bloom vádirata korunk amerikai történettudománya ellen III–IV/404
Megill, Allan: A múlt felidézése: „leírás", magyarázat és elbeszélés a történetírásban III–IV/401
Menzsinszkij, V. Sz.: A feudális földbirtokok szerkezete a Litván Nagyfejedelemségben (az 1528-as katonai összeírás alapján) I–II/192
Schweininger, Loren: Jómódú feketék Délen, 1790–1880 . . . . . III–IV/407
Sot, Michael: Királyi örökösödés és szakrális hatalom 987 előtt I–I/185
Vinovskis, Maris A.: Nem a társadalomkutatók vesztették el a polgárháborút? Néhány demográfiai gondolat III–IV/408
Walthall, Anna: Faluhálózat I–II/193
Zientara, Benedikt: A parasztság a középkori Lengyelországban I–II/190

KRÓNIKA

A Magyar Történelmi Társulat tisztújító közgyűlése (1991. április 13.) (*Rozsnyói Ágnes*) V–VI/590
Szakály Ferenc: Főtitkári beszámoló (1991. április 23.) V–VI/604
A SZÁZADOK új szerkesztőbizottságának alakuló ülése V–VI/614

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51–53.
125. évfolyam, 1991. 1–2 szám

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:
CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYŐZŐ, H. BALÁZS ÉVA, INCZE MIKLÓS, IZSÁK LAJOS, KÓNYA SÁNDOR, KOSÁRY DOMOKOS, LIPTAI ERVIN, MENYHÁRT LAJOS, MOLNÁR JÁNOS, MUCSI FERENC (felelős szerkesztő), PACH ZSIGMOND PÁL, PÖLÖSKEI FERENC, PRITZ PÁL, SZÉKELY GYÖRGY, TOKODY GYULA, VÁRKONYI ÁGNES, VASS HENRIK

Szerkesztő:
PÁL LAJOS

A szerkesztőség munkatársai:
TILKOVSZKY LÓRÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Makkay János: Az uráli-finnugor őstörténet néhány kérdése az indoeurópai őstörténet szemszögéből 3
Fügedi Erik: Sepelierunt corpus eius in proprio monasterio. A nemzetségi monostor 35

KÖZLEMÉNYEK

Mesterházy Károly: A többosztatú falusi ház kialakulása 68
Kovács László: Salamon pénzveréséről 79
F. Font Márta: II. András orosz politikája és hadjáratai 107

TÖRTÉNETI IRODALOM

Great Moravia and the Beginnings of the Slovak History (Studia Historica Slovaca, XVI.) (Ism: *Senga Toru*) 145
Benkő Loránd: A történeti nyelvtudomány alapjai (Ism: *Bartha Antal*) 147
Pest megye régészeti topográfiája. A budai és szentendrei járás (Ism: *Fügedi Erik*) 149
Pöpa, Radu: La începuturile evului mediu Românesc (Ism: *Entz Géza*) 150
Prinjatie hrisztiansztva narodami Central'noj i Jugo-Vosztocsnoj Evropü i krescsenie Ruszi (Ism: *Niederhauser Emil*) 154
Z. J. Kosztolnyik: From Coloman the Learned to Béla III (1095–1196) Hungarian domestic policies and their impact upon foreign affairs (Ism: *Makk Ferenc–Petrovics Iván*) 158
Richard Prazák: Legendy a kroniky Koruny uherské (Ism: *Niederhauser Emil*) 162

Gyetvai Péter: Egyházi szervezés főleg azu egykori déli magyar te rületeken és a bácskai Tisza mentén (Ism: *Bellér Béla*) . . . 164
Dahinten, Otto: Geschichte der Stadt Bistritz in Siebenbürgen (Ism: *Tóth L. Béla*) 168
A Szent-Iványi család levéltára 1230–1525 (Ism: *Mályusz Elemér*) . 171
Sabine Wefers: Das politische System Kaiser Sigmunds (Ism: *Függedi Erik* . . . . . .) 174
Juliusz Bardach: O dawnej i niedawnej Litwie (Ism: *Tagányi Zoltán*) 176
Patay Pál: Corpus campanarum antiquarum Hungariae (Ism: *Heckenast Gusztáv*) 179
A Századok repertóriuma (Ism: *V. Windisch Éva*) 180

FOLYÓIRATSZEMLE

Bruce L. Batten: Külső fenyegetés és belső reform 184 — *Michel Sot*: Királyi örökösödés és szakrális hatalom 987 előtt 185 — *Thomas B. Keirstead*: Felaprózódó birtokok 187 — *Anita Guerreau-Jalabert*: Vérfertőzés és szentség a 12. századi „Szent Gergely életében" 188 — *Benedykt Zientara*: A parasztság a középkori Lengyelországban 190 — *V. Sz. Menzsinszkij*: A feudális földbirtok szerkezete a Litván Nagyfejedelemségben (az 1528-as katonai összeírás alapján) 192 — *Anna Walthall*: Faluhálózat 193

E számunk a Művelődési és Közoktatási Minisztérium Közművelődési és kulturális mecenatúrájának támogatásával jelent meg.

TANULMÁNYOK

Makkay János

AZ URÁLI-FINNUGOR ŐSTÖRTÉNET NÉHÁNY KÉRDÉSE AZ INDOEURÓPAI ŐSTÖRTÉNET SZEMSZÖGÉBŐL*

Számos oka van annak, hogy a világ sok népénél került vagy kerül mostanság napirendre legősibb történetének, etnikai–nyelvi származásának kérdése. A sok közül az egyik az, hogy ezek az általában több, vagy sok évezredes múltba vesző folyamatok nem egykönnyen és főleg nem végérvényes bizonyossággal deríthetők fel. Úgy tűnik föl, mostanában jött el az ideje annak is, hogy a második világháború, de elsősorban a hatvanas évek eleje óta a különböző őstörténeti irányú kutatási területeken felhalmozott tengernyi új forrásanyagot rendszerezni lehessen, s ezzel az elméleteket és modelleket a korábbinál magasabb szinten csoportosíthassuk és értékelhessük. Nem csoda hát, ha egy ilyesféle, forrongásban lévő — és ezért a külső szemlélő számára talán bizonytalannak tűnő — kutatói világban egymásnak gyökeresen ellentmondó elméletek láthatnak napvilágot. A közöttük lévő résben vagy szakadékban pedig tág tér nyílik a jóindulatú érdeklődők szép hipotéziseire, a teljesen tájékozatlanok csacskaságaira, vagy a rosszindulatúak hamis igehirdetéseire. Különösen így van ez a magyarság őstörténetével, mert ez valóban mutat olyan rendkívüli vonásokat, amelyek kivételnek számítanak. Így már önmagában az, hogy a magyar nyelv elődjét beszélő etnikum történelmileg rövid idő — néhány évszázad — alatt több, mint kétezer kilométer távolságra került el leközelebbi nyelvrokonaitól. Továbbá az, hogy etnikailag–nyelvileg teljesen elszigetelt helyzetben — súlyos veszteségek árán bár, de — több, mint egy évezred alatt is megőrizte nyelvét és népi-nemzeti identitását. E tények kiváló külföldi őstörténészeknek már régen feltűntek. M. I. Finley szerint például a világtörténelmi jelentőségű változásokkal járó dór vándorlásnak máig alig van régészeti nyoma, a hunok rövid idő alatt csaknem teljesen szétzilálták ugyan Európának az ókorban kialakult szerkezetét, régészeti maradványuk mégis nagyon szegény, nyelvi hagyatékuk pedig nulla Európában. A normann hódítók ugyan teljesen hatalmuk alá gyűrték Angliát, de nyelvüket (a normann franciát) nem sikerült ráerőszakolniuk az őslakosságra. „Ezzel szemben a magyar nyelv, az ural-altáji nyelvcsalád egyik tagja mind a mai napig fennmaradt egy nyelvi szigetként, teljesen idegen indo-európai nyelvekkel (germán, román és különböző szláv nyelvek) körülvéve."[1] Az indo-európai nyelvű népek őstörténetéről legutóbb megjelent két nagyszabású munka szerzői, C. Renfrew[2] és J. P. Mallory[3] is rámutattak a finn-ugorhoz tartozó magyar „szabálytalan", vagy rendkívüli viselkedésére. Mallory például a régebben hódító, az árja felsőbbrendűséget hirdető elméletet azzal is cáfolja, hogy akadtak esetek, amikor árja (indo-európai nyelvű) etnikumok maradtak alul a „nyelvek harcában": „a jobban ismert történeti források bizonysága szerint Európában indo-európai nyelvek hajoltak

meg a magyar előtt, és fényes tanúbizonyságát látjuk annak, hogy a törökség jórészt indo-európai nyelvek rovására terjeszkedik."

A Renfrew által megsejtett és tanulmányunk végén bemutatandó ellentmondás egyik lehetséges feloldása szintén adhat némi teret a magyar etnogenezisben újnak, helyesebben újszerűen elavultnak látszó elméletek felállításához, etnikumunk (nyelvünk?) távoli ázsiai származtatásához. Visszatértünk volna ezzel a kétszáz év előtti Göttingában zajló vitákhoz? Ahol „nagy képtelenségnek látszik göttingai professor Schlötzer úr, és az őt követő más historikusok előtt az, hogy a ‚magyarok belső vagy Nagy Ázsiából származtak volna erre a' földre."[4] Avagy valóban annyira keveset tudna a „hivatalos" tudomány e dolgokról, hogy ugyanolyan erejű bizonyítékok alapján lehetne az uráli–finn- ugor nyelvű népek legősibb hazáját hol a Káma-vidékre, hol az Altájba, hol pedig e kettő közé és szinte bárhová tenni? Az alábiakban röviden azt szeretnénk bemutatni, hogy a nemzetközi őstörténet-kutatás és ősrégészet ennyire azért nem bizonytalan a dolgában. Összefoglalásunkhoz a támpontokat főleg az indogermanisztika terén a legutóbbi években elért őstörténeti eredményekből és feltevésekből merítjük.

***

Egy ilyesféle megközelítést több szempont is indokol. A Bibliographia Studiorum Uralicorum (1917–1987) most mejelent első két — régészeti — kötete több mint 6000 címszót tartalmaz.[5] Ennél jóval többet kellene ismerni — és megvitatni — 1861-től kezdve, amikor az indoeurópai és uráli- finnugor[6] nyelvi kapcsolatok kutatása elkezdődött.[7] Nem is beszélve arról, hogy ez a két régészeti kötet csak a finnországi és szovjet-földi könyveket–tanulmányokat tartalmazza! Ehelyett az IE őstörténet szemszögéből nézük az U-FU nyelvű népek korai őstörténetének néhány kérdését. Mégpedig az IE alapnyelv területére („őshazájára"), illetve dialektus- csoportjai és korai dialektusai elterjedési területére vonatkozó feltevések, valamint e dialektus-csoportok és U-FU nyelvű népek közötti érintkezésekre vonatkozó nyelvtudományi és régészeti adatok egybevetésével. Az indogermanisztikával kapcsolatos módszeres ősrégészeti kutatásoknak nagy hagyományai vannak, és legalább 1848-ra nyúlnak vissza, mégpedig az idősebb Lindenschmidt testvérek (Ludwig 1809–1893 és Wilhelm 1806–1848) tevékenységére.[8] Tudomásunk szerint ők helyezték az IE őshazát legelőször Európába. A finn-ugorsággal kapcsolatos ősrégészeti kutatás ehhez képest mintegy negyedszázados lemaradással indult, jóllehet, bölcsőjénél nem kisebb tudósok voltak jelen, mint maga Jens Jacob Asmussen Worsaae (1821–1885),[9] vagy J. Aspelin. Mindez a PIE és a PU ősi lakterületek egymáshoz való viszonyától kezdve a későbbi nyelvi szétválások lépcsőfokaira, az egyes, már elvált nyelvi állapotok és FU nyelvcsoportok vagy dialektusok közötti nyelvi, valójában azonban történeti érintkezésekre irányul. Elsősorban a régészeti adatok fényében. A dolog kétoldalú. Hiszen tudjuk, hogy az „indoirániak és nyugat-irániak Kelet-Európából való elvándorlásának keltezése csak a különböző FU nyelvekben lévő indo-iráni nyelvi hatások alapos elemzése és keltezése után oldható meg."[11] Évszázada tart a vita, hogy az ősrégészeti kutatásoknak egyáltalában lehet-e — és ha igen, miféle — szerepe nyelvtörténeti következtetésekben, de ennek részleteire most nem térhetünk ki.[12] Elegendő talán

megjegyezni annyit, hogy az őstörténeti, ősrégészeti kutatások időhatárainak tágulásával (amit az időmélység hátrálásának is lehet nevezni, azaz amikor az adott keltezések egyre idősebbek, korábbiak lesznek) a nyelvi őstörténet kezdeti szakaszai is egyre korábbi évezredekbe tolódnak vissza. Azaz olyan időszakokba, amelyek nemhogy saját, belső, hanem idegen, külső történeti források alapján sem vizsgálhatók. Az időmélység eme hátrálásának okai egészen sajátosak és különfélék, tárgyalásukba most nem bocsátkozhatunk. Az egyik eredménye azonban az, hogy míg e század elején általában elfogadott volt, hogy egy IE alapnyelvi állapot valamikor az i.e. 3. évezredben állhatott fenn, manapság már legalább az 5., de általában még korábbi évezredekre szokás keltezni. Hasonló a helyzet az U-FU nyelvi folyamatok keltezésével is. Rontja a helyzetet, hogy főleg a filológusok nem határozzák meg, hogy becsült időadataik milyen keltezési rendszeren (hagyományos, egyszerű radiokarbon, helyesbített = kalibrált radiokarbon) alapszanak. Emiatt az indogermanisztika és az uralisztika abszolút és relatív keltezéseiben olyan áttekinthetetlen zűrzavar alakult ki, amelyben egyelőre nem vágható rend. Ezért az alábbiakban elsősorban az egyes régészeti egységek egymáshoz viszonyított (relatív) keltezését használjuk, és lehetőleg kerüljük a naptári (abszolút) időpontok alkalmazását. Továbbá olyan régészeti modellek felállítására törekszünk, amelyek a lehetőség szerint időrendileg nyitottak, tehát elsősorban az időmélység irányában (hátrafelé) kitágíthatóak és módosíthatóak.

Következetesen kerülni fogjuk a nyelvi paleontológia adatainak használatát, ami a finnugor őstörténet iránt érdeklődő olvasóban alighanem tiltakozást fog ébreszteni. A mellőzés oka egyszerű: a nyelvi paleontológia egy-egy szűk kérdésre vonatkozó összehasonlításai az indogermanisztikában az elmúlt évszázadban kizárólag zsákutcába vezettek, vagy — ami még rosszabb —, az újabb és újabb növénytani és állattani felfedezésekhez igazodva állandóan módosítani kellett és kell őket. A legjobb példa a lóra vonatkozó nevekkel kapcsolatos indogermanisztikai feltevések. Közismert, hogy a ma legnépszerűbb elmélet az IE őshazáról jórészt a ló, és különösen a már háziasított ló ismeretére, használatára és nevére épül, nagyjából a Kárpátok–Volga közötti sztyepp területén az i.e. 5-3. évezredekben. W. Meid szinte kizárólag a — talán már háziasított — ló csontjainak előfordulása alapján határozná meg az őshazát: „die frühe Sitze der Indogermanen eher im westlichen als im östlichen (asiatischen) Domestikationsgebiet des Pferdes anzusetzen,"[13] míg másutt azt olvassuk: „az *+ekwos* szó megléte csak annyit bizonyít, hogy az IE alapnyelv szétválása előtt volt egy állat, amelyet így nevezhettek, ami azt követően is ismert maradt, és megtartotta nevét is; egyáltalában nem bizonyítja viszont azt, hogy az indogermánok már ismerték a háziasított lovat, sőt, hogy már használták is azt, és igy hiú remény marad minden olyan kísérlet, amely ezen (háziasított) ló segítségével akarja az őskori leletek között megtalálni az indogermánokat."[14] A vitakérdés lényege az, hogy az IE alapnyelvi állapotra kikövetkeztetett *+ekwos* általában lovat, vagy már határozottan háziasított lovat jelentett-e. Ha ti. igazolható az utóbbi, akkor a legelőször bekövetkezett háziasítás területe és annak régészeti művelődése azonosítandó az IE alapnyelvi állapottal, területtel és anyagi kultúrájával. A háziasított állatvilágra vonatkozó IE nevezéktan soksok más adata azonban azt bizonyítja, hogy e nevek egyszerűen tovább öröklődtek a vad ősökről a háziasított utódokra. Az IE alapnyelvi állapot tehát a (ló) háziasítása *előtt* létezett, és nem szükségszerűen a legelső háziasítás területén (tehát a délorosz

sztyeppen). Nem is beszélve arról, hogy a ló háziasításának első évezredeiben a vad és már háziasított állat osteológiai maradványainak megkülönböztetése gyakorlatilag sokszor nem is lehetséges. Sőt, mi több, Meid, és a vele kapcsolatos feltevések mindmáig nem figyeltek fel arra, hogy a ló feltehetően legkorábbi háziasítására vonatkozó maradványok jóval korábbiak a sztyeppei gödörsíros, sőt Uszatovo–Szrednyi Sztog művelődéskörnél, ráadásul nem a kimondott sztyeppen, hanem a Káma-vidék déli peremén találhatók(!).[15] Teljesen hasonló egyébként a helyzet a *kocsi*-ra és a *kerék*-re vonatkozó IE szóanyaggal is.[16]

Elgondolásunk tehát a feltehetően IE és U-FU nyelvű/lakosságú térségek egymáshoz viszonyított elhelyezkedését vizsgálja, a feltehető őshazáktól elindulva, egészen addig, amikor már valószínű, hogy a két nyelvcsalád dialektusai történeti lakterületükön, vagy annak közvetlen közelében éltek. Térségekről, nyelvterületekről, azaz régészeti kulturális egységekről van tehát szó. Teljes mértékben egyetértünk azzal, hogy ősi nyelvhatárokat és régészeti kultúrák elterjedését igen nehéz, sőt nagyon korai időszakokban szinte lehetetlen azonosságba hozni. Úgy látjuk viszont, hogy még sokkal nehezebb, ha valamikor bizonyára létező, viszonylag nagy nyelvterületek határait *nem* régészeti–kulturális határok mentén húzzuk meg, hanem bárhol másutt, azaz régészeti provinciák belsejében. Ez utóbbi esetben ugyanis *ad absurdum* szükségszerűen egy olyan állításhoz kellene eljutnunk, hogy akár egész Eurázsia is egyetlen nyelvcsalád kizárólagos lakhelye volt, illetve egész Eurázsiában soha nem lehetne kimutatni nagyon régi (őskori) nyelvi-etnikai határokat. A régészet által kimutatott adatok alapján és módon határozzuk meg azokat a régészeti kulturális határokat, amelyeket nyelvhatárokkal akarunk összefüggésbe hozni.

Röviden ki kell térnünk itt arra, hgy főleg a korábbi évtizedekben mind az IE mind az U-FU őshazát a legtöbben (viszonylag) kis területre helyezték. Ennek számos oka volt, az egyik legfontosabb az, hogy a fő jelölt valamelyik őshazára egy akkor éppen jól ismert régészeti kultúra, csoport, terület lett. A svájci cölöpépítmények, a dél-skandináviai megalitikus sírok, a közép-németországi kései újkőkor (a zsinegdíszes kerámia), vagy akár napjainkban a gödörsíros (kurgán-) műveltség a délorosz sztyeppen, illetve a finnugoroknál a Káma-vidéki újkőkor, vagy a kámai bronzkor. A kis területű PIE vagy U-FU őshaza gondolata mára kezd elfeledetté válni (jóllehet a PIE őshaza legújabb lokalizálásai C. Renfrew és T. Gamkrelidze – V. Ivanov elméletében Kelet-Kis-Ázsia kis területére visszatérni látszanak hozzá). Kis méretű IE vagy U-FU őshaza ellen számos érv szól, a legtalálóbbat László Gyula ismerte fel: „Tegyük fel, hogy az elképzelésnek megfelelően valóban három gócban éltek az ‚ősnépek', de hát akkor ki élt a többi területen, amelyeken egyenletes népsűrűséget mutatva találunk leleteket? Ha a nyelvészeti feltevések helyesek lennének, akkor három nagy gócban kellene egymástól különböző, önmagában egységes műveltséget találnunk sűrű lakottsággal, és a köztük levő hatalmas területek lakatlanok kellett volna legyenek."[17] A nyelvészek számára talán azzal tehetjük egészen világossá a kérdést, hogy a kis őshazákból meglehetősen későn (az i.e. 3. évezredben), hirtelenül és óriási területre terjeszkedő U-FU és IE dialektusok hogyan és miért tudtak volna egyes területeken nyomtalanul asszimilálni náluk jóval nagyobb lélekszámú, idegen nyelvű társadalmakat. Ha pedig ez mégis sikerült volna nekik, a peremterületektől eltekintve, hol vannak az ilyen terjeszkedést bizonyító szubsztrátumok?

Szerencsére, a nyelvtudomány és régészet együttműködésében kételkedő évtizedekben történt egy s más a régészetben is. A 2. világháború óta nemcsak mennyiségében nőtt sokszorosára a forrásanyag, hanem minőségében is. Nyelvterületekkel való egybevetésekben ma már nem egyszerűen régészeti kultúrákat vonultatunk fel, hanem nagy, sőt igen nagy területekre kiterjedő „kultúrkörök"-et (nem a kifejezés némileg kompromittált, Friedrich Ratzel-i és Leo Frobenius-i értelmében).[18] Nevezhetjük ezt *diakrónikus kultúrkör-felfogás*nak. Ez egy- egy nagy, anyagi — és rekonstruálható szellemi — jellemzőire nézve számos identikus vagy hasonló és rokon vonást mutató térséget határoz meg, és különít el. Egy-egy ilyen nagy zárt egység nemcsak viszonylag rövid időszakban (például a kései neolitikumban) állott fenn, hanem igen hosszú ideig, gyakorlatilag évezredekig (kisebb-nagyobb belső eltolódásokkal, és a külső határ módosulásaival). A módszer két vagy több ilyen, egymással határos de egymástól határozottan és évezredekig elkülönülő nagy térség viszonyát vizsgálja. Egészen addig az időpontig/korszakig, amikor a legkülönbözőbb forrásokból (első írásos említések, hely- és víznevek, további folyamatosság) kétségtelen, hogy az adott nyelvcsalád valamely vagy több dialektusának történeti elterjedéséről van szó. Erre vonatkozik az a kifejezés, hogy modellünk felső, hozzánk időben közeli vége is nyitott. E diakrónikus kultúrkör-modellnek azonban hátrafelé — időben vissza — is nyitottnak kell lennie. Hiszen egészen valószínű, hogy ez a korszak, amelyben e modell nagy régészeti rendszerei felállíthatóak, nem egy igazi, eredeti, korai alapnyelvi állapotnak felel meg. Hanem legfeljebb egy olyan alapnyelvi kontinuumnak, amelyben már határozottan dialektusok alakultak ki (és ahol az egymás melletti dialektusok beszélői még értik egymást, de a nagy területek végpontjain élők már nem).[19] Sőt, mint látni fogjuk, diakrónikus kultúrkör-modellünk szerkezete azt sugallja, hogy legkorábbi, *megfigyelhető* fennállása idejében (az európai újkőkor kezdete) mind a PIE, mind a PU már határozott dialektus-csoportokra, ún. másodlagos alapnyelvekre bomlott.

Szinte közhelynek számít, hogy a PIE és PU őshazák, függetlenül attól, hogy milyen nagy területűek voltak, egymás közelében helyezkedtek el, sőt közös határuk volt. (Egészen kicsiny területű őshazák esetében ez a tétel természetesen nem áll, hiszen egy közép-németországi — zsinegdíszes — PIE és egy nyugat-szibériai és/vagy káma-vidéki újkőkori PU őstérület esetében teljességgel kizárandók a két nyelvcsalád közötti korai nyelvi érintkezések.[20] Nem is beszélve az egyébként egyelőre bizonyítatlan és valószínűleg bizonyíthatatlan indo- uráli hipotézisről!) A legtöbb feltevés a PIE-től északra–észak-keletre helyezi a PU őshazát, az előbbit inkább a mérsékelt zónára, a protourálit pedig a sztyepptől és erdős sztyepptől északra, a kelet-európai erdős vidékre és az Urál környékére. Ha nem is ilyen „elrendezésben" bár, de az elméletek biztosra veszik, hogy a PIE őshaza a PU–PFU, egy nyugati–atlanti nem-IE (maradványai esetleg az ibero-baszk), vagy euroafrikai, a mediterrán (ligur, sikan és mások), az őssémi–afroázsiai, egy elenyészett őseufráteszi, az őselámi és paleoszibériai nyelvterületek között volt. Nem kizárt, hogy magába ölelt (korai nyelvi szigetként) egy őskaukázusi — protokartvéli — nyelvcsoportot is (melynek maradványa lehet a hurri és a hatti is).[21] Mindebből számunkra rögvest két tanulság adódik. Az egyik az, hogy az U-FU nyelvi érintkezései túlnyomó többségükben az IE és dialektusai felé kell, hogy mutassanak; elsősorban az Uráltól keletre lehetnek erős nyomai a paleoszibériai nyelvekkel/nyelvmaradványokkal való kontaktusnak, és legfeljebb

igen gyenge jelei jelentkezhetnek az egy igen régi, nyugati–atlanti, nem-IE ősnyelvi réteggel való kapcsolatoknak. A másik tanulság az, hogy a PU-PFU őshaza helyét jórészt az határozza meg, hogy — tőle délre — hol volt a PIE vagy a már dialektizálódott IE északi határa. E határ és a legutolsó eljegesedés déli sávja közötti eurázsiai zónára *kell* lokalizálni az U-FU népek őshazáját. Lássuk először egy korai IE dialektus-terület északi határvonalát, azaz azt az újkőkori diakrónikus régészeti kultúrkörmodellt, amely e dialektikus területekkel azonosítható, és azok északi határát is megadja!

Nem kerülhetjük meg, hogy egészen röviden ne térjünk ki a legújabban megfogalmazott két, a PIE őshazát Kelet-Kis-Ázsiába helyező elméletre.[22] Időhatáraik az i.e. 7-5. évezredek. A kritikusok ellenérvei[23] mind lingvisztikai, mind régészeti oldalról oly elutasítóak, hogy a javasolt kelet-kis-ázsiai PIE őshazát *ezzel* a keltezéssel kizártnak lehet tartani. Az ellenérvekre csak egyetlen példát! Ha valami biztosra vehető az IE őstörténetben, akkor elsősorban az, hogy az indoiráni dialektust a délorosz sztyepp népessége beszélte a helyi újkőkorban —korai bronzkorban, tehát a gödörsíros = kurgán művelődés idején.[24] Emiatt a kis-ázsiai PIE őshaza- elméleteknek bonyolult teóriákkal (és a Balkánon, a Kaukázuson, sőt Közép-Ázsián át vezető hosszú utakon) kell az indoiráni csoportot vagy egyes iráni törzseket, továbbá az IE ó-európai dialektus-csoportját a sztyeppre vándoroltatni. Az ellentmondás már abból is látszik, hogy a M. Gimbutas eredeti felfedezésének vélt, de sokkal régibb ún. kurgán-elmélet[25] nem az indoiráni, hanem a PIE alapnyelv beszélőinek véli a kurgán- kultúra népességét. Más kérdés, hogy teljes tájékozatlanságra vall, ha a valaki a gödörsíros kultúrát bármelyik útvonalon is Kis-Ázsiából akarja eredeztetni. Bizonyára ennek tudatában igyekszik C. Renfrew nyugatról, a közép-európai vonaldíszes kerámia törzsének késői ágából származtatni a gödörsírok kultúráját,[26] ami szintén régészeti lehetetlenség. Nem térhetünk ki most arra, hgy kínálkozik egyetlen lehetőség a hagyományos (kontinentális–eurázsiai) és eme új, kelet-kis- ázsiai PIE őshaza-modellek összebékítésére. Mégpedig abban az esetben, ha a kis-ázsiai PIE őshaza fennállását nagyon korai időkre, legalább a felső őskőkorba visszük vissza.[27] Ebben az esetben kielégítést nyerhetnek olyan fontos feltételek, mint a PIE és az őssémi közötti nyelvi kapcsolatok, megfelelő időmélységet kap az az elgondolás, hogy a kis-ázsiai IE nyelvek, de legalábbis egyik águk már igen korán elvált a még nem dialektizálódott, vagy éppen dialektizálódni kezdő PIE-től (az ún. Schwestersprache-Theorie vagy másképpen indo-hettita hipotézis[28]), és lehetségessé válik, hogy már a gödörsíros = kurgán művelődés *előtt* a délorosz sztyeppén élt az indoiráni dialektus.

Mielőtt nagyon röviden bemutatnánk három nagy régészeti egységünket, meg kell említenünk, hogy egymással területileg kizárólag csak Moldvában, valamint a Kárpát-medence középső (Alföld) és legkeletibb (Székelyföld) részén érintkeztek, vagy egész fennállásuk alatt mindvégig, vagy csak egyes időszakokban. Arról is nevezetesek, hogy mindmáig alig van olyan IE őshaza-elmélet, amelyikben egyikük (vagy ritkábban közülük kettő) ne került volna szóba IE őshazaként, sőt fontos szerepük van a legújabb hipotézisekben is.[29] E három nagy kulturális térség a következő:

I. egy sztyeppei, később gödörsíros = kurgán,

II. a közép-európai – a duna-vidéki vonaldíszes kerámia,

III. és végül a balkáni – aldunai – kelet-balkáni, a Karanovo – Körös - Starčevo kultúrák csoportja.

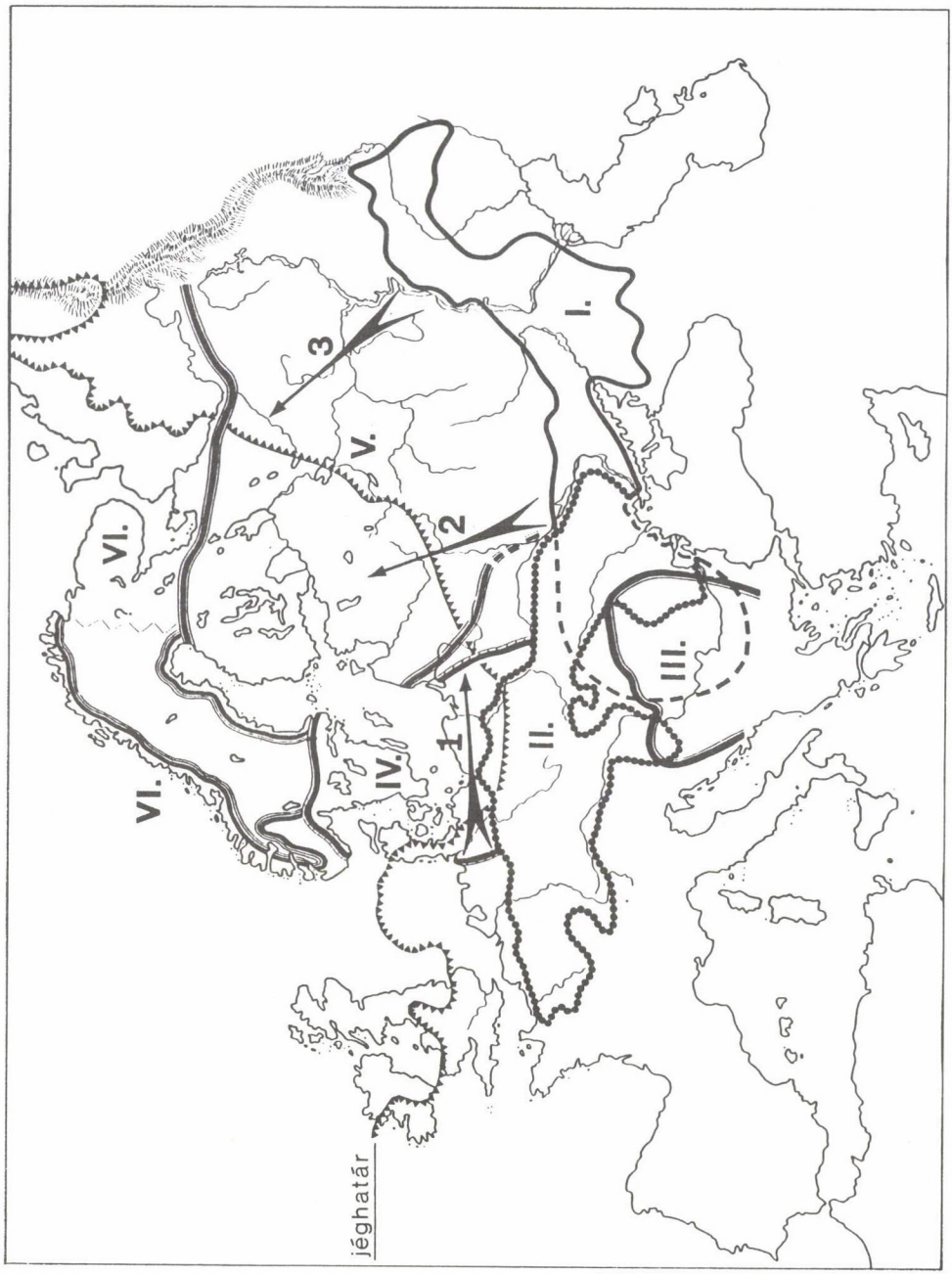

1 ábra

E térségek, mint említettük, igen hosszú ideig önállóan fejlődő egységek voltak, bár egymástól egyáltalán nem voltak elzárva, sőt! A kulturális és technológiai felfedezések (élelemtermelés, edénykészítés, réz-, majd bronzművesség) például rendszeresen délről, azaz a III. térség felől és közvetítésével terjedtek a II., és részben az I. térség felé is. Ez okozza az időbeli eltolódásokat, amikor ugyanis a III. területén már újkőkori életformát és technológiát találunk, akkor a másik kettőn egy ideig még középső-kőkori élelemgyűjtögetők élnek. Mindhárom térségen legalább három évezredig lehet nyomon kísérni olyan belső fejlődést, amely valószínűvé teszi az etnikai, és abból következően a nyelvi kontinuitást is. Eközben az egységeken belül — a nagyobb kulturális–technológiai változásokat követően — csoportosulások jöttek létre, de a változások e csoportokban is azonos ritmust követtek. A nagy térségek között jelentős határmódosulások is megtörténtek, amelyek minden — értékelhető — esetben jelentős etnikai–nyelvi folyamatokkal is összefüggtek. Véleményünk szerint a három kulturális térség népessége azonosítható egy-egy IE dialektus- csoporttal, mégpedig

az I. sztyeppei - gödörsíros kör az indoiránival,

a II. vonaldíszes térség és leszármazottai a kezdeti ó-európai csoporttal (tehát a protoszláv – protobalti – protokelta – protogermán – italikus – venetus – illir – és más, mára már kihalt dialektusok közvetlen elődjével), és

a III. kárpáti – balkáni térség a protogörögök, prototrákok és rokonaik elődeivel, valamint más, azóta nyomtalanul eltűnt dialektusokkal. Ha a Karanovo–Körös–Stařevo kultúrákhoz kapcsoljuk a velük egyidejű görögországi (tesszáliai) újkőkort is, azaz a Protoseskio–Sesklo kultúrákat és genetikus utódaikat, a Dimini-fejlődést, akkor esetleg ide sorolhatjuk a Dél-Balkán pre-görög IE dialektusait is, így a pelasgot, amennyiben igazolható az IE nyelvcsaládhoz való tartozása.

E három kulturális csoport mindegyike olyan előzményekből alakult ki, amelyeket a régészeti kutatás a jelen pillanatban számos kisebb-nagyobb eszköztípus formájában ír le, és különböztet meg. Ez a középső kőkori mozaik-szerű tarkaság az oka, hogy három nagy csoportunk genetikailag azonos — közös — elődjét ma még nem tudjuk meghatározni a középső kőkorban, és különösen nem a kései paleolitikumban. E három nagy csoport korai újkőkori keltezéséből viszont az következik, hogy a PIE már az újkőkor *előtt* szétvált dialektus-csoportokra. Elhelyezkedésükből pedig az következik, hogy az U-FU őshaza szempontjából a továbbiakban csak az I. és II. térség további fejlődése és északi kapcsolataik és terjeszkedéseik fontosak a számunkra az újkőkorban és a bronzkorban. A nagyon egységes leletanyagot mutató korai középeurópai vonaldíszes kerámia hosszú ideig stabilan fejlődött eredeti elterjedési területén (a Rajna, az Alpok, a Dunántúl, a Pripety-mocsarak, a középső Visztula és az észak-európai síkság között), majd két nagy csoportra bomlott: Morvaországtól nyugatra a tűzdelt szalagdíszes kerámiára, attól keletre a kottafejes díszű kerámiára. Főleg ezt követően került sor jelentős terjeszkedésre. Először a kottafejes kerámia törzse foglalta el a Kárpátoktól keletre a Körös-Stařevo kultúra hajdani területét a Kárpátok és a Prut között. Majd a kottafejes kerámia genetikus utóda, a Tripolje – Cucuteni – Erősd festett kerámia terjeszkedett a Dnyeperig (Kievig és Ogyesszáig). Létrejött a Dnyeper-határ az ó-európai és az indo-iráni nyelvközösségek között, amely vonal egyértelműen az iráni és a szláv toponímia határa is. Mivel a Dnyeper és a Bug = San folyók közötti Kárpáton-túli területet a Tripolje – Cucuteni – Erősd festett ke-

rámiától a gödörsíros = kurgán kultúra hódította el, ez a térség nagyon nehezen értékelhető etnikai–nyelvi szempontból. Modellünk a protoszláv kialakulási területének tartja, ahol a kurgán = óiráni hatások következtében lezajlott az eredetileg ó-európai, azaz kentum-törzshöz tartozó protoszláv másodlagos szatemizációja, valószínűleg az első palatalizációt követően. Ez a közép-európai korai bronzkor (kb. i.e. 2000) előtt megtörtént, és a gödörsíros régióval közvetlen területi kapcsolatban nem lévő protobalti térséget csak a protoszláv közvetítésével érintette. G. Holzer sok szempontból hasonló kapcsolatrendszert tételez fel a sztyeppi iráni (kimmer) és a tőle nyugatra élő ősszláv és ősbalti törzsek között, de kb. egy évezreddel későbbi időkben.[30]

A vonaldíszes kerámia késői csoportjainak északi terjeszkedése szintén a tűzdelt szalagdíszes szakasz után indult meg, és több lépcsőben zajlott. Annak megfelelően, ahogyan a vonaldíszes kerámia északi sávján és az általa neolitizált északabbi területeken egymást követően kialakult a tölcséres szájú edények (TRB), majd a gömbös hasú amforák (GA), és végül a harci balták = csónak alakú balták = zsinegdíszes kerámia kultúrája (ZS). A TRB létrejöttével hozzuk kapcsolatba a protogermán és a protobalti közvetlen közös elődjének elválását az ó-európai nyelvközösségi csoporttól. A dél-skandináviai és a baltikumi neolitizáció végleges lezajlását, azaz a ZS dél-skandináviai–dániai, illetve baltikumi és dél-finnországi terjeszkedését pedig a protogermán és a protobalti végleges elválásával. Egészen világos, hogy az ó-európai nyelvállapothoz még szorosan kötődő TRB-időszak és a zsinegdíszes kerámia időszakával jelzettt protogermán, illetve protobalti kialakulási időszak között i.e. 2000 körül volt egy átmeneti időszak. Ez nagyon pontosan megfelel a H. Krahe ó-európai hidronímiájában levezetett főbb feltételeknek, különösen az ő „köztes állapotának" (az ún. Zwischenstadium-nak).[31] Nagyon röviden, maga H. Krahe így foglalta össze felismerését: „Egy bizonyos, már közvetlenül az IE egyes nyelvek előtti víznévadási rendszer kiterjed Európa nagy részére. Ez indogermán (alapnyelvi) eredetű, és az Alpoktól északra fekvő térségeken a legősibb, számunkra még megfogható nyelvi hagyatékot képviseli. Franciaország déli részére és a Földközi-tenger menti vidékekre azonban másodlagosan jutott el, és ott régibb nyelvi hagyatékra telepedett rá. Ennek a víznévadási rendszernek (az eredeti) térségéből származnak történetileg is megfogható IE egyes nyelvekből a germán, a kelta, az irill, az italikus, a venét és a balti, míg a szláv csak csekély mértékben vett benne részt. Ez az ó-európai víznévadási rendszer legkésőbb az i.e. 2. évezred első felében már feltétlenül ki volt alakulva."[32]

Az elsődleges hidronímiát kialakító és megőrző ó-európai dialektusok területe (Dél-Skandináviától az Alpokig, az Atlanti- partoktól és Észak-Franciaországtól a Baltikumig) és Krahe keltezése egyértelművé teszik, hogy arról a térségről van szó, amely nagyon pontosan megfelel a közép-európai vonaldíszes kerámia utódai elterjedési területének, legkésőbbi, átalakuló szakaszában (Franciaországban az ún. epilineár csoportok egészen Normandiáig, északon és keleten pedig a TRB). A 2. évezred során az ebből a térségből kiinduló terjeszkedések–vándorlások során történt meg — vagy kezdődött el — Dél-Franciaország és Ibéria, továbbá Itália indoeuropaizálása, azaz az ó-európai hidronímia elterjedése másodlagos területére. Krahe átmeneti állapota (az IE alapnyelv és az egyes nyelvek csoportjai = Gruppe von Einzelsprachen között) pedig nem más, mint a kései vonaldíszes kerámia viszonylagos egysége és az i.e. 2. évezredi szétvándorlási időszak kulturálisan is tagolt állapotai közötti időszak.

Krahe annyira biztos volt feltevése igazában, hogy kijelentette: az a régészeti művelődés, amely ezzel az ó-európai, átmeneti csoporttal azonosítható, tehát a zsinegdíszes kerámia, *nem származhat keletről* (a gödörsíros művelődésből, mint azt akkoriban sok régész, pl. V. G. Childe is vélte[33]). Ezzel évtizedekkel megelőzte a mai régészeti kutatást! Krahe hidronímiájának ilyen régészeti modellje ugyanakkor kiváló összhangban van J. Koivulehto álláspontjával.

Koivulehto a következőképpen ír a balti finn–lappban meglévő IE kölcsönzésekről: „a finnugorban, és különösen a proto- finn–lappban (Koivulehtonál a keleti-tengeri finn–lapp) vannak olyan kölcsönzött szavak, amelyek még az IE alapnyelvi hangállapotot mutatják, azonban nem feltétlenül egy sajátos, az indoiráni elválása előtti nyelvformából származnak. Az IE eredetik és finnugor megfelelőik elterjedése alapján ítélve azokat a korai IE dialektusokat kell a kölcsönadó nyelveknek tartanunk, amelyekből a későbbi germán, balti és szláv nyelvek kialakultak."[34] Nem kétséges, hogy itt pontosan a közép- euópai vonaldíszes kerámia kései genetikus utódairól, északra, észak-keletre és keletre elterjedt csoportjairól van szó! Koivulehto két keltezési lehetőséget lát aszerint, hogy a zsinegdíszes kerámia (Finnországban a harci balták vagy a csónak alakú balták) népe már protobalti dialektust beszélt-e (mind a Baltikumban, mind az erdős zónán), vagy egy átmeneti, még közös vonásokat mutató protogermán–protobaltit.[35] Ő az előbbit tartja valószínűnek. Tekintettel arra, hogy a TRB sohasem jutott el a Baltikum északabbi részeire vagy Finnországba, a ZS viszont néhány évszázadra (talán i.e. 2000–1600 között) még Dél-Finnországban is elterjedt,[36] mi is ezt támogatjuk.

Érdekes teóriát fogalmazott meg P. W. Schmid, aki — szerintünk sikertelenül — szeretné korszerűsíteni H. Krahe hidronímia-rendszerét. Schmid szerint a finnországi Turku közelében a Keleti tengerbe folyó *Aura-joki* előtagja, az *aura* feltehetően az ó-európai hidronímia névanyagához tartozhat.[37] Ha ez igazolható, akkor csakis az előbb említett ZS terjeszkedéssel hozható összefüggésbe (tehát protobalti hatásokkal), hiszen más oldalról tudjuk, hogy nincsenek megbízható adatok ős-, azaz protogermán helynevekre Finnország területéről.[38] Tudjuk, hogy a ZS i.e. 1600 körülre visszahúzódott Fél-Finnországból és az északi Baltikumból nagyjából a Daugava folyó völgyéig (és ezzel kialakult egy végeredményben mindmáig fennálló IE–FU, ma lett–észt nyelvi határ a Baltikumban).[39] Ez magyarázhatja, hogy az északi Baltikumban a proto-finn sztrátum alatt miért vannak nyomai egy régibb, IE, protobalti helynév-rétegnek.[40]

A zsinegdíszes kerámia által képviselt protobaltiak azonban elterjeszkedtek kelet felé is, egészen a Volga felső folyásvidékéig, Jaroszlávl, Tver és Kosztroma városokig (területük magába foglalta azt is, ahol ma Moszkva fekszik). Ez az ág a finnugor őstörténet-kutatásból jól ismert Fatyanovo- kultúra! Az ó-európai tömbből messze kinyúló protobalti éket a finnugorok azonban hamarosan, már az i.e. 2. évezred közepe táján „visszafoglalták", asszimilálták.[41] Egészen az i.sz. 9. századig finnugor terület maradt, a merják éltek a jaroszlavl-i területen. Ekkor kezdődött meg az elszlávosodása, azonban a néprajzi anyag mintakincse szinte napjainkig őrzi az ősi, finnugor eredetű mintakincset.[42] Ez a Fatyanovo- terjeszkedés nemcsak azt mutatja, hogy a permi–proto-mordvin FU dialektusokba is átkerülhettek protobalti nyelvi hatások. Hanem azt is, hogy az IE–FU nyelvi érintkezések különösen bonyolult feltéte-

lek (határmódosulások, területi terjeszkedések, visszavonulások, asszimilációk) keretében alakultak.

Az eddigiekből egyértelműen következik, hogy a Baltikum északi részén és Dél-Finnországban már a zsinegdíszes–harcibaltás művelődés — a protobaltiak — térhódítása, tehát a helyi neolitizáció *előtt* FU nyelvű törzsek éltek, mégpedig a már elvált proto-finn-lapp beszélői. Ezt finn és észt kutatók már évtizedek óta így tudják és írják.[43] IE (ó-európai) és FU dialektusok érintkezéseire, kölcsönhatásokra, szókölcsönzésekre tehát már korábban is sor kerülhetett a Baltikumban. Mivel azonban a közép-európai vonaldíszes kerámia kelet felé nem lépte át a Visztula alsó folyását és a Pripety-mocsarakat, ilyen érintkezésekre csak a TRB idején kerülhetett először sor. Vagy pedig azt kell feltételezni, hogy a Visztula–Pripety mocsarak–Baltikum között a TRB előtt már FU törzsek éltek. Ha ez nem igazolható — és a terület bizonyos fokig észak-nyugati jellegű régészeti anyaga is ellene látszik mondani —, akkor eredetileg nem-IE nyelvű őslakossága lehetett, egészen a jégtakaró visszavonulásától kezdve. Ezt feltételesen azonosíthatjuk akár J. Pokorny legkorábbi, úgynevezett sarkkörvidéki szubsztrátumával,[44] akár egy olyan, nem-U protolapp ősnéppel, amely a hajdani jégtakarót délről kísérő tundrás peremen élhetett már a felső paleolitikum idején.[45]

Az indoiráni nyelvű közösségekkel azonosított gödörsíros = kurgán kultúra a Dnyeper és a Káspi-térség között sok középső kőkori csoportból integrálódott. Dialektusokra való bomlása valószínűleg követte ezeket a középső kőkori csoporthatárokat. Aligha kétséges, hogy az indoiráni elválása a PIE-tól jóval az újkőkor előtt, sőt minden jel szerint a középső kőkor előtt megtörtént. Dialektizálódása területi terjeszkedésével párhuzamosan zajlott. E terjeszkedés észak felé csak az erdős sztyepp keskeny sávjára és a folyóvölgyekre terjedt ki. Az északi határokhoz utódai, a katakombás sírokat és a gerendavázas sírokat ásó törzsek is ragaszkodtak. Biztosra vehető, hogy a gödörsíros – katakomba síros – gerendavázas síros nagy sztyeppei tömb hosszú évszázadokig stabilan fennálló északi határa az i.e. 3.–2. évezredben az indoiráni–óiráni és a FU nyelvű népek közötti etnikai–nyelvi határ volt. Létezhetett ez a határ már a gödörsíros tömb középső kőkori elődeinek idejében is.[46] A sztyeppei irániak északi terjeszkedése elsősorban a Volga völgyében figyelhető meg (főleg az uráli kőnyersanyagok és fémércek beszerzése érdekében). Ez különösen erőssé vált az i.e. 2. évezred utolsó századaiban, a gerendavázas sírok korszakában, majd az i.e. 8–6. században, a szkíta korban. A Mari Autonóm Köztársaság területén lévő Sztarsij Akhmilovszkij-i temető határozottan mutatja erős sztyeppi, szkíta, azaz iráni nyelvű etnikum tartós jelenlétét az Ananyino-kultúra déli területén.[47] Ennek és hasonlóknak fontos szerepe lehetett a proto-ugor, sőt proto-permi iráni eredetű kölcsönszó-rétegében. Mivel a gödörsíros határtól északra az erdős zónának már a gödörsíros kultúra előtti — mezolitikus — időkben is volt lakossága, FU–indoiráni nyelvi kapcsolatokra már az i.e. 5–4. évezredekben is sor kerülhetett. Arra ugyanis semmi okunk nincs, hogy az erdős zóna mezolit-kori lakosságát ne tartsuk FU-nak, hiszen élete törés nélkül folytatódott a helyi neolitizáció megtörténte után is.

Modellünk szerint tehát a közép-európai vonaldíszes kerámia közvetlen utódai (TRB) és a gödörsíros művelődés időszakában a TRB észak-keleti és a gödörsíros kultúra egész északi határa a Délnyugat-Baltikum – Pripety mocsarak – erdős sztyepp

vonalon egészen a Dél-Urálig a FU és az ó- európai–indoiráni/óiráni nyelvterületek közötti határvonalat jelentette. Ebben az időben a FU nyelvű népek már a dialektizálódás második szakaszában voltak, tehát proto-finn, proto-permi és proto-ugor nyelvállapotok alakultak ki, mindegyik a maga területe szerint meghatározott IE-kapcsolatokkal. Természetes, hogy fel kell adnunk azt a tézist, hogy a keletről — tehát az Urál és a Káma-vidék felől nyugat felé terjeszkedő finnugorok réteg-szerűen, először óiráni, azután balti, majd germán, végül (amikor a szlávok már benyomultak a balti területek egy részére és a Felső-Volga vidékére is) szláv nyelvkapcsolatokat alakítottak ki. Modellünkből egyértelműen következik az is, hogy bármilyen FU–protoszláv/szláv közvetlen nyelvi kapcsolatok csak nagyon későiek, általában i.sz. 4–5. század utániak lehetnek.

A gödörsíros művelődés, genetikus elődei és utódai által képviselt indoiráni–óiráni és középiráni nyelvrétegeknek a tőlük északra élt FU népek nyelveire gyakorolt folyamatos hatásai fontos kulturális innovációkkal voltak kapcsolatosak: a földmívelés, az állattenyésztés és a technikai-technológiai felfedezések (kerámia, fémművesség, szántás, aratás és mások) terjedésével. Nagyon fontos kérdés lenne tehát az indoiráni dialektizálódás fokozatainak időrendi meghatározása, a hangváltozások, a jelentésváltozások, a közös újítások alapján. Sajnos, az ilyen keltezések[48] mindmáig inkább „jóindulatú becslések", semmint megbízható összehasonlításokra felhasználható pontos időadatok. Ez a bizonytalanság vonatkozik tehát az indoiráni–FU nyelvi kapcsolatok keltezésére is.

A gödörsíros művelődés (indoiráni–óiráni nyelvállapot) nyugati és délnyugati (északkelet-Balkáni) terjeszkedésének következménye volt az eredetileg *kentum* (ó-európai) protoszláv és protobalti, illetőleg prototrák másodlagos szatemizálása (palatalizációja). Amikor a gödörsíros tömb keleti terjeszkedése is elkezdődött (talán már az i.e. 3. évezred második felében az Afanaszjevo-kultúrával, egészen biztosan a 2. évezred első felében a katakomba síros emelet létrejöttével párhuzamosan az Andronovo-kultúrával), akkor az indoiráni dialektizálódása már megtörtént. Bizonyosra vehető, hogy a gödörsíros keleti határától, nagyjából az Urál és Emba folyóktól keletre indoiráni alapdialektust beszélő népek soha nem éltek. Hanem csak proto-indoárják, proto-kelet-irániak és esetleg proto- nyugat-irániak (attól függően, hogy ez utóbbiak a Kaukázuson vagy Közép-Ázsián át jutottak el a Közép-Keletre). Ennek számunkra a fő tanulsága az, hgy a valószínűleg eredetileg is az Uráltól keletre élő U, azaz proto-szamojéd dialektusokba nemhogy PIE vagy IE, de még közös indoiráni hatások sem juthattak el. Ez pontosan megfelel annak, hogy a proto-szamojédban és a szamojédban csak fejlett iráni, illetve tokhár kapcsolatoknak vannak jelei.[49]

Ha tehát a nagy diakrónikus térségek modelljével dolgozunk, akkor a gödörsíros és TRB művelődések kezdetével egyidőben az Uráltól nyugatra, a sztyepptől és a Pripety mocsaraktól északra, a Visztula alsó folyásától keletre, az egész erdős zónán és valamivel északabbra tőle is találunk egy nagy egységet. Ez ekkoriban, még a mezőgazdasággal való megismerkedés *előtt* kezdi megismerni és készíteni a kerámiát (ami Európában egészen kivételes jelenség!). Ez a legelső kerámia (a Baltikum délnyugati részétől a Visztuláig terjedő területet kivéve, ahol felső és középső őskőkori hagyományok miatt nyugati, ún. Ertebölle-típusú kerámia is van) a Baltikumban a Narva-kerámia, Finnországban pedig a Szperringsz.[50] Az élelemtermelés–mezőgazda-

ság bevezetését követően jelenik meg azután az egész erdős zónában az úgynevezett jellegzetes fésűs (fésűs-gödröcskés) díszítésű agyagművesség (a Baltikumban és Dél-Finnországban a zsinegdíszes kerámia). Nem lehet vita arról, hogy mind a Narva–Szperringsz, mind a fésűs díszítésű kerámia (lényeges különbség nincs közöttük!) kívülről, mégpedig dél és délkelet, a Felső Dnyeper (Nyemen-kerámia) és a Volga-Káma vidék felől terjedve honosodott meg. A hagyományos felfogás a jellegzetes fésűs díszítésű kerámia terjedését kapcsolta és kapcsolja össze a FU nyelvű törzsek legelső érkezésével, bevándorlásával. Ugyanakkor tudjuk, hogy a Narva-kultúra kő-, csont- és agancseszközei a helyi középső kőkor, a Kunda kultúra balti csoportja hagyományos típusait folytatják.[51] Valószínűbb tehát arra következtetni, hogy a kerámia elterjedése északra, a Kelet-Baltikum–Urál közötti egész erdős (és valamivel később az arktikus) térségen nem új, FU etnikumok érkezését jelentette, hanem „csak" neolitikus invenciók terjedését. A Pripetytől és az erdős sztyepptől északra ezek az invenciók rendre a sztyeppről, tehát dél és délkelet felől terjedtek. Csak a Dél-Baltikumban van nyoma nyugati (Ertebölle- típusú) kerámiáknak. A ZS terjeszkedéséig pedig semmi nyoma ebben az erdős zónában a vonaldíszes kerámia felől, azaz délnyugatról érkező hatásoknak.[51a] Előbbi három diakrónikus térségünkhöz tehát további három, bizonnyal etnikailag–nyelvileg is elhatárolódó térséget társíthatunk:

IV. A vonaldíszes kerámia (II) csoportjától északra, a német–lengyel síkságon a Weser és a Daugava (nyugati Dvina) alsó folyása között, Dániát és Dél-Skandináviát is beleértve. A TRB korszaka előtt biztosan nem-IE nyelvű őslakossággal, amely lehetett akár a Pokorny-féle sarkkör-vidéki ősi szubsztrátum, akár nem-U protolapp. Utóbbi akkor áll fenn, ha a lapp U volta nyelvcsere eredménye volt.

V. A sztyepptől — erdős sztyepptől (I) északra az Urál és a Baltikum között, beleértve Dél-Finnországot és Dél-Karéliát is. Lakossága már a TRB és a gödörsíros időszak előtt — tehát a helyi kései mezolitikumban — FU nyelvű, és már dialektizálódott FU-állapotban. Késői (középkori) források szerint még e terület délnyugati részén (Észak-Baltikum, Dél- Finnország) is kimutatható lapp jelenlét.[52]

VI. Az V. térségtől északra, az arktikus–tundrás területeken, a Kola-félszigettel, valamint Norvégia északi és atlanti parti sávjával. Már a TRB-korszakban protolapp lakossága van. Nyelvi őstörténetének és kapcsolatainak megítélése több, ma megoldottnak még nem tekinthető tényezőtől függ:

a protolapp eredetileg is az U alapnyelv dialektusa volt-e, vagy csak nyelvcserével vált azzá;

a VI. térség első benépesülése csak kelet–délkelet felől történt-e meg, vagy részben dél, azaz a II. térség és annak északi pereme irányából (még a közép-európai vonaldíszes kerámia kialakulása előtt, tehát rögtön a jégtakaró visszahúzódását követve. Ez utóbbi feltevés a valószínűbb. Ha a jégtakarót délről kísérő tundrás peremsávon létezett valaha egy arktikus — protolapp? — őslakosság, az több útvonalon is felhúzódhatott északra, az észak-német síkságról tehát közvetlenül Skandináviába. Nem zárható ki az sem, hogy az ezen a peremsávon élő arktikus népesség már a felső paleolitikumban legalább két részre tagolódott, nagyjából a későbbi II. (vonaldíszes) és I. (sztyeppi–gödörsíros) térségnek megfelelően. Tehát egy nyugati arktikus és egy keleti arktikus peremsáv-őslakosságra.

A neolitikumban elsősorban a IV. térségen történtek lényeges változások entikai–nyelvi szempontból. Ekkor a vonaldíszes kerámia (II) tömbjéből kiinduló neolitizációs hatások (a helyi Ertebölle és a TRB–ZS közötti bonyolult asszimilációs folyamatok) sorozatán át kialakult a protogermán dialektus- terület. A II. térség északkeleti részén a TRB és a ZS terjeszkedése a protobalti kialakulásához vezetett. Mindkét területen nemcsak az eredeti, a II. tömbből származó IE népességek alkották a protogermán, illetve a protobalti dialektus-közösségeket, hanem a IV., illetve V. térség őslakosságának asszimilált részei is. Ez jól magyarázza azt, hogy főleg a protogermán-ban fontos szerepe volt az asszimilált területek nem-IE nyelveinek (szubsztrátumainak is).[53]

Mi történt azonban a fésűs díszítésű kerámia nagy térségén (V)? A legfontosabb újkőkori technika, a kerámia-készítés legelőször délről, a sztyeppről érkezik, a neolitizáció viszont (valamivel később) két irányból: az erdős zóna nagy részére a sztyeppről, de a Baltikumba és Dél-Finnországba (sőt, talán a Fatyanovo- csoportba is) nyugatról, a zsinegdíszes kerámia révén. Mindkét ág nemcsak a földmívelést honosítja meg, hanem újfajta kerámiát is hoz magával. A kettősséget jól tükrözi az, amit J. Koivulehto mutatott ki: a proto-finn *+pošta* = gabonát szelelni nagyon korai kölcsönzés egy még nem teljesen elvált protogermán-ból (tehát egy TRB-kori nyelvállapotból), míg a hasonló jelentésű (proto-permi-proto-) mordvin *ponzavtoms* egy korai iráni (indoiráni utáni) nyelvállapotból.[54] Ez egyúttal arra is utal, hogy - ha a két átvétel nagyjából egyazon időben történt — az indoiráni térség a gödörsíros művelődés életének vége felé (i.e. 2000 körül) már dialektusokra bomlott, és a délorosz sztyeppen ekkor egy helyi óiráni (a kimmer és szkíta közvetlen elődje) élt.

Ezen az erdős zónán az újkőkorban és a korai bronzkorban a fésűs (fésűs és gödröcskés, és más) díszítésű kerámia elnevezés mögött sok kisebb-nagyobb csoport húzódik meg. E tarkaság mögött azonban nem az újkőkor elején és később különböző irányokból érkező új etnikumokat kell látnunk, hanem elsősorban a megelőző korszak, a mezolitikum kisebb-nagyobb helyi csoportjait, amelyeket azok kőeszköz- és csonteszközanyagának sokszerűsége is mutat. Ezek az eredeti különbségek öröklődtek a már kerámiát is készítő korszakra. Mivel számos jele van a folyamatosságnak, jogos arra következtetni, hogy e nagy térségen belül is megvolt az etnikai önazonosság, és azzal együtt a nyelvi kontinuitás (miközben lezajlott a mezolit–neolit technológiai váltás). Az V., az erdős zóna, a fésűs díszítésű kerámia térsége tehát önálló etnikai–nyelvi egység volt, FU tömb, amely már a neolitikumban oppozícióban volt a II. (vonaldíszes kerámia = ó- európai dialektuscsoport) és az I. (később gödörsíros = indoiráni) tömbökkel. Sőt, ez a térség már a helyi neolitikum előtt U-FU dialekuskontinuum volt, amelynek alapvető szerkezete — csoportosulása — átöröklődött az újkőkorba.

Köztudott, hogy az U nyelvű népek történeti elterjedési területe jelentős részben kívül (délre) esik attól a területtől, amely a pleisztocénban négy alkalommal jégmezővel volt borítva.[55] Az utolsó eljegesedés (i.e. 15 000–13 000 körül) csak az Urál északi részét fedte, a délit, valamint a Káma–Bjelaja vidéket nem (bár ezeket a régiókat meglehetősen elzárták egymástól a kialakuló, bő vízű folyórendszerek).[56] Lényegében tehát csak a későbbi proto–finn–lapp terület volt szilárd jég alatt. Valószínűleg ez a tény is szerepet kapott abban, hogy — párosulva a hagyományos kicsiny ősha-

za teóriával — főleg a régebbi elméletek jó része a viszonylag kis területű U–PU őshazát az Urál hegység környékére lokalizálta. Hajdú Péter először a Volga, Káma és az Urál közé,[57] majd László Gyula könyvének hatására az Urál mindkét oldalára, nagyjából a Káma, illetve az Irtisz és az Ob közé.[58] Az Urál fontos szerepet kap minden elméletben, hiszen az U–PU szétválása FU és proto-szamojéd ágra feltehetően nagyjából az Urál, mint geográfiai, kulturális és nyelvi határ mentén következhetett be. Egy ilyen elválásnak a jelei a régészeti kultúrák csoportosulásában már a mezolitikumban és a neolitikumban megvannak.[59]

Korán jelentkezett azonban egy másik felfogás is, amely a FU-nak ha nem is a legkorábbi, hanem feltehetően már kontinuummá dialektizálódott nyelvállapotát a Keleti tenger, az Urál és a Káspi tenger közötti egész térségre kiterjesztette, az őseredeti, valószínűleg kicsinynek vélt őshaza helyének meghatározása nélkül. Érdemes a svéd K. B. Wiklundnak erre vonatkozó, 1906-ból (!) származó sorait szó szerint idézni:

„A finnugor népek legrégibb, ma ismert lakterületei a Keleti tengertől és a Finn öböltől az Urálig és a Káspi tengerig terjedtek, így tehát délről és nyugatról közvetlenül határosak voltak az indogermán lakterülettel. Hogy pedig a finnugor népek honnan kerültek ezekre a területekre, az teljességgel ismeretlen."[60] Említettük volt már, hogy finn és észt kutatók, főleg régészek — így J. Ailio 1909-ben — lényegében Wiklundnak ezt a véleményét elevenítették fel, amikor ismételten megállapították, hogy a Baltikumban és Dél-Finnországban már az újkőkorban FU nyelvű lakosság volt.[61] Végül László Gyula a PU kezdeti állapotát szintén kis területre lokalizálta, majd a Közép-Lengyelország–Oka közötti erdős zónába helyezte el az U őshazát, és a szwidéri (kései őskőkori) népességgel azonosította.[62] Megkülönböztette tőle a még északabbra élő Kunda (+Sigir) középső kőkori típuscsoportot, mint a protolapp hordozóját. Elmélete — jelentős régészeti módosításokkal ugyan, de — ma is használható és továbbfejleszthető modellt jelent.

A FU vagy éppen U őshaza-elméletek kritikus pontjai ma két kérdéscsoportban foglalhatók össze. Az egyik az

a/ hogy az V. és VI. térségen a legelső, epipaleolit–mezolit benépesülés után számolhatunk-e olyan jelentős népbeáramlással a neolitikum elején, amely e térségek legkorábbi etnikai–nyelvi képét alapvetően megváltoztatta volna. Sőt, ha volt is ilyen „második" benépesülés, az az első benépesülés „népforrásaitól" teljesen idegen törzsből eredt volna. Erre a válaszunk *nem*, bár látni fogjuk, hogy megoldása jórészt a protolapp eredeti mivoltától függ.

A két térség nagy részén a jégtakaró visszavonulása i.e. 13 000 után legalább hatezer évig, sőt egyes helyeken még tovább tartott. Évenként körülbelül 100 métert hátrált a jég, és a növény- és állatvilág lassú terjeszkedését követték a felső paleolit életformában lévő, de valójában már mezolitikus vadászcsoportok. Karéliában, Finnországban és Észtországban nincsenek paleolit lelőhelyek (a legészakabbi ilyenek Kaunas és Vilnius közelében vannak, Magdaléni–Szwidéri kevert jellegű technológiák[63]). Az előbbi a tengerparton és a jégtakaró peremétől délre terjedhetett az Atlanti vidékekről kelet felé (1. irány), az utóbbi a gravetti nagy déli — sztyeppi — tömbjének a közvetlen utóda, és így délről érkezett (2. irány). Az 1. irány csak a Niemen és a Njiaris folyókig jutott el. A Szwidéri gravetti technológiát őrző késő paleolit–me-

zolit törzsei i.e. 9000-től kezdtek észak felé húzódni, főleg a Dnyeper széles medencéjén át, de elsősorban közvetlenül Fehér-Oroszország felől.[64] 8000 körül már a Daugava völgyénél voltak, 7000 körül már Dél-Finnországban is megjelentek (Kunda kultúra), majd Karélia és Skandinávia arktikus (Komsa kultúra) és atlanti (Norvégia, Fosna kultúra) vidékein is megjelent az első ember. (A Fosna kultúra délibb csoportjai természetesen érkezhettek az északnémet síkság felől is.) A Baltikum a következő évezredekben is megosztott maradt. Délnyugati része inkább nyugathoz kötődött (Maglemose, Ertebölle, majd TRB-jelenségek), vagy önálló térség volt (a mezolitikus Niemen kultúra), míg keleti-északi része a Szwidéri továbbéléseként a Kunda kultúra – Narva(Sperringsz kerámia – jellegzetes fésűs díszű kerámia fejlődési vonalat követte.[65] E 2. irány vadászai i.e. 7000 körül már az Onyega tavon túl is éltek, az északi Dvina mentén, de Finnország belseje felé még nem fordulhattak, mert annak nyugati felét még jég, keleti felét pedig tavak boríották.

A 10–7. évezredekben működött egy harmadik „etnikai híd" is (3. irány). Ez az Alsó Volga felől vezetett északnyugat felé vadászcsoportokat Karélia középső és északi vidékeire, és onnan tovább az arktikus tengerpartokra, sőt, később délnyugat felé fordulva, Finnország belső területére is. Kiindulása a sztyeppei kései őskőkor gravetti tömbjének Dnyeper–Volga közötti térsége volt. Akadnak, akik ezt az ágat tartják a protolappok őseinek.[66] Dél-Finnországba, sőt Észtországba való lejutásával magyarázhatók lennének az ottani, egészen a középkorig megmaradó lapp szórványok.[67] Ha a most említett lehetőségek mindegyikének adunk hitelt, akkor máris látható, hogy csak a jégtakaró eltűnése utáni legelső benépesülés népmozgásai során legalább három jelölt van a protolapp etnikum képviselője számára: az 1. irány közvetlen északnak forduló ága, a 2. irány északra eljutó része, és a 3. irány. Nem szükségszerű azonban arra következtetni, hogy e két utóbbi két teljesen különböző etnikumot képviselt, egymástól idegen nyelvcsaládhoz tartozott.

A fentiek alapján fel kell adni azt a felfogást, hogy az erdős zóna a Baltikum és az Urál között (és tőle északra az arktikus vidékek) első (és azt követő kiegészítő) benépesülése csak és kizárólag kelet-délkelet felől történt meg. Különösen így van ez a legelső, epipaleolit időszakban, amikor az a terület, amely a PU kis területű őshazájaként (vagy annak egy részeként) is számításba jött vagy jöhet, az Irtis–Tobol–Isim folyók találkozásánál óriási beltenger volt, majd i.e. 13 000-t követően évezredekig lakhatatlan mocsár: a nyugat-szibériai mély medence néven.[68] Az Uráltól délre a Káspi-tenger megismétlődő transzgressziói (kiterjedései) és a nyomukban visszamaradt mocsarak jelentettek népmozgásokat akadályozó, vagy lehetetlenné tevő határzónát. Ezek — és más tényezők — együttesen kizárják annak lehetőségét, hogy Nyugat-Szibériából vagy Közép-Ázsiából valaha is érkeztek volna népcsoportok a kelet-európai erdős zóna akár jégtől szabad, akár egykor jéggel fedett területeinek vagy az európai arktikus vidékeknek a benépesítésére. (Kisebb népcsoportok ide-oda való mozgása az Urálon keresztül természetesen nagyon is valószínű.[69]) Nem is beszélve most arról, hogy ezeknek a nyugat-szibériai és közép- ázsiai területeknek elsősorban a paleolit, de részben a mezolit kőiparai nagyon is különböznek a velük egykorú vagy későbbi kelet-európai kőeszköz-csoportoktól.[70] Volt ugyan egy elmélet, amely szerint az Urál-vidéki neolitikum és azzal együtt a finnugorság délkeletről, az Aral-tó vidékéről származott volna.[71] Ezt azonban meggyőző érvekkel már Fodor Ist-

ván elutasította: ez az elmélet a finnugor etnikum származását összetévesztette azoknak a neolitikus invencióknak az eredetével, amelyek, mint a kerámiakészítés, a kőeszközök pattintási módjai, a fémmesterségek, nemcsak az Urál-vidék mindkét oldalára, hanem a — régészetileg — sztyepp késő mezolit népeihez is valóban Közép-Ázsia felől terjedtek el, a Kelteminar-kultúra közvetítésével.[72] Nem árt talán figyelmeztetni arra sem, hogy a szovjet expedíciók nagyszabású ásatásai ellenére mennyire nem látunk ma még tisztán a Kelteminar-kultúra lényegét és szerepét illetően.[73]

b/ Ha elfogajuk, hogy az erdős (V) és arktikus (VI) zónák legelső benépesülése délről történt meg (és sem nyugat-szibériai, sem közép-ázsiai eredetű bevándorlás nem játszott benne szerepet), és ez a lakosság volt a PFU, akkor igen súlyos ellentmondással kerülünk szembe. Ez a PFU, északra húzódó őslakosság ugyanis abból a déli, sztyeppi, felső paleolit népességből származott volna el, amelynek utódait legalább két másik térségen (I. és II.) indo-európai dialektus-csoportnak határoztunk meg (már a mezolitikumban). Mivel pedig az indo-uráli hipotézis (ősi rokonság a PIE és a PU alapnyelvek között) egyelőre aligha igazolható,[74] — különösen modellünkben nem, ahol a PU- val a PIE kontinuumnak csak két dialektus-csoportja lehetett határos —, az egyetlen, ma lehetséges megoldás a következő:

Ha feltételezzük, hogy a magdaléni és gravetti nagy kontinentális tömbjeitől északra a periglaciális sávon már a felső paleolitikum idején éltek a PFU törzsek elődei. Egy ilyen legészakibb ökumené lehetőségét — már az alsó paleolitikumtól kezdve — Gábori Miklós vetette fel, hozzátéve, hogy nem azonos a mai tundrával, hamem olyan ökológiát jelent, amelyben tundrai, sztyeppei, hegyvidéki és más speciesek éltek,[75] olyasféle vegetációval, mint ma Dél-Finnországban. Maga Gábori Miklós azonban úgy látja, hogy a felső paleolitikumban a dél- oroszországi gravettitől északra, egy ilyen periglaciális övön nem élt jelentős, a gravettitől — régészetileg — megkülönböztethető őslakosság.[76] M. G. Nunez viszont éppen egy ilyen, a jégsapka peremét kísérő, nagyjából a Dnyeper és az említett nyugat-szibériai beltenger között elterülő zónát tart a PU szállásterületének, amely — szerinte — nem is esik messze a nyelvtudomány által képviselt PU őshazától.[77] A gravetti etnikumától szükségszerűen különböző voltára azonban ő sem tud régészeti megoldást adni. Meg kell jegyeznünk, hogy Gábori Miklósnak Kelet-Európa első benépesülésével foglalkozó modelljében éppen a kelet-európai síkságon már a középső paleolitikumban két, egymástól teljesen eltérő kő-technológia jelentkezik. Az egyik a keleti mociquien, amelynek késői típusai átvezetnek a gravetti műveltségbe. Más gravetti korú településeken viszont a levallois-moustérienből ismert szerszám- sorozatok fordulnak elő, a gravettitől teljesen eltérő kultúrával, szobrászattal, i.e. 20 000 körül.[78] Sajnos, Gábori nem adja meg ezek területi elhelyezkedését. A jelen pillanatban mégis egy felső paleolit periglaciális terület és önálló népesség, továbbá a feltehetően egy ilyen megoszláshoz vezető ősi kulturális — és talán etnikai — különbség az egyetlen modell, amely alapján a PU–PFU etnikum és alapnyelvi tömb úgy vezethető le a gravetti keleti térségéből, hogy nem szükségszerű a PU–PIE genetikus rokonságára, az indo-uráli hipotézisre következtetni. (Az időpont ugyanis indoiráni-FU érintkezésekhez túlságosan korai lenne.) Ennek a modellnek viszont csak akkor van értelme, ha a protolapp-ot eredendően U dialektusnak tartjuk, a modellen belüli minden más lapp megoldás áttekinthetetlen bonyodalmakhoz vezetne.

A számos lapp etnogenezis-elmélet között, amelyeket Hajdú Péter foglalt összse,[79] van olyan, hogy a lappok elődei „valamely ősi arktikus nép nyelvét beszélték" (P. Ravila), a protolapp egy ismeretlen, jégkorszakbeli európai nyelv lehetett (K. B. Wiklund), a „protolappok" más nyelven beszéltek, s a finn- volgai korban kezdték elsajátítani déli szomszédaik nyelvét (Hajdú P.), esetleg ez az arktikus nép beszélte volna az U alapnyelvet (E. Lagercrantz). Egy további lehetőség szerint a ma a proto-finn-lapp dialektusának számító lapp nyelvcsere eredménye, sőt az U-in belüli belső nyelvcseréé, amennyiben a protolappok eredetileg szamojéd nyelven beszéltek.[80] A néhány legújabb elmélet egyike-másika úgy látja, hogy a lapp csak a bronzkorban vált el a finntől.[81] Bonyolult elgondolást dolgozott ki Chr. Carpelan, amelyben egy eredeti — nem U? — protolapp i.e. 3000 előtt nyelvcserével még a proto-finn kor előtt FU lett, majd ismét megkezdte elválását a finntől i.e. 1000 és 500 között.[82] Anthropológiailag leginkább lappnak tekinthető (azaz alacsony termetű, erősen pigmentált és rövidfejű) emberek vérének génvizsgálatai szerint a lappok sok- sok szempontból különböznek az északnyugat-európai népektől, és ismét más jellemzőket tekintve a többi finnugor nyelvű néptől is. Más jellemzőik keleti (de a mongoloidoknál hiányzó) sajátosságok, továbbiak pedig nyugat felé mutatnak. A summázat szerint a lappok ősei *etnikai tömbök peremén élő* törzsekből rekrutálódtak.[83] Végül Schouwvlieger úgy tartja, hogy a lapp FU nyelv, a protofinn-től vált el, elsősorban nem nyelvi, hanem társadalmi és gazdasági folyamatok következményeként.[84] Ha visszalapozunk a protolapp– lapp genezissel kapcsolatban több alkalommal említett lehetőségekre, akkor látható, hogy a régészet mindegyik nyelvtudományi megoldáshoz tud szolgáltatni régészeti „bizonyítékot". Emiatt Hajdú Péterrel kell egyetértenünk: „olyan rejtélyt jelent ez az őstörténeti kutatásban, amelyet a jelenlegi eszközökkel felderíteni nem lehet."[84a]

Röviden összefoglalva:

1. modellünk régészeti érvei nem támogatják, sőt, szinte kizárják az indo-uráli hipotézist.

2. PIE–PU alapnyelvi érintkezésekre a legutóbbi 20 ezer évben nem kerülhetett sor. Ennek megfelelően igen szegényes az a kölcsönzött vagy közös szóréteg és más sajátságok, amelyek egy ilyen PU–PIE közötti érintkezésre utalnának.[85] A PU azonban nem elsősorban időrendi okokból nem vett át hatásokat a PIE alapnyelvből,[86] hanem azért nem, mert a PIE őshaza, mint egység, sohasem volt határos PU vagy éppen PFU területekkel (illetve ha igen, akkor egy beláthatatlan múltban), hanem csak két, sőt inkább egy dialektus-csoportja (I. a sztyeppi indoiráni térség).

3. A PIE őshaza és az indoiráni dialektus-terület sohasem terjedt ki Ázsiáig az Urál és a Káspi tenger között (még a sztyeppen sem!). A keleti sztyeppre eljutó legelső IE törzsek i.e. 2000 körül és azt követően már a szétvált indoiráni dialektusai voltak (Andronovo-kultúra). Ennek megfelelően a protoszamojéd IE nyelvi kapcsolatai csak fejlett iráni átvételek lehetnek, és még a protoszamojéd–indoiráni alapnyelv közötti kapcsolatok is kizárhatók. Ez egészen pontosan megfelel a nyelvtudományi adatoknak.[87]

4. A PU szétválása PFU és PSZ ágakra (dialektus-kontinuumokra) valószínűleg az Urál mentén, minden jel szerint már a mezolitikum előtt megtörtént. A protoszа-

mojéd legősibb nyelvterület eszerint a Nunez-féle periglaciális térségnek az Uráltól keletre eső, az említett beltengerig terjedő része lehet.[88]

5. Feltéve, hogy a protolapp mégis eredendően FU-dialektus, akkor a szoros lapp–szamojéd nyelvi kapcsolatok azzal magyarázhatók, hogy ez a protolapp nyelvű etnikum főleg a 3. etnikai híd mentén — az Urál–Volga térségből — terjedt el északra.[89]

6. PFU–FU nyelvű népek az őstörténeti korszakokban alighanem soha nem éltek az Uráltól keletre eső területeken. A legkorábbi, ma kimutatható PFU őshaza vélhetően a hajdani jégsapka peremétől délre, a Kárpátok és az Urál közötti egész terület egy viszonylag keskeny sávján lehetett i.e. 15 000–13 000 között. Ez a PFU népesség a jégtakaró visszahúzódásával párhuzamosan fokozatosan, és a Baltikum–Urál közötti egész fronton húzódott északra, miközben dialektizálódott. Ennek megfelelően a FU nyelvi folyamatok és dialektusokra válások időmélysége legalább i.e. 8000-ig nyúlik vissza.

7. Már a neolitikumban (legkésőbb i.e. 3000 körül) létrejött egy igen stabil nyelvhatár a középső Baltikum – Pripety mocsarak – Dél-Urál között, elválasztva az — északabbi — FU nyelvterületet a délnyugatra lévő ó-európaitól és a délre található indoiráni/óiránitól. Ez a határ — kisebb módosulásokkal, amelyek mindkét alapnyelv dialektusainak rovására történhettek, megmaradt egészen a történeti időkig. Akkortól kezdve a változások kivétel nélkül a FU nyelvű népek rovására következtek be, túlnyomó részt a keleti szláv–orosz terjeszkedése miatt (amely még iráni nyelvterületeket is meghódított.) Mindebből következik, hogy FU szubsztrátum csak balti és szláv (orosz) nyelvterületen lehetséges.[89a] Mindmáig feltűnő sikerrel őrzi ősi nyelvterületét az észt dialektus.

8. A FU dialektus-kontinuumnak (és dialektus-csoportjainak) két IE dialektus-csoporttal voltak nyelvi kapcsolatai. Az egyes FU dialektusok területi elhelyezkedésének megfelelően ezek az érintkezések az ó-európai határos csoportjai (Krahe átmeneti nyelvállapota, majd a protogermán és a protobalti) és a proto- finn, illetve az iráni különböző fejlettségi állapotai és a proto-permi és a proto-ugor között kerültek sorra. E kapcsolatok keltezése különösen a proto-finn esetében fejlődött sokat az utóbbi években, ami a régészeti adatokkal való egybevetéseket is megkönnyíti.

***

A magyar nyelv előfutárát beszélő törzsek bizonyára a Káma- vidéken, de ismeretlen időben elszakadtak legközelebbi nyelvrokonaiktól, a proto–obi-ugoroktól, és nagyon valószínű (bár ez a valószínűség az elválás keltezésétől is függ), hogy iráni nyelvű környezetbe kerültek. Majd, amikor török nyelvű népek hódították meg a Volgától nyugatra lévő sztyeppet (legkésőbb az i.sz. 4. század végétől), véget ért évezredes és szoros érintkezésük az iráni nyelvű népekkel is (esetleges kapcsolatoktól, mint például az osszéttal rokon alánok és a Kárpát-medencében talált szarmata-szórványok, eltekintve). Nyugat felé mozogva fokozatosan teljesen idegen (germán, különböző szláv és vlach = román) nyelvek által körbezárt térségbe, a Kárpát- medencébe és peremeire kerültek. A bevezetőben már említettük, hogy a magyar nyelv és etnikai egység ilyen fennmaradása időben és térben is hosszú vándorúton, majd tel-

jesen izolált helyzetben más ismert népvándorlásokkal és nyelvmozgásokkal összehasonlítva is különösnek tűnik tájékozott kutatók számára is. Különösnek, mert a történeti példák túlnyomó többsége azt mutatja, hogy a számbeli kisebbségben lévő, új területet meghódító és ott államot alapító jövevények általában a meghódított terület őslakosaiba asszimilálódnak, és rendre azok nyelve, bár a hódítók neve marad uralmon. Ilyen esetekre a francia normann mellett más példákat is lehet találni. Egy másik normann ág, a varégek vagy a ruszok alapítják meg a 9. század második felében Kiev és Novgorod körül az első keleti szláv államot, a kievi Rusz-t, miközben ők maguk rövid idő alatt teljesen felszívódnak nyelvileg. A bolgár állam megalapítása azoknak a török nyelvű hódítóknak tulajdonítható, akik 680 körül Aszparuh kán vezetésével Bizánctól szerezték meg az akkor már szláv nyelvű területeket, és hamarosan ők maguk is asszimilálódtak abba. Említhetnénk azonban az Észak-Itáliát megszálló langobardok — Lombardia esetét is, vagy mint egészen korai példát, az i.e. 16. századból azt, hogy Mitanni államában bizonyára csak maguk az uralkodók és egy szűk vezető réteg tartozhatott valamilyen indoárja nyelvű törzsbe, a lakosság nem (és ennek megfelelően hamarosan el is tűnik a szemünk elől).

E történeti példák azt sugallják, hogy az Árpádok vezette honfoglalás szinte az egész világon egyedülálló — bár elvileg nem kizárható — jelenség lenne, amikor ugyanis egy viszonylag kis létszámú etnikum rendkívül rövid idő (néhány év!) alatt uralma alá hajt egy igen nagy (és nála nyilván jóval nagyobb lélekszámú lakossággal bíró) területet, ott — ahol korábban államalakulat önállóan soha nem jött létre — egy évszázadon belül államot alapít, és eközben a saját nyelvét abszolút uralomra juttatja, minden őslakót asszimilálva. Már ti. akkor kellene erre a következtetésre jutnunk, ha feltesszük, hogy az Árpádok vezette törzsek mindegyike (a kabarság kivételével), vagy túlnyomó többsége ómagyar nyelvet beszélt. Ilyen előfeltételek mellett az Árpádok vezette honfoglalásnak sem az antik világban, sem a feudalizmus korai századaiban nem lenne egyetlen történeti párhuzama sem!

Ilyen jellegű kérdéseket vizsgál az indoeurópai nyelvű népek őstörténetéről írott, 1987-ben megjelent könyvében Colin Renfrew,[90] aki jelenleg alighanem a legnagyobb hatású régészeti írók egyike. Annak megértéséhez keres modelleket, hogy a (szerinte Kis-Ázsiában i.e. 7000–6000 körül még egységes) indoeurópai alapnyelv szétválása után annak egyes dialektusai vagy ágai milyen folyamatok során terjedtek szét óriási távolságokra (Izlandtól Hátsó-Indiáig egész Eurázsia teljes középső sávján) néhány évezred, történetileg tehát rövid idő alatt. Természetesen eközben nem lakatlan területeket hódítottak meg, hanem olyan népekre telepedtek rá, amelyek valamilyen más, nem indoeurópai nyelv dialektusát beszélték. Renfrew kérdése tehát az, hogy „egy adott nyelvet milyen körülmények között kezdenek el átvenni és beszélni egy adott területen. ...Egy olyan folyamatról van szó, amikor egyazon területen egy ott beszélt nyelvet felvált egy másik, és ezt egy másik, feltehetően határos területről hozza magával a népesség, onnan, ahol az volt használatban."[91] Három lehetséges modellt állít fel a nyelvterjedés/nyelvvándorlás leírására, olyan esetekben, amikor az nem egyszerűen nyelvi diffúzió, hanem népmozgással is jár. Az egyik a manapság nagyon divatos „hullámszerű terjedési modell" (wave of advance model), amely egyébként nagyon emlékeztet a Johannes Schmidt által 1872-ben megfogalmazott „hullámelméletre". Ennél a hullámszerű terjedésnél új termelési mód és technológia terjed el

valahová, ahol eredményeként jelentősen megnövekszik a népsűrűség. Ezt a modellt Renfrew erőteljesen a mezőgazdaság terjedéséhez kapcsolja, amely a Közel- Keletről kiindulva i.e. 9–8000-től kezdve honosodott meg fokozatosan Eurázsia nagy részén. Ez a terjeszkedés lassú, és egy-egy időszakban csak kis távolságokat ér el.

Egy másik lehetőség nyelvváltásra a fennálló rendszer összeomlása: system collapse. Erre néhány olyan korai államszervezet ad példát, amelyek sem gazdasági, sem politikai szempontból nem voltak szilárdak (így például a síksági maya civilizáció i.sz. 890 után). A harmadik pedig az *élite dominance,* az uralkodó kisebbség modellje. Ennél valahonnan kívülről érkezik egy területre egy magas fokon szervezett, eltérő nyelvet beszélő, viszonylag kis lélekszámú csoport, amely katonai ütőképességénél fogva képes arra, hogy uralkodjék az elfoglalt terület népessége fölött, és ténylegesen el is nyomja azt. Ezt követően egy ideig a két nyelv egymás mellett fog élni, és a lakosság többsége, valószínűleg mind az őslakók és az újonnan jöttek közül is, kétnyelvűvé válik. Bizonyos körülmények között végül a népesség az őslakosság nyelvét fogja beszélni, az újonnan jöttek asszimilálódnak, és az ő — kívülről jött — nyelvük feledésbe merül, vagy a Bárczi Géza-féle szupersztrátumként viselkedik. Más, ritka esetekben az újonnan jöttek nyelve kerül uralomra, az egyébként számbeli fölényben lévő őslakosságé pedig kihal. Ez a nyelvcsere/nyelvváltás esete. A modell nagy súlyt helyez a hódító csoport társadalmi szervezettségére. Nem szükséges az, hogy nagy lélekszámú legyen, de ahhoz, hogy a területen talált lakosságot ténylegesen uralma alá hajthassa, már hatalmi szerepek szerint tagolt, sőt rétegzett társadalmi szervezetének kell lennie. Esetenként a hódítók már egy (másik) állam megbízottai (szövetségesei). Ismét más esetekben a hódító elit még nem ilyen magas szervezettségi keretek között él, és előfordul, hogy a törzsi-törzsszövetségi társadalom sajátságait mutatja. Ennél is mutatkoznak a központosított szerveződés bizonyos jelei, de ez még nem az állam-jellegű formációval oly gyakran összefonódó adminisztratív bürokrácia. Ennél a társadalom több osztályra oszlik már, de mégis inkább a hatalmi szerep szerint szerveződik, amely hatalom a vérségi kapcsolatokon alapszik, és a főnök legközelebbi rokonai kapják meg a legmagasabb méltóságokat. Egy kis létszámú hódító csoport csak akkor tudja uralmát egy sokkal nagyobb helyi lakosságra ráerőszakolni, ha a most leírtak szerint szerveződik. Természetesen sokat segít, ha a hódítók előnyökkel rendelkeznek a harci technológia terén. Például ha ők jól ismerik a lovaglás technikáit, a helybeliek pedig nem."[92]

Aligha tagadható, hogy Renfrew meglehetős pontossággal írja itt le mindazt, ami a kárpát-medencei magyar történelemre a 10. században is jellemző volt, tehát a honfoglalástól István királlyá koronázásáig eltelt 106 évre: a ranked chiefdom society- tól a state society-ig. Beleszámítva Árpád hadseregének rendkívül fejlett lovaglási ismereteit (sophisticated techniques of horse riding) és különleges kengyelvasait (the use of specific stirrup). Főleg, ha belátjuk, hogy a Kárpát-medence területének őslakossága sokkal nagyobb lélekszámú volt, mint Árpád beköltöző törzseinek létszáma. Ez a tény csak a legutóbbi években vált egészen nyilvánvalóvá, amikor elsősorban a régészek évtizedekig tartó hallgatása után kiderült, hogy gyakorlatilag a Kárpát- medence egész központi, nyugati és déli részén óriási számban vannak a 8–9. századi őslakosságot képviselő késő avar kori települések és temetők.[93] E késő avar kori őslakosság nyelvi hovatartozására vonatkozólag *megbízható történeti források*

nincsenek. A kutatók zöme csak az Árpád-vezette honfoglalás általában elfogadott modelljének kedvéért — „beidegződésből" — (Árpád és a hét törzs népei hozták magukkal a finnugor törzshöz tartozó magyar nyelvet) tartja inkább török jellegűnek a késő avar kor nagy, sőt igen nagy lélekszámú lakosságának, vagy nagy részének nyelvét.

Renfrew természetesen csak egyetlen magyar honfoglalás- és államalapítási modellt ismerhet — „the Hungarian language was introduced into central Europe around the ninth century AD" —, és így ezt használná fel annak bizonyítására, hogy hasonló esetek (élite dominance hódítása nyelvterjedéssel egybekötve) korábban és jóval korábban bárhol másutt megtörténhetett Európában: „why not similar events earlier?"[94] Mégis, mivel „Hungarian is a language which has displaced its predecessor (at the end of the ninth century AD), and for that reason it is in many ways less relevant to a discussion of the early languages of Europe."[95]

Renfrew világtörténelmi vonzatú teóriájában tehát a magyar honfoglalás egyébként kiválóan működni képes hagyományos modellje egészen rendkívüli, és történeti párhuzama gyakorlatilag nincs (a fent említett és más példák mindegyike az élite dominance asszimilálódását mutatja). Arra kellene tehát hajlanunk, hogy az Árpád–vezette honfoglalásban egy egészen rendkívüli eseménysort lássunk, amely szinte világtörténetileg is páratlan lenne. Ha ti. minden további nélkül el lehetne fogadni, hogy ez a 9. század végi élite dominance képviselte és terjesztette el a Kárpát-medencében (történelmileg szintén páratlanul rövid idő, egyetlen évszázad alatt) a magyar nyelvet.

Van lehetőség arra, hogy mind a magyar nyelv első, tömeges bekerülését a Kárpát-medencébe, mind pedig a 9. század végétől az ezredfordulóig tartó magyar államalapítási folyamatot beleillesszük az élite dominance általános modelljébe (hasonlóan a normann, bolgár és kievi Rusz példákhoz). Ehhez elsőként is el kell egymástól választani a magyar állam megalapításának folyamatát és a magyar (előmagyar) nyelv eljutását a Kárpát- medencébe! Számos adat meggyőzően bizonyítja, hogy az Árpád-vezette törzsi honfoglalás vezető rétege (az *élite dominance*!) török etnikumú–nyelvű, és ennek megfelelően török neveket viselő volt. Erre utal a honfoglalás-kori törzsek többségének (hétből legalább ötnek) török neve. Tudjuk azt is, hogy a legkorábbi, 11–12. századi magyarországi írásos forrásokban fennmaradt, az uralkodó rétegre vonatkozó személynevek döntő többsége, több mint 90 százaléka török eredetű neveket mutat. Ugyanakkor „az Árpád-kori alsóbb néposztályok neveinek a magyarsága rögtön felismerhető".[96] Említettük továbbá, hogy a történeti magyar etnikai terület nagy részén óriási a kései avar kori települések és temetők száma a 8–9. századokból. Ehhez képest meglepő, hogy a 9. századra vonatkozóan az *egész Nagy-Alföldről (100 ezer km*^{2}!) csak néhány IE- eredetű folyónevet, valamint három (!) helynevet ismerünk, azok is mind szláv eredetűek: (Cerni)grad, Cernigrad, Belegrad.[97] Kétségtelen, hogy az írásos, korabeli források hallgatnak, azonban a toponímia módszereivel sem sikerült mindmáig kimutatni olyan helyneveket, amelyek ebből a legalább kétszáz évig (a 7. század végétől a 9. század végéig) tartó avar települési korszakból fennmaradtak. Eltekintve néhány, törzs- vagy személynévhez, méltóságcímhez, illetve szláv (nevű) hatalmi központhoz kapcsolandó szórványtól: Tárkony, Berény, Székely, Csongrád). Ezeken kívül a történeti magyar nyelvterület

helynevei már a 11. században döntő többségükben magyar/finnugor etimológiájú vagy szláv jellegűek. (Nem szabad elfelednünk, hogy az ezekre vonatkozó források szinte kivétel nélkül *termini ante quem:* a helynevek zöme a legelső — fennmaradt írásos említésnél *korábbi,* mint az említés időpontja.) A hiba nyilván abban van, hogy az avar korból nyilvánvalóan angy számban fennmaradt és 895 után is használt helyneveket a kutatás nem a megfelelő nyelvi rétegben keresi (mivel abból az egyelőre nem igazolt feltevésből indul ki, hogy az avar korból származó helynevek — ha nem az avarok által átvett, mondjuk szláv helynevek — teljes egészükben csakis török jellegűek lehetnek.). Ilyen török helynevek pedig — az előbb említett kategóriák kivételével — nincsenek, és ezért maradt üres a 9. századi térkép. Az is egészen nyilvánvaló, hogy a legkorábbi, 11–12. századból ismert szláv helyneveinket a 895 előtti szláv lakossággal — mint névadóval — kell kapcsolatba hozni. Evidens, hogy ugyanez érvényes a legkorábbi magyar (finnugor etimológiájú) helyneveink legkorábbi rétegére is. Így ezek a — mindmáig soha nem keresett — toponymek csak a késő avar kori lakosság ősmagyar nyelvet beszélő csoportjaitól származhatnak. Meghatározásukat illetően az első lépésre már sor is került: Tálos Géza az avar település-szerkezethez (temetőkhöz) kötődő helynév-rendszert mutatott ki, amelynek jellegzetes magyar tagjai is vannak: Lövő, Száz, Hatvan, Les, de vannak török és iránira gyanús tagjai (!) is.[98] A fentiekben láttuk, hogy H. Krahe az ő ó-európai hidronímiájában általában három évezredre vetíti vissza a vizsgált terület legtöbbször a középkorban feljegyzett vízneveit. Miért ne fogadnók el tehát azokat az eredményeket, amelyek csak két-háromszáz évre visszamenőleg érvelnek kora-Árpád-kori helynevekkel. Főleg ha tudjuk, hogy közvetlenül tőlünk nyugatra, nem-magyar történeti környezetben sikerült már kimutatni az avar korból fennmaradt toponímiát.[99]

Összefoglalóan: Renfrew az indoeurópai nyelvterjedés jobb megértéséhez fogalmazta meg élite dominance modelljét, de segítségével szinte egyértelművé válik, hogy az Árpád-vezette törzsszövetség népének zöme — de vezető rétege szinte teljesen — török etnikumú, de legalábbis török nyelvű volt. Az egyes törzsek keretében élhettek ómagyar nyelvűek is, és a két magyar nevű törzs etnikuma is ómagyar nyelvűekből állhatott. A magyar állam megalapítása viszont kétségen kívül ennek a zömmel török nevű, török etnikumú és török nyelvet beszélő törzsszövetségnek a történeti tette volt. A modell lényege szerint azonban már ezt, a 895-ben beteljesülő honfoglalást megelőzően igen jelentős lélekszámú, ómagyar nyelvet beszélő etnikumoknak kellett élniök a Kárpát-medence olyan területein, amelyeket a történeti magyar nyelvterülettel kell azonosítanunk. Ezek a jelentős lélekszámot jelentő népcsoportok csakis a késő avar kori lakosság részei lehettek. A „hiányzó" avar kori eredetű toponímia pedig nem más, mint az ettől az avar kori ómagyar nyelvű lakosságtól származó, az Árpád-kori magyartól nem, vagy csak nehezen megkülönböztethető, tehát különleges elemzések nélkül ki sem mutatható helynév-anyag. Ezt a feltevést elfogadva, az Árpád-vezette török élite dominance 895-ös honfoglalása minden nehézség nélkül beilleszthető C. Renfrew élite dominance modelljének általános formájába, és semmi rendkívülit nem szükséges benne keresnünk. Más kérdés, hogy az avar kori ómagyar nyelvű etnikum Kárpát-medencébe való eljutásának keretei további bizonyítást igényelnek (de így van ez akkor is, ha az ómagyar nyelvű etnikumot csak 895-ben akarjuk behozni a Kárpát-medencébe). Meggondolandó, hogy Európa összes indoeurópai nyelve egy olyan név-

vel nevezte már a 10. században is a magyarságot (Hungari, Ungar, Hungaryen, Hongrois, Ugri, Qgre, Ęgre, Vęgre, Vugre), talán, de nem teljesen bizonyítottan egy 5–6. századi *onogur* népnév alapján, amellyel a mértékadó bizánci források csak nagyon ritka esetekben nevezték Árpád törzsszövetségét és közvetlen elődeit: őket ugyanis a legtöbbször türköknek — τοῦρκι — hívták.Nem tudunk arról, hogy ezzel a — csak feltételesen bizonyított — *(on)ogur* > *ugri* etc. származtatással kapcsolatban felmerült-e már a Strabón idejében az Istros mellett élő, nomád pásztor- és földmívelő népnek a neve: Οὖγοι (Strabón VII 3, 17), amely egy szarmata-kori hangváltozás miatt: *-gr-* > *-rg-* egy iráni *ugra-* alakra vezethető vissza, „erős", „hatalmas" jelentéssel.[100] Elvégre az *onogur* törökök éppúgy nem magyar nyelvűek voltak, mint az iráni *ourgoi.*

Az egyik, az indoeurópai népek őstörténetével–történetével kapcsolatos modell tehát megengedhetővé teszi, hogy a hagyományos honfoglalás-modellünket, valamint László Gyula „kettős honfoglalás"-elméletét feladva, helyettük egy, jóval 895 előtt, a kései avar korral kapcsolatos etnikai–nyelvi honfoglalásról és egy 895 körüli, a magyar állam megalapításához vezető foglalásról beszéljünk. Egy ilyen modell nyitva hagyja annak lehetőségét is, hogy az Árpád vezette államalapító honfoglaláskor a hétmagyar törzsek szövetségében finnugor, azaz ősmagyar nyelvet beszélő népesség is érkezett az új hazába. Ennek megvitatásához azonban el kellene tudni dönteni, hogy „a Konstantinos Porphyrogennetosnál felsorolt magyar törzsnevek közül (valóban) csak kettő, *Megyer* és *Nyék* bizonyíthatóan magyar, míg a többi török...", vagy pedig „...a *Nyeki* és a *Medzseri* mellett a *Kürtü,* a *Kerti* és a *Keszé* magyar eredete is komolyan számításba jöhet.", bár „...ez a körülmény... e törzsek nyelvi-etnikai mivolta tekintetében... mindenesetre indifferens."[101] Lehet, hogy a származtatás kérdésének eldöntése valóban közömbös, a bizonytalanság azonban azt mutatja, hogy az Árpád vezette államalapító honfoglalás-, illetve a 8–9. század nyelvi-etnikai vizsgálata korántsincs lezárva. A jelentős bizonytalanságot a legjobban az mutatja, hogy a késő avar kori *szarvasi tűtartó* rovásfeliratát Róna-Tas András török nyelvűnek tartja, Vékony Gábor szerint archaikus varázsszöveg (kései ős)magyarul, végül Harmatta János e kettő között találta meg a megoldást: „a tűtartó két keskenyebb oldalfelületén... török nyelvű felirat foglal helyet", míg a „tűtartó két szélesebb oldalán gyakorlatlanabb kéz... magyar nyelvű feliratot vésett be."[102]

JEGYZETEK

* Tanulmányunk az 1990-ben Debrecenben tartott, VII. Finnugor Kongresszus alkalmából írott előadásunk — New aspects of the localisation of the PIE–PU/PFU homeland, their contacts and frontier between the Baltic and the Ural in the Neolithic — némileg kibővített, és a magyar olvasó számára kissé átalakított változata. Könnyen belátható, hogy alábbi jegyzeteinkben a burjánzóan gyarapodó nemzetközi tudományos irodalomból csak a számunkra legfontosabbakat, legújabbakat, vagy — sajnos — hozzáférhetőeket idézhetjük.

[1] *M. I. Finley:* Ancient culture and society. Early Greece: and the Bronze and Archaic Ages. London, 1979, 16–17.

[2] *C. Renfrew:* Archaeology and language. The puzzle of Indo-European origins. London, 1987, 70, 163, 204.

[3] *J. P. Mallory:* In search of the Indo- Europeans. Language, achaeology and myth. London, 1989, 261.

[4] *Derecskei Fodor Gábor:* A ‚Magyarok' ősi eredete. Tudományos Gyűjtemény 1825:IX, 5. A. J. Schlözer a Káspi-tenger környékére helyezte a „finn-ugor őshazát": Allgemeine nordische Geschichte. Halle, 1771, 299–308.

[5] BSU, I. Arkeologia. Helsinki, 1988 ás Archaeology. Moszkva, 1988.

[6] Az uráli-finnugor dialektusok rövidítései Hajdú Péter után: Uráli nyelvek osztályozása, in A magyar föld és nép korai történetének enciklopédiája. Kézirat, Bp. 1987, 32; az indo-európai rövidítések a nemzetközi gyakorlat alapján: IE = indo-európai, PIE = proto-indo-európai, PU = proto-uráli, PFU = proto-finnugor, PSZ = proto-szamojéd.

[7] Az adatokat lásd *A. Sorrentino:* Saggio di una bibliografia sulla preistoria linguistica dell'Eurasia. Napoli, 1988, 31 (N. Anderson 1897), 64 (1863:D.E.D. Europäus), 162 (1861: H. Wedgwood)

[8] *J. Schrijnen:* Einführung in das Studium der indogermanischen Sprachwissenschaft. Heidelberg, 1921, 60.

[9] *J. J. A. Worsaae:* Ruslands og det Skandinaviske Nordens. Aarbger, 1872, 309–430.

[10] *László Gyula:* Őstörténetünk legkorábbi szakaszai. Bp., 1961, 77–79.

[11] *I. M. Diakonoff:* The Cimmerians. Monumentum G. Morgenstierne, vol. I. Acta Iranica, 2ème Série, Hommages et Opera Minora, vol. III. Leiden, 1981, 123.

[12] *S. Feist:* Kultur, Ausbreitung und Herkunft der Indogermanen. Berlin, 1913, 457–458; Achäologie und Indogermanenproblem. Korrespondenzblatt der Deutschen Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte 47, 1916, 67–69; *H. Kronasser:* Vorgeschichte und Indogermanistik (1961). In *A. Scherer* (szerk.): Die Urheimat der Indogermanen. Darmstadt, 1968, 496; *M. Korhonen:* Zur Chronologie der Ursprachen des Finnischen. Virittäjä 80:1, 1976, 16; *E. C. Polomé:* Linguistics and archaeology: differences in perspective in the study of prehistoric cultures. Critical comments on Renfrew's views on the dispersal of the Indo-European languages. Paper presented at Leningrad, June 1988, manuscript, 1.

[13] *W. Meid:* Archäologie und Sprachwissenschaft. Kritisches zu neueren Hypothesen der Ausbreitung der Indogermanen. Innsbruck, 1989, 20–21, 36–39.

[14] *J. Untermann:* Ursprache und historische Realität. In Studien zur Ethnogenese, Abh. der Rheinisch- Westfälischen Akademie der Wiss. 72, Opladen, 1985, 149, 38. jegyzet.

[15] *G. Matyushin:* The Mesolithic and Neolithic in the southern Urals and Central Asia. In Hunters in transition, Mesolithic Societies of temperate Eurasia and their transition to farming, M. Zvelebil kiad. Cambridge, 1986, 1. táblázat. W. Meid egyik megjegyzése — hallomásból — talán erre a lelőhelyre, Mullino II-re vonatkozik: i.m. 1989, 25, 16. jegyzet.

[16] *D. W. Anthony–B. Wales:* Comments, in Current Anthropology 29:3, 1988, 442–443, és *R. Coleman,* ugyanott, 450, továbbá *R. Drews:* The coming of the Greeks. Princeton, 1988, 74–157; *B. Schlerath:* Die Indogermanen. Innsbruck, 1973, 29: „Nem szabad abba a hibába esni, hogy az indogermánság származási területét összetévesztjük a kocsi eredete után való kutatás kérdésével."

[17] *László Gyula:* Őstörténetünk. Bp., 1981[3], 37–38.

[18] *A. és S. Sherratt:* The archaeology of Indo-European: an alternative view. Antiquity 62, 1988, 584; *E. Neustupný:* in Current Anthropology 29:3, 1988, 457.

[19] *W. Meid:* Probleme der räumlichen und zeitlichen Gliederung des Indogermanischen. In Flexion und Wortbildung. Akten der V. Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft, Regensburg, 1973. H. Rix kiad. Wiesbaden, 1975, 204–219; *Uő.:* Reconstructing Indo-European, a methodological approach. Scientia 4, Innsbruck, 1987, 14–15.

[20] Ez máshová helyezett kis területű őshazákra is érvényes. Ha valóban voltak alapnyelvi érintkezések a PIE és a PU között, azaz még az őshazákban, akkor ezek aligha hozhatók összhangba egy, a Kaukázustól délre lévő, kis területű PIE őshazával.

[21] *E. Forrer:* Neue Probleme zum Ursprung der indogermanischen Sprachen. Mannus 26, 1934; *E. Lewy:* zur Heimatfrage. Münchener Studien Zur Sprachwissenschaft 19, 1966, 24–25; *K. H. Schmidt:* Zur Typologie des Vorindogermanischen. In Linguistic Reconstruction and Indo- European Syntax. Proceedings of the Colloquium of the 'Indogermanische Gesellschaft' Pavia 1979. P. Ramat kiad. Amsterdam, 1980, 95–96; *A.–M. Uesson:* On linguistic affinity. The Indo-Uralic problem. Malmö, 1970, passim.

[22] *C. Renfrew* i.m.; *T. V. Gamkrelidze–V. V. Ivanov:* Indoevropejszkij jazük i indoevropejcü, I-II. Tbiliszi, 1984; A szerzőpárosnak a VDI hasábjain (153, 1980, 3–27 = Soviet anthropology and Archaeology

22:1, 1983, 51–96 és 156, 1981, 11–33) megjelent két cikke, I. M. D'iakonov azokra írott bírálata (VDI 161, 1982, 3–30 és 162, 1982, 11–25) együtt látott napvilágot a Journal of Indo-European Studies hasábjain: 13:1–2, 1985, 3–48 és 49–91, illetve 92–174 (Gamkrelidze–Ivanov, illetve D'iakonov), továbbá Gamkrelidze–Ivanov viszontválasza (175–184). Az azóta eltelt néhány évben *T. V. Gamkrelidze:* Neueres zum Problem der indogermanischen Ursprache und der indogermanischen Urheimat. Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung 100, 1987, 366–377; Ex oriente lux. On the problem of an Asiatic homeland of the Proto-Indo-Europeans. In Languages and Cultures. Studies in honor of E. C. Polomé, M. A. Jazayery — W. Werner kiad. Berlin–New York–Amsterdam, 1988, 161–167; *T. V. Gamkrelidze–V. V. Ivanov:* The first Indo-Europeans in history: ancestors of the Tokharians in Ancient Near East. VDI 1989:1, 14–39.

[23] A nagy számú kritikát nem tudjuk mind felsorolni. C. Renfrew könyvéhez a legfontosabbak: *I. M. Diakonoff,* Annual of Armenian Linguistics 9, 1988, 79–87; *J. H. Jasanoff,* Language 64:4, 1988, 800–802; *J. P. Mallory,* Antiquity 62, 1988, 607–608; *K. R. Norman,* Lingua 76, 1988, 91–114; több szerzőtől: Archaeology and Indo-European languages. Antiquity 62, 1988, 564–595, valamint más szerzőktől Current Anthropology 29:3, 1988, 437–468 (és Renfrew válasza uo. 30:1, 1989, 77–78); végül a legmegsemmisítőbb bírálat E. C. Polomé: Linguistics and archaeology: differences in perspective in the study of prehistoric cultures. Critical comments on Renfrew's views on the dispersal of the Indo-European languages. Presented at the Institute of Linguistics IREX Conference, Leningrad, 1988, kézirat, és *W. Meid,* i.m. 1989.O. Szemerényi és mások in Transactions of the Philological Society 87:2, 1989, 156–178. — Gamkrelidze — Ivanov-hoz: *D. I. Edelman,* Voproszü Jazükoznanyija 1988:4, 129–145; *K. M. Hayward,* Lingua 78, 1989, 37–86; *L. Palmaitis,* Indogermanische Forschungen 93, 1988, 280–292; *U. R. Schmalstieg,* Voproszü Jazükoznanyija 1988:1, 32–45; *V. Shevoroshkin:* Indo-European homeland and migrations. Folia Linguistica Historica 7:2, 1987, 227–250; *B. Vine,* Language 64:2, 1988, 396–402. És végül mindkét munka alapos kritkájának felfogható J. P. Mallory könyve is, i.m. 1989.

[24] Részletesebben lásd *J. Makkay:* Cultural groups of SE-Europe in the Neolithic: the PIE homeland problem and the origins of the Protogreeks. AIWN, Annali del Dipartimento di Studi del Mondo Classico e del Mediterraneo Antico, Sezione linguistica 10, 1988, 117–124, további irodalommal.

[25] Uo. 118–119; *J. Makkay:* Zur Geschichte der Kurgan-Theorie. Symposium Tolbuchin, 1988, Die Rolle des Schwarzen Meeres in der Urgeschichte von Mittel- und Südosteuropas, Vortragsres. 1988. 46–47.

[26] *C. Renfrew:* i.m. 1987, 203–210.

[27] *K. R. Norman:* Lingua 76, 1988, 99; *V. Shevoroshkin* i.m. 1987, 243.

[28] *W. Meid,* i.m. 1989, 7–8; *Uő,* i.m. 1987, 10–15; *O. Szemerényi:* Hounded out of Academe...: the sad fate of a genius. Studia di Storia e di filologia Anatolica dedicati a G. Pugliese Caratelli. Fiorella Imparati kiad. Firenze, 1988, 262–265.

[29] Például I. M. D'iakonov elméletében: On the original home of the speakers of Indo-Europeans. Journal of Indo- European Studies 13:1–2, 1985, 92–174.

[30] *G. Holzer: Entlehnungen aus einer bisher unbekannten indogermanischen Sprache im Urslavischen und Urbaltischen. Wien, 1989, 215–218.*

[31] Lásd a következő jegyzetben!

[32] *H. Krahe:* Indogermanisch und Alteuropäisch. Saeculum 8, 1957, 10; Die Struktur der alteuropäischen Hydronymie. Abhandlungen Mainz 1962:5, 287–288.

[33] *A. Tovar:* Krahe's alteuropäische Hydronymie und die westindogermanischen Sprachen. Sitzungsberichte Heidelberg, 1977:2, 11.

[34] *J. Koivulehto:* Seit wann leben die Urfinnen im Ostseeraum? Zur relativen und absoluten Chronologie der alten idg. Lehnwortschichten im Ostseefinnischen. In Symposium Saeculare Societatis Fenno-Ugricae. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 185, Helsinki 1983, 135–153; Alte indogermanische Lehnwörter im Finnisch-Ugrischen. Ural–Altaische Jb 8, 1988, 1–7, az idézet 1; legújabban Zu den frühen Kontakten zwischen Indogermanisch und Finnisch- Ugrisch. In Parallelismus und Etymologie, Studien zu Ehren von W. Steinitz, E. Land és G. Sauer kiad. Berlin, 1987, 195–218, és J. Koivulehto számos más, itt most nem közölhető cikke. A kérdéshez v.ö. még Hajdú Péter elutasító álláspontját, amelyben Koivulehto teóriáját a „kettős honfoglalásról", sőt a dáko- román kontinuitásról (!) szóló elméletekkel hasonlítja össze: *P. Hajdú–P. Domokos:* Die uralischen Sprachen und Literaturen. Bp., 1987, 102–103; *K. B. Lindgren:* Urgermanisch und Urfinnisch in Kontakt. Festschrift für Els Oksaar, Tübingen, 1986, 251–256; *I. Hofstra:* Ostseefinnisch und Germanisch. Diss. Rijkuniversiteit te Groningen 1985. Groningen 1985.

[35] *J. Koivulehto,* i.m. 1983, 153.

[36] *M. Buchvaldek:* Corded pottery complex in Central Europe. The Journal of Indo-European Studies 8, 1980, 393–406, 1. ábra, és *Uő:* Kultura se šňurovou keramikou ve střední Evropa Prága, 1986, 1. ábra; *T. Edgren: On the economy and subsistence of the Battle-Axe culture in Finland. ISKOS 4, Helsinki, 1984,* 2. ábra; K. Karpelan: Rannaja etnicseszkaja isztorija szaamov. In Finno- ugorszkij Zbornyik, A. A. Zubov és H. V. Slügina kiad. Moszkva, 1982, 2. ábra; R. Rimantienė: The East Baltic area in the fourth and the third millennia B. C. The Journal of Indo-European Studies 8, 1980, 407–414, 4. ábra; a terjeszkedés keltezése, mint azt Koivulehto is megjegyzi, manapság i.e. 2000–1500 helyett egyre inkább 25006.–2000 közötti.

[37] *P. W. Schmid:* Baltische Gewässernamen und das vorgeschichtliche Europe. Indogermanische Forschungen 77, 1972, 18 és *Uő:* Aura und Aurajoki. Baltistica 9:2, 1973, 189–190; *L. Kilian: Aurajoki* und alteuropäische Hydronymie. Indogermanische Forschungen 91, 1986, 287–304; v.ö. még *R. Huldén* (szerk.): Urgermanska ortnamn in Finland? Studier i nordisk filologi 67, Helsinki, 1987, 15–50.

[38] *A. Naert:* Gibt es urgermanische Ortsnamen in Finnland? In Probleme der Namenbildung. Rekonstruktion von Eigennamen..., Akten eines Symposiums in Uppsala, 1986. Th. Andersson szerk. Uppsala 1988, 155–192.

[39] Amely természetesen az azóta eltelt évezredekben még számos etnikai mozgásnak volt kitéve, és nyilván gyakran el is mozdult.

[40] *P. W. Schmid:* Indogermanistische Modelle und osteuropäische Frühgeschichte. Abhandlungen Mainz 1978:1, 17.

[41] *D. A Krajnov–O. Sz. Gadzjackaja:* Fatyanovszkaja kul'tura Jaroszlavszkoe Povolzse. Moszkva, 1987, 49, 54. A Felső-Dnyepernél azonban, alighanem a fatyanovoi törzsek maradványaiként, még az i.sz. 1. évezredben is baltiak éltek: *G. Cesnys:* On the craniology of the Balts. In Ethnogenese europäischer Völker (M. Bernhard és A. Kandler- Pálsson szerk.), Stuttgart–New York, 1986, 349–362, 2. ábra, az ún. Bancerov-Tusemlia kultúra.

[42] *I. V. Dubov:* Finno-Ugrians and Slavs of the Yaroslavl area on the Volga. ISKOS 4, 1984, 169–173, és *Zaicz Gábor* könyvismertetése *G. J. Stipa:* Mordvinisch als Forschungsobjekt című művéről, Nápoly, 1973, a Nyelvtudományi Közleményekben, 78:1, 1976, 174–177. Következtetései szinte feltűnően jó összhangban vannak az iménti ősrégészeti adatokkal.

[43] Az adatokat lásd *C. F. Meinander:* Die Ethnogenese der Finno-Ugrier aus der Sicht der Vor- und Frühgeschichte. In Ethnogenese europäischer Völker, 1986, i.m. 367: H. Moora és P. Ariste.

[44] *J. Pokorny:* Die Sprachen der vorkeltischen Bewohner Nordwesteuropas. In II. Fachtagung für Indogermanische und Allgemeine Sprachwissenschaft, Innsbruck, 1961. Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft, Sonderheft 15, Innsbruck, 1962, 133–139.

[45] *M. G. Nunez:* A model for the early settlement of Finland. Fennoscandia archaeologica 4, Helsinki, 1987, 5. V.ö. a bírálatokat: *Uo.* 6, Helsinki, 1989, 81–98.

[46] *A. A. Formozov: Etnokul'turnüe oblasztyi na territorii evrpejszkoj csaszty SzSzSzR v kamennom veke. Moszkva, 1959, 21. ábra; Buchvaldek,* i.m. 1980, 1. ábra; *V. A. Dergacsev:* Moldavija i szoszednyie territorii v epohi bronzü. Kisinyov, 1986, 20 A ábra; *M. E Foss:* Drevnyejsaja isztorija Szevera Evropejszkoj csasztyi SzSzSzR. Moszkva, 1952, 88. ábra; *A. J. Joki:* Uralier und Indogermanen. Helsinki, 1973, 2–3. térképek; *N. K. Kacsalova:* Contacts between the timber-grave and Abashevo cultures of the Volga Basin. Arheologicseszkij Zbornyik 25, 1984, 2. ábra; *N. Ja. Merpert:* Drevnyejsie szkotovodü Volzsszko-Uralszkovo mezsdurecsja. Moszkva, 1974, 1. ábra; *O. N. Saposnyikova:* Steppengemeinschaften und -kulturen der Epoche des frühen Metalls im nördlichen Schwarzmeergebiet. In Der Kaukasus in der System der paleometallischen Kulturen Eurasiens, K. N. Pichelauri–E. N. Csernych kiad. Tbiliszi, 1987, 134–145, XXXI–XXXII. térképek.

[47] *N. K. Kacsalova,* i.m. 1984, 2. ábra; *K. A. Szmirnov:* The Finns in eastern Europe in the Ist Millennium B. C. In Traces of the Central Asian culture in the North, I. Lehtinen kiad. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 194, Helsinki, 1986, 1. térkép; *V. S. Patrusev–A. X. Xalikov:* Vol'zskhie ananyincü. Moszkva, 1982, és *V. S. Patrusev:* Marijszkij kraj v VII–VI. vv. do n.e. Joskar-ola, 1984; *O. V. Szuhobokov:* Szlavjanye Dnyeprovszkovo Levoberezsja. Kiev, 1975, 3. térkép, a Kievtől északkeletre lévő, Kurszk, Brianszk és Harkov között fennmaradt, iráni eredetű víznevekkel.

[48] *J. Harmatta: Migrations of Indo-Iranian tribes. Acta Antiqua 26, 1978, 185–194; csak a tanulmány magyar változata tartalmazza a kurgán-kultúrával kapcsolatos legfontosabb megjegyzéseket: Irániak és finnugorok, irániak és magyarok. In Magyar Őstörténeti Tanulmányok (szerk. Bartha Antal–Czeglédi Károly– Róna-Tas András), Bp., 1977, 167–182; W. P. Schmid:* Zur Frage der Datierung iranischer Lehnwörter in den finnisch-ugrischen Sprachen. In Festschrift für W. Schlachter, Ch. Gläser — J. Pusztay szerk. Wiesbaden, 1979, 265–266; *K. Rédei:* Zu den indogermanisch-uralischen Sprachkontakten. Wien, 1986. passim; *A. J. Joki:* Zur Geschichte der uralischen sprachgemeinschaft unter besonderer Berücksichtigung des Ostseefinnischen. In The Uralic languages. Description, History and Foreign Influences, Denis Sinor szerk. Leiden, 1988, 584–595; *É. Korenchy:* Iranischer Einfluß in den finnisch-ugrischen Sprachen, uo. 665–681; O. Szemerényi in UAJb 49, 1977, 129.

[49] *P. Hajdú–P. Domokos* i.m. 1987. 300–302; *Hajdú Péter* könyvismertetése László Gyula könyvéről (1961): ArchÉrt 91:1, 1964, 11): *J. Janhunen:* On early Indo-European-Samoyed contacts. Symposium Saeculare, i.m. 1983, 115-128.

[50] *L. Jaanits–S. Laul–V. Lõugas–E. Tõnisson: Eesti esiajalugu. Tallinn, 1982, 18. ábra a 34. oldalon.*

[51] *J. Selirand– E. Tõnisson:* Through past millennia. Archaeological discoveries in Estonia. Tallinn, 1984, 35–36.

[51a] Számunkra teljességgel érthetetlen módon, két nagyon rangos nemzetközi fórum adott helyet olyan tanulmányoknak, amelyek egyike uráli szubsztrátumot igyekszik kimutatni protogermán és *gall* szóanyagban: *J. Devleeschouwer:* Zum uralischen Substrat des Gallischen und des Urgermanischen, I. Onoma 16, 1971, 47–86 (a nyelvészeti rész) és II. Onoma 28, 1985–1986, 30–34 (a régészeti bizonyítás). Meg kell, hogy mondjuk, a régészeti adatok korrektek, csak a csoportosításuk és értelmezésük nem felel meg a mai szemléletünknek. A meglepetés a dologban az, hogy e két tanulmánytól teljesen függetlenül (azokat nyilván nem is ismerve) a nyugati vonaldíszes kerámia jól képzett kutatója, *C. Constantin* disszertációjában hosszú oldalakat szentelt annak a lehetőségnek, hogy az epilineár-kerámia keretében nehezen értelmezhető Limburg és Blicquy típusok netalántán a korai fésűs díszű kerámiából lennének levezethetőek. Elképzelhető, véli Constantin, hogy a viharos gyorsasággal keletről nyugat felé terjedő, még mezolitikus (tehát Narva–Niemunas) kerámia nem állt meg a Baltikumban, hanem tovább mozgott a balti tengerparton, majd az északi tengereken: Fin du Rubané, céramique du Limbourg et post-Rubané. Le néolithique le plus ancien en Bassin Parisien et en Hainaut. British Archaeological Reports International Series, 273, I–II. Oxford, 1985, 133–139. Elméletét éppen úgy nem lehet cáfolni, mint ahogy bizonyítani sem.

[52] *M. Linkola:* Obrazovanyie razlicsnüh etnologicseszkih grupp szaamov. In Finno-ugorszkij Zbornyik, i.m. 1982, 2. ábra, amelyen jól látható a lapp etnikum lassú térvesztése i.sz. 1200-tól 1800-ig.

[53] *E. C. Polomé:* Who are the Germanic people? In Proto-Indo-European: the archaeology of a linguistic problem. Studies in honor of M. Gimbutas, S. N. Skomal és E. C. Polomé szerk. Washington, 1987, 226–27: *Uő:* The Non-Indo- European component of the Germanic lexicon. In *o-o-pe-ro-si.* Festschrift für E. Risch, A. Etter szerk. Berlin–New York, 1986, 661–670; A.D. Kylstra: Substrat nord-européen. Orbis 16, 1967, 101–121; *M. Gysseling:* Substratwörter in den germanischen Sprachen. NOWELE 10, 1987, 47–62. Azt a feltevést, hogy a germán egy szubsztrátumnyelvből átvett szavak miatt szinte „elidegenedett" az IE-től, élesen ellenzi *G. N. Neumann:* Substrate im Germanischen? Nachrichten der Götting. Akad. d. Wiss. 1971:4; V.ö. *B. Schlerath* Die Indogermanen. Innsbruck, 1973, 24.

[54] *J. Koivulehto,* i.m. 1983, 149–150.

[55] XVII. századi adatok alapján, a magyart kivéve, a történeti elterjedés térképét összeállította *Meinander* i.m. 1986, 1. térkép; *K. A. Szmirnov,* i.m. 1986, 1. térkép (a finn-ugor jellegű hidronímia déli határa); *V. P. Alekszejev–I. I. Gohman:* Antropologija aziatszkaja csasztyi SzSzSzR. Moszkva, 1984, 37. ábra, 17. századi adatok alapján; *L. N. Zserebcov:* Formirovanyie etnograficseszkih grupp komi (zürjan). In Finno-ugorszkij Zbornyik, i.m. 1982, 1. térkép (10–14. század) és 2. térkép (15. század). Figyelemre méltó, hogy a vogulok e néhány évszázad alatt északra húzódtak a Káma- vidékről, a Pecsora felső folyásától északra eső részekre.

[56] *M. Nunez,* i.m. 1987, 3–4.

[57] *Hajdú Péter:* Finn-ugor népek és nyelvek. Bp., 1962, 29: a finn-ugor őshaza „központja".

[58] *Hajdú Péter* könyvismertetése az ArchÉrt 91:1, 1964. kötetében, 123.

[59] *N. N. Gurina:* Nyekotoroüe obscsie voproszü iz izucsenyija neolita... In Etnokulturnüe obscsnoszttyi ... v epohi neolita. MIA 172, Leningrád, 1973, 7–21, 8. ábra; *A. J. Joki,* i.m. 1973, 2. térkép; *K. Karpelan,* i.m. 1982, 1. ábra; *L. Ja. Krizsevszkaja:* Neolit Juzsnovo Urala. Leningrád, 1968, 25. ábra; *Uő:* Juzs-

nüe szvjazi uralszkih kultur v epohah pozdnyevo kamennovo veka. In CQIFU I, 1975, Budapest, 161–179, 1. ábra; *G. N. Matyusin:* Mezolit Juzsnovo Urala. Moszkva, 1976, 42a-b. ábrák; *Uő:* i.m. 1986, 1. ábra.

[60] *K. B. Wiklund:* Finnisch-ugrisch und Indogermanisch. Le Monde Orientale 1, Uppsala, 1906, 43–65; az idézet *A. J. Joki,* i.m. 1973, 124–125. után.

[61] Lásd a 43. jegyzetet!

[62] *László Gyula:* Őstörténetünk legkorábbi szakaszai. Bp. 1961, 191–193.

[63] *N. A. Beregovaja: Paleoliticseszkaja mesztonahozsgyenija SzSzSzR (1958–1970). Leningrád, 1984, 57–59. 2. térkép.*

[64] *M. Nunez,* i.m. 1987, 7–9. A Szwidéri alapján zajló folyamatra a legjobb példa az észtországi Pulli lelőhelye, déli eredetű típusokkal, fehér-oroszországi kőnyersanyaggal és nyugati — magdaléni — hasonlóságok nyomaival: *L.* és *K. Jaanits:* Frühmesolitische Siedlung in Pulli. Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Toimetised, 1975, 64–70.

[65] *V. I. Gromov:* Noiszkovüe kriterii i prognozü v arheologii. Pamjatnyiki Drevnyejsej Isztorii Evrazii, Zbornyik O. N. Bader. P. M. Kozsin–L. V. Kolcov–M. P. Zimina szerk. Moszkva, 1975, 32–38, és az ábra; *E. G. Kalecsic:* Pamjatnyiki kamennovo i bronzovovo vekov vosztocsnoj Belorusszii. Minszk, 1987, 133.

[66] *G. A. Pankrusev:* Mezolit i Neolit Karelii. 1. Mezolit. Leningrád, 1978. 1. ábra; *N. N. Gurina:* Main stages in the cultural development of the ancient population of the Kola peninsula. Fennoscandia Archaeologica 4, Helsinki, 1987, 35–48. Többször is hangsúlyozza, hogy a betelepülő mezolit lakossághoz nyoma sincs keleti, az Urálból vagy éppen az Uráltól túlról jövő anyagnak, hatásoknak: 37. és 47.

[67] Lásd az 52. jegyzetet!

[68] *M. Nunez,* i.m. 1987, 1. ábra.

[69] *Hajdú Péter,* i.m. 1962, 38.

[70] Gábori Miklós szíves baráti közlése. További részletek találhatók *Makkay János:* Az indoeurópai népek őstörténete és a vonaldíszes kerámia, disszertáció, 1985, 356–360.

[71] Egyik képviselője volt V. N. Csernyecov. Az adatokat lásd *Fodor István:* Vázlatok a finnugor őstörténet régészetéből. Budapest, 1973, 6.

[72] Uo. v.ö. még *László Gyula,* i.m. 1961, 103–110.

[73] *Philip L. Kohl* (szerző és szerkesztő): Central Asia: Palaeolithic beginnings to the Iron Age. 5. fejezet: The Kelteminar culture in Khoresmia and the Kyzylkum. Synthèse no. 14. Paris, 1984, 57–64. A dolgok viszonylagosságát mutatja, hogy az 1948–1951-ben V. N. Csernyecov és Sz. P. Tolsztov által uráli-finnugor nyelvűnek gondolt Kelteminári-népességet *Harmatta János* 1952-ben feltételesen protoindoiráninak (ArtchÉrt 79, 1952, 78), 1990-ben pedig — részben — egy *kaśva-nevű, azaz a Kr. e. 2. évezredi mezopotámiai *kaššu*-val azonos etnikumnak tartotta (Magyar tudomány 97:3, 1990, 247).

[74] Hajdú Péter csak egy „északi nosztratikuson" belüli rokonság-szerű kapcsolatokat tart esetleg lehetségesnek a PIE–PU között: in *Hajdú Péter–Domokos Péter,* i.m. 1987, 302–305.

[75] *Gábori Miklós:* Közép- é. Kelet-Európa első benépesedése. Századok 1977:1, 28, 34, 38.

[76] *Makkay János,* i.m. 1985, 352, 356–357, 388.

[77] *M. Nunez,* i.m. 1987, 13, és 1. ábra H.

[78] *Gábori Miklós,* i.m. 1977, 44–45.

[79] Az uráli nyelvészet alapkérdései. Bp., 1988[2], 83–85.

[80] Uo. 84.

[81] *N. Valonen:* Early evidence for points of contact between the Lapps and the Finns. In Suomen Väestön esihistorialliset juuret. Helsinki, 1984, *S.–E. Åström* szerk. (a továbbiakban Gyökerek-nek rövidítve), 73–96; *P. Sammallahti:* The prehistoric background of the Lapps in the light of linguistics. Gyökerek 1984, 137–156.

[82] *Chr. Carpelan:* On the prehistory of the Lapps. Gyökerek 1984, 97–108.

[83] *A. W. Eriksson:* On the genetic characteristics of the Lapps. Gyökerek 1984, 109–136.

[84] Zu den sprachlichen Verhältnissen im prähistorischen Finnland. In Lyökämme käsi kätehen. Beiträge zur Sprachkontaktforschung im Bereich des Finnougrischen und das Germanischen, A. D. Kylstra zum 65. Geburtstag. Amsterdam, 1986, 119–130.

[84a] Az uráli nyelvészet alapkérdései. Budapest, 1988[2], 85.

[85] *Hajdú Péter–Domokos Péter:* i.m. 1987, 301–302; *J. Udolph:* Zur frühen Gliederung des Indogermanischen. Indogermanische Forschungen 86, 1981, 66–67.

[86] *Rédei, K.* i.m. 1986, 20.

[87] *Hajdú Péter–Domokos Péter,* i.m. 1987, 300.

[88] *Harmatta János:* Régészet, nyelvtudomány és őstörténet. ArchÉrt 94, 1967, 216.

[89] Lásd a 66. jegyzetet!

[89a] *V. Kiparsky:* Gibt es ein finnougrisches Substrat im Slavischen? Helsinki, 1967, passim, és ismertetése *H. W. Schaller*-től: Indogermanische Forschungen 77, 1972, 152–154; *J. Udolph:* Zum Stand der Diskussion um die Urheimat der Slaven. Beiträge zur Namenforschung 14, 1979, 7.

[90] *C. Renfrew,* i.m. 1987.

[91] Uo., 121.

[92] Uo., 132–133. V.ö. *Makkay János* in The New Hungarian Quarterly 34:118, 1990, 138–141.

[93] *Makkay János* (szerk.): Békés megye régészeti topográfiája, a szarvasi járás (IV/2). Bp., 1989, passim. E munka során tudomásunk szerint először kíséreltük meg, hogy a késő avarkori telepek felszíni nyomait „előítélet" nélkül minél teljesebb számban összegyűjthessük. E munka során az ortodox szakterületeknek nemcsak szakmai ellenérzéseit, hanem gáncsoskodásait is tapasztaltuk, elsősorban a vonatkozó leletanyag keltezésénél. A honfoglaláskor itt talált „őslakosság" lélekszáma egyébként — a józan paraszti ész szerint — úgy alakul a honfoglalók lélekszámához, mint a honfoglalást megelőző időszak temetőinek sírszáma a honfoglalók temetőinek sírszámához. Ez ugyan egyelőre nem adhat numerikus összértéket (nem derül ki, hogy hány „őslakó" volt, és hány honfoglaló), de nyilvánvalóan teljesen pontosan megadja, hogy hányszor több volt az „őslakó", mint a honfoglaló.

[94] *Renfrew,* i.m. 1987, 163.

[95] Uo., 70.

[96] *Papp László:* Személynév-vizsgálat a Magyar Nyelv megindulása előtt. In Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudományok történetéből (1850–1920). Szathmári István szerk. Bp., 1978[2], 61–66, különösen 63, további irodalommal Nagy Géza munkáira, és az arra vonatkozó gyengécske kritikára. Pór Antal érve például (Papp László kivonatában) így szól: „Pór Antal (Turul IX, 179–180) rámutat Nagy Géza módszereinek veszélyeire. figyelmeztet arra, hogy egy új tudománynak tegyük le helyes alapjait. Felveti a kérdést, nem értelmezhetők-e a Nagy Gézától törökből magyarázott nevek más nyelvből is." Pór Antal véleményéhez csak annyit, hogy a személynevek filológiai kutatása — az onomasztika — a 20. század elején legfeljebb csak Pór Antal számára volt új tudományterület.

[97] Magyarország Története tíz kötetben, 1. kötet. Előzmények és a magyar történet 1242-ig. Bp., 1984, V. fejezet: *Bóna István:* A népvándorlás kor és a korai középkor története, 26. térkép, a 9. századi Kárpát-medence a történeti források és régészeti lelőhelyek alapján. Úgy tűnik tehát föl, hogy a helynevek nem történeti források a térkép összeállítója szerint. A Bóna-féle térkép dunántúli része egyébként szokatlanul éles kritikát kapott: *Th. von Bogyay:* Die Salzburger Mission in Pannonien aus der Sicht der Archäologie und der Namenkunde. Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde 126, 1986, 273–290.

[98] *Tálos Géza:* Egy avar korra utaló településhálózat nyomai a magyar helynevekben. In Névtudomány és Művelődéstörténet. A IV. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján. Zalaegerszeg, 1989. október 8–10. Balogh Lajos–Ördögh Ferenc szerk. Zalaegerszeg, 1989, 177–184, és térkép.

[99] *E. Zöllner:* Awarisches Namensgut in Bayern und Österreich. Mitteilungen des Instituts für Öst. Geschichtsforschung 58, 1950, 244–266; *A. Lippert:* Awaren nech 800 in Niederösterreich. Jahrbuch für Lendeskunde 1970, 145–157; *H. Beck:* Awaren, Namenkundliches. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 1:5, 527–528; *J. Melich:* Über den Namen Brünn. Bp, 1941, 7–13.

[100] *G. Holzer:* Namen skythischer und sarmatischer Stämme. Wien, 1989, 200. (Anzeiger der phil.-hisz. Klasse der Öst. Akademie der Wiss. 125:9, 1988.)

[101] *Harmatta János,* ill. *Benkő Loránd* in Magyar Tudomány 97:3, 1990, 252 és 269.

[102] *Róna-Tas András:* A szarvasi tűtartó felirata. Nyt.Közl. 87:1, 1985, 240–243; *Vékony Gábor:* Későnépvándorláskori rovásfeliratok a Kárpát-medencében. Szombathely, 1987?, 56–73; *Harmatta János:* A magyarság őstörténete. Magyar Tudomány 97:3, 1990, 256–258. Ezek után talán szükségtelen említeni, hogy a három „olvasat" tartalmilag is teljesen különböző.

János Makkay

QUELQUES QUESTIONS DE LA PRÉHISTOIRE OURALIENNE (FINNO- OUGRIENNE) DU POINT DE VUE DE LA PRÉHISTOIRE INDO-EUROPÉENNE

(Résumé)

L'étude accepte comme facteur donné que tant les dialectes des langues indo-européennes comme celles des langues ouraliennes (finno-ougriennes) se bifurquaient par la voie de dialectisation d'une langue commune indo-européenne respectivement ouralienne, ensuite le lieu et la date de naissance de leur pays d'origine sont définissable et en principe et en pratique par la linguistique et l'archéologie et les sciences associées. (Jusqu'isi c'était le méthode de les définir en principe et surtout par les hypothèses formées en sorte de prophéties était préféré.) L'auteur élaborait et prenait comme base la conception „des sphères de culture diachroniques", une conception qui examine la conduite des grands groupes de culture archéologiques depuis l'age néolithique, leur relation, leurs mouvements, leurs gains et pertes d'espace. Parmi les arguments archéologiques ce sont d'abord ceux qui peuvent être soutenus par les raisons logiques et justes qui jouent un rôle important dans les recherches (par ex. la connexion et la datation culturelle de la terminologie d'eaux de l'ancien-Europe de M. Krahe). L'auteur constate que sur les territoires appréciables de l'Europe et de l'Asie on trouve 3 grandes sphères de culture de l'age néolithique et on peut suivre leur développement au moins pendant 400 ans. L'une sphère entre elles est „l'espace de la céramique de rayure" dont l'état, developpement et l'expansion peut identifier à l'origine des dialectes de l'ancien-Europe soit selon la définition de A. Meillet „le vocabulaire du nord-est" est celui des Proceltes, Progermaniques, Italiques, Nevetus (!), Baltiques, Slaves probablement des Illyriens font sur la carte la 2e Espace. L'Espace entière de la culture des Kourganes — peut etre avant la néolithique- montre déja l'état d'une langue indo-iranienne dialectisée (1^{ére} Espace). La 3e Espace comprend la grande sphère culturelle située au sud du milieu des deux espaces mentionnées soit le sud du Bassin Carpathique, les Balcans et la territoire mer-Égée-Plainte d'Anatolie (dont la relation dépend encore des recherches archéologiques ultérieures). Cette espace est indentifiable aux prédécesseurs des Grecs soit à une couche préhellénique indo-européenne (pélagique) à vérifier encore par la linguistique, aux Thraciens et ses parents ensuite aux dialectes indo-européens de l'Asie Mineur. D'entre ces 3 espaces c'étaient la première et la deuxième qui auraient pu des contacts avec les dialectes ouraliens-finno-ougriens ,et la recherche des ces contats démontre que la bifurquation de la langue primaire ouralienne en branches finno-ougrienne et prosamoyède s'était passée déja en 8000 avant notre ère (données radiocarbones récalibrées) donc des langues vivantes en état de langue primaire finno-ougrienne ensuite dialectisée n'existaient jamais à l'est de la ligne Oural-mer Caspienne. Les dialectes finno-ougriens trouvés ici dans l'âge historique (ostiak, vogoul) sont arrivés ici de la région de l'ouest de l'Oural. Le pays d'origine ouralien (finno-ougrien aurait été dans l'espace de la steppe et steppe boisée actuelles un peu de l'est de l'Oural avec un centre Dniepr–Volga–Oural.

Я. Маккаи:

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ УРАЛЬСКОЙ (ФИННО-УГОРСКОЙ) ПРЕДЫСТОРИИ, С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ИНДОЕВРОПЕЙСКОЙ ПРЕДЫСТОРИИ

(Резюме)

Статья считает фактом, что отдельные диалекты как индо-европейских, так и уральских (финно-угорских) языков возникли путём разветвления (диалектизации) одного, принципиально реконструируемого индо-европейского или уральского языка-основы, и с помощью языкознания, археологии и других отраслей науки в принципе и практически можно выделить

территорию, определить временные рамки их бывшей прародины. (При решении этого вопроса до сих пор преобладала принципиальная сторона, однако самым популярным методом являлись в основном пророческие догадки.) В основе работы автора лежит разработанное им т.н. диахроническое понимание культурных кругов, которое занимается изучутиум пщвуауния обширных археологическихкультурных групп сначала неолита, изучением того, каковы были отношения между ними, их внутренние и внешние дислокации, как они распространялись или теряли сферу влияния. В этих исследованиях играют роль в первую очередь те доводы археологии, которые справедливо и логично можно связывать с аргументами языкознания (так нпр. культурная связь и датировка древнеевропейской годронимики, составленной с Х. Крахе). Автор устанавливает, что на возмохных территориях Европы и Азии наченая с неолита наблюдаются три больших культурных круга, развитие которых можно прослеживать в течение минимум 400 лет. Одним из этих кругов является зона линейной керамики, состояние, развитие и распостранение которой можно отождествлять с родоначальником т.н. древнеевропейских диалектов, то есть в определении А. Мейлье: „vocabulaire du nord-oest" = протокельтский, славянский, возможно иллирский. На карте: II. зона. Вся зона ямной культуры по всей вероятности уже до неолита представляла собой отделённое (диалектизированное состояние индо-иранского праязыка (I. зона) III. зоной является тот большой культурный круг, когорый находится посеренине южно от вышеупомянутых двух: в южной части Карпатского бассейна, на Балканах и в относящейся к ним згейскойанатолийской зоне (определение их соотношения зависит от дальнейших археологических исследований). Эту зону мы можем отождествлять с предками греков: с одной, в языковом отношении ещё обнаруживаемой прегреческой индоевропейской (пуласг) прослойкой: фракийским и родными языками, так же и малоазиатскими индоевропейскими диалектами. Среди вышеуказанных зон I. и II. могли соприкосаться с финноугорскими диалектами, а изучение этих сщприкосновений показывает, что разделение уральского праязыка на финно-угорскую и протосамоедскую ветви произошло уже в мезолите, около 8000 гг. до нашей эры (рекалибрированные радиокарбонные данные). Согласно этому языки в состоянии финно-угорского праязыка и в позже диалектизированной фозме никогда не жили восточно от линии Урал-Каспийское море, а находящиеся там в историческую эпоху финно-угорские диалекты (хантыйский, мансийский) попали туда с западной от Урала территории. А уральская/финно-угорская прародина могла находиться на территории сегодняшней степной, лесостепной зоны: в меньшей мере восточно от Урала, с центром между Днепром-Волгой-Уралом.

Fügedi Erik:

SEPELIERUNT CORPUS EIUS IN PROPRIO MONASTERIO A NEMZETSÉGI MONOSTOR

Amikor 1900-ban Karácsonyi János megírta a magyar nemzetségekről szóló könyvét, annak bevezetésében a nemzetség jellemzői sorában az összetartó intézmények között a 4. helyen a következőt írta: „Kegyeletes összekötő kapocs volt a nemek egyes ágai között a közös nemzetségi monostor, pl. a Csanádoknál az oroszlánosi, a Gut-Keledeknél a nyir-adonyi".[1] Ezzel a mondattal megszületett a nemzetségi monostor fogalma, de ahhoz, hogy megállapíthassuk, mit is kell értenünk alatta, nem árt az ilyen eseteket munkájában közelebbről szemügyre venni.

Ha átlapozzuk Karácsonyi könyvét, a következőket olvashatjuk több-kevesebb szereotíp megfogalmazásban:

1. A nemzetségi monostor elsősorban összekötő kapocs, aminek bizonyítéka a közösen gyakorolt kegyuraság. Ezt a jelenséget Karácsonyi olyan nagyra becsülte, hogy ő, aki köztudomás szerint hyperkritikára volt hajlamos, a kegyuraságban való részvételt habozás nélkül a nemzetséghez tartozás bizonyítékának fogadta el, még akkor is, ha a kérdéses ág csak a 13. század végétől kezdve ismert.[2]

A hangsúly itt az összekötő kapcson volt, ami az idézetben említett oroszlánosi és nyír-adonyi monostorok esetében valóban érvényes a fennmaradt oklevelek tanúsága szerint. A Becse-Gergely nemzetség már gondot okozott Karácsonyinak, mert a „nemzetség múltjával monostoraink közül három áll kapcsolatban, de melyik a közös nemzetségi monostor? azt bajos megmondani". A bethlenit a Bethlen-ág birtokai között találjuk, a másodikról semmit sem tudunk, a harmadikat pedig a király 1199-ben az egyik ágtól elvéve a másiknak adta. Egy 1258-ban egyezséggel megszüntetett per sem deríti fel a kívánatos összefüggést.[3]

2. Karácsonyi a monostoroknak művelődéstörténeti jelentőséget tulajdonított, mert „azon időben a monostorok valának nemcsak a tudomány menedékei, hanem a földművelés, ipar és kereskedelem tanyái".[4]

3. A nemzetségi monostor fogalmát nemcsak a valódi monostorokra, azaz a monasztikus vagy kanonokrendek házaira alkalmazta, hanem általában kiterjesztette a temetkezőhelyekre. Így kerültek az Ákos nemzetség Szilágy és Pest megyei monostorai mellé az Ernye fia István által alapított diósgyőri pálos kolostor, sőt a Bebek- ág által felépített pelsőci templom is.[5]

4. Végül a későbbiek fontossága miatt egy elszigetelt esetet külön is kiemelnék. Az Aba-nemzetség Somosy-ága által alapított mislyei prépostsággal kapcsolatban Karácsonyi megjegyzi: „innen van, hogy élén nem egyszer Aba nembeli állott".[6]

1912-ben megjelent a nagy bencés rendtörténet utolsó kötete, amely az „elenyészett bencés apátságokat" foglalta magában. A kötetben szereplő 76 monostort vala-

hogyan fel kellett osztani, és a nagy mű szerkesztői természetesen egyházi szempontot vettek alapul, a kegyuraságot. Egyrészt úgy találták, hogy Magyarországon háromféle kegyuraság létezett: királyi, nemzetségi és egyházi; másrészt azt vallották, hogy a kegyuraság és alapítás eredetileg összeesett, azaz az eredeti alapító egyben kegyúr is volt. Ha az utóbbi megállapítás nem is vitatható, a hármas tagolódás mégsem látszik teljesen kielégítőnek. A kijelentést elsősorban a számok gyengítik. Az arányok ti. itt is jellemzőek: 9 királyival szemben 67 nem-királyit találunk, ezekből 32 olyan magánalapítás volt, amelyben a kegyuraság nem kapcsolódott össze egyetlen nemzetséggel sem.[7] A felosztás tehát úgy is megtehető, hogy kétféle kegyuraság létezett Magyarországon: 1/ olyan, amelyet egy személy gyakorolt (ez lehetett a király, lehetett az illetékes egyházi vagy világi személy,) és 2/ olyan, amelyet közösen gyakoroltak (ez a nemzetségi). Az említett 32 magánalapítás természetesen az 1/ csoportba tartozik. A 2/ csoport esetében nem világos, hogy mi a különbség a nemzetségi monostor és egy olyan szerzetesház között, amilyen pl. az iváni, amelynek kegyuraságát egy nemzetséghez nem kapcsolható köznemesi klán gyakorolta.[8]

A nemzetségi monostorok megítélését azután Mályusz Elemér terelte teljesen új irányba. Ezirányú kutatásainak eredménye németül 1966-ban a Heinrich Felix Schmid emlékkönyvben,[9] magyarul még később, 1971-ben jelent meg „Egyházi társadalom a középkori Magyarországon" címmel.

A kiindulópontot Mályusz abban a változásban kereste, amely az 1060-as években kezdődött meg, és „oly gyors volt, hogy Kálmán uralkodása alatt gyökeresen megváltozott rendszer áll előttünk". Ezt a változást „nem az egyház, nem a pápaság, sem általában a klérus, sőt nem is királyi hatalom kezdeményezte,... hanem a világi társadalom. Ez sem tudatosan járt el. Fejlődése természetes következményéül bontakoztak ki az egyházi élet területén az új állapotok."[10] „A kezdeményezés a XI–XII. századi okleveles adatok bizonysága szerint, a legelőkelőbbek részéről indult ki. Ők éppen gazdagságuk következtében... díszes monostorokat építettek, amelyek alkalmasak voltak az alapító gazdagságának és hatalmának fitogtatására."[11]

A felépített monostor birtokaival együtt az alapító magántulajdonát alkotta, az alapító ellenőrzése alatt állt, amint azt Ottó ispán 1061-ben félreérthetetlenül kifejezte. „Eltérés — állapította meg Mályusz — az egyes monostorok közt csak dotáltságuk méretei közt volt, de nem abban, hogy valamennyi alapító sajátjának tekintette és mondotta azokat."[12] Mályusz kapcsolta össze a monostoralapítást először a törökös szervezetű népek őskultuszával, és hangsúlyozta, hogy „a keresztény forma kitűnően összeegyeztethető volt a pogány tradíciókkal".[13] Végezetül még egy megállapítását szeretném kiemelni: a monostorok magyar elnevezése (Bors-, Ákosmonostora stb.) is magánegyház-jellegükre utal.

A következő nagy lépést Kumorovitz Bernát tette meg, amikor 1957- ben megtalálta a zselici monostor 1061. évi alapítólevelét. Nem elégedett meg az eredeti elveszett szövegének rekonstrukciójával, nem maradt meg az egyik legfontosabb középkori magánoklevelünk diplomatikai feldolgozásánál, hanem két ponton új megvilágításba helyezte a kérdést, amikor egyrészt a magánmonostor intézményének kialakulását az általános egyházi fejlődés szempontjából ismertette, másrészt a zselici apátságnak a 13–15. században a Győr nemzetség tagjaival folytatott pereit vizsgálta meg. Ha Mályusz azt a változást állapította meg, amely a saját-monostorok ma-

gyarországi elterjedéséhez vezetett, akkor Kumorovitz azt a változást derítette fel, amely ezeknek a szerzetesi házaknak 13–14. századi hanyatlását okozta.

Mályusszal egybehangzóan állapította meg Kumorovitz, hogy Ottó ispán „monostort alapított,... mindenét (örökölt és szerzett vagyonát egyaránt) a monostorra hagyta".[14] A saját- monostorról definíciót is adott. „A földesúr a birtokán alapított egyházat vagy kolostort (tartozékostul) saját tulajdonának tekinti, amelyet eladhat, átörökíthet, elzálogosíthat, papot maga helyezhet belé, hagyatékára igényt emelhet, s az üresedés ideje alatt jövedelmét élvezheti. E rendszerben az egyházi befolyás csökken, a világi megnő, a vallásos motívum pedig elsorvad, a saját-egyház létesítése sokhelyütt csupán hasznot hajtó gazdasági természetű vállalkozássá fajul."[15]

Még egy tényt szeretnénk hangsúlyozni: a két tudós egyike sem használta fel fejtegetéseiben a „nemzetségi monostor" fogalmat, mindketten saját-monostorról beszéltek.

A nemzetség ismérveit 1958-ban Györffy György is összeállította. Nagyjából Karácsonyit követte, amikor azt állapította meg, hogy „a nagyobb nemzetségek vagy kiemelkedő nemzetségtagok nemzetségi monostort építenek, ezt közösen birtokolják, ide temetkeznek".[16]

1978-ban Petrovics István a szegedi Acta iuvenum-ban foglalkozott a nemzetségi monostorokkal. A korábbi irodalom áttekintése után arra az eredményre jutott, hogy 1/ a Karácsonyi által tárgyalt 108 nemzetségből csak 35 (megközelítőleg egyharmada) rendelkezett monostorral; 2/ több monostor nem köthető nemzetséghez (pl. az Ajnárdok Zsámbékon, Mojs Ábrahámban, vagy a jelek szerint nemzetséghez nem tartozó Simon Hatvanban emelt monostora); 3/ a nemzetségek egy része nem is egy, hanem több monostorral rendelkezett, nem egy közülük három-négy, sőt öt monostort mondhatott magáénak. Ráadásul olyan nemzetségeknek is három monostora volt, akiket nem sorolhatunk az ország legnagyobb világi birtokosai közé. Ebből azt a következtetést vonta le, hogy a több monostort alapító nemzetségek általában a 11. századig vezethetők vissza, ezek voltak a leggazdagabbak, s végül, hogy többször egyes ágak alapítják meg monostoraikat. Ezért úgy látta, hogy ez a tény „semmiképpen sem támogatja azt az elképzelést, hogy a ‚nemzetségi' monostor a különböző ágakat összetartó kapocs lenne".[17] Végső következtetése pedig így hangzik: „javasoljuk a ‚nemzetségi' monostor törlését a nemzetség ismérveinek sorából".[18]

Jómagam 1984-ben a középkori magyar arisztokrácia fejlődésével kapcsolatban akadtam bele ebbe az intézménybe. Azt hittem — és hiszem ma is —, hogy ez a társadalmi réteg két csoportnak, a honfoglaló nemzetség- és törzsfők leszármazóinak és a jövevények utódainak összeolvadásából keletkezett. Ezért vallottam, hogy ebben a folyamatban a nemzetségi monostorok „nagy szerepet játszhattak. Olyan intézményről van szó, amellyel jövevény- és ősnemzetség egyaránt rendelkezett, amelynek birtoklása, a vele összefüggő őskultusz közelebb hozta egymáshoz a magyar arisztokrácia két csoportját, az ősnemzetségek leszármazóit pedig az új keresztény életforma normáival ismertette meg."[19]

Az irodalomnak ez a rövidre fogott áttekintése remélhetőleg mindekit meggyőzött arról, hogy bonyolult kérdéssel állunk szemben. Szerzőink egy része olyan fogalomnak tekinti a nemzetségi monostort, amely sajátosan magyar, másszóval olyan jellemzője vagy jellemzői vannak, amelyek csak nálunk találhatók meg,

Nyugat-Európában nem. A fogalom kialakulásában nyilván szerepet játszott a krónikás hagyomány. A 14. századi krónika- szerkesztésben a honfoglalás negyedik kapitányával kapcsolatban olvashatjuk, hogy Kund fiai Kusid és Koppány a Nyírségben foglaltak szállást, *ibique post baptismum monasterium fundavere.*[20] Karácsonyi is úgy értelmezte, hogy a két fiú alapította a monostort, amiből az a következtetés is levonható, hogy a nemzetség kollektív cselekedetéről van szó.[21]

Az is világos, hogy a monostor maga is összetett intézmény, nemcsak vallási indíttatású, nem is marad meg teljesen az egyház keretein belül, hanem születése pillanatától kezdve összefonódik a világi társadalommal; anyagi javakkal is rendelkezik, ezek pedig olyanok, amelyeknek birtoklásába a világiaknak is van beleszólásuk. Ráadásul az intézmény mindkét téren folyamatosan változik, nálunk már a 11. század elején felbukkan saját- monostorként, s a 12. század végére válik világi kegyuraság alatt álló szerzetesházzá.[22]

Az alábbiakban a nemzetségi monostorokat próbálom meg két szempontból elemezni: egyházi és világi, vagy talán inkább társadalmi szempontok szerint. Erre lényegesen jobb kiindulóponttal rendelkezem, mint Karácsonyi vagy Mályusz. Az utolsó ötven év alatt nálunk komoly forrásfeltáró munka folyt. Az almádi monostor alapítására vonatkozó adatokat Kubinyi András vizsgálta meg, de ez az eredmény majd csak a *Documenta antiquissima* megjelenésekor válik publikussá.[23] A források rendszerezése is újkeletű, Györffy György Árpád-kori történeti földrajza ma már az országnak mintegy kétharmadát öleli fel, az ezen a területen fekvő monostorokról szóló adatok teljes gyűjtés eredményeként jöttek létre, úgyszólván nincs valószínűsége annak, hogy ez a forrásbázis bővüljön.

Azt sem szeretném elhallgatni, hogy az utolsó évtizedekben a régészet több nemzetiségi monostort tárt fel, ezeknek az eredményeknek is helyet kell biztosítani a történeti kutatásban.

Mielőtt még a két szempont tárgyalására rátérnénk, szükségesnek érzem néhány kérdés tisztázását. Ha statisztikát állítunk össze monostorainkról, összesen 91 monostort kapunk, nevezetesen 28 bencést, három cisztercitát, kilenc premontreit és 3-3 ágostonos kanonokit, ill. világi prépostságot.[24] Rajtuk kívül 46 olyan monostor szerepel az irodalomban, amelyeknek rendi hovatartozását nem imerjük. Közülük néhány élén állt apát, tehát vagy ciszter, vagy bencés monostor lehetett. Sajnos egyetlen esetben említik olyan korán a monostort, hogy azt csak bencésekhez köthetjük (Vértesszentkereszt 1147).[25]

Megjegyzem, Petrovics dolgozatában ennél több, 98 rendház szerepel, de sajnos sem ennél a számnál, sem a rendhez tartozásnál nem nyílik lehetőség az egyeztetésre,[26] legfeljebb az állapítható meg, hogy három bazilita monostort hagytam ki, és egy pálost (4), de a különbség még így is három. Azt is meg kell jegyeznem, hogy összeállításomban a zsámbéki premontrei prépostság is szerepel. Teljesen érthetetlen számomra, hogy ezt a nemzetséget a Nagymartoniakkal együtt hogyan ignorálhatja történetírásunk, amikor 13–14. századi úri nemzetségekről beszél. A Képes Krónikának ez az Ákos mesterre visszamenő része Kézaival egybehangzóan sorolja fel mindkettőt a jövevények között. Azt készséggel elhiszem, hogy a 13–14. században nem használták a *de genere* formulát, de ez még nem ok arra, hogy a vizsgálatokból kizárjuk őket.[27]

Visszatérve a nemzetségi monostorokra, azt kell tehát mondani, hogy még a rendi hovatartozást is csak az esetek fele alapján ítélhetjük meg, a többi jellemzőre vonatkozó adattal még rosszabbul állunk. A 91 monostor közül tizenegynek maradt fenn az alapítólevele, ezekből egy hamis (Hahót), és kettő interpolált (Bozók, Madocsa). Valamennyire segít az a tény, hogy egy sor monostor alapításának körülményeit ismerjük.

1. Az egyházi jellemzők

A monostor megalapítása a dolog természete szerint hosszabb folyamat eredménye volt. A szándék bejelentése, a szükséges engedélyek megszerzése után indulhatott meg csak az építkezés, ami legtöbbször több éven át tartott. Az alapító nem egyszer meg sem érhette tervének teljesülését, mint ahogyan azt Almád és Bátmonostor esetében tudjuk.[28] Az almádi monostor alapítóleveléből arról értesülünk, hogy két privilégiumot adtak ki. Az elsőt — hogy úgy mondjam, a szándéknyilatkozatot — 1115-ben Bánd ispán, a másodikat a felszenteléskor két fia, Atyusz és Miske 1121-ben bocsátotta ki.[29]

Az almádi monostor talán ebben a tekintetben is kivételes lehetett. Vegyük azonban tekintetbe, hogy mindössze 11 alapítólevél maradt ránk, ebből a sági (későbbi prépostságé) ugyan kívül esik vizsgálatom körén, mert sohasem lett nemzetségi monostor, tárgya azonban olyan szorosan ehhez a körhöz tartozik, hogy nemcsak itt, de később is tekintetbe kell vennem.[30] A többi vérbeli nemzetségi monostor (Zselic, Százd, Almád, Bozók, Csatár, Borsmonostor, Lébény, Madocsa, Baracska és Mórichida).

Az alapítólevél ideális formája olyan magánoklevél, amelyben az alapító kifejezte monostor létrehozására vonatkozó szándékát, felsorolta az új intézménynek adott birtokokat és tartozékaikat azokkal a jogi kautélákkal együtt, amelyek szükségesek voltak (királyi, megyéspüspöki engedély stb.), megnevezte intézkedésének tanúit. Prototípusnak a zselicszentjakabi oklevél tekinthető. Az ilyen okleveleket is sokszor a király pecsétje hitelesítette (pl az almádit), többször előfordult, hogy formailag a király foglaltatta írásba, ezeket is alapítóleveleknek kell tekintenünk.[31] Kevésbé tarthatjuk annak azokat a királyi okleveleket, amelyek már az alapító halála után rögzítették a jogügyletet (pl. a bozókit).

Meglepőnek hangzik, de azt kell állítanom, hogy nem is volt minden monostornak alapítólevele. Nemcsak olyan esetre gondolok, mint Leleszé, amelynek alapítólevelét Imre király semmisíthette meg,[32] hanem a csornai prépostéra, akit 1225-ben egy földrész miatt pereltek, és igazát *cum patronis et filiis ecclesie et aliis quampluribus viris idoneis et probis* bizonyította.[33] Teljesen elfogadható Belitzky János véleménye, hogy erre az eljárásra azért került sor, mert a prépostságnak egyszerűen nem is volt alapítólevele.[34]

Az érvelést már csak azért is el kell fogadnom, mert jól beleillik a szóbeliségnek abba a korszakába, amely nemességünket egészen Mátyás haláláig jellemezte, még inkább az okleveles gyakorlat kifejlődése előtti korszakban. A jelek szerint teljesen szóban zajlott le a sági első (még bencés) monostor alapítása. IV. Béla oklevele szerint Márton bán a felszenteléskor egybehívta rokonait, és a király színe előtt

megkérdezte őket, „van-e valami joguk a monostorhoz alapítás vagy dotálás címén", s amikor ezek erre nemleges választ adtak, alapítványát az uralkodóra ruházta át.[35] A király erre az alapítás és átruházás tényét írásba foglaltatta. Ez az oklevél azután a tatárjárás alatt elveszett, ezért meg kellett ismételni. Szabályos alapítólevele Ságnak sem volt.

A monostoralapítás célja minden esetben az örök üdvösség elnyerése volt, s itt vissza kell térnem Mályusznak ahhoz a megfigyeléséhez, hogy Ottó ispán és az Abanembeli Péter, a két korai alapítás szerzője gyermektelen volt (a magyar jogi értelemben, tehát fiatlan). Nem voltak egyedül. Gyermektelen volt a csatári monostort alapító Márton ispán és a ságit felépítő Márton bán is. Megfigyelésem szerint a magyar arisztokrácia és később a köznemesség körében (de talán az egész társadalomban)[36] az egész középkoron át a gyermektelenség volt az egyházi alapítványok legfőbb ösztönzője.

Kivételként említhetem Borsmonostort, de nemcsak azért, mert a lelkiüdvösség nem szerepel benne, hanem azért is, mert első tekintetre meglepő módon az alapító Dénes bán pápai engedélyre hivatkozik. Néhány sorral lejjebb azonban megtalálható a logikus indoklás: a bán királyával együtt vette fel a keresztet, de esküvel erősített fogadalmát nem válthatta be, ezért alapított monostort. A fogadalom megváltoztatásához pápai engedélyre volt szükség, annál is inkább, mert tudjuk, mekkora súlyt helyezett III. Ince a keresztes hadjárat megindítására.[37]

A monostoralapításhoz az *ordinarius,* az illetékes megyéspüspök engedélyére volt szükség, s valóban már 1061-ben Zselicszentjakabon találjuk György — minden jel szerint veszprémi[38] — püspököt, aki az alapítólevelet is fogalmazta. Megtaláljuk a megyéspüspököt a százdi oklevélben, megemlítik a bozókiban Felicián esztergomi érseket.[39] Megint az almádi a kivétel, ahol Máté veszprémi püspök adta meg az első engedélyt, utóda, Nána pedig a felszentelést végezte.[40]

Az 5. században tartott chalcedoni zsinat mondotta ki először, hogy szerzetesi ház csak püspöki engedéllyel létesíthető, s ha később ezt a jogkört meg is nyírbálták, a monostoralapítás püspöki engedély nélkül elképzelhetetlen volt. Magyarországon annál is inkább, mert Kálmán király törvénye szerint „senki az ispánok vagy a vitézek közül ne merészeljen hatalmat tulajdonítani magának az egyház ügyeiben, hanem csak egyedül a püspök",[41] ezért a hozzájárulást akkor is tényként kell elfogadnunk, ha az alapítólevél azt nem említi.

A püspöknek ezt a jogát a Szentszék is hangsúlyozta. Amikor III. Ince pápa 1198-ban engedélyt adott arra, hogy Bátmonostort másutt építsék fel, mint ahogyan azt az alapító tervezte, kikötötte, hogy ez csak *de assensu diocesani episcopi* történhet.[42]

A püspök engedélye különösen fontos volt azokban az esetekben, amikor az alapító az általa a monostornak adott birtokon álló templomot — akár plébániát, akár kápolnát — amely saját egyháza volt, az apát alá rendelte, vagy tizedet óhajtott a monostornak biztosítani. Ez történt Zselicen, Százdon, Almádon és Zsámbékon.[43]

A püspök engedélye a *potestas iurisdictionis* folyománya volt, a felszentelést részben ugyanennek, részben a *potestas ordinis* alapján végezte. Az ilyen kánonjogi megkülönböztésnél fontosabbnak látszik az almádi alapítólevél egyik mondata, a korroboráció. „Ezt a nevezett István király... parancsára írott és az említett veszprémi

püspök, ennek az egyháznak a felszentelője által királyi pecséttel megerősített oklevelet ugyanő. (ti. a püspök) a veszprémi székesegyház sekrestyéjében helyezte el (a monostor) örök jogainak védelmére."[44] Ez a kitétel világosan bizonyítja, hogy a megyéspüspök nemcsak az őt megillető jogkör alapján, még kevésbé, mint a prelátusok egyike jelent meg a felszentelésnél, hanem mint a joghatósága területén fekvő egyházi intézmény hivatott felettese, akinek az alapító halála után kötelessége volt a monostor érdekeit megvédeni.

Mindez, amit eddig elmondtam, a korai, 11–12. századi alapításokra vonatkozik, s ez a korszak legkésőbb a tatárjárással elzárult. a 12. század végén uralkodó nagy jogász pápáknak sikerült a saját-egyház és vele a saját-monostor intézményét kegyuraságggá változtatni. „Ekkor a sajátegyház régi egésze részjogokra és egymástól megkülönböztetett vagyoni értékekre bomlik, mint amilyen a (földbirtokra utaló) *ius fundi* (később *ius fundationis*), a *ius praesentationis, conductus, petitionis, patronatus spolii,...* stb. Ez a feldarabolás a rendszer halálát jelentette. Ami még megmaradt belőle, az az egyházi birtokjog további fejlődése szempontjából már nem lényeges. Helyét a patronátus és incorporatio intézményei foglalták el."[45] A kegyúrnak már csak tiszteletbeli jogok jártak: megkülönböztetett helye volt a templomban, oda temetkezhetett, részt kaphatott a monostornak járó tizedekből, s ha elszegényedett, jogot formálhatott arra, hogy a monostor segélyezze. Apátot sem nevezhetett ki, legfeljebb bemutathatta jelöltjét a püspöknek (*ius praesentationis*), aki a jelöltről döntött, s elfogadása után az apátságba bevezette.

A *patroni monasterii* kifejezés legelőször 1183-ban fordul elő III. Béla királynak egyik oklevelében, de ezt kivételesen korai jelenségnek kell tartani, mert az egyik itt említett kegyúr Péter spalatoi érsek, tehát a kánonjogban jártas személy volt.[46] 1199-ben azután Imre király *patronatum ecclesie sancti Spiritus, monasterii videlicet Dyenus comitis* a Becse- Gergely nembeli Ant fiainak adta.[47] Ettől kezdve a *patronatus* a szokásos kifejezés. A mórichidai premontrei prépostság 1251. évi alapítólevele már csak ezt a fogalmat ismeri, és az átadott birtokok elősorolásán kívül már csak a célt, az ősök és az alapítók lelkiüdvének biztosítását tartalmazza a régi, 11–12. századi alapítólevelek fegyvertárából.[48]

A *monasterium proprium* kifejezés használata mégsem szűnt meg a patronatus bevezetése után, Kollányi egyik jegyzetében a 14. századi példák egész sorával bizonyította ezt a tényt.[49] Az egyháztörténet más forrásai is arra engednek következtetni, hogy nemcsak a saját-monostor kifejezés élt tovább, hanem az uralomnak az a szelleme is, amelyet ez a kifejezés jelentett.

Amikor a pápa legátusa, Fülöp fermoi püspök 1279-ben Budán a magyar egyház megreformálását célzó zsinatot tartott, annak határozataiban a legélesebben az apátok kinevezése terén mutatkozott meg az ellentét a világi társadalom gyakorlata és az egyház követelményei között. A zsinat ezért úgy döntött, hogy senkit sem lehet a javadalomba beiktatni, akit nem választottak meg szabályszerűen, és az illetékes megyéspüspök nem erősített meg; a világiaknak is megtiltotta, hogy már üresedés előtt is új jelöltet helyezzenek az apátság élére.[50] Sem ez a rendelkezés, sem a Gentilis bíboros 1309. évi budai és Tamás érsek 1309. évi esztergomi zsinatának határozata nem segített a bajon.[51]

Az alapítók utódai nemcsak ezen a téren tartották magukat a saját-egyház intézményéhez. A Kán nembeli siklósiak nem haboztak a kegyuraságuk alatt állí szenttrinitási monostorból bencéseket elűzni, és azt a ciszterciátáknak átadni, úgy látszik a filiációt is ők határozták meg;[52] másszóval püspöki jogokat vindikáltak maguknak. A rekordot a Gutkeled nembeliek tartották, akik a bihari Egyedmonostort, amelynek patronátusát 1257-ben és 1278-ban közösen gyakorolták, egyszerűen várrá építették át a közeli Dorogon, amikor a Borsákkal szembeni helyzetüket meg akarták erősíteni.[53] Összefoglalva nyugodtan merem állítani, hogy patronátus címszó alatt a sajátmonostort jellemző módon intézkedtek.

Ez idő szerint egyetlen nyom mutat arra, hogy a királyok bizonyos mértékig megtartották az egyház által megkövetelt új rendet. Amikor 1242-ben a zselici monostor kegyuraság felett az Apor és a Győr nemzetség tagjai között per indult meg, IV. Béla az ügy eldöntését azzal az indoklással bízta a veszprémi püspökre, hogy *causa... mere fuisset spiritualis.*[54]

Egyetlen esetben találkozunk ismereteim szerint incorporatioval. A Ják nemzetség egyik tagja, Csépán fia István Szentgotthárdon élt, és egyszerű szerzetesként is kegyura maradt a pornói monostornak, amelyet nagyapja, az 1199–1202 közötti szereplő Mike nádor alapított. A kegyuraságot a szentgotthárdi egyháznak adta, s 1221-ben megszerezte hozzá András király hozzájárulását.[55] Több ilyen esetről nem tudunk, úgy látszik, nem is került rá sor annak ellenére, hogy III. Honorius pápa 1221-ben II. Andrásnak lelkére kötötte, hogy ne adományozza el a gyermektelenül elhaltak háramlott egyházait, mert azok ilyenkor mindenféle visszaélésnek és elnyomásnak vannak kitéve; inkább tartsa meg őket, esetleg adja át őket más egyháznak vagy megyéspüspöknek.[56]

Az egyházi jellemzőkhöz még egy vonás tartozik. Egyetlen nemzetségi monostor sem nyert el exemptiot, valamennyi a megyéspüspök joghatósága alatt maradt.

Összefoglalva: a 11. században a monostorokat Magyarországon egyházi és — hozzátehetjük — vallási szempontból ugyanolyan módon alapították, mint a latin kereszténység bármely országában. A 13. századtól kezdve a kegyuraság intézménye már nehezebben honosult meg, mint Nyugat-Európában, az incorporatio pedig már egyáltalán nem jutott érvényre. Ha most visszatérek az eredeti kérdésfeltevéshez, azt kell mondanom, hogy a „nemzetségi" monostor egyházi szempontból semmiképpen sem mutat fel olyan különleges vonásokat, amelyek ennek a fogalomnak használatára jogosítanának.

Ide tartozik annak hangsúlyozása, hogy egyetlen olyan esetről sem tudunk, amikor a monostort a nemzetségnek több ága alapította volna. Legfeljebb az történt, hogy az apa nem tudta szándékát megvalósítani, és fia/fiai vitték azt végbe, mint pl. Almádon. Ez sem tekinthető kollektív megnyilvánulásnak, mert a szó szoros értelmében vett alapítónak ilyenkor az apát kell tekintenünk. Kaplonymonostornak a krónikában fenntartott alapítása ilyen szempontból határozottan félrevezető.

2. Társadalmi szempontok

Az alapítás elengedhetetlen követelménye volt, hogy a létesítendő monostort jövedelemmel, tehát fekvő birtokkal lássák el. Ez az a pont, ahol a világi elemek fellépnek, ahol az egyházi és társadalmi jelenségek menthetetlenül összefonódnak.

A birtokok és a velük együttjáró haszonvételek részben vagy teljes egészükben az alapító örökölt vagy vegyesen örökölt és szerzett birtokai voltak. Az örököltek legkésőbb Kálmán király 20. tc. óta a nemzetségi birtok fogalma alá tartoztak, azokat tehát elvileg az alapító utódainak, ilyenek hiányában nemzetségbeli távolabbi rokonainak kellett örökölniök, vagy ha ilyenek sem voltak, a királyi koronára háramolniok. Meg kellett tehát szerezni a rokonok hozzájárulását ahhoz, hogy az alapító a kezén lévő ősi birtokokat elidegeníthesse, pontosabban a monostornak adományozhassa. Ezt láttuk a ságí egyházat alapító Márton bán szóbeli eljárásánál. A Gutkeled nembeli Márton ispánnak ahhoz, hogy monostort építhessen, meg kellett szerezze testvéreitől Csatár prédiumot, mert az közös birtok volt. Külön kiemelte azt is, hogy rokonainak kiadta *omnem hereditatem.*[57]

Ha az alapító gyermektelen volt, királyi engedélyt kellett szereznie ahhoz, hogy a nemzetségi szolidaritás és öröklés elveit megkerülhesse. Az „utódok vigaszától" megfosztott alapítók esetében ez az alapítólevelek lényeges része.[58]

A királyi engedély legfontosabb feladata ezek szerint az volt, hogy megvédje az alapítót és alapítványát a rokonsággal szemben. Elvileg ezután a monostor ugyanolyan önálló és független birtokossá válhatott volna, mint maga az alapító volt. Mégis, a későbbi adatokból mintha mindennek az ellenkezőjét olvashatnánk ki, azaz a monostor a nemzetség birtokában vagy patronátusa alá került. A zselici monostor már 1242-ben a Győr nembeliek birtokában volt. Az eset sajnos bizonytalan, nem is dönthető el véglegesen. Az alapítólevél későbbi átírásaiban ugyan Ottó ispánt Győr nembelinek mondják, de nem tudjuk, hogy mi volt az interpoláció alapja. Lehetséges, hogy a nemzetségnevet azért szúrták bele az eredeti szövegbe, mert akkor a monostor már a Győr nembeliek kezén volt. De az sem zárható ki, hgoy a beszúrás azért került a szövegbe, mert a nemzetség Ottó ispánt saját oldalági rokonaként tartotta számon, az interpolációnak tehát valóságos és igaz hagyomány volt az alapja. Az első feltevés mellett szól, hogy 1242-ben az Apor nemzetség is igényt tartott a zselici monostor kegyuraságára, a második mellett, hogy a veszprémi püspök az Aporok keresetét elutasította.[59]

Nem állunk sokkal jobban azzal a három esettel sem, amikor egy úri nemzetséghez tartozó prelátus alapított monostort, s az a nemzetség birtokába került. Az első esetben a Kán nembeli Péter spalatói érsekről van szó, aki 1183 előtt a szenttrinitási, a másodikban fiatalabb kortársáról, a Bor-Kalán nembeli Kalán pécsi püspökről, aki a pusztaszeri, és végül a harmadikban a Rátót nembeli Mátyás esztergomi érsekről, aki 1240 körül a rátóti premontrei monostort alapította.[60] A három eset olyan nagy bizonyítóerővel rendelkezik, hogy Györffy ebből következtethetett arra, hogy a bélapátfalvai cisztercita apátság megalapítója, Klétus püspök valószínűleg az Örsur nemzetségnek volt tagja.[61]

Nem világos számomra, hogyan jutott ilyen esetekben a nemzetség a patronátushoz, s ezzel gyakorlatilag a monostor birtokába. Két gondolatot vethetek itt fel: 1/

ha ez történt, akkor talán ismert és érvényes volt a korai magyar társadalomban az a jogelv, amelyet ma jogászaink a római jog szavaival fejeznek ki: *solo cedet aedificum,* azaz az épület vagy bármely más létesítmény azé, akinek a földjén áll, bárki is építette; 2/ az is lehetséges, hogy a püspök életében vagy halálában a monostort rokonaira hagyta. Bizonyítékunk egyikre sincs.

A kegyuraság más módon is megszerezhető volt, mint örökléssel, elsősorban királyi adományként. A Kador nemzetség kihalását követően kapornaki monostoruk a többi birtokkal együtt háramlott a koronára. III. Béla az apátságot a Héder nembeli Heinznek adta kárpótlásul a Heinz ős által felépített németujvári monostorért, amit várépítés céljára vett el. Az adományt aztán II. András foglaltatta írásba.[62]

A kereken egy évtizeddel későbbi, III. Honoriustól származó felszólításnak nem volt foganatja, a monostorok adományozása továbbra is elfogadott gyakorlat maradt. Pélmonostort (ami nem a szó szoros értelmében vett nemzetségi monostor) IV. Béla Harsánnyal együtt adta oda Balog Miklósnak, majd 1287-ben Kun László adományozta el Kemény fiának, Lőrincnek.[63] Az uralkodók nemcsak háramlott monostorokat juttattak új tulajdonosoknak, mint amilyen Kapornak vagy Pélmonostor volt, hanem a királyra hagyott monostorokat is. V. István 1263-ban a pásztói apátság kegyurságát adta át a Rátót nembeli Domokos fiának, Istvánnak.[64] Sajnos ebben az esetben sem ismerjük az első (a ciszterek előtti) egyház alapítóját.[65] Leleszt Boleszló váci püspök alapította még III. Béla engedélye alapján, és kegyuraságát a királyra ruházta, de IV. Béla 1252-ben a Gutkeled nembeli Miklós bán fiának, Andrásnak, Kun László 1290 előtt a Baksáknak, majd 1290-ben a Kállayaknak adta.[66] III. András a somlóvásárhelyi apácák kegyuraságát adta Devecseri Márton alországbírónak, s bár ez sem vérbeli nemzetségi monostor, a királyi plitika megítélése szempontjából ez fontos lépés volt.[67]

Az adományozások később is folytatódtak, a trónharcok erre bőségesen nyújtottak alkalmat. I. Károly a sári monostor kegyuraságának az Aba nemzetség Csobánka ágát illető részét, amely hűtlenség címén került a kezére, előbb Szécsényi Tamásnak, majd az Abák Kompolti ágának adta.[68] Ugyanő vette el, majd adta visza Cégénymonostor kegyuraságát a Kölcseyeknek.[69] Hűtlenség címén már korábban is vettek el birtokokkal együtt monostort is, pl. a lébényit.[70] Néha nem is volt szükség hűtlenségre, a Becse-Gergely nemzetség Dienesmonostorát a pankotai királyi várnagy foglalta le, I. Károly adta vissza 1318- ban, miután a felmutatott oklevelekből és a megyei nemesség vallomásából a panasz jogos voltáról megbizonyosodott.[71]

Amint a felsorolt esetekből látható, uralkodóink mindig csak a királynak átadott (Lelesz, Ság) vagy háramlott (Kapornak, Borsmonostor) monostor kegyuraságát adományozták el, a királyi alapításúakat, úgy látszik, nem. Különösen feltűnő Jászó esete, amelyről III. András mondotta ki, hogy „királyi személyünknek tartjuk fenn, mint ahogyan az régóta is volt", s ezt azzal indokolta, hogy a monostor „ne szenvedjen különféle károsodást vagyonában a patronusok vagy védelmezők részéről". Ezt a tényt már Kollányi is hangsúlyozta.[72] Talán ezért hangsúlyozta IV. Béla a leleszi kegyuraság eladományozásánál, hogy azt Boleszló váci püspök engedte át elődjeinek.[73]

Valamennyi ismert királyi adomány már a patronátus korszakára esik, fel kell hát vetni a kérdést, mennyire álltak ezek az intézkedések összhangban a patronátussal, és mennyire tükrözték még a sajátmonostorról vallott felfogást. V. István 1270-

ben, tehát hét évvel a patronátus admányozása után úgy rendelkezett, hogy az új kegyúr, a Rátót nembeli Domokos fia István saját népei, valamint kegyúrként a pásztói apátság népei fölött kizárólagos joggal ítélkezhet minden peres ügyben.[74] Felvetett kérdésünk szempontjából az intézkedés kétértelmű. Gondolhatunk arra, hogy az apát senkit sem ítélhetett halálra. Német területen ezért is állt mellette külön *Vogt*. Magyarországon a királyi alapítású monostorok esetében az apát külön bírót nevezett ki, akihez egyrészt a falusi bíráktól lehetett pereket fellebbezni, másrészt a halálbüntetéssel járó ügyekben ezek a kinevezett bírák ítélkeztek.[75] V. István rendelkezése azonban mégis inkább a sajátmonostor szellemét tükrözte vissza. Még inkább ezt kell mondani IV. László egy keltezetlen oklevéléről, amelyben megerősítette IV. Béla és V. István rendelkezését. A két uralkodó — egyébként a lébényi monostor kegyurának, Óvári Konrádnak kérésére — megengedte, hogy ő és utódai a monostor népeire kivetett pénz- és terménykollektát behajthassa.[76] A fogalmazás nem hagy kétséget afelől, hogy behajtott pénz és termény az Óváriakat illeti meg, és nem a monostort. Az utolsó Árpád-kori adomány, Somlóvásárhelyé is ebbe az irányba mutat. A kegyuraság adományozását III. András azzal indokolta, hogy a kolostor Devecseri Márton birtokaival szomszédos.[77] Mintha minden esetben az anyagi előnyök játszanának döntő szerepet a kegyúr javára.

Közbevetőleg itt egy olyan kérdés merül fel, amely megoldhatatlannak látszik. A somlói monostor eladományozásánál III. András hangsúlyozta, hogy azt Lodomér esztergomi érsek beleegyezésével teszi, akinek „metropolitai hatalmával együtt jár a királyi monostorok és egyházak választásait, vagy az ilyen patronátus-átruházásait megerősíteni".[78] Kollányi ebből arra következtetett, hogy „szükséges volt az érsek beleegyezését kikérni. Az érsek joga, ha nem minden esetben lett is kellő tiszteletben tartva, a XIII. század végén még fennállott."[79] A korábbi adományok azonban nem említik sem az érsek hozzájárulását, sem ilyen jogát. Sem III. Béla Kapornokra vonatkozó intézkedésének írásbafoglalásában, sem Kun Lászlónál vagy az Anjouknál nincs szó róla, így némi kétség támad Kollányi megállapításával szemben. Az sem zárható ki, hogy csak III. András különleges politikai helyzete és Lodomér érsek fontos szerepe indokolta ezt a passzust. Végleges álláspontot a kérdésben sajnos nem lehet elfoglalni.

A monostor kegyuraságát a tulajdonos is eladományozhatta. 1231- ben a Hontpázmány nembeli Sebes ispán vallotta, hogy „Isten kegyelméből és Bors ispán engedélyével utódaimmal együtt a máriahegyi monostor kegyurai közé vétettem fel".[80]

Előfordult a kegyuraság eladása is. A Gyóvad nemzetség Gáborján nevű tagja 1217 előtt Bihar megyében szerzett birtokot, és 1217 előtt ott a róla elnevezett Gáborjánmonostort alapította. A nemzetség ősi birtokai Zala megyében feküdtek, a tatárjárás után a Biharban lejátszódott birtokváltozásokban Gáborjánt nem tudták megtartani, az előbb a Geregye nembeliek kezére került, tőlük 1271 előtt a Barsák, majd a Debreceniek szerezték meg. A Gyóvad nembeliek 1271-ben tanúvallatással igazolták a birtokhoz és a monostorhoz való jogukat, amit a Debreceniek is elismertek. Visszaszerezni mégsem tudták, ezért 1340-ben a birtokot és a monostor kegyuraságát eladták a Debrecenieknek.[81]

A monostorok ezek szerint ugyanolyan viszontagságoknak voltak kitéve, mint a birtokok, és tulajdonosaik — úgy látszik, az esetek többségében — ugyanolyan bá-

mulatraméltó szívóssággal ragaszkodtak hozzájuk. Hangsúlyozni kell, hogy a király és a magyar társadalom jogosnak ismerte el igényüket, és követelésüket támogatta. Ezt a Zaránd megyei nemesek vallomása ugyanúgy bizonyítja, mint Gáborjánmonostorra fentebb elmondott története.[82] Ha egy monostor kegyurai kihaltak, a közfelfogás természetesnek vette, hogy a király általában ugyanúgy adományozza monostorait kedvelt híveinek, mint a birtokában lévő földet (gondoljunk Leleszre).

A másik felet tekintve azt állíthatom, hogy nem egyedül az anyagi érdek miatt ragaszkodott a nemzetség a maga monostorához. Nem tartom ti. egyedi megnyilvánulásnak, hogy a széplaki monostor kegyura, az Aba nembeli Bodon fia Dénes ispán utódok hiányában *Omodeum filium David de generatione sua* nemcsak az összes birtokaiban, hanem kiemelten *super patronatu monasterii sui de Zeplak* tette meg örökösévé. A 14. század elején a kegyuraságért perre került sor az apát és az Abák Csirke ágához tartozó László között. Bodon fia Dénes ispán végrendeletének érvényes voltát az apát nem vonta kétségbe, csupán arra hivatkozott, hogy Aba Amadé hűtlensége miatt a kegyuraság a koronára háramlott, s ezzel a nemzetség elveszítette a kegyúri jogot az apátság felett. Ezt az érvelést az országbíró is elfogadta.[83] Ugyancsak a patronátus megbecsülésére és a nemzetség tagjai általi megtartására mutat az az eset is, amikor a Gutkeled nemzetség egyik ága az Egyedmonostorhoz tartozó Negyvenszil birtokot a másik ágnak adta el, de kiemelte, hogy „a monostor patronátusát, amely jog szerint őt (az eladót) illeti, magának és utódainak változatlanul és sértetlenül fenntartotta."[84]

A monostor vagy kegyuraságának elajándékozása, akár a király, akár magános részéről, ezek öröklése és kihalás esetén háramlása a magyar öröklési jog szabályait követte. Ugyanennek a rendszernek értelmében a fekvőségeket — tehát egyházakat, monostorokat és kegyúri jogot is — minden nemzedékben fel kellett, vagy legalábbis fel lehetett osztani a felnőtt kort elért férfiak között. A magyar nemesség az osztozkodások során nagy képzelőerőről tett tanúbizonyságot, de mintha a monostor a többi ingatlannál keményebb diót jelentett volna a számára. Az, hogy itt nagyobb építményről volt szó, még nem jelenthetett akadályt, hiszen osztottak fel kővárakat, sőt egyszerű falusi plébániatemplomokat is.[85]

A monostorok a jelek szerint mégsem jutottak erre a sorsra, legtöbbször közös birtoknak hagyták meg őket. A jelenség olyan közismert, hogy itt egyetlen példát hoznék fel, a Győr nemzetségét, eközben sajnos hosszabb kitérőt kell tennem. Köztudomás szerint a nemzetség három ágra oszlott, az Óvár- Kéméndi-, a Szerdahelyi- és a Szenterzsébeti-ágakra. Csatoltan közlöm a könnyebb érthetőség kedvéért a leszármazást a 14. század második harmadáig, de abba csak a férfiakat vettem fel, és kiemeltem a monostorral kapcsolatos szereplésük évszámait.

A nemzetségnek két monostora volt, a zselicszentjakabi és a lébényi. Az elsőről láttuk, hogy biztosan 1242 előtt került birtokukba. A másodiknak a lébényiek alapítását Poth mosoni és Csépán bácsi ispán (korábban mindkettő nádor) erősítette meg a királlyal 1208-ban. Az oklevélből kiderül, hogy a monostor alapítása már a nevezettek nemzetségi rokona, Sándor és Szerafin idején megkezdődött, de mivel utódok nélkül haltak el, Lébény a megkezdett monostorral együtt a koronára háramlott, s a király elajándékozta, így a prédium „hosszabb ideig" idegen magánosok kezén volt.

Végül Imre király adta vissza Potnak és Csépánnak bátyjuk, a szentéletű Saul érsek érdemeire való tekintettel. Pauler szerint ez 1199-ben történt.86

Amikor a zselici monostor kegyuraságа 1242-ben vitatottá vált, és a király a per eldöntését a veszprémi püspökre bízta, az Óvári- Kemendi- és a Szerdahelyi-ágak képviselői jelentek meg, a Szenterzsébeti-ág képviselői nem szerepeltek. 1309-ben a kegyuraság ügyében történt megegyezésnél azonban már a Szenterzsébeti-ág egyik tagjával is találkozunk. A két oklevél lényeges mondanivalója akkor válik világossá, ha tudomásul vesszük, hogy a lébényi monostorral kapcsolatban kizárólag az Óvári-Kemendi-ág játszik szerepet.[87] Sem az alapításkor, sem később, amikor a kegyuraság hűtlenség címén háramlott, nem hallunk a másik két ágról. Ez bizonyító erővel rendelkező tény, mert ha Lébényhez a Szerdahelyi- és Szenterzsébeti-ágnak is köze lett volna, nyilván tiltakoztak volna a kegyuraság elvétele ellen. Az a tény, hogy a lébényi monostor az egyik ág birtokában található, a zselici ügyében viszont mindhárom ág együttesen dönt, arra enged következtetni, hogy létezett egy olyan birtokfelosztás, amelyet mindhárom ág közös ős (vagy annak utódai) hajtottak végre, és ebben a zselici patronátust közös tulajdonnak hagyták meg. A lébényi alapítására csak ez után kerülhetett sor.

Kronológiailag abból kell kiindulni, hogy egyrészt Lébényt a 12. század végén kezdték el építeni, másrészt hogy a három ág szétválását jelentő osztozkodást a jelenleg ismert ág-alapítóknak (a táblán I. István és a másik két ág ismeretlen nevű ős) nagyapja, esetleg dédapja hajthatta végre. Ezért azt állíthatjuk, hogy a Győr nemzetség a zselici kegyuraságot már az 1140-es években, esetleg még korábban kaphatta meg. Teljes bizonyosságot a Győr nemzetség birtoktörténetének elemzése tehetne lehetővé, amire itt nem vállalkozhatom.

Egyébként a Győr nemzetség magatartása annyira jellemző, és — hála Kumorovitz kitartó munkájának — annyira ismert, hogy a patronátusi jogok gyakorlásánál vezérfonalként is szolgálhat. 1309-ben a pécsi káptalan előtt a három ág képviselői, Konrád fia (I) Jakab az Óvári-Kemendi-, I. és II. Ders a Szerdahelyi és egy a Szenterzsébeti-ághoz tartozó *comes Zayhanus* (akit Karácsonyi Széhán-nak nevez)[88] abban állapodtak meg, hogy ebben az esztendőben Jakab lesz a *procurator patronatus.*[89]

A szöveg nem hagy kétséget afelől, hogy a közös vagyon kezelését gondnokra bízták, aki késedelem nélkül intézkedhet a monostorral kapcsolatban felmerült bármilyen ügyben. Nyilvánvalóan a közös kegyuraság tényleges együttes gyakorlása túlságosan nehézkesnek bizonyult.

A Becse-Gergely nemzetség is ezt az utat választotta. Amikor egy perben 1258-ban a nemzetségtagok kiegyeztek, úgy határoztak, hogy Dénes ispán azért, mert a per során valótlant állított, többé (*donec vixerit*) nem lehet kegyúri gondnok, halála után fia pedig csak abban az esetben, ha a rokonság „olyan kedvesnek és alkalmasnak találja, hogy az említett monostor kegyuraságát, mint az egyik patronus, elláthatja".[90]

A gondnokságon kívül a kegyuraság gyakorlására más megoldásokat is alkalmaztak. 1274-ben a Gutkeled nem Egyedmonostori-ágához tartozó családok úgy egyeztek meg, hogy „a kegyuraságot rokonságuk közeli volta miatt közösen bírják", éspedig évenkénti váltakozással, hol az egyik, hol a másik fél. Még azt is meghatározták, hogy az év szeptember 9-én kezdődik, s a kegyuraságot a váradi káptalan és a püspök megbízottjának jelenlétében kell átadni-átvenni.[91] A rendszer nem válhatott

be, mert 1278-ban megváltoztatták. Most úgy döntöttek, hogy a monostor három faluját Dorog fiai és Lukács „veszik védelmükbe", két másikat pedig az Adonyiak és a Pelbárthidaiak.[92] Az évenként váltakozó módszert találjuk meg a szerencsi monostornál is 1309-ben,[93] de ez sem tartott sokáig, 1321-ben már a jövedelem megosztása mellett foglaltak állást.[94]

A megegyezések nem vezettek mindig a kívánt eredményhez, s a monostorok a nemzetségen belüli feszültség áldozataivá is válhattak. A Haraszt nemzetség Tárnokiágának tagjai 1270 őszén megrohanták saját kegyuraságuk alatt álló monostorukat, kapuját feltörték, az ott talált asszonyokat és lányokat meztelenre vetkőztették.[95]

A monostorokra a legsúlyosabb következménnyel járt, hogy kegyuraik változatlanul sajátmonostorként kezelték őket, gátlástalanul foglalták le birtokait, vagy — ahogyan Kumorovitz kifejezte — szekularizálták azokat. Ezen a ponton visszatérnék a legjobban ismert monostor sorsához, Zselicszentjakabhoz. A fentebb ismertetett 1309. évi egyezmény során megengedték a gondnoknak kijelölt Óvári Jakabnak, hogy hivatalnokoskodásának esztendeje alatt három márkát, és hadbavonulás esetén egy szekér élelmet vegyen meg a monostor népein.[96] Önkéntelenül is felmerül a kérdés: milyen alapon? Az élelmet még nagynehezen bele lehet préselni a patronátusi jognak abba az intézkedésébe, hogy a bajbajutott, elszegényedett kegyúron az egyházi intézmény segíteni köteles, de a három márka már túlmegy ennek a jogi előírásnak a keretén.

Pedig ez volt a legenyhébb a további egyezségek közül a zselici monostor szempontjából. 1366-ban a pécsi káptalan előtt a két ág (a Szenterzsébeti ekkorra már kihalt) abban egyezett meg, hogy „a patronátus jogán őket illető zselici Kaposelve és Pwzeg birtokon megosztoznak."[97] Alig egy évvel később már újabb osztást hajtottak végre, ekkor a monostornak négy birtokot hagytak meg, a többit felosztották egymás között.[98] 1372- ben a Szerdahelyi-ág egyik tagja özvegyének kártérítési igényét a monostor birtokainak egy részével elégítették ki.[99]

Az apáttal kitört perben Szepesi Jakab országbíró ítéletében megállapította, hogy a kegyurak „a monostor birtokjogait az apátság tiltakozását figyelemre nem méltatva egymás között felosztották, s Istenről és lelkükről megfeledkezve üdvösségük kárára az egyháznak patrimoniumul kapott birtokait jogtalanul és hatalmasul a saját hasznukra elfoglalták, s a monostort nem mint patronusai és védelmezői (óvták), hanem mint kifosztói, elhanyagolói (*desertores*) és herdálói (*raptores*) jogaitól megfosztották és azokból kiforgatták",[100] ezért a Szerdahelyieket kegyúri joguktól megfosztotta.

Hasonló hosszú és bonyolult per folyt a szerencsi monostor körül. 1382-ben indult meg, és a nádor csak 1400-ban hozott ítéletet. A bemutatott oklevelekből egyértelműen kiderül, hogy a kegyurak, a Bogát-Radvány nemzetség tagjai monostorukat itt is kifosztották, birtokaiból kiforgatták, és csalárd módon helyeztek be tetszésük szerint új apátot, amikor a tényleges apátnak valamilyen okból a monostort el kellett hagynia. Mindenáron azt szerették volna bebizonyítani, hogy Szerencs a monostorral együtt az ő birtokuk, s eközben még az egyik súlyos bűnt is elkövették, a vértagadást.[101] A nádor ítéletében megállapította, hogy Szerencs a monostor tulajdona, ott a nemzetségtagoknak csak a kegyuraság-gyakorlás megengedett, s hogy a jövőben a kegyuraság fogalma jogcímén ne próbáljanak hasonló kezdeményezéssel fellépni, téte-

lesen összefoglalta a kegyúri jogokat. Ezek szerint a kegyurak a monostorba temetkezhetnek; az olyan kegyurat, aki saját hibáján kívül nagy szükségbe kerül, az apát lehetőségéhez képest támogatni köteles. Ha annak szüksége felmerül, a kegyurak apátot választhatnak, ha pedig az általuk megválasztott apát a monostor vagyonát herdálná, a megyéspüspök útján eltávolíthatják, de erőszakot vele szemben nem alkalmazhatnak. Sem Szerencs, sem tartozékai jövedelméből a kegyurak nem részesülhetnek, ott lakóhelyet nem választhatnak.[102]

Egy tételről, a monostor székhelyén történő lakóhelyválasztásról egy 1343. évi adat arra utal, hogy általános gyakorlat lehetett. Dárói István fia Miklós a Tolna megye részére tartott nádori közgyűlésen kijelentette, hogy ők „az Ábrahámmonostorának nevezett, a Boldogságos Szűz tiszteletére épült monostor pátrónusai régtől fogva, miért is Ábrahám faluban a nevezett monostor körül kívánnak megszállni, kúriát, házakat és egyéb épületeket emelni, és ha valakinek a nevezett monostor kegyurasága címén keresete lenne", az jelentkezzen.[103] A nádor megállapítása szerint azonban senki, még Majs fia Mihály sem szólalt fel, aki szintén kegyura volt az egyháznak. Mondani sem kell, hogy a Dáróiak eljárása teljesen törvénytelen volt nemcsak a kánonjog, de — amint azt a szerencsi ítélet bizonyítja — a hazai jogszokás szerint is.

A szerencsi monostorral kapcsolatban hozott ítéletből első pillanatra azt az elhamarkodott következtetést vonhatnánk le, hogy a kúria bírái a kegyurakkal szemben a kánonjog betartására törekedtek, de ez a látszat csalóka. A Szerdahelyiek kihasználva azt a politikai tényt, hogy Ders Márton Zsigmond törhetetlen híveként érdemeket szerzett, perújrafelvételt eszközöltek ki, és 1422-ben szepesi Jakab 1377-i ítéletét hatályon kívül helyezték.[104] Sokkal tisztességesebb volt a Bikács nembeli Dénes eljárása, aki 1295-ben elismerte, hogy a madocsai Szt.Miklós monostornak „kegyuraság címén" (*ratione patronatus*) kárt okozott, főképpen akkor, amikor Mizse nádor fogságából kellett magát kiváltania, és ezért egyik birtoka felét adta a monostornak. Az intézkedés rendkívüli volt, ünnepélyességét Dénes azzal fejezte ki, hogy a kalocsai káptalannak az adományról kiállított oklevelébe régimódi átokformulát vett fel megerősítésként.[105]

Mielőtt még tovább mennék, nem árt, ha megpróbálom összefoglalni mindazt, amit eddig társadalmi szempontból a nemzetségi monostorokról leírtam. Azok a sajátmonostorok, amiket a 11–12. században az úri nemzetségek tagjai alapítottak, vagy amelyeket már kegyurakként építettek fel a 13. században, és láttak el birtokokkal, teljes mértékben a magyar öröklési rendszernek voltak alávetve. A monostor egyházi intézmény jellegénél fogva szükségessé, vagy legalábbis lehetségessé vált, hogy a nemzetségeknek a 13–14. században bekövetkezett bomlása, az egymástól (rokonsági fokban és földrajzilag) egyre inkább távolodó ágak-alágak közötti távolság miatt a kegyuraságot közös birtokként tartsák meg, közösen gyakorolják. Ez a helyzet megakadályozta a kegyuraság intézményének érvényesülését, és teljesen kizárta az incorporatio meghonosodását, hiszen egyrészt a vagyon egy részéről kellett volna önkéntesen lemondani, másrészt a magyar nemest birtokai feletti uralom (*dominium*) illette meg, ilyen elméletileg a tulajdonjoghoz hasonló, de azzal mégsem azonos forma elképzelhetetlen volt a számára.

Az egyház törekvéseinek meghiúsítása a mérleg egyik oldala, III. András biztosan jól foglalta össze a másik oldalt, amikor megállapította, hogy a magánkegyurak

miatt a monostorok vagonukban veszteséget szenvednek. Szinte mindenütt a monostorhoz tartozó birtokok szekularizációjára került sor, a kegyuraság, mint kifejezés bevezetése után is mindenütt a sajátmonostort jellemző viszony maradt fenn. Mégis rá kell mutatni arra, hogy a monostor összekötő kapocs maradt a nemzetségtagok között, ugyanolyan kapocs, mint az örökölhető vagyon bármelyik része.

Ezek a megállapítások még egy kérdést vetnek fel. Ismert tény, hogy a tatárjárás és a kunokkal vívott harcok után — főképpen az Alföldön — a monostorok egy része elpusztult, és soha nem is épült újjá. A nemzetség magatartása érthető, hiszen így szerezte meg a legsimább úton a monostor birtokait, és szabadult meg a számára érthetetlen jogi korlátozásoktól. De az a tény, hogy a monostorok újjáépítésére nem került sor, azt is bizonyítja, hogy a környék lakossága sem igényelte azt. Úgy látszik, a magyar monostoroknak nem volt kapcsolatuk a környékkel.

Nyugat-Európában sem volt a szerzeteseknek joguk lelkipásztorkodni, ez alól a 12. századig csak annyiban tettek kivételt, hogy az apátságokhoz incorporált plébániákon pappá szentelt szerzetesek működhettek.[106] Nálunk is ugyanez lehetett a helyzet, mert ott, ahol megfelelő adatokkal rendelkezünk, tudjuk, hogy a monostor mellett ugyanabban a faluban plébániatemplom is működött. Amikor Gáborjánmonostort a Debreceniek megvették, akkor kiemelték, hogy a birtokot *cum iure patronatus monasterii in honorem beati Michaelis archangeli ibidem dedicati et ecclesia parochali in honorem matris Marie in eadem (possessione) constructa* jutott tulajdonukba.[107]

A nyugat-európai monostorok annyiban hasonlítottak a többi egyházi intézményhez (káptalanokhoz, plébániákhoz stb.), hogy imaközösségek központjai voltak. Az imaközösségekről fennmaradt *Libri memoriales*-ben, vagy *Libri vitae*-ben, főképpen a korai középkorban nemcsak a monostort megalapító család vagy nemzetség és annak házasság útján keletkezett rokonsága, hanem más környékbeli nemesek is felvétettek, így ezek a névsorok a nemzetségen belüli és azon kívüli kapcsolatokról tudósítanak, ezért a nemesség struktúrájára vonatkozólag fontos forrásoknak tekintendők.[108] Ilyen feljegyzés magyar monostorból nem maradt ránk (még a királyiakból sem). Hiányukat csak úgy tudom értékelni, hogy ilyenek nem is léteztek, mint ahogyan a koldulórendek megjelenése előtt semmiféle imaközösségről sem tudunk. A monostor minden jel szerint csak a nemzetséggel tartott kapcsolatot, az ott eltemetettek nem is lehettek sokan, ezeket a szertartáskönyvekbe is bejegyezhették. A kérdés olyan jelentősnek tűnik, hogy további kutatást igényel.

A monostornál, mint vagyontárgynál maradva természetesnek látszik, hogy értékét becslés útján ugyanúgy meg lehetett állapítani, mint bármely ingatlannak. Bónis György bizonyította be, hogy bár ilyen jegyzékkel csak a 15. század második felétől kezdve rendelkezünk, azok sokkal régebbiek kell legyenek. Bónis első adata 1223-ból való,[109] amihez hozzátehetem, hogy a széplaki monostor kegyuraságáért folyó, fentebb idézett[110] perben 1320–1360 között már felmerült a monostor értékének kérdése, de a becslésre az apát tiltakozása miatt nem került sor.[111]

Több ilyen becslési jegyzék maradt fenn, három közülük hiteleshelyi segédletként jött létre, a legismertebb Verbőczy Hármaskönyvében található.[112] Verbőczy jegyzékének néhány rejtélyes fogalmát eddig még nem sikerült megfejteni, ezért a régebbi szerkesztésekhez nyúltam vissza — ezeket függelékként közlöm a dolgozat végén — abban a reményben, hogy így sikerül közelebb jutni annak a logikai rend-

szernek a felderítéséhez, amely a jegyzék létrejöttében szerepet játszott. A közölt jegyzékek legrégebbike az ún. Csuti breviárium utolsó lapján található, Kumorovitz Bernát fedezte fel, és nem is egy, hanem két értékskálát tartalmaz. Ezt az 1480 után írt Somogyvári formuláskönyv követi, majd Magyi János (régebben Nyirkállói Tamásnak tulajdonított) formuláskönyve. Az 1486. évi törvény mellékletével együtt eredetileg is nyomtatásban jelent meg, ezen kívül az Országos Levéltárban található egy keltezetlen, az írása után ítélve szintén az 1480-as években összeállított becsüjegyzék.[113]

Induljunk ki az értéksorban alulról. A legkevesebbet a temetkezőhely nélküli fakápolna ért (3, ill. 6 márkát), ugyanez temetkezőhellyel már a dupláját (6, ill. 10 márkát). A *sepultura* az 1486. évi törvény függelékében szerepel újra, kétszer is. Először, amikor a monostoroknak azt a jellemzőjét emeli ki, hogy abban a kegyurakat és nemes származású egyháziakat befogadó kripta található (*habens sepulturam suorum patronorum et aliorum spiritualium nobilium*). Az ilyen monostort száz márkára tartják, ez a legmagasabb érték, amit csak várak és az egyszerűen *monasterium,* Magyi által a *monasterium vel claustrum* névvel illetett intézmény, ill. épület ér el. Másodszor akkor, amikor a törvény mellékletében azt olvashatjuk, hogy a falvakban található, de kriptával nem rendelkező anyaegyházakat nem vonják bele a birtokok felosztásába. Ebből értelemszerűen következik, hogy a többi (*omnes aliae matronae*) temetkezőhellyel rendelkezik, akár torony nélküli (10 márka), akár egy- (15 márka), akár kéttornyos (25 márka).

Azt remélem, nem leszek túlságosan merész, ha ebből néhány következtetést vonok le, éspedig 1/ a temetkezőhely fontos tényezője volt a templomok értékének; azok, amelyek nem rendelkeztek vele, alig értek valamint, vagy kifejezetten semmire sem tartották őket; 2/ a *sepultura*-ról ugyan a nagyobb egyházi épületekkel kapcsolatban nem emlékeznek meg, de világos, hogy egyszerűen elképzelhetetlen a létük kripta nélkül; 3/ az igazi monostort az jellemzi (és nyilván értékét is az emeli), hogy abban kegyurak és más olyan nemesek nyugszanak, akik életükben egyházi pályát futottak be. Erre később visszatérek.

Az elmondottakból világos az is, hogy a torony puszta léte és a tornyok száma is az értéknövelő tényezők közé tartozik, sőt az építési mód sem közömbös. Ismét az 1486. évi törvény mellékletéből kell kiindulni, ahol az olvasható, hogy a kéttornyos „monostor módjára alapított" (*ad modum monasterii fundata*) templom értéke 50 márka, tehát a fele a monostor és a vár értékének. Nyilvánvaló ebből, hogy két torony önmagában még nem teszi a templomot monostorihoz hasonlóvá, mert hiszen annak értéke 25 márka. A titokzatos „monostor módjára" kifejezést a korábbi jegyzékek magyarázzák meg. A Csuti breviárium második, benyomásom szerint régebbi (B) felsorolásában kétféle kéttornyú templom szerepel: a/ amelynek egyik tornya elől vagy hátul, másik tornya a templom közepén (*in medio*) épül fel (50 márka értékkel); b/ amelynek két tornya elől vagy hátul található (25 márka értékkel). A Somogyvári formuláskönyv ugyanezt az értékrendet úgy fogalmazza meg, hogy az a/ változatban a *pinnaculum,* a b/ változatra azonban a *turris* kifejezést használja. Azt hiszem, a két kifejezés más és más fogalmat takar. A *turris* kifejezéssel van kevesebb baj, ez egyértelműen tornyot jelöl, így fordítja magyarra a Besztercei szójegyzék is. Az okleveles anyagban szokásos a *turris sive castrum* fordulat.[114] Ide tartozik fogalmilag, hogy

Zsigmond 1434-ben *turris*-nak nevezi István hercegnek a budai várban álló tornyát.[115] Úgy látszik, a védelmi célt szolgáló épületeken kívül a templomtornyot is *turris*-nak hívták a 14–15. században.[116] Keményebb dió a *pinnaculum*, amelynek értelme 'orom, Giebel', de torony- értelemben is használják. Így kell fordítani minden olyan esetben, amikor két *pinnaculum*-ról van szó, ugyanez vonatkozik arra is, amikor a *sine pinnaculo* fordulattal találkozunk.[117] Nem tudom a jelentésváltozást sem tettenérni, sem indokolni, de két feltételezést mégis megkockáztatok: 1/ a *pinnaculum* a 15. század második felében lett a torony szokásos megjelölése, erre utal, hogy a középlatin szótár gyűjteményében a legkorábbi adat 1469-ben kelt; 2/ az is lehet, hogy mai angol nyelvben található különbséggel van dolgunk. Ott a *spire*, amely kisebb, és a *tower, amely nagyobb, legtöbbször nem kerek, hanem szögletes alaprajzú tornyot jelent.*

Akárhogyan is álljon ez a kérdés, a becsüjegyzékek összevetése végre lehetővé teszi, hogy Verbőczynek *ad modum monasterii* megfogalmazását megértsük. Olyan templomról van szó, amelyhez nem tartozik szerzetesi ház (ezért nem *monasterium*), de amely két nagyobb toronnyal rendelkezik, közülük az egyik a templom közepén helyezkedik el, a másik az épület elején vagy végén áll, és természetesen temetkezőhely is található benne.

Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a tornyok száma is szerepet játszik az egyszerű templomok esetében, ezért összefoglalóan állítható, hogy a monostor, a monostor-szerű és az egyszerűbb falusi plébániatemplomok esetében őseink három ismérv szerint alakították az értékrendet: a temetkezőhelyet, a tornyot vették figyelembe, és végül mindennek legértékesebb formáját, a szerzetesi közösségnek olyan egyházát, amelyben két torony emelkedett ki, s amelyben érdemeket szerzett személyeket temettek el. A minősítési ismérvek bonyolult halmaza lehetett ez a három, biztosan nem volt könnyű a három egyenkénti és együttes jelenlétét számszerű arányokkal kifejezni; a jegyzékben található márkaösszegek is ezt látszanak bizonyítani. A művészettörténészeken a sor, hogy a megmaradt emlékek vagy a máig megmaradt nyomok alapján az itt előadottakkal szemben állást foglaljanak.

Mielőtt tovább folytatnám gondolatmenetemet, fel kell hívnom a figyelmet a monostor minősítésének még egy ismérvére, amely a Hármaskönyvben már nem található meg, de a régebbi jegyzékben még szerepel, ti. a monostor birtokos volta. A Csuti breviárium régebbinek látszó /B/ változatában ezt az író úgy fejezte ki, hogy *aliquibus dispositionibus dotatum.* A *dispositio* az eredeti ‚elrendezés' értelemből származtatva pl. a végrendelet (*dispositio testamentalis*) értelemhez vezetett, s nyilván egyrészt az alapításkor mint *dos*, vagy későbbi kegyes hagyományok rendelkezésére utal.[118] A Somogyvári — és ugyanígy a Magyi-féle — formuláskönyv ennél világosabban a *per aliquem possessionibus dotatum* fordulatot alkalmazza.

Az általam felsorolt három ismérv közül, azt hiszem, a tornyok száma és helye, valamint az építésmód által meghatározott rendje a 11–12. századi viszonyokra utal vissza. Ebben az időben az országban várnak nevezhető, katonai szempontból értékes objektumok még kivétel nélkül az uralkodó tulajdonában voltak, magánszemélyek még ilyenek építésére sem kaphattak engedélyt. Ilyen körülmények között a monostor bizonyos fokig helyettesíthette a várat tornyaival, főképpen, ha azok kivételesen erős és ellenálló építmények voltak, amelyekben a tulajdonos vagy a kegyúr önmaga

és közeli hozzátartozóinak életét, kincseit és okleveleit megmenthette. Biztosan elegendő itt azt az egyetlen — és sajnos késői — példát felhoznom, hogy a Nádasd nembeli Gerseiek 1316-ban a falu templomába menekültek a támadás elől.[119] Ez azt is jelenti, hogy a monostor anyagi előnyei közé tartozott védhető volta.

Okfejtésemet látszólag megerősíti a „monostor-módra" épített templomok emlegetése, mert ez azt jelenti, hogy ebben az időben (a 13. század előtt), de a Gerseiek példája után ítélve később is akadtak olyan földesurak, akik monostort ugyan nem alapítottak, de birtokukon olyan templomot emeltettek, amely megfelelő tornyokkal ellátva hasonlított a szerzetesi templomokhoz. Biztosan közrejátszott ebben a presztízs kérdése, de az elsődleges cél a védhető objektum lehetett.

Ha össze akarom foglalni a becsléssel kapcsolatos tanulságokat, azt kell mondanom, hogy a monostor nagy értéket képviselő együttes volt, mert 1/ birtokok tartoztak hozzá, amelyekről ugyan a nemzetség egyik tagja lemondott az egyház javára, de amelyeknek szekularizációjával kisebb-nagyobb jövedelemhez juthattak a késői leszármazók; 2/ védhető építményt jelentett, amely megnövelte a kegyurak hatalmát és politikai súlyát; és végül 3/ az ott eltemetettek emléke, az értük mondott misék és zsolozsmák nyilvánvalóan nagyobb presztízst biztosítottak azokkal a nemesekkel szemben, akik csak egyszerű kis falusi templomokkal rendelkeztek. Ha más nem is, de ezek a tények önmagukban az anyagi érdekeltség és az emberi hiúság okán arra késztették a nemzetségtagokat, hogy ragaszkodjanak ezekhez az általuk birtokolt, később kánonjogilag kegyuraságuk alá tartozó egyházi intézményekhez. Mindezen túl biztosan igaza volt Karácsonyi Jánosnak, amikor még egy — az előbbieknél is sokkal emberibb alapon álló — jellemzőre hívta fel a figyelmet, a közös temetkezésre.

Itt mindenekelőtt azzal a kérdéssel kell foglalkozni, amelyet eddig éppen csak érintettem, hogy mely nemzetségek rendelkeztek több monostorral. A tények a következők:

Gutkeled 6 (Majád, Sárvár, Egyedmon., Nyíradony, Csatár, Szalócmon)
Aba 6 (Sár, Százd, Széplak, Prügy, Mislye, Kompolt)
Hontpázmány 5 (Bozók, Ság, Bény, Beszterce, Szentjános)
Becsegregely 4 (Bátmon., Bethlen, Dénesmon., Pétermon.)
Ákos 3 (Monostor, Ákosmon., Nyírpályi)
Hahót 3 (Hahót, Szemenye, Rajk)
Szente-Mágócs 3 (Mágócs, Cégénymon., Esztergom-Máriamező)
Győr 2 (Zselicszentjakab, Lébény)
Csanád 2 (Ajtonymon., Kanizsamon.)
Haraszt 2 (Felsőadorján, Tárnokmon.)
Ják 2 (Ják, Pornó)
Miskolc 2 (Tapolca, Borsmon.)
Bór-Kalán 2 (Pusztaszer, Ellősmon.)
Káta 2 (Zámmon., Nyircsaholy)[120]

Fentebb láttuk, hogy a 108 úri nemzetségnek még a fele sem rendelkezett monostorral, a most közölt számok meg egyenesen törpe kisebbségnek tekintendők. Ha az itt felsorolt 13 nemzetséget veszem figyelembe, akkor is csak 12%-a ez az összes nemzetségnek, ha a három vagy annál több monostorral bírókat, akkor ez 8%-ot je-

lent. A több monostorral rendelkező nemzetséget nem lehet általános jelenségnek tekinteni.

Petrovics István a nemzetség hatalmában, ill. ennek megfelelő politikai szerepében és az országos méltóságok betöltésében keresi a több monostor alapításának okát, továbbá abban, hogy a kérdéses nemzetség a 13. század második harmada előtt, de legtöbbször már jóval korábbi időben szerepel.[121] Abban egyetértek, hogy ezek valóban hatalmasak voltak, ennélfogva fontos politikai szerephez jutottak, de Mályusz nyomán hozzátenném azt is, hogy ennek következtében a monostoralapításhoz megfelelő anyagi erővel is rendelkeztek.

Egyetértek Petrovics Istvánnal abban is, hogy helytelen az az elképzelés, miszerint ezeknek a nemzetségeknek volt egy „ősmonostora", a többi később keletkezett.[122] Nem hiszek ebben annak ellenére, hogy a jól dokumentált Győr nemzetség esetében valóban erre lehet következtetni, mégpedig azért nem hiszek, mert — remélhetőleg fentebb sikerült bebizonyítanom — az alapítás sohasem volt kollektív megnyilvánulás, egyetlen alapító sem akart nemzetségének monostort létrehozni, hanem egyszerűen egyházi intézményt életre hívni. Az sem vitatható, hogy a közös temetkezés nem az alapítás, hanem az öröklés műve volt.

Biztosan közrejátszottak más szempontok is. Ha ui. azt látom, hogy az Abák és a Gutkeledek tartják a rekordot, akkor azt is tudomásul kell vennem, hogy ők szóródtak szét a legnagyobb mértékben és szinte mindenütt, ahol megvetették a lábukat, nagy birtokot szereztek, ezért el is várható, hogy több monostor- alapító kerüljön ki soraikból. Ez nem lehetett a döntő szempont, amit az is bizonyít, hogy a Dunántúlról Biharba került Geregyéknek látszólag eszük ágában sem volt ilyen intézményt létrehozni, pedig igazán rendelkeztek a szükséges anyagi erővel, hiszen Biharban két várat is emeltek.[123] Döntő szempontnak a nemzetség kulturális hátterét tartom. A nemzetségben a fiúkat úgy nevelték, olyan hagyományokat ismertek meg „otthon", hogy birtokukra költözve szükségét érezték monostor alapításának. Azokban a nemzetségekben, amelyek nem látszanak különösebben jómódúnak, pl. a Haraszt nem, nyilván ez a kulturális háttér játszotta a döntő szerepet. Az is előfordulhatott, hogy a birtokhoz jutás indukálta az alapítást. Ez a benyomásom a Gyóvad nemzetségről. Amikor Gáborján a 12. században nagyobb birtoktesthez jutott az ősi háztól távol eső vidéken, monostort alapított. Erről a monostorról közel egy évszázaddal később a nemzetségtagok azt tartották szükségesnek feljegyeztetni, hogy annak egyházában temették el ősüket, Gáborjánt és annak közvetlen hozzátartozóit.[124]

Gáborján és rokonai már közös temetkezésnek tekintendők, egy késői példa még élesebb fényt vet erre a szokásra. 1333-ban az Ákos nembeli Csetneki Benedek fia László megjelent a gömöri esperes előtt, mert tiltakozni akart. Elmondta, hogy a pelsőci Szent György egyházat ősei építették, „s abban temettek el halála után mindenkit, aki a rokonság vonalán hozzájuk tartozott, mert ezt választották közös temetkezőhelyül."[125] Most azonban a papot Bebek Domokos fia István kizárta az egyházból. A pelsőci uradalmat a Bebek-Csetneki-ág közös őse, Szár Detre kapta 1243-ban, s amikor utódai 1318-ban megosztoztak, Pelsőc Bebek Domokos és Csetneki Miklós birtokába került.[126] 1230-ban, úgy látszik, helyesbítették az osztályt, ekkor a városka egyedül a Bebekeknek jutott, ezért azt hiszem, hogy az itt emlegetett Szent György templomot is 1318 előtt kezdték építeni.[127] Bennünket természetesen nem a templom

építési ideje érdekel, hanem inkább az a magatartás, amely a közös temetkezőhely kialakításához vezetett. Az Ákos nemzetségnek két monostora volt, az egyik Pest megyében, a másik a Szilágyságban. Ezért is érezhették úgy, hogy águknak új temetkezőhelyet kell építeni, s mivel Pelsőcön várat is emeltek, az ottani Szent György templomot választották ki erre a célra. Szükségét érezték annak, hogy egy és ugyanazon egyházi intézmény őrizze valamennyiük földi maradványát. ez illette meg elődeiket, ezt kellett megteremteni az új birtokközpontban is, még akkor is, ha nem volt monostor.[128] Tudatos eljárásuk aligha vonható kétségbe.

Önkéntelenül is felmerül a kérdés: a dinasztiát utánozták? Szent István után minden uralkodónkat — az egy Salamont kivéve — a saját maga alapította templom fogadta be halála után, ideértve a két kívülállót, Aba Sámuelt és Pétert is. Tudjuk, Szent László váradi temetésével ez a korszak lezárult, Kálmántól III. Béláig megszakítatlanul a fehérvári bazilika volt az Árpád- háziak közös temetkezőhelye.

A temetkezőhely kiválasztása, sőt a templomba történő temetkezés ellen az egyháznak nem volt kifogása. A szokás teológiai alapja az hit volt, hogy az elhunyt halálától kezdve az utolsó ítéletig semmit sem tehetett saját üdvözülése érdekében; szószólóra volt hát szüksége, ezt a szerepet a templomban eltemetett mártírtól várhatta el leginkább. Nem minden templom büszkélkedhetett mártír sírjával, de mindegyik oltárában meg lehetett találni egy szent földi maradványának egy csekélyke részét, ez a szent is lehetett pártfogó. Ebből a hitből kifolyólag a hívők igyekeztek a templomon belül, a szent közelében sírhelyet találni maguknak (*sepultura ad sanctos*).[129] Szent Gergely pápa mondta ki azt a már inkább gyakorlati szempontokat érvényesítő meggyőződést, hogy a „rokonok valahányszor a szent helyre jönnek, övéik sírját is megtekintik, megemlékeznek róluk, és imádkoznak értük",[130] ez is hozzájárult a templomi temetkezések elterjedéséhez. A pápákat, püspököket, a császárokat és családtagjaikat kezdettől fogva templomban helyezték örök nyugalomra, de a 4. századtól fogva az egyszerű hívők között is általánossá vált ez a szokás.

Érdekes, hogy az egyház ezt a kérdést a középkorban nem tudta megnyugtatóan rendezni. Mindig voltak olyan prelátusok, akik ellenezték a sírok elhelyezését a templomban általában, vagy különösen a hajóban és a szentélyben, ahol a szentmisét bemutatták. A világi hatóság is beleszólt a kérdésbe, így született meg 813-ban az a capitulare, amely szerint *„mortui in ecclesia non sepeliuntur, nisi episcopi aut abbates aut boni presbyteri aut fideles laici".*[131] Talán felesleges leírni, hogy a „világi hívő" fogalma nem volt könnyen meghatározható. Elvileg a papságnak volt joga dönteni a kérdésben, de a templomok alapítóinak és utódainak mindig megmaradt az a kiváltsága, hogy templomukba temetkezhettek,[132] s ez kánonjogilag is *ius hereditarium*-nak számított.

A templomi temetkezés legszigorúbb ellenzői a ciszterciták voltak, akik csak királyok, királynék, érsekek és püspökök temetését engedélyezték saját templomaikban 1152-ben, majd 1170- ben az engedélyt az apátokra is kiterjesztették. Álláspontukon a 13. századi nagy reguláikban (Institutiones capituli generalis 1240–1256 és *Liber antiquarum definitonum* 1289–1316) sem változtattak.[133]

Mezey László figyelt fel arra, hogy a középkori Magyarországon — Nyugat-Európával szeges ellentétben — több volt a premontrei prépostság, mint a ciszterci apátság, s ezt a jelenséget kizárólag a rendek eltérő magatartásával magyarázta. Soly-

mosi László a másik fél, az alapítók igényeire utalt, s az eltérést a ciszterek merevségével magyarázta a temetkezés kérdésében. Nyilvánvalóan mindkét ok közrejátszott, de úgy tűnik, hogy a társadalom szempontjából az utóbbi volt a fontosabb.[134]

Magyarországon a király csak egyszer szólt bele a temetkezési jogba, amikor Kálmán a 73 tc.-ben kimondotta: *sepultura Christianorum non, nisi in atriis ecclesiarum fiat.* Ez nem zárta ki a temetkezést, csupán a hajótól és a szentélytől akarta távoltartani a sírokat.

Forrásaink hiányos volta, meg egyház- és társadalomtörténetünk fejletlensége következtében a temetkezésekről (ideértve a királyiakat is) igen keveset tudunk. Ha most megkísérlem összefoglalni azt, amit egy időben korlátozott kutatás során felderíthettem, ismét csak a szóbeliségre kell kitérni. Magyar nemesek ritkán tettek végrendeletet, mert azt a világi javakról való intézkedésnek tekintették, erre pedig az esetel túlnyomó többségében nem volt szükség, hiszen az ősi birtokok öröklésének megvolt a maga szigorú útja; ha olyan helyzet állt elő, amely intézkedést igényelt, azt szóban is megtehették. Ennek egyenes következménye, hogy nagyon kevés végrendelet maradt fenn, de sok olyan bevallás, amely valakinek halálos ágyán kinyilvánított végső akaratát rögzítette. Ez nemcsak a közép- és kisbirtokos nemesek között járta. Amikor 1327 végén Köcski Sándor országbíró megbetegedett, I. Károly László kalocsai érsek vezetésével szabályos küldöttséget menesztett hozzá, amelynek tagjai nem kisebb emberek voltak, mint András alkancellár, fehérvári prépost, Micsk szlavon bán, Demeter tárnokmester és Treutul Miklós pozsonyi ispán. Az országbíró, akinek irodáján több írástudó állt alkalmazásban, előttük szóban végrendelkezett, s ennek egyik pontját (?) foglaltatták írásba a király neve alatt kiadott oklevélben.[135] A meghökkentő példa azt is megértetheti, hogy ilyen okiratokban a temetésről nem — vagy csak egészen kivételes esetben — volt szó.

Az országbírónak csakúgy, mint a kisbirtokos nemesnek, jogában állt sírhelyét megválasztani. Nemsak a Bebekek választottak maguknak sírhelyet, hanem így tett Morócsuk királynéi lovászmester is 1360-ban, amikor szabályos írásbeli végrendeletében az óbudai klarisszák (egyébként a királyné kedvenc) templomát „választotta meg" végső nyughelyének.[136] Így tettek a Farnosiak, akik ugyan a messze Tolnába jutottak el, 1401-ben mégis visszatértek ősi megyéjükbe, és a felnémeti pálosok templomát „választották maguknak temetkezőhelyül", ahol haláluk után „tisztességüknek megfelelő" temetést vártak el a barátoktól.[137] Feltételezhetően a legtöbb nemes számára a plébániatemplom jelentette a megfelelő helyet, s erre látszólag féltékenyen ügyeltek. Legalábbis erre kell következtetnünk Tamás esztergomi érseknek a szerdahelyi (Pozsony m.) plébánoshoz intézett utasításából. Vizsgálja ki — szólt az utasítás — a Szerdahelyi nemesek panaszát, hogy emberemlékezet óta ők az ottani Szent György templom pátronusai, de mostanában „más nemesek és népek is ott akarják magukat eltemettetni."[138]

Kénytelen voltam a források hiánya miatt a plébániákat is figyelembe venni. A monostorokra vonatkozólag egyetlen késői oklevéllel rendelkezünk, s ez Pásztói János fia ifjabb Jakab 1428-ban kelt szabályos végrendelete. Jakab a pásztói monostor kegyura volt, a temetkezés helyét nem kellett „választania", arról egy szó sincs az okiratban, végrendeletet is gyaníthatólag azért írt, mert csak lányai voltak. Az apátra lovakat hagyott „azért, hogy az apát úr, ha másképpen nem teheti, legalább egy fa-

ráccsal vegye körül" sírját, és a Szent Péter oltár feletti boltívet is javíttassa meg a lovak árából. Az iskolamesterre is hagyott egy lovat, hogy annak fejében zsoltárokat énekeljen és recitáljon.[139] Úgy látszik, a sírhelyen kívül a halál bizonyos évfordulóin elmondott mise volt a „szabványos" megoldás, ennek ünnepélyességét emelte az iskolások éneke. Valamilyen szabványnak ui. feltétlenül kellett lennie, ha Bors ispán 1237-i végrendeletében az általa alapított monostor ilyen szempontból egyáltalán nem fordult elő.[140]

Monostorokról más forrásunk nincs, hacsak azokat a késői és sommás híradásokat nem vesszük tekintetbe, mint amilyen Kont Miklós utódainak 1400. évi bevallása, amellyel egy budai telket adtak őseik lelkiüdvéért a csatkai pálosoknak, „ahol őseik testét eltemették".[141] A Kanizsaiaknál nemzedékenként követhető nyomon ez a tudatosság. 1373-ban Kanizsai István zágrábi püspök vallotta a csornai prépostságról, hogy annak templomában *progenitores sui feliciter tumulati requiescunt;* 1418-ban unokaöccse, János esztergomi érsek jelezte ugyanezt egy pápai supplicatiojában ilymódon: *in qui progenitores eiusdem archiepiscopi sunt sepulti.*[142]

Összefoglalva: elvileg ugyan minden „világi hívő" jogosan igényelhette, hogy templomba temessék, és úgy látszik, hogy a nemeseket — mint az uralkodó réteg tagjait — az illetékes papság és társadalom ilyennek tekintette a középkori Magyarországon, a monostor-alapítóknak és utódaiknak meg egyenesen öröklött joga biztosította, hogy a monostorok fogadják be saját és az övéik sírját. Ilyen esetben vitának nem volt helye. Ezek a tények nemcsak a *sepultura*-nak a becslésekben játszott értéknövelő szerepét, nemcsak azt magyarázták meg, miért hangsúlyozták a királyok, hogy ők a monostoralapítók leszármazottai,[143] hanem teljesen elfogadhatóvá teszik Karácsonyi megállapítását, miszerint az ilyen monostorbeli sírok összekötő kapcsot alkotnak a nemzetség ágai-alágai között. Szent Gergely pápa jámbor óhaja a sírlátogatásokról nyilván nagyobb mértékben érvényesült, ha a nemzetség közös sírhellyel rendelkezett.

A társadalmi, annak is a kulturális szempontjához tartozik az, hogy a magyar monostorok a nemzetségek életében azt a szerepet, mint Nyugat-Európában. Ott az előkelő családok többek között azért is alapítottak monostort, hogy azokat a családtagokat, akiknek nem akartak, vagy nem tudtak önálló létalapot teremteni, ott helyezhessék el. Társadalmi rangjuk megtartására ebben az esetben is igényt tartottak, az ilyen fiúnak az apáti méltóságot szánták. Nálunk erre egyetlen példa a mislyei prépostság (Abauj m.), amelyet az Aba nembeli Somosy-ág egyik ismeretlen tagja alapított, s amelynek élén többször állt az ág egyik vagy másik tagja.[144] De még ez a párhuzam is sántít kissé. Györffy György állapította meg, hogy a prépostság eredetileg ugyan önálló volt, de az — egyébként Aba nembeli — Mihály kormányzása alatt a prépostot már korán (1288) az egri káptalan kanonokként felvette tagjai sorába.[145] Bár ezek az adatok a prépostság egyházjogi helyzetét nem tisztázzák, ez az egyetlen elszigetelt eset sem változtat azon, hogy a nyugat-európai családi stratégia ismeretlen maradt Magyarországon. Indoklást keresve ismét csak az öröklési rendszerre hivatkozhatom. A magyar felfogás szerint minden felnőtt kort elért férfi számára biztosítani kellett a megélhetést a birtokrész kiadásával még akkor is, ha ez szerény, sőt nagyon szerény volt; mert csak így volt elvárható, hogy a nemzetséget folytassa.

Köztudomású, hogy az úri nemzetségek tagjai közül többen egyházi pályára léptek, magatartásuk negatív bizonyítéka az elmített nyugat-európai stratégia ismeretlen voltának. Két kivétellel[146] valamennyien világi papok lettek, sőt, társadalmi státusuknak megfelelően főpapok. Egy régebbi táblámat ismétlem meg itt a tatárjárás előtti arisztokrata nemzetségekből származó főpapokról.[147]

Név	méltóság	működési idő	nemzetség	monostora
Lukács	eszt. érsek	1158–1174	Gutkeled	?
Saul	kal. érsek	1183–1202	Győr	Zselic
Kalán	pécsi püspök	1183–1218	Bór-Kalán	?
Ugrin	eszt. érsek	1185–1204	Csák	Szentkereszt
Ugrin	kal. érsek	1217–1244	Csák	Szentkereszt
Benedek	váradi püspök	1230–1246	Osl	Csorna
Mátyás	eszt. érsek	1239–1241	Rátót	—
István	eszt. érsek	1240–1252	Báncsa	Derzsmon.

A táblának, ezt ismét hangsúlyozom, nincs statisztikai értéke, de azért mégis csak jellemző, hogy a nyolc prelátus közül csak kettő nemzetsége nem rendelkezett monostorral, s hogy mindkettő (Kalán Pusztaszeren, Mátyás Rátóton) ilyet teremtett. Az is mond valamit, hogy öt, esetleg hat elkerülte azt a rendet, amelynek ősei monostort építettek.

3. Összefoglalás

Két szempontból próbáltam meg jellemezni a nemzetségek monostorait, egyházi és társadalmi szempontból. Visszatérve a „nemzetségi monostor" Karácsonyi János által felállított fogalmához, mindenekelőtt azt kell megállapítanom, hogy a középkori egyházi szervezet nem ismer ilyen intézményt, s hogy nálunk sem a nemzetség, mint elemi társadalmi csoport alapította őket, hanem olyan személyek, akik egy nemzetséghez tartoztak, akár egyházi, akár világi pályán működtek. Ez alól egyedül Lébény és Almád kivétel, amelyet két tstvér hozott létre, de a nemzetségi elv ott sem érvényesült, mert a Győr nemzetség Lébénnyel kapcsolatban a másik két ágat, a Szerdahelyit és a Szenterzsébetit kihagyta akciójából. Egyházi szempontból a nemzetségi jelzőnek csupán annyi értelme van, hogy a kegyuraságot a nemzetség tagjai közösen gyakorolták, de ettől a monostor nem lett más, mint ami szerte Európban volt.

A magyar társadalmi fejlődés miatt a kegyuraság csak szóban követte az általános egyházi fejlődést, a gyakorlatban nem, s ennek végzetes hatása volt a monostorokra. A nemzetségek sohasem tekintették monostoraikat egyenrangú partnereknek, ezért sohasem merült fel az az Európában természetes gondolat, hogy az új intézmény falai között a társadalmi és szellemi elithez tartozókat gyűjtsék össze. Monostor és kegyúr között a legerősebb kapcsolat a jelek szerint a temetkezőhely maradt, de ez gyenge szálnak bizonyult, főleg, mert az újabb birtokszerzések következtében az egyes ágak messzire szakadtak az ősi fészektől. A másik szál, az anyagi érdekeltség

az esetek jelentős részében a monostorok pusztulásához vezetett, egy-két szerzetessel tengődő intézménnyé váltak még jóval a reformáció előtt.

Végeredményben egyetlen ismérv, a közösen gyakorolt kegyuraság maradt fenn a vizsgálat után a szűrőn „nemzetségi" jellemzőként. De ha arra gondolok, hogy a nyilvántartott nemzetségeknek több mint a fele nem rendelkezett monostorral; ha továbbá azt is tekintetbe veszem, hogy a 11–12. században a nemzetségtag és a nemzetséghez nem tartozók által alapított monostorok között nincs különbség, s végül még azt sem hagyom figyelmen kívül, hogy többször a nemzetségtag által alapított monostor sem lett „nemzetségivé", akkor jogosnak találom azt a követelést, hogy ezt a fogalmat ne így használjuk. Továbbra is beszélhetünk a nemzetségek vagy valamely nemzetség monostoráról, de a jelzős szerkezetet, mint a fogalmi meghatározás kifejezőjét, jobb lesz elkerülni.

Függelék: A 15. századi becsüjegyzékek

1. A csuti breviárium (Egyetemi Kvt. Cod. Lat. Saec. XV. no. 67.)

A

Sequitur (!) estimationes

Item monasterium estimatur ad centum marcas.

Item claustrum estimatur per marcas centum.

Item ecclesia habens pinnaculum prins et posterius pro marcis C.

Item ecclesia habens duo pinnacula estimatur pro marcis quinquaginta.

Item ecclesia habens unum pinnaculum pro marcis vigintiquinque.

Item ecclesia sine pinnaculo estimatur pro marcis quindecim.

Item capella estimatur pro marcis duodecim.

B

Item una ecclesia sine pinnaculo pro decem marcis estimatur.

Item ecclesia cum duo pinnacula (pro) marcis quindecim.

Item ecclesia ante vel post (vel) in medio habens duo pinnacula pro vigintiquinque marcas.

Item ecclesia habens duo pinnacula ante et post, estimatur pro quinquaginta marcis.

Item claustrum vel monasterium aliquibus dispositionibus dotatum per C.

Item capella lignea non habens sepulturam pro tribus marcis estimatur.

2. Somogyvári formuláskönyv. (Er. a marosvásárhelyi Teleki- thékában, az itt következő /általa adott 428. tételszámot viselő/ becslés szövegét évekkel ezelőtt Bónis György bocsátotta rendelkezésemre.)

Sequuntur communes estimationes

Item ecclesia lapidea sine pinnaculo ad X marcas.

Item ecclesia cum uno pinnaculo ad XV marcas.

Item ecclesia ante vel in medio habens duo pinnacula ad XXV marcas estimatur.

Item ecclesia ante et post vel in medio habens turres ad modum monasterii (pro)[a] XXXX marcis estimantur[b].

Item monasterium et claustrum per aliquem possessionibus dotatum (pro)[a] centum marcis estimantur.

Item capella lignea non habens spulturam (pro)[a] III marcis.

Item capella lignea habens sepulturam (pro)[a] VI marcis.

a = kimaradt, b = az összeg javítva quinquagintáról!

3. Magyi János formuláskönyve (Pécsi püspöki könyvtár, mikrofilmje az OSzK-ban Mf 1/2.)

Sequuntur estimationes iuxta regni Hungarie consuetudinem

Item ecclesiam lapideam sine pinnaculo ad X marcas.

Item ecclesiam cum uno pinnaculo ad XV marcas.

Item ecclesiam ante vel in medio habens duo pinnacula ad XXV marcas.

Item monasterium vel claustrum par aliquos possessionibus dotatum ad C marcas.

Item capella lignea habens sepulturam VI marcas.

Item capella lignea non habens sepulturam III marcas.

4. Estimationes communes iuxta consuetudinem regni. (OL D1 48 204, datálatlan)

Item ecclesia lapidea sine pinnaculo ad marcas X.

Item ecclesia unum pinnaculum habens ad marcas XV.

Item ecclesia ante et in medio habens duo pinnacula ad marcas XXV.

Item ante et post habens duo pinnacula ad modum monasterii XL.

Monasterium vel claustrum possessionibus dotatum ad centum.

Capella lignea cum sepultura ad marcas VI.

Capella lignea casens sepultura ad marcas III.

5. Az 1486. évi törvény függeléke (Kovachich, Supplementa ad Vestigia comitiorum II. 259. 1.)

Ecclesia sive capella sine pinnaculo et sepultura ad V marcas, sepulturam habens ad decem marcas, cum sepultura et pinnaculo ad quindecim marcas et ecclesia tantum matrona sine sepultura non ponitur in ordine divisionis, item omnes aliae matronae sine pinnaculo ad decem marcas, cum uno pinnaculo lapideo ad quindecim marcas, cum duobus ad viginti quinque.

Si autem ecclesia fuerit maior cum duobus pinnaculis ad morem monasterii fundata ad quinquaginta marcas, monasterium autem habens sepulturam suorum patronorum et eliorum spiritualium nobilium ad centum marcas, claustrum lapideum similiter ad centum.

JEGYZETEK

[1] *Karácsony János:* Magyar nemzetségek a 14. század közepéig. Bp. 1900–1901, I–VII. lap
[2] Uo. I. 381. (A Csolt nembeli Ábrámffy és Csolti családok) és I. 217.
[3] Uo. I. 217–218.
[4] Uo. I. 368.
[5] Uo. I. 107.
[6] Uo. I. 37.
[7] PRT XII/B.
[8] Uo. 328–330.
[9] Studien zur Geschichte Osteuropas III. Gedenkband für H. F. Schmid (Wiener Archiv für die Geschichte des Slawentums und Osteuropas V.) Graz–Köln 1966, 76–95.
[10] *Mályusz Elemér:* Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. 1971. 21.
[11] Uo. 22.
[12] Uo. 24.
[13] Uo.
[14] *Kumorovitz L. Bernát:* A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-ből. TBpM 16/1964, 68.
[15] Uo. 71.
[16] *Györffy György:* A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig, Száz. 92/1958. 25.
[17] *Petrovics István:* Acta historica Univ. Szeged. Acta Iuvenum 1978, 11–24.
[18] Uo.
[19] *Fügedi Erik:* Ispánok, bárók, kiskirályok, Bp. 1986. 35–36.
[20] SRH I. 291.
[21] *Karácsonyi,* i.m. II. 289–290.
[22] A legkorábbinak kétségtelenül Aba Sámuel saját- monostora tekintendő, v.ö. SRH I. 332., 177., 208. és *Györffy* I. 130.
[23] Itt köszönöm meg Kubinyi Andrásnak, hogy a madocsai alapítólevél elemzésének kéziratát rendelkezésemre bocsátotta. Az eredeti: D1. 12 180.
[24] Eddigi ismereteink szerint a monostorok közül bencés: Almád, Bozók, Csatár, Hahót, Ják, Kács, Kapornok Katapán, Lébény, Ludány, Madocsa, Mágócs, Németújvár, Okormindszent, Rudina, (Aba-)Sár, Százd, Szenttrinitás, Széplak, Szerencs, Tapolca, Vértesszentkereszt, Zselicszentjakab, Babócs, Kompolt, Szentjános, Tomaj, Garáb. — Ciszterci: Bélapátfalva, Borsmonostor, Esztergom–Máriamező. — Premontei: Bény, Csorna, Garáb, Körösmonostor, Nyir-Adony, Mórichida, Rátót, Türje, Zsámbék. — Ágostonos kanonokok: Apor, Ders, Szentgyörgy (Baranya vm.) — Világi prépostság: Bökény–Somlyó, Mislye, Nyir-Pályi. — Ismeretlen rendűek: Baranya-, Bodrog-, Csolt-, Egyedmonostor, Gerla, Gétmonostora, Pusztaszer, Ajtony-, Ákos-, Bátmonostor, Bátormonostor, Beszterce, Betlen-, Bő-, Cégény, Dénesmonostor, Dorozsma, Ellősmonostor, Felső-Adorján, Gál-orjánmonostora, Hanva, Hódosmonostor, Kanizsamonostora, Kaplonymonostor, Kaza, Kenéz-, Kökényesmonostor, Lulyahegy, Majád, Monostor (Pest vm.), Nyir–Csaholy, Oroszlános, Pentele, Péter-, Pornómonostor, Poroszló, Prügy, Rajk, Sárvár, Szalócmonostora, Szalók, Széplak (Szolnok vm.), Tárnok-, Zámmonostora, Zsidó.
[25] PRT I. 598–599.
[26] Ez a rossz értelemben vett takarékoskodás szomorú példája, mert a monostorok felsorolása (ami módszertanilag elengedhetetlen követelmény) nem tett volna ki többet egy lapnál.
[27] SRH I. 302, 299 és 190–191. Karácsonyi nem vett tudomást Csánki Dezső cikkéről (Száz. 27/1894, 217–226.), de Wertner (T. 15/1887, 189–192) összeállította geneológiájukat, és könyvébe is felvette Zsámbok néven (A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig, Temesvár 1892, II. 514–417.). Hóman Bálint (*Hóman B.–Szekfü Gy.:* Magyar történet II.[6] 270) Smaragd nembelieknek nevezte őket. Érdekes lenne tudni, hogy nemzetségnév helyett miért használták az Ajnárdfi és Gilétfi nevet?
[28] Almád: MNy 1927, 361–362; Bátmonostora Fejér, CD II. 321–322. „quod B. condam comes de Bichor edificare incepit et morte preventus consummare non potuit".
[29] MNy 1927, 364. „sicut in privlegio, quod ante consecrationem factum fuit..."
[30] Györffy III. 236–240 megállapítása szerint ez is interpolált.
[31] Valószínűleg ide tartozik a kapornoki alapítólevél, amely II. Géza pecsétje alatt kelt, s amely IB.V. Béla 1257. évi átiratában 1407-ben még rendelkezésre állt (Zala vm. I. 33, RA 98). Lehetséges, hogy ez a

deperditum magánoklevél volt, amire az analógiát a zselici 1061-i oklevél szolgáltatja, ezt is Salamon királynak tulajdonították (*Kumorovitz*, id. h. 52.).

[32] *Pauler Gy.:* A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. Budapest, 1899, II.[2] 19.

[33] BU I. 156. sz. 115. l.

[34] *Belitzky János:* Sopron megye története I. Budapest 1938, 474.

[35] *Fejér*, CD IV/3. 433–438, RA 711 c.

[36] *Fügedi E.:* Az Elefánthyak (sajtó alatt), s hogy ez nemcsak a nemesség magatartása volt, lásd 1230: „item Scoch serviens meus reliquit terram suam... ecclesie, quoniam decessit absque herede" Sopron vm. I. 18.

[37] *J. R. Sweeney:* Magyarország és a keresztes hadjáratok a 12–13. században. Száz. 118/1984, 114–124.

[38] *Kumorovitz*, i. h. 77–78.

[39] Felicianus archiepiscopus existente, *Fejér*, CD VII/5, 100–105, RA 59.

[40] A MREV I, XIII. lap szerint Máté 1102–1113, Nána 1131-ben kormányozta a veszprémi egyházmegyét.

[41] *Kollányi Ferenc:* A magán-kegyúri jog hazánkban, Budapest 1906, 23.

[42] *Fejér*, CD II. 321–322.

[43] Zselic 1061 (*Kumorovitz*, i. h. 53–54) Ac terram ville, que dicitur Drugh totam sancto Jacobo tradidi: ecclesiam et mercatum; contuli terram Alexandrine cum capella. Százd 1067 (ÁUO I. 24–27): rogavi... ut hi populi decimas non darent preter duas capecias... quam petitionem rex cum archiepiscopo fieri concesserunt. — Almád 1121 (MNy 1927, 361–365) in predio, quod dicitur Weresthow est ecclesia sanctorum Cosme et Damiani, que est obedientia ad idem monasterium; decimas etiam earundem villarum hospitum pro gratia predicti regis ab episcopo parochiano ad predictum moasterium dari impetravi.

[44] MNy 1927, 364–365; „Hec autem pagina precepto prenominati regis Stephani... scripta et regali sigillo confirmata est per manum predicti episcopi Vesprimiensis, venerabilis Nane, consecratoris huius sancte ecclesie et tradita ab eodem in dedicatione in sacrarium Vesprimiensis ecclesie episcopalis sub custodiam ad defensionem iuris perhemniter pro futuro"

[45] *Kumorovitz*, i. h. 72.

[46] ÁUO VI. 148, RA 138.

[47] MES I. 160, RA 182.

[48] *Fejér*, CD IV/2. 85.

[49] *Kollányi*, i.m. 14. l. 1. jegyz.

[50] Uo. 23–24.

[51] Uo. 24–25.

[52] *Fejér*, CD VIII/7, 33.

[53] *Fügedi Erik:* Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon (Ért. a törttud. köréből 82.) Bp. 1977. 34.

[54] *Kumorovitz*, i. h. 58–59.

[55] HO VI. 12–14, RA 364.

[56] *Theiner A.:* Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia Roma 1859, I. 30. „Ad hoc patronis ecclesiarum decedentibus absque liberis ius patronatus huiusmodi aliis non concedas, cum per abusus eorum multiplices ecclesie ipse graviter opprimantur, quin imo ius ipsorum ad manus tuas transretineas aut ipsis ecclessiis vel episcopo diocesano reliquas".

[57] *Fejér*, CD II. 88–92.

[58] *Fügedi Erik:* A köznemesi klán szolidaritása, Száz. 118/1984. 952.

[59] *Kumovoritz*, i. h. 58–59.

[60] *Györffy I. 391, Karácsony János:* A pusztaszeri monostor kegyurai, Budapest, 1897., *Oszvald Ferenc:* Adalékok a magyarországi premontreiek Árpád-kori történetéhez. Művészettörténeti Ért. 1957, 248.

[61] *Györffy* I. 757.

[62] MES I. 201–202. RA 274.

[63] HOklt. 105, RA 3450.

[64] ÁUO XI. 548, RA 1840.

[65] *Györffy* III. 121–122.

[66] *Oszvald,* i. h. 245–246.
[67] ÁUO X. 260. RA 4154.
[68] *Fejér,* VIII/2. 538–543, v.ö. uo. VIII/4. 415–416.
[69] *Fejér,* D/1. 200.
[70] ÁUO VIII. 51. RA 1372.
[71] *Fejér,* VI/1. 58, RA 3682.
[72] *Kollányi,* i. m. 114. Egy régebbi eset bepillantást enged a folyamatba. Az Andornok nemzetség egy tagja által alapított monostor Pentelén úgy látszik a nemzetség kihalása következtében a koronára háramlott (Karácsonyi I. 123.), a tatárjárás alatt elpusztult monostor kegyuraságát IV. Béla a Zsadány nembeli Gáborjánnak adta, aki megígérte, hogy az épületeket rendbehozza, a monostor elszéledt népeit összegyűjti, szerzeteseket hoz, és az istentiszteleteket helyreállítja. A következő 23 évben azonban ezt nem tette, sőt „fuerant, que ipsius monasterii dedicata, propriis usibus applicasset", mire a király 1263-ban Gáborjántól a kegyuraságot elvette. (MES I. 495.), utódai azonban IV. Lászlótól mégis visszakapták, mert az „iure hereditario" őket illette (ÁUO IX. 175, RA 2793, v. ö. Györffy II. 400). A monostor így végleg elpusztult.
[73] *Fejér,* IV/2. 140, RA 980 „quod quidem ius nobis cesserat venerabilis pater Bogyzlaus condam episcopus Vaciensis".
[74] *Fejér,* V/1. 77.
[75] A turóci prépostság alapítólevelében (HOklt. 23, RA 948): „ut populi dicto monasterio collati ab omni iurisdictione et iudicio comitum seu iudicum liberi sint penitus et immunes et solius persone noster vel prepositi eorum astare teneantur". A csuti monostor alapítólevelében bonyolultabb rendelkezés magyarázza meg a turóci alapítólevél idézett passzusát. Eszerint 1/ Csut mezővárosának a lakosoktól választott és a préposttól megerősített bírája illetékes a kisebb ügyekben, a nagyobbakban „iudex per prepositum de Chwth ordinatus et statutus" dönt; 2/ a monostor népeinek olyan pereiben, amelyekben a megyésispánok vagy várispánok szoktak ítélni, „nullius alterius, nisi nostre vel successorum nostrorum regum iudicio astare teneantur", s végül 3/ egymás közti pereiben „iudicio prepositi de Chwth" előtt perelhetnek. (MES I. 509–513, RA 1415).

Mezey László (Csutmonostor alapítása és első oklevelei, TBpM 15/1963, 20–21) megállapítása, hogy „ha tehát... egy alkalommal ‚curialis comes' vagy ‚iudex curialis' említést találunk egy monostor-egyházzal kapcsolatban,... annak királyi alapítására kell következtetnünk", az idézett szöveg félreértésén alapszik, az ócsai példa pedig hivatkozás nélkül maradt. Porcs István esete azt sugallja, hogy a király a patronust tekintette a monostor népei illetékes bírájának.

[76] BU II. 321. sz. 224–225. l., RA 3577 „collectam denariorum vel victualium a populis monasterii sancti Jacobi de Lyben, cum in regno exhygi deberet vel fieri contingeret ipse magister Corradus et sua perciperet posteritas".
[77] ÁUO X. 260, RA 4151 „patronatum seu ius patronatus monasterii nostri de Sumlow contigui et vicini hereditarie possessionis eiusdem comitis Martini".
[78] Uo. „attendente et interveniente eiusdem venerabilis patris domini Lodomery archiepiscopi Strigoniensis consensu, cuius interest monasteria et ecclesias regales in suis electionibus seu in translatione huiusmodi iuris patronatus auctoritate metropolitica confirmare". Megjegyzem, Lodomér érsek 1297-ben Márton ispán kérésére átírta és megerősítette az adományt „auctoritate metropolitana" (ÁUO X. 275–276).
[79] *Kollányi,* i.m. 113.
[80] BU I. 130. sz., 134. l. „divina gratia ac Bors comitis filii Dominici bani largiente susceptus sum cum posteris meis ecclesie Montis sancte Marie... in patronum legitimum".
[81] *Györffy* I. 618–619.
[82] Zichy O. II. 132. Nem egészen világos a sági monostor esete. A Hontpázmány nem Födémesi ágából származó Jákó fia Miklós IV. László oklevele (*Fejér,* V/2. 39, RA 2303) szerint „suppressa veritate et falsa suggestione" kérte a monostor kegyuraságát, és azt el is foglalta. Nem világos, milyen rokonsági fok kötötte össze Miklóst a sági monostort alapító Márton bánnal; lehet, hogy örökösödési jogára hivatkozott. A ragaszkodást itt is anyagi érdek sarkallhatta.
[83] Zichy O. III. 242.

[84] Sopron vm. 68. „et licet portionem in possessione Neguenzil ad monasterium Egyed pertineti ipse comes Cosmas comiti Iuanche contulerit, ius tamen patronatus in ipso monasterio eidem de iure pertinenti, sibi et suis posteritatibus invariabiliter et inviolabiliter reservavit", v.ö. *Györffy* I. 627.

[85] Várakra ld. *Fügedi E.:* Vár és társadalom (53. j.) 98–214., hosszában megosztott plébániatemplomokra ld. *Éry K.–Kralovánszky A.,* régészeti füzetek. Ser, I. no. 29/1976, 87–88 és no. 30/1977. 69–70.

[86] BU I. 82. sz. 52. l., RA 236 „quibus (Alexandro et Seraphino) defunctis in regiam manum devoluta a pluribus extraneis et successive tum ex donatione regia, tum etiam emptionis titulo multis temporibus eset possessa, postremo vero rursus in manum regiam devoluta et aliquamdiu a nostris antecessoribus... patre videlicet nostro rege Bela et fratre nostro rege Emerico est possessa..." V.ö. *Pauler* I. 27.

[87] (1208–1220): BU I. 112. sz. 78. l., 1263: ÁUO VIII. 51, RA 1372, és (1272–1290): ÁUO XII. 492, RA 3577.

[88] *Karácsonyi* i.m. II. 107.

[89] AO I. 174.

[90] *Fejér,* IV/2. 461–463, RA 1178.

[91] HO VII. 154.

[92] HO VII. 124, a dátumra l. *Györffy* I. 167.

[93] AO I. 178.

[94] AO I. 620.

[95] ÁUO VIII. 356.

[96] AO I. 174.

[97] *Kumorovitz* id. h. 56.

[98] Uo. 57.

[99] Uo. 57.

[100] Uo. 59.

[101] ZsO II. 98. sz.

[102] Uo.

[103] *Fejér,* IX/1. 163. „quia ipsi in monasterio Abrammonostora vocato in honorem beate Marie virginis constructo patroni essent et fuissent ab antiquo, unde nunc ipsi in villa Abraham circa dictum monaterium descendere et curiam, domos et alia edificia construere niterentur et siquis contra ipsos super facto patronatus dicti monaterii aliquid proponere haberent, vellent hoc ab eisdem audere..."

[104] *Kumorovitz* id. h. 62–63.

[105] D1. 12180

[106] *G. Constable:* Monasteries, rural churches and the cura animarum in the early middle ages. In: Christianizazzione ed organizazzione ecclesiastica delle campagne nell'alto medioevo (Settime di studio del centri italiano di studi nell'aleto medioevo 28.) Spoleto 1982, 349–389. A magyarországi premontreiek lelkipásztorkodását Oszvald Ferenc hangsúlyozta (id. h. 231–233). Ezt a tevékenységet a rend pápai privilégium alapján folytatta, de Oszvald felsorolt adatai is csak azt bizonyítják kétséget kizáróan, hogy ilyen feladatokat csak saját birtokaikon láttak el.

[107] Zichy O.I. 570. Csak példaképpen állítottam össze három megyéből (Baranya, Bihar, Heves) azokat a monostorokat, amelyeknek települési helyén külön plébánia működött. Ezek Baranyában Derzs (Györffy I. 217.), Körösmon. (uo. I. 331.), Gétmon. (uo. I. 309.), Siklós (uo. I. 378–379.); Biharban Bátmon. (uo. I. 598–599.), Almás (uo. I. 668.); Hevesben Hatvan (uo. III. 98–99.), Kompolt (uo. III. 109–110.), Körü (uo. III. 110.), Pásztó (uo. III. 121–122.), Poroszló (uo. III. 126–127.).

[108] *K. Schmid:* Über die Struktur des Adels im frühen Mittelalter, Jb. für fränkische Landesforschung 19/1959, 1–16., *A. Angenendt:* Theologie und Liturgie der Toten-Memoria, In: Memoria. Der geschichtliche Zeugniswert des Liturgischen Gedenkens im Mittelalter (Hgg. v. K. Schmidt u. J. Wollasch) (Münstersche Mittelalter-Schriften 48.) München 1984, 79–199., *J. Wollasch:* Die mittelalterliche Lebensform der Verbrüderung, uo. 215–232.

[109] *Bónis Gy.:* Középkori jogunk elemei. Római jog, kánonjog, szokásjog. Bp. 1972, 163.

[110] Zichy O. III. 243. „anotatus autem Johannes filius Petri ad estimandum ipsam possessionariam portionem accedendo et tam eandem, quam ius patronatus monasterii in dicta Zeplak habiti estimari facere voluisset..."

[111] Zichy O. III. 243.

[112] Tripartitum I. 133. 6–10. §.

[113] *Bónis,* i.m. 166.

[114] Pl. 1282: ÁUO XII. 374. 1291: Zimmermann–Verner I. 174. Boronkai Ivánnak köszönhetem, hogy a középlatin szótár gyűjtését felhasználhattam.

[115] Bp. O. III. 1069. sz., 209. l.

[116] D1. 32 012. „Item ecclesia cum quatuor turribus lapideis" 1400: capella lignea cum turri lignea et sepultura Zs. O. II. 443.

[117] Pl. 1496: ecclesia parochialis lapidea... sine pinnaculo sepulturam habens (D1.20 486); 1483: medietatem ecclesie sine pinnaculo cum sepultura... ad quinque marcas (D1.56 269); 1492: cum capella lapidea sepulturacrrente cum pinnaculo ligneo (D1.19 861). Viszont valóban ormot jelent ebben a fordulatban 1469: cum... ecclesia, pinnaculo et turri (Házi I/5. 283.).

[118] Ezt az adatot is a középlatin szótár „dispositio" címszavából vettem (sajtó alatt).

[119] *Karácsonyi,* id. m. II. 392.

[120] A felsorolásban tekintetbe vettem Borsmonostort, aemlyet Bors ispán végrendeletileg a királyra hagyott, „quia nullus superstes remansit filius" (D1.219), de a Miskolc nemzetséget nem vettem számításba az alábbi százalékolásnál.(?)

[121] *Petrovics,* i.h.

[122] Uo.

[123] *Fügedi E.:* Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon (Ért. a törttud. köréből 82.) Bp. 1977. 33. l.

[124] Df. 248 068 „monasterium in honorem beati Michaelis archangeli... avus ipsorum fundasset et ipse et sui proximi in eodem sepulti extitissent..."

[125] AO III. 7–8.

[126] *Karácsonyi* i.m. I. 111, *Györffy* II. 534.

[127] Ila Bálint (Gömör megye III. Bp. 1946, 171) a 13. század végére teszi az építkezést, a szlovák műemléki topográfia (Súpis pamiatok na Slovensku II. Bratislava 1968, 475.) 1320-ra, *Fejér,* II. 532–534.

[128] Külön kutatást igényelne annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy miért tértek át az úri nemzetségekből származó klánok a kisebb (koldulórendi és pálos) kolostorokra és plébániákra, s ez a jelenség hogyan függ össze a nemzetségek felbomlásával.

[129] *Kötting, B.:* Die Tradition der Grabkirche, in: Memoria Der geschichtliche Zeugniswert des liturgischen Gedenkens im Mittelalter (Hgg.v. K. Schmid u. J. Wollasch) München 1984, 74–75.

[130] Ezt vette át Gratianus is, C XIII q 21. c. 18. Corpus Iuris Canonici, ed.Ae. Friedberg, Lipsiae 1879 I. 727.

[131] *Ph. Hofmeister:* Das Gotteshaus als Begräbnisstäatte, Archiv für katholisches Kirchenrecht 111/1931. 459–460.

[132] Uo. 466.

[133] Uo.

[134] *Fügedi E.:* Verba... Középkori nemességünk szóbelisége és az írás.

[135] HO I. 156.

[136] D1. 4924.

[137] D1. 8885, ZsO II. 1311.

[138] D1. 50 091.

[139] D1. 43 771,... „quod idem dominus abbas, si non potest aliter, adminus ligneo cancello sepulcrum meum premunire teneatur..."

[140] D1. 219.

[141] ZsO II. 531, D1. 8850: inqua corpora predictorum predecessorum ipsorum fuerint sepulta.

[142] *Oszvald,* id.h. 240, *Luksics P.:* XV. század pápák oklevelei (Olaszországi oklevéltár I.) I. Bp. 1931. 63. sz. Szószerint ugyanezt a fordulatot egy 1345. évi oklevélből Cégénymonostorra vonatkozólag *Maksay F.:* A középkori Szatmár megye (Település- és népiségtörténeti ért. 4.) Bp. 1940. 120.

[143] IV. Béla a leleszi kegyuraság eladományozásánál hangsúlyozta, hogy az adományos és utódai úgy birtokolják a kegyuraságot „si ipsi iidem a tempore fundationis ipsius monasterii speciales eiusdem patroni et fundatores extitissent" CD IV/2. 140, RA 980.

[144] *Karácsonyi* I. 37.

[145] *Györffy* I. 119–120.
[146] Az egyik Ják nb. István (*Karácsonyi* id.m. II. 250), a másik a Csák nembeli.
[147] *Fügedi*, id.m. (Ispánok stb. mint 19. j.) 38.
[148] Ezek Lukács érsek, a két Ugrin, Benedek és István eszt. érsek.

Erik Fügedi

SEPELIERUNT CORPUS EIUS IN PROPRIO MONASTERIO
LE MONASTERE GÉNÉRIQUE
(Résumé)

Du 11e siècle jusqu'à la Réformation en Hongrie existaient 91 monastères fondés par les privés fonctionnant sous le patronage pratiqué par la collectivité des membres des branches ramifiées d'un clan: *monastère générique* (monasterium commune in generatione). À partant de ce phénomene les historiens hongrois formaient la conception du monastère-clan et ils croyaient que ces monastères étaient fondés collectivement par les membres du clan et entretenus comme a sépulture commune du clan entier ou d'une branche de celui Les 91 monasteres (28 chanoines bénédictins, 9 prémomtrés, 3 cisterciens, 3 augustins et 3 prévotés séculiers, l'appartenance des autres est inconnue) functionnaient sous l'autorité du 35 patronages de 108 clans aristocratiques connus, donc la fondation d'un monastère ne peut être jugée comme attitude générale. L'étude analyse de deux points de vue (ecclésiatique et social) la fondation et le developpement de ces monastères.

De point de vue ecclésiastique on peut constater que la fondation des monastères est toujours l'action d'une personne motivée par la religion et était effectuée par la permission de *l'ordinateur* (ordinarius). La plupart de ces chartes de fondation était perdue pendant les ciècles orageux il y avait seulement 11 qui étaient conservées: la plus antérieure est datée en 1061, la postérieure en 1251. Il arrivait que la fondation est passée avec la parole, sans documents. Dans les 11–12e siècles on a nommé la maison conventuelle *monastère propre* (monasterium proprium) et malgrée que en 1183 on employait l'expression *„patron du monastère"* (patronus monasterii): l'artistocratie hongroise considérait les maisons conventuelles comme sa propriété, et les traitaient comme ça. Le patronage ne s'affirmait que dans la terminologie: *l'incorporation* (incorporatio) n'était passée que dans un cas unique. Les monastères sont restés sous *la juridiction* (iurisdictio) de l'évêque diocésan.

Le destin des monastères après leur fondation était déterminé par l'ordre de succession particulier de la Hongrie, en vertu de quoi la propriété était partagée dans toutes les générations parmi les fils, et si une branche s'est étiente les immobiliers devenaient l'héritage des parents paternels les plus proches. Si tels héritiers n'existaient pas: ce immeubles étaient dévolus à la Couronne. Les monastères dévolus à la Couronne devenaient plus tard l'objet des donations royales malgré que Honorarius III en 1221 avait demandé le roi András II de rendre ces monastères a l'évêque.

Le monastère propre (monasterium proprium) n'était pas divisible, et le patronage non plus, ainsi tous les deux étaient gardés comme propriété commune ou en choisissant entre eux *un procurateur (procurator) ou en divisant les propriétés en circonscriptions les avaient gouvernés alternativement. Ce système amenait à la sécularisation forte des propriétés monastiques et rpbablement à la cessation du monastère. Cela aurait été arrivé d'autant plus facilement car les monastères n'avaient aucun contact avec les habitants locaux excepté les prémontrés qui avaient exercé conséquemment sur leurs propriétés le pastorat. L'attitude de la noblesse préférait aussi ce dévéloppement. Les fondateurs ne prenaient l'abbé leur partenaire plûtot leur employé.Ils ne voulaient même pas installer leurs enfants dans le monastère: dans la premiere moitié du 13e* siecle les cléricaux célebres aristocratiques sont devenue des prêtres séculiers et prélats quant à leur statut social. Les patrons quand meme étaient attachés aux monastères. D'une part pour les raisons sentimentales- car leurs ancêtres étaient y enterrés et euy -mêmes y choisissaient leur sépulture- de ce point de vue était juste que les monastères formaient une relation pieuse entre les membres du clan, – d'autre part pour une raison financière parce que „l'administration" des fortunes des monastères aurait pu tirer du profit. Le fait que le monastère représentait la même valeur qu'un chateau au cours de l'estimation des immobiliers et les églises s'étaient construites *à la mode des monastères* (ad modum monasterii) aussi, appartenaient à cette raison.

Эрик Фюгеди:

РОДОВОЙ МОНАСТЫРЬ

(Sepelierunt corpus eius in proprio monasterio)

(Резюме)

Начиная с 11-го столетия до реформации в Венгрии насчитывался 91 монастырь, основанный частными лицами, находящийся под коллективным покровительством членов разветвлений одного клана *(monasterium commune in generatione.)* Исходя из этого явления было создано венгерскими историками понятие клан-монастырь. Они думали, что члены клана основали эти монастыри вместе, и содержали их как совместное место похороны целого клана или отдельных его ветвей. Этщт 91 монастырь (среди которых 28 принадлежали бенедиктийскому ордену, 9 ордену премонтрианцев, 3 цистерцианцев, 3 августианцев, а 3 внеорденным настоятельствам) находился под покровительством 35-и аристократических кланов – из 108-и известных, а это обозначает, что мы не можем вострнимать основание монастырей общим явлением. Основание и развитие этих монатырей в данной статье изучается с двух точек зрения: с церковной и общественной.

С церковной точки зрения можно установить, что основание монастырей всегда являлось религиозно мотивированным поступком одного лица, разрешённым епископом. Втечение бурных столетий потерялось большинство документов об основании, из них сохранилось всего 11. Самый раньший сохранившихся документов возник в 1061-ом году, а самый поздний в 1251-ом году, однако нам известен и такой случай, когда основание произошдо словесно, документ о нём не готовился. В документах 11–12. вв. монастырь упоминается как *monasterium proprium,* и хотя в 1183-ем году встретимся уже и с выражением *patronus monasterii,* всё таки венгерская аристократия продолжала считать монастыри своим имуществом, и обращалась с ними согласно этому. Патронат осуществлялся толко в словоупотреблении, нам известен единственный случай инкорпорации. Монастыри всегда сояли под правомочием епископа.

Судьба монастырей после основания определялась своеобразным венгерским порядком унаследования, согласно когорому имение в каждом поколении разделялось среди сыновей, а если одна линия вымерла, её недвижимости унаследовали ближайшие родственники со стороны отца. В случае отсутствия последних недвижимости падали на „Корону". Короли обычно подарили паданные на „Корону" монастыри, хотя папа Гонорий III. в 1221-ом голу попросил короля Андраша II-го передать их епмскопу. *Monasterium proprium* являлось неразделимым, так же как и патронат, таким образом оба они оставались в ощей собственности клана, члены которого или выбирали из своих рядов уполномоченного *(procurator)* для выполнения функции патрона, или они разделяли владение на округи, и посменно управляли с ними. Данная система вела к значительной секуляризации монашеских имений или возможно к концу монастыра. Это могло произойти тем не менее легко, потому что монастыри не имели связей с окружающим населением, только премонтрианцы священствавали последовательно на своих имениях.

Поведение дворянства в значительной мере способствовало такому ходу развития. Основатели относились к аббату не как к партнёру, ф как к служащему. Они не хотели устроить своих детей в монастыре, а клирики, происходящие из известных аристократических семейств первой половины 13-го века, стали светскими священниками, и согласно своему общественному положению, прелатами. Ни один из них не вступил в тот орден, который содержал монастырь под их покровительством.

Патроны всё таки настаивались на монастырях. В основе этого лежали с одной стороны эмоциональные соображения, обо их предки были похоронены там, и они тоже там выделяли своё место упокоения. Поэтому являеся справедливым установление, согласно которому монастыри были почтительными соединяющими звенями одного клана. С другой стороны „управление" имуществом монастырей могло привести к значительному прибылю. Здесь мы должны отметить и то, что при оценке недвижимостей монастырь представлял собой такую же ценность, как одна крепость. Более того, *Ad modum monasterii* строились и цурквы.

KÖZLEMÉNYEK

Mesterházy Károly

A TÖBBOSZTATÚ FALUSI HÁZ KIALAKULÁSA

A második világháború után az Árpád-kori magyar falunak Méri István személyében szakszerű régészeti kutatója támadt. Vele a régészet technikai oldala is óriásit fejlődött. A korábbi ásatási technikával szemben, amely éppen csak a sírok szakszerű feltárását tudta ellátni, s a településeken ásónyomonként különítették el a leleteket, most házakat, külső és belső kemencéket, tűzhelyeket, árkokat, vermeket tudunk megkülönböztetni, sőt ezek egymásba és egymásra ásott gödreit ill. foltjait. E technika és a vele szorosan kapcsolódó látásmód tette lehetővé, hogy ma arról beszélhessünk, meddig volt használatban a földbe mélyített gödörház, milyen volt a késő Árpád-kori lakóház, mikor és hogyan alakult ki a többosztatú, azaz több helyiséges ház. Bár e korszak emlékeit csak a régészet tudja feltárni, és a probléma régészetinek látszik, újabban mégis néprajzos kutatók fogtak hozzá, hogy a régészeti feltárásokat elemezzék. Maguk kerestek feleletet az olyan kérdésekre, melyek a régészek számára is megoldhatatlanok voltak. Talán a régészek lassúságát tovább nézni nem tudván, előbb Dám László, majd Balassa M. Iván, legújabban pedig Barabás Jenő tett kísérletet a megválaszolásra.[1] Dám László elképzelését a korábbi néprajzi kutatással együtt részletesen bírálta Balassa M. Iván.[2] Gyakorlatilag vele egyidejűleg dolgozott e témán Barabás Jenő is, az adott kérdésben teljesen ellentétes véleményre jutottak. Barabás szerint a félig földbeásott egyosztatú házból nem alakulhatott ki a többosztatú ház, amelyet Balassa a fejlődés kiindulópontjának tekintett. Pedig mindketten ugyanazt a régészeti anyagot használták fel, sőt többnyire mindketten Kovalovszki Júlia tanácsaira támaszkodtak. Balassa M. I. könyve kéziratának vitáján sikeresen ütköztek a vélemények,[3] bár éppen erről a kérdésről kevés szó esett. A megjelent vitaanyagban Barabás J. csupán annyiban foglalt állást, hogy a szerző „túlzottan erőltette a megoldást olyan esetben is, amikor erre még nincs reális lehetőség".[4] Barabás könyvének ismeretében nyilvánvaló, hogy Balassa M. Ivánnak a többosztatú ház kialakulásával kapcsolatos nézetét is elsietettnek tartotta. Fodor István szerint ma még „sötét folt" az átmenet időszaka,[5] míg Kovalovszki Júlia szerint Balassának ezen alaptétele meg is kérdőjelezhető.[6] Maga Balassa M. Iván válaszában a városi építészet emlékeiről úgy nyilatkozik, hogy azokról kevesebbet tudunk, mint a falusi építészetről, másrészt a nemesi-kuriális építészetről „szinte semmit sem tudunk".[7] Ez az álláspont tükröződik Csilléry Klára hozzászólásában is, mert az általa idézett régészeti irodalom ma már semmitmondó.[8] Ezek után felmerül a kérdés, miért nem a régészek kísérelték meg a válaszadást, ha maguk a néprajzosok is a régészettől várták a feleletet?

A válasz nagyon egyszerű: az óvatosság miatt, mert éppen abból az időszakból, amelyben a többosztatú ház megjelenése szórványosan megfigyelhető, alig van ásatásunk. Kovalovszki J. és Méri I. ásatásai zömmel a kora Árpád-kori településeken folytak, ahol eleve reménytelen jelen kérdésünkre adott választ kapni: pl. Visegrádon, ahol 35 korai, 10–11. századi ház van, és Dobozon, ahol szintén ilyen korai településrészletet tárt fel Kovalovszki J.[9] Hasonlóképpen korai, tatárjárás előtti a tiszalöki telep is, és ennek alaprajza még annyira sem ismert, mint az előzőeké.[10] Csupán Orosháza határában sikerült olyan településrészt megfigyelni, amely segít e kérdés megvilágításában.[11] Megoldást azonban ez sem adott. Sőt, meg kell mondanom, hogy ma a Kárpát-medencében egyetlen olyan feltárás sincs, amely önmagában feleletet tudna adni kérdésünkre. Olyan mozaikokból kell összeraknunk a feltehetően helyes választ, amelyek az Árpád-kori Magyarország egész területén elszórva jelentkeznek. Ez a válasz azonos a Barabás J. által kimondott véleménnyel: a félig földbeásott egyosztatú gödörházakból nem lehet levezetni a középkori két- vagy többosztatú házat. Számunkra azonban több adat áll rendelkezésre, mint Barabás Jenőnek, aki ilyeneket nem is említett kézirata lezárásakor. Másrészt szinte áttekinthetetlen, hogy mikor milyen telepásatás vagy városmagkutatás folyik az ország területén, vagy határainkon túl, melyeket ismernünk kellene. Ha most a koránt sem teljes és válogatott anyag eredményeit akarjuk értékelni, akkor meg kell mondanunk, hogy csupán a fő kérdésre válaszoltunk. Eredményünk azonban nemcsak tartalmában, de minőségében is korlátozott: mindig egy-egy zárt területen belül kellene a fejlődést végigkísérni, hogy pontos és továbblépésre használhatóbb adatokat nyerjünk. Ma ettől még messze állunk.

1976-ban kezdtük meg a veresegyház–ivacsi Árpád-kori falu ásatását. A tatárjárás-kori templom alatt és környezetében akkor hat házat sikerült feltárnunk, valamennyit a 10–12. századból. A házak átlagosan 60–70 cm-re voltak a homokos talajba beásva, tetőzetüket két ágasfa tartotta. A zömmel négyzetes házaknak mindig a keleti sarkában volt a kőből rakott, vagy kőből agyaggal épített kemence, melynek tűztere mindig kicsi volt: nem haladta meg a 40x60 cm-t. A felszíni nyomok alapján látható volt, hogy a kb. 600 m hosszú és 100 m széles sávban húzódó falu, amely két patak összefolyásánál települt, az összefolyás felé fiatalodik.[12] 1983-ban a legfiatalabbnak ígérkező területen folytattuk a feltárást, és itt a 13. század második feléből való házakat találtunk. Méreteik valamivel nagyobbak voltak a korábbiaknál. Jelentékenyen megnőtt a most már kizárólag agyagból épített kemencék tűztere: elérte a 80x100 cm-t is. Néha változott a kemence helye is, a négyzetes házalap téglalappá változott. Legjellemzőbb az összes közül a 11. ház volt (1. kép). A felszínen sok patics jelezte a helyét, ezért a felszíni nyomok alapján előbb őskori objektumot sejtettünk ott. A feltáráskor kiderült, hogy felmenő paticsfalú házat találtunk. Padlója átlagosan 60 cm-re volt a mai felszín alatt. A kemence melletti rövidebb oldalon volt a lejtős bejárat. A 3,6x3,2 méteres alapterületű ház belseje osztatlan volt. Keltezését a kemence alapjába betapasztott cserepek biztosították a 13. század második felére.[13] Veresegyházon, helyesebben Ivacson tehát a föld felszínére épült kétosztatú házak még a 13. század végén sem figyelhetők meg. A legkésőbbi feltárt ház is csak félig földbeásott. Valószínűleg csak ezután tűnnek itt fel a földfelszíni és többosztatú házak, amikor már máshol felszíni házak utcáiról tudunk.

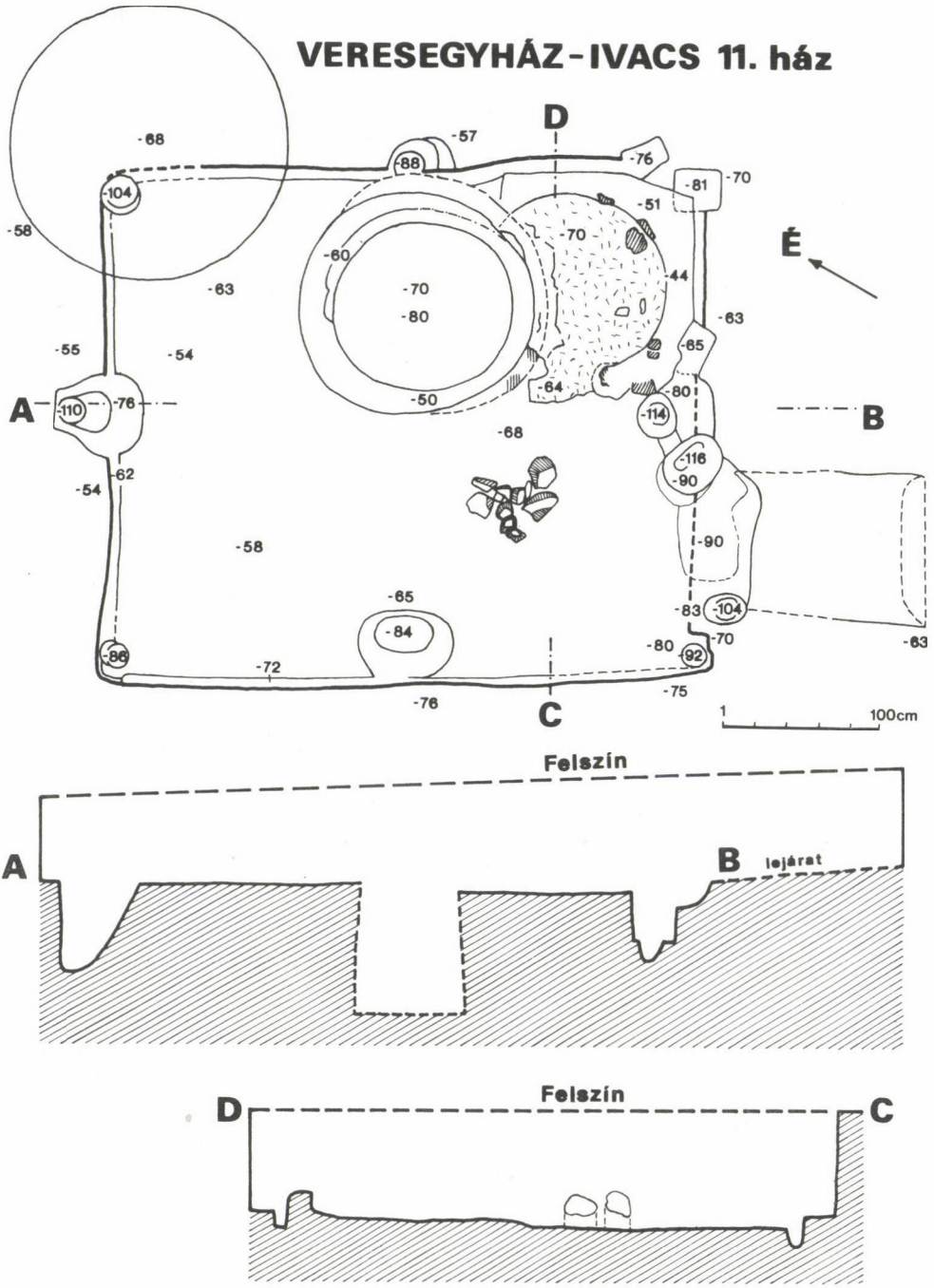
VERESEGYHÁZ-IVACS 11. ház
D
C
A
B
É
-68
-57
-88
-76
-81
-70
-104
-51
-58
-70
-60
-44
-63
-70
-80
-63
-55
-54
-65
-64
-80
-50
-114
-68
-116
-62
-90
-54
-90
-58
-65
-83
-104
-84
-70
-63
-80
-92
-72
-75
-76
1
100cm
Felszín
A
B
lejárat
Felszín
D
C

1 kép

Hasonló paticsfalú és még osztatlan belső terű házakról vannak elszórt adatok. Kiskunhalas–Zöldhalmon Biczó Piroska tárt fel egy 5,4–5,1x3,7–4,1 m-es házat. Kora a 12–13. század. Ez is földbe mélyített, de a talajmunkák miatt a ház padlójának a felszíntől mért mélysége nem volt megállapítható.[14] Tapasztott, sövényfalú épületet talált Alojz Habovštiak Bagotán, Ógyalla mellett (Hurbanovo–Bohata). A félig földbe mélyített 5,3x4,2 m-es méretű 44. sz. épület falait a gödör belső szegélyén levert karókból alakították ki. Ajtaja a déli sarok mellett nyílt a nyugati oldalon. A 12–13. századra keltezett épületben nem volt sem kemence, sem tűzhely nyoma. Ezért a lejtős, bár keskeny lejáró alapján istállóra gondolt.[15] További paticsfalú épületekről számol be Miklós Zsuzsa Váchartyán–Várhegyen végzett ásatásával kapcsolatban.[16] Itt egy 9x9-es és egy 4x4 m-es alapterületű épület került elő, melyek pontos alaprajzát azonban nem sikerült megállapítania. E két épület nem egyszerű paraszthász, hanem sánccal körülvett földesúri épület, Miklós Zs. szerint kúria lehetett.

Úgy tűnik, részben ezen a ponton kell keresni a többosztatú ház kialakulását, mert még a legnagyobb méretű gödörházak esetében sem lehet belső osztást megfigyelni, vagy pedig ezek oly jelentéktelen kísérletek, amelyek éppen nem egy folyamat kezdetét jelzik, hanem inkább egy folyamat hatásaiként értelmezhetők: azaz a már létező, felmenő falú, felszíni házak mintájára szórványosan előforduló jelenségek lehetnek.

Az Árpád-kori nagyméretű gödörházak osztatlanok: pl. a sályi 3. ház 3,5x3,8 m-es,[17] ugyanitt a 13. ház 4x3,4 m-es alapterületű. Ez utóbbi falai 80 cm magasan álltak, miközben a padlószintje a jelenlegi felszín alatt 140cm-re volt. Tatabányán a Dózsa-kertben 6x4 m-es házat találtak,[18] Bashalmon pedig a 2. ház (talán műhely, mert nem volt benne kemence) ugyanilyen méretű.[19] Majson egy ház 4,3x4,1 m alapterületű volt,[20] Tiszafüreden pedig 4,7x3,5 m.[21] A térosztás egyszerű formája csupán a kardoskút–hatablaki egyik házon látható, ahol a bejárattól jobbra a kemence előtti tér van egy rövid fonott fallal elválasztva a ház belsejétől. E ház kora a 12. század első negyede.[22]

A felmenő falú, osztatlan belsőre láttunk már példát Váchartyánról. Hasonló méretű (4,5x4,5 m), kőalapú faépületről hallunk Szepeskörtvélyesről (Spišky Hrušov-Miloj). Ez is földesúri kúria lehetett. Keltezése a 14. század.[23] Osztatlan belső terű, kőalapú és fa felmenő falú 540x550 cm-es épületet tártak fel Pozsonyban a Kapitulska utca 18-ban (16/81. obj.). Ez alatt egy cölöpszerkezetű, fonott falú, kis kemencével rendelkező házat találunk (20/81. obj.). A korábbi ház a 13. század második feléből, a későbbi a 13. század második felére, 14. század elejére keltezhető.[24] Talpgerendás, tehát felmenő falú ház maradványairól tudósít Gömöri János Ólmodról. A környezetében előkerült 11–12. századi cserepek jelzik korát.[25] Pozsonyban a volt Pálffy palota alatt találtak egy nagyobb kőépületet. 15x6,5 m-es alapterületű, sarkain kváderekből rakott falazatú, részben a felszín alá süllyesztett padlójú földszintje volt, és emeleti részt is meg lehetett állapítani. Keltezését két db III. Béla-érem és VI. Lipót (1210–1230) bécsi pfennigje biztosítja a 12–13. század fordulójára. Méretei alapján, bár helyzeténél fogva belső beosztása ismeretlen, osztófalakra is lehet következtetni.[26] Hasonlóképpen látható osztás nélküli 16,6x4,4 m belméretű kőháza volt az esztergomi érseknek Helemba szigetén. Padlója a külső felszínnél 60 cm-rel volt mélyebben. A ház, amely nyaraló lehetett, 1270-ben kelt oklevél kiadóhelye. Kovalovszki J.

szerint a ház valószínűleg emeletes volt, külső falépcsős megközelítéssel.[27] Szintén földbe, helyesebben sziklába mélyítették a dörgicsei templom melletti kőépületet, valószínűleg plébániaházat, melynek 7x8 m-es osztatlan (?) belső tere volt. Ez az épület legkésőbb a 14. század elején már állt. A feldebrői templom mellett feltárt kőalapozású háznak, amely kb. 12x4,5 m méretű volt, a külszínnél 1 m-rel mélyebb volt a padlója. Ez az épület 11. századi, s talán azonos a debrői monostorral. Belső osztása sajnos nem volt megfigyelhető.[29]

Faluásatásainkon a földfelszíni épületeknek többnyire csak cölöpnyomait, a házfalakat jelző cölöpsorokat, ill. lyuksorokat találjuk meg. Ilyen, osztatlan belsejű, vagy legalábbis bizonytalannak mondható osztású 6,2x3,8 m-es épületet talált Biczó P. Kúnfehértón.[30] Hasonló jellegű épületek máshol is előfordulnak. Veresegyházon a 13. századi településrészen rendszerbe nem illeszkedő cölöplyukak kerültek elő. Ezek későbbinek látszanak a gödörházaknál. Sályban egy osztott belsejű cölöpépítményt vágott el egy későbbi földbemélyített pince. A cölöpszerkezetű építmények már a 12. században feltűnnek, mint azt Biczó P. ásatása is bizonyította. Így a térmegosztás példái ezek is lehetnek. Erről sajnos ma még kevés támpontunk van, de a közöletlen ásatási anyagok között további adatok is vannak.

A kétosztatú házak kivétel nélkül fölmenő falúak. Valamennyi emlékünk közül legkorábbinak látszik a visegrádi ispánsági központban feltárt, kőfalú, kétosztatú ház. A 16,5 m hosszú és 9 ill. 10 m széles épületben két, nagyjából azonos alapterületű helyiség volt az egyikben kemencével.[31] Talán egykorú vele a pozsonyi várban feltárt 11. századi kétosztatú épület, de ugyanitt van egy 12. századi kőépület is, melynek két helyisége volt.[32] Ilyenekről tudunk Bálint Alajos ásatása nyomán Esztergom–Szentkirályról, ahol agyagalapozást figyelt meg az ásató,[33] vagy Székesfehérvárról, ahol Kralovánszky Alán tárt fel egy 7x3 m-es tapasztott sövényfalú házat.[34] Tehnán (Dvorianky-Velky Köves) is találtak egy felszíni kétosztatú házat (27. obj.), amelyet az ásató a nagymorva idők utánra keltez. A fogaskerékmintás cserép, amely a házból került elő, egyértelműen a 11–12. századra vall.[35] Sajnos, ez utóbbi épületekről nem közöltek alaprajzot, méretadat is csak elvétve található róluk. Kétosztatú, felmenő falú épületről tudósít Pásztóról Valter Ilona is. A 20x5 m-es épület falai kb. 1,5 m magasan állhattak a padlószinttől. Az épületet üveggyártó műhelynek határozta meg Valter Ilona, s korát a 12. század első felére tette.[36] Hasonlóképpen műhelynek értelmezi a bátmonostor–pusztafalui épületet Biczó P. A 12x6 m-es, földbe mélyített gödör falát egymástól 40–60 cm-re keskeny árokba döngölt cölöpök alkották, válaszfala talpgerendán nyugodott.[37] Kéthelyiséges, mereglyés falú 13. századi házat találtak Nagytállyán is.[38] A Fülep Ferenc által Pécsett talált tapasztott sövényfalú épületek viszont valószínűleg török koriak, így nem tartoznak témánkhoz.[39] Székelykeresztúron Benkő Elek tárt fel kétosztatú épületet 12. századi leletekkel. A földbe ásott és a felszín fölé emelkedő falak 4,5x3,9 m-es belső teret fogtak közre. A D-i sarokban egy 2x1,2 m-es részt választottak le. A falakat a szerző szerint talpgerendára rakott vályogtéglákból emelték, miközben a gödör falát deszkával borították.[40] E példák arra engednek következtetni, hogy a kétosztatú ház földfelszíni volt, vagy legalábbis mindig volt földfelszín fölé emelkedő fala, függetlenül attól, hogy padlója a felszín alatt volt-e. Ezideig nem sikerült kétosztatú gödörházat találni. Az egyetlen ilyennek mondott épület valószínűleg rossz ásatási megfigyelésnek köszönheti létét. A bácskai Mozsor Bos-

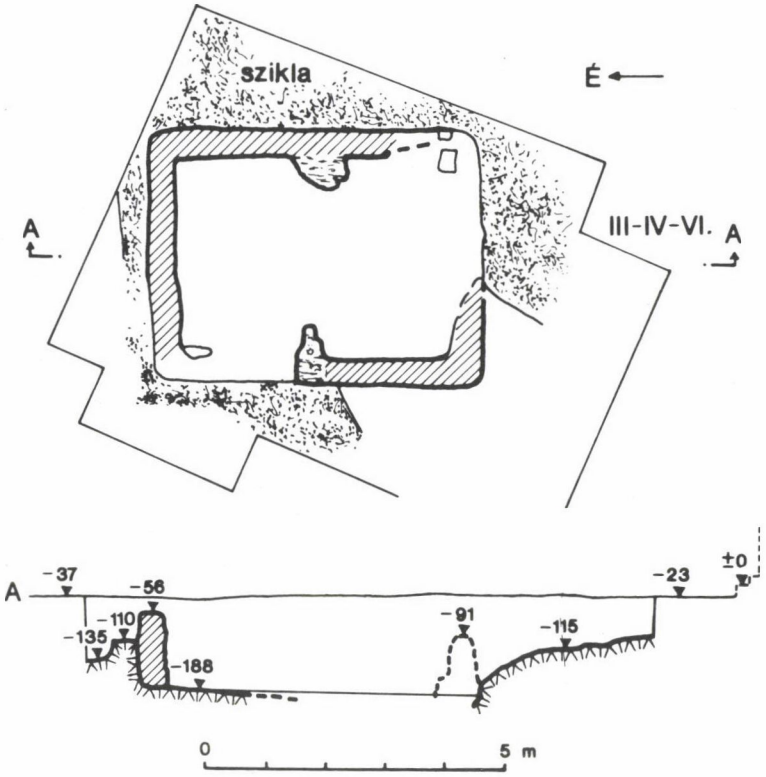

2. kép

taniste részén két- és háromosztású földházakat figyelt meg ásatójuk. A szerző szerint a kétosztatú ház lépcsős lejárójával szembeni helyiség lenne a konyha, tőle jobbra egy föld félfallal elválasztva a szoba. A konyha és a szoba között az ajtó két cölöpét is megtalálni vélte. A szobában levő kemence a konyha felé esik, a választófal és a házfal szögletébe. A ház rövidebb oldala közepén, ahol az ágasfák helye szokott lenni, egy félkörmetszetű „csatorna" látható, amelyet az ásató füstelvezetőnek vél. A háromhelyiségű háznál hasonló félfalakat vél választófalnak. A dokumentáció (fényképek) alapján világosan három egymásra ásott gödörházról van szó.[41] Így e kétosztatú háznak nemcsak keltezését nehéz megítélni, mint Takács Miklós írja,[42] de maguk az építmények is kérdésesek.

Mindezek után úgy vélem, helyesen ítélte meg a kétosztatú ház kialakulását Barabás Jenő: azt ugyanis, hogy nem vezethető le az osztatlan belsejű gödörházakból. Mint eddig is láttuk, kialakulásuk különböző alapokból indult meg. Jelentős szerepe volt e folyamatban a városi építészetnek is. Sajnos a városi építészet korai emlékei kiadatlanok, zömmel közöletlenek. Szóltunk már a pozsonyi házakról. Hozzájuk kapcsolódik a Szentendrén, a római katolikus templom előtti téren feltárt kis ház. 6x4 m-es, szabálytalan lapos kövekből épült falai helyenként 110 cm magasan álltak,s az egykori talajszintbe 70-80 cm-re süllyesztették padlóját (2. kép).[43] Azt is tudjuk már,

hogy a budai Várhegyen a tatárjárást megelőzően egy olyan település volt, melynek kőből épült, felmenő falú házai utcák szerint rendeződtek. Erre nemcsak Gyürky Katalin ásatásai hoztak bizonyítékot, hanem Zolnay László is ezt tapasztalta. Gyürky K. többek között egy legalább két helyiségből álló épületre bukkant,[44] Zolnay L. pedig az egykori királyi palota alatti rétegekben talált kőépületeket. A mai palota déli nagyudvarán, az oroszlános kapu előtt egy kétosztatú kis kőházat talált, melynek egyik helyisége alá is volt pincézve.[45] Parádi Nándor ezt a települést Zolnayval ellentétben már nem is falusi, hanem városias településnek tekinti, hiszen itt faragott ajtó és ablakkeretek kerültek elő, amelyek falusi házakon nem szokásosak, ugyanakkor az importkerámia megléte és mezőgazdasági eszközök hiánya is városias településre utal.[46] Meg kell említenünk egy, csak időszakosan Magyarországhoz tartozó várost is, a Szávaszentdemeterrel–Sirmiummal (Mitrovica) szemben levő Macvanska Mitrovicát. Utcás települése zömmel egysejtű, de felmenő falú kőházakból állt. A leletanyag zömmel 11. századi.[47]

A kétosztatú ház kialakulásával kapcsolatban újabban a szlovák kutatók is kifejtették véleményüket. Dusan Caplovic a saját szepesszentpáli (Pavlany–Krigov) és más kutatók eredményeire támaszkodva veti el a gödörházból való eredeztetést.[48] Bár végkövetkeztetésével egyetértünk, az általa felhasznált adatok nem bizonyítják egyértelműen állásfoglalását. Valószínű, hogy a Szepességben és Kelet-Szlovákia területén a földesúri kúriák voltak a többsejtű ház előfutárai, de nem kizárólag, hanem a városi településekkel együtt alakították a falusi építészetet. Hogy országszerte azonos lehetett a többosztatú falusi ház elterjedése, bizonyítja a nemesszányi (Szepesség) kúria a 13. század végéről.[49]

Kétosztatú ház falusi környezetben való megjelenésének kiváló példája a Méri István által feltárt egyik kardoskúti ház. Ez egy 7x3,8 m-es felszíni épülethez csatlakozó 3,8x3,8 m-es melléképület volt. A két épületrész alapozása eltér egymástól: míg a főépület agyagbadöngölt téglaréteges alapfalában faszerkezet cölöpeinek nyoma is megmaradt, a melléképület falait csak cölöplyukak jelezték. Ez az épület is a felszín alá mélyedt, padlója kb. 60-65 cm-re lehetett az egykori járószinttől. Méri I. ezt a 13. század első felére keltezett házat átmenetnek tekintette a gödörházak és a föld felszínére épített házak között.[50]

Mindezeket figyelembe véve a kétosztatú lakóház kialakulását olyan folyamatnak tekintem, melynek kezdetei a felszíni cölöpvázas szerkezetű építményekkel, a városi házépítészettel és a földesúri kúriákkal együtt a 12. század elé nyúlnak vissza. A kétosztatú lakóépületek azonban csak a 13. században lesznek gyakoribbá, és csak a 14. században szorítják ki a gödörházakat. E váltást jól lehet követni egy morvaországi településen, Bysterecben. A telepített falu csupán két évszázadot ért meg, de e rövid idő alatt zajlott le a nagy változás a falusi építészetben. A falu első lakói két földházban laktak, melyekhez további tároló gödrök kapcsolódtak. Ezek az épületek azonban csak átmenetiek voltak, mert ezután röviddel kizárólag felszíni épületeket készítettek, részben kőlábazatra fából, részben cölöpvázra paticsfallal. A kamrák eleinte különálló épületek voltak, majd a házakat mellékhelyiségekkel bővítették. A 13. század első felétől a 14–15. század fordulójáig használt településen egyidejűleg jelent meg a háromosztatú ház is.[51] A fejlődés rugói nyilván ott és nálunk is gazdaságiak.

A háromosztatú lakóház hazai kialakulásához talán Sarvalyon sikerült adatokat nyerni,[52] bár ez sem az egyetlen lehetőség.

A kétosztatú falusi ház kialakulását ma már Ukrajna és a Balkán területén is figyelemmel lehet kísérni. A részletes bemutatás itt nem lehet célunk, de érdemes az ottani fejlődés fő vonalát figyelembe venni. Az ukrajnai és oroszországi telepásatások és városmagkutatások eredményei alapján bizonyos területek városi és falusi építészetének fejlődése ma már egyértelműen megrajzolható. Kievben 1973-ban tártak fel teljesen kétosztatú, felmenő falú házakat. Alapterületük 28–34 m^2 között volt. A boronaházak korát tágan a 10–13. századra keltezték.[53] Ugyancsak Kievben, Jaroszláv városában egy 12. századi lakó- és gazdasági épületből álló egységben a boronaház 36 m^2 volt.[54] Kétosztatú, felmenőfalú boronaházakat már a 10. századból is sikerült e városrészben megfigyelni, alapterületük azonban kisebb volt: 20 m^2. Ugyanakkor kétosztású földházaknak nincs nyoma.[55] Az izborszki ásatás alkalmával két kétosztatú és negyvennél több egyhelyiséges földfelszíni gerendaszerkezetű házat sikerült feltárni. A kétosztatú épületek átlagosan 8x3 m-es alapterületűek. Csupán az egyik helyiségükben van kemence, a másik fűtetlen. Koruk a 13. század eleje, míg az osztatlan épületek a 11–13 századból származnak.[56] A számos ásatás eredményeképpen az orosz régészek legújabb összefoglalásaikban hangsúlyozzák, hogy a földfelszíni kétosztatú házak (domá pjatistenki) egyidejűleg, már a 10. század végén, a 11. század elején több városban megjelennek, így Kieven kívül Novgorodban, Beloozeroban és a 12–13. században Pszkovban, Grodnoban, Novogrudkában. A minket különösen érdeklő szaltovói kultúrában a kétosztatú épületek a 8. század második felétől a 10. századig megfigyelhetők, de nem a belső fejlődés eredményeképpen alakulnak ki az osztatlan belső terű gödörházakból, hanem a Krímen keresztül a bizánci városok hatására jelennek meg. Ezt bizonyítják az alaprajzi és méretbeli egyezések és hasonlóságok.[57] A falusi építészetben a 11–13. században sok helyen töretlenül folytatódik a félig földbeásott házak építése (poluzemljanka). Ritkán a városokban is előfordulnak, még Kievben is, de a 13. században erőteljesen elterjed a földfeletti osztatlan terű boronaház. A két- és háromosztású épületek a 14. századtól lesznek általánosak. A 12–13. században a Dnyeper középső folyása mentén megfigyelhető egy kétosztású félig földház is. Ez a típus azonban nem a poluzemljanka bővítésével jött létre, hanem földfelszíni házak mintájára kétosztású házként épül meg. Ezek a kéthelyiséges épületek vagy belső tér megosztásával alakulnak ki, vagy a lakótér egy keskeny kiegészítő teret kapcsolnak. Mindkét esetben előfordul, hogy a helyiségek padlószintje különböző.[58]

A Balkán országaiban a későantik, bizánci hagyományok mellett a bolgár–török építészeti ismeretek voltak a városi építészet alapjai. A szláv honfoglalás a 6. századtól újfajta épületek megjelenésével járt együtt. A balkáni szlávok épületei a 9–10. századig a félig földbeásott gödörházak voltak.[59] De már a 9–10. században megjelennek az olyan osztatlan belső terű gödörházak, amelyekben a gödörfalak oldalán kő- vagy agyagtapasztású bélésfal van, s ez lehet földfeletti is (Razdelna, Kladenci, Car Asen, Huma, Durankulak stb.).[60] A kétosztatú bulgáriai házak azonban nem kapcsolódnak a földbemélyített osztatlan épületekhez.[61]

A földbemélyített gödörház a házépítés történetében zsákutcának értékelhető: olyan szükséglakás, amely azokon a területeken sem volt egyetemes érvényű, ame-

lyek fő elterjedési területének számítanak. A gödörházak mellett mindenkor léteztek a földfelszíni építmények is. Jellemző, hogy az északorosz, varég településeken ismeretlen e háztípus. Az északi és déli földfelszínre építő népek és kultúrák között a szociális viszonyok javulásával a gödörház fennmaradása eleve reménytelen volt. Ezek a viszonyok tették lehetővé az osztatlan terű felszíni építmények túlsúlyra kerülését, majd bővítését és a két- vagy többosztatú házak építését. Magától értetődő, hogy ennek időpontja területenként változó volt. A paraszti árutermelés bővülésével megteremtődtek a jobb, módosabb, értékesebb épületek emelésére a feltételek. A Kárpát-medencében és annak közvetlen környékén a falusi építészet átalakulása a 13. század végén kezdődött meg, és egy teljes évszázadig eltartott. Régészetünk e korszak kutatásában nagy lemaradásban van. Legsürgősebb feladatunk mégis az, hogy az eddigi feltárások anyagát közzétegyük, s más tudományágak számára is biztosítsuk azok felhasználását.[62]

JEGYZETEK

[1] *Dám László:* Az Alföldi lakóház történeti fejlődésének vázlata. Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 39 (Debrecen 1982) 101–107.; *Dám László:* Historische Entwicklung des Wohnhauses in der Grossen Ungarischen Tiefebene.Acta Ethnographica 31 (1982) 117–120.; *Balassa M. Iván:* A paraszтház évszázadai. (Békéscsaba 1985) 42, 2, 151–52.; *Barabás Jenő–Gilyén Nándor:* Magyar népi építészet. (Bp. 1987) 21–22.

[2] *Balassa M. Iván:* A paraszтház évszázadai 11–14, 21, 62.

[3] *Barabás Jenő–Fodor István–Kovalovszki Júlia–Balassa M. Iván:* Vita a magyar lakóház középkori történetéről. Ethnographia 99 (1988) 246–59.; *K. Csilléry Klára:* Hozzászólás Balassa M. Iván: A paraszтház évszázadai. A magyar lakóház középkori fejlődésének vázlata c. könyvéhez. Ethnographia 99 (1988) 412–15.

[4] *Barabás Jenő:* Vita... 249.

[5] *Fodor István:* Vita... 249–51.

[6] *Kovalovszki Júlia:* Vita... 251–53.

[7] *Balassa M. Iván:* Vita... 259.

[8] *K. Csilléry Klára:* Hozzászólás 412.; *Gerő László:* Gotische Bürgerhäuser in Buda. (Bp. 1966) 39–40.

[9] *Kovalovszki Júlia:* A visegrád-várkerti Árpád-kori faluásatásról. in: A magyar falu régésze Méri István, 1911–1976. (Cegléd 1986) 61–6 .; *Kovalovszki Júlia:* Előzetes jelentés a dobozi Árpád-kori faluásatásról J. Archaeológiai Értesítő 102 (1975) 204–223.

[10] *Méri István:* Beszámoló a Tiszalök-rázompusztai és Turkeve–mórici ásatások eredményeiről. I. Archaeológiai Értesítő 79 (1952) 49–65.

[11] *Méri István:* Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában. Régészeti Füzetek Ser.II/12a (Bp. 1964).

[12] *Mesterházy Károly:* Településásatás Veresegyház–Ivacson. Communicationes Archaeologicae Hungariae 1983. 133–60.

[13] *Mesterházy Károly:* Veresegyház–Ivacs. Régészeti Füzetek. Ser.I.38. (1985) 84.

[14] *Biczó Piroska:* Leletmentés Árpád-kori településeken. Cumania 8 (1984) 159–62.

[15] *Habovštiak, Alojz:* Stredoveka dedina na Slovensku. (Bratislava 1985) 81, 103–104.

[16] *Miklós Zsuzsa:* Árpád-kori földvár Váchartyán–Várhegyen. Archaeológiai Értesítő 105 (1978) 98.; *Miklós Zsuzsa:* A gödöllői dombvidék várai. (Aszód 1982) 54.

[17] *Mesterházy Károly:* Az Örsúr nemzetség Váralja faluja. in: Falvak, mezővárosok az Alföldön. (Nagykőrös 1986) 89–90.

[18] *Vékony Gábor:* Tatabánya-Dózsakert. Régészeti Füzetek Ser.I. 31 (1978) 27.

[19] *Kovalovszki Júlia:* Településásatások Tiszaeszlár-Bashalmon. Fontes ArchHung (Bp. 1980) 30–31.

[20] *Papp László:* Majs. Régészeti Füzetek. Ser.I. 20 (1967) 92.

[21] *Fodor István:* Megjegyzések a középkori magyar lakóház fejlődéstörténetéhez. in: Népi építészet a Kárpát- medence északkeleti térségében. Miskolc–Szentendre 1989 (1990) 23–25.

[22] *Méri István:* Árpád-kori népi építkezésünk... 15, 19.

[23] *Polla, Belo:* Zaniknuta stredovenka osada Miloj. Zbornik Slovenského Narodneho Múzea 60, Historia 6 (1966) 27. kép, 145. A leletek a 28. képen láthatók. Čaplovi č Dušan: New Facts about the development of medieval rural house in East Slovakia. Slovenska Archeologia 35 (1987) 10.

[24] *Baxa, Peter:* Wyskum v historickom jadre Bratislavy. Archeologické Vyskum a Nalezy na Slovensku (továbbiakban AVANS) 1982 (1983) 47–49.

[25] *Gömöri János:* Ólmod-Ólmodi patak. Régészeti Füzetek Ser.I.39. (1986) 72.

[26] *Rexa, Daniel:* Vyskum na Nalepkovej ulici 19-21 v. Bratislave. Grabung in der Gasse Nalepkova ul.Nr.19-21. in Bratislava. AVANS 1985 (1986) 201–202.; *Melicherick, Martin–Baxa, Peter:* Vysledky umelecko historickeho a archeologickeho vyskumu na Nalepkovej ulici Nr. 19–21 v. Bratislave. Archaeologia historia 11 (1986) 217–78, 275.

[27] *Kovalovszki Júlia:* Középkori emlékek a Helemba-szigeten. Méri István ásatása, 1959. Dunai régészeti közlemények (Bp. 1989) 85–86.

[28] *Éri István:* Dörgicse. Régészeti Füzetek Ser.I. 22 (1969) 77.

[29] *Kovalovszki Júlia:* Feldebrő, plébániatemplom. Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára 283. (Bp. 1987) 13–14.; *Kovalovszki Júlia:* Középkori emlékek a Halemba-szigeten. 30. jegyzet.

[30] *Biczó Piroska:* Leletmentések... Cumania 8 (1984) 168–70, 199.

[31] *Szőke Mátyás:* Visegrád, ispánsági központ. Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára 244. (Bp. 1986) 3–5.

[32] *Štefanoviocvá, Tatiana:* Bratislavsky hrad v 9–12. storoci (Brat. 1975). 86, 71. kép; Štefanoviocvá, Tatiana: Osudy starych slovanov. (Brat. 1989) 88.

[33] *Bálint Alajos:* Esztergom–Szentkirály. Régészeti Füzetek Ser.I. 13 (1960) 106.; *Horváth István–H. Kelemen Márta–Torma István:* Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás. MRT 5. (Bp. 1979) 183–84.

[34] *Kralovánszky Alán:* Székesfehérvár-püspöki székesegyház. Régészeti Füzetek Ser.I. 22 (1969) 70–71.; a 12–13. század fordulójára teszi az épületeket.

[35] *Budinsky-Kricka, Vojtech:* Nové nalezy na Vychodnom Slovensku. AVANS 1982 (1983) 60.; *Caplovic Dušan:* New facts... 9.

[36] *Valter Ilona:* Pásztó, bencés apátság műhelyei. Régészeti Füzetek Ser.I. 39 (1986) 72–73.

[37] *Biczó Piroska:* Bátmonostor–Pusztafalu. Régészeti Füzetek Ser.I. 36 (1983) 90.

[38] *Szabó J. József:* Nagytálya–Berki malom. Régészeti Füzetek Ser.I. 35 (1982) 124.

[39] *Fülep Ferenc:* Pécs–Sopianae római kori emlékeinek feltárása és műemléki problémái. Műemlékvédelem 10 (1966) 66, és Parádi N. szíves szóbeli közlése.

[40] *Benkő Elek–Ughy István:* Székelykeresztúri kályhacsempék (Bukarest 1984) 31.

[41] *Veselinovic, L. Rajko:* Starosrpsko naselje na Bostanistu kod Mošorina u Backoj. Rad Vojvodanskih Muzeja 2 (1953) 9–12.

[42] *Takács Miklós:* Die arpadenzeitlichen Tonkessel im Karpatenbecken. (Bp. 1986) 21.

[43] *Dinnyés István–Kővári Klára–Lovag Zsuzsanna–Tettamanti Sarolta–Topál Judit–Torma István:* Pest megye régészeti topográfiája. A budai és szentendrei járás. MRT 7 (Bp. 1986) 271–72.

[44] *H. Gyürky Katalin:* Buda településének kezdete a régészeti adatok alapján. Archaeologiai Értesítő 99 (1972) 44.

[45] *Zolnay László:* Az elátkozott Buda. Buda aranykora. (Bp. 1982) 54, 244, 246, 419–20.

[46] *Soproni Sándor–Parádi Nándor:* Rec. Budapest régiségei XXIV. kötetéről. Archaeologiai Értesítő 106 (1979) 296.

[47] *Minic, Dušica:* Le site d'habitation médiéval de Macvanska Mitrovica. Sirmium 11 (Belgrád 1980).

[48] Caplovic Dušan: New facts... 10–11.

[49] *Polla, Belo:* Štredoveká zaniknuta osada na Spiši (Zalužany). (Brat. 1962) 42.; *Ruttkay, Alexander:* Stavebna kultura dedinskych sidlisk na Slovensku vo vcasnom a vrcholnom stredoveku na zaklade archeologickych vyskumov. in: Lidová stavebni klutura v československ' K11ych Karpatech a přlehlych uzemich. (Brno 1981) 26. *Habovstiak, Alojz:* Régészeti adatok a középkori népi építészet tanulmányozásához Szlovákiából. in: Népi építészet... 15–17.

[50] *Méri István:* Árpád-kori népi építkezésünk... 21,24.; *Fodor István:* Megjegyzések... 38.

[51] *Belcredi, Ludvik:* Prinos archeologie k poznani stavebni podoby stredovekeho venkovskeho domu. Archaeologia historia 11 (1986) 423–37.

[52] *Holl Imre: Sarvaly középkori lakóházai. Archaeologiai Értesítő 106 (1979) 47.; Holl Imre–Parádi Nándor:* Das mittelalterliche Dorf Sarvaly. Fontes ArchHung (Bp. 1982) 127.

[53] *Toločko.* P. P.: Novie archeologiecskije otkrytija v Kieve. in: Drevnerusskij gorod. (Kiev 1984) Szerk. *Tolocko P. P.* 133. 4–5. kép.

[54] *Borovskij, Ja. E.:* O nekotorych voprosah topografii „goroda Jaroslava" drevnego Kieva. in: Drevnerusskij gorod 21.

[55] *Sagajdak, M. A.:* Velikij gorod Jaroslava. Kiev 1982. 88–90.

[56] *Sedov, V. V.:* Izborsk. Gorod-krepost XII–XIII vv. in: Drevnerusskij gorod 116–119.

[57] *Rappaport, P. A.–Kolčin, B. A.–Borisevič, C. V.:* Žilišče. in Drevnjaja Rus. Gorod, zamok, selo. Szerk. Kolčin, B. A. (Moszkva 1985) 143.; *Baranov, I. A.:* Nekotorie itogi izučenija tjurkobolgarskih pamjatnikov Kryma. Pliska–Preslav 2 (Sofia 1981) 66–69.

[58] *Kolčin, B. A.:* Drevnjaja Rus 143.

[59] *Vaklinov, Stanco:* Die slawische Kultur und die byzantinische Hinterlassenschaft. Berichte über den II. Internationalen kongreß für slawische Archäologie 2. (Berlin 1973) 231.

[60] *Donat, Peter:* Bemerkungen zur Entwicklung des slawischen Hausbaues im mittleren und Südöstlichen Europa. Balcanoslavica 4 (1975) 120.; *Antonova, Vera:* Masovite zilišča prez rannoto srednovekovie (VIII-X v) v severoiztočna Balgarija. I. Miedzynarodowy Kongres Archeologii slowianskiej, Warszawa 1965. 5 (1970) 109–119.; *Rašev, Rašo–Stanislav Stanilov:* Starobalgarskoto ukrepeno selišče pri s. Huma, Razgradski okrag. Raskopki i proučvanija 17 (1987) 23.; *Todorova, Henrieta–Botov, Kiril:* Rannosrednovekovno selisce ot golemija ostrov pri s. Durankulak, Tolbuhinski okrag. Pliska–Preslav 2 (1981) 202–205.

[61] *Nikolova, Janka:* Die Slawischen Wohnbautraditionen in der mittelalterlichen Epoche (12–14. Jh.). Rapports du IIIe Congres International d'Archéologie Slave II. (Brat. 1980) 319–324.

[62] Jelen tanulmány eredetibb formájában előadásként hangzott el 1987-ben a VEAB településtörténeti konferenciáján Veszprémben, és első változata, melyhez képest mind a bel-, mind a külföldi párhuzamokat kiegészítettük, „Késő Árpád-kori földházak és a többosztatú falusi ház kialakulásának kérdése" címmel jelent meg a Dunántúl településtörténete VII. c. kötetben. Szerk. Somfai Balázs, Veszprém 1989. 291–298.

Kovács László

SALAMON PÉNZVERÉSÉRŐL

1. Salamon magyar király (1063–1074), uralkodásának tizenegy éve, valamint talán félreállítottságának ezt követő hat esztendeje (1074–1080) alatt négy–hét érmefajtát veretett. Pénzeivel kapcsolatban számos kérdés még ma is tisztázatlan, az alábbiakban e kérdések felvetéséhez igyekszem régészeti hátteret teremteni.

1.1. Amikor Schoenvisner István 1801-ben kiadta magyar éremtanát, abban Salamon királynak még csak három érmetípusa szerepelt,[1] a Széchényi-gyűjtemény katalógusában viszont már négy érmefajtája kapott helyet.[2] E fajták mindegyikének több példánya felkerült Weszerle József rajzos tábláira,[3] foglalkozott velük Rupp Jakab[4] és Réthy László is, utóbbi érmekorpuszának számain — CNH 19-22[5] — fogom a szóban forgó vereteket az alábbiakban magam is szerepeltetni (1. ábra).

A századfordulót követőleg az akkor előkerült nyitraludányi érmekincset (B. VII.)[6] tanulmányozó Gohl Ödön ismerte fel, hogy a CNH 22 három méretváltozata (CNH 22 átm: 17 mm, CNH 22A átm: 16 mm, CNH 22B átm: 14-15 mm) önálló kibocsátásnak számít, vagyis ő már hat érmefajtával számolt. Rámutatott, hogy a Réthy-féle korpuszban a CNH 19, 20, 22 sorrend valóban helyes,[7] a CNH 21-gyel kapcsolatban azonban fontos megfigyelést tett. Észrevette, hogy a kincs Péter és Salamon uralkodási ideje között veretett csaknem teljes érmesorozatából a lelet 221 Salamon-érméje közül hiányzik a CNH 21, s e tényből arra következtetett, „hogy ez az éremfajta Salamon uralkodásának későbbi éveiben veretett, és a Nyitra-ludányi lelet elásatásakor még nem, vagy csak kevéssé volt forgalomban". Az elásás okát és időpontját Salamon e vidéken vívott 1074. évi háborúskodásával kapcsolta össze, s végezetül azzal a feltevéssel is megpróbálkozott, „hogy Salamonnak a C.N.H. 21. sz. pénzfaja, mely e dús leletben hiányzik, 1074 után veretett, vagy került szélesebb körben forgalomba."[8] Salamon pénzverését máig legrészletesebben Hóman Bálint tárgyalta. Érmeképeit ismertetve német hatás jelentkezését mutatta ki abban, hogy az előlapokon hazai előzmény nélkül királyfejet vagy térdig tartó királyalakot ábrázoltak, továbbá a CNH 22 hátlapján pedig a kölni veretekéhez hasonló, három vízszintes sorban tördelt feliratot alkalmaztak.[9] Elfogadta Gohl Ödön véleményét, hogy a CNH 22 három változata különböző méretű verőtövekkel készült önálló kibocsátású érme, s ezeket a típus alfajainak tekintette.[10] Bár könyvének írásakor már két, egymásnak ellentmondó következtetés levonását is lehetővé tevő kincsleletet ismert — a nyitraludányin kívül a nyitrakorosinak is nevezett alsóhelbényit (B. I.) —, amelyek egyikében sem került elő a bizonytalanná vált korú CNH 21 típus, mégis csatlakozott Gohl Ödön álláspontjához: „A ludányi lelet, a melyben (Salamon — K. L.) valamennyi éremfaja szerepel, arra mutat, hogy (a CNH 21 — K. L.) a legfiatalabb Salamon érmei közül, viszont a

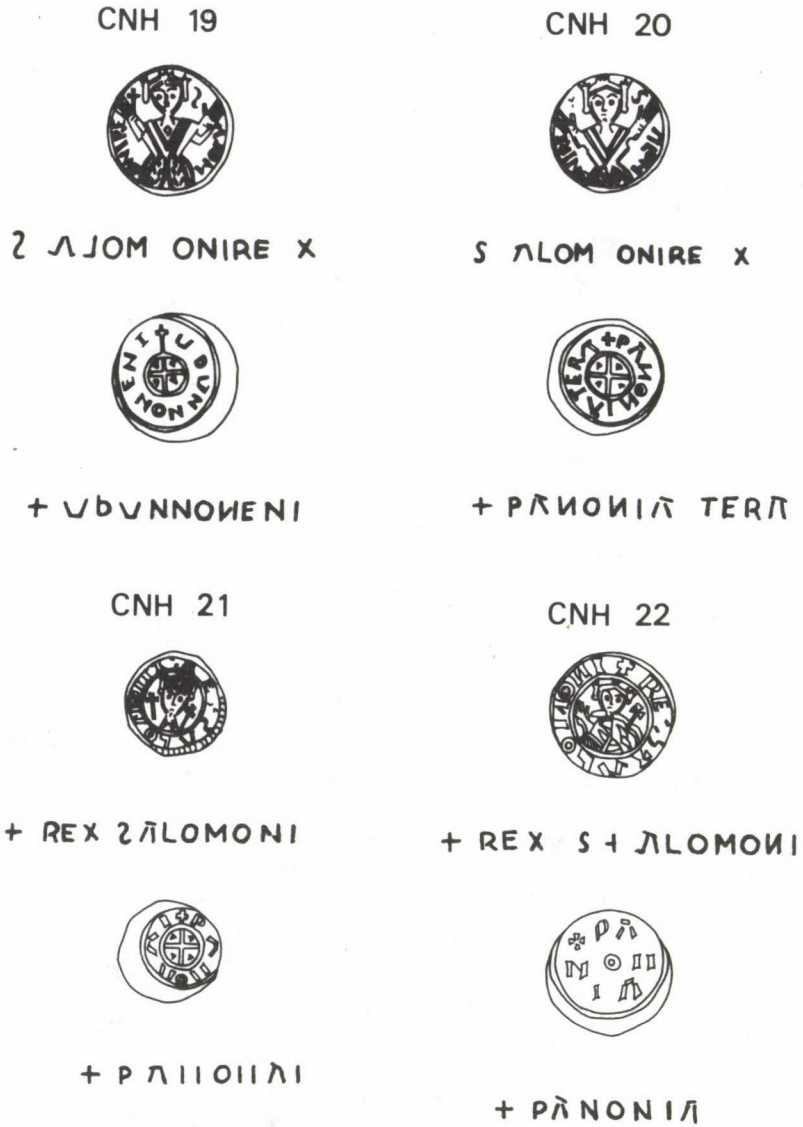

1. ábra
Salamon király érméinek érmeképei és köriratai

korosi lelet ezzel ellentétben látszik állani. Tekintettel az éremfaj ritkaságára, nagyon valószínű Gohl feltevése, hogy az érem 1074 után veretett. Tudjuk, hogy Salamon I. Géza és Szent László uralkodása alatt 1074–1080-ig még birtokában tartotta Északnyugat-Magyarország néhány vármegyéjét, így például *Nyitra* és Pozsony megyéket. Királyi címet viselt, s nyilván pénzt is veretett. A Géza király korából való nagy nyitramegyei (azaz alsóhelbényi — K. L.) leletben a C. N. H. 21. sz. éremfaj még egy példányban sem szerepel, tehát verésének idejét nagy valószínűséggel Géza utolsó évére vagy Szent László korára tehetjük."[11] Hóman Bálint szerint tehát Salamon hat érméjének sorrendje a következő volt: CNH 19 — a rosszezüstből, félsúlyban is veretett CNH 19A-t csak kísérletnek tekintette, s nem vette be e sorba! — 20, 22, 22A, 22B, amelyekkel egyidőben Géza herceg a maga CNH 23 típusú obolusát verette, s I. Géza CNH 24 veretével pedig Salamon CNH 21 típusú érméjét tekintette egykorúnak.[12] Sorrendjét a típusok átlagsúlyából levont következtetésekkel is megerősítette, ugyanis számításai nyomán arra az eredményre jutott, hogy az első öt érme értéke a súlyvesztésnek megfelelően fogyó színezüstérték miatt fokozatosan 25%-kal csökkent.[13] A sor végére került CNH 21 ugyan súlyemelkedést mutatott, de mivel ezt egykorúnak vélte I. Géza CNH 24 típusú veretével, magától értetődőnek vette, hogy azonos pénzláb szerint verték őket.[14] Ugyancsak az érmék súlycsökkenését tekintette a sorrendiség jelzőjének Jeszenszky Géza, aki szemmel láthatóan elfogadta a CNH 19-22 sorrendjét, azzal a lényeges különbséggel, hogy ő Salamon pénzverését az I. András halálát követő időtől kezdve, azaz már I. Béla pénzverésével párhuzamosan indulónak feltételezte.[15] Később Unger Emil a Gohl- és Hóman-féle CNH 19-20, 22, 21 típussorrendet vette át,[16] Huszár Lajos viszont nem fogadva azt el, a CNH 19-22 sorrendjét követte.[17] Kristó Gyula is megemlítette Salamon 1074 utáni pénzverését, s a vonatkozó jegyzetéből kiderül, hogy megállapítását a Gohl- és Hóman-féle elmélet alapján tette.[18] Legutóbb Györffy György, Salamon pénzügyi reformját tárgyalva, mutatott rá arra, hogy német mintára ekkor vezették be a kétévenkénti pénzújítás rendszerét. Györffy György a király hét érmefajtájával számolt — vagyis önálló érmefajtának tekintette a CNH 19A típust is —, s az általa közölt átlagsúlyok sorozatából kiderül, hogy ő is a Hóman-féle rendszert vette át úgy,[19] hogy a CNH 21 és 19A típusokat a rendszer végére sorolta. Arra azonban nem utalt, hogy az utóbbi érmék bármelyikét is Salamon már I. Géza vagy I. László királysága idején verette volna.[20] Salamon pozsonyi pénzverésének gondolata a legújabb régészeti irodalomban is felmerült.[21]

1.2. A fentiekben többször szó esett Salamon életének 1074-ben és azt követően történt eseményeiről. A nevezett esztendő februárjában ugyanis összecsapott a király, valamint Géza és László herceg serege, s a Nagykunságban vívott ütközet az uralkodó győzelmével, a későbbi mogyoródi csata viszont döntő vereségével végződött. Salamon nyugat felé menekült. Útközben minden bizonnyal magához vette a fehérvári királyi kincstárat, s Mosony és Pozsony várában, illetve környékén húzta meg magát. Miután visszaverte a hercegpárti besenyők támadását, segítségül hívta sógorát, IV. Henrik császárt. Közös hadjáratuk még Vácot is elérte, mégis kudarcba fulladt, s a visszavonulást követően, 1074 őszén híveivel Salamon bezárkózott Pozsony várába. Az erősséget körülvették ugyan László csapatai, de az ostromzár folyamán a herceg királyi bőkezűséggel még ki is segítette Salamon szükséget szenvedő vitéze-

it. Bár a béketárgyalásokat szorgalmazó I. Géza 1077 tavaszán elhunyt, I. Lászlónak 1080 közepére valóban sikerült békességben behódoltatnia Salamont, aki ily módon elhagyhatta végre a pozsonyi várat. Külön uralma ezzel véget ért,[22] vagyis a feltételezett önálló pozsonyi pénzverésének, azaz a CNH 21 kibocsátásának lehetősége 1074 ősze és 1080 nyara között állhatott egyáltalán fenn.

2. *Salamon lelőhelyes érméinek katalógusa* (vázlat):

Lelőhely		CNH 19	CNH 20	CNH 22	Csak név szerint:	Összes
Banatsko Aradjelo (Oroszlános)	Yugo	1	1	–	–	2
Békés-Parád, Zughatár tanya	Békés	2	1	–	–	3
Beremend, Homokbánya	Baranya	–	–	3	–	3
Biharea	România	1	–	–	–	
Biharkeresztes-Ártánd	Hajdú-Bihar	2	3	4	–	9
Csákberény, Öreg tó északi part	Fejér	–	–	1	–	1
Csánytelek-Dihitor	Csongrád	1	–	1	–	2
Csánytelek-Dihitor 25. sír	Csongrád	–	–	2	–	2
Csánytelek-Dihitor 39. sír	Csongrád	1	–	1	–	2
Csátalja	Bács-Kiskun	–	–	1	–	1
Csengele puszta	Csongrád	–	–	–	1	1
Csúza	Yugo	–	–	1	–	1
Deszk, Nádashalmi dűlő	Yugo	–	–	1	1	1
Derekegyháza, Ibolyadomb	Csongrád	–	–	1	–	1
Elek, Téglagyár	Békés	–	–	–	1	1
Dömös, Alsó földek	Komárom	–	–1	2	–	2
Ellénd I. Nagygödör	Baranya	–	–	1	–	1
Fiad, Kérpuszta	Somogy	–	1	2	–	3
Gyimes Kosztolápy (Kostolany pod Tribesom)	C.S.S.R.	–	–	1	–	1
Halimba, Cseres III. fázis	Veszprém	4	2	13	1	20
Gyomaendrőd, Szulyó	Békés	1	–	–	–	2
Hódmezővásárhely, Gorzsai rész	Csongrád	–	–	2	–	2
Hódmezővásárhely, Hunyadihalom	Csongrád	–	–	–	1	1
Hódmezővásáhely, Kopáncs	Csongrád	–	1	–	–	1
Hajdúdorog, Temetőhegy	Csongrád	–	1	5	4	10
Holiare (Alsó-Gellér)	C.S.S.R.	–	–	1	–	1
Horny Jatov (Felsőjattó)	C.S.S.R.	–	–	1	–	1
Hunedoara, Vajdahunyad	România	1	–	1	–	2
Hurbanovo, Bohoata (Ógyala)	C.S.S.R.	2	1	1	–	4
Kiskunhalas, Temető	Bács-Kiskun	–	–	–	1	1
Kiskunlacháza	Bács-Kiskun	–	–	–	1	1
Kiszombor, Nagyhalom dűlő, B-temető	Csongrád	–	–	–	1	1
Kék, Telek-dűlő	Szabolcs-Szatmár	1	–	–	1	2
Lovcerad (Szeghegy)	Yugo	–	–	1	–	1
Magyar-Homoreg	Hajdú-Bihar	8	2	15	1	26
Malé kosiky (Kiskeszi)	C.S.S.R.	1	1	1	–	3
Mezőberény (86 db feldúlt sírból)	Békés	–	–	3	–	3
Moldaronesti, Josika kastélykert	România	–	–	1	–	1
Mőzs, Szárazdomb	Tolna	1	–	–	–	1

Nyúl	Győr-Sopron	–	–	–	1	1
Orosháza (Gellértegyháza)		–	–	1	1	2
Oszlár (Csörsz árok)	Borsod-Abauj	–	–	1	–	1
Pétervására, Ivádi műútnál	Heves	–	–	–	1	1
Pöttsching	Ausztria	–	–	–	1	1
Pusztaszentlászló, Deáksűrű	Zala	1	1	2	–	4
Sellye 34. sír	Baranya	1	–	–	–	1
Sarokpolány	Vas	1	2	4	1	8
Subotica (Szabadka)	Yugo	–	–	1	–	1
Suza, Nyúló völgy	Yugo	–	–	–	1	1
Szakony, Lenin Tsz major	Győr-Sopron	–	–	4	–	4
Százrétudvar, Iskola udvar	Hajdú-Bihar	–	–	–	2	2
Szeged, Felsőtanya	Csongrád	1	–	–	–	1
Szécsény, Kerekdomb, 2. sír	Nógrád	–	–	1	1	2
Szentes, Szent László-Tárkány	Csongrád	1	–	–	–	1
Tiszalök, Gyémántpart domb	Szabolcs-Szatmár	–	1	2	–	3
Tiszaluc, Sarkad puszta	Borsod	3	–	7	1	11
Trnovec nad Váhom	C.S.S.R.	–	–	1	–	1
Vajdahunyad, Kincses szőllő	Románia	1	–	1	–	2
Veszprém, Kálvária domb	Veszprém	2	–	–	–	2
Värsand (Gyulavarsánd)	Románia	–	–	1	–	1

A korábban csak a CNH 21 típusra tervezett adatgyűjtésem régészeti prekoncepciója azon kérdés ellenőrzése volt, hogy miképpen tükrözi ezen érmék előkerülési helye a szóban forgó hat év alatt veretni vélt érmefajta minden bizonnyal erősen korlátozott mértékű forgalmát. A munka előrehaladtával egyre erőteljesebben kirajzolódó meglepő eredmény és a tisztánlátás igénye miatt a gyűjtést Salamon minden pénztípusára kiterjesztettem.

A katalógus három részből áll, s Salamon érméi kárpát-medencei sír- és szórványleleteinek (A), kincsleleteinek (B), valamint a Kárpát-medencén kívüli leleteinek (C) lelőhelyeit tartalmazza. A medence lelőhelyeit magyar nevükön szerepeltetem (a mai határokon kívül jelenlegi nevükkel és) közigazgatási besorolásukkal együtt. A magyar megyeneveket rövidítettem. Lelőhelyenként a felsorolásokat a régészeti adatokkal kezdtem, s az ott előfordult érmékkel folytattam: a pénzt verő uralkodók magyar nevének kezdőbetűit (herceg = d) zárójelben az érméik száma, majd önálló sorban kurziválva a Salamon érméit tartalmazó temetkezések sírszáma, végezetül az érmék CNH száma követi. Az ? a meghatározás bizonytalanságát, az X pedig meghatároz(hat)atlan érmét jelöl.

Gyűjtésem más célú felhasználhatóságát elősegítendő, a jegyzetben minden lelőhelynél megadtam az összes ott előkerült érme adatait a fentiekkel egyező módon, de a királynevek kezdőbetűivel kiegészítve.

2.1. *A. Sír- és szórványleletek:*

Alba Iulia — 1. Gyulafehérvár

1. ALSÓGELLÉR (Holiare, okr. Komárno): közöletlen temető.

123: 22.[23]

Banatsko Arandelovo — 1. Oroszlámos

2. BEREMEND (Ba) — HOMOKBÁNYA: legalább 61 síros 11. századi temetőrészlet 6 sírjában 6 érme: S (3), L (3).

3: 22, *26:* 22, *51:* 22.[24]

3. BÉKÉS (Bé) — POVÁD: 143 síros 10–11. századi temetőrészlet 13 sírjában 13 érme: A (1), Bd(1), S (3), L (4), II. B (1), X (3).

5: 19, *36:* 20, *107:* 19.[25]

4. BIHAR (Biharia, jud. Bihor) — VÁR: közöletlen templomkörüli temető 520 síros 11-14. századi részletében 49+? érme: A (2), S (1), L (9), K (7), II. B (2), 11-12. sz. (26), III. A. (1), X (1).

?/1925: 19.[26]

Biharia — 1. Bihar

5. BIHARKERESZTES (H-B) — ÁRTÁND, NAGYFARKASDOMB: közöletlen, mintegy 200 síros, csaknem teljesen feltárt 10–11. századi temető 39 sírjában 52 érme: I (7), P (3), AS (1), A (5), Bd (2), Bd/B (1), B (1), S (9), G (2), L (8), K (3), K? (2), X (8).

12: 20, *95:* 19, 20, *116:* 22, *118:* 20, *134:* 19, *137:* 22, *153:* 22, *163:* 22.[27]

Bodrogzsadány — 1. Sárazsadány

Bratislava-Devín — 1. Pozsony

Čakajovce — 1. Csekej

Cluj-Manaştur — 1. Kolozsvár

Čuza - 1. Csuza

6. CSANYTELEK (Cs) — DILITOR: 65 síros, 10–11. századi temetőrészlet 19 sírjában 25 érme: római (2), I (5), P (2), A (4), Bd (1), B? (1), S (2), L (2), X (5), továbbá szórvány: L (1).

25: 22, X (2), *39:* 19.[28]

7. CSÁKBERÉNY (Fe) — HOMOKBÁNYA: közöletlen, 11 síros 11. századi temetőrészlet.

1: 22.[29]

8. CSÁTALJA (B-K) — VÁGOTTHEGY: 117 síros 11. századi temetőmaradvány 4 sírjában 4 érme: I (1), S (1) Gd (2).

43: 22.[30]

9. CSEKEJ (Čakajovce, okr. Nitra) — KOSTOLNÉ DŰLŐ: közöletlen 801 síros, teljesen feltárt 9–12. századi temető 31 sírjában 32 érme: Vilmos, auvergne-i gróf (918–926) (1), Raul, francia király (923–936) (2), I (4), A (4), Bd (2), B (1), S (5), L (9), K (1), II. B. (1), X (2).

9: 22, *28:* 22, *32:* 22, *47* 122, *90:* 22.[31]

Csenegle — 1. Szeged-Felsőtanya

10. CSUZA (Čuza, opšt. Beli Manastir, Hrvatska): megsemmisült temető egyetlen bolygatott sírja.

1: 22.[32]

11. DEREKEGYHÁZ (Cs) — IBOLYÁSDOMB: közöletlen templomkörüli temető 54 síros 11–13. századi részletében 5 érme: S (1), L (1), 12. sz. (3).

12: 22.[33]

12. DESZK (Cs) — D. TEMETŐ: közöletlen 216 síros 10–12. századi temetőrészlet 40 sírjában 47 érme, többségében még meghatározatlan: I (1), A (3), B (1), S (1), L (7), X (34).

186: 20.[34]

Devín — 1. Pozsony-Dévény

Dévény — 1. Pozsony-Dévény

13. DÖMÖS (Ko) — ALSÓFÖLDEK: közöletlen település- és temetőásatáson S (2).

1: 22, szórvány: 22.[35]

Ducové — 1. Duczó

14. DUCZÓ (Ducové, okr. Trnava) — KOSTOLEC: közöletlen templomkörüli temető 11–13. századi sírjaiban 177 érme: II. Boleslav cseh herceg (967–999) (1), I (1), A (1), S (1), L (26), K (27), Svatopluk, cseh herceg 1095–1107), 11. sz. vége – 12. sz. (30), 11–12. sz. morva denár (1), II. I. (11), II. B (7), Heinrich der Löwe, bajor herceg (1156–1180) (9), II. L (1), IV. I (1), III. B (2), stájer veret, 12. sz. 2. fele (13), 12. sz. végi friesachi denár (2), 12. sz. vége – 13. sz. 1. fele (16), II. A (17), IV. B (6), V. I (3).

471: 22.[36]

15. ELEK (Bé) — TÉGLAGYÁR: közöletlen 45 síros 11. századi temetőrészlet 9 sírjában 9 érme: S (4), X (5).

5: S?, *7:* 20, *9:* 19, *26:* 22?.[37]

16. ELLEND (Ba) — NAGYGÖDÖR DŰLŐ: 269 síros 10–11. századi temetőrészlet 26 sírjában 31 érme: római (4), I (11), P (1), A (11), S (1), L (1), X (2).

73: 22.[38]

17. FIAD (So) — KÉRPUSZTA: 395 síros, teljesen feltárt 10–11. századi temető 14 sírjában 14 érme: I (1), P (1), AS (1), A (2), S (3), L (2), X (4).

45: 22, *117:* 22, *124:* 20.[39]

18. GÍMESKOSZTOLÁNY (Kostol'any pod Tribečom, okr. Nitra): közöletlen temetőrészlet 6 sírjában 6 érme: L (3), K (1), 12. sz. (2), szórvány: S (1), Vencel (1301–1305) (1).

szórvány: 22.[40]

GLOGOVÁC (= Öthalom; Vladimirescu, jud. Arad) — FÖLDVÁR (= Ó-Aradvár): 200 síros 10–11. századi közöletlen temetőrészletben, A és B érméinek említése az 1038–1074 (sic!) közötti időből.[41]

19. GYOMAENDRŐD (Bé) — SZULYÓKERESZT: közöletlen 179 síros, nagyrészt 10–11. századi temetőrészlet 10 sírjában 10 érme: A (1), S (1), L (6), X (2).

72: 19/20.[42]

GYŐR (Gy-S) — PÓSDOMB: a temetőben talált S érme említése téves, az egyetlen érme: *216:* A.[43]

20. GYULAFEHÉRVÁR (Alba Iulia, jud. Alba) — MENTŐÁLLOMÁS (Staţia de salvare): nagyobb temető közöletlen 270 és 180 síros részlete, utóbbi sírjaiban A, Bd, S és L érméinek említése.[44]

21. HAJDÚDOROG (H-B) — TEMETŐHEGY: a teljes feltárás közben lévő temetőben a 279 sírig 23 temetkezésből 24 érme került elő: A (2), Bd (3), S (7), Gd (2), G (1), L (7), II. B (1), X (1), szórvány: Naszr ben Ahmad számánida emír (914–943) dirhemének utánzata. Az 528. sírig (1987) folytatott ásatás sírszám és CNH szám szerint még hozzá nem férhető érméi: S (3), G (1), L (20), K (3), II. B (2).

39: S, *149:* 22, *167:* 22?, *188:* 22, *193:* 22, *206:* 20, *243:* 22.[45]

22. HALIMBA (Ve) — CSERES: 932 síros, teljesen feltárt 10–12. századi temető 57 sírjában 66 érme: római (6), I. Berengar, itáliai király (888–915) (2), Provence-i Hugo itáliai király (926–931) (4), 10. századi karoling rézpénz (1), I (1), A (7), Bd (3), B (1), S (20), L (19), K (1), II. B. (1).

75: 19, *113:* 22, *209:* 22, *274:* 19, *377:* 22, *378:* 22 (2), *379:* 22, *380:* 22, *381:* 22, *410:* 20, *412:* 19, *418:* 22, *452:* 22, *557:* 22, *564:* 20, *638:* 19, 22, *639:* 22, *744:* 22. Összesen: 19 (4), 20 (2), 22 (14).[46]

23. HÓDMEZŐVÁSÁRHELY (Cs) — GORZSA, KIS PÁL HALMA: 65 síros 11. századi temetőrészlet 4 sírjában 5 érme: P (1), S (2), X (2).

38: 22, 22?.[47]

24. HÓDMEZŐVÁSÁRHELY — HUNYADIHALOM: 45 síros 11. századi temetőrészlet 2 sírjában 2 érme: I (1), S (1).

9: S.[48]

25. HÓDMEZŐVÁSÁRHELY — KOPÁNCS: 55 síros 10–11. századi temetőrészlet 3 sírjában 4 érme: VII. Bíborbanszületett Konsztantinosz és II. Romanosz (948–959) solidusának hamisítványa (1), I? (1), S (2).

1-5/1931: 20 (2).[49]

26. HÓDMEZŐVÁSÁRHELY — NAGYSZIGET: feltárás alatt álló temető 10–11. századi, 117 síros (1987) részletének közöletlen érmeanyagában:

?: S?.[50]

Holiare — 1. Alsógellér

Hunedoara — 1. Vajdahunyad

Hurbanovo — 1. Ógyalla

27. IBRÁNY (Sz-Sz) — ESBÓ HALOM: feltárás alatt álló temető 75 síros (1986) 10–11. századi részletének ismeretlen érmeanyagában:

85: 19/20, *94:* 20.[51]

28. KÉK (Sz-Sz) — TELEK DŰLŐ: nagyobb temető közöletlen feldúlt sírjainak anyagából megmaradt S (1), a később feltárt 11 síros részlet 3 sírjában 3 érme: A (1), S (2).

Szórvány: 19, *7:* 19, *10:* 22.[52]

29. KISKESZI (Malé Kosihy, okr. Nové Zámky) — HORNÉ KONOPNICE DŰLŐ: 10–12. századi közöletlen temető 540 síros részlete 10 sírjában 10 érme: Odo francia király (888–898) (2), I (3), Bd (1), Bd/B (1), S (3).

247: 22, 360: 20, *410:* 19.[53]

30. KISKUNLACHÁZA (B-K): szórvány: 22.[54]

KISZOMBOR (Cs) — B TEMETŐ: S érmének előkerülésére vonatkozó adat valószínűleg téves.[55]

31. KOLOZSVÁR (Cluj-Napoca, jud. Cluj) — KOLOZSMONOSTOR (Cluj-Mănăştur): a IV. B szelvényben feltárt lakóház tűzhelyén: 22 (3).[56]

Kostol'any pod Tribečom — 1. Gímeskosztolány

Lovčenac — 1. Szeghegy

32. MAGYARHOMOROG (H-B) — KÓNYADOMB: közöletlen, teljesen feltárt 540 síros 10–12. századi temető 145 sírjában 201 érme: I (29), P (14), AS (2), A (50), Bd (7), B (5), S (26), Gd (2), G (2), L (43), K (2), II. I (1), korabeli hamisítvány (1), X (17).

70: 19? *91:* 22, *93:* 22?, X, *191:* 20, *241:* 22, *249:* 19? *293: 22, 311:* S, *335:* 22 (3), *336:* 22, *429:* 20, *430:* 22, *436:* 22, *437:* 22, *439:* 22, *440:* 19, *482:* 22, (2), *497:* 19, *498:* 22, *501:* 19, *503:* 19, *505:* 19, *510:* 19. Összesen: 19 (8), 20 (2), 22 (15), ? (1).[57]

MAJS (Ba) — *UDVARI RÉTEK:* a 246. sír érméje a veretek térképén Salamon kibocsátásaként szerepel, valójában I. Géza obolusa.[58]

Malé Kosihy - 1. Kiskeszi

33. MEZŐBERÉNY (Bé): 86 síros 10–11. századi közöletlen temetőrészlet 18 sírjában 24 érme: A (1), Bd (1), S (3), G (1), L (13), K (2), II. B (3).

2: 22, *13:* 22, *43:* 22, továbbá László veretei: 26, 36 (5).[59]

Moldovenești — 1. Várfalva

34. MÖZS (To) — SZÁRAZDOMB: 89 síros, csaknem teljesen feltárt temető: *44:* 19.[60]

35. NYÚL (Gy-S): szórvány: S.[61]

36. ÓGYALLA (Hurbanovo, okr. Komárno) — BAGOTA (Bohatá): 130- 140 síros 11. századi temető 12 sírjában 12 érme: római (1), A (3), Bd (1), S (4), L (1), K (1), X (1).

79: 19, *113:* 22, *139:* 19, *146:* 20?.[62]

37. OROSZLÁMOS (Banatsko Arandelovo, opšt. Novi Kneževac, Srbija) — VINOGRAD: 10–11. századi temető bizonytalan sírmennyiségű részleteinek 3 temetkezésében 7 érme: S (1), L (5), X (1).

2/1903: 19, továbbá I. László veretei: 26, 33.[63]

38. OSZLÁR (B-A-Z) — CSÖRSZ ÁROK: 3 síros 11. századi közöletlen temetőrészlet:

4: 22.[64]

39. PÉTERVÁSÁRA (He) — IVÁDI MŰÚT MELLETT: közöletlen 32 síros 11. századi temetőrészlet 5 sírjában 8 érme: I (3), P (1), A (1), Bd (1)? S (1), L (1).

23 S.[65]

40. PILINY (Nó) — SIRMÁNYHEGY: 10–11. századi temető 78 és 82 síros, össze nem függő két részletének 27 sírjából 34 érme került elő, s egy további érmés sír feltárásából is maradt említés a nagy ásatást megelőző időből: bizánci (1), I (3), P (1), A (8), Bd (1), B (1), S (9), S/L (1), L (7) X (3).

Az érmék közül csak 6 példány sírszáma ismert, a többieké közöletlen maradt. Salamon érméi kivétel nélkül ez utóbbi csoporthoz tartoznak: 20, 22 (6), S (2). Egy további érmének vagy a kibocsátója vagy a CNH száma hibásan közölt; ha az előbbi volt a helyes, akkor ez a veret I. László érméje volt, ha az utóbbi, akkor Salamon CNH 22. típusú verete.[66]

41. POZSONY (Bratislava) — DÉVÉNY (Devín), VÁR: nagy templomkörüli (?) temető több részletben feltárt sírjaiból A, Bd, B, S, L, K és X veretek kerültek napvilágra.

?/1921–22, 1933–37: S, *?1971:* 20, 22, S (3), *?/1981, 1983–85: S (1?).*[67] – 1. Függelék!

42. PUSZTASZENTLÁSZLÓ (Za) — DEÁKSŰRŰ: mintegy 240 síros, teljesen feltárt 11–12. századi temető 44 sírjában 44 érme: S (4), Gd (1), G (3), L (29), K (3), II. B (3), X (1).

154 19/20, *158:* 19/20, *169:* 22, *172:* 22.[68]

43. PÜSPÖKLADÁNY (H-B) — EPERJESVÖLGY: 637 síros, teljesen feltárt, közöletlen 10–11. századi temető, I, P, A, Bd, S (16), L érméivel.

S-19, -19/20, (2), -20, -22, (8), -X (4).[69]

44. SÁRAZSADÁNY (Bodrogzsadány, B-A-Z) — AKASZTÓSZER: 15 síros 11. századi közöletlen temetőrészlet 4 sírjában 4 érme: S (1), L (3).

8: 20.[70]

45. SÁRRÉTUDVARI (H-B) — ISKOLAUDVAR: templomkörüli temető 11. századi, két össze nem függő, 43 síros részletének 2 temetkezésében 3 érme: S (2), L (1), továbbá szórvány L (1).

13: 19/20, S.[71]

Sekić – 1. Szeghegy

46. SELLYE (Ba) — DOBINA DŰLŐ: 60 síros 11. századi temetőrészlet 3 sírjában 3 érme: S (1), L (2).

34: 19.[72]

Somotor – 1. Szomotor

47. SOROKPOLÁNY (Va): 10–12. századi temető 306 síros közöletlen részlete 19 sírjában 20 érme: I (2), A (6), S (8), Gd (1), K (1), X (2), valamint szórvány B? (1).

39: 19, *198:* 22, *201:* S, *210:* 20, *255:* 22, *261:* 22, *264:* 22, 286: 20.[73]

Subotica – 1. Szabadka

48. SZABADKA (opšt. Subotica, Srbija) — HINGADOMB: templomkörüli temető 133 síros 11–15. századi részlete 4 sírjából 4 érme, valamint 48 szórvány példány; utóbbiak között S (1) is. Szórvány: 22.[74]

49. SZABOLCS MEGYE: érmeleletből megmaradt: S-22.[75]

50. SZAKONY (Gy-S) — LENIN TSZ MAJORJA: 52 síros 10-11. századi temetőrészlet 5 sírjában 6 érme: I (2), S (4).

43: 22, *45:* 22 (2), *49:* 22.[76]

51. SZEGED (Cso) — FELSŐ TANYA, BALÁZS TANYA: szórvány: S- 19.[77]

52. SZEGHEGY (Lovćenac, opšt. Mali Idoš. Srbija): 12 síros 11. századi temetőrészlet 6 sírjában 6 érme: A (3), S (1), L (1), X (1).

5: 22?.[78]

53. SZENTES (Cso) — SZENTLÁSZLÓ: 10-11. századi temető 112 síros, két össze nem függő részlete 2 sírjában 2 érme: római (1), S (1),.

12: 20.[79]

54. SZÉCSÉNY (Nó) — KEREKDOMB: temlomkörüli temető 15+? síros részleteiben A (?), S (1), II. B (2) érméi.

?/1907: 22.[80]

55. SZOMOTOR (Somotor, okr. Trebišov) — HEGYILEGELŐ: 64 síros 11. századi temetőrészlet 5 sírjában 6 érme: I (1), P (1), A (1), S (1), L (2).

12: 19.[81]

56. TISZALÖK (Sz-Sz) — RÁZOMPUSZTA, I. TEMETŐ: megmentett 10–11. századi, 150 síros közöletlen temetőrészlet 11 sírjában 11 érme: I (2), A (3), S (3), L (3), valamint szórvány: L (1).

20: 22, *51:* 22, *106:* 20.[82]

57. TISZALÚC (B-A-Z) — SARKADPUSZTA: 252 síros, teljesen feltárt 11. századi temető 34 sírjában 40 érme: AS (1), A (6), Bd (2), S (11), Gd (1), L (11), X (7).

6: 22, *16:* 19, *24:* 22, (3), *106:* 22, *109:* 19, *111:* 22, *170:* 22, *209:* S, *225:* 19.[83]

58. TORNÓC (Trnovec nad Váhom, okr. Galanta) — FELSŐJATTÓ (Horný Jatov), ČIERNY VŔŠOK: közöletlen temető.

?: 22.[84]

59. TÖRÖKSZENTMIKLÓS (Szo) — SZENTTAMÁS: 10–11. századi közöletlen 46 síros temetőmaradványban S, L érméi.

8: S, *23:* S.[85]

Trnovec nad Váhom – 1. Tornóc

60. VAJDAHUNYAD (Hunedoara, jud. Hunedoara) — KINCSES SZŐLŐHEGY: 10–11. századi temető két össze nem függő, 57 síros részlete 12 sírjában 12 érme: bizánci? (1), I (4), A (2), Bd (1), S (2), X (2).

3/1910: 22, *4/1911:* 19.[86]

61. VÁC (Pe) — SZENT MÁRK-PUSZTA: bizonytalan eredetű, szórvány: S-19.[87]

VÁRFALVA (Moldoveneşti, jud. Cluj) — JÓSIKA KASTÉLY KERTJE: a temetőrészletben Salamon érméje nem került elő.[88]

62. VESZPRÉM (Ve) — KÁLVÁRIADOMB: templomkörüli temető feltárt részleteiben sok érme került elő, a legkorábbiak: S (2), K (1)...

?1930: 19, *?/1930:* 19A.[89]

Vladimirescu – 1. Glogovácz

2.2. *B. Kárpát-medencei kincsleletek:*

I. ALSÓHELBÉNY (Krušovce, okr. Topol'čany): 1857 érme: I-1 (2), Bd-15 (18), B-16 (1), S-22 (191), Gd-23 (1569), G-24 (31), X (45).[90]

II. APAGY (Sz-Sz): 82 érme: S-22 (82).[91]

III. DÖMSÖD (Pe) — DAB: 51 érme: Bd-15 (10), B-16 (5), S-19 (20), -20 (9), -22 (6), L-25 (1).[92]

IV. FELVIDÉKI LELET: kb. 1632 érme: Eberhard/Eppo naumburg- zelitzi püspök (1046–1078) (7), P-8 (1), Bd-15 (3), S-19 (3), -22 (9), Gd-23 (334), G-24 (144), -24A (4), L-25 (35), -26 (98), -27 (276), -28-30 (121), -31 (368), -33 (24), -36 (5), törmelék, főleg L-31 (kb. 200).[93]

V. HÓDMEZŐVÁSÁRHELY (Cso): 1542 érme: I-1 (25), P-8 (58), AS-10 (1), A-11 (326), -12 (1072), S-19 (1), -22 (59).[94]

Korosi lelet – 1. Alsóhelbény

Krušovce – 1. Alsóhelbény

Ludanice – 1. Nyitraludány

VI. MOSONY (Gy-S): 169 érme: Bd-15 (163), S-19 (6).[95]

Nyitrakoros – 1. Alsóhelbény

VII. NYITRALUDÁNY (Ludanice, okr. Topol'čany): 244 érme: P-8 (3), AS-10 (1), A-11 (5), -12 (13), Bd-15 (1), S-19 (2), -20 (10), -22 (209).[96]

VIII. SZÉKESFEHÉRVÁR VIDÉKE (Fe): 377 érme: S-22 (1), Gd-23 (2), L-25 (1), -26 (11), -27 (11), -28-30 (6), -32 (114), -33 (123), - 36 (13), -37 (1), K-38 (24), X (70).[97]

2.3. *C. Kincsleletek a Kárpát-medencén kívül:*[98]

Csehszlovákia (Cseh- és Morvaország):

Cs-1. PRAHA, IV. HRADČANY: S (3).[99]

Lengyelország:

L-1. BOCNHIA (woj. Kraków): 1090 táján elásott 685+38 érme, közöttük 8+3 magyar veret: A-12-14 (3), B-16 (2), S-19 (2), -20 (1), X (3).[100]

L-2. GDAŃSK (woj. Gdańsk) — UJEÇKO: 1068 után elásott 730+230 érme, közöttük ? magyar: P, A, B, S.[101]

L-3. GNIEZNO (woj. Poznań): 2+2 érme, közöttük: S (1).[102]

L-4. GRÓJEC (woj. Poznań): 1079 után elásott 502+56 érme, közöttük 2+2 magyar: I (1), B (1), S (1), L (1).[103]

L-5. HORNIKI (woj. Nowy Sącz): 1086 után elásott 1000 érme és ezüstékszertöredék, közöttük ? magyar veret: P, A, B, S, L.[104]

L-6. KLECKO (woj. Poznań): 1063 után elásott 63+3 érme, közöttük 6+2 magyar: I (3), P (0+1), A (2+1/2), S (1).[105]

L-7. OLOCZNIA (woj. Bydgoszcz): a 11. század végén elásott kincsben többek között ? magyar érme: I. B, S, L.[106]

L-8. PGOW (woj. Wroclaw): 1070 körül elásott 406+14 érme, közöttük 19 magyar: I (6), A (8), B (3), S (2).[107]

L-9. RAWA MAZOWIECKA (woj. Skierniewice): 1090 körül elásott 266+13+32 érme, közöttük ? magyar: I, A, B, S.[108]

L-10. RZECZKI WÓLKA (woj. Ciechanów): a 11. század végén elásott 11 font (kb. 3000) érme, közöttük 2 magyar veret: A (1), S (1).[109]

L-11. *SIEMYŚL* (woj. Koszalin). 1064 után elásott 500 érme, közöttük 30 magyar veret: I-1 (9), P-8 (1), A-11 (14), Bd- 15 (2), B-16 (2), S-20 (1) Gd-23 (1).[110]

L-12. SLUSZKÓW (woj. Kalisz): a 11. század végén elásott 13 000 érme, közöttük 8+7 magyar veret: A-12 (1+5), S-22 (1), L-26 (1+2), -29 (1), -34 (1), K-43 (1), -45 (2).[110a]

L-13. TRÓJCA (woj. Kielce): 1063 után elásott 831+50 érme, közöttük 13+2 magyar veret: A-12 (9+2), Bd-15 (2), B-16/17? (1), S-22 (1).[111]

Wodzirady (woj. Sieradz). a kincsben nincs S érme![112]

Németország:

N-1. MEISSEN ÉS DÖBELN KÖZÖTT (Bez. Leipzig): 1078 után elásott kincsben többek között 4 magyar érme: I-1 (1), Bd-15 (1), B-16 (1), S-19 (1).[113]

N-2. VOSSBERG (Kr. Wolgast, Bez. Rostock) 197 USEDOM SZIGET: 1084 után elásott 8700+3000 érme, benne 381 magyar veret: I-1-2 (86), 5-6 (71), P-8 (9), AS-10 (1), A-11 (29), -12-14 (194), Bd- 15 (14), B-16 (25), S-19/20 (4), -22 (2), G-24 (7), L-25 (2), -26 (5), -29 (1), -31 (1), -36 (4).[114]

Szovjetunió:

SZ-1. IPSE (Litván SzSzK, obl. Riga): 1070 után elásott 212 érme, közöttük 4 magyar: említve S.[115]

SZ-2. NÜGGEN (Észt SzSzK, raj. Nüggen): 10 érme, közöttük: S (1).[116]

3. A katalógusba foglalt érmeanyagot származása szerint csoportosítva célszerű értékelni!

3.1. A sír- és szórványleletek első csoportját mindössze egyetlen lelőhely, a Golgovác–Földvár (=Ó-Aradvár) területén feltárt temető alkotja, ahonnét Péter, I. András és I. Béla megnevezése mellett utóbb 1038–1074 közötti vereteket említettek, azaz valószínű, hogy itt Salamon érméje is napvilágot látott. A második csoportot a részlegesen feltárt temetők és a szórványleletek Salamon érméi képezik (A. 1-4, 6-8, 10-13, 15-16, 18-20, 23-28, 30, 33, 35, 37-41, 44-56, 58-62), vagyis e csoportba tartozik a lelőhelyek 77 százaléka. Ezekben az érmék előkerülése esetleges ugyanúgy, mint az ebben a tanulmányban természetesen fel nem sorolt, Salamon-pénzeket nem tartalmazó lelőhelyeken a király érméinek hiánya, hiszen a feltárások e temetők területének csak véletlenszerű részleteit érintették. Ha az idesorolt 48 lelőhelyből elkülönítjük a csupán a véletlennek köszönhető 9, részben vagy egészében csak szórványleleteket tartalmazót (A. 13, 18, 28, 30, 35, 48, 49, 51, 61), azok érméi a következő megoszlást mutatják: CNH 22 (5), 19 (3), X (1). A különféle nagyságú 41 temetőrészletnek az előkerülés esélyét növelő 66+? (vö. A. 20, 40, 41) sírja nyomán hasonló, de részletesebb kép jelentkezik: CNH 22 (40), 19 (13), 20 (13), 19/20 (3), X (15+? vö. A. 20). Ezt az összetételt már nem lehet csupán a véletlennel magyarázni, mert a több-kevesebb hitelességgel teljesen feltárt sírmezők érmeanyaga is hasonlóképpen csoportosul. 13 lelőhely (A. 5, 9, 14, 17, 21, 22, 29, 32, 34, 36, 42, 43, 57) 81+? (vö. A. 9, 21, 43) temetkezésében, valamint az ugyancsak teljesnek tekintendő települési leletben (A. 31) egyező jellegű volt az érmék megoszlása: CNH 22 (68), 19 (22), 20 (12), 19/20 (4), X (10). Túlmutat az egyes típusok véletlenszerű jelentkezésének feltételezhetőségén az a tény is, hogy a teljesen kiásottnak ítélhető temetők egy részének nagy mennyiségű temetkezéseiben (vö. A. 5, 9, 17, 21, 22, 29, 32, 57) a halotti obulus-adás kétségtelenül szubjektív gyakorlata[117] ellenére az egymást követő uralkodók veretei csaknem folyamatos sorban és viszonylag nagy példányszámban láttak napvilágot, tehát egy-egy típus gyakoriságának — vagy ami a CNH 21 esetében alighanem már szembetűnővé vált: hiányának — valós oka lehetett.

3.2. Hasonló képet nyerhetünk a Kárpát-medencében felbukkant kincsleletek elemzéséből (2. ábra) is. A CNH 21-nek a nyitraludányi leletben (B. VII) való hiánya nem elegendő ugyanis a típus Salamon érmesorozatának végére sorolásához, s az alsóhelbényi kincsből (B. I.) való távolléte pedig ugyancsak elégtelen érv az I. Géza korabeli, sőt I. László uralkodásának elejére sejtett keltezéséhez. Hiába zárta ugyanis az elsőnek említett kincslelet érmesorát Salamon CNH 22 típusú veretének 209, a másodikét pedig I. Géza CNH 24 típusú érméjének 31 példánya, azt sugallva, hogy az állományukból kimaradt CNH 21-t csak *ezután* kezdhette Salamon veretni, az idő-

		I	P	AS	A		Bd	B		S		Gd	G				L						K	E	X	Ö
	GCHN	1	8	10	11	12	15	16	19	20	22	23	24	24A	25	26	27	28	31	32	33	36	37	38			
B. VI	Mosony						163		6																		169
B. V	Hódmező-vásárhely	25	58	1	326	1072			1	59																	1542
B. VII	Nyitraludány		3	1	5	13	1		2	10	209																244
B. II	Apagy										82																82
B. I	Alsóhelbény	2					18	1			191	1569	31													45	1857
B. III	Dömsöd						10	5	20	9	6				1												51
B. IV	Felvidéki		1				3		3		9		144	4	35	98	276	121	368		24	5			7	200	1632
B. VIII	Székesfehérvár v.										1	2			1	11	11	6		114	123	12	1	24		70	377

2. ábra
Salamon érméit is tartalmazó kincsleletek összetétele (a rövidítések feloldása a szövegben)

közben napvilágra került többi kincslelet alapján bízvást elvethető ez a feltételezés. A korábban záruló (?) mosonyi (B. VI) és az egynemű vereteket tartalmazó apagyi (B. II) kincs témánk szempontjából közömbös, a hódmezővásárhelyi (B.V) viszont a nyitraludányival egyező záródású, tehát e három leletből új következtetés nem nyerhető. Lényeges azonban, hogy az I. László uralkodásának elején földbeásott, s a 11. század derekától forgó érmékből összegyűlt dömsödi (B III), továbbá az ugyancsak az ő királysága utolsó éveiben elrejtett, s az egész 11. századot átívelő összetételű felvidéki (B. IV), valamint a Kálmán korában elásott, de még éppen Salamon-verettel induló Székesfehérvár-vidéki (B. VIII) érmekincsekben egyetlen CNH 21 típusú példány sem került elő. Sokatmondó az említett 8 kincslelet Salamon érméinek megoszlása is: CNH 22 (557), 19 (32), 20 (19)![118]

3.3. Mivel a Kárpát-medencén kívüli kincsekben szereplő Salamon- érmék többségének (8+5) típusa ismeretlen, s a maradék (C. L-1 11, 12, 13, N-1, 2) felhasználható anyaga is igen csekély, bizonyító értéke is hasonló. Mindenesetre CNH 21 ezek körében sem bukkant fel, a típusok eloszlása viszont kissé eltér a korábban tárgyaltakétól: CNH 19/20 (4), 22 (4), 19 (3), 20 (2).

3.4. A fentiek összefoglalásaként megállapítható, hogy a katalógusban összegyűjtött leletanyag 804 meghatározott típusú Salamon-érméje az alábbi csoportosulású volt: CNH 22 (674), 19 (73), 20 (46), 19/20 (11), vagyis a CNH 21 teljesen hiányzott belőle!

Honnan ismerjük egyáltalán ezt a típust? Rupp Jakabnak 1841-ben négy változatban kilenc példányról volt tudomása különféle gyűjteményekből,[119] Hóman Bálint viszont csak nyolc érme adatait tudta megszerezni.[120] Jeszenszky Géza ugyancsak kilenc példányt ismert, de forrásaira nem utalt.[121] Jelenleg a — kincsleleteket leszámítva — 158 Salamon- érmével (CNH 22 /77/, 19 /50/, 20 /25/, 21 /6/) rendelkező MNM Éremtára[122] tehát mindössze hat, a fentiek egy részével nyilvánvalóan azonos darabot birtokol, lelőhelye egynek sincsen, s a származásukról sem maradt fenn semmiféle használható adat.[123]

4. A CNH 21-re tervezett, majd a 19-20, 22-re vonatkozó adatokkal is kibővített áttekintést követően felvetődik Salamon vereteinek időrendi kérdése is. A király pénzeinek sorrendje bizonytalan, s a kezdettől fogva érvényes felfogás az uralkodó pénzújító- pénzrontó tevékenysége eredményét veretei súlyának, s ezzel együtt értékének fokozatos csökkenésében vélte felismerni, amint arról a bevezetőben már részletesen volt szó. Sajnos e kérdésben a régészeti anyag bevonása nem hozott új bizonyítékokat. Jóllehet, 14 sírban és 1 településről való házleletben a király érméi többedmagukkal kerültek elő, a legtöbb esetben vagy egynemű érmékből volt több a temetkezésben (A.22: 378. sír, 23, 25, 32: 335. és 482. sír,50: 45. sír, 57: 24. sír), ill. a leletben (A. 31), vagy pedig a meghatározható példányt besorolhatatlan töredék kísérte (A. 6: 25. sír, 32: 93. sír, 45). Csupán egy-egy biharkeresztesi és halimbai sír bizonyítja a CNH 19 és 20, ill. 19 és 22 alkalomszerű együttes forgalmát (A. 5: 95. sír, 22: 638. sír), és ugyancsak mindössze két temetkezésben tártak fel eddig Salamon veretévek együtt más uralkodó pénzét: mindkétszer I. László érméit. A mezőberényi temető 43. sírjában (A. 33) a CNH 22 kíséretében CNH 26 és 36 (5) típusú vereteket, az oroszlámosi 2/1903. sírban (A. 37) a CNH 19 mellett egy-egy CNH 26 és 33 típusú érmét. Az általuk sugallt forgalmi idő ellentmondásos hosszúságú, mert a CNH

26 verése I. László uralkodásának elejétől a közepéig, a CNH 33-é az utolsó harmadától a végéig, a CNH 36-é pedig a második harmadtól a végéig keltezett a király pénzverését tárgyaló különféle nézetek szerint.[124] Ellentmondásos képet mutatnak a magyarországi köznép elemezhetően nagy sírszámú és sok érmét is tartalmazó temetőinek térképei úgyszintén, némelyikük talán jobban,[125] másikuk kevésbé[126] elfogadhatóan tanúskodva a hagyományos CNH 19, 20, 22 idősorrend mellett. Utóbbinak nem ellentmondó következtetést néhány kincslelet értékeléséből is levonhatunk, amennyiben eltekintünk előkerülésük és begyűjtésük bizonytalanságára utaló körülményeitől. A mosonyi kincs (B. VI) a CNH 19 Salamon első vereteként való elismerését alátámasztani látszik. A tisztán CNH 22 típusú érmékből álló apagyi kincs (B. II) földbe ásása talán kapcsolatba hozható az Osul-vezette kipcsak-kunok valószínűleg 1068. évi hadjáratával, amely Erdélyen keresztül Biharig, sőt a Nyírségig is elhatolt.[127] E feltevést elfogadva az 1068 év terminus ante quem dátuma lehet a CNH 22 verésének, s ez nem mondana ellent a Györffy György számította kétévenkénti pénzkibocsátás elméletének.[128] A hódmezővásárhelyi kincs (B. V) lelőhelye messze esik az említett hadjárat útvonalától, így elásásának okáról nem lehet nyilatkozni. A dömsödi (B. III) és nyitraludányi (B. VII) kincs elrejtése talán kapcsolatban állhatott Salamon és a hercegek 1074-beli háborújával, az előbbi a király Székesfehérvár felé való visszavonulásával, az utóbbi a későbbi eseményekkel, de a fenti három kincsleletből a pénztípusok sorrendjére vonatkozó következtetés — véleményem szerint — nem vonható le!

4.1. Áttekintésen végén néhány szót Salamon érméinek külalakjáról! A király vereteit több jellegzetessége hozzáköti elődei és utódai érméihez, több pedig elkülöníti azoktól. Csatlakozó vonásnak tekinthető az előlapi körirat szokásos, a király nevével kezdődő (CNH 19, 20 — vö. CNH 1, 8, 15, 16, 24, 25), ill. azt a REX címmel megelőző változata (CNH 21, 22 — vö. CNH 10-12, 23), a hátlapi érmekép hagyományos rajza (CNH 19-22), valamint a hátlapi körirat némely változata (CNH 21, 22: PANONAI, PANONIA — vö. CNH 23). Többségében vannak azonban az elkülönítő jellegzetességek! Salamon összes veretének előlapi érmeképe előzmény nélküli a 11. századi magyar pénzverésben, s közülük csak a CNH 21 királyfeje — a két kísérő keresztecske nélkül — jelent meg később I. László (CNH 27, 28), Kálmán (CNH 40), II. István (CNH 39) stb. veretein. Meglepő, hogy az előlapon a király neve — s csak kizárólag Salamon érméin! — a szokásos nominativus helyett dativusban jelentkezik: SALOMONI REX (CNH 19, 20), ill. REX SALOMONI (CNH 21, 22) alakban.[129] A hátlapi köriratok között páratlan a +PANONIA TERA változat (CNH 20), elüt a többitől a +PANNONEIA szóalak is (CNH 19 — vö. CNH 12, 24: +PANONEIA), s ugyancsak egyedülálló a +PANONIA szó három sorba tördelt elrendezése (CNH 22).[130] Említésre érdemes, hogy a Jeszenszky Gézának Géza és I. László érméi csoportosíthatóságára vonatkozó megfigyeléseit[131] feleleventő Vadász György arra a felismerésre jutott, hogy a 11. századi magyar veretek egy részét a verőhelyük készítményeinek stílusa szerint lehet osztályozni: a dukátus területén működő hercegi verdéből valókra (Béla és Géza dux egy-egy, ill. I. László öt típusa: CNH 15, 23, 25-28, 36), valamint a királyság területén tevékenykedő királyi verdéből származókra (I. Béla és I. Géza egy-egy, ill. I. László további öt típusa: CNH 16, 24, 31-34, 37).[132] Nem véletlen, hogy a század második felére jellemző folyamatosságba Salamon ér-

méi egyáltalán nem illeszkednek be. Hóman Bálint egykori véleménye nyomán ma is érvényes az a felfogás, amely e különállást német hatással magyarázza. Hóman Bálint a koronás királyfejet általános, a térdalakot ritka német típusnak határozta meg,[133] s a CNH 22 hátlapi érmeképét pedig kölni mintával, közelebbről Hanno kölni érsek (1056–1075) — Salamon sógorának és támogatójának, IV. Henrik király és császárnak (1056–1084–1105) nevelője — érméi hátlaprajzának átvételével magyarázta.[134] A német hatást teljes joggal hangsúlyozta legutóbb Györffy György is, rámutatva, hogy az az érmeképekben, a pénzújítás rendszerének bevezetésében mutatkozott meg.[135] Györffy György nem tért ki az érmeképek feltételezett kölni vonatkozásaira — véleményem szerint helyesen —, mert a kétségtelen német hatás részletei még további vizsgálatot igényelnek! Ugyanis a CNH 19-20 érmeképe — a király térdalakja átlósan kitölti az érme közepét, mindkét keze imádkozó (orans) tartásban felemelt, teste négy szakaszra tagolja a köriratot — gyakorlatilag ismeretlen a német pénzverésben. Ha hasonló helyzetben ábrázoltak uralkodót, akkor az jelvényeit (jogar, országalma, lándzsa stb.) tartja.[136] Ugyanez érvényes a CNH 22 középső vonalkörbe komponált, felemelt jobb karú, baljában keresztet tartó király mellképére is. A német uralkodók veretein a fenség ilyen kompozícóiban szintén a jelvényeit tartja; helyi előkelőség érméin bukkan fel hasonló alak: jobbjában karddal, s felemelt, üres bal kézzel.[137] Teljesen általános viszont a középső vonalkörben ábrázolt nyakas királyfej, de alaposan lecsökkenthetjük példányai mennyiségét, ha a kétoldalt jelzett kis keresztet — egyezően a CNH 21 érmeképével — is figyelembe vesszük.[138] Végezetül szinte még gyakoribbnak tűnik a verőhely megnevezésének több sorba tördelt kivitele,[139] tehát a kölni megfelelő kizárólagos említése a szóbajöhető lehetőségek szükségtelen szűkítése!

5. Áttekintésem váratlan eredménnyel, a CNH 21 típusú érmének a korszak temetőiben és érmekincseiben való teljes hiánya kiderülésével zárult. Világossá vált, hogy e pénz 1074–1080 közötti pozsonyi verésének feltételezése mindössze két akkor ismert Pozsony-környéki kincslelet (B. I, VII) részben hiányosan ismert összetételéből levont téves következtetésre épült. Nagyon valószínű, hogy ha ezek a kincsek az ország másik részében láttak volna napvilágot, akkor fel sem merült volna a CNH 21 állományukból való hiányának egyébként igen találó magyarázata, mint ahogy a CNH 19A ugyancsak általános hiányával kapcsolatban senki sem érezte szükségét eseménytörténeti alapozottságú indoklásnak.[140] Adatgyűjtésem lelőhelyeinek térképre rajzolásakor (3. ábra) a CNH 19, 20, 22 típusok elterjedésében[141] nem lehetett jelentős különbséget megfigyelni — talán csak a CNH 20 jelentkezett valamivel szűkebb határok között —, s a Pozsony környékéről való lelőhelyek érmeanyaga még erőteljesebben utalt a CNH 21 hiányára. Nem igazolódott tehát az a reális régészeti prekoncepcióm, hogy a pozsonyi várba zárt, Salamon-király feltételezet utolsó érmének csakis szűkkörűnek ítélhető forgalmát a környék temetőiben nyugvók halotti obulusaival lehetne bizonyítani.

A CNH 21 viszont mégis létezett! A vele kapcsolatban felvetődött kérdések tisztázása megköveteli, hogy folytatódjék Salamon érméinek a régészeti lelőhelyek, a vidéki múzeumok és a magángyűjtők anyagára is kiterjedő közreadása. Az időrenddel kapcsolatos jelentőségére tekintettel kívánatos volna az egyes típusok átlagsúlyának és finomságának korszerű vizsgálata.[142] Végezetül hasznos lenne áttekinteni Salamon

3. ábra
Salamon érméinek leletei a Kárpát-medencében

Jelmagyarázat: ▽ — CNH 19, △ — CNH 20, ○ — CNH 19/20, □ — CNH 22, ◇ — meghatároz(hat)atlan típusú; az előbbi jelekbe írt számok a darabszámot mutatják; a lelőhelyek sorszámai — 1-62, I-VIII — a katalógus számaival azonosak.

életének a pozsonyi várban történt eseményeit. Ugyanis ahhoz, hogy az előzött király itt hat évig meghúzhassa magát, I. Géza és I. Lászlónak a jelenleg feltételezettnél jóval jelentősebb segítő közreműködésére volt szükség.[143]

Függelék

A Szerkesztő szívességéből módom nyílott a leletlista időközben szerzett adatokkal való kiegészítésére oly módon, hogy az értékelésben és a lelőhelytérképen ezeket már nem szerepeltettem. Az alábbiakból kitűnik, hogy mondanivalómat amúgy sem befolyásolták:

63. KISKUNFÉLEGYHÁZA (B-K) — PÁKA, DÓSA TANYA: közöletlen temető érmékkel, köztük S (4).

25: 20, *30:* 22 (2), *40:* 19.[144]

64. LAJTAÚJFALU (Neufeld an der Leitha, Bez. Eisenstadt- Umgebung):

szórvány: 19/20.[145]

65. LÁSZLÓFALVA (B-K) — HOMOKBÁNYA: közöletlen temetőrészletben 4 érme: I (1), Bd (1), S (2).

7: 19/20, *20:* 20, valamint Bd-15.[146]

Neufeld an der Leitha 1. Lajtaújfalu

66. ÖRMÉNYKÚT (Bé) — 13. LELŐHELY: közöletlen temetőrészletben:

19: 19.[147]

41. POZSONY–DÉVÉNYI VÁR: a katalógus főszövegének helyesbített adatai:

1921–22 II. B (korábban tévesen A és S nem létezett, közös veretének jelezve), *szórvány/1970:* 22, *B-F kutatóárok/1971:* 22, *E kutatóárok/1971:* 20, 22 (2), és L (1), *45/1981:* 19.[148]

67. SZEGVÁR (Cs) — OROMDŰLŐ: közöletlen temető érmékkel: *289:* 20.[149]

59. TÖRÖKSZENTMIKLÓS — SZENTTAMÁS: az itt előkerült érmék egyike: 20.[150]

VISEGRÁD (Pe) — VÁRKERT: A temetőrészletben talált Salamon-érmék említése téves![181]

68. Újabb ismeretlen lelőhelyű példányok:

a. Arany János Múzeum, Nagykőrös: S-22 (2),[152]

b. Nyitra (Nitra): magángyűjtemény: S-22.[153]

c. Móra Ferenc Múzeum, Szeged: S-21. lt. sz.: N. 62.1.21.[154]

JEGYZETEK

[1] *Stephanus Schoenwisner:* Notitia Hungaricae rei numariae ab origine ad praesens tempus. Buda 1801, 106-108, I.t.20-23. = CNH 22, 22A, 19, 20 (a továbbiakban: *Schoenwisner* 1801). A CNH a Réthy-féle érmekorpusz sor- és ábraszámaira való utalás, vö. *Réthy László:* Corpus nummorum Hungariae, — Magyar egyetemes éremtár. Budapest 1899 (továbbiakban *Réthy* 1899).

[2] *Stephanus Schönwisner:* Catalogus numorum Hungariae ac Transylvaniae Instituti Nationalis Széchényiani. Pest 1807, 34-35, I.t.1-4. = CNH 21, 22, 20, 19 (a továbbiakban *Schönwisner* 1807).

[3] Weszerle József: hátrahagyott érmészeti táblái (1838). Pest 1873, V.t.1-27, VI.t.22-27. = CNH 19–20, VI.t.1- 21.= CNH 22, VI.t.28-30. = CNH 21.

[4] *Rupp Jakab:* Magyarország ekkorig ismeretes pénzei lerajzolva, történeti 's pénztudományi kútfők után megmagyarázva. Buda 1841, 18-25, Rupp I-IV. nemű Salamon-érméi = CNH 19, 20, 22, 21.

[5] *Réthy* 1899, 12-13, vö. 1. jegyzet!

[6] Utalás a katalógusra!

[7] *Gohl Ödön:* Salamon-korabeli éremlelet Nyitra-Ludányban. NK 7 (1908) 103-104 (a továbbiakban *Gohl* 1908).

[8] *Gohl* 1908, 103-104.

[9] *Hóman Bálint:* Magyar pénztörténet 1000–1325. Budapest 1916, 194-195 (a továbbiakban *Hóman* 1916).

[10] *Hóman* 1916, 198, 225.

[11] *Hóman* 1916, 205-206.

[12] *Hóman* 1916, 206, 225, 227: 1. jegyzet. A CNH 19A-ról *uo.* 194, 208, 212, 224.

[13] Hóman Bálint e számításoknál saját átlagsúly- méréseinek eredményeitől — *Hóman* 1916, 208-211. — eltérő, Salamon elődeinek pénzeivel egyeztetett átlagsúlyokkal — vö. *Hóman* 1916, 216, 218, 224-225. — dolgozott, ezek ismeretében a 226. oldalon lévő táblázatának minden adata utánaszámolható. Az átlagsúly csökkenéséből az ezüsttartalom s az ezüstérték csökkenése következett, de a pensában bemutatott értékvesztés bizonyításához *fel kellett tételeznie,* hogy a hagyományos pénzlábú CNH 19, 22 és 21 esetében 60, míg a könnyebb pénzlábú CNH 20, 22A, 22B esetében 80 db tett ki egy pensát: *Hóman* 1916, 226-227.

[14] *Hóman* 1916, 228.

[15] „Szinte természetes, hogy atyja halála után Salamon, vagy inkább német gyámjai, tekintettel a körülményekre és politikai helyzetére, kénytelenek voltak a pénzlábat erősen csökkenteni. Első kibocsátása a Corpus 19. szám 0,6925 gr.-os átlagsúlyával még atyja nyomdokain jár, de fokozatosan leszáll, és utolsó, legelterjedtebb pénzének, a Corpus 22. számnak 219 lemért darabjának átlagsúlya már csak 0.4964 gr.

Béla, kinek országrésze a legszorosabb gazdasági kapcsolatban állott az anyaországgal, területén fenntartotta Endre haláláig annak nehéz pénzlábát. Mikor a trónra került, és a királyságban Salamon könnyebb pénzláb szerint kezdett pénzt verni, nagy károsodás nélkül Béla se tarthatta fenn I. Endre nehezebb pénzlábát, és királyi címmel kisebb értékű pénzt bocsátott ki. Ez a Corpus 16. számú +BELA REX köriratú (a hátlap nem változik) 0,5120 gr.-os denár, értéke megfelel Salamon 20., 21. és 22. számú pénzei átlagának = 0,5206 gr.-nak.": *Jeszenszky Géza:* A vezérek pénzverése. NK 40 (1941) 25 (a továbbiakban *Jeszenszky* 1941).

[16] *Unger Emil:* Magyar éremhatározó. I. Budapest 1958: a 19A és a 22A-B változatokról nem vett tudomást, s az ő U 8-11. típusa = a CNH 19, 20, 22, 21 típussal!

[17] *Lajos Huszár:* Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute. Budapest 1979, 34. Az ő H 14-17. típusa = a CNH 19-22. típussal.

[18] *Kristó Gyula:* A 11. századi hercegség története Magyarországon. Budapest 1974, 89, 93., és *uo.* 30. jegyzet.

[19] „...a veretek súlya igen eltér egymástól, és csökkenő tendenciát mutat: 0,67, 0,49, 0,60, 0,41, 0,37, (0,57, 0,36) gramm. A veretek egymásutánja a leletegyüttesekből csak hozzávetőlegesen állapítható meg; a két utolsó veretből olyan kevés maradt fenn, hogy elhelyezésük bizonytalan.": *Györffy György:* Az új társadalmi rend válsága. Trónküzdelmek. MoT 1. Budapest 1984, 873 (a továbbiakban *Györffy* 1984). Az átlagsúlyok a *Hóman* 1916, 208-208. oldalon lévő táblázat megfelelő adataiból kerekítettek, s az alábbi típussorrendet adják: CNH 19, 20, 22, 22A, 22B (21, 19A).

[20] *Györffy* 1984, 872-873.

[21] *Szőke Béla Miklós–Vándor László:* Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője. FontesArchHung Budapest 1987, 78 (a továbbiakban *Szőke–Vándor* 1987).

[22] vö. *Györffy* 1984, 881-886; *Györffy György:* A magyar állam megszilárdulása. MoT 1. Budapest 1984, 896–897; Képes Krónika (Chronicon Pictum). Budapest 1964, 116-132. fejezet.

[23] *Eva Kolníková:* Obolus mŕtvych vo včasnostredovekých hroboch na Slovensku. SlovArch 15 (1967) 191, 198 (a továbbiakban *Kolníková* 1967). A *123:* 22. feloldása: *123. sír:* Salamon CNH 22 típusú érmével.

[24] *5:* L-31 (feloldása: *5. sír:* I. László CNH 31 típusú érmével) *23:* L-25, *52:* L-26. *Kiss Attila:* Baranya megye X–XI. századi sírleletei. MhkÁtl 1. Budapest 1983, 44-50 (a továbbiakban *Kiss* 1983).

[25] *3:* X, *27:* L-36, *31:* Bd-15, *32:* L-25, *40:* L-25, *57:* X, *58:* X, *76:* II. B-57, *99:* A-14, *114:* L-36. *Trogmayer Ottó: X–XII. századi magyar temető Békésen. MFMÉ (1960–62) 34.*

[26] Roska Márton ásatásai még közöletlenek, a sírszámokat nem ismerjük, s nem minden érme CNH számát közölték. 1924. évi ásatás: A-12 (2), L-26?, -28, -30, -31, -33 (2), -36 (2), L?; 11. sz. utolsó negyed; K-38, -42, -46 (3), K?; II. B-57 (2); 12. sz. -75 (2), -83, -87 (2), -118 (2), -119, -129, -131 (2), -143, -145 (2), -146, -157, -169; L-II. G; III. A?; X. — 40 érme.

1925. évi ásatás: K-47; 12. sz. -88, 119, 125B, 132, 146, 157; 12. sz. — 8 érme. *Ion Sabău*: Circulaţia monetara în Transilvania secolelor XI–XIII, în lumine izvoarelor numismatice, StCercNum 2 (1958) 286 (a továbbiakban *Sabău* 1958).

[27] *1:* I-1, *5:* A, *10: I-1 (2), 20:* P-8, *25:* X, *31: I-1, 36:* P-8, AS-10, *38:* P-9, *42:* L-27, *44:* X, *46:* I-1 (2), *50:* A-11, *56:* X, *58:* X, *61:* K?, *62:* X, *63:* I-1, *72:* L-27, *73:* X, *77:* X, *78:* A-11, X, *80:* L-36, *89:* A-13, *93:* C- 24, *104:* G-24, *107:* A-13, *110:* L-26, *119:* Bd-15, *120:* K-45, *123:* K-38, *127:* K-41, *130:* K?, *131:* Bd-15, *132:* Bd/B-15/16, *133:* B-16, *143:* L-36, *150:* L-26, *162:* L-29, *174:* L-36. Az adatokat Mesterházy Károly szívességének köszönhetem. A temetőtérkép: *Kovács László:* Régészeti jegyzetek I. László Király érméinek sorrendjéhez. NK 88-89 (1989–1990) 3. á. (a továbbiakban *Kovács* 1990).

[28] *4:* L-36, *9:* I-1, *15:* X, *17:* P-8, A-11, *23:* A-14, *28:* B-31 (sic!), X, *30:* X, *37:* I-3, *45:* A-11, *47:* I-1, *48:* Bd- 15, X (2), *50:* I, *51:* A-11, *53:* L-36, *54:* P-9, X, *56:* római (2), *61:* I-2, szórvány: L-31. *Széll Márta:* XI. századi temetők Szentes környékén. FA 3-4 (1941) 245-252 (a továbbiakban *Széll* 1941).

[29] *Fehér Géza–Éry Kinga–Kralovánszky Alán:* A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád- kori sírleletei. RégTan 2 (1962) 27-28: 157: sz. (a továbbiakban *Fehér–Éry–Kralovánszky* 1962); MNM Középkori Osztály lt. sz.: 59./1903.3-25.

[30] *VII:* I-1, *14:* Gd-23, *46:* Gd- 23. *Cs. Sós Ágnes:* A csátaljai árpádkori temető. FA 22 (1971) 118.

[31] *25:* I-1, *26:* I-1, *29:* A-11, *43:* B-16, *44:* A-11, *46:* Bd-15, *49:* K-45, *61:* L-31, *71:* L-31, *84:* L-31, *102:* X, *103:* A-12/14, *109:* X, *117:* A-12/14, *120:* L-31, *138:* I-1, *168:* Bd-15, *293:* L-31, *295:* L-31, *296:* II. B -59, *300:* I-3, *313:* L-35?, *326:* L-33, *357:* Vilmos, Raul, *574:* Raul, *854:* L-31. *Mária Rejholcová:* Výskum pohrebisko z 11. storočia v Čakajovciach. AVANS 1974, Nitra 1975, 87-89; *Eva Kolníková:* Prírastky mincí v Archeologickom Ústave SAV v roku 1976. AVANS 1976. Nitra 1977, 173; *uő.:* Prírastky... v roku 1977. AVANS 1977. Nitra 1978, 145; *Jozef Hlinka–Eva Kolníková–L'udmila Kraskovská–Jozef Novák:* Nálezy mincí na Slovensku. 3. Bratislava 1978, 44: 137. sz. (a továbbiakban *Hlinka–Kolníková–Kraskovská–Novák* 1978); *Eva Kolníková:* Prírastky... v roku 1979. AVANS 1979. Nitra 1980, 112; *uő.:* Prírastky... v roku 1980. AVANS 1980. Nitra 1981, 138; *Eva Kolníková–Jan Hunka:* Prírastky... v roku 1986. AVANS 1986. Nitra 1987, 57 (a továbbiakban *Kolníková–Hunka* 1987). Az 1974. és 1976. évi ásatások sironként közöletlen érmeanyagát az ásató még meg nem jelent kéziratában tanulmányozhattam, ezt Mária Rejholcovának ezúton is megköszönöm, vö. *Mária Rejholcová:* Obolus mftvych na pohrebisku v Čakajovciach.

[32] *Kiss* 1983, 52.

[33] *Szórvány:* L-36, 11–12. sz. (3). *Hegedűs Katalin:* Derekegyház-Ibolyásdomb. RégFüz I:35 (1982) 88-89; *uő.:* A derekegyház-ibolyásdombi feltárások. MkCsongrád 1981. Szeged é.n., 5.

[34] *Fehér–Éry–Kralovánszky* 1962, 31: 222. sz. Az adatokat Kürti Béla és Nagy Ádám szívességének köszönhetem!

[35] *S. Lovag Zsuzsa:* Dömös-Alsóföldek. RégFüz I:32 (1979) 88-89. Az adatokat S. Lovag Zsuzsa és Horváth István szívességének köszönhetem!

[36] *Hlinka–Kolníková–Kraskovská–Novák* 1978, 47-48: 153. sz.: sír- és CNH-szám adatok nélkül. Az itt közölt adatot Alexander Ruttkay szívességének köszönhetem!

[37] *4:* X, *6:* X, *13:* X, *14:* X, *20:* X. Az adatokat Medgyesi Pál és Jankovich B. Dénes szívességének köszönhetem. I. Béla denárait is említi: *Fehér–Éry–Kralovánszky* 1962, 34: 274. sz. Az 5. sír érmejének kísérő céduláján lévő megjegyzés szerint: „valószínűleg Salamon denár, talán CNH 21 (?). Igen erős oxidáció miatt nem lehet tovább tisztítani." A kényszerűségből elvégzett tisztítás nyomán valószínűbb, hogy az érme CNH 22 típusú volt! Somlósi Éva segítségét ezúton is megköszönöm.

[38] *10:* I-1, *36:* X, *57:* I-1, *62:* I-1 (2), *67:* I-1, *68:* X, *79:* A-11, *81:* I-1, *83:* I-1, *87:* A-11, *89:* A-11, *90:* I-1, *110:* A-12, *117:* I-1, *127:* A-11, *144:* római (4), *233:* L-36, *237:* A-11, *243:* I-1, *245:* A-11, *246:* A-11, *249:* A, *254:* I-1, A-11, *264:* A-12, *266:* P-9. *Dombay János: Árpád-kori temetők Baranyában. I. JPMÉ 5 (1960) 140.*

[39] *17:* A-11, *41:* I-4, *52:* A-12, *58:* AS-10, *64:* P-8, *105:* X, *144:* X, *172:* X, *212:* L-33, *230:* X, *337:* L-36. *János Nemeskéri–Pál Lipták–Béla Szőke:* Le cimetière du XIe siècle de Kérpuszta. ActaArcHung 3 (1953) 289.

[40] *1:* L, *28:* L, *31-32:* L, *32:* 12. sz. -76, *37:* 12. sz. -76, *58:* K-46, szórvány: Vencel-382. *Kolníková* 1967, 191, 198-199, 202. A László érméket sírszám nélkül, típus szerint is megadta: L-28, -29, -33: *Kolníková* 1967, 198.

[41] *Mircea Rusu:* Cetăţile Aradului. Ziridava 12 (1980) 166.

[42] *19:* L-33, *31:* X, *48:* L-28, *56:* L, *79:* L, *110:* A, *129:* X, *147:* L, *163:* L. *Makkay János–Jankovich B. Dénes–Szőke Béla Miklós:* Endrőd-Szulyókereszt. RégFüz I:31 (1978) 81-82. Az adatokat a szerzők szívességének köszönhetem!

[43] Az adatot Mesterházy Károly segítségével helyesbítettem, vö. *Mesterházy Károly:* Győr-Pósdomb. RégFüz I:27 (1974) 132.

[44] *M. Blăjan–A.* Popa: Cercetările archeologice de la Alba Iulia — „Stația de salvare". Recherches archéologiques à Alba Iulia — „Stația de salvare". Materiale şi cercetări arheologice a XV-a sesiune anuală de rapoarte. Bucureşti 1983, 377, 380; *Bóna István:* Daciától Erdőelvéig. A népvándorlás kora Erdélyben (271–896). Erdély története. Főszerk.: Köpeczi Béla. 1. Budapest 1986, 219 (a továbbiakban *Bóna* 1986).

[45] *1:* L, *20:* G-24, *74:* A-12, *91:* Bd-15, *130:* L-27, *150:* L-36, *152:* Gd- 23, *169:* L-36, *172:* L-26, *175:* L-26, *224:* Gd-23, *240:* L-26, *249:* A-12, *251:* X, *256:* Bd-15 (2), *264:* II. B -57, szórvány: dirhem. Az 1-279. sír anyaga: MNM Középkori Osztály lt. sz.: 84.1.1.A — 84.116.A, vö. *Fodor István:* Hajdúdorog-Temetőhegy. RégFüz I:38 (1985) 75; I:39 (1986) 64; I:41 (1988) 61-62. Az adatokat Fodor István szívességének köszönhetem!

[46] *23:* B-16, *107:* L-33, *109:* L- 34, *110:* L-34, *158:* A-12 (2), *213:* római, *230:* római, *254:* II. B - 57, *326:* L-32, *331:* L-29 (2), *332:* L-33, *333:* L-33, *334:* L-29, *341:* L-34, X, *350:* L-29, *359:* A-11, *372:* A-12, *394:* római (2), *423:* római, *449:* Bd- 15, *482:* Bd-15, *487:* L-33, *489:* L-32, *490:* L-34, *494:* K-45, *513:* Bd-15, *559:* L-32, *588:* L-34, *590:* L-32, *606:* római, *625:* I- 1, *635:* A-12, *770:* A, *775:* I. Berengar (2), Provence-i Hugo (3) *793:* L-33, *794:* L-29, *807:* A-13, *859:* Provence-i Hugo, *917:* 10. századi karoling veret: *Gyula Török:* Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert. ArchHung 39 (1962) 51-52, 95-100.

[47] *13:* X, *16:* P-8, *25:* X: *Banner János:* Ásatások a hódmezővásárhelyi határ batidai és gorzsai részében. Dolg 9-10 (1933–34) 265-270.

[48] *18:* I: *Banner János:* A hódmezővásárhelyi múzeum ásatásai 1935-ben. Dolg 13 (1937) 66-68, 77.

[49] *13:* VII. Bíborbanszületett Konsztantinosz és II. Romanosz, *38:* I?: *Párducz Mihály:* Árpádkori temető Hódmezővásárhely-Kopáncson. Dolg 19 (1943) 1983, 185, 188; vö. *László Kovács:* Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. FontesArchHung (1989) 32: Nr. XLV.

[50] *B. Nagy Katalin–Révész László:* Hódmezővásárhely-Nagysziget. RégFüz I:41 (1988) 69. Az adatot Révész László szívességének köszönhetem.

[51] *Istvánovits Eszter:* Ibrány-Esbó halom. RégFüz I:40 (1987) 72. Az adatokat az ásató szívességének köszönhetem.

[52] *Csallány Dezső:* Kék-Telek dűlő. RégFüz I:20 (1967) 66; *Németh Péter:* Kék-Telekdűlő. RégFüz I.21 (1968). A közöletlen adatokat Németh Péter szívességének köszönhetem.

[53] *79:* I-1, *193:* Odo, *200:* Odo, *260:* Bd/B-15/16, *438:* I-1, *532:* I-1, *540:* Bd-15: *Eva Kolníková–Ján Hunka:* Prírastky mincí a medailí v Archeologickom Ústave SAV v roku 1985. AVANS 1985. Nitra 1986, 133; *Kolníková–Hunka* 1987, 58-59.

[54] *Gohl Ödön:* Éremleletek. NK 8 (1909) 144.

[55] Vö. *Fehér–Éry–Kralovánszky* 1962, 48: 571. sz. Nagy Ádám szíves tájékoztatása szerint, a lelőhelyen talált érmék adatai a leltárkönyvben, s az említésekben ellentmondásosak. 22 sírban 22 vagy 23 pénz látott napvilágot, ezek között Salamon verete nem szerepel!

[56] *P. Iambor - Ş. Matei:* Incinta fortificată de la Cluj-Mănăştur (sec. IX–XIV. AMN 16 (1979) 600, 620, 615: 6.t.4; *Bóna,* 1986, 221-222.

[57] *25:* A, *30:* A, *31:* I, A, *37:* I, A, *46:* I, *54:* A, *59:* A, X, *61:* I-1 (2), *62:* P?-8?, X, *64:* P-8, *66:* I-1 (2), P-8, *67:* A-11 (3), *90:* X, *101:* I-1, *105:* A-11, *106:* I-1, X, *110:* A-11 *111:* I-1, *113:* X, *114:* I-1, P-8, A-11 (2), *115:* I-1, *120:* I-1 (2), P-8, *121:* P-8 (2), A-11 (2), *126:* P-8, *132:* I-1, A-11, *134:* A-11 (2),

136: P-8, A-11 (3), *137:* I-3, *140:* I-1, *142:* I-3, *147:* B?- 16?, *150:* B-16, *151:* I-1, *153:* I-1, *154:* I-1 (3), *155:* I-1, P-8 (2), *160:* A-11, *163:* A-11, *164:* A-11, *171:* I-1, *173:* I-1, P-8, *175:* AS-10, *176:* P-8, *177:* A-11 (2), *180:* A-12, A-12/13, *181:* L-29, *198:* A-11, *199:* I- 1 (2), AS-10, *200:* A?-11?, *203:* L-31, *207:* I-1, *208:* A-11, *211:* A-11 (3), *214:* Bd-15 (2), *216:* L-36, *228:* L, *233:* L-36, *234:* Gd-23, *245:* A-12, *246:* A-12, X, *247:* L-33, *248:* X, *251:* L-30, *254:* A-11, *257:* Bd/B-15/16, *259:* L-29, *261:* L-29, *267:* L-28/29, *270:* L-30, *276:* L-29, X, *286:* L-26, *288:* L-26, 36 (2), *289:* Gd-23, G-24, *292:* Bd/B-15/16, *296:* L- 29, *299:* L-26, *310:* L-33, *312:* L-29, *317:* X (2), *327:* L-34, *332:* korabeli hamisítvány, *333:* A-11, *339:* L-33, *350:* L-33, *365:* L- 33, *382:* L-egykorú hamisítvány, *403:* P-8, *404:* A-11 (4), *405:* Bd/B-15/16, B-16 (2), *412:* X, *416:* A-11 (2), *417:* A-11, X, *424:* L-34, *443:* L-34, *445:* L-28/29, *451:* L-36, *452:* G-24, L- 25, *454:* K-38, *457:* X, *458:* K-korabeli hamisítvány, *460:* II. I, *461:* L-30, *467:* A-12 (2), *470:* A-12, *472:* A-11 (2), *473:* X (2), *486:* B-16, *491:* Bd-15, *494:* Bd-15, *495:* X, *512:* L-26, *515:* L-36, *520:* L-28, *522:* L-26, *524:* L-28, *526:* L-28, *528:* L-33, *532:* L-34, *534:* L-33, *537:* L-33, *538:* L- 33, *540:* L-33: Dienes István és Kovács László ásatása. Az érmék helyzetét bemutató temetőtérkép: *Kovács* 1990, 5. á.

[58] *Kiss* 1983, 177: 89. á., vö. *uo.* 93.

[59] *4:* K-45, *5:* L-34, *8:* L-26?, *10:* L-26, *19:* II. B -57, *23:* A-11?, *28:* Bd-15, *33:* L-34, *40:* G-24, *69:* L-29, *70:* II. B -57, *75:* L-34, *80:* K-43, *82:* L-34, *84:* II. B -57: MNM Középkori Osztály lt. sz.: 12./1944.

[60] *Mészáros Gyula:* A mözsi X-XI. századi magyar köznépi temető. SzekszárdiMúzÉvk 4–5 (1973–74) 15- 16.

[61] *Lovas Elemér:* Lelőhelykataszter. MNM Adattára 27.L.I.: 107; *Fehér–Éry–Kralovánszky* 1962, 59: 769. sz.

[62] *36:* római, *54:* L-33, *93:* A-11, *96:* A-11, *98:* K-41, *126:* A-11, *129:* Bd- 15, *149:* X: *Mária Rejholcová:* Pohrebisko z 10. a 11. storočia v Hurbanove-Bohatej. SlovArch 24 (1976) 207-208.

[63] *1/1903:* L-25, 26, *3/1903:* L-36, X: *Tömörkény István:* Oroszlámosi leletekről és ásatás a körösi iskolánál. ArchÉrt 24 (1904) 269; *Tömörkény István–Harsányi Pál:* A szegedi múzeumba került régipénz- leletek. NK 11 (1912) 12.

[64] *Patay Pál:* Oszlár. RégFüz I:23 (1970) 46. Az adatot az ásató szívességének köszönhetem!

[65] *2:* I-1 (3), P-8, *12:* A-12, *13:* L, *29:* Bd-15: Galván Károly és Wenger Sándor leletmentési jelentései: MNM Adattára 192.P.III., 287.P.IV; vö. *Gedai István:* A magyar pénzverés kezdete. Budapest 1986, 62, 65: 8. térkép. A Salamon érmét nem leltározták be az egri Dobó I. Vármúzeumba, amint arról Szabó J. József tájékoztatni szíves volt.

[66] 1894-ben: *?:* X; 1901-ben: *3:* (2), *4, 10, 18, 37, 38, 40:* (3), *41, 54:* B-16, *56, 57:* I-1, *67* = bizánci (1) I (2), P (1), A (5), Bd (1), S (2), L (1), X (2). 1902-ben: *2:* I-2, *5:* A-11, *7:* A-11, *11:* A-11, *13, 14, 23, 36, 38:* (2), *39:* (2), *54:* (2), *67, 74, 78, 79.* = I (1), A (3), S (7) L (6), S/L-22/?: *Nyári Albert:* Temető királyságunk első századából. ArchÉrt 22 (1902) 225, 227-241; *uő.:* A pilinyi árpádkori temető. ArchÉrt 24 (1904) 53, 56, 59-70-

[67] *Kolníková* 1967, 190; *J. Fundárek:* Ojedinelé nálezy mincí na Devíne. SlovNum 3 (1974) 197-198; *Veronika Plachá–Jana Hlavicová:* Výsledky archeologického výskumu na hrade Devín v roku 1980. AVANS 1980. Nitra 1981, 234-236; *uők.:* Výskum na hradu Devín. AVANS 1985. Nitra 1986. 197-199.

[68] 1943-ban: X (?), 1947-ben: *3:* X, *4:* L, 1974–76-ban: *3:* L-33, *8:* L-28/30, *20:* L-33, *29:* L-34, *43:* L-28, *58:* L-33, *59:* L-26, *64:* L-28/30, *80:* L-36, *82:* L-33, *92:* L-33, *97:* L-26, *102:* L-26, *106:* G-24, *107:* G-24, *110:* L-26, *113:* L-28/30, *115:* L-28/30, *117:* L-34, *119:* II. B -57, *120: II. B -57, 124:* L-34, *125:* K-43, *132:* L-28/30, *137:* II. B -57, *140:* L-28/30, *151:* L-33, *163:* L-32, *164:* L-33, *171:* L-27, *175:* K- 45, *177:* L-34, *178:* L-34, *181:* K-45, *182:* L-36, *185:* G- hamisítvány?, *186:* Gd-23, *190:* L-31: *Szőke–Vándor* 1987, 94. á. (tasakban).

[69] *M. Nepper Ibolya:* Püspökladány- Eperjesvölgy. RégFüz I: 31 (1978) 76-77; I: 32 (1979) 80; I:34 (1981) 78; I:35 (1982) 95; I:36 (1983) 73-74. Az adatokat az ásató szívességének köszönhetem.

[70] *11:* L-36, *13:* L-36? *14:* L-36: *B. Kutzián Ida:* Sárazsadány. RégFüz I:11 (1959) 27. Az adatokat az ásató szívességének köszönhetem.

[71] *22:* L, szórvány: L, X: *Mesterházy Károly:* A sárrétudvari (biharudvari) X-XI. századi temetők. BihariMÉ 2 (1980) 32-37.

[72] *12:* L-36, *46:* L-27: *Kiss Attila: A sellyei Árpád-kori temető. JPMÉ 12 (1967) 69-72.*

[73] *15:* I-1, *22:* A-12: *45:* A-12, *55:* I-1, A-11, *116:* A-11, *135:* A-11, *166:* A-11, *191:* X, *203:* Gd-23, *208:* K-45, *220:* X: MNM Középkori Osztály lt. sz.: 3./1945.

[74] *43:* L, *75:* Nagy Lajos, *101:* III. András, *132:* Nagy Lajos. Szórványok 1948-ban: K-85, II. B -59, IV. I -98, III. B -153, Zsigmond -II.129 (2), 1949- ben: római, S-22, L-28, K-49, -88, II. I -53, II. B -59, -88, II. G -65, IV. I -100, 12-13. sz. -123, V. I. -CNH II. 1, Nagy Lajos -II. 89a, Zsigmond -II. 121, -125c, -129 (22) Albert -II. 129 (2), 17–18. sz. (4): *O. Šafarik–M. Šulman: Hinga. Srednjovekovna nekropola kod Subotice. RVM 3 (1954) 14-26, 34-35.*

[75] Br. Bleuer Miklós, a megyei takarékpénztár igazgatója szerezte meg, s ajándékozta a múzeumnak: MNM É 32./1981.

[76] *20:* I-1, *27:* I-1: *Gömöri János: XI. századi temető Szakonyban. ComnArchHung (1984) 84-96.*

[77] *Tömörkény–Harsányi* 1912, 14; Rupp Salamon I. nemű veretéről: vö 4. jegyzet!

[78] *1:* X, *2:* L-31, *4:* A-14, *7:* A-11, *9:* A-14: *Szász Ferenc:* A szeghegyi árpádkori temető. Dolg 2 (1911) 303-309.

[79] *73:* római: *Széll* 1941, 234.

[80] 1879-ben: *?.* A, 1887-ben: *?:* II. B, *?:* II. B: *Pulszky Károly:* Az országos régészeti és embertani társulat... ArchÉrt 14 (1880) 39; *Pintér Sándor:* Nógrádvidéki régészeti kutatásairól. ArchÉrt 7 (1887) 430-431; *Nyári Albert:* Ásatás a szécsényi Kerekdombon (Nógrád m.). ArchÉrt 27 (1907) 224-225, 231.

[81] *9:* L-25/26, *19:* L-27, *63:* A, *64:* I, P: *Jan Pastor: Belobrdské pohrebište v Somotore. SlovArch 3 (1955) 276-285; Kolníková* 1967, 195, 198.

[82] *21:* L-33, *35:* A-12, *56:* A-12, *67:* I-1, *73:* L-33, *98:* I-1, *100:* A-11, *113:* L-31, szórvány: B-16. *Fehér–Éry–Kralovánszky* 1962, 80: 1134. sz.; MNM Középkori Osztály lt. sz.: 55.44.1.B — 55.73.1.B.

[83] *5:* A-11, *9:* L-26, *10:* X, *14:* A-12, *18:* X, *19:* X (2), *32:* L-26, *34:* L-26, *66:* L-29, *97:* L-36, *103:* A-12, *105:* Bd-15, *112:* A-12, *116:* X, *122:* L-28, *142:* L-36 (2), *150:* L-31, *153:* L-26, *180:* AS-10, *187:* Gd-23, *188:* L-31, *207:* A-11 (2), X, *223:* G-24, *231:* X, *245:* Bd-15: *Kovács László:* A tiszalúc-sarkad-pusztai (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) 11. századi magyar temető. ArchÉrt 113 (1986) 218-222; vö. *Kovács* 1990, 7. á.

[84] *Kolníková* 1967, 191, 198; *Fehér–Éry–Kralovánszky* 1962, 42: 420. sz.

[85] *Siklódi Csilla:* Törökszentmiklós- Szenttamás. RégFüz I: 37 (1984) 85. Az adatokat Laszlovszky József szívességének köszönhetem.

[86] *1:* X, *6:* Bd-15 (sic!), *23:* I- 1, *24:* I-1, *29:* I-1, *30:* X, *31:* A, *33:* A-12, *39:* I-1, *46:* bizánci: *Kővári Ernő:* Árpádkori sírok Vajdahunyadon. Dolg 4 (1911) 313; *Roska Márton:* Árpádkori temető Vajdahunyadon. Dolg 4 (1913) 169-181.

[87] Majer Ferenc váci gazdasági írnok ajándéka, teljesen vegyes, egy lelőhelyről nem származhatott anyagban: MNM É lt. sz.: 80./1877.13.

[88] Tévesen említi: *Ana-Maria Velter:* Unele consideraţii privind circulaţia monetară din secolele V–XII în bazinul Carpatic (cu o privire specială asupra teritoriului României). SCIVA 39 (1988) 20: 18. sz.; vö. *Jósika Aladár:* Árpádkori sírok Várfalván. Dolg 5 (1914) 121-122; *Roska Márton:* Árpádkori temető Várfalván. Dolg 5 (1914) 126-168.

[89] *Rhé Gyula:* Új árpádkori templommaradványok Veszprémben. Veszprémvármegyei Múzeum évi jelentésének irodalmi melléklete. 1929–30: 2. szám. Veszprém 1930, 10, 13.

[90] *Jeszenszky* 1941, 27: IV. táblázat nyomán. Az adatok ellentmondásosak. Jeszenszky Géza beszámolója szerint „Nyitra vármegyében a korosi plébániának Alsóhelbény határában fekvő földjén... a gőzeke szántás közben egy cserépedényt szelt ketté: nagy árpádkori érmekincs volt benne". 1742 érme a nagytapolcsányi járásbíróság közvetítésével a MNM-ba került, de Jeszenszky Géza ezen felül még mintegy 140, magángyűjtői kézre jutott példányról is tudomást szerzett, s ezek közül 95 ép darabot ismertetett: I-1 (2), Bd-15 (6), S-22 (5), Gd-23 (75), G- 24 (7): *Jeszenszky* 1914, 52. A MNM Éremtárában 1717 példányt leltároztak be: Bd-15 (12), B-16 (1), S-22 (186), Gd-23 (1494), G-24 (24): MNM Éremtára lt. sz.: B. 15/1914.1-5. Jeszenszky Géza 1941. évi adata tehát a maga 1914. évi meghatározásai és a múzeumi bejegyzés összevonásából keletkezett, elhagyva a gyűjtői kézen elkallódott 45 további darabot! A későbbiekben az Éremtárban is keveredhettek az érmék, mert a kéziratos érmelelet-jegyzékben csak utalás maradt az 1717-es számra, de valójában csak 1679 veret volt megtalálható: Bd-15 (12), B-16 (1), S-22 (56!!!), Gd-23 (1610!!!), vagyis csökkenés és szaporodás egyaránt bekövetkezett! Hóman Bálint Nyitrakoros lelőhelyről származtatta e kincset, jóllehet a *Jeszenszky* 1914-re való hivatkozásából az azonosság kétségbevonhatatlan!

Ő is tudomást szerzett a magángyűjtőkhöz került leletrészekről, s a többit Harsányi Páltól és más úton nyert értesülései alapján a következőképpen határozta meg: I-1 (2), Bd-15 (6), B-16 (1), S-22 (191), Gd-23 (1568), G-24 (30): *Hóman* 1916, 205: a táblázat II. lelete, és *uo.* 2. jegyzet. Hóman Bálint tévedését követően külön alsóhelbényi és nyitrakorosi leletet szerepeltetett: *Saltzer Ernő:* Árpádházi érmeleletek a statisztika tükrében. 2. rész. Az Érem 41:2 (1985) 1-5 (a továbbiakban *Saltzer* 1985), valamint a lelőhelyet tévesen Nyitrakarosnak is nevezve: *Gedai* 1986, 39; előbbi azonban ki is javította a hibát: *Saltzer Ernő:* Egy árpádházi pénzlelettel kapcsolatos tévedés helyesbítése. Az Érem 45:2 (1989) 6-7.

[91] *Jeszenszky* 1941, 17: IV. táblázat.

[92] NK 56-57 (1957–1958) 63.

[93] *Jeszenszky Géza:* Szent László korabeli magyar éremlelet és tanulságai. NK 38-39 (1939–1940) 26 (a továbbiakban *Jeszenszky* 1939–1940).

[94] *Bálint Alajos: A hódmezővásárhelyi éremlelet. Dolg 9-10 (1933–1934) 272-297. Bevezetőjében Bálint Alajos megemlítette, hogy a leletet tartalmazó edénynek csak töredékei kerültek elő, vagyis akár érmék is elkallódhattak belőle: Bálint 1933–1934, 272; vö. Jeszenszky* 1941, 27: IV. táblázat.

[95] *uo.*

[96] *Jeszenszky* 1941, 27: IV. táblázata alapján. Az adatok ellentmondásosak! Gohl Ödön sajtóhibásan 263 érme előkerülését említette az alábbi megoszlásban: P-8 (3), AS- 10 (1), A-11 (5), -12 (3), -13 (10), Bd-15 (1), S-19 (2), -20 (10), -22 (209), azaz 243 db: *Gohl* 1908, 102. A leltárkönyvben 245 db szerepel: P-8 (3), AS-10 (1), A-11 (5), - 12/14 (14), Bd-15 (1), S-19/20 (11), -22 (210): MNM Éremtár lt. sz.: B. 39/1908. Talán ugyancsak sajtóhiba a CNH 22-ből 289 db említése: *Saltzer* 1985, 3. Megemlítendő, hogy Jeszenszky 1941, 27: IV. táblázatában a CNH 22 209 példánya Géza dux CNH 23 típusú vereteinek oszlopába került! Vö. 122. jegyzet: 3.

[97] *Jeszenszky Géza:* Szent László korabeli éremlelet Székesfehérvár vidékéről. NK 41 (1942) 24-27: a leletből 299 db egyenesen, 8 pedig dr S.(oltész?) közvetett tulajdona után került a MNM-ba, Salamon érme (1) csak az utóbbi leletrészben volt. Tévedésből mindkét leletrészletből szerepeltetett egy-egy példányt: *Saltzer* 1985, 3-4. 70 leletbeli érme gyűjtői kézen kallódott el.

[98] Huszár Lajos gyűjtése szerint Dániában, Finnországban, Norvégiában és Svédországban Salamon érméje nem került elő kincsleletekben: *Lajos Huszár:* Der Umlauf ungarischer Münzen des 11. Jahrhunderts in Nordeuropa. ActaArchHung 19 (1967) 175–200 (a továbbiakban *Huszár* 1967). A legújabb gyűjtés szerint a Szovjetunióban feltárt sírleletekben sem találtak: *G. V. Ravdina: Pogrebenija X–XI vv. s monetami na territorii Drevnej Rusi. Moskva 1988.*

[99] *Huszár* 1967, 188: 20 sz.

[100] *Huszár* 1967, 189: 37 sz.

[101] *Huszár* 1967, 190: 47 sz.; *Boleslaw Onak:* Polnische und deutsche Funde ungarischer Münzen vom XI. bis XIII. Jahrhundert, NK 66-67 (1967–1968) 29-36 (a továbbiakban *Onak* 1968

[102] *Huszár* 1967, 190: 49. sz.

[103] *Onak* 1968, 34: 4. sz.

[104] *Huszár* 1967, 190: 54. sz.; *Onak* 1968, 32: 54. sz.

[105] *Huszár* 1967, 190: 61. sz.; *Onak* 1968, 32: 61. sz.

[106] *Huszár* 1967, 191: 79. sz.; *Onak* 1968, 32: 79. sz.

[107] *Huszár* 1967, 191: 83. sz.; *Onak* 1968, 32: 83. sz.

[108] *Huszár* 1967 191: 90. sz.; *Onak* 1968, 32-33: 90. sz.

[109] *Huszár* 1967 191-192: 93. sz.; *Onak* 1968, 33: 93. sz

[110] *Huszár* 1967 193: 96. sz.; *Onak* 1968, 33: 96. sz.

[110a] *Huszár* 1967 192: 98. sz.; *Onak* 1968, 33: 98. sz.

[111] *Onak* 1968, 35: 19. sz. A közleményben megadott Sch.I. 16, 18, 21 típusszámok *Schoenwisner* 1801-re utalnak — vö. 1. jegyzet — s CNH sorszámozás szerint átszámítva kerültek a katalógusba.

[112] *Huszár* 1967 192: 112. sz.; *Onak* 1968, 33: 112. sz.

[113] *Huszár* 1967 193: 123. sz.

[114] *Huszár* 1967 193: 126. sz.; *Onak* 1968, 35: 126. sz.

[115] *Huszár* 1967 195: 175. sz.

[116] *Huszár* 1967 196: 180. sz.

[117] Folyamatos pénzverés és szélesedő pénzforgalom ellenére a temetők egy részében szaggatott ütemű halotti obolus adás figyelhető meg: *László Kovács:* Bemerkungen zur Arbeit von István Gedai: A magyar pénzverés kezdete. ActaArchHung 40 (1988) 288-290.

[118] Jellemző, hogy Saltzer Ernő 79 árpádkori kincsleletet felölelő gyűjtésében feltűnt a CNH 21, de érdeklődésemre volt szíves tájékoztatni, hogy éppen ez az adat sajtóhiba, vagyis ez az érmefajta az ő anyagában sem szerepelt: vö. *Saltzer Ernő:* Árpádházi éremleletek a statisztika tükrében. 1. rész. Az Érem 41:1 (1985) 9. Ugyanez értékelésének második részéből is kiderült, ahol a legtöbb kincsleletben előfordult érmefajtákat, s köztük a második leggyakoribb CNH 22 típust is tárgyalta. 554 példányát gyűjtötte össze, s kimutatta, hogy ezekkel együtt Salamonnak csak a CNH 19 és 20 fajtájú érméi láttak napvilágot 26, ill. 19. példányban, vagyis 599 Salamon- veretről szerzett tudomást: *Saltzer* 1985, 3-4. Bizonyos tévedéseire vö. 90., 96. és 97. jegyzet!

[119] MNM Éremtára és Kiss gyűjtemény 2-2, Milkovics. Luczenbacher, Weizl és Weszerle gyűjtemény 1-1 példánnyal: *Rupp* 1841, 25.

[120] MNM Éremtára 4, Győri Rk. Főgimnázium, Erdélyi Múzeum, Horvát Nemzeti Múzeum, Zirci Apátság Éremtára 1-1 példány: *Hóman* 1916, 208, 228: 1 jegyzet, 598-599. 602.

[121] *Jeszenszky* 1941, 27: III. táblázat.

[122] Az érmékkel kapcsolatos adatgyűjtésemet a MNM Éremtárában Gedai István tette lehetővé. Szívességét ezúton is megköszönöm! A gyűjtemény néhány érméje csaknem lelőhelyesnek tekinthető, mert ajándékozójuk nem volt érmegyűjtő, s a vereteihez a lakóhelye környékén juthatott:

1. Debrecen? (H-B): CNH 22, Kemény Mikó Gyula debreceni lakos ajándéka, MNM Éremtára lt. sz.: B. 21/1901.

2. Nagy Lót? (Vel'ké Lovce, okr. Nové Zámky):CNH 22 (2), Somogyi Aladár tanító ajándéka, MNM Éremtár lt. sz.: 98/1895.1-2.

3. Nyitraludány? (Ludanice, okr. Topol'čany): CNH 22, Zsirkay Jenő helyi lakos ajándéka, MNM Éremtár lt. sz.: B. 6/1908.1. Valószínű, hogy a kincsleletnez (B. VII) tartozott!

4. Pusztavacs? (Pe): CNH 22 és egy korabeli hamisítványa, Szalay Jenő helyi lakos ajándéka, MNM Éremtár lt. sz.: B. 33/1900.1-2.

5. Tatabánya (Ko) – Tata-táváros?:CNH 22, Marossy János gyógyszerész ajándéka, MNM Éremtára lt. sz.: 41/1889.1.

[123] Széchényi gyűjt. lt. sz.: Sz.I.34.1.; Weszerle gyűjt. lt. sz.: 6/h; Szuk Lipót gyűjteményéből, lt. sz.: 75/1891.48; vétel Krausz Jakab régiségkereskedőtől, lt. sz.: 75/1897.1; Sziklay Jenő gyűjteményéből (2), lt. sz.: B. 8/1907.13.

[124] Vö. *Kovács* 1990.

[125] Vö. a biharkeresztesi, halimbai és magyarhomorogi temetők (A. 5, 22, 32) térképei: *Kovács* 1990, 3-5. térkép.

[126] Vö. a pusztaszentlászlói és tiszalúci temetők (A. 42, 57) térképei: *Kovács* 1990, 6-7. térkép.

[127] *Györffy* 1984, 877. Lektori véleményében Bóna István rámutatott, hogy az 1068. évi támadáskor a besenyők felégették az ó-kolozsvári, azaz kolozsmonostori sáncot, s területén azt a lakóházat, amelyből a 3 CNH 22 típusú érme előkerült (A. 31.) Ily módon e lelőhelyre támaszkodva, az apagyi kincs adatánál jóval biztosabban állítható, hogy a szóban forgó besenyő portya a CNH 22 keltezésében döntő fontosságú esemény! Vö. *Bóna* 1986, 221-222; vö. *Németh Péter:* Királyok — ispánok — jobbágyok. Vázlatok a magyar középkor történetéből. Folklór és Etnográfia (Debrecen) 48 (1983) 28.

[129] A belgrádi vár ásatásain 1973-ban előkerült Salamon ólombullája, amelynek előlapi köriratát a feldolgozó (REX) — (S)ALOM(ON) alakban rekonstruálta, de a királyalakkal megosztott körirat csak SALOMON(I) REX alakú lehetett: vö. *Dobrila Gaj-Popović*: Olovna bula madarškog kralja Salomona. Godišnjak grada Beograda 25(1978) 163-167 (továbbiakban *Gaj-Popović* 1978), e munkát Takács Miklós szívességéből ismerem; vö. *Györffy* 1984, 874, és *uo.* 187. ábra.

[130] Salamonnak az előző jegyzetben említett ólombullája hátlapján négy sorban tördelt a felirat: DEI – GRACI(E) – VNGRO(R) – VM alakban: *Gaj-Popović* 1978, 163-167, hasonlóan egyik elődje, Péter ólombullájának: DI GRA – VNGA – RIORV – REX alakban csoportosított feliratához: *Huszár Lajos:* Péter király ólombullája. Magyar Múzeum (1947. dec.) 13-16. (a továbbiakban *Huszár* 1947), s az első német ismert példány, II. Henrik (1002–1014–1024) ólombullája ötsoros hátlapfeliratához: *uo.* 15.

[131] *Jeszenszky* 1939–1940, 33-38.

[132] *Vadász György:* A hercegi pénzverésről. Az Erem 42:1 (1986) 6-9.

[133] *Hóman* 1916, 194. A német pénzek közül kiválogatott párhuzamait nem tartom szerencsésnek, vö. *uo.* 1. jegyzet: Dbg. 831, 833-835, 846-848, 1099, 1100 (Dbg. =*Hermann Danneberg:* Die deutschen Münzen der sächsischen und fränkischen Kaiserzeit. I. Berlin 1876; II. 1894; III. 1898; IV. 1905.

[134] *Hóman* 1916, 195. Utalásai II. Boleslaw lengyel uralkodó (1058–1079) Salamonéihoz hasonló vereteire — *uo.* 195: 3. jegyzet — tévesek, mert e veretek valójában IV. Boleslaw (1146–1173) érméi: *Marian Gumowski:* Handbuch der polnischen Numismatik. Graz 1960, 90, és IV. t. 89.

[135] *Györffy* 1984, 872-874.

[136] Vö. a lotharingiai Celles, Aachen és Duisburg III. Henrik (1039–1056) és IV. Henrik (1056–1105) verette néhány denára: Dbg. 185, 186, 300, 325, utóbbin a császár balkeze üres! Más kivitelű, nem átlós, hanem gyöngykörbe komponált, de áldó kétkarú alak látható I. Břetislav cseh herceg (1037–1055) Cach 310. sz. denárán (Cach = *František Cach:* Nejstarší české mince. Praha 1970; II, 1972; III, 1974; IV, 1974.). Ugyanez, a felemelt jobbjában liliomot, ill. keresztes jogart, baljában pedig keresztes országalmát tartó fél-, ill. térdalak látható Péter és Salamon ólombullájának előlapján: *Huszár* 1947, 13; *Gaj- Popović* 1978, 163, 165.

[137] Vö. II. Dietrich (1056–1085), ill. Voigt Dietrich (11. század vége) szászországi goslari denárai: Dbg. 1900–1902, ill. Dbg. 688-690. Sokkal jobb az egyezés I. Břetislav cseh herceg denáraival. Az egyiken a gyöngykörbe komponált alak jobbját felemeli, s a bal oldala mellett kereszt látható, a másikon azzal a különösséggel, hogy ott a herceg a baljában zászlót tart: Cach 305-306, ill. Cach 307 típus, vö. *Cach* 1970, 43.

[138] Vö. III. Henrik (1039–1056) kölni, IV. Henrik (1056–1105) goslari, deventeri, valamint II. Dietrich gróf (1056–1085) gitteldei denárai: Dbg. 1521, 669, 1831, 1900. Említést érdemel, hogy II. Wratislaw cseh herceg (1054–1092) olomouci denárán a középső körben ábrázolt (nem király-) fejet kétoldalt egy-egy kereszt kíséri: Cach 337. típus, vö. *Cach* 1972, 19.

[139] Más körirati részletek nélkül, több sorba rendezett hátlapi felirattal: Lotharingia: Andernach, Bilsen, Dinant, Köln, Lüttich, Maestricht, Metz, Nivelles, Remagen, Toul, Verdun; Friesland: Thiel; Szászország: Bremen, Corvei, Dortmund, Halberstadt, Minden, Paderborn, Soest; Frankföld: Fritzlar, Schwabach, Speier; Svábföld: Basel, Breisach, Strassburg és Zürich városok nagyszámú veretén, vö. *Danneberg* 1876–1905.

[140] Hóman Bálint a CNH 19A verését rosszezüst félobolusok sikertelen kibocsátási kísérletének tartotta, s mindössze két példányát ismerte, egyet-egyet a MNM és a zágrábi Horvát Nemzeti Múzeum gyűjteményéből: *Hóman* 1916, 208-209, 224, 602.

[141] A lelőhelytérkép adatgyűjtésem szubjektív korlátait is tükrözi, de egyéb nehézséggel is számolni kell. A Partium és Erdély területén igen sok olyan közöletlen magyar temetőmaradvány ismeretes, amelyben egyebek között 11. századi magyar érméket is találtak, s köztük nyilván Salamon vereteit is. Sajnos az adatok egyelőre hozzáférhetetlenek, vö. *Bóna* 1986, 203-234.

[142] Gedai István mutatott rá arra, hogy Hóman Bálint pénzlábra vonatkozó adatait felül kellene vizsgálni: *Gedai István:* A rezi-gyöngyösi sírlelet érméi. Zalai Gyűjtemény 26 (1987) 79; újabb finomságvizsgálatokra: *Gedai* 1986, 99-104.

[143] Munkám illusztrációit Dukay Bernadette rajzolta meg, amit ezúton is megköszönök.

Bóna István e tanulmányról írott lektori véleményében a CNH 21 verésének indoklására, verőhelyének és idejének megállapítására olyan nagy horderejű javaslatot tett, hogy gondolatmenetét — szíves engedélyével — az alábbiakban ismertetnem szükséges:

1063 őszén IV. Henrik király fegyverrel helyezte vissza Salamont Magyarország trónjára. Serege és Salamon híveinek csapata szeptember 10-én elfoglalta Moson várát. Másnap meghalt a dömösi szerencsétlenség következtében összezúzódott I. Béla király, fiai Lengyelországba futottak, s az egyesült német–magyar sereg akadály nélkül jutott el Székesfehérvárra. Még e hónap közepén másodszor is megkoronázták Salamont, aki megtartotta lakodalmát Judit hercegnővel, IV. Henrik nővérével; a gazdagon megajándékozott IV. Henrik és hada pedig már a hónap végén hazatért. Távozásuk hírét véve lengyel segédcsapatok élén azonnal visszajöttek I. Béla fiai, s a mindössze 11 éves Salamon és családja Moson várába menekült. A szemben álló felek között Dezső kalocsai érsek teremtett békét, amit 1064. január 20-án Győrben kötöttek meg, majd húsvétkor (április 11-én) Pécsett Géza herceg sajátkezűleg helyezte a koronát Salamon fejére, jelezve egyetértésüket. A királyi család tehát legkésőbb 1063 novemberétől 1064 telének végéig Mosonban tartózkodott. Bóna István elsőként vetette fel, „hogy a CNH 21 nem ennek a legkorábbi mosoni korszaknak a pénze-e? Numizmatikailag nem látom akadályát. Sőt! Rendívüli ritkasága rendkívül rövid életéről ta-

núskodik." Feltevését alátámasztja az az éremtani megfigyelése, hogy I. László királyfejes érméinek (CNH 27-28) ez utóbbi éremképi részlete éppen nem a Gohl- és Hóman-féle elmélet szerint legkésőbbi Salamon-veret, azaz a CNH 21 királyfejéhez, hanem a CNH 19-20, 22 típusok ábrázolásához hasonló (CNH 27), ill. azokkal azonos (CNH 28). Bóna István arra is rámutatott, hogy néhány lelőhelyadat nélküli CNH 21 érme származása is Pannonia északnyugati negyedéből sejthető. Ugyanis a legszélesebb gyűjtőterületű CNH 21 tulajdonos nagy múzeumokat (Budapest, Kolozsvár, Zágráb) leszámítva talán nem véletlen, hogy e ritka érme egy példánya a nagycenki Széchényi-gyűjteményben bukkant fel (vö. 2. jegyzet), egy-egy további darabbal pedig a győri főgimnáziumi és a zirci apátsági gyűjtemény rendelkezett (vö. 119. jegyzet). „A szlovák szakirodalom ismeretében — foglalta össze véleményét Bóna István — egyébként magam is kénytelen vagyok megerősíteni, hogy Pozsonyból eddig nem ismerünk Salamon-érmét. S ha ez így van, akkor a Gohl/Hóman-teória nagyon rosszul áll. Rosszul áll históriailag is. A Pozsony föld-fa várába ostromzárral beszorított — német hűbériséget vállaló! — Salamon és ínséget szenvedő hívei aligha deklarálhatták ‚szuverenitásukat' és jósorsukat újonnan vert, új típusú ezüstpénz kibocsátásával. Feltéve, de meg nem engedve, hogy belső használatra pénzt verettek, ennek forgalma-érvényessége bajosan terjedhetett túl Pozsony falain, legfejlebb az 1079-ig német kézen lévő Mosonig juthatott el. Ezt azonban csak úgy lehetne igazolni, ha a CNH 21 Pozsonyban is, Mosonban is előkerülne, s csakis ott.

Marad tehát a másik lehetőség, a korai mosoni uralom, az első királyi pénzek kibocsátása 1063/1064 telén."

Bóna István lektori véleményét ezúton is megköszönöm. Az említett történeti eseményekhez: *Pauler Gyula:* A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. Budapet, 1893, I. 144-147; *Hóman Bálint–Szekfű Gyula:* Magyar történet. Budapest 1941–1942[7], I. 266-268; *Györffy* 1984, 870-871.

[144] Kulcsár Valéria és Somogyvári Ágnes szíves közlése.

[145] *Sőtér Ágost:* Lajtaujfalusi ásatásról. ArchÉrt 19 (1899) 412.

[146] *Pálóczi-Horváth András:* Lászlófalva- Homokbánya. RégFüz I:23 (1970) 67; *Biczó Piroska:* Lászlófalva-Homokbánya. RégFüz I:30 (1977) 39. Mindkettejük szívességét ezúton is megköszönöm, valamint Anton Fiala részletesebb adatközlését is!

[147] T. Juhász Irén szíves közlése.

[148] *Veronika Plachá–Jana Hlavicová:* Osídleni Devína v 10. až 12. storočí. ArchHist 3 (1978) 231-237. Mindkettejük levélbeni tájékoztatását ezúton is megköszönöm, ugyanúgy, mint Anton Fiala részletes adatközlését is!

[149] Lőrinczy Gábor szíves közlése, vö. *Lőrinczy Gábor:* Szegvár-Oromdűlő. RégFüz I:40 (1987) 74; I:41 (1988) 56.

[150] *Kovács Gyöngyi:* Középkor. In: Vezető a Nagykunság régészeti emlékei című időszaki kiállításhoz. Szolnok é.n., 14, 23.á. Az adatot Bóna Istvánnak köszönhetem!

[151] Kovalovszki Júlia szíves közlése, vö. *Kovalovszki Júlia:* Visegrád-Várkert. RégFüz I:38 (1985) 85; I:39 (1986) 75-76; I:40 (1987) 86; I:41 (1988) 72.

[152] Tari Edit szíves közlése.

[153] *Ján Hunka:* Mincovníctvo Árpádovcov — poznatky a problémy bádania. SlovNum 10 (1989) 148: 1.á.4.

[154] Nagy Ádám szíves közlése.

F. Font Márta

II. ANDRÁS OROSZ POLITIKÁJA ÉS HADJÁRATAI

II. András külpolitikájában az orosz kapcsolat konstans tényező, főként a számos hadjárat hívja fel magára a figyelmet. Az óorosz forrásban (halics-volhiniai évkönyv, HVÉ) leírtak Pauler és Hodinka nyomán váltak ismertté[1] a magyar tudományosság számára, és ismereteink jószerivel meg is maradtak az általuk megrajzolt kép keretei között.[2] Ahhoz, hogy ezen túlléphessünk, ismét át kell tekintenünk a lehetséges források körét, és vizsgálat alá vennünk a környező országok (elsősorban Lengyelország) és a többi orosz fejedelemség politikáját.

I. A források

1. A magyarországi elbeszélő források e témában meglehetősen tájékozatlanok, egyedül Danyiil fejedelemről tesznek említést, midőn 1235-ben megjelent a királyi udvarban, és a király lovát vezette a koronázási szertartáson.[3] Az időpont már túlmutat II. András uralkodásán, de a személyek (Danyiil és Béla) már korábban is a magyar–orosz politika — és az oroszországi hadjáratok — részesei voltak.

Ha nem is bőséges, de ennél mindenesetre bővebb információhoz juttatnak az oklevelek.

A 11–13. századi királyi oklevelek anyagát áttekintve[4] Oroszországra, illetve a magyar–orosz politikai kapcsolatokra vonatkoztatható oklevelek között többféle típusút találunk. Bátran mellőzhetők Kálmán herceg mindazon oklevelei, amelyeket a halicsi királyságból elűzetvén szlavón hercegi minőségében, magyarországi ügyek intézése során bocsátott ki, mégis egykori „királyságára" utaló kitételt tartalmaznak.[5] Témánk szempontjából szintén keveset adnak az orosz etnikumra utaló helynevek. A legnevezetesebb, Oroszvár és orosz lakóinak sorsa többször volt feldolgozás tárgya.[6] A többi település esetében lakóikról, névadóikról semmi információt nem nyújtanak a következő esetek: Villa Ruzka,[7] terra Russa,[8] Orox hegy,[9] alpes Ruthenie,[10] Rusca folyó,[11] sepultura Ruthenorum[12]. Biztosan oroszlakta lehet az a település, amelynek megjelölése „Ruthenis existentibus",[13] illetve a korai helyneveink tárában[14] szereplők. Talán a legősibb réteget az „Oroszi" típusú helynevek alkotják, amelyek jelentése „az oroszoké".[15] Közülük néhány napjainkat is megért település.[16]

A politikatörténethez jobban kapcsolhatók lehetnének az olyan esetek, ahol személynévvel találkozunk, amennyiben a személyről is bővebb információval bírnánk. Az esetek egy részében azonban meg kell elégednünk egy-egy sovány utalással. Ilyen pl. Vruz esete,[17] aki Zala megye szent király jobbágyai közé tartozott, de II. Andrásnak tett szolgálataiért (servicium nobis in aduentu nostre karissime coniugis Yoles) a

királyi szerviensek sorába emelkedett. Ezt a tényt az 1260-as években IV. Béla is megerősíti Vruz fiai számára, majd korábbi földjükért cserébe újjal adományozza meg őket.[18] Minden kétséget kizáróan orosz származású volt az a Gerazclavus „filius regis Ruthenorum", aki egy 1091-re datált oklevél[19] series dignitatum-ában szerepel, mint László király veje (gener). A további orosz származású személyekre utaló oklevelek 13. századiak. Legtöbbször a macsói bánként és a király (IV. Béla) vejeként Magyarországon letelepedett Rosztyiszlav Mihajlovics neve fordul elő.[20] Nem tartozhatott a magyarországi uralkodó elithez az a „Ladislaus Ruthenus", akinek szőlője János esztergomi érsek tulajdonába került 1218-ban, esetleg valamivel később.[21] 1232-ben pedig a néhainak mondott rutén László szolgái is az esztergomi egyházhoz kerültek.[22] Lehet, hogy Ladislaus Ruthenus azonos a halicsi évkönyvek Vlagyiszlavjával, aki rendszeresen megfordult Magyarországon, amint azt Pasuto véli.[23] E hipotézist elfogadva egy olyan esettel állunk szemben, amely magyarázatot adhat a magyar uralmat pártoló halicsi előkelők érdekeltségi viszonyaira. Vlagyiszlav egy alkalommal éppen Magyarországról — itteni börtönből szabadulva — tért vissza Halicsba (az évkönyv szerint 1211- ben, valójában 1213-ban),[24] majd ismét fogságba került, és ott rövidesen meg is halt. Valószínű, ezért adományozta el birtokát II. András. Megjegyzendő, hogy az 1218. évi oklevél nem nevezi őt néhainak, csak az 1232-es. Úgy gondoljuk, hasonló társadalmi helyzetű volt „Maladik Ruthenus", aki a tatárok elől menekülvén jött Magyarországra, a magával hozott harminc márka ezüstöt a királynak kölcsönözte. E tartozás fejében hasított ki számára IV. Béla egy részt a turóci királyi birtok területéből.[25]

A magyar királyok orosz politikájáról közvetlenül informáló oklevelünk mindössze kettő van: a tatárjárás utáni időszakban IV. Béla tájékoztatja a pápát leányainak tervezett orosz illetve lengyel házasságáról, majd a tervek megvalósulását jelzi.[26]

Végül az oklevelek közül külön kiemeltük azokat, ahol a birtokadományban részesült személyek esetében szó van az oroszországi hadakozásban szerzett érdemekről, akár kizárólagosan, akár egyebek mellett felsorolva (ld. 1. sz. táblázat). Huszonöt ilyen oklevélre bukkantunk a 11–13. századi diplomák között, egyetlen kivételtől eltekintve 13. századiak. A huszonöt oklevélből ötben (1. sz. táblázat 12, 20, 21, 22, 25) történik utalás arra, hogy a megadományozott személy (illetve személyek) a magyar király megbízásából Oroszországban következtében megfordult(ak): Obichk fia Miklós,[27] Arnold fia Jordan szepesi ispán,[28] a Sáros megyei Komlós faluból German,[29] valamint a liptói illetőségű Bogomerius.[30] Általában több alkalommal is sor került oroszországi követségükre (in legationibus), vagy pedig másutt is megfordultak (tam in Polonia, quam in Ruscia). Úgy véljük, az oroszországi követek közé sorolhatjuk még az 1248-as hamis oklevélben szereplő Benedeket,[31] aki oroszországi hadakozásai mellett többször követ is volt, meglehet, Oroszországban is járt ilyen minőségben. Hasonló gyanúnk támadt a Szepességben birtokot nyert Witk esetében,[32] akit Lev Danyilovics kérésére jutalmazott IV. Béla — aligha hadakozásért tartották érdemesnek erre mindkét részről.

Három esetben (1. sz. táblázat 2, 4, 7) pusztán Oroszországban teljesített szolgálatról (servitium) történik említés (részletezés nélkül), ez vonatkozhat akár követi megbízatásra, akár hadakozásra, akár mindkettőre. „Servitium in Ruscia" teljesítése is közrejátszott abban, hogy Fábián és Vince a zalai vár földjéből kihasított birtokban

részesült,[33] Francavillából való Lőrinc pedig a Bodrog mellett egy aratrum földet kapott.[34] A Tamás ispán részéről történő adomány[35] dokumentuma hamis, az 1231. évi hiteles oklevél viszont a „servitium" mibenlétére is magyarázatot ad: Oroszországban szerzett sebesülése (gravium vulnerum suorum, que pro nobis in Russia passus est) is hozzájárult a Valkó megyei Sowala föld megszerzéséhez.[36]

Végül van tizenöt olyan oklevelünk, ahol expressis verbis Oroszországban való hadakozásról esik szó. A harcok körülményeire való utalásokból, a konkrétan megnevezett helyszínekből több esetben tudunk arra következtetni, hogy mely időpontban zajlott orosz hadjárat részesei lehettek az oklevelekben szereplő személyek.

III. Béla halicsi hadjárataiban vehetett részt Ceka, akit Ruthéniában való vitézkedéséért III. Béla a szolnoki vár jobbágyai közül a királyi serviensek közé emelt.[37] III. Béla tatárjáráskor elvesztett oklevele, amelyet V. István ifjabb királyként átírt, 1190–1196 között keletkezhetett. Cekához hasonlóan ekkor szerezte érdemeit a már említett Fábián és Vince is „cum tempore ducatus ipsius domini Andree".[38] Ugyancsak András halicsi uralmát megszilárdítandó harcolhatott Iwachin szebeni ispán, akinek érdemeire fiai hivatkozhattak,[39] Iwachin „contra Romanum ducem Ruthenorum" harcolt. Roman Msztyiszlavics Volhinia, majd Halics–Volhinia fejedelme volt, és 1205-ben halt meg a lengyelországi Zawichost melletti csatában.[40] A magyarokkal csak az 1188–89-es események során került kapcsolatba, András herceggel szemben ő is a halicsi trónra aspirálók közé tartozott.[41] A 13. század eleji halicsi–magyar konfliktusokban szerepel azonban egy másik Roman nevű fejedelem is. Ő magyar segítséggel került uralomra, de ezt követően II. Andrással konfliktusba keveredett. A magyar király Korlát fia Benedeket küldte ellene 1210-ben.[42] Benedek erdélyi vajda volt, így Iwachin szebeni ispán az ő seregében is harcolhatott. A két változat közül, véleményünk szerint az utóbbi jár közelebb a valósághoz, mivel Iwachin ugyanebben a minőségben az 1210. évi Boril-ellenes hadjáratban is szerepel.[43]

Aba nembeli Demeter oroszországi szereplése II. András hadjáratainak ahhoz a szakaszához köthető, midőn fia, Kálmán herceg koronás királyként került a halicsi trónra, azaz 1216–1219 között. II. Andrásnak Demeter részére kiadott adománylevele[44] leírja, hogy Demeter Halicsban volt, mikor a „hűtlen oroszok" (Rutheni infidi) a magyarok ellen támadtak, és Kálmán herceget foglyul ejtették (sepe dicti filii nostri captivitatem... inspirarent). A halicsi évkönyv datálása szerint ez 1219-ben, valójában 1221-ben történt.[45] Demeter a későbbiekben is Kálmán szolgálatában maradt, udvarának asztalnokmestere volt (dapifer Colomani). Kálmán herceg halicsi uralmának idején eshetett meg a már említett Tamás ispán sebesülése, erre fiának, Simon comesnek a részére kiállított birtokmegerősítő oklevélben találunk utalást:[46] Simon apja Kálmán herceg rutének elleni hadjáratában harcolt. Kevés indormációt ad az az 1250. évi oklevél,[47] amelyben File bán fiai szereznek birtokot Trencsén megyében apjuk érdemeire való tekintettel. File bán „in exercitu nostro in Ruscia ab hostibus captus et diversis cruciatibus" vesztette életét. Ebben az esetben segítségünkre van az orosz forrás, amely File bán esetét (Filja) részletesen leírja, valamint azt is hozzáteszi, hogy Danyiil oltotta ki életét.[48] Ez az eset a tatárjárás utáni halicsi hadakozás alkalmával történt, ám aligha tévedünk, ha File bánt azonosnak tartjuk azzal a Filjaval, aki Kálmán halicsi király csapatait vezérli az 1219–1221 közötti hadakozás során.[49]

1. sz. táblázat

Oroszországban szerzett érdemekről tanúskodó oklevelek.

1.	?	III. Béla	Ceka
2.	1211.	II. András	Fábián és Vince
3.	1212.	II. András	Farkas és Péter (János)
4.	1224.	II. András	francavillai Lőrinc
5.	1229.	II. András	Ábrahám fia Mihály
6.	1230.	II. András	Buhtka és Natk
7.	1230. hamis	II. András	Tamás ispán
8.	1231.	II. András	Tamás ispán
9.	1233.	II. András	Nána lovászmester
10.	1234.	II. András	Demeter hercegi asztalnokmester
11.	1235.	IV. Béla	Dénes fia Dénes lovászmester
12.	1244.	IV. Béla	Obichk fia, Miklós
13.	1248.	IV. Béla	Osl fia, Herbort
14.	1248. hamis	IV. Béla	Benedek ispán
15.	1249.	IV. Béla	Pál udvarbíró, zalai ispán
16.	1250.	IV. Béla	File bán (fiai)
17.	1250.	IV. Béla	Beche fia Iwachin
18.	1253.	IV. Béla	Witk
19.	1256. hamis	IV. Béla	Jakab fia, Jakab
20.	1256.	IV. Béla	Arnold fia Jordan
21.	1259.	IV. Béla	German
22.	1261.	IV. Béla	German
23.	1261.	IV. Béla	Tamás fia, Simon
24.	1264.	IV. Béla	Lőrinc magister, mosoni ispán
25.	1267. hamis	IV. Béla	Lőrinc fia, Bogomerius

A két ízben szereplő Filja azonossága mellett szól, hogy az orosz forrásban ugyanaz a jelző szerepel a neve mellett: ‚gordij', azaz büszke, gőgös.

Több oklevélben előfordul a „castrum Galich" kifejezés az orosz háborúk említése során. IV. Béla király uralkodásának első évében, 1235-ben kelt a Dénes fia Dénes királyi főlovászmester számára tett adományról szóló diploma.[50] Ebben a király a nevezett érdemeit hosszan felsorolja, többek között oroszországi szereplését is. Innét tudható, hogy Dénes Béla seregében harcolt, mikor „de mandato et voluntate paris... — duximus exercitum". Ez pedig a halicsi évkönyv szerint 1229-ben — előrebocsátva későbbi megállapításainkat 1230-ban — lehetett,[51] ekkor állt egymaga Béla „riksz" (sic!) a magyar sereg élén. Az orosz forrás nem magyarázza, miért hagyta Béla a vár alatt serege egy részét, ő maga pedig miért és merre ment. Erre kapunk választ az 1235-ös oklevélből. Béla feltehetőleg hátba akarta támadni Danyiilt, ezért indult „contra Lodomerium". Paulerrel egyetértve[52] úgy gondoljuk, hogy a „castro Luchuchku" Luckkal lehet azonos. De a „circa Kuzmech curtem" helymegjelölés nem lehet azonos Kamenyeccel, mint Pauler véli,[53] mert ez esetben fel kellene téte-

leznünk, hogy Béla három részre osztotta seregét. A curtis szó mindenképpen egy kisebb megerősített helyre vall, ez pedig útban Luck felé Kremenyec lehetett. Dénes Béla oldalán részt vett egy másik oroszországi akcióban is,[54] erre a későbbiekben visszatérünk. Kevéssé hosszan ecseteli az 1249. évi oklevél[55] Pál udvarbíró és zalai ispán oroszországi érdemeit. Az mindenesetre tudható, hogy Pál részt vett „in obsidione castri Ruthenorum Galich nomine". Az oklevél IV. Béla nevében „nostrum exercitum" emleget, valamint a magyarok ellen támadó több csapatról tud, ilyen alapon szintén az 1230-as eseményekre vonatkoztathatónak tartjuk. Ugyancsak ezekhez az eseményekhez kapcsolható Osl fia Herbort hadi tette,[56] amelyről az 1248. évi oklevél tudósít. A konkrétan megnevezett helyszínek, ahol a csata történt „in Russia, sub magna porta Gallicie, que vocatur Hungarica", és „super fluvium Venisztor... in conflictu", teljesen egybecsengenek az orosz évkönyv helyszíneivel: „Ugorszkije gori" és a Dnyeszteren való átkelés.[57] Ezért nem látunk akadályt, hogy az előbb részletezett hadműveletek részének tekintsük ezt az epizódot. Szinte szó szerint másolja Osl fia, Herbort esetét egy szintén 1248-ra datált oklevél Benedek ispán számára, ez azonban hamisnak bizonyult.[58] A folyó neve szerepel másként (fluvium Demesd), de mindegyik forma a Dnyeszter folyó hibásan szereplő alakja.[59]

Halicshoz hasonlóan több ízben előforduló helyszín Jaroszlav városa, Yroslov, Yryslou, Iroszlo alakokban. Egy alkalommal Dénes lovászmester 1235. évi oklevelében szerepel. Dénes itt leírt súlyos sebesülése Béla másodszori halicsi felvonulásakor történhetett, mikor András királlyal együtt sikeresen ostromolták meg Jaroszlavot, majd Halicsot is hódoltatták,[60] az évkönyv szerint 1231-ben. Ugyancsak itt és ekkor szerzett érdemeket Nána, II. András főlovászmestere, akit a király ezért 1233-ban Sóskút nevű birtokkal jutalmazott.[61] Ide tartozónak véljük még azt az 1256-ból származó hamis oklevelet is,[62] amely Jakab fia, Jakabot jutalmazza. Ú is „contra Danislaum Lodomerie Ducem" harcolt „in oppugnatione castri Yryzlou". A leírtakból az is kiderül, hogy a vár ostroma sikeres volt (triumphumque nobis comparavit cum sanguinis effusione). Az érdemek felsorolásának sorrendje a tatárjárás előtti eseményekre enged következtetni.

Más esetet örökített meg a Lőrinc udvarbíró számára készült adománylevél.[63] Itt nincs szó a vár elfoglalásáról, csak „sub castro Iriszlo" történtekről. A datálást segíti Rosztyiszlav Mihajlovics említése (carissimo genero nostro Ratislao, Duce Gallicie), így a Rosztyiszlavot támogató magyarok Jaroszlav vára alatti vereségéhez nyújt adalékot. A vitatott datálás ellenére annyi biztosan tudható, hogy a tatárjárás utáni hadjáratról van szó.[64]

Az oroszországi hadakozást említő oklevelek közül nem tudjuk konkrétan egyik eseményhez sem kötni Farkas és Péter halálát (pro utilitate totius regni in Ryscya morti),[65] amiért János nevű testvérüket részesítette adományban II. András. Az oklevél hiteles, és 1212-ben kelt, így a nevezett testvérek akár 1205–1211 között, akár 1188–89-ben is harcolhattak Oroszországban. Hasonlóan bizonytalan a turóci illetőségű Buhtka és Natk részvételét (in exercitu nostro in Ruthenia) bármelyik hadjárathoz is kötni, mivel az oroszországi érdemeikkel szerzett Nemty birtokért cserébe 1230-ban már másikat kaptak.[66] Az oklevél nem tájékoztat arról, hogy Nemty mikor került a tulajdonukba.

A követjárások közül viszont az megy kivételszámba, ha valamelyik datálásra támpontunk van. Az egyik ilyen Miklós esete, aki IV. Béla 1244. évi oklevele[67] szerint azután járt Danyiil fejedelemnél, miután az visszatért a tatároknál tett útjáról (illustrimo Duce Daniele qui Tartarorum principe visitato ad propria rediens). Az oklevél datálását illetően eltérő álláspontok láttak napvilágot,[68] a legújabb vélemény szerint 1246-ra keltezhető.[69]

Kevésbé pontosan lehet meghatározni a Sáros megyei German útjának idejét. Az 1259-ből származó oklevél[70] tanúsága szerint — amelyben felmentik Sáros várával szembeni adósságai alól — ezt oroszországi követségeivel érdemelte ki (in deferendis legationibus in Rusciam). Az oklevél egy későbbi átirata[71] azt mondja, German Danyiilnál járt (ad dilectum cognatum suum, Danielem, illustrem Ducem Ruthenorum). Véleményünk szerint Danyiilt gyermekeik házassága után (1246) nevezhette IV. Béla szeretett rokonának és koronázása előtt (1254) dux-nak.

Tudjuk, sem messzemenő következtetések levonására, sem statisztika készítésére ez a huszonöt oklevél nem alkalmas; mégsem látszik talán érdektelennek annak áttekintése, milyen társadalmi közegből kerültek ki az Oroszországban hadakozók eme illusztris képviselői. A királyi udvarhoz, tehát mindenképpen az arisztokrácia elitjéhez tartozott Pál udvarbíró, Nána királyi főlovászmester és mosoni ispán, Lőrinc mosoni ispán és File bán, valamint Iwachin szebeni és Jordan szepesi ispán. Az ifjabb király környezetének képviselője Dénes lovászmester, míg Demeter Kálmán hercegi udvartartásából került ki. Tamás ispánról nem tudjuk, ispáni címe milyen hatalmat takart. A király követi megbízatásait teljesítők közül a szolnoki Ceka, a sárosi German, a zalai Fábián és Vince, valamint a testvérei halála miatt is megjutalmazott János társadalmi felemelkedésüket köszönhették a királyi szolgálatnak. Az uralkodó osztály alsóbb rétegeibe tartozók — ismert adataink szerint — inkább az országhatártól nem messzi területről kerültek ki: pl. Buhtka és Natk Túrócba, Bogomerius Liptóba, German Sárosba való volt, míg szepességi illetőségű Jordan ispán és a Lev Danyilovics kérésére megadományozott Witk. (A követi megbízatásnak nyilván a szláv nyelvismeret is feltétele volt.)

2. A lengyelországi forrásokban az oklevelek a 13. század közepéig főként az egyházi adományokra szorítkoznak,[72] az orosz–lengyel–magyar kapcsolatokat az elbeszélő források tükrözik. Közülük a korszakunkat érintő Wincent Kadlubek krakkói püspök (1160–1223, püspök 1207-től) krónikája időben 1206-ig terjed, a 13. század első harmadában keletkezhetett, legrégibb fennmaradt másolata a 14. század végéről, illetve a 15. század elejéről származik.[73] A 13. század végéig mondja el az eseményeket Boguchwal poznani püspök és folytatója Godyszlaw Pasko krónikája.[74]

A későbbi krónikák korai részével kapcsolatban az egyes krónikarészek alaposabb forráskiritikát igényelnek, így Jan Dlugosz 15. századi (Historia Polonorum)[75] és Matthias Miechovius (Miechowita) 14. századi történeti munkája is (Chronica Polonorum).[76] Mindkettőről elmondható, hogy a korábbi lengyelországi krónikákat forrásként használták, sőt az orosz évkönyvek valamely változata is ismert volt előttük. A Dlugosz munkájával, személyével kapcsolatos irodalom könyvtárnyira rúg,[77] orosz forrásai már régen felkeltették a történészek figyelmét, amint erről Semkowitz, Perfeckij, Tyihomirov és Limonov munkái tanúskodnak.[78] Semkowitz Dlugosznak nem-

csak az orosz, hanem az egyéb (így a magyarországi) forrásaira is felfigyelt. Perfeckij a Dlugosz- krónikának csak a 11. századi és 12. század eleji orosz forrásairól ír. Az orosz nyelvű szakirodalom teljes áttekintését adja legfrissebben Limonov, majd kiegészíti saját álláspontjával, mely tulajdonképpen Sahmatov kutatásainak megerősítése. Szerinte Dlugosz az 1423-as moszkvai szvodhoz közelálló évkönyv- szerkesztményt használt, nem pedig egy önálló halics–volhiniai krónikát.[79] Dlugosz krónikájának korai részeit illetően G. Labuda állt elő újabb hipotézissel. Dlugosz művének 12. század közepétől 13. század végéig terjedő részét vizsgálta a nevezett szerző Dlugosz történetírói módszerének és ismert forrásainak tükrében. Labuda nem kevesebbet állít, mint azt, hogy Dlugosz munkájának ismeretlen forrásra utaló részei egy elveszett lengyel krónikából származnak.[80] Különösen a 13. századi események kapcsán sikerült Labudának kimutatni eme ismeretlen forrás létét az események kronológiai „gubancának" kibogozásával. Labuda hipotézisek sorozatával próbálja bebizonyítani egy 13. századi, dominikánus környezetben keletkezett — és napjainkra elveszett — krónikás alkotás létét.[81] Megállapításai nem arattak osztatlan sikert: Matuszewski több írásában is cáfolni igyekezett.[82]

Dlugosz a nagy-lengyelországi krónika és Kadlubek szövegét ügyetlenül kötötte össze. A mechanikus összevonás datálásbeli pontatlanságot és logikai ellentmondásokat eredményezett.[83] Az 1205–1221-ben történteket összevontan adja elő Dlugosz: 1211, 1220 és 1224-nél ismétlések, 1217-nél és 1220-nál egy-egy summázat olvasható.[84] Ezt a „zavart" Labuda azzal magyarázza, hogy Dlugosznak viszonylag bő forrásanyag állt rendelkezésére. Ugyanakkor óvatosságra int, mivel a krónikás számos esetben felcseréli az eseményekben szereplő személyeket.

A 15. század második felében alkotó Dlugosz krónikája igen röviden szerepel Gombos F. Albin válogatásában,[85] viszont a 15–16. század fordulóján alkotó Matthias Miechovius (Maciej z Miechowa, Miechowita) lengyel történetet bemutató írása bőséges helyet kapott benne.[86] Gombos válogatása nem ad forráskritikai fogódzót, így a tévedés kockázatát rejti magában. Miechowita történetírói tevékenységéről — legalábbis ami a Chronica Polonorum-ot illeti — már a múlt század végén ismert volt, hogy eredetinek csupán az 1480–1506 közötti rész tekinthető, az 1480 előtti anyaga teljesen Dlugoszra épül.[87] Így Miechowita munkásságának nem a Chronica Polonorum a legértékesebb része.[88] Nem véletlen az sem, hogy csupán az 1480–1506 közötti rész került a Scriptores rerum Polonicarum köteteibe,[89] a többi csak a 16. század ősnyomtatvány formájában hozzáférhető.[90] Végülis a lengyel forráskritikai irodalom alapján Miechowita krónikáját ki kell kapcsolnunk a 12–13. századi orosz–lengyel–magyar diplomácia forrásainak sorából. Helyébe — a fentebb megfogalmazott korlátok között — Dlugosz történetét állíthatjuk. Azokban az esetekben, amikor a Dlugosz-krónika bizonyíthatóan oroszországi forrásokból merített, információi az orosz anyaggal nem egyenértékűek, hanem annak csupán derivátumai.

2. sz. táblázat

Az Ipatyjev-krónikacsaládhoz tartozó évkönyvek összetétele

1. a Poveszty vremennih let (az orosz őskrónika harmadik redakciója
2. a kijevi évkönyv 1118–1198/99
3. a halics–volhiniai évkönyv 1200–1292.

Az 1., 2. és 3. alapján készült a 14. század elején az az évkönyv- szerkesztmény, amely az Ipatyjev krónikacsalád szövegeiben maradt fenn.

Ipatyjev évkönyv
15 század eleje
(ez az alapszöveg)

Hlebnyikov-féle
(javított) másolat
a 14. század elejéről

vele megegyező szövegű,
de javítatlan másolat
a *Pogogyin-féle kézirat*
16. század második fele

latinbetűs *Krakkói átirat*
a 18. századból

átdolgozott Jermolajev-féle
másolat

3. Az orosz évkönyvek közül a számunkra legfontosabb forrás a halics–volhiniai évkönyv, amely az Ipatyjev kódex hamadik része, a benne elbeszéltek középpontjában a Halicsban és Volhiniában történtek állnak, ez a kutatás számára régi evidencia.[91] Az Ipatyjev kódex első két részétől különbözően a halics–volhiniai évkönyv szövegét csak a kódexcsaládhoz tartozó kéziratok tartották fenn (ld . 2. sz. táblázat), ezért tartalma más krónikacsaládokban csak nagyon kevéssé tükröződik. Egyes részei tartalmi hasonlóságot mutatnak az első novgorodi évkönyv és a Voszkreszenszki évkönyv bizonyos részeivel, ám ezek nem feltétlenül a feljegyzések továbbkerülésének útját mutatják, inkább a krónikások párhuzamos ismereteiről árulkodnak egy-egy fejedelem több helyszínen való érdekeltségéről. A novgorodi első évkönyv esetében Msztyiszlav Udaloj az a fejedelem, aki mindkét területen jelen van, novgorodi fejedelem volt 1210–1215 és 1216–1218 között, Halicsban pedig 1219–1227-ben uralkodott.[92] A Voszkreszenszki évkönyv hasonló adatai pedig a szmolenszki Rosztyiszlavicsokról szóló hírek miatt bukkanhattak fel, valamint a Kijevben uralkodó Msztyiszlav Romanovics Sztarij (1212–1223) és Vlagyimir Rurikovics (1223–1235–1238) környezetéből származhatnak.[93]

A halics–volhiniai évkönyv Ipatyjev-kódexbeli szövege egy lényeges dologban eltér a többi változattól, nevezetesen abban, hogy egyedül az itt olvasható szöveg van évekre „felbontva". Ebből adódnak olyan aránytalanságok, hogy az apróbb részletekre is kiterjedő elbeszélés fonalát időnként megszakítják „üres" évek, bizonyos évszámok mellett a „nem történt semmi", „csend volt" megjegyzések olvashatók. Nyilván-

való, hogy az évekre bontás nem a lejegyző krónikás, hanem a későbbi másoló vagy redaktor munkája.[94] Ezért a datálás nem megbízható, egytől négy évig terjedő eltéréseket lehet felfedezni benne.[95] E tévedéseket Hodinka is észrevette, három évre taksálta, noha Hrusevszkij munkáit nem ismerte, illetve nem vette figyelembe.[96]

A halics–volhiniai évkönyv kronológiai zűrzavara ellenére figyelemre méltó alkotás irodalmi, nyelvi, történeti–művelődéstörténeti szempontból egyaránt. Az irodalmi stílusvizsgálatok rámutattak arra, hogy a szerző számára ismertek voltak a bizánci elbeszélő források, illetve az elbeszélő műfaj nem annales-típusú művei is: a hronográfok,[97] Malalasz krónikája, Flavius Zsidó háborúja, a regényes Nagy Sándor-életrajz; és az egyházi irodalomban is jártas volt.[98] Nyelvi jelentősége, hogy a délnyugati területek óorosz nyelvjárásaira, a formálódó ukrán nyelv fejlődésére utaló jellegzetességeket hordoz, az egyházi szláv nyelvi elemek számottevő mennyisége mellett.[99] Történeti–művelődéstörténeti fontossága miatt készült el kommentárokkal ellátott mai orosz és angol nyelvű fordítása is.[100]

Irodalmi–nyelvi és történeti–forráskritikai szempontból sem közömbös, hogy az 1201–1292-re datált, lényegében azonban az 1205–1289-es évek eseményeit elmondó szöveg milyen részekből áll (milyen szvodokat tartalmaz), ezek hol keletkeztek, kik a szerzők. Az kezdettől fogva nyilvánvaló volt, hogy a halics–volhiniai évkönyv két külön részből áll, egy halicsiból és egy volhiniaiból; de arra vonatkozóan számos elképzelés született, hogy a kettő közti cezúra hol vonható meg (ld. 3. sz. táblázat). A felsorolt szerzők közül Hrusevszkij, Orlov, Cserepnyin, Lihacsov, Pasuto és Jerjomin elsősorban irodalmi, Henszorszkij, Tschižewskij és Worth nyelvészeti módszerrel dolgoznak.[101] A legújabb szövegkiadások és a fordítások közül Perfecky Worth megállapításait, a Lihacsov szerkesztette PLDR pedig Pasutoét teszi magáévá, csupán az 1238. évi kijevi évkönyv létét tagadja.[102] Ezt ugyanis nem fogadta el a szovjet tudományosság. A szerzők többsége megelégszik a halicsi és volhiniai részek elkülönítésével, részletesebb vizsgálatokat Pasuto irodalmi–történeti szempontú és Henszorszkij nyelvészeti alapú megközelítésében találunk (ld. 4. sz. táblázat). A keletkezés helyének és idejének megállapítását az egymásnak ellentmondó vélemények miatt korántsem lehet lezártnak tekinteni. Az egyes szerzők személyét illetően a következtetések fölöttébb hipotetikusan (ld. Tschižewskijnél és Worthnál olvasható kritikákat) kezelendők, hiszen a szövegben előforduló személyek és a történetírói tevékenység összekapcsolását perdöntő módon bizonyítani egyetlen esetben sem lehetséges. A nyelvészeti oldalról közelítő Tschižewskij és Worth a halicsi és a volhiniai szerző elkülönítésére tesznek kísérletet. Módszerük (amelynek lényege néhány stíluselem statisztikai vizsgálata, pl. Tschižewskijnél a dativus absolutus használata, Worthnál bizonyos lexikai–morfológiai–szintatktikai elemek jelenléte) hasonló eredményt hoz: a választóvonal 1260/61 tájára tehető, ezen belüli differenciálásra azonban egyikük sem vállalkozik.

Akárhogy is fog eldőlni a szvodok és szerzők sorsa a jövőben, azt bizonyosra vehetjük, hogy a magyar vonatkozású részek az évkönyv halicsi részében találhatók. E terjedelmében jelentős alkotás műfaját tekintve is polémiát váltott ki. Szerzője szakított a korábbi történeti irodalomnak az időt kompozíciós elemként felfogó szemléletével. Mivel e rész középpontjában Danyiil Romanovics fejedelem áll, ő pedig a délnyugati orosz területeknek épp olyan meghatározó egyénisége, mint Alekszandr

Nyevszkij az északi-északkeleti térségben, kapcsolatot véltek felfedezni életútjuk és párhuzamosságot a tetteiket megörökítő írásművek között.[103] Így keletkezett a világi „zsityije" (latin:vita) fogalma, bár az eredeti egyházi műfajtól meglehetősen távol áll, a halicsi krónikának pedig sokat hangsúlyozott ismertetőjegye a világi jelleg.[104] Egyetértünk Tschižewskijjel abban, hogy mind Alekszandr Nyevszkij, mind Danyiil Galickij esetében világi életrajz áll előttünk.[105] Úgy véljük, a gesta meghatározás még jobban illene rá. Hangot szeretnénk adni ama gyanúnknak, hogy esetleg a halicsi évkönyvet összeállító krónikásra a latin nyelvű irodalom biográfiái is hatottak, hiszen szerzett információkat pl. Sváb Fülöp haláláról, Szent Erzsébetről[106] minden bizonnyal nyugati forrásból merítve. Ugyancsak erre vezethető vissza az idegen szavak használata[107] is. Úgy véljük, hogy Oroszországnak azon a részén, amelyet számos területen nyugati hatások értek, ezzel a krónikással kapcsolatban is számolhatunk; így jöhetett létre „Délnyugat-Oroszország tipikus műfaja".[108]

3. sz. táblázat

A halics–volhiniai évkönyv szvodjai (hipotézisek)[109]

	H	O	Cs	L	P	Tsch	J	He	W-Pe	PLDR11
1200										
1210										
1220										
1230										
								1234		
					1238					
1240										
				1246					1246	
1250										
	1254									
			1256/7	1256/7			1256/7			
1260										
			1260/1			1260/1			1260/1	
					1263	1263				1264
		1267						1266		
					1269?					
1270										
										1271
1280										
								1285/6		
					1289			1289		1289
1290					1290					
										1291
								1292		

H = Hrusevszkij; O = Orlov; Cs = Cserepnyin; L = Lihacsov; P = Pasuto; Tsch = Tschižewskij; J = Jerjomin; He = Henzorszkij; W = Worth; Pe = Perfecky; PLDR III.

4. sz. táblázat

A halics–volhiniai évkönyv szvodjainak keletkezési helye, ideje, szerzői Henszorszkij és Pasuto alapján

Henszorszkij		*Pasuto*	
szvod keletk. hely/idő	szerző	szvod keletk. hely/idő	szerző
1234. Holm 1255	Iván, Holm püspöke		
		1238. Kijev	Pjotr Akerovics apát
		1246. Holm	Kiril püspök
		1263. Holm	Iván püspök
1266. Holm	1269-ig Dioniszij a fejedelmi kancellária tagja		
		1269. ? ?	?
1285/6 Peremisl	1286k. Memnon püspök		
1289. Ljubomil	1289k. a fej.-hez közelálló	1289. Vlagyimir-Volinszkij	Jevsztignyej
		1290. ? XIV. sz. eleje (befejeztlen)	Lev fej. krónikása
1292. Pinszk?	XIV. sz. eleje pinszki illető		

A halicsi-volhiniai évkönyv halicsi része Cserepnyin szerint[110] Danyiil fejedelem megbízásából készült — a krónika végig az ő pozíciójából nézi a történteket! — két alapvető feladattal: egyrészt a bojárokkal való leszámolásnak, másrészt az egyházi únió propagandájának ideológiai megindoklását kellett megteremtenie. E célok jegyében dolgozták át a rendelkezésre álló forrásokat. Elsőként azt a 13. század elején készült krónikát, amely a kiskorú Romanovicsok (Danyiil és Vaszilko) sorsát örökítette meg. Ezt a részt Cserepnyin 1211-gyel zárdónak tartja, szerzőjét „knyizsnyik" Tyimofejben látja. Pasuto ugyane rész főszereplőjének Roman fejedelem özvegyét, a kiskorúak gyámját (Anna?) tartja, és a krónika befejezését 1219- re teszi.[111] Tyimofej személyét Ribakov Msztyiszlav Udaloj fejedelemmel kapcsolja össze,[112] Tyimofej iránta tanúsított szimpátiájából eredezteti következetes magyar-ellenességét. Msztyiszlav Udaloj szerepeltetését Cserepnyin későbbi betoldásnak tartja, olyan jól elkülöníthető részekhez hasonlóan, mint pl. a Kalka menti csata, Batu kán hadjárata és Danyiilnak a tatárokhoz történt utazásának leírása. Ugyancsak más forrásból származó átvételnek és utólagos betoldásnak minősülnek a nyugati információk (Sváb Fülöpről, Szent Erzsébetről, Leszek Bialyról) és a bizánci krónikás anyag (pl. idézetek Malalasz krónikájából).[113] Cserepnyin Danyiil tetteiről szóló korábbi feljegyzésnek tekinti[114] a felnőtt Danyiil és a halicsi bojárok küzdelmét az 1220–30-as években. Ebbe a leírásba azonban csernyigovi — Pasuto és Henszorszkij szerint[115] kijevi —, valamint pinszki, lucki, csartorijszki eredetű információk is keveredtek. Pasuto és Henszorszkij feltételezik az 1240 előtti időszakban egy önálló szvod létrejöttét, Pasuto a 12. századi kijevi évkönyvírás közvetlen folytatásának látja az 1238-ig terjedő anya-

got,[116] Henszorszkij pedig az 1236-os év kihagyásával, illetve az 1234–35-ös események „összekombinálásával" véli az 1234-es évet határkőnek.[117] Mindkét szerző nagy fontosságot tulajdonít az 1201–1234/38-as időszak szövegvizsgálatainál a párhuzamos évkönyvi információknak, így az első novgorodi évkönyv, a Voszkreszenszki évkönyv adatainak, valamint Dlugosz krónikája orosz vonatkozású textusainak. A Gusztini évkönyvet — mint késői és nem az orosz államiság keretei között készült, erősen kompilált alkotást — mellőzik.

A tatárok magyarországi megjelenéséig terjedő időszakban a halicsi évkönyv magyar vonatkozású információi eredetük szerint nem különíthetők el olyan egzakt módon, mint a kijevi évkönyvben,[118] éppen az eltérő műfaji sajátosságok miatt. Ezért célszerűbb a halicsi magyar expanziót fémjelző hadjáratok köré (és nem a magyarok szó szerinti említésére tekintettel) csoportosítani (ld. 5. sz. táblázat). Mindegyik eset megoldása csak a politikai háttér megrajzolásával és a különböző helyekről származó információk összevetésével együttesen lehetséges, ezt munkánk második részében fogjuk elvégezni.

5. sz. táblázat

A 13. század eleji orosz hadjáratok kronológiája

Hodinka[119]	*Pauler*[120]	Hrusevzskij[123]	Pasuto[122]
1202			
1205	1205	1205	1205
	1206		
		1207	1207
1208	1208	1208	1208
1209			
1210		1210	1210
1211	1211	1211	1211
		1211/12	
1213	1213	1213	1213
		1215/16	1215
	1216		
1217			
	1219	1219	1219
		1221	1221
		1224/25	1225
1226	1226	1226/27	1226
1229	1229		
		1230	1230
1231	1231		
		1232	
		1232/33	
1233	1233	1233	1233

II. Hadjáratok és politikai manőverek

A délnyugat-oroszországi eseményeknek a magyar királyon kívül más konstans szereplői is vannak. Egyikük Danyiil, aki gyermekkorától kezdve szívósan harcol atyai örökségéért, ám ennek elnyerése csak 1238-ra sikerül neki. A másik állandó figura a krakkói Leszek Biali (1202–1227), aki a lengyel expanziós igények megtestesítője. E három politikust tartjuk a nevezett időszak kulcsfiguráinak. A politikai helyzet a század elejétől az 1230-as évek közepéig sokszor és sokféleképpen változott. Ami állandó: a halics–volhiniai fejedelemség széttagolódott állapota, és a birtoklására több oldalról megfogalmazott trónigény. Volhiniához elsősorban a lengyel fejedelemségek (közülük is főként Kis- Lengyelország, Sandomierz és Mazówia) mutattak nagyobb affinitást, a magyar igények elsősorban Halics birtoklására irányultak. Ugyanakkor úgy véljük, hogy magyar–lengyel Halics-ellenes koalícióról beszélni, ahogy ezt Pasuto teszi,[123] egysíkú beállítás. Részben azért, mert gyakoriak az ellentétek a koalíción belül (és többízben fel is bomlik); részben pedig azért, mert többnyire kapcsolódik hozzájuk az orosz fejedelmi dinasztia egyik-másik képviselője (ld. erre az Igorevicsek és II. András, illetve Leszek és Msztyiszlav Udaloj példáját), de nem utolsó sorban azért, mert az önállósodott fejedelemségek viszonyai között a Csernyigovból és Novgorodból érkező trónkövetelők is — Halics szempontjából — külső beavatkozásnak tekinthetők. A Rurik-dinasztia már rengeteg ágra szakadt, az Igorevicsek és Msztyiszlav Udaloj is csak leányági rokonságon alapuló trónigényt támaszthatott.

Elgondolásunk szerint a Halics birtoklásáért viselt háborúk sorozata a fejedelemségben megvalósult uralom módozatai szerint csoportosítható.

Az első szakaszt a Krakkó és Magyarország közti — időnként kényszerű — együttműködés jellemzi.

Ennek megnyilvánulásai:

1. Danyiil és Vaszilko uralmának támogatása anyjuk régenssége mellett (1205–1206);

2. az Igorevicsekkel kötött kompromisszum (1207–1210);

3. a gyermek Danyiil a magyar–lengyel halicsi uralom letéteményese (1211–1213);

4. Kálmán és Salomea halicsi királysága (1214–1219/21).

A második szakasz a magyar királyság és az orosz fejedelmek (Msztyiszlav Udaloj és Danyiil) harca Halicsért. Lengyelország ekkor nem önállóan, hanem Danyiil támogatójaként szerepel:

1. András herceg jegyessége a Msztyiszlavval kötött kompromisszum jegyében (1221–1225);

2. harc András herceg területi hatalmáért (1226–1234).

Csoportosításunk egy lehetséges szempont szerint történt, a politikai állásfoglalások változását követve, de elképzelhető más megoldás is, pl. Hrusevszkij a széttagolódás fázisait veszi alapul.[124] Mivel a diplomáciai lehetőségekből indultunk ki, fenti táblázatunk nem mutatja a hadjáratok számát. A hadjáratok számának megállapításánál a mindmáig legteljesebb kronológiai munkákra támaszkodhatunk.[125] Mivel Hrusevszkij munkái ismeretlenek voltak mind Hodinka, mind Pauler számára, nyomukban a magyar középkor kutatói jelenleg is a lehetségesnél kevésbé pontos da-

tálásokkal dolgoznak.[126] Hrusevszkij óta a források száma nem növekedett, ő pedig számolt minden lehetséges kútfővel (kivétel az 1. sz. táblázaton felsorolt magyar királyi oklevelek némelyike), kiindulópontunk az ő datálása lesz az összehasonlítás során.

Az 5. sz. táblázaton bemutattuk, hogy Hrusevszkij tizenhét katonai eseményt rögzít, Pauler csak tizenkettőt. Adataik hét esetben megegyeznek (1205, 1208, 1211, 1213, 1219, 1226/27, 1233), hat olyan eset van, amikor Pauler abban téved, hogy hitelt ad a halicsi évkönyv évszámainak, Hrusevszkij viszont kimutatja, hogy a kronológia módosítása szükséges (1206 1207. 1208 /egy része/ 1210, 1212 1211/12, 1216 1215/16, 1229 1230, 1231 1232). Végül négy esetben Hrusevszkijnél olyan datálás fordul elő, amely Paulernél hiányzik (1214, 1221, 1224/25. 1232/33).

A magyar részről jelentkező expanziós igények először III. Bélánál jutottak kifejeződésre. A folytatásban nyilván az sem lehet közömbös tényező, hogy 1205-től András herceg lett a király, aki 1188–89-ben Halics élén próbált megkapaszkodni.[127] Ugyancsak látható a 12. század végi eseményeknél, hogy a magyar törekvések nemcsak bizonyos orosz fejedelmek szándékait keresztezik, hanem a lengyel fejedelmek részéről is tiltakozást váltanak ki. Emellett 1189 és 1205 között jelentős változások zajlottak le a térségben. II. Kázmér (Kazimierz Spravedliwy) halála után 1194-ben III. Boleslav utolsó életben lévő fia, a nagy-lengyelországi Mieszko Stary próbálta megszerezni Krakkót. Vele szemben Leszek Bialy kénytelen volt előbb meghátrálni és Mazóviával megelégedni, de később a mozgawai csatában[128] a volhiniai Roman Msztyiszlavics segítségével Mieszko fölé kerekedett. 1199-ben Leszek viszonozta Roman segítségét, így tudta csak Roman Halicsot saját uralma alá hajtani. E segítségnyújtással egyidőben Mieszko ismét elfoglalta Krakkót, és haláláig (1202) uralta is. Leszek kénytelen volt Sandomierzbe, testvére, Konrád pedig Mazóviába visszavonulni. 1202-t követően Leszek ellentétbe került Mieszko fiával, Wladislav Lasconogival, és csak 1206-ra kerekedett felül véglegesen, amiben nem kis szerepe volt Pelka krakkói püspöknek, aki Leszek hatalmának legfőbb támasza volt.[129] A Leszek–Lasconogi ellentétben Roman Msztyiszlavis ezúttal az utóbbi pártjára helyezkedett: oka nem ismert, de Wlodarski feltételezi hogy Roman és Leszek kölcsönösen igényt tarthattak egymás területeire.[130] Ebben az összetételben került sor a zawichosti ütközetre (1205. június 19.), amelyben Roman életét vesztette.[131] Roman halála az orosz évkönyvekben mindenütt hibásan szerepel, a „legpontosabb" szuzdali évkönyv is 1206-ra teszi.

Roman Msztyiszlavics 1199–1205 között volt Halics fejedelme is. Uralmát a bojári oppozícióval való leszámolás biztosította.[132] E néhány év azonban nem volt elegendő ahhoz, hogy igazi bázist teremtsen magának, halála után mind Halics, mind Volhinia részekre hullott. Az 1205. évi események hatására feléledtek a bojári csoportosulások, visszatértek a száműzöttek (Kormilicsicsek), aktivizálódtak a korábban rivális fejedelmek, pl. Rurik Rosztyiszlavics, akit Roman korábban kolostorba kényszerített, valamint a csernyigovi Olgovics és Igorevics nemzetség. Polovec segítséggel kívántak igényeiknek érvényt szerezni.

Az események e fázisában jelent meg a magyar király Szanokban, és találkozott Roman özvegyével.[133] E híradásnak több bizonytalan pontja van. Az egyik: Roman özvegyének kiléte és a magyar királyhoz való viszonya. A „jatrov" szó a „fivér felesége" rokonsági fokot jelöl, e kapcsolatban a „fivér" nem feltétlenül vér szerinti ro-

konságot jelent, csupán jó kapcsolatot. Wlodarski nyomán Pasuto úgy véli, hogy Roman és András között Imre halála (1204. november 30.) és a zawichosti csata (1205. június 19.) között létre jöhetett jó viszony.[134] Pasuto hozzáteszi még, hogy Imre és Roman között szó sem lehetett szövetségi kapcsolatok kialakulásáról, mivel hadakoztak egymás ellen. Ez utóbbi vélekedést semmi sem támasztja alá, hiszen Imre királynak rövid uralma alatt csupán balkáni törekvései ismeretesek.[135] Korábbi álláspontját később Wlodarski maga is módosította.[136] Roman özvegye körüli másik bizonytalanság a neve. Az Anna név a korai szövegekben nem szerepel, későbbről adatolható csak.[137] Alapot nélkülözőnek kell minősíteni Szaraniewicz ötletét, Gertrud és „Anna" rokonságáról.

Roman özvegye, aki kiskorú gyermekeinek akarta biztosítani Halicsot és Volhiniát, a kijevi Rurik köré csoportosulók támadása miatt fordult a magyar királyhoz. Roman halála és a követjárásra szánt idő alapján a szanoki találkozót Hrusevszkij 1205. nyár végére–ősz elejére teszi. Wlodarski pedig augusztus elseje előttre datálja.[138] Úgy véljük, a rokonságra hivatkozás a krónikásnak indoklásul szolgál arra, miért éppen II. András segítségét kérték. A valóság az, hogy ez volt az egyetlen lehetséges megoldás, hisz Roman halálát követően az orosz fejedelmek szövetkeztek Halics ellen, és hozzájuk csatlakozott a krakkói Leszek is.[139] Az a kérdés, hogy az adott szituációban maga a fejedelemasszony vagy párthívei fordultak a magyarokhoz, lényegében közömbös. II. András a lehetőséget el nem szalasztva megjelent Halicsban, fegyvereseket hagyott ott, majd visszafordult, de leendő ellenfeleivel összecsapni nem készült. Akár azért, mert nem látta alkalmasnak az időt Halics megszerzéséhez, akár azért, mert az 1205. május 29-i koronázás és a nyár végi–ősz eleji találkozó között eltelt rövid idő expanziós terveket még nem érlelt, a belpolitikai átrendeződés (az Imre-párti tisztségviselők „lecserélése") ezt nem tette lehetővé.

A Halicsban maradt fegyveresek élén a félszemű Mog nádor állt, a mellette említett Korocsun, Volpt és fia, Vitomir, valamint Blaginya a sereg előljárói lettek. Mog nádort 1206 után nem találjuk a királyi tisztségviselők között, lehet, hogy kora, de lehet, hogy Imre idején játszott szerepe miatt.[140]

1205 nyarától Halicsban igen felgyorsultak az események.[141] II. András minden bizonnyal az 1188–89-es tapasztalatai alapján kapcsolatot keresett az orosz fejedelmekkel csapatai halicsi tartózkodásának legalizálására. A vlagyimir-szuzdali fejedelemmel fián, Jaroszlav Vszevologyicson keresztül (aki Perejaszlav-Russzkij élén állt) lépett összeköttetésbe.[142] Ám Rurik Rosztyiszlavics és a csernyigovi Olgovicsok támadását nem sikerült diplomáciai úton elhárítani. Rurik első támadását 1205 őszén a magyarok visszaverték, de az újabb támadás idején (1206 elején), amikor az Igorevicsek megjelenésével a halicsi bojárság is Roman családja ellen fordult — a magyar sereg vezérei elálltak a Romanovicsok támogatásától. Egyezkedtek az új politikai erőkkel, úgy véljük, ennek következményeként hagyta el Roman családja Halicsot, és a volhiniai Vlagyimirba távozott. A magyarok pedig megegyezésre jutottak az Igorevics nemzetség fejével, Vlagyimirral. (Talán adó fejében?) Elgondolásuk szerint a magyar csapatok ekkor hagyták el Oroszország területét a lengyelekkel való megállapodás értelmében.[143] Volhiniába már nem követték védenceiket. A magyarok távozása után viszont az Igorevicsek és a mögöttük álló Kormilicsics bojárnemzetség Volhinia megszerzésére is tört. Vlagyimir testvérét, Szvjatoszlavot küldte Volhiniába, előle me-

nekült Roman családja Krakkóba.[144] Érkezésük után Leszek követeket küldött II. Andráshoz azzal a céllal, hogy nyújtsanak együttes támogatást Roman gyermekeinek.[145]

Az orosz fejedelmek hadjáratai, Leszek követküldése és a magyar–lengyel megállapodás Hrusevszkij szerint igénybe vette az 1206. esztendőt, így a hadjáratra, amelyet Pauler 1206-ra datált, csak 1207 elején kerülhetett sor.[146] 1206-ban ugyanis Leszek szorult belpolitikai helyzete miatt (ellene támadt Wladislaw Lasconogi) egyedül képtelen volt a Romanovicsoknak segíteni.[147] Leszek és II. András az 1205. évi megállapodás szerint „megosztoztak" a nyugati orosz területeken, Volhinia Leszek, Halics András érdekszférájába tartozott. Ez a megegyezés került veszélybe, amikor az Igorevicsek egész Halics–Volhiniára ki akarták terjeszteni befolyásukat. Az 1207-ben felvonuló magyar–lengyel sereg akciói elmaradtak, mivel Vlagyimir Igorevics „sok ajándékot" küldött II. Andrásnak és Leszeknek.[148] Halics–Volhinia magyar–lengyel érdekszférákra osztása valószínűleg ezt követően is megmaradt. Erre utal, hogy Leszek intézkedik Volhinia sorsáról 1207-ben, miután feleségül vette Ingvar Jaroszlavics Gremiszlava (Grzymislawa) nevű leányát, és a volhiniai Vlagyimirt átengedte apósának (1209). Beresztyét Vaszilko Romanovicsnak és anyjának juttatta, míg Belzben szövetségese, Alekszandr Vszevologyics ült.[149] A megállapodás másik részeként Danyiil Romanovics 1206 óta a magyar királyi udvarban nevelkedett. Az 1207. évi hadjárat alkalmával András nem juttatott neki részt Halicsból, hanem a „gyám jogán" szerepeltette oklevelei intitulációjában a „rex Galicie Lodomerieque" címet.[150] II. András valószínűleg úgy vélekedett, hogy egyrészt az Igorevicsekkel kötött megállapodás, másrészt az udvarában tartózkodó Danyiil a további magyar beavatkozás lehetőségét biztosítja.

Halicsban a Novgorod–Szeverszkijből származó Igorevics nemzetség rendezkedett be: magában Halicsban Vlagyimir ült, Zvenyigorodban Roman, Peremislben pedig a Volhiniából elkergetett Szvjatoszlav (csak 1209-től!). Velük volt még — a későbbi események tanúsága szerint — negyedik testvérük, Rosztyiszlav is, de önálló birtokáról nem tudunk. II. András következő beavatkozására az Igorevicsek belviszálya teremtett alapot. Roman Igorevics összeütközésbe került Halicsot uraló testvérével. Roman Magyarországra menekült, és magyar segítséggel nemcsak Zvenyigorodot szerezte vissza, hanem elkergette Halicsból Vlagyimirt, aki visszatért a Novgorod–Szeverszkijhez tartozó Putyivlba.[151] A Voszkreszenszki évkönyv szerint ez az esemény 1208-ban történt.[152] A magyar történettudományban Pauler nyomán úgy terjedt el, hogy a Bor nembeli Korlát fia Benedek erdélyi vajda (1205–1206, 1208–1209) ekkor Roman helyett átvette Halics kormányzását.[153]

A halicsi évkönyv a halicsi és volhiniai eseményeket egymással váltogatva adja elő. A Volhiniában történtek után ismét visszatér Roman személyéhez, és ekkor mondja el Benedek hatalomátvételét,[154] valamint azt, hogy Benedek Romant elfogta, és Magyarországra küldte, ahol fogságba került. A Voszkreszenszki évkönyv mindezeket úgy rögzítette,[155] hogy a belviszályok és a bojárokkal leszámolni igyekvő politika miatt az Igorevicsek uralma egyre népszerűtlenebb lett. Ez adott táptalajt más fejedelmi nemzetség számára a bevavatkozásra: 1210- ben a kijevi Rurik fiát, Rosztyiszlavot akarta Halicsban trónra emelni. Ez lehetett az a „törvénytelenség és lázadás", ami II. András beavatkozását kiváltotta. Azt sem tartjuk kizártnak, hogy Roman

az 1208. évi segítség fejében valami ígéretet tett a magyar királynak. Mindenesetre Rosztyiszlav hatalomátvétele a magyar uralmat veszélyeztette, ezért indult Korlát fia Benedek Halicsba. Benedek hadjáratát 1210-re datálja Hrusevszkij nyomán Pasuto és Lammich, 1209-re Wlodarski.[156] A király nem ment személyesen, úgy gondoljuk, az ellene összeesküvő magyarországi előkelők miatt.[157]

Benedek uralma sem volt népszerűbb az Igorevicseknél, ehhez járulhattak az egyházi uniót támogató lépések, amelyről egy 1207. évi pápai levélből tudomást szerezhetünk.[158] Nem véletlen tehát, hogy a népszerűtlen Benedeket az évkönyv „Antikrisztusnak" nevezi. Benedek ellenében a halicsiak a pereszopnyicai (Volhinia) Msztyiszlav Jaroszlavics Nyemojt léptették fel. Az 1210. év vége felé halicsi fejedelemmé lett Benedeket már 1211 első felében elkergették. (Vélhetően előkelő halicsi státuszára tekintettel illette Benedeket dux címmel egy 1221-ben kelt oklevél.)[159] A halicsi magyar uralmat azonban más is fenyegette. Az egyik ilyen körülmény volt: Roman Igorevics szökése magyarországi börtönéből. Roman visszahívta Putyivlből testvérét, Vlagyimirt — azaz az Igorevicsek hatalmának restaurációját készítette elő. A másik körülmény a krakkói Leszek megváltozott politikája volt. Leszek tényleges befolyása Volhiniának csak egy részére terjedt ki, de igyekezett megvetni lábát a nyugat-halicsi területen is: a peremisli Szvjatoszlav Igoreviccsel bonyolódott küzdelembe.[160]

II. Andrásnak be kellett látnia az eddigi próbálkozások eredménytelenségét. Így juthatott arra a döntésre, hogy kijátssza aduját, és trónra ültesse a gyermek Danyiilt. Ez az elképzelés találkozott az Igorevicsek uralmával szembeforduló Kormilicsicsek (a nemzetség élén Vlagyiszlav állt) és párthíveik (Szugyiszlav, Filipp) kérésével. A Kormilicsicsek az Igorevics nemzetség legfőbb halicsi szállásCsinálóiból ellenfelekké váltak, bizonyára a nagyszámú kivégzés hatására, amit az Igorevicsek ellenfeleik körében végrehajtottak. Nevezettek is a kivégzés elől menekültek Magyarországra.[161] A magyar királyt az sem téríttette el szándékától, hogy Roman Igorevics fia ajándékokkal érkezett a királyi udvarba. II. András 1211 szeptemberében[162] Danyiilt nagy országos sereg élén küldte Halicsba. A fővezérséget a Győr nembeli Poth nádorra bízta, de rajta kívül az évkönyv még hét vezető tisztséget betöltő személy nevét sorolja fel, többek között Bánk bánt is. (A személyekre a későbbiekben még visszatérünk.)

Hasonló helyzet alakult ki 1210-re Leszek krakkói udvarában. A változások mozgatói az orosz-párti előkelők voltak, közülük a legnagyobb befolyással az Odrowązok nemzetsége bírt.[163] Ők érték el, hogy Leszek Volhiniában Vaszilkót és anyját részuralomhoz juttatta. Krakkó jogot formált a lengyel határ közelében fekvő Peremislre is. Úgy gondoljuk, korántsem csak az Igorevicsekkel való leszámolás és a Romanovicsok támogatásának nemes eszméje lebegett Leszek szeme előtt, amikor az 1211-ben meginduló magyar sereghez csatlakozott. Peremisl alá küldte hadvezérét, Sudislawot, valamint a befolyása alá tartozó volhiniai részek haderejét: Vaszilkot Belzből, Alekszandrot Vlagyimirból, sógorát Luckból és Msztyiszlav Nyemojt Pereszponyicából.[164] Ez a hatalmas sereg könnyűszerrel elfoglalta Peremislt (itt esett fogságba Szvjatoszlav Igorevics), innét Zvenyigorod alá vonultak, de ezt csak kemény harcok árán tudták elfoglalni, mivel Roman a poloveceket hívta segítségül. Halics viszont az ölükbe hullt, mivel a védő Vlagyimir Igorevics és fia elmenekültek. Ennek köszönhették, hogy életben maradtak, mivel a nemzetség többi tagján a halicsiak

bosszút álltak, és felakasztották őket.[165] A győzelmek sorozatát produkáló hadjárat végén a gyermek Danyiilt beiktatták fejedelemségébe.

A gyermekkel Halicsban maradt anyja, aki fia mellett politikai szerepet is akart játszani, e törekvései miatt a magyarok távozása után azonnal szembe került a halicsi előkelők körével. Épp azokkal, akik Danyiilt uralomra juttatták. A magyar fegyveres segítség nélkül a régensségre törő özvegy és a bojárok ellentéteiből az utóbbiak kerültek ki győztesen. A fejedelemasszony még 1211 folyamán Belzbe távozott, de — valószínű: követei útján — a magyar király udvarában keresett támogatást az uralomra jutott bojárokkal szemben.

II. András személyesen indult útnak „rendet teremteni". Hogy a bojári ellenállást legyőzze, a hangadó Vlagyiszlavot Magyarországra hozta, és bebörtönözte. A másik irányításra törő bojár, Szugyiszlav megváltotta fogságát, míg harmadik társuk, Filipp sorsa ismeretlen, lehet, hogy a kínzásokkal „megúszta".[166] András távozása után Danyiilnek és anyjának helyzete épp olyan bizonytalan volt, mint annakelőtte. Nyilván a bojárság magatartását nemcsak e három, név szerint is megnevezett előkelő befolyásolta; ők csak élére álltak egy szélesebb réteg törekvéseinek. Valószínű, hogy Danyiilék távozására még 1212-ben sor került.[167] Ezt követően kezdte megszervezni András király a következő hadjáratot, amely 1213 szeptemberében, Gertrud meggyilkolása idején indult el — és szakadt félbe. Az 1211 és 1213 közötti események datálása körül — úgy tetszik — megoldhatatlan kronológiai problémák vannak. Az események sorrendje világos: Danyiil fejedelemségbe ültetése, a bojárok anyját elűzik, majd II. András segítségével visszatér, Vlagyiszlavot magyarországi fogságba vetik, ennek ellenére Danyiilékat ismét elűzik, erre következik az újabb hadjárat. Ebből az eseménysorból pontosan rögzíthető időben történt az első (1211. szeptember) és az utolsó (1213 szeptember) komponens. Lényeges lenne a közbenső hadjárat idejének megállapítása, de erről csak annyit tudunk, hogy télen történt, Hrusevszkij szerint akár 1211/12, akár 1212/13 tele számításba jöhet. Úgy gondoljuk, Danyiil uralmának felettébb instabil volta a korábbi datálást valószínűsíti. Ugyancsak emellett szól, hogy az 1213. évi hadjárat idején Danyiilék már nincsenek Magyarországon, hanem innét Krakkóba távoztak.

Az Oroszországba vezetett hadjáratok tárgyalását megszakítva a magyar királynak más irányú, de közvetve ide is kapcsolható külpolitikai lépésére kell kitérnünk. II. András 1210 táján aktivizálódott külpolitikájához (ld. a feléledő orosz hadjáratokat, a balkáni expanzió felelevenítését)[168] kell kapcsolnunk a német lovagrend 1211. évi behívását. Noha e ténynek inkább belpolitikai jelentőséget szokás tulajdonítani, és átlalában ilyen szempontból tárgyalja a szakirodalom. A lovagok letelepítése az ország délkeleti csücskében nyilvánvalóan katonai és egyházpolitikai célzattal történt.[169] A Havasalföldön és a Dnyeszter felső folyásánál hadakozó II. András e harcok során érintkezett Kumánia két szélső nyugati pontjával, sőt a kunokkal is összecsapott. A köztük való térítés és a halicsi uniós törekvések (ld. a pápával történt levélváltást) ugyanazt a célt szolgálták. Természetesen védelmi feladatok mellett, de a lovagok behívása idején a többirányú expanzióra képes Magyarország számára ez aligha lehetett elsődleges szempont.

Az 1213. évi belpolitikai konfliktus — úgy tűnik — II. András külpolitikai szándékait nem változtatta meg. Gertrud királyné meggyilkolása miatt a király maga

visszafordult ugyan, de Vlagyiszlav Kormilicsicset tovább küldte a sereggel.[170] 1213 őszén a magyarok útnak indulásakor Danyiil és Vaszilko mindketten Volhiniában voltak, és megpróbálták megvetni lábukat a fejedelemség egy-egy szegletében.[171] Miután Danyiil elhagyta a magyar királyi udvart, II. Andrásnak taktikát kellett volna változtatnia. Egy új koncepció jegyében engedhette szabadon a bebörtönzött Vlagyiszlavot, és tette meg — a kényszerű visszafordulás miatt — a magyar csapatok irányítójának. A magyarokkal való együttműködés fejében ekkor kaphatta Vlagyiszlav azokat a birtokokat, amelyek 1218-ban az esztergomi érsek tulajdonába kerültek.[172] Hrusevszkij a Vlagyiszlav-féle hadjáratra vonatkoztatja II. Andrásnak azt az 1214-re datált (valójában korábbi) oklevelét, amelyben az „in exercitu contra Gubatos" kitétel olvasható.[173] Az ukrán szerző értelmezésében a „Gubatos" „Galatos"-nak olvasandó, és Halicsra vonatkozik. Ez azonban félreértés.[174]

A magyar uralmat megtestesítő Vlagyiszlav ellen — kihasználva a magyar király távollétét — Leszek és volhiniai hívei szervezkedni kezdtek. Leszek maga mellé gyűjtötte az egész volhiniai terület haderejét (Alekszandr Vszevologyicsot, Msztyiszlav Nyemojt), a kis-lengyelországi előkelőket, és Danyiillel, Vaszilkoval az oldalán Halics ellen indult. Bár a csatatéren győzelmet aratott, Halics várát elfoglalni nem tudta. A lengyel beavatkozás magyar–lengyel konfliktust eredményezett.[175] Az a felismerés, hogy Vlagyiszlav uralma egyikük érdekeit sem szolgálta, mindkét felet a megegyezésre serkentette. II. Andrásnak továbbra is számolni kellett egy belső oppozícióval, amely a gyermek Béla herceg megkoronázását kikényszerítette,[176] ezért a korábbi megállapodást megszegő Vlagyiszlav ellen nem tudott azonnal fellépni. A magyar–lengyel megegyezést illetően pedig a krakkói politika nem volt egységes. Az egyik álláspont a magyarokkal való megegyezés szükségességét vallotta az önálló próbálkozások sikertelensége után. A másik csoport Krakkó befolyását Halicsra is ki akarta terjeszteni, és ellenezte a magyarokkal való szövetséget. Az aktív orosz politikát követelő párt mögött a már említett Odrowaz, valamint az Awdanców nemzetség állt. Az 1210- es évek közepén e két nemzetségből kerültek ki Leszek politikájának kulcsfigurái, az előbbiből Iwan kancellár, az utóbbiból Pakoslaw wojewoda (castellanus), aki Leszek orosz hadjáratainak vezetője volt.[177]

Leszek és II. András megegyezésére az ún. szepesi találkozón került sor[178] Pakoslaw aktív közreműködésével. A megállapodás tárgya a halicsi terület volt, ebből Krakkó a vele közvetlenül határos Peremislre és Ljubacsevre tartott igényt. A krakkói „orosz-párt" befolyását jelzi, hogy ez utóbbi helység nem Leszek fejedelem, hanem Pakoslaw castellanus birtokába került.[179] A magyar–lengyel uralmat Leszek és András gyermekei, az ötéves Kálmán és a hároméves Salomea testesítette meg. A megegyezés elvi síkon tökéletesre sikerült, a gyakorlatban azonban számos további problémát vetett fel. Az első mindjárt az volt, hogy e nyíltan vállalt expanzió szakított azzal a korábban többször és mindkét részről deklarált céllal, hogy ti. a magyar–lengyel hadak a Romanovicsok ügyének támogatói.[180] Ez a szituáció elsősorban Leszek számára hordozott veszélyeket, mivel Vaszilko és Danyiil a volhiniai bojárság körében támaszra találva Volhiniában a korábbi lengyel befolyás csökkenését eredményezhette, noha Leszeknek a volhiniai haderőre is szüksége volt.[181] Danyiil és Vaszilko önállósodása II. András halicsi esélyeit annyiban rontotta, hogy a magyar uralommal szemben egy újabb alternatívát jelentett. A szepesi egyezkedés

instabilitásának oka volt az is, hogy a közös célkitűzés mögött nem állt egyforma katonai erő: „Magyarország hadi potenciálja sokkal nagyobb volt, mint a kis-lengyelországi fejedelemségé, ezért utóbbi mindvégig alkalmazkodni volt kénytelen",[182] illetve az alkalmazkodás kényszerének elkerülésére újabb szövetségesek után nézett.

A szepesi megállapodás értelmében a magyar–lengyel uralom realizálására katonai és politikai előkészületek folytak. Ennek jegyében a magyar–lengyel sereg — valószínűleg még 1214- ben — elfoglalta Halicsot. Az addig uralmat gyakorló Vlagyiszlavot elfogták, és ismét börtönbe vetették, ahonnét haláláig ki sem szabadult.[183] A bebörtönzés tényét Wlodarski megkérdőjelezi, a „zatoči" igének kiutasítás értelmet adva.[184] A korábbi események ismeretében nem tartjuk lehetetlennek a bebörtönzést, sőt, mivel Vlagyiszlav többet politikai szerepet nem játszott, ez a valószínűbb: az esetleges száműzetésben ez aligha következett be.

A gyermek Kálmán mellett az irányítás Benedek kezébe került. E Benedeket Pasuto és Hrusevszkij Korlát fia Benedekkel azonosítja, Wlodarski ezzel szemben azt hangsúlyozza, hogy e korban több Benedek is szerepel, nem megállapítható, hogy melyikük az.[185] A halicsi évkönyv szerint az 1210-ben szereplő Benedek neve mellett nincs jelző, csak az ellenszenvet kifejező Antikrisztus-hasonlattal jellemzik. A gyermek Kálmán mellett tevékenykedő Benedeket „kopasznak" nevezik (liszij).[186] A magyar oklevelekben a kopaszságra utaló „calvus" jelzővel szereplő Benedeket nem találtunk. Perdöntő bizonyítékunk nincs, de a két személy megkülönböztetését indokoltnak tartjuk.

Kálmán halicsi uralmának új tartalmat adott a koronázás ténye, ami a korábbiaknál egyértelműbben kifejezte a halicsi területek Magyarországhoz való viszonyát: a magyar királyság területi igényeit, de ugyanakkor kifejezte a pápai törekvéseket is. Kálmán koronázásának időpontját és helyszínét nem ismerjük. Támpontul II. Andrásnak a pápához írott levelei szolgálnak. Az első levél 1214-re datált, valószínűleg nem sokkal a szepesi megállapodást követően keletkezett,[187] ebben azt kéri a magyar király a pápától, hogy járuljon hozzá Kálmán halicsi királlyá való felkenéséhez. A másik levél[188] írásakor a pápa ehhez már hozzájárult, ekkor András koronát kért fia számára. Ez utóbbi levél datálatlan, de írásának ideje 1215 lehet.[189] A levélből kiderül, hogy Halicsban zavargások voltak, de ennek ellenére a levél keletkezésének pillanatában Kálmán ott tartózkodik, és a krakkói Leszekkel az együttműködés még fennáll, valamint ígéri András, hogy Halicsból papot fog küldeni a lateráni zsinatra. A lateráni zsinat ideje 1215. november, így a levél 1215 augusztusában keletkezhetett.[190]

A koronázás helyére és idejére vonatkozóan számos elképzelés született.[191] Biztosra vehető, hogy a koronát még III. Ince küldte, így terminus ante quem: 1216. július 16., terminus post quem: 1215 augusztus. Erre az időszakra a következő események rögzíthetők. 1215/16 fordulója egybeesik a magyar–lengyel konfliktusok kezdeteivel, amikor II. András uralma alá vonja Nyugat-Halicsot, amelyet korábban Leszeknek engedett át. A változás okait kutatva vissza kell kanyarodnunk a szepesi megállapodáshoz. Itt utyanis mind II. András, mind Leszek de facto elállt Roman fiainak támogatásától, de iure a megállapodásban is szó lehetett erről. E közös magyar–lengyel törekvésnek ellentmondott Leszek következő lépése, amikor Danyiilnak és Vaszilkonak juttatta Volhinia legjelentősebb központját, Vlagyimirt. Ezzel a Romanovicsok olyan bázisra támaszkodhattak, amely megfelelő alapnak kínálkozott halicsi

aspirációik elérésére. Tehát Kálmán szempontjából az ellenfelek száma gyarapodott. Véleményünk szerint II. András egy esetleges Peremisl (Krakkó)–Vlagyimir–Volinszkij összefogástól tartva tette rá kezét Halics nyugati részére. Így 1216 első felében András és Kálmán egész Halicsot kezükben tartották, rendelkeztek a pápa hozzájárulásával a koronázást illetően, sőt minden bizonnyal maga a korona is a birtokukban volt. E szerencsésen alakult körülmények között kerülhetett sor a koronázásra, mégpedig Halicsban, hiszen a koronázási ceremónia kiváló alkalomnak kínálkozott a magyar uralom deklarálásához.[192]

Dlugosz nyomán Drob*5 vetette fel, hogy a koronázáson jelen volt Wincent krakkói püspök is.[193] A lengyel–magyar szövetség felbomlása miatt ez nem valószínű, sőt, maga a királynő, Salomea sem lehetett jelen. Igaz, Salomea, története szerint hároméves korában került a magyar királyi udvarba,[194] de úgy is informál a legenda, hogy harmincöt évig uralkodott Halicsban, ami nyilvánvaló képtelenség. Ebben a szituációban láthattak hozzá a Rómával való unió előkészítéséhez. Így értelmezzük a Voszkreszenszki évkönyv adatát, amely azt adja hírül, hogy „a magyar király Halicsba ültette fiát, a püspököt és a papokat kiűzte a templomból, és latin papokat hozott".[195]

A halicsi évkönyv szerint, amikor András elfoglalta Peremislt, Leszek azonnal újabb szövetségesek után nézett. Erre az akkori novgorodi fejedelem, Msztyiszlav Msztyiszlavics Udaloj látszott alkalmas személynek. Egyrészt, mert Leszek anyjának rokona (unokatestvére) volt, másrészt, mert a polovecek közül hozott feleséget, harmadrészt, mert jó kapcsolatai voltak a Kijevet birtokló Vlagyimir Rurikoviccsal. Az első novgorodi évkönyv (NPL) szerint Msztyiszlav azonnal indult Leszek hívó szavára, és Halics ellen támadt, amit megörökített a halicsi évkönyv is.[196] A magyar szakirodalomban ennek nyomán alakult ki a vélemény Kálmán herceg 1215. évi előzetéséről,[197] majd hatalma újbóli visszaállításáról. A tévedés egyrészt abban áll, hogy három alkalommal is vezetett hadat Halics ellen, ebből az első és a harmadik járt sikerrel.[198] Ugyancsak több hadjáratról, de helyenként tíz évnyi eltérésekkel ír Dlugosz is.[199] Az első novgorodi évkönyv és az 1479-es moszkvai szvod 1218-ra datálja Msztyiszlav Halics ellen készülődését, 1219-re Msztyiszlav első győzelmét, amelynek eredményeképpen Kálmán és Benedek Magyarországra menekültek. A másik két hadjárat időpontja 1220 és 1221.[200] Ezt a datálást fogadja el Hrusevszkij nyomán Pasuto, Kripjakevics, Kotljar és Lammich; másként vélekedik Wlodarski, ő 1215 elejére teszi az elsőt, 1215–19- re a másodikat és 1219-re a harmadikat.[201]

Ezzel a módosítással Kálmán herceg halicsi királyságát 1215/16- tól 1219 elejéig folyamatosnak tekinthetjük. Első pillanatban talán merésznek tűnő állítás, hogy Kálmán halicsi uralma három éven keresztül folyamatos volt, ám a szembenálló felek helyzete — véleményünk szerint — ezt valószínűsíti.

Lengyelországban Leszek Bialy 1215 táján, miután a volhiniai Vlagyimirt a Romanovicsoknak átengedte, érintkezésbe lépett Msztyiszlav Msztyiszlavics Udalojjal. Ezt elsősorban az igen befolyásos „orosz-párt" nyomására tette. Mindkettőjükben támaszt keresett a halicsi magyar uralommal szembeni terveihez. Danyiillal kapcsolatos számításai azonban nem váltották be Leszek reményeit. Danyiil jelentősebb pozícióba jutva és nagykorúvá válva önálló politikára, a Leszektől való függetlenedésre törekedett. Msztyiszlav Udaloj pedig 1215 táján még Kijev felé orientálódott, ahon-

nan nem kevés nehézség árán 1216-ban sikerült novgorodi fejedelemségébe visszajutnia.[202] Így Leszek számára 1215–16 táján orosz földön a szövetséges-keresés nem sok sikerrel járt. Valószínű, az orosz politika kudarcai vezettek Pakoslaw leváltásához[203] és Sandomierzbe küldéséhez. Helyette Marek Gryfita lett a krakkói castellanus. 1217-ben a krakkói püspöki székben is változás történt: a visszavonult Wincent Kadlubeket az Odrowąz nembeli Iwan váltotta fel.[204] Az 1216–17-es évben belpolitikai problémák is támadtak. A nagy-lengyelországi Wladislaw Lasconogi szembekerült Wladislaw Odinicz–csal, aki Magyarországra menekült. Annak ellenére, hogy segítséget nem kapott, csak két évvel később mutatkozott ismét lengyel földön. A Lasconogi–Odonicz- konfliktusba Leszek is beavatkozott, rajta kívül a mazówiai Konrád és a szileziai Henryk Brodaty is. Laconogi Leszekkel szemben Danyiil törekvéseit, Konráddal szemben a poroszok támadását használta ki. Danyiil ugyanis már 1217-től szembehelyezkedett Leszekkel, és támadást indított ellene. Ezt elősegítette az a helyzet, hogy Pakoslaw, a Romanovicsok ügyének fő támogatója már nem volt a krakkói udvarban. Danyiil 1218-ban már lengyel területeket dúlt.[206]

A lengyelországi és volhiniai események akkor zajlottak, amikor II. András a Szentföldön tartózkodott. Valószínűleg vele tartott a Magyarországra menekült Wladislaw Odonicz is és még néhány lengyel előkelő.[207] András távollétében a magyar belpolitikai élet sem volt konfliktusmentes. 1217-re kiderült, hogy az „új berendezkedés" nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket.[208] 1217–18-ban épp az ellenzék ragadta magához a kezdeményezést, és az 1218-ban hazatérő királyt kaotikus állapotok fogadták, ahogy erről a pápának beszámolt.[209] Ehhez járult a halicsi kudarc 1219 legelején.

1219 legelejére Msztyiszlav Msztyiszlavics Udaloj jelentős oroszországi erőket gyűjtött össze, és elfoglalta Halicsot. Sikeréhez hozzájárult, hogy összefogott Danyiillal, aki Msztyiszlav leányát feleségül vette, és Danyiil halicsi támogatói is mellékük álltak. A magyar uralmat megtestesítő Kálmán és Benedek ekkor menekültek haza.[210]

1219 nyarára mind Leszek volhiniai, mind András halicsi reményei szertefoszlottak, s ez ismét politikai közeledésükhöz vezetett. 1219. késő őszén (az évkönyv szerint a hó is esett) indították útnak együttes hadjáratukat. Peremislt a lengyelek akadálytalanul elfoglalták, majd az egyesült lengyel–magyar sereg Gorodoknál vívott egy csatát, ahol Dmitr, Msztyiszlav hadvezére megfutamodott. Tovább haladva Halics felé még két csatát vívtak: az egyiket a krovavi gázlónál, a másikat Rogozsinnál. Győzelmeikkel elérték Msztyiszlav megfutamodását, mire a Halics várában tartózkodó Danyiil megadta magát.[211] Ismét Kálmán uralta egész Halicsot. Ekkor érkezhetett Salomea is „uralkodása" színhelyére. Lehetséges, hogy Salomea koronozására is sor került. Valószínűleg már ekkor az a File bán állt a magyar seregek élén, aki később a Volhinia elleni támadást is irányította. A győztes — és Halicsot visszaszerző — magyar sereg irányítójának neve ugyanis homályban maradt. Arról sem tudunk, hogy II. András utóbb erősítést küldött volna, ezért gondoljuk, hogy File bán már 1219 őszén Halicsba érkezett.

A lengyel–magyar győzelmek után Msztyiszlav Udaloj a polovecekhez fordult segítségért, Danyiil pedig kerülőúton érkezett vissza Volhiniába, nem korábban, mint 1220 elején.[212] Leszektől visszaszerezte az elfoglalt volhiniai területeket,[213] és a litvánokkal is hadakozott. Közben Msztyiszlav másodszor is Halics megszerzésére in-

dult, de próbálkozása 1220/21 telén kudarccal végződött:[214] nem volt megfelelő hadereje, és Danyiil sem támogatta. A Halicsban tartózkodó magyarok számára ez olyan siker volt, ami támadásra sarkallhatta őket. Csak ennek tudható be, hogy File bán ott merte hagyni a megerősített Halics várában az ifjú királyi párt, ő maga pedig Leszek oldalán Volhinia ellen vonult. A polovecekkel érkező Msztyiszlav azonban Halicsot elfoglalta, a gyermek királyokat fogságba vetette, File bán seregét pedig a nyílt mezőn legyőzte.[215] Msztyiszlav Mária ünnepének előestéjén (augusztus 14-én?, szeptember 7-én?) aratta győzelmét. Nem tartjuk valószínűnek, hogy a Msztyiszlavval folytatott béketárgyalásra és a foglyok kiszabadítására sokkal később került sor: lehet, hogy még 1221 legvégén, de 1222 legelején mindenképpen. Tehát a fogság nem tartott másfél évig, mint Pauler véli,[216] hanem legfeljebb néhány hónapig.

Az Aranybulla kiadását megelőző mozgolódás, illetve a belső feszültségek teremthették azt a helyzetet, amelyben a magyar király a mielőbbi békekötés (és a foglyok kiszabadítása) érdekében olyan feltételeket fogadott el (Kálmán lemondása a halicsi királyságról, helyébe András herceg eljegyzése Msztyiszlav leányával, amely csak Msztyiszlav halála utáni birtoklást helyezett kilátásba), hogy esküje alól hamarosan pápai feloldozást kért.[217] Ezzel egyidőben került a sor békekötésre Leszek és Danyiil között is.[218]

II. András az 1222. évi Aranybulla kiadása után folytatta külpolitikai akcióit annak ellenére, hogy a belpolitikai helyzet nem jutott nyugvópontra, ahogy ezt a király és az immár területi különhatalommal rendelkező Béla herceg viszonyának hullámzása mutatja.[219] Folytatódott a balkáni terjeszkedés, amely a majdani macsói bánság területének kialakulása felé mutatott,[220] és sor került a Msztyiszlavval kötött egyezség revíziójára is: a király András herceg számára a bizonytalan jövőbeli ígéretet azonnali és konkrét birtoklásra akarta változtatni.

Közben jelentős változások álltak be a Kárpátok túloldalán is, a Krakkótól a Dnyeperig terjedő „félhold" politikai viszonylataiban. Msztyiszlav Udaloj és a magyarok közti béke Danyiil nemtetszését váltotta ki, hiszen ő saját magát tartotta Halics jogos birtokosának, úgy is, mint Roman fia és úgy is, mint Msztyiszlav veje. Ez az elégedetlenség Danyiil és a kis- lengyelországi előkelők közeledését eredményezte, akik hatni tudtak Leszek elképzeléseinek megváltoztatására. Egyezségük értelmében Leszek lemondott a Wieprz és a Bug közti területről, Danyiil viszont támogatta őt és fivérét, Konrádot a poroszok elleni háborúban. A poroszok Mazówia elleni akciói szaporodtak: 1221/22, majd 1223-ban is jelentősebb betörésekre került sor.[221] A nehéz helyzetben Konrád felhasználta azt a kínálkozó alkalmat, hogy a Magyarországról katonai úton eltávolított német lovagrendet lengyel területre hívja, és adományokkal letelepedésüket elősegítse.[222] A poroszok (az orosz forrásokban jatvagi) ellen nyújtott segítség fejében Danyiil lengyel támogatást kapott a Msztyiszlav birtokában lévő Halics elleni betörésekhez.[223] E betöréseknél jelentősebb mértékben rontotta Msztyiszlav helyzetét az, hogy a kunok (polovecek), akikkel szoros kapcsolatban állt, hisz halicsi győzelmeihez ők adták a fölényt biztosító haderőt, 1223-ban a Kalka folyó mellett jelentős veréséget szenvedtek a tatároktól.[224] Úgy gondoljuk, a vereség Msztyiszlav személyes presztizsét is csökkentette a halicsi bojárok körében, ezért találkozott egyetértésükkel II. András javaslata: ti. hogy Msztyiszlav engedje át Peremislt András hercegnek. Nem tudunk arról, hogy a magyar királynak ezt katonai

eszközökkel kellett volna kikényszerítenie. Valószínűbb, hogy követei útját koronázta siker: a halicsi bojárság körében ismét megszerveződött egy „magyar-párt".[225] András herceg peremisli uralmának kezdetét Hrusevszkij 1224/25-re, Pasuto 1225-re helyezi.[226] Nem tartjuk elképzelhetőnek, hogy András herceg már az 1221. évi békekötéssel egyidőben megkapta Peremislt, ez esetben a magyarok aligha maradtak volna távol az 1221–1225-ös évek konfliktusaitól. Hisz András herceg megjelenése azonnal maga után vonta egy Msztyiszlavval szembenálló politikai tömörülés megjelenését, és a magyar segítség iránti igényt.[227]

A későbbiek tanúsága szerint a halicsiak Andrásnak Peremisl helyett egész Halicsot ígérhették. Ennek jegyében hagyta el András herceg az orosz területet, és kérte apja segítségét. E hadjárat Hrusevszkij szerint 1226/27 telén volt. Ezt a datálást más forrás is megerősíti.[228] András 1226 végén indult vissza Magyarországra, a hadjárat 1227 legelején történt, Wlodarski szerint Leszek lengyeljei 1227 tavaszán csatlakoztak.[229] A hadjárat bővelkedett hadi eseményekben: a magyarok akadálytalanul bejutottak Peremisl várába, tovább vonultak Zvenyigorod alá, ahonnan a sereg egy része Halics irányába indult, de a megáradt Dnyeszteren nem tudtak átkelni. A király serege Tyerebovl, Tyihoml és Kremenyec elfoglalása után visszatért Zvenyigorodba. Msztyiszlav Halics várát elhagyva vonult ellenük, és Gorodok környékén megverte a magyarokat. Msztyiszlavval ekkor összefogott Danyiil és Vaszilko is, akik elsősorban a király és Leszek találkozását próbálták megakadályozni. Leszek felbukkanása András király oldalán némiképp váratlan, mivel az előző években többnyire Danyiil mellett foglaltak állást. Talán a volhiniai fejedelem túlzott megerősödése váltotta ki Leszek szembefordulását. Ez alkalommal Béla ifjabb király nem vett részt a hadműveletekben, mint azt Hrusevszkij véli.[238]

A katonai győzelem ellenére a politikai rendezés során Msztyiszlavot és Danyiilt a halicsi bojárság szembefordulása meghátrálásra kényszerítette. Wlodarski szerint Msztyiszlav eredetileg Danyiil számára mondott le az uralomról.[239] A magyar-párti bojárok feje, Szugyiszlav oly módon avatkozott be a tárgyalásokba, hogy Msztyiszlav átengedte Halicsot leányának és András hercegnek, ő maga pedig Torcseszkbe vonult vissza.

A politikai siker haszonélvezője a magyar uralkodó osztály volt. Miután 1226-tól Erdélyben szerveződött újjá Béla herceg udvara, Szlavóniában létrejött Kálmán, halicsi exkirály különkormányzata, 1227-ben Halicsban megteremtődött egy harmadik hercegi udvartartás, amely a birtokadományok és a tisztségek megszerzésének további lehetőségét hordozta. E megosztottságot tulajdonképpen pápai jóváhagyás kísérte, hiszen Béla a kunországi térítés, Kálmán a bogumilok elleni harc letéteményese volt. András herceg uralma pedig az ortodoxiával való úniót készíthette elő (a tervek szerint), de politikai stabilitás híján erre képtelen volt.

András herceg közel három évnyi folyamatos uralmáról semmi lényegeset nem tudunk. A viszonylagos nyugalom a környezet instabilitásával magyarázható. 1227-ben (november 23.) összeesküvés áldozata lett Leszek Biali.[240] Leszek halála után a Krakkó feletti uralomért a nagy-lengyelországi W. Lasconogi és a mazówiai Konrád között összecsapások sorozata zajlott.[241] Ebben a küzdelemben Konrádot támogatta Danyiil és Vaszilko is, akik részt vettek 1228/29-ben a nagy- lengyelországi Kalisz melletti, majd 1229-ben a Wroclaw melletti csatában.[242] Leszek orosz származású öz-

vegye és a gyermek Boleslav (Wstydliwy) Sandomierzba vonultak vissza, az ő szövetségesük volt a szilézíai Henryk Brodaty. 1227–31 között Lasconogi kerekedett felül, őt támogatta az előkelők közül Iwo püspök, Pakoslaw sandomierzi és Marek krakkói castellanus.[243]

1228-ban meghalt Msztyiszlav Udaloj is,[244] ezzel a hatalmi harcoknak két szembenálló fele maradt talpon, Danyiil és András herceg. Danyiil lengyelországi beavatkozásai (azaz a lengyelek oldalán a poroszok és a litvánok ellen) hatalmának fokozatos megerősödéséhez vezettek. A Volhiniában részfejedelemséget bíró Msztyiszlav Nyemoj és fia, Iván halála után Danyiil az ő területüket is megszerezte. Így 1230-ra Danyiil és Vaszilko uralma alá került egész Volhinia.[245] Msztyiszlav Udaloj halála után pedig megkísérelte befolyása alá vonni Kötöny kunjait is.[246]

Msztyiszlav halála után a halicsi bojárok két pártra szakadtak. A magyar párt irányítója a már említett Szugyiszlav bojár volt, a volhiniai vagy Danyiil-pártiak feje pedig Demján. András herceg uralmának fő letéteményese, Szugyiszlav (akit Hrusevszkij András majordómuszának nevez) diplomáciai tevékenysége elősegítette azt, hogy az egyre nagyobb befolyásra szert tevő Danyiillal szemben a kijevi Vlagyimir Rurikovics és a csernyigovi Mihail Vszevologyics is a magyar királyfit támogatta.[247] Nem látszik lehetetlennek, hogy volt valamiféle kapcsolata András környezetének Kötöny kunjaival is: Szugyiszlav ugyanis éppen Ponyizjében tartózkodott, amikor Danyiil Halicsra támadt. Ponizje pedig Kötöny kunjainak is tartózkodási helye volt, ide húzódott annak idején Msztyiszlav Udaloj. Ezzel szemben Pasuto úgy véli, hogy a nevezett terület kizárólag Szugyiszlav uralma alá tartozott.[248]

András herceg 1227-ben megteremtett uralma ellen Danyiil 1230-ban intézte az első támadást.[249] A halicsi évkönyv 1229-re datálja ezt az eseményt — ez található a magyar nyelvű szakirodalomban is[250] —, a módosítást a következők indokolják: Danyiil és Vaszilko lengyel földről érkeztek vissza,[251] ezt követően Vaszilko Szuzdalba utazott egy fejedelmi esküvőre. Vaszilko elutazása után érkezett a halicsi bojárok egy csoportja Danyiilhoz, mondván, Szugyiszlav távolétében itt az alkalmas idő a magyar uralom felszámolására.[252] A csekély helyőrséggel Halicsban maradt András herceg ugyanolyan körülmények között esett fogságba, mint Kálmán 1221-ben. Danyiil Andrást azonnal szabadon bocsátotta, és távozásakor Szugyiszlav bojár is követte őt. Halics 1230 márciusában (hóolvadás idején) került Danyiil birtokába.

Eszerint legkorábban 1230 nyár elején került sor arra, hogy Béla herceg „de mandato et voluntate patris" sereget vezetett Halicsba András hatalmának restaurálására.[253] II. András részéről logikus volt Béla útnak indítása, nemcsak Erdély szomszédos fekvése miatt, hanem azért is, mrt Béla 1226-tól érdeklődést mutatott a Kárpáton túli területek iránt, és igyekezett befolyása alá vonni Kumániát. 1227–28-ban sikereket könyvelhetett el: a kunok egy csoportjának megkeresztelésével és a milkói kun püspökség felállításával.[254] Béla terjeszkedő politikája 1230-ban a bolgárokkal való összeütközést vonta maga után Vidinnél.[255] Bizonyára hasonló megfontolásból vállalta a halicsi szereplést is. Seregében helyet kaptak a megkeresztelkedett kunok csapatai is, míg Kötönyék Danyiil mellett sorakoztak fel. Kedvezőtlen időjárás és járvány sújtotta a magyarokat, ehhez jött a katonai vereség, így a hadjárat mérlege egyértelműen negatív. A kudarcnak részesei voltak Dénes fia Dénes lovászmester, Pál udvarbíró, Osl fia Herbort is, akinek oroszországi haditettei későbbi birtokadományok

formájában gyümölcsözőnek bizonyultak. A sikertelen hadakozás után ismét visszatért Magyarországra András herceg és Szugyiszlav is. Úgy véljük, Szugyiszlavnak ugyanúgy lehettek birtokai Magyarországon, mint az 1210-es években szereplő Vlagyiszlavnak. Az sem kizárt, hogy Szugyiszlavot családi kötelékek is fűzték Magyarországhoz.[256]

András herceg távozása után sem stabilizálódott Danyiil helyzete Halicsban, mivel csak a bojárok egy része támogatta. Egy év leforgása alatt több összeesküvést is szőttek ellene: Alekszandr Vszevologyics (Danyiil unokatestvére), akitől Danyiil elvette Belzet és Peremislt is, állt a halicsi ellenzék élére. A legaktívbb Danyiil-ellenes csoport a Molibogovigyics nemzetség volt, majd egy Voldrisz nevű bojárt említ név szerint az évkönyv, de összesen huszonnyolc összeesküvőről tud. Az összeesküvők fészke Peremisl volt, de innét 1231-ben Alekszandrt ismét elkergették, aki ekkor Magyarországra jött Szugyiszlavhoz.[257]

1231 első felében a magyarországi állapotok nem kedveztek egy halicsi hadjárat megindításához. A politikát irányítók körében ismét hatalmi átrendeződés zajlott le: visszatértek azok, akik II. András új berendezkedésének támogatói voltak. A birtokvisszavételek — azaz Béla herceg politikai kurzusa — nem voltak sikeresek. Nőtt az elégedetlenség, ami 1231 tavaszán a megújított Aranybulla kiadásához vezetett.[258] Az 1231. év második fele látszott alkalmas időpontnak a Halicsba induláshoz.

E hadjárat esetében nem tudjuk elfogadni Hrusevszkij kronológiáját. Ő ugyanis — és nyomában Pasuto — 1232-re valószínűsíti András hadba szállását.[246] Az 1232-es esztendőben az előző évi Aranybulla nyomán felszínre tört az egyházi elégedetlenség. Róbert érsek kimondta az interdictumot (1232. február 25.), de még a tavasz folyamán augusztus 20-ig felfüggesztette. Az év második felében érkezett Magyarországra Pecorari Jakab pápai legátus. Mindezekkel számolva nem valószínű, hogy egyidejűleg vállalkozott volna a király olyan jelentős erőket megmozgató hadjáratra, amelyben rajta kívül két fia is részt vett. A katonai sikerek is azt támasztják alá, hogy a magyarok létszáma jelentős volt: sikeres ostrommal foglalták el a Szan mellett fekvő Jaroszlav városát, megszerezték Halicsot, majd Vlagyimir alá vonultak. Itt kerülhetett sor a béketárgyalásokra, amelynek eredményeként András herceg visszakapta Halicsot, Alekszandr pedig eredeti „otcsinája”, Belzet és Cservenyt.[247]

E hadjáratról, nevezetesen Jaroszlav ostromáról kapunk információt néhány királyi oklevél narratiójából, amelyekben birtokokkal honorálják Dénes hercegi, Nána királyi lovászmester érdemeit, valamint Jakab fia Jakab sebesülését. Ekkor léphetett kapcsolatba András herceg és környezete a csernyigovi Mihaillal, aki 1230-ban Novgorodból visszatérve[248] energikusan kezdett hozzá Kijev megszerzéséhez. Vele szemben a kijevi Vlagyimir Rurikovics pedig Danyiillal fogott össze.[249] Nem tartjuk elfogadhatónak Tolocsko nézetét, hogy Danyiil ekkor a polovecek elleni küzdelem és a belháborúk megfékezésének élharcosa lett volna.[250] Hatalmi harc folyt továbbra is. András herceg mellett jelentős haderő maradhatott, mert nem védekezésre rendezkedett be, hanem támadást indított. A támadás iránya a Szlucs folyó menti Beloberezsje volt, ahol a Kijevbe érkező Vlagyimir seregétől vereséget szenvedett.[251] A helyszín a Kijevhez tartozó területek és Volhinia határán ekkortájt elkülönülő Bolohovszkaja zemlja[252] arra utal, hogy a támadást Mihaillal szövetségben indíthat-

ta András herceg környezete. Ez a csata Hrusevszkij szerint 1232/33 telén történt, mivel záródátuma (a Halics falai alatti ütközet) nagyszombat: 1233. április 2.[253]

A vereség után kérhettek erősítést Magyarországról, amely 1233 kora őszén érkezett meg Türje nembeli Dénes (az orosz évkönyvben Djanis) vezetésével. A volhiniai Peremisl alatti ütközetben azonban a kunokat és a kijevi Vlagyimirt is felvonultató Vlagyimirtól vereséget szenvedtek. András herceg tábora megfogyatkozott, a halicsiak közül is többen elpártoltak tőle. A vereség eredményeként Danyiil uralma alá került egész Halics–Volhinia, a magyarok csak Halics várát tudták megtartani. A várban tartózkodókat kiéheztették a kilenc hétig tartó ostrom alatt. András király újabb segítséget nem tudott küldeni az osztrák határon zajló csatározások miatt.[254] A helyzetet András herceg 1234 legelején bekövetkezett halála oldotta meg, amely egyelőre véget vetett az orosz területen viselt háborúknak.[255]

III. Következtetések

A II. András-kori orosz–magyar kapcsolatok eseményeit az alábbi táblázatban foglaljuk össze (vastag szedéssel a hadjáratokat, dőlt betűkkel a módosított kronológiát jelöljük):

1205. aug.–szept.	szanoki találkozó, magyar helyőrség Halicsban
1205 vége	a magyarok visszaverik az Olgovicsok első támadását
1206 eleje	az Olgovicsok újabb támadása Leszekkel szövetségben, magyar–lengyel megállapodás, magyar szövetség az Igorevicsekkel
1206 második fele	követség Leszektől
1207 eleje	magyar–lengyel hadjárat, amely Vlagyimir ajándékai miatt meghiúsul
1208	Roman Igorevics támogatása, magyar hadjárat
1210 vége/1211 eleje	Korlát fia Benedek halicsi uralma
1211 nyár vége	nagy országos sereg élén Danyiil lesz a fejedelem
1211. szept.	az Igorevicsek akasztása
1211. legvége	Danyiil anyja Belzbe távozik
1211/1212 tele	András Roman özvegyét visszahelyezi jogaiba, Vlagyiszlav először kerül börtönbe
1212/1213	Danyiil anyjával együtt először Magyarországra, majd Krakkóba menekül
1213. szept.	a félbeszakadt hadjárat, Vlagyiszlav trónra kerülése
1214. ősz	szepesi találkozó
1214	Kálmán és Benedek Halicsban
1215/1216	András király elfoglalja Leszektől Peremislt
1216 legeleje	Kálmán koronázása
1219 eleje	Kálmán elkergetése, Msztyiszlav első hadjárata
1219 nyara	magyar–lengyel szövetség felújítása
1219. okt.	a magyar–lengyel had Msztyiszlavot elűzi

1220/1221 tele	Msztyiszlav második hadjárata
1221	File bán hadjárata Halicsból Volhiniába
1221. aug.	Msztyiszlav harmadik hadjárata, Kálmán és Salomea fogsága
1221 vége/1222 legeleje	Msztyiszlav és András egyezsége, a foglyok kiszabadulása, András herceg eljegyzése
1224/1225	András herceg megkapja Peremislt
1226 vége/1227 eleje	András Magyarországra megy segítségért
1227	András megszerzi Halicsot
1227	Leszek halála
1228	Msztyiszlav halála
1230. márc.	Danyiil elűzi András herceget
1230. nyár	Béla herceg sikertelen hadjárata
1231	bojári összeesküvések Danyiil ellen, Alekszandr Magyarországra menekül
1231 második fele	a király és a hercegek sikeres hadjárata, Jaroszlav ostroma
1232/1233	András Volhiniában harcol Mihaillal szövetségben
1233. ápr. 2.	csata Halics falainál
1233. ősz	Dénes vezetésével segítség érkezik
1234 eleje	András herceg halála

Ha összességében értékelni akarjuk a 13. századi háborúkat, amelyeket a magyarok Halicsban folytattak, egyértelműen használhatjuk a feudális expanzió-terminust. A cél több évtizeden át ugyanaz volt: a magyar befolyást állandóvá tenni a térségben. A cél elérése érdekében a körülményekhez rugalmasan alkalmazkodott a magyar politika. Az első ilyen körülmény a Kis- Lengyelország részéről is megnyilvánuló expanzió. Ezzel 1227-ig, Leszek Bialy haláláig számolni kellett. Ezt követően a mazówiai Konrád orosz politikája teljesen más felfogásból eredt: az expanziós célt feladta, illetve ilyet sohasem táplált, és Danyiillal kölcsönösen támogatták egymást.[256] Egy másik körülmény, amellyel csak kompromisszumok árán tudott megbirkózni a magyar külpolitika: az orosz fejedelmek Halics iránti igénye, hiszen mind a csernyigovi, mind a kijevi, mind a szmolenszki fejedelmi nemzetség meg akarta vetni a lábát e térségben. Tehát a halicsi fejedelemség minden irányból támadások összetüzébe került. Az a korábbi politika, amely szerint a Kijev–Volhinia és a szomszédok törekvései közötti egyensúlyozás a függetlenséget garantálta, a 13. század megváltozott viszonyai közepette tarthatatlan volt. A megváltozott körülményeket az orosz belpolitika szempontjából a Halicson belül megindult széttagolódás, a helyi fejedelmi dinasztia kihalása (1199), valamint az új gyökértelensége (Roman Msztyiszlavics 1199–1205) teremtette meg. A hatalomból részt kérő előkelők csoportjai számára az volt az alapvető, hogy egy de iure létező fejedelmi hatalom mellett de facto az irányítás az ő kezükbe kerüljön. Ehhez azonban a bojárság túlságosan megosztott volt. Feltételezhető, hogy a különböző orientáltságot a különböző irányú családi kötelékek is meghatározták. Ez derül ki egyes bojárok apai nevéből: Vlagyiszlav *Kormilicsics*, Jurij *Janevics*. A magyar expanziós törekvések egy-egy bojári csoportosuláshoz kö-

tődtek, de a megszerzett területek feletti hatalom legitimálását más fejedelemségek uraival, illetve a Krakkói udvarral is elismertetni igyekeztek.

Ami a katonai erőviszonyok alakulását illeti, Magyarország fölényben volt mind a kis-lengyelországi erőkkel szemben,[257] mind a druzsina-nagyságú orosz fejedelmi haderővel szemben. Hogy lehet mégis, hogy a magyarok Halics területén többször is vereséget szenvedtek? A konkrét esetek azt mutatják, hogy a nagy létszámmal felvonuló királyi sereg, miután elérte a kívánt célt, mindig visszavonult, és a Halicsban hagyott kisebb „helyőrség" szenvedett vereséget, illetve menekülni volt kénytelen (pl. 1210, 1219). Feltételezhető, hogy a létszám nem múlta felül a szembenálló felekét. Később vannak olyan esetek, amelyekben a jelentős erőket felvonultató magyar sereg szenvedett vereséget (pl. 1221, 1230, 1233). Ilyenkor a szembenálló orosz fejedelmek (Msztyiszlav és Danyiil) oldalán mindannyiszor kunokat találunk. Úgy tűnik számunkra, hogy a magyar haderőnek a nomád hadviseléssel szembeni tehetetlensége (vagy felkészületlensége) érhető tetten. Erre van ugyan korábbi példánk is (ld. Kálmán 1099. évi vereségét), de csak a tatárjáráskor válik teljesen nyilvánvalóvá.

Fel kell tennünk azt a kérdést is, hogy mi motiválta magyar részről a több évtizeden át töretlen szándékkal és számos kudarc kíséretében folytatott expanziót. A magyar király személyes presztízse, 1188–89-es élményei? Nyilván az is, de ez korántsem elegendő magyarázat. Hiszen II. Istvánt 1123-ban még figyelmeztették a magyar előkelők, hogy nincs ínyükre a hadakozás.[258] A 13. századra e téren történt változás: a magyar uralkodó osztály krémje felvonul az orosz hadszíntéren. Már első alkalommal a nádor (Mog) vezette a magyarokat, aki az ország vezető tisztségviselője volt, és 1206-ra már harmadszor emelkedett e méltóságra.[259] A következő alkalommal Korlát fia Benedek erdélyi vajda[260] állt az élen. Különösen jól mutatja ezt az 1211. évi hadjárat, ahol a magyar uralkodó elit számos képviselője jelen volt.[261] A hadsereget a Győr nembeli *Poth* vezette, aki 1209–1210-ben a nádori tisztséget töltötte be, ott volt *Turoy fia Péter,* aki 1210- ben mint királyné udvarispánja és bácsi ispán szerepel; *Bánk* bán; *Mika,* a szakállas (Mica barbatus, Mika brodatij), akit 1236-ban felségsértés miatt elítéltek, mivel sokat vett el a koronajavakból.[262] Valószínű, ő az új berendezkedés egyik első haszonlélvezője volt. Szerepel egy *Lotoharot,* akit a Gut-Keled nem Lothard ágának névadójával azonosíthatunk.[263] ott volt az a *Makján,* akitől az Aba nem Debrey ága származik,[264] és utódai a 13. század közepi oklevelekben szerepelnek. Ott volt még *Tiborc,* aki 1206-ban a királyné udvarispánja,[265] 1213-ban mosoni ispán;[266] és végül a Tétény nembeli *Marcell,* aki 1209–1212 között udvarispáni tisztséget töltött be.[267]

A későbbi alkalmakkor nem találkozunk ilyen részletes felsorolással, talán nem is vonult fel egyszerre az ország ily számos előkelője. Egy-egy nevezetes személyt említenek az orosz források Kálmán halicsi király, illetve András herceg környezetében. Pl. az 1210-es években az Aba nembeli *Demetert,* aki Kálmán udvarában a lovászmesteri tisztséget töltötte be, és Halicsból elűzött urát Szlavóniába is követte. Demeter mellett *File* bán volt Kálmán udvarának másik kulcsfigurája, mindkettőjük oroszországi tevékenységéről a magyar okleveles anyagból is értesülünk (ld. 1. sz. táblázat). András herceg környezetéből egy *Martinis* nevű hadvezérről tudunk, aki az 1226/27-es hadjáratban vesztette életét. Az 1230-as években pedig olyan személyek

bukkannak fel, akikkel később IV. Béla környezetében találkozunk, nevük a magyar okleveles anyagban szintén szerepel.

Véleményünk szerint II. András uralkodásának első évtizedében az új berendezkedés politikájának meghirdetése után az előkelők zöme — a szó szoros értelmében — csatasorba állt érdemeket és birtokokat gyűjtendő. Erre az oroszországi hadakozás kiváló alkalmat teremtett. 1214-re jutott el oda a magyar uralkodó osztály (elégedetlensége és megosztottsága többszöri kinyilvánítása után), hogy Béla herceg koronázását és ezáltal a hatalom megosztását követelje. Bélát megkoronázták, de területi különhatalmat nem kapott, ezt a feszültséget II. Andrásnak talán Kálmán halicsi királyságával és a halicsi magyar udvartartás megszerzésével *is* sikerült levezetnie. Az 1220-as években már az 1222. évi Aranybulla kibocsátása után a királyi hatalom további háttérbe szorítását jelentette, hogy mellette két hercegi udvartartás is működött (Erdélyben és Szlavóniában), egy harmadik (Halics) megszervezésére pedig kísérlet történt. Úgy véljük, az évtizedekig tartó halicsi hadakozás célja a benne résztvevő előkelők részéről az lehetett, hogy a királyi hatalom megosztásával, a „királyi udvarok" és a vezető tisztségek szaporításával saját befolyásukat tovább növeljék. A királyi politika pedig azt akarhatta elérni a hosszantartó háborúk sorozatával, hogy a magyar koronához tartozó területeket növelje. E törekvéseket tükrözi az ország déli részén kialakuló bánsági szervezet és délkeleten Kumánia egy részének függésbe vonása. Hasonló terveket feltételezünk Haliccsal kapcsolatban is.

Szólnunk kell arról is, hogyan viszonyult a magyar királyi udvar a pápa nagyobb dimenziókban megfogalmazott egyházpolitikájához, azaz az uniós törekvésekhez. András király és III. Ince, illetve III. Honorius levelezése alapján úgy véljük, a magyar király a pápa támogatását saját politikája érdekeinek megfelelően használta fel (elsősorban Kálmán megkoronázására gondolunk). A Halicsban tartózkodó magyarok részéről vallási türelmetlenségre utaló adataink vannak; ld. pl. Benedek 1210. évi működését. Az unió kialakulására alkalmas időszaknak Kálmán halicsi királyságának évei (1216–1219) és András herceg hosszabb halicsi uralma (1227–1230) kínálkozott. Sajnos azonban a hatalmi harcokon kívül más tevékenységükről nem szólnak az orosz krónikák, a Voszkreszenszki évkönyv már idézett adatát kivéve. Ahogy a kunok közötti térítést a domonkos rendi szerzetesek vállalták magukra, ugyanúgy az ortodoxiával szembeni agitációt is végeztek, amint ezt a lengyelországi rendtartományból kiinduló példa igazolja.[268] Magyar részről azonban még ilyenről sem tudunk.

A 13. század elején II. András következetes expanziós politikát folytatott. Célját részben diplomáciai, részben katonai eszközökkel kívánta elérni. A konkrét megoldási lehetőségekhez rugalmasan alkalmazkodva számolt a lengyel részről felmerült expanziós igényekkel és az Oroszország más részéből érkezett trónkövetelőkkel is. Így a magyar uralmat biztosító (előkészítő) diplomáciai megoldások tarka képet mutatnak: II. András többször és különböző feltételekkel szövetséget kötött Kis- Lengyelországgal (Leszek Bialy), támogatta egy-egy orosz fejedelem uralmát (Vlagyimir és Roman Igorevics, valamint Danyiil), kizárólagos magyar fennhatóság megvalósítására töekedett (Kálmán királysága, András herceg uralma); illetve kombinálta a különböző lehetőségeket. Katonailag is többféle megoldással találkozunk: II. András személyes jelenléte nyilvánvalóan az országos sereg felvonulását jelenti (pl. 1205, 1207, 1211/12, 1214, 1215/16, 1219, 1231), bár erre a király személyes jelenléte nél-

kül is van példa (1211 nyara). Az országos sereg azonban nem időzött hosszasan, a kisebb létszámú „helyőrségnek" a magyar érdekek érvényesítéséhez többnyire segítségre van szüksége (pl. 1210, 1226/27, 1233). A hadműveletek ugyanakkor nemcsak Magyarországról induló hadjáratot jelentenek, hanem Halicsból kiindulva Volhinia és Kijev elleni támadást is (pl. 1215/16, 1221. 1232/33); így a hadjáratok száma nem egyértelmű, de talán nem is ez a legfontosabb.

A hadjáratokat kezdetben a magyar uralkodó osztály nagy része támogatta, és az új berendezkedés politikájának meghirdetése után csatasorba állt érdemeket és birtokokat gyűjtendő. Erre teremtett megfelelő alkalmat az oroszországi hadakozás. 1216–19 között Kálmán halicsi királysága, illetve az 1220-as években András herceg uralma a királyi hatalom (valamint az udvartartás és tisztségek) további „osztódását" segítette elő, amely az uralkodó osztály érdekeinek kiválóan megfelelt. Ebben véltük megtalálni azt a motivációt, amely a 13. század elejének szívós, de eredménytelen hadakozását indukálta. Végső soron úgy gondoljuk, hogy a halicsi hadakozás is olyan területszerzési cél érdekében történt, mint amilyen az ország déli határainál a bánságok létrehozásában realizálódott.

JEGYZETEK

[1] *Pauler, Gy.:* A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt Bp. 1899.[2] II. (a továbbiakban *Pauler* 1899); *Hodinka, A.:* Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Bp. 1916. (a továbbiakban *Hodinka* 1916)

[2] *Senga Toru* tanulmánya (Béla királyfi bolgár, halicsi és osztrák hadjárataihoz. Századok 1988/1–2. 36–51.) munkánk megírása után látott napvilágot.

[3] Scriptores rerum Hungaricarum. ed. *Szentpétery, E.* I-II. Bp. 1937–38. (a továbbiakban SRH) I. 467.; II. 42, 207.

[4] Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke (a továbbiakban RA) I 1001–1270. szerk. Szentpéteri, I. Bp. 1923–1930.

[5] A sokszámú esetből ld. *Wenzel, G.:* Árpád-kori új okmánytár. I–XII. Pest-Bp. 1960–1874. (a továbbiakban ÁUO) II. 143, VI. 374, 377, 485, VII. 166, XI. 306, 323, XII. 689; *Fejér, G.: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–IX. Budae 1829–1844. (a továbbiakban CD) III/2. 103, 172, 196, IV/3. 21.; HO VI. 129. (a továbbiakban HO)*

[6] Ld. pl. *Kristó, Gy.:* Oroszok az Árpád-kori Magyarországon. In: Tanulmányok az Árpád-korról. Bp. 1983. 191–207.

[7] RA I. 112.

[8] *Smičiklas,* T.: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Sclavoniae. I–III. Zagrabiae 1904. (a továbbiakban *Smičiklas*) 203.

[9] RA I. 65.

[10] HO VIII. 239.

[11] ÁUO XI. 221.

[2] HO VI. 79.

[13] Uo. 150.

[14] *Kristó, Gy.–Makk, F.–Szegfű, L.:* Adatok „korai" helyneveink ismeretéhez. I–II. Acta Universitatis Szegediensis de A. József nominatae. Acta Historica t. XLIV. Szeged 1973., t. XLVIII. Szeged 1974. itt 1973. 12–14.

[15] *Kiss, L.:* Földrajzi nevek etimológiai szótára. I–II. Bp. 1978. 486.

[16] Uo. 244, 254, 343, 449, 486, 679.

[17] HO VI. 7.

[18] ÁUO XI. 479.

[19] CD I. 469.; *Baumgarten, F.:* A Saint Gilles-i apátság összeköttetései Magyarországgal. Századok 1906. 389–411.

[20] Többek között ÁUO XI. 373.; HO VI. 98.; *Theiner, A.:* Vetera monumenta historia Hungariam sacram illustrantia. I–II. Romae 1859–60. (a továbbiakban *Theiner*) I. 273.

[21] Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. I. ed. *Marsina, R.* Bratislavae 1971. (a továbbiakban CDS) 180.; a datálásra ld. RA I. 116 N° 350.

[22] CD III/2. 310.

[23] *Pašuto, V. T.:* Vnesnaja politika Drevnej Rusi. Moskva 1968. (a továbbiakban Pašuto 1968) 244.

[25] HO VII. 83.

[26] CD IV/2. 220–221.; HO VIII. 96–97.; IV. Béla tatárjárás utáni politikájáról, ill. e levelek datálásáról legújabban ld. *Senga T.:* IV. Béla külpolitikája és IV. Ince pápához intézett „tatár-levele". Századok 1987/4. 584–611.

[27] HO IV. 29.

[28] CD IV/2. 380.

[29] ÁUO VII. 505.; CD IV/2. 234.

[30] RA I. 467–477.

[31] CD VII/5. 273.

[32] HO VI. 272.

[33] Zala vármegye története. Oklevéltár I–II. Bp. 1886–1890. I. 4. (a továbbiakban ZMokl).

[34] HO VI. 17.

[35] ÁUO XI. 218.

[36] *Smičiklas* III. 348.; ÁUO XI. 220.

[37] RA I. 52. N° 166.

[38] ZMokl I. 4.

[39] RA I. 277–278.

[40] Annales Cracovienses In: Monumenta Poloniae Historica (a továbbiakban MPH) I–IV. Lwów 1864–1878. II. 386.

[41] PSZRL II. 1962. 660–661.

[42] Uo. 721–722.

[43] *Kristó, Gy.:* Az Árpád-kor háborúi. Bp. 1986. (a továbbiakban *Kristó* 1986) 102.

[44] CD III/2. 406.

[45] PSZRL II. 1962. 737–738.

[46] HO VIII. 84.

[47] CD IV/2. 66.

[48] PSZRL II. 1962. 804.

[49] Uo. 736–737.

[50] CD IV/2. 21–27.1 Ld. legújabban *Senga* 1988.

[51] PSZRL II. 1962. 760–761.

[52] *Pauler 1899. II. 106–107.*

[53] Uo. 106.

[54] PSZRL II. 1962. 763–766.

[55] ÁUO VII. 283.

[56] Ld. *Pauler* 1899. II. 106.

[57] PSZRL II. 1962. 760–761.

[58] CD VII/2. 273.; *Karácsonyi, J.:* A hamis, hibáskeltű és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig. Bp. 1902. 18.

[59] *Pauler* 1899. II. 107.

[60] PSZRL II. 1962. 763–766.

[61] ÁUO XI. 257.

[62] *Smičiklas* V.2.

[63] CD IV/3. 197.

[64] PSZRL II. 1962. 800–802.; ld. még *Berténvi, I.:* Mezsdunarodnoe polozsenije Vengrii posle tatarskogo nasesztvija. In: Vostocsnaja Evropa v drevnosti i srednevekovje. Moskva 1978. 315–319; *Kristó* 1986. 132–133.

[65] RA I. 89. N° 278.

[66] CDS I. 258.

[67] HO IV. 29.

[68] Pl. *Lederer, E.:* Vengersko-russkije otnosenija i tataro-mongoljskoje nasesztvije. In: Mezsdunarodnije svjazi Rossii do XVII v. Moskva 1961. 33.; *Hrusevszkij, M.:* Istorija Ukraini-Rusi II–III. U Lvovi 1905. (a továbbiakban *Hrusevszkij* 1905) 66.; *Stepaniv, J.:* L'époque de Danylo Romanovyc (milieu du XIII siècle). Harward Ukrainian Studies 2. 1978. 354–356.

[69] *Senga* 1987. 590.

[70] ÁUO VII. 505.

[71] CD IV/2. 234.; ÁUO VIII. 3.

[72] Ld. Monumenta medii aevi historica. Res gestas Poloniae illustrantia. I. 1166–1366 Kraków 1884. (a továbbiakban MRGP).

73.MPH II. 249–447.; *Dąbrowski, J.:* Dawne dziejopisarstwo polskie (do roku 1480). Wroclaw–Warszawa–Kraków 1964. 70–82.; *Scsabeleva, N. I.:* Drevnaja Rus v poljskoj latinskoj istoriografii. Avtoreferat. Moskva 1976. 11.; *Borewska, D.:* Mistrz Wincenty w nowym wydaniu i opracowaniu. Przegląd Historyczny 1977. 341–366.; Mitrza Wincentego Kronika Polska. ed. *Abgarowicz, K. i. Kürbis, B.* Warszava 1974. A bevezető tanulmányt *B. Kürbis* írta. 5–70.

[74] MPH II. 467–538.; róluk uo. 454–466.

[75] Ioannis Dlugossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae. (a továbbiakban *Dlugosz*) Liber quartus (1082–1139). Varsaviae 1970. Liber quintus (1140–1173). Liber sextus (1173–1240). Varsaviae 1973.

[76] *Gombos F. A.:* Catalogus fontium historiae Hungariae. I–III. (a továbbiakban G) Bp. 1937–38. II. 1592–1608.

[77] Ld. *Dlugossiana.* Studia historiczne w pięcsetlecie smerci Jana Dlugosza. Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. DLXII. Prace historyczne, zeszyt 65. Warszava 1980. (irodalommal).

[78] *Semkowicz, A.:* Krytyczny rozbiór Dziejów Polskich Jana Dlugosza. do roku 1384. Kraków 1887.; *Perfeckij, E.:* Historia polonica Jana Dlugosza a ruské letopisectví. V Praze 1932.; *Tyihomirov, M. N.:* Russkij letopisec v „Istorii Poljski" Jana Dlugosza. In: Istoricseszkie svjazi Rossii so slavjanskimi stranami. Moskva 1969. 226–237.; *Limonov* Russkije istocsniki Jana Dlugosza po istorii Kievskoj Rusi. In: Problemi istorii feodaljnoj Rossii. Leningrad 1971. 76–81. (a továbbiakban Limonov 1971).

[79] *Limonov* 1971. 76–77.

[80] Ld. *Semkowicz* im. 195–196.; *Labuda, G.:* Zaginiora kronika z pierwszej polowy XIII wieku w Rócznikach Królewstwa Polskiego Jana Dlugosza. Warszawa 1983. 18–19., 23.

[81] *Labuda* 1983. 19–189., 160–200.

[82] *Matuszewski, J.:* Relacja Dlugosza o najezdzie tatarskim w 1241 r. Lódz 1980.; *uő* Annales seu Cronicae Jana Dlugosza w oczach A. Semkowicza. Wroclaw–Warszawa–Kraków–Gdansk–Lódz 1987. 59–70, 82–85.

[83] *Labuda* 1983. 22–23.

[84] Uo. 48–66.

[85] G II. 1313–1314.

[86] Uo. 1592–1608.

[87] Ld. *Bostel, F.:* Zakaz Miechowity. Lwów 1884.; *Borzemski, A :* Kronika Miechowity. Rozbiór Krytyczny. Rozprawy Akademii Umiejąc 1891. t. XXVI. 1–200.

[88] Ld. erre *Barycz, H.:* Maciej z Miechowa. Studium z dziejów kultury naukowej Polski doby Odrodzienia. Warszawa 1958.; *Hajdukiewicz, L.:* Biblioteka Macieja z Miechowa. Wroclaw 1960.

[89] *Szujski, J.:* Lectiones variantes primae editionis (anni 1519) Matthiae de Miechow Chronicae Polonorum. In: Scriptores rerum Polonicarum. II. Kraków 1874. 257–285.

[90] Jagello Egyetem könyvtára, Krakkó, Ősnyomtatvány Tár „Cim 8028–8029" jelzet alatt.

[91] *Klevanov, A.:* Leptopisnij rasskaz sobytij Kievskoj, Volinskoj i Galickoj Rosi ot eja nacsala do polovini XIV v. Moskva 1871.; *Firszov, N. N.:* Soderzsanie i harakteristika Galicko–Volinskoj letopisi po Ipatskomu spisku. Kazany 1892.; *Peretc, V.:* Do pitannia pro literaturni dzserela davnjogo ukrainskogo litopisu. In: Jubilejnij zbirnik na posanu akademika M. Sz. Hrusevskogo. Kijev 1928.705–711.; *Priszjolkov, M. D.:* Letopisanije Zapadnoj Ukraini i Belorussii. Ucsenie zapisi LGU N° 67. Seria istoricseskih nauk. Leningrad 1941. 5–24.; *Orlov, A. Sz.:* O galickovolinskom letopisanii. In: Trudi Otdela Drevnerusskoj Literaturi. t.V. Moskva–Leningrad 1947. 15–35.; *Jerjomin, I. P.:* Volinskaja letopis 1289–90 gg. In: Trudi Otdela Drevnerusskoj t. XIII. Moskva–Leningrad 1957. 102–117.; *Vilinbahov, V. B.:* Galickovo-Volinskoj Litopis jak voenno-istoricsne dzserelo. Ukrainskij istoricsnij zsurnal Kiev 1974/4. 27–35.

[92] Novgorodskaja pervaja letopis starsego i mladsego izvodov. (A továbbiakban NPL) Moskva–Leningrad 1950. 252-265.; *Pašuto, V. T.:* Ocserki po istorii Galicko- Volinskoj Rusi. (a továbbiakban *Pašuto* 1950) Moskva 1950. 49–55.; *Ribakov, B. A.:* Russkie letopisci i russkije knjazsestva. Moskva 1972. 161–172.

[93] PSZRL VII. Sankt-Peterburg 1856. 119–120.; *Priszjolkov, M. D.:* Istorija russkogo letopisanija XI–XV vv. Leningrad 1940. 56–57.; *Alekszejev. L. V.:* Smolenskaja Zemlja v IX–XIII vv. Moskva 1982. 233–235.; *Pašuto* 1950. 21–28.

[95] *Berezskov, I. G.:* Hronologija russkogo letopisanija Moskva 1963. 39.

[95] *Hrusevszkij, J. M.:* Hronologija podij Galicko-Volinskoj letopisi. In: Zapisi Naukovogo Tovaristva im. Sevcsenko. t. XII. U Iwowi 1901. 1–72. 2. (a továbbiakban *Hrusevszkij* 1901).

[96] *Hodinka* 1916. 285.; *Hrusevszkij* 1901.; *uő* 1905.

[97] *Priszjolkov* 1940. 55.; *Orlov* 1947. 24–35.

[98] *Cserepnyin, L. V.:* Letopisec Daniila Galickogo. In: Istoricseszkie zapisi Akademii Nauk SzSzSzR N°31 12. Moskva 1941. 228–253., itt 233.; *Lihacsev, D. Sz.:* Russkie letopisi i ih kuljturno-istoricseszkoje znacsenije. Moskva–Leningrad 1947. (a továbbiakban *Lihacsov* 1947) 258.; *Pašuto* 1950. 89. 105–130.

[99] *Nyikolszkij, A. A.:* O jazike Ipatyjevszkoj letopisi. Russkij filologiceskij vestnik Varsava 1899/1–2. 238–275; *Golovackij, Ja. F.:* Pamjatniki diplomaticseszkogo i sudebno-delovogo jazika v Drevnem Galicko-Volinskom knazseszive. Lvov 1867.; *Hrusevszkij, M.–Henszorszkij, A. I.:* Znacsennja form minulogo casu v Galicko-Volinskomu litopisu. Kiev 1957.; *Orlov* 1947. 30–31.; *Melcsuk, O. Sz.:* Pro movu Kiivskogo litopisu XII v. In: Movoznavsztvo 1983/2.

[100] Pamjatniki literaturi Drevnej Rusi (a továbbiakban PLDR) III. Moskva 1981.236–425.; 564–602.; *Perfecky* The Galicina-Volhynian Chronicle. An Annotated translation by *G. A. Perfecky* München 1973. (a továbbiakban *Perfecky* 1973).

[101] *Hrusevszkij* 1905.; *Orlov* 1947.; *Cserepnyin* 1941.; *Lihacsov* 1947.; *Pašuto* 1950.; *Jerjomin, I. P.:* Volinskaja letopis 1289–90. gg. Trudi Otdela Drevnerusskoj Literaturi t. XIII. Moskva–Leningrad 1957. 102–117.; *Henszorszkij, A. I.:* Galicko-Volinsij litopis. Process, skladannja, redakcii i redaktori. Kiev 1958.; *Tschiżewskij*, D.: Zum Stil der Galizisch-Volynischen Chronik. Südostforschungen Bd. XII. 1953. 79–109.; *Worth, O.:* Linguistics and historiography. A problem of dating in the Galician-Volynian Chronicle. Indiana Slavic Papers, vol. 3. Bloomington 1963. 173–185.

[102] *Perfecky 1973.; PLDR III. 1981.*

[103] *Pašuto, V. T.:* Daniil Galickij. Istoricseszkij zsurnal 1943./3–4. 37–44.; *Jugov, A.:* Daniil Galickij i Alekszandr Nevskij. Voprosi istorii 1945/3–4. 99–107.; *Lihacsov* 1947. 258.

[104] *Lihacsov* 1947. 267.; *Bileckij, O.:* Ukrainski litopisi XIII–XVII st. In: Zibrannja prac u pjati tomah. Kiev 1965. 250–260. itt 252.; *Vilinbahov* 1974.

[105] Ld. még erről *Lammich, M.:* Fürstenbiographien des 13. Jh. in den russichen Chroniken. Köln 1973.

[106] PSZRL II. 1962. 723.

[107] *Orlov* 1947.; *Henszorszkij* 1958. 83–84.

[108] *Lihacsov* 1947. 267.

[109] *Worth* 1963. alapján saját kiegészítéseinkkel.

[110] *Cserepnyin* 1941. 252–253.

[111] *Pašuto* 1950. 61–69.
[112] *Ribakov* 1972. 161–172.
[113] *Tschižewskij* 1953. 94–97.
[114] *Cserepnyin* 1941. 252–253.
[115] *Pašuto* 1950. 16–78.; *Henszorszkij 1958. 19.*
[116] *Pašuto 1950. 17–68.*
[117] *Henszorszkij* 1958. 16–24, 90–98.
[118] *Font Márta:* A kijevi évkönyv mint magyar történeti forrás. Történelmi Szemle 1989. (sajtó alatt).
[119] *Hodinka* 1916. 282–284.
[120] *Pauler* 1899. II. 48–52, 54–57, 72–73, 95–96, 105–107, 113, 122–123.
[121] *Hrusevszkij* 1901. 61–65.
[122] *Pašuto, V. T.:* Vnesnjaja politika Drevnej Rusi. Noskva 1968. (a továbbiakban *Paušuto* 1968.) 241–259.
[123] *u.o* 241.
[124] *Hrusevszkij* 1905. III. 17–18.
[125] *Hrusevszkij* 1901. ld. róla *Rüss, H.:* Das Reich von Kiev. In: Handbuch der Geschichte Russlands. I. Stuttgart 1980. 199–429. itt *Stökl, G.:* Das Fürstentum Galizien-Wolhynien. In: Handbuch der Geschichte Russlands I. Stuttgart 1980. 484–533. itt 508.; *Wlodarski, B.:* Polityka ruska Leszka Dialego. Lwów 1925. In: Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie. Udzial II. t. III. zeszyt 1. 239–319.
[126] *Pauler* 1899. II. 49–126.; *Hodinka* 1916. 282–284.; Magyarország története tíz kötetben. I. (a továbbiakban MT I.) Bp. 1984. 1302-1312.; *Kristó* 1986. 100–110.
[127] *Font M.:* Szempontok III. Béla halicsi hadjáratainak kronológiájához. Acta Universitatis Szegediensis de A. József nominatae. Acta Historica. t.LXXXIV. Szeged 1987. 45–50.; *uő* III. Béla szerepe az 1180-as évek halicsi trónküzdelmeiben. In: Történeti tanulmányok Dél-Pannóniából. I. Pécs, 1988. 9–17.
[128] MPH II. 542, 433–435.
[129] MPH III. 46.; *Balzer, O.:* Walka o tron krakowski w latach 1202 i 1210/11. Rozprawy Akademii Umejąc t.30. serya II. t.5. 1894. 293–350,; *Labuda, G.:* Dwa zamachy stanu w Polsce w latach 1177–1179 i 1202–1206. In Sprawozdania. Poznań 1970. 103–104.; *Wlodarski, B.:* Polityczna rola biskupów krakówskich w XII wieku. Nasza Przeszlosc. t.27. Kraków 1967. 30–62.
[130] *Wlodarski, B.:* Polska i Rus 1194–1340. Warszawa 1966. (a továbbiakban *Wlodarski* 1966) 26–28.
[131] MPH III. 162–163.; II. 836., 876.; III. 70.; Letopiszec Perejaslavlja Russkogo. Moskva 1851. (a továbbiakban LPR) 108.
[132] PSZRL II. 1962. 725–716.; MPH II. 547.; *Rapov, O. M.:* Knazseskije vladenija na Rusi v X–pervoj polovine XIII v. Moskva 1977. (a továbbiakban *Rapov* 1977) 175–176.
[133] PSZRL II. 1962. 717.
[134] *Wlodarski* 1925. 268.; *Pašuto* 1968. 247.
[135] Ld. erre *Zlatarski, V.:* Istorija na bilgarskata dvarzava prez srednite vekove. t. III. Szofia 1972. 149–158.; *Kristó* 1986. 100.; *Font, M.:* Ungarn, Bulgarien und das Papsttum um die Wende von 12. zum 13. Jh. In: Hungaro-Slavica 1988. 259–267.
[136] *Wlodarski* 1966. 25.
[137] *Szaraniewicz, j.:* Die Hypatios Chronik als Quellen-Beitrag zur österreichischen Geschichte. Lemberg 1872. 42–42.; *Abraham, W.:* Powstanie kościola lacinskiego na Rusi. I. Lwów 1904. 100.; *Hrusevszkij* 1905. III. 10.; *Wlodarski* 1966. 33.; *Perfecky* 1973. 128, 130.
[138] *Hrusevszkij* 1901. 7, 61.; *Wlodarski* 1966. 32–33.; *uő* 1927. 268.
[139] *Wlodarski* 1966. 34. *Lammich* 1973. 5–12.
[140] *Pauler* 1899. II. 49.; *Fügedi Erik:* Ispánok, bárók, kiskirályok. Bp. 1986.94–95. [141] PSZRL II. 1962. 717–718.
[142] *Pašuto* 1950. 194.
[143] Erre 1205 őszén kerülhetett sor, mikor Leszek Volhiniában tartózkodott, ld. *Hrusevszkij* 1905. III. 19.
[144] PSZRL II. 1962. 717–718.; I/2. Moskva 1962. 427.
[145] Uo. 719.

[146] *Hrusevszkij* 1901. 8–9.; *uő* 1905. III. 17–26.; *Pauler* 1899. II. 49.; *Pašuto* 1950. 194–195.

[147] *Wlodarski* 1966 39–40

[148] PSZRL II. 1962. 719.

[149] PSZRL II. 1962. 720.; *Wlodarski, B.:* Rola Konrada Mazowieckiego w stosunkach polsko-russkich. Lwów 1936. Archiwum Towarzystva Naukowego we Lwowie. Udzial II. t.XIX. zeszyt 2. 85–138. itt: 80–82.

[150] CD III./1. 31, 32.

[151] PSZRL II. 1962. 719–720.; *Pašuto* 1950. 196.

[152] PSZRL VII. 116.

[153] *Pauler* 1988. II. 50.; MT I. 1984. 1303.; *Kristó* 1986. 101.

[154] PSZRL II. 1962. 721–722.

[155] PSZRL VII. 116–117.

[156] *uő* 1968/a. 243.; *Lammich 1973- 7–12.; Wlodarski* 1966. 42.

[157] Az összeesküvés datálása: 1210. MT I. 1299.

[158] Documenta pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia (a továbbiakban DPRU) I. (1075–1700) Rom 1953. 12.

[159] CD III/1. 316.

[160] *Rhode, G.:* Geschichte Polens. Darmstadt 1966. (a továbbiakban *Rhode*) 48.; *Wlodarski* 1966. 44.

[161] PSZRL II. 1962. 723–724.

[162] *Hrusevszkij* 1901. 10–11.; *Pašuto* 1950. 197.; velük ellentétben Wlodarski 1210 szeptemberét mond, mivel elfogadja Benedek halicsi működésének 1208-as dátumát.

[163] *Wlodarski* 1967.

[164] PSZRL II. 1962. 725.

[165] PSZRL II. 1962. 726.; VII. 117.; az Igorevicsek uralmáról ld. *Hrusevszkij* 1905. III. 23–27.

[166] PSZRL II. 1962. 727–728.

[167] *Hrusevszkij* 1901. 11–12.

[168] *Karácsonyi J.:* Az erdélyi székelyek első hadjárata 1210-ben. Századok 1912. 292–294.; *Érszegi, G.:* Eine neue Quelle zur Geschichte der bulgarisch-ungarnischen Beziehungen während der Herrschaft Borils. Bulgarian Historical Review 1975/2. 91–97.; *Kristó* 1986. 102.

[169] *Pauler* 1899. II. 44–45.; valamint ld. erről legújabban *Frank G.:* Az Árpád-kor néhány kérdése az újabb német történeti irodalomban. Bölcsészdoktori disszertáció. Pécs 1988. 80–94.

[170] PSZRL II. 1962. 728–729.

[171] Uo. 728.; *Wlodarski* 1966. 53.

[172] CDS I. 180.; CD III/2. 310.

[173] A pannonhalmi Szent Benedek rend története (a továbbiakban PRT) Bp. 1902. 628.

[174] *Hrusevszkij* 1905. III. 29. 1. jegyzet; cáfolatát ld. *Font M.:* Kiket neveztek „Gubatusnak" a 13. század elején? JPTE TK Tudományos Közleményei. Pécs 1985. 11–16.

[175] PSZRL II. 1962. 729–730.;

[176] MT I. 1299.

[177] *Wlodarski* 1966. 57.; *uő* 1967.; Historia diplomacji polskiej (a továbbiakban HDP) I. Warszawa 1981. 177.

[178] PSZRL II. 1962. 732.; Pauler 1899. II. 54–55..; *Wlodarski* 1966. 58.; *Pašuto* 1950. 200.

[179] PSZRL II. 1962. 731.

[180] *Hrusevszkij* 1905. III. 30.

[181] *Pašuto* 1950. 245.

[182] *Golovko, A. B.:* Politicseszkie otnosenija Rusi i Poljsi (X.pervaja tretj XIII v.) Avtoreferat. Kiev 1984. 21.

[183] PSZRL II. 1962. 731.

[184] *Wlodarski* 1966. 65.

[185] *Hrusevszkij* 1905. III. 31.; *Pašuto* 1950. 200.; *Wlodarski* 1966. 65. 25. jegyzet

[186] PSZRL II. 1962. 732.

[187] CD III/1. 163–164.

[188] ÁUO VI. 374–375.

[189] *Pauler* 1899. II. 496. 55. jegyzet; RA I. 99. N° 302.

[190] *Wlodarski* 1966. 62.

[191] *Drobę L.:* Stosunki Leszka Bialego z Russią i Wegrami. Rozprawy Akademii Umiejąc 1881. t.XI-II. 361–429.: 1214; *Pašuto* 1968. 246.: 1215; *Wlodarski* 1966.: 1215 első fele; *Pauler* 1899. II. 57.: 1217; *Kállay U.:* Mikor koronázták meg Kálmánt, Halics felkent királyát a pápa által küldött koronával? Századok 1903. 672–673: 1215 tele–1216 tavasza.

[192] A koronázás tényére egy 1222. évi diploma utal, de körülményeire nem. Ld. *Theiner* I. 65.

[193] *Drobę* 1881. 400–418.

[194] MPH IV. 777. 779.; Salomeáról ld. még *Wlodarski, B.:* Salomea królowa Halicka. Nasza przeszłoś" Kraków 1957. 61–68.; *uő* 1966. 63–64.

[195] PSZRL VII. 119.

[196] NPL 53.; PSZRL II. 1962. 731.

[197] *Pauler* 1899. II. 56.; MT I. 1984. 1302–1312.; *Kristó* 1986. 103.

[198] PSZRL XV. Moskva Sankt-Peterburg 1863. 329.; XXV: Moskva 1949. 116–118.; NPL 53, 57–58, 252, 258–259.

[199] *Dlugosz* VI. 1971. 204–205, 206–209.

[200] NPL 57–58.; PSZRL XXV. 116.

[201] *Hrusevszkij* 1901. 13–14.; *uő* 1905. III. 35–41.; *Pašuto* 1950. 203–204.; *uő* 1968. 247–249.; *Lammich 1973. 29–40.; Kripjakevics, I. T.:* Galicko-Volinske knjazivstvo. Kiev 1984. 90.; *Kotljar, N. F.:* Formirovanie territorii i vozniknovenie gorodov Galicko-Volinskoj Rusi IX-XIII vv. Kiev 1985. 140–141.; *Wlodarski* 1925. 300–309.; *uő* 1966. 67–68.

[202] NPL 1950. 57–58.

[203] *Wlodarski* 1966. 71.

[204] *Wlodarski* 1967.

[205] MPH III. 7.

[206] ld. erre *Wlodarski* 1966. 72–74.; *Wyrozumski, J.:* Historia Polski. Do roku 1505. Warszawa 1984[8] 178–179.; valamint PSZRL II. 731.

[207] *Wlodarski, B.:* O udziale Polski w wyprawie krzyzowej Andrzeja II w 1217 roku. Kwartalnik historiczny t.38 1924. 29–36.

[208] *Pauler* 1899. II. 57–69.. *Kristó Gy.:* Az Aranybullák évszázada. Bp. 1976. 66.; MT I. 1984. 1312–1315.

[209] *Theiner* I. 20.

[210] PSZRL II. 1962. 731–732.; XXV. 116.; NPL 1950. 53.; *Pašuto* 1950. 201.

[211] PSZRL II. 1962. 733–735.

[212] *Hrusevszkij* 1901. 16.

[213] MPH III. 132.

[214] PSZRL VII. 126.; XV. 329.; *Hrusevszkij* 1901. 17.

[215] PSZRL I. 445.; II. 1962. 737–738.

[216] *Pauler* 1899. II. 73.

[217] Ld. 1223. január 25-i levelet, *Theiner* I. 65.; *Hrusevszkij* 1901. 17.; *Pašuto* 1950. 204.; *uő* 1968. 250.

[218] PSZRL II. 1962. 739.; az egész eseménysorra ld. *Hrusevszkij* 1905. III. 35–41.; *Wlodarski* 1966. 74–81.

[219] *Rákos I.:* IV. Béla birtokrestaurációs politikája. Acta Universitatis Szegediensis de A. József nominatae. Acta Historica. t.XLVII. Szeged 1974.; MT I. 1984. 1332–1345.

[220] *Wertner M.:* Margit császárné fiai. Századok 1903. 593–611.; *Rokay, P.:* Gyletus dux Sirmii. Zbornik za istoriju. 1983. 121–127.; MT I. 1334.

[221] *Wlodarski* 1966. 83. *Rhode* 30.; *Helmann, M.:* Daten der polnischen Geschichte. München 1985.; HDP I. 1982. 172–173.

[222] MT I. 1338–39.; Erdély története (a továbbiakban Erdély) I–III. Bp. 1986. 303–304.; *Rhode* 1966. 52–53.; *Wyrozumski* 1978. 179–181.

[223] PSZRL II. 1962. 746.

[224] Uo. 740–745.

[225] Uo. 748, 747–748.
[226] *Hrusevszkij* 1901. 19–20.; *Pašuto* 1950. 205.; *uő* 1968. 250.
[227] Ld. PSZRL II. 1962. 748.
[228] Uo. 748–749.; *Hrusevszkij* 1901. 19–20.; *Pašuto* 1950. 205–206.; *uő* 250–251.
[229] *Wlodarski* 1925. 312–318.
[230] *Hrusevszkij* 1901. 65.
[231] *Wlodarski* 1966. 87.
[232] MPH III. 206, 485.; PSZRL II. 1962. 754.; Umieński, J.: Smierć Leszka Bialego. Nasza przeszłość t.2. 1947. 3–36.; HDP I. 166.; *Wlodarski* 1963.; *Uő.* 1967.; *Wyrozumski* 181–182.
[233] PSZRL II. 1962. 752., VII. 134.
[234] PSZRL II. 1962. 750., 753.; *Hrusevszkij* 1905. III. 45.; *Rapov* 1977. 189., 191.; *Kripjakevics* 1984. 92–93.
[205] *Hrusevszkij* 1905. III. 45.; *Pasuto* 1950. 211.
[236] PSZRL II. 1962. 758.
[237] *Pauler* 1899. II. 106–107.; MT I. 1984. 1368.; *Kristó* 1986. 108.
[238] MPH II. 803.
[239] *Hrusevszkij* 1901. 22–23.; *Pašuto* 1950. 211.; *uő* 1968. 255.
[240] PSZRL II. 1962. 760–761.; CD IV/1. 21–27.
[241] G I. 32.; *Makkai L.:* A milkói kun püspökség. Debrecen 1936.
[242] Erdély I. 304–306.; MT I. 1350.
[243] *Szugyiszlav budai tartózkodásáról ld. Pašuto* 1950. 211–213.; *uő* 1968. 255.
[244] PSZRL II. 1962. 764–765.
[245] Ld. erre bővebben *Pauler* 1899. II. 108–112.; *Kristó* 1976. 74–79.
[246] *Hrusevszkij* 1901. 23–24.; *Pašuto* 1950. 213.
[247] PSZRL II. 1962. 764–766.
[248] PSZRL I/2. 455, 457.
[249] *Hrusevszkij* 1905. III. 50–51.; *Pašuto* 1950. 213–214.
[250] *Tolocsko* 1987. 158.
[251] PSZRL II. 1962. 766.
[252] *Kripjakevics* 1984. 25, 45, 55.
[253] *Hrusevszkij* 1901. 23–24.
[254] G I. 764, 766.
[255] *Hrusevszkij* 1901. 24. *uő.* 1905. III. 51–52.; *Pašuto* 1950. 215. *uő* . 1968. 256.; MT I. 1984. 1369–1370.
[256] *Wlodarski 1936.*
[257] Ld. erre *Golovko* 1984. 21.
[258] SRH I. 438.
[259] *Szentpétery Imre:* A kronológia kézikönyve. Bp. 1985. 97.
[260] Uo. 104.
[261] PSZRL II. 1962. 724.
[262] RA I. 188. N° 613.
[263] *Karácsonyi, J.:* A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I–II. Budapest 1900–1901. itt: II. 32.
[264] Uo. 1900. I. 8.
[265] RA I. 70. N°223.; ÁUO XI. 83.
[266] RA I. 91. N° 282.; PRT I. 265.
[267] RA I. 72, 73–74, 83.; *Smičiklas* III. 70, 103.
[268] *Dlugosz* VI. 1973. 166, 283.; *Abraham* 1904. 106, 111.

TÖRTÉNETI IRODALOM

GREAT MORAVIA AND THE BEGINNINGS OF THE SLOVAK HISTORY (STUDIA HISTORICA SLOVACA, XVI.)

Bratislava 1988. 280 l. Veda.

NAGY MORÁVIA ÉS A SZLOVÁK TÖRTÉNELEM KEZDETEI

1988 végén látott napvilágot a Studia Historica Slovaca immár 16. kötete. A könyvészeti félreértés elkerülése végett szeretném azonnal hozzáfűzni, hogy ez valójában a 17. kötet, hiszen a 7. kötet feltehetőleg valamilyen figyelmetlenség következtében kétszer jelent meg különböző tartalommal 1972-ben és 1974-ben. A Studia Historica Slovaca, amelynek első kötetét 1963-ban adták ki, nem rendszeresen megjelenő folyóirat, hanem egy sorozat, amely több fő európai nyelven ad tájékoztatást a szlovák történettudomány eredményeiről. Úgy tűnik, hogy a szerkesztői nyelv az utóbbi kötetekben franciáról angolra változott, s így a jelen kötet előszavát angolul jelentették meg, bár a tanulmányok között német nyelvűek is vannak. Eddig többször vegyes témájú tanulmányok alkottak egy-egy kötetet, de az utóbbi években gyakran egy témához tartozó tanulmányokat gyűjtöttek össze egy kötetben. Például a 13. kötet (1984) a „Fejezetek a szlovák történetírásból 1968-ig" és a 14. kötet (1985) pedig „A szlovák nemzeti felkelés a csehszlovák forradalom" alcímet viseli. Ezek az alcímek nincsenek feltüntetve a borítón, csak a belső címlapon szerepelnek. Ha a sorozat fő célja a külföld tájékoztatása, így is célt érhet bizonyos mértékig, hiszen a Szlovákia újabb és legújabb korszakával foglalkozó kutatók, vagy az erről érdeklődők bizonyára kezükbe veszik a sorozatot. Mégis úgy gondolom, hogy a kiadvány nagyobb érdeklődést válthatna ki, ha az alcím előtérbe kerülne, és a sorozat címe alárendelt szerepet kapna. Különösen a jelen, 16. kötetünk esetében nem nagyon szerencsés az eddigi kiadói eljárás, mivel a Nagy Moráviával kapcsolatos témában külföldön is érdemleges kutatás folyik.

Az előszó, amelyről nem tudjuk, hogy ki írta, azt a két kérdéskört említi, amellyel a kötet tanulmányai foglalkoznak: az egyik — bár valahogy világosan nincs kifejtve — úgy tűnik, hogy Nagy Morávia földrajzi fekvése kérdésének vizsgálata a régészeti kutatások eredményeinek segítségével; a másik a mai szlovákoknak a 9. századi és az azelőtti lakossággal való folytonosságának kifejtése. A tanulmányok — írja az előszó — megpróbálnak megfogalmazni egy álláspontot a két kérdéskörről, felbecsülvén Nagy Morávia fontosságát a szlovák történelem számára, és meghatározni Nagy Morávia lakossága és a mai szlovákok közti kontinuitással kapcsolatos kutatások jelenlegi helyzetét, valamint a mai szlovák területre a 13. századot megelőzően történő betelepülések alakulását. A recenzens tétovázik használni a Nagy Morávia terminológiát arra az államalakulatra, amely főleg a mai Moravában, Nyugat-Szlovákiában és Ausztria egy részén virágzott fel a 9. században, hiszen megnyugtató módon még nem sikerült válaszolni arra a kérdésre, hogy ezen a terminológián Bíborbanszületett Konstantin, aki ezt elsőként használta, mit értett valójában, mint ahogy Ratkošnak a kötetben közzétett tanulmánya olvasásakor is érződik, de itt az egyszerűsítés kedvéért mégis használom a Nagy Morávia elnevezést a szerzők nyomán.

Az első tanulmány a „Régészeti kutatások és a szlovák etnikum eredete" címet viseli, amelyet Bohuslav Chropovský és Alexander Ruttkay közösen írtak. A szerzőpár bemutatja az utóbbi évtizedek régészeti kutatásainak számos eredményét, és kiemelve Szlovákia területe szláv lakosságának folytonosságát, végül azt állítja, hogy a szlovákiai szláv lakosság fejlődése a 7. században Samo birodalmával állt kapcsolatban, és a 9. században Nagy Morávia sorsában, sőt majd a középkori soknemzetiségű magyar állam fejlődésében is szerepe volt.

Hasonló szemlélet található a következő tanulmányban is, amelyet Matuš Kučera írt „Nagy Morávia és nemzeti történelmünk kezdetei" címmel. A szlovák történész írása ugyan többnyire elméleti felépítésű, de összevetve az új régészeti és nyelvészeti eredményekkel, az írott forrásokkal kísérletet tesz arra, hogy rekonstruálja a szlovák nép korai történetét. Kučera is elveti azt a feltevést, miszerint a szlovákok nem a Szlovákia területén az 5. századtól kezdve letelepült szlávok utódai, hanem az oda később, a 14. szá-

zadtól kezdve bevándoroltak keveréke. Kučera először a szlávoknak a Kárpát-medencébe való bevándorlásáról ír, és úgy véli, hogy fél évszázaddal az avaroknak a Duna-medencébe való megérkezése előtt a mezőgazdaságilag művelhető szlovákiai területeket a szlávok már elfoglalták. A 7. századi Samo-féle birodalom kérdése fontos helyet foglal el Kučera írásában, amely arra a nehéz és sokat vitatott kérdésre keres választ, hogy Samo vajon honnan igazgatta *regnum*-át. Az írott források behatóbb elemzése helyett a szlovák régészeti kutatások eredményeire támaszkodva azt a merész feltevést kockáztatja meg, hogy Samo birodalmának központja a Morva–Duna folyó összefolyásának vidékén, főleg Pozsony (Bratislava) vidékén volt (kritikájára ld. A. Avenarius, „«Goszudarsztvo Szamo»: problemi arheologii i isztorii". in: Etnoszocialnaja i polityicseszkaja sztruktura rannyefeodalnih szlavjanszkih goszudarsztvo i narodnosztyej. Moszkva 1987. 65–74.). Samo birodalma rövid életű volt, és ezt követően közel két évszázadig, míg a morva fejedelemség meg nem jelenik a történelem színpadán, alig rendelkezünk írott forrásokkal a szlávok további sorsáról. A 9. századi Pribina-féle fejedelemség Nyitra központtal Kučera szerint egy szilárd és jól szervezett egység volt, és Mojmírnak nem sikerült teljesen megszüntetnie a nyitrai fejedelemség területi önállóságát, és Nagy Morávia fennállásának egész ideje alatt ez az eredeti dualizmus meg is maradt. A szerző ebben a megkülönböztető alapban leli magyarázatát a szlovák etnikai önállóság keletkezésének és fejlődésének. Végül úgy véli, hogy a Samo korától Nagy Morávia bukásáig terjedő időszak történeti fejlődésének olyan szilárd alapját teremtette meg, amelyet a soknemzetiségű magyar államon belül a hosszú, majdnem ezer évig tartó függőségi helyzetük sem tudott szétrombolni. Ilyenképpen is elképzelhető a szlovák nép őstörténete — bár ez a nézet kevésbé megalapozott —, hiszen nemcsak hogy a szlovák nép korai történetéről, de a Kárpát-medence egész szlávságának történetéről is csak igen kevés adattal rendelkezünk, és ez különböző értelmezésekre adhat lehetőséget.

Peter Ratkoš „Nagy Morávia területi fejlődése (fikció és valóság)" c. tanulmányában igyekszik pontosabbá tenni Nagy Morávia fekvését és kiterjedését, vitatkozva mindenekelőtt Boba „Moravia's History Reconsidered (The Hague 1971)" c. könyvében kifejtett nézetével, amelyet áltudományosnak és Csehszlovákia- ellenesnek bélyegez. Lehet, hogy Boba merész hipotézise, miszerint Nagy Morávia — a „Nagy" jelző értelme régi/ősi — Pannóniában volt Szirmium központtal, sokak számára nem meggyőző, de könyvéből, amelynek horvát fordítása is megjelent Spalatóban 1986-ban, nem derül ki a fent említett tendencia. Ha Ratkoš már vállalkozott volna Boba nézetének megcáfolására, kívánatos lett volna a többi külföldi (pl. amerikai, bolgár, osztrák stb.) tanulmányra is hivatkoznia, amelyek Boba véleményét részletekbe menően elemzik — támogatják, vagy elutasítják.

Ratkoš szerint Szvatopluk Nagy Moráviájának neve a Mojmiridák hatalmának szétesése után már a 40 évvel későbbi időkből jól adatolható, s így nem lehet a 19. és 20. századi nacionalisták találmánya. Akkor a 10. századból származó forrásban, Bíborbanszületett Konstantin „A birodalom kormányozása" címen ismert művében szereplő Nagy Morávia mivoltának és földrajzi fekvésének egyaránt összhangban kell lennie Ratkoš és mások elképzeléseivel a Nagymorva birodalomról, és ha nem, ezt meg kellene indokolni. A Konstantin által használt „Kereszteletlen Nagy Morávia" kifejezés alatt Ratkoš a Tiszántúlt érti, amelyet szerinte Szvatopluk meghódított. Ha így van, akkor nem ott volt Nagy Morávia? Ratkoš szerint nem, és ezért megemlít még egy „Keresztelt Moráviá"-t is, ahol nagy Morávia központja volt. Úgy látszik, hogy Ratkoš szerint a Konstantin által említett „Nagy Morávia" és „Kereszteletlen Nagy Morávia" sem földrajzi, sem pedig időrendi szempontból nem azonos. Most akkor hány Nagy Morávia vagy Morávia volt, kettő vagy három? Úgy gondolom, hogy Ratkoš írásában, amelyből hiányzik a szakirodalomra való kellő hivatkozás, nem sikerült meggyőzően cáfolnia Boba nézetét.

Rudolf Krajčovič „A nyelv Nagy Moráviában és kontinuitása a szlovákokkal" c. nyelvészeti tanulmányát teszi közzé. A szerző úgy látja, hogy a Nagy Morávia előtti és utáni periódusokra kiterjedő 9. és 10. század képezte a szlávok ősi közös nyelve — közös szláv — hanyatlásának utolsó fázisát és következésképpen az önálló szláv nyelvek (ti. szlovák, cseh, lengyel, szlovén, szerb, horvát) keletkezésének kezdetét. Igaz ugyan, hogy ezekben az időkben még nem fejeződött be a szláv nyelvek differenciálódása, de vajon beszélhetünk-e még közös szláv nyelvről? Okfejtését arra az általában elismert tézisre alapozza, hogy minden egyes nyelvnek létezése bármilyen fázisában konkrét etnikuma van, akkor Nagy Morávia nyelve és a szlovák nyelv legrégibb rétege közti folytonosságról szóló bizonyítékok logikusan bizonyítanák a nagymorva és az ó szlovák etnikum közti genetikus rokonságot is. Tanulmányának célja az e két nyelv közti genetikus vonatkozások identifikálása. Így joggal várhatjuk, hogy Krajčovič írásában a Nagy Moráviában beszélt nyelvnek a szlovákkal való hasonlóságát és szakadatlan voltát fogja bebizonyítani. A szerző azon-

ban nem vállalkozik arra a nehéz feladatra, hogy közelebbről meghatározza, milyen nyelvet beszéltek Nagy Moráviában. Nagy Morávia nyelve helyett a közös szláv nyelvet hasonlítja össze a szlovákkal. Nem tudom, hogy ez nyelvtudományi szempontból módszertanilag helyes eljárás-e, de mindenesetre Krajčovič tanulmánya címéül inkább „A közös szláv nyelv és kontinuitása a szlovákokkal" illett volna. A szerző végső következtetését, miszerint „a genetikus kapcsolat összeköti a szlovák nyelvet annak közös szláv alapjával és a nagymorva etnikum nyelvével", minden bizonnyal el lehet fogadni, de „a nagymorva etnikum nyelvével" kifejezést elhagyhatjuk.

Ezután még három tanulmány következik, mejd a kötetet egy L'udovit Holotíkról, a sorozat volt főszerkesztőjéről szóló nekrológ zárja. A három tanulmány címe a következő: Richard Marsina „Szlovákia betelepüléséről a 11. századtól a 13. század közepéig"; Vincent Sedlák „Nem magyar hatások a magyar állam kezdeteinél"; Július Sopko „A kulturális hatásoknak és a műveltség szintjének kérdései a magyar állam első évszázadaiban". A kötet előszavából is kitűnik, hogy a hét tanulmány közül az itt említett három a „Slovenský l'ud po rozpade Vel'komoravskej ríše (Bratislava 1984)" c. kiadványban és a többi négy pedig a Historický časopis 33. (1984 recte 1985) évfolyamában jelentek meg. Az előbbi kiadványról már annak idején a Századok 119. (1985) évfolyamában megjelent egy ismertetés, s így most csak annyit jegyzek meg, hogy Marsina kibővítette írása — amely magyarul is olvasható a Történelmi Szemle 27. (1984) évfolyamában — a „Szlovákok etnogenéziséhez" c. fejezettel bővült. A szerző szerint szlovákokról (a szlovák népről) a mai Szlovákia területének nyugati felében már a 9. században és a 12. századtól kezdve pedig az egész mai Szlovákia területén, sőt esetleg a jelenlegi határokon kívül is lehet beszélni. Marsina is fontos szerepet tulajdonít a szlovák nép kialakulásának kérdésében a 9. századi nyitrai szlávoknak, akik szerinte rendelkeztek a „mi–ők" antitézis-tudattal a morva szlávokkal szemben, amely egy etnikum (etnosz) jellemzője. Akkor azt is feltételezhetnénk, hogy a nyitrai szlávok és a morva szlávok nyelvei között voltak bizonyos különbségek. Ha így lenne, Krajčovičnak fenti tanulmányában nem kellett volna-e Nagy Morávia nyelve helyett inkább a nyitrai szlávok nyelvét elemzés alá vennie, bár valójában az előbbivel sem foglalkozott?

Egy kicsit érthetetlen számomra az, hogy se Marsina, se Kučera, akik vitatkoznak többek között a szlovákság történeti folytonosságát elvető magyar véleménnyel, nem hivatkozik Melich János „A hongfoglaláskori Magyarország (Bp. 1929)" c. munkájára, amely részben megerősíti koncepciójukat. Melich több érvet hoz fel annak bizonyítására, hogy a „Sclavi marahenses", „a morva-szlávok nyelvileg is, ethnikailag is a mai tótok ősei". Ugyanakkor vitába kellett volna szállniuk Kniezsa Istvánnal — vagy legalább hivatkozhattak volna rá —, aki szerint „Morávia uralma a tótok egy része felett csak jelentéktelen epizód volt, amelynek még a nép nevében sem maradt hagyománya." („Cirill és metod működésének kérdése a Nyitravidéken." Századok 78. (1944) 267–270; „Die Slawenapostel und die Slowaken". Bp. 1942.)

Ha a Morávia története iránt érdeklődők kötetünket vonzó alcíme miatt veszik kezükbe, kissé csalódottnak érezhetik magukat, mivel benne közvetlenül ezzel a témával részletesen foglalkozó tanulmány csak egy van (Ratkošé). Mindenesetre e kollektív munka, amelyben többször vitatják a magyar kutatók nézeteit is, inkább a középkori Magyarország, semmint Nagy Morávia történetének kutatásaihoz szolgál érdekes tanulsággal.

Senga Toru

BENKŐ LORÁND

A TÖRTÉNETI NYELVTUDOMÁNY ALAPJAI

Tankönyvkiadó, Budapest, 1988. 282 l.

A nyelvtudomány jelentős alapművel gyarapodott. A társtudomány művelője nem tud szakértői színvonalon értékelést adni. Nem könnyed olvasmányt próbálok bemutatni. Meglehet, a nyelvtudomány képviselői másként vélekednek. A nehézségek ellenére a művel való ismerkedést javaslom a történészeknek, amely nemcsak az egyéni ismereteket gyarapítja, hanem a történettudomány egésze számára tartalmaz fontos elméleti és módszertani eredményeket.

Első rendűen a magyar nyelv történetének alapkérdéseivel foglalkozik a szerző, úgy azonban, hogy az európai és az azon kívüli nyelvek történetéből is merít példákat. Másként fogalmazva, nyelvtörténeti és

elméleti–módszertani fejtegetése, továbbá következtetései egyetemes érvényűek. A nem szakértőnek meg kell birkóznia a szakkifejezésekkel, a figyelmes olvasó, ha nem is egykönnyen, de valamelyes erőfeszítés árán elsajátítja a nyelvtudományos szakszótárt.

A nyelvtörténet, amint társa, a köztörténet, szinte kimeríthetetlen, egymást kiegészítő és egyben öntörvényű jelenségek összesége. Ezt azért érdemes megjegyezni, mert a társtudósok a nyelvtörténet hallatán rendszerint a szókészlet időbeni változásaira gondolnak. Holott a nyelvtörténetben a nyelvnek minden anyaga változik. A nyelvtörténet a diakronitás és a szinkronitás szintézise. Az előbbi a nyelv történetének időbeni hosszmetszete, az előzmények, következményeik és jövőbeni alakulásuk folyamata. A szinkronitás a keresztmetszet, a kimetszett időegységben élő nyelvi jelenségek összege. A két metszés a megismerés eszköze, mesterséges tudományos fogalom, a valóság feltárását szolgálja. A valóságban a két metszet összefügg, a szinkronitásban általában, de nem törvényszerűen együtt találhatók az előzmények és következményeik, valamint a jövőbeni változások csírái, vagyis a diakron elemek együtt lelhetők fel. Törvényszerű együttesüket az a sajnálatos eset zárja ki, hogy több esetben, a lexémák esetében különösen, a következmény kipusztítja az előzményt. Minél távolabbi időt választunk a szinkronjelenségek vizsgálatához, annál kisebb az esélyünk az előzmények tettenéréséhez. Ez annál is inkább érthető, mivel a nyelvet rögzítő írásbeliség a nyelvtörténetnek rövid szakaszát fogja át. Az írás ugyanis rögzíti az időben együttélő nyelvi sajátosságokat.

A nyelv nemzeti–társadalmi szükségleteket elégít ki, története követi a köztörténetet, de nem alárendelten. Történelmünk 16. századi szakasza tragédiákkal terhelt, ugyanakkor nyelvünk történelmében hatalmas fellendülés következett be. A reformációval együttjárt a bibliafordítás, az anyanyelvi egyházi szolgálat, mindez az egységes magyar nemzeti nyelv kialakulását mozdította elő. Ugyanakkor az ország három részre szakadása, az áldatlan állapotok a 18. század végére, a 19. század első felére odázták el az egységes nemzeti, irodalmi nyelv létrejöttét. Megjegyzem, az irodalmi és nemzeti nyelv egymást részben átfedő, de nem azonos fogalmak. Az egységes nemzeti nyelv merít az irodalmi nyelvből, azonban egyszerűbb, kevésbé választékos. Benkő Loránd bizonyítja, hogy a szerencsésebb európai nemzetek esetében a 16. század hozta meg az egységes nemzeti és irodalmi nyelvet. Amellett a tájnyelvek, nyelvjárások szerepköre megváltozott, bizonyos tekintetben maguk is gazdagodtak az egységesülő nyelvből. Érdekes téma a kétnyelvűség, a honfoglaló magyarság részben kétnyelvű volt, beszélte a magyart és a kabart, az utóbbi hamar kiment a használatból, a korai magyar földrajzi névadásban nincs nyoma a kazár–kabar eredetű szókincsnek. A kétnyelvűség feloldásában a nagyobb presztízsű nyelv kerül ki győztesként. A nagyobb presztízs sok mindent jelent, a Balkán hegység vidékén államot alapító bolgártörökök elszlávosodtak, holott ők rendelkeztek a nagyobb politikai presztízzsel, és az sem bizonyos, hogy a balkáni szlávok műveltsége volt a magasabb.

Nagyszabású mű megírása — úgy látszik — még kiváló nyelvész számára sem könnyen megoldható feladat. A „szemantika" és a „jelentés" fogalmainak alkalmazásában, valamint magyarázatában a kettősség esetenként kizökkenti a logikus tárgyalást. A nyelvünkre jellemző szabad szórend, a nyelvtani esetek alkalmazása még a legkiválóbb szakértőt is zavarba hozza. A bonyolult összetett mondatok, zárójelbe vett mellékmagyarázatok megterhelik az amúgy is igénybevett figyelmet. A gondolkodás és a nyelv kapcsolatának taglalása bizonyára nem tartozik a nyelvtörténet szorosan vett érdeklődési körébe. Itt már valószínűleg a pszichológiának és a filozófiának van elsőrendű szerepköre. Úgy tapasztaltam azonban, hogy Benkő Loránd nem tudta kikerülni a gondolkodás–nyelv problémáját, a vele folytatott küzdelmében vaskövetkezetességének fonala meg-megszakad. Gondolkodás és szavak nélkül a legősibb társadalom, emberi közösség sem létezett. Ebben a témában a mítoszok, lélekhittel kapcsolatos vizsgálódások segíthettek volna a kiváló szerzőnek. — Kívánni sok mindent lehet, de megvalósítani nem könnyű. A könyvnek további kiadásaiból az észlelt érdességek bizonyosan eltűnnek.

Bartha Antal

PEST MEGYE RÉGÉSZETI TOPOGRÁFIÁJA. A BUDAI ÉS SZENTENDREI JÁRÁS.

ÍRTA: DINNYÉS ISTVÁN, KŐVÁRI KLÁRA, LOVAG ZSUZSA, TETTAMANTI SAROLTA, TOPÁL JUDIT, TORMA ISTVÁN.

(Magyarország régészeti topográfiája 7. Szerk. Gerevich László, Patek Erzsébet, Torma István).

Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986. 389 l., 26 tábla, 1 térképmelléklet

1966-ban jelent meg a Magyarország régészeti topográfiájának 1. kötete, amely Veszprém megye két járásának, a (történeti szempontból Zala megyéhez tartozó) sümegi és tapolcai járás régészeti lelőhelyeit és leleteit ismertette. Veszprém megye 4. kötete hat évvel később látott napvilágot, s ezt hosszabb szünet követte, mígnem a Komárom megye esztergomi és dorogi (1979), majd a Békés megye szeghalmi járásáról szóló kötetet (1982) vehette kezébe az olvasó. A kiadás üteme látszólag lassú, de tudomásul kell venni, hogy hosszadalmas és aprólékos feladat az eddigi irodalom összegyűjtése, a leletek számbavétele, és fizikailag is megerőltető a terepbejárás. Inkább azt mondhatnánk az eddig megjelenő kötetekről, hogy tiszteletreméltó kitartásról tesznek tanúbizonyságot. Azt is meg kell jegyezni, hogy bár a megjelenési évszámok a tudománypolitika elég szerencsétlen időszakába esnek, ez nem hagyott nyomot. Legfeljebb az a tény írható ennek rovására, hogy nem kevesebb mint három kutató alkotja a szerkesztőséget, Gerevich László főszerkesztőként, Patek Erzsébet sorozatszerkesztőként és Torma István szerkesztőként jegyzi a céget, amely minden jel szerint a Magyar Tudományos Akadémia régészeti bizottsága és Intézete, bár egyik sem szerepel a címlapon.

Gondolom, ez a két testület volt a szerkesztés elveinek kimunkálója is, de még ha ebben tévedek is, az elvek kidolgozása és megvalósításuk minden elismerést megérdemlő tudományos teljesítmény. Az egyes kötetek fejezeteit a mai községek, ill. határuk területe alkotják, s a községeket feltüntető tartalomjegyzék és rövid bevezető után a szerzők nevének, ill. a rövidítések betűjének megfelelő rendben közlik a felhasznált forrásokat. Az egyes községek neve (és hektárban megadott területe) után egy-egy színvonalas térkép következik, amelyen megtalálhatók a lelőhelyek „jelzetei". Ezek törtszámok, az elős a község száma, a második az azon belüli lelőhelyé, a most ismertetendő kötetben pl. a 23/5 jelzet a pomázi Luppa–Mándics családi mauzóleum körüli ásatások és leletek ismertetése. Ez az ismertetés jegyzetelt, a jegyzetek zárják le az egyes lelőhelyek szövegét. A községek szerinti, szoros értelemben vett ismertetéseket egy „Lelet- és időrendi mutató" követi, ahol a hivatkozás előbb a lelőhelyre (tehát a 23/5-re), majd zárójelben a lapszámra utal. A bennünket legjobban érdeklő „középkor" címszót egy általános, egy Árpád-kor, egy Árpád- és későközépkor és egy későközépkor fejezetre bontották, ezeken belül minden lehetséges leletforma, a teleptől és templomtól kezdve a szórvány éremleletekig minden elképzelhető címszó előfordul. Külön mutatót szántak a középkori településneveknek, s ha ehhez még hozzáveszem a múzeumok, gyűjtemények és a régészeti irodalomban szereplő lelőhelyek mutatóját, akkor csak azt állapíthatom meg, hogy kevés ilyen pompás indexszel volt dolgom magyar könyvben. Meg kell említenem a németnyelvű összefoglalást és a kötet mellékletét képező ismét szintvonalas és színes térképmellékletet, amelyek a római, bronzkori és középkori lelőhelyeket összefoglalóan tartalmazzák. Ezeknél a térképeknél az örömbe már némi üröm is vegyül, a Pilis hegységet tartalmazó két kötet (5. és 7.) térképmellékleteinek méretaránya nem azonos, együtt nem használhatók. Három szerkesztő (nem beszélve a kiadóról) sem volt elég ilyen primitív hiba elkerülésére, úgy látszik, fel sem merült a gondolat, hogy ezek a térképek „munkatérkép"-ként is szolgálhatnak.

Az egyes kötetek ismertetését ennek a folyóiratnak a hasábjain felesleges keresni. Talán a régészekkel szembeni bizalmatlanság vagy a kötetek ára volt az oka. Sajnálatos tény, mert a kötetek a középkor kutatója számára igen sokat mondanak, mindenképpen érdemes lett volna rájuk a figyelmet felhívni. A régészek hál'Istennek nem zárkóztak el a történészek adatainak felhasználásától, ami megintcsak középkori régészetünk magas színvonalát bizonyítja.

Az természetesen nem várható, hogy a történeti adatok ugyanabban a mértékben részesüljenek figyelembe valamennyi kötet esetében. Veszprém megyére Györffy György Árpád-kori történeti földrajza még nem állt rendelkezésre, itt a hiányokat Holub Józsefnek Zala megyére vonatkozó (ma a zalaegerszegi levéltárban található) gyűjtéséből, ill. Ila Bálint–Kovacsovics József munkájából (Veszprém megye helytörténeti lexikona, Bp. 1964) igyekeztek pótolni. Békés megye szerencsésebb helyzetben volt, Györffy és Csánki

műve is segíthette a munkát. A régészek az esztergomi kötetben valóságos áttörést végeztek. Hatalmas levéltári gyűjtőmunkára került sor, ami teljesen érthető, mert egyik fontos — egyházi szempontból biztosan a legfontosabb — városunk török előtti topográfiájának rekonstrukciójáról volt szó. A források bővítése más irányban is bekövetkezett, ez az 5. kötet tekintetbe vette a két katonai felvétel (a józsefi és a múlt századi II. felvétel) és a török defterek adatait is. Az eredmények közül itt egyet emelnék ki, a Pilisben lévő középkori települések gazdasági ereje és vitalitása visszatekintőleg könnyen megállapítható, ami komoly sikernek minősíthető. A vállalkozás forrásainak kibővítését azt hiszem az esztergomi múzeum igazgatójának, Horváth Istvánnak kell tulajdonítanunk, s hogy teljesítménye mekkora elismerést váltott ki, arra a legjellemzőbb, hogy Györffy György földrajzának II. kötetében minden esetben megadja a régészeti topográfiában található jelzetet.

Az itt ismertetendő kötetről a dolog természete szerint nem lehet szabályos recenziót írni, hiszen 38 mai község területén nem kevesebb, mint 105 középkori település hagyott nyomot. A szokásos ismertetés helyett inkább példaként ragadnám ki a Cikó család pomázi kúriájának és a falu templomának esetét, a 23/5. jelzet alatt (185–190. l.) található megállapításokat. 1875-ben Arányi Lajos műkedvelő régész lett először figyelmes azokra a falmaradványokra, amelyeket a pomáziak kőbányának használtak, s amelyekre 1912-ben a Luppa és a Mándics család máig is álló mauzóleuma épült. 1937–1944 között többen végeztek a területen kisebb feltárást, 1949-ben Sashegyi Sándor, az 1960-as években Fülöp Zoltán gyűjtött a lelőhelyen. Parádi Nándor segítségével ma már tisztázható az építéstörténet is. Részben a mauzóleum alatt került elő — a későbbi gótikus templom hajójának közepén — a 12–13. századi kis falusi templom és a körülötte lévő temető, amelyet a 15. században feltöltöttek. A 14. század derekán új, lényegesen nagyobb méretű templomot építettek a szentély mellett alacsonyabban fekvő sekrestyével és a nyugati homlokzaton valószínűleg két toronnyal. Erre az építkezésre utalhat az az adat, hogy 1351-ben Lajos király a pápától búcsú engedélyezését kérte a pomázi Szt. Miklós templom részére. Ez a templom a vallásos cél mellett védelmi célt is szolgálhatott a maga 130–150 cm vastag falaival, s egy sírkőtöredék tanulsága szerint ide temetkezhettek a Pomázi Cikó család tagjai. A templom, ill. a temető északi szomszédságában a földesurak nagyméretű, 72x53 m alapterületű *curia nobilitaris*-t emeltek, amely egy udvar körüli két szárnyban nem kevesebb mint tíz helyiségből állt. Ha az idő vasfoga el is vette a lehetőséget a belső berendezés rekonstrukciójára, az előkerült kőfaragványokból, padlógétlákból és kályhacsempékből meg fém- és kerámiatárgyak töredékeiből biztosan következtethetünk rangos voltára.

A kúriát Cikó István említi egy 1418. évi levelében, s ezzel elérkeztünk az írott adatokhoz. A Kurszán nemzetségbeli Pomázi családból való Cikó a 14. század derekán verekedte fel magát az országos méltóságviselők közé, 1353–1358 között tárnokmester volt, nem sokkal később István egri püspök lett (?–1400). Az építkezés nyilván ezzel a társadalmi emelkedéssel függ össze, a kúria nagyobb és fényesebb lehetett, mint a korabeli átlagos nemesi lakóházak. Azt sajnos nem tudjuk meg, hogy anyagilag a tárnokmesteri vagy a püspöki méltóság, esetleg a kettő együtt tette-e lehetővé az építkezést. Biztos azonban, hogy itt a régészet egy, az írott adatokból csak nagyon bizonytalanul megismerhető gazdasági és életforma szempontjából fontos tényt szemléltet, a kétféle forrás egymással teljes összhangban áll. Összhangban áll Pomáz történetével is: csak a föld alatti romokat ismerjük és néhány olyan faragott követ, amit a 18. században a Wattay-kastély, talán ugyanakkor a róm.kat. plébánia kerítésének felépítéséhez használtak fel.

Fügedi Erik

POPA RADU

LA ÎNCEPUTURILE EVULUI MEDIU ROMÂNESC

Ţara Haţegului. Bucureşti, 1988. 322 l.

A ROMÁN KÖZÉPKOR KEZDETEI

A neves középkori régész monográfiája Erdély egyik földrajzi és történeti szempontból is legérdekesebb mikrovidékéről, a Hátszegi-medencének korai középkoráról szól. A szűkebb értelemben vett terület a délről a Retyezát hatalmas tömbje, keletről a Surján hegység, északról a Vajdahunyad és a Déva közt

emelkedő dombvidék, nyugatról pedig a Pljana Ruszka hegység által határolt medencét jelenti. Nevét Hátszeg várról és városról nyerte, és magában foglalja a Sztrigy folyó alsó folyását és vízgyűjtőjét. Az első egykorú említés IV. Béla 1247-ben kelt oklevele, amely a területet „terre Harszoc cum pertinentibus suis" kifejezéssel határozza meg. A szerző vizsgálódásai során helyesen e „tartozékokat" is figyelembe veszi, s így feldolgozását kiterjeszti a Maros völgyéig. Tágabb értelemben tehát a középkori Hunyad megyéről esik szó, amelynek egyik legfontosabb része valóban a Hátszegi-medence. A címválasztás világosan jelzi, hogy Popa érdeklődése középpontjában a román nép középkorának kezdetei állnak, tehát egy nagy jelentőségű kérdéskör, amelynek minden részletét földrajzi, történeti szempontból egyaránt, a lehetőségekhez képest a gyökerekig lehatolva kíván szemügyre venni és értékelni. A bevezető fejezetek ezért behatóan foglalkoznak a tájegység földrajzi helyzetével, a történeti forrásokkal, kiemelve a régészetiek jelentőségét, a terület historiográfiájával, végül az írott források előtti történeti fejlődés bemutatásával. E legutóbbi fejezetben a 4. századig terjedő későrómai korszak és a 11–13. század kap hangsúlyt, mivel a szerző véleménye szerint a közbeeső 5–10. században a helyi történetre vonatkozóan még nagyon sok a kérdőjel. A korai középkorban jelentőséget tulajdonít annak a megfigyelésnek, hogy Grădişte–Várhely mai utcarendszere megőrizte Sarmizegetusa római tábora utcahálózatának bizonyos nyomait, s így lehetőnek tart valamiféle települési folytonosságot a 4. és 12. század között. Említ egy Déva környékén nemrég felfedezett 10. századi temetőt, amely a Maros völgyének egykorú magyar ellenőrzésére utal. A dévai múzeumban őrzött leletanyag még közöletlen. A magyar megtelepedést a vajdahunyadi Kincsesdombon századunk elején feltárt temető alapján a 11. századra teszi. Rámutat arra, hogy a hunyadi várjobbágyok, az akkor még a magyar Egregy néven szereplő Cserna folyó alsó folyásánál a vasbányászat biztosítása céljából telepedtek meg. A Maros völgyében elismeri az Ákos és Hermány nemzetség korai feltűnését is. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a vizsgált terület 85%-át kevéssé érintette az egykorú magyar állam szervezkedése, bár az a koraközépkori civilizáció terjesztésében a Hátszegi-medencében is szerepet játszott. E megállapítást alátámasztja az a tény is, hogy a medence összes víznevei a szláv eredetű Sztrigy kivételével magyar eredetűek. A 11–13. században írott források hiányában történeti eligazítás leginkább a régészettől várható. Sajnos eddig még kevés ásatás történt a szóbanforgó területen. Jelentős a sztrigyszentgyörgyi templom régészeti kutatásának leletanyaga, amely ugyan e korra jellemző, de Popa véleménye szerint etnikai meghatározására kevés lehetőséget nyújt.

Az írott források előtti időre vonatkozó fejezethez képest sokkal nagyobb hangsúlyt kapnak, és a monográfia gerincét alkotják a 13–15. századot tárgyaló településtörténeti és művelődéstörténeti fejezetek, amelyekben a szerző által kifejtettek legfőbb mozgató erejeként az írott források jelennek meg. Ezek vallomásának a 15. század közepéig történő kiterjesztése a lényegében a 13. századra koncentráló feldolgozásban a legkorábbi adatok hézagossága kitöltéséhez és a visszakövetkeztetések hiteles alátámasztásához szükséges. E tekintetben tanulságos a 20. ábra, amely az 1247 és 1450 közötti faluemlítések 1350-től meredeken emelkedő tendenciáját mutatja. Az elsősorban meglévő épületek által képviselt tárgyi emlékeknek a legfrissebb kutatások eredményeinek figyelembevételével végzett értékelése pedig lényegesen segíti a történeti vizsgálatokból levont tanulságok, összefüggések tárgyilagos megvilágítását, objektív magyarázatát.

A településtörténeti feldolgozás gerincét a terület részletes történeti földrajzának összeállítása alkotja, amely lényegében a századunk elején indult, és azóta is sikeres magyarországi módszert alkalmazza. A szerző 195 község egykorú történeti adatait ábécé sorrendben gyűjtötte össze eredeti szövegrészek bő idézetével, a használt források pontos megjelölésével. Gondot fordít a meglévő középkori templomok rövid jellemzésére, és főként a birtokosok meghatározására, családi leszármazásuk megállapítására. Többször közöl családfákat, amelyek a legjelentősebb kenézatyafiságok egymás közötti kapcsolatait világítják meg. Több esetben elkészíti egyes fontos települések és tartozékaik elhelyezkedési vázlatát (Britonia, Lesnik).

A társadalomtörténeti fejezetben az írott források, valamint a román és a magyar szakirodalom alapján vizsgálja a faluközösségek életét, gazdasági és jogi helyzetét, lakosságuk számát, a kenézek vezette, illetve a kenéz nélküli falvakat. Ezek közé tartoznak az ún. „Ohába" elnevezésű szabad falvak. A területen megállapítható e 15 település lakossága az általános jobbágyszolgáltatások kötelezettsége mellett sajátos szabadságokkal is rendelkezett. A falvak vezetői: a kenézek különböző társadalmi rétegeket alkottak, és a királytól való viszonyuktól függő bírói hatalmat gyakoroltak. Az egyszerű kenézek egy falut vezettek, a zsupánok vagy völgykenézek viszont egy-egy patak vagy kis folyó völgyének településeit igazgatták. A szerző tíz völgykenézséget (nagypataki, demsusi, borbátvizi, fehérvizi, britoniai, sztrigyszentgyörgyi, csernai, szállaspataki, szilvási, naláci) különböztet meg, amelyek élére tekintélyes kenézcsaládok kerültek. Ezek a 15. század folyamán többnyire az országos nemesek közé emelkedtek. E kenézségek elhelyezkedését a szer-

ző által megállapított, részben valószínűsített elhelyezkedését a 29. ábra mutatja. Kialakulásuknak a 11–13. századra való visszavezetése azonban nagyon kérdéses. Az írott források még 1247 és 1350 között is nagyon hézagosak, s belőlük a 11–12. századi állapotokra nem lehet visszakövetkeztetni. Amint a vonatkozó fejezetből is kitűnik, a kutatás mostani állapotában a régészeti adatok sem adhatnak e tekintetben megfelelő eligazítást.

A Hátszegi-medence középkori kultúrájának kézzelfogható emlékei az egykorú épületek. Ezek részben templomok, részben lakótornyok. A terület három királyi váráról egykorú írott említés a 13. század második felétől található. A dévai (1269), a hunyadi és hátszeg várak (1276) kőépítkezéseinek kezdete erre az időre tehető. Legkorábbi, még 11. századi Vajdhunyad hosszan elnyúló eliptikus földvára, amely a mai vár kertjében a Szent Péterről elnevezett, jó kilátást nyújtó dombon, a Zalasd patak és a Cserna folyó egybeszögellésénél 220x70 m nagyságú területet foglal el. Ennek várnépe temetkezhetett a század elején felfedezett kincsesdombi 11. századi temetőben. A földvárban néhány éve folytatott, még közöletlen ásatás a várdomb alatt megtalálta településük nyomait is. A földvár elhelyezkedése és alaprajza erősen emlékeztet Erdély délkeleti, szárazföldi várláncolata tagjaira. A vár, váralja, temető együttese pedig a 11. századi ispáni vár település szerkezetét idézi (Szabolcs, Doboka). A mai vár feltehetően 13. századi kőfala a földvár közvetlen közelében lévő sziklaperemen épült, s vált magjává Hunyadi János és Mátyás király várkastélyának. — A dévai vár a 13. század harmadik negyedében kezdett kiépülni, s már a 14. század elején Hunyad megye hadi és közigazgatási központja lett, szemben a tatárjárás által valószínűen feldúlt vajdahunyadi földvárral, és a jóval egyszerűbb, tulajdonképpen csak egy kisebb megerősített toronyból álló hátszegi várral. — A hátszegi vár legújabb ásatása egy szerényebb méretű, hatszögletű, belső fallal és külső sánccal körülvett tornyot tárt fel, amely az Őraljaboldogfalva fölötti magaslatot koronázza. Ezt kapta meg 1462-ben a Kendefi család Mátyás királytól a Váralja nevű községgel együtt. Megoldása lehetett mintája a négyszögletes, három-négy szintes, kenézek által emelt lakótornyoknak (Malajesd, Reketyés), amelyek romosan bár, de még magas falakkal ma is állnak. Hozzájuk számítható még a Kolcvár sziklája alatti kápolna négyszögű szentélye fölé emelt háromszintű, falazott sisakú torony is. Valamennyi építkezés összefügghetett a vonatkozó kenézcsaládok (Felsőszálláspataki, Demsusi, Kendefi) feudális megerősödésével, s így építésük a 15. századnál előbbre nem tehető. Ugyanez vonatkoztatható a Malomvíz patak völgyének a Retyezát hegységből való kilépése fölött festőien emelkedő sziklára, valószínűleg a Kendefiek által emelt Kolcvárra is. Aránylag kisméretű négyzetes tornya köré épült várfalhoz a belső udvaron palota, a nyugati oldalon pedig két toronyszerű, sokszögű, az udvar felől megközelíthető építmény csatlakozik.

A várak után Popa részletesen foglalkozik a legújabb helyszíni kutatások figyelembevételével a Hátszegi-medence tatárjárás után épült késő román és korai gótikus kőtemplomaival. A kenézcsaládok által épített, és számos helyen falfestményekkel díszített ortodox egyházak az erdélyi román lakosság legkorábbi, állandó jellegű anyagából emelt építészeti alkotásairól tesznek tanúságot. Helyesebbnek tartanám, ha az „udvari templom" (biserca de curte) helyett egyszerűen a vonatkozó falu kegyúri templomáról beszélne a szerző, amely eredetileg is, későbbi bővítése esetén is a középkori Erély általánosan elterjedt falusi plébániatemplomának felel meg. A régészetileg alaposan megkutatott, 14. század elején épült sztrigyszentgyörgyi templom 12. századi temetője valószínűvé teszi az épület fából készített korábbi előzményét. Aligha elfogadható azonban annak feltételezése, hogy a későbbi templom szinte egész hajója fölé torony épült volna. A pestényi templom románkori ajtajáról annak lebontása előtt fénykép készült. A félköríves ajtó timpanon nélküli nyílását hasonlóan a csiki egykorú bejáratokhoz vastag henger keretezi. A Kolcvár alatti kápolna alaprajza ugyan kétségtelenül 13. századi típusú, de négyszögű szentély fölött emeletén kandallóval ellátott, harmadik szintjén kulcslyuk alakú lőrést mutató torony a 15. század második felénél nem lehet régebbi. Mivel a torony terméskő falai sehol nem mutatnak elválást a szentélytől, a torony és a szentély, illetve az egész kápolna együtt-építése nem kétséges. Nyereség a lesniki, nuksórai és csolnakosi templom bemutatása. Érthetetlen, hogy miért gondolja a szerző elfogadhatatlannak a legutóbbi helynévnek a „csolnakos" szóból való származtatását.

Az utolsó előtti fejezet a megye kialakulásáról szól. Popa szerint az első megyeközpont Hátszeg és annak vára. 1276-ban, tehát a hátszegi várral azonos évben merül fel oklevelesen a Hunyad megye elnevezés, amelynek azonban központja már a következő század elején Déva. Ugyanekkor merül fel a „districtus Haczak", amelyben a kenézségek döntő szerepet visznek. A „jurati ac universitas nobilium et Kenezyorum" igazságszolgáltató gyűlései 1360 után mint a terület fő szervező ereje jelennek meg. E körülmény is hozzájárul a kenézcsaládoknak az országos nemességbe való emelkedéséhez, amelynek legkorábbi és legjelentősebbé váló példája a Hunyadi-család részére 1409-ben Zsigmond király által megerősített váradomány.

Az utolsó fejezet kísérletet tesz a Hátszegi medence korai politikai történetének megrajzolására. Az 1247-i oklevélből kitűnik, hogy a medence román lakossága kapcsolatban áll a Kárpátokon túli, Litvoj vajda által vezetett havasalföldi területtel. A szerző IV. Béla oklevelét úgy értékeli, hogy a király által odatelepített jánoslovagok kiváltságai egyben a magyar királyság déli határterületének a szerinte később megalakult Szörényi bánságtól való elkülönítését jelenti. Összefüggésbe hozza ezt a Fogaras-földön és a Barcaságban ez időben végbement folyamattal, amely a magyar királyság déli határának a Kárpátok déli vonalán való megszilárdítását eredményezte. A székely és szász település a Hátszegi-medencét nem érintette, de Popa joggal feltételezi, hogy a Maros völgyét elpusztító tatárjárás semmisítette meg a vajdahunyadi földvárat. A hátszegi megye 1276 előtti megszervezése szüntette meg a közvetlen kapcsolatot e részen a Kárpáton túli Szörénységgel. A szerző véleménye szerint a Hátszegi-medence 1270 előtt a magyar királyság által megszállt és szervezett területen kívül esett, vagyis a szóbanforgó vidéken a kenézek által vezetett román lakosság önálló fejlődése alakította ki a történeti viszonyokat. Ebből érthető Hátszegnek legkorábbi megyeközpontként való értékelése.

A két utolsó fejezetben kifejtettek azonban csak részben felelnek meg a történeti valóságnak. Az egyik legjelentősebb ellenérvet éppen a sokszor idézett 1247-i oklevél tartalmazza. Ebben ugyanis IV. Béla a jánoslovagoknak adja „medietatem omnium proventuum et utilitatum, que ab Olatis terram Lytua habitantibus, excepta terra Harszoc cum pertinentibus suis, regi colligerentur, domus Hospitalis percipiat." E fogalmazásból egyértelműen kitűnik, hogy a lovagok Litva föld jövedelmének felét kapják meg, de a hátszegi földet tartozékaival együtt a rendelkezés nem érinti, tehát a király ottani jövedelmét a lovagokkal nem osztotta meg, hanem megtartotta magának. Ha a hátszegi jövedelem a királyé marad, e tény annak a királyi hatalom alá tartozását világosan bizonyítja. De a Litva földről is a király rendelkezik, tehát az is királyi birtoklásban van. Ez utóbbi terület a Szörényi bánsághoz tartozik, amelynek első ismert bánja, Lukács 1233-ban szerepel Béla ifjabb király oklevelének méltóságfelsorolásában. Béla király 1238-ban kiadott oklevele közli a pápával, hogy a Bulgária melletti Szörény földre, amely azelőtt puszta volt, nemrég nagy néptömeg költözött. Ezért a király engedélyt kér a pápától, hogy az ottani nép számára püspökséget alapíthasson. Úgy tűnik, a Szörénységben történő népmozgás összefüggésbe hozható a kenézek vezette román lakosságnak a Hátszegi medencében való letelepedésével és építési tevékenységüknek a 13. század második felében tapasztalható lendületes megindulásával. Utalhatok e ponton Györffy Györgynek Magyarország Árpádkori történeti földrajza című műve III. kötetének Hunyad megyéről szóló fejezetére, amely azonban a román kutató könyve kéziratának elkészítése után jelent meg.

A fentiek alapján a megye kialakulása is Popa felfogásától eltérően történt. Kétségtelen, hogy a méltán 11. századinak tartott vajdahunyadi földvár a hozzá tartozó váraljával és a várnép temetőjével tökéletesen megfelel a korai ispánsági várak általános jellemzőinek. Ez volt az 1276-ban felbukkanó Hunyad megye legkorábbi központja. Akár feldúlták a tatárok, akár nem, e szerepét a század végén a sokkal kedvezőbben fekvő és korszerűen épült dévai vár vette át. Déva az erdélyi vajda tartózkodási helye már 1302-ben, hét évvel később említik a vajda dévai házát. A harmadik királyi vár comesét ugyancsak 1276-ban említik először, de soha nem lehetett a megye központja, hanem csak a hátszegi diszktriktusz főhelye. Ez kitűnik a másik két királyi várhoz képest alárendeltebb történeti szerepéből, és főként a dévai várral szembeni sokkal szerényebb építészeti megoldásából. A dévai vár vezető szerepe az egész középkoron át megmaradt, míg a másik két királyi vár a 15. század folyamán 1409-ben, illetve 1462-ben a Hunyadi-, illetve a Kendefi-család birtokába került.

Radu Popa könyve sok vonatkozásban nem elentétes a magyar szakirodalom álláspontjával, sőt azt főként a 14–15. századi vonatkozásban ki is egészíti. Nagy érdeme, hogy kitér az utóbbi évtizedek még közzé nem tett régészeti kutatásaira, amelyek tanulsága elsősorban a kora középkori állapotok pontosabb megismerését segíti elő. A hátszegi kenézcsaládok és a vezetésük alatt álló faluközösségek történeti szerepét lényegében és több részletében új megvilágításba helyezi. E körülmény nemcsak a helyi, hanem az általános erdélyi középkor élete, valós megjelenése szempontjából is jelentős távlatokat nyitott meg. Módszerében az egykorú írott források felhasználása és értékelése kiemelkedő helyet foglal el. A hátszegi kerületről szóló elmélyült kutatások alapján megírt munkája nagyban hozzájárul a középkori Erdély történeti és kulturális fejlődése hitelességre törekvő ismeretéhez.

Entz Géza

PRINJATIE HRISZTIANSZTVA NARODAMI CENTRAL'NOJ I JUGO- VOSZTOCSNOJ EVROPŰ I KRESCSENIE RUSZI

Moszkva, 1988, Nauka, 271 l. 8 tb.

A KERESZTÉNYSÉG FELVÉTELE KÖZÉP- ÉS DÉLKELET-EURÓPA NÉPEI ÁLTAL ÉS OROSZORSZÁG MEGKERESZTELÉSE

A G. G. Litavrin felelős szerkesztésében megjelent könyv szerzői kollektíva munkája, a szerzők minden fejezetnél jelezve vannak. Az ismert szovjet felosztás szerint Közép-Európa itt azt jelenti, amit nálunk Keletközép- vagy Középkelet-Európának szoktunk nevezni. A Litavrin és B. N. Florja által írt bevezetés utal a téma iránti érdeklődésre, hangsúlyozza, hogy a könyv mégsem konjunkturális termék. A 8–12. századi fejleményeket tekintik át, ezért maradt ki a román fejedelemségek vagy a poroszok megkeresztelése, mert későbbi (és a baltiaké nyilván elsősorban azért, mert már Oroszországhoz számítanak, tehetjük hozzá). A szláv kapcsolatok fontosságát is hangsúlyozzák, meg hogy a legtöbb kulturális érték Oroszországban maradt fenn. A bevezető nem hagy kétséget, hogy a kereszténység felvételét a szerzők elsősorban politikai kérdésnek tekintik, az egyes fejezetek is ezt domborítják ki, a kulturális hatások a szláv írásbeliség kivételével szinte már csak másodlagosak. Az egyes fejezetek szerzői mindig az eredeti írott forrásokra alapoznak elsősorban, de változó intenzitással a régészet eredményeit is felhasználják.

Az 1. fejezetben O. V. Ivanova a Bizánc területén élt szlávok megkeresztelkedését vizsgálja a 7–10. században: minél erősebb volt a bizánci fennhatóság, annál gyorsabban ment a kereszténység felvétele és egyúttal az asszimilálódás, elsősorban persze kis-ázsiai területeken. A Balkán belsejében a szláv beözönlés megbontotta az egyházi szervezetet, itt a szlávok megmaradtak pogánynak.

G. G. Litavrin írta a bolgárok megkeresztelkedését tárgyaló 2. fejezetet, a kereszténység kései felvételének az okát abban látja, hogy vagy nem volt még állam, vagy a bolgár–törökök és szlávok etnikai kettőssége ennek az oka. A két pogány vallás is fennmaradt sokáig, a keresztény hit itt egyfajta harmadik utat jelentett. Litavrin ennek az útnak a megválasztásában nem a külpolitikai tényezőt, hanem a belpolitikait tartja döntőnek, vagyis az osztályviszonyokat. A felső rétegek megkeresztelését 864-re teszi, úgy látja, már a 860-as évek elején megszületett az erre vonatkozó döntés. Borisz az erős uralkodói hatalom miatt választotta a kereszténységet, nem belső meggyőződésből (bár akkor nem világos, mi magyarázza lemondását és kolostorba vonulását). A két egyház közül végül a bizánci kerekedett felül, de még 870-ben sem tisztázódott, sikerült-e a bolgár egyház függetlenségét megszerezni. A pogánysághoz való visszatérés kísérlete 888 után azért nem sikerült, mert addigra a kereszténység már meggyökeresedett. A régészetileg nyomon követhető pogány maradványok egyértelműen szlávok. Az egyház kezdettől az állam alá volt rendelve.

Je. P. Naumov a szerbek és horvátok megkeresztelkedésénél a folyamat hosszas elhúzódását emeli ki a 3. fejezetben, a források nagyon hiányosak, ezért a nyugati és keleti egyház küzdelme sem követhető végig. Konsztantinosz már a 7. sz. elejére datálva tudósít a fejedelmek megkeresztelkedéséről, de ez valószínűleg csak szűkebb környezetüket érinthette. A dalmáciai latin egyházi szervezet folyamatossága is számottevő tényező, akadályozta is a horvát egyház önállósodását. Konsztantinosznál található a megkeresztelkedésre egy másik variáns, hogy ez a 818–823-as szláv felkelés leverése után történt. Mindenesetre 800 táján már régészeti bizonyítékai is vannak a kereszténység meglétének. A belső balkáni területeken valószínűleg csak I. Baszileiosz alatt ment végbe, 870–74 táján a szerb előkelők részéről, és azután a 880-as évek második feléig. A bizánci hatás mellett a morva és a bolgár hatás is számbavehető, a Diocleai Pap 13. századi krónikája Cirill tevékenységéhez kapcsolja, tehát ez a hagyomány. A dalmáciai egyházi szervezet a szláv liturgia ellen foglalt állást a 925-ös spliti zsinaton. A belső területeken a később a forrásokban felbukkanó püspökségek esetében nincs utalás apostoli alapításra, tehát jóval későbbiek. A belső tényezők a 8. sz. végére tették szükségessé a megtérést. A külső és belső tényezők viszonya tekintetében a szerző nem foglal állást.

A 4. fejezetben V. K. Ronyin a karantániai (karintiai) hercegségek szlávjainak megkeresztelkedését tárgyalja, úgy látja, hogy már 700 táján megvoltak a belső előfeltételek a kereszténység felvételére, hivatkozik az előkelők -szlav végződésű neveire, amelyek társadalmi tekintélyről tanúskodnak. A szláv hercegség konszolidációja ekkorra történt meg, kb. 820-ig meg is tartotta függetlenségét. A terület római kori kereszténysége valószínűleg eltűnt, a 7. században ír és angolszász térítők jöttek, 700-tól bajor missziós terü-

let volt. A legfontosabb forrás az ismert De conversione Bagcariorum et Carantanorum, amely elbeszélésében kerüli a templomalapítások elnevezését, nehogy a patrociniumokból kiderüljön, hogy Salzburg mellett Freisingnek és Aquileiának is volt szerepe. A saját egyházi szervezet hiánya miatt a krisztianizáció lassú volt, de 1000 tájára már a temetkezési szokások egyértelműen keresztények.

Sajátos, hogy míg a karantániai hercegségnek külön fejezet jut, a nagymorva, cseh és lengyel fejlődést az 5. fejezet összevontan tárgyalja (B. N. Florja). A többi szerzőhoz hasonlóan Florja is arra törekedett, hogy a közismert dolgokat ne mondja el részletesen, így Cirill és Metód misszióját mindössze néhány mondat tárgyalja. A leletanyag tanúsága szerint a hatás még nem volt mély. A német és szláv papság viszályát — és az uralkodók változó állásfoglalását — a szerző azzal magyarázza, hogy a németek elnézőbbek voltak a pogány hagyományokkal szemben, Cirillék nem voltak hajlandóak kompromisszumokra, ezért is került sor Metód üldözésére és tanítványainak száműzetésére. A feltárt 20 templom, ebből 12 a mikul*3icei várkörzetben, valószínűleg mind állami kezdeményezésre megy vissza. A 9. sz. első felében a csehországi hatás még gyenge, a cseh előkelők 845-ös regensburgi megkeresztelkedése csak epizód. A század második felére viszont megerősödik a morva hatás, ezt mutatja a Florja szerint a 10. századra vagy 11. sz. első felére datálható ún. Krisztián-féle legenda (ismeretes, hogy sok kutató ezt a latin nyelvű Vencel- legendát 14. századinak tartja). Bo*9ivoj megkeresztelkedése 882–884 táján csak azt szolgálta, hogy a frank uralkodó egyéb vazallusaival egyenrangúnak számítson. A prágai püspökség a 870- es években szintén frank fennhatóság alatt jött létre. A szláv liturgia befolyása mégis erős maradt, II.Boleszláv fejedelem és Adalbert konfliktusát a szerző éppen az utóbbi „latinosságával" magyarázza. A Vencel gyermekkorában kitört pogánylázadást Florja krónikás kitalálásnak tekinti. A krisztianizáció a 11. századra fejeződött be, addig még sok a pogány temetkezés, bár kétségtelen, hogy, mint a szerző mondja, a templom melletti temetkezést csak akkor lehet elrendelni, ha már van templom. Az egyházi szervezetet állami jövedelmekből tartották fenn. A lengyelekre vonatkozóan különösen kevés az írott forrás. A krakkói templommaradványok arra utalnak, hogy a 10. században, amikor Dél-Lengyelország cseh fennhatóság alatt állt, már elterjedőben volt a kereszténység. Mieszko elhatározása 966-ból ismeretes. III. Ottó 1000-beli gnieznói látogatását, mint ismertet, Florja csak egy mondatban tárgyalja, holott a lengyel egyház önállósága szempontjából ennek roppant nagy a jelentősége. Az erős állami támogatást lengyel vonatkozásban is említi. 1000 körül már a hamvasztásos temetkezés dívik, de edény- mellékletekkel, ami a kereszténység felületes terjesztését mutatja. Az 1038-as pogánylázadást azzal magyarázza a szerző, hogy a keresztény egyház túlságosan összefonódott az állami hatalommal. Csak a század végére sikerült az egyházi szervezetet helyreállítani, de a 12. századra a kereszténység meggyökeresedettnek tekinthető, már csak templom melletti temetkezésnek van nyoma.

A magyar fejlődést tárgyaló 6. fejezetet a hazai történészkörökben is jól ismert és megbecsült szakértő, V. P. Susarin írta. Természetes, hogy a keleti kereszténység hatására különlegesen figyel, utal arra, hogy Cirill a 860-as években a Krímben találkozott magyarokkal, Metód 882-ben az Aldunánál. A bizánci kereszténység ismeretéről tanúskodik a magyar rovásírás két glagolita és két cirill származású jegye. Susarin felsorolja a 10. századi konstantinápolyi ismert kapcsolatokat, azt is, hogy egy elveszett 12. századi bizánci kézirat 14. századi orosz fordításában is megvannak ennek a nyomai. Hangsúlyozza, hogy a megkeresztelkedés mindkét részről politikai indíttatású volt. A turkiai püspökség valószínűleg hosszabb ideig állt fenn, mert ismeretes két 11. századi püspöki pecsét, amely ugyancsak turkiai püspöké (amiből persze nem következik egyértelműen, hogy ezek csakugyan Magyarországon működtek). Azt Susarin is elismeri, hogy az augsburgi vereség után megújuló Bizánc-ellenes hadjáratok megszakíthatták a század derekán élénk misszionálást. A kereszténység felvétele a belső társadalmi feltételek miatt a 970-es években vált szükségszerűvé. A Csanád által alapított ortodox kolostorokban valószínűleg görög és bolgár szerzetesek működtek. Nyugaton Susarin lehetségesnek tartja, hogy a 883–884 során Szvatopluk által elpusztított Pannóniában maradhattak fenn keresztények, s ezek hathattak a magyarokra. A magyar keresztény terminológia szlovén eredete azt mutatja, hogy itteni szlávok talán a misszionálás során tolmácsolták a hithirdetők prédikációit szláv nyelven, amivel a magyarok már ismerősek lehettek, ahogy Ajtony területén a görög szerzetesek is rászorultak a szlávok segítségére. A görög monostorok csak 1200 táján kerültek nyugati latin szerzetesek kezére. A két egyháznak ez a hosszú együttélése Susarin szerint egyedülálló jelenség. Az 1092-es szabolcsi zsinat még szláv pogány hagyományokat tilt, a ligetekben való temetkezést, ez világosan szlávokra utal. Természetesen Susarin a nyugati egyház terjeszkedésének alapvető menetét is bemutatja, csak a rövidség kedvéért hagytuk ezt el. Ő is hangsúlyozza az állam és az egyház összefonódását, ezért a 11. századi nagy pogánylázadások együttal antifeudális jellegűek is.

Az utolsó — a 7. — fejezet, amely egy-egy nyugati-szláv nép megkeresztelkedésének problémáit tárgyalja, kiemeli, hogy hosszadalmas folyamat volt, és csak részleges eredményeket ért el. Az obodrita és a szorb törzsszövetség vezetőinél a belső társadalmi viszonyok, az előkelők frank kapcsolatai, meg presztízs-igényük mozdította elő a krisztianizációt. Kiemeli, milyen nyelvi és pszichológiai gátak nehezítették ezt, és ezzel a többi fejezetben alig, vagy egyáltalában nem érintett kérdéseket vet fel, de sajnos nem tárgyalja részletesebben. A konkrét menetre vonatkozólag csak 11–12. századi német krónikák maradtak fenn, ezek már csak általánosságokról tudósítanak. Könyveket a 11. században már fordítottak le szorb nyelvre. A keresztény temetkezés is elterjedt, bár Luzsicében csak a 13–14. században tudunk az egyházi szervezet kiépüléséről. A Középső- és az Alsó-Elba folyásánál azonban a kereszténység terjesztése túlságosan összefonódott a német támadással és hódítással, ezért itt különösen a ljuticsok részéről századokig eltartott a védekezés pogány ideológiával, ezt különböző szláv szentélyek (Retra, Arkona) megléte erősítette. Az előkelők közt itt is akadt, aki felvette a kereszténységet, de idővel belebukott ebbe a kísérletbe. Az alapvető sajátosságot Ronyin abban látja, hogy itt a kereszténység nem segítette elő a hazai állam megalakulását. Így a krisztianizálódás csak a német hódítás és asszimiláció eredménye volt.

A. I. Rogov a 8. fejezetben a kievi Oroszország és a többi szláv állam kulturális kapcsolatait mutatja be a megkeresztelkedés korában. A szlávok valamiféle egységét a régészeti anyag és a hiedelemvilág egyaránt bizonyítja már a pogány korban. A keresztény korban a bolgár kultúra hatott a többiekre (még az Őskrónikában is megtalálható a bolgár holdév nyoma, és bizonyítható, hogy Oroszországban ismerték a bogomil eretnekséget). Bolgár hatásra alakult ki az orosz képzőművészetben egy modernebb irányzat az egyidejűleg meglévő archaizáló-bizánci mellett. A 12–13. sz. új jelenségei azt mutatják, hogy ekkorra már az orosz kultúra önállósodott. Ugyanakkor orosz fordítások jutottak el a Balkánra, bár nehéz megmondani, milyen úton történt ez. Nyelvi kritériumok alapján bizonyítja (az ószláv különböző redakcióival), hogy ezeket a délszláv népek egymásnak adták. Minthogy a 10. sz. végén közös cseh–orosz határ állt fenn, ekkor még a cseh hatás is érvényesült, a Vencel-legendából Ludmila homiliája hatott az Őskrónika beszámolójára az Olga fejedelemasszony által konstantinápolyi megkeresztelkedése alkalmából kapott tanításról. Persze itt olyan bibliai általánosságokról van szó, amelyek talán nem perdöntőek a közvetlen kapcsolat mellett. A csehországi orosz hatást az ottani glagolita írásbeliség bizonyítja (ehhez persze azt is kellene tudni, volt-e glagolita írásbeliség orosz területen). Lengyelország vonatkozásában a Cirill-hagyománynak még a képzőművészetben is megmutatkozó emlékeit, a dinasztikus kapcsolatokat sorolja fel a szerző. A 11–12. századi lengyel sisakok orosz mintára készültek. Az első lengyel király, Vitéz Boleszláv egyik pénzén cirill betűvel írták az uralkodó nevét. A lengyel hatást viszont az Oroszország nyugati területein épített körtemplomok, rotundák mutatják. Rogov cikkének nagy érdeme, hogy a legújabb régészeti és egyéb kutatások eredményeit is bevonja.

Az összehasonlítást a 10. fejezetben G. G. Litavrin és B. N. Florja adja meg: az általános és a sajátos a régió országainak és a kievi Oroszországnak krisztianizációs folyamatában címen, egyúttal az oroszok megkeresztelkedésének folyamatát is felvázolják. Kissé formális szempontból veszik szemügyre ezeket a vonásokat. Elsőként a kereszténység elterjedésének hosszas voltát emelik ki, és természetesen itt is az alapvető tényezőnek a belső társadalmi viszonyok változását, az osztálytársadalom kialakulását hangsúlyozzák. Ennek lehettek persze akadályai, mint a bolgárok esetében a bolgár–török–szláv pogány dualizmus, vagy az a tényező, hogy Bizánc volt a fő ellenség. Az uralkodók megkeresztelkedése sokszor hosszabb ideig tartós következmények nélkül maradt az egész etnikum vonatkozásában. A két kultusz egymás mellett élését az oroszoknál a 860-as évektől lehet megfigyelni. Amikor már a kereszténység felvétele társadalmi szempontból szükségszerűvé válik, akkor sem következik be automatikusan. A szükségszerűséget a belső kormányzásban érdekelt előkelőségek ismerik fel, nem a hadvezérek (vagyis a belső tényező a döntő, holott az egyes fejezetek ezt nem mutatták egyértelműen). Csak felvetik a kérdést, miért nem jelenthetett volna megoldást egy megreformált, esetleg monoteista pogány vallás, amire az orosz Vlagyimirnél találunk is kísérletet. A régió országainak esetében azonban ez prespektivátlan volt, amit a szomszédos, már kereszténnyé vált országok példája bizonyít. Itt nem vetődött fel az iszlám, mint választási lehetőség. A kereszténység felvétele révén lehetett hozzájutni a fejlett országok tapasztalatához, és kivívni az egyenlőséget velük. Ami a két egyház közti választást illeti, a cseh és a lengyel esetben ezt külpolitikai szempontok döntötték el. A horvátok, szerbek és magyarok szabadon választhattak — de azt nem magyarázzák meg a szerzők, hogy akkor milyen alapon hozták meg döntésüket. A bolgár Borisznak az állam primátusa imponált. Oroszország esetében egészen más a helyzet, itt az iszlám is számításba jött, csakhogy az adott időszakban ez éppen nem

volt elég erős. A lakosság egy része már ortodox volt, ez és az állam uralkodó szerepe döntötte el a kérdést a keleti egyház javára, akkor is sokára, Szvjatoszláv még druzsinája gúnyolódásától félt, ezért nem vette föl a kereszténységet. A gyors ellenállás a kereszténységgel szemben azt mutatja, hogy sokhelyt még nem történt meg az uralkodó osztály belső konszolidálódása. Ez sokszor éppen a kereszténység hatása alatt következett be. Gyakran valóban politikai függésre vezetett a megkeresztelkedés. Fontos volt mindenfelé az önálló egyházi szervezet létrehozása, ezt a horvátok és a szerbek esetében a dalmáciai egyházi szervezet megléte gátolta. A két egyház harcát az uralkodók használták ki saját fennhatóságaik megerősítésére. Oroszországban a 13. századig mindig görögök voltak az érsekek, de itt Bizánc nem jelentett veszélyt az állam önállóságára. A hazai hagyomány mindenhol az uralkodók önálló döntését emelte ki. Bár Oroszországban fennmaradt egy másik változat, az ún. korszunyi legenda, amely Bizánc katonai beavatkozásában látja az okot. Az egyház mintegy 100–150 évig függőségben volt az államhatalomtól, már csak azért is, mert az gondoskodott megélhetéséről. Persze a nyugati egyház vonatkozásában a szerzők ezt a függőséget túlbecsülik, de elismerik, hogy az orosz egyház idővel viszonylag függőbb helyzetbe került. A szoros kapcsolatot a tömegek is érezték, innen a nagy 11. századi megmozdulások. Az egyház Oroszországban sem tudott a hatalom nélkül meglenni, itt is erőszakot kellett alkalmazni még az előkelőkkel szemben is (gyermekeik kötelező iskoláztatása például). Míg másutt az egyházi szabályok betartását országos törvények mondják ki (a szerzők itt a cseh példát idézik, de akár a magyarra is lehetne utalni), Oroszországban viszont a végrehajtást az egyházra bízták. Az oroszországi pogány felkelések nem voltak jelentősek, közelebb álltak a középeurópaiakhoz, mint a balkániakhoz. Az első szentek általában a dinasztia tagjai közül kerültek ki.

A krisztianizáció menetében a szerzők két szakaszt különböztetnek meg, az elsőben csak az uralkodó környezetére és a városokra, vagyis a fejedelmi székhelyekre terjedt ki, a második szakaszban már a falura is, és formálisan legalább befejeződött, ezt a temetési mód bizonyítja. Egyedül az elbai szlávoknál nem bontakozott ki ez a második szakasz (hozzá kell tenni, hogy a szorboknál mégis). Oroszországban a pogány szokások elleni harcot megnehezítette az óriási terület, meg a szomszédos, még pogány finn-ugor törzsek jelenléte, ezért a vjaticsok még a 11–12. században is pogányok voltak. Az előkelőktől többnyire csak a kereszténység formai szabályainak megtartását kívánták meg, az ellenkezőkre csak olykor szabtak ki, akkor is enyhe büntetéseket. A 12. századra Oroszországban az egyházi ellenőrzés a szokások felett már szilárd volt. Az egyház önálló eszmei tevékenységre is törekedett, ezt mutatják a csodákról szóló elbeszélések és az egyházi „tanítások". Az erkölcsi hatás a meglévő rend fenntartására irányult, a rosszat még a fejedelemben is bírálták, de csak szélsőségek ellen fordult az egyház, nem az egész feudális rend megváltoztatását kívánta. A gonosz elleni harca presztízst és tiszteletet biztosított számára. A keleti egyház kevésbé volt gazdag, mint a nyugati, ezért jobban beépült a társadalomba, talán az anyanyelvűség miatt is volt hatékonyabb. A szerzők itt nem vetik fel azt a kérdést, hogy már ebben a korszakban is az óegyházi szláv istentiszteleti nyelv nem volt azonos mindenfelé a beszélt nyelvvel, ha közel is állt hozzá. A szerzők, akik eddig sok vonatkozásban Oroszország egyedi voltát emelték ki, elismerik azt, hogy ez talán csak a források hiányos voltából adódó látszat. Viszont rögtön: utána újra a különleges helyzetet hangsúlyozzák azzal a megokolással, hogy Oroszország átvette és megőrizte a többi szláv nép kulturális örökségét. Persze az anyanyelvi igehirdetés sem segítette elő önmagában a kereszténység elterjedését. A papság és a társadalom leginkább Oroszországban állt közel egymáshoz, ez magyarázza az egyház itteni kivételes szerepét.

Egy rövid időrendi táblázat elősegíti a tájékozódást. A 8 táblán megadott 23 illusztráció korabeli alkotásokat mutat be. Az egyes fejezetek lábjegyzetei sok szakirodalmi anyagot vonultatnak fel, nem ártott volna azonban egy tájékoztató bibliográfia. És nagyon hiányoznak a térképek.

A szerzők, mint már a bevezetőben említettük, elsőrendűen a korabeli forrásokhoz nyúltak vissza. Nem vették figyelembe E. H. Carr találó megállapítását arról, hogy a források jelentik ugyan a gyümölcs kemény magját, de a hozzájuk fűződő interpretációk lágy húsa manapság szinte már fontosabb.

Ugyancsak jeleztük már, hogy a románok megkeresztelkedése kimaradt, mert sokkal korábbi, amit a román egyházi terminológia alapvetően latin és nem görög rétege mutat. A baltiak is kimaradtak, mert ott mindez később ment végbe. Holott az összehasonlítást a jelenségek lényeges vonásait tekintve kell végbevinni, kronológiai megfontolásoktól függetlenül, ha egy bizonyos történeti folyamatot vizsgálunk. Így a feldolgozás, jólfésülten, csak a 8–12. századra terjed, s akkor az egész alapvetően szláv jelenség, a magyar fejezet az egyetlen, amely nem szláv népet tárgyal (és lehet, hogy ez is csak protokolláris okokból kapott helyet). Persze a kötetet a SzUTA Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézete jegyezte, az itteni szakértők kompetenciája is befolyásolhatta a tárgyalt kérdések körét. A korszak egyben az államalakulásé, ezért is zártak

ki más népeket (a baltiak közül egyedül a litvánok hoznak majd létre önálló államot a 13. század során). Ez egyúttal azt is mutatja, hogy a kötet a kereszténység felvételét jóformán kizárólag racionális politikai megfontolásoknak, az osztálytársadalom szükségszerűségének függvényévé teszi. Nem kísérli meg — néhány általánosságon túlmenően — a kortársak mentalitását felmérni. Ugyancsak keveset mond a kereszténység felvételének hatásairól az értékek változásai, az új világkép szempontjából. És a 8. fejezet kivételével voltaképpen keveset tudunk meg a krisztianizáció kulturális jelentőségéről. Ezt persze ugyancsak csupán akkor sikerült volna egészében jelezni, ha túllépnek az időrendi határokon. Akkor ugyanis kiderült volna, hogy az „anyanyelvi" istentisztelet hosszabb távon éppen akadályozza a nemzeti nyelvek térhódítását. Oroszország különálló, egyedi voltát is túlhangsúlyozzák a szerzők. Oroszország a mai arányokat visszavetítve a nagy szláv testvér, aki mindent jobban tud és jobban csinál. Igaz, ebben a vonatkozásban találtunk fentebb egy önkritikusnak is tekinthető mondatot.

Az összefoglaló fejezet végén a szerzők felvetik, hogy további összehasonlításokat kellene tenni a frank, az angol, a skandináv területekkel. Vagyis a szovjet történetírás kezd megbarátkozni az összehasonlító szemlélettel, amelytől hosszú ideig nagyonis idegenkedett. Szűkebben még egy fontos jelenséget konstatálhatunk: az első félénk lépést Oroszország bevonásába a közép- (vagyis középkelet-) és délkelet-európai országokkal való összehasonlításba. Ez ugyan bizonyos értelemben csakugyan szűkebb mozzanat, de talán mégis a legjelentősebb ebben a könyvben, mert évtizedes, sőt évszázados szemlélettel való szakítást ígér. Ezért is kell örömmel üdvözölni a kötetet. Számos kritikai észrevételünk ellenére igen fontos jelenségnek tartjuk. Ezért is volt szükség a szokatlanul hosszú ismertetésre. A kötet kétségtelen érdemei, bizonyos értelemben úttörő jelentősége eléggé indokolják ezt.

Niederhauser Emil

Z. J. KOSZTOLNYIK: FROM COLOMAN THE LEARNED TO BÉLA III (1095–1196) HUNGARIAN DOMESTIC POLICIES AND THEIR IMPACT UPON FOREIGN AFFAIRS NEW YORK, 1987. 356 L. (EAST EUROPEAN MONOGRAPHS, NO. CCXX.)

KÖNYVES KÁLMÁNTÓL III. BÉLÁIG (1095–1196). A MAGYAR BELPOLITIKA ÉS ANNAK A KÜLÜGYEKRE GYAKOROLT HATÁSA (KELET-EURÓPAI MONOGRÁFIÁK CCXX. NEW YORK 1987. 356 l.)

Kosztolnyik professzor munkája folytatása előző könyvének, amely ugyanezen sorozatban jelent meg 1981-ben, és a 11. századi magyar történelmet tárgyalta. A korábbihoz hasonlóan ez a kötet is elsősorban politikatörténeti mű, amely tehát mindenekelőtt eseménytörténettel foglalkozik. A szerző imponálóan nagy irodalommal dolgozik, s az is örvendetes, hogy ismeri a legfrissebb magyarországi szakmunkákat, az azonban külön lapra tartozik, hogy ezek tanulságait véleményünk szerint számos ponton nem hasznosította kellőképpen.

Az amerikai kutató már a Bevezetésben igen érdekes témát feszeget, amikor a Szent László-kori dekrétumok keletkezési idejét igyekszik meghatározni. Úgy foglal állást, hogy a három törvénykönyv mindegyike I. László alatt jött létre, mégpedig 1078-ban, 1084-ben és 1092-ben. E megállapítása nyilván vitákat fog kiváltani a kérdéskör kutatói körében, abban azonban feltétlenül igazat adhatunk a szerzőnek, hogy Szent László a törvényhozásban is Szent István politikáját folytatta. Kosztolnyik ezt — kissé szűkszavúan — elsősorban egyházi kérdések kapcsán hangsúlyozza: szerinte Szent Istvánhoz hasonlóan I. László is elérte azt, hogy egyházi ügyekben és a pápasághoz való viszonyban a királyé volt a döntő szó.

Ezt követően három nagy fejezetben kerül sorra Kálmán uralkodása. Helyesen állapítja meg a szerző azt, hogy a magyar krónikában Kálmán királyról negatív kép maradt fenn. Egy helyütt ezzel kapcsolatban — a magyar kutatóktól eltérően — annak a véleményének ad hangot, hogy ebben Kálmán pápapártisága játszott szerepet. Más alkalommal viszont úgy fogalmaz — s itt álláspontja megegyezik a magyar szakemberekével —, hogy Kálmán figurájának sötétre festésében az Álmos-családból való királyok véleménye vezette a krónikások kezét. Majd az első keresztes hadjárat eseményei után rátér Kálmán külpolitikai tevékenységének bemutatására. A kronológiai sorrendnek megfelelően Horvátország 1097. évi újrahódoltatásával kezdi az ismertetést. (Kár, hogy a Szerémséget a horvát királyság részének tekinti.) A szakirodalomban uralkodó nézetnek megfelelően Kálmán normann házasságát a dalmát kérdéssel hozza kapcsolatba. Itt azon-

ban utalnunk kell arra, hogy egyrészt ma már bizonyított tény: a normann feleségnek korábban tulajdonított név (Buzilla) a latin szöveg rossz olvasatának következménye csupán; másrészt semmi sem indokolja azt, hogy a krónika 1101-es adatával szemben a király fiainak születését 1098-ra datáljuk. Nagyon eredeti a szerző azon véleménye, miszerint Kálmán 1098 táján azért fogadta el a dózse békeajánlatát, mert nem akart túlságosan hamar segítséget kérni Velence ellen normann apósától. Úgy hisszük: itt sokkal inkább arról volt szó, hogy 1098-ra tehető Álmos herceg első puccskísérlete, és emiatt kellett az Adrián Kálmánnak kompromisszumos békét kötnie a dózséval. Az 1099-es oroszországi hadjárat után a szerző visszatér a horvát–dalmát események tárgyalására. Úgy látja: Dalmácia elfoglalását megelőzte a magyar–bizánci szövetség létrejötte (bár ennek lehetséges dátumát nem adja meg), mégsem hangoztatja azt, hogy Kálmán számára éppen a bizánci császárral kötött szövetség tette lehetővé a dalmát városok megszerzését. Nem tartjuk elfogadhatónak Kosztolnyik azon állítását, hogy ti. a dalmát területek elfoglalásával a magyar királynak semmi más célja nem volt, mint Velence bosszantása. Sajnálatos, hogy a szerző Kálmán tevékeny részvételét az 1107–08-as bizánci–normann háborúban nem hozza összefüggésbe a korábbi magyar–bizánci szövetségkötéssel. Kosztolnyik erőteljesen hangsúlyozza Kálmán király pápapárti politikáját a törvényhozásban is. Véleménye szerint a magyar uralkodó pápapártisága abból fakadt, hogy Kálmán eredetileg püspök volt. Nem tagadva ennek a mozzanatnak komoly jelentőségét, utalnunk kell arra, hogy Kálmán magatartását az egyházhoz és a Rómához való viszony dolgában nagymértékben befolyásolta riválisának, Álmos hercegnek császárbarátsága. Erről az összefüggésről Kosztolnyik nem tesz említést. Az sem igazolható, hogy az investitura jogáról való lemondásakor Kálmánt, az egykori püspököt csak a Szentszék iránti szeretet vezérelte volna, amint ezt Kosztolnyik állítja. Azt viszont helyesen veszi észre, hogy Kálmán magát tudatosan Szent István — és nem Szent László — politikája folytatójának tekintette. Foglalkozik Kálmán és Álmos trónharcával is, és jól látja, hogy Álmosnak jelentős társadalmi bázisa volt. Kosztolnyik szerint 1106-ra tehető Álmos megfosztása a hercegségtől, és 1112- ben történt a herceg megvakítása. A Kálmán uralkodásáról adott kép megrajzolása után összegző értékelést ad a királyról, amelyben legfőbb pozitívumokként a törvényhozást, a nyitrai püspökség felállítását, az adriai hódítást és a gazdaságpolitikát emeli ki. Nem tesz azonban említést arról, hogy Kálmán uralkodása jelentős mértékben hozzájárult a feudális viszonyok, a magántulajdon, a királyi hatalom és az államapparátus megerősítéséhez.

Külön fejezet foglalkozik II. István uralmával. Kosztolnyiknak rendkívül rossz a véleménye Kálmán fiáról. II. Istvánt jelentéktelen figurának tartja, aki gyenge jellemű, határozatlan, paranoid, tekintélynélküli és kegyetlenségre hajlamos király volt. Nem szól azonban arról, hogy a fiatal uralkodó magatartását milyen nagymértékben befolyásolta és behatárolta nagyúri környezete és az apjától örökölt problémák tömege. A cseh tárgyalások kudarcáért II. István felelőtlenségét kárhoztatja, s nem vesz tudomást arról, hogy a cseh forrás a véres eseményekért egyértelműen a királyi tanács előkelőit okolja. Elfogadható azonban az az érvelése, hogy a tervezett cseh–magyar békekötés lett volna hivatott politikailag nyugatról fedezni a királyságot a dalmát háború idejére. Feltehetően a II. Istvánnal szembeni ellenszenve az oka annak, hogy úgy állítja be Kosztolnyik az eseményeket, mintha a dalmáciai háború teljes egészében II. István uralkodása alatt játszódott volna le, holott Velence első nagy támadása még Kálmán idejében (1115) történt. 1123 kapcsán következetesen — és félreértést okozva — kijevi hadjáratról beszél, noha az események a volhiniai Vlagyimir váránál játszódtak le. Érdekes ötlete a szerzőnek az, hogy szerinte 1123-ban a magyar főurak azért nem támogatták a hadjárat folytatását, mert ők Dalmáciát akarták visszaszerezni, és ezért el akarták kerülni a kétfrontos harcot. Ezt követően részletesen ismerteti a II. István alatti magyar–bizánci összecsapások történetét. Ezzel kapcsolatban két kifogásunkat említjük meg. Az egyik: a konfliktus okai között a szerző nem utal a meglevő gazdasági–kereskedelmi ellentétekre, a másik pedig az, hogy általában nem adja meg az események időpontját, ahol ad időpontot, ott viszont gyakran téved. Így pl. a magyar–bizánci békekötés nem 1130-ban, hanem 1129 őszén volt az újabb kutatások szerint.

II. Béla története ugyancsak részletesen szerepel a monográfiában. Kosztolnyik azt az álláspontot fogadja el, amely úgy véli: apjával együtt Vak Béla herceg is Bizáncba menekült, ott is nősült meg, majd a magyar–bizánci békekötés tette lehetővé számára azt, hogy visszajöjjön Magyarországra. Mi azt tartjuk, hogy a mérvadó források ezt a koncepciót nem támasztják alá. Azt sem látjuk bizonyítottnak, hogy II. István azért tette volna meg örökösének Vak Bélát, mert ily módon akarta irritálni a főurakat. Kosztolnyik behatóan foglalkozik II. Bélának a trón megtartásáért folytatott küzdelmével. E harc fontos szakaszaiként ábrázolja az aradi országos gyűlést, a Sajó menti királyi tanácskozást és Borisz herceg katonai vereségét. Jól mutatja be: a vak király sikeres külpolitikával megakadályozta, hogy Borisz újból felléphessen ellene. A

szépséghiba az, hogy a II. Béla által létrehozott szövetségi rendszerből kifelejti Kosztolnyik a peremisli orosz fejedelmet, Vlagyimirkót. Ugyancsak hiányosságnak tekinthető az, hogy amikor Bosznia és Ráma megszerzéséről szól, nem említi ennek dátumát, és teljességgel hallgat Dalmácia birtokbavételéről.

Két önálló fejezet tárgyalja II. Géza korát. E részeknél is — akárcsak a könyv bármely fejezetei esetében — megfigyelhető az, hogy a szerző igen részletesen foglalkozik a nemzetközi eseményekkel. Nagyon dícséretes Kosztolnyik azon törekvése, hogy minden lehetséges helyen igyekszik behatóan megrajzolni a magyar történelem nemzetközi hátterét. Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy talán ezek a szakaszok képezik könyve legértékesebb részeit, hiszen ilyen ábrázolás mellett a külföldi olvasók még reálisabban láthatják Magyarország helyét a korabeli Európában. Kár, hogy néhány pontatlanság, illetve nem igazolható kombináció e helyeken is megtalálható. Így pl. Kosztolnyik szerint II. Sob*Islav cseh fejedelem segítségével jutott el a trónkövetelő Borisz III. Konrád császár udvarába. A forrásokból azonban teljesen világos, hogy itt II. Vladislavról van szó. Az sem indokolt, hogy III. Konrádot német császárnak minősíti, hiszen Konrád csak király volt, sohasem nyerte el a császári titulust. A szerző állítása szerint 1146 tavaszán Pozsony várát nem a helyőrség, hanem azon polgárok csoportja juttatta a német zsoldosok kezére, akiket Borisz előzőleg megvesztegetett. A forrásokban pozsonyi polgárok megvesztegetéséről nincs említés, viszont a magyar krónika a pozsonyi ispánt marasztalja el a vár német kézre kerülése miatt.

Kosztolnyik részletesen szól II. Géza orosz politikájáról, családi kapcsolatairól és katonai hadjáratairól. Érdekesnek tűnik azon véleménye, mely szerint Géza attól tartott: Borisz révén kijevi–bizánci szövetség jöhet létre Magyarország ellen, s ezért a magyar király arra törekedett, hogy egyrészt Borisszal szemben saját orosz kapcsolatait erősítse (erre szolgált házasságkötése is a volhiniai fejedelem testvérével), másrészt pedig lehetőleg elkerülje a közvetlen katonai konfrontációt Bizánccal. Mindebben állítólag támogatta őt nagybátyja, Belus bán is. Ez utóbbit, ti. a katonai konfrontációt végülis nem tudta Géza és Belus elkerülni, mivel a király testvére, István herceg Mánuél bizánci császártól kért segítséget a magyar korona megszerzéséhez. Úgy véljük, ez a szellemes koncepció számos ponton nem állja ki a forrásokkal való összevetés próbáját.

Az elfogadható, hogy II. Géza és környezete tartott egy — Borisz-párti — kijevi–bizánci koalíció létrejöttétől. De a király orosz politikájának értékeléséhez azt a fontos tényt is figyelembe kell venni, hogy 1146-ban éppen Borisz említett akciója következtében Géza elvesztette eddigi fő szövetségeseit, és ráadásul várható volt a német birodalom fegyveres támadása is. E veszélyhelyzetben Magyarország nemzetközileg jelentősen elszigetelődött, és komoly külső támasz nélkül maradt. Éppen a fenyegető német támadás miatt és a nyugati (német, osztrák, cseh) szövetségesek pótlása céljából a király az orosz kapcsolatok erősítésén fáradozott, és sikerült is neki egy halicsi–vlagyimiri–kijevi–magyar szövetségi rendszert kiépítenie, ami egészen 1150 elejéig élt, amikor is a belső orosz viszálykodások e koalíciót felrobbantották. Ami pedig azt a tételt illeti, hogy a király mindenáron el akarta volna kerülni a Bizánccal való összecsapást, az események teljes mértékben megcáfolják. Éppen a magyar királyság volt az a fél, amelyik a Balkánon saját hatalmi befolyása növelése révén többszörösen is keresztezte a birodalom érdekeit. A magyar király éveken át tevékenyen támogatta a szerbek Bizánccal szembeni harcait, rendszeresen támadásokat intézett Bizánc ellen, és kísérletet tett bizánci területek bekebelezésére. Görög forrásból az is kiderül: II. Géza Bizánc-ellenes politikájának egyik fő mozgatója Belus herceg volt, aki arra bíztatta a királyt, hogy foglalja el a birodalomhoz tartozó Szerbiát. Az sem igazolható, hogy az 1150- es évek elején Mánuél császár támogatta volna István herceget II. Gézával szemben, hiszen a legújabb kutatások alapján egyértelmű: a trónkövetelő herceg csak 1158-ban ment Konstantinápolyba. Behatóan foglalkozik a szerző II. Gézának az 1160-as pávai zsinattal kapcsolatos álláspontjával. Kosztolnyik szerint a magyar király az első pillanattól kezdve nem fogadta el e zsinat határozatát, azaz nem ismerte el IV. Viktor ellenpápát, a német uralkodó pártfogoltját. Mi úgy látjuk, hogy e kérdésben Géza ingadozó, kétarcú magatartást tanúsított — figyelve a nemzetközi erőviszonyok alakulását —, és csak 1161 tavaszán szakított végleg az ellenpápával.

Általában elmondható, hogy a monográfia szerzője hadilábon áll a kronológiával. Ez többszörösen bebizonyosodik III. István uralkodása eseményeinek tárgyalásakor is. Nagyon megnehezíti a trónharcok fordulatainak megértését azzal, hogy az 1163. és 1164. év eseményeit összevonja, mivel IV. István uralkodását 1163 első fele helyett tévesen 1164 első felére datálja. A szerző azt állítja, hogy néhány magyar előkelő már 1166-ban a Bizáncban tartózkodó Béla herceget szerette volna III. István ellenében magyar királynak megtenni, és ennek megakadályozása céljából indított háborút III. István 1166 elején Bizánc ellen. A vonatkozó forrásból azonban megállapítható az, hogy Béla hívei csak 1167-ben léptek fel, s így az 1166-os

szerémségi támadás szervezkedésükkel nem hozható összefüggésbe. Azt sem tekinthetjük szerencsés megoldásnak, hogy a szerző — a jugoszláv és a magyar szakirodalom új eredményeinek mellőzésével — az 1167 és 1171 közötti magyar–bizánci és magyar–velencei kapcsolatokat a régi kronológia szerint tárgyalja, és ennek következtében Dalmáciában többéves háborúskodást tételez fel magyarok és bizánciak, illetve magyarok és velenceiek között. Pedig jugoszláv és magyar kutatók már hosszú évekkel korábban bebizonyították, hogy az 1167 és 1171 között feltételezett események az 1164–1167-es időszakban játszódtak le.

Természetszerűleg külön fejezetben szól a szerző III. Béla uralmáról. Mi is osztjuk azt a véleményét, hogy III. Béla a magyar középkor egyik legnagyobb uralkodója volt. A legfrissebb kutatási eredmények hasznosításának tulajdonítható, hogy Kosztolnyik III. Bélával kapcsolatban sem az 1160-as, sem az 1180-as évek eseményei során nem tesz említést ún. perszonáluniós tervekről, holott ezek a régebbi szakirodalom bevett tételei voltak. Nem fogadható el azonban azon kijelentése, miszerint Bélát bizánci neveltetése miatt nem fogadták szívesen 1172-ben Magyarországon. Ennél sokkal lényegesebb szerepet játszottak a Bélával szembeni ellenséges magatartásban vallási és hatalmi megfontolások. Lukács érsek vezetésével a magyar klérus nagy része a bizánci egyház térhódításától félt, Géza herceg pedig Béla ellenében a maga számára igényelte a magyar trónt. Az írásbeli petíciózás sokat vitatott kérdésében Kosztolnyik III. Béla kora mellett teszi le a garast. A kronológiai problémák ebből a fejezetből sem hiányoznak. Béla király és András kalocsai érsek viszályát Kosztolnyik az 1170-es évek első felére datálja, s úgy véli, hogy kettejük kibékülése az 1176-ban Magyarországon tartózkodó Walter legátus közvetítésének az eredménye. Ez tette volna lehetővé azt, hogy 1179-ben a lateráni zsinaton András újból a magyar egyház legfőbb képviselőjeként vehetett részt. A korabeli források alapján azonban világos az, hogy a király és az érsek konfliktusa az 1170-es évtized végére tehető, szembenállásuk a lateráni zsinat idején még javában tartott, és csak pápai közvetítésre békültek ki egymással 1180 táján. Hasonlóan kronológiai tévedés Eufroszina anyakirályné bizánci száműzetését az 1180-as évek közepe helyett az 1170-es évek végére helyezni. Indokolt viszont a szerző azon véleménye, hogy Imre herceg német jegyessége 1180 táján a dalmáciai akciók idejére kívánta nyugatról fedezni a magyar királyságot. De semmilyen forrás nem támasztja alá Kosztolnyik azon vélekedését, miszerint az 1180-as években a Niš körüli harcokban III. Béla vlach (román) hadifoglyokat ejtett volna, és azokat azután Erdélyben telepítette volna le. Helytállónak tartjuk a szerző nézetét, hogy ti. a magyar–bizánci szövetség az 1180-as évek közepén a normann–német együttműködés ellensúlyozására szolgált. Ugyanígy elfogadható Kosztolnyik azon megállapítása, amely azt tartalmazza, hogy III. Béla a halicsi háborúk miatt nem tudott résztvenni a harmadik keresztes hadjáratban.

Kosztolnyik könyve igen gazdag tematikájú munka. A monográfia egy önálló fejezete foglalkozik az Árpád-kori magyar királyság törvényhozásával, bíráskodásával és közigazgatásával. Ez a rész igen hasznos lehet azoknak a külföldi olvasóknak, akik a középkori magyar állam működésével kapcsolatban akarnak fontos ismeretekre szert tenni. A szerzőt érdekli a magyar korona problematikája is, és a Szent László kanonizációjáról szóló fejezetben azt a véleményét fogalmazza meg, hogy a szentkorona két részének egyesítése a 13.század első felében történt meg.

A kötet első függelékében a dáko-román kontinuitás koncepcióját vizsgálja a szerző. Az elméletet elutasítja, de közben több vitatható megállapításra jut. A második Appendix Gerhoch prépost, pápai követ tervezett magyarországi és oroszföldi utazása elmaradásának okait elemzi.

Ha befejezésül összegezni akarjuk az amerikai professzor művének jelentőségét, azt kell alapul vennünk, amit a könyv rendeltetéséről maga a szerző elmondott a Bevezetésben. Eszerint a munka célja az, hogy a magyar középkor ezen érdekes századának eseményeit közelebb hozza az olvasókhoz. Meggyőződésünk, hogy ezt a célját a monográfia el tudja érni, hiszen a 12. századi magyar történelem legtöbb kérdéséről a külföldi érdeklődő számára igen hasznos információkat nyújt. Az pedig külön érdeme Kosztolnyik élvezetes stílusban megírt könyvének, hogy problémáival, felvetéseivel és megállapításaival a hazai kutatók munkájához is további szempontokkal szolgálhat.

Makk Ferenc–Petrovics István

RICHARD PRAŽÁK

LEGENDY A KRONIKY KORUNY UHERSKÉ

Praha, 1988. Vyšehrad, 390 l.

A MAGYAR KORONA LEGENDÁI ÉS KRÓNIKÁI

A brnói J. E. Purkyně-egyetem hungarisztikai és balkanisztikai kabinetjének vezetője, Richard Pražák régóta érdemleges kutatója a magyar–cseh kapcsolatoknak és általában a magyar történelemnek, számos munkáját a magyar történészek és irodalomtörténészek is ismerik és nagyrabecsülik, hiszen mindkét diszciplinában jelentőset alkotott. Elsősorban a reformkorral foglalkozott, de miközben egy cseh és szlovák szerzők összefoglalásával készülő Magyarország története egyik szerzője és szerkesztője, az utóbbi években a középkori magyarországi legendairodalomnak is több tanulmányt szentelt. Ebből az érdeklődésből született ez a tipográfiai szempontból is kiemelkedő munka, lényegében véve az Anjou-kor végéig terjedő legenda- és krónikairodalom terjedelmes válogatása.

A bevezető tanulmányt, a válogatást, az egyes szemelvényekhez írt bevezetőket és kommentárokat Richard Pražák maga készítette, a legendákat Jana Nechutová, a krónikákat Dagmar Bartoňková fordította, mindegyik törekedett az eredeti mű stiláris sajátosságainak visszaadására is. A fordítások a legújabb kritikai kiadások alapján készültek, ez természetszerűen a legtöbb esetben a Szentpétery-féle Scriptores rerum Hungaricarum két kötete, ill. a Képes Krónika 1964-es, Mezey László gondozta kiadása.

A bevezető tanulmány nem pusztán az egyes szemelvények ismertetése, a magyarországi irodalom bemutatása, hanem egyúttal rövidre fogott és kitűnő középkori magyar kultúrtörténet a Képes Krónika koráig, még a joculatorokról is szól. Természetes, hogy a szláv vonatkozásokat kiemeli, így a Halotti beszéd szláv elemeit. Nem egyszer teljesen önálló véleményt is mond, így a kisebbik Szt. István-legendában horatiusi reminiszcenciákat fedez fel.

Ezt követik az egyes művek, többnyire csak válogatásban, de néhány teljes terjedelemben. Így mindjárt elsőként Szt. István Intelmei, és ugyancsak teljes terjedelemben az első magyarországi legenda, Mór pécsi püspök műve, Zoerard (Svorad)-András és Benedek élete. A három Szt. István-legendát már szemelvényesen közli, ugyanígy a kisebbik Szt. Gellért-legendát és a két Szt. László-legendaszöveget és a Margit-legendát. Teljes terjedelemben kerül sorra Anonymus és Richardus beszámolója Julianus és társai útjáról. Rogerius Siralmas énekéből megint részleteket olvashatunk, valamint Kézai Simon krónikájából és a Képes Krónikából. Kézaiból a csodaszarvasról szóló elbeszélés, a hun krónika és az udvarnokokról szóló fejezetek, a Képes Krónikából a Koppánnyal vívott csata, Géza megkoronázása, Salamon és Szt. László története, II. András megkoronázása (és Bánk története) és Vencel (László) király megérkezése Magyarországra és hazamenetele.

A szövegek maguk más tipográfiával szedve, nem sorzárással irodalmi olvasmányt nyújtanak a szélesebb érdeklődő közönségnek. A válogatás láthatóan a szláv és a cseh vonatkozásokat is tartalmazza jórészt, de a politikai történet fő mozzanatait is, s szépirodalmi élményt nyújt, így hát a könyv jól teljesíti tudományos–népszerű feladatát.

Pražák munkájának a szakember számára érdekesebb része azonban nem ez az egyes szemelvényekhez adott apparátus. Mindegyikhez találunk bevezetőt, amely a munka keletkezésére és jelentőségére, a kéziratokra és szövegváltozatokra vonatkozó tudnivalókat foglalja össze, a bevezető tanulmányhoz hasonlóan ezek is lábjegyzetekkel ellátott írások. Utána Pražák közli az összes eddigi kiadásokat és a szakirodalmat időrendben, hogy a nézetek alakulása, az ismeretanyag bővülése nyomon követhető legyen. A szövegközlés után pedig egyes szövegrészletekhez ad bőséges magyarázatokat, bőségeset abban az értelemben, hogy szélesebb hátteret is rajzol fel: a szláv szentek legendái kapcsán még András apostol szlávok közötti állítólagos térítéséről, vagy Richardus kapcsán a mongol birodalomról is esik szó pl. a kommentárok kapcsán, tehát szinte egy középkori enciklopédia számos elemét is megkapja az olvasó.

Pražák kiválóan ismeri a kérdések magyar szakirodalmát, a legrégibb munkáktól a legújabbakig, zömmel el is fogadja a kijegecesedett álláspontokat, biztosan tájékozódik a problémákban, és foglal állást vitás kérdésekben. További előnye viszont, hogy a cseh, szlovák és lengyel szakirodalmat is kitűnően ismeri, a régebbit is, felhívja a figyelmet, hogy Anonymust már a cseh nyelvtudomány atyja, Josef Dobrovský

is regénynek minősítette (1827), vagy hogy a cseh Josef Ladislav Píčnek (1882, 1886) és a szlovák Ján Uhlárikнak (1889) érdemleges mondanivalója volt róla. A lengyel szakirodalom elsődlegesen a zobori remeték vitájával kapcsolatban kerül elő. Ennyiben tehát Pražák még a magyar szakemberek számára is újat tud mondani.

Érdemes röviden néhány részletkérdésre kitérni, ahol Pražák önállóan foglal állást vitás kérdésekben, vagy egyéb okokból szükségesnek látszik az említés. Az Intelmek kapcsán a „regnum unius linguae" magyarázatánál kitér arra, hogy itt nem egyszerűen a korabeli Magyarország különböző etnikumairól van szó, hanem szélesebb nemzetközi rendi együttműködésről. (Egyébként az Intelmek kapcsán tér ki a Szt. Imre-legendára, amelyből nem közöl részleteket.)

A zobori remeték legendája kapcsán úgy látja, Mór püspök nyitrai születése nem bizonyítható, de valami kapcsolata volt vele. A két szent kultusza a nyitrai ducatushoz fűződik, és szlovák, horvát és lengyel környezethez. Zoerard-Svorad-András lengyel származását Pražák elfogadja, egyszerű, vagyis paraszti környezetből jöttét is. A más hagyományokban felbukkanó királyi származás Pražák szerint a Svatopluk-történettel való keveredés eredménye. Benedek vonatkozásában a szlovák történészekkel egyetértően elfogadja szlovák származását, mert Liptóból vagy Trencsénből való, s ez akkor Lengyelországhoz tartozott, ezért eredezteti a legenda őt is innen.

Pražák széleskörű tájékozottságát mutatja, hogy a nagyobbik István-legendáról szólva még a rockopera sikerére is kitér. Szt. István születésének Györffy György által megadott dátumát nem tartja valószínűnek, a 970-es vagy a 972-es dátumot elfogadhatóbbnak tartja, megkeresztelését pedig 973-ra valószínűsíti. A kisebbik legenda szerzőjének műveltségét erősen hangsúlyozza. A Hartvik-legenda bevezetőjében és kommentárjában Kálmán második feleségét még Buzillának nevezi, holott a legújabb megállapítás szerint ez a név valószínűleg csak az eredeti forrásszöveg félreértéséből keletkezett. Szt. Margit halálának éve szerinte is 1270, nem 1271.

Nyilvánvaló, hogy Anonymusról íródott a leghosszabb bevezető, mint már jeleztük cseh és szlovák értékelésére is kiterjedően. A szlovák F. V. Sasinek 1877-ben le is fordította, és több munkájában (1877, 1906, 1908) is regénynek minősítette. Ezt a ma nálunk is általános véleményt fogadja el Pražák is. Melich és Pais munkáit bírálja, mert néhány esetben a személynév elsődlegességét fogadják el, holott Anonymus helynevekből alkot általában személyneveket. A magyarázatok is nagyon részletesek. Nyilván tollhiba, hogy a Pota Pata hangváltozást a hangzóilleszkedési törvénnyel magyarázza, holott a magyar nyelvtörténetből nagyon jól ismert hangfejlődésről van csupán szó.

Ricardus kapcsán a Magna Hungaria — Baskiria azonosítást bizonytalannak tartja Pražák, és határozottan elveti Perényi József elméletét a magyar mescser azonosításról.

A Kézai-magyarázatokban a székelyeket Erdély legrégibb magyar lakosainak mondja. Kár, hogy nem vette figyelembe Balás Gábornak a székelyekről szóló könyvét. Az 1278-as morvamezei csatában a győzelmet a magyar seregnek tulajdonítja, hiszen Rudolf hadereje önmagában véve jóval kisebb volt Ottokárénál.

A Képes Krónika keletkezési idejére vonatkozólag az 1370-es éveket tartja ő is valószínűbbnek, de véleménye szerint nem zárható ki teljesen a nem sokkal 1358 utáni időpont sem.

Hadd tegyük még hozzá, hogy a földrajzi neveket — ahol vannak — helyesen cseh (vagy szlovák alakban), egyébként magyar alakban használja, ugyanígy jár el a szakirodalomban elfogadott személynevek esetében is, tehát István — Štěpán, ami ugyancsak helyeselhető. A magyar történészek nevének írásánál persze nem követi az újabb szlovák gyakorlatot, amely ezeket szlovák helyesírással használja, hanem az eredeti magyar formát. Azoknak a helyneveknek és személyneveknek az esetében, ahol az eredeti forrás a maitól eltérő alakot használ, ezt csak a magyarázat során jelzi. A könyv jellegére való tekintettel ez ugyancsak elfogadható módszer.

A könyvet egy szinte angolszász jellegű név-, helynév- és tárgymutató zárja le, ez azonban nem teljes, csak válogatott. Lehet, hogy ez kiadási megfontolásokból történt így. És talán ugyanezért nincs a kötet végén bibliográfia, amely a bevezetésekben és a magyarázatokban előforduló irodalmat összegezné, hiszen az jóval több, mint az egyes művekre vonatkozó szakirodalom. Nyilván a szélesebb olvasóközönségnek nincs rá szüksége. A 16 lapos illusztrációs anyag zömmel a Képes Krónikából való, sajnos nem színesen (a kiadási megfontolások!).

A mondottakból nyilván egyértelmű, hogy Richard Pražák igen alapos munkát végzett, csak köszönettel tartozhatunk érte, hogy a középkori magyarországi művelődésről a cseh olvasóközönség számára ilyen

bő — és nagyon szakszerű! — munkát tett le az asztalra. Remélhetőleg ez is egyik fogódzója lehet a magyarok és a csehek közti megértésnek. A kötetet tehát szakmai érdemein túl általánosabb szempontból is örömmel üdvözölhetjük.

Niederhauser Emil

GYETVAI PÉTER

EGYHÁZI SZERVEZÉS FŐLEG AZ EGYKORI DÉLI MAGYAR TERÜLETEKEN ÉS A BÁCSKAI TISZA MENTÉN

Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae VII.
Görres Gesellschaft, München 1987. 400 l.

Jelen mű szerzője, dr. Gyetvai Péter kalocsai főegyházmegyés pap eredetileg egyházjogásznak indult, és csak 1956-ban állt át a történeti, jelesen településtörténeti kutatásokra. Különösen az ún. Koronakerület, a Szegedtől Titelig húzódó 11, eredetileg színmagyar község településtörténete kötötte le a szerző figyelmét. Az így elkészült hatalmas munka még kiadásra vár. Ennek elsőszülötte ez az impozáns, 400 lapra kiterjedő mű.

A könyv I. része a Korona-kerület múltját vizsgálja a magyar honfoglalástól kezdve. Nehéz terep ez a kutató számára, merthogy valódi középkori egyházi anyag alig maradt fenn. A szerző által hiánytalanul ismert szakirodalom kritikája nyomán el kell fogadnunk Szent István kétségtelen alapításának az ismert 2 érsekséget és 8 püspökséget (23, 24, 25.), ezek alapításának időrendjét, beleértve Veszprém elsőségét (24–26.) is. Viszont nem lehet István alapításának tekinteni a nyitrai püspökséget, amelynek alapító levele Szent Lászlótól ered, de életre keltése csak Könyves Kálmán uralkodása alatt, az 1105–1114-es években történt (26–28.). El kell vetnünk a kalocsai–bácsi érsekség keletkezésének dualista felfogását is. A kalocsai érsekséget Szent István a déli és a keleti népek missziós egyházmegyéjének szánta. Szent László alatt azonban célszerűnek látszott a hatalmas terület székhelyét az északi Kalocsáról a középső Bácsra levinni. Így alakult ki a kalocsai–bácsi érsekség.A kettős központ mellett egy harmadik, pétervaradi központ létesítésének tervéről is tudunk az 1344. esztendőből (49.).

A munka kitér az ország keleti és déli részein létesült egyházmegyék történetére is, egyrészt azért, mert ezeket nagyobbrészt a magyar királyok alapították, másrészt mert számottevő magyar népességgel is rendelkeztek. Az első kun püspökséget a moldvai Milkóban 1227-ben II. Endre alapította, a másodikat a Duna balpartján fekvő Szörény. várában IV. Béla kérésére 1246-ban a pápa. Ugyancsak a magyar király, Nagy Lajos kérésére szervezte meg a pápa 1369-ben vagy 1370-ben a szereti, 1382-ben pedig az argyasi püspökséget. A szereti püspökség jogutóda a bakói püspökség lett. 1233-ra esik a boszniai püspökség megalapítása, amely a kalocsai egyháztartományhoz tartozott (51.). 1229-ben létesült a szerémségi püspökség (57, 58, 60, 61.). Ennek utóbb éppen úgy két székvárosa és káptalanja lett — Kő, ill. Bánmonostora és Szenternye —, mint a kalocsai–bácsi érsekségnek (65–66.). Valószínűleg nem volt magyar püspökség a nándorfehárvári, amelyet több évszázados szünetelés után állított fel újra a pápa a magyar királyok kérésére még 1290 előtt.

A mű értékes adatokat gyűjt össze a pétervaradi, a kamonci, a szegedi és más egyházi helyekre vonatkozóan is. Tímár Kálmán kódexkutató eredményeire támaszkodva cáfolja azt az állítást, hogy Prágában tanult kamonci huszita klerikusok készítették volna az első teljes magyar bibliafordítást, az ún. Huszita Bibliát, és meggyőzően bizonyítja premontrei eredetét (74–75.). A megreformált szegedi premontrei apácákhoz három magyar nyelvemléket is kapcsol: 1. az 1511. július 2-án kelt birtokbaiktatási okmányt, 2. a szegedi eredetiről 1518/19-ben Apácavásárhelyen készült ún. Lányi-kódexet és végül 3. azt a latin énekeskönyvet, amelybe Márta nővér magyarul jegyezte be az 1516. évi szegedi nagy tűzvészt (80–81.). A fejezet megragadó képet fest a szegedi ferencesek áldozatos pasztorációs tevékenységéről (83–84.), és tárgyalja a Szeged egyházi hovatartozásáról folyó évszázados vitát is (84–92.), amelyet azzal zár le, hogy Szeged városa a középkor egész folyamán a kalocsai–bácsi főegyházmegyéhez tartozott (86–87, 90, 91.).

A török uralom kezdetén a 16. század második negyedében a dalmát partoktól a Tiszáig nyúló óriási területen már nem volt egyetlen római katolikus püspökség sem. Ezért került sor a régi ismeretlen szend-

rői püspökség felelevenítésére. A szendrői püspökök 1618. február 12-étől kezdve állandóan Nándorfehérvárott, vagyis Belgrádban székeltek. A hódoltsági területek vallási életéről megrendítően hiteles képet nyújt Benlich Máté belgrádi püspök több mint 100 folió terjedelmű, eddig kiadatlan jelentése a hódoltsági területen 1651–1657 közt végzett pasztorációs tevékenységéről. A püspök számítása szerint Magyarország török hódoltsági részén összesen 170 000 katolikus hívő élt, akiknek tájegységek szerinti megoszlását is közli (124–125.). A püspöknek további útjairól négy-ötévenként készült összefoglaló jelentései ugyancsak becses történeti források. Benlich Máté fölterjesztései nemcsak az egyházi állapotokra vetnek fényt, hanem a mindennapi élet apró tényeire és a nagy történeti eseményekre egyaránt. A püspöknek még a magyar tájaknak, városoknak romlásukon is átfénylő szépségeire is rányílik a szeme. Elegendő itt a Bácska (115.) és Esztergom (119–120.) földrajzilag hű és érzelmileg meleg leírására utalnunk.

A könyv a továbbiakban néhány délvidéki helytörténeti adatot közöl török időkből, amelyek az itteni életről adott képet teljesebbé és árnyaltabbá teszik. Pécsett a 17. század elejétől jezsuiták látták el a pasztorációt. Híveik száma 700–1000 közt mozgott. Többségük magyar és katolikus. A kálvinisták alig voltak 60-an. Voltak magyarok Baranya megyében is: katolikusok, unitáriusok és reformátusok. A katolikus magyarok magyarul tudó papokat kérnek. Vannak ugyan szláv papok, de „...mivel magyarul nem tudnak, semmi hasznára nincsenek ennek a népnek, amely nem fogadja be őket" (137.). Hasonló gondok jelentkeztek a csanádi egyházmegyében, főleg Temesvárott és környékén. A török győzelme után itt maradt meg leginkább a magyarság. 1582. március 8-án a magyarok magyar nyelvű papokat kérnek, hogy gyermekeiket taníttathassák. A jezsuiták mellett a ferencesek is bekapcsolódnak a pasztorációba. Egy 1643. évi jelentés egy Ferenc nevű rékási misszionáriust emleget, aki tökéletesen beszél magyarul. Az élet azonban a temesvári tartományban is nagyon nehéz, szinte elviselhetetlen. Még 1665-ben is megesett, hogy egy egész falu népessége felkerekedett állataival együtt, és az éjszaka leple alatt elhagyta addigi lakóhelyét. Érdekes adatokat közöl a munka egy kevéssé ismert délvidéki püspökségről, a zágrábi püspökség területén lévő, a kalocsai főegyházmegyéhez tartozó svidnici püspökségről. Ez az 1530 táján a törökök elől a horvát–krajnai határőrvidékre menekült, uszkókoknak, ill. vlachoknak nevezett nép a görögkeleti és a görögkatolikus egyház között ingadozott. Jogutódának az 1777-ben felállított körösi görögkatolikus püspökség tekinthető.

A könyv érdekes elemzést nyújt a reformáció okairól és következményeiről. Az okok közt említi a főpapok megfogyatkozását Mohácsnál, amelyről egy megdöbbentő alfejezetet (144–146.) közöl, a török dúlást és a papság nagy részének vagy kipusztulását, vagy elmenekülését, vagy aposztáziáját, de az általános közszellemet is, anélkül, hogy ez utóbbit konkretizálná. Pázmány Péternek 1622. június 20-án Rómába küldött siralmas emlékirata szerint a királyi területen legföljebb a lakosság egytizede maradt meg ősei hiténél, a többi lutheránus lett. Erdély viszont az unitárius, kálvinista, lutheránus és görögkeleti vallások közt oszlik meg. A helyzet a Pázmány Péter irányította alatt álló „ellenreformáció" — helyesebben katolikus megújulás, újjászületés — térhódítására kezd megváltozni. Szelepcsényi György 1651-i szentévi „ad limina" jelentése 13 vármegyéből már 64 000 rekatolizáltat jelent (144.).

A könyv II., nagyobbik része a bácskai, Tisza-menti egyházszervezést tárgyalja a 18. századtól, egyes adataiban egészen napjainkig. Ennek jellege és módszere szembetűnően más, mint az I. részé. Szinte kizárólag levéltári anyagra épül, ami azonban nem jelenti az eddigi tudományos irodalom mellőzését. Ez a feldolgozás lényegében helytörténetet ad, amely elsősorban a helyi egyházakat érdekli, de ugyanakkor általános következtetések bázisául is szolgálhat. A vizsgálódás köre az I. részhez képest szűkített. Elsősorban a már említett tiszai Korona-kerület 10 helységének egyházszervezési kérdéseit tárgyalja, hozzájuk véve 11-iknek Horgos községét. Ezzel kapcsolatban ismerteti a Horgos hovatartozásáról a kalocsai érsekség és a váci püspökség közt fellángolt furcsa vitát. Valóban nehéz megérteni, hogy miért harcol Kalocsa olyan szívósan egy éppen akkor létesült faluért, Horgosért meg Bócsa pusztáért, miközben tiltakozás nélkül veszni hagy több Solt megyei és kiskunsági községet, valamint Szeged városát és az egész Szerémséget. Kalocsa a béke kedvéért még Szent Péter pusztát is feláldozta, míg Vác kitartó makacssággal törekedett a tőle 230 km távolságra s az akkor már stabilizált egyházmegyei határain túl, mintegy 20 km-re fekvő két puszta elhódítására.

Minthogy a Korona-kerülethez néhány évig hozzátartozott a Titelig terjedő alsó rész is, a munka — ha nem is kimerítően, de mégis eligazítólag — közli az erre a területre vonatkozó adatokat is. Bár fő feladatának a római katolikus és a görögkatolikus plébániai egyházak keletkezéstörténetének feltárását tekinti, nem mulasztja el összegyűjteni a görögkeleti szerb egyházra vonatkozó adatokat sem.

A II. rész a részletes feltárást éppen a görögkeleti szerb egyház bemutatásával kezdi. A Bácskában a török uralom alatt nagyon sok szerb falu létezett. Ezek lélekszáma azonban a gyakori „szétfutások" következtében erősen hullámzott. A Császári Udvari Haditanács 1703-ban elrendelte, hogy minden határőrvidéki községben meg kell szervezni a plébániát és az iskolát. Ezt a rendeletet azonban a Rákóczi-szabadságharc és a külháborúk következtében csak nehezen lehetett végrehajtani. Egy 1767-ből származó kimutatásból megismerjük a Bács vármegye görögkeleti lakosságára vonatkozó legfontosabb adatokat. Eszerint a görögkeleti plébániák száma 53 volt, a híveké 33 593 a pópáké 211, a pópákkal lakó személyek száma pedig 1485 (155.). A kormányhatóságok éberen őrködtek a szerb nép 1691-től nyert kiváltságainak betartásán, de azért a templomépítést és -bővítést királyi engedélyhez kötötték (154.). A templomépítésben azonban a szerbek nemigen engedtek, és ha kellett, engedély nélkül is nekifogtak az építkezésnek. 1758–1774 között 5 templomot építettek, illetve restauráltak (160–161.).

A görögkeleti szerb egyházat követően a római katolikus egyház helyi szervezeteinek kiépítését ismerteti a könyv. A kalocsai főegyházmegyének a 18. század elején mindössze 7 katolikus plébániája volt. Erről a mélypontról indult el a szervezés. A szerző sorra veszi Kanizsát, Zentát, Becsét, Adát, Péterrévét, Martonost, Horgost, Szenttamást, Moholt, Földvárt, Turját, valamint a Csajkás kerület községeit, és időrendben, de ezen belül bizonyos tematikus elrendezés szerint ismerteti az illető településre vonatkozó valamennyi egyházi és világi, nyomtatásban megjelent vagy a levéltárakban elfekvő adatokat. Kiindulópontja természetesen egyházi: a délvidéki, elsősorban a római katolikus plébániák szervezésének történetét kívánja felderíteni. Ezt a folyamatot rendkívül differenciáltan ábrázolja. Nem téveszti szem elől, hogy a plébániák szervezésének különböző fázisai, fokozatai vannak. Először csak filiaként, leányegyházként jelenik meg egy új, lakott terület, ahová a szomszédból jár ki a pap. Ha már kimegy oda lakni, akkor helyi káplánság alakul, amely jogilag ugyan még az anyaegyházhoz tartozik, de az anyakönyveket már önállóan vezeti, szemben a korábbi állapottal, amikor még az anyaegyház anyakönyvezte az egyházi eseményeket. A következő fokozat az adminisztratúra, a lelkészség, amely már önállóságot jelent. Mikor aztán minden feltétel teljesül, vagyis megépült a templom, a plébánialak és az iskola, megszaporodtak a hívek, és biztosították — rendszerint szerződésben — a megfelelő javadalmat, akkor kerül sor a teljes jogú plébánia megszervezésére, ami immár a kinevezett és beiktatott plébános számára is biztonságot jelent, mert elmozdíthatatlanná válik (169–170.). A plébánia önállósodásának ez a folyamata azonban egyben a település önállósodásának folyamata is, úgyhogy a plébániatörténet ezen a ponton helytörténetbe csap át, és az egyháztörténet világi történetté lényegül.

A könyv témájául szolgáló délvidéki Korona-kerület Magyarországnak nemzetiségi szempontból egyik legkevertebb területe, ahol rövid idő alatt is nagyjelentőségű demográfiai változások mentek végbe. Az egyháztörténészt elsősorban természetesen nem a nemzetiségi „politikum" érdekli, hanem az egyházi tényező, a felekezeti megoszlás. A munka szorosan nyomon követi ezt a folyamatot, annál inkább, mert a nemzetiségi meghatározottság közvetlenül vagy közvetve vallási meghatározottságot is jelent. Milyen összefüggő kép kerekedik ki az elszórt adatok mozaikjaiból? Elsősorban a nemzetiségi kevertség. Tisztán egynemzetiségű falvak nincsenek. A legkisebb településen is három-négy nemzetiség él egymás mellett, mint ezt a rendkívül instruktív nemzetiségi táblázatok is tanúsítják. Minthogy az anyanyelvhasználat megdönthetetlen alapelv, a nyelvi kevertség nehéz feladat elé állította az egyházi és világi hatóságokat. Ha ennek a követelménynek nem is tudott mindenki olyan magas fokon megfelelni, mint Mikoss Jakab, Zenta első plébánosa, aki négy nyelven beszélt: szlávul vagyis szlovákul, illyrül, azaz horvátul, magyarul és németül (195.), általában ritka volt az a tisztviselő, aki anyanyelvén kívül nem beszélt még legalább egy nyelvet. A nyelvi különbségek természetesen a liturgia díszes palástja alól is kiütköztek, mint ezt Becse 300 német hívőjének a kalocsai érsekhez a német énekes kismisére vonatkozólag intézett 1802. évi kérelme is bizonyítja (216–219.)

Az adatok lehetővé teszik a demográfiai mozgalom nyomon követését is. A péterrévei katolikus hívek létszámadataiban pl. azért mutatkozik számottevő hullámzás, mert a szerbek minden úton-módon akadályozták a magyarok betelepedését (235.). A szenttamási statisztikai táblázatból pedig nemcsak a magyarság szaporodása állapítható meg, hanem a görögkeletieknek 40 év alatti megháromszorozódásából az a tény is, hogy itt igen nagymérvű szerb bevándorlás is történt (305.). Martonosban azok a szerbek okoztak gondot, akik a felszabadító háborúk során szétszóródott korábbi szerbek és bunyevácok helyébe léptek. Olyan erőszakosan léptek föl, hogy az erődben lévő kápolnát is elfoglalták, és kitúrták onnan a katolikusokat (249.). Az 1801–1804. években sajnálatosan kiéleződött a helyzet Szenttamáson is a római katolikus vallá-

sú magyarok és a görögkeleti szerbek között. A katolikus magyarok által a régi temetőben felállított harang-lábat a szerbek „tumultuózusan" ledöntötték, gyalázták a katolikus vallást, és a plébánost majdnem megverték (305–309.) A sokasodó vallási–nemzetiségi ellentétek már jelezték azokat az érdekellentéteket, amelyek a magyar és a szerb lakosságot az 1848/49. évi magyar szabadságharcban szembeállították egymással, és mindkét részről súlyos áldozatokat követeltek. A könyv egyforma részvéttel és együttérzéssel tárgyalja a moholi szerbek (317.) és a földvári magyarok (323.) 1848-as tragédiáját.

A délvidéki plébániák genézisét tárgyaló munka izgalmasam eredeti anyagot tartalmaz a mindennapi, ezen belül a hitéletre vonatkozólag. Az egyházak nem egyszerűen a társadalom egy részét alkották, hanem az egész társadalom irányító, szabályozó tényezőjét is jelentették. A 18. századi ember életének minden mozzanatát át- meg átszőtték a vallásos vonatkozások; a laicizálódás éppencsak elkezdődött. A nép erkölcsi hibáiként a plébánosok a káromkodást, az iszákosságot, az ünnepek megszegését említik. Az államilag is kötelező katolikus egyházi ünnepeket a görögkeletiek általában nem tartották meg. Kiváltságaikhoz tartozott a saját ünnepek megtarthatása. A vallásos ténykedéseket olykor adminisztratív eszközökkel is kikényszerítették. Az 1767. évi egyházlátogatási okmány említi Zentáról azt a gyakorlatot, hogy amelyik hívő nem végzi el húsvéti gyónását, az 40 botütést kap. Nem tudjuk, hogy erre a drasztikus eljárásra sor került-e valaha (205.), de az bizonyos, hogy a húsvéti gyónás elvégzését széles körben ellenőrizték. Az egyházjogi vitáknak egyik leggyakoribb témája volt a házasság, a házasságkötés és házasságbontás, a vegyes házasság stb. 1768 tavaszán tárgyalták Görheny István zentai lakos házasságának semmisségi ügyét, aki 10 évvel azelőtt kötött házasságot, amelyből két gyermek is született, de felesége előtte egy más férfi felesége volt (205.). Az egyházi temetésnek öngyilkosság miatti megtagadásával kapcsolatban is adódnak bajok (205.).

A 18. század vallásos életének lelki eksztázist, elragadtatást és nagyszabású látványosságot nyújtó alkalmai voltak a búcsúk. A délvidéki plébániáknak a búcsújárásba való bekapcsolódása stabilitásuk egyik biztos mutatója volt. Egy 1762. évi okmányból tudjuk, hogy a kanizsaiak búcsúra Új-Kanizsára jártak Nepomuki Szent János ünnepén, Szent István királykor pedig Zentára. Az Őrangyalok ünnepén pedig ezekről a helyekről vonultak Kanizsára (185.). A kor embere rendkívül fogékony volt a csodás események iránt. Mikuss Jakab zentai plébános levélben számol be arról a rendkívüli esetről, hogy 9 zentai a város közelében lévő kis halmon jelenéseket látott: Szűz Máriát csillagkoszorúval. Az érseki helynök józan racionalizmusára vall az a kijelentés, hogy ezek olyan fényjelenségek, lidércfények lehettek, amelyek gyakoriak a temetőkben. Ehhez még hozzáfűzi: Savoyai Jenő herceg itt mérhetetlen sok törököt levágott; ezeknek tetemeiből keletkezhetett a domb (204–205.).

A II. rész utolsó öt fejezete tematikus elrendezésben általános kérdéseket tárgyal. Ezek sorában első a kegyúri jogokról és kötelességekről (334–339.) szóló fejezet. A kegyurak, az Udvari Kamara és a földesurak kezdetben nem nagyon igyekeztek teljesíteni kegyúri kötelezettségeiket; a konszolidációval azonban javult a helyzet. Sor került egyházi épületek, templom, lelkészlak felépítésére, karbantartására, a javadalmi földek kihasználására, a plébánosoknak járó kegyúri juttatások szabályozására, a jövedelmek összeírására stb. Zenta plébánosának jövedelme pl. az 1780. évi 1659 forint 5 krajcárról 1802-/1806- 07-ben 3966 forint 31 krajcárra növekedett (339.).

A kegyuraság után az iskolaügy tárgyalása (340–344.) következik. Ez egészen a 18. századig túlnyomóan egyházi ügy volt. Ekkor azonban a felvilágosult abszolutista állam is felismerte az iskolaügy politikai jelentőségét. „Általában az volt a gyakorlat, hogy ahol plébániát szerveztek, ott nyomban intézkedtek az iskolák megnyitása és a tanító alkalmazása iránt is." (340.) A tanítók javadalmazását egy központi tervhez mérten egységesen igyekeztek szabályozni. Az iskolalátogatás biztosítása abban az időben is nagy gondot jelentett. Adán pl. a gyermekek egyharmadát sem küldték el az iskolába, mert kellettek a nyájhoz és a szántáshoz.

A hívők hitéletéről szóló fejezet (345–354.) elsősorban gróf Batthyányi József, 1760-tól 1766-ig kalocsai érsek (és utána bíboros hercegprímás) lelkipásztori tevékenységét tárgyalja, aki hallatlan energiával fogott hozzá hívei hitéletének fellendítéséhez. Népmissziókat tartatott, vallási társulatokat alapított, hitoktatási társulatokat szervezett. A hittantudást vizitátorai útján ellenőrizte. Mikor az eredmény nem volt kielégítő, Pestről küldött le katekizmusokat a tiszai plébániáknak, és ezeket kérdeztette ki a hívőktől. Az eredmény így is elmaradt a befektetett energiától.

Az egyházkormányzatnak a trienti zsinat által is kiemelt eszközei voltak a hivatalos egyházlátogatások (354–367.). Ezeket gondosan előkészítették. A vizsgálat során kérdőíves módszert is alkalmaztak. A

meghozott rendelkezéseket az érdekelteknek végre kellett hajtaniuk. A kalocsai főegyházmegye azon kevés egyházmegyék közé tartozott, amelyek nagy fontosságot tulajdonítottak az egyházlátogatásoknak, és maximális lelki hasznot igyekeztek húzni belőlük.

A könyv utolsó, 19. fejezete a bérmakörutakról (360–367.) szól. Bérmakörutakról a 18. század 80-as éveiig tulajdonképpen nem beszélhetünk. Az érsekek és segédpüspökeik ugyan időközönként kiszolgáltatták a bérmálás szentségét, de nem az egyes plébániákon, hanem a kijelölt központokban, ahová a bérmálandóknak és bérmaszüleiknek el kellett menniük. Ezzel szemben a kalocsai érsekek már a 18. század 30-as éveitől egészen 1848-ig a mai értelemben vett nagyszabású bérmakörutakat bonyolítottak le. Ezeket gondosan előkészítették, és rendezték a velük kapcsolatos adminisztratív kérdéseket is (külön anyakönyvezés, bérmacédulák stb.).

A könyv áttanulmányozása alapján megállapíthatjuk, hogy páratlanul széleskörű és mélyreható forrásbázisra támaszkodik. A felhasznált levéltári anyag felsorolása három és fél lapra terjed, és kimeríthetetlenül gazdag anyagot tartalmaz a Bécsi Állami Levéltáraktól és a Vatikáni Levéltártól kezdve a Magyar Országos Levéltár különböző fondjain és az egyházmegyei levéltárakon, elsősorban a Kalocsai Érseki Levéltáron át egészen az apátsági, esperesi, plébániai és más egyéb levéltárakig. Ugyancsak impozáns anyagot tartalmaz a közel 10 lapra terjedő irodalomjegyzék. Annak ellenére, hogy a hivatkozás pontossága elemi követelmény, és nem különösebb tudományos érdem, ennél a könyvnél mégis meg kell jegyeznünk, hogy az adatszerű pontosság elérhető maximumát nyújtja. A jegyzetek nem egyszerűen lelőhelyek, hivatkozások, hanem önálló elemzések, történelmi adalékok, miniatűr cikkek, tanulmányok, amelyek további kutatásra, elmélyedésre ösztönöznek. Ennek okán akár több lapra is kiterjednek. Ugyancsak hasznos részei a tudományos apparátusnak a 10 lapot felölelő hely-, név- és tárgymutató, valamint a háromnyelvű összefoglalás.

Összegezésként elmondhatjuk, hogy dr. Gyetvai Péter műve páratlanul sokl.ú és elmélyült alkotás. Fő célkitűzését, a főleg az egykori déli magyar területeken és a bácskai, Tisza mentén folyó egyházi szervezés bemutatását a rendelkezésre álló szinte teljes levéltári és irodalmi anyag alapján biztos történelmi szemlélettel, elmélyült elemzéssel, sokl.ú kritikával oldotta meg. Műve a legmagasabb szinten mutatja a magyar egyháztörténet-írást, akármelyik struktúra-elemét vizsgáljuk is. Bár egyházszervezésről van szó, s ennek eredményeit elsősorban az egyháztörténet hasznosítja, eleven impulzust kaphat tőle a világi történetírás is, különösen olyan területeken, mint a délvidéki településtörténet, történeti földrajz és statisztika, demográfia, egyházi élet, etnográfia, foklór, művelődéstörténet. Örvendetes dolog, hogy a magyar egyháztörténetírás egyre inkább része lesz az egyetemes magyar történetírásnak, és ez az integrálódás olyan nagyszabású művek révén történik, mint amilyen Gyetvai Péter könyve.

Bellér Béla

DAHINTEN, OTTO

GESCHICHTE DER STADT BISTRITZ IN SIEBENBÜRGEN
Aus dem Nachlaß hrsg. v. Ernst Wagner.

Köln, Wien: Böhlau 1988.

(Studia Transylvanica. Ergänzungsbände des Siebenbürgischen Archivs
im Auftrag des Arbeitskreises für siebenbürgische Landeskunde. Hrsg. v. Pau. Philippi. 14.)

AZ ERDÉLYI BESZTERCE VÁROS TÖRTÉNETE

A Besztercéről szóló irodalom egy újabb jelentős kiadvánnyal gazdagodott. A besztercei városi levéltárban őrzött középkori és kora-újkori oklevélregeszták közreadása után (Berger, Albert: Urkunden–Regesten aus dem Archiv der Stadt Bistritz in Siebenbürgen 1203–1570. Aus dem Nachlaß hrsg. v. Ernst Wagner. BDE 1–2. Köln, Wien: Böhlau 1986) ugyancsak Ernst Wagner érdeme, hogy Otto Dahinten terjedelmes hagyatékából most ez a kötet is megjelenhetett.

Beszterce vidéke a legrégibb erdélyi német település. Korai oklevelek hiányzanak, a „districtus de Bezterce" első említése 1237-ből való, és magáról a városról a tatárjárással kapcsolatban hallunk először. Annyi azonban bizonyos, hogy Beszterce a 13. század végén már a kerület főhelye. IV. Orbán pápa 1264. évi oklevelében „villas et terras Bistriche, Rodana, Zolosim et Querali"-t említ (Beszterce, Radna, Zsolna, Királynémeti), amelyeknek bevétele „időtlen idők óta" (cuius memoria non existit) a magyar királynőké volt. Az első kapcsolatot a többi németek (szászok) lakta területtel Nagy Lajos király 1366. június 11-i szabadságlevele teremtette meg, amely Besztercét és vidékét bíró- és esküdtválasztási joggal ruházta fel, és bíráskodási ügyekben fellebbviteli hatóságnak a nagyszebeni bírót és városi tanácsot rendelte el. A reformáció 1543-ban történt bevezetése után közös egyház létesítését az 1545 májusában megtartott meggyesi zsinat határozta el. Az ún. koncivilitás bevezetéséig (1781) Besztercén csak németek lehettek teljes jogú polgárok. A lakosok csaknem háromnegyed része még 1857-ben is német volt, de a németek abszolút többsége még a századforduló előtt elenyészett. 1930 előtt pedig relatív többségüket is elvesztették. Gazdasági hatalmuk tartósabb volt: így még 1912-ben is a 44,1% német birtokában volt a város (mezőgazdasági) területének 63,0%-a.

Otto Gottfried Dahintent születése predesztinálta a Beszterce történetével való foglalkozásra: 1882-ben Besztercén született, majd műegyetemet végzett, és még az első világháború előtt a városépítési hivatalhoz került. 1931 és 1949 között pedig a hivatal élén állott. Genealógiai tanulmányok után hamar várostörténeti és ezen belül építéstörténeti kérdések kezdték foglalkoztatni. Az 1955-ben Besztercén elhúnyt tudós munkái csak kisebb részükben jelenhettek meg életében, és a szerencsés körülmények folytán fennmaradt hagyaték javarésze viszontagságos utakon került a Német Szövetségi Köztársaságba.

A kiadó már a bevezetőben rámutat arra, hogy Dahinten munkája kettős értelemben vett dokumentáció: egyrészt a felhasznált történelmi források révén, másrészt pedig mint kortörténeti dokumentum. Az idő mintegy szűrőként szolgált, és befolyásolta az író nézeteit és gondolatait. A különös érzékenység, a bizalmatlanság mindenféle állami rendszabállyal szemben — különösen a szász autonómia 1876-ban történt teljes megszüntetése után — népcsoportja etnikai létének fenyegetettsége érzéséből származott, és ez zárt kisebbségi életkörök keletkezését mozdította elő. Dahinten generációja tudatában a más etnikumú városi lakosok csak peremfigurák voltak, állapítja meg a kiadó.

A könyv jelentős része (50–206. l.) Beszterce történetével foglalkozik. Dahinten a hiányos forráshelyzettel magyarázza a tárgyalás helyenkénti krónikaszerűségét, de az olykor önálló tanulmányoknak is beillő fejezetek egymásutánjában jól nyomon követhető a magyarok és románok közé beékelődött szászok életútja és ennek az életútnak az alakulása a magyarokkal és a románokkal való kapcsolatok kölcsönhatásában. A középkori magyar királyságban nyert adománylevelek jelentős vásárhellyé tették Besztercét. Dahinten elismeréssel szól arról, hogy Mátyás király 1465. évi döntése, amelyben a városnak megengedte, hogy a várat ledöntse, és magát megerősítse, nemcsak a város építészeti fejlődését határozta meg évszázadokra, hanem a város további politikai fejlődésének is alapjává vált. Mátyás király több rendeletével bővítette a város fennhatósága alá tartozó területet, így 1475-ben Radnát és a radnai völgyet csatolta Besztercéhez. Ennek az intézkedésnek alapvető jelentősége volt a város gazdasági és politikai fejlődésében és felvirágzásában, emeli ki Dahinten. A községek nemesi jogon való birtoklását azok lakosai évszázadokig természetesnek vették, mígnem 1755-ben a radnai völgy román lakosai fellázadtak ellene. Dahinten szerint a lázadás valószínűleg a katolikus egyház úniótörekvéseivel volt kapcsolatban. A román határőrvidék 1763. évi alakításával egyben a katolizálást is szolgálni akarták, ami mellékhatásként első ízben vezetett a lakosság nemzetiségi összetételének erőszakos megváltoztatásához — ezúttal a románok javára: a radnai szászokat és magyarokat áttelepítették, és a radnai evangélikus templomot a román görögkatolikusok kapták meg. A Beszterce és a határőrvidék közötti határvonal ügye 1834-ben a román községek Beszterce elleni fegyveres támadásához vezetett. Volt határper, amely csak az első világháború után ért véget.

Dahintennek az 1848/49-es időkkel foglalkozó írását helyhiányra hivatkozva nem közli a kötet, és az érdeklődőt a Gundelsheim/Neckar-i „Siebenbürgische Bibliothek"-hoz utasítja. Ehelyett Stefan Kelp (1812–1882), besztercei gimnáziumi igazgató latin nyelvű emlékezése következik, feltehetően Dahinten fordításában. A recenzens feltételezi, hogy a forradalmi napok beiktatott krónikája felfogásban, hangvételben megfelel a Dahintenének. A krónika kitűnően tükrözi a szászok és magyarok között elmérgesedett viszonyt, hogy a szász lakosságot milyen félelem fogta el a magyar honvédek közeledtének hírére, és hogy milyen kitörő örömmel és lelkesedéssel fogadták Karl Urban, a határőrvidék ezredesének császárhű csapa-

tait. A magyarok és az ellenség a szövegben szinonim fogalmak. A sorokból kiviláglik azonban az is, hogy Bem tábornokot bizonyos nimbusz vette körül, benne egy erkölcsileg integer személyiséget tiszteltek.

Dahinten természetesen felemlíti a későbbi szerencsétlen magyarosítási törekvéseket, kezdve a belügyminiszter 1869. március 14-i rendeletével, mely a beadványok számára a magyar nyelvet tette kötelezővé, amit a város testülete „törvénytelennek és kivihetetlennek" minősített. Báró Bánffy Dezső főispánsága a szász autonómia megszüntetése után „Beszterce és az egész megye számára a szorongatottság időszakát jelentette". A szászok nacionalizmusát Dahinten a magyar nacionalizmussal magyarázta, eszményüket az 1871-ben alapított Bismarck-féle birodalomban látták. Ezek után nem meglepő, hogy Beszterce város szász és magyar lakosai csak kevéssé érintkeztek egymással, amiben azonban mindkét fél hibás volt, mint Dahinten elismeri, mert a szászok a magyar tisztviselőkben csak a „jövevényeket" látták, a magyarok viszont a „kultúrahordozók" szerepében tetszelegtek, és az ipart folytató polgárt lenézték.

Dahinten kitér a románokkal és zsidókkal való viszonyra is, mely a kiegyezés Magyarországában jó volt. A memorandum-per és a románok meghurcolása a gyülekezési jog érvényesítése kapcsán és sajtóperek alkalmával szimpátiát keltett irántuk. A Besztercén meggyökeresedett zsidó családok pedig egyenjogú tagjai voltak a szász társasági életnek és egyesületeknek.

Érdekesek Dahinten személyes tapasztalatai az 1918. december 4- től berendezkedő román uralom és az 1940. augusztus 30-i bécsi döntést követő négy évre visszatért magyar közigazgatás idején. A királyi román hadsereg bevonulását általános züllés és romlás követte, a katonák maguk jártak elől a közvagyon értelmetlen rongálásában és elherdálásában, és személyes akcióikkal maguk voltak az okai annak, hogy a közbiztonság is teljesen megszűnt. A polgári közigazgatás még csak tovább növelte a károkat. Egyben megkezdődött a német nyelv fokozatos kiszorítása a közéletből. A kormányzat szellemére jellemző, amivel Dahinten részletesen foglalkozik, hogy az évszázadok alatt minden hatósági beavatkozás nélkül keletkezett utcaneveket is teljesen önkényes elnevezésekkel cserélték fel. A magyarok ezzel szemben 1940-ben tekintettel voltak a történelmi nevekre, és megelégedtek azzal, hogy magyarra fordítsák őket. A magyar uralmat egyébként sajnos a régi tapintatlanság jellemezte: az új városi tisztviselők közül csak kettő beszélt törve németül, a többi csak magyarul tudott. A nemzeti szocializmus behatolását Dahinten nemzetiségi okokkal magyarázza. A horogkeresztes zászlók a magyarok bevonulásakor csak azt voltak szerinte hivatva jelölni, hogy ott németek élnek. Azt meg kifejezetten természetesnek tartja, hogy számos fiatal élt azzal a lehetőséggel, hogy önként az SS-be jelentkezzék, mert „mindegyik végtére is szívesebben kívánt egy német csapatnál szolgálni, mint egy magyarnál". Érthetetlen viszont Dahinten számára, hogy a besztercei magyar hatóságok 1944. őszén nem működtek kellőképpen együtt a visszavonuló németekkel. Magatartásuk „különös" (merkwürdig) volt. Hiányolható, hogy a szerzőt ez nem gondolkodtatta el.

Megemlítendő végül Dahinten feljegyzése a zsidók deportálásával kapcsolatban. Látja a „csúnya kísérőjelenségeket", és nem tartja valószínűnek, hogy ezek „azok szándékának feleltek volna meg, akik a zsidók frontközeli területekről való eltávolításában a háború elengedhetetlen szükségszerűségét látták". Mentségül talán csak a feljegyzés korai dátuma — 1944. július 18 — lenne felhozható, de tényleg azt gondolta Dahinten, hogy a zsidók eltávolításával az akadályok hárulnak el a német győzelem útjából?

Dahinten munkájának további fejezetei Beszterce épületeinek építéstörténetével (207–360. l.), jog-, gazdaság- és társadalomtörténetével (361–471. l.) és kultúrtörténetével (472–502. l.) foglalkoznak. Az egyes fejezetek nagy szakértelmet árulnak el, és a hosszú évtizedeken át alapos kutatómunkával összegyűjtött anyag rendkívül sok értékes és érdekes részletet tartalmaz, melyek eleven előadásmódja külön is kiemelendő. Az 1945 és 1988 között megjelent munkák válogatott bibliográfiája, valamint egy helység- és egy névmutató segítik még az érdeklődőt Beszterce és vidéke megismerésében.

Tóth L. Béla

A SZENT-IVÁNYI CSALÁD LEVÉLTÁRA 1230–1525

Mályusz Elemér kézirata alapján sajtó alá rendezte, szerkesztette és az előszót írta Borsa Iván

Célom a Magyar Országos Levéltár forráskiadványai új sorozatának bemutatása. Bírálói tisztemet nem érzem összeférhetetlennek nevemnek a címlapra kerülésével. Azt a munkát ugyanis, amelyet az olvasó az enyémnek gondolhatna, voltaképpen Borsa Iván végezte el, ez pedig megkönnyíti tárgyilagosságom megőrzését.

Miről is van szó? Velem együtt összesen heten — Bakács István, Borsa Iván, Fekete Nagy Antal, Fügedi Erik, Ila Bálint, Mályusz Elemér, Oszvald Ferenc — emlékeztet az előszó, az 1940-es évek vége felé az Országos Levéltárban őrzött 48 családi levéltár közül tizenkettő középkori darabjainak tartalmi kivonatát készítettük el. Összesen közel 3200 oklevélről 4200 kivonatot. Ezeket az eredeti oklevelekkel összevetve — erről a munkafázisról közben teljesen meg is feledkeztem — hárman ellenőriztük: Borsa, Ila, Mályusz. A kivonatok az Országos Levéltárban mindenkor a kutatók rendelkezésére állottak, s remélhetőleg megkönnyítették munkájukat.

Az előszónak ez a tájékoztatója, úgy érzem, kiegészítésre szorul. Mindenekelőtt be kell vallanom, hogy legalábbis engem nem a középkor-kutatás felvirágoztatásának vágya, hanem anyagi érdekek ösztönöztek munkára. Reméltem ugyan, s nem is csalódtam, hogy az Akadémia folytatni fogja, vagy újból megkezdi forráskiadói tevékenységét, s ezzel ismét a Fejérpataky-hagyaték sajtó alá rendezése lesz feladatom, mivel azonban ez a fordulat csak 1950- ben következett be, próbálkoznom kellett időmnek máshol való hasznosításával. Levéltári barátaim segítségével sikerült az ő oklevélregesztázási vállakozásuk részesévé lennem. Munkájukhoz Tomcsányi Tamás fővárosi tanácsjegyző ajánlatára fogtak hozzá. Róla régóta tudtuk, hogy oly történelemkedvelő, aki szabad idejében kevésbé a nagyközönséghez szóló szokványos munkákat, inkább oklevélközléseket szeret olvasgatni. Ha nem is próbált kutatóvá lenni, megismerve a hazai forráskiadás feltételeit, fejlett kritikai érzékével értékelni tudta az oklevélregesztázó munkát. Közben rájött, hogy ily tevékenység anyagi feltételei miként biztosíthatók. Személyesen ismerte azoknak a családoknak több-kevesebb tagját, amelyeknek levelesládái letét gyanánt még a Széchényi Országos Könyvtár levéltári osztályába kerültek, s úgy látta, hogy rá tudja őket beszélni, fedezzék sajátjukból a regesztázók honoráriumát. Arról soha nem hallottunk, mennyi érvelésre, rábeszélésre volt szüksége a meggyőzéshez. Mi az eredményt készen kaptuk. Csak dolgoznunk kellett, s munkadíjunkhoz, a családok pedig Tomcsányi közvetítésével ahhoz hozzá jutottak, hogy okleveleik tartalmát magyarul megismerhessék.

Nem tudjuk, milyen érvek győzhették meg szponzorainkat, s ezeknek milyen gátlásaikon kellett úrrá lenniök. Akkoriban sok riogatás hangzott el, amelyek biztosan bekövetkező veszedelmekről tudtak. Ilyen volt az a szóbeszéd is, hogy a regesztázási akciót úgy fogják majd tekinteni, mint egy már elhatározott nagy terv elgáncsolására irányuló próbálkozást. A szándék ugyanis az, hallottuk, hogy a letéteményezett levéltárak középkori részei egyetlen nagy időrendi gyűjteménnyé olvadjanak össze. Ilyen terv tagadhatatlanul felmerülhetett, s illett is „az emberi erő túlbecsülésének korszakához", amely büszkén hirdette, hogy gazdasági életünk két és fél naponként egy-egy új gyárral növekszik. Napjaink csábítanak, hogy valóságos veszedelemnek lássuk mindazt, amit félénkségünk mondatott velünk. Ma könnyű lenne bizonyos törekvésekben levéltárrendszerünk túldimenzionáltságának jeleit látni. Okkal azonban ily veszedelemtől csak addig lehetett tartanunk, amíg a vidéki nagy központi levéltári paloták felépítése, mint komoly terv egyáltalán szóba jöhetett. Addig az éberség és bizalmatlanság Tomcsányi akcióját magyarázhatta úgy, hogy benne az arisztokrácia nemcsak a múlttal összeforrottságát mutatta meg, hanem a magyar történettudomány feletti hatalmát is. Ily bírálat adandó alkalommal kétségtelenül elhangozhatott volna vád formájában, hiszen hatalmi vágyaik érvényesítése közben sokan nem válogattak az eszközökben. Konfliktus esetén Tomcsányi kétségtelenül rosszul járhatott volna. Tanúságtételre készen biztosíthatom az olvasót, hogy a kommunista pártnak attól a három tagú csoportjától, amely munkánk idejében rövid ideig az Országos Levéltárban dolgozott, távol állott az ilyesféle felfogás. Sem Lederer Emma, sem Elekes Lajos vagy Mérei Gyula nem láttak Tomcsányi akciójában törekvéseiket gátló szándékot, a mindig tréfálkozó kedvű Mérei pedig regesztagyűjtő szenvedélyét mint valami bizarr kuriózumot aposztrofálta. Ily felfogásukra visszagondolva találtam szükségesnek az előszó tartózkodó előadását kiegészíteni.

Munkánk megkönnyítése és a kivonatok egyöntetűségének biztosítása érdekében Borsa a Levéltári Közleményekben (1946) összefoglalta a regesztázás szabályait, egyúttal ajánló példa gyanánt közölte a Kölcsey-levéltár 35 oklevelének kivonatát. Mennyiben követtem ezt a mintát, s esetleg miben tértem el tőle, nem tudtam megállapítani, mert irataim közt nem sikerült kéziratom másodpéldányára ráakadni. Ilyen talán nem is maradt birtokomban. Megállapíthattam ellenben, hogy szövegem, amely tehát most már véglegesnek volna tekinthető, bőségesen élt a lehetőséggel, hogy a latin nyelvű oklevelek alapszövegét — egyes kifejezéseket csakúgy, mint hosszú részeket — a magyar fordítás után zárójelben is közölje. Ily eljárás követésére emlékezetem szerint Kumorovitz L. Bernátnak volt először alkalma „Veszprémi regeszták" c. kiadványának (Bp. 1953) sajtó alá rendezésekor. Az ő kezdeményezésének általánossá válását, ami a forráskiadás területén remélhetőleg végleges szakítást jelent az érthetőség kárával járó nyomdai takarékoskodással, kétségtelenül mindenki örömmel fogja üdvözölni.

Mivel a kiadvány határozott célja a levéltári fond valamennyi oklevelének ismeretessé tétele, olyan szövegek is nyomdafestékhez jutottak, amelyeket a kutató csak esetlegesen tud értékesíteni. Kíváncsi lévén, mily mértékben érdemli meg az egész közölt anyag az átlagos kutatói figyelmet, megnéztem, milyen mértékben értékesítettem a Zsigmondkori Oklevéltár összeállításakor egyszer már elkészített kivonataimat. Mint kiderült, ekkor alkalmazott elveim az 1387–1410. évekből fennmaradt hét oklevél közül csak egynek figyelembevételét engedélyezték. Évtizedek múlva magam is kevésnek találtam az eredményt, szigorúnak a mércét. Ma további három oklevelet vennék még be az oklevéltárba. Az arány eszerint: 1:6 helyett 4:3 lenne. Azaz ma is szükségesnek tartom, hogy oklevélközléseknél a kritika már az anyag kiválogatásakor érvényesüljön.

A teljességre törekvés kiadványunk esetében kétségtelenül indokolt. Az is, hogy Borsa, amikor észrevette, hogy mellőztem az újkori másolatban fennmaradt szövegeket — arra gondoltam ugyanis, hogy azokat bárki paleografiai ismeretek nélkül is el tudja olvasni —, kettőzött érdeklődéssel fordult feléjük. A törekvésekből sikerült is neki sorra, nem kis leleménnyel épkézláb okleveleket rekonstruálnia. A kiadói teljesség brilliáns példája a kötet utolsó száma: a szepesi káptalan 1525. dec. 30-i oklevelének 1794. évi hiteles másolata. Felkutatta az eredeti szöveget, amely a szepesi káptalan hiteleshelyi levéltárában őrzött II. protocollumban olvasható, s mivel a jegyzőkönyv fényképe az OL-ban megtalálható, közli ennek DF jelzetét is.

Teljes egészében Borsa munkája az index. A 60 lap terjedelmű szövegközléshez 17 hasábos petitszedésű mutató járul. Ebben, túlzás nélkül mondhatjuk, minden teremtett lélek benne van. Oly átgondolt következetességgel elrendezve, amelyre a tökéletes jelző illik. Összeállítása fárasztó munka lehetett, csak sajnálhatjuk, hogy nem hozta meg a remélt eredményt. Bizonyára Borsa is rájött erre munkája közben, sajnálta azonban feleslegesnek bizonyuló céduláit kiselejtezni. Vagy talán ma is úgy érzi, hogy a teljességgel járó terheket az indexnek is viselnie kell? Arról van ugyanis szó, hogy az oklevelek megőrizték olyan személyek emlékét, akiknek a létéről fennmaradt említések a történész számára semmit sem mondanak. Nézzük az index harmadik adatát: Ábrahám fia László 31, Ábrahám, Pál fia 31. Mindkét név ugyanabban az oklevélben. Ha a 31. számú kivonatot elolvassuk, azonnal látjuk, hogy nem két emberről van szó, hanem egyetlenegyről. Pál fia Ábrahám fia Lászlóról, aki 1326-ban Fejér megyében él, a három megnevezett falunak is lehet a szomszédja. Mivel nevét és emlékét a kivonat nem hagyja feledésbe merülni, a mutatóban nincs rá szükség, főleg nem félreérthető genealógiai kapcsolatban. Hasonló, bizony nem is kevés név, mint felesleges teher máshol is el lett volna hagyható. A betű szerinti teljesség az indexben felesleges, elég az értelem szerinti. Tehát ha nem gondatlanság következménye, hanem megfontoltság eredménye.

Az elhagyott említések helyét a tárgyi vonatkozások feltüntetésével részben pótolni lehetett volna. A mutató ugyanis sajnos csak a személy- és helyneveket sorolja fel, a tárgyi vonatkozású adatokat mellőzi. Annak, hogy ilyen jellegű legyen az index, nagy hagyományai vannak. Annak idején a Zsigmondkori Oklevéltár Fejérpataky által kiadásra előkészített anyagával kezembe jutottak a nyomtatásban már megjelent oklevelek regesztái is. Ezeket összevetve a diplomatáriumok szövegével, meglepett, mennyire beérik a genealógiai adatok megörökítésével, ugyanakkor mellőzik az érdemleges vonatkozásokat. Ekkor eszembe ötlött, hogy a Zsigmond német uralkodói okleveleit tartalmazó W. Altmann-féle hatalmas kiadvány is talán azért oly sivár, mert a szerkesztő nem törekedett az oklevelek érdemleges mondanivalójának kihüvelyezésére.

Kiadványunk értéke abban rejlik, mint általában a hasonló családi diplomatáriumoké, hogy egy kis társadalmi egység életéről hosszabb időközből fennmaradt emlékek viszonylag nagy csoportját tárja fel a

kutató előtt. Vannak azonban olyan oklevelek is, amelyek egyenként tartalmaznak bizonyos problémák megismerését elősegítő adatokat. Pl. könyvünkben ilyen az 1341. évi hadoszlásról, 1340-i aranybányászásról, 1463-i aranybányajogról, 1498-ból Komárom megyei jobbágytelkek értékesítéséről stb. szóló oklevelek. Az ilyesféle adatokért a kutatók most kénytelenek az egész kiadványt átlapozni, holott a teljesebb indexben azokra azonnal rátalálhatnának. Vagy ugyanerre kényszerülünk akkor is, ha az iparosok iránt érdeklődünk. Kovácsot és vargát találhatunk, de nem e címszók alatt, hanem mint Miklós csorbai vargát 1433-ból és mint Mátyás lucsivnai kovácsot 1431-ből. Malmot keresve is ilyenre tulajdonosa, Racha neve alatt akadunk.

A sors iróniája, hogy a tökéletes mutatóból kimaradt az a tulajdonnév, amely segítségünkre lehet egy vitatott hitelességű királyi oklevél vizsgálatánál. Közismert, hogy az uralkodói oklevelek közül a hamisakat felismerni, a hamisítás méreteit és körülményeit tisztázni Mabillon óta a kutatók igen kedvelt elfoglaltsága. Nem csoda, szerencsés esetben a kortársak irígy csodálkozását ébreszthetí fel egy-egy intuíció sugallta felismerés, főleg ha a korábbi megoldási kísérleteket érdekesen és ugyanakkor hosszasan lehet megtárgyalni. Az oklevél, amelyet nem ugyan kategorikus határozottsággal hamisnak első közlője, Szentpétery Imre mondott, IV. Béla kancelláriájának 1267. évi kiadványa. Ebben a liptói Bogomernek az ausztriai és lengyelországi királyi hadjáratokban, valamint lengyel- és oroszországi követségei alkalmával teljesített szolgálataiért a király egy nagy kiterjedésű erdőt ad, a betelepülőknek tíz évre fizetésmentességet, utána pedig az egész országra kiterjedő vámmentességet biztosít, egyszersmind ugyanattól az időtől fogva őket Bogomer, mint a föld ura iránti kötelességeik teljesítésére utasítja. Az adományost a király még kötelezi, hogy az ő és utódai lelkiüdve érdekében a birtokon Szt. Eusztách tiszteletére kápolnát építsen. Az oklevél hitelességével foglalkozva Szentpétery kevésbé az egyes rendelkezésekben, inkább a családi levéltár rokontárgyú okleveleivel összevetve talált kifogásolható elemeket. A legfőbb akadályt természetesen abban látta, hogy a paleográfiai kritika alkalmazására nincs mód: az eredeti oklevél hiányzik, a szöveg a szepesi káptalan 1318. évi átiratában maradt fenn. Szentpétery ítélete megfogalmazásában ennek az évnek döntő jelentősége van: „1318 táján (a vámmentesség érdekében?) készült hamisítvánnyal van dolgunk". (RA 1559.)

Az oklevél fontosságát leméthetjük abból az érdeklődésből is, amellyel a szlovák kutatók vizsgálták. Róluk R. Marsina professzortól kaptam tájékoztatást. Kérdésemre, vajon hatalmas munkája, a Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae készülő III. kötetében osztja-e Szentpétery felfogását, oly kimerítő választ kaptam, amely már azzal bámulatba ejtett, hogy felvillantotta előttem a szlovák középkorkutatás magas színvonalát. Megismerve az egyenként felsorolt kutatók érveit, az volt a benyomásom, hogy kollégáink oly figyelemmel foglalkoztak az oklevéllel, amelyhez hasonló a mi elődeinket egykor a pannonhalmi alapítólevél sorsával törődésre ösztönözte. Megállapításaik közül az egyházi vonatkozásúak bizonyultak a számomra legfontosabbaknak. Ezek egymással teljes összhangban arról szólnak, hogy az 1267-i oklevélben meghatározott területről az Eusztách-kultusznak semmi emléke sem maradt fenn. Nem volt Eusztách-egyház, a táj legrégibb egyházának, az először 1306-ban említett csorbainak pedig Szt. András apostol volt a patrocíniuma.

Visszatérve kritikai megjegyzéseim fonalához, Eusztách az a név, amelynek a mutatóból kimaradását hiányolom. Bármi legyen véleményünk a 2. században mártírhalált halt szentről, neve mint személynév kétségtelenül élt a középkorban, a kápolna szóval összekapcsolva pedig idézett oklevelünk virtuális helynévnek is tekinthető. Nemcsak lexikon-cikkekből nyerhető felőle felvilágosítás, hanem a hozzákapcsolódó probléma is tárgyalásra került, még pedig nem is valamikor régen és oly folyóiratban, amely szakmailag a legközelebb áll hozzá, a Levéltári Közleményekben (40 /1970/ 271–276. l.). Mivel itt az Eusztách-legenda hazai meghonosodását forrásadatokra támaszkodva egyszer már megtárgyaltam, elegendőnek vélem eredményeim összefoglalását.

A kultusz elterjesztője abba a 13. századi szűk értelmiségi csoportba tartozik, amelyet mint szervezetet királyi kápolnának neveztek, tagjait pedig királyi clericusoknak vagy királyi káplánoknak hívták. A legismertebb közülük Béla király névtelen jegyzője, kettőjükről, Ákos mesterről és Kézairól, századvégi történetírásunk utolsó generációja nevében magam és Szücs Jenő írtunk önálló bibliográfiai egységnek számító méltatást. A negyedik, László mester, mint az esztergomi káptalan tagja 1262–1274 honti főesperes 1274–től 1279-ben bekövetkezett haláláig esztergomi prépost volt. Kancelláriai tevékenységének jele, hogy 1263–1265 királyi notarius. Mivel könyveinek jegyzéke korunkra maradt, megállapítható, hogy egyrészt Bolognaban tanult, másrészt inkább az egyházjog, mint a teológia érdekelte. Teológiai könyvei közt ugyanis egy sincs, amely a 13. századból származna, azok tehát — a korhoz viszonyítva — nem modernek, ellenben ró-

mai jogi és kánonjogi könyvtára nemcsak egy színvonalra állítható a bolognai tanárokéival, hanem kiválik közülök gazdagságával. Három egymást követő királyt — IV. Bélát, V. Istvánt, Kun Lászlót — szolgálta mint bizalmas tanácsadójuk, s védte érdekeit „a pápai udvarban és sok király curiajában". Életének az Eusztách-kultusszal összekapcsolódását IV. Orbán pápa 1264-i bullája és IV. Béla 1265-i oklevele egyaránt bizonyítják, amidőn ugyanazzal a kifejezéssel archidiaconus sancti Leustachii-nak nevezik. Igaz, a megjelölés szokatlan, többször nem is ismétlődik, s arra sincs bizonyíték, hogy a honti főesperességben egyáltalán lett volna Eusztách patrociniumi egyház, mindez azonban az adatok hiányának volna tulajdonítható, amin majd a további kutatás fog segíteni. László mester korára esik a Csepel szigeti csuti premontrei prépostság alapítása IV. Béla által 1264-ben és a szervezés ünnepélyes befejezése V. István által 1272-ben. Mivel a premontrei rend sehol sem tűnt ki az itt védőszentül kijelölt Szt. Eusztách emlékének ápolásával, az alapítás kezdeményezése sem indulhatott ki tőle. A király tanácsadója László mester lehetett, akinek az is módjában volt, hogy Rómában felkereshesse a szent kultuszának központját, a Basilica S. Eustachii-t, s itt megszerezze a reliquiát, amely nélkül a csuti egyház nem lett volna felszentelhető. Végül V. István korában került a legenda magyar változata krónika szerkesztményeinek szövegébe. Eszerint I. Géza király előtt, amikor testvérével, Lászlóval Vácnál fogadalma kivitelén tanácskozott, szarvai közt égő gyertyákkal egy szarvas tűnt föl, amely azután az erdő felé futva egy helyen, ahol később a székesegyház felépült, megállott, amikor pedig a vitézek nyilazni kezdték, a Dunába vetve magát eltűnt. A Nagy Károly- mondához hasonlóan, ahol ragyogó aranykereszttel ékes szarvas határozza meg az aacheni székesegyház helyét. Mint ismeretes, a Gesta epizódja Ákos mester fogalmazványa és betoldása.

A Szent-Iványi-levéltár 1267. évi oklevelében a kápolnaépítést elrendelő parancs végre nem hajtása az elmondottak szerint nem bizonyíték az oklevél e részének hamis volta mellett. Az Eustách- patrocinium a 13. század második felében korszerű program része volt, s mert 1318 körüli említése lett volna korszerűtlen, Szentpéterynek ehhez kapcsolódó feltevése indokolatlan.

Mályusz Elemér

SABINE WEFERS

DAS POLITISCHE SYSTEM KAISER SIGMUNDS.
(VERÖFFENTLICHUNGEN DES INSTITUTS FüR EUROPÄISCHE GESCHICHTE, MAINZ. ABT. UNIVERSALGESCHICHTE BD. 138. BEITRÄGE ZUR SOZIAL- UND VERFASSUNGSGESCHICHTEDES ALTEN REICHES NR. 10.)
HG.VON K.O.VON ARETIN, P. MORAW, V. PRESS U. H. WEBER)

Stuttgart, 1989. 254 l.

ZSIGMOND CSÁSZÁR POLITIKAI RENDSZERE

1378-ban Prágában meghalt Károly császár és cseh király, mindkét trónját legidősebb fia, Vencel örökölte. Az utód uralkodása a német birodalomban aligha volt szerencsés, ezért 1400-ban a választófejedelmek megfosztották trónjától, és helyette Ruprecht pfalzi őrgrófot választották meg. Vencel sem a letételt, sem a választást nem ismerte el, féltestvérét, Zsigmond magyar királyt nevezte ki birodalmi helytartójának. Az Európa nagyobb részét elfoglaló német–római birodalomnak így két királya volt, ugyanúgy meghasonlott önmagával, mint a másik univerzalizmusra igényt tartó intézmény, az egyház, amelynek 1378 óta két konkuráló pápája volt, egy Rómában és egy másik Avignonban. 1410-ben azután meghalt Ruprecht király, újabb választásra került sor, s a választófejedelmek (három főpap és négy világi méltóság: a cseh király, a pfalzi őrgróf, a szász herceg és a brandenburgi őrgróf) többsége ezúttal Jodok morva őrgrófot részesítette előnyben (aki zálogjogon Brandenburg birtokosa is volt). 1411 elején azonban Jodok is meghalt, így az újabb választáson Zsigmond futott be.

A második választás időpontjában Zsigmond maga is választófejedelem volt, hiszen Jodok halálával Brandenburg ismét visszaszállt Zsigmondra, de nem sokáig maradt az, mert Zsigmond a megválasztása ér-

dekében kifejtett munkásságának jutalmául Hohenzollern Frigyesnek engedte át. Az elegáns gesztus, amit a későbbi Poroszország alapvetésének szokás tekinteni, azzal a meglepő következménnyel járt, hogy a birodalom élére olyasvalaki került, aki nem volt tartományúr, tényleges hatalmát tehát egyedül a királyi méltóság jelentette. Ilyen helyzetet a birodalom addig nem ismert, Zsigmond mégis még 26 évig uralkodott (ami ebben a korban egy egész emberöltő), Vencelnek 1419-ben bekövetkezett halála után formailag egyedüli legitim királyként, sőt 1433-ban még császárrá is koronáztatta magát. Wefers szerint ez különleges helyzetet jelentett, „amely abból állt, hogy az örökölt tartományra támaszkodó reális királyi hatalom és a szorosabb értelemben vett királyi jogok között nem állt fenn együttműködés" (223. l.). Az új helyzet a történész számára azzal az előnnyel jár, hogy a birodalom politikai rendszere egy negyedszázadon át világosabban tanulmányozható.

A munka Peter Moraw professzor giesseni szemináriumában készült doktori disszertáció kibővített formája, témája a Deutsche Forschungsgemeinschaft által elindított „késő középkori és koraújkori német társadalom- és alkotmánytörténet" kutatása keretébe illeszkedik. Szerzője a Zsigmond-kor egyik szakértőjének számít, 1987-ben résztvett a budapesti Zsigmond-konferencián is.

Kiindulópontként Zsigmond uralmának néhány jellemzője szolgál: 1. az a tény, hogy Zsigmond csak a királyi méltóságra támaszkodhatott; 2. hosszú és gyakori távolléte alatt a birodalom király nélkül működött; 3. megérkezésekor kívánságai és a birodalom elvárásai, tehát „az igény és a valóság" álltak szemben egymással; 4. uralma alatt különleges politikai események, a zsinatok és a huszitizmus fenyegetése nagyfokú aktivitást idéztek elő, és a forrásanyagot is jellegzetessé tették (3. l.). Ennek megfelelően a szerző három részben tárgyalja témáját, a korai (1418-ban lezáruló) korszakot és ezen belül a konstanzi zsinatot, majd a huszitizmust és az egész birodalmat fenyegető más veszedelmeket, s végül a király, a birodalom és a baseli zsinat viszonyait elemzi. Az egyes részek

fejezetei az eseményekhez igazodnak, s a legtöbb fejezetet az eseményekből és jelenségekből levonható „eredmények" zárják le.

Wefers elsősorban a politikai eseményekre, a belőlük kihámozható struktúrákra és azok működésére kíváncsi, ennélfogva főképpen két nagy kiadványsorozat megfelelő köteteire, a *Reichsakten*- éira és a *Regesta imperii*-re támaszkodott. Munkamódszerében a jogtörténeten kívül a szociológia és politológia játszik nagyobb szerepet, ami érthetővé teszi eljárását, bár ezzel talán némileg korlátok közé szorította önmagát is. Csak így fogadható el, hogy a meghasonlott birodalom bajaival és a kivezető úttal foglalkozó *renovatio imperii* inkább a közvélemény egy részének és elsősorban az értelmiségnek felfogását tükröző irodalmát figyelmen kívül hagyta.

A vizsgálat végső eredményét az utolsó rész foglalja össze. A birodalmat a különböző szinteken megtalálható és működő hálózat fogta össze és stabilizálta önszabályzó mechanizmusokkal. Az alattvalók közötti együvé tartozás érzését és a legitimitás keretein belüli gondolkodását jellemzi az a nézet, amely a királyság legfontosabb feladatának a rend, a legitimitás fenntartását, esetleg helyreállítását tartotta. Mindez ebben a korszakban még nem intézmények, hanem inkább a szabályozás és a mechanizmusok működésében nyilvánult meg. A birodalom ezen a téren ugyanolyan történeti képződmény volt, mint Európa bármely állama, a szabályok különböző elmúlt korok gondolkodását képviselték. Általában a különböző konfliktusokat a válságmegoldás módszerével simították el, a király csak akkor lépett színre a rend hivatott őreként, ha ezek a módszerek csődöt mondtak. Zsigmond és elődei között az éles különbség éppen ezen a téren nyilvánul meg, mert elődei, akik tartományuk révén maguk is integráns részesei voltak a birodalom politikai életének, ezt a rend megőrzését szolgáló, esetleg döntőbírói tevékenységüket csak saját territóriumaikon kívül gyakorolhatták.

Ha a királyi funkciókra a birodalom igényt tartott, akkor azok gyakorlásáról Zsigmond távolléte alatt is gondoskodni kellett. Feladatait ilyenkor — legalábbis részben — megbízottaknak adta át. Ha viszont megérkezett a birodalomba, akkor nem egyszer ellentét alakult ki közte és a megbízottja között, pl. a lengyel politikai kérdésben Zsigmond és korábbi híve, Hohenzollern Frigyes között. A választófejedelmek ugyan igen határozottan léptek fel pl. a huszita fenyegetéssel szemben Zsigmond távollétében, állandó egymásközti ellentéteik miatt világosan bebizonyosodott, hogy a választófejedelmi testület nem lehet a királyság intézményének alternatívája.

A bemutatott eredmények — amelyeket meglehetősen önkényesen ragadtam ki — arra is utalnak, hogy az alkalmazott módszertan (gyanúthatólag főképpen a politológia) és az ennek megfelelően alkalma-

zott frazeológia a tényleges események megítélésekor az objektív szempontokat keresi, az egyéniségből fakadó, hogy úgy mondjam, szubjektív szempontok háttérbe szorulnak. A dolog természete szerint mégsem szorulhatnak ki teljesen. A magyar kutató számára mindkettő érdeklődésre tarthat számot, az első módszertani előnyei miatt, a második, mert néhány közös vonás talán nem a struktúrák hasonlóságából, hanem Zsigmond egyéniségéből fakad. Zsigmond 18 éves korában Magyarországon ugyanúgy az országon belüli hatalom és birtok nélkül lépett trónra, mint 43 évesen a birodalomban. Amit elődei Magyarországon hatalmuk alapjául tekintettek, azt trónralépése után két kézzel osztotta szét megbízhatónak ítélt hívei között. Ha a német birodalomban az örökös tartomány megszerzése jelentette az uralom alapját, akkor az sem kétséges, hogy Brandenburg eladományozásával ugyanezt az eljárást követte német királyként. Valamilyen más elképzelése volt a hatalom gyakorlásáról — bár sajnos nem tudjuk, milyen — és talán érdemes lenne egyszer Zsigmond magatartását a német kutatókkal közösen és alaposan megvizsgálni.

Nem ez az egyetlen, Zsigmond egyéniségéből fakadó, itt is, ott is feltűnő magatartás, bár talán a legfontosabb. Ugyanúgy idetartozik, hogy a magyar történészek is szemére vetették gyakori és hosszas távollétét, és azt ugyanúgy értékelik, mint Wefers. Talán még egy lépéssel tovább is mehetünk. Ha Zsigmond nem jelent meg a birodalomban, „bár a huszita fenyegetés miatt jelenléte különösen fontosnak tűnt", akkor mi a nikápolyi vereség után zavartalan Földközi-tengeri hajókázáson résztvevő magyar királyra gondolunk.

Feltűnő Wefersnek az a megállapítása, hogy a túlnyomórészt a birodalom nyugati feléről kikerülő választófejedelmek és a birodalmat keletről szemlélő Zsigmond helyzetmegítélése többször is ellentétes volt. Önkéntelenül is felmerül a kérdés: a Habsburgokkal való szoros kapcsolat vajon olyan kiegyensúlyozást célzó törekvésnek minősíthető-e, amelyben a tartomány nélküli német király a német trónon nem szereplő, de örökös tartományokkal rendelkező és ezért fontos dinasztiára akart támaszkodni, vagy a birodalmat keletről (tehát a Habsburgok oldaláról) ismerő uralkodó más elképzelésének volt-e folyománya? Itt talán érdemes Hóman Bálintot idézni, aki úgy ítélte meg a haldokló és Váradon temetkezni akaró Zsigmondot, hogy „a magyarokkal korábban oly sokat viaskodó király most császár létére holtában is magyar király akart maradni" (*Hóman B.–Szekfű Gy.*: Magyar történet 1939[6] II. 404. l.).

Fügedi Erik

JULIUSZ BARDACH

O DAWNEJ I NIEDAWNEJ LITWIE
A RÉGI ÉS A NEM RÉGI IDŐK LITVÁNIÁJÁRÓL

Uniwersytet Adama Mickiewicza. Seria historyczna. Nr. 141.
Poznan, 1988. 442 l.

Juliusz Bardach e munkája a nemrégen elhalálozott Henryk Lowmianski professzor oktatói tevékenységének egyenes folytatása. Lowmianski professzor már a két világháború közötti időkben a Wilno-i Stefan Batory Egyetemen foglalkozott a régi Lengyel–Litván unió történetével, és ez a tanulmánygyűjtemény is e tevékenység egyenes következménye, ugyanis ahogy közismert, ő a Poznan-i Adam Mickiewicz egyetemre ment át a II. világháború után. A szerző tanulmánykötete első részében a Litván Fejedelemség területén a lengyel hatások eredményeként kialakult feudális intézmények genezisével, majd a tanulmánykötet második felében a modern litván nemzeti öntudat és állam késői történetének kérdéseivel foglalkozik.

A tanulmánykötet első fejezetében a Litván Fejedelemség területén kiadott lengyel ill. litván statútumokat analizálja, és azok jelentőségét mutatja be a feudális viszonyok és a rend kialakítása érdekében. A 15., és később 16. század folyamán megfogalmazott satútumokat Zygmunt Agust Stary idejéből a szokásjognak a kodifikált jogi kánonokba való foglalásként tekinti és említi, hogy ehhez hasonló cseh kodifikált jogon túl pl. a híres magyar Werbőczy-féle „Tripartitum" (Hármaskönyv). Ezen satútumok nyelvét illetően jelzi, hogy ezek első változatait az ősi orosz krywiczek, vagyis egy régi orosz és fehérorosz egyházi nyelvben fogalmazták meg. A korai statútumok között e kezdeti időszakban egyetlen litván nyelvű szöveggel sem találkozunk. A későbbi, pl. az 1566-os statútum esetében azt láthatjuk, hogy a lengyel nyelv hatásaként egy sajátos helyi megfogalmazásban a római és középkori német jogi kódexek kanonizált jogi nyelvének hatá-

sait ismerhetjük fel. A lengyel, illetve a helyi lokális lengyel nyelven megfogalmazott statútumok a földtulajdonos fogalma mellett alkalmazzák a nemesség kifejezését. A nemesség fogalma és kategóriája kialakításával együtt pl. a patrimóniális bíráskodást is elrendelik és megszervezik, majd továbbiakban a korábbi szokásjogi normáktól eltérően a nemesség ellen elkövetett kihágások büntetését törvényileg is szabályozzák. A későbbi statútumok eredetét illetően a szerző hangsúlyozza, hogy ez egy latinos műveltségű lengyel nemesség kultúrája hatásának eredménye, így az akkori lengyelség közvetítésével régi római jogi elemek kerültek át ezen területek kanonizált jogi normáiba, melyeket a lengyelség a magdeburgi és a korai szász jogi kánonokból és törvényekből vett át.

A következő fejezetben a Lengyel–Litván unió területén található városok, német, magdeburgi eredetű jogi rendszerei elterjedése kapcsán mutatja be a német, illetve az ellengyelesített német eredetű városi jogok elterjedését. Ekkor, Zygmunt August Stary idejében a hospodarok, illetve gospodarok tevékenysége eredményeként — valamint a kézművesség kialakulása következtében fejlődhettek ki városi központok. E folyamatban a hospodarok mintegy szabad vállalkozói elemként léptek fel, és a városok alapításakor jogi eszközként a német magdeburgi városjogot és annak lengyelesített változatát alkalmazták. A német eredetű chelmnói városjogot alkamazták olyan litván városok esetében, mint Mohylew vagy Drochoyczyn. Ugyanezen jogi normáknak Kijevre való adaptálására vonatkozóan szintén történtek kísérletek.

Az adaptált német magdeburgi joggal, vagyis a lengyel chelmnói városjoggal együtt egy bizonyos fajtájú művelési rendszert és telekrendszert is alkalmazott a vállalkozó, a hospodar. A telekrendszeren túl a városi önkormányzat szerveit is kialakította a wójt, majd annak bíráskodási gyakorlata biztosítása érdekében az ülnökök (a lawnikok) korporációit is. A hospodar beavatkozása következtében a városi önkormányzati szervek és azok bíráskodása alakulhatott ki sajátos immunitási jogokkal körülbástyázva. Így ennek élén ott állt a wójt ügynökeivel, akik a város közösségét, a postpólstwo-t irányították, vagy annak érdekeit képviselték. Természetesen ezen privilégiumokkal együtt a városok erődítményrendszerét is kialakították. A német városi jogokból következő privilégiumok elnyerésével együtt maga a sztaroszta vagy a wójt intézménye is kiadható volt. A wójtság bérlete esetében a bérlő a beszedett jövedelmek 2/3 részét tarthatta meg magának, a wójt csak a befolyt jövedelmek 1/3 részére tarthatott igényt.

A megdeburgi városjoggal együtt a feudális immunitás és a városi önkormányzat kialakítása, valamint a privilégiumok biztosítása ellenére bizonyos, a városi polgárokra nehezedő kötelezettségek és terhek is léteztek. A városalapítás egyidőben mezőgazdasági jellegű vállakozás is volt, és ez egyben kísérlet volt egy bizonyos fajtájú agrárszervezet kialakítása érdekében. Ugyanis a megdeburgi vagy a chelmnói jog alkalmazása esetében ezzel együtt a pomiara wlóczna (a szabályozott telekrendszer) kialakítása is bekövetkezett a mezőgazdaságilag művelt területek földhasználatát szabályozva. Noha a polgárok jobbára kézműves termeléssel foglalkoztak, és így az iparok űzését illetően kiváltságokkal rendelkezhettek a kereskedelmi tevékenység területén is, amihez járult még a szesz és serfőzési monopólium. Kézműipari tevékenységük és privilégiumaik ellenére az alapító hospodaroknak szolgáltatásokkal tartoztak olyan formában, hogy minden egyes polgár legalább 3 wlóka, vagyis három teleknyi földdel rendelkezhetett. Ezzel együtt vagy a hospodar, vagy pedig a király birtokán kaláka jellegű (tloki) közösségi munkát kellett végezniök. Sőt mi több, esetenként a király vagy fejedelem, illetve a hospodarok kíséretét is el kellett tartaniok, ha ez az ő birtokukon vagy városukban szállt meg. Hasonló folyamatok más lengyel területen korábban indultak be, azonban ezeken a litván végeken elsősorban Zygmunt August Stary idejében jelent meg a magdeburgi városjognak a lengyel chelmnói jog formájában való alkalmazása. A folyamat a városi önkormányzat, valamint annak katonai szervezete és gazdasági tevékenysége kialakításával és szabályozásával együtt zajlott le.

A kötet következő fejezete is a korai feudális társadalmi intézmények azon rétegeit elemzi, melyeket egyesek egyenesen a régi vérségi és törzsi alapon létrejött intézmények maradványainak tekintenek, pl. a vérségi jogot az öröklés esetében. Ez a jelenség a forrásokban latinul „laudatio parentum" néven található.Ennek értelmében az egyenesági rokonok elsőbbséget élveznek az örökléskor, a fiktív vagy adaptált rokonokkal szemben. Így az özvegy csak adaptált rokon, s az örökségnek csupán 1/3 részét tarthatta meg magának, a 2/3 részt a gyermekek, pontosabban a fiúk kapták meg, amikor a felnőtt kort elérték. E harmados öröklési jog eredetét illetően a nézetek eltérőek. Egyesek a vérségi kötelék intézményében a törzsi rendszer maradványait látják, azonban a szerző annak az elképzelésének ad hangot, miszerint ezen jogi kategória a római és bizánci kanonizált jogból is levezethető, és pl. a bizánci hatások hagyományai az orosz forrásokból is kimutathatók. A vérségi közelség gyakorlatán alapuló harmados öröklési rend nem más, mint az egy-

kori szokásjogi normáknak a keresztény és egyben kodifikált jogi kánonokba való beépítése és adaptálása. Így a továbbiakban a szokásjogi normákról tanúskodik az anyai nagybácsi vagyonának 2/3-os öröklése a vérségi közelség következtében. A 16. századi statútumok megemlékeznek arról, hogy noha a vagyon 1/3 része az özvegyé lehetett, azonban a fennmaradó 2/3 rész pénzzel megváltható volt a vérségi örökösöktől — a szokásjogi normák továbbélése következtében —, és e megváltási pénz nagysága is igen tekintélyes lehetett, akár

a 3000 kóp groszyt is elérhette. Ugyanakkor lehetőség volt e harmados jognak az ajándékozása is, mely egy beneficiális függési viszony — lengyelül a „lenno" — csíraformáját képezhette, kialakulását elősegítette. A kötet soron következő tanulmánya egy szintén nagyon régi jogi kategóriának a Litván fejedelemség területén való előfordulását vizsgálja, ami korábban az opole formájában jelentkezett a lengyel területeken. Így az orosz „iszkaty", vagy pedig lengyelesen a „soczenie" (szukac = keresés) kifejezése mögött egy olyan jogi kategóriát lát, miszerint a kihágások büntetése érdekében egy meghatározott területen keresést vagy nyomozást lehetett folytatni. Az idevágó lengyel és litván adatok szerint a „soczenie" eredményeként a rabszolga megöléséért 3 grzywna büntetést, vagyis váltságdíjat kellett fizetni. A pénzjáradékokon és büntetéseken túl, maradványok formájában, a természetbeni váltságdíjformák is kimutathatók más szláv népek esetében. A cseheknél nyomok vannak arra vonatkozóan, hogy ez az egész közösségre nézve jelentett elkötelezettséget a „testimoni fori communis" formájában.

Mint ahogy jeleztük, a szerző a tanulmánykötet első fejezetében elsősorban a Lengyel–Litván unió területén a korai feudális intézmények genezisét vizsgálja, azonban a tanulmánykötet második felében a lengyel–litván végek sajátos lengyelsége, valamint a litván nemzeti öntudat és nyelv újjászületésének kérdéseivel foglalkozik. Így már a korai, 15–16. századi statútumok nyelve analízálásakor jelzi, hogy ezek elsősorban a korai pravoszláv és ősi fehérorosz nyelven voltak megfogalmazva, majd pedig a későbbiek folyamán a litván nemzeti öntudat ébredésének korszakában a törvénykezések szövegeiben nagyon sok lengyel hatás mutatható ki. Ezek esetében is a litván nyelv helyett elsősorban az orosz, illetve a fehérorosz nyelvet alkalmazták.

A korai litván nemzeti öntudat kialakulásának analizálásakor foglalkozik a „kétlépcsős" nyelvhasználat kérdésével. Így a felsőbb társadalmi osztályok, a nemesség és a polgárság nyelve lengyel volt, és a fehérorosz, majd utána a litván nyelv elsősorban az alsóbb társadalmi rétegben volt használatos. Ezzel kapcsolatban hangsúlyozza, hogy a litván nemzeti öntudat ébredése gyakorlatilag nem a litván nyelv újjászületését jelentette, hanem egy sajátos russzifikáció volt. Így a lengyel–litván végek etnikai és társadalmi összetételére vonatkozóan az Osztrák–Magyar Monarchia példáját említi, miszerint a Lengyel–Litván unió is egy ugyanolyan soknyelvű állam volt, mint a Monarchia, és ennek esetében sem lehet határokat húzni a térképen az egyes etnikumok között, ugyanis itt is a nyelvhasználat gyakorlata az egyes társadalmi osztályok és rétegek között oszlott meg. Az itteni etnikai viszonyok sajátos megnyilvánulási formája volt a sajátos, partikulárisnak nevezhető, lengyelség és jellemző kulturális jegyei következtében egyben a politikai autonómia és önrendelkezés gondolatainak alapjait is képezték. Így ennek révén alakulhatott ki a lengyel–litván föderáció és államszövetség gondolata a későbbi időkben. Egyesek itt az I. világháború után egy önálló, föderatív államot kívántak látni, és Pilsudskin túl a wersailles-i békeszerződések idejében a Wilson elnököt követő brit Hymans is ezt propagálta és igyekezett megvalósítani.

A litván nemzeti újjászületésnek azonban volt egy olyan megjelenési formája — elsősorban a később kialakuló litván földesurak és polgárok nemzeti ideológiája kiformálása céljából — elsősorban Oskar Milosz elgondolásai alapján, mely szerint a litvánok a lengyelekkel szemben egy korábbi és ősibb indogermán kultúrát képviselnek. Így a litván paraszti mesék indogermán eredetűek volnának, és egyesek az ősi indogermán mitológiából vezethetők le. Az ősi litván kultúra az ősi indiai mitológiával is összevethető, a litvánok körében előforduló méh szimbólum a régi egyiptomi jelképekre emlékeztetne, de nem volt idegen tőle a trákon kívül a deloszi és krétai kulturális leszármaztatás gondolata sem. Sőt mi több, a római birodalom kereteiben élő spanyol zsidóságtól való leszármaztatás gondolata is felmerült, ugyanis eszerint a litvánok nemcsak az ősi indogermán baszkok, hanem a római birodalom spanyol zsidóságának leszármazottaiként is felfoghatók. A litvánok ezen kulturális szeparativizmusa hatással lehetett az itteni lengyel végeken egy sajátos kulturális autonómia kialakulására, mely Mickiewicz alakjántúl olyan személyiségek tevékenysége formájában is megnyilatkozhatott, mint Czeslaw Milosz irodalmi tevékenysége.

Tagányi Zoltán

PATAY PÁL

CORPUS CAMPANARUM ANTIQUARUM HUNGARIAE MAGYARORSZÁG RÉGI HARANGJAI ÉS HARANGÖNTŐI 1711 ELŐTT

Magyar Nemzeti Múzeum. Budapest, 1989. 267 l.

A magyar történettudomány corpusainak sajnálatosan kis létszámú csoportja alapvető művészet- és ipartörténeti kézikönyvvel gazdagodott. Patay Pál több évtizedes kutatómunkával összeállította, a Magyar Nemzeti Múzeum a Múzsák Közművelődési Kiadó közreműködésével megjelentette a mai Magyarország területén fennmaradt, valamint az egykor igazolhatóan létezett, de az idők folyamán megsemmisült 1711 előtt öntött harangok jegyzékét és készítőik kinyomozható életrajzi adatait. A munka szöveges részét 88 táblán valamennyi fennmaradt, 1711 előtti harangunk fényképe, feliratuk másolata, végül két térképen földrajzi elhelyezkedésük és időbeni megoszlásuk bemutatása egészíti ki.

A magyar harangok első kutatója, Rómer Flóris emlékének ajánlott corpus szerzője a Bevezetésben ismerteti munkájának keletkezéstörténetét, pontosan meghatározza gyűjtési körét, és az anyaggyűjtés korlátait. A munka során követett eljárását minden tekintetben csak helyeselni lehet. Dícsérni kell körültekintő következetességét, s el kell fogadni kényszerű megalkuvásait.

Az 1711-es időhatár az emlékanyag természetéből következik. 18. századi harangjaink felvétele alighanem többszörösére duzzasztotta volna a kötetet. Nagyon szerencsés viszont Pataynak az az eljárása, hogy az időhatárt nem vonta meg mereven: számbavette az 1711 előtt működött harangöntőknek a szatmári béke utáni időből fennmaradt alkotásait is. Nem ennyire egyértelmű a gyűjtési körnek a mai országterületre való leszűkítése. Az ideális megoldás nyilván a teljes történelmi országterület anyagának feldolgozása lett volna, de kétségtelen, hogy ennek ma nincsenek meg a technikai feltételei, s az elmúlt évtizedekben nem voltak meg a politikai feltételei sem. Patay itt sem határolta el anyagát mereven: közli a mai Magyarországon fennmaradt harangok hazai mestereinek azokat az alkotásait is, amelyek a mai országhatárokon kívül találhatók, vagy voltak — pusztulásuk előtt — találhatók. Nem volt módja a szerzőnek a fennmaradt harangok hangtani vizsgálatára, és véleményem szerint bővebb leírást érdemelt volna a harangöntés technikájának ismertetése.

A corpus anyaga — ami az 1711 előtti időből fennmaradt, s ma Magyarországon található harangokat illeti — teljesnek mondható, legalábbis valószínűtlen, hogy a jövőben nagyobb számban kerüljenek elő eddig ismeretlen darabok. Az elpusztult harangok jegyzéke további levéltári kutatás során nyilván bővülni fog, de nem lett volna értelme további szórványadatokra várni.

A Bevezetést a magyarországi harangöntés rövid történelmi áttekintése követi. Ez után jön a munka gerincét alkotó harangjegyzék: a mai Magyarország területén egyházaknál és gyűjteményekben található (1–121. sz.), az ismeretlen helyről származó (122–125. sz.), majd egy külföldön található magyarországi harang (153.sz.) szakszerű leírása, azután külön fejezetben az elpusztult harangokról fennmaradt leírások ismertetése (154–448. sz.). Ismerteti, ha van, a haranghoz fűződő néphagyományt is; ezek kivétel nélkül történeti képtelenségek. Az anyagot mesterek szerint csoportosítva és országhatáron túli harangok adataival kiegészítve dolgozza fel a Harangöntő mesterek című fejezet a nevek ABC-jében, végül városok szerint is csoportosítja a hazai és külföldi mestereket. A leírásokat bőséges jegyzetanyag egészíti ki, s vagy a jegyzetekben, vagy egy külön erre a célra készült összeállításban lefordításra kerül minden latin és német harangfelirat-szöveg.

A harangokon előforduló egykori idegennyelvű helységnevek magyar megfelelői, a levéltári és irodalmi források felsorolása, végül egy sajnos csak a mai Magyarországra korlátozódott helynévjegyzék zárják a munkát, amelynek nemzetközi használhatóságát alapos német tartalmi kivonat biztosítja.

A corpus anyagához a következő korrekciókat teszem: a 7. sz.-hoz tartozó 15. jegyzetben a XPE feloldása nem CHRISPE, hanem CHRISTE, mert a szókezdő XP nem iksz és pé, hanem az egyházi tradícióknak megfelelően a görög khi és ró. A 41. sz. alatt ismertetett harang a rajta szereplő VR SP kezdőbetűk alapján Urban Speiger-nek tulajdonítható, akinek a következő évekből való két harangja szerepel az életrajzi részben a 95. lapon. Az 57. sz. haranggal kapcsolatban nem hiszem, hogy „eredetileg is egy román fejedelemségben lévő helység temploma számára" készült volna; a MONACHORUM szóból ez nem követ-

kezik, szerzetesek Magyarországon és Erdélyben is voltak. A 159. sz. harang feliratának SPS SANCTI szavait a hozzá tartozó 6. jegyzet hibásan oldja fel SPIRITI SANCTI-nak, a spiritus a negyedik declinatioba tartozik, genitivusa is spiritus. A 190. sz. harang készíttetője az illustrissimus magnificentissimus jelzők tanúsága szerint nem a lengyel király somlyai Báthori István, hanem az 1605-ben elhunyt ecsedi Báthori István országbíró volt, így indokolatlan az évszámot 1587-ről 1584-re módosítani. A 243. sz. harang feliratában a Partium Hungariae superiarum (superiorum helyett) talán csak sajtóhiba, a 421. sz. harang feliratában viszont az ecclesiae F F minor feloldása helyesen ecclesiae fratrum Franciscanorum minorum (és nem fratri Fanciscanae).

Heckenast Gusztáv

A SZÁZADOK REPERTÓRIUMA

Szerkesztette: Pamlényi Ervin, közreműködött: Diószegi Mária és Kulcsár Erzsébet

Budapest 1987, Akadémiai Kiadó, 763 l.

Amikor a Századok 1867-ben útjára indul, az első megjelenését megelőző és követő néhány évtizedben Európa számos országában hasonló, modern történettudományi szakfolyóiratok tűnnek fel. Egyes országokban — Hollandiában, Franciaországban, Dániában, Olaszországban (Firenzében), s Ausztriában is — már a század 30-as, 40-es éveitől kezdve megjelennek (s máig fennmaradtak) a történettudomány szakszerű művelését célul kitűző folyóiratok, de a többség a 60-as, 80-as évek szülötte: a müncheni Historische Zeitschrift (1859), a román Analele Academie Române (1867) és a Memoriale Sec*6iunii Istorice (1867), az angol Transactions of the Royal Historical Society (1869), Svájcban a Jahrbuch (később Zeitschrift) für schweizerische Geschichte (1876), s három év múlva az olasz Bollettino, Ausztriában — az 1848 óta létező Archiv für österreichische Geschichte mellett — 1880-ban a Mitteilungen des Instituts für österrecihische Geschichtsforschung, német földön, Kölnben a Historisches Jahrbuch (1880). A sor a nyolcvanas években is folytatódik: Svédország: Historisk Tidskrift (1881), Nápoly: Rivista storica italiana (1884), Lengyelország, Lwow: Kwartalnik historiczny (1887), Spanyolország: az akadémiai Anuario (1888); 1895-ben jelenik meg végül a prágai Cesk*2 Casopis Historick*2. E folyóiratok — hasonlóan a Századokhoz — hosszú életűek: nagy többségük napjainkban is megjelenik. Amiben a helyzet eltérő: míg a legtöbb országban előbb-utóbb megjelenik a második–harmadik történettudományi orgánum (az ország egyik központjában, s a történettudomány általános művelésének igényével) — addig a Századok súlyával, rangjával egyenértékű, hosszú életű történeti folyóirat még sokáig nem jelenik meg Magyarországon.

Ez a körülmény adja meg a Századok repertóriumának egyik jelentőségét. A Századok a magyar történettudomány fő vonulatának tükre, ha nem is e történettudomány egészének, hiszen minden korszakban voltak tudósok , akik valamilyen — személyes, történetfelfogásbeli vagy politikai — okból nem, vagy csak elvétve publikáltak a folyóiratban. A repertórium azonban — ennek figyelembevétele mellett — így is alkalmas arra, hogy képet adjon a magyar történettudomány törekvéseiről, súlypontjairól, változásairól a feldolgozott 109 éves időszakban.

Minthogy fennállása során a Századok — az utolsó évtizedektől eltekintve — a magyar történelem művelését tekintette kizárólagos feladatának, természetes, hogy a 2263 tételnyi magyar történeti címanyag mellett az egyetemes történeti közlemények száma mindössze 225. Ebből kiemelkedőnek számít Ausztria, ill. a Monarchia története 27 tétellel, Németország 17 tétellel, Oroszország/a Szovjetúnió 26 tétellel (2 kivételével 1949 utáni cikkek és tanulmányok). Feltűnő a kelet-közép-európai államok háttérbe szorulása: Lengyelországról 1885–1970 között egyetlen cikk sem jelenik meg. Ezt a képet a recenziók adatai módosítják, jelezve a történésztársadalom igényét a nemzetközi tudományosságban való tájékozódásra: a 4049 magyar történeti mű recenzióit felölelő címanyaggal 2131 egyetemes történeti tárgyú recenzió áll szemben. Ezek megoszlása fényt vet a magyar történettudomány kötődéseire. Természetszerűleg emelkedik ki Ausztria (181 tétellel), de a legnagyobb hangsúlyt Németország kapja (227 tétellel); Franciaország 119 tétellel, Anglia 95 tétellel szerepel. Kelet-Közép-Európa államai ennél szerényebb helyet foglalnak el: Csehszlová-

kia történetéről 66. Jugoszláviáéról 79, Romániáéról 109, Lengyelországéról 47 ismertetés látott napvilágot. Oroszország, ill. a Szovjetunió 142 ismertetéséből 131 tétel 1948 után jelent meg.

Nem kevesebb egyenlőtlenséget mutat a magyar történelem egyes korszakaira fordított terjedelem — nem kis részben a szerkesztőknek a történelemről vallott nézetei folytán (a 19. században 1811 volt a legkésőbbi időpont, amivel a Századokban megjelenő cikk foglalkozhatott; 1848/49-ről az első kis közlemény 1896-ban jelent itt meg). A korszakokra bontott magyar történeti anyag 1967 tételéből 58 foglalkozik a honfoglalás előtti korszakkal; 570 a középkorral, 746 az 1711-ig, 226 az 1848-ig terjedő évszázadokkal; az 1848–1918 közti időszakot 222, 1918/19-et 31, 1919–1945 időkörét 74, 1945–1975 három évtizedét 33 közlemény tárgyalja. Míg a legújabb korszakok kisebb számú előfordulása természetes, feltűnő az 1711–1848 és 1848–1918 közötti időszakok alacsony szereplése. Ezek az adatok nemcsak történettudományunknak az egyetemes történet, valamint egyes történeti korszakok iránti kisebb érdeklődésére vetnek fényt — következik belőlük az is, hogy az a nem kis történetkedvelő–történésztanár réteg, mely a Századok olvasói körét alkotta, egyes vonatkozásokban, így főleg általában az egyetemes történet, s különösen a szomszédnépek történetének területén nem jutott korszerű, színvonalas ismeretekhez. A képet természetesen módosítaná a Századokkal párhuzamosan megjelenő folyóiratok cikkanyagának vizsgálata; valójában azonban ezek egyike sem játszott akkora szerepet a történeti ismeretek szélesebb körű közvetítésében, a történeti tudat formálásában, mint a Századok; egyrészt rövidebb élettartama, másrészt általában szűkebb körű elterjedtsége folytán. Emellett az egyetemes történet vonatkozásában (a Világtörténet megindulásáig) a magyar történettudománynak egyáltalán nem volt — az Egyetemes Philológiai Közlönyhöz hasonló — publikációs lehetősége. (Egyedül 1848/49 vonatkozásában pótolták bőségesen egyéb kiadványok a Századok szűkszavúságát.)

További historiográfiai tanulságok nyerhetők a repertóriumból, ha anyagát a Századok korszakaira lebontva vizsgáljuk (ezt szerencsésen lehetővé teszi, hogy a szerkesztők a fejezeteken belül általában a megjelenés időrendjében közlik tételeiket — indokolt esetben betűrendben; itt jegyzem meg, hogy néhány szakban, pl. a 172–175. vagy a 190–191. lapokon a rendezés elve nem megfejthető). A feldolgozott 109 év kisebb fele, 46 év (1867–1912) a dualista kor tudományosságának jegyében áll; a modernebb irányzatok megjelenése a — főleg Domanovszky Sándor nevével fémjelzett — 1913–1947 közötti 35 évre esik; a harmadik, 1948–1975 közötti 28 év a marxista történettudomány korszaka. Ezt szem előtt tartva válik a repertórium a szó szoros értelmében érdekfeszítő olvasmánnyá is.

Néhány példa az általános részből. Bár ismeretes a segédtudományok művelésének háttérbe szorulása hazánkban, a számadatok így is meglepőek: 1944-ig 31 oklevéltani közlemény jelenik meg, ezután már csak egyetlenegy (1963-ban Kumorovitz Bernáttól); a pecséttan 1914-ig 68 közleménnyel volt jelen, utána már szintén csak egyetlen közlemény következik (1968-ból, külföldi szerzőktől); a címertan 1916-ban, a történeti földrajz 1946-ban szűnik meg, a genealógia 1908-ban (nem számítva Nemeskéri János biogenealógiai tanulmányát 1944-ben).

Más szempontból érdekesek az évfordulók, emlékünnepélyek, kongresszusok adatai. 1914-ig a Századok 67 emlékünnepséget regisztrál, a 20-as, 30-as években mindössze négyet, 1952 után viszont 63-at. Belföldi kongresszusról, konferenciáról 1888 és 1953 között nincs beszámoló; külföldiről — ami nyilván a magyarok részvételét jelenti — 1913-ig 12, 1948-ig 2, 1975-ig 74.

Nem érdektelenek néhány korszak feldolgozásának részletesebb számadatai sem. Az Anjou-kor — melyet a Századok létrejöttétől kezdve kutattak — 1913-ig 88 közleménnyel szerepel, 1948-ig már csak tizeneggyel, 1975-ig kilenccel. Természetesen növekszik viszont az 1848/49-cel foglalkozó közlemények száma: 1913-ig 14, 1948-ig 22, 1975-ig 27. Egyes közleménytípusok számadatainak változásai is jellemzőek. Az 1526–1711 közötti korszak forrásközléseinek és forrásismertetéseinek száma 1913-ig 157 (ez a Századok első korszakának fő szakterülete, bár a közlemények sokszor csak rövid adatközlések); ez a szám — kissé túl meredeken — 1948-ig 12-re, 1975-ig ötre csökken. Ugyanakkor (érthetően) nő a gazdaság- és társadalomtörténeti közlemények (valamennyi korszakra vonatkozó, összesített) száma: 1913-ig 113 (ezek egy része csak adalék), 1948-ig 53 (többségükben már igényes, korszerű tanulmányok); 1975-ig 94 (a marxista történettudomány irányvonalának megfelelően).

Historiográfiai értéke mellett a Századok repertóriuma a történettudományi kutatás egyik alapvető kézikönyve. Egyfelől természetesen kevesebbet, másfelől szükségképpen többet nyújt, mint Kosáry Domokos bibliográfiai szintézisei. Amellett, hogy a kutató az egyes kérdések irodalmának egy lényeges vonula-

tában szerezhet tájékozódást a repertórium fejezeteiből, ezenkívül megkapja a vonatkozó recenziókat is; az egyetemes történet terén pedig a külföldi művek recenziói (mégpedig általában a magyar kutatót valamilyen szempontból érdeklő művek recenziói) alkotnak így másutt nem létező bibliográfiai forrást. További érték a nagyterjedelmű „Tudományos élet" fejezet, az az 1925 tétel, mely az emlékbeszédektől kezdve a Magyar Történelmi Társulat és az egyéb történelmi társaságok történetén át a tudományos intézmények és közgyűjtemények történetéig, az évfordulók, viták, ülések és egyéb események regisztrálásáig terjed.

A kötet hasznosságát és használhatóságát a gondos szerkesztés, gazdag segédanyag fokozza. A kettős bevezetés után — amelyek a folyóirat rövid történetére is kiterjeszkedve a kötet készítésének elvi és gyakorlati kérdéseit ismertetik — következik a repertórium szakrendszere (mely együttal tartalommutató is). A két fő részre bontott repertóriumot („Tanulmányok, közlemények, hírek és egyéb cikkek" — „Ismertetések") csaknem 200 lap terjedelmű apparátus követi: az illusztrációk tárgyuk szerint csoportosított jegyzéke, a Századok könyvészeti leírása és a szerkesztők és szerkesztőségek felsorolása; végül négyféle mutató: a szerzők mutatója, a címekben szereplő történeti nevek s a címekben szereplő földrajzi nevek mutatója; végül az ismertetett művek szerzőinek jegyzéke. Mindez az anyagban való sokirányú és egyszerű keresést teszi lehetővé a kutató számára. Különösen értékes a címekben előforduló nevek indexe, amelyben a szerkesztők a személyek legfőbb életrajzi adatait is közlik. A repertórium két fő fejezetének további bontása a tanulmány- és cikkanyag természetének s a mai történész igényének egyformán megfelel. Az első fő fejezet további három részre oszlik. Az általános rész felsorolja a bibliográfiákat, a historiográfiai közleményeket, a történetszemlélet és a történelemtanítás körébe vágó közleményeket; a segéd- és rokontudományok anyagát, majd a tudományos élet címszava alatt összefoglalható nagymennyiségű rövidebb-hosszabb közleményt. A 2. rész — Magyarország története — az összefoglaló vagy több korszakot átfogó cikkek fejezete után 8 — illetve az alfejezetekkel együtt 14 — időrendi fejezetbe csoportosítja anyagát az őstörténettől napjainkig; ezeken belül az alfejezetek egyöntetűen, de a korszaknak megfelelő rugalmas további bontásban követik egymást. A fő témakörök: forrás és forráskritika, összefoglaló munkák, helytörténet, gazdaság, társadalom, politika, jog, nemzetiségek, művelődés, végül egyház és vallás. A 3. fejezet az egyetemes történet; ennek fő részei az időrendi rész (négy korszakban), továbbá az egyes országok, kontinensek története. Az „Ismertetések" fő szak nagy vonalakban, az anyag természetének és mennyiségének megfelelő változtatásokkal ismétli meg az 1. rész szakrendjét; pl. természetszerűleg minimálisra csökken a „Tudományos élet" szakcsoport, részletesebb bontás jut az összefoglaló műveknek, s többszörösére nő (az egyes országok adatainak tagolásával) az egyetemes történeti szakcsoportok száma.

A szakrend kialakításánál a szerkesztőknek nem kis nehézségeket kellett leküzdeniük. „...egy hosszú periódus más céllal született, más értékrendet tükröző, más társadalmi viszonyok között létrejött történeti irodalmát a besorolás menetében kellett valósággal ‚átfordítani', tudományágunk mai, egyébként is gyorsan változó kategóriarendszeréhez alkalmazni." — írja Pamlényi Ervin a bevezetésben. Ez az „átfordítás" sikerült; a szakrend a szerkesztő aggályai ellenére nem bonyolult, sőt jól áttekinthető, logikus, s a kutató könnyen kiismeri magát benne. A szerkesztők nagy érdeme, hogy minden lehetőség mérlegelése után vállalták a szakozás nehéz, tévedések kockázatával járó feladatát.

A szakrend kialakításának egyik megoldásával azonban nem érthetünk egyet. Az a körülmény, hogy minden tétel csak egyetlen helyen szerepel a repertóriumban, kétségtelenül helymegtakarítást jelent; más előnye azonban nincsen. A szerkesztők szándéka szerint (bár a megoldás elégtelenségét maguk is érzik) minden mű „legfontosabb vonatkozásai" szerint került besorolásra — számos tételnél azonban legalább két vonatkozás a „legfontosabb". Amilyen hiba lett volna a repertórium felduzzasztása a tételek túlzó ismétlésével, annyira kár, hogy a szerkesztők még a legindokoltabb esetekben sem alkalmazták ezt a megoldást. Így maradt el pl. — a kutatás kárára — a kapcsolattörténeti fejezet, „mert a tételek más tárgyi csoportosításba is besorolhatók voltak" — írják a szerkesztők. Holott — hogy csak ennél a példánál maradjunk — a kapcsolattörténeti anyag épp az egyetemes történeti szak szegényességét pótolhatta volna; amellett a kapcsolattörténet valamelyik ágazatának kutatója most a teljes bibliográfia átnézésére kényszerül. Vagy egy másik példa: a disszertációk vitái (220 tétel) a tudományos élet szakban egyetlen fejezetet alkotnak — holott a kisebb, olykor nagyobb terjedelmű beszámolók természetesen fontos információkat tartalmaznak a legkülönfélébb kérdések kutatói számára. Ezek és hasonló hiányosságok véleményem szerint néhány száz tétel duplikálásával kiküszöbölhetők lettek volna — hogy utalások alkalmazásától a szerkesztők idegenkedtek, ezt érthetőnek tartom (bár a problémát a tételszámokra való utalás tulajdonképpen megoldhatta volna). A dup-

likálás teljes mellőzése néhány esetben bizonytalanság forrásává vált: pl. az általános szakban szereplő historiográfiai rész az időrend tudománytörténeti szakcsoportjaitól el nem különíthető tételeket is tartalmaz (ld. 221. l.); magyar történeti érdekű tanulmányok kerültek be az egyetemes történet „egyes országok" szakcsoportjába (pl. 4934, 4935, 4991, 5000, 5006, 10 200 sz. tételek); a nemzetiségek múlt századi hazai történészei pedig részben a „Külföldi történetírás" szakcsoportban szerepelnek (56. l.).

A kötet címleírásai megfelelnek a szakbibliográfiák gyakorlatának. A szerkesztők a bevezetésben ismertetik az anyag technikai kezelése és az indexek készítése során alkalmazott elveket, beszámolnak a nehézségek megoldásának útjáról. Az önmagában nem kifejező címet gondos annotáció egészíti ki — ezzel akár valamivel bővebben is élhettek volna a szerkesztők, különösen olyankor, amikor a cím nem indokolja a szakrendi helyet (pl. 1934, 1941, 2548, 2549, 4884. sz. tételek).

A kötet használhatóságát a szép kiállítás, a mértéktartó, világos tipografizálás is fokozza. Mindössze az vitatható: nem kellett volna-e a megjelenés évét nyomdailag kiemelni az egyes tételekben — hiszen a fejezeteken belül általában ez az adat szolgál a besorolás alapjául.

Mindezzel együtt történettudományi kézikönyveink nem túl hosszú sora igényesen szerkesztett, jól használható, nemcsak magyar, de az egyetemes történeti kutatást is előmozdító kötettel gazdagodott; olyan kötettel, amely egyben a magyar historiográfia fontos forrása; emellett — minthogy egyedülállóan nagyműltú, tudományosságunkban központi helyet elfoglaló orgánumról ad számot — lehetővé teszi azt is, hogy a ma történésze megismerje, megértse, megbecsülje elődei évszázados fáradozásait.

Ennek jegyében emlékezzünk végül a repertórium kitervelőjére, megvalósítójára, aki azonban a sok munkával létrehozott kötetet már nem vehette kézbe. Pamlényi Ervint kettős indíttatás is vezethette, amikor a repertórium gondolatát megfogalmazta: mint a Századok szerkesztőségi titkára, majd szerkesztője több mint húsz éven át, s mint historiográfus, aki átlátta a bibliográfiai tevékenység jelentőségét a szaktudományok számára (az ő kezdeményezésére indult meg a kurrens történeti bibliográfia a Századokban), természetszerűleg került szembe ezzel a megvalósításra váró feladattal. A gondolat és a munka megjelenése között több mint húsz év telt el; a nehezen létrejött kötetben benne van Pamlényi Ervin élete utolsó évtizedeinek egyik gondja és — bizonyára — egyik öröme is. Ez a kötet, amikor képet ad „a magyar történettudomány váltakozó formái mögött rejlő állandó tartalmak"-ról — ezzel Pamlényi Ervin üzenetét is közvetíti számunkra.

V. Windisch Éva

FOLYÓIRATSZEMLE

BRUCE L. BATTEN:

KÜLSŐ FENYEGETÉS ÉS BELSŐ REFORM

A japán történelmet szinte egyedülálló kontinuitás jellemzi, de természetesen itt is találhatók fordulópontok. Az egyik legjelentősebb változás a 7. században tzajlott le, melynek során a törzsi jellegű laza államszövetséget, a Yamato királyságot központosított, szigorúan szervezett állammá alakították át a kontinens nagy birodalmainak, elsősorban Kínának a mintájára. Az újjászervezett államot — törvénykönyvei nyomán — Ricurjó-nak nevezik.

A joggyűjtemények (a büntető — Ricu — és a közigazgatási — Rjó — törvénykönyv) meghatározták az új állam szerkezetét, és szabályozták működését. Ezek értelmében a császár (tennó) az egész ország és a nép felett abszolút hatalommal, istenként uralkodott. Hatalmát a kinevezett hivatalnokok gyakorolták a törvények és intézmények révén. A hivatalnokréteget az udvari rangok szerint szigorú hierarchikus rendbe sorolták, s hivatalukért különböző juttatásban részesültek (pl. tisztségviselői föld). A nemzetségi tulajdonú földeket és a nagy magánbirtokokat „állami" földdé, az azokon élő szolgálónépeket pedig „állami" néppé nyilvánították. Ebből a tisztségviselők a tisztségüknek megfelelő nagyságú földet kaptak használatra hivataluk betöltésének idejére, a maradék földet pedig sakktáblaszerűen felparcellázták, s hatévenként újraosztották az erre jogosult földművelőknek. E földet eladni nem lehetett, s a földműves halála esetén a tulajdonjog az államra szállt vissza. Az országot egyenlő közigazgatási egységekre, tartományokra osztották, amelyeket a központból négyévi szolgálati időre kiküldött tartományi főnökök irányítottak. A tartományokat további egységekre, kerületekre, majd járásokra bontották, s végül az alapegység egy 2-3 családból (20-25 főből) álló kisközösség lett. E szisztéma segítségével a lakosságot pontosan nyilvántartásba lehetett venni, amely az adószedés alapját is szolgálta. Az egységek vezetői feleltek a külső kötelezettségek teljesítéséért (adófizetés, munkavégzés az állam részére), s egyben a belső ügyeket is intézték)a termelés irányítása, igazságszolgáltatás, bűnüldözés).

E nagyszabású átalakítást több lépésben valósították meg. Az első fontos állomás a Naka no Óe herceg nevéhez fűződő Taika reform volt (645.). A herceg a leghatalmasabb, a császárok helyett is uralkodó klán vezérének megöletésével tulajdonképpen puccsal került hatalomra, s lett később Tendzsi néven császár 650-ben. A Ricurjó állam megszervezésében az utolsó lépésnek a Taihó törvénykönyv kiadását (702) tartják a történészek, mely valójában lezárta az új államstruktúra kialakításának folyamatát.

A Ricurjó állam megalakítása tehát a Taika reform és a Taihó törvénykönyv kiadása közötti fél évszázadban történt. A történészek e folyamatban két periódust különböztetnek meg: a Taika reform éveit (/!%–/%0), valamint Temmu császár uralkodásáat (673–686). Temmu, Tendzsi császár öccse háborúban szerezte meg a trónt Tendzsi fia ellenében, akit a nagy klánok támogattak. Temmu győzelmével tehát — 645 óta először — ismét a császári család kerekedett felül a nemzetségekkel folyó küzdelemben, s így Temmu elég erősnek bizonyult ahhoz, hogy a reformot folytathassa.

Az újabb kutatások során a források behatóbb elemzése során a történészek arra a következtetésre jutottak, hogy a politikai reform nem két, hanem három lépésben ment végbe. Ezen álláspont szerint a két periódus között volt még egy közbeeső fázis is, a gyors intézményi reform időszaka Tendzsi életének utolsó éveiben (664–671). E háromlépcsős reformfolyamat első fázisában az intézkedések még nem voltak igazán jelentősek, sőt néha csak névlegesnek tekinthetők, bár a közigazgatási egységek megszervezésének kezdete alapvető fontossággal bírt. A második lépésben kezdődött az új közigazgatási rendszer kiterjesztése és a legfőbb szerkezeti alapelem, a központi hivatalok, valamint a földművelő nép nyilvántartási rendszerének

kialakítása. A harmadik periódus már valójában csak a reform megszilárdulásának és intézményesítésének időszaka volt.

A japán kutatók körében általánosan elfogadott az a nézet, hogy a Ricurjó állam megszervezésében fontos szerepet játszott a külső fenyegetés, sőt néhányan egyenesen ezt jelölik meg a legfontosabb okként a reformmozgalom megindulásában. E vélemény szerint a Ricurjó állam a Yamato királyság azon kísérletéből született meg, melynek során Japán a Tang-kori Kína növekvő terjeszkedésének fenyegetésére válaszolva politikai egységet próbált megvalósítani. A tanulmány szerzője a középső reformidőszakot kapcsolja össze a kor jelentős külpolitikai eseményével, amikor is a Koreai-félsziget háborúiba beavatkozó japán sereg csúfos vereséget szenvedett Kínától, s az emiatti Kínától való félelem mint külső fenyegetés érzete visszahatott a japán belpolitikára, a reformfolyamat folytatására. Természetesen a szerző e háromlépcsős reform megindulását, megtorpanását és folytatódását a külpolitikai helyzet alakulása mellett a belső hatalmi tényezők változásával is magyarázza. Eszerint a 645-ös palotaforradalom az udvarban olyan hatalmi váltást hozott létre, amely lehetővé tette Naka hercegnek és követőinek, hogy lényeges ellenállás nélkül valósíthassák meg politikájukat, azaz kezdhessék el a reformot. A folyamat megtorpanása egy évtized után azzal magyarázható, hogy Naka elképzeléseit még mindig nem támogatta egységesen az uralkodó osztály, főleg a nagy klánok nem, melyek ellen nem egy programpont irányult. A hatalmi egyensúly ismét a nagy klánok javára billent, s ez megakadályozta Nakát, akkor már Tendzsi császárt programjának megvalósításában. A 663-as koreai vereség s az azt követő félelem arra késztette a japán uralkodó osztályt, hogy aktívan vagy passzívan, de egységesen támogassa a császári család elsősorban az állam megerősítésére irányuló reformtörekvéseit. Ez biztosította Tendzsi számára, hogy a megkezdett átalakítást folytathassa a 660-as évek második felében. A trónért folyó háborúból győztesként kikerülő Temmu ezzel a győzelmével olyan hatalmat szerzett, melynek birtokában továbbvihette a reformokat. Temmu halálának idejére (686) már nyilvánvalóvá vált a külső fenyegetéstől függetlenül is, hogy a reform végeredményben az uralkodó osztály javát szolgálta, s ez a felismerés biztosította a reform további fejlődését Temmu utódai alatt is, egészen a 702-es Taihó törvénykönyv kiadásáig.

(Monumenta Nipponica 1986/2.)

FI

MICHEL SOT

KIRÁLYI ÖRÖKÖSÖDÉS ÉS SZAKRÁLIS HATALOM 987 ELŐTT

A nyugati frankok utolsó Karoling uralkodója, V. Lajos 987. május 22-én egy vadászbaleset következtében hunyt el. Az előkelők — legközelebbi rokona: atyai nagybátyja, az Alsó-Lotaringiát uraló Károly kizárásával — a Róbert-házból származó Capet Hugót választották királlyá, akinek utódai azután több mint nyolcszáz évig ültek az általuk létrehozott Franciaország trónusán. A Capeting-monarchia a dinasztikus öröklődés elvét testesítette meg Európában, bár a dinasztia megalapítójának trónralépése épp ennek az elvnek a fényében számított bitorlásnak.

Az uzurpáció tényét a 11–13. századi történetírók sem kerülhették meg, sőt éppen ez állt figyelmük homlokterében. Az örökletes királyság megszilárdulásával párhuzamosan mind nagyobb igyekezettel — a Karoling–Capeting rokonságot bizonyító genealógiai táblázatokkal és a „reditus ad stirpem Karoli" (Nagy Károly leszármazottai) elmélettel — próbálták kendőzni a Capet-ős trónbitorló voltát. Ez a dinasztikus felfogás azonban jóval később alakult ki: ám a 987-es uralomváltozást mindeddig csak késői forrásokkal és szokásokkal vetették egybe. Ha Hugó királyságát a 987 előtti eseményekkel hasonlítjuk össze, trónrakerülése más megvilágításba kerül.

Száz éven belül Hugó volt a negyedik király, akit egy Karolinggal szemben választottak meg. Dédnagybátyja, Odo 888–898-ig, nagyapja, Róbert 923–936-ig uralkodott. Mindegyik esetben Hugó ősei, a Róbert-házi főurak nyerték el a trónt a Karoling örökös ellenében. A Robertiánus uralmat Karoling-restaurációk szakították meg: 893-ban Együgyű Károlyé s 936-ban IV. (Tengerentúli) Lajosé. A két ház versengése a királyi öröklődés és a szakrális uralom tágabb szempontjaira irányítja a figyelmet.

Antropológusok mutattak rá arra, hogy a szakrális hatalomnak két pólusa van: a mágikus és a vallásos. A mágikus az egyéni, a hősies, a lázadás területe, míg a vallásos a közösségé, az alávetésé, a meg-

őrző rendé. A vallás már egy koherens, hierarchizált és központosított társadalom kifejeződése, amely az ellentéteket erős rétegezettségben olvasztja fel. A mágikus hatalom szakítás, a vallásos hatalom folyamatosság. Ez a kettősség nyilvánul meg az indoeurópai szuverenitás Dumézil- feltárta duális szerkezetében: arex/flamen dialis és a rádzsa/brahman antitetikus párjának az égi hierarchiában a Varuna/Mitra és Jupiter két arca: a Jupiter Stator/Dius Fidius felel meg. Dumézil még két fontos fogalmat emelt ki: a celeritas- t, mint a király, az ifjúság, az alkotó erőszak jellemzőjét, és a gravitas-t, az atyák és a flamen tulajdonságát. Így például az 509-es római forradalom a gentes vallásos rendjének győzelmét hozta a mágikus királyság felett, s a fejlődés az atyák szenátori köztársasága és a vallásos hatalom szakrális megerősítése irányában hatott. Ennek ellenkezője ment végbe a principátus kialakulásakor. Caesar, a sikerét hőstetteiből eredeztető „mágikus király" hatalomrakerülésekor nyomban a hellenisztikus monarchiák vallásos modelljét követi: családjából jelöl ki utódot, hatalmának isteni eredetét hangoztatja, felveszi a Haza Atyja címet. A celeritas-tól a gravitas, az alapító tettől a tartós uralom a mágikus hatalomtól a vallásos hatalom felé tör.

A mágikus hatalom törékeny és múlékony; a vallásos folyamatos és dinasztikus. Itt a vér átörökölt szakralitása biztosítja az uralmat, nem pedig a hőstettel megszerzett minősítés. Az utódok közül a legidősebb: az, akinek gravitas-a a fiatalabbik celeritas-a fölött áll, örökli a trónt. A dinasztikus legitimitás alapvetően a vallásos póluson helyezkedik el, melyet a mágikus hőstettek sem kérdőjelezhetnek meg. Ezzel szemben a Meroving uralom megteremtése, a Karoling hatalomátvétel 751-ben és a Róbert-háziak 888-as, 922-es és 987-es felülkerekedése a Karolingokon a szakrális királyság mágikus pólusának győzelmeként értelmezendő. Az új hatalmat mindahányszor egy hőstett alapítja meg, amely azonban rögvest az örökletesség biztosításán fáradozik, azaz a mágikus hatalmat vallásos hatalommá kívánja alakítani. E folyamat jelentős állomása 751, amikor a frank (germán) szakrális királyság a keresztény rend kereteibe épül be: minthogy a hatalmat ténylegesen birtokló palotagrófok nem szegülhettek szembe a Merovingok vallásos-legitim uralmával, Martell Károly fia, Pipin egy újfajta szakralitással, a pápai felkenéssel szentesíti bitorló hatalmát. A keresztény királyszentelés adja meg a mágikus király vallásos legitimációját. A felszentelés a szakrális hatalmon belül meglévő dialektikus ellentétet erősíti, mert a vallásos pólust egy antropológiai-struktúrális és egy keresztény vallásos mezőre osztja: az előbbire a dinasztikus örökösödés jellemző, míg az utóbbi saját irányítógárdával (a klérussal), sőt saját királysággal (az egyházzal) bír, amely a választáson (electio) és a felszentelésen keresztül avatkozik bele a királyság szakralizációjába. A keresztény vallásos felfogás számára közömbös, hogy az „Isten kegyelméből való király" vér szerinti örökös, bitorló vagy mágikus király-e, mert az electio az Isten által és az Isten számára történt kiválasztottságot jelenti. A mágikus királynak van a legnagyobb szüksége a keresztény felkenés közvetítő erejére ahhoz, hogy uralma tartósságát biztosítani tudja; másfelől viszont a keresztény vallásos hatalom birtokosa, az egyház korlátozza a dinasztikus király antropológiai értelemben vett vallásos hatalmát.

888-ban Erős Róbert fiát, Odót egy Karoling király, a kilencéves Együgyű Károly ellenében választják meg. Az eseményt Prümi Regino, az arras-i Saint-Vaast Évkönyvek és a párizsi Saint- Germain-des-Prés apátjának Párizsi háborúk című költeménye rögzíti. Odo a mágikus király jellegzetes típusa, aki már királylyá szentelése előtt a szakrális hatalom részese: 885–86-ban csodálatos módon ő menti meg Párizst a normann támadástól, s így, mint a város védelmezője, a nép vigasztalója, mintegy a püspök szerepét tölti be: „urbis erat tutor, regni venturus et altor". Ennek ellenére megválasztása nem egyhangú akarattal történt: az ellenpárt Spoletói Guidót keneti fel, aki azonban lemond a trónról, és visszatér Itáliába. Eközben Odo „az isteni kegyelem folyományaképpen" váratlan győzelmet arat a betörő dánok felett, melynek hírére a keleti frank császár, Arnulf őt ismeri el a nyugati frankok uralkodójának. Ám 893-ban az előkelők Károlyt ültetik a trónra, és Foulques reimsi érsek, az államcsíny vezetője Arnulfhoz írt leveleiben Odót idegen bitorlónak és zsarnoknak nevezi: „qui ab stirpe regia existens alienus, regali tirannice abusus fuerit potestate". Foulques a dinasztikus legitimitás elvének heves védelmezője — akkor, amikor ezt senki sem tartja tiszteletben, legkevésbé ő maga! —, míg például Regionál 898-ig, haláláig Odo az igazi király, vagyis az, akit Arnulf császár annak ismert el.

Károlyt, a dinasztikus uralkodót 922-ben lázadó előkelők fosztják meg trónusától, és helyébe Róbertet emelik maguk fölé. A reimsi egyház krónikása, Flodoard előadásában a főuraknak joguk van ítélkezni a király felett, és tetszésük szerint szabad uralkodót választani. Utódja, a csatákban győzedelmes Rudolf szintén választás útján kerül hatalomra (923). Flodoard szerint Róbert és Rudolf valódi király, míg Regino szent-

ségtörőnek tartja Róbertet, aki Károly életében bitorolja a trónt, de Rudolf királysága az ő szemében is legitim, mert a Karoling-utód, Lajos száműzetésben van.

936-ban azután éppen Nagy Hugó — I. Róbert fia és Capet Hugó apja — kezdeményezésére visszahívják a tengerentúlról, és őt teszik meg királyuknak. Nagy Hugó nem tör a korona felé, mert apja „nagyravágyása miatt" (ob insolentiam) halt meg. A gallok háborúinak történetírója, a reimsi Richer olyan beszédet ad Hugó szájába, amely inkább a 995-ös, mint a 936-os helyzetre vonatkoztatható: „Róbertet, az uzurpátort isteni ítélet sújtotta. Az ő példája intő jel, hogy idegen családból ne válasszunk többé királyt.".

Egy fél évszázaddal később viszont a dinasztikus királyi hatalmat ismét egy mágikus király, Capet Hugó fellépése szakítja meg. Az uralkodásra alkalmatlan Lotaringiai Károllyal szemben Hugót hőstettei, családja, vagyona és hatalmas serege képesíti arra, hogy az ország érdekeinek védelmezője legyen. Richer ábrázolásában Hugó hős, de ugyanakkor Isten szolgája is, azaz a keresztény király misteriumának betöltője. A szakrális hatalom összetevői — győztes, hatékony, azaz mágikus pólus, dinasztikus- vallásos pólus és keresztény misterium — közül csak a vérségi jognak van híján, de ez ekkor még nem döntő! Hugót azonban már noyon-i felszentelésekor az utódjelölés gondja gyötri, s ezért az előkelőkkel és a reimsi érsekkel tanácsot tart fia, Róbert örökösödését biztosítandó. A mágikus király, a felkent keresztény uralkodó dinasztikus királlyá akar válni.

(Michel Sot: Hérédité royale et pouvoir sacré avant 987. Annales, 1988/3 május–június, p. 705–733.)

SM

THOMAS E. KEIRSTEAD

FELAPRÓZÓDÓ BIRTOKOK

Japánban a 10–11. század folyamán a császári család tagjai, a nemesek és főbb tisztségviselők kezdték kisajátítani a hivatalviselésért és a rangok után járó földbirtokokat, s így óriási magánbirtokok (sóen) alakultak az addigi, kínai mintára bevezetett állami tulajdonú földek helyén. Az így létrejött nagybirtokokon pedig az addig szintén állami tulajdonban lévő, a parasztok részére hatévenként újraosztott parcellák lassan a tehetősebb parasztgazdák tulajdonába jutottak (mjók). (Az így földhöz nem jutó földművelők a nagybirtokokon, vagy a nagyobb parasztgazdaságokban lettek bérlők.) A mjó lett az alapja az adókivetésnek és a munkakötelezettségnek, a mjó feje, a mjósu pedig a felelős mindezek teljesítéséért, így tulajdonképpen a nagybirtok bizonyos szintű intézője is lett egyben. Ez a rendszer azonban a 13. század második felétől kezdett felbomlani azáltal, hogy a mjók, a sóenek alapvető szerkezeti egységei mind kisebb és kisebb pracellákra töredeztek szét, mindegyik élén egy új mjósuval.

E felaprózódás oka igen sokféleképpen magyarázható. Egyrészt a mezőgazdasági technika fejlődése lehetővé tette, hogy ugyanazt a rizsmennyiséget mind kisebb és kisebb földterületről arathassák le, ezáltal mind több és több paraszt juthatott földtulajdonhoz öröklés vagy adásvétel útján. Mindez lassan megváltoztatta a földbirtoklás formáit, a sóenek szerkezetét, s ez maga után vonta a mjósuk szerepének átalakulását is. Már nem voltak többé nagyobb egységek vezetői, hanem egyszerű parasztgazdák, s ezzel megszűnt intézői-hivatalnoki szerepük a sóen-birtokokon. Ez a magyarázat a változás alulról szerveződő jellegét hangsúlyozza, viszont nem veszi figyelembe azt a tényt, hogy a földbirtok mjó-szerkezetének felbomlása nem mindig vezetett a mjósu funkciójának megszűnéséhez. A mjósuk egy része ugyanis a nagybirtokok hivatalnokaként tevékenykedett tovább; kadzsisi mjósu néven a bérlet, néhol az adó begyűjtése volt a feladata, de a termelés irányításában már nem vett részt. Ez a minőségi átalakulás természetesen nem menetett végbe a földbirtokosok bizonyos fokú részvétele, kezdeményezése, vagy néhol irányítása nélkül. Ez pedig azt bizonyítja, hogy a változásban maguk a tulajdonosok is aktív részt vállaltak azzal, hogy az új viszonyoknak inkább megfelelő szerkezetűre alakították át birtokaikat. A mjó földek felaprózódása tehát egy sokrétű folyamat eredményének tartható, melynek az állandó háborúk földbirtokosokat pusztító hatása és a harcosok (szamurájok) gyakori földfoglalásai éppúgy része volt, mint a mezőgazdasági technika fejlődésének következményei. A változás természetesen időben és térben igen különbözőképpen zajlott le. A mjók nem minden birtokon aprózódtak fel kisebb parcellákra, és a felbomlásuk sem okozott szükségszerűen zavarokat a nagy-

birtokok irányításában. A mjó földek felosztódása önmagában tehát semmiképpen nem jelentette a sóen-rendszer végét.

A történészek régi vitája, hogy ez az átalakulás vajon egy új rend kezdetét jelezte-e — azaz egy független kisparaszti réteg megjelenésével a japán középkor vette-e kezdetét —, avagy mindez csupán a birtokosok alkalmazkodókészségét mutatta, s a változás nem érintette a kor alapvető gazdasági és társadalmi szerkezetét. A nézetek megegyeznek abban, hogy a 14. század mindenképpen választóvonalat képezett a fejlődés menetében, de igen eltérőek a vélemények a tekintetben, hogy ez a kor mit választott el mitől. Az egyik álláspont képviselői a sóen átmeneti jellegét hangsúlyozzák. Eszerint a sóen egyrészt az ókori államra jellemző gazdasági–társadalmi–politikai szerkezet volt, másrészt már előrevetítette a középkori földbirtok formáját. A 14. században történt meg a lényegi átalakulás az ókori formációból a középkori viszonyok felé. Az ezzel a koncepcióval vitázók nézete szerint igaz, hogy a sóen a 14. század folyamán átalakuláson ment keresztül, de a birtokrendszer alapja megmaradt, s ezzel a rendszer lényege nem változott. A valódi változás a 15. század második felében játszódott le, mely a japán feudalizmus kiteljesedését hozta. E két elgondolás között helyezkedik el egy tulajdonképpen köztes álláspontot képviselő vélemény, mely szerint a sóen-rendszer 11. századi kialakulása már maga a feudalizmus felé mutató fejlődési irány volt. A 14. század ennek a rendszernek a válságát, majd reorganizációját hozta, melynek segítségével a struktúra egészen a 15–16. századig fennállt. A 14. század tehát a koraközépkor időszakát zárta le.

A szerző véleménye ez utóbbi állásponthoz áll a legközelebb. A mjó földek felaprózódása valóban az addigi szerkezet végét jelentette, de a korszak változásai nem eredményezték a sóen- rendszer megszűnését. Ez a rendszer nemcsak a földtulajdonnal és irányításával kapcsolatos törvényeket és szokásokat tartalmazta, hanem egy társadalmi rendet is képviselt, amely szigorú hierarchián keresztül érvényesült. A sóen egészen a 14. század végéig Japán gazdasági és társadalmi életének jellemző szerkezeti egysége maradt. A mjó-szerkezet felbomlása annak a szélesebb körű gazdasági–társadalmi változásnak az egyik tünete volt, mely később aláásta a sóenre alapozott rendet, és megmutatta a gazdasági és társadalmi szerveződés eljövendő új formáit.

(Monumenta Nipponica 1985/3.)

FI

ANITA GUERREAU-JALABERT

VÉRFERTŐZÉS ÉS SZENTSÉG A 12. SZÁZADI „SZENT GERGELY ÉLETÉBEN"

Szent Gergely pápa legkorábbi, 12. századi francia Vitája nagy népszerűségnek örvendett nemcsak a középkorban, amikor számos változatban terjedt, és olyan jelentős szerzőket is foglalkoztatott, mint Hartmann von Aue, hanem azon jóval túl is: az elbeszélés 19. századi mesegyűjteményekben is helyet kapott.

A vérfertőző kapcsolatból származó, utóbb anyjával házasságra lépő Gergely történetét nem lehet pusztán textuális vagy freudi alapon vizsgálni, ezért a Vita és az antik Oedipus-mondakör összefüggését kereső kutatás nem hozhatott eredményt. Ám a történeti antropológiai–strukturális megközelítés, amely a tér, a társadalmi viszonyok és a rokonsági kapcsolatok értelmezésére vállalkozik, a szent élettörténetében új jelentéseket tár fel.

Gergely testvérszerelem gyümölcse: egy aquitániai gróf halálos ágyán világszép lányát a fivér gondjaira bízza, az ördög azonban bűnös vágyat ébreszt a férfiban. A testvérek egy atyjukhoz hű bárónak gyónják meg vétküket, aki a fivérnek azt tanácsolja, induljon zarándokútra a Szent Sírhoz, birtokainak örökéül pedig húgát jelölje meg. A gyermek a báró tengerparti kastélyában látja meg a napvilágot, ahol anyja a bölcsőben vízre bocsátja: aranyat és sót tesz a bölcsőbe — ez utóbbit, hogy jelezze, a gyermek nincs megkeresztelve — és két elefántcsont táblácskát, amelyen a születés körülményeit rögzíti, és kéri, hogy aki megtalálja a gyermeket, nevelje fel, taníttassa, és tizenkét éves korában, amikor már tud olvasni, adja oda neki a táblákat. Ezután értesül fivére haláláról, s mint a birtok örökösnője, visszatér a nyilvános életbe. Keresztény életet él, kérőit rendre visszautasítja, ezért egy gazdag római gróf háborút indít ellene, és földjeit pusztítja.

Közben két halász megtalálja a gyermeket, és egy apátságba viszi. Az apát megkereszteli — saját nevét adja neki —, és felneveli. Amikor tizenkét éves lesz, a szegényebbik halász felesége haragjában ta-

lált gyermeknek nevezi. Gergelynek az apát könyörgése ellenére sincs maradása, aki utódjául akarja kijelölni; ezért az lovaggá üti, átadja neki a táblákat, és Gergely elindul, hogy megkeresse nemzetségét. Az ördög Gergely hajóját az aquitániai partok felé irányítja, ahol legyőzi a római grófot, és elnyeri anyja kezét. Amikor az felfedezi a táblákat, fény derül a kettős vérfertőzésre. Gergely elmenekül. A tenger partján egy halász felajánlja, hogy átviszi egy magányos sziklára, hogy ott élje le remeteéletét. A halász a szirt fokához láncolja Gergelyt — aki a táblákat is nála felejtette —, és a kulcsokat bedobja a tenger fenekére. Tizenhét évig áll a „jó bűnös" a sziklán, ahol esővízzel táplálkozik és Jézushoz fohászkodik. Ekkor Rómában pápaválasztásra készülnek: egy angyal Gergelyt jelöli meg pápának. A keresésére indult papok a halásznál szállnak meg, s a vacsorára feltálalt hal gyomrából kipottyan a tengerbe vetett kulcs; majd Gergely, aki csak a kulcs csodájának hallatán enged az unszolásnak, a szárazföldön megtalálja a táblácskákat. A szentéletű római pápa híre elterjed, és az aquitániai grófnő is hozzá megy tanácsért és vígaszért. Gergely felismeri, és kolostorba küldi, ahol az asszony szentekhez méltó életet él, és a pápa gyakran felkeresi.

A történet strukturális felépítésében a térnek — a középkori társadalom- és világkép térbeli kivetítődéséből eredően — meghatározó jelentősége van. A szimbolikus térábrázolás négy pólusa Aquitánia, az apátság, a szikla és Róma, melyeket a tenger fog egységbe és választ el egymástól. Bár Aquitánia és Róma konkrét földrajzi hely, itt mégis a valóság és a képzelet határán helyezkednek el, és sokkal kevésbé csalóka realizmusukkal, mint inkább szimbolikus erejükkel hatnak: az előbbi némileg egzotikus, különleges vidék, az utóbbi a kereszténység feje. Az apátság és a szirtfok a „máshol" jelképe: névtelen, seholsincs tér. A tenger az isteni vagy diabolikus erők színtere, ellentétben az ember természetes környezetével, a szárazfölddel. De a víznek az átmenet különböző rítusaiban is nagy szerepe van (pl. keresztelés).

A tér szemantikájába fródik bele a társadalmi kapcsolatok kódrendszere. Aquitánia az arisztokratikus–lovagi kultúra paradigmája. Éppen ez a laikus jelleg (a történet más csoportokat, mint pl. a klérust egyáltalán nem is említi) billenti ki egyensúlyából a társadalmat, s ebből fakadnak egymás után a bűnök is. Ennek a társadalmi berendezkedésnek pontos ellentéte az apátság, a tökéletes egyházi ideál, a szerzetesség világa, amely elsősorban szellemi műveltségével tűnik ki (írás–olvasás, a Szentírás ismerete, Gergely táblái), szemben a lovagság — a történetben különös hangsúlyt nyert — testi kultúrájával. Az apátság olyannyira a tökéletesség megtestesítője, hogy a bűn itt magától megsemmisül. Itt nincsenek lovagok, és a laikusok csak mint alacsonyrendű, erőszakos, pénzsóvár figurák szerepelnek (a halász és veszekedős felesége).

Mindkét társadalom tagadása a szikla, ahová Gergely kikötteti magát. Az emberektől és a természetes emberi környezettől, intézményektől és írásos kultúrától elszakadva (Gergely még a tábláit is a parton felejti) ez az Istennel való közvetlen kapcsolat (ima; az esővíz, mint egyfajta mennyei manna) és egyesülés helye. Csodák (az angyal; a kulcs és a táblák megtalálása) készítik elő Gergely utolsó útját az emberektől legtávolabbi és Istenhez legközelebbi világból Rómába, az intézményes egyházba, ahol az ellentétek — klerikus/laikus, intézményes/közvetlen kapcsolat Istennel; élet a világban/társadalmon kívüliség — végülis kiegyenlítődnek.

A társadalmi szervezetet Gergely Vitája szigorúan térbeli struktúrában mutatja be. A laikus arisztokrácia a tér legszélső pontján helyezkedik el, ahol az ördögi erő különösen aktív (Aquitánia), míg a klerikusok (az apátság és Róma) Istennel állnak kapcsolatban: a szerző tehát a tér és a társadalmi helyzet szimbolikájával a korabeli egyházi felfogást közvetíti.

Georges Duby elemezte a 11–12. századi házassági modellváltást, mely Szent Gergely rokonsági kapcsolatain keresztül is jól nyomonkövethető.

Az egyháztól szentesített házassági előírások, kánoni szabályok (az exogám házasság propagálása, a vérrokonok közötti nász hetedízigleni megtiltása, de ugyanúgy a szellemi rokonok közti házasság ellenzése) a 12. századra ugyan megszilárdultak, de a gyakorlatban még korántsem váltak általánossá, mert a nemzetség fenntartása és a földbirtok öröklése miatt gyakran ütköztek a feudális arisztokrácia érdekeivel. A Vita Aquitániát a valódi rokonság és a vérfertőzés területének ábrázolja. Már a gróf magatartása is kétértelmű: halála előtt nem gondoskodik lánya kiházasításáról, azaz nem vesz tudomást egy fontos társadalmi szükségszerűségről. Ezzel egyrészt a nemzetsége újratermelődését — és hatalmát! — teszi kockára, másrészt kihívja a bárók haragját, akik joggal érzik sérelmesnek a gróf nemtörődömségét. Ez a hanyagság lesz az ördögi események elindítója: fivér és nővér vérfertőző kapcsolatba lép egymással; a grófnő visszautasítja az egyház által is javasolt házasság-típust az idegen, de határozott és ismert társadalmi közegből származó férfival (a római gróf); a rosz döntés következménye nyomban lesújt az országra (a gróf feldúlja Aquitániát);

a grófnő csak vétkeit halmozza akkor, amikor egy jó, de teljesen ismeretlen lovagnak nyújtja a kezét, akiről később kiderül, hogy a tulajdon fia.

Az egyháztól való függetlenség, a klérus kizárása jellemzi a zárt aquitán lovagi kultúrát (titkos, vérfertőző viszony; gyónás a bárónak; titkos szülés; a grófnő és Gergely házassága egyedül a bárók jóváhagyásával). A testvérkapcsolat talán nem pusztán az arisztokrácia körében továbbélő endogám szokásokra utal, hanem a nemzetségek eredetmítoszaira is, amelyekben egy normálistól eltérő, titkos szexuális viszony bizonyítja a nemzetség biológiai és társadalmi szabályokon való felülemelkedettségét és kiemelkedő hatalmát. A lovagi társadalomban a valódi rokonság az uralkodó érték (bár a hűbériség teremtette szellemi rokonság is megjelenik a gróf hűséges vazallusa személyében). Az önmagába forduló valódi rokonság azonban ördögivé válik (mértéktelen testiség; kettős vérfertőzés; a nemzetség magvaszakadása; a társadalom normális életében beálló működési zavarok, mint a háború és az uraság távolléte vagy hiánya), ha az arisztokrácia nem tartja tiszteletben az egyház előírásait, melyek ebben az időben az exogám házasság hirdetésével pontosan a rokonsági fokok meghatározását és a rokonság kiszélesítését célozták.

A vérrokonságnál magasabbrendű szellemi rokonság köti össze az egyházi társadalmat: az apátság ennek modellje, bár a szerzetesi közösségen belül a vérrokonok száma nagy volt. Az átmenet rítusai közül a keresztség a legfontosabb: a keresztapa szellemi gyermeke rituális apja lesz (mint Gergely számára az apát, aki a saját nevét adja a gyermeknek). A lovaggá ütés szintén szellemi rokonságot teremt: ám a történetnek ez a része baljós jel alatt zajlik, hiszen azért kerül rá sor, mert Gergely saját nemzetségét, vérrokonait akarja megkeresni, azaz a szellemi rokonságot odahagyja a valódiért. Ez, a lovagi arisztokrácia számára domináns érték most, amikor az apátlan-anyátlan, bár szellemi rokonoktól körülvett ifjúban felülkerekedik a valódi rokonság vágya, egyértelműen negatív színben tűnik fel: Gergely születésének vérfertőző körülményei az apátságba kerülésekor elmosódtak, és a keresztvíz megtisztította a bűntől; visszatérése a rokonok közé azonban csak súlyosbítja a helyzetét (házassága anyjával).

A másik két helyszín, a szikla és Róma az Atyával való misztikus egyesülés, illetve a szellemi rokonság diadalát jelzi. Szellemi rokonság létesül nemcsak az egyház és Gergely, hanem Gergely és a grófnő között is: olyan szellemi vonzalom, amilyennek az egyház a tökéletes házasságot mutatta be.

A Szent Gergely élete az exogám, nyilvános (in facie ecclesie) házasság egyház által propagált modelljének tanító célzatú története. Népszerűségét nem frivol érdeklődés vagy az Oedipus- komplexus, hanem a rokonságnak a középkori társadalomban betöltött jelentősége magyarázza. A rokonsági rendszer, melynek csomópontjában a házasság áll (a laikusok exogám házassága, illetve a klerikusok cölibátusa) általánosabban a középkori társadalmi kapcsolatokat fejezi ki. E kapcsolatok térbeli kivetítése pedig a tér központi szerepére világít rá a feudális társadalomban.

(Annales, 1988/6 november–december, p. 1291–1319)

SM

BENEDYKT ZIENTARA

A PARASZTSÁG A KÖZÉPKORI LENGYELORSZÁGBAN

A lengyel történelem legkorábbi időszakára forrásaink igen hiányosak és sokszor ellentmondásosak. Így nem csoda, ha a korai Piast állam társadalmának kezdeteiről és szerkezetéről a történetírásban a múlt század közepe óta folyamatosak a viták. A források homályos állításai és a nyelvészek által eltérően értelmezett korabeli megfogalmazások egymással ellentétes hipotézisek felállítását tették lehetővé. Alig tud segítséget nyújtani e vonatkozásban a régészet. Több eredménnyel járhat a szomszéd országok adatainak felhasználása, egyértelmű megoldást azonban Magyarország és Csehország párhuzamának felfedezése sem kínál.

A több mint egy évszázados vita fő ütközőpontja a lengyel parasztság szabadságának, ill. alávetettségének mértéke. A vitázók ritkán vették számításba, hogy a szabadság sajátos középkori kategóriája eltért mind e fogalom római, mind 19. századi értelmezésétől. A szabadság a feudalizmusban a társadalmi állással növekedhetett, de a teljességet soha nem érhette el. Ellentmondáshoz vezetett a vitában a tulajdon értelmezése is, amelyet a kutatók vagy a 19. század kapitalista tulajdonaként, vagy a nyugat-európaihoz hason-

ló osztott hűbéri tulajdonként kívántak értelmezni. Pedig Lengyelországban a német jog elterjedése előtt nem voltak ismeretesek a hűbéri formák.

A mai viták ütközőpontja az alávetettek és szabadok (azaz a parasztok és a lovagság) társadalmi határainak kérdése. A lengyel társadalomnak természetesen megvoltak a maga kétségtelen szolgaállapotú tagjai is (servi, ancillae), akikhez hadifogolyként vagy rabszolgakereskedelem útján jutottak, s akiket kisebb részben a házi munkában, nagyobb részben a mezőgazdaságban alkalmaztak. A rabszolgák a 13. századra beleolvadtak a parasztok nagyjából egységessé váló tömegébe. A nem-szabadok közé tartozott a rejtélyes *smard*-ok csoportja is, amely bizonyos előjogokkal (felmentésekkel, pl. tizedmentességgel) különbözött más szolgaállapotú elemektől. A nem-szabadok egyaránt állhattak fejedelmi vagy magán- (ezen belül egyházi és világi) tulajdonban. Számukat legfeljebb becsülni tudjuk, de a szerző szerint arányuk semmiképpen sem haladhatta meg a lakosság 10%-át. A lengyel gazdaság alapvetően nem rabszolgamunkán alapult, hanem a szolgáltatások rendszerén. A társadalom minden egyes tagja szolgálattal tartozott az államhatalmat megtestesítő fejedelemnek. A társadalom az állam számára teljesített feladatok különbözősége alapján oszlott csoportokra (osztályokra), amelyek így nemcsak eltérő kötelezettségekkel, de jogokkal is rendelkeztek. A közvetlenül fejedelmi függésben élő parasztok (heredes, homini ducis) földjükre örökjoggak bírtak, a régi törzsi közszabadok leszármazottai voltak, s mentességgel rendelkeztek bizonyos terhek alól, mégis elhatárolták őket a szabadoktól. A forrásokban szolgáló embereknek (ministeriales) nevezett réteg tagjai részben speciális mezőgazdasági feladatokat láttak el (erdők, legelők felügyelete), részben mesterségekkel foglalkoztak (szőnyegszövők, vincellérek, kamarások, vadászkutyák őrzői). A források alapján mintegy 40 féle foglalatosságot lehet elkülöníteni, amelynek művelői örökletes föllddel rendelkeztek. Tagjai többnyire nemzedékekig éltek egyazon faluban, amelyet azután gyakran lakói foglalkozásáról neveztek el.

A 19. század azon történetírói, akik a társadalomtörténettel, s ezen belül a lovagság eredetével foglalkoztak, többnyire nemesi származásúak voltak, s a nemesség (szlachta)–köznép szembenállásából kiindulva természetesnek tartották, hogy az előbbi réteg a hazai lakosságra rátelepült idegen harcosokból alakult ki. Többségük vita nélkül elfogadta, hogy a 14. század nemesei egyenesen a 11–12. század mileseitől származtak. E felfogást egyedül Michal Bobrzynski vonta kétségbe, amikor úgy vélte, hogy eredetileg az egész népesség a mezőgazdaságban talált elfoglaltságot, a fejedelem előtti jogállásuk és kötelezettségeik azonosak voltak. A 11–13. század miles-e valóban gyakran paraszti módon élt, maga művelte gazdaságát, s a katonai szolgálaton kívül a fuvarozásban, elszállásolásban is résztvett. A miles tehát homo ducis, s nem lehet kizárni, hogy más fejedelmi emberekkel együtt eladományozható is volt. Ugyanakkor a milites előtt a nemesség (nobiles), s ezáltal az államot irányító hivatalnokok körébe való felemelkedés lehetősége is nyitva állt. Nyugati hatások (mint a lovagkultusz), valamint a hivatalnoki réteg számszerű növekedése (az ország széttagolódása következményeként) megerősítette a nemességet Lengyelországban. A nyugatról átöröklött szabadság- fogalom ugyanakkor élesebb határvonalat húzott a katonaelemek és a parasztok között. A 11–12. században a paraszti alávetettségre is új fogalmak érvényesülnek, amelyekben a jogok köre elválhatott a birtokolt föld nagyságától. Olyan rétegek őrizték meg személyes szabadságukat, amelyeknek nem volt földjük, s a fejedelem, az egyház vagy a mágnások birtokain vállaltak földet művelésre.

A 12–13. században egy sor belső és külső tényező — új, eddig műveletlen földek bevonása a művelésbe, a fejedelmi birtokok magánkézbe kerülése, nagyszámú telepes érkezése stb. — a parasztok helyzetének javulásához vezetett. Az új viszonyok — amit hamarosan „német jog"-nak neveztek el — nemcsak a személyes szabadságot és a költözés jogát biztosították, hanem az örökletes földhasználatét is. Szolgáltatásaik között a pénz- és természetbeniek kerültek előtérbe, a robot igen ritka maradt. A korábbi fejedelmi szolgáltatások alól először az új telepesek kaptak felmentést, a 13. században az ún. német jog azonban a régi lakosok településeire is kiterjedt. Ehhez járult a szolgáltatások egységesítése, amely ugyancsak az addig eltérő rétegek nivellálását segítette elő. A kutatók — mivel elsősorban az új településeknek adott helyi privilégiumokat tárták fel — eddig szinte kizárólag e telepesfalvak viszonyait vizsgálták, s alig figyeltek fel arra, hogy hogyan ment végbe az átalakulás a régebbi településeken. A „német jog" a 13. században Sziléziából indult, s a 13–14. században fokozatosan terjedt ki Nagy- és Kis-Lengyelországra, valamint a lovagrendi területre, a 14. században Mazóviára és a Vörös Rusz-ra.

Mindemellett tévedés lenne azt hinnünk, hogy a változások kivétel nélkül minden parasztot érintettek. Az egyházi birtokok vizitációi még a 16. században is tudnak „lengyel jogú" falvakról. A gnieznói érsekség birtokain, amelyek főleg Nagy- és Közép-Lengyelországban voltak, 1518-ban e falvak aránya még

mindig 12–14% volt. Viszonyaik persze ekkorra már jórészt közelítettek a „német jogú" községekéhez. A „német jog" átvétele elsősorban a jobbágy–földesúri viszony részleteit érintette: a föld örökíthetőségét, személyes szabadságot, rögzített szolgáltatásokat. A „német jog" elterjedésével fokozatosan eltűntek a lengyel parasztság kiváltságos csoportjai, de eltűntek a nem-szabadok is. Az új szerkezetben a paraszt számára az vált döntővé, hogy milyen birtokon él. A legjobb helyzetben a fejedelmi, később királyi parasztok voltak, ugyancsak jó volt az egyházi birtokokon élők helyzete.

A 14–15. században felerősödött a parasztság mobilitása. Az egyes történeti országrészekben alig, vagy egyáltalán nem akadályozták a paraszti költözést. Viszonylagos önkormányzatot vívott ki a faluközösség, amelyben fokozatosan visszaszorultak a korábban nagyhatalmú Soltészok (Schulze). Bővült a parasztí árutermelés, tekintélyes jövedelmet biztosítva a termelőknek. Sokan a városba költözéssel, kereskedés vagy kézművesség vállalásával javítottak sorsukon. A köznemesség fokozódó érdeklődése a gabonakereskedelem iránt ugyan előrevetítette a későbbi kedvezőtlen fordulatot, de ez sem változtatta meg azt, hogy a lengyel parasztság helyzete a 15. századig általában javult.

(Acta Poloniae Historica 57. köt. 1988. 6–42.)

BJ

V. SZ. MENZSINSZKIJ

A FEUDÁLIS FÖLDBIRTOK SZERKEZETE A LITVÁN NAGYFEJEDELEMSÉGBEN (AZ 1528-AS ÖSSZEÍRÁS ALAPJÁN)

A vilniuszi szejm a lovas-, ill. a gyalogos katonai állományt kívánta felmérni, s ezért rendelte el az 1528-as összeírást. Az eredeti anyag nem, de egy 14. sz. végi cirill betűs átirata fennmaradt, s ezt elemezte a szerző. Előrebocsájtja, hogy az adatok az érintettek bevallásán alapultak, de más források felhasználásával ellenőrizhetőek, pontosíthatóak, s megbízható képet adnak a Nagyfejedelemség feudális uralkodóosztályának tagolódásáról — földbirtokaik mérete, jobbágyaik száma és más mutatók alapján. Az 1528-as összeírás anyagának elemzésével felvázolható a földbirtokos nemesség különböző társadalmi és jogi helyzetű rétegeinek száma, aránya és területi megoszlása is. Ez utóbbit a történeti földrajzi vonatkozások tisztázása miatt is jelentősnek ítéli a szerző. Egyenetlenek a topográfiai adatok, s tisztázásra vár, hogy az összeírás eleve így készült, vagy károsodott az idők folyamán. A bizonytalanságok ellenére is értékes ez a forrásanyag, amely az egyes nemesi földbirtokosok által állítandó lovas- ill. gyalogos katonák számát tartalmazza — értelemszerűen birtokaik nagysága ill. jobbágyaik száma függvényében.

Az első, de legszűkebb kategóriát a fejedelmi tanács tagjai alkották. A nemesség fél százalékát jelentették, viszont a földbirtokok több mint egyötödével rendelkeztek. A zászlós nemesek — akik bandériumot állítottak — a feudális uralkodóosztály alig másfél százaléka a birtokok 7 százalékával rendelkezett. A legnagyobb réteg a köznemeseké (a Nagyfejedelemség különböző területein — litván, lengyel, belorusz — más-más elnevezéssel: slachta, boját stb.), akik csaknekm 40 százalékot reprezentáltak a földterület egyötödével. Ã 47 százaléknyi kisnemesnek legfeljebb 8 jobbágya volt, de sokuk nem is rendelkezett adózó néppel, így maga volt kénytelen katonáskodni. Ez utóbbi kategóriába tartoztak a Krímből ideszármazott tatárok, akik a nemesség 5 százalékát alkották, de szociálisan erőteljes tagoltságot mutattak különleges státuszuk ellenére is.

A nemesség megoszlását külön táblázatban is összefoglalja a szerző. 46 százalékuk litván területeken rendelkezett birtokokkal, egynegyedük Belorussziában, csaknem ennyien lengyel földön. Külön csoportosította Menzsinszkij azokat, akiknek a Nagyfejedelemség szinte minden „tartományában" voltak birtokaik (3%), s a katonák 40 százalékát állították. Figyelmet érdemel — az erőteljes differenciálódásra utal —, hogy pl. a 46 százaléknyi litvániai birtokos a katonák csupán 29, a lengyelországiak (23%) pedig mindössze 8 százalékát állították ki.

Az egyes „országrészek" nemeseinek differenciáltságát is vizsgálja a szerző. Belorusz területen a nemesek 41 százalékának nem volt jobbágya. Csaknem ennyien tartoztak a kisnemesi kategóriába, a földterület alig több mint egynegyedével. Tehát erőteljes volt a differenciálódás, az elszegényedés. A középbirtokosok (19%) a földek csaknem felével rendelkeztek. Hasonló volt a helyzet a litvániai földbirtokosok ese-

tében is. A kb. 4700 regisztrált nemes egyharmadának nem volt jobbágya, több mint fele számított kisnemesnek, s csupán alig több mint 10 százalék a középbirtokosi kategóriába ez utóbbiak a földek egynegyedével). A területenkénti eltéréseket részletes leírás alapján, táblázatban is feltüntetve tartalmazza a cikk. Az ősi litván területen — Zsmud — nem voltak jobbágy nélküli nemesek, 895 százalékuk számított kisnemesnek.

Összességében kb. 10 ezer földbirtokos nemes adatait tartalmazza az 1528-as litvániai katonai összeírás. 13 százalékuk számított földbirtokosnak a terület 40 százalékával, a csaknem 40 % kisnemes a birtokok egyharmadát, a jobbágyokkal nem rendelkezők (48%) a földek 28 százalékát modhatták magukénak.

(Isztorija SzSzSzR, 1987. 3. szám 164–178. l.)

M

ANNA WALTHALL

FALUHÁLÓZAT

1789-ben 1016 Edo környéki (ma: Tokió) falu kérte közösen a Bakufu (az országban a császár helyett ténylegesen uralkodó sógun — eredetileg hadvezér — udvara) kereskedelmi főfelügyelőjét, hogy csökkentse a városi szennyvíz árát és elszállításának díját, ami a parasztok számára alapvetően fontos lett volna, hiszen az edoi csatornák tartalma volt szinte az egyedüli trágyaféleség, amelyet a mezőgazdasági termelésben felhasználhattak. Ezzel a kérésükkel a falvak tulajdonképpen arra próbálták rávenni a kormányzatot, hogy nekik, a földműveseknek juttassa ennek a zöldségtermesztésben szinte nélkülözhetetlen és igen értékes „cikknek" a kereskedelme feletti ellenőrzési jogot. Ennek a konkrét esetnek a kapcsán mutatja be a szerző források, fennmaradt dokumentumok és feljegyzések alapján az Edo- kori (1600–1686) faluközösségek szövetségének működését.

A 14. századtól kezdve a sóen-keretek (a szigorúan szervezett hagyományos nagybirtok-rendszer) felbomlásával a felsőbb hatalomtól mind függetlenebbé váló parasztok faluközösségekben (szó) kezdtek tömörülni. Ezek vezető testülete a földtulajdonnal rendelkező parasztok (a közösség teljes jogú tagjai) tanácsa volt, ahol megvitatták a közösség ügyeit, és megválasztották a falu vezetőit, akik irányították a falu életét és a felsőbb hatalom előtt képviselték a közösséget. A tanács törvényt is hozhatott a falu életére vonatkozóan, döntött a különböző ügyekben, és a bírósági és rendőrségi feladatokat is ellátta. Az erdők, kaszálók a közösség tulajdonában voltak, s így azokat a közösség tagjai használhatták; a nagyobb munkákat pedig (mint például a rizsültetést) együtt végezték. Mindemellett természetesen elsősorban az öntözés megszervezése, a csatornarendszer fenntartása követelte meg a közösség szigorú szervezettségét és önkormányzatát. A falu adóját egyben fizethette, és a közmunka-kötelezettséget is kolektívan teljesíthette, azaz a felsőbb hatalom előtt a faluközösség jogi személyként viselkedhetett, amellyel persze kollektív felelősség is járt. A felsőbbség — akár a földesúr, a Bakufu vagy egy templom — meglehetős autonómiát biztosított a falvaknak, azaz annak ügyébe nem avatkozott be; a parasztokat csak a faluközösség vezetőin keresztül ellenőrizték. (A falvakban éltek a földdel nem rendelkező parasztok is, akik a nagyobb birtokokon dolgoztak béresként vagy szolgaként, de ők nem számítottak a közösség teljes jogú tagjainak, s így nem vehettek részt a tanács munkájában.)

A falvak közötti szövetség és az ezt működtető paraszti elit fontos szerepet játszott a falusi társadalomban. Részben a Bakufu alakította ki ezeket a falvak közötti tanácsokat (szódai) az adók zökkenőmentes begyűjtése és a rendfenntartás érdekében, részben alulról szerveződtek a parasztság érdekképviseleteként. A parasztoknak maguknak kellett betölteni a felsőbb hatalom hivatalnokai és a falvak közötti űrt, hiszen pl. a Bakufu kerületi felügyelői és azok tisztviselői az adókivetést ugyan el tudták végezni, de a katonai vagy rendőri teendőket már nem tudták ellátni. Az így létrejött szódai a felülről kinevezett tisztviselőkkel és a falvak választott képviselőivel olyan hálózatot alkotott, mely a hierarchiában a parasztok és uraik közötti közbülső réteget jelentette.

A japán faluközösség autonóm egység volt, bár egyes vélemények szerint nem tekinthető teljesen függetlennek, mivel a falvakat túl sok szál fűzte egymáshoz. Mások szerint igaz ugyan, hogy a falvak kö-

zött az öntözőrendszer fenntartására, a közrend biztosítására vagy egyes termékek közös szállítására szerveződési egységek alakultak, de ezek nem jelentették együttal a szódai vezetőjének jogát az adott terület feletti rendelkezésre. A falvak e szövetségekben is megtartották autonómiájukat.

A szódai paraszti érdekképviseleti szerepét bizonyítja, hogy területi kapcsolatai révén igen gyakran szervezett széleskörű tiltakozást a felsőbb hatalom intézkedései ellen. A 19. század folyamán a szódai vezetői ismételten arról igyekezték a hatóságot meggyőzni, hogy halgassák meg panaszaikat és kéréseiket, mivel a parasztok kollektív akaratát képviselik. Ezek a békés küzdelmek meglepően hatékonynak bizonyultak, s az adóval kapcsolatos panaszoktól kezdve a kereskedelmi monopóliumok megszüntetésének követeléséig terjedő akciók gyakran váltak sikeressé.

A legtöbb petíció az adózással kapcsolatban született, de ezek nem irányultak reform, vagy radikális változtatás elérésére. Más területeken a kereskedelem ellenőrzésének átalakítását kívánták. (A falvak általában a szabad piac hívei voltak, ha a mezőgazdasági termények értékesítéséről volt szó, de természetesen, ha olyan árucikkről esett szó, amelyet ők szándékoztak vásárolni, akkor szigorú kormányrendeleteket sürgettek az árak alacsonyan tartására.) És noha az összeesküvésnek vagy „erőszakos követelés"-nek minősített mozgalmakat akár halállal is büntethette a Bakufu, a falvak békés mozgalmait a törvényesség keretein belül maradónak tekintették.

A szódai-ban, a falvak közös tanácsában résztvevő falvak száma változó volt. Néhol csak néhány, máshol egész tartományok faluközösségeit tömörítették ezek a szerveződések. Az együttműködés egyik legkézenfekvőbb oka az öntözési rendszerek közös fenntartásának szüksége volt, amely a falvak szüntelen és szoros kapcsolatát igényelte. Több területen egy közös „bizottság" felügyelte a csatornák karbantartását, az öntözés megszervezését; áradás idején irányította a gátak építését és a szárazság idején beosztotta a víztartalékokat. Emellett a közmunka-kötelezettség — a Bakufu vadaskertjeinek fenntartása, útépítés, hídjavítás stb. — is kooperációt igényelt.

Több helyen állítottak fel „közös bizottságokat" a falvak egymás közötti vitáinak rendezésére, így a falvak nézeteltéréseiket maguk között, a felsőbb hatóságok nélkül intézhették el. Ugyanez a bizottság a falvak közötti bíráskodás mellett a bűnüldözés és a rendfenntartás feladatait is ellátta. A felmerülő költségeket a falvak közösen állták. Az együttműködés sikerének érdekében a falvak vezetői évente vagy félévente gyűlést tartottak, ahol megvitatták a teljes körzetre vonatkozó követendő politikát. A szódai vezetője évente változott, s mielőtt komoly döntést hozott volna, konzultálnia kellett a falvak vezetőivel, akik a tanácsban egyenrangú félként vettek részt.

A szennyvízdíj csökkentéséért indított mozgalomban a környék valamennyi falva résztvett, képviselőik a közös tanácsban üléseztek, tárgyaltak, és petíciót írtak a Bakufurhoz. Mindez a falvak szoros együttműködése nélkül aligha valósulhatott meg. Végül szinte teljes egészében elérték céljaikat, s ezt a kereskedelmet csaknem teljes ellenőrzésük alá vonták, s megszervezték a csatornák tisztítást, a szennyvíz szállítását és elosztását.

(Monumenta Nipponica 1988/3.)

FI

A folyóiratszemlét összeállította: Barta János (BJ), Farkas Ildikó (FI), Menyhárt Lajos (M) és Sághy Marianne (SM).

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ – Янош Маккаи: Некоторые вопросы уральской (финноугорской предыстории с точки зрения инло-европейской предыстории – Эрик Фюгеди: Родовой Монастырь. (Sepelierunt corpus eius in proprio monasterio) – СООБЩЕНИЯ – Карой Мештерхази: Возникновение разчленённого деревенского дома – Ласло Ковач: О чеканке монеты короля Шаламона – Марта Ф. Фонг: Политика Андраша II-го в отношении России и его походы – ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТНРА – ОБЗОР ЖУРНАЛОВ

CONTENTS

STUDIES – *J. Makkay:* Some Questions of the Uralian-Finno-Ugric Prehistory from the Point of View of Indo-European Prehistory – *E. Fügedi:* Sepelierunt curpus eius in proprio monasterio; The Clan-Monastery – COMMUNICATIONS – *K. Mesterházy:* The Formation of the Multi Structured Village House – *L. Kovács:* On the Coinage of Salamon – *M. Font F.:* The Russian Politics and the Campaigns of II. András – HISTORICAL LITERATURE – REVIEN OF REVIEWS

Neotipp Nyomdaipari és Kereskedelmi Betéti Társaság
1025 Vöröstorony lejtő 5.
Felelős vezető: dr. Naszályi Gábor

Következő számunk tartalmából

Palotás Emil: Ausztria–Magyarország és a háborús válság 1887-88-ban
Urbán Aladár: Batthyány Lajos a népképviseleti országgyűlésen 1848 decemberében
Stefan Kováts: Az 1849-dik évi orosz katonai intervenció Magyarországon. A magyar forradalom és szabadságharc az európai nagyhatalmi érdekek középpontjában
Czövek István: Modernizálódás és oktatáspolitika Oroszországban a XIX. század második felében
Kabdebo Tamás: A magyar–ír párhuzam és Arthur Griffith magyar történeti forrásai
Vanyó Tihamér: Egyházi források művelődéstörténeti jelentősége

E számunk munkatársai

Bartha János kandidátus, egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Bartha Antal* a történelemtudomány doktora (Budapest) — *Bellér Béla* kandidátus (Budapest) — *Entz Géza* a művészettörténeti tudomány doktora (Budapest) — *Farkas Ildikó* tudományos ösztöndíjas (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) - *Frankné Font Márta* kandidátus, egyetemi adjunktus (Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs) — *Fügedi Erik* a történelemtudomány doktora (Budapest) — *Heckenast Gusztáv* a történelemtudomány doktora, főmunkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) — *Kovács László* kandidátus, főmunkatárs (MTA Régészeti Intézete, Budapest) — *Makk Ferenc* (József Attila Tudományegyetem, Szeged) — *Makkay János* a történelemtudomány doktora, tudományos tanácsadó (MTA Régészeti Intézet, Budapest) — *Mályusz Elemér* akadémikus (Budapest) — *Menyhárt Lajos* kandidátus, egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Mesterházy Károly* kandidátus, tudományos főmunkatárs (Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest) — *Niederhauser Emil* akadémikus, igazgatóhelyettes (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) — *Petrovics István* egyetemi tanársegéd (József Attila Tudományegyetem, Szeged) — *Sághy Marianne* tudományos segédmunkatárs (Eötvös Loránt Tudományegyetem, Budapest) — *Senga Toru* tudományos kutató (Eötvös Loránt Tudományegyetem, Budapest) — *Tagányi Zoltán* kandidátus (MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest) — *Tóth L. Béla* (Ungarische Institut, München) — *V. Windisch Éva* kandidátus (Budapest)

Előfizetési díj egy évre: 450,– Ft

A szám ára: 150,– Ft

ISSN 0039—8098

Tájékoztató

Folyóiratunk szerzőinek figyelmét az alábbiakra hívjuk fel:

1. A kéziratot két példányban kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni, mellékelve — új szerző esetében — egy külön lapon a szerző nevét, lakcímét, személyi számát, esetleg telefonszámát, munkahelyét, beosztását és tudományos fokozatát.

2. A szerkesztőség optimális terjedelműnek a 2,5—3,5 íves kéziratokat tekinti — a jegyzetapparátussal együtt. 4 ívet meghaladó tanulmányokat technikai okok miatt nehezen tudunk közölni. (Egy ív 22 géppel írt oldal, amelyen az oldalak 60 n-es 30 sorból állnak.)

3. A kéziratok jobb kezelhetősége érdekében kérjük, hogy a másolatot is az első példánnyal azonos — nem másoló — papírra gépeljék, normál, nem gyöngybetűs — írógéppel. Az esetleges javításokat a második példányra is kérjük rávezetni.

4. A kiemeléseket a szerző egyszer húzza alá, a kézirat lapjait folyamatosan és arab számokkal számozza, a jegyzeteket a kézirat végére helyezze.

5. Idegen nyelvű forrásokból idézeteket általában magyarra fordítva kérjük, s csak olyan kivételes esetekben az eredeti nyelven *is*, amikor annak értelmezése problematikus lehet.

6. A jegyzetapparátusban a jegyzetszámozás folyamatosan és arab számokkal történjék. A hivatkozott mű szerzőjének nevét egyszerű aláhúzással emelje ki a kézirat szerzője és pontosan tüntesse fel a levéltári, kézirattári és bibliográfiai adatokat.

7. Folyóiratunk az évszázadokat arab és nem római számokkal jelöli. (Az idézetek, tanulmány- és könyvcímek kivételével.)

8. Recenziók esetében a cím mellett adjuk meg a pontos bibliográfiai adatokat és idegen nyelvű kiadványok esetén a cím magyar fordítását is. Külföldi folyóiratban megjelent cikk ismertetése esetében a címet csak magyarul kérjük; a folyóirat bibliográfiai adatait az ismertetés végén, zárójelben adja meg a szerző.

9. A szerző a számozott és címmel ellátott ábrákat, táblázatokat külön borítékban csatolja a kézirathoz, feltüntetve minden ábra és táblázat hátlapján a nevét és a kézirat címét, a kéziratban pedig a táblázatok és ábrák helyét.

10. A szerzőknek tiszteletdíjuk terhére — ha ezt a korrektúra javításával egyidejűleg kérik — különlenyomatot készítettünk.

1991 125. ÉVFOLYAM 3–4. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

Palotás Emil: Ausztria–Magyarország és a háborús válság 1887/88-ban
Urbán Aladár: Batthyány Lajos a népképviseleti országgyűlésen 1848 decemberében
Stefan Kováts: Az 1849. évi orosz katonai intervenció Magyarországon. A magyar forradalom és szabadságharc az európai nagyhatalmi érdekek középpontjában
Czövek István: Modernizálódás és oktatáspolitika Oroszországban a 19. század második felében
Kabdebó Tamás: A magyar–ír párhuzam és Arthur Griffith magyar történeti forrásai
Vanyó Tihamér: Egyházi források művelődéstörténeti jelentősége

Tisztelt Olvasó!

A Századok a Magyar Történelmi Társulat nagy tradíciókkal rendelkező tudományos orgánuma 1867 óta jelenik meg folyamatosan. Alapításakor, s utána még hosszú évtizedeken keresztül évente 10 alkalommal jelent meg, s előfizetőinek ezenfelül még egy pótfüzetet is juttatott.

A jelenlegi Századok, nemhogy e tradíciók folytatásához, de rendszeres megjelentetéséhez sem rendelkezik elegendő anyagi eszközzel. Szerkesztőségünk a folyóirat kiadása körül évek óta állandósult válság következtében arra az elhatározásra jutott, hogy kísérletet tesz e helyzet megváltoztatására. A központi költségvetési támogatás emelésében nem reménykedhetünk, sőt reálértékben ez az állami támogatás évek óta csökken, s ez a többi tudományos folyóirat mellett a Századokat is súlyosan érinti.

A jelen helyzetben mi is a „szokásos" megoldáshoz folyamodtunk, s létrehoztuk a **Századok Alapítványt**. Az alábbiakban az alapító okirat néhány pontjára hívjuk fel szíves figyelmét:

„4. Az alapítvány nyitott és közhasznú...

5...Pénzügyi támogatást vár más alapítványoktól, külföldi és magyar állampolgárok befizetéséből...

6...**Az alapítványi befizetők névsorát** — az összeg feltüntetésével — a Századok... *minden évben, az utolsó számban nyilvánosságra hozza.*

7...Az alapítvány minden év novemberében elszámol vagyonáról, s a „mérlegbeszámolót" nyilvánosságra hozza a Századok (ezt követő) legközelebbi számában..."

Tisztelt olvasó!

Tisztában vagyunk azzal, hogy a jelenlegi gazdasági körülmények nem a legkedvezőbbek ahhoz, hogy ilyen felhívással forduljunk Önhöz, de ha ezt anyagi körülményei megengedik, kérjük, *csatlakozzon az alapítvány támogatóihoz.*

Alapítványunkat a Budapest Bank Rt. kezeli, **belföldi számlaszámunk:**

BBRT 208-26411

Külföldi támogatóink devizában a:

„Budapest Bank 401-151-941-8797-0"

számlára fizethetnek be. Egyes bankok, különösen az amerikaiak, csekkel történő fizetés, vagy banki átutalás esetén magas összegű (35$) banki költséget is felszámolnak, ezért talán célszerűbb a közvetlen befizetés.

Hazai támogatóink *befizetési csekket a Századok szerkesztőségétől kaphatnak.*

A befizetett összeg alapítványi hozzájárulásnak számít és az adóalapból levonható.

Abban a reményben, hogy céljainkkal Ön is egyetért, előre is köszönjük erkölcsi és — remélhető — anyagi támogatását.

Tisztelettel:
a Századok szerkesztősége

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON: 155-77-72
125. ÉVFOLYAM 1991. 3-4. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁCSKAI VERA, DOMBRÁDY LORÁND, ENGEL PÁL, GERŐ ANDRÁS, HAJDU TIBOR, IZSÁK LAJOS, JAKÓ ZSIGMOND, KATUS LÁSZLÓ, KOROKNAY ÁKOS, KUBINYI ANDRÁS, MUCSI FERENC (felelős szerkesztő), NIEDERHAUSER EMIL, PALOTÁS EMIL, PRITZ PÁL, RÁCZ ISTVÁN, ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, VÁRKONYI ÁGNES, VIDA ISTVÁN, WELLMANN IMRE

Szerkesztő:
PÁL LAJOS

A szerkesztőség munkatársai:
TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Urbán Aladár: Batthyány Lajos a népképviseleti országgyűlésen 1848 decemberében 205
Palotás Emil: Ausztria-Magyarország és a háborús válság 1887/88-ban 229

Helyreigazítás és tájékoztatás 267

KÖZLEMÉNYEK

Stefan Kováts: Az 1849. évi orosz katonai intervenció Magyarországon. A magyar forradalom és szabadságharc az európai nagyhatalmi érdekek középpontjában 268
Czövek István: Modernizálódás és oktatáspolitika Oroszországban a 19. század második felében 298
Kabdebó Tamás: A magyar-ír párhuzam és Arthur Griffith magyar történeti forrásai 309
Vanyó Tihamér: Egyházi források művelődéstörténeti jelentősége 332

BESZÁMOLÓ

Beszámoló a 22. Mogersdorf nemzetközi kultúrtörténeti szimpozion 1990. július 2-6 között Kőszegen megtartott tanácskozásáról *(Pál Lajos)* 350
Történészkonferencia a szlovák-magyar kapcsolatról *(Buzinkay Géza – Szarka László)* 355

TÖRTÉNETI IRODALOM

Kabdebó Tamás: Blackwell küldetése (Ism.: *Spira György*) 361

Natan Ejdelman: Forradalom? Fölülről? (Ism.: *V. Molnár László*) 365
H. Balázs Éva: Bécs és Pest-Buda a régi századvégen 1765–1800 (Ism.: *Vörös Károly*) 367
Ernő Deák: Das Städtewesen der Länder der ungarischen Krone (1780–1918) (Ism.: *Bácskai Vera*) 369
Russzkoje obsesztvo 30-h godov XIX.v. (Ism.: *Menyhárt Lajos*) 371
Rolf Fisher: Entwicklungsstufen des antisemitismus in Ungarn 1867–1939 (Ism.: *Szabó Dániel*) 372
Horváth Pál: Az Emberi Jogok egyetemes üggyé válása. A Déclaration des droits de l'homme et du citoyen születésének kétévszázados évfordulójára (Ism.: *Hamza Gábor*) 373
Steven Béla Várdy – Ágnes Huszár Várdy: The Austro-hungarian Mind: At Home And Abroad (Ism.: *Niederhauser Emil*) 374
Dieter Langewiesche: Liberalismus in Deutschland (Ism.: *Niederhauser Emil*) 377
Fried István: Utak és tévutak Kelet-Közép-Európa irodalmaiban (Ism.: *Niederhauser Emil*) 380
Spira György: Jottányit se a negyvennyolcból! (Ism.: *Hermann Róbert*) 381
F. Kiss Erzsébet: Az 1848–49-es magyar minisztériumok (Ism.: *Urbán Aladár*) 387
Tadeusz Mencel: Wies paszczyniana w królewstwie Polskim w polowie XIX wieku (*Ism.: Tagányi Zoltán*) 392
Innsbrucker Historische Studien. Herausgegeben von Historikern (Ism.: *Pajkossy Gábor*) 394
Die Einheit der Neuzeit. Zum historischen Werke von Heinrich Lutz (Ism.: *Heiszler Vilmos*) 396
Miklós Molnár: La démocratie se lève à l'est. Société civile et communisme en Europe de l'est: Pologne et Hongrie (Ism.: *Niederhauser Emil*) 397

FOLYÓIRATSZEMLE

Allan Megill: A múlt felidézése: „leírás", magyarázat és elbeszélés a történetírásban 401 – Az American Historical Review fóruma: „Régi" történetírás és az „új" 402 – *Fred Matthews:* A „historicizmus" elleni támadás: Allan Bloom vádirata korunk amerikai történettudománya ellen 404 – *James T. Kloppenburg:* Objektivitás és historizmus: az amerikai történettudomány száz éve 405 – *Loren Schweininger*: Jómódú feketék Délen, 1790-1880 407 – *Maris A. Vinovskis*: Nem a társadalomkutatók veszítették el a polgárháborút? Néhány demográfiai gondolat 408 – *A. Ja. Avreh:* Az orosz burzsoá liberalizmus. A történeti fejlődés sajátosságai 409 – *Eduard Mark*: Október vagy thermidor? A sztálinizmus értelmezései és a szovjet külpolitikáról kialakított felfogások az Egyesült Államokban 410

E számunk a Művelődési és Közoktatási Minisztérium Közművelődési és Kulturális mecenatúrájának, valamint a Magyar Hitelbank Táncsics Mihály Alapítványának támogatásával jelent meg.

Urbán Aladár

BATTHYÁNY LAJOS A NÉPKÉPVISELETI ORSZÁGGYŰLÉSEN 1848 DECEMBERÉBEN

1848. szeptember elejére bekövetkezett a Batthyány-kabinet elodázhatatlan válsága és lemondása, október elején pedig a kormányt egyedül vivő miniszterelnök is visszalépett a kormányzástól. Jellasics rehabilitálása, majd támadása, az udvar nem leplezett gyanakvása Batthyányval szemben, Lamberg küldetésének kudarca és halála lehetetlen helyzetbe hozta a miniszterelnököt. Bár a horvát invázióval szembeni ellenállást országos szinten ő szervezte, az országgyűlésnek Lamberget és a vele együttműködőket elítélő határozata formálisan törvényen kívül helyezte Batthyányt. A népítélet hírére a seregnél Martonvásáron tartózkodó gróf másnap, szeptember 29-én reggel a horvát táborban felkereste Jellasicsot, akit nem sikerült lebeszélnie arról, hogy folytassa előnyomulását Buda irányába. Ezt követően a miniszterelnök sietve Bécsbe utazott. El szerette volna érni, hogy új királyi biztost küldjenek az országba, majd ellenjegyezte utóda kinevezését, és október 3-án megkapta felmentését a királytól. A volt miniszterelnök egyben megküldte képviselői mandátumáról való lemondását az országgyűlésnek, s felkészült arra, hogy családjával együtt külföldre távozzék.

A szeptember 11-e után Pesten személye ellen megújuló támadások és tüntetések, a Bécsből várt támogatás elmaradása, a megfeszített munka és az azzal járó kimerültség megadták Batthyánynak a jogcímet arra, hogy visszavonuljon. Elveszítve a király és az udvar bizalmát, ez magától értetődő. A Lamberg ügyében hozott országgyűlési határozat pedig oly mértékig volt sértő, és vonta kétségbe Batthyány politikai jóhiszeműségét, hogy nem csodálkozhatunk azon a döntésén, hogy nemcsak a törvényhozás munkájától akart távolmaradni, de az országot is el kívánta hagyni. Mint ismeretes, erre nem került sor. A volt miniszterelnök nemcsak itthon maradt, de résztvett a Vas megyébe betört horvát csapatok elleni szervezkedésben, majd újból elvállalta a képviselői megbízatást, és visszatért a király által már október 3-án törvénytelennek nyilvánított országgyűlésre. Ez utóbbi lépése közvetlenül vezetett letartóztatásához és kivégzéséhez.

Miért választotta Batthyány ezt az utat? – merülhet fel a kérdés. Elegendő-e hazafiságában vagy kötelességtudásában keresni a magyarázatot? Itthonmaradásának egyenes következménye volt-e újbóli megjelenése a pesti országgyűlésen? Miért maradt, és miért fogadta el ezt a megbízást Batthyány, s miért nem hagyta el már október elején az országot? Milyen tényezők játszottak szerepet abban, hogy feledte pesti sérelmeit, s újból megválasztott képviselőként jelent meg a „törvénytelen gyülekezetben"? Végül milyen megfontolás alapján vállalta a küldetést, mely az ellenség táborába vezetett, ahol nemcsak a kudarc várta, hanem a fogság, a felségárulási per és a halálos ítélet?

A kutatás rendelkezésére álló adatok töredékesek. Arra azonban elegendőek, hogy áttekintsük Batthyány életének a végleges lemondástól a letartóztatásig terjedő időszakát, és kísérletet tegyünk a magatartását befolyásoló tények és körülmények bemutatására.

Az ex-miniszterelnök 1848 októberében

Batthyány 1848. szeptember 29-én reggel Jellasics fehérvári főhadiszállásáról Veszprémen át – Ikervár érintésével – utazott Bécsbe. Itt október 2-án aláírta utóda: Vay Miklós báró kinevezését, és egyben benyújtotta lemondását. Másnap megkapta felmentését, s ettől a pillanattól magánemberként családi ügyeivel foglalkozott. Feleségét és gyermekeit futár útján Bécsbe hívta, s egyben beszerezte az útleveleket, hogy Svájcba költözhessenek. Mivel családja október 5-én estig nem érkezett meg, s a gróf aggódott a késedelem miatt, még ezen az éjjelen Sopronba kocsizott. 6-án továbbutazott a közeli Ikervárra, ahonnan – pontosabban Nagycenkről, ahol már találkozott családjával – még aznap este visszatért Sopronba. A bécsi forradalom hírére Batthyány megállapíthatóan aktivizálódott, s a Jellasics támadása miatt a Drávától visszavonult Vas megyei mobilizált nemzetőrséghez akart csatlakozni. Mint azt október 7-én a bécsi hírekkel Sopronba érkezett Pulszky Ferenc jelentéséből tudjuk, Batthyány a Vidos József parancsnoksága alatt álló vasi nemzetőrséggel vagy a Jellasics által fenyegetett Sopron megye védelmére akart vonulni – vagy betörni Horvátországba. Ez a terv azonban gyorsan megváltozott. Az október 6-i bécsi forradalom és Latour halálának hírére Jellasics Mosonból másnap megindult Bécs felé, de seregének egy részét október 8-án Magyaróvárról délnek indította. Ez a tizenötezer főnyi hadoszlop Moson és Vas megyén keresztül szándékozott hazavonulni Horvátországba. Az új helyzetben a vasi nemzetőrségnek és a népfelkelőknek saját megyéjük, mindenekelőtt Szombathely védelme volt a feladata. Vidos Hegyfalunál lévő táborához felfegyverzett volt jobbágyai kíséretében Batthyány október 9-én vagy 10-én csatlakozott. Október 11-én, amikor a közeledő horvátok ellen a sereg megindult, Batthyány a lováról lebukott, és jobb karját kificamította. Ennek következtében a harci cselekményekben nem is vett részt.[1]

A közvélemény csak Batthyány balesetét követően szerzett tudomást a volt miniszterelnök hollétéről. De a politikai vezetés is tájékozatlan volt néhány napig, mert – ismereteink szerint – Batthyány sem elutazásáról, sem tervezett lépéseiről nem juttatott el hivatalos üzenetet sem a képviselőház elnökéhez, sem a Honvédelmi Bizottmányhoz. Otóber 2-án a Martonvásárnál álló magyar sereg kormánybiztosa,

Csányi László Pázmándy Dénestől, a képviselőház elnökétől érdeklődött, hogy visszatért-e már Batthyány. Október 4-re minden bizonnyal megérkezett a fővárosba Batthyány lemondólevele, illetve lemondásának híre, mert Hunfalvy Pál utal rá naplójegyzeteiben. Ugyanezen a napon kelt Bécsből Pulszkynak Nyári Pálhoz intézett tudósítása, amely azt mutatja, hogy Batthyány figyelemmel kísérte a hazai fejleményeket. Pulszky ugyanis üzenetet továbbított tőle, amely így hangzik: „Gróf Batthyány Lajos kötelességének tartja a honvédelmi bizottmányt a vasi fölkelésre figyelmeztetni." Legkésőbb október 4-én útnak indult már Bécs felé a futár Pázmándy és Bezerédj István levelével, amelyben Batthyányt arra kérték – feltehetően nemcsak a saját nevükben –, hogy térjen vissza Pestre, és vegye ismét kezébe a kormányt. A mérsékelt politikusok tehát visszavárták a lemondott miniszterelnököt. Batthyány Bécsben, Kossuth az Alföldön, így érthető, hogy a Jellasicsot nyomon követő hadseregben is érződött a bizonytalanság. Csányi október 5-én Kocsról Pázmándyhoz intézett levelében nehezményezte, hogy Bécsből még semmiféle intézkedésnek nem jött híre. Majd megjegyezte: „A miniszterelnök úr már tovább úgy hiszem el nem maradhat."[2]

Pozitív hír Batthyányról október 6-án este Sopronból kelt, amikor Niczky Sándor kormánybiztos jelentette a Honvédelmi Bizottmánynak: „Gróf Batthyány Lajos ma hozta ide családját, s holnap indul le a Dráva partján harcoló Vidos József úr táborába." Másnap ugyancsak Sopronból Pulszky – aki azon az éjszakán érkezett Bécsből – Csányihoz intézett levelének utóiratában így ír a tervről: „Én gróf Batthyány Lajossal a Vidos táborába megyek, hogy azt is felhozzuk." (Pulszky aznap Csányihoz intézett másik levelében említi azt a lehetőséget, hogy Vidos seregével vagy betörnek Horvátországba, vagy felfelé nyomulnak ők is Jellasics erői ellen.) Úgy tűnik mindebből, hogy Batthyány az általa még miniszterelnöksége idején kinevezett Vidos seregével saját belátása szerint kívánt rendelkezni természetesen a közös cél: a horvát intervenciós sereg megsemmisítése vagy kiűzése érdekében. Az ex-miniszterelnök meghatalmazás nélküli eljárása érthetően zavarta a Honvédelmi Bizottmányt. Ezért október 9-én helytelenítették Batthyány tervét, s Vidost maradásra, Pulszkyt pedig bécsi állomáshelyének elfoglalására utasították.[3]

Csányi, a Jellasics nyomában haladó sereg kormánybiztosa, valamint a fővárosi politikusok tehát viszonylag megbízható ismeretekkel rendelkeztek Batthyány hollétéről és tevékenységéről. A közvélemény azonban gyengébben volt informálva, s főleg a fővárosban már szeptember 28-án – Lamberg megölése után – a hangulat a miniszterelnök ellen fordult. Pálffy János arról ír emlékezéseiben, hogy a menekülni készülő Eötvös József féltette Batthyányt – és Deákot – a nép dühétől. Batthyány perében az egyik tanú is azt vallotta, hogy ha ekkor a miniszterelnök visszatér a táborból Pestre, akkor bizonyosan felkoncolják, mert hazaárulónak kiáltották ki. Ez a hangulat tükröződik az első, a napisajtóban megjelenő utalásban is. A *Marczius Tizenötödike* október 3-i számában célzást tett azokra, akik „minden küldetés nélkül" Bécsbe mentek, s ott „hasztalanul az időt vesztegetik". A névtelen szerző mihamarabb nyilatkozatot vár az érintettektől, hogy mondják meg: ez úton többet nem tehetnek, s hagyják magára az országot. A lap másnap odavetett mondatban jelenti, hogy Batthyány lemonodtt, de azt nem publikálták. A jobboldali ellenzéki és hetente háromszor megjelenő Figyelmező csak október 6-i számában tudott reagálni a fen-

tiekre. A lapzártakor beiktatott rövid szöveg szerint „a még Bécsben mulató" Batthyány „benyújtotta volna az alsóháznak lemondását a miniszterelnöki hivataláról, de a ház comitében nem fogadta el". A lemondólevél valóban beszámol a miniszterelnökségtől való visszalépésről is, de az országgyűlést illetően a lemondás a képviselőségre vonatkozott. Az információ második fele azonban megerősíti a Marczius hírét, hogy ti. arról zárt ülésen tájékoztatták a Házat, s azt nem kívánták nyilvánosságra hozni. (Mészáros Lázár emlékirataiban azt mondja, hogy Pázmándy nem olvasta fel az országgyűlésen Batthyány lemondólevelét, s azt kezdetben csak a Honvédelmi Bizottmány vette tudomásul.) A *Marczius Tizenötödike* az első oldalon s az első hasábban tudatta október 7-én, hogy a miniszterelnök hivataláról való lemondását közzétette a Wiener Zeitungban. Reagálása meglehetősen ellenséges: „Köszönet neki érte, hogy ezt nem egy héttel később tette... Többször írtuk már lapjainkban, hogy az ilyen emberek a legveszélyesebb pillanatban hagynak el."[4]

A főváros egyetlen radikális lapja tehát – mintegy a Lamberg elleni határozat igazolásául – napirenden tartotta Batthyány ügyét. Lehetséges, hogy a szerkesztőknek tudomásuk volt Pázmándy és Bezerédj leveléről, amelyben visszahívták a lemondott miniszterelnököt, s a Batthyány elleni hangulatkeltéssel akarták ezt lehetetlenné tenni.A képviselőház nyilvános ülésein ugyanakkor nem hangzott el semmiféle megerősítése annak, amit a *Wiener Zeitung*ra hivatkozva a *Marczius Tizenötödike* már közölt. Sőt, amikor a Ház október 6-i ülésén Mártonffy Károly Bács megyei képviselő megkérdezte, hogy Batthyány magánemberként vagy miniszterelnökként van-e Bécsben, kitérő választ kapott. Az elnöklő Pázmándy azt felelte, hogy Vay Miklós kinevezéséig ideiglenesen Batthyány bízatott meg, s ő ilyen minőségben hagyta el az országot. De arra, hogy most mit cselekszik a volt miniszterelnök, magánemberként sem tud válaszolni. Az ellenséges, valamint a semleges nyilatkozat után október 10-én új színfolt volt a *Nemzeti* c. újság kishíre, amely szerint Belgiumból újabb fegyverszállítmány érkezett, s „beszélik, miszerint Batthyány volt a spediteur, ki a fegyverek leszállítását sietteté".

Ez a jelentés megállapíthatóan felingerelte a *Marcziust*, amely délutáni lapként jelent meg, így még aznap reagált rá Csernátoni az általa vezetett „Mákvirágok" rovatban. Bár a mindig éleshangú kritikai jegyzetek először a képviselőknek a Lajta-menti táborba küldött vadászcsapatával, majd István nádor személyével foglalkozott, fő témája a lemondott miniszterelnök volt. Utalva a Batthyány körüli régebbi és újabb szóbeszédre, az eszmefuttatás valójában fenyegető hangot ütött meg: „Már pedig héj veszedelmes egy dolog a mostani időben, ha az embert bizonyos oldalról – némi okszerűséggel és valószínűséggel – gyanúsítják, mert bizony a nép kurta processzust csinál bőszültségében." A Lamberg és Latour sorsára tett nyílt utalást követően Csernátoni szóban és tettek általi cáfolatra szólította fel Batthyányt, mert „a hír röptében mindinkább nő", és könnyen az érintett személy nyakára nőhet. „De fölszólítjuk önt nyilatkozatra – folytatódik a szöveg – főként azért, hogy tudja a nemzet, hányadán áll ön irányában? mert bizony most afféle kétkulacsos emberekre, kik mint a denevér, szárnyasok és emlősek, a honnak szüksége nincsen." Itt akár abba is maradhatott volna a felelősségrevonó jegyzet, de Csernátoni támadása mögött az az információ állott, hogy Latour irodájából állítólag olyan iratok kerültek a bécsi Aula kezébe, amelyekből Batthyány hazaáruló magatartására lehetett követ-

keztetni. (Csányi már október 9-én azt írta Pázmándynak, hogy „a bécsi leveleket illetőleg én nem hiszem, nem hihetem, hogy az kompromittálta légyen magát, kiről mondatik...") Ez magyarázza, hogy Csernátoni még két rövid bekezdéssel megtoldotta kirohanását: „Tessék megmondani, hogy schwarzgelb vagy magyar háromszínű zászló alatt akar-e harcolni, s ha – mint hinni akarjuk – ez utolsó alatt, úgy álljon sorainkba, és ne szagolgassa a zivatart messziről, mintegy leskelődve, valjon a villám nem a mi ereszünkbe fog-e lecsapni. Itt vagy ott, de valahol tessék választani, mert inkább, mint valaha áll Széchenyinek az a kedvenc mondása, hogy «mitgefangen mitgehangen»"[5]

Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy ez a mérges támadás eldöntötte Batthyány jövendő tetteit és így sorsát. Egyelőre természetesen csak a sajtó fokozott figyelmét keltette fel. Másnap, október 11- én három lap is adott a volt miniszterelnököt érintő információt. A *Pesti Hírlap* a külföldi hírek rovatában október 6-i dátummal Bécsből jelentette, hogy október 4-i kelettel kapta meg Batthyány a felmentést a királytól – Récsey Ádám ellenjegyzésével. A *Nemzeti*nek Daemon aláírást használó glosszaírója, mintha megbánta volna előző napi lelkes jelentését, most egy bécsi lapra hivatkozva azt közölte, hogy a volt miniszterelnök – „e lelkesnek mondott hazafi" – operába jár szórakozni, „míg itthon hazája vérzik, s nemzete szabadságának a halálcsapást készülnek megadni". A márciusi átalakulást ellenző és Béccsel nyíltan rokonszenvező *Figyelmező* „Kósza hírek" rovatában valóságos ellenaknát robbantott: Batthyányt a bécsi lázadás fő tényezőjének tartják, aki ezt az Aulával és a klubokkal szövetkezve vitte végbe! Ez utóbbi hír nem volt teljesen ismeretlen a fővárosban. Hunfalvy már az előző napon említést tett róla naplójában.[6]

Ezekben a napokban az ország figyelmét elsősorban a több oldalról fenyegető támadás veszélye kötötte le. A politikai vezetést pedig helyzetének megszilárdítása, a Honvédelmi Bizottmány irányító szerepének legalizálása és egységesítése foglalkoztatta. Ilyen körülmények között a politikától visszavonult ex-miniszterelnök személye egyáltalán nem érdekes, ha az országgyűlés centrista erői számára Batthyány neve nem lett volna azonos egy mérsékelt, az Ausztriával való fegyveres konfliktust elkerülni akaró politikával. Ezek a személyek is törvénytelennek tekintették a Lamberg helyére kinevezett Jellasics királyi biztosi megbízatását és az országgyűlés feloszlatását elrendelő október 3-i királyi leiratot. Október 8-án az országgyűlésben azt is tudomásul vették, hogy a Honvédelmi Bizottmány veszi kezébe a végrehajtó hatalmat, és igyekszik megteremteni a védelem és az igazgatás egységét. Kossuth vitathatatlan vezető szerepe, oldalán Madarász Lászlóval és háta megett a radikálisok támogatásával azt a nem alaptalan aggodalmat kelthette ezekben a mérsékelt politikusokban, hogy tovább folytatódik a balratolódás, és ez lehetetlenné tesz bármiféle kompromisszumot. Ha utólag naivitásnak is tűnik a békés megoldásba vetett remény, ez a csoportosulás létező, de párttá nem formálódott erőket képviselt, amelynek vezetői bíztak, mert bízni akartak – mai szóhasználattal élve – a politikai megoldásban. Nem csodálkozhatunk tehát, ha a szócsövüknek tekinthető *Pesti Hírlap* október 12-i keletű – másnap publikált – „vezércikke" a volt miniszterelnök második megbízatásának történetével és nehézségeivel foglalkozott. Eszerint „Batthyány, hogy az ország kormány nélkül ne maradjon, éppen a horvát betörés perceiben, elfogadta a miniszterelnökséget bizonyos feltételek alatt. Batthyány kinevezését elfogadtatták a

királlyal, de feltételei iránt akkor ígérték a választ, ha társait kijelölendi és felterjeszti". Ez megtörtént – folytatódik a cikk –, de sem társaira, sem feltételeire nem érkezett válasz – miközben Jellasics közeledett. Végül a kormány megerősítése helyett Lamberg küldetésére, Batthyány elbocsátására és Vay kinevezésére került sor. Vay Erdélyben, Batthyány a táborban és a lemondott nádor Bécsben: vagyis szándékosan teremtettek olyan helyzetet, hogy az ország kormány nélkül maradjon.

A *Pesti Hírlap* október 13-án megjelent fejtegetése tehát nem Batthyány bejelentés nélküli távozására vagy visszahúzódására helyezte a hangsúlyt, hanem arra, hogy a bécsi politika lehetetlenné tette működését. Ezt követően a Batthyány politikai tisztességének igazolására törekvőknek jól jött az október 11-i Hegyfalunál bekövetkezett baleset híre. Ezt még aznap este jelentették Széll József és Reiszig Alajos kormánybiztosok, s jelentésüket – benne a Batthyány szerepét túlhangsúlyozó részletekkel – október 14-én az országgyűlésben fel is olvasták. Erre mintegy válaszul az aznap délután megjelent *Marczius Tizenötödike* közölte Cserző Bence néven író tudósítójának levelét, aki a Vasvári Pál által vezetett fővárosi önkéntes csapattal vonult a parndorfi táborba. Eszerint Mosonnál az Aula küldötteivel találkoztak, „kik Latour elfoglalt irományai közül néhány igen érdekes darabot vittek Pestre, melyekben – mint mondták – egy igen respectált márciusi névről is furcsa dolgok foglaltatnak". Mivel Cserző Bence levele október 10-én kelt Parndorfból, az Aula küldötteivel feltehetően előtte nap találkozhattak, így azok legkésőbb 10-én Pestre érhettek. (Információik adták Csernátoni már idézett, a volt miniszterelnök nyilatkozatát követelő írásának indítékát.) Mivel a Bécsből hozott iratok értékét a Honvédelmi Bizottmány is ismerte, Kossuth feltehetően indokoltnak tartotta, hogy közvetve felléphjenek a Batthyány személyét támadó hangokkal szemben. Erre enged következtetni, hogy a kormány hivatalos lapjában, a *Közlöny*ben október 15-én Madarász László a Honvédelmi Bizottmány nevében tudósítást tett közzé a Todorovics elleni hadműveletekről, s abban szerepelt a kormánybiztosok levelének kitétele, miszerint Vidos táborában „gróf Batthyány Lajos nagy erélyességgel működvén, midőn a nemzetőröket Hegyfaluból az ellenség ellen vezette, lova megijedvén és vele együtt elesvén, keze kitörött". A *Nemzeti* ugyancsak 15-én címoldalán az országgyűlésen az előző nap délelőttjén Batthyányról elhangzottakról tudósított. 17-én a *Nemzeti* közölte Madarász két nappal korábbi tájékoztatóját, s ugyanezen a napon mind a *Kossuth Hírlapja*, mind a *Pesti Hírlap* tájékoztatott Batthyány balesetéről. A támadásaival egyedül maradt Marczius 17-én délután a lap élén az aktuális helyzetről elmélkedve módot talált arra, hogy a sorkatonaság átállását akadályozó „Batthyány-féle nyomorúságos politika" káros voltáról ejtsen szót.[7]

Mindezek: az elmúlt két hét sajtóközleményei kellően felkeltették a közvélemény érdeklődését Batthyány közelmúlt tevékenysége és az erről szóló hiteles beszámoló iránt. Ennek ellenére kétségtelenül szenzációt keltett, hogy ezt tőle magától kapták meg. Október 18-án a *Kossuth Hírlap*ja ugyanis közölte a volt miniszterelnöknek egy név szerint meg nem nevezett képviselő barátjához intézett dátum nélküli levelét. Ebben keserűen emlegette, hogy hat nehéz hónap küzdelmei után, mialatt mindent megtett, mit a haza tőle elvárhatott, visszalépve most „az ocsmány árulással veszélyeztetett hazában rejtélyességgel vádoltatik". Mivel sokan leginkább „azon akadnak fönn", hogy mit csinált, s miért volt olyan sokáig Bécsben, Batthyány a

levélben részletesen beszámol tevékenységéről a Lamberggel meghiúsult találkozástól felmentéséig, s hogy ezt követően Sopronba, majd birtokára utazott. A levél hangsúlyozza, hogy Récseynek kifejtette véleményét a törvénytelen bécsi lépésekről, s arról, hogy a történtek után „Magyarországnak nem marad más hátra, mint önvédelemről gondoskodni". Ennek szellemében fogott ő is fegyvert volt jobbágyaival, de a Gondviselés közbeszólt, s „egy szerencsétlen esés következtében jelenleg ágyhoz szegezve tétlenül vesztegelnem kell". Reméli, hogy rövid idő alatt „roncsolt karja" ismét megerősödik, s lehetővé teszi, hogy „a hazát dúló ellenséggel" szembeszállhasson. Befejezésül Batthyány visszatér a személyével kapcsolatos – részben az osztrák sajtóban – megjelent pletykákra, s kijelenti, hogy nem óhajt azokra válaszolgatni. Csak azt szögezi le, hogy soha semmit nem tett minisztertársai beleegyezése nélkül, „olyanokról pedig hallani sem akartam, mik által az 1848-iki törvények megcsonkíttattak volna..."[8]

A levél kétségtelenül szenzáció volt, s a beavatottak rögtön megtudhatták, hogy azt Batthyány Bezerédj Istvánhoz intézte. Bajza József, a *Kossuth Hírlap*jának szerkesztője rövid bevezetőjében közölte, hogy a Hegyfaluból kelt „bizodalmas levelet" Batthyány egy „mind tiszta jelleme, mind hazafisága miatt régóta tiszteletben álló" képviselőnek írta, s azt örömmel közlik, „mert kétes dolgokat világít és gyanúkat hárít el". A *Pesti Hírlap* és a *Nemzeti* – elhagyva Bajza bevezetőjét – október 18-án, a *Marczius* 19-én és a *Figyelmező* 22-én közölte a levelet. A *Marczius Tizenötödike* nagy bevezetést illesztett a közlemény elé, amelynek alapgondolata: „Előttünk a levél világos corpus delicti arra, hogy minden bajunk egyedül a Batthyány Lajos-féle oligarcha factio uralkodásából ered". Ezt követően a Lamberggel való együttműködési szándékot kritizálja erősen, „kit a képviselők háza a haza ellenségének deklarált!" A kemény kritikai hangvételhez október 24-én csatlakozott Táncsics Mihály eddig hallgató lapja, a *Munkások Újsága* is. „Egy Isten hozzád gr. Batthyány Lajosnak" című cikkében Tót Móric (Táncsics Mihály) szélsőséges kirohanást rendezett Batthyány ellen, aki szerinte csak dölyfösségből csatlakozott az ellenzékhez, mert nem lehetett első a pecsovicsok között. Majd egyéni sérelmeit emlegetve rátért a gróf bűnlajstromára. Ezt azután Táncsics saját neve alatt megtoldotta egy lapalji jegyzettel, amely a *Pesti Hírlap* október 22-i száma alapján kiegészíti ezt a „bűnlajstromot". Az Aula, pontosabban Karl Tausenau által Pestre hozott dokumentumokat – feltehetően azoknak csak egy részét – nem a hivatalos *Közlöny*, hanem a *Pesti Hírlap* említett száma publikálta. Ezek között első helyen jelent meg Lamberg pozsonyi dandárparancsnoknak szeptember 10-én hajnalban Latourhoz küldött jelentése magyar fordítása, amelyben Lamberg jelentette, hogy Batthyány 9-én éjjel előterjesztett kérésére sorezredi zászlóaljakat küldött Pestre. Ezek voltak azok az alakulatok, amelyekkel Batthyánynak a 10-éről 11-re virradó éjjel sikerült a fővárosban az erők egyensúlyát biztosítania és a fenyegető kitörést megakadályoznia. Amikor szeptember 13-án Irányi Dániel az országgyűlésben azt kérdezte a miniszterelnöktől, hogy kinek a rendeletére érkeztek ezek a csapatok a városba, Batthyány azt felelte: nem tudja, de kéri a Házat, hogy mentse fel annak vizsgálatától. Jóllehet, a képviselők többsége előtt akkor is ismert volt a miniszterelnök szerepe ez ügyben, s a levél csak megerősítette tudásukat (valamint a Batthyány határozottságáról kialakult nézetüket), Táncsics az árulás bizonyítékát látta benne. Jegyzetében tehát levonta a követ-

keztetést: a Latournál talált levelek igazolják, hogy „Batthyány Lajos ama gaz árulókkal egy kézre dolgozott".

A „hegyfalvi levél" tehát nagy érdeklődést és visszhangot váltott ki – s kétségtelenül alkalmas időben látott napvilágot. Olyan gyorsan követte Csernátoni október 10-én megjelent és nyilatkozatot sürgető írását, hogy nehéz volna véletlennek tekinteni, vagy arra gondolni – mint teszi azt a Batthyány peréről szóló korszakos művében Károlyi Árpád –, hogy a baleset miatt ágyhoz kötött gróf tépelődésének lett volna eredménye ez a levél. Szerencsére fennmaradt Batthyány iratai között Bezerédj válaszlevele, amely sok vonatkozásban felvilágosítással szolgál. Az október 16-i dátumot viselő válasz szerint a címzett aznap éjfél után egy órakor kapta kézhez a „sürgönyt". Ebből következően a levélnek legkésőbb október 14-én már el kellett készülnie, s azt október 15-én hajnalban útnak kellett indítani. (Mint említettük, a publikált szöveg dátum nélkül jelent meg.) Mivel a fővárosi lapoknak két-három nap kellett, hogy eljussanak Szombathelyre, a *Marczius Tizenötödiké*nek pedig egyébként sem voltak vidéki előfizetői, Csernátoni fenyegető felhívásáról Batthyány ilyen gyorsan csak úgy szerezhetett tudomást, ha azt megküldték neki. Nem kétséges, hogy az október 10-én délután megjelent lapot nem posta útján juttatták el a grófhoz, hanem futár segítségével. Ha a levelet vivő személy Széll és Reisig a hegyfalvi balesetről beszámoló jelentésének megérkezése előtt indult, akkor még keresnie is kellett Batthyányt, így lehetséges, hogy a küldeményt csak 14-én kapta meg. Mivel sérült kezével nem tudott írni, a kegyurasága alatti Nyőgér plébánosát hívatta magához, s az is időbe telt. Mindez amellett szól, hogy a Marczius október 10-i példányát viszonylag gyorsan el kellett küldeni Batthyányhoz, s a kezdeményező Bezerédj lehetett. Ez bizonyítja, hogy semmi meglepetést nem mutatott Batthyány levelének vételekor, s azt mint sürgönyt, vagyis gyorsan adott választ nyugtázta. Ez lehetne ugyan a posta útján sürgősen továbbított levél is, de akkoriban a leveleket a postahivatalban kellett átvenni, így azt nem kaphatta volna meg éjfél után a címzett.[9]

Bezerédj válaszából sejthetően Batthyány levele terjedelmesebben foglalkozott az őt ért és a sajtóban megjelent gyanúsításokkal, mint az a publikált változatból kiviláglik. (Igaz, az újságban közölt szöveg befejezése táján három pont jelzi a kihagyást.) De nem szerepelnek a nyilvánosságra hozott változatban a Batthyány által említett, nála lévő hivatalos iratok, amelyet Bezerédj nem a nyilvánosságra tartozónak ítélt, miként azok a magától értetődően kihagyott részletek, amelyekben a gróf kérte, hogy a Pesten lévő fehérneműit küldjék utána. (A válaszlevélből kitetszően Batthyány javasolta, hogy a gyanú elkerülése érdekében a lakásáról megküldött holmikat előtte ellenőriztessék a Honvédelmi Bizottmánnyal.) Nincs nyoma a publikált szövegben végül Batthyány azon meghagyásának, hogy az önigazolás szándékával írott levelét barátja többeknek megmutathatja, sőt – ha jónak látja – a sajtóban is közzéteheti. A válasz mindjárt az elején jelzi, hogy a levelet már számos egyénnek megmutatta, így Deáknak, Klauzálnak, a Honvédelmi Bizottmány tagjainak, név szerint említve Pálffy Jánost, Zsembery Imrét és Kossuthot. Közli ezek egyhangú véleményét, hogy nem hisznek a miniszterelnökre szórt rágalmakban, s külön tolmácsolja Kossuth üzenetét, hogy a veszélyérzet által keltett hangulatban „az ily hullámzatok érintésétül senki, ki kitűnő helyen áll, ment nem lehet". Ez a beszámoló önmagában is jelzi, miszerint Bezerédj természetesnek tartotta, hogy Batthyány tájékoztatóját ne

magánlevélként kezelje. A későbbiekből azonban egyértelmű, hogy felhatalmazása volt a publikálásra. Akkor ugyanis, amikor betegen fekvő barátja terveiről érdeklődik, a válasz így folytatódik: „Mi leveledet illeti, miután sokan olvasták és egymásnak természetesen beszélik, azért is, hogy ez elferdítve ne történjék, és azért is, mert mindent összevéve, a közlésben több jót látok, mint a nem közlésben, beadom a hírlapba, és éppen Kossuthénál gondolom jónak kezdeni..."[10]

Mindent összevetve nem lehet kétséges, hogy Batthyány hegyfalvi levelét nem a spontán felháborodás, hanem a baráti tájékoztatás és ösztönzés szülte. Nem ismerjük Bezerédjnek a levelét vagy üzenetét, amellyel Csernátoni vitriolos írását megküldte, de az feltehetően határozott és azonnali lépést sürgetett, hogy Batthyány tisztázza magát. Lehet, hogy már ekkor kívánatosnak tartotta a volt miniszterelnök visszatérését az országgyűlésre. A hegyfalvi levélre adott válaszából – mint erre még visszatérünk – ez egyértelmű volt. Batthyány feltehetően már levele megírása előtt eldöntötte – talán már akkor, amikor csatlakozott a Todorovics horvátjai ellen szerveződő táborhoz –, hogy itthon marad, s nem hagyja el az országot. A döntést szülhette a kényszer is, hiszen feleségével és három kisgyermekével a gróf jó lélekkel nem indulhatott egyetlen irányba sem, hogy ne ütközzön idegen csapatokba. (A Graz felé történő utazás lett volna a legkézenfekvőbb, de Batthyány arról kellően informált lehetett, hogy a stájer határt Nugent tábornok alakulatai őrzik.) Azt pedig tudnia kellett Batthyánynak, hogy ha itthon marad, nem szabad válasz nélkül hagynia a rágalmakat – még akkor sem, ha a politikai életbe nem kíván visszatérni. De idegen is lett volna a gróf személyiségétől, hogy szó nélkül hagyja a méltánytalanságokat: a bécsi politikai körökkel való együttműködés vádjait azok után a megalázó sérelmek után, amelyek akár szeptember elején Deák kíséretében, akár október elején őt magát érték.

A hegyfalvi levél mögött még nem kell feltételeznünk a politikába való visszatérés szándékát. Bezerédj október 16-i válasza azonban bíztató volt, s Batthyány annak kézhezvétele után komolyan mérlegelhette annak információit és érveit. Mivel a sérült kezű gróf – ha nagy levelező lett volna is – ezekben a napokban nem nyúlt tollhoz, feltehetően nem adott választ barátja kérdésére, hogy mit tervez. Legalábbis ezekben a napokban nem, így csak találgatásokra vagyunk utalva, hogy nyolc napi pihenés után október 20-án, de legkésőbb 21-én hajnalban miért jelent meg a Parndorfban állomásozó magyar seregnél. Móga rövid utóiratban csak azt jelentette a hadügyminisztériumnak hogy a gróf sérült karral „bevonult a hadsereghez". Feltehetően ekkor Móga még nem tárgyalt Batthyányval, így nem ismerte szándékát. Batthyány erről az útjáról perében azt vallotta, hogy azért ment a táborba, mert Sopronban őt Jellasiccsal való együttműködéssel vádolták, s ezt akarta tisztázni. Móga kihallgatásakor úgy nyilatkozott, hogy Batthyány magánemberként nagy segítségére volt abban, hogy az október 21-i, a határon történt átkelés után másnap a visszavonulás tényét elfogadtassa. Móga szerint ezt követően nem találkozott a volt miniszterelnökkel. Mindez azt valószínűsíti, hogy Kossuth érkezésének hírére – aki ekkor már Pozsonyban volt – Batthyány október 22-én elhagyta a tábort. Nem látszik valószínűnek az, hogy Windisch-Grätz seregével szemben harcolni akart volna, hiszen ez ellentétben állott a hadseregből való kilépésekor vállalt kötelezettségével. Eltávozásának nem oka, csak siettetője volt Kossuth megjelenése a Lajta menti tá-

borban. Így legendának kell minősítenünk azt a Görgey István által közölt állítást, hogy Artur bátyja Parndorfban találkozott volna a gyalog köznemzetőri egyenruhát viselő gróffal, aki – nyilatkozata szerint – így kívánta kötelességét teljesíteni. Valószínűsíthetően Batthyány nemcsak felkötött karral, de fegyvertelenül jelent meg.[11]

Batthyánynak a táborban tett rövid látogatását tehát a hegyfalvi levéllel kezdett tevékenység: a vádakkal és rágalmakkal való szembeszállás folytatásának tekinthetjük. De Batthyány a sajtóból tudhatta azt is, hogy a Honvédelmi Bizottmány küldötteként Pázmándy, a képviselőház elnöke a táborban tartózkodik. A vele való találkozás pedig alkalmat kínált az általános politikai helyzet megbeszélésére, valamint annak tisztázására is, hogy a naponta friss információkkal ellátott politikus miként nyilatkozik Bezerédjnek Batthyányt a fővárosba való visszatérésre ösztönző tanácsairól.

Batthyány visszatér az országgyűlésre

Csernátoni támadása és a feltételezett baráti figyelmeztetés Batthyányt nyilatkozatra késztette. Ennek kézhezvétele után Bezerédj azonnali válasza nemcsak helyeslést és információkat tartalmazott, hanem erőteljes bíztatást is, hogy rávegye Batthyányt a fővárosba és a politikába való visszatérésre. A baráti válasz, amikor a felsorolt politikusok bizalmát tolmácsolta, egyben kétségtelenné tette, hogy Bezerédj tárgyalt is az érintettekkel Batthyány esetlegesen megújuló közéleti szerepléséről. Erről még Kossuthtal is szót válthatott, mert a levél ezt mondja: „Úgy látom, Kossuth is óhajtaná, hogy te minél hathatósabb működésbe lépj; ő Erdélyt említette ma, hol nem jól állanak a dolgok – és te általad reménylené leginkább helyreállíthatóknak."

Nem valószínű, hogy Batthyányt Kossuthnak ez az elképzelése lelkesítette volna, hiszen az nemcsak egy igen nehéz – és a központból eltávolító – működési területet ajánlott, de feltételezte azt is, hogy a grófnak azt a Vay Miklóst kellene erdélyi biztosi munkakörében felváltania, akinek utódául történt kinevezését ő ellenjegyezte, de aki a miniszterelnökséget nem vállalva visszatért korábbi megbízatásához. Ha Kossuth ötlete Batthyány számára elfogadhatatlan volt is, elgondolkodtathatta az, amit barátja a közvéleményről írt: „A közönség előtt is amennyire én látom és mások is bizonyítják, jó animatio van erántad, és bizonyára minél inkább tornyosulni fognak a veszélyek, a te személyességednek kelendősége, szükséges volta inkább fogja magát éreztetni." Mindezt azért hangsúlyozza, folytatódik Bezerédj levele, hogy meggyőzze barátját: mielőbb Pestre kell jönnie. „Itt magad szemeivel látván a dolgokat – hangzik az érvelés – és hatván közvetlen azok alakulatára, folyamatára, legjobban fogod megválasztani az utat, melyet kövessél, a hatáskört, melyben működjél." Még ha a táborba akarna is menni Batthyány, a sebesülése is amellett szól, hogy először a fővárosba jöjjön, mielőtt bármi mást tenne.

A hosszúra nyúló levél végén Bezerédj szóvá tette Batthyány lemondó nyilatkozatának azt a részét, amelyben elítélte a Háznak Lamberg elleni határozatát, majd foglalkozott képviselői lemondásával. Jelen esetben csak ez utóbbi észrevétel az érdekes, amely kifogásolja Batthyány október 2-án kelt nyilatkozatának következő mondatát: „Egyben lemondok képviselői állásomról is, hogy alkalmuk legyen választóimnak politikai eljárásomról ítéletet hozni." Bezerédj szerint, ha barátja nem kívánja

politikáját megváltoztatni, akkor miért akarja kérni választóinak véleményét? Mivel pedig Batthyány a képviselőségtől való visszalépését csak a miniszterelnökségről való lemondással együtt emlegette, s arról azóta nem nyilatkozott, „hiszem és remélem – folytatódik a levél –, hogy nem mondottál le, és nem is fogsz lemondani".

A baráti levél tehát azt sugallta, hogy Batthyány nyugodtan semmisnek tekintheti lemondását a képviselői megbízatásáról, hiszen az nem került nyilvánosságra. Mivel pedig a gróf lemondó nyilatkozatát Pázmándy Dénes, mint a Ház elnöke nem publikálta, joggal tételezhetjük fel azt, hogy október 3-án vagy 4-én a képviselők zárt ülése számított arra, hogy a volt miniszterelnök, mint képviselő, visszatér soraikba. (A *Figyelmező* már idézett jelentése azt is sejteni engedi, hogy voltak olyan vélemények, amelyek a miniszterelnöki lemondást sem tartották elfogadhatónak.) A levélnek ez a kitétele azt is világossá teszi, hogy milyen előzmények után érkezett Batthyányhoz 5-én Bécsbe a Pázmándy és Bezerédj által küldött futár. A kormány visszavételéről természetesen szó sem lehetett, s Batthyány nyilván ennek megfelelően nyilatkozott. Az országgyűlésre azonban ezek szerint várták Batthyányt, mert lemondását meg nem történtnek tekintették s ez a mérvadó mérsékelt politikusok között általános vélemény volt október közepén is. Az ex-miniszterelnökre hatott ugyan a baráti levél, elhatározta a visszatérést, de nem fogadta el a képviselőház gesztusát. Ez idegen is lett volna egyéniségétől. Nem utazott azonnal a fővárosba, mint ezt Bezerédj sürgette, hanem előbb a táborba ment. Feltehetően csak a Pázmándyval való találkozó után adott választ – s ebben kitartott a lemondás és az új választás mellett. Ezt sejteti, hogy a Ház elnöke november 9-én röviden közölte Batthyány lemondását. A hír november 11-én megjelent a *Közlöny*ben. Megnyílt az út az új választás előtt.

A képviselőház elnökének tájékoztatása alapján Vas megye középponti választmányi ülése a megürült sárvári kerületben december 6-ára tűzte ki az új választás időpontját. Perében Batthyány azt vallotta, hogy a jelölés és az újraválasztás után a mandátumot saját biztonsága érdekében nem utasíthatta vissza. A felségárulás vádjával terhelten a volt miniszterelnök számos esetben joggal hivatkozott kényszerhelyzetére, de a jelen esetben ez nem állott fenn. Az ismertetett előzmények alapján jogos a feltételezés, hogy Batthyány politikai küldetéstudatból kívánt ismét csatlakozni az országgyűléshez. (A képviselői megbízatás egyébként védelmet biztosított neki, amint hivatkozott is erre vallomásában.) Mivel újraválasztásában bizonyos lehetett, s közelről akarta látni a fővárosi politikai fejleményeket, még november végén visszatért Pestre. Kihallgatása során azonban ezt érthetően elhallgatta, mivel az országgyűlésen még nem volt joga megjelenni, de a vádakat hallva tarthatott attól, hogy felelőssé teszik a Ház december 7-i végzéséért is, amely Ferenc Józsefet trónbitorlónak nyilvánította.[12]

A gróf megérkezése nem maradt észrevétlen. Elsőnek a *Figyelmező* jelentette hírei között november 29-én: „Gr. Batthyány Lajos, volt min. elnök felgyógyulván kar-sebéből, a napokban Pestre érkezett és a lovas nemzetőrseregbe állott közvitéznek." Rövidesen az is köztudottá vált, hogy folyamatban van Batthyány újbóli megválasztása. Ennek híre plebejus indulatokat váltott ki Táncsicsból, aki lapjának december 1-i számában igen keményen megtámadta a volt miniszterelnököt. Csernátoni „Mákvirágok" c. rovatához hasonlóan a *Munkások Újságá*nak volt egy „Őr,

vigyázz!" címet viselő állandó rovata. Ebben hangzott el a goromba fenyegetés, miszerint a gróf, ha választói előtt „megjelenni merne", a következő választ kapná: „Kotródj, mert hasba lőlek!" A durva támadás a *Marczius Tizenötödiké*nek is sok volt, s még aznap tiltakozott is Táncsics kirohanása ellen. Leszögezve, hogy ők nem „buzgó adorátorai" Batthyány Lajosnak, de az ilyen sommás elmarasztalást hibának tartják, mert a nép nem azt érti belőle, hogy a volt miniszterelnöknek „elhibázott politikája ejtette a hazát veszedelembe", hanem azt, hogy a gróf „szándéka szerint" volt áruló. Lapjának következő, december 5-i számában Táncsics „tréfának" minősítette saját megnyilatkozását, és kijelentette: „Mi a veséket nem vizsgáljuk, azt csak Isten teheti; mi csupán mondottuk, hogy Batthyány veszedelembe ejtette a hazát; szándékosan-e vagy készakarva? azt mi nem tudjuk, nem is állítottuk." Táncsics szemrehányást tett egyidejűleg a *Marcziusnak*, hogy a kitétel ellen valójában csak azért tiltakoztak, mert az ő lapja „a nép között forog", s szerkesztőtársai, úgy látszik, a népet „valami otromba csordának" tekintik. Megígérte, hogy erre a kérdésre még visszatér, de az események már érdektelenné tették azt, s így nem került rá sor.[13]

Talán folytatódik a Batthyány személye és politikája körüli vita, ha nem érkezik híre Ferenc József trónralépésének. Az országgyűlés december 6-án kezdte ennek tárgyalását, s ugyanezen a napon jelent meg a *Közlöny*ben István nádor hírhedt március 24-i bécsi előterjesztése, amelyben a magyar forradalommal szembeni eljárásra adott tanácsokat. Ugyanezen a napon volt a sárvári választókerületben a választás, de eredményéről Batthyány december 9-én még nem értesült, mint jelzi ezt feleségéhez ekkor írott levelében. Zarka Sándor alispán december 7-én továbbította a belügyminisztériumhoz a gróf előző napi egyhangú megválasztásáról szóló jelentést, s az 9-ére jutott el Pestre. Ezt követően megérkezett Batthyány megbízólevele is, amiről december 13-án tájékoztatták a Házat. Egyidejűleg a gróf is megjelent az országgyűlésen – természetesen egyelőre még csak a karzaton, hiszen megbízólevelét előbb az igazoló választmánynak kellett megvizsgálnia. A december 14-i lapok között mind a *Pesti Hírlap*, mind a *Pesther Zeitung* szerint a hír hallatán egyesek éljent kiáltottak, mások pisszegtek. A radikálisokhoz közel álló, Ábrányi Emil által szerkesztett *Jövő* „Budapesti tükör" c. rovatában részletesebben foglalkozott a fejleményekkel. „A tegnapi ülés – írja a tudósító (Tölteny Miklós) – felvillanyozta egy kissé táblabíráinkat szokott apáthiájokból. Jelenté ugyanis az elnök a háznak Batthyány Lajos újbóli elválasztását képviselőnek a sárvári kerületből. – A balközép éljenez!" További rövid eszmefuttatás után a lap felveti a kérdést: „Mit jelent ez az éljenzés? igazolást, rokonszenvet Batthyány politikája iránt...?"[14]

Batthyány fogadtatása tehát korántsem volt olyan lelkesen egyöntetű, mint azt Bezerédj ígérte. Igaz, közel két hónap telt el azóta, s a trónváltozás híre tovább csökkentette a kiegyezésben bízók számát, s növelte a radikálisok táborát. Batthyány már a 9-én feleségéhez írott levelében jelezte, hogy nem azt találta, amit várt. Három nappal korábbi választási eredményéről még semmit nem tud, „és most már hidegen is hagy – írja –, mert most minden képviselő csak a nagy országgyűlési zérus tényezője". (A levél azt is szóvá tette, hogy Pesten árulónak kiáltják ki, míg Bécsben őt teszik felelőssé Latour haláláért.) Ugyanakkor a volt miniszterelnök megjelenése a fővárosban, nem is titkolt kritikai megjegyzései, amelyek a Kaszinóban vagy baráti nyilvánosság előtt hangzottak el, érthetően foglalkoztatták a baloldalt, amelynek új

szócsövéül szolgált a már idézett *Jövő*. December 15-én ebben intézett nyílt levelet a Honvédelmi Bizottmányhoz Madarász József, aki Kossuth előző napi országgyűlési beszédéhez csatlakozott, amely – többek között – a kormánybiztosok számának csökkentéséről nyilatkozott. Kevés, de erélyesebb biztost követelve, gyakorlatilag Batthyányt támadta, amelyre az Erdélyből érkező rossz hírek adtak alkalmat: „Lássák önök, mindenki azt beszéli, hogy ne bízták volna a Királyhágón túli részt Vayra, akit István nádor annyira szeretett, s egy más egyén által miniszterelnökké neveztetett ki..." A Madarász Józseftől megszokottan nehézkes írás arra figyelmeztet, hogy tanulni kell a „leléptetett" Batthyány- kormány hibáiból, bízni kell abban, hogy a „veres pártnak" van elég erélyes embere. Tudta ezt Batthyány is, állítja Madarász, de jobbnak tartotta „a volt pecsovicsokat símogatni, bennük alázatos szolgákat reménylve, mint az elhatározott szélső baloldal embereivel csatlakozni". A támadást nem értékelhetjük másként, mint lejáratási szándékot. Vagyis a baloldalt a radikalizálódó közhangulat közepette is aggasztotta a mérsékeltek szemében még mindég tekintélynek örvendő Batthyány megjelenése, várható országgyűlési szereplése.

A kortárs Horváth Mihály elmondja, hogy Batthyány megérkezése bátorságot öntött az országgyűlés nyilvános ülésein megnyilatkozni nem merő képviselőkbe. Az így szerveződő „békepárt" vezetőjének tekintette a volt miniszterelnököt, aki például a Kaszinó nyilvánossága előtt éles szavakkal kritizálta a politikai vezetést, sőt a Honvédelmi Bizottmány egyes tagjaival heves vitába keveredett. A vita tárgya elsősorban az országgyűlés december 7-i, Ferenc József trónralépését elutasító határozata volt. Batthyány – írja Horváth Mihály – „abban egyezett meg pártfeleivel, hogy az ügyek folyamatát figyelemmel kísérjék, s az első kedvező alkalommal kísérletet tegyenek a határozat ellen". Ennek érdekében a gróf elsődleges célja az volt, hogy a Házban megfelelő többséget hozzon létre Kossuthtal és híveivel szemben. Erről Batthyány Kázmér lakásán folytak megbeszélések, ahol a volt miniszterelnök – mint vallomásában elmondta – Kazinczy Gáborral, Kovács Lajossal, Somogyi Antallal és más képviselőkkel több megbeszélést tartott. Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy Madarász László a hír hallatán a rendőrséget megbízta Batthyány figyelésével. Az utókorban az sem kelthetne meglepetést, ha bebizonyosodna a sejtés, hogy a gróf politikai ellenlábasai késleltették mandátumának verifikálását, hogy ezzel akadályozzák hivatalos megjelenését az országgyűlésen. Ezt a gyanút az kelti fel, hogy amíg Batthyány megbízólevelét december 13-án továbbították az illetékes bizottságnak, az a maga igazoló jelentését december 29-én terjesztette be, egyidejűleg jelentve a jóváhagyást Molnár György Pest városi képviselő mandátumáról, amelyet csak december 23-án nyújtottak be verifikálásra.[15]

Bármiképpen volt is, az országgyűlésre visszatért ex-miniszterelnök Pestre történt megérkezése után több mint egy hónappal, megbízólevelének benyújtása után több mint két héttel, csak december 30-án kapott jogot arra, hogy a Ház munkájába bekapcsolódjék. Ekkorra már a Windisch-Grätz parancsnoksága alatt offenzíváját december 16-án megkezdett osztrák fősereg jelentős sikereket aratott. Görgey feladta Győrt, Perczel elvesztette a móri csatát. Az ellenség a fővároshoz közeledett, s nyilvánvaló volt, hogy a kormánynak menekülnie kell. A móri verség december 30-án volt, de még ennek híre meg sem érkezett, amikor Somogyi Antal az országgyűlés ülésén azt javasolta, miszerint a Honvédelmi Bizottmányt szólítsák fel, hogy számol-

jon be az ország helyzetéről. Az indítványból határozat lett, Kossuth nyilatkozatát még aznap vagy a következő napon várták. Sejthető volt, hogy a beszámoló mind a Bizottmány, mind a képviselők elköltözését fogja javasolni. Ebben a helyzetben a képviselők jogaiban megerősített Batthyány – mint Horváth Mihálytól tudjuk – azonnali akcióra szánta el magát. Híveivel Kovács Lajos szállásán tanácskozott, s ott megfogalmazott célkitűzése az volt, hogy egyrészt küldjön az országgyűlés teljhatalommal felruházott békeküldöttséget az ellenség táborába, másrészt hogy az országgyűlést – vagy legalább jelentős részét – megkísérelje visszatartani Pesten. Ha ez utóbbi próbálkozás sikerül, a főváros eleste után a visszamaradt képviselők „csonka parlamentje" az osztrák szuronyok árnyékában törvénytelennek deklarálhatta volna az elmenekült Honvédelmi Bizottmány tevékenységét, sőt létét is. Jóllehet, ez valószínűleg nem vetett volna véget a nemzeti ellenállásnak, de azt jelentősen meggyöngítette volna.

A körülmények ismeretében megállapíthatjuk: Batthyánynak ez a kísérlete az azonnali kapitulációt irányozta elő a még eséllyel kecsegtető ellenállás helyett. Úgy tűnhet, hogy az ellenzék főrendi vezére, az alkotmányos átalakulás egyik kiharcolója és az új törvényeknek az udvarral szemben oly elszánt védelmezője e válságos órákban szembefordult eddigi politikájával, és a dinasztia oldalára állt. Kellő megfontolás alapján azonban nehezen tartható fenn a volt miniszterelnökkel szemben az árulás, vagy finomabban a pálfordulás vádja. Batthyány 1848 áprilisától az újonnan megteremtett alkotmányos alapon – Kossuthtal egyetértésben – az ország minél nagyobb önállóságára törekedett, de nem akart elszakadni az Osztrák Birodalomtól. Nem engedett Jellasics zsarolásának, s ősszel a kiéleződött helyzetben vállalta a fegyveres ellenállást a horvát invázióval szemben. Az önvédelem érdekében tétovázás nélkül megsértette a királyi felségjogokat is, amikor az országgyűlés újoncozásról és pénzkibocsájtásról szóló törvényeit szentesítés nélkül – annak megtagadása után! – végrehajtatta. A Birodalom teljes katonai erejével szembekerülve azonban úgy vélte, hogy a készületlen ország nem tudhat azzal eredményesen szembeszállni. A fegyveres vereség a teljes jogfosztottsággal fenyegetett – kísérli meg Batthyány elképzelésének magyarázatát Horváth Mihály – „míg a hatalom előtti kényszerült meghajolás, engedékenység által" a nemzet legalább jogainak egy részét megmentheti. A békekísérlet sikerére nem sok esély volt, de a pillanat az utolsó alkalomnak tűnt, amikor egy ilyen lépés nem volt eleve reménytelen. Hozzátehetjük még: gyors döntésével és a közhangulattal szembeszegülő bátor fellépésével Batthyány hű maradt önmagához, a miniszterelnöksége idején megismert magatartásához.

A döntő lépés pillanata december 31-én érkezett el, amikor Kossuth délelőtt zárt ülésre hívta össze a képviselőket, hogy megtartsa kért tájékoztatóját a katonai helyzetről. Megerősítve a móri vereség hírét, javasolta, hogy mind a Bizottmány, mind az országgyűlés települjön át Debrecenbe, hogy a fővárost ne tegyék ki a harcok pusztításának. Hunfalvy naplója szerint az országgyűlés eltávozása ellen Batthyány és Bezerédj felszólaltak, míg Deák választ várt Kossuthtól: hiszi-e azt, hogy a főváros elvesztése után sikerül az országot védeni, s lesz-e arra elegendő pénz. Kossuth igenlő válasza után Hunkár Antal veszprémi főispán lelkesítő felszólalása hangzott még el, majd határozat született, hogy délután ötre a végleges döntés érdekében mindkét házat zárt ülésre hívják össze. Mivel ezekről az ülésekről nem

készültek jegyzőkönyvek, csak Hunfalvy szűkszavú naplójára támaszkodhatunk. Ennek alapján megállapítható, hogy a küldöttek ellenszegülés nélkül fogadták el: az országgyűlés tagjai másnap reggel vasúton hagyják el a fővárost. Ezt követően vitatták meg Batthyány javaslatát, hogy küldjön az országgyűlés küldöttséget Windisch-Grätzhez, amely békét, vagy legalább fegyverszünetet eszközöljön ki a hercegtől. Akadtak, akik a tervet elvetették, de Kossuth – bár nem bízott sikerében – nem ellenezte azt. (Horváth Mihály szerint az őszi hónapokban több békekísérletre került sor, de egyszer sem a képviselőház nevében.) Megtörtént a békeküldöttség tagjainak kijelölése is, amelynek során – Batthyány mellett – Majláth György országbíróra, Majláth Antal volt udvari kancellárra, Deák Ferencre és Lonovics József egri érsekre esett a választás. Deák megkísérelte, hogy a küldöttség számára egyértelmű utasítást kapjanak, de – Hunfalvy szerint – az egyezkedés feltételéül csak „az ország szabadsága, jóléte, becsülete" hangzott el, mint követelmény.

Mivel a móri vereségről s általában a kritikus katonai helyzetről a főváros lakossága is értesült, a nyilvánosság tájékoztatására a zárt ülés az esti órákban nyílttá változott. Ez azonnal Pálfy János alelnök tiltakozásával kezdődött, aki egy felsőházi tag és egy képviselő elfogása miatt interpellálta Madarász Lászlót, aki kijelentette, hogy intézkedett az illetők szabadonbocsájtásáról. Batthyány ezzel nem elégedett meg, hanem követelte, hogy a Ház jelöljön ki küldötteket tagjaiból, akik a gyűlésbe hozzák az elfogottakat, hogy személyesen adjanak felvilágosítást. Ezt követően adta meg az elnök a szót Kossuthnak, hogy immáron a karzatok előtt tartsa meg beszámolóját, és indokolja, hogy miért javasolta a kormány és az országgyűlés Debrecenbe költözését. Témánk szempontjából most csak az az érdekes, hogy Kossuth ezt követően nyilatkozott „a béke megajánlásának indítványa" ügyében, amely – mint mondotta – a tanácskozás közben merült fel. Eszerint az ország védelmi háborút folytat, nem akar új szerzeményeket, csak megtartani azt, amire a király megesküdött. Ha a nemzet igazságos és törvényes jogait „méltányos kiegyenlítés" útján biztosítani lehet, az jó megoldás lenne. Bár nem bízik a sikerben – mondotta –, nem ellenzi, hogy az országgyűlés ilyen kísérletet tegyen. Kossuth rövid nyilatkozatának lényege az volt, hogy a megválasztandó küldöttek nem tekinthetők olyan megbízottaknak, akik az országgyűlés jóváhagyása nélkül „a speciális feltételeket megköthetik", mert ahhoz akkor részletes utasítás kellene, az pedig „az alkura nem jó eszköz". A küldöttek tekintsék utasításnak a már elhangzottakat, miszerint „köttessék béke Magyarország szabadságának, becsületének és jóllétének megóvására".

Kossuth után rögtön felszólalt Batthyány. Kijelentette, hogy a küldöttség kérdéséhez nem kíván hozzászólni, mert „az félig-meddig eldöntöttnek tekinthető". A kérdés az, hogy mi történjék az országgyűléssel. Szerinte ugyanis nehézséget jelentene az, ha mind a kormány, mind az országgyűlés eltávozna – miközben a küldöttség eljár megbízatásában. A kormánynak el kell mennie, „hogy minden akadály nélkül biztosan intézkedhessék". A nagylétszámú országgyűlés költözése azonban akadályozná magának a kormánynak a mozgását. Célszerű volna tehát, ha a képviselők maradnának, de a kormányt utasítanák, hogy „rögtön távozzék Debrecenbe, és ottan biztonságban intézkedjék azokra nézve, mik a nemzet védelmére megkívántatnak". Batthyány érvelése szerint az országgyűlésnek meg kellene várni az általa kiküldött bizottság jelentését, s annak eredményétől függően határozni a további teendőkről.

„A nem reménylett esetben pedig – utalt a gróf az esetleges visszautasításra – tőle fog függni, vajon in corpore át kívánja-e magát helyeztetni Debrecenbe... vagy pedig magát prorogálni fogja-e addig, míg az idők olyanok lesznek, hogy hatásköre biztosabb leend." Az érvelés logikája nem vitatható, hiszen a képviselők dolga, hogy az általuk kiküldött bizottság jelentését meghallgassák, s annak kimenetelétől függjön döntésük. A visszamaradó országgyűlésnek azonban az osztrákok bevonulása után nem lett volna szabad választása a Debrecenbe költözés vagy az elnapolás között – mint azt Batthyány feltételezte. Igen valószínű, hogy a képviselők összeülését sem engedték volna meg az osztrák katonai hatóságok, mivel a törvénytelennek tekintett országgyűlést az uralkodó már október 3-án feloszlatta. Ez nyilván minden képviselő és jelenlévő számára világos volt, így a feszült helyzetben a nyilvánosság előtt megszületó döntés kimenetele nem volt kétséges. Csak azt nem lehetett előre megmondani, hogy Batthyány elvbarátai közül hányan vállalják a nyílt kiállást vezérük javaslata mellett.

Batthyány után elsőként Bezerédj István kért szót, aki a békekísérletet mindenképpen hasznosnak ítélte, bármi legyen is a következménye. Az országgyűlés azonnali távozását ő is aggasztónak tekintette, s támogatta az előtte szóló által javasolt „közvetítői módot". Majd Madarász László beszélt meglehetősen hosszan. István nádor irományaitól és Schwarzenbergtől indulva jutott el a lényeghez, miszerint csak az országgyűlés elmenetele biztosítja, hogy az országban továbbra is „egy törvényes constituált hatalom legyen". A Honvédelmi Bizottmány és az országgyűlés elválasztása – folytatódott Madarász érvelése – kimondaná a halálos ítéletet az ország felett. Az egyezkedéstől nem várt semmit, ám kísértsék azt meg, de az országgyűlés és a kormány maradjon együtt. „Kívánom tehát – fejezte be drámaivá fokozódott hozzászólását Kossuth hű szövetségese –, hogy öszvetett vállakkal, mi kik képviselők és magyarok vagyunk, küzdjünk a hazáért; azt, ki a másikat elhagyja, lője főbe a legközelebbi."

Madarász fenyegető hangvételű megnyilatkozása után Simonyi Ernő ellenezte a küldöttséget, mivel attól semmi eredmény nem várható. Majd Perényi Zsigmond társelnök (ti. a felsőház alelnöke) szólt, aki helyeselte a békekísérletet, de egyébként ellentmondott Batthyánynak, mert szerinte a Honvédelmi Bizottmány csak akkor működhet sikerrel, ha együttmarad az országgyűléssel. Mérsékelt megnyilatkozása után ismét egy radikális hozzászólás következett: Hunkár Antal veszprémi főispán, aki a Ház és a bizottmány azonnali együttes eltávozását sürgette, mert másnap az ellenség már Buda alá érhet. Követelte, hogy egyetlen képviselő se maradjon el, s másnap reggelre tűzzék ki az indulást. A gyülekezőhelyen „evidentiában kell tartani, hogy ki lép a vasútra; fel kell olvasni a követek neveit, és aki nem lesz ott, az halál fia".

Amikor Hunkár a békekísérletre kiküldendő választmány összeállítását sürgette, Batthyány ismét felszólalt. Kijelentette, hogy ha a Ház más véleményen van a Bizottmány és az országgyűlés szétválasztásáról, szívesen visszaveszi indítványát. Ugyanakkor visszautasította Madarász kitételét a gyávákról, s Hunkár terrorisztikus indítványát nem tartotta helyesnek. Az országgyűlés a feladatok megbeszélésére ült össze, s mielőtt a maradás vagy elmenetel kérdésében döntött volna, nem lehet halálos ítélettel fenyegetőzni. Ha a képviselőket lelkiismeretük és becsületérzésük

nem készteti elutazásra, ha őket Debrecenbe szuronyokkal kell kísérni, „akkor ott – mondotta Batthyány – nem lesz országgyűlés, és ez nem nevelendi a Honvédelmi Bizottmánynak tekintélyét". Szereti véleményét nyíltan kimondani, s szerinte ez a kényszerítés nem méltó a törvényhozáshoz. Batthyány után ismét Bezerédj szólt, s látva, hogy az visszavonta indítványát, ő is visszakozott. Ha az országgyűlés úgy ítéli meg – mondotta –, hogy rögtöni távozásuk sem a fővárosra, sem a hadseregre nem lesz rossz hatással, egyéni nézetét aláveti a többségi véleménynek. Azt azonban a testület méltóságával ellenkezőnek tartaná, ha kényszerítésről hoznának döntést, mert „az elmenetelre a képviselői tagságnak már felfogása mindenkit kötelez".

Ekkor Kossuth ismét beleavatkozott a vitába. Kijelentette, hogy neki, akinek vállán a legnagyobb felelősség van, olyan ember szolidaritása nem kell, kit „bottal kell odaverni". Szankció egyébként sem szükséges, mert az országgyűlés engedélye nélkül nem maradhat el senki. Majd tompítva Hunkár követelésének élét, hosszan válaszolt Bezerédjnek arról, hogy mi célja van a kormány és képviselők együttes áttelepülésének, s az miért lehet megnyugtató Pest városa polgárainak. Végül, jelezve, hogy a vita már lezárható, kérte a vegyes ülés résztvevőit, hogy maradjanak együtt még addig, amíg a Ház határozata elkészül, hogy az másnap a Közlönyben megjelenjen, s a közvélemény tájékozva legyen, hogy „az ország szabadsága nincs feladva". Ekkor a Ház elnöke, Pázmándy kijelentette, hogy ellenvélemény nem hangzott el, így kimondhatja, hogy néhány tagból álló küldöttséget menesztenek az ellenséges táborba, hogy „az ország szabadságának, becsületének és jólétének alapján fegyverszünetet, s ha lehet, békét eszközöljön". A helyeslő zúgásra ezt végzésnek jelentette ki, majd ismertette az öt nevet, amelyet a zárt ülésen már jóváhagytak. Ami a képviselők és a Bizottmány együttes költözését illeti – érvelt Pázmándy –, szintén nem kell szavazásra bocsájtania, mert az ellene tett indítványt visszavonták, így végzésként mondhatja ki, hogy mind az országgyűlés, mind a Honvédelmi Bizottmány „Budapestről a jelen nyomasztó körülmények miatt Debrecenbe áttétetik". Pázmándy magatartása, amivel a szavazást elkerülte, teljesen érthető, ha figyelembe vesszük a képviselők többségének és a karzatnak a hangulatát. Eljárásával ugyanis mind a maga, mind a többi visszamaradni akaró számára megkönnyítette a helyzetet, mert azt nem vethették a szemükre, hogy az esetleges igen-szavazat után is a fővárosban maradtak.

Itt esetleg véget is érhetett volna az ülés, ha közben elkészül a határozat szövege. Bár az ismét szólásra jelentkező Perényi Zsigmond feltehetően megteszi észrevételeit a határozat beterjesztése előtt. Elnöktársa szövegezéséhez szólt ugyanis hozzá, kifogásolva azt, hogy Pázmándy szerint a küldöttek az ellenséges sereg vezéréhez menjenek „alkudni". Szerinte az ellenség fővezérével csak fegyverszünetről kell tárgyalni, s onnan a küldöttség „menjen aztán tovább Ferenc Józsefig". Perényi hozzászólásának második része nem volt ilyen súlyú, de Batthyányt személy szerint érintette. Perényi sokallotta „a hat vagy hét tag kinevezését" (amiről egyébként nem is volt szó!), majd így folytatta: „nyíltan kijelentem, hogy van a felolvasott tagok közt olyan is, kit én nem küldenék oda, nem azért, mintha nem bíznám benne, s nem érdemelné meg a Ház bizalmát, hanem némely körülményeknél fogva, így például gróf Batthyány Lajost én megkímélném". Szerinte elég négy tag, s különben is – tett hozzá Perényi egy nem meggyőző érvet –, Batthyányt azért kell megkímélni, mert ő

volt a kezdeményező. Ez a hozzászólás tehát Batthyánynak a küldöttségből való kihagyására – megkímélésére – irányult, de nem barátságtalan indulatból fakadt. A „némely körülmények" alatt a volt miniszterelnökkel ellenséges osztrák udvari és katonai köröket kellett érteni, s feltehetően azt a híresztelést, amely Batthyányt részesnek tartotta Latour tragédiájában. Ivánka Zsigmond Hont megyei képviselő lehet, hogy nem gondolta ezt végig, s csak a maga szempontjaira figyelt. Nem is Batthyány személye ellen szólalt fel, hanem helyeselve a kislétszámú küldöttséget, egyben azt kifogásolta, hogy a kijelölt bizottságban a képviselőháznak csak egyetlen tagja van: Deák Ferenc.

Perényi jószándékú javaslatát Batthyány nem méltányolta, nyilvánvalóan azért, mert sejthető kellemetlenségektől akarta őt megkímélni. Ha az ellenség táborába neki átmenni veszélyt jelent, akkor a meghátrálás gyávaság. Ezt a bélyeget Batthyány büszkesége nem viselte el, s az arisztokrácia becsületkódexe szerint nem is volt szabad elviselnie. Érthető tehát, hogy Ivánka rövid felszólalása után rögtön megkérdezte: mi oknál fogva indítványozta „tisztelt barátja" az ő megkímélését? Majd így folytatta: „ha ez valami oly ok, mely az én személyes bátorságom (értsd: biztonságom) vagy más kényelmem iránti tekintet volna, kijelentem, hogy én igen szívesen fogok szolgálni; kellemetlenséget és veszedelmet nem ismerek a haza szabadsága körül. Ellenben ha az én személyem mint persona ingrata talán nehezítené a dolgot, szívesen elállok". (A jegyzőkönyv szerint egyesek menjen, mások maradjon felkiáltással kísérték Batthyány szavait.) Perényi ekkor Batthyány iránti tiszteletére hivatkozva megkísérelte kifejteni fenntartásának okait, illetve – ha a jegyzőkönyv jól rögzítette szavait – kijelentette, hogy ha arról volna szó, amire a gróf utalt, kötelességének tartaná kifejteni, miért kívánta volna barátját úgy tekinteni, mint persona ingratát. Batthyány ekkor közbeszólt: „Ott fenn!" Úgy tűnik, Perényi ekkor felfogta, miszerint figyelmeztetésére Batthyány nem hajlik, nem akarja elfogadni a megteremtett visszavonulási lehetőséget, s talán még meg is sértődhet a baráti kísérlet miatt. Ezért a gróf közbeszólása után így folytatta: „Az már más, az meglehet. Egyébként, hogyha a gróf jobban ismerve a körülményeket, azt gondolja, hogy a dolgok akadására nem lesz, s oly szívesen ajánlkozik, én, Isten látja lelkemet, nem akadályozom kiküldetését."

Ezzel Batthyány sorsa eldőlt. Pázmándy elnöki minőségében – igaz, helyeslések és tiltakozások mellett – kijelentette, hogy hosszan vitatkozni a kérdés felett szükségtelen, s a zárt ülésen egyébként már megállapodtak az ötfőnyi delegációban. Nem hozott változást Deák világosabb utasítást sürgető felszólalása sem, hiába érvelt azzal, hogy a lehetőségeket most kell mérlegelni, mert a Ház holnap vagy holnapután már nem lesz abban a helyzetben, hogy döntsön. Mi legyen például akkor, ha az ellenséges fővezér őket nem tekinti az országgyűlés küldötteinek, a fegyverszünetet nem fogadja el, és folytatja a hadműveleteket – de nem ellenzi, hogy a fejedelem színe elé járuljanak? Tovább menjenek-e, vagy visszatérjenek? S ha mégis lehetőség nyílik a fegyverszünetre, azt milyen feltételek mellett s milyen időtartamra köthetik? Az elnöklő Pázmándy azonban az éjszakába nyúló ülést mihamarabb be akarta rekeszteni. Ezért egyrészt negyedórai türelmet kért, amíg a jegyzőkönyv – pontosabban: a határozat – elkészül, másrészt Deák kérdésére azt válaszolta, hogy a meghatározott feltételek mellett elérhető béke érdekében mindent megtehetnek, de ha azok meg nem valósíthatók, „a vezérelv ellen nem tehetnek". Éjjel tizenegy órakor

fogadták el a jegyzőkönyvet, amely a Debrecenbe költözésről és az ötfőnyi küldöttség megbízatásáról szólt. Ez utóbbit illetően nemcsak a már elhangzott feltételeket – „a nemzet becsülete, törvényes szabadsága és jóléte" – tartalmazta, hanem Perényi indítványát is, miszerint ha „a körülmények úgy hozván magukkal, magához ő cs. k. felségéhez, Ferenc Józsefhez is járulhatnak". Ez a szövegfordulat figyelemre méltó, hiszen a trónváltozás feltételes elismerését rejti, amely abban az esetben érvényes, ha a küldöttek továbbmehetnek az uralkodóhoz. Talán pontosabban úgy fogalmazhatnánk, hogy a tárgyalás létrejöttéhez arra volt szükség, hogy a két fél kölcsönösen elismerje egymást. A magyar országgyűlés – jóllehet, tagjainak többsége nem bízott az eredményben – ennek érdekében hajlandó volt eltekinteni három héttel korábbi határozatától, melyben nem ismerte el Ferenc József trónralépését.[16]

Epilógus

Az országgyűlés öttagú küldöttsége 1849. január 1-én hagyta el a fővárost, s 3-án fogadta őket – Batthyány nélkül – Windisch- Grätz. Ismeretes, hogy érdemben a többiekkel sem tárgyalt, hanem feltétel nélküli megadást követelt. A volt miniszterelnököt parlamenter-mivolta egyelőre megvédte, de amint a küldöttség visszatérhetett az osztrákok által már megszállt Pest-Budára, Batthyányt még aznap este, vagyis január 8-án letartóztatták.[17]

Fogságba esése pillanatától napjainkig fel-felmerül a kérdés: miért vállalta Batthyány ezt a megbízatást, s miért nem méltányolta a baráti segítséget, amely lehetővé tette volna, hogy kimaradjon a küldöttségből? Utaltunk már rá, hogy a gróf a nyilvánosság előtt nem volt hajlandó mérlegelni a veszélyt, amelyre figyelmeztették. Nem ismerte volna fel önmaga fenyegetettségét, vagy lekicsinyelte a veszélyt? A kérdésre nem lehet egyszerű helyeslléssel vagy tagadással válaszolni. Azt tudnia kellett Batthyánynak, hogy legkésőbb 1848 márciusa óta Windisch-Grätz személyes ellenségei közé tartozik. Ugyanakkor egyrészt bízott lovagiasságában, hogy az a békeküldöttek személyét sérthetetlennek tekinti, másrészt a maga számára kötelezőnek tartotta, hogy éljen a békés rendezés – szerinte még létező – utolsó lehetőségével. Bármily pislákoló volt is a remény, meg kellett tenni a békekísérletet, s ebben Batthyánynak nemcsak mint kezdeményezőnek kellett résztvennie. A gróf felelősnek tartotta magát az előállott helyzetért, s ha ezt nem teszi, politikai ellenfelei erre állandóan figyelmeztették volna. Ki tegyen kísérletet, ha nem ő, aki tragédiának tartja a Birodalom haderejével való szembeszállást, s akinek tekintélye és bátorsága is van ahhoz, hogy szembeszálljon a Ház többségének érthető bizalmatlanságával, amivel a volt miniszterelnök erőfeszítéseit kezelte. Személyes kockázattal jár ez a vállalkozás? Kockázatot vállalt ő már az előző szeptemberben is – most miért ne tenné meg? Ha nem vállalja a küldetést, ha visszalép attól, akkor nemcsak a gyávaság bármikor előszedhető vádját veszi magára, de valójában értelmetlenné válik októberi önigazolási szándéka és decemberi visszatérése a „konventté vált" országgyűlésre.

Volt-e reális veszélytudata Batthyánynak? – térhetünk vissza a kérdéshez. Bizonyosan volt, kellett, hogy legyen, hiszen jól tudta, hogy „ott fenn" a hatalom ellenségeinek kezében van. Felelősségtudata azonban nagyobb volt, s – véleményünk szerint – nem volt hajlandó mérlegelni a veszély nagyságát. Ez a magatartás egyaránt

megfelelt neveltetésének és jellemének. Amellett joggal vélhette azt, hogy ha felelősségre vonják, a hazai törvények szerint járnak el ellene. Ennek alapján is számíthatott elmarasztalásra, de bizonyára nem gondolt, nem gondolhatott fő- és jószágvesztésre. Deák Ferenc emlékezései szerint azt követően, hogy Windisch-Grätz nem engedte maga elé Batthyányt, magukra maradva a gróf megkérdezte volt igazságügyminiszterét: mit gondol, veszélyben foroghat-e az élete? Deák ekkor őszinte választ kért, hogy tett-e olyat miniszterelnökként, amiről neki nincs tudomása, s főleg volt-e köze az olasz mozgalomhoz vagy a bécsi forradalomhoz. Mikor Batthyány becsületszóval erősítette, hogy mindezekben nem volt része, Deák úgy vélte, hogy a gróf nincsen életveszedelemben. De mert ilyen „lázas időkben" a dolgokat nem lehet kiszámítani, s Windisch-Grätz bánásmódja alapján joggal tarthat valamitől, Deák – a gyenge katonai őrizetre hivatkozva – azt ajánlotta a grófnak, hogy szökjön meg. A baráti javaslatra hangzott el a híres, az emlékező által bizonyára pontosan megjegyzett válasz: „Egy pár hitvány év miatt csak nem leszek szökevény!"

Kihívta maga ellen a sorsot Batthyány? Lehet. Az bizonyos, hogy törvényes eljárást feltételezve inkább hajlandó volt szembenézni felelősségével, mintsem hogy megszökjön. Azt azonban nem tudhatta, hogy a király által szentesített, de a Birodalom korábbi zárt egységét megbontó 1848-as tövényekért is felelőssé teszik, s hogy Kossuthtal együtt a magyar „főbűnösök" között tartják számon. Nem tudhatta, hogy halála jól kiszámított eszköz lesz a Birodalom soha nem látott egységét kovácsoló Schwarzenberg számára, amivel a bekövetkezett forradalmi változásokkal egyet nem értő, de az ország alkotmányos különállásához ragaszkodó magyar konzervatívokat is megfélemlítheti.

Az 1848 tavaszán megindult európai forradalmi változások kedvező feltételeket látszottak biztosítani a békés magyar alkotmányos átalakulásnak. Az egymást erősítő mozgalmak lendülete őszre megtört, a közép-európai politikai viszonyok az alkotmányos átalakulás ellen fordultak, s a békés átmenet reménye szertefoszlott. Az abszolutizmus elleni küzdelemben kitűnt Batthyány hajlandó volt szervezni a fegyveres ellenállást az alkotmányos eredmények védelmére, de annak élére állni nem. A fegyveres küzdelem természetszerűen a radikálisokat tolta előtérbe, s a liberális volt miniszterelnök – pár hónappal korábban még tekintélyes képviselőházi többség feje – egyre csökkenő létszámú híveivel elszigetelődött. Életét azonban megmenthette volna ő is, ha nem kísérli meg a lehetetlent. Erre a gesztusára emlékeztetett az emigrációban Szemere Bertalan a „Lombok és tövisek" című jellemrajzaiban, amikor így emlékezett az első felelős magyar miniszterelnökre:

„Vetni a tengernek zabolát és féket a vésznek,
Könnyebb, mint sem határt szabni a zsarnok elé."

JEGYZETEK

[1]Batthyány szeptember végi magatartására ld. *Urbán Aladár:* Batthyány Lajos miniszterelnöksége. Bp. 1986. Bécsből való visszatérésére és Vidos seregéhez csatlakozására: *uő.:* Batthyány Lajos és a vasi fölkelősereg 1848 szeptember-októberében. Hadtörténelmi Közlemények, 1985/4.

[2]Batthyány Bécsbe utazásáról Csányi – az OHB-nak, szept. 29. Kossuth Lajos Összes Művei (KLÖM) XIII. S.a.r. Barta István. Bp. 1952. 54. Csányi – Pázmándynak, okt. 2. KLÖM XIII. 68. Pulszky

– Nyárynak, okt. 4. uo. 87. *Hunfalvy Pál:* Napló 1848-1849. S.a.r. Urbán Aladár. Bp. 1986. Pázmándy és Bezerédj szövege nem ismert tényére ld. *Károlyi Árpád:* Batthyány Lajos... főbenjáró pöre. Bp. 1932. I. 185-188; II. 234, 308, 314. Csányi – Pázmándynak, okt. 5. KLÖM XIII. 94.

[3]Niczky – az OHB-nak, okt. 6. Országos Levéltár, H 2. Az Országos Honvédelmi Bizottmány iratai (OHB) 1848:984. Pulszky – Csányinak, okt. 7. KLÖM XIII. 120-121. Az OHB Puszkynak és Vidosnak, okt. 9. KLÖM XIII. 136. Mire a leveleket elküldték volna, Pulszky Pestre érkezett, s személyesen jelentette, hogy Todorovics serege miatt az elképzelés tárgytalanná vált. (A Pulszkynak szóló utasítást a Közlöny okt. 12-én mégis közölte.)

[4]A szept. 28-i fővárosi hangulatra ld. *Pálffy János:* Magyarországi és erdélyi urak. S.a.r. Szabó T. Attila. Kolozsvár, 1939. I. 139-142. A Batthyányt fenyegető veszélyekről Hugo Albert vallomása: *Károlyi* id. mű I. 190. és II. 321. Batthyány lemondóleveléről: *Mészáros Lázár* Emlékiratai. S.a.r. Szokoly Viktor. Pest, 1867. I. 168. 216. Batthyány lemondólevele: *Károlyi* id. mű II. 45-46.

[5]Mártonffy interpellációjára és Pázmándy válaszára ld. a Közlöny okt. 8-i számát. Az okt. 1-én Bécsből elindított kétezer darabból álló fegyverszállítmány Komáromba érkezéséről Majthényi ezredes okt. 3-i jelentése: OHB 1848:2109. Csányi – Pázmándynak, okt. 9. KLÖM XIII. 142. Csányi egy másik, ugyanezen a napon kelt levelében ismét leszögezte: „B.-t illető gyanúsításokat nem hiszem alaposnak". Uo. 144.

[6]Batthyány feltételezett részvételéről az okt. 6-i bécsi eseményekben: *Hunfalvy* id. mű 92.

[7]Széll és Reisig az országgyűlésen ismertetett jelentését okt. 16-án a Közlöny, másnap a Kossuth Hírlapja közölte; a jelentés eredetijét ld. OL N 70. Regnicolaris levéltár. Országgyűlési iratok 1848/49. Fasc. 21. Nr. 571; ld. még *Beér János – Csizmadia Andor:* Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés. Bp. 1954. 280. Madarásznak a Közlönyben megjelent tuósítását közli: KLÖM XIII. 204-205.

[8]Batthyány hegyfalvi levelét közli *Károlyi* id. mű II. 75-78. A szept. 10-11-i eseményekre és Irányi szept. 13-i interpellációjára ld. *Urbán,* Batthyány miniszterelnöksége 625-632, 665-666. A Batthyányt érintő sajtójelentések közül érdemes még megemlíteni, hogy Vidos okt. 16-án kelt jelentését, amely a grófot mint „kartisztet" emlegeti, okt. 21-én a Közlöny és a Kossuth Hírlapja is közölte.

[9]A hegyfalvi levél keletkezéséről *Károlyi* id. mű I. 441-442. Bezerédj Batthyányhoz intézett okt. 16-i válaszlevelét közli *Károlyi* id. mű II. 78-81. Königmayer plébános vallomása a levél keletkezéséről: uo. II. 279-281.

[10]Az OHB okt. 27-én levélben kérte Batthyánytól a nála lévő hivatalos iratokat, amelyeket nov. 13-án Széll és Reisig kormánybiztosok postán küldtek meg; OHB 1848:1819, 3443. Az osztrák hatóságoknak a hegyfalvi levél eredetijét nem sikerült megtalálni; a Kossuth Hírlapja nyomdájának művezetőjével felvett kihallgatási jkvet ld. *Károlyi* II. 275-276.

[11]Batthyány megérkezéséről a táborba: Móga – HM-nek, október 21-én hajnali 4-kor; OHB 1848:1607. Batthyány vallomása parndorfi jelenlétéről: *Károlyi* id. mű II. 216. Móga vallomása Batthyány látogatásáról: uo. II. 435-436. Ld. még *Görgey István:* 1848 és 1849-ből. Élmények és benyomások. Bp. 1885. I. 17. Cserző Bence így jelentett okt. 22- én a brucki táborból: „Pázmándi s Bónis is itt voltak. Batthyány Lajost is látták, s azonnal szerencsétleség s retirálási politika jutott eszünkbe. S a sors úgy hozta, hogy ez meg is történt." Marczius Tizenötödike, 1848. okt. 26.

[12]Batthyány választásának időpontjára ld. Vas megye lt. Alispáni elnöki ir. 1848:329. (Dr. Tilcsik György közlése.) Batthyány vallomása újraválasztásáról: *Károlyi* id. mű II. 184; Pestre dec. 6. körül történt visszatéréséről: uo. II. 208; Batthyány főkomornyikjának vallomása gazdájának nov. végi érkezéséről: uo. II. 228.

[13]Valószínűleg az események torlódása okozta azt is, hogy Vas Gerebennek Táncsicshoz intézett nyílt levele csak a Kossuth Hírlapja dec. 28-i számában jelent meg

[14]Batthyány – feleségéhez, dec. 9. *Károlyi* id. mű II. 97; magyar fordítását ld. *Deák Imre:* 1848. A szabadságharc története levelekben, ahogyan a kortársak látták. Bp. (1943) 285-286. Batthyány választási jkve és a jelentés: OL H 13. Belügyminisztérium, országlászati osztály 1848-2-501. A választás országgyűlési bejelentése: *Beér-Csizmadia* id. mű 331. A Jövő „Budapesti tükör" c. rovatában másnap, dec. 15-én szatírikus éllel visszatért a jelenetre. A lapról ld. *Kosáry Domokos:* A forradalom és a szabadságharc sajtója. 1848-1849. Ld. A magyar sajtó története II/1. Bp. 1985. 131-134. Batthyány vallomása hűvös országgyűlési fogadtatásáról: *Károlyi* id. mű II. 486.

[15]Batthyány magatartására ld. *Horváth Mihály:* Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben. Genf. 1865. II. 175-176 204-217. Arra, hogy Batthyány Kázmér is résztvett volna a megbeszéléseken, ld. *Tóth Lőrinc:* Gróf Batthyány Kázmér és emlékiratai. Budapesti Szemle 74 (1983) 339-340. Batthyány Lajosné emlékezései szerint férje egy mérsékelt pártot akart szervezni; Századok, 1981. 592.

Batthyány mandátumának verifikálása: *Beér-Csizmadia* id. mű 343. A mandátumot vizsgáló bizottság huzavonája iránti gyanút növeli, hogy az országgyűlési jkvbe eredetileg dec. 30-a van bejegyezve Batthyány és Molnár mandátumának igazolása, de azt idegen kéz egy nappal előbbre is beírta; OL N 70. Regnicolaris levéltár. Az 1848/49. évi országgyűlés jkvei.

[16]Az országgyűlés zárt ülésére: *Hunfalvy,* Napló 135-137; a nyílt ülés teljes jegyzőkönyvét a Közlöny után ld KLÖM XIII. 940-952. Batthyány vallomása az eseményekről: *Károlyi* id. mű II. 185-187. *Spira György* az országgyűlés határozataiban tükröződő kompromisszumról: Magyarország története 6. Bp. 1979. 307-309.

[17]A békeküldöttségnek a Debrecenbe menekült országgyűléshez intézett két jelentését, valamint Deák 1866. évi emlékezését küldetésükről ld. *Deák Ferenc* beszédei. S.a.r. Kónyi Manó. Bp. 1903. II. 367-380. Windisch-Grätz jan. 3-án kelt beszámolója Schwarzenberghez, hogy miként fogadta a küldöttséget: *Károlyi* id. mű II. 117-119.

BATTHYÁNY LAJOS IN THE PARLIAMENT, DECEMBER, 1848

by *Aladár Urbán*

(Summary)

Count Batthyány Lajos, the first responsible Prime Minister of Hungary resigned on October 2, 1848. The sway of events pushed his figure to the background and we know little about his activity up to January, 1849, the date of his arrest by the Austrian authorities.

The author of the article has written also a monographic discussion of Batthyány's activity in the period of his prime ministership. Now he gives a summary of the history of the three months in question. He confirms that the former prime minister and his family wished to settle down in Switzerland. When the Ban of Croatia, Jellačić learned about the death of Austrian Prime Minister Latour, he marched against Vienna, but sent the valuable, irregular part of his army back to Croatia. This large and undisciplined corps threatened also the Hungarian Vas country where Batthyány estates were to be found. So the count joined the territorial army of the country, but did not take part in any military actjvity at all, for he met with an accident right at the alarm-post: he fell of his horse and dislocated his right arm.

The central issue of the article is how Count Batthyány, who had resigned also his mandate as an MP, came back to the Parliament in Pest declared unlawful by the king in October. The author considers it a fact that the moderate members of parliament opposed to Kossuth managed to get it through that the resignation of Batthyány was made known only at a secret session and was not made public. They namely wished the count to withdraw his statement and remain. At the same time, the left wing, especially the radical newspaper *Marczius Tizenötödike* launched sharp attacks against Batthyány and accused him openly with collaboration. The October lo issue of the paper was sent to the injured Batthyány by a friend. The count dictated an answer at once and the letter giving an account of his activity after his resignation appeared in the Pest papers as soon as October 18. The former prime minister did not, however, withdraw his resignation. On the request of his friends however, he agreed to his second nomination by his constituents.

His re-election took place in early December, but he returned to the capital prior to this, in late November to organize a centre party among the members of parliament sympathizing with him that would in turn try to achieve compromise making serious concessions just to avoid the concentrated attack of the Austrian army that was to be feared of. One of the biggest obstacles in his way was the transfer of sovereignty and that the Hungarian parliament accepted Kossuth's motion and declared Francis Joseph usurper on December 7, not accepting him as King of Hungary. On the other hand, the verification of Batthyány's mandate was deliberately delayed. The official report of his re-election reached Pest on December 9, and the members of parliament were informed of it soon after that, but the report of the verification committee was presented only on December 29.

So the former prime minister regained his seat only on that day. By that time the troops of Duke Windisch-Grätz were approaching the Hungarian capital. Batthyány had only one opportunity left to express his view in parliament and it was on December 31, when the MP voted for the transfer of the seat of the government and the parliament to Debrecen. Batthyány managed to get it through that the government send a delegation of five to the Austrian commander-in-chief to negotiate peace armistice and he was one of them himself. It is well known that Windisch-Grätz was not willing to meet Batthyány and demanded unconditional surrender of the other four deputies. Then he had the delegation escorted

back to the Hungarian capital occupied by the Austrian troops by then. Here Batthyány was arrested the same evening.

Finally the author discusses the problem if Count Batthyány was aware of the dangers of his mission. He says he was, since he had formerly been warned of the hatred of the Court by a member of the Upper House. He, however, felt morally obliged to go, since he felt that he himself had been an obstacle to a settlement based concessions. He saw in his mission the last opportunity to prevent the overwhelming attack of the Austrian Empire. With his decision he gave himself into the hands of the Court. He was court-martialled and finally executed.

Aladár Urbán

LAJOS BATTHYHÁNY À L'ASSEMBLÉE NATIONALE REPRÉSENTATIVE DU DÉCEMBRE 1848
(Résumé)

Le comte Lajos Battyhyány: le premier président du cabinet responsable de l'histoire hongroise a déposé sa démission le 2 octobre 1848. Sa personne est repoussée au second plan à cause des événements vite passés et la postérité ne sait pas grande chose de ce qu'il faisait jusqu'au janvier 1849 quand il était arrêté par Autrichiens.

L'auteur qui traitait monographiquement la période présidentielle du comte Batthyány essaye d'embrasser ces trois mois dans son étude. Il confirme que l'ex-premier ministre après sa démission voulait s'installer avec sa famille en Suisse, mais le ban croat Jellačić prenant la nouvelle de la mort du premier ministre autrichien Latour a quitté avec son armée la Hongrie et passait vers Vienne. Il mobilisait donc ses hordes, la partie indisciplinée de son armée en direction sud vers la Croatie. Ces forces militaires importantes mais indisciplinées menaçaient le département Vas même les propriétés de Batthyány. Ainsi le comte s'est rejoint à l'armée territoriale (landsturm) organisée par le département, mais il n'assistait en aucune activité militaire contre les Croates car il a pris un accident sur le terrain: il est tombé de son cheval et il a disloqué son bras droit.

Conformément au titre de l'étude le problème central de l'étude est le suivant: comment le comte Batthyány qui même a démissioné de son mandat aussi est rentré à l'Assemblée Nationale Représentative assise à Pest considérée d'ailleurs illégitime depuis octobre par le roi? L'auteur voit être confirmé que les forces modérées de l'Assemblée Nationale — contrairement à Kossuth ont obtenu que la démission de Batthyány a été publiée seulement dans une session fermée, parce qu'ils aurait voulu que même le comte considère comme nul sa déclaration et rentre à l'Assemblée Législative. Cependant la Gauche surtout la revue radicale Marczius Tizenötödike (Le 15 mars) attaquait brusquement Batthyány et l'accusait par la collaboration avec des Autrichiens. C'était un ami qui a fait parvenir un article du 10 octobre de cette revue à Batthyány blessé. Le comte a dicté toute de suite sa réponse et cette lettre référant de son activité après sa démission était déjà publiée le 18 octobre par la presse de la capital. Mais l'ex-premier ministre Batthyány ne voulait retirer sa démission de mandat bien que accomplissant la prière d'un ami qui forçait sa rentrée: il a consenti être désigner de nouveau dans son rayon par ses électeurs.

La nouvelle élection de Batthyány a réussie au début de décembre, mais il est rentré déjà à la fin du novembre à la capital: avec le projet pas caché qu'il organisera avec les délégués sympathisant à lui un parti „intermédiaire" qui essayera — au prix des consessions sérieuses — créer un compromis pour préceder l'attaque menaçant concentré de la force militaire de l'Autriche. Son plan était surtout empêché par le changement du trône passé entre-temps quand Kossuth proposait à l'Assemblée Hongroise de dénoncer József Ferenc comme usurpateur le 17 décembre, et ne le reconnaître comme roi hongrois, ce qui était fait. La vérification du mandat du comte était retardée pas par hasard, car le procès-verbal de son élection est déjà arrivé à la capital la 9 décembre et les délégués y étaient mis au courant très vite mais le rapport de la commission de vérification était seulement présenté le 29 décembre au Parlement.

Donc l'ex-premier ministre n'avait reçu que le 29 décembre occuper son mandat. Dans ce temps-là prince Windisch-Grätz à la tête de l'armée autrichienne s'est approché à la capital hongroise. Pour le comte Batthyány — élu de nouveau — ne restait qu'un seul rôle: le 31 décembre, quand le gouvernement et l'Assemblée Nationale décidaient s'enfuire à Debrecen: il a obtenu que l'Assemblée envoie une délégation de 5 membres au général en chef d'Autriche en faire les négociations sur la paix au sur la cesse du feu. Le comte a été désigné aussi dans cette délégation. Il est connu que Windisch-Grätz ne voulait

pas recevoir Batthyány et exigeait une capitulation totale des autres. Windisch-Grätz donc faisait accompagner la délégation à la capital hongroise déjà envahie par l'armée autrichienne. Le même soir Batthyány était arrété.

Enfin l'auteur examine la question: quant à sa mission le comte Battyhány avait une conscience de danger ou non? Selon l'auteur il l'avait car il était ouvertement averti par un membre de l'archimonastère du fait le milieu de la Cour le haït. Mais Batthyány se sentait moralement obligé d'accomplir se mission, car il croyait qu'avant il était aussi l'obstacle du compromis à la base des consessions. Dans sa mission il voyait comme la dernière possibilité très vague de préceder l'attaque de l'Autriche avec sa toute force militaire contre la Hongrie. Avec sa décision il donnait lui-même dans leurs mains dont le résultat était son procès tribunal et son exécution.

Palotás Emil

AUSZTRIA-MAGYARORSZÁG ÉS A HÁBORÚS VÁLSÁG 1887–88-BAN

A múlt század utolsó harmadában rendre visszatérő balkáni nemzetközi válságok mindegyike erőteljesen alakította a nemzetközi viszonyokat. Európa két szilárd hatalmi tömbre válása előtt az utolsó nagy nemzetközi erőpróba a 80-as évek közepén zajlott, több felvonásban.[1] Mindegyik felvonás nyitányát az éppen csak létrejött új bolgár állam nemzeti-függetlenedési küzdelmeinek egy-egy újabb drámai eseménye szolgáltatta. 1885 őszén indult a válságperiódus a fejedelemség és Kelet-Rumélia egyesülése nyomán támadt nemzetközi bonyodalmakkal. Egy évre rá, az első bolgár fejedelem erőszakos eltávolítását követően már a közvetlen összecsapás határáig mélyültek a nagyhatalmi ellentétek, melyek középpontjában az osztrák-magyar-orosz hatalmi versengés állott. Újabb esztendő elteltével megint új felvonás kezdődött, ezt a bolgárok önkényes lépése vezette be, amellyel saját akaratukból, Európa nehezen születő elhatározásának bevárása nélkül saját jelöltjüket ültették a csaknem egy éve üres fejedelmi székbe. Az éles kontúrokkal kirajzolódó újabb szakasz sajátossága, hogy osztrák-magyar oldalon ekkor élték át az egész korszak legintenzívebb háborús pszichózisát – a rettegett orosz birodalommal való fegyveres konfliktus egy időben elkerülhetetlennek látszott. Bár a sötét felhők, amelyek gyülekezését oly aggodalommal figyelték, végülis anélkül oszlottak széjjel, hogy a pusztító vihar kitört volna, az akut válság tanulságai hosszabb időre szóltak.

A bolgár nagynemzetgyűlés által megválasztott Coburg Ferdinánd a trón elfoglalása előtt szeretett volna legalább ígéretet kapni a nagyhatalmaktól az elismerésre. Kacérkodott azzal a gondolattal, hogy személyét akceptálhatja a cár.[2] Reménykedett abban, hogy közvetítő szerepet játszhat a vitába keveredett két fél, a bolgár vezetőréteg és a cári kormányzat között. Ám a szófiai régensek nem hagytak kétséget aziránt, hogy Coburgnak döntenie kell: vagy a bolgár nemzet választottjaként az áhított trónt foglalja el, vagy pedig az oroszok akarata szerint cselekszik, de ez utóbbi esetben a koronáról azonnal le kell mondania.[3] A habozás heteiben, amikor szinte minden hatalommal kereste a kapcsolatot, a Monarchia részéről Ferdinánd nem sok bátorítást kapott. Többfelől ellátták tanácsokkal, ezek közül a hivatalos helyről származók kifejezetten utaltak a bulgáriai utazás kalandor jellegére. Személyes ismerőse,

Rudolf trónörökös éppúgy a kockázat nagyságára emlékeztette őt, mint maga a külügyminiszter.[4] Bár világosan látta a rendkívüli nehézségeket, Ferdinánd nem volt képes az üres trón vonzásának ellenállni. Amikor a bolgároknak adott pozitív választ augusztus elején „legfelsőbb hadurával" közölte, Ferenc József azt szabta elutazása feltételéül, hogy ő maga és jövendő udvartartásának osztrák-magyar tagjai lemondanak a Monarchiában viselt állásaikról és rangjaikról – a császár ezen külsőségekkel is demonstrálni akarta, hogy Coburg herceg nem osztrák jelöltként megy Szófiába.[5]

Ferdinánd Bulgáriába utazását mind a szultán, mind a cár szerette volna megakadályozni; többször interveniáltak ennek érdekében Bécsben és Berlinben is. Fáradozásaik nem hoztak eredményt. Kálnoky nem akarta, Bismarck nem volt képes Coburgot erővel visszatartani. A bécsi miniszter egyenesen megfenyegette a törököket azzal, hogy ha a bolgároknak még egyszer „keserű csalódást" okoznak, úgy azok könnyen a függetlenséget választhatják, Battenberget királynak hívhatják, és mozgalmukat Makedóniára is kiterjeszthetik.[6] A régensek által siettetett új bolgár fejedelem inkognitóban, nagy csendben utazott új választott hazájába. 1887. augusztus 14-én az ősi székvárosban, Tirnovóban letette az alkotmány előírta esküt, és uralkodását hivatalosan megkezdte. Új kormányt nevezett ki Sztambulovval az élen; októberre kiírták a nemzetgyűlési választásokat. Mindezzel a bolgár válság *belső* oldala formálisan megoldást nyert. Az új rendszer törvényesítése, nemzetközi-jogi elismertetése annál kilátástalanabbnak tűnt.

A hivatalos Bécs magatartása a herceg elutazását követően nagyot változott. A helyzetmegítélésből fakadt bizonytalankodást és az önigazolási szándékot takaró óvatoskodást feladva erélyesen kiállt a bolgárok választotta új fejedelem mellett. Rudolf egyik levelében őszintén kimondta, hogy ha egyszer Ferdinánd elment Bulgáriába, úgy ebből a Monarchiának hasznot kell húznia.[7] A hasonló elképzelés által vezérelt külügyminiszter ugyanezt a célt a saját stílusában fogalmazta meg: a Monarchia nem tér le a nemzetközi jog szilárd bázisáról; a berlini szerződés értelmében egy új bolgár fejedelem beiktatásához a megválasztáson túl a Porta előzetes jóváhagyása és a nagyhatalmak hozzájárulása szükségeltetik. Ezek hiányában Bécs nem tekinti Ferdinándot jogszerű fejedelemnek. De komolyan érdekelt az önálló Bulgária, a békés balkáni viszonyok fennmaradásában, és mivel az autonómia őrzéséhez és rendezett viszonyok kialakításához az új fejedelem beiktatása nyújtja a legjobb garanciát, az osztrák-magyar kabinet támogatja Ferdinánd vállalkozását. Kálnoky a hivatalos elismerést nem adhatta meg Coburgnak, de az új hatalmat „de facto kormányként" kezelte. A Monarchia szófiai diplomáciai képviselőjét, Buriánt utasította, hogy nemhivatalos minőségben igyekezzen jó viszonyba kerülni a fejedelemmel, és ha az utóbbi tanácsait kéri, álljon mindenben a rendelkezésére.[8]

Péterváron viszont az újabb, ki tudja hányadik fiaskó megint felszította a bosszúhangulatot, megint előtérbe került az „anyagi beavatkozás" gondolata. Csakis a cár rossz kedélyállapotával magyarázható az a követelése, hogy a Porta azonnal vonuljon be Bulgáriába, és katonai erővel állítsa ott helyre a „törvényes" rendet.[9] Az orosz politikában ilyesmire addig nem volt példa – a „testvéri" szláv ország elleni török intervenció lehetőségét még a cár által olyannyira gyűlölt Battenberggel szembeni elkeseredett harc idején is kategorikusan elvetették. A sarokba szorított cáriz-

mus kétségbeesett kapkodása azzal folytatódott, hogy Giers külügyminiszter egy közös orosz-török okkupáció kivihetősége iránt is puhatolódzott.[10] Bécsbe egyszerre érkezett Londonból és Pétervárról olyan híresztelés, mely szerint az oroszok Erzerum és Várna megszállásával fenyegették meg a Portát, ha az továbbra is tétlenkedne.[11]

A hirtelen támadt válsághangulat sajátosan osztotta két csoportra a nagyhatalmakat: a németek és a franciák közösen támogatták a cári kormány erőfeszítéseit, míg az angolok és az olaszok a Monarchiával egyetemben szembeszegültek azokkal. A bolgár és egyben az egész „keleti" kérdés új minőséget nyert ezzel. Az ellentétes irányú, mindkét oldalon fenyegetésekkel alátámasztott ráhatásra a Porta mindenfajta érdemi állásfoglalás gondos kerülésével, ügyes időhúzással válaszolt. Ez viszont egyelőre teljesen megfelelt a bolgároknak és a mellettük felsorakozó hatalmaknak, amelyek elsődleges célja szintén az időnyerés volt, hogy az új szófiai állapotok konszolidálódhassanak.

A legsúlyosabb következményekkel egy közvetlen orosz okkupáció fenyegetett. Egy rövid időre, úgy tűnik, komolyan mérlegelték Péterváron ezt a variánst is: a Porta és Berlin támogatását adottnak vették, sőt Anglia semlegesíthetőségében is bíztak, miután júliusban a Londonnal kötött afgán határmegállapodással pontot tettek a legzavaróbb ázsiai vitakérdés után.[12] Ausztria változatlanul fő ellenségként szerepelt, de szilárdan hitték, hogy az német vagy angol támasz nélkül, tehát önmagában veszélyt nem képez. A közvetlen katonai akció, mint lehetséges variáns, különféle változatokban volt jelen az orosz politikában.

Augusztus után tehát teljes lett a két leginkább érdekelt hatalom: Ausztria-Magyarország és Oroszország konfrontációja a bolgár kérdésben. Az utóbbi a totális tagadás álláspontján rekedt meg, hiszen nem ismerte el törvényesnek sem Ferdinánd megválasztását, sem kormányzását. Következetes folytatása volt ez az egy év óta hirdetett felfogásnak: mindaz, amit Szófiában a hatalom pillanatnyi gyakorlói orosz jóváhagyás nélkül tesznek, „illegális". A *non possumus* magatartás révén a cári kormány elvesztette a belső folyamatok pozitív befolyásolásának lehetőségét. A Ballhausplatzon ezzel szemben az elvek hirdetése helyett a reálpolitikai gyakorlatra helyeztek nagyobb súlyt. Az osztrák-magyar befolyás Szófiában emiatt nagyot nőtt. Mivel Bécs már a régenssséget is törvényes hatalomnak tekintette, nem volt oka kétségbe vonni a nagynemzetgyűlés választásának érvényességét, és csakis azt tartotta szerződésellenesnek, hogy Ferdinánd a kormányzást önhatalmúlag kézbevette. Ezt viszont a kisebbik rossznak minősítette a fenyegető anarchiával szemben. Mindamellett nem mondott le arról, hogy az autonóm Bulgária segítését, ezzel saját reálpolitikai érdekei képviseletét a későbbiekben összhangba hozza az érvényes jogi alapokkal, a szerződéseken nyugvó politika addig mindenek fölé helyezett elveivel.

A gyorsabb sikert ígérő eljárás, a direkt akció meghiúsulása után megint a tárgyalások kerültek előtérbe az orosz diplomáciában is. Erőteljesen foglalkozni kezdtek egy régebbi ötlettel. Még a tavasszal, részben a Kaulbarsz-misszió kudarcának korrigálása, részben az akkor nagy titokban készülődő belső ellenforradalomról (valamint orosz támogatóiról) való figyelemelterelés eszközeként vetették fel nem hivatalos formában azt, hogy a bulgáriai „illegális" hatalom likvidálására, egy „törvényes" kormány beiktatására küldjön a Porta egy saját meghatalmazottat, ideiglenes

régenst Szófiába.[13] Jellemző módon a cárizmus, egy esetleges új kudarc hazai reakciójától tartva, maga nyíltan nem vállalta e halva született ötlet szerzőségét, ehelyett a németeket és a törököket felváltva ösztönözte a hivatalos előterjesztés megtételére.[14]Némi előrehaladásra éppen Ferdinánd megválasztása előtt került sor, amikor az oroszok végre feltárták kártyájukat: a rendcsinálás érdekében saját jelöltjüket, a Bulgáriában egyszer már hadügyminiszterként szerepelt Ernroth tábornokot kívánják török mandátummal a fejedelemségbe küldeni. Az Ernroth-misszió körüli hosszadalmas diplomáciai küzdelem tovább mélyítette az európai koncert kettéosztottságát.

Kálnoky számára elgondolkodtató tanulságként adódott, hogy az intranzigensebbé vált cárizmussal szemben saját, ugyancsak kategorikusabbra módosult politikáját komoly szövetségesek társaságában, de az oroszok mellé állt Németország ellenében kell folytatnia. Felemás érzésekkel fogadta ezt az új fejleményt; kevéssé hitt abban, hogy a halványan már kirajzolódó ún. keleti hármas szövetség – a tavasszal létrejött Földközi-tengeri antant új minőségű variánsa – hatásosan járhat el a Keleten akkor is, ha az oroszok Németországot saját táborukban tudják.

A balkáni orosz aspirációk elleni védekezés központjává egy időre Konstantinápoly vált. Augusztus 23-án az ottani osztrák-magyar nagykövet Calice közölte Kálnokyval, érdemi konzultációkat folytat angol és olasz kollégájával arról, hogyan alakítható ki a közös érdek közös védelmezésének bázisa.[15] A miniszter válasza nem árult el lelkesedést: mi stabil állapotot szeretnénk Bulgáriában, *de* egyelőre visszafogottak maradunk; orosz tábornokot nem tűrünk Bulgáriában, akkor se, ha a Porta nevében lépne fel, *de* a mi hármas csoportunknak tartózkodnia kell az aktivitástól.[16] Kálnokynak nem állt szándékában a konfrontáció erőltetése, a kompromisszumos megoldás esélyét nem kívánta eleve feladni, bár határozottan jelezte, hogy engednie az adott szituációban nem a Monarchiának kell.

Az oroszok a viszontbiztosítási szerződés alapján Berlintől várták a terveikhez adandó osztrák hozzájárulás elnyerését. Bismarck jó darabig próbálkozott is ezzel. A régi gyakorlatot folytatta, úgy járt el, mintha a császárok szövetségének széthullása ellenére az érdekszféra felosztás nemcsak érvényben lenne, de osztrák-magyar részről azt el is fogadnák.[17] A bismarcki inszinuációt Kálnoky keményen és habozás nélkül visszautasította. Bármely erőszakos orosz eljárás Bulgáriában – adta Berlin tudtára – a legkomolyabb fenyegetés az egész félsziget békéjére. A bolgárok minden eszközzel védekezni fognak, és még Makedóniát is fellázítják. A Monarchia, mint az események által legközvetlenebbül érintett nagyhatalom, nem fog tétlen maradni.[18]

Az új, határozott kiállást pártfogolta a Monarchia mindkét kormánya és a politizáló közvélemény túlnyomó többsége a birodalom két felében. A diplomáciai karon belül akadt e vonalnak ellenzéke. Wolkenstein pétervári és Széchényi berlini nagykövet helytelenítette minisztere irányváltását, ők ketten a megegyezéses politika folytatását kívánták az orosz kapcsolatok kudarcos alakulásának ellenére is. Nézetüknek óvatos formában adtak hangot, látva a Ballhausplatz új hangulatát. Csak jóval később, az egész válságszakasz lezárulta után derült ki, hogy az események végülis a minisztert igazolták.[19]

Az orosz vezetés pozíciói folyamatosan romlottak. Amikor a német–orosz viszony október táján rohamosan hűlni kezdett – anyagi viták és az újraéledő francia revanstörekvések iránti orosz szimpátiajelzések miatt –, az egyben az orosz keleti

politika izolálódását is gyorsan meghozta. Az új fordulatra adott harcias orosz reagálás viszont egyszeriben nagyon sötétre színezte az európai politikai horizontot. A háborús riadalom, a Galíciában megvívandó orosz háború réme magával ragadta a dualista monarchiát, igaz, más részről, csekély vigaszként megjavította az osztrák-magyar Balkán-politika kilátásait.

Bulgária további sorsának alakulásában nagy, pozitív szerepet töltöttek be azon politikai következmények, amelyek Kálnokynak az egyensúlyozás iránti különleges érzékéből fakadtak. Maga a miniszter saját érdemének tudta be, hogy Ausztria „nem rohant elfoglalni Oroszország megürült helyét" Bulgáriában. Tudatos megfontolással és demonstratív módon tartotta tiszteletben a bolgárok oroszellenes harcokkal kivívott belső autonómiáját. Magára is vonatkoztatta, amit Pétervárral szemben hangoztatott: ott bármely *egyetlen* hatalom domináns befolyása szerződésellenes.[20] Az elvhez formailag hű maradt, és nem csábult el a bolgároknak az adott szituációban teljesen érthető szirénénekétől sem; Szófiában váltig hangoztatták, fennmaradásuk egyetlen garanciájának a Monarchia harcias pártfogolását tartják.[21] Az általuk felkínált „védő hatalom" státussal igyekezett nem visszaélni. Természetesen nem altruizmusból. Az ismerős kényszerképzet, a dominóeffektustól való régi félelem adja a közvetlen, szubjektív magyarázatot. Ahhoz, hogy ne következhessen be a félsziget egészének russzofil átváltozása, hogy Szerbia és Románia megmaradjon addigi helyzetében, Kálnoky feltétlen szükségét látta egy saját lábán álló, nemzeti létét védeni képes Bulgáriának. Nem esett nehezére „önmegtartóztatónak" lennie olyan periódusban, amikor a Monarchia minden mérvadó tényezője lemondott a területi terjeszkedésről, fő célnak a békés, civilizatórikus küldetést tartotta. Ausztria- Magyarország balkáni „missziója" tehát egy politikailag akkor jól kiaknázható vonással bővült; a balkáni országok önállóságának pártolása, a be-nem-avatkozás hangsúlyos hirdetése legsajátabb osztrák-magyar érdeknek tűnt.

Nem jelenti ez persze azt, hogy a külügyminiszter általában feladta volna a szerződések tiszteletben tartandóságáról, „Európa" meghatározó szerepéről, a nagyhatalmi gyámkodás törvényességéről korábban vallott magasztos elveit. Éppen, mert ragaszkodott ezekhez, kényszerült megint kétfrontos küzdelemre. Azonnal és kategorikusan elítélte, amikor bolgár részről a kilátástalan helyzetből való kiutat a függetlenség deklarálásával, királyság proklamálásával, általános balkáni „konflagráció" kiprovokálásával vélték megtalálhatónak. Ferdinándnak és minisztereinek szüntelenül sulykolta: ápolják a jó viszonyt a Portával, rigorózusan tartsák tiszteletben nemzetközi kötelezettségeiket, keressék a nagyhatalmak jóindulatát. Önerőből nem lábalhatnak ki bajaikból: Ferdinánd nemzetközi elismerése nagyon messze van, míg az orosz okkupáció veszélye igen közeli.[22] Fegyverként használta a nemzetközi-jogi értelemben változatlanul rendezetlen uniókérdést, és a bolgárok emlékezetébe idézte: Kelet-Rumélia sorsa a nagyhatalmak kezében van!

Az osztrák-magyar balkáni pozíciók és ezen belül a bolgár ügyek további alakulására meghatározó befolyást gyakorolt az, hogy az év vége felé konkrét akcióterv elfogadásával egy szilárd hatalmi tömörülés jött létre Törökország támogatására és Oroszország visszaverésére. Az új diplomáciai kombináció a február-március folyamán tető alá hozott, de csak általánosságokra korlátozódó Földközi-tengeri hármas egyezmény minőségi továbbfejlesztését jelentette. A legfontosabb változás Anglia

olyan fokú elkötelezése volt, amelyre a brit politika addigi történetében jószerivel nem akadt precedens.[23] A „keleti hármas szövetség" a legbíztatóbb fejleményt képezte egy Bécs számára nagyon vészterhes pillanatban.

A tavaszi angol-olasz-osztrák összefogás határozottan oroszellenes töltetű újraformálásának gondolata Konstantinápolyban érlelődött meg a három hatalom ottani nagyköveteinek eszmecseréin. Calice, aki a válság első percétől kezdve a cárizmussal való szembenállás és az angol szövetség szószólójának számított, melegen pártfogolta főnöke előtt a zártabb összefogást. Augusztusban és szeptember elején nem volt egyszerű dolog a tavaszi hármas paktum továbbfejlesztésén munkálkodni. A nagyhatalmi kombinációkban Oroszország helyértéke ingadozott. Világpolitikai összefüggések Németországot éppúgy arra késztették, hogy ne zárkózzon el a hatalmak újszerű csoportosításának elvi esélyétől, mint Angliát. Maga Kálnoky augusztusban még a nyugtalanító zavarodottság jelét vélte felfedezni abban, hogy Németország hol az oroszok ellen lépett fel Konstantinápolyban az angol-olasz platformot pártfogolva az egyiptomi szerződés kapcsán, hol pedig oroszbarátként és az angol-olasz-osztrák csoport ellen Ferdinánd ügyében.[24] Amikor az oroszok, ugyancsak augusztusban, egy új megegyezés lehetőségével csábítgatták az angolokat a bolgár kérdésben, akkor egy rövid időre London részéről szintén felmerült, hogy Oroszország nemcsak hagyományos ellenfél, de potenciális szövetséges is lehet számukra.[25] Az olaszok amiatt nyugtalankodtak, hogy az egyiptomi ügyben termékenynek bizonyult orosz-francia kooperáció esetleg kiterjedhet a Földközi-tenger vidékének más problémáira is. A dicsőséges bizonytalanság miatt a különféle perspektívák egyaránt posszibilisnek tűntek.

A „keleti hármas szövetség" létrejöttéhez nagyban hozzájárult az új olasz miniszterelnök, Crispi rendkívüli agilitása. Nyári hivatalbalépése után azonnal belevetette magát a közelkeleti és balkáni vitákba. Lelkesen támogatta Ferdinándot, akit a „nemzeti akarat", a népszuverenitás megtestesüléseként üdvözölt. A viharos lendület és különösen a veszélyesen hangzó demokratikus érvelés Kálnokyt egyenesen riasztotta. A túlfűtött ambíció nem váltott ki rokonszenvet Salisburyből sem. Amikor olasz kollégája neki oroszellenes katonai konvenciót ajánlott, majd egy tengeri demonstráció ötletével állt elő, nem méltatta őt érdemi válaszra.[26] Bár a nagyhatalmi erőviszonyok további alakulása szempontjából Itália aktivizálódása kedvező fejleménynek számíthatott, és az orosz helytartó Bulgáriába küldésével kapcsolatos diplomáciai torzsalkodás tanulságai már bizonyították a hármas együtthaladás üdvösségét, Bécs mégis nehezen vetkőzte le az impulzív olasz politika iránti bizalmatlanságát. Crispi ösztönzésére válaszul Kálnoky elismerte, hogy kívánatos a közösen elérendő célok pontos definiálása, de éreztette, hogy ezirányú magatartását elsősorban Anglia aktivitásától teszi függővé.[27]

Október elején Crispi a német kancellár vendége volt. Kálnoky kérte Bismarck segítségét a valódi olasz szándékok tisztázásához; különös gondot az jelentett számára, hogy Itália új vezetése szívesen vette volna Törökország felbomlásának gyorsítását.[28] Miután a kancellártól megnyugtató értesüléseket kapott, a miniszter közelebbi megfontolás tárgyává tette a három nagykövet tervezetét. A konkrét javaslatot Calicétől már szeptemberben kézhez kapta. Ezen híres nyolcpontos akcióterv előírta az agresszió kizárását, a status quo őrzését „a Keleten", és kifejezetten említette a

kompenzáció-politikáról történő lemondást. Kimondta Törökország függetlenségének védelmezését és a szorosok statusának megváltoztathatatlanságát. Ha a szorosok sorsa Anglia szívén feküdt, Bulgáriáé a Monarchiához állt közel. A tervezet egyik pontja megtiltotta a Portának, hogy Bulgáriával kapcsolatos hűbérúri jogait bármely más államra átruházza, nem tűrhetett idegen adminisztrációt ott, sem a fejedelemség ellen irányuló erőszakot, okkupálást. A három szövetkező hatalom közös támogatást helyezett kilátásba Törökországnak a fentebbi elvek védelmezéséhez. Legtovább a nyolcadik pont ment, mely szerint azon esetben, ha a Porta erőszakkal találná magát szemben, még inkább, ha nem tanúsítana komoly ellenállást az illegális vállalkozással szemben, a három hatalom előzetes közös egyetértés alapján (és ideiglenes jelleggel) török területeket szállna meg, hogy helyreállítsa a politikai és katonai egyensúlyt, és védje a fentebb vázolt elveket.[29]

Kálnoky írásban rögzítette véleményét a nyolcpontos tervezetről.[30] Bulgária sorsa, a Porta lehetséges magatartása és Anglia aktivizálhatósága képezték megfontolásai fő tárgyait. Ha az oroszoknak sikerülne újra berendezkedniök a fejedelemségben – írta bizonyára még az Ernroth-epizód idején –, úgy nem sokáig maradna meg Konstantinápoly függetlensége sem. De bukásáig is elviselhetetlen méretűvé nőne a rá északról nehezedő nyomás. Kevéssé bízott abban, hogy a Porta erőteljesen ellenállna egy külső fenyegetésnek, abban még kevésbé, hogy ilyen esetben Anglia vállalkozna ellenakcióra. De a kínálkozó alkalmat meg kívánta ragadni a szövetkezésre. A három hatalomnak Oroszország elriasztására kell törekednie – húzta alá –, a feladat tehát a megelőzés, ezt legjobban szolgálja a Törökországnak adandó erkölcsi támogatás.

A Földközi-tengeri antant létrejöttét megelőző tárgyalásokat különböző nézőpontból többször leírták már. Az osztrák-magyar vonatkozásoknál mindmáig Medlicott egy korai cikkére szokás hivatkozni: első ízben ő értékesítette az idevágó bécsi forrásokat.[31] Kisebb kronológiai pontatlanságai mellett azt vethetjük szemére, hogy a hármas szerződést célzó osztrák-magyar tevékenységet nem helyezte el egy összképben, témáját nem úgy kezeli, mint egy összetett folyamat egyik alkotóelemét. Pedig Kálnoky lépései csakis így értelmezhetőek helyesen.

Szeptember-október fordulóján, részben az „Ernroth-misszió" körüli harc éleződése miatt, részben Calice szorgalmazására Kálnoky kezdett közelebbről foglalkozni az angol-olasz kooperáció lehetőségével. A miniszter taktikája a brit kormány ösztönzésére irányult, miközben az előreszaladni kívánó, különben sem megbízható Itáliát visszafogni próbálta. Az angol külpolitikát közvetlenül irányító Salisbury miniszterelnököt Törökország erősítésének fontosságáról győzködte: bizonyságot kell adni a szultánnak arról, hogy a három nyugati hatalomra szövetségesként számíthat Oroszország ellenében.[32] Crispinek viszont azt sulykolta, hogy az addig csak alkalomszerű közös fellépéseket a keleti kérdésben *szilárd bázisra* kell helyezni. Így elérhető, hogy bonyodalmak előálltakor egyöntetűen és gyorsan reagáljanak.[33] Ezen kiegyenlítődést célzó diplomáciai erőfeszítésekkel párhuzamosan megpróbálta Bismarckot is szilárdabban elkötelezni az ügy támogatása mellett. Magatartása azonban október derekáig mégis inkább halogató, semmint siettető.

Lényeges változás október közepétől figyelhető meg Kálnokynál. Némi késéssel akkor vált tudatossá benne a kancellár politikai irányváltása. Már korábban ész-

lelte nagyfokú irritáltságát az oroszokkal szemben, de csak most figyelt fel arra, hogy Bulgáriában sem támogatja már feltétlenül a cári igényeket – és ebből joggal következtetett komoly dolgokra.

Bismarckot az időközben újraéledni látszó francia revansvágy, a megerősödő boulangerizmus, valamint a tulajdonképpen soha nem szünetelő gazdaságpolitikai problémák túlérzékennyé tették bizonyos orosz – vélt és valóságos – tünetekre. Mind az orosz sajtó nagyobbik fele, mind egyes hivatalos körök szimpátiával fogadták a Berlinnek láthatóan kényelmetlen új francia mozgást. Bismarck több csatornán át is éreztetni akarta Pétervárral, hogy helytelen úton jár: a már megszokott sajtópolémia élezésén túl a gazdasági nyomást fokozta erőteljesen, azután megszűnt az Ernrothmisszió pártfogolója lenni, és mindezek tetejébe bátorítani kezdte az Anglia oroszellenes elkötelezésére szőtt terveket, az utóbbi vonatkozásban londoni nagykövetén át önálló lépéseket is tett.[34]

Amikor Kálnoky tudatára ébredt annak, hogy a berlini irányvonal tartósan módosult, maga is aktívabbá vált. Gyorsan a kancellár véleményét kérte a nagykövetek nyolcpontos tervéről, egyben jelezte, hogy német egyetértés esetén megkísérli London megnyerését.[35] Örömmel konstatálta, hogy a németek osztják felfogását, és ők is szükségesnek tartják Salisbury szilárd elkötelezését, valamint Törökország ellenálló kedvének növelését, a szultán bátorítását, és ugyancsak helyeslik Kálnoky elutasító magatartását Crispi azon gyanút keltő ötletével szemben, mely szerint a nyolc pont kiegészítéseként a szövetkező három hatalom titkos egyezményt köthetne a Törökország *felbomlásakor* tanúsítandó magatartásról.[36]

A tájékozódás, majd a diplomáciai előkészítés három színhelyen szimultán zajló fázisa után következett Kálnoky számára a vállalkozás legkényesebb része, az angol hozzájárulás elnyerése. Ehhez jóelőre kérte Bismarck segítségét, aki azt nem tagadta meg. Lehetővé vált ezzel, hogy a szigetország fényes elszigeteltségét egyszerre három oldalról vegyék heves ostrom alá. Crispi előzőleg már kezdeményezte Bécsben a közvetlen párbeszéd felvételét Londonnal, ám ezt Kálnoky jó ideig halogatta; csak közösen és Berlin bevonásával kívánta megtenni. Most elérkezettnek látta az időt az olaszok bátorítására. Maga szintén akcióba lépett. A program hivatalos előterjesztése mellett bizalmas levelet intézett Salisburyhez, amiben érveit összegezte. Kiemelten említette a Bismarck magatartásának változásából adódó egyszeri és rendkívüli lehetőséget, a célok között pedig hivatkozott arra, hogy mennyire szükséges a szultán gerincének erősítése és a szerinte alapjában pacifista cár békevágyának fokozása. Vagyis tudatosan a leendő paktum konzervatív vonásait, a szövetkezés profilaktikus jellegét domborította ki.[37]

Kálnoky nem tévedett, amikor úgy vélte, Anglia áthangolásához kevés Bécs és Róma felkínálkozása. Salisbury számára valóban a német magatartás bírt meghatározó fontossággal. Az aktivitás nagymérvű fokozásáért Keleten korántsem lelkesedett. A brit hagyományok és Konstantinápoly szerepének akkor kezdődő átértékelése mellett bizonytalannak tűnt előtte a közeljövő európai konstellációja is. Átlátott a német kancellár ama szándékán, hogy az új oroszellenes hatalmi tömb létrehozásával vonja el a cárizmus figyelmét a kontinensről éppen a megint rohamosan rosszabbodó német-francia viszony idején. Ráadásul úgy, hogy Németország maga távolmarad a keleti ügyektől.[38] Ugyanakkor aggasztotta a közeli reális perspektíva-

ként felmerült uralkodóváltás Németországban. I. Vilmos, túl 90. életévén, éppen gyengélkedett, fia betegségének gyógyíthatatlan volta az idő tájt vált publikussá. Természetesnek tűnt, hogy Salisbury biztosítékot kívánt Bismarcktól abban a vonatkozásban, hogy a trónörökössé előrukkolt, nagy oroszbarát hírében álló Vilmos herceg trónralépése után sem hagyja cserben Berlin a szövetséges Ausztriát. A kancellár minden erőfeszítése arra irányult, hogy meggyőzze Salisburyt, Ausztria védelmezése Németországnak egyenesen létkérdés.[39]

Nehéz felmérni, mi határozta meg a brit külpolitika vezetőjének döntését. A többször idézett érv: Bécs, majd Berlin is megfenyegették, hogy esetleges visszautasítása arra késztetheti Kálnokyt, hogy az oroszokkal keresse a kompromisszumos megoldást, kiszorítva Angliát az érdemi döntésből[40] bizonyára hatásos volt, de aligha csak ez számított. Tény azonban, hogy november elején London mint további tárgyalások alapját, elfogadta a nyolcpontos tervezetet.

Még zajlottak a német-angol tárgyalások, még bizonytalanok voltak az angol csatlakozás feltételei, amikor a központi hatalmakat magával ragadta egy sajátos háborús pánik. Az orosz fenyegetés egyszerre elviselhetetlennek tűnt, robbanásveszély keletkezett a német–orosz, ill. az orosz–osztrák határon. Az általános helyzet eme transzformációja – amelyre nyomban visszatérünk – mindenképpen csak növelhette Bécsben az Angliával való megegyezés kívánatosságát. A Keleten gyülekező háborús felhők értékesebbé tették a nyugati szövetséget. A két síkon egyidejűleg zajló fejlemények szükségképpen befolyásolták egymást. A Keletről jövő fenyegetés fokozta Bécs megegyezési készségét a Nyugat irányába. Kálnoky szinte azonnal és minden ellenvetés nélkül elfogadta Salisbury valamennyi módosító indítványát, így símán és zökkenőmentesen született meg az új hármas szövetkezés. Az angol–olasz–osztrák összefogás híre kiszivárgott. Az új hatalmi kombináció létrejötte kétségkívül kijózanítólag hatott azon pétervári körökre, melyek a háborús fenyegetéstől sem riadtak vissza. A hirtelen támadt válság enyhülni kezdett, még mielőtt európai katasztrófa lett volna belőle.

Az elvi hozzájárulást követően Salisbury néhány ponton módosítást kért. Kálnoky készséggel vállalta azt a kiegészítést, mely szerint a három hatalom védelmet nyújt Törökországnak olyan orosz veszély ellen is, amely Kisázsia irányából fenyegetné a szorosokat. Nehezére esett viszont beleegyeznie abba, hogy az új szövetség létét és tartalmát titkolják el a törökök elől – láttuk, részéről a vállalkozás egyik fő célja abban állt, hogy Törökországot bátorítsák. Ennek lehetősége most elveszett. Kényszerből vállalta a formára vonatkozó londoni óhajt is: a szorosabb elköteleződést jelentő közös szerződésszöveg helyett megint csak jegyzékváltások útján alakult ki az egyetértés. Magára az aktusra 1887. december 12-én került sor Londonban.[41]

Anglia elkötelezését nagy eredményként könyvelték el Bécsben. Az oroszellenes front erősödésére éppen akkor került sor, amikor annak a legnagyobb szükségét látták a Monarchiában: a decemberi londoni jegyzékcsere időpontjában féltek a legjobban egy orosz támadástól Galíciában. A Habsburg-monarchia legfőbb vezetői az elháríthatatlannak tűnő háború sürgős szükségleteiről tanácskoztak azokban a sorsdöntőnek látszó napokban. Úgy tűnt, a cári kormány a Balkánon elszenvedett vereségeiért közvetlenül a Monarchián áll bosszút: nagy orosz katonai erőket összpontosítottak a galíciai határ túloldalán.

Bécsben huzamosabb ideje, tulajdonképpen a válság elmélyülése óta figyelő szemmel követték a szomszéd keleti hatalom minden katonai megmozdulását. Kezdetben egy esetleges balkáni expedíció lehetősége adott tápot az osztrák-magyar megfigyeléseknek és találgatásoknak. A Kaulbarsz-epizód idejétől kezdve azonban már realitásként kezdtek számolni egy közvetlenül a dualista monarchia ellen intézendő orosz támadással is.

Az újabb katonai aktivizálódás első Bécsbe eljutott hírei októberben izgalmat keltettek ugyan, és nyomban felmerült az azonnali válaszadás szükségességének gondolata is, de a nyugtalankodás egyelőre nem öltött rendkívüli formát.[42] Albrecht főherceg, a hadsereg felügyelője a maga szokásos módján azonnal megjósolta a közeli háborút,[43] de az október 30-i konferencia a stratégiai jelentőségű északkeleti vasutak építésének meggyorsításáról látszólag még a régi mederben haladt. Beck tábornok, a vezérkar főnöke konstatálta, hogy a Monarchia Galíciában állomásozó erői túlságosan gyengék a határ túloldalán felhalmozott katonasághoz képest (ekkor 100 ezer gyalogosra és 27 ezer lovasra becsülte a határközeli orosz haderőt), de még nem hozta szóba a kiegyenlítés sürgősségét. Az elszállásolás nagy nehézségeit, az ellátási és utánpótlási gondokat, a kiképzés problémáit, tehát csupa régi, ismert okokat említve hangoztatta, hogy a galíciai garnizonokat az adott feltételek közepette nem lehet hirtelen megnövelni. A konferencia elsődleges témájával összhangban állapította meg, hogy a fő feladat változatlanul a csapatszállítás gyorsaságának és biztonságának fokozása.[44]

November közepére ténnyé vált az újabb orosz katonai aktivitásról kerengő híresztelések legnyugtalanítóbb eleme, a 13. lovashadosztály áthelyezése a moszkvai kormányzóságból a varsóiba. Az izgalmakat fokozta, hogy akkorra már további jelentős csapaterősítések terveiről is tudni véltek Bécsben. Az addig is kényes erőegyensúly felborulását, ezzel a helyzet kritikusra fordultát hangoztatók nyomós érvekhez jutottak. Az osztrák katonai vezetésben eluralkodott a meggyőződés, hogy orosz részről fennáll a Monarchia elleni háború közeli kirobbantásának szándéka, emiatt a gyors ellenintézkedések elkerülhetetlensége evidencia lett számukra.[45] A felismeréstől a tettig azonban jó bécsi szokás szerint hosszú út vezetett.

Oroszország összemérhetetlenül nagyobb katonai potenciáljával és kimeríthetetlen tartalékaival régóta aggódva számoltak Bécsben. Egyedüli bíztató momentumot az képezett, hogy az erők a nagy birodalom különböző részei között megoszlottak, és a nyugati határon történő koncentrálásuk a nagy távolságok és a hiányos infrastruktúra miatt sok időt igényelt. E tényen alapult a berlini és a bécsi vezérkar még 1882-ben megfogalmazott közös doktrínája, az orosz háborúnak egy együttes megelőző támadással való eldöntése. Ezen stratégia érdekében a szövetségesek Keleten sikert csak úgy érhetnek el, ha már a konfliktus kezdetén saját rövidebb mozgósítási és felvonulási idejüket maximálisan kihasználva minél gyorsabban összevonnak annyi erőt, amely lehetővé teszi közös offenzívájuk elkezdését még az előtt, hogy az orosz sereg befejezte volna felvonulását Lengyelországban. Tehát a hadilétszámát el nem ért cári seregtesteket kellett a Visztula mentén döntő ütközetre kényszeríteni és megsemmisíteni, s ezáltal a stratégiai győzelmet biztosítani.[46]

Természetesen mindkét oldalon tisztában voltak a potenciális ellenség alapvető stratégiai elképzeléseivel. Így orosz részről szintén számot vetettek azzal, hogy nyu-

gati szomszédaik lényegesen rövidebb idő alatt képesek nagy erőt a konfliktus térségében koncentrálni. Ezt a hátrányt kétféle módon törekedtek kiegyenlíteni. Egyrészt még békeidőben igyekeztek nagy létszámfölényt biztosítani a maguk számára, ezért folyamatosan növelték a birodalom nyugati felében elhelyezett erőket. Egyes adatok szerint a 80-as évek végefelé már a haderő egyharmada Orosz-Lengyelországban helyezkedett el.[47] Másrészt az erős és mozgékony orosz lovasságuk feladata volt, hogy a konfliktus kezdetén váratlan csapással szétrombolja az ellenfél határközeli vasútvonalait, és ezzel megakadályozza, hogy a mozgósított hadosztályok eljussanak a felvonulási térségbe, de legalábbis annyit el kellett érnie, hogy a diverzió következtében az osztrák-magyar csapatok összevonása lelassuljon, és így időt nyerjenek a belső tartalék felvonultatására.[48]

Az 1887 őszén foganatosított orosz katonai lépések ilymódon egy ismert és hosszútávú program részét képezték. A diszlokáció módosításáról tulajdonképpen még az előző évi válság idején hoztak döntést.[49] Az már a körülmények sajátos összjátékából adódott, hogy a végrehajtás rendkívül mély válsághangulatot idézett elő Bécsben és Berlinben, és hogy a további fejlemények a császárhatalmak közvetlen katonai konfliktusának rémképét vetítették előre. Ezen fejleményeknek úgyszólván csak külső vonulatát képezték a ténylegesen bekövetkezett, ill. szándékolt orosz katonai lépések. Az kétségtelen, hogy Pétervárott szívesen vállalkoztak ellenfeleik megijesztésére – az orosz birodalom barátságának értékére ennél hatásosabban aligha lehetett volna figyelmeztetni. Ezért nem volt ellenükre, hogy a régebben elhatározott csapatmozdulatok a megváltozott helyzet miatt valóságos súlyuknál jóval nagyobb szerephez jutottak. Európa békéjét azonban potenciálisan jobban veszélyeztette a történések során előtérbe került „belső" vetület: a bécsi és berlini vezérkarok, illetve a politikai irányítás különös interferenciája, hiszen ennek következtében a realizálódás útjára terelődött az addig csak elméleti lehetőségként fontolgatott „megelőző agresszió", az általános nagyhatalmi konflagráció súlyos veszélyét is magában rejtő preventív csapás Oroszország ellen.

A bonyodalmak már akkor elkezdődtek, amikor az osztrák fővárosban a katonai és a politikai vezetés eltérően reagált a vészjósló új fejleményekre. Az ijedelem gyorsabban ragadta magával a katonákat. Az elmúlt nyáron végzett újabb számítások szerint az oroszok sikeres erőfeszítéseket tettek, hogy csökkentsék a két hadsereg felvonulási ideje közti különbséget a galíciai térségben.[50] Beck tábornoknak egyébként is hivatali kötelessége volt terveket kidolgozni a könnyen sebezhető Galícia azonnali megerősítésére. Korábbi aggályait félretéve két egész hadosztály gyors áthelyezését fontolgatta. A kínzó szállásgondok megoldását ideiglenes barakkok gyors felhúzásában vélte megtalálni.[51]

A Ballhausplatz kevesebb idegességet mutatott. Ott nem siettek a döntéssel, a követendő magatartás megszabását az egyelőre felderítetlen orosz szándékok tisztázása utánra halasztották. Kálnoky egy rövid ideig próbálta elhitetni magával és munkatársaival, hogy igazi politikai konfliktus nem áll fenn Oroszország és Ausztria-Magyarország között. Giers néhány korábbi gesztusát félreértve még egyfajta közeledési szándékot is hajlandó volt feltételezni orosz partnerénél. Ezért a kihívó orosz katonai demonstrációt eleinte a had- és külügyi reszortok közötti (Pétervárott valóban nem ritka) diszkrepanciával magyarázta, azzal, hogy a hadügy függetlenítette magát a

diplomáciától.[52] Nyugalma akkor sem hagyta el, amikor az orosz vezetés (nem egészen alaptalanul feltételezett) megosztottsága Giers magatartásának látványos változásával kezdett eltűnni.

A korábban békeszerető orosz miniszter november közepétől egyre élesebb osztrákellenes kirohanásokra ragadtatta magát. Először Kálnoky esedékes delegációs beszédét sérelmezte, amelyben a miniszter a Monarchia érdemének tudta be, hogy sikerült Bulgáriában elhárítani az idegen beavatkozást, és reményét fejezte ki, hogy Oroszországot még meg lehet nyerni a központi hatalmak békés és konzervatív törekvéseinek.[53] Később már ürügy nélkül engedte szabadjára haragját Béccsel szemben. Hasonlóképpen ellenséges hangot ütött meg maga a cár is. A Ballhausplatzon hamar tudomást szereztek arról, hogy a huzamos dániai tartózkodásból hazafelé tartó orosz uralkodó megállt Berlinben, és beható eszmecserét folytatott a német vezetőkkel. A német-orosz viszony látványos romlásának időszaka volt ez, Berlin megint növelte a gazdasági nyomást keleti szomszédjára, ám a nyilvánvaló közvetlen ellentétekről szinte tudomást sem véve a cár azt hangoztatta Bismarcknak, hogy országának elsősorban Ausztriával vannak érdekütközései, és azok az ellentétek kibékíthetetlenek.[54]

Valóban, a pétervári társadalom régtől ismert mély germanofóbiája a történelmi pillanatban élesebben fordult Ausztria ellen. Diplomaták híradásaiban ijesztően megszaporodtak a magasrangú orosz tisztek Bécs elleni harciasságáról tudósító hírek. A mindig jól tájékozott pétervári osztrák-magyar katonai attasé, Klepsch szerint általánossá lett a meggyőződés, hogy a pillanat kedvező az Ausztriával való leszámolásra. Az orosz fővárosban háborús hisztéria jeleit vélte felfedezni.[55]

A helyzet kétségtelen átformálódása elgondolkodtatta Kálnokyt. A hirtelen orosz felindulásra az elégségesnél több okot talált: az autokrácia krónikus gyengesége és az általános fegyelmezetlenség miatti bizonytalan belállapotok kedveznek a „kontrollálatlan" befolyások érvényesülésének, mindenekelőtt a pánszláv akciópárt felelőtlen ténykedésének. Megszokott dolog volt, hogy a kudarcot kudarcra halmozó orosz külpolitika balsikereiért a külföldet tegyék felelőssé. Ez a fajta helyzetelemzés nem először fordult elő Kálnokynál, és vélekedése nem ütött el a többi európai hatalom vezető politikusainak akkori nézeteitől sem. Az orosz autokrácia szeszélyei állandó gondot jelentettek a külvilág számára. A statikus képet Kálnoky azzal tette némileg konkrétabbá, hogy az orosz részről szokatlan publicitással kísért katonai lépések taktikai célzatosságát hangoztatta. A cári kormány nyilvánvalóan politikai nyomást kíván gyakorolni Bécsre és Berlinre. Az orosz áthelyezések feltűnő időzítéséből nem volt nehéz erre következtetni: télvíz idején, nehéz szállítási és még nehezebb szállás- és ellátási feltételek közepette dobtak át nagyobb egységeket, azt a veszélyt vállalva, hogy azok harci értéke leromlik.[56]

Hogy az orosz magatartásban a nyomásgyakorlás szándéka mindenképpen benne rejlett, azt hamarosan több oldalról is hitelt érdemlő tudósítások erősítették meg. Orosz diplomaták Párizstól Konstantinápolyig feltűnő módon adták osztrák kollégáik értésére a nyilvánvaló összefüggést kormányuk katonai elhatározásai és a bécsi kabinet politikája miatti elkeseredés között. De mindezek után is nyitva maradt a kérdés: múló szeszélyről van csupán szó, avagy szilárd elhatározás kivitelezésének kezdetéről?

A külügyi és hadügyi vezetés eltérően válaszolta meg a fenti problémát, és a felfogásbeli eltérés a válság első periódusában csak növekedett. A katonák természetesen reszortfeladataikra koncentráltak; egyre jobban aggódva a további teljes tétlenség esetleg súlyos következményeitől mindinkább hajlottak hatásos válaszintézkedések foganatosítására. A Berlinből jövő impulzusok is őket erősítették. Az uralkodó viszont egyelőre külügyminiszterével értett egyet, és nem változtatott a Monarchia kiváró magatartásán. A politikai vezetés habozását Beck szomorúan tudatta berlini kollégáival. Hasonlóképp nem titkolta a németek elől Kálnoky sem a kialakult nézetkülönbségeket.[57] A bécsiek nehézségei csak növekedtek, amikor nemsokára tapasztalniok kellett, Berlinben sem uralkodik összhang katonák és politikusok között az Oroszországgal szembeni magatartást illetően.

Német részről kezdettől bírálták az osztrákok teljes passzivitását. Főként Deines katonai attasé mutatott különös aktivitást. Mindent elkövetett, hogy a vele jó személyi viszonyt kialakító Beck tábornokot meggyőzze a kialakult helyzet súlyosságáról, és elérje a tétlenséggel való szakítást. A téli háború lehetőségének növekedésével riogatott. Azt is hangoztatta, Ausztria túlságosan hagyatkozik Németországra, pedig védelméről elsősorban önmagának kellene gondoskodnia.[58] Beck persze nem kételkedhetett abban, hogy Deines híven tolmácsolja főnökeinek nézetét.

A porosz-német nagyvezérkarban azonban még bizonytalankodtak a követendő magatartást illetően. Az elvek persze adva voltak. A prevenció fő apostolának Waldersee főszállásmester számított. Akkortájt az Oroszországgal való leszámolást tartotta elsődleges feladatnak, és e felfogását nem titkolta. Egyenesvonalúan tört célja felé, terveinek megnyerte nagyhatalmú főnökét, az idős Moltke tábornokot.[59] De novemberi megnyilatkozásai szerint még nem döntötte el véglegesen, lehetséges, illetve előnyösebb-e egy azonnali (téli) háború siettetése, vagy jobb a konfliktus kirobbantását elhalasztani tavaszig. Úgy tartotta, Németország tökéletesen felkészült a háborúra, és a külső viszonyok szintén kedvezőek: „még Bismarck művészete sem képes ennél jobb konstellációt teremteni". De joggal tartott elaggott uralkodója és a kancellár ellenállásától.[60]

A helyzet komolysága végülis arra késztette Walderseet, hogy november végén az orosz fegyverkezésről átfogó emlékiratot állítson össze a politikai vezetés számára. Ebben hatásosan összegezte az 1878 óta szakadatlanul folyó orosz erőkoncentrálást a cári birodalom nyugati kormányzóságaiban. A memorandumot azzal a megállapítással zárta, hogy Oroszország minden kétséget kizáróan közvetlenül a háborúra készül, és legutóbbi intézkedéseivel tulajdonképpen már megkezdte hadserege mozgósítását. A memorandumot saját nevében Bismarckhoz továbbító Moltke még kategorikusabban fogalmazott kísérőlevelében: a várható orosz támadást Németországnak előnyösebb megelőzni, komoly érvek szólnak a téli háború mellett.[61] Az emlékiratban foglaltak lényegét Waldersee nem titkolta az osztrákok elől. A készülő orosz támadás közös akcióval való megelőzésének szükségszerűségét folyamatosan hangoztatta nekik, de attól tartózkodott, hogy a téli háborúra való azonnali előkészületeket szorgalmazza. Deines e vonatkozásban önszorgalomból járt el, és ügybuzgalma nem csekély mértékben járult hozzá a Berlin-Bécs viszony összekuszálódásához.[62]

A politikai vezetés szándékai Berlinben kevésbé voltak átláthatóak. Bismarck számításainak megítélésében máig nagyon különböznek a nézetek. Annyi bizonyos,

hogy a kancellár várakozásaival ellentétben a november 18-i cárlátogatás nem indított el tartós javulást az orosz-német viszonyban. A Péterváron szinte változatlan hevességgel folytatódó németellenes sajtóhadjárat és hecckampány, a pánszláv hangulat és a nyilvánvalóan Berlin bosszantására megrendezett franciabarát szimpátiatüntetések nem csupán az ún. közvélemény hangulatára utaltak; mivel jelentkezésükhöz az abszolutista hatalom illetékeseinek jóindulatú elnézése szükségeltetett, ebből következtetni lehetett arra, hogy mely érzelmek erősebbek az uralkodó körökön belül. Ám e viszonylag konstans tényező mellett felerősödött egy másik elem is, miként arra utaltunk már. A Wilhelmstrassén hamar felismerték és felhasználták azt az új fejleményt, hogy Péterváron erősebben mutatkozott meg az osztrákellenesség. Közvelenebbül, agresszívebben tört feszínre, mint a németellenesség. Így a vészelhárítás olcsó, rövid távon feltétlenül hatásos módjának ígérkezett az animozitás bécsi irányban való levezetése. Ehhez más körülmények is kedvezni látszottak: éppen akkor kötelezte el magát Anglia a keleti antant céljai mellett. Remény támadt arra, hogy a formálódó Földközi-tengeri hármas egyetértést offenzív oroszellenes irányba lehet terelni. Bismarckot felbátorította Crispi olasz miniszterelnök erős vágya, hogy a keleti kérdésben aktív szerephez jusson, és Salisbury határozott oroszellenes kiállása. Némi reményt látott arra, hogy a nyugati hatalmak úgy kerülnek nyílt konfliktusba Oroszországgal, hogy Németország képes lesz attól távol maradni.[63] Talán még arra is, hogy Angliát egy aktív oroszellenes paktumnak megnyerheti Berlin.[64]

Bismarck 1885 óta vallotta, az újabb leszámolás Franciaországgal elkerülhetetlen. De egy kétfrontos háborút nagy veszélynek, ezért elkerülendőnek tartott. Amikor 1887 őszén legalábbis reménykedni lehetett, hogy Ausztria és a nyugati hatalmak közösen sakkban tartják, esetleg akár nyílt konfliktusban ki is kapcsolják Oroszországot – ezzel a német szempontból lehető legelőnyösebb perspektíva nyílott meg. Az újabb Bismarck-irodalomban erősödik az a felfogás, hogy a német kancellár 1887 őszi talányos manőverezéseinek egyik lehetséges magyarázata abban rejlik, hogy olyan lépéseket tett, amelyekkel fejleszteni vélte az egyidejűleg, de egymástól függetlenül zajló keleti és nyugati konfliktus, az általa ideálisnak tartott megoldás esélyeit, anélkül persze, hogy eleve elzárta volna az utat minden egyéb, számára kedvező kibontakozás elől.[65]

A háború perspektívája ilymódon előkelő helyre került a német stratégiai tervezésben. De az érintettek előtt Berlinben nem vált rögtön világossá, hogy nem azonos háborúval számolnak a vezérkarban, illetve a külügyminisztériumban. Waldersee nem tartott lehetségesnek két egymástól elkülönülő háborút Keleten és Nyugaton. Ám a kancellárral ellentétben a kétfrontos küzdelem perspektívája őt pillanatnyilag nem nyomasztotta, a kockázat vállalására készen állott. Az szintúgy elképzelhetetlen volt számára, hogy Ausztria és Oroszország között egy elszigetelt háborús konfliktusra kerülhessen sor.[66] Egy ilyen izolálható párharc lehetősége többször szóba került, először mindjárt a cár novemberi berlini látogatása után a két Bismarck: a kancellár és a külügyminisztériumban az ügyeket gyakori távollétében irányító Herbert fia között.[67] Nem az elképzelés realitását igazolja, csupán az illúzió elterjedtségét mutatja az az osztrák és német diplomaták által megfigyelt jelenség, hogy orosz részről is sokakban élt a remény (civil és katonai körökben egyaránt), képesek úgy leszámolni Ausztriával, hogy közben Németország semleges marad-

jon.[68] Még nem jutott el elégséges információ Bécsbe a német fővárosban kialakult nézetkülönbségekről, de már igen jól érzékelték a Deines révén jelentkező nyomást katonai előkészületek foganatosítására. A diplomáciai csatornákon is érkeztek figyelmeztetések. Ezek a tanácsok úgy ösztönözték az osztrákokat cselekvésre, hogy közben a korábbiaknál is bizonytalanabbá tették a várható német támogatás mértékét és formáját, sőt egyáltalán magát a német együttműködést. Megint gyakori lett a hivatkozás Franciaországra, ahol egy soron levő belpolitikai válság szolgált jó ürügyként annak érzékeltetésére, hogy Németország figyelmét a Nyugat köti le. Szerződéses kötelezettségeik relativizálását a németek korán elkezdték. Bismarck tudatosan tett kétértelmű nyilatkozatokat. Az osztrák- magyar katonai vezetés amúgyis irtózott az orosz háború perspektívájától, aggódása csak fokozódott szövetségesük bizonytalanodását tapasztalva. A sürgetések előterjesztési módja régebbi idő óta lappangó kételyeket élesztett újjá.

Beck már novemberben hangoztatta azon véleményét, hogy egy osztrák-orosz háborúra csakis akkor kerülhet sor, ha Németország közreműködésében abszolút bizonyosak lehetnek.[69] A kétely feltámadt Kálnokyban is. Nyilvánvalóan a pozitív reagálásban bízva sugallta Reussnak, hogy ha Oroszország valóban elszánja magát egy Ausztria elleni támadásra, úgy az 1879-es szerződés előírása „többé nem alkalmazható betű szerint", hiszen Németországot – vélte – saját érdekei úgyis rákényszerítik a gyors beavatkozásra. A válság mélyülése tehát elkerülhetetlenül meghozta, miként egy évvel korábban, a casus foederis vitáját a központi hatalmak között.[70]

Osztrák-magyar részről bármennyire különbözőképpen értékelték is katonák és politikusok a Keletről jövő fenyegetést, fő szövetségesükről azonosan vélekedtek. Beck és Kálnoky abban kezdettől fogva egyetértett, hogy a Monarchia magatartását a német partner magatartása determinálja. Bármiként válaszoljanak az orosz kihívásra, azt csakis Németországgal közösen tehetik meg. A gyengeség tudatának kínzó érzése nem sok választási lehetőséget hagyott számukra. Emellett számolniok kellett azzal is, hogy Ausztria-Magyarország 1887 végén sem politikailag, sem katonailag nem volt felkészülve egy nagy háborúra.[71]

November végétől a veszélyekre addig inkább általánosságokban figyelmeztető német diplomácia hangnemet váltott. Megszűntek az utalások arra, hogy Németország nem engedi magát a balkáni bonyodalmakba belerángatni, és helyette váratlanul agresszív módon kezdték ostorozni a bécsi tehetetlenséget. A Wilhelmstrasse nyomás alá vette szövetségesét annak érdekében, hogy a Monarchia *azonnal* foganatosítson konkrét, hatásos katonai lépéseket Galíciában. Főként Herbert Bismarck ragaszkodott ahhoz, hogy ilyen intézkedésekre nyomban sort kerítsenek.[72] A német diplomaták megváltozott hangnemét először megütközéssel fogadták a bécsi külügyminisztériumban, majd mind nagyobb zavarba jöttek. A szokatlan eljárás nem a válság csendesítése, sokkal inkább mélyítése irányában hatott, nem az oroszokkal való kibékülésre buzdított, hanem arra, hogy az odadobott kesztyűt vegyék fel. Az addigi potenciális háborús krízis kezdett nagyon reális veszéllyé tornyosulni.

A zavarodottságot végképp nagyra növelte, hogy épp akkor érkeztek meg Széchényi első jelentései a porosz vezérkar és a berlini külügyminisztérium felfogásbeli különbségeiről: míg a kancellár a háború kirobbanását küszöbön álló veszélynek ítélte, ezért elengedhetetlennek vélte a gyors erőátcsoportosítást az osztrák- orosz

határhoz, tehát azt kezdte hangoztatni, amit Beck korábban egyedül Deinestől hallott, addig Waldersee határozottan tanácsolta az osztrák-magyar katonai attasénak, ne siessenek a csapatáthelyezésekkel, a háború tavasz előtt úgy sem kezdődik.[73]

Bár a fejlemények Kálnokyt is elbizonytalanították, igazi gondban a bécsi vezérkar volt. A hirtelen feltűnő energiával előadott német sürgetések azonnali katonai fellépésre Galíciában ugyan közel álltak a veszély ellen tenni szándékozó Beck legbenső óhajához, az egyre bonyolódó helyzet láttán mégis szinte kutyaszorítóban érezte magát. Egyfelől látnia kellett, ha enged a Berlinből jövő nyomásnak, akkor a Monarchia anélkül keveredhet bele az orosz háborúba, hogy a hatásos német segítségben bizonyos lenne. A szokásos módon szkeptikus Albrecht egyenesen úgy vélekedett, hogy még ha közösen kezdenék is el a németekkel a hadjáratot, Berlin akkor sem tartana ki a Monarchia mellett a végső győzelemig. De ugyanakkor azzal is számot kellett vetniök, hogy amennyiben tétlenek maradnak, és a berlini jóslatok beteljesülnek, úgy az oroszok váratlanul elvághatják a stratégiai vasutakat Közép-Galíciában, amelyek kulcsszerepet töltenek be a felvonulásban, és ezzel lehetetlenné válik a mozgósítás időben történő végrehajtása. Vagyis a Monarchia még az előtt biztos vereség elé nézne, hogy magát a háborút igazából elkezdték volna. A gyanú, amely 1887 elején egyszer már megrémisztette Bécset, hogy a németek a háború egész terhét Ausztria nyakába akarják rakni, újult erővel megint jelentkezett.

Egy téli háború rémisztő perspektívája Bécs számára tehát egészen közelivé vált. Ráadásul megerősítették a korábbi híradást arról, hogy Oroszország további három teljesen felszerelt hadosztályt készül átdobni Nyugatra. Ez volt az a csepp, amelytől túlcsordult a pohár. Most már a politikai vezetés számára is túlságosan nagyra nőtt a kockázat. Kálnoky kijelentette, ha az áthelyezés bekövetkezik, a Monarchia feladja tétlenségét. De továbbra is vallotta, orosz részről nincs racionális ok a katonai konfliktus kirobbantására. A provokációs célú nyomásra nem szabad hasonlóval válaszolni, az orosz azt nyugati szomszédai agresszív szándékainak igazolásaként fogja beállítani, erre hivatkozva tovább növeli saját erejét, amit viszont a Monarchia nem hagyhat válasz nélkül – tehát az eszkaláció megállíthatatlanná válik, és a háború valóban elkerülhetetlen lesz. A béke fennmaradása az oroszok hangulatától függ – jelentette ki a miniszter Reussnak.[74]

A vezérkar főnöke a legutolsó idők orosz intézkedéseivel kapcsolatos felfogását a berlini hadvezetéssel azonos időben maga is összegezte, és lényegében porosz kollégáival azonos következtetésre jutott: orosz részről kétségtelenül már a felvonulás bevezető lépéseit teszik meg, Pétervárott elhatározott dolog a háború, ezért tehát a Monarchiának azonnal cselekednie kell. Beck elhatározta, keresztülviszi gyors és hatásos válaszlépések foganatosítását. December 3-án írásba foglalt elképzeléseit az uralkodó elé terjesztette.[75] Ezek összeállításánál, mint hangsúlyozta, „tisztán katonai" szempontok vezérelték. Azt vette figyelembe, hogy a katonai helyzet Galíciában tarthatatlanná vált. A fenyegető orosz invázió elhárítására nagyméretű erősítést irányzott elő a határkörzetben. Mindenekelőtt a lovasság létszámának ugrásszerű növelését tartotta szükségesnek: kezdeményezte 9-11 lovasezred áthelyezését Galíciába, valamint a már ott állomásozó két gyaloghadtest békelétszámának emelését és egyéb kiegészítő lépéseket.

A nélkülözhetetlen erősítéseket részletezve Beck kitért a végrehajtás időpontjának és mikéntjének pontos megszabása elől, de kiemelte, hogy a tervezett intézkedésekre feltétlenül sort kell keríteni még a mozgósítás megkezdése előtt, ellenkező esetben az egész osztrák-magyar haderő felvonulását teszik kockára. Az elaborátum gondosan elkerülte annak tisztázását is, hogy a szóban forgó katonai előkészületek már egy közeli téli hadjárat közvetlen előkészítését szolgálják-e, avagy csupán előretekintő óvintézkedések. A vezérkar tapasztalt főnöke nem véletlenül hagyott nyitva döntő fontosságú kérdéseket. Nagyonis tisztában volt azzal, hogy amikor ily nagymértékű csapatmozdulatokat kezdeményez, akkor – a „pusztán szakmai érvelés" ellenére – az politikai döntést prejudikál. Bármennyire defenzív szándékból történjék is a csapatáthelyezés, ha az orosz valóban ellenséges szándékot táplál, úgy azt ürügyként felhasználhatja a konfliktus kirobbantására – figyelmeztetett ő maga december 3-i felterjesztésében. A háborús kockázat vállalása nem történhetett a politikai szféra kikapcsolásával. Kálnoky megnyeréséhez saját erejét kevésnek ítélve a vezérkar főnöke Albrecht segítségét kérte. Az ideje javarészét déltiroli birtokán töltő főfelügyelő Bécsbe sietett.[76]

A drámai kötélhúzás legdöntőbb szakasza december első hetének végén zajlott le. Nyomait sem a bécsi külügyi, sem pedig a hadtörténeti levéltár nem őrzi. De német diplomáciai források alapján,[77] kiegészítve a sajtó híradásaival, a történések lényege rekonstruálható. A katonai vezetés offenzívája a császár és külügyminisztere áthangolása érdekében legalábbis részben sikerrel járt; döntés született az addigi teljes passzivitás feladásáról. Hogy ez így történt, abban a belső tényezők mellett a fő szövetséges Béccsel szembeni magatartásának volt nagy szerepe.

A politikai és katonai vezetés közötti disszonancia éppen akkor mutatkozott meg a legdrasztikusabban Berlinben, amikor Bécsben a háború vagy béke dilemmájának eldöntésével birkóztak, amikor tehát a legnagyobb szükségét látták szövetségesük világos, egyértelmű és határozott állásfoglalásának. A helyzet diktálta teendők meghatározása kapcsán szemük elé tárult összehangolatlanság példa nélkül állt a kapcsolatok addigi történetében. A kancellár nevében a diplomáciai csatornákon a korábbiaknál is nyomatékosabb sürgetések érkeztek az osztrák fővárosba. Az ifjabb Bismarck és közvetlen munkatársai naponta kérdésekkel ostromolták Széchényi nagykövetet, mikor indulnak már az ezredek Galíciába?[78]

Reuss, aki német oldalon egyedül volt tisztában a Monarchia vezetőinek valódi hangulatával és egyben a cselekvésüket behatároló tényezőkkel, a bécsiek „feltüzelésére" kapott instrukciót, ami őt a legnagyobb zavarba hozta.[79] Deines szintén úgy vélte, a Berlinből érkező utasítások egy azonnali nagy veszedelem erőszakos elhárítására kívánnak mozgósítani.[80] Bismarck még a szász királyt, Ferenc József igen csekély számú személyes jóbarátainak egyikét is csatasorba állította, hogy a császárt rábírja a galíciai látványos katonai kihívás megtételére.[81]

A helyzetet az tette végképp érthetetlenné, hogy éppen akkor, amikor a berlini külügyi hivatal háborús harsonái a legnagyobb erővel szóltak, a dologban legközvetlenebbül érintettek, a porosz-német nagyvezérkar irányítói kategorikusan tagadták a provokatív katonai erőátcsoportosítás célszerűségét, fölöslegesnek és károsnak deklarálták, hogy a tél kellős közepén biztos szállás és élelem nélkül a galíciai hómezőkre küldjék a Monarchia legjobb ezredeit. Waldersee előbb Steininger előtt rész-

letezte, majd később a hitetlenkedő Széchényinek is megerősítette kancellárjának felfogásával szögesen ellentétes véleményét. Oroszország azonnali támadásától nem tartott, így feleslegesnek vélte lépéseket tenni annak elhárítására. Az igazi feladatot változatlanul egy tavasszal esedékes közös offenzívára való felkészülésben látta.

Széchényi nagykövet értetlenül állt a számára felfoghatatlan jelenségek előtt. Bécsbe küldött helyzetértékelésében kereken kimondta, hogy megmagyarázhatatlan ellentmondások kellős közepében kénytelen létezni. Hol arról győzködik őt, hogy Oroszország támadása küszöbön áll, hol meg arról, hogy ezt nem teszi. Ráadásul egyszer biztosítják őt, hogy orosz agresszió esetén Németország feltétel nélkül és teljes erejével szövetségese mellé áll, más alkalommal pedig figyelmeztetik, Ausztria csakis a saját erejére számítson, mert a német hadsereget Franciaország teljesen leköti.[82] Ez utóbbi ellentmondást Bécsben különösen jól érzékelték. Miközben a német kancellár minden korábbinál hevesebben követelte Galícia haladék nélküli megerősítését, külön gondot fordított arra, hogy Bécsnek tudtára adja, még nyilvánvaló orosz támadás alkalmával is saját magának tartja fenn annak eldöntését, mikor és hogyan ad segítséget.[83] Szövetségesi kötelezettségeinek ilyen méretű relativizálása kétségbe ejtette a bécsieket, és gyorsította a katonai és politikai vezetés közötti kompromisszum megszületését. Az újabb konzultációkon Kálnoky hozzájárulását adta bizonyos katonai előkészületi lépések megtételéhez.

A helyzet éleződésével a háborús veszély nem maradhatott a katonai tervezőirodák titka, bizalmas diplomáciai megbeszélések exkluzív témája. A sajtó egy részének mind vészjóslóbb híradásai a Keletről fenyegető veszedelemről kiváltották a közvélemény szélesebb köreinek nyugtalankodását. Különösen a német – köztük félhivatalos – lapok jártak élen a riadalomkeltésben, amit Kálnoky utólag nagyon is rossz néven vett tőlük.[84] Hogy a helyzetet a Ballhausplatzon mennyire rendkívül komolynak ítélték, arra abból is lehet következtetni, hogy a külügyminiszter, szokásától eltérően, most már maga is elengedhetetlennek látta a sajtó igénybevételét a hazai közvélemény hangulatának befolyásolására, valamint arra, hogy közvetett figyelmeztetést intézzen az orosz vezetéshez.

Előbb a külügyminisztériummal közismerten jó kapcsolatokat ápoló Pester Lloydban jelentek meg sugalmazott vezércikkek, amelyek a kialakult szituáció drámaiságára figyelmeztettek, jelezték, hogy a külső fenyegetés miatt Ausztria-Magyarország kénytelen lesz védelmét megerősíteni. Ugyanakkor hosszasan bizonygatták, mennyire nincs oka Oroszországnak háborúval fenyegetnie nyugati szomszédait.[85] A Fremden-blatt december 6-án félhivatalos közleményben tudatta, hogy a Monarchia kényszerűen számolva a körülményekkel, a közeli jövőben katonai lépéseket foganatosít.[86] Az önigazolási céllal közzétett bejelentés magára vonta a szélesebb közvélemény figyelmét. Jó időre a napilapok központi témája lett a háborús veszély.

Bár a berlini zavaros és ellentmondásos helyzetet továbbra is aggódó figyelemmel kísérték Bécsben, annyit nagyon világosan láttak, hogy a további teljes tétlenség a Monarchia részéről tarthatatlan és káros. De változatlanul nyitott kérdés maradt: mit tegyenek az érdekek legjobb megvédésére. A konkrét tennivalók tisztázására az uralkodó egy szűkkörű értekezletet hívott egybe december 8-ra, ahol a hadsereg legfelső vezetőin kívül csupán a külügyminiszter volt jelen.[87] Szimpatikus, hogy e „bizottsági tanácskozásról" a Neue Freie Presse már *előző* este részletesen írt eléggé

megbízható információk birtokában. Deines megállapítása szerint a jó bécsiek ezzel átestek a ló túloldalára: amíg a bonyodalmak előző fázisaiban szükségtelenül hallgatott a sajtó, most a kelleténél sokkal nagyobb zajt csap.[88]

A december 8-i konferencia résztvevőinek állásfoglalását jórészt helyzetük szabta meg. A vezérkar főnöke és a hadsereg főfelügyelője elég okot látott arra, hogy Oroszország támadó szándékában ne kételkedjen, ezért abból indult ki, a háború előbb vagy utóbb bekövetkezik, és figyelmét arra koncentrálta, hogy az elháríthatatlan összeütközés megvívására minél jobb feltételeket biztosítson. A külügyminiszter változatlanul bízott abban, hogy a katasztrófa elhárítható, de azt is vallotta, hogy erre csakis a Monarchia óvatos és körültekintő eljárása nyújthat reményt. Hogy a veszélyérzetet csillapítsa, fejtegetéseiben mind katonai, mind pedig politikai vonatkozásban a kedvező momentumokat helyezte előtérbe. Helyzetértékelése lényeges pontokon eltért a katonákétól, és szögesen ellentétes volt azzal, amit éppen azokban a napokban a Wilhelmstrasse képviselői sugalltak a bécsi vezetőknek. A konfliktus két lehetséges színterének helyzetét számba véve Kálnoky nem látta igazoltnak akut háborús veszély létezését. Az Orosz-Lengyelországban felhalmozott katonai potenciált, bár veszélyességét nem vonta kétségbe, még nem tartotta elégségesnek azonnali *támadó* háború megvívására, azt pedig egészen valószínűtlennek vélte, hogy a cári hatalom a Balkánon bocsátkozzon katonai kalandba, különösen az után, hogy Anglia és Olaszország is nyíltan szembeszállt Bulgária orosz okkupációjának tervével.

Az adott erőviszonyok és a nemzetközi helyzet alapján tehát ő egy téli háborúval egyáltalán nem számolt. Egy tavaszi összecsapás lehetőségét kizárni ugyan nem merészkedett, de azt csupán mint a lehetőségek egyikét vette számításba. Ferenc József sokban osztotta minisztere vélekedését, de nála nyíltabban juttatta kifejezésre bizalmatlanságát nem csak az oroszok szándékait, hanem a német együttműködés esélyeit illetően is. Kálnoky ez utóbbi téren úgyszintén optimizmust igyekezett sugallni: elismerte ugyan, hogy az 1879-es szerződés előírásainak egészen szűk értelmezésénél több az adott esetben nem várható Berlinből, de arra kész volt garanciát vállalni, hogy azt feltétlenül betartja Bismarck.

Leginkább határozottnak a konferencián Albrecht látszott, aki másról nem is volt hajlandó szólni, mint a tavaszi háború kellő előkészítésének fontosságáról. Beck viszont hivatali kötelességét teljesítve minden lehetséges variációt számításba vett. Így a válság békés rendeződésének lehetőségét sem zárta ki – de még ezen legkedvezőbb esetben is feltétlenül szükségesnek tartotta Galícia biztonságának haladék nélküli megerősítését, tehát a tervbe veendő intézkedések végrehajtását. További orosz intranzigencia esetén elkerülhetetlennek vélte a téli hadjáratot, de kívánatosságát természetesen tagadta. Készséggel csatlakozott tehát a konferencia egyhangú döntéséhez: a diplomácia feladata mindent elkövetni egy téli háború kitörésének megakadályozására.

Mivel az uralkodó (nyilvánvalóan az éppen megszületett keleti antant hatása alatt) osztotta külügyminisztere azon nézetét, hogy a Monarchia diplomácai helyzete kitűnő, a hadvezetés ezek után kénytelen volt elfogadni, hogy katonai téren egyelőre elegendő kifejezetten csak óvatossági rendszabályokat életbe léptetni és bizonyos előkészületeket megtenni. A Beck által ajánlott nagy volumenű csapat-

összpontosításról ezért teljesen lemondtak, az egyéb diszlokációs változtatásokat is a minimumra csökkentették, hogy még ürügy se maradjon arra, hogy a Monarchiát agressziós szándékkal vádolhassák. Az elfogadott terv lényegében azon munkálatok szerény méretű továbbfolytatását jelentette, amelyekről az esztendővel korábbi háborús riadalom idején döntött egy hasonló grémium.[89]

A katonai konferencia határozatainak kivitelezéséhez természetesen pénzre volt szükség. Biztosításáról december 18-án közös miniszteri értekezlet tárgyalt.[90] A helyzet komolyságát jelezte, hogy a résztvevők, ritka kivételként a közös miniszter-tanácsok történetében, érdemi, tartalmi vitát folytattak a napirenden szereplő problémáról, úgy, mintha a háború vagy béke alternatívájáról ott nekik kellene dönteni. De nem lehetett másként, hiszen ha a katonák és Kálnoky valóban számoltak egy háború kitörésével, úgy az alkotmányos fórumokat komolyan kellett venniök.[91] Ami viszont ellentmondásban állt az igazi háborús elszánással, az az előkészületekre igényelt összeg nevetségesen alacsony volta: 16 millió akkori forint. Az már más lapra tartozik, hogy a magyar és az osztrák kormány (bizonyára megkövesedett szokásból) még ezt is sokallta.

Kálnoky az orosz veszély nagyságát állította expozéja előterébe, ellentétben a tíz nappal korábbi konferenciával. Most azt emelte ki, az orosz fegyverkezés elviselhetetlen nyomássá nőtt, a cárt lehetetlen elképzeléseitől eltántorítani, a Monarchiának gyorsan cselekednie kell. A résztvevők közül leghatározottabb álláspontja Tisza Kálmán magyar miniszterelnöknek volt. Helyesnek ítélte a Monarchia addigi politikai irányvonalát, és annak töretlen továbbfolytatása mellett szállt síkra. Nem riasztotta a válság kiéleződése. Nincs ok arra, hogy a háborút mesterséges eszközökkel megakadályozzák – jelentette ki. Ez még nem volt az újdonság, de az igen, hogy a konfliktus vállalását két feltételhez kötötte: ha azt az általános helyzet elkerülhetetlenné teszi, és ha a Monarchia bizonyos lehet Németország támogatásában. Taaffe osztrák miniszterelnök gyorsan csatlakozott e felfogáshoz, és az előfeltételeket maga is erősen aláhúzta. Amikor Kálnoky utalt arra, hogy német részről még vitatják, mikor áll fenn a szövetségesi segítségnyújtás kötelezettsége, Tisza még óvatosabbá vált. Kategorikusan leszögezte, nem híve a feltétlen támadásnak, csak arra gondolt, hogy esetleg a védelemhez is a támadás formáját kell választani, ahogyan a katonák azt régebbi idő óta állítják. A maga részéről döntőnek azt tartja, hogy a Monarchia feltétlenül Németországgal egyetértésben járjon el. Ez utóbbi formulával egészen közel került ahhoz a platformhoz, amelyen korábban a katonai vezetés és Kálnoky már találkozott. Így a konferencián gyorsan létrejött az elvi egyetértés, a további vita tulajdonképpen csak az igényelt összegek előállítási módjára korlátozódott.

Tisza Kálmán óvatoskodó megnyilatkozása a közös miniszteri konferencián nem rögtönzés volt. Az 1887 végére kialakult válsághelyzettel kapcsolatban a magyarországi (kormánypárti és ellenzéki) sajtó már a közös miniszteri konferenciát megelőzően a miniszterelnökkel azonosan foglalt állást. A háborús pszichózis külső kiváltó okainak: az orosz fenyegetésnek és a német sajtó eltúlzott reagálásának hangsúlyozása mellett ezen megnyilatkozások közös elemét a kettős szövetségre való fokozott hagyatkozás képezte. Ez szabta meg az orosz magatartással kapcsolatos reagálást is, amely a megelőző évhez képest jelentősen megváltozott. Különösen az utóbbi körülményre érdemes felfigyelnünk. Köztudott, hogy az 1886 őszén kiélező-

dött válság időszakában még a magyarok álltak az intranzigens oroszellenesség élvonalában. Bár a velük közösen kimunkált stratégiát elfogadta és következetesen képviselte Kálnoky, diplomáciai magyarázkodásaiban mégis előszeretettel utalt akkoriban a magyarok harciasságára.

Alig egy esztendő elteltével, 1887 végén viszont – ezt a fentiekben tapasztaltuk – nem Budapest volt a kemény oroszellenes kiállás kezdeményezője, nem itt fújták meg a harci kürtöt. A budapesti kormány és a magyar vezető rétegek hangulatát tükröző sajtó most nem követelte a politikai irányvonal megváltoztatását, mint egy évvel korábban tette, hanem ellenkezőleg, az időközben elért balkáni sikereket méltányolva és azok megőrzését követelve a külügyminisztert immár eredményesnek bizonyult politikája folytatására ösztönözte.[92] Kezdetben ehhez rendre még azt is hozzátették, hogy ha ez a kitartás háborút is magával hoz, azt készséggel vállalják – ám ezt azzal a következetesen hangsúlyozott feltétellel tették, hogy Németország tűzön-vízen át együtthalad Ausztria-Magyarországgal.

A német fővárosban korán kezdték hangoztatni, hogy az agresszív szándék kezdeményezői és fő támogatói a magyarok. Ebben szerepet játszott a megelőző évi tapasztalat is, de talán még inkább taktikai megfontolások, amelyekre még visszatérünk. A legjobban tájékozott német diplomaták, így maga Reuss is, kétségbe vonták, hogy a magyarok háborúpártiak lennének.[93] Orosz részről, bizonyára szintén az előző év analógiájára, a válsághangulat szítói közt ugyancsak első helyen emlegették a magyarokat. Nyilván emiatt érezte Kálnoky hasznosnak, hogy Lobanov előtt Tiszát egyenesen pacifistaként jellemezze, ami ugyan túlzás volt, de mégis jellemző.[94]

„Monarchiánk nem keresi a háborút Oroszországgal. Magyarország is barátja a békének. Országunk, nemzetünk egész, sem terjeszkedni, sem hódítani nem akarunk – írta a mérsékelt ellenzék lapja. – Nem vágyunk bosszút állni Világosért."[95] Megváltozott tehát a magyarok viszonya a külpolitikához. Ezért nem alaptalan, ha 1887/88 fordulójához és egyben persze az egész többéves bolgár válság eredményeként a Monarchia javára bekövetkezett kedvező balkáni változásokhoz vezetjük vissza annak az átalakulásnak a gyökereit, amely nemsokára (Andrássy halálát követően) külsőleg is félreérthetetlenül demonstrálódik: a magyarok tartózkodása attól, hogy a Monarchián belül az orosz ellenség fő hajtóerejét képezzék. A növekvő passzivitás belső alapjává vált annak, hogy sikeres és tartós – csaknem évtizedes – új kurzus bontakozzon ki az osztrák-magyar politikában, a „mérsékelt oroszbarátság". Ez persze egy folyamat eredménye lesz, amelybe az itt tárgyalt válságból levont tanulságok szintén beletartoznak majd.

Mivel a bécsi katonai konferencia döntései messze elmaradtak attól, amit a német diplomácia a Monarchiától várt, így Bismarck december 8. után sem változtatott addigi irányvonalán. Mind Deines katonai attasé, mind Reuss nagykövet tovább szorgalmazta Galícia azonnali katonai megerősítését. Kálnoky pesszimistán írta pétervári nagykövetének: Berlinben orosz támadást inszinuálnak. A meglepetésszerű háború veszélyét úgy állítják be, mintha az kizárólag Ausztria ellen irányulhatna. A német sajtó szándékkal növeli a háborús pszichózist.[96]

Párhuzamosan azzal, ahogyan a német külügyi vezetés kibújni igyekezett vitathatatlan szerződéses kötelezettségének vállalása alól, erősödött a nyomás Bécs részéről a kölcsönviszonynak a helyzettel adekvát újragondolására. Ez volt az a pont,

amelyben minden mérvadó tényező egyetértett. Ferenc József ismételten a németek tudtára adta, aggódik amiatt, hogy Ausztria-Magyarország „önhibáján kívül" háborúba keveredhet Oroszországgal anélkül, hogy világosan adva lenne a casus foederis. Félreérthetetlenül jelezte, rossz néven veszi, ha a Berlin által olyannyira patronált Földközi-tengeri új hármas szövetkezés létrejötte kizárólag csak a háborús veszedelem növekedését jelentené Bécs számára éppen azáltal, hogy Berlin cserben hagyja őket.[97] Osztrák részről szóba hozták Románia fenyegetettségét is, azt, hogy az az ország fokozottan ki van téve a keleti agressziónak, de Bismarck e vonatkozásban sem mutatott különösebb készséget vállalt kötelezettségei teljesítésére. Nincsenek nekünk e célra csapataink – üzente Bécsbe.[98]

Az áttetszőnek addig sem mondható német taktikázás tovább bonyolódott, amikor december 11-én Bismarck utasítására Kálnoky megkapta Moltke november végi memorandumát.[99] Az újabb húzás, ha lehet, tovább fokozta a zavart. A bécsi tábornokok saját addigi erőfeszítéseik helyességének igazolásaként, egyben pedig a prevencióval történő védekezés jogfolytonosságának megerősítéseként fogták fel a berlini vezérkar főnökének állásfoglalását. Nem így a német kancellár. A memorandumhoz egy kísérőlevelet mellékelt, amely csavaros logikát követett. Ebben elismerte, hogy a berlini katonák azért újították fel az azonnali megelőzésről vallott régebbi elvet, mert bizonyosak abban, hogy a cári hatalom egészen rövid időn belül Németországra és Ausztria-Magyarországra támad. A kancellár kijelentette, Moltke fejtegetéseinek katonai helyessége kétségbevonhatatlan, de nyomban hozzátette, magasabb politikai okokból ő maga nem egyezhet bele az azonnali támadásba. De mivel az orosz agressziós szándék mégiscsak vitathatatlan – jött mindezek után a váratlan konklúzió –, Ausztria- Magyarországnak nincs vesztegetni való ideje, azonnal fegyverkeznie kell Galíciában!

A kancellár fejtegetését a bécsi miniszter nem találta meggyőzőnek. Legfeljebb arra volt alkalmas, hogy megerősítse: valóban fennáll a mély diszkrepancia Bismarck és a legfelső német katonai vezetés között. Nem volt viszont világos, hogy a németek milyen szerepet szánnak gyengébb szövetségesüknek a kialakult bonyolult szituációban. Vagy a téli német-osztrák közös vállalkozás, keleti háború a rejtett cél, tehát az ismert prevenciós szándék, amelyért Moltke újból síkra szállt, vagy a kancellár Ausztria-Magyarországot egyoldalú és felelőtlen aktivitásra kívánja rávenni, miközben saját maga az ebből esetleg keletkező háborús bonyodalmaktól távolmarad. Ezen alternatívák közül Kálnoky számára egyik sem volt elfogadható. Bismarck megnyilatkozására kategorikusan válaszolt: nem hisz a téli orosz agresszióban. Bizonyos előkészületeket megtesz a Monarchia, de többet nem. Továbbra is kerüli provokációnak még a látszatát is.[100]

A Berlin és Bécs közötti kapcsolatokban ezidőtájt Széchényinek jutott az egyik fő szerep. A nagykövet bátran kimondta következtetését: minden jel szerint Bismarck háborúba hecceli Ausztriát.[101] A merész állítást Kálnoky nem vonta kétségbe. Bár maga is maximálisan osztozott Bismarck azon vélekedésében, hogy a katonailag bizonyára szükségszerű prevenció politikai meggondolásból nem helyeselhető, mégis zavarta őt, hogy a kancellár „épp úgy sietteti a hadi készülődésünket, mintha osztaná Moltke nézetét".[102] Nehezen talált magyarázatot a jelenségre. Reuss előtt nem titkolta: úgy látja, december 11-i levelében Bismarck elvileg mást mond, mint annak

előtte. Kételyeit a nagykövet nem volt képes eloszlatni. A Berlinhez korábban mindig lojális külügyminiszter alig leplezte bizalmatlanságát. Megismételte, immár határozottabb hangon, amit néhány nappal korábban már jelzett Reussnak: azonnali behatótárgyalásokat tart szükségesnek a felmerült problémák tisztázására.[103] Berlinben ezt kilátásba helyezték, de a megbeszélések elkezdésével természetesen nem siettek.

A várható német magatartás felderítése, az 1879-es szövetség alkalmazhatóságának tisztázása létkérdés volt a Monarchia számára a kialakult veszterhes szituációban, és a feladat végrehajtása nem tűrt halasztást. Hiszen a lehetséges orosz agresszió miatti félelmeket az egyedüli szilárd támasznak számító német politika kiszámíthatatlansága növelte valós értékén felüli veszedelemmé. A berlini állapotok Bécsben a legrosszabb elősejtéseket indukálták. Nem pusztán a kancellár érthetetlen irányváltása váltott ki szorongást. Bőséggel rendelkeztek adatokkal arról, hogy milyen kötélhúzás folyik titokban, de folyamatosan a külügyminisztérium „kisebb istenségei" között az ortodox bismarcki vonal hívei és az elhibázottnak tartott kancellári politika revíziójára törők között.[104] Arról szintúgy volt a Ballhausplatznak tudomása, hogy a porosz-német vezérkar stratégiája (ezen belül az Oroszország elleni fellépés megítélése) többször radikálisan változott. Az elbizonytalanító körülmények éppen a legkritikusabb időben találkozva okozták a Bécsben félelmet keltő zavarokat a berlini csúcsokon. A külügyi irányítás és a hadvezetés ottani viszálya súlyosbítva Bismarck átláthatatlan taktikázásával végzetes lehetett egy európai konflagráció fenyegető árnyékában, végelgyengüléstől szenvedő elaggott császárral és halálosan beteg trónörökössel megtetézve.

A téli háború körüli égető bizonytalanság, amely Bismarck módosult magatartása és a Moltke-memorandum kapcsán támadt Bécsben, valójában csak napokig tartott, de mivel általa az orosz háború rémisztő perspektívája került érzékelhető közelségbe, nagyonis idegtépő napok voltak azok, következményei pedig igen messze terjedőek. Bécs szerencséjére nemsokára bekövekezett Bismarck újabb hirtelen fordulata, amivel visszatért az általa november végéig követett hagyományos vonalhoz. December közepétől felhagyott a cárizmus provokálására felszólító ösztönzésekkel, többé nem tartotta oly sürgősnek a látványos katonai intézkedéseket az osztrák-magyar határon.[105]

A megint csak váratlan fordulat lehetséges okai között feltétlenül szerepelnie kellett a megváltozott, immár békülékeny arcát felmutató pétervári politikának az egyik póluson, míg a másikon azon csalódásnak, amely Bismarckot Angliával kapcsolatban érte, minthogy a szigetországot nem sikerült egy aktív (esetleg nyíltan oroszellenes) szövetség vállalásának irányába elmozdítania.[106] Ilyen körülmények közepette aligha maradhatott esély egy kétpólusú európai válság kifejlesztésére, annál kevésbé, mivel a várakozásokkal ellentétben az elnökválság ügye Franciaországban hamar rendeződött.

Bármi lehetett is a kiváltó oka az újabb német fordulatnak, az magától értetődően nagy megkönnyebbülést okozott Bécsben, mindenek előtt a Ballhausplatzon. Kálnoky rögtön fellelkesedett: „Most már kizárva minden támadó háború Keleten" – írta boldogan Széchényinek. Lehet, hogy egyszer majd meg kell előzni az orosz támadást, ám ennek most még nem jött el az ideje.[107] Igazolva látta felfogását, hogy elegendő korlátozott előkészületekkel beérni, szélsőségekkel a közeljövőben nem

kell számolni. De a hirtelen támadt nagy optimizmus – mindjárt látni fogjuk – nem tartott soká. Egyelőre azonban kielégítőnek tűnt, hogy Bismarckkal egy lényeges pontban azonos maradt a felfogása: egy támadó háború kifejezetten politikai aktus, arról tehát nem a katonák feladata dönteni.[108]

Bismarck megszelídülésével párhuzamosan következett be az osztrák-magyar politika számára másik kedvező fejlemény: Oroszország felől is enyhülést hozó szellők kezdtek fújdogálni. A Ballhausplatzon december közepétől tapasztalták, hogy az orosz vezetés fokozatosan veszít elszánt hangulatából. A megbékélési szándék jelzése orosz részről éppoly váratlanul jött, mint Bismarck hasonló irányba tett fordulata. A fenyegető szólamoktól való tartózkodást hamar követte a „német" államokhoz való közeledés szándékának demonstratív érzékeltetése. Kálnoky már nem sokkal a bécsi katonai konferencia után hírt kapott az orosz politikusok hangnemének megváltozásáról. Giers szemmel láthatóan baráti arcot igyekezett Ausztria felé mutatni. Csodálkozva érdeklődött a bécsi nagy izgatottság felől. Ők, úgy vélte, arra okot nem szolgáltattak.[109]

A pétervári hangulat hirtelen átalakulásának jelentőségét az ottani osztrák-magyar és német képviselők gyorsan és helyesen becsülték fel. Okai között elsődlegesen a külső tényezőknek tulajdonítottak szerepet. A Földközi-tengeri antant létrejöttéről lábra kapott hírek lehűtötték az orosz harciasságot.[110] Pétervár kinyilvánított rosszallással fogadta a Fremdenblatt félhivatalos közlését, majd azt is, hogy Bécs olyan nagy zajt csapva látott hozzá az orosz fenyegetéssel szembeni védőintézkedésekhez.[111] A joggal oroszbarátnak elkönyvelt Wolkenstein terjedelmes magyarázata szerint az oroszok kezdetben sem gondoltak háborúra, támadásra, csak Ausztria megfélemlítése volt a céljuk, hogy a bolgár ügyekben engedékenyebbé tegyék. Bulgáriában puccsot készítenek elő, és annak sikerét előmozdíthatja, ha Ausztria, katonailag megfélemlítve, passzív marad.[112] Érdekes, hogy a legtekintélyesebb szovjet diplomáciatörténeti összefoglalás szerzője hasonlóképpen vélekedik.[113] Nem alaptalanul, a régebben kiadott cári külügyi iratok valóban a puccs előkészületeit tanúsítják.[114]

Bármily kézenfekvő volt a magyarázat, bármennyire egybecsengett Kálnoky korábbi felfogásával, a miniszter nem hitte el nagykövete azon magyarázatát, hogy ha megegyezés születne Bulgáriáról, a háború veszélye magától megszűnne. Korán felismerte, hogy az ellentétek mélyebbek, így perspektivikusan akkor is növekedniök kell, ha ideiglenesen rendeződne is a konkrét vitatéma a bolgár kérdésben.[115] Ezért biztosabb megoldás kereséséhez fogott. Helytálló volt viszont az orosz- francia viszony szerepének megítélése a nagykövet részéről. Franciaország visszahúzódása elbátortalanította az aktivitást pártolókat Pétervárott; mivel a francia-orosz közeledés még éretlen, Oroszország pedig egyedül nem vállalkozhat a nagy háborúra, valódi válság nem jöhet létre – érvelt Wolkenstein[116], és e vélekedésével korántsem állt egyedül.

Amit a fentiekben német és osztrák-magyar oldalon tapasztalunk az a nagy keleti szomszédnál szintén létezett. A katonák Pétervárott is igyekeztek önállósítani magukat. A katonai doktrínák ismertetésekor fentebb volt szó arról, hogy az általános helyzetből ők bécsi és berlini kollégáikkal azonos tartalmú, csupán természetszerűleg ellenkező előjelű következtetést vontak le. A háborús válsághangulat

létrejöttéhez ez a körülmény tetemesen hozzájárult. Az szintúgy érthető, hogy Pétervárott sem volt mindig tökéletes az összhang a katonai és a politikai szféra között, hogy esetenként a katonák megkísérelték a dolgok irányítását saját kezükbe venni.[117] Ebből következően az osztrákelenesség lanyhulása több szakaszban, visszaesésekkel tarkított folyamatként ment végbe.

Az orosz diplomáciának a feszültség enyhítése érdekében tett lépéseit a katonai vezetés nem követte automatikusan. A honvédelmi minisztériumhoz közel álló „Invalide" lap Európa-szerte feltűnést keltő cikksorozatban igazolta az orosz katonai erőfeszítések jogosságát, és további csapatösszevonások indokoltságát a nyugati határnál. Az addig Oroszország címére elhangzott vádakat „duplájára emelten fordította vissza szomszédai ellen"[118] a lap: a német és osztrák haderő túlsúlyban van az orosszal szemben a lengyel határvidéken, Bécs és Berlin támadni készül, Oroszország agresszió áldozata lehet, ha a dolgok menetén nem változtatnak.[119] Bécsben az Invalide megnyilatkozásait, melyeket megerősített a kormányhoz szintén közel álló Journal de St. Pétersbourg is, sokan fenyegetésnek fogták fel.[120] Kálnoky először szintén úgy látta, a hadvezetés igazolni akarja befelé egy akció szükségességét.[121] A Fremdenblatt két ízben is sugallmazott cikkben ösztönzött a politikai és katonai momentumok határozott különválasztására. Hiszen az előbbiek „egészen barátiak", és bár bizonyos katonai lépések kelthetnek aggodalmat, jelentőségüket eltúlozni nem indokolt.[122] Később, tapasztalva, hogy olyan múló epizódról volt csupán szó, mely az enyhülési irányzatot nem volt képes feltartóztatni, a miniszter maga is immár inkább az összhang hiányával magyarázta a történteket.

A kapcsolatok normalizálását mind az orosz, mind az osztrák- magyar külügyminiszter kívánatosnak ítélte. Szép deklarációk hangzottak el a békeszándék kölcsönösségéről. A helyzet azonban ettől még kevéssé változott. Kálnoky kísérletre szánta el magát, hogy a szólamokon túlmenő gyakorlati eredményhez jusson. Miközben hazai minisztertársai és a szövetséges országok diplomatái előtt tovább ismételgette, Ausztria és Oroszország között igazi politikai vitatéma nem létezik, hiszen Bulgária nem az, miatta háborút egyik fél sem kockáztathat, valójában nagyon is tisztában volt azzal, milyen égető gondja maradt a cárnak és kormányának a szégyenletes balkáni fiaskó. Coburg szófiai jelenlétét az orosz császár személyes sértésnek élte meg, kompromisszumra vele kapcsolatban semmiképpen sem számíthattak Bécsben. Érdemi változásra a kölcsönviszonyban csakis ezen antagonizmus legalább időleges elhalványításával nyílhatott remény.

Kálnoky tehát december közepén óvatosan puhatolni kezdte a talajt, van-e esélye valóságos, érdemi közeledésnek a monarchikus szolidaritás régi, jól bevált érdekközösségének felújítása révén. Közvetítőnek Lobanovot választotta ki. A nagykövet annak még nem tulajdonított jelentőséget, hogy a miniszter a delegációk előtti beszámolójához kapcsolódva novemberben megismételte neki, mennyire kívánatosnak tartja a jó viszony helyreállítását.[123] Arra viszont felfigyelt, hogy amikor a Fremdenblatt-közlemény félreérthetetlenül oroszellenes vádaskodása miatt szemrehányást tett neki, Kálnoky milyen őszintén sajnálkozott az ellentétek kiéleződésén, amelyet ő főként annak tulajdonított, hogy a császárok szövetségét nem újították meg. A miniszter hosszú idő után először tartotta szükségesnek valamiféle osztrák-orosz közös érdek kiemelését.[124]

A bécsi miniszter a későbbiekben ismételten visszatért erre a gondolatra, végül szabályos ajánlatot tett az oroszoknak, kezdeményezte a viszony visszahelyezését a „régi alapra". A titkos szerződés felújítását úgy képzelte el, hogy abból kihagyják mindazt, „amin az idő túlhaladt", tehát lényegében csak annak 1. pontját tartanák meg. Az ajánlatot: úgy lépni megint szerződéses kapcsolatra, hogy a legégetőbb vitás kérdések rendezését átengedik a bizonytalan jövőnek, és első lépésként beérik azzal, hogy deklarálják: akarják a jó viszonyt, orosz részről kevesellték. Kálnoky kezdeményezését Lobanov „koraszülöttnek" minősítette (a cár utólagos meleg helyeslésével). Nem utasította vissza, de nyomban a sorrend megfordítását kérte. Először Ausztriának kell engednie, közeledésre azután kerülhet sor, ha Bécs tevőlegesen tanúsítja, kész engedni Bulgária dolgában.[125]

A titkos ajánlat megtételekor Kálnoky bizonyára számolt azzal, hogy a fennálló alapvető érdekellentét akkor sem szüntethető meg, ha netán az uralkodók azt akarnák. De az 1881-85 közötti gyakorlat felújítását nem tarthatta reménytelennek. Akkor a cár, eltűrve, részben még korlátozva is a hazai németellenes hangulatot, mindenek fölé helyezte a felkent uralkodók szolidaritását előtérbe helyező „jószomszédi" viszonyt. Próbálkozása 1887 decemberében szerves folytatása volt a császárhatalmak szolidaritásának ápolására tett sokéves, szinte szakadatlan fáradozásának, de abban a válságos pillanatban ez az újabb erőfeszítése meddőnek bizonyult.

Jelentőségét sem kívánjuk túlértékelni. Aligha kétséges, hogy a magasztos elvek mellett gyakorlati megfontolások is ösztönözték új utak keresésére. Miközben Berlinnel szemben fokozta erőfeszítését a casus foederis tárgyalások elkezdése érdekében, hogy időben és közösen készülhessenek fel politikailag és katonailag egy bármikor bekövetkezhető keleti veszedelemre, azonközben magát e veszélyt vélte kisebbíthetőnek a közvetlen kapcsolat intenzívvé tételével, a feszült viszony enyhítésével. Nem tudhatta, mennyire eleve reménytelen volt vállalkozása; nem tudhatta, hogy Oroszország nemcsak a régi három-császár-szövetséggel szerzett nagyon rossz tapasztalatokat, de csalódott a helyébe vállalt kétoldalú, Bécs előtt gondosan titkolt „viszontbiztosítási" szerződésben is, pedig annak megkötésekor Németország jóval többet ígért Oroszországnak, mint amit Ausztria-Magyarország valaha is adhatott volna neki. Csupán azt tapasztalhatta, hogy felajánlkozására Pétervár a régi reflexek szerint reagál.

Bécsben minden felelős tényező számára már a december 8-i konferencia idején világos volt, hogy az 1879-es szövetség alkalmazhatóságáról konkrét megállapodásra kell jutni Berlinnel. A későbbi fejlemények még tovább erősítették ezt a bécsi óhajt. Kálnoky a katonák és Ferenc József nyomásának engedett, amikor elismerte, számításba kell venni egy kényszerű tavaszi közös prevenció lehetőségét.[126] Nem kis szerepe lehetett e nyomásnak abban is, hogy a konferencia után oly nagyon szorgalmazta a két szövetséges hatalom tisztázó megbeszéléseinek elkezdését, méghozzá egyidejű tárgyalást igényelve a casus foederis általános problémájáról, tehát a politikai vetületről, valamint annak katonai-technikai vonatkozásairól is. Kezdeményezését Berlinben nem utasították vissza, de a pozitív reagálással sem siettek.

Az újabb Bécs-Berlin közötti casus foederis megbeszélés tehát már induláskor sem ígért sok jót. Kánokynak mégis vállalkoznia kellett rá. A teljesen zavaros viszonyok tisztázását kockázatos lett volna tovább halogatni. Amíg Bismarck és a porosz-

német vezérkar több lehetőség között válogathatott, két stratégiai főirány különféle változatait tarthatta szem előtt, tehát érdemi kezdeményezéseit váltogathatta, addig a dualista Monarchia számára valóságos alternatívák nem léteztek. Bécsben mindössze egyetlen lehetséges eljárást ismertek: adott esetben Németországgal közösen védekezni. Kezdeményezés is csupán egyfajta volt elképzelhető: a bizonyossá vált orosz támadás elhárítására Berlinnel közösen eltervezett és kivitelezett prevenció.

Ám a német diplomácia irányából tapasztalt kapkodásokban az egyetlen állandó és sajnálatosan biztos pontot a szövetségesi kötelezettségek relativizálása képezte. Ugyanakkor Kálnoky változatlanul talált érveket egy orosz tavaszi offenzíva lehetséges voltának igazolására. Nyilatkozataiban a szokott tényezők: a cár gyengesége, az általános „fegyelmezetlenség" felemlegetése mellett többször utalt a miszticizmus (pánszlávizmus) és az irracionalizmus kétségkívüli jelenlétére az orosz politikát megosztó tényezők között, és utalt a történelmi tapasztalatra, amely szerint Oroszország több ízben indított háborúkat a híres cári békevágy és konzervativizmus dacára, tehát mintegy „akarata ellenére". Az utolsó ilyen esetet alig egy évtizeddel korábban a nagy keleti válság produkálta.[127] És főként érvényben volt mindennek ellenére az a katonai doktrína, mely szerint Galícia defenzív módon nem védhető adottságai miatt; amikor bizonyossá válik az orosz támadó szándék, megelőző csapással kell az ellenfelet ártalmatlanná tenni. Amikor Kálnoky kategorikusan tagadta a németekkel szemben is a téli háború elkerülhetetlenségét, akkor egy esetleges tavaszi megelőző akció lehetőségét mindig gondosan nyitva hagyta. Egy ilyen hadműveletnek a kivihetősége viszont a német segítségen és közreműködésen állt vagy bukott. Ám éppen ezt a közreműködési szándékot kérdőjelezte meg a német kancellár.

Kálnoky kitartóan remélte, hogy Berlinben végre elismerik, a szövetségesi kötelezettséget bizonyos helyzetekben nem lehet a régi szerződés betűi szerint értelmezni. Reuss szintén tett lépéseket, hogy ezt beláttassa berlini előljáróival.[128] A közös minisztertanács december 18-i ülésén a külügyminiszter még igen bizakodóan nyilatkozott az ügyben, hasonlóképpen az uralkodó a másnapi koronatanácson.

Az Oroszországgal szembeni fellépést szabályozó gyors és részletekbe menő megállapodásnak a német katonai vezetés messzemenően híve volt. Még az agg Vilmos császárt is megnyerték – rövid időre – a közeli kétfrontos háború vállalására.[129] Készek voltak Bécsnek megígérni, hogy „minden körülmények között" jelentős erőkkel támogatják a keleti fronton.[130] Egyedül a kancellár maradt kategorikusan elutasító bármifajta vállalkozás operatív megtervezésével szemben, és legfeljebb taktikai engedményként volt hajlandó bizonyos, tisztán formális megbeszélések engedélyezésére a két vezérkar között. Energikusan hozzálátott, hogy saját katonáinak egységfrontját megosztva Moltket magának megnyerje. Bécsben viszont Kálnokyban bízott, akinek értésére adta, hogy a katonai szakértők esetleges tárgyalásainak semmiképp sem lehet témája a háború konkrét eltervezése.[131]

Bécsi kollégája jó partnernek kínálkozott, hiszen Bismarckkal azonos időben keveredett újabb harcba saját katonáival. A hadvezetés Bécsben éppen akkor aktivizálódott a közelesen várt háború szakmai megalapozása érdekében, amikor a külső körülmények Ausztria számára nem remélt pozitív transzformációja végbement: Bismarck provokációra ösztönző sürgetéseinek megszűntével Kálnoky fellélegezhetett, hiszen úgy találta, helyreálltak a régi frontvonalak; bár a politikai és katonai irányítás

régi dichotómiája Berlinben továbbra is nagy elbizonytalanító tényezőként szerepelt, a feszültség enyhülése kétségtelennek látszott. Másrészt alapvető változás volt megfigyelhető az orosz vezetés magatartásában is; annak feltűnő visszahúzódása, a békevágy szirénhangjainak felerősödése új mozgásteret nyitott a Ballhausplatz számára.

A katonák mindebből keveset érzékeltek. A változatlanul fenyegetőnek vélt katonai helyzet Galíciában és a német politikusoknál tapasztalt húzódozás kötelezettségeik teljesítésétől együttesen késztette Albrecht főherceget arra, hogy kezdeményezze egy osztrák-német tételes katonai szerződés tető alá hozását. Az első vázlatot még december 10-én vetette papírra. A porosz-német vezérkar egyetértésében bízva eleve abból indult ki, hogy Németország és Ausztria-Magyarország 1888 tavaszán közös megelőző támadást kezd Oroszország ellen. Tervezetében az 1882 óta érvényesnek ismert alapelvre támaszkodott, csak éppen a döntő pontban változtatott azon, defenzív jellegét helyezte hatályon kívül. Erre utal, hogy nemcsak a háború megindítását vette eleve adottnak, de ezen túlmenően megszabta azt is, hogy mind a mozgósítás, mind az ellenségeskedések megkezdése előre egyeztetett időpontban történjen, és körülírta a német és osztrák-magyar seregek teendőit a hadműveletek első, döntő fázisában.[132] A vezérkar irodáiban Albrecht szövege alapján formális szerződéstervezet készült, amely a fentieken túl előírta, hogy Ausztria-Magyarország egész haderejét, míg Németország erőinek legalább harmadát, „de ha lehet, felénél többet" veti be Oroszország ellen, hogy a hadműveleteket offenzív módon folytatják, az operatív tervek fő vonalait pedig előre egyeztetik. A vezérkar még Itália, Románia és Törökország bevonásának sürgetéséről sem feledkezett meg.[133] A hadvezetés aktivizálódása állásfoglalásra késztette Kálnokyt. Számára ellenszenves volt a katonák minden önálló kezdeményezése, és azok tettvágyát addig sikerült is fékeznie. Miután megtapasztalta, hogy Bismarck visszatért régi sémájához, és egyben támadásba indult a porosz vezérkar ambíciózus elképzelései ellen, maga is követni kívánta egy bizonyos pontig. Számára sem volt elfogadható a hadügyi reszort primátusa, akárcsak átmenetileg is. Elképzelhetetlennek tartotta, hogy katonák döntsék el: legyen-e háború, azt mikor és milyen feltételek közepette robbantsák ki. De voltak eltérések is a bécsi miniszter és a német kancellár között. Kálnoky a katonák ügybuzgóságát a szűken vett szakmai kompetencia csatornáiba kívánta levezetni. Ebben a vonatkozásban engedékenyebbnek bizonyult Bismarcknál, aki teljesen elzárkózott az elől, hogy akárcsak tisztán „technikai" részletekről beható, érdemi egyezkedésre kerüljön sor a két szövetséges között.[134]

További komoly eltérés a kancellárhoz képest, hogy Kálnoky elfogadta a katonák feltételezését egy lehetséges tavaszi orosz támadásról, aminek elhárítására már a jelenben készülni kell. Bár a politikai döntést fenntartotta magának, indokoltnak tartotta a katonák érvelését, hogy a háború elkezdésének technikai részleteit haladék nélkül tisztázni kell, hiszen akkor, amikor majd szembetalálkoznak az orosz agresszióval, és Pétervár bizonyára váratlanul, a maga számára előnyös időpontban kikényszeríti a háborút, arra már nem lesz elegendő idő. Ez a megközelítés úgyszintén elvileg különbözött a kancellárétól, aki december közepe óta Béccsel szemben mereven elzárkózott a jövőre vonatkozó feltételezések számbavétele elől. Ilyenformán a megelőző szakaszhoz képest Bécs és Berlin szerepei felcserélődtek, most már

az előbbi hirdette a tétlenség veszélyességét, és az utóbbi tért ki kiváró magatartásának revíziója elől.

Kálnoky ugyanakkor két malomkő között őrlődött. Egyfelől Herbert Bismarck és Reuss világossá tették számára, hogy a jövendő orosz háború előzetes megtervezéséről nem lehet szó, és a németek úgy tapasztalták, a miniszter ezt tudomásul vette.[135] Másfelől viszont számolnia kellett az uralkodó – mint hamar kiderült, alaptalan – optimizmusával a jövendő tárgyalások perspektíváit illetően, ami a katonák pozícióit erősítette. Így minden igyekezete ellenére sem volt képes Albrecht tervezetén minőségi változtatást keresztülvinni. Mindössze azt sikerült elérnie, hogy a tárgyalási alapként elfogadott iratot nem konvenció-tervezetnek, hanem szerényebben tisztázandó „pontoknak" minősítsék, és belevegyék, hogy a felsorolt kérdések arra az esetre vonatkoznak, amikor a kormányok értelmezése szerint a casus foederis már adott. De az egyezkedés egész jellegét megszabó döntő pontok megmaradtak: a közös, egyidejű mozgósítás és hadüzenet, a támadás egyidőben történő megkezdése, a hadműveletek támadó szellemben való folytatása stb. – vagyis a vállalkozás megelőző, agresszív jellegű előkészítése és offenzív kivitelezése.

Mindez szöges ellentétben állt Bismarck új-régi hitvallásával: a casus foederis Németország számára csakis akkor adott, ha Oroszország *már* megtámadta a Monarchiát. Az első támadást ennek értelmében a Monarchiának magának kellett felfogni – ez volt az a pont, amely kétségbeesésbe kergette a vezérkart Bécsben. Egyidejű mozgósítás tehát Bismarck számára lehetetlenségnek tűnt. Még kevésbé volt hajlandó elfogadni, hogy a központi hatalmak előre kitűzzék saját megelőző támadásuk időpontját. Éppen a szövetség értelmezési vitái során vált világossá, hogy a német kancellár nem volt kellőképpen tájékozódva az 1882-es osztrák-magyar–német vezérkari megállapodásokról. Ez a meglepő tény kiválthatta ugyan Waldersee jogos felháborodását, ám az ismerethiány kiderülése mitsem változtatott a kancellár negatív hozzáállásán.[136]

Amikor végre Vilmos császár engedélyezte, hogy a bécsi óhajokról Steininger katonai attasé közvetlenül tárgyaljon Moltkeval,[137] Kálnoky Berlinbe továbbította a némileg enyhébb megfogalmazású, de változatlanul az előre megtervezett tavaszi közös háborút anticipáló tervezetet, és utasította Széchényit, sürgesse a párhuzamos megbeszélések mihamarabbi megkezdését a casus foederis katonai és politikai vonatkozásairól.[138] Amitől tartani lehetett, az valóban bekövetkezett: az új osztrák-magyar kezdeményezés nem talált Berlinben lelkes fogadtatásra. Addigra a kétfrontos háborút is vállalni kész katonák már tért vesztettek, egységük megrendült. Bismarcknak időközben sikerült a maga álláspontjára vonni a császárt, valamint Moltket is. Utóbbival tudatta, mennyire megköti kezüket a titkos szerződés Oroszországgal – a vezérkar főnöke akkor értesült a „viszontbiztosítási" megállapodás létéről.[139] A prevenció esélyeit minimumra redukáló diplomáciai tényállást Moltke kénytelen volt tudomásul venni; ennek deprimáló hatását viszont ellensúlyozta számára a kancellár másik nagy horderejű közlése, mely szerint egy osztrák-orosz háború kitörése esetén Németország késztetve lenne arra, hogy haladéktalanul rávesse magát Franciaországra. Mindebből kézzelfogható tanulságok adódtak az osztrák kéréssel kapcsolatban. Bismarck ezek után a bécsiekkel szemben keményen léphetett fel. Kategorikusan elutasította, hogy egy támadó jellegű katonai akció tervezése szóba jöhessen.

Megvádolta őket a casus foederis „elcsúsztatásával", a kettős szövetségnek eredeti tartalmától idegen értelmezésével. Azt hangoztatta, osztrák oldalon a külpolitika a katonák befolyása alá került, a döntéseket ők hozzák; a vezérkar e helyzetét arra használja fel, hogy azonnali agressziót készítsen elő Oroszország ellen, és e kalandba magával kívánja rántani Németországot is.

Az 1879 októberi szerződés interpretációjával kapcsolatban a kancellárnak formálisan persze igaza volt, de a bécsiekkel szembeni vádaskodása 1887 végén mégsem volt jogos. Csakis a tények rosszindulatú kiforgatásával állíthatta, hogy az osztrák-magyar hadvezetés valamiféle eleve adott hódító szándékból állt elő kezdeményezésével. A bécsiek prevenciós vágyát a félelem szülte – ez napnál világosabban látszott. Hogy adott esetben az októberi szerződés betűihez való *pure et simple* ragaszkodás nemcsak Ausztriát veszélyezteti, de Németországnak sem előnyös, nemcsak tudta Bismarck, de bizalmasainak meg is vallotta már akkor,[140] ám Béccsel szemben kitartott vádjai mellett.

Kálnoky a kancellár mindkét inszinuációját azonnal cáfolni igyekezett. Visszautasította az „eltolás" vádját, mely szerint az októberi szerződésből Ausztria egyoldalú előnyt akarna szerezni, és azt is, hogy agressziós szándékaik realizálásához keresnek partnert, amikor a tárgyalásokat szorgalmazzák Berlinnel. Széchényihez írt leveleiből[141] kiolvasható neheztelése: amit a kancellár most szemére hány, arra éppen ő figyelmeztette Bismarckot, amikor az Bécsbe továbbította Moltke memorandumát, és az osztrák demonstratív csapatmozdulatokat sürgette. A kialakult helyzetért tehát nem Bécs a felelős. Érzékeltette a miniszter azt is, hogy a casus foederis tisztázásának igényét éppen azon aggodalom erősítette fel, hogy Ausztria nemkívánatos háborúba keveredik, s hogy abban magára hagyják az orosszal szemben. A politika irányítását uralkodója és ő szilárdan kézben tartja, hangoztatta, egy háború szándékos kirobbantása tőlük távol áll, de érvek híján nem képesek elzárkózni a katonák jogos felvetése elől.

December 30-án végre sor került Steininger osztrák-magyar katonai attasé első megbeszélésére a porosz-német vezérkar vezetőivel, de a találkozó Bismarck és a Wilhelmstrasse kategorikusan elutasító hozzáállása következtében formalitássá degradálódott. A kancellár utasítását követve Moltke gondosan kikerülte a lényegi kérdéseket, az osztrák-magyar tervezet tartalmi vizsgálatába bele sem fogott, beérte semmitmondó általánosságokkal, és kevés reményt hagyott az érdemi folytatásra.[142]

Bármily határozottan mutatkozott is meg Bismarck negatív hozzáállásának hatása, és lett világossá, hogy a kancellárnak sikerült akaratát ráerőltetnie a katonai vezetésre, Bécs a kudarcba nem azonnal törődött bele. Mind a külügyminiszter, mind az uralkodó ismételten szóba hozta a németek előtt a tárgyalások kérdését, cáfolni igyekeztek saját állítólagos támadó kedvüket, és kitartóan magyarázták, mennyire jogos az 1882 óta vallott alapelv a védekező célú prevencióról nyilvánvaló orosz támadó szándék esetén. Az „elkerülhetetlen" támadás „defenzív" jellegét Bismarcknak bebizonyítaniok nem sikerült.[143] A feladatot a kancellár nem alap nélkül hasonlította a kör négyszögesítésének kísérletéhez.[144]

Bár az orosz hangulatváltás minimálisra csökkentette a téli háború esélyeit, a történtek nem növelték meg Bécsben a Bismarck iránti bizalmat. Különösen katonai körökben siettek levonni a tanulságot, mennyire bölcsen jártak el, amikor annak

idején tartózkodtak a német útmutatások megszívlelésétől, és nem vállalták a provokatív jellegű csapatmozdulatokat Galíciában.[145] A harci kedv további apadása volt megfigyelhető a közvélemény soraiban is. Ugyancsak a bizonytalan német magatartás késztette nagyfokú óvatosságra a január 5-i közös miniszteri konferencia résztvevőit, amikor a keleti határok megerősítéséhez szükséges katonai intézkedések anyagi fedezetéről még decemberben elkezdett vitát folytatták.[146] Jellemző módon a Berlinnel folytatott eszmecsere tanulságait éppen a magyar miniszterelnök foglalta össze, aki ezúttal már egyenesen attól óvott, hogy a Monarchia „egyoldalú eljárással" egy oroszellenes háborúba „belerángassa" német szövetségesét. Belátta, arra van szükség, hogy tartós éberséggel kivárják, amíg Németországban majd megint felülkerekedik a háborús hajlam. De a feszültség állandósulásának prespektívája sem töltötte el lelkesedéssel a konferencia résztvevőit: immár egymást követő második télen kellett rendkívüli hadikiadások fedezéséről gondoskodniok. Ha a háborús veszély állandósul, ez teljes gazdasági romlásba viheti a Monarchiát – érvelt az osztrák pénzügyminiszer. Abban jutottak egyetértésre, hogy a folyamatos fegyverkezési versenyt a Monarchia képtelen elviselni.

Az orosz fenyegetéssel szembeni közös, összehangolt eljárás kidolgozását célzó, Bécs által kezdeményezett casus foederis vitának 1888 elején volt még egy utószakasza. Feltehetően uralkodója kívánságára,[147] akit katonáihoz hasonlóan nagyon elkeserített a német kancellár oly kategorikus visszautasítása, Kálnoky újból megpróbálta Bismarckot rábírni, legalább elvileg ismerje el a kettős szövetség tartalmi pontosításának szükségét. Január 12-én terjedelmes utasítást fogalmazott meg Széchényinek, és ebben sokhetes magyarázkodás után először tett félénk kísérletet arra, hogy támadólag lépjen fel Berlinnel szemben. Célzást tett arra, hogy Ausztria mérlegeli, vajon célszerű-e vállalnia az erejét meghaladó feladatot, hogy egyedül szálljon szembe egy orosz agresszióval. Berlin makacs elzárkózása miatt a Monarchiának esetleg célszerűbb a számára végzetes konfliktus elhárítására kétoldalú különegyezményt kötni Oroszországgal.[148] A közvetlen Bécs-Pétervár alkuval való fenyegetés, kezdetben úgy látszott, a visszájára sült el. Berlinben a célzást nem a kettős szövetség lazítási kísérleteként, hanem épp ellenkezőleg fogták fel, a három-császár-szövetséghez való visszatérést látták benne. Herbert Bismarck az utasítást tolmácsoló Széchényit még bíztatta is: bátran áldozzák fel Bulgáriát, ők ebben készek segíteni![149]

A kancellár figyelmét azonban aligha kerülte el a célzás mélyebb értelme, és végre először a hosszú válság történetében megértőnek mutatkozott az elkeseredett bécsiek óhaja iránt. A Keleten bekövetkezett enyhülés és a soros francia belpolitikai válság elülte nemcsak a két párhuzamos háború és annak részeként egy német semlegesség közepette zajló osztrák-orosz párharc esélyét csökkentette a minimumra, de immár abban is bizonyos lehetett Bismarck, hogy a katonáknak sem Bécsben, sem Berlinben nem sikerült megkérdőjelezniök a politika primátusát a háborúval kapcsolatos döntésekben. Ezért aztán nem volt nehéz megígérnie, hogy ha az orosz háborús előkészületek a támadó szándékot minden kétséget kizáróan bizonyítanák, úgy Németország Ausztriával együtt maga is mozgósítana, hogy az orosz támadás kivédésére készen álljon. Ez az intézkedés – tudatta Béccsel engedménye határát a kancellár – elégséges lesz a cári hatalom elriasztásához.[150]

A tulajdonképpen igen kevésre kötelező, de kétségtelenül szépen hangzó ígéret nem tévesztett célt. A megelőző hetek szomorú tapasztalatai miatt mélyen lehangolt bécsiek hálásan nyugtázták a gesztust.[151] Azt is készséggel vállalták, hogy teljesítik Bismarck kérését, tegyék végre közzé az 1879. októberi szerződés szövegét. Mivel a kancellár az egész osztrák- német civódást a szövetségi kötelezettségek értelmezése körül nem utolsó sorban abból eredeztette, hogy a magyarok megalapozatlan reményeket táplálnak a kettős szövetség iránt, és Németországra támaszkodva kívánnak bosszút állni az oroszokon, nehéz volt az agressziós vádakat úgy visszautasítani, hogy egyben a szerződés publikálásától is elzárkózzanak. A Wilhelmstrassen tudatták Széchényivel, a közzététel kezdeményezése válasz Kálnoky makacskodására a casus foederis vitában.[152] 1888. február 3-án Berlinben, Bécsben és Budapesten előre egyeztetett módon publikálták az október 7-i osztrák-magyar–német szerződést.[153]

Hogy Bismarck hivatkozása a Monarchiának az agresszív, hódító politika iránti állítólagos hajlandóságára mennyire alaptalan volt, legjobban mutatja az a körülmény, hogy még alig enyhült a lehetséges orosz támadás akut veszélye, a bécsi vezetés tettvágya máris rögtön alábbhagyott, és még a december 8-i – igazi háború veszélyéhez képest nagyon szerény – határozatokat sem siettek maradéktalanul életbe léptetni. Amikor a költségek delegációk által történő jóváhagyásáról tanácskozott a közös minisztertanács, Kálnoky és Bylandt-Rheidt közös hadügyminiszter egymást támogatva ítélték feleslegesnek a galíciai csapatok létszámemelésének azonnali végrehajtását,[154] majd később a barakképítés megszüntetésével a diszlokációs változtatások még távolabbra halasztódtak.

Így adódott, hogy miközben Bismarck a casus foederis „elcsúsztatását" vetette az osztrákok szemére, addig bécsi képviselői, Reuss és Deines hazaküldött jelentéseikben pontosan az ellenkezőjével vádolták őket: hajlamosak az „elalvásra", nem tesznek semmit még a szükséges védelem mértékében sem.[155] Az inaktivitásra való hajlam kiemelése az osztrák-magyar katonai adminisztráció jellemző vonásaként sokkal inkább igaz volt, mint a politikai-taktikai céllal hangoztatott ellenkező állítás. A hadsereg korszerűsítése és a háborúra való felkészülés anyagi-technikai és politikai feltételei a századvég dualista monarchiájában jóval kevésbé voltak meg, mint kettős szövetségbeli partnerénél, így az 1887/88-as nagy háborús riadalom Ausztria-Magyarországon csupán tovább erősítette azon állítás igazságát, hogy a megelőző támadás szükségszerűségének, mint meghatározó katonai doktrínának vállalásával a Monarchia stratégiai téren alárendelte magát a porosz-német vezetésnek. A téli válság érzékletesen tárta fel e függőség gyakorlati következményeit.

Az 1887 végén kulmináló válság igazi mozgatórugóinak felderítésén Kálnoky sokat fáradozott. Diplomáciai levelezésének december-január folyamán rendre visszatérő eleme a jelenségek mögött megbúvó mélyebb összefüggések keresése. Figyelmét azonban egyirányúan csak az orosz politikára irányította. Nézeteit többször kifejtette, legáltalánosabban és részletezően január 1-i dátumot viselő emlékiratában.[156] A kiindulópont természetesen adódott a régi axióma, a cár konzervatív, igazi monarchista beállítottsága, a császárok szövetsége iránti helyes elköteleződése, valamint az országa közhangulatát fogva tartó „pánszláv és ortodox nemzeti" felfogás között feszülő ellentmondás felidézésével. Minden baj Kálnoky szerint arra vezethető vissza, hogy a cár szakított a császárhatalmakkal való szolidaritás egyedül üdvözítő

kurzusával. A felszínt uraló bolgár problémáknak és általában a keleti kérdésnek a bécsi miniszter most alárendelt jelentőséget tulajdonított. A válságot eredményező ellenségeskedés fő okát a Németország túlnyomó hatalmi helyzetére és az osztrák-magyar–német szövetség meglétére adott orosz reakcióban jelölte meg; Oroszország a saját presztízsét és európai befolyását látja korlátozva. Ezt a helyzetet „az önmagukat száz éve túlbecsülő" oroszok nem viselik el. Bár ma még a cári birodalom nincs készen egy nagy háborúra, de ezen antagonizmus miatt később az összecsapás kikerülhetetlen lesz Oroszország és Ausztria- Németország között – vallotta.

Ha a miniszter ezúttal szemérmesen hallgatott is a császári Németország európai hegemóniára törő politikájában rejlő veszélyekről, és az osztrák-orosz ellentéteket nyilván szándékkal alá is becsülte, a végső magyarázatot jó irányban kereste. Az 1880-as évek nagy – „keleti" vagy „bolgár" színezettel indult – válságának mélyén valóban az általános európai hatalmi átrendeződés problémái húzódtak meg. A bolgár bonyodalmak nyomán kibontakozott kétpólusú, szinkronban fejlődő európai válság jellegzetes fejezete azon hosszadalmas átalakulási folyamatnak, melynek mindenki által tapasztalható eredménye lesz a következő évtized elejére Európa kettészakítottságának, az imperialista hatalmi blokkok létrejöttének véglegessé válása.

Bár Kálnoky koncepcionális magyarázataiból 1887/88 fordulóján úgy tűnik, mintha alábecsülte volna a keleti nézeteltérések szerepét, azok mind az osztrák-magyar, mind az orosz politikában egyelőre változatlan érvénnyel jelen voltak. A dualista monarchia határozottan kitartott új bolgár politikája mellett, formájában óvatos, de lényegét tekintve nagyon határozott és következetes segítséget nyújtott a Ferdinánd-Sztambulov rezsimnek. A nemzeti autonómia diadala Bulgáriában az osztrák-orosz párbajt az előbbi javára hosszú időre eldöntötte. Oroszországnak, miután decemberben tapasztalta az ellene irányuló új európai koalíció tényleges súlyát, végleg fel kellett adnia azon hiú reményét, hogy diplomáciai eszközökkel, „Európa" látszólagos segítségével politikai-tekintélyi kielégülést nyerhet, legalább formálisan bizonyíthatja igazát. Egy rövid időre további reménykedésre adott okot az illegális tevékenység: bolgár russzofilek orosz anyagi segítséggel belső fordulat előidézésével kísérletezgettek. Miután a szófiai kormány ezeket a titkos összeesküvéseket radikálisan felszámolta, az utolsó remény is elveszett. Más lehetőség híján a cári kormány 1888 tavaszán őszintén hozzálátott a teljes politikai visszavonuláshoz a Balkánról. Hosszabb „magábazárkózó" periódust kezdett ezzel. A változás kiteljesítette Ausztria- Magyarország balkáni sikereit. A felszín ragyogó: a kisországok mindegyikében (legalábbis kormányszinten) felülkerekedett a nyugatos-osztrák befolyás. De csak a felszín ragyogó. Alatta továbbra is megmaradtak a régi problémák, és gyülekezni kezdtek az újak. Újfajta kettősség volt kialakulóban – de ez már egy másik történet.

JEGYZETEK

[1] Jelen tanulmány folytatása a szerző „A császárok szövetségének kudarca (osztrák-magyar-orosz viszony az 1885-87-es balkáni válság időszakában)" c. dolgozatának: Századok 121. évf. (1987) 5. sz.

[2] Lobanov bécsi orosz nagykövet 50. sz. jelentése Giershez. Bécs, 1887. VII. 18. Arhiv vnesnyej polityiki Rosszii, Moszkva. Fond Kanceljarii (a továbbiakban rövidítve: AVPR f. K.) 1887 g. Gyelo N°101. Vö. *H. R. Manol:* Ferdinand von Bulgarien. Berlin 1931, 29-30.

[3] *J. Königslöv:* Ferdinand von Bulgarien. München 1970, 59; *R. Schaller:* Der bulgarische Nationalismus und die Politik Bismarcks. Inauguraldiss. Frankfurt 1975, 217.

[4] *Königslöv:* Ferdinand 60; *D. Mitis:* Das Leben des Kronprinzen Rudolf. Mit Briefen und Schriften aus dessen Nachlass. Leipzig 1928, 163.

[5] Franz Joseph in seinen Briefen. Hrsg. v. Otto Ernst. Wien 1924, 317-318.

[6] Kálnoky távirata Calice konstantinápolyi osztrák-magyar nagykövethez. Bécs, 1887. VIII. 7. Österreichisches Staatsarchiv. Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien. Politisches Archiv (a továbbiakban HHStA PA) XV. Bulgarien, Karton 114.

[7] *Mitis:* Rudolf, 163-164.

[8] Kálnoky távirata Buriánhoz, Bécs, 1887. VIII. 10. HHStA PA XV K. 114.

[9] Calice távirata Konstantinápolyból. 1887. VIII. 13. Uo.

[10] Calice 60A sz. jelentése. Bujukdere, 1887. VIII. 16. Uo.

[11] Kálnoky augusztus 25-i körtávirata. Uo.

[12] *C. L. Smith:* The Embassy of Sir William White at Constantinople 1886-1891. Oxford 1957, 84.

[13] Áttekinti a kérdést Calice 68A sz. jelentése. Bujukdere, 1887. IX. 20. HHStA PA XV. K. 115. Vö. *I. Panajotov:* Ruszko-nemszki otnosenija i balgarszkijat vaprosz prez 1887 g. Szófia, 1934. 47-50.

[14] Schaller Bulgarien 223.

[15] *W. N. Medlicott:* The Mediterranean Agreements of 1887. The Slavonic Review. Vol. V, No13 (1926), 76.

[16] Kálnoky Calicehez, 1887. VIII. 26. In: Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871-1914. Sammlung der Diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes. Berlin, 1924. Fünfter Band (GPV.), Nr. 1054.

[17] Bismarck Reusshoz, 1887. VIII. 22. Uo. Nr. 1052.

[18] Kálnoky bizalmas magánlevele Eissenstein berlini ügyvivőhöz. Bécs, 1887. IX. 1. HHStA PA K. 115.

[19] Kálnoky-életrajzához anyagot gyűjtve tárgyalt velük a 90-es évek végén Friedjung, és konstatálta ezt a tényállást. Ld. levelét Aehrenthalhoz: Bécs, 1898. V. 30. Nachlass Aehrenthal im HHStA, Karton 2.

[20] Kálnoky utasítása Calicehez. Bécs, 1887. X. 9. HHStA PA XV K. 116.

[21] Ld. Burián terjedelmes beszámolóját Szófiából, 1887. VIII. 14. Uo. K. 114.

[22] Kálnoky utasítása Buriánhoz, 1887. VIII. 18. Uo.

[23] Vö. *A. J. P. Taylor:* The Struggle for Mastery in Europe. 1848-1918. Oxford 1957, 336-337.

[24] *W. N. Medlicott:* Austro-Hungary and the War Danger of 1887. The Slavonic Review. Vol. VI, No. 15 (1927), 438. (Kálnoky utasítása Calicehez.)

[25] *Smith* Sir White 84-85; *C. J. Lowe:* Salisbury and the Mediterranean 1886-1896. London 1965, 19.

[26] Memoiren von Fr. Crispi. Berlin 1912, az egész V. fejezet. Vö. *L. Israel:* England und der Orientalische Dreibund. Stuttgart, 1937, 11-12, *Smith* Sir White 90.

[27] *Medlicott* Mediterranean Agreements 77.

[28] Italiens Dreibundpolitik 1870-1896 von Italicus. München 1928, 106-107.

[29] H. Bismarck feljegyzése. Berlin, 1887. X. 20. G. P. IV. Nr. 918.

[30] Kiadva uo.

[31] *Medlicott* Mediterranean Agreements 78.

[32] *H. Tändler:* Der accord à trois. Dreibundpolitik im Mittelmeer. Diss. Graz 1944, 76, 79.

[33] *Israel* England 6.

[34] *H. Krausnick:* Holsteins Geheimpolitik in der Ära Bismarck. Hamburg 1942, 144.

[35] *Tändler* Dreibundpolitik 82-83.

[36] Az olasz javaslatra adott bécsi válasz: Kálnoky Bruck római nagykövethez, 1887. X. 30. HHStA PA I K. 458.

[37] Kálnoky utasítása (Nr. 98) Biegelebenhez. Bécs, 1887. X. 25. Uo. Vö. *Medlicott* Mediterranean Agreements 82.

[38] *Smith* Sir White 96; *Lowe* Salisbury 21.

[39] Bismarck utasítása (nov. 12.) a külügyi hivatalhoz, ill. nov. 22-i levele Salisburyhez: GP IV Nr. 927. 930.

[40] *Medlicott* Mediterranean Agreements 82; *F. R. Bridge:* From Sadowa to Sarajevo. The Foreign Policy of Austria-Hungary, 1866-1914. London 1972, 172.

[41] *A. F. Pribram:* Die Politischen Geheimverträge Österreich-Ungarns 1879-1914. Wien 1920, 51-56.

[42] Deines bécsi német katonai attasé levele Walderseehez. Bécs, 1887. X. 27. Aus dem Briefwechsel des Generalfeldmarschalls Alfred Grafen von Waldersee. Erster Band (a továbbiakban Briefwechsel). Hrsg. von H. O. Meisner. Berlin 1928. 104.

[43] *E. Glaise-Horstenau:* Franz Joseps Weggefährte. Das Leben des Generalstabschefs Grafen Beck. Wien 1930, 460.

[44] Protokoll über die unter A.h. Vorsitze S. k.u.k. Ap. M. am 30. October in Wien stattgehabte Conferenz betreffend den Ausbau des Eisenbahnnetzes zur Beschleunigung des Aufmarsches der Armee im Kriegsfalle gegen Russland. Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv Wien, Militärkanzlei (a továbbiakban: KA MK), 1887 20-1/9-2.

[45] *E. Glaise-Horstenau:* 307-308; *K. Canis:* Bismarck und Waldersee. Die aussenpolitischen Krisenerscheinungen und das Verhalten des Generalstabes 1882 bis 1890. Berlin 1980. 218.

[46] Vö. *G. Ritter:* Die Zusammenarbeit der Generalstäbe Deutschlands und Österreich-Ungarns vor dem ersten Weltkrieg. In: Zur Geschichte und Problematik der Demokratie. Festgabe für Hans Herzfeld. Hrsg. von W. Berges und c. Hinrichs. Berlin 1958, 526-527.

[47] *P. Jakobs:* Das Werden des Französich-russischen Zweibundes 1890-1894. Wiesbaden 1926. 37.

[48] *A. M. Zajoncskovszkij:* Podgotovka Rosszii k mirovoj vojnye. Plani vojni. Moszkva 1926, 37.

[49] Vö. *Palotás* A császárok szövetségének kudarca 836.

[50] „Geschichte des Aufmarsches gegen Russland vom Jahre 1880 bis 1905" KA Generalstab Operationsbüro fasc. 6, f. 185.

[51] *Glaise-Horstenau* Franz Josephs Weggefährte 308.

[52] Kálnoky levele Eissenstein berlini ügyvivőnek. Bécs, 1887. XI. 14. HHStA PA III K. 136.

[53] Uo; Beust ügyvivő 64A sz. jelentése Kálnokyhoz. Pétervár, 1887. XI. 16. Uo. PA X K. 84.

[54] Eissenstein levele Kálnokyhoz. Pétervár, 1887. XI. 23. Uo. PA III K. 136, Varia NB.

[55] Klepsch levele Kálnokyhoz. Pétervár, 1887. XI. 16. és 60. sz. jelentése a vezérkarnak, 1887. XI. 30. Mindkettő: Uo. PA X K. 85. Vö. GP VI. Nr. 1152, 1160.

[56] Kálnoky levele Wolkenstein pétervári nagykövetnek. Bécs, 1887. XI. 23. HHStA PA X K. 86 NB.

[57] Reuss Bismarcknak. 1887. XII. 1. GP VI Nr. 1159.

[58] Deines nov. 23-i levele Walderseehez. Briefwechsel 116; GP V. Nr. 1134. Monts Bismarckhoz. Bécs, 1887. XI. 24.

[59] Vö. *Canis* Bismarck und Waldersee 223; *K. E. Jeismann:* Das Problem des Präventivkrieges im europäischen Staatensystem mit besonderem Blick auf die Bismarckzeit. Freiburg-München 1957, 139 skk.

[60] Waldersee levele Rachenberg főkonzulhoz: Briefwechsel 112; *Krausnick* Holsteins Geheimpolitik 147.

[61] A memorandum szövege: Graf Moltke. Die deutschen Aufmarschpläne 1871-1890. Hrsg. von Schmerfeld. Berlin 1929, 137:-142; a kísérőlevél uo. 143-145.

[62] A helyzetet jól megvilágítják Walderseehez írott levelei: Briefwechsel passim; vö. *Canis* Bismarck und Waldersee 215, 217, 221.

[63] *G. Seifert:* Die militärischen Beziehungen und Vereinbarungen zwischen dem deutschen und dem österreichischen Generalstab vor und bei Beginn des Weltkrieges. Leipzig 1934, 21.

[64] Bismarck nevezetes november 22- i, Salisburyhez intézett levelét némelykor egyenesen szövetségi ajánlatként minősítik. *W. Steglich:* Bismarcks englische Bündnissondierungen uns Bündnisvorschläge 1887 bis 1889. In: Historia Integra Festschrift für Erich Hassinger zum 70. Geburtstag hrsg. von Hans Fenske, Wolfgang Reinhard, Ernst Schulia. Berlin 1977, 298 skk.

[65] *R. Zerner:* Bismarck's Views on the Austro-German Alliance and Future European Wars: A Dispatch of October 26, 1887. Austrian History Yearbook. Vol. IV-V (1968-1969), 227; *Canis* Bismarck und Waldersee passim. Előkészítését Bismarck már előző évben megkezdte. Vö. *Palotás* A császárok szövetségének kudarca 825.

[66] *Canis* Bismarck und Waldersee 221.

[67] *Krausnick* Holsteins Geheimpolitik 149.

[68] Klepsch beszámolója Aehrenthalhoz. Pétervár, 1887. XI. 16. Nachlass Aehrenthal K. 2; B. von Bülow levele Holsteinhez. Pétervár, 1887. XII. 10. Die Geheimen Papiere Friedrich von Holsteins. Hrsg. v. N. Rich und M. H. Fisher. Deutsche Ausgabe von W. Frauendinst. Band III. Briefwechsel. Berlin-Frankfurt 1961 (a továbbiakban Holstein Geheimen Papiere), 215; *H. Müller-Link:* Industrialisierung und Aussenpolitik. Preussen-Deutschland und das Zarenreich von 1860 bis 1890. Göttingen 1977, 341.

[69] *Canis* Bismarck und Waldersee 223.

[70] Reuss beszámolója Bismarcknak, 1887. XII. 1. GP VI Nr. 1159. Vö. *Palotás* A császárok szövetségének kudarca 837.

[71] *G. E. Rothenberg:* The Army of Francis Joseph. West Lafayette, Indiana 1976. 115.

[72] *Canis* Bismarck und Waldersee 221 és Kálnoky, Reuss későbbi visszautalásai alapján.

[73] *E Heller:* Bismarck's Stellung zur Führung des Zweifronten-Krieges. Archiv für Politik und Geschichte (Berlin), 1926, 686.

[74] Reuss Bismarcknak. 1887. XII. 1. GP VI Nr. 1159.

[75] Vortrag des Chef des Generalstabes. 3. XII. 1887. N° 1111 Res. KA MK 1887 20- 1/10-2. Vö. *Diószegi I.:* A véderő problémái a közös minisztertanács előtt 1883-1895. Hadtörténeti Közlemények 1988/2. 317.

[76] Briefwechsel 131, 133 (Deines beszámolói.)

[77] Deines levelein kívül ld. még Reuss beszámolóit: Holsteins Geheimen Papiere 210, 212.

[78] Széchényi 111. sz. titkos jelentése, Berlin, 1887. XII. 7. HHStA PA I K. 464 Liasse XIXa.

[79] Igen jellegzetesek Reuss bizalmas beszámolói: Holstein Geheimen Papiere 210-11, 217.

[80] Utólag ismerte el a bécsi külügyminiszternek. Kálnoky titkos magánlevele Széchényihez, Bécs, 1887. XII. 17. HHStA PA I K. 464 Liasse XIXa.

[81] Herbert Bismarck levele apjához: Staatssekretär Graf Herbert von Bismarck. Aus seiner politischen Privatkorrespondenz. Hrsg. von W. Bussmann. Göttingen (1964), 486.

[82] Széchényi titkos magánlevele Kálnokyhoz. Berlin 1887. XII. 7. HHStA PA I 464 Liasse XIXa.

[83] Ld. GP VI Nr. 1161.

[84] Kálnoky titkos magánlevele Wolkensteinhez. Bécs, 1887. XII. 12. HHStA PA X K. 86 Varia NB.

[85] Pester Lloyd, 1887. XII. 4, 6.

[86] Fremden-Blatt, esti kiadás, 1887. XII. 6. Kálnoky szükségét látta, hogy Lobanov előtt is megerősítse, a közleményt ő inspirálta, és célja az volt, hogy a közvéleményt megnyugtassa. Lobanov 90. sz. jelentése, Bécs, 1887. XII. 11. (XI. 29.) AVPR f. K. 1887 g. N° 101.

[87] Protokoll über die A. h. Vorsitze am 8. December 1887 stattgehabte commissionelle Beratung. KA MK 1887 20-1/10. *Glaise-Horstenau* téved, amikor három konferenciát említ (op. cit. 310): a dátumok közül az első Beck császárhoz intézett jelentése, az utolsó a tanácskozás jegyzőkönyvének az uralkodó általi jóváhagyására vonatkozhat: az iratokból ez egyértelműen kiderül. Ld. még *Heller* Bismarck's Stellung 686-687, *Diószegi* A véderő problémái 316.

[88] Vö. Briefwechsel 132.

[89] A fontosabb döntések: folytatják a galíciai tüzérség létszámának növelését, a lovasság lóállományát ezredenként 50 lóval emelik, azonnal odavezényelnek néhány műszaki, ill. vártüzér-zászlóaljat, és megkezdik az előkészületeket barakkok létesítésére egy gyalogsági hadosztály és egy különálló ezred Galíciába történő áthelyezéséhez, és ugyancsak előkészítik a tartományon kívül állomásozó galíciai lovasezrednek az utánpótlási körzetbe való áttelepítését. A megelőző évhez: *Palotás* A császárok szövetségének kudarca 837-839.

[90] Jegyzőkönyve (R MRZ 346): HHStA PA XL K. 294.

[91] Vö. *Diószegi* A véderő problémái 317.

[92] Ld. pld. Pesti Napló 1887. XII. 13.

[93] Reuss többször utalt erre. Briefwechsel 213, 217.

[94] Lobanov 91. sz. jelentése, Bécs, 1887. XII. 22. (XII. 10.) AVPR f. K. 1887. g N° 101.

[95] Pesti Napló 1887. XII. 11.

[96] Ld. a 84. sz. jegyzetet.

[97] GP VI. Nr. 1161, 1162.

[98] Uo. Hogy a casus foederis „nem alkalmazható oly pontosan", azt természetesen éppen olyan jól tudta Bismarck, mint Kálnoky, de ennek beismerését megtiltotta munkatársainak, nehogy Ausztria teljesen a németekre hagyatkozzon. Holsteins Geheimen Papiere 213, Anm. 4.

[99] „Notiz. Ganz vertr. von dem deut. Botschafter am 11. XII. 1887" HHStA PA I K. 464 Liasse XIXa..

[100] Kálnoky titkos magánlevele Széchényihez, 1887. XII. 17. Uo.

[101] Vö. *Krausnick* Holsteins Geheimpolitik 154-155.

[102] Kálnoky titkos magánlevele Széchényihez. Bécs, 1887. XII. 14. HHStA PA I K. 464 Liasse XIXa.

[103] Uo.

[104] *Krausnick* monográfiát írt erről (op. cit.).

[105] Széchényi 123. sz. távirata. Berlin, 1887. XII. 15. HHStA PA I K. 464 Liasse XIXa. Vö. GP VI Nr. 1163, 1164.

[106] *Steglich* Bündnissondierungen 316-317.

[107] Kálnoky titkos magánlevele Széchényihez (Nr. 2.). Bécs, 1887. XII. 17. Uo.

[108] Széchényi 125. sz. távirata, 1887. XII. 17. Uo.

[109] Beust ügyvivő 142. sz. távirata. Pétervár, 1887. XII. 12. HHStA PA X K. 84. Vö. GP VI. Nr. 1166.

[110] Beust 68A sz. jelentése, 1887. XII. 14. HHStA PA I K. 534. Vö. *P. Rasow:* Die Stellung Deutschlands im Kreise der grossen Mächte 1887-1890. In: Zur Geschichte und Problematik des deutsch-russichen Rückversicherungsvertrages von 1887. Hrsg. von H. Hallmann. Darmstad 1968. 491-492.

[111] Lobanov levele Giershez. Bécs, 1887. XII. 9. (XI. 27.) AVPR f.K. 1887 g. N° 103.

[112] Wolkensteni 69. sz. jelentése. Pétervár, 1887. XII. 16. HHStA PA X K. 86.

[113] *V. M. Hvosztov:* Isztorija gyiplomatyii, Tom II, Moszkva 1963, 260-261. Még határozottabban későbbi kötetében: Problemi isztorii vnyesnyej polityiki Rosszii i mezsdunarodnih otnosenyij. Moszkva 1977, 244.

[114] Avantyuri russzkovo carizma v Bolgarii. Szbornyik dokumentov. Szoszt. P. Pavlovics. Moszkva 1935, 70-91.

[115] Kálnoky december 24-i körlevele nagyköveteihez: HHStA PA X K. 86.

[116] Ld. 112. jegyz.

[117] Bülow jelentése Pétervárról: GP VI Nr. 1166, 1167..

[118] Vaterland, 1887, XII. 16.

[119] Bülow december 17-i jelentése GP VI Nr. 1168.

[120] Deines levele Walderseehez, 1887. XII. 18. Briefwechsel 137.

[121] Kálnoky magánlevele Wolkensteinhez. 1887. XII. 22. HHStA PA X K. 86.

[122] Fremden-Blatt, 1887. XII. 15.

[123] Lobanov 84. sz. jelentése Giersnek. Bécs, 1887. XI. 23. (11.) AVPR f.K. 1887. g. N° 101.

[124] Lobanov 90. sz. jelentése, 1887. XII. 11. (XI. 29.) Uo.

[125] Lobanov 91. sz. (1888. jan. 3./1887. dec. 22.) és 92. sz. (1888. jan. 4.) jelentései a cár széljegyzeteivel. Uo. Érdekes, hogy ugyanazon tárgyalásairól egészen más beszámolókat küldött Wolkensteinnek és Berlinbe: a saját közeledési kísérleteit ezekben nem említi, kezdeményezést csak orosz oldalról jelez.

[126] *Krausnick* Holsteins Geheimpolitik 157.

[127] Ld. 115. jegyz.

[128] Holsteins Geheimen Papiere 212, GP VI Nr. 1162.

[129] *Canis* Bismarck und Waldersee 241

[130] H. Bismarck Moltkehoz. 1887. XII. 16. GP VI Nr. 1179.

[131] Reuss beszámolója alapján. 1887. XII. 23. Hosteins Geheimen Papiere 218.

[132] „Punktationen für eine Militär-Convention mit Berlin. 10. 12.87." KA MK Karton 685 (régi signatura: fasc. 32.) *Heller* Bismarcks Stellunng 687.

[133] „Entwurf einer Convention für einen Offensiv Krieg" KA MK K. 685.

[134] GP VI Nr. 1184.

[135] Ld. 131. jegyz.

[136] *Ritter* Zusammenarbeit 527-528.

[137] Széchényi dec. 20-i távirata Berlinből, HHStA PA I K. 464 Liasse XIXb.

[138] GP VI Nr. 1185. Itt van az elküldött tervezet szövege is.

[139] Uo. Nr. 1184, 1186.

[140] Vö. Holsteins Geheimen Papiere 213 (Anm. 4.)

[141] Összefoglalja a történteket Széchényihez írt levelében (Nr. 1), 1888. I. 12. HHStA PA I K. 464 Liasse XIXd.

[142] Steininger beszámolója Becknek, XII. 31. Uo. Vo. GP VI Nr. 1189, 1190.

[143] Kálnoky második, 1888. jan. 12-i hosszú utasítása. Ld. 141. jegyz. és GP VI Nr. 1192.

[144] *Heller* Bismarck's Stellung 688.

[145] Holsteins Geheimen Papiere 226 (Reuss beszámolója); Briefwechsel 140 (Deines).

[146] Jegyzőkönyve (RMRZ 349) HHStA PA XL K. 295. Vö. *Diószegi* A véderő problémái 317.

[147] Holsteins Geheimen Papiere 227, Briefwechsel 143.

[148] Ld. 143. jegyz.

[149] Széchényi 7. sz. jelentése. Berlin, 1888. I. 21. HHStA PA I K. 464 Liasse XIXd.

[150] GP VI Nr. 1197. Vö. *Krausnick* Holsteins Geheimpolitik 164.

[151] Briefwechsel 146.

[152] Ld. 149. jegyz.

153 GP V Nr. 1109-1116.

154 A január 11-i közös minisztertanácson. RMRZ 350. HHStA PA XL K. 295.

155 Holsteins Geheimen Papiere 220, Briefwechsel 140.

156 A cím nélküli emlékirat a bécsi levéltár több helyén megtalálható, pl. PA X K. 86. Angolul közreadta *Medlicott* a Slavonic Review 1927. decemberi kötetében.

AUSTRIA–HUNGARY AND THE WAR CRISIS 1887/1888

by Emil Palotás

(Summary)

The last and most critical phase of the great eastern crisis of the 1880's began in the summer of 1887 when Ferdinand Coburg was elected Prince of Bulgaria. (For the antecedents see Századok 121. 5.) From then on, the direct differences of the Great Powers stood in the forefront and the actual matters of the Balkans became second in importance. By that tiem, the conflict of the two most interested parties, i.e. Austria–Hungary and Russia became most inensive. Tsarist Russia was guided by her impotent rage caused by her failure in Bulgaria. Even the probability of a military intervention was raised, but this not against Bulgaria, but against Austria considered responsible for the failure.

The international positions of the Dual Monarchy had been significantly strengthened by the time of the Russian threat. It managed to win England for the defense of the *status quo* on the Balkans, i.e. to draw her into an active anti–Russian front. The support of germany also contributed to the success. The birth of this new consellection in politics made the warlike Russian leaders reconsider their views and the war crisis began to subside without ending in an overall European catastrophe.

The article outlines the military conditions on both sides of the Austrian and Russian border and describes the preparations for war in the army of the Monarchy. The war crisis is, however, remarkable not promarily for its military aspects but as a political and strategic lesson for the future. The possibility of a European conflict was, namely, created not only by the irresponsibility of the Russians, but mainly by the peculiar interference of the Austrian and the German high commands and governments at the high of the cirsis. It was just this why the actual preventive motions against Russia started to be put to practice. Such a preventive attack could have resulted in a general war the given circumstances.

The crisis was deepened not only by the inner conflicts of the Austro–Hungarian high command and the Ballplatz on the one hand the Prussian–German military leaders and leaders of the German foreign affairs on the ther other. The tactics of Bismarck was none the less responsible for the creation of the war–fever. He found it to be the best solution in Britain and Austria got involved in a war with Russia with Germany remaning neutral. This situation would create her opportunity to settle the bill with Frances industurbed. So Bismarck urged Vienna to take immediate military measures to prevent the threatening Russian attack. However, Vienna did not wish to provoke her northern neighbour and did not undertake a war against it without the participation of Germany. The Prussian high commens also thought two parallel wars impossible and wished to fight Russia at a later date and side by side with Austria. Finally, Britain did not wish to be a partner to a provoked war against Russia, either, despite the new course in her political life.

The war crisis of 1887 offered serious lessons for Vienna. It revealed not only the poor state of military preparedness but at the same time it illustrated the great dangers the strategic dependence on Germany implied.

Emil Palotás

L'AUTRICHE–HONGRIE ET LA CRISE DE GUERRE EN 1887/88

(Résumé)

La dernière période la plus critique dans la grande crise orientale des années 80 du siècle passé s'ouvrit en été 1887 par l'élection du Ferdinand Coburg en prince bulgare. /cf. le 5 no. an 121. du Századok pour les antécédents./

Cette phase se marqua par le fait que d'ores et déjà c'étaient les conflits d'intèrêts de grandes puissances et pas les affaires balkaniques qui venaient au premier plan. Pour ce temps–là la confrontation de l'Autriche–Hongrie et de la Russie – celle des pouvoirs les plus intéressés – est devenue totale.

L'attitude du tsarisme était motivée par la fureur impuissante du fiasco bulgare. La possibilité d'une nouvelle intervention militaire – comme colution extrême – se présenta. Cette intervention aurait été dégagé non contre la Bulgarie mais contre l'Autriche mise en cause en première ligne du fiasco.

La position internationale de la monarchie dualiste se renforça dans la période de la menaçe russe. La monarchie put engager l'Angleterre à garder le status quo balkanique soit put la faire intéressée à un front antirusse actif. L'appui de l'Allemagne concourut efficacement au succès. La rumeur de la nouvelle combinaison des grand pouvoirs désillusionna les gouvernants russes qui avaient préféré la guerre. En conséquence : la crise de guerre commença à calmer avant qu'elle aurait pu aboutir à un catastrophe européen général.

L'étude esquisse le rapport des forces opposées sur la frontière autriche–russe et décrit l'historie des préparatifs militaires austro–hongrois. Mais la crise de guerre est caractérisée tout d'abord non par ses raports militaires indirectes mais par ses conclusions politiques stratégiques.

En effet, la chance d'un incident militaire européen étiat augmenté plutôt par l'interférence particulière existans entre les états–majors viennois et berlinois soit entre gouvernements politiques de 2 États dans la période du comble de la crise que par la politique d'aventure russe sans doute existée. Justement pour cela apparaît comme idée réelle – jusqu'ici tenue comme une possibilité théorique : le coup préventif contre la Russie. Un tel coup préventif – considérant les conditions données – aurait pu provoquer une guerre totale.

En ce qui concerne l'approfondissement de la crise: ce n'étaient pas seulement les divergeances d'opinion intérieures d'une part de l'état–major austro–hongrois et le Ballplatz et d'autre part de la direction militaire prussienne–allemande et la direction de la politique extérieure de l'Allemagne qui jouaient un rôle important mais les manoeuvers de Bismarck encourageaient autant pour le moins aussi la génération de la psychose militaire, car pour le chancellier apparaît idéale une situation dans laquelle l'Angleterre et l'Autriche entraient au conflit avec la Russie d'une telle manière que l'Allemagne reste neutre. Ainsi l'Allemagne aurait la chancee régler son compte sans encombre à la France. Bismarck encouragea – et c'était une partie de son effort – Vienne faire des mesures immédiates pour prévenir l'attaque russe menaçante. Mais Vienne voulu éviter la provocation de sa voisine norde. Elle ne s'engaea dans une aventure militaire avec les Russes sans Allemagne. L'état–major prussien n'avait pas jugé de même réalisable les deux guerres distinctes effectuées parallèlement. Il avait voulu commencer la guerre contre la Russie avec l'Autriche dans une période future. Enfin le fait que l'Angleterre – malgré son nouveau régime – n'avait pas voulu être partenaire dans une guerre antirusse provoquée: avait été aussi désavantageux pour le chancellier allemand.

La crise de guerre de l'année 1887 donna des leçons sérieuses pour Vienne. La crise mettait au jour non seulement la faible capacité militaire mais illustrait bien les grands dangers de sa dépendance stratégique de l'Allemagne.

Helyreigazítás és tájékoztatás

Tisztelt Olvasó!

Szerkesztőségünk a folyóiratkiadási költségek csökkentése érdekében áttért az ún. számítógépes szerkesztési módra, melynek az elmúlt két év folyamán két szakasza volt.

Az első periódusban csak a szövegszerkesztést végeztük számítógépen és „előventurázott" anyagot adtunk le a nyomdának. Ezek közül az utolsó az 1991. évi 1–2. számunk volt. A szám leadásakor még nem rendelkeztünk a környező országok speciális betűivel, s ezért szövegünkben kódokat helyeztünk el, amit a nyomdának megfelelő karakterekkel kellett kicserélnie. E munkálatok során néhány kód cseréjére nem került sor, pl.: a *2 = ý-nak, a *6 = ţ-nek felel meg. Szíves elnézését kérjük a mulasztásért.

Komolyabb hiba viszont, hogy Kovács László tanulmányába a 82–83. lapra egy táblázat került, amelyet nem a szerző és nem a szerkesztőség készített, s amely — minden jószándék ellenére — boszszantóan hibás helyneveket, rossz adatokat tartalmaz. Tekintettel arra, hogy a szerző szövege rögtön a táblázat után közli a helyes adatokat, tisztelt Olvasónkat arra kérjük, hogy ezt vegye figyelembe.

Jelen számunkkal térünk át a második szakaszra, amely azt jelenti, hogy már az ún. nyomdai első példány is szerkesztőségünkben készül, s a nyomda „fotókész" anyagot kap.

E változással egyidejűleg némi tipográfiai módosítást is végrehajtottunk. Ezek közül a legszembetűnőbb, hogy a lapalji jegyzetek az írások végére kerültek (technikai és terjedelemtakarékossági szempontok miatt), másrészt visszatértünk egy régi hagyományhoz: a folyóiratszemlét újra kéthasábos formában jelentetjük meg.

Kérjük olvasóink megértését és a kezdeti botladozások jóindulatú elnézését.

Századok szerkesztősége

Stefan Kováts

AZ 1849. ÉVI OROSZ KATONAI INTERVENCIÓ MAGYARORSZÁGON*

A magyar forradalom és szabadságharc az európai nagyhatalmi érdekek középpontjában

Az 1849. évi orosz katonai intervenció, amely a magyar forradalom és szabadságharc leverésével végződött, maradandó szerepet játszott nemcsak Magyarország, hanem az Osztrák Birodalom történetében is, mert nemcsak a két ország, Ausztria és Magyarország, hanem az I. világháborúig a Habsburgok és a Romanovok birodalmának egymáshoz való viszonyát is meghatározta. Mivel az orosz beavatkozás nem egy ad hoc határozat eredménye volt, hanem az összeurópai helyzetből állt elő, azért célszerűnek látszik, hogy az alábbiakban először röviden áttekintsük a „Szent Szövetség" alapítása (1815. szeptember 26.) óta történt irányadó eseményeket.

A Bécsi Kongresszus Európa újjáalakításával eltüntette a napóleoni uralom nyomait.[1] A nagyobb hatalmak nagyobb darabot kaptak a felosztásra szánt „kalácsból", míg a kisebb államok esetleg üres kézzel távozhattak, mert a kongresszus a dinasztikus szolidaritás princípiumait is csak reális, tehát korlátozott alapokon érvényesíthette. Ausztria kérségtelenül „nyertesnek" számított, de a tényleges „győztes" a háttérben meghúzódó Anglia lett, mert sikerült neki megtörni Franciaország kontinentális hegemóniáját, s megszerezni jövendő kolóniáihoz vezető sziget-láncolatot, és végül Ausztria megerősítésével az egyensúlyt helyreállítani Oroszországgal szemben.[2] Az önkényesen megteremtett határok — eltekintve a Balkántól, Belgium és Hollandia 1830 utáni különválásától — lényegében 1848-ig változatlanok maradtak. Ez azonban nem jelentett az egyes államokon belül nyugodt viszonyokat. A megoldatlanul hagyott gazdasági és szociális problémák egyre súlyosabbá váltak, és érlelődtek egy általános európai forradalom feltételei. A Bécsi Kongresszust követő tanácskozások Tropauban (1820), Laibachban (1821), majd Veronában (1822) kiegészítették a Szent Szövetség programját, és deklarálták tagállamaik intervenciós jogát a „forradalmak szelleme ellen" Európában.[3] Azonban a legszentebb szövetség sem tudta az államok közti érdeksúrlódásokat, a felgyülemlett feszültségeket megszüntetni. Ez a tény elősegítette a Szent Szövetség feloszlását, melyről kiderült — Castlereagh angol külügyminiszter szavaival élve — hogy az se nem szent, de még kevésbé volt igazi szövetség.

A Szent Szövetség végének közeledtét két esemény jelezte: a görög szabadságharc (1823–1829) és az 1830. évi júliusi francia forradalom. A görög szabadságharc kirobbanása felvetette az osztrák-orosz együttműködés kérdését. Metternich

a legitimitás elvére támaszkodva az Oszmán Birodalom sérthetetlenségéért, Oroszország a görög kereszténység védelmében foglalt állást. Valójában egyik álláspont sem volt egészen őszinte. Oroszország meg akarta szerezni a török fennhatóság alatt lévő, számára létfontosságú tengerszorosokat, a Dardanellákat és a Boszporuszt. Az Oszmán Birodalom gyengítésével Oroszország mérhetetlenül erősödött volna, s ez egyáltalán nem állt Ausztria érdekében. A júliusi francia forradalom pedig a legitim monarchiák létezését kérdőjelezte meg.

Az 1830. évi júliusi forradalom után Franciaország és Belgium alkotmányos monarchiákká alakultak, így Angliával együtt három alkotmányos állam állt szemben a kontinens keleti felén három abszolút monarchiával. Ez volt a politikai helyzet Európában, másfél évtizeddel az 1848/49-es nagy forradalmi évek előtt. Az 1848-as nagy „robbanást" a különböző nemzeti mozgalmak, a „fiatal Itália", a „fiatal Lengyelország", a „fiatal Németország", egyszóval a „fiatal Európa"-mozgalmak készítették elő.

Metternich herceg, a Habsburg Birodalom kancellárja[4] és I. Miklós, Oroszország mindenható cárja sejtették egy nagy vihar közeledtét, és a közös veszély érzete ismét összezárkózásra és további együttműködésre kényszerítette őket.[5] Metternich kezdeményezésére kelt életre a már holtnak tartott Szent Szövetség, az 1833-ban kötött münchengrätzi megállapodás formájában.[6]

A münchengrätzi és berlini megállapodások 1833

A nagyhatalmak egységhez vezető útját osztrák és porosz akciók készítették elő az 1830/31. évi oroszellenes lengyel felkelés idején. Ausztria csapatokat vont össze keleti határán, mintegy megakadályozva a külföldi fegyverszállításokat a lengyelek részére, azonkívül kiszolgáltatta Oroszországnak a menekülő lengyel forradalmárokat. Poroszország pedig különféle katonai segélyszolgálatok mellett engedélyezte az orosz csapatoknak porosz területen való szabad átvonulását.[7] Mindenesetre voltak politikai körök Ausztriában, amelyek egy „önálló" (vagyis Ausztriától függő) Lengyelországot szívesebben láttak volna szomszédnak, amely egy „ütköző állam" szerepét töltötte volna be Ausztria és Oroszország között.[8] Metternich azonban elvetette ezt a tervet, és a konzervatív erők összevonását kívánta két okból is: 1/ mert számára Oroszország ereje, a monarchia különböző népei centrifugális szabadságtörekvései ellen biztosabb garanciának látszott, és 2/ mert ő a legitimitás elvének abszolút védelmezőjének tartotta magát. I. Ferenc császárnak azonban kételyei voltak Oroszországgal szemben annak balkáni politikája miatt. A júliusi francia forradalom, miután az a monarchikus rendszert fenyegette, választás elé állította a habozó császárt. Mérlegelnie kellett az összes számbajöhető kockázatot, hogy egy Oroszországgal kötött „célszövetséggel" akadályozza meg a monarchikus rendszer felszámolását, vagy izoláltan kétfrontos harcot folytasson egyrészt annak fenntartásáért, másrészt Oroszország Balkán-politikája ellen. Végül is az első változat eredményesebbnek látszott számára, feladta kételyeit Oroszországgal szemben, és csatlakozott Metternich szövetségi álláspontjához.[9] Ennek a szerencsétlen elhatározásnak nem maradtak el a késői következményei.

I. Ferenc császár és I. Miklós cár hosszú diplomáciai előkészítés után 1833 szeptemberében találkoztak a morvaországi Münchengrätzben.[10] Az ottani megállapodásukhoz csatlakozott hosszú megfontolás után IV. Frigyes Vilmos porosz király is még ugyanabban az évben Berlinben, ahol a három uralkodó személyesen találkozott.[11] A szerződő felek elvként fogadták el, hogy a konzervatív rendszer megszilárdításán közösen fáradoznak:

"Az osztrák, porosz és orosz udvar elismerik, hogy minden szuverén uralkodónak joga van belső nyugtalanság esetén éppen úgy, mint külföldről fenyegető veszély esetén egy szuverén uralkodótársát segítségül hívni."

A továbbiakban megállapodtak a pénzügyi feltételekben, a „zavarkeltők" kölcsönös kiszolgáltatásában, a szerződés titokban tartásában és közös hadgyakorlatok rendezésében.[12] Hallgatólagosan felosztották maguk közt a területi felségjogokat, vagyis az általuk ellenőrzendő biztonsági zónákat állítottak fel. Az orosz cárnak jutott a Lengyel Királyság Posennel és Galíciával együtt, ugyancsak az ő feladata lett Magyarország „szemmel tartása" és kezességvállalás a nyugalomért az egész Balkánfélszigeten.[13]

I. Ferenc császár, valamint Metternich tudatában voltak, hogy Magyarországon a csődöt mondott abszolútizmus és a kolera-felkelés (1830–31) után a politikai élet egy új fejlődési szakaszba lépett. Ennek megfelelően az „új szentszövetségi" megbeszélések keretében a császár kifejtette a cárnak, hogy nem szándékozik eltűrni „királyi jogainak" kisebbítését Magyarország részéről, és akkor sem hajlandó engedni, ha fegyveres erőszakot kellene alkalmaznia.[14] A cár helyeselte a császár–király elhatározását. (A „királyi jogok" korlátozása az alkotmányos törekvésekre vonatkozik.)

I. Ferencet még egy nagy gond nyomta az uralkodói megbeszélések idején: utóda udódlási jogának biztosítása. Ő ugyanis Metternich rábeszélésére és annak nem egészen önzetlenül képviselt legitimitáselve értelmében elsőszülött fiát, a kormányzásra képtelen Ferdinándot jelölte törvényes utódjául. A münchengrätzi megbeszéléseken a cárt hivatalosan felkérte, és megfogadtatta vele, hogy ő — a cár — Ferdinándot Ausztria (és természetesen a birodalom) trónján támogatni fogja. A színházi jeleneteket és gesztusokat kedvelő Miklós térdenállva esküdött meg, hogy a császár kérését teljesíti. E kéréssel I. Ferenc átruházta a gyámságot a jövendő osztrák császár és egész Ausztria felett Oroszország cárjára. (A cár felesége is feljegyezte ezt a jelenetet, naplójában „tuteur" szóval jelölve a cárnak adott felhatalmazást.)[15] Metternich, aki münchengrätzi tartózkodása alatt feltűnően szolgai módon viselkedett a cári családdal szemben, közölte a fenti jelenet után Miklós cárral, hogy Ferenc császár végrendeletében utasította fiait: Oroszországgal a legszorosabb barátságot ápolják, és minden fontos lépés előtt kérjék ki a cár tanácsát.[16]

A münchengrätzi megállapodásnak egy fontos szempontjáról nem szabad megfeledkeznünk. Ugyanis ott néhány olyan személyiség is jelen volt, aki az 1848/49. évi forradalmi eseményekben fontos, sőt döntő szerepet játszott. Így *Alfred Windisch-Grätz* herceg, aki nagy tisztelője volt a cárnak, és később főparancsnoka lett a felkelő Prága, a forradalmi Bécs és Magyarország elleni császári csapatoknak. Ő lett később az első és legelkötelezettebb híve a magyarországi orosz intervenciónak.[17] Ugyancsak ott volt *Felix Schwarzenberg* herceg altábornagy, aki az általa kitalált jövendő „Nagy Ausztria" első miniszterelnöke lett.[18] A cár kíséretében volt bizalmasa, *Ivan*

Fjodorovics Paszkevics herceg, tábornagy.[19] Ő szerkesztette a münchengrätzi megállapodás szövegét, így ismerte Ausztria helyzetét és a szerződésből Oroszországra háruló terheket. Ferenc császárnak annyira megtetszett az orosz tábornagy, hogy arra kérte Miklós cárt, egy esetleges orosz-osztrák katonai akció esetén őt bízza meg a szövetséges csapatok fővezérletével.[20] (Mint ismeretes, valóban Paszkevics lett az inváziós orosz csapatok főparancsnoka 1849-ben.)

A „Szent Szövetség" alapjára épített münchengrätzi és berlini megállapodások, melyeknek kétségtelenül Metternich herceg volt az értelmi szerzője, végzetes következményekkel jártak először Magyarország, majd az egész birodalom sorsára, mert jogalapot teremtettek az 1849. évi magyarországi orosz katonai intervencióra. Jelentős osztrák történészek különbözően értékelik a két megállapodás következményeit: „Metternich hosszú éveken át gyakorolt oroszbarát politikája nélkül nehezen kerülhetett volna sor a cár segítségére a magyar forradalom leveréséhez" – vélekedik rejtett jóváhagyással Henrik Srbik.[21] „Amikor Metternich tarthatatlan politikája az 1848-as forradalomban összeomlott, (mégis) megmentette az általa az «északi hatalmakkal» alkotott szövetség, az alapjaiban megrázott Monarchiát"[22] – állapítja meg Friedjung, aki azonban kénytelen elismerni azt is, hogy Metternich által az oroszokkal kötött segélyegyezmény a Habsburg Birodalom egy elhibázott Balkán-politika soha jóvá nem tehető hátrányait is hozta magával: „Az orosz hatalom terjeszkedése a Balkán-félszigeten egyike volt a metternichi politika káros következményeinek."[23]

Egyébként nagyon egyoldalú beállítás volna, ha azt állítanánk, hogy csak a felbomlástól fenyegetett Habsburg Birodalomnak volt szüksége a cári támogatásra. A nyugalom Oroszországban is csak látszólagos volt. Az ipari fejlődés, a pénzügyi problémák, a feudális berendezésű mezőgazdaság, a parasztságra nehezedő terhek, a nehézkes közigazgatási szervezet — hogy csak pár kirívó esetet említsünk — elég okot teremtettek a belső nyugtalanságra. Bár a paraszt- és katonai lázadások napirenden voltak, azok azonban elhibázott, gyenge szervezésük miatt elszigeteltek maradtak, és ezért nem fejthettek ki hosszú időre maradandó hatást. Súlyosabb terhet rótt Oroszországra, hogy a felsőbb rétegek elégedetlensége is mindinkább reformokat sürgetett. Tehát a Romanovok Oroszországának éppúgy szüksége volt megbízható szövetségesre, mint a Habsburgok Ausztriájának.

Metternich 1830-tól kezdve rendszeresen küldött jelentést a cári udvarnak a magyarországi állapotokról, a reformmozgalom és a liberalizmus terjedéséről. Attól se riadt vissza, hogy Magyarország nádorát, József főherceget, Ferenc császár öccsét tegye felelőssé az országban uralkodó „kaotikus" állapotokért, habár ismerte József főhercegnek a cári családdal meglévő rokoni kapcsolatait.[24] Hogy a cárt cselekvésre ösztönözze, azt állította, hogy a lengyel és magyar szellemi mozgalmak között szoros kapcsolat áll fenn. Ezt a módszert később, a szabadságharc idején Schwarzenberg herceg is hathatósan alkalmazta. A cárt szándékosan és rendszeresen bizalmatlanná tették. Az orosz és osztrák kormányok már jóval a magyar forradalom előtt komolyan foglalkoztak egy közös fegyveres katonai akció gondolatával. Az orosz kormány megnyugtatóan válaszolta meg Metternich diplomáciai jegyzékét: „...Ausztria mindenesetre számolhat Oroszországgal, mert a császár (cár) ígéretét sohasem fogja megszegni, amelyet Ő Münchengrätzben az Ő Legmagasabb Barátjának és Szövetségesének, Ferenc császárnak adott."[25] I. Ferenc császár halálától (1835. márc. 2-a)

Metternich sajátságos szerepet játszott. Nemcsak az Államtanácsban ragadta magához a vezetést, hanem a külpolitikában is, amelyben eddig Ferenc császár mellett részben csak a „másodhegedűst" játszhatta. Még a császár halála napján értesítette az orosz udvart, hogy a két udvar közti szoros viszony semmiben sem fog változni. Egyúttal íratott a részben együgyű új császárral és királlyal, Ferdinánddal — osztrák császárként I. Ferdinánd, magyar királyként V. Ferdinánd — egy sajátkezű levelet a cárhoz, amelyben azt kérte, hogy az orosz uralkodó olyan jóindulatúan viselkedjen vele szemben is, mint egykor elhunyt apjával. Metternich is írt még egy külön levelet az orosz kormánynak, amelyben hangsúlyozta, hogy az osztrák politika változatlan marad, és levelét a következőképpen zárta: „...Mindaddig, míg a három uralkodó szövetsége fennáll, a világ nem veszíti el reményét egy szerencsés rendben! Mivel én semmi olyan gonosz hatalmat nem ismerek, amely ezt a szövetséget széttörni tudná, maguk a poklok kapui sem vehetnek rajta erőt."[26] A cár biztosította válaszában az új osztrák uralkodót és államkancellárt, hogy amit ő Münchengrätzben ígért, azt teljes mértékben teljesíteni is fogja. Ferdinánd császár trónralépésekor a cár az Oroszországban akkreditált külföldi követek előtt kijelentette: „elhatározott szándéka, hogy a császári Ausztria külső és belső integritását minden rendelkezésére álló eszközzel fenntartsa."[27] 1835 őszén három ország uralkodója: az új osztrák császár, I. Ferdinánd, a porosz király IV. Frigyes Vilmos és I. Miklós cár Teplitzben találkoztak egy családi ünnepségen. Kíséretükben voltak asszonyaik, családtagjaik és egy sereg főúri vendég. A „családi" összejövetel és ünnepség igazi célja az osztrák trónváltozással állt összefüggésben, az osztrák-porosz-orosz szövetség további fennállását és a münchengrätzi eskü további érvényességét volt hivatva megerősíteni.

Az egész ünnepi sereg, de különösen a cár — Metternich minden takargatási művészete ellenére — tapintatos sajnálkozással tapasztalhatta, hogy az új osztrák császár, Ferdinánd „egy szegény lény, testileg és szellemileg gyenge, (csak) a kísértete egy uralkodónak." Nyilvánvaló volt, Ferdinándnál szó sem lehet utódokról. Csak Teplitzben ismerte fel először a cár a Habsburg-dinasztiának Münchengrätzben adott ígéretének valódi horderejét.[28]

István főherceg és Olga nagyhercegnő tervezett házassága
Metternich homályos szerepe

Az uralkodók találkozása után Teplitzben a társaság nem széledt szét, hanem átvonult Prágába, ahol tovább folytatták az ünnepségeket. A cár, aki az uralkodótalálkozóra elhozta tizenhárom éves lányát, Olga nagyhercegnőt, az összejövetelt családi célokra is felhasználta. A teplitzi epizódoknak és a cár azt követő bécsi élményeinek a történetírás nem, vagy alig tulajdonít kellő politikai jelentőséget, holott azok a két uralkodó család, a Habsburg és a Romanov egymás közti viszonyának, és ezáltal a Monarchia sorsának más fordulatot adhattak volna. Ezért itt kell róla röviden megemlékeznünk.

A cár Prágában gondolt egy merészet, és hirtelen elhatározással — a szokásos diplomáciai előkészítés és Metternich hozzájárulása nélkül — egy villámlátogatásra Bécsbe utazott, ahol, mint gondos családapa, valamelyik növekvő lánya jövendő házassága szempontjából esetleg szóba jöhető kilátásokat kutatta. A kis Olga nagyher-

cegnő már Teplitzben megnyerte Metternich tetszését és csodálatát, de ekkor még sem ő, sem a cári család nem sejthették, hogy az osztrák államminiszter politikája pár évvel később milyen messzemenő hatású szerepet játszik a két dinasztia családi összeköttetésének megakadályozásában.[29]

A cár találkozott Bécsben egyebek között sógorával, József nádorral is, aki első elhunyt felesége révén a cári családdal rokonságban volt, és aki felvilágosította a cárt a császári család és a birodalom viszonyáról, s a cárnak sokkal objektívebb képet adott, mint amilyent neki Metternich festett. Jelen esetben a cár számára sokkal fontosabb volt a politikánál, hogy József nádornak egy házasulandó sorban lévő fia volt, István főherceg (akkor éppen nem tartózkodott Bécsben), akiről tudott volt, hogy apja utódaként a nádori méltóság várományosa.[30] Az orosz trónörökös, Sándor nagyherceg már korábban megismerkedett Istvánnal, s ő hívta fel a család figyelmét rá, mint lehetséges jelöltre.[31] Ezentúl a cár István Viktor főherceget, mint jövendő „potenciális vőjelöltet" tartotta számon.

Néhány év múlva Olga nagyhercegnő nagyon szép dámává fejlődött. Az orosz udvar királynői koronát szánt neki. A cár választása István főhercegre esett, aki ugyan nem volt király, de éppen fiatalsága folytán különleges helyet foglalt el a Habsburg-dinasztiában, és akire reményteljes jövő várt. (A Habsburg-család nem volt abban az időben különösen kedvező helyzetben a férfi családtagokat illetően. Nem ok nélkül volt a cárnak lesújtó véleménye a Habsburg főhercegekről, amikor azokat családi és politikai szempontból szemügyre vette: „...Lajos főherceg határozatlanabb, mint valaha, Ferenc (Ferenc József apja) trónörökös egy karakter nélküli férfi, egy semmiség... a huszonhét főhercegből öt koros, a többiek fiatalemberek és gyerekek..."[32]

István főherceg és Olga nagyhercegnő nem ismerték egymást személyesen, ennek ellenére Olga nagyhercegnő azonnal hajlandónak mutatkozott Istvánnal házasságra lépni. (Csak képről és leírásból ismerte a férjének jelöltet.) István házasodási szándékáról nem tudunk megbízható adatot, feltehetően nem is volt ilyen komoly szándékában, aminek okát csak találgatni lehet, ugyanis élete végéig (1867) nőtlen maradt. Azonkívül az uralkodók gyermekeit nem nagyon kérdezgették akaratuk felől. Mindenesetre vannak jelek, melyek szerint István főherceg, ha a dinasztia tényleg Olgával való házassága mellett határozott volna, ennek a „családi parancsnak" engedelmeskedett volna.

Az akkor uralkodó diplomáciai szokásoknak megfelelően a cár hivatalosan felajánlotta Olga nagyhercegnőt Ausztriának. A Habsburgok házassági ügyei hivatalosan a császár hatáskörébe tartoztak, vagyis de facto Metternichébe, aki az ilyen ügyeket féltékenyen kézben tartotta, de nem mindig szigorúan az államérdek alapján, hanem nagyon vigyázott arra, hogy a házasságuk révén főhercegek és főhercegnők az ő hatalmi állását ne veszélyeztessék.[33] Az orosz házassági ajánlatot Ausztria nevében Lajos főherceg és Metternich közösen utasította el, mert a Habsburg Birodalomban semmi további orosz befolyást nem kívántak. Ezt azonban így nem lehetett csak úgy egyszerűen a cár tudomására hozni, a házasság akadályát meg kellett jelölni. S erre hivatalosan a házasulandó felek valláskülönbsége szolgált, Olga ugyanis a görög-ortodox egyházhoz tartozott. Metternich hajánál előhúzott indokait osztották a dinasztia bigott katolikus nőtagjai, mint Anna Mária császárné[34], és főleg Zsófia

főhercegnő, aki akkor még reménybeli jövendő császárné volt.[35] Neki viszont volt egy növekvő fia, Ferenc (József), ezért feltehető, hogy ő István főhercegben nem a dinasztia és a birodalom jövő emberét, hanem inkább fia jövendő riválisát látta, amikor István és Olga házasságát a valláskülönbség leple alatt ellenezte. A vallás tehát csak ürügy volt, hiszen István apja, József nádor három házasságában egyik felesége sem volt katolikus.[36] Azonkívül a Habsburgok, ha dinasztikus érdekekről volt szó, voltak annyira rugalmasak, hogy a házassági kérdéseket külön szerződésekkel mindig saját javukra tudták szabályozni.

Metternich a pápához utasította Miklós cárt, akit ő természetesen előzetesen, gyors futárral már „megdolgozott". A Vatikán és az orosz udvar közt az oroszországi katolikusokkal való bánásmód miatt feszült volt a hangulat, ezért Metternich remélte, hogy a pápa az orosz házassági ajánlatot könnyen el fogja utasítani.

Miklós cár nem volt hajlandó a bécsi „kosarat" minden további nélkül elfogadni, és személyesen utazott Rómába. Metternich azonban elszámította magát, mert a pápa, IX. Pius nemcsak főpap, hanem politikus is volt, s a cár tapasztalta, hogy a házassági akadály oka nem Rómában, hanem Bécsben van. Miklós cár ugyancsak sikertelenül próbálkozott saját sógoránál, József nádornál, István főherceg apjánál is interveniálni. Ő a legnagyobb örömmel beleegyezett volna fia és Olga nagyhercegnő házasságába, de nem mert a császár, valóságban Metternich akaratának ellenszegülni.[37] (Ferdinánd császár valószínűleg fel sem fogta, miről is volt szó.) A bécsi udvar, látva a cár szívós fáradozását, felfedezte hirtelen, hogy a magyarokat a nádor fiának egy orosz nagyhercegnővel kötendő házasságának híre „nagyon felizgatta", s félő volt, hogy ez a tervezett házasság Istvánnak nádorrá választását megakadályozhatná.

1848 forradalmi hónapjaiban, amikor István főherceg már Magyarország nádora volt, és az ország a reformmozgalmak ellen mindinkább érezte az udvar ellenállását, Kossuth többször ajánlatot tett a fiatal nádornak a koronára (hogy ehhez volt-e joga, az más lapra tartozik). A dinasztia, de főleg Zsófia félelme fia, Ferenc (József) hatalmi állása miatt indokolatlan volt. Ha Istvánt „más fából faragták volna", és az országot a Jellasich vezette horvát invázió idején nem hanyatt-homlok menekülve hagyta volna el, akkor VI. István magyar királysága és a dinasztia egy magyar ágra szakadása (à la Orléans) a forró szeptemberi napokban tényleg lehetséges lett volna. István magyar királyságát Oroszország sem ellenezte volna, mert az sem a „monarchikus", sem a „dinasztikus" elvet nem sértette, minthogy a Habsburg-dinasztia állásában Magyarországon a személyi tróncsere által nem történt volna változás. Még kevésbé ellenezte volna Oroszország István királyságát, ha Olga nagyhercegnő István feleségeként magyar királyné lett volna. Joggal tehetjük fel a kérdést, a cár Magyarországon ebben az esetben is tényleg beavatkozott volna?

1847 második felében a politikai és szociális feszültség olyannyira megnövekedett mindenütt, hogy az egész kontinens mozgásba jött. Ehhez még más tényezők is hozzájárultak; mint két katasztrofális termés (1846–1847), tömeges munkanélküliség és annak következményeként általános elszegényedés (városi és vidéki „pauperizmus), melyek természetszerűleg megteremtették a forradalom kitörésének közvetlen feltételeit. A Habsburg Birodalomban a különböző nemzetiségekben feszülő centrifugális erők csak még jobban fokozták a forradalmi veszélyt. Mivel az európai forradalmakat különböző típusokba lehet osztályozni kiindulópontjuk és céljuk szerint,

helyénvalónak tartjuk, ha abban a magyar forradalom típusát és helyzeti értékét is meghatározzuk. *Franciaországban* már nem a feudalizmus megszüntetése volt a forradalom célja, hanem az ún. pénzburzsoázia és a monarchikus formákhoz visszatérni igyekvő „polgárkirályság" uralmának letörése.

A kontinens többi népei csak 1848 tavaszán érkeztek először el odáig, ahová Franciaországban már 1789-ben eljutott. Más feladat várt a 34 kisebb-nagyobb részállamból, államocskából álló *Németország* forradalmára. Annak meg kellett szüntetni a területi széttagoltságot, és egy egységes — mindjárt alkotmánnyal rendelkező — nemzeti államot szervezni (Nationalstaat), és még a széttagoltságból és egyesítésből származó gazdasági problémákat is meg kellett oldania. *Itália* — beszéljünk csak egyelőre Itáliáról, hiszen a szó Metternich felfogása szerint csak „földrajzi fogalmat" jelentett — forradalmának célja a nemzeti egység és a politikai szabadság megteremtése volt. Szociális követeléseket az olasz forradalom még nem tűzött maga elé.

Legkomplikáltabb volt a helyzet a *Habsburg Birodalomban,* habár ott régen megérett az idő a forradalomra. A soknemzetiségű államban a társadalmi és nemzetiségi követelések megoldása állt előtérben. Sajnos a nemzetiségi követelések eltakarták a társadalmi követelések megoldásának fontosságát, mert képtelenek voltak az egyes nemzetiségek vezetői a (később megoldandó) nemzeti problémákat a forradalomnak alárendelni. Nem ismerték fel, hogy a forradalomellenes erők nemcsak a magyar forradalommal akartak leszámolni, hanem az összes nemzeti forradalmi mozgalmakat is le akarták törni, amint ezt a „neoabszolutizmus" uralma aztán be is bizonyította.

Elsőként a szicíliai felkelés (1848. január 2.) még nem okozott a Habsburg Birodalomban láncreakciót. Az általános jelet a forradalomra először a februári párizsi forradalom adta meg.A „polgárkirály"-nak, Lajos Fülöpnek több „ügyetlen" ténykedése után február 24-én le kellett mondania, és kikiáltották a köztársaságot. Ezzel elindult a lavina. A párizsi forradalom győzelme, bár nem egészen váratlanul jött, villámcsapásként érte az abszolutisztikus hatalmakat. A párizsi forradalom hírére I. Miklós cár azonnal elrendelte a mozgósítást, és hajlandó lett volna Franciaország ellen vonulni. Politikailag még azt is fontos megjegyezni, hogy sógorát, IV. Frigyes Vilmos porosz királyt is felhívta, hogy az „új francia (republikánus) államforma elismerését *egységesen* meg kell tagadni". Azt javasolta Poroszországnak, hogy azonnal támadja meg Franciaországot, és ezzel kapcsolatban megígérte, hogy három hónapon belül 300 000 fővel Poroszország megsegítésére siet. Szentpétervár, Bécs és Berlin kormányai között sürgős tárgyalások kezdődtek.[38] Metternich megkísérelte még a liberális Angliát is Franciaország ellen megnyerni, de Anglia külügyminisztere, Palmerston lord elutasította Metternich bizarr elképzeléseit.[39]

Pozsonyban még éppen ülésezett a magyar rendi országgyűlés, amikor Párizsban 1848 februárjában kitört a forradalom. Mind ez ideig úgy látszott, ez az országgyűlés is — melynek „főrendezője" még Metternich volt a háttérből —, mint annyi más előtte, néhány mérsékelt törvény megszavazásával véget ér, és gyakorlatilag marad minden a régiben. Vagyis a „rendi" szerkezet továbbra is érvényben marad.

Amikor a párizsi forradalom híre Pozsonyt március 1-én elérte, egycsapásra megváltozott a helyzet. Mint ismeretes, Kossuth Lajos, a magyar liberálisok vezére március 3-án nagy beszédet mondott az alsóház előtt, melyben a magyar követelé-

sekhez még az *osztrák örökös tartományok érdekében is szólt, és részükre is valódi népképviseletet követelt.* A beszédet lefordították németre, és megküldték a bécsi „Jogi-politikai Olvasókörnek", majd 13-án a tüntető bécsieknek egy ott tanuló déltiroli orvostanhallgató nagy lelkesedés mellett felolvasta azt.[40] A történelemnek ez a része eléggé ismeretes, csak annyit jegyezhetünk meg vele kapcsolatban, hogy a magyar követelések és a bécsi forradalom kitörése között szoros szellemi összefüggés van, hiszen a bécsi forradalmat március 15-én Pesten a magyar forradalom kitörése követte.[41]

Az oroszok Franciaországba irányuló fegyveres beavatkozási tervét a forradalmak kitörése — Bécsben (március 13.), Pesten (március 15.), majd Berlinben (március 18.) — halomra döntötte. A cár tehetetlen dühében egy — már hangvételében is elhibázott — proklamációt bocsájtott ki Európához, amelyet a külföld nyílt fenyegetésnek foghatott fel. Ezért Nesselrode gróf orosz miniszterelnök, hogy a politikai helyzetet mentse, kénytelen volt egy kiegészítő nyilatkozatot közzétenni, miszerint a cárnak nem áll szándékában más államok belügyeibe beavatkozni, csupán Oroszország érdekeit kívánja védelmezni.[42] Mindenesetre már március 14-én elrendelte a cár birodalma nyugati határainak katonai megerősítését.[43]

A márciusban meghátrálásra kényszerített bécsi udvar már a kritikus napokban elhatározta, hogy a forradalomra megfelelő pillanatban ellencsapással fog válaszolni. A forradalom által megbuktatott Metternich ideiglenes hivatali utóda, Ficquelmont gróf titokban értesítette a cári udvart, hogy bár Ausztriának a forradalom miatt pillanatnyilag engedményeket kellett tennie, de azokat kellő erőgyűjtés után adott időben vissza is fogja venni. A következő mondattal fejezte be levelét: „A cél ugyanaz marad!"[44] A cár megnyugtatta az osztrák követet, Thun-Hohenstein Frigyes grófot „...Én megesküdtem neki (I. Ferencnek), hogy Ausztriát sose hagyom el, és Isten a tanúm, hogy ígéretemet a mai napig megtartottam, és a jövőben is meg fogom tartani. Még a halálos ágyán kért engem erre, és ugyanakkor a fiait is rám bízta."[45]Ugyancsak hasonló tartalmú jegyzéket küldött az orosz kormány is Ausztriának.[46]

A magyar kormány számára sejthető volt, hogy a dunai tartományait féltő cár reakciója milyen következményeket hozhat magával a magyarországi fejleményekre. Gróf Batthyány Lajos, az akkor még designált magyar miniszterelnök mindent megtett, hogy Bécset és Szentpétervárt megnyugtassa: Magyarországnak semmi szándéka sincs a dunai hercegségekben forradalmat szítani és a Duna-deltát elfoglalni.[47] Bécsnek egyáltalán nem állt szándékában, hogy a cárt ilyen értelemben felvilágosítsa. Hogy saját politikai hibáiról, melyek nyilván az uralkodási szisztémában rejlettek, a figyelmet elterelje, és a gyanút Magyarországra irányítsa, pont az ellenkezőjét tette, mint amire Batthyány kérte; a forradalom kitöréséért egyszerűen Magyarországot tette az oroszok előtt felelőssé.[48]

Ausztriában a Ficquelmont-kormány sem tudta sokáig tartani magát, a forradalom második hulláma (1848. máj. 4.) elsöpörte. Ekkor Oroszország is kénytelen volt politikáját Franciaországgal szemben módosítani, és a forradalmak „ördögével" együttműködni. Félt ugyanis, hogy a forradalmaktól megfertőzött Ausztria és Poroszország, mint közvetlen szomszédai a cári birodalomnak, rá nézve nagyobb veszélyt jelenthetnek, mint a távoli Franciaország. Úgy gondolta a cár most már, hogy Fran-

ciaországnak kell egyelőre Oroszország és a két forradalmi állam között az egyensúlyt fenntartani. Franciaország pedig, mivel úgyis belső nehézségekkel küzdött, semlegesen viselkedett, amiért a cár hálából még a magyarországi katonai intervenció előtt diplomáciai elismeréssel honorálta a köztársaságot.[49]

Az orosz kormány részben módosította politikáját Ausztriával szemben is, az új liberális színezetű osztrák kormányt Bécsben semmibe vette, és csak a függetlenül működő „udvari kamarillával" tárgyalt, amelynek élén Zsófia főhercegnő állt.[50]

Mint ismeretes, a bécsi udvar először késleltető taktikával próbálkozott, és csak annak eredménytelensége után s csak félelemből és a tömegek nyomására járult hozzá a magyar reformkövetelésekhez. A magyar forradalom első fázisa vér nélkül folyt le. Magyarország megkapta a kívánt alkotmányt, Ausztriától független minisztériumot és a polgári jogokat biztosító törvényeket. A sietve alkotott 31 alaptörvény megteremtette egy még tökéletesítésre váró „Alkotmány" vázát.[51] Részletes, tökéletes törvényhozásra azonban már nem maradt idő. I. Ferdinánd császár, mint V. Ferdinánd magyar király április 11-én Pozsonyban a Habsburg-dinasztia tagjainak jelenlétében aláírásával szentesítette az új magyar törvényeket. Magyarország az ünnepélyes aktusban garanciát látott arra, hogy a Habsburgok Magyarország polgári átalakulását őszintén elismerik. Az általános örömmámorban nem vették észre, vagy nem akarták észrevenni, hogy az udvar a megegyezések mögött már előkészítette az ellentámadást. Az első nyílt jel, ami erre utalt, az volt, hogy a császárhű és erősen magyarellenes császári tisztet, a horvát Jellasich József bárót az új magyar kormány hivatalba lépése előtt sietve Horvátország bánjává nevezték ki.[52] Az új bán első ténykedése az volt, hogy a magyar kormánynak felmondta az engedelmességet (de mint a Szent Korona egy országa, a magyar pénzügyminisztériumtól követelte a hadserege eltartásához szükséges ellátmányt, amellyel Magyarországot akarta megtámadni). A bán ugyanis kezdettől fogva készülődött az udvar korábban titkos, majd nyílt támogatásával Magyarország megtámadására. Nem támasztott semmi jogos, vagy jogosnak vélt horvát követelést, amit a magyar kormány a legmesszebbmenőkig el ne ismert volna, hanem az egyre erősödő osztrák reakció megbízásából egyszerűen meg akarta a magyar kormányt dönteni és a bécsi centralizmust helyreállítani. Jellasich kinevezése és működése biztatóan hatott az ország többi nemzetiségére. A magyar liberálisok hajlandók voltak megosztani a vértelen forradalom *minden vívmányát* nemzetiségre való tekintet nélkül az ország összes lakosságával, de mint a „nemzetállam" védelmezői, nem voltak hajlandók az ország integritását feláldozni (pl. a nemzetiségeknek *területi autonómiát* adni, ami már akkor gyakorlatilag az ország felosztását jelentette volna).

Bécsnek sikerült a nemzetiségeket különféle ígéretekkel megnyerni az ellenforradalom ügyének – anélkül, hogy később beváltotta volna ígéretét. Először fellázadtak a magyarországi szerbek a magyar kormány ellen, akik a szerb fejedelemségből a bécsi kormány hozzájárulásával és segítségével fegyveres támogatást kaptak. Dél-Magyarországon borzalmas polgárháború tört ki, mely mindkét oldalon számtalan áldozatot követelt. (Magyarország csak majdnem egy év után tudta a szerb lázadást leverni.) 1848 őszén pedig kitört a császári tisztek által jól organizált és koordinált román lázadás. Magyarország kereste a békés megoldás lehetőségét mindenképpen, és tisztában volt azzal, hogy annak kulcsa Bécsben van, ezért az országgyűlés

még 1848 szeptemberében két magyar delegációt is menesztett az udvarhoz. (Még a kritikus szeptemberi napokban megkísérelte Kossuth — mint már említettük — István főherceget rábeszélni, hogy fogadja el a magyar koronát, azaz gyakorlatilag alapítson egy habsburgi mellékágat a francia Orléansok mintájára. E kísérlet mögött kétségtelenül lehet látni a magyar törekvést: a Habsburgokat meghagyni, de őket nemzeti dinasztiává alakítani!) István főherceg nem fogadta el Kossuth ajánlatát, hanem elmenekült az országból. A dinasztia nem bocsátotta meg a főhercegnek feltételezett liberális magatartását, a forradalom kitörésének elősegítésével, a dinasztia elárulásával vádolták, és kényszerítették, hogy mondjon le magyar nádori tisztségéről.

A „megbízhatatlan" főherceg nem maradhatott — márcsak Magyarország közelsége miatt — Bécsben sem, hátha esetleg meggondolja magát, és elfogadja a magyarok ajánlatát, a koronát. Elhunyt anyja birtokára, a németországi Schaumburg an-der-Lahnba száműzték. (Ferenc József sose bocsátott meg egykori lehetséges riválisának, és csak „látszatra" békült meg vele évek után is, De nem engedte meg neki a végleges visszatérést Ausztriába, még kevésbé Magyarországra, ahová az ország egykori nádora már csak haló poraiban térhetett vissza pár hónappal Ferenc József ünnepélyes megkoronázása előtt. A végső temetésen csak féltestvére, József főherceg vett részt, a dinasztia ignorálta az eseményt.)

Mialatt a magyar delegáció Bécsben béketárgyalásokat próbált folytatni, a császári altábornaggyá kinevezett horvát bán, Jellasich mintegy 50 000 emberből álló, osztrák tisztek által osztrák zászlók alatt vezetett horvát seregével megtámadta Magyarországot. A horvátok már benn jártak az ország területén, mikor Ferenc Károly főherceg és az osztrák miniszterek a magyarok horvát támadásról szóló állítását „agyrém"-nek minősítették. (Magyarországon „császári" csapatok harcoltak egymás ellen, mert magyar hadsereg még nem volt, csupán néhány honvéd és önkéntes zászlóalj, valamint „magyar regimentek" a császári hadsereg részeként.) A Batthyány-minisztérium lemondott, és Batthyány sikertelen kísérlete után nem került sor újabb kormányalakításra sem, az ország végrehajtó hatalmát az országgyűlésnek alárendelt Országos Honvédelmi Bizottmány vette át, amelyben Kossuth Lajos játszotta a vezető szerepet. A magyarokhoz hű maradt csapatoknak sikerült az osztrákok képviseletében előre nyomuló horvátokat megállítani, és többségüket Ausztriába való menekülésre kényszeríteni.

Október 6-án Bécsben kitört a forradalom harmadik hulláma, mert az osztrák hadügyminiszter, Baillet de Latour gróf, aki az osztrák parlamentben állandóan tagadta, hogy a horvát inváziót ő szervezte és pénzelte, Jellasich megsegítésére csapatokat akart küldeni Magyarországra. A bécsi diákok, munkások, nemzetőrök megakadályozták a csapatok elszállítását, s ezzel kitört a polgárháború, melynek során gróf Latourt a feldühödött nép borzalmas módon meggyilkolta.[53]

Az udvar Olmützbe menekült, mert ez a város erődítményével, valamint a porosz-orosz határhoz való közelségével több biztonságot ígért a császári családnak, mint annak idején májusban Innsbruck. Az orosz udvar is számolt azzal a lehetőséggel, hogy a Habsburgok esetleg ideiglenesen Oroszországba fognak menekülni.

A horvátokat üldöző magyar csapatok a Lajtánál tétován állva maradtak, mert nem tudták, hogy osztrák területen is üldözhetik-e a menekülőket, és segítséget

nyújthatnak-e a bécsi „forradalmároknak". Sem az osztrákok, sem a magyarok (akik között sok régi császári katona is szolgált) nem akartak „forradalmárnak" feltűnni, és a (vélt) „törvényes talajt" elhagyni, vagyis a forradalom közepén „törvényesdit" játszottak. Mire harmadszori kísérlet után a magyarok Kossuth kétértelmű parancsára a Lajtát átlépték — 14 napot késve ahhoz, hogy valami kis győzelmi esélyük lehessen — Windisch-Grätz herceg már felkészült csapatai megverték, és menekülésre kényszerítették őket. Az osztrák fővezér nem üldözte a menekülő magyarokat, számára fontosabb volt a bécsi forradalom leverése, mert nem akart két tűz közé kerülni egy forradalmi Béccsel a hátában. Azon kívül az udvar is belátta, hogy Jellasich képességeit túlbecsülte, és a magyarok ellen alaposabban kell felkészülnie. Az osztrák késedelem, a menekülő magyarok gyors lába és főleg az új magyar fővezér, az ifjú Görgey Artur tábornok erélye akadályozták meg, hogy a magyarok ausztriai veresége nem vált katasztrófává, és a magyar forradalom már Bécs falai előtt nem ért szégyenteljes véget. A szervezetlen magyar csapatok Görgey erélyes keze alatt hadsereggé formálódtak, lélegzethez jutottak, és erőt gyűjthettek az „ellenforradalom" várható támadására.

Osztrák győzelem Magyarország felett – orosz segítséggel

A segítségkérés előzményei

December 2-án a dinasztia egy szűk körben szervezett államcsínnyel lemondatta I. Ferdinánd császárt, és mint ismeretes, unokaöccsét, Ferencet „Ferenc József" néven ültette a császári trónra. Ferdinánd több okból nem maradhatott a trónon, főleg mert tróneskü je ellentétben állt volna a magyar forradalom leverésére szánt intézkedésekkel. Mint korábban István főherceg nádornak, most magának az uralkodónak kellett áldozatot hoznia a dinasztiáért, hogy az új uralkodónak, akit semmi eskü nem köt, helyet adjon. A tróncserét Magyarország, mivel az alkotmányellenes volt, és ehhez az ország hozzájárulását nem adta, érvénytelennek tekintette, és fenntartotta a fikciót, hogy az ország törvényes királya továbbra is V. Ferdinánd, mert őt nyilván úgy kényszerítették a lemondásra.[54] A tróncseréről az udvar azonnal értesítette az érdekelt nagyobb államok kormányait.[55] A dinasztia pedig még aznap három személyes levelet küldött a cárnak; egyet a „lemondott" Ferdinándtól, egyet az új császártól, Ferenc Józseftől és egy harmadikat az anyacsászárnétól, Zsófia főhercegnőtől. Mindhárom levélben emlékeztették a cárt a szokásos udvariassági formákon túlmenő hálálkodás mellett münchengrätzi ígéretére, amelyet I. Ferenc császárnak tett annak idején, hogy neki és szükség esetén utódainak is segítségére fog sietni. Ferenc József külön is hízelgett a cárnak, hangsúlyozva bizalmát az orosz hadsereg „kiváló szellemében", és egyben igyekezett megnyugtatni a bizalmatlanná vált orosz uralkodót az osztrák kormány látszólag liberális politikája felől.[56]

Zsófia anyacsászárné volt a cárral szemben a legnyíltabb, habár levelében szokásos önbizalmának ellentmondóan könyörgő-síró hangon írt és „komédiázott". Az

„aggódó anya" pontosan tudta, mire van szüksége fiának ahhoz, hogy Magyarországot megtarthassa: a forradalom leveréséhez katonák és bajonettek kellenek. A levelet minden udvariasságot felülmúló szolgai módon írta alá: „Az Ön odaadó szolgálónője, Zsófia, Ausztria főhercegnője". Mindhárom levelet a cár válaszolta meg, és biztosította levélpartnereit, hogy „neki magának is szüksége van egy hatalmas Ausztriára, és annak megsegítése akkor is érdekében állna, ha őt Ausztria uralkodójához semmi különleges barátság nem fűzné, és egyben reméli, hogy (jelen) levelével az anyagi gondokkal küzdő «anyacsászárnét» is megnyugtatja".[57]

A tróncsere után indította meg december 15-én Windisch-Grätz a támadást Magyarország leverésére. Elméletileg két alternatíva állt Magyarország előtt: vagy a feltétel nélküli megadás, vagy a harc elfogadása. Tekintetbe véve Ferenc József és Schwarzenberg miniszterelnök szándékát, akik Magyarország önálló államiságának megszüntetését tervezték, csak egy lehetősége volt az országnak: a harcot el kellett fogadni még akkor is, ha kevés remény kínálkozott a győzelemre. Schwarzenbergnek, noha nem állt szándékában, szükség esetén Oroszország segítségét is igénybe vehette.

A kápolnai csata után (1849. febr. 27–28.), — amely magyar felfogás szerint döntetlenül végződött — Windisch-Grätz nagy győzelmi jelentést küldött a „rebellis hordák" megsemmisítéséről Bécsbe.[58] Schwarzenberg erre március 4-én kihirdette az ominózus „oktroyált alkotmányt", amellyel nemcsak a Kremsierben tanácskozó osztrák alkotmányozó gyűlést oszlatta fel, hanem egyidejűleg hatályon kívül helyezte Magyarország V. Ferdinánd király által szankcionált „áprilisi alkotmányát" is. Ezzel Magyarország, mint „állam" megszűnt létezni – legalábbis papíron.

A híres tavaszi hadjáratban a reorganizált magyar csapatok egyik győzelmet a másik után aratták az osztrákok felett, úgyhogy az ország 1849 április közepéig — kevés kivételtől eltekintve — saját erejéből felszabadult az idegen megszállás alól.

Ezek a katonai sikerek elvakították Kossuthot, aki súlyos politikai hibát követett el. Hogy Schwarzenbergnek az „oktroyált alkotmány"-ért ne maradjon „adósa", megszavaztatta a debreceni parlamenttel „Magyarország függetlenségi nyilatkozatát", és keresztülvitte a Habsburg-Lotharingiai ház trónvesztésének kimondását.[59] Habár ez az aktus pillanatnyilag megfelelt a nemzet érzésének, mégis súlyos hibának bizonyult. A külföld ugyanis addig tekintette Magyarországot törvényes alapon állónak, mig a dinasztia helyzete érintetlen maradt.[60]

Mind a magyar „Függetlenségi Nyilatkozat"-nak, mind az osztrák „oktroyált alkotmány"-nak volt egy „közös szépséghibája", idegen segítség nélkül egyiket sem lehetett megvalósítani. Ausztria Oroszországot tudhatta maga mögött, Magyarország csak az egyre erőtlenebbé váló európai forradalmak szimpátiáját élvezhette.

Windisch-Grätz herceg -- (a „Königsmacher") neki köszönhette Ferenc József, hogy Ausztria császára lett — vereségei után kegyvesztett lett. Ferenc József eddigi hű emberét a főparancsnoki tisztéből minden további nélkül felmentette, és helyette báró Welden Ferenc táborszernagyot bízta meg a magyarországi hadjárat vezetésével. Welden azzal érdemelte ki a császár bizalmát, hogy ellentétben Windisch-Grätz-cel, ellene volt az orosz segély igénybevételének.[61]Csakhogy rövid idő múlva Welden sem járt több szerencsével. Kudarcot vallott, és pár nap után neki magának kellett a császárt és a kormányt az orosz segély igénybevételére sürgetnie.

A magyar tavaszi offenzíva folyamán a magyar csapatok minden ellenállást legyőzve majdnem az osztrák határig tudtak előrenyomulni. Mennyire komoly volt a helyzet Ausztriára nézve, a legjellemzőbben az mutatja, hogy a császár székhelye, a schönbrunni kastély körül az őrséget a magyar offenzíva alatt és a bécsi forradalmárok megújuló nyugtalansága miatt jelentősen meg kellett erősíteni.[62] Ausztria helyzete kritikussá vált, és az orosz segély igénybevétele mindinkább elkerülhetetlennek látszott, hacsak Magyarországgal nem hajlandó megbékülni. Schwarzenberg számára ez elfogadhatatlan volt.

Az orosz segély igénybevétele időközben Ausztria számára kényes külpolitikai és katonai problémává nőtt. A Schwarzenberg-kabinet teljesen tisztában volt a presztízsveszteséggel, amelyet a segély kérése előidézne a Birodalmon belül és kívül. Bár Radetzky tábornagy leverte Novaránál Károly Albert szárd király seregét (március 21-23.), és békekötésre kényszerítette, Ausztria mégsem kockáztathatta meg, hogy a császárság belső nyugtalanságának fékentartásához nagyobb csapatokat vonjon el Lombardiából. Nemcsak Schwarzenberg, hanem Ausztria ellenlábasa, Poroszország is tisztában volt vele, hogy Ausztria a frankfurti parlamentben régi hatalmi állását a még rendelkezésre álló katonai erővel nem tudja alátámasztani. Ezért tartotta Schwarzenberg legfontosabb feladatának, hogy Ausztria külpolitikai állását egy Magyarország felett aratott győzelemmel helyreállítsa, még ha az idegen segítség igénybevétele negatív következményekkel is járna.

Oroszország tisztában volt Ausztria szorult helyzetével, hogy az egyre erősödő antifeudális és nacionális mozgalmak ellen előbb-utóbb segítségre lesz szüksége, s Ausztria kényszerhelyzetét saját előnyére használta ki. Az első orosz csapás az osztrák pénzügy ellen irányult. A Habsburgok ugyanis Oroszországnak nemcsak a katonai, hanem pénzügyi segítségére is rá voltak szorulva, mert az államadósság a napóleoni háborúk óta egyre nőtt. Igaz, hogy Oroszország is pénzügyi nehézségekkel küzdött, Metternich mégis odafordult milliós kölcsönökért, mert a belföldi bankárok a háború kétséges kimenetele miatt elzárkóztak újabb hadikölcsön elől.[63]

Kétségtelen, hogy a cárnak is érdeke fűződött a Habsburg Monarchia fenntartásához, éspedig nem csupán dinasztikus szolidaritásból, hanem valódi (vagy vélt) biztonsági érdekből. Mellesleg megemlítjük, hogy a cári család már „elfeledte" Olga és István meghiúsult házassági ügyét. Olga előnyösen ment férjhez a württembergi trónörököshoz. Csak Metternich kétszínűségét nem felejtették el egészen.[64]

I. Miklós, esküdt ellensége minden alkotmányos és reformmozgalomnak, aggodalommal figyelte a konstitucionális fejlődést Poroszországban, a Frankfurti Parlamentben, a forradalmi mozgalmakat Lengyelországban és a dunai tartományokban. Ugyancsak bizalmatlanul és lenézéssel szemlélte Anglia liberális külpolitikáját, különösen, hogy Palmerston lord a reformmozgalmakat itt-ott — mindig figyelembe véve az angol érdekeket — támogatta.[65] Saját birodalmában zajló nyugtalanság is elővigyázatra intette Miklós cárt.[66] Különösen félt a Franciaországból kisugárzó forradalmi áramlatoktól. A szomszédos Ausztriának kellett a cár felfogása szerint Oroszország felé földrajzi és politikai védőfalat képeznie, ugyanakkor „egyensúlyi funkciót" is betöltenie Franciaország és Oroszország oldalán Poroszország ellen. Az egyesült Németország haladó szellemben modernizált Poroszországgal az élen egyál-

talán nem állt Oroszország érdekében. Nem utolsó sorban a német egység megakadályozására nyújtott Miklós cár Ausztriának 1849-ben katonai segítséget.

A sokat emlegetett „lengyel kérdés", vagyis a lengyel szabadságharcosok szerepét a magyar szabadságharcban csak másodrendűnek ítélhetjük az 1848/49. évi orosz-osztrák viszonylatban. Mindössze jó ürügynek bizonyultak a magyarországi katonai intervenció jogosságának igazolására. Tény, hogy Oroszország Ausztria területi integritása érdekében lépett fel, és azzal egyidejűleg keresztezte a Magyarország elleni szerb expanziós politikát is. Több történésznek ezzel kapcsolatban az a véleménye, hogy a cár (kezdeti) elutasító álláspontja a szerbek irányába azt bizonyítja, hogy Miklós cár nem folytatott pánszláv politikát. Azonban nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a cárt maga a bécsi udvar kellő időben felilágosította a délszlávok Ausztria-barát katonai akcióiról. A neves osztrák történész, Robert Kann viszont joggal veti fel a kérdést, hogy a magyarországi orosz beavatkozás hátterében nem az a szándék állt-e, hogy egy veszélyes, szlávellenes hatalmat, — ti. a független Magyarországot — semmisítsen meg? Ez ma is nyitott történelmi kérdés.[67]

*

Egyes császári parancsnokok Magyarországon már az osztrák tárgyalások előtt igénybe vették az orosz csapatok segítségét. Így például Erdélyben, ahol a császári tartományi kormányzó, Anton Puchner báró altábornagy[68] szorult helyzetében, saját kezdeményezéséből úgyszólván „rövid úton", a dunai tartományokban állomásozó oroszokat hívta segítségül. A cár már előzetesen utasította katonai parancsnokait, hogy ilyen esetekben minden különös formalitás nélkül adják meg a kért segítséget. Az egyesült osztrák-orosz csapatokat a magyar haderők a rendkívül tehetséges lengyel Bem József tábornok vezetése alatt kiűzték Erdélyből.[69] Schwarzenberg osztrák miniszterelnök „helytelenítette" hivatalosan az osztrák parancsnokok „privát akcióit", de az ott (Erdélyben) „felkérés nélkül" harcoló orosz tiszteket — javaslatára — a császár kitüntette.[70] Schwarzenberg még jó ideig gyakorolta ezt a kettős taktikát. A miniszterelnök taktikázása az orosz segítség ügyével kapcsolatban nem volt egyéb, mint egy jól rendezett „színjáték". Ugyanis amikor a kabinet előtt végre be kellett vallania, hogy Ausztria Oroszország segítségére rá van utalva, mert „a Monarchia legmagasabb érdekei forognak kockán",[71] akkor ő már az oroszokkal, a császár és Zsófia anyacsászárné tudtával diplomáciai úton réges rég tárgyalt. Az oroszoknak azonban nem tetszett Schwarzenberg (látszólag) ügyetlen és tapintatlan tárgyalási módja, ő ugyanis a közvetlen megbeszélésektől a császárt távol akarta tartani, hogy Ausztria kényszerhelyzetét sem a cárnak, és még kevésbé Európának ne kelljen elismernie. A cárt erősen sértette, hogy nem Ausztria császára akar vele tárgyalni, továbbá neki érdeke volt, hogy Ausztria gyengesége ne maradjon titokban. Átlátván Schwarzenberg szándékán, kényszerítette az osztrák miniszterelnököt, hogy nyílt kártyákkal játsszon.

Windisch-Grätz herceg, látva a magyar sikereket, már március végén javasolta, hogy Bécs vegye igénybe az oroszok segítségét. A mit sem sejtő osztrák minisztertanács — Schwarzenberg hallgatott — március 29-én elutasította Windisch-Grätz javaslatát. Két nappal később, amikor az erdélyi osztrák vereség híre Bécset is elérte,

Schwarzenberg — még mindig a minisztertanács tudta nélkül — a bécsi orosz követség útján fordult az orosz kormányhoz, és a lengyel származású Bem tábornok sikereire hivatkozott. (Ez volt a már említett bevált módszer Miklós cár nyugtalanítására.)[72] Közben az orosz udvart is elérték a hírek az osztrák csapatok Erdélyben elszenvedett vereségéről. Az oroszok első reakciója az volt, hogy — tekintve a várható katonai segélynyújtás szükségességét — az osztrákokkal már megállapodott pénzügyi segélyt, a 40 millió Gulden összeget — egyoldalúan — lényegesen redukálták, és megszigorították a visszafizetési feltételeket. Ugyanis egy jövendő háború ellen Oroszországban is felerősödött a belső ellenállás. Eltekintve a belső nyugtalanságtól, az orosz nagybirtokosok is ellene voltak egy nagyobb háborús vállalkozásnak, mivel a hadiadó várható emelése őket sújtotta legérzékenyebben. Az orosz miniszterelnök, Nesselrode gróf tisztában volt az általános hangulattal, legszívesebben eltanácsolta volna a cárt minden katonai akciótól, és nem volt hajlandó az ország aranytartalékát egy Ausztriának adandó kölcsön céljaira felhasználni.[73]

Miklós cárnak is voltak ellenvetései, nem elvi okokból, hanem a vállalkozás méreteinek nagysága, valamint a végrehajtás nehézségei miatt. Bosszantotta Schwarzenberg tapintatlan diplomáciai jegyzéke is, amivel elő akarta írni az osztrák miniszterelnök a segélynyújtás módozatát. A cár bosszúsan közölte miniszterelnökével, Nesselrodeval: „...ha Ausztriának szüksége van Oroszország segítségére, akkor Schwarzenberg engedje át legalább azt a cárnak, hogy ő miként kíván segíteni."[74] Az orosz kormány válaszában nem tért ki ugyan Schwarzenberg javaslatára, de azt felelte, hogy a cár — tanulva az erdélyi súlyos eseményekből — az osztrák kérésnek csak a következő feltételekkel tehet eleget:„A határt átlépő orosz hadseregtestnek olyan erősnek kell lennie, hogy célját egyedül (vagyis osztrák segítség nélkül) is elérhesse. Az orosz hadsereget nem lehet az osztrák csapatokkal egyesíteni."[75] A cár célja egyrészt az volt, hogy „Ausztria megmentője"-ként tűnjön fel, és a várható katonai sikerekkel demonstrálni akarta a cári birodalom katonai hatalmát egész Európa előtt. Másrészt nem bízott az osztrák katonai vezetésben, és ezért az orosz csapatokat az osztrákoktól független orosz parancsnokság alá vezényelte.

A cár megtorpanásában nagy szerepet játszott a már említett *német egység* kérdése. Ez volt az időben Európa összes vezető politikusának fő gondja. A poroszországi forradalom győzelme egyúttal a „német egység" győzelmét is jelentette volna, azt pedig minden eszközzel, akár katonaival is meg kellett akadályozni.

Maga Miklós cár is számolt azzal, hogy Poroszországban, sógora országában neki is katonailag kell beavatkozni. Ez magyarázza meg, hogy miért akart gyorsan és mindent elsöprő erővel fellépni Magyarországon, és a hadjáratot a lehető legkisebb veszteséggel befejezni.[76] Ez volt a helyzet Szentpétervárott, mielőtt ott a magyarok sorozatos nagy győzelmei a császári erők ellen ismeretessé váltak. Schwarzenberg hercegnek a Magyarországról érkező kedvezőtlen hírek hatására hivatalosan is el kellett fogadnia a cár feltételeit, még mielőtt a nagy csaták, a magyar „Függetlenségi Nyilatozat" és a Habsburg–Lotharingiai ház letételének híre Bécset elérte.[77] A herceg még mindig nem informálta miniszter kollégáit az általa egyedül foganatosított intézkedésekről. Csak április 21-én, Welden tábornok drámai jelentése után határozta el magát, hogy a minisztertanácsnak javaslatot tesz: „Oroszország segítségét késedelem nélkül igénybe kell venni." Mit jelentett Welden a magyar harctérről?

„Most az orosz csapatok Magyarországra való gyors bevonulásától függ a Monarchia üdve, és nem tudom, hogy milyen belső erő tudná azt megmenteni."[78]

Az osztrák minisztertanács felhatalmazta a miniszterelnököt arra, hogy ne a cári udvarhoz forduljon egyenesen, hanem lengyelországi helytartójához, Paszkevics herceghez, hogy csapatait tartsa készenlétben egy magyarországi bevonuláshoz. Az ötlet nyilván Schwarzenbergtől származott, hogy a minisztertanács fedezze a cár és az orosz kormány megkerülését, és a segélykérésnek ne legyen hivatalos színezete. Majd, hogy enyhítsen eljárásán, utasította a cári kormánynál akkreditált osztrák követet, Boul-Schauenstein grófot, hogy sürgősen indokolja meg, miért fordult az orosz udvar feje felett egyenesen Paszkevicshez: „Sikerülne a felkelőknek fővárosunkhoz közeledni, hogy ott a hamu alatt a parazsat élesszék, ez beláthatatlan szomorú következményeket vonna maga után nemcsak Ausztriára, de Európa többi részeire is."[79]

Az orosz fővezér nem tette túl magát bosszankodás nélkül azon, hogy az osztrák miniszterelnök őt tapintatlanul le akarta rohanni, és nyíltan kioktatta válaszában Schwarzenberg herceget: „a Minden Oroszok Cárja Ausztriának csak azzal a feltétellel lenne hajlandó fegyveres segítséget nyújtani, ha Őt a legmagasabb Testvér Ura, a Császári és Apostoli Király jog és szokás szerint, tehát nyíltan és visszavonhatatlanul arra felkéri, és hogy ő (Paszkevics) csak a cár parancsa, és nem Schwarzenberg kívánsága szerint jár el."[80]

Április 25-én közölte a cár Paszkeviccsel határozatát, hogy Ausztriának nagy katonai segítséget szándékozik nyújtani, de csak azon feltételek mellett, melyeket ő (Paszkevics) már Schwarzenberggel közölt.

Az osztrák-orosz katonai tanácskozások éles fényt vetnek a császári hadsereg demoralizált állapotára. Az első osztrák megbeszélések az oroszok összekötő tisztjével, báró Berg tábornokkal, Welden osztrák fővezér kifejezett kívánságára egy dunai hajó fedélzetén és nem kimondott osztrák területen (szárazföldön) történt, hogy a megvert osztrák csapatok állapotát az oroszok előtt egyelőre eltitkolhassák.[81]

Két osztrák seregvezér, Windisch-Grätz és Welden kudarca után — magyar szemmel nézve — Schwarzenberg egy súlyos politikai hibát követett el, melynek utóhatása a dinasztiára nézve, az 1867-es osztrák-magyar kiegyezés ellenére a mai napig is érezhető. Az osztrák hadsereg új fővezérévé ugyanis Haynau báró táborszernagyot nevezték ki,[82] aki az olaszországi bresciai felkelés véres elfojtásával lett híres és egyidejűleg hírhedt úgyszólván az egész akkori modern világon. Haynau kinevezésével a Magyarország elleni háború kegyelem nélküli irtóhadjárattá (Exterminationskrieg) fajult. Haynau, aki Radetzky mellett egyik legkiválóbb katonája volt Ausztriának, de kétségtelenül pszichopata is egyben, Magyarországra nézve teljhatalmat kapott, élet és halál ura lett. Megérkezése után azonnal megkezdődött a foglyul ejtett „felkelők" kivégzése – az eljárások csak „látszatperek" voltak, vagy még tárgyalást sem tartottak.[83] Hoztak halálos ítéleteket Windisch-Grätz és Welden idejében is, de legtöbbjüket nem hajtották végre azonnal.

Az intervenció megindulása

Amikor a hírek a császári seregek magyarországi súlyos vereségeiről Szentpétervárt is elérték, a kritikus napokban a két abszolutisztikus udvar között háttérbe szorultak a komoly ellentétek.[84]

A cár április 30-án adta ki a parancsot Galícia megszállására. Most Ferenc József volt soron, hogy a cárral szemben a harmadik — morális — feltételt is teljesítse, és kérését személyesen, mint uralkodó az uralkodóhoz ismételje meg. Május 1-én — Lobkovitz herceggel, mint Ausztria külön futárával — küldött a cárnak egy sajátkezű levelet, amelyben segítséget kért tőle „az anarchia elleni szent háborúra":

„Gyermekkorom óta megszoktam, hogy Császári Felségedben egyidejűleg a monarchikus principium állhatatos támogatóját és egyszemélyben családom legőszintébb és leghívebb barátját lássam. Éppen ezért, mióta az Isteni Gondviselés engem elődeim trónjára helyezett, számomra a vígasztalás és bizalom hatalmas forrása volt az a tudat, hogy a nehéz feladatok megoldásában, melyeket olyan fiatalon raktak rám, atyai tanácsa, nagy tapasztalata és őszinte támogatása segítségemre lesznek. A forradalmárok, mindegy, hogy melyik nációhoz tartoznak, reményüket Magyarországba a helyezik, és a felkelők minden sikerét a többi államok forradalmárai úgy üdvözlik, mintha azok már a gonosz ügy közeli győzelmének előfutárai lennének."[85]

A hízelgő hang ellenére egy további súlyos hibát követett el a császári kormány a cárral szemben, mivel a cár hónapok óta hangoztatott kívánságára, hogy az ifjú császárral személyesen akar találkozni, a levél nem adott választ. Ezt az újabb diplomáciai baklövést is utólag kellett kijavítani. Válaszában a cár megismételte ígéretét, amelyet Ferenc Józsefnek trónralépésekor adott. Ezzel újjáélesztette és megerősítette a Romanovok gyámságát a Habsburgok felett.[86]

A bécsi kormány sietett közzétenni az orosz segítségről szóló közleményt a Wiener Zeitungban, annak hangsúlyozásával, hogy a cár a fegyveres segítséget „...a legnemesebb készséggel azonnal és kiadós mértékben biztosította, mert Magyarországon a felkelés... kétségtelenül az európai felforgató pártok egész ereje egyesülésének jellegét mutatja." A cikkben osztrák részről a lengyel kérdést is hangsúlyozták, és igyekeztek az európai kormányoknak bizonyítani, hogy a cár jogos önvédelemből küld egy 200 000 főnyi sereget Magyarország ellen, melyben a lengyel katonák — 3000 és 5000 között hullámzó — létszáma legfeljebb az orosz hadsereg negyvenedötvened részét tette ki.[87]

Arra, hogy mennyire fontos volt ezekben a napokban Oroszország segítsége Bécs számára, két példát említünk: Schwarzenberg felkérte a porosz udvart, hogy az orosz csapatoknak átvonulási engedélyt adjon területén. Ezt a kérést a porosz kormány örömmel teljesítette. Továbbá az osztrák miniszterelnök két sürgető futárt küldött Varsóba Paszkevicshez, hogy a herceget gyorsabb mozgásra ösztönözze, mivel az oroszok, bár mindent megígértek, de lassan haladtak előre.

Május 4-én gróf Bernhard Caboga [88]altábornagy utazott Varsóba Schwarzenberg egyenes utasításával, hogy ott az orosz fővezért „minden eszközzel" azonnali beavatkozásra bírja: „Ne mulasszon el semmit, hogy helyzetünket a hercegnek hűen ábrázolhassa, (mi) számítunk az Ön szívből jövő odaadására..." — így szólt az oszt-

rák utasítás a különfutár részére. A gróf igénybevett minden „eszközt", nyilvánosan térdre esett Paszkevics előtt, sírva kezet csókolt neki, és úgy kérte, hogy mentse meg Ausztriát, (mert) „Minden nap, minden óra drága!" Erről a jelenetről maga az orosz herceg tett jelentést a cárnak.[89]

Többheti diplomáciai előkészítés után jött létre a találkozó Ferenc József és I. Miklós között. Május 21-én pontosan azon a napon, amikor a magyarok a budai erődítményt és vele a főváros másik felét az osztrákoktól felszabadították, érkezett Ferenc József, Ausztria császára egy titokban tartott útirányon át Varsóba. A titkos út részben a már újból magyar csapatok által ellenőrzött magyar területen át vezetett, és csak egy hajszálon múlott, hogy az ifjú császár nem esett egy magyar járőr fogságába.[90]

A cár személyesen fogadta az osztrák uralkodót Varsó pályaudvarán, és háromnapos tartózkodása alatt elhalmozta minden lehetséges tiszteletadással. A Lazienski-palotában saját lakosztályát bocsátotta vendége rendelkezésére, és előtte saját maga vezényelte a díszőrség felvonulását. Az udvari fogadáson Ferenc József viszont letérdelt császári (cári) protektora előtt, és hódolva kezet csókolt neki a megígért segítségért. Ez a színpadias jelenet kétségtelenül emlékeztet a középkori hűségeskük ceremóniájára. Mindenesetre tény, hogy az ifjú osztrák császár Magyarországot később, mint hűbéri országot vette át az orosz cár kezéből. Ugyanis a magyar hadsereg Görgeyvel az élén csak az oroszok előtt, de nem az osztrákok előtt kapitulált.

Varsó lakossága alig vett tudomást a császári „színjátékról". A politikailag még járatlan ifjú osztrák császár élvezte az ünnepségeket, megcsodálta a városban uralkodó „rendet és nyugalmat", és nem vette észre, hogy az abszolutisztikus államokban uralkodó szokásos „csend"-ről volt szó.

A „császár-találkozó" kulisszái mögött a két állam miniszterelnöke, Schwarzenberg és Nesselrode tárgyalt a magyarországi katonai intervenció végrehajtásának részleteiről. A pénzügyi terheket hivatalosan Ausztriának kellett viselnie, de az osztrák kormány gondoskodott arról, hogy azokat Magyarországra, vagyis arra az országra hárítsa át, „amelyik ezt a szerencsétlen háborút szükségessé tette, és így jogosnak látszik, hogy a terhét is viselje."[91] Természetesen határoztak a jövendő hadifoglyok ügyében is. A lengyeleket formalitás nélkül az oroszoknak,[92] a többi nemzetiségűeket pedig az osztrákoknak kellett kiszolgáltatni.

Az osztrák minisztertanács már korábban és gyakran foglalkozott ezzel a kérdéssel. Amikor az oroszok véglegesen megígérték a segítséget, még jobban megjött a miniszterek bátorsága, és hogy megelőzhessék Magyarországon a forradalmak megismétlődését, egy egyedülálló határozatot hoztak: a nem halálra ítélendő foglyokat Magyarországon kívüli helyre, egy távoli országba kell deportálni. Schwarzenberg egyidejűleg határozottan Szibériát vagy Kamcsatkát javasolta, Krauss miniszter pedig azt, hogy Oroszországtól egy észak-ázsiai terület átadását kell kérni, hogy a magyar foglyokat osztrák őrizet alatt lehessen tartani. Ferenc József május 19-én, tehát még Varsóba utazása előtt tudomásul vette a minisztertanács javaslatát. Hogy az osztrákok már korábban a szokásos orosz száműzetési metódusokat forgatták-e a fejükben, nem lehet megbízhatóan megállapítani, a jelek mindenesetre arra engednek következtetni. Amikor Ferenc József Varsóból hazatért, valóban megbízta a minisztériumot, hogy a magyar deportálandók részére „egy megfelelő helyet kutasson ki".[93]

Magyarországon, a cár elképzelése szerint általában a Windisch-Grätz által képviselt álláspont szerint is a március előtti (feudális) állapotot kellett volna visz - szaállítani. Ferenc József és Schwarzenberg látszólag el is fogadták a cár ezen feltételeit is, anélkül, hogy annak megvalósítására komolyan gondoltak volna. A politikai megegyezést június 10-én követte a katonai megállapodás megkötése. Az oroszok magyarországi intervenciójáról szóló hír nem kevesebb port vert fel a lanyhuló forradalmak Európájában, mint annak idején maga a forradalom kitörése. A fontosabb kormányokat az orosz kormány olyan értelemben informálta, hogy a cár az akciót nemcsak a saját, hanem Európa „rendjének és nyugalmának érdekében" rendelte el.[94]

A *forradalmi Franciaországban* a magyarországi forradalom és szabadságharc ügyében a közvélemény megoszlott, mert az ország maga is még sok belső nehézséggel küzdött. Ennek megfelelően a kormány óvatos kettős politikát folytatott. Egyrészt igyekezett titokban a Romanovokhoz és a Habsburgokhoz jó viszonyt kiépíteni, másrészt az ország baloldali pártjait látszatakciókkal megnyugtatni. A francia külügyminiszter, Eduard Drouy de l'Huys a parlamentben az orosz kormányhoz erélyes protestáló jegyzék küldését ígérte, de sem ő, sem hivatali utódja, Alexis de Tocqueville miniszter ténylegesen nem kezdeményeztek semmilyen diplomáciai lépést.[95] Az orosz kormány a francia tartózkodásért hálából elismerte diplomáciailag a „második köztársaságot" — mint már említettük — még a magyarországi hadműveletek előtt.[96] *Németországban* a közvélemény — kivéve a kormányt — Magyarországgal rokonszenvezett. Erre több magyarázat is van: így a belpolitikai helyzet, a „Német Szövetségben" a porosz-osztrák rivalitás, és a forradalom elharapódzása Dél-Németországban, ahol Ausztriával kevesen szimpatizáltak. A porosz király és kormánya felajánlotta Ausztriának segítségül egy húsz-harmincezer főnyi hadsereg küldését. Ez a terv Schwarzenberg ellenállásán bukott meg, mert a poroszok által kívánt árat nem volt hajlandó megfizetni, ti. hogy Ausztria mondjon le vezető szerepéről a „Német Szövetségben". Ez a terv viszont lehetővé tette volna Ausztriának az orosz segítség igénybevételének mellőzését, ha már a még olcsóbb árat, a Magyarországgal való kiegyezést nem akarta.[97]

Anglia álláspontja volt mindenekelőtt mértékadó Oroszország számára katonai akciójának megítélése szempontjából. A whig-kormány és külügyminisztre, Palmerston lord hivatalos politikája inkább Ausztria pártján állt, míg a közvélemény szimpátiája Magyarország felé hajlott. Az osztrák diplomácia nagy sikerének könyvelhette el, hogy Palmerstonnal el tudta hitetni: Magyarország nem önálló állam, hanem Ausztriának csupán egy tartománya (volt). Az angol külügyminiszter azt is erősen hitte, hogy a Habsburg Monarchia elengedhetetlen előfeltételét képezi az európai biztonságnak. Anglia ennek megfelelően jóindulatú, megfigyelő álláspontot foglalt el Ausztriával szemben. Külügyminisztere pedig az orosz követ tudomására hozta, hogyha az oroszok Magyarországon gyorsan „kész helyzetet" teremtenének (fait accompli), Anglia, bár sajnálkozással, de protestálás nélkül venné (azt) tudomásul: „Finissez en vit... " „Végezzenek lehetőleg gyorsan" - fejezte be szavait a külügyminiszter. Maguk az oroszok voltak Anglia kedvező magatartásától a legjobban meglepve.[98] A hatalmas angol ellenzék Palmerstont „passzivitással" vádolta, Ralph Beruwall Osborne figyelmeztette felszólalásában a parlamentet, hogy „Magyarország

szabadságharca ideológailag egy nemzeti harc az osztrák abszolutizmus ellen, hogy a reformok kezdeményezői Magyarországon a nemességhez, sőt részben a főnemességhez tartoznak, és nem anarchisták, mint ahogy őket Ausztria szívesen ilyennek állítja be".[99] Maga Palmerston válaszolt Osborne interpellációjára, és elismerte az ellenzék érveit, de figyelmeztette Ausztriát és Magyarországot is, hogy „a harcot ne folytassák a végtelenségig, mert egy magyar győzelem után Ausztria elveszítené nagyhatalmi állását, viszont ha Ausztria csak idegen segítséggel győzné le Magyarországot, az erőszakkal elért győzelem a Birodalomnak súlyos és mély nyomokat hagyna hátra."[100] Anglia ellenvetései ellenére sem változtatott politikáján, sőt Magyarország kárára még az Oszmán Birodalmat is visszatartotta egy Oroszország elleni katonai akciótól, amire az kétségtelenül hajlott.[101]

Mindenesetre kérdésesnek látszik, hogy Oroszország — tekintve a nagy belső nehézségeit — Franciaország és Anglia hozzájárulása nélkül Magyarország ellen egy direkt katonai intervenciót megkockáztathatott volna. A közvélemény nyomása alatt Palmerston augusztus 1-én Franciaországhoz és Poroszországhoz fordult, és közös közvetítési akciót javasolt Magyarország és a két abszolutisztikus hatalom között. Ez az Anglia részéről nagyon is elkésett javaslat nem volt más, mint egy átlátszó alibiakció, mert a kétszeres túlerőben lévő szövetséges osztrák-orosz haderők hadműveletei akkorra már annyira előrehaladtak, hogy Magyarországnak kapitulálnia kellett.[102]

Az abszolutisztikus hatalmak fölénye nemcsak számokban jelentkezett. A 175 940 főnyi császári és 191 324 főnyi cári csapatokkal a magyarok csak 162 440 főnyi, nagyrészben már demoralizált, vezető és utánpótlás nélküli csapattesteket tudtak szembeállítani, de Görgey még fegyelmezett csapatai sem tettek ki egészen 30 000 főt, és ellátásuk, lőszerük is legfeljebb csak két csatanapra volt elegendő.[103]

Az orosz intervencióról alkotott eddigi képünk nem volna teljes, ha nem mutatnánk rá az udvarhoz közel álló konzervatív magyar arisztokrácia viselkedésére. A többségében feudális beállítottságú csoport egyenesen lelkesedéssel fogadta az oroszokat: „Ausztriának Oroszországgal szövetkezve az európai fegyeres felforgató mozgalom magyar szárnyát le kell győznie, szét kell morzsolnia, a szeparatizmust tartósan le kell küzdenie, ha még mint nagyhatalom, egyáltalában mint állam létezni akar" – írta Dessewffy Emil gróf egy barátjának.[104]

A később lemondásra kényszerített esztergomi prímás, a feltétlen udvarhű Hám János pásztorlevélben szólította fel a hívőket (szabad elhatározásból, vagy felsőbb nyomásra, ma is tisztázatlan), hogy az oroszokat, mint „az igazi béke angyalait, az újból helyreállított rend és nyugalom követeit" fogadják.[105]

Az orosz diplomaták nyilván csodálkozva jelentették haza Szentpétervárra a magyar mágnások véleményét Magyarországról általában, hogy „a magyar nemzet jellemének megfelelően zabolátlan, és csak a nyers erőnek hajlandó engedni". Így aztán joggal állapíthatta meg Friedjung Henrik osztrák történész, hogy a magyar konzervatívok messze kérlelhetetlenebbek voltak, mint egyes osztrák államférfiak, pl. Wessenberg vagy Stadion, akik az orosz csapatok magyarországi bevetését ellenezték.[106]

A katonai hatalmát egész Európa előtt fitogtatni akaró cár Magyarországon bevetendő csapatait birodalma határán egy (a tőle megszokott) „teátrális" jelenetben

személyesen búcsúztatta el. A közel 200 000 főnyi orosz hadsereg bevonulása Magyarországra 1849. június 18-án fejeződött be. Ezzel Magyarország sorsa megpecsételődött. Az új erélyes osztrák fővezér, Haynau táborszernagy sikerei csakúgy, mint a magyar politikai és katonai vezetés közti egyenetlenség (Kossuth-Görgey ellentét) csak siettették az egyenlőtlen harc gyors befejezését. Görgey Artur tábornok, hogy a további felesleges és reménytelen vérontást elkerülje, augusztus 13-án Világosnál feltétel nélkül letette a fegyvert, de nem az osztrákok, hanem az oroszok előtt.[107]

Reakciós politikusok és centralista osztrák történészek ezt a tényt úgy magyarázzák, hogy a magyarok büntetése a forradalom és szabadságharc leverése után — tömeges halálos ítéletek, bebörtönzések — azért volt olyan kemény, mert nem a (győztes) osztrákoknak adták meg magukat. Bécs és Budapest levéltáraiban az 1848/49-es események számtalan dokumentuma cáfolja ezt az erősen egyoldalú állítást.[108]

Paszkevics herceg tábornagy még aznap — augusztus 13-án — jelentette urának, a cárnak: „La Hongrie est aux pieds de Votre Majesté Impériale! (Magyarország Felséged lábai előtt hever!)" Ezzel a véres dráma utolsó előtti felvonása befejeződött. Ami azután következett, az egy még véresebb utójáték, valódi kivégzési és bebörtönzési hullám volt.[109]

Az orosz háborús vezetés a magyarok ellen az utolsó pillanatig lovagias és korrekt volt. A magyar hadsereget, miután harcban megismerték és becsülni is megtanulták, nem úgy kezelték, mint egy „hordát", hanem mint egy reguláris, fegyelmezett hadsereget. Az orosz udvar több tagja, mértékadó politikusok és a hadsereg vezető tagjai, köztük maga Nesselrode miniszterelnök vagy Paszkevics herceg tábornagy, figyelmeztették a cárt, hogy ne helyeselje az osztrákok elhibázott magyarországi politikáját, és ajánlották neki, hogy az osztrákokat egy kiengesztelődési politikára beszélje rá.

Miklós cár követte ugyan tanácsadói javaslatát, de nem elég erélyesen és következetesen követelte a bécsi udvartól az amnesztiát a magyarok részére. Ha emlegetett is „szigort" — végtére is ő abszolutista uralkodó volt –, de figyelmeztetésének alaphangja mégis inkább a „megbékélés" és a „kegyelem" volt. Nem lehet teljesen őt hibáztatni, hogy figyelmeztetése Schwarzenbergnél és Zsófia főhercegnőnél, valamint a befolyásuk alatt álló Ferenc Józsefnél süket fülekre talált.[110]

A magyar szabadságharc leverése után 1849-ben felvetődött a kérdés, s még ma is vitatják, hogy Ausztria orosz segítség nélkül, saját erejéből legyőzhette volna-e Magyarországot.

A két ország történészeinek, de még a nem közvetlenül érintett országok történészeinek véleménye is megoszlik. Egyesek úgy vélik, megvolt az esélye egy magyar katonai győzelemnek az osztrákok fölött, legalábbis az orosz beavatkozásig.[111] Ezen állítás bizonyítékát éppen az oroszokhoz intézett segélykérésben látják. A birodalmi német katonai iró, Immanuel ezredes azt állítja: „Csak orosz segítséggel tudott Ausztria Magyarországon a helyzet ura maradni, és csak üggyel-bajjal („mit knapper Not") menekülhetett meg a felbomlástól.[112]

Zöllner Erich osztrák történész annyira óvatosan ír az orosz segélyről, hogy az „orosz" szót is mellőzi: „...a monarchikus-konzervatív erők győzelme idegen segítség nélkül nem volt lehetséges."[113]

Az orosz tábornokok azt állították, különösen a krími háború idején, amikor Oroszország az osztrákok „hálátlansága" miatt különösen el volt keseredve, hogy Ausztria orosz segítség nélkül sose tudta volna Magyarországot legyőzni.[114]

Ezzel szemben néhány osztrák történésznek az a véleménye, hogy Ausztria a magyarok ellenállását előbb-utóbb a saját erejéből is le tudta volna törni. Erre vonatkozólag a svájci katonai író, Wilhelm Rüstow azt állítja, hogy az osztrákoknak a megsebzett nemzeti büszkesége diktálta ezt a győzelmi állítást. „Magyarország leverése után Ausztriában azonnal erőteljes elégedetlenség tört fel (sokakból), hogy miért is kellett segítséget kérni. Ausztriában az Oroszországgal kapcsolatban szerzett későbbi tapasztalatok alapján az elégedetlenség csak méginkább fokozódott."[115] Rüstow nyilván az orosz hadseregnek a krími háborúban tanúsított, egész Európát meglepő gyengeségére célzott.

Ellentétben a különböző véleményekkel, itt annak a minden oldalról elfogadható meggondolásnak adunk helyet, hogy egy Magyarország feletti osztrák győzelem mindenképpen lehetséges lett volna, mivel császári Ausztria tartalékai még távolról sem merültek ki. Különösen azért nem, mert Galíciából és Itáliából erőket vonhatott volna el, és azokat Magyarországon vethette volna be. Ennek azonban nagyon magas ára lett volna; nem lehetett Galíciát katonaság nélkül hagyni, illetve nem kellett volna-e Olaszországot már hét, illetőleg tíz évvel korábban feladni? — Nem járt volna kockázattal a Radetzky-féle hadsereg feltételezett bevetése Magyarországon? Ez a hadsereg — vezetőjének jó szelleme ellenére — egy több nemzetiségből álló sereg volt, amelyben 15 000–20 000 főnyi magyar (a birodalom elit huszársága) is szolgált. Tény, hogy ebből a seregből a magyarok is csak szórványosan szökdöstek, mégis kérdéses, hogy ez a sereg adott esetben hazája, Magyarország ellen is bevethető lett volna-e?

A magyarországi és általában az összes katonai intervencióval kapcsolatban két tényezőt kell szem előtt tartani, mert azok bizonyos mértékben a mai körülmények között is érvényesek: a/ a „Haza", az „Otthon" által nyújtott helyzeti előny, pl. lakosság támogatása stb. és annak értéke, és b/ az ellenfél katonai képességének szándékos vagy akaratlan lebecsülése.

A magyarok az agresszor ellen a saját területükön harcolhattak, ahol a hadsereg hiányosságait a hazafias lakosság támogatása kiegyenlítette. A II. világháború mutatta, hogy Jugoszláviában és a Szovjetunióban a támadók elleni védekezésre a lakosságnak azt a rétegeit is mozgósítani lehetett, amelyek az uralkodó politikai rezsimmel ideológiailag nem értettek egyet.

Ez volt a helyzet Magyarországon is 1848/49-ben. Ausztria elkövette 1848/49-ben azt a politikai és katonai hibát, hogy lebecsülte a magyarság politikai és katonai szervező és rögtönző képességét. A bécsi megmerevedett katonai szisztéma egyszerűen figyelmen kívül hagyta a magyar nemzeti sereg intézményének rohamos fejlődését.[116]

A Rákóczi-felkelést (1703–1711) Ausztria úgyszólván még „félkézzel" le tudta verni. Az 1848/49-es európai forradalmi években ez idegen segítség nélkül már nem ment. Ahelyett, hogy a fejlődő magyar katonai erőt — mindkét oldali kompromisszum árán is — a Monarchia szolgálatába állították volna, a reakciós rövidlátás (egy időre) széttörhette azt. A következmények nem maradtak el Ausztria részére:

Magenta és Solferino után 1859-ben, majd Königgrätz után 1866-ban Franciaország és Poroszország lett a nevető harmadik.

*

Az osztrák-magyar viszonyt — *mindkét ország nagy kárára* — az 1849-es aradi és (buda)-pesti vérbíróságok működése — az 1867-es kiegyezés ellenére — végzetesen megrontotta, s több ment tönkre, mint amennyit a Habsburg-oldalról valaha is felépítettek.

JEGYZETEK

*A szerző a témát részletesen tárgyalja: Die Revolution 1848/49 in Ungarn in bezug auf Österreich. Der Kampf der Liberalen um die Neugestaltung Ungarns. Innsbruck 1985. disszertáticója X/I. fejezetében. A jelen tanulmány eredetije németül az Univ. Prof. Dr. *Alfred A. Strnad* által szerkesztett „Innsbrucker Historische Studien" 1989. évi 12. számában jelent meg, amiért a szerző Strnad professzornak ez úton is köszönetet mond. A magyar szöveg némileg rövidített változat, mivel a hazai olvasónak ismerős részletek (a reformkori és 1848-as osztrák-magyar, valamint a horvát-magyar viszony kérdései) kimaradtak.

[1]Összefoglaló ismertetést ad *Dakin Douglas,* The Congress of Vienna 1814–1815 and its Antecedents, in: Europe's Balance of Power 1815–1848, ed. by *Alan Sked* (London 1979) 14–33.

[2]Lásd *Sir Charles Kingsley Webster,* The Foreign Policy of Castlereagh 1812–1822, 2 kötet (London, 1925), továbbá Paul *Schroeder,* Metternich's Diplomacy at its Zenith 1820–1823 (Austin 1962) és *Wolf D. Gruner,* Grossbritannien, der Deutsche Bund und die Struktur des Europäischen Friedens in frühen 19. Jahrhundert (München 1970)

[3]*Francis Roy Bridge,* Alliance Diplomacy in Peacetime: the Failure of the Congress 'System' 34–53.

[4]*Walter Goidinger,* Metternich-Winneburg, Klemens Lothar Fürst, in: Österreichisches Biographisches Lexikon (a továbbiakban: ÖBL) 1815–1950 6 (Wien 1975) 249 f. — Összefoglaló irodalom Metternichről *Robert A. Kann,* Metternich: a re-appraisal of his impact on international relations. Journal of Modern History 32 (1960) 333–339; *Paul W. Schroeder,* Metternich studies since 1945, uo. 33 (1961) 237–260; Erich Zöllner (kiadó), in: Schriften des Instituts für Österreichkunde 30 (Wien 1977) 96–112.

[5]*M. S. Anderson, The Eastern Question 1774–1923.* A Study in International Relations (London 1966); *Alan Reinerman,* Metternich, Alexander I, and the Russian Challenge in Italy 1815–1820, Journal of Modern History 46 (1974) 262–276; I. Miklóshoz ld. *W. Bruce Lincoln,* Nikolaus I. von Russland 1896–1855 (München 1981).

[6]Harald *Müller,* Der Weg nach Münchengrätz. Voraussetzungen, Bedingungen und Grenzen der Reaktivierung des reaktionären Bündnisses der Habsburger und Hohenzollern mit den Romanows im Herbst 1833. Hist. Jahrbuch 21 (1980) 7–62.

[7]*Erzsébet Andics,* Das Bündnis Habsburg-Romanow (a továbbiakban: Bündnis) Vorgeschichte der zaristischen Intervention in Ungarn im Jahre 1849 (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 52, Budapest 1963), 12, 19.j.; *Theodor Schiemann,* Geschichte Russlands unter Kaiser Nikolaus I. (Berlin 1913) III. 423–430; *Heinrich Ritter Sibrik,* Metternich, der Staatsmann und der Mensch. München 1925, Graz 1979 I. 654 és 657.

[8]*Andics,* 1. 13. 27.j.

[9] Anton *Springer,* Geschichte Österreichs seit dem Wiener Frieden von 1809. Leipzig 1863 I. 433. – hozzá *Andics,* Bündnis 14.

[10] Kinek a kezdeményezésére jött össze a münchengrätzi találkozó, a rendelkezésre álló iratokból nem lehet biztosan megállapítani; lásd *Andics,* Bündnis 15. 34.j.

[11] Uo. 15, 34.j.

[12] Uo. 1, 15; *Viktor Bibl,* Metternich in neuer Beleuchtung.Sein Briefwechsel mit dem bayerischen Staatsminister. Nach unveröffentlichten Dokumenten aus dem Archiven in Wien und München. (Wien 1928)381.

[13] *Andics,* Bündnis 35; *Schiemann*-nál is I. 245.

[14] *Andics,* Bündnis 34. és k..

[15] I. Miklósnak 1817 óta Charlotte, III. Friedrich Wilhelm porosz király lánya volt a felesége, aki az ortodox hitre való áttérés után az Alexandra Feodorovna nevet választotta.

[16] *Andics,* Bündnis 14; *Schiemann* 237 f. és 276. – Metternichnek személyes érdeke volt a kormányzásképtelen Ferdinándot I. Ferenc utódaként a trónra ültetni, mert a többi főherceget, Károlyt (1771–1847), Jánost (1782–1859) és József Antalt (1776–1847, 1796 óta Magyarország nádora) az idők folyamán többé-kevésbé ellenségeivé tette. Ehhez lásd *Egon Caesar Corti,* Vom Kind zum Kaiser. Kindheit und erste Jugend Kaiser Franz Josephs I. und seine Geschwister (Salzburg–Wien 1950)365. Metternichre lásd *Andics,* Bündnis 14; továbbá Viktor *Bibl,* Metternich, der Dämon Österreichs. (Leipzig–Wien 1936) 283.

[17] Windisch-Grätz 1804 óta birodalmi herceg, lásd *Paul Müller,* továbbá *Gerhard Seewann,* Windisch-Grätz (Wien–Leipzig 1934), Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas (a továbbiakban: BLGS) 6 (München 1981) 1. 467–469.

[18] Windisch-Grätz herceg javaslatára nevezte ki Ferenc József Schwarzenberget miniszterelnökké és külügyminiszterré, lásd *Adolf Schwarzenberg,* Prince Felix zu Schwarzenberg, Prime Minister of Austria 1848–1852. New-York 1967; *Rudolf Kiszling,* Fürst Felix zu Schwarzenberg. Der politische Lehrmeister Kaiser Franz Josephs.(Graz–Köln 1952); *Gerhard Seewann,* Schwarzenberg, Felix Fürst, in: BLGS 4 (München 1981) 102–104. Az ő nevéhez fűződik a magyar szabadságharc kegyetlen letörése és a pszichopata Haynau fővezéri kinevezése, valamint az orosz intervenció igénybevétele.

[19] Ivan Fjodorovics Paszkevics(1782–1856) 1849-ben az orosz csapatok fővezére. Magyarországon.

[20] *Andics,* Bündnis 3. 63.j.

[21] *Srbik,* Metternich (mint 7.j.) II. 330.

[22] *Heinrich Friedjung,* Der Kampf um die Vorherrschat in Deutschland 1859 bis 1866.(Stuttgart–Berlin 5/1901) 8.

[23] *Ua.,* Der Krimkrieg und die österreichische Politik (Stuttgart und Berlin 1911)4.

[24] Wien, Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban HHStAW) Staatskanzlei, Russland, Varia 1837 C. 110 (von 11. April 1937). – József Antal főherceg első felesége (1799) Alexandra Pavlovna nagyhercegnő, I. Pál cár lánya meghalt gyermekszülésben 1801-ben.

[25] Wien HHStAW, Staatskanzlei, Russland, Varia 1837 C. 110 (von 25. Mai 1837)

[26] *Andics,* Bündnis 1, 23. és k. 13.j.

[27] Mérey Gyula és Vörös Károly (szerkesztők) Magyarország története. (Geschichte Ungarns) (a továbbiakban: MOT) Budapest, 1979. 5/2. 1, 749; *Schiemann* III. 16.

[28] A münchengrätzi császártalálkozóhoz *Egon Caesar Corti,* Metternich und die Frauen. (Wien–Zürich 1949) II. 1, 380. és k. – Metternich és Olga nagyhercegnő találkozásához és I. Ferdinánd egészségi állapotához lásd még Alan *Palmer,* Metternich (Düsseldorf 1980) 382.

[29] *Joseph Freiherr von Anders,* Stephan Viktor Erzherzog von Österreich. Sein Leben, Wirken und sein Tod. Wiesbaden 1868, 159. – Anders rövid leírást ad a házassági afférről. A szerző 1843 óta István szolgálatában állt, és 1850-ig István féltestvérének, József főhercegnek a nevelője volt. 1850–1865-ig Anders Istvánnal volt száműzetési helyén Schaumburgban, mint főudvarmester. – A cár utazása Bécsbe, lásd *Corti,* Metternich und die Frauen I. 384 . és k.

[30] István főherceg (1817–1867) József főherceg-nádor első fia, annak második házasságából, Hermine Anhalt-Bernburg-Schaumburgi főhercegnővel. Az anya, Hermine főhercegnő az ikrek, István és Hermine Amelie Marie szülésébe belehalt. István főherceget apja, József nádor halála után helytartóvá nevezte ki V. Ferdinánd, majd az országgyűlés 1847 őszén Magyarország nádorává választotta.

[31] Alexandr Nyikolaevics nagyherceg, később II. Sándor cár.

[32] *Corti,* Metternich und die Frauen II. 384. és k. – A cár véleménye az osztrák főhercegekről, ld. *Srbik* II.; Lajos főherceg (1784–1864), II. Leopold fia agglegényként halt meg, Ferenc Károly főherceg (1802–1878) a legkevésbé tehetséges fia I. Ferenc császárnak, felesége Zsófia bajor főhercegnő. Ebből a házasságából származott I. Ferenc József.

[33] Metternich félt, hogy József nádor befolyása az udvarnál fia István és Olga nagyhercegnő házassága révén megnövekszik, és hogy István és Olga orosz támogatással magyar király és királyné lehetnek. Lásd *Palmer,* Metternich l. 379. – Ezért foglalta Metternich a család törvényeit egy „Familienstatut"-ba, amely szerint minden jog a család felett (személyi ügyek is) a családfőt illeti. (*Corti,* Metternich und die Frauen II. 395.)

[34] Ferdinánd felesége, Anna Mária, I. Viktor Emanuel szárd-piemonti király és Mária Theresia von Österreich-Este lánya volt. A házasság gyermektelen maradt.

[35] *Corti,* Vom Kind zum Kaiser; Zsófiához lásd *Hamann,* in: Die Habsburger l. 421–423. Metternich befolyására Zsófia az özvegy császárnéval (Karoline Auguste 1792–1871) együtt követelte, hogy Olga

térjen át a katolikus hitre. A cár felháborodott, és egy titkos szerződésre hivatkozott, amely a vegyes házasságokat szabályozza a Romanovok és a Habsburgok között még I. Ferenc császár idejéből. – *Corti,* Unter Zaren und gekrönten Frauen. (Graz 1963) 35.

[36] József nádor feleségei: 1/ Alexandra Pavlovna (megh. 1801) ortodox, 2/ Hermine Anhalt-Bernburg-Schaumburg hercegnő (megh. 1817) lutheránus és 3/ Mária Dorottya von Württenberg főhercegnő (1797–1855) lutheránus.

[37] *Corti,* Vom Kind zum Kaiser l. 164. és 218.; ua. Unter Zaren und gekrönten Frauen 36. és k.

[38] *Joseph Alexander von Helfert,* Geschichte der österreichischen Revolution im Zusammenhange der mitteleuropäischen Bewegung der Jahre 1848–1849. (Freiburg in Breisgau–Wien 1907) 383.;; *Schiemann* 139. és k.

[39] *Andics,* Metternich und die Frage Ungarn. (Budapest 1973) 273; ua. Bündnis 44.

[40] A meráni joghallgató, Franz Putz olvasta fel. Kossuth beszédét lásd Josef *Fontana,* Von der Restauration bis zur Revolution 1814–1848 in: Geschichte des Landes Tirol 2 (Bozen–Innsbruck–Wien 1986) 694. – A forradalomhoz lásd *Deák* István, Kossuth Lajos és a magyarok 1848–49-ben. (Budapest, 1983.) 84.

[41] Deák, (lásd 7.j.) március 15-ét úgy említi, mint Közép-Európa „legnagyobb napját" 65–66. és 70.

[42] *Andics,* Bündnis 46. – Nesselrode-ról *Henning Gritzsbach,* Der russische Reichskanzler Graf Nesselrode (1780–1862). Biographische Untersuchungen zur Diplomatie des Zarenreiches in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts (Erlangen–Nürnberg 1974.). 354. – A cár és Nesselrode proklamációihoz lásd *Harold N. Ingle,* Nesselrode and the Russian Rapprochement with Britain, 1836–1844) (Berkeley–Los Angeles–London 1976.)

[43] *Andics,* Bündnis 67. 41.j.

[44] A Ficquelmont család 1792-ben menekült Franciaországból, és gróf Lajos Károly F. (1777–1857) osztrák szolgálatba lépett. Hű embere volt Metternichnek, és 1840-ben Staatskonferencz–Minister-nek nevezték ki. Tíz évig Ausztria követe volt a cári udvarnál. Metternich bukása után egy rövid ideig külügyminiszter lett, majd miniszterelnök, de 1848. május 4-én a forradalom nyomására le kellett mondania. – *Johann Christoph Allmayer-Beck,* Ficquelmont, in: Neue Deutsche Biographie 5 (Berlin 1961) 136.

[45] Graf Leo Thun–Hohenstein (1810–1881) osztrák diplomata, Constant von *Wurzbach,* Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich 45 (Wien 1882) 48. és k.

[46] *Andics,* Bündnis. 50. és k.. 54 és 55. j.

[47] Gróf Batthyány Lajost 1848. március 17 nevezte ki V. Ferdinánd illetve István nádor első magyar alkotmányos miniszterelnökké.

[48] *Deák István,* Kossuth és a magyarok 300–301.; Vö. *Andics,* Bündnis. 55. – Magyarország tartózkodott az orosz fennhatóság alá tartozó Duna-tartományokban minden forradalmi tevékenységtől, mert Magyarországnak is volt számottevő orosz kisebbsége, és az esetleges politikai menekültek befogadása ezekből a tartományokból csak a cár bizalmatlanságát növelte volna.

[49] *Andics,* Bündnis 53.és k.

[50] Uo. 71. – A cár helyeselte a bécsi udvar menekülését Innsbruckba (május 17.), és elrendelte, hogy az orosz diplomaták kövessék az udvart. Zsófia főhercegnőre vonatkozólag lásd *Carl Friedrich Vitzthum,* Berlin und Wien in den Jahren 1845– 1852 (Stuttgart 1866) 72. és k.; ugyancsak *Heinrich Friedjung,* Österreich von 1848 bis 1860 (Stuttgart–Berlin 1908) c. művében elég utalás van Zsófia főhercegnő vezető szerepére az udvari kamarillában, 1. kötet 62, 68, 69. stb.

[51] *Deák,* Kossuth és a magyarok 113–114.

[52] Jellasich (1801–1859) horvát bánná való kinevezése Franjo Kulmer báró kezdeményezésére történt; két héten belül az egyszerű ezredesből altábornagyot csinált Bécs. Szerepéről a vélemények megoszlanak, lásd *Ferdinand Hauptmann,* Banus Jellacic und Feldmarschall Fürst Windisch-Graetz, Südost Forschungen 15. (1956) 372–402.; *Gunther E. Rothenberg,* Jelacic, the Croatian Military Border, and the Intervention against Hungary in 1848. Austrian History Yearbook 1(Huston 1965), 45–68., *Ernest Bauer,* Joseph Graf Jellachich de Buzim, Banus von Kroatien. Schicksal und Legende des kroatischen Helden von 1848 (Wien–München 1972) és in: BLGS 2(München 1976) 263–266.

[53] Neue Deutsche Biographie 13 (Berlin 1982) 683. és k.

[54] Az osztrák tróncserére 1848. december 2-án, lásd *Stefan Kováts,* Von Ferdinand zu Franz Joseph. Unterschiedliche Rechtsauf-fassungen österreichischer und ungarischer Politiker und Historiker zum Thronwechsel von 1848. Innsbrucker Historische Studien 10/11 (1988) 179–200.

[55] *Rudolf Kiszling,* Die Revolution in Kaisertum Österreich 1848–1849, 1 (Wien 1948) 320.

[56] *Joseph Redlich,* Kaiser Franz Joseph von Österreich, Eine Biographie (Berlin 1928), 43–44. Ferenc József tudatában volt, hogy 1848. december 2-i trónfoglalási manifesztumával a közvéleményt szándékosan megtévesztette. Ezért informálhatta a cárt őszintén a tróncseréről és a látszólag liberális kormányzati politikájának hátteréről.

[57] *Andics,* Bündnis 99–101; és *Kováts,* Von Ferdinand zu Franz Joseph 196.és k.

[58] A csata a magyaroknak a Tisza mögé történt visszavonulásával végződött, mert a Kossuth által kinevezett új fővezér, a lengyel Dembinski szakszerűtlen csatavezetésével kudarcot vallott. A magyar csapatok azonban kiállták a „tűzpróbát" – már hadsereggé kovácsolódtak. *Deák,* Kossuth és a magyarok 264–265.

[59] Uo. 275. és kk.

[60] Ferenc József szinte megelégedéssel vette tudomásul a detronizálás hírét, igazolt ürügyet szolgáltatott neki, hogy a forradalom leveréséhez idegen — orosz — segítséget vehessen igénybe. Megelégedéssel írta anyjának: „A magyarok kikiáltották a köztársaságot! – Tant mieux" (annál jobb). A magyarok nem kiáltották ki a köztársaságot, az államforma kérdésének eldöntését későbbre halasztották. A levélre: Franz Schnürrer (Hrsg), Briefe Kaiser Franz Josephs I. an seine Mutter, 1838–1872. (München 1930) Nr. 97. A magyar országgyűlés detronizációs határozatát az osztrák újságok külön kiadásban adták tudtára a lakosságnak, – lásd *Angyal* Dávid, Az ifjú Ferenc József (Budapest é. n.) l. 90.

[61] General-Feldzeugmeister Franz Ludwig von Welden (1780–1853) katonai kormányzó volt Bécsben, majd 1849 ápr. 12.–június 1. között a császári csapatok főparancsnoka Magyarországon, őt Haynau követte a fővezérségben. Ezután ismét Bécs katonai kormányzója lett. Lásd: *Wurzbach,* Biographisches Lexikon 53 (Wien 1886) 216–223.

[62] Wien Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv (KrAW), Krieg in Ungarn 5/203 ad 302 H. A. (Hauptarmee) A schönbrunni kastélyt nyolc század gyalogság és három üteg tüzérség védelmezte.

[63] *Rudolf Zewell,* Die österreichische Revolution von 1848/49 in Urteil der Rheinländer (Dissertation Wien 1983); továbbá *Jánossy Dénes,* A magyarországi orosz intervenció 1849-ben. A bécsi magyar Intézet évkönyvéből (Budapest 1931), 322. folytatólag.

[64] István nádor és Olga nagyhercegnő meghiúsult házasságával kapcsolatban lásd Eberhard *Gönner,* König Karl (1864–1891) in: 900 Jahre Haus Württenberg. Leben und Leistung für Land und Volk (Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz 1984) 329.(Károly trónörökös 1864-ben lett király, Olga meghalt 1892-ben)

[65] Palmerston irányította 1846-tól 1851-ig Nagy-Britannia külpolitikáját.

[66] Mialatt az osztrák és orosz miniszterek a katonai segítség felett tárgyaltak, az orosz hatóságok ismét egy összeesküvést fedeztek fel. *Urbán Aladár,* Európa a forradalom forgószelében 1848–1849. (Budapest 1970) 296. Fjodor Dosztojevszkij (1821–1881) is a forradalmi tevékenység miatt halálra ítéltek között volt. A cár megkegyelmezett nekik az utolsó pillanatban, és Szibériába száműzte őket.

[67] *Robert A. Kann,* Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie. Geschichte und Ideengehalt der nationalen Bestrebungen vom Vormärz bis zur Auflösung des Reiches im jahre 1918. I. (Graz–Köln 2/1964.) 124; lásd még *Jánossy,* Az orosz intervenció 319.

[68] Anton von Puchner (1779–1852), 1833 óta báró, 1846 óta tartományi kormányzó Erdélyben.

[69] Bem József (1794–1850) honvédgenerális. A bécsi forradalom leverése után Magyarországra menekült, ahol Kossuth 1848 novemberében az erdélyi magyar hadak főparancsnokságát bízta rá. Az orosz győzelem után elősegítette Kossuth menekülését, és maga is emigrációba ment Törökországba. Ott áttért az iszlám hitre, és „Murad Tevfik" név alatt török katonai szolgálatba lépett. Aleppoban (Szíria) halt meg. Lásd *J. G. Farkas,* Bem József, in: BLGS 1 (München 1974) l. 177; *Johan Czetz,* Memoiren über Bems Feldzug in den Jahren 1848 und 1849. (Hamburg 1850, magyarul Pest 1868)

[70] Wien HHStAW, Miniszterratsprotokolle 1848/49 Nr. 937 vom März 1849, lásd még *Urbán* 300. és *Angyal Dávid,* Die Regierung Franz Josephs in den Jahren des ungarischen Freiheitskampfes (Budapest 1930) 63.; továbbá *Jánossy* i.m. 317. és k.

[71] Wien, HHStAW Min. Rat. Prot. 1848/49 von 21 April 1849.

[72] Wien, HHStAW Min. Rat. Prot. 1848/49 Nr. 37 (März. 1849), Punkt 3; lásd hozzá *Andics Erzsébet,* A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848/49-ben (Budapest 1965) 137–139.

[73] *Jánossy* i.m. 323.; lásd még *Waldapfel Eszter,* A független magyar külpolitika 1848 (Budapest 1962) 290.

[74] *Jánossy* i.m. 323.; *Andics,* Bündnis 144.

[75] Uo. 145.

[76] Uo. 146., 45.j.

[77] Wien HHStAW, Staatskanzlei, Pol. Arch. X, Russland Nr. 27 (Schwarzenberg Bouol–Schauensteinhez 1849 ápr. 14; *Andics,* Bündnis 147., 46.j. Windisch-Grätz ekkor jelentette Bécsbe, hogy Magyarországon a hangulat — még a németeké és szlovéneké is — osztrákellenes. Uo.

[78] Wien, HHStAW, Kab.-Arch. Nachlass Schwarzenberg Nr. 379 Fasc. VI. Welden levele Schwarzenberghez 1849 ápr. 20.; Wiem Kriegsarch. 1849, 33 präs. – Welden sürgette Schwarzenberget ápr. 30-án: „mielőtt késő lesz!", és figyelmeztette, hogy csak orosz segítséggel, de nem a nemzetiségek segítségével számoljon – *Steier Lajos,* Az 1849-i trónfosztás előzményei és következményei (Budapest 1924) 240.

[79] Wien, HHAStAW Pol. Arch. X. Ruland (Schwarzenberg levele Buol-Schauensteinhez 1849. ápr. 21-én) Karl Ferdinand von Buol-Schauenstein (1797–1865) osztrák diplomata, 1848 decemberétől meghatalmazott miniszter az orosz udvarnál. Mint Schwarzenberg politikájának híve, 1851-től a londoni osztrák követ, 1852-től — Schwarzenberg halála után — osztrák külügyminiszter egészen 1859-ig. *Helmuth Rössler,*in: Neue Deutsche Biographie 3 (Berlin 1957.) 26. és k.

[80] *Andics,* Bündnis 151. és k. - Schwarzenberg megkísérelte Paszkevicset egy átlátszó ürüggyel megnyugtatni, hogy ő saját tévedésének áldozata lett, amikor feltételezte, a herceget a cár felhatalmazta, hogy csapataival közvetlenül rendelkezhet és Magyarországra bevonulhat.

[81] Wien, Kriegsarchiv, Krieg in Ungarn 4/408 H. A. – A visszavonuló osztrák hadsereg parancsot kapott, hogy a nem menthető hadiszereket (ágyú stb.) a Dunába kell dobni, hogy ne kerüljenek az üldöző magyarok kezébe. (Welden jelentése Schwarzenberghez). Friedrich Wilhelm von Berg (1790–1874) orosz megbízott volt az osztrák parancsnokságnál, lásd *Heindl,* Graf Buol-Schauenstein 44–49.

[82] Haynauhoz lásd *Friedrich Walter,* Von Windisch-Grätz über Welden zu Haynau. Wiener Regierung und Armee-Oberkommando in Ungarn 1849/50. in: *Friedrich Walter* és *Harold Steinacker,* Die Nationalitätenfrage im alten Ungarn und die Südostpolitik Wiens (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Komission 3. München 1959) 68–161. 115. és kk.

[83] Julius Jakob Heinrich Friedrich Ludwig Freiherr von Haynau (1786–1853) a hessen-kasseli választófejedelem és hírhedt „katonakereskedő", I. Vilmosnak és egy hanaui zsidó gyógyszerész lányának, Rebeka Ritternek volt a törvénytelen gyermeke. Haynau 1801-ben, tizenöt éves korában lépett be az osztrák hadseregbe. Elviselhetetlen természete miatt számtalan konfliktusa volt feletteseivel, úgy hogy alig volt garnizon a Monarchiában, ahol ne szolgált volna. Lásd *Viktor Bibl,* Der Zerfall Österreichs II. (Wien–Berlin–München–Leipzig 1924) 68. és 70. Radetzky maga mondta róla, „Haynau olyan, mint egy borotva, használat után azonnal tokjába kell dugni" – uo. 270. Buda visszafoglalása után a félzsidó Haynau kegyetlenül megsarcolta a magyar szabadságharcot segítő zsidóságot. – *Friedrich Gottas,* Haynau, Julius Freiherr von, in: Biographisches Lexikon zur Geschichte Südorsteuropas 2 (München 1976) 137–139.; további fontos adatok Haynauhoz: *Rudolf Bartsch,* Haynau. Eine psychologische Studie. (Wien 1907); *Ua,* Haynau und der Aufstand in Brescia 1849., in: Mitteilungen des k.u.k. Kriegsarchivs, III Folge Bd II. (Wien 1903); *Robert Friderici,* Julius v. Haynau (1786–1853) k.k. Feldzeugmeister, in: Lebensbilder aus Kurhessen und Waldeck; *Karl von Schönhals,* Biographie des k.k. Feldzeugmeister Julius Freiherr von Haynau von einem seiner Waffengefährten (Graz 1853); *Steier Lajos,* Haynau és Paszkevics, ismeretlen adalékok az 1848–49-iki szabadságharc történetéhez. (H és év nélkül.)

[84] *Andics,* Bündnis 53.

[85] *Kiszling,* 163.; *Redlich* 67.; az idézett szöveget közli *Andics,* Bündnis is. Lobkovitzhoz lásd *Heindl,* Graf Buol-Schauenstein 42.

[86] *Redlich,* 67. és k.

[87] Wiener Zeitung 1849. május 12; *Kiszling* 2. 163.

[88] Cabogáról lásd Österreichisches Biographisches Lexikon 1 (Wien 1957) 132.

[89] *Andics,* Bündnis 157. 84.j. – Paszkevics a következőket írta a cárnak: „...Gróf Caboga könyörögve, könnyes szemmel kért, hogy én a legsürgősebben segítsek a fővárosnak (Bécsnek), ez jelenti a legnagyobb kegyet hazájának!"

[90] *Steier,* 396. – Ezzel az úttal kapcsolatban Ferenc József személyesen győződhetett meg csapatainak demoralizált állapotáról. Ez a körülmény csak megerősítette meggyőződésében, hogy orosz segítség nélkül Magyarországon nem érhet el semmit. Vö. *Angyal* 39. és k.; *Schiemann* 397–399. (Anhang II); továbbá *Jánossy,* Die russische Intervention 328.

[91] Uo. 329.; *Andics Erzsébet,* A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben. (Bp. 1965.) III. 352.

[92] Nyugati megfigyelők, történészek erősen túlbecsülték a lengyelek szerepét a magyar forradalomban. Vö. *Deák,* Kossuth és a magyarok 304.; ehhez lásd még *Kathrin Sitzler,* Solidarität oder Söldnertum? Die ausländischen Freiwilligenverbände im ungarischen Unabhängigkeitskrieg 1848–49

[93] *Andics,* III., 233–236. 289. és k.

[94] Wien, HHStAW, Staatskanzlei, Pol. Archiv. X. Russland Nr. 27/a

[95] Édouard Drouyn de l'Huys (1805–1881) francia konzervatív, klerikális beállítottságú politikus többször volt francia külügyminiszter. – Charles Alexis Henri Clérel Comte de Tocqueville (1805–1859) többször volt külügyminiszter, így 1849. június és október között is, lásd *Jakob P. Mayer,* Alexis de Tocqueville – Analytiker des Massenzeitalters (német kiadás Stuttgart 1972)

[96] *Andics,* Bündnis 179–181.; *Jánossy* Die russische Intervention 330. és k.

[97] *Heinrich Friedjung,* Österreich. Die Jahre der Revolution und der Reform 1848 bis 1851 (Stuttgart und Berlin) 215. és k.

[98] A közvélemény szimpátiájához lásd *Jánossy,* Die russische Intervention 332. és *Waldapfel* 304. – Palmerston felfogása Magyarország államjogi helyzetéről és az erre vonatkozó diplomáciai levelezés Budapest és London között, lásd *Hentaller Lajos,* Kossuth és kora (Budapest 1894) 185–189.

[99] Az angol ellenzék ténykedését lásd *Waldapfel* 312. Osborne képviselő kérdést intézett a parlament elnökéhez, lord John Russelhez, a brit kormány miért minősíti a „háborút" Magyarországon csak „felkelés"-nek? Az elnök a kérdésre nem tudott konkrét választ adni. Interpellációs beszédében Osborne részletesen ismertette az angol parlamentnek a magyar történelmet, uo. 308.

[100] Palmerston válaszában kijelentette, hogy az ellenzék helytálló argumentuma ellenére Angliának nincs joga az osztrák-magyar ügybe beavatkozni, azonkívül az angol érdekek védelmében a béke fenntartására kell törekednie. uo. 309.

[101] Uo. 313. és *Andics,* Bündnis 172. és k.

[102] *Waldapfel,* 301. és *Jánossy,* Die russische Intervention 334.

[103] *Friedrich Wilhelm Rüstow,* Geschichte des ungarischen Insurrektionskrieges in den Jahren 1848 und 1849. II. (Zürich 1861) 207. és 225.

[104] *Andics,* Bündnis 162. Vö. *Friedjung,* Österreich 215. és k. Gróf Dessewffy Emil írta Jósika Samu bárónak: „Az biztos, hogy a jelen pillanatban Európában csak egy hatalom van, amelyik az alattvalóit a feltörő eszmék anarchiája ellen meg tudja védeni, és az az orosz. Az ok egyszerű, mert az még valódi monarchia." (*Andics,* III. 311. és k. Nr. 481)

[105] Wien, HHStAW, Kabinetts-Archiv, Secreta 10 (A/234/IV. Vö. *Andics,* Bündnis 163. – Hám Jánost (1781–1857) 1828 óta Szatmár megyés püspökét és a bécsi udvar hű emberét V. Ferdinánd király 1848. június 25-én esztergomi érsekké nevezte ki, a pápai megerősítést azonban a forradalmi zavarok közt nem nyerte el sose. Hám 1849 áprilisában a honvédcsapatok tavaszi hadjárata idején Bécsbe menekült. Ezért az OHB javait lefoglalta. Haynau offenzívája idején — annak ellenére, hogy 100%-os udvarhű volt — az osztrák miniszterelnök testvérének, Schwarzenberg herceg kardinálisnak a tanácsára a prímásságról lemondott, és szatmári püspök maradt élete végéig, lásd *Moritz Csáky,* Hám János, in BLGS 2 (München 1976) 118. k

[106] *Friedjung,* Österreich 372.

[107] *Deák,* i.m. 336–342.

[108] *Steier Lajos,* Haynau és Paszkevics 2 (Budapest 1926); *Katona Tamás,* Az aradi vértanúk. Budapest, 1979.

[109] Haynau már 1849. augusztus 18-án azt írta Radetzkynek: „A rebellisek főnökeit felakasztatom, a volt k. k. tiszteket, akik a forradalmároknál szoglálatot vállaltak, főbelövetem. A gazt gyökerestül akarom kiirtani, és egész Európának példát adni... nyugodt lelkiismerettel lövetek százakat agyon" (Wien Kriegsarchiv, Krieg in Ungarn 8/368 1/4 H. A.; tovább ehhez a témához Steier, Haynau II. 358–361. – Batthyány halálos ítéletét az osztrák minisztertanács már az 1849. június 24-i ülésén elhatározta, ahol a kérdést, mi történjék Batthyánnyal, az akkori hadügyminiszter, a magyar származású Gyulay gróf vetette fel. A minisztertanács egyhangúlag a kivégzésre szavazott. Hogy esetleges megkegyelmezésről ne lehessen szó, hiszen a bíróságnak joga volt kegyelmi javaslatot tenni, és ilyen esetben Ausztriában az ítéletet életfogytiglani börtönre szokták változtatni, egy trükkhöz folyamodott a minisztertanács: az ítélet jóváhagyását a törvénytelenségek sorozatát folytatva Haynau kompetenciájába adták (gróf Batthyány Lajos polgári személy, és nem katona volt!). Zsófia főhercegnő szerepére Batthyány kivégzésével kapcsolatban lásd *Károlyi Árpád,* Németújvári gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre Budapest 1932. I. 589. és k.; *Fritz Reinöhl,* Aus dem Tagebuch der Erzherzogin Sophie Historische Blätter 4 Heft (Wien 1931) 109–136., erre vonatkozó bejegyzés 131. 1849. július 25-ről. Schwarzenberg herceg a tömeges kivégzések után is kijelentette, hogy: „A jelenlegi körülmények közt egy vérfürdőtől sem szabad visszariadnunk!" (1849. november 8.) Vö. *Joseph Karl Mayr,* (bevezető és kiadó), Das Tagebuch des Polizeiminister Kempen von 1848 bis 1859. Wien és Leipzig 1931. 146., *Hanns Schlitter,* Aus der Regierungszeit Kaiser Franz Josephs I. Wien 1919. 10.

[110] Az orosz álláspont nem volt egyértelmű. Nesselrode miniszterelnök amnesztiát ajánlott, méghozzá minden vizsgálat nélkül, a cár és Paszkevics tábornagy egyszerre beszéltek „szigorról" és „kegyelemről", de erősebben hajlottak a „megbocsátás" felé. Teljes amnesztiát követeltek a volt magyar fővezér, Görgey részére. Ennek hátterében az állt, hogy az ő megkegyelmezése után a neki alárendelteket se lehet szigorúbban büntetni. Vö. *Steier,* Haynau 385–392. Franciaország és Anglia is „megbocsátást", „kegyelmet" és „megbékélést" ajánlottak.

[111] *Rüstow,* Geschichte des ungarischen Insurrektionskrieges II. 103.

[112] *Friedrich Immanuel,* Wir und Frankreich – Einst, heute, morgen. Hannover 1924., vö. *Hugo Kerchnawe,* Feldmarschall Alfred Fürst Windisch-Grätz und die Russenhilfe. Mitteilungen des Österreichischen Instituts für Geschichtsforschung (MIÖG) 43 (1939) 326., j. 3.

[113] *Erich Zöllner,* Geschichte Österreichs, Von den Anfängen bis zur Gegenwart. Wien 1984. 398.; Egészen osztrák szájíznek megfelelően ír *Francis Roy Bridge,* Österreich (-Ungarn) unter den Grossmächten c. munkájában, in: Die Habsburgermonarchie im System der internationale Beziehungen. 1 Teilband (Die Habsburgermonarchie 1848D1918, Band VI/1,) Wien 1989. 210.: „A Habsburgok Magyarországot végül is orosz segítség nélkül is visszanyerhették volna. Ez azonban egy hosszadalmas folyamat lett volna és 1849 nyarán a háború gyors befejezésének Magyarországon a Németországban lejátszódó események miatt fontos jelentősége volt". Mi ezzel az állítással szemben kifejtettük a tanulmány szövegében, hogy mi lett volna egy osztrák „pyrrhusi győzelem" ára Magyarországon, hozzátehetjük még azt is, hogy Magyarország érzelmileg még messzebb került volna Ausztriától, és egy „kiegyezés" végképp lehetetlenné vált volna.

[114] *Pethő Sándor,* A szabadságharc eszméi. Budapest, 1916. 12.

[115] *Rüstow,* Geschichte des Insurrektionskrieges II. 102.

[116] Vö *Friedjung,* Österreich von 1848 bis 1860. 226.

Czövek István

MODERNIZÁLÓDÁS ÉS OKTATÁSPOLITIKA OROSZORSZÁGBAN A 19. SZ. MÁSODIK FELÉBEN

A modernizálódás fogalmán általában[1] azokat az alapvető strukturális és genetikai változásokat értjük, melyek egy adott gazdasági, társadalmi és politikai berendezkedés különböző szféráit a kor új, megváltozott igényeihez igazítják.

Az ún. „hosszú 19. század"[2] viszonyait vizsgálva a modernizálódás folyamatán a tőkés árutermelési viszonyok kifejlődését és általánossá válását kell érteni, melyekkel együtt a társadalmi viszonyok is a polgári berendezkedés irányába fejlődtek tovább.

A modernizálódás minden ország esetében történelmileg determinált társadalmi és kulturális viszonyok között zajlik, melyek alapvetően befolyásolják a folyamat hatékonyságát. Meghatározó kell tehát legyen annak a kölcsönhatásnak a vizsgálata, mely a gazdasági fejlettség foka és a szociológiai–kulturális tényezők között fennáll. Ezek az erők kiegészítik egymást: a társadalmi–szellemi környezet meghatározza a gazdasági fejlettség szintjét, ugyanakkor ez utóbbi behatárolja a szellemi életet, a kultúra mozgásterét. A két tényező azonban nem önmagába visszatérő kör formájában fejti ki hatásait, hanem okozati összefüggésben áll egymással. Ha ugyanis a kulturális, szellemi értékek már beépültek a társadalom értékrendjébe, akkor képesekké válnak arra, hogy befolyásolják a gazdasági feltételeket. Az elsődleges hatást azonban mégis a kialakult gazdasági és technikai szint gyakorolja a társadalmi, politikai és kulturális élet mechanizmusára, meghatározza a továbblépés fokát, lehetőségét, s egyben korlátokat is állít önmagának. A társadalom ezen korlátokat áttörni pusztán a belső fejlődés törvényszerűségeinek következményeként nem mindig képes, szükségesek bizonyos kívülről jövő hatások is. Önmaga fejlődéséből következően csak a társadalmi élet különböző területein (ideológiában, intézmények szervezeti átalakításában, kultúrában stb.) képes a megújulásra.

A modernizálódás vizsgálatának másik fontos elméleti kérdése tehát az, hogy mennyire alkalmas egy adott társadalom az átalakulásra, a megújulásra, mennyire tud alkalmazkodni a változó körülményekhez, illetve, hogy milyen mértékben és milyen irányban képes befolyásolni a változásokat. Lényeges, hogy a történelmileg determinált gazdasági, társadalmi és politikai intézmények rendszerében az ember

megtalálja-e azokat az elemeket, melyek fokozatos átalakításával a rendszer egy minőségileg magasabb színvonalat érhet el. Ha egy társadalom megújulási képessége nem kielégítő, nem lehetnek kielégítőek a struktúra átalakítására vonatkozó kísérletei sem. Egy (viszonylag) konzervatív berendezkedésű társadalom esetében a társadalom megújulási képessége is alacsony színvonalú, így az intézmények színvonala sem érheti el a szükséges mértékű modernizálódási szintet, s egy idő után a fejlődés megreked, sőt a hátrányok halmozódnak benne.

Ha ebből az aspektusból közelítünk Oroszország 19. századi modernizálódási folyamatához, a következő jelenségek a meghatározóak: 1. Oroszország belső fejlődésében a feudális jelleg dominált, az ország agrárország volt, s ezt a tényt az európai munkamegosztás még hangsúlyosabbá tette.[3] Lassú belső fejlődést csak a nemesi manufaktúrák létrejötte, illetve a paraszti háziipar megjelenése jelzett. 2. A kereskedelem, az árutermelés megindulása bizonyos lassú tőkefelhalmozást eredményezett, aminek azonban drasztikusan vetettek gátat az ország társadalmi és politikai viszonyai, a jobbágyrendszer és a cári abszolutizmus intézményrendszere, melyet egyértelműen erősített a pravoszláv egyház.

A változatlanságot erősítette az a tény is, hogy Oroszország külgazdasági kapcsolatai mind mennyiségi, mind pedig minőségi vonatkozásban változatlanok maradtak, s míg az előbbi megállapítás előremutató jelenség, az utóbbi — figyelembe véve, hogy az ipari és élelmiszeripari nyersanyagok kivitelét és az iparcikkek behozatalát jelentette — nem tekinthető annak.

Oroszország sajátos helyzetét mutatta, hogy a 19. század elején politikai gondolatok az ország határain igen nehezen jutottak át. A század elején, a napóleoni háborúk idején, majd 1849-ben a magyar szabadságharc leverésének mámorában I. Sándor és utódja I. Miklós joggal gondolhatta, hogy országa erősebb valamennyi európai államnál, de röviddel ezután, a krími háborúban elszenvedett vereség hatására be kellett látnia az uralkodónak is, hogy a helyzet változott. Halála előtt ezt írta fiának, a trónon őt követő Sándornak: „Hadaimat nem rendben adom át neked."[4] Az országot még élete utolsó perceiben is katonai tábornak tekintő uralkodó halála tagadhatatlan megkönnyebbülést váltott ki a társadalomnak szinte minden rétegéből. A trónra lépő II. Sándort azonban akkor is akaratgyenge, középszerű embernek tekintették volna környezetében,[5] ha több lett volna a jó tulajdonsága, mint a rossz, hiszen keménykezű elődei után a kevésbé totális módszerek alkalmazása is a gyengeség jelének tűnhetett. Kortársai azonban nem elődeihez viszonyítva, hanem abszolút értelemben tekintették középszerű embernek és uralkodónak. Jelzői között a „korlátolt", „befolyásolható", „műveletlen" minősítések is szerepelnek, s egy sor más, nem kevésbé dehonesztáló jelző. A kérdés megítélése ebből az aspektusból azonban nem tartozik jelen feladataink közé. Azonban igazságtalanok lennénk vele szemben, ha nem vennénk figyelembe azokat a rendkívül erőteljes érdekellentéteket, melyek a reformokkal kapcsolatban ütköztek egymással, s nem ezek ismeretében ítélnénk felőle, lehetőségeit, mozgásterét illetően.

Az Oroszország Európán belüli hatalmi helyzetét is negatívan meghatározó krími vereség egyértelművé tette, hogy a belső fejlődést gátló tényezőket — legalábbis részben — meg kell szüntetni, részben a korlátokat át kell helyezni. A kérdés

miként jét a cári rendszer társadalmi természete, hatalmi bázisa határozta meg. A modernizálás döntő mozzanata az 1861-es jobbágyfelszabadítás volt, mely a már-már forradalommal fenyegető társadalmi elégedetlenség hatására született. A manifesztum aláírásának napján (február 19.) olyan méretű elégedetlenséget regisztrálnak a visszaemlékezések, melyek szükségessé tették a katonaság diszlokációjára vonatkozó tervezetek és egyéb konkrét védelmi intézkedések rögzítését egy feltételezett forradalmi megmozdulás esetére mindkét fővárosban. Erre a lépésre az 1861. évi diáklázadások is okot szolgáltattak, melyeknek egyik ismert vezetője G. Haideburov[6] volt. A kiáltvány aláírása időlegesen feloldotta ugyan a feszültséget, de végsősoron nem lezárása, hanem kezdete volt egy folyamatnak, mely egyéb, a polgárosodás felé mutató reformok megfogalmazásában, törvénybe iktatásában öltött testet. Ennek szellemében sor került többek között az igazságszolgáltatás, a zemsztvók, a városi dumák, az iskolák és a hadsereg reformjára is.

Azonban mind a jobbágyfelszabadítás, mind pedig az azt követő reformok felemás jellegűek, ellentmondásosak voltak, mivel ezeket a modernizálási törekvéseket valamilyen formában össze kellett egyeztetni az abszolútizmus társadalmi támaszát képező nemesi földbirtokosok érdekeivel. Ennek egyik mutatója az volt, hogy végsősoron változatlan maradt a cári abszolutizmus politikai rendszere. Hiába reformálták tehát az intézményeket, ha az önkényuralmi rendszerben a cár bármilyen utasítása a formától függetlenül törvénynek minősült. A cár minden igyekezete ellenére azonban a rendszer társadalmi bázisa erősen leszűkült.

Válasszuk ki most ennek az Oroszországban zajló modernizálódási folyamatnak egy területét, az oktatásügy kérdését,[7] s vizsgáljuk meg, hogyan érvényesültek ennek átalakításában a fentebb említett ellentmondások.

A modernizálódás folyamatának országonként rendkívül változatos feltételei között egy közös pont minden esetben fellelhető, ez pedig az emberek pszichológiai, műveltségi színvonala átalakításának szükségessége. Egyetlen társadalom sem mondhat le ugyanis a nagyobb teljesítményre ösztönzés, a munkakultúra javítása, az önálló kezdeményezőkészség, az egyéni műveltség, a szaktudás tudatos irányításának lehetőségéről.

A problémák ugyanis nem akkor keletkeznek, amikor egy társadalom elmarad a többitől, hanem akkor, amikor elmarad saját lehetőségeitől. A rendkívül nagyméretű anyagi ráfordítások mellett a társadalmi intézményrendszer és az emberek szellemi színvonalának emelése terén jóval nagyobbak a lehetőségek, hiszen az anyagi vonzatok itt kevésbé jelentősek.

Az ún. elmaradottság– vagy fejlődéselméletekben alapvetően két okot jelölnek meg a hátrányos helyzetet kiváltó tényezőként. Az egyik irányzat szerint egy adott ország gyengénfejlettsége gazdasági–technológiai, a másik szerint társadalmi–kulturális okokra vezethető vissza. Vannak persze a közgazdasági és a szociológiai magyarázatokat egyesítő elképzelések is. Oroszországra ez utóbbi a jellemző, hiszen a jobbágyfelszabadítás és az azt követő polgári reformok bevezetése után rendkívüli jelentősége volt annak a kérdésnek, hogy milyen módon lehet az embereket (nemcsak tömegüket, de kulturáltsági fokukat is emelve) bevonni a tőkés árutermelés folyamatába. Nem annyira a szakképzettség területén lépett fel ez az igény, hiszen

szakembereket lehetett külföldről is szerezni, hanem egy alapfokú intelligenciaszint megteremtése során.

A 19. század elején Oroszország a hagyományos egyetemi ágazatokban nem sokkal maradt el a nyugat-európai országok mögött, s nem volt komoly gond a középfokú képzés elért szintjével sem, mely elsősorban humán jellegű ismereteket biztosított, és az állam hivatali apparátusába szolgáltatott emberanyagot. Az alsófokú oktatás azonban igen kezdetleges szinten állt, s az orosz kormányzat egyenesen azt hangoztatta, hogy a parasztságot egyáltalán nem kell tanítani, nemhogy kötelező jelleggel, de sehogy. Így éppen a modernizálás szempontjából legfontosabbnak tekinthető területen, az alsófokú oktatásban volt a legnagyobb az elmaradottság. Mindössze annyi történt, hogy kialakították az elemi oktatás rendszerét, az iskolatípusokat, az egy osztályos, de három évfolyamból álló falusi és a négyosztályos, hat évfolyamból álló városi iskolákat.

Nagyjából ezzel azonos időben zajlott le a közép- és felsőoktatás reformja is, mely bár kissé késve, de kialakította az ún. klasszikus gimnáziumok és az inkább természettudományos profilú reáliskolák párhuzamos rendszerét. Egyidejűleg kinyilvánították azt az oktatáspolitikai elvet, hogy a gimnáziumok, melyek elsősorban a nemességnek voltak fenntartva, a felsőfokú oktatási intézmények számára képeznek embereket. Az eredetileg nem 8, hanem 6 osztályos reáliskolákból (melyeket később még egy osztállyal bővíthettek) nem lehetett egyetemekre jelentkezni. Ezek a reáliskolák a polgárság igényeit voltak hivatva kielégíteni, mivel a gyakorlati gazdasági tevékenységre készítettek elő. Az 1880-as évek ellenreformjai a középfokú oktatásnak ezt a rendkívül erőteljes osztályjellegét nyersen meg is fogalmazták Gyeljanov közoktatásügyi miniszter rendeletében, mely szerint „szakácsnők meg hasonlóak" gyermekei még középiskolába sem kerülhetnek. Az orosz felsőfokú oktatásban sokáig lényegében véve a középkori egyetemi típus volt a meghatározó. Az országban kilenc egyetem volt,amelyek elsősorban közigazgatási és egészségügyi teendők ellátására képeztek embereket, illetve a középfokú oktatás ellátására. Még 1902-ben is az egyetemi hallgatók 1,4%-a teológiára, 7,1%-a a történeti-filológiai karra, 23,2%-a fizikai-matematikai karra, 38,4%-a jogi, 29,1%-a pedig az orvosi karra iratkozott be. A tanítóképzés sem állt magas színvonaon, a 174 millió lakosra 111 tanítóképző intézet jutott kb. 10 ezer hallgatóval.[8] A szakoktatás területén viszont rendkívül változatos a kép, hiszen az ország területén kb. 200 középfokú szakiskola működött. Ezek az iskolák azonban nem a modernizálódás koncepciójából, hanem a szükségletek kényszeréből jöttek létre.

Arra a kérdésre válaszolva, hogy vajon felismerte-e a kormányzat az alsófokú oktatási rendszer kiegészítésének a gazdasági fejlődéssel összefüggő szükségességét — nemmel kell válaszolnunk. A nevelés kérdését egyetlen szempont miatt tekintette fontosnak, nevezetesen, hogy az oktatási intézmények révén az emberek tömegeiben tudatosíthassa az alattvalói hűség elsődlegességét, de még ezt sem elsősorban az iskoláktól, hanem inkább az egyháztól várta.

Az alsófokú oktatás alacsony színvonala ellenére a század vége felé mégis bizonyos gazdasági növekedés indult meg, ez a tény azonban nem von le annak a tételnek az igazságából, hogy az alsófokú oktatás színvonala valóban fontos eleme a fejlődésnek. A kialakult helyzetet főként a két nagyváros, Moszkva és Pétervár in-

tenzív fejlődése jellemzi, ahol a műveltségi szint mutatói egészen mások voltak, mint Oroszország egészére vonatkozóan. Az itt tanult munkások voltak a későbbiekben azok, akik az ország egész területén szétszóródva hatottak más vidékek fejlődési színvonalára is.

Oroszország tanügyi reformjának voltak lelkes hívei és komoly ellenfelei. A reform alkotója és legjelesebb támogatója, A. V. Golovin 1861 és 1866 között a közoktatásügyi minisztérium élén állt, s mint az erre legilletékesebb személy, ő dolgozta ki 1863- ban az új egyetemi szervezeti szabályzatot, mely visszaállította az egyetemek autonómiáját.[9] Ő volt az, aki az új gimnáziumi renszert bevezetve, a középiskolákat elvben mindenki számára elérhetővé tette, s az ő minisztersége idejére esik az általános iskolák szabályzatának megalkotása is. A 60-as évek első felében hatalmon levő liberális kormánytisztviselők tevékenysége azonban — akikhez A. V. Golovin is tartozott — az évtized második felére háttérbe szorult, s ez nemcsak egyes személyek, hanem az általuk képviselt koncepciók visszaszorítását is jelentette. Az oktatásügy terén jelentkező polgári reformok az évtized első felében azért kaptak szabad utat, mert az adott szituációban a cárizmus nem tehetett mást, mint hogy engedett.

II. Sándor azonban — érthető okok miatt — nem állhatott következetesen a polgári átalakulás élén, így aztán mihelyt a körülmények úgy alakultak, a rendszer áttért egy olyan kurzusra, melyben az önkényuralom politikai rendszerét támogató elemek egyre erősödtek, s ami egyet jelentett az alighogy elfogadott reformok lehető legnagyobb mértékű szűkítésével, átalakításával.

Karakazov merénylete adott igen nyomós indokot arra, hogy a kormány a kérdésben elfoglalt pozícióján komolyan változtasson. Első lépésként leváltották A. V. Golovint, akinek helyére a reakciós nézeteiről ismert D. A. Tolsztoj gróf került,[10] de eltávolították tisztségéből a konzervatív felfogású, de túlságosan intelligens P. A. Valujev grófot, a belügyminisztert is, akit a közismerten korlátolt rendőrtábornok A. I. Tyimasov követett a belügyi tárca élén.

Valujev tehetségét azonban nem nélkülözhette a cári kormányzat, amely többször is megbízta a következő időszakban kisebb-nagyobb feladatok elvégzésével. Többek között elnöke volt annak a cár által kinevezett bizottságnak, amely a felsőoktatásban eluralkodott anarchikus állapotokat volt hivatva megszüntetni. 1876-ban A. V. Szologub Németországban élő orosz emigráns politikus, író terjedelmes elemzésben hívja fel Valujev figyelmét néhány olyan tényre, amely az egyetemisták helyzetének kilátástalanságát nagymértékben befolyásolja. Többek között ezt írja: „...az egyetemi hallgató az átlag orosz polgár életviszonyai között él, ami azt jelenti, hogy nem adatik meg neki a fészek, a családi élet, a tevékenység, de még az érzés és a gondolat szabadsága sem... Mivel nem teljes jogú polgár, és másokhoz hasonlóan ő sem rendelkezik tőkével — ami jelenleg az egyedüli biztonság az önkényben —, ellentmondás nélkül alárendelődött a csendőrség és a zsandárság hatalmának.

...az egyetem tudományos intézmény, amelynek szabadsága nem egyeztethető össze az orosz államintézménnyel,... ellenséges magatartását az állam csak a nyugateurópai civilizáció miatt tűri el.

...A 60-as évek elejétől autonómiával rendelkező intézmény lassan meggyengült, s társadalmi hatása miatt minden állami hivatalnok figyelmének középpontjába

került. Mivel a tudomány terén megtámadhatatlan, ezért a támadásra egy több reménnyel kecsegtető utat választottak, mégpedig azt, hogy magárahagyták az ellenséges társadalommal szemben, ill. felszították a társadalom ellenséges érzéseit vele szemben. Ezt azért lehetett megvalósítani, mert a társadalom egyik része politikailag fejletlen, másik része a legteljesebb tudatlanságban él, a harmadik része pedig vallási–monarchikus fanatizmusba merült. Az eredmény pedig: a fenti közvélemény szemében az egyetemista lett a durva állampolgár, s ez kétszeresen is ijesztő. Egyrészt azért, mert ez a közvélemény társadalmi pártnak tekinthető, másrészt azért, mert nem vállalja az egyetemistát, akit fekélynek tart a társadalom testén. Kiveti magából, mert azt látja benne, hogy el akar pusztítani minden állami intézményt, családot, vallást, tehát nihilista, kommunista, anarchista... vagyis egyszerűen züllött és útonálló...

Az egyetemistát magára hagyta a társadalom, a despotikus állam ügynöke figyeli, s nem talál támaszt, hiszen helyzetével nem tud megbékélni, az egyetem pedig nem változtat ezen a helyzeten.

Az egyetem elvileg tudományos és szabad intézmény, de facto pedig a rendőri, politikai szerveknek alávetett, s ezek képviselői majdhogynem jutalmazzák azokat a hallgatókat, akik nem teljesítik a tudományos és társadalmi elvárásokat, sőt szembeszegülnek azokkal.

Ilyenformán az egyetemista attól a pillanattól kezdve, hogy tíz év kemény munkájával kiérdemelte ezt a nevet, önmagát szinte törvényen kívül helyezi. Ezután már csak két lehetősége marad: vagy már 18 évesen megpróbál megbékélni rabszolgahelyzetével, és lassanként elsekélyesedik, vagy pedig... eldönti, hogy szembeszáll az önkénnyel, és kiharcolja a szabad cselekvés jogát... A kijevi egyetem hallgatóságának negyede valószínűleg az első variánsra szavazva, a többség — akik a klasszikus orosz gimnáziumban és szemináriumban nevelkedtek — ösztönösen az állam mellett voksolna. A hallgatóság harmadik, legerősebb, legöntudatosabb része jelen pillanatban az egyetlen becsületes utat választotta, a harcot. Az egyetemisták legjobbjai nem csak most léptek erre az útra. A történeti folyamatok bizonysága szerint számos kijevi egyetemista állt önfeláldozóan azon harcosok első sorába, akik azt vallották, hogy a világon mindenki számára meg kell teremteni a társadalmi jólétet.

Ez a harc az érzések és gondolatok szenvedélyes megnyilvánulása volt, ezért is vannak hősei az utóbbi öt-hat évnek."[11]

Az egyetemisták ellenállása sem tudta azonban megállítani a törvényszerű folyamatot, annál kevésbé, mivel nem egységesen léptek fel. Az egyetemi hallgatóságnak is csak a kis töredéke választotta a következetes harcot. De ez semmiképpen nem befolyásolta az egyetemek helyzetét, és nem volt jelentősége a politikai visszarendeződés megakadályozása szempontjából.

A kormányban bekövetkezett személyi változások jelezték, hogy a közigazgatás központi irányítása újra magára talált, önkénye pedig fokozódott. Olyan intézkedések egész sora született, amelyek a reformok számos területét megnyirbálták, nem kerülvén ki az oktatásügyet sem. 1872-ben újra szabályozták például a gimnáziumok működési rendjét, és sort kerítettek az alapfokú iskoláknak a helyi nemesség hatáskörébe utalására is. Az ellenreformok egymásutánját csak az 1880 februárja és 1881 áprilisa közötti időszak törte meg, amikor a cári kormányzat kénytelen volt egy időre

újra meghátrálni, de ez után már a teljes visszafordulás időszaka köszöntött Oroszországra. Ennek a ténynek az egyik leghitelesebb forrása Lorisz-Melikov gróf 1880 szeptemberében megfogalmazott jelentése, melyet II. Sándor „széljegyzetei" avatnak dokumentummá.

„...A társadalom nyugalmát ezidáig semmi nem zavarta meg. Ez azonban nem jelenti azt, hogy egy kiemelkedő esemény ne aktivizálhatná az ellenséges erőket. A jövőre nézve biztosítékot adni nem lehet, ám kötelességemnek tartom, hogy Őfelségét biztosítsam a társadalom jóérzésű részének a kormány iránt állandóan növekvő bizalmáról."[12] A gróf lojális nyilatkozatát II. Sándor cár így nyugtázza: „Adja isten, hogy így legyen."[13]

„Pétervárott a csendőrség éberen figyeli a gyanús eseményeket."[14] S hogy mik ezek a gyanús események? Az kiderül a következőkből.

„Livádiából Pétervárra utazva szükségesnek tartottam, hogy Moszkvában töltsek fél napot. Kurszkban ugyanis jelentették nekem, hogy letartóztatták Kananovot, a Petrovszko Razumovszkij-i Akadémia hallgatóját, aki a szociál-forradalmi párt neves tagja."[15] A cárt nem tájékoztatták megfelelően erről az eseményről, mert megjegyzi: „semmit nem tudok a következményekről".[16] Majd Lorisz Melikov így fejezi be fejtegetését: „...a forradalmi propaganda centruma ezidő szerint kétségtelenül Moszkva. E sajnálatos tény oka egyebek között abban keresendő, hogy a rendőrség nem felel meg azoknak a követelményeknek, amelyeket a főváros, mint gazdasági és szellemi központ vele szemben támaszt."[17]

Az apja erőszakos halála után trónra lépő III. Sándor műveletlen, durva ember hírében állott, de bizonyos kérdésekben a józan ész irányította cselekedeteit. „Az önkényuralom megerősítéséről szóló manifesztum"-ában egyértelműen leszögezte, hogy kormányzása alapelvének tekinti a nemesség szerepének és jelentőségének erősítését. Ugyanakkor az iparfejlesztés terén például olyan intézkedésekre kényszerült, melyek a polgári rétegek előrehaladásának kedveztek.

Az új cár közvetlen tanácsadóit is konzervatív körökből választotta, K. P. Pobedonoszcev, a cár volt tanítómestere és M. N. Katkov, a monarchista szellemű moszkvai zsurnaliszta irányította, jobban mondva határozta meg a cár mindennapi politikai gyakorlatát. M. N. Katkov a korabeli orosz történelem egyik legsajátosabb szereplője volt. Foglalkozására nézve egyszerű újságíró, aki rangját tekintve egyáltalán nem sorolható a hatalmat gyakorló orosz társadalmi csoportok egyikéhez sem, nem rendelkezett különleges kiváltságokkal, s mindezek ellenére, a kortársak tanúsága szerint a cár után ő volt Oroszország legbefolyásosabb embere. Nem véletlenül ragadt rá a megjelölés: „Katkov, a moszkvai pápa".

Pályafutását a moszkvai egyetem filozófia-professzoraként kezdte. Schelling hatása alatt fejtette ki gondolatait, igazi idealistának vallotta magát. 1848-ban politikai meggyőződése miatt meg kellett válnia katedrájától. 1856-tól havonta megjelenő folyóiratában, a „Russzkij Vesztnyik"-ben szélsőségesen liberális nézeteket propagáló anyagok láttak napvilágot, amelyek szerzői angol típusú alkotmányos monarchiát, polgári jogokat követeltek meglehetősen radikális módon.

1861-ben a Herzen által vezetett mozgalom bukása után egész Oroszországban diákmegmozdulásokra került sor, a jobbágyfelszabadítás pedig a társadalom liberális erőit is mozgósította. Katkov azonban éppen ebben a szituációban az ellenkező

irányba fordult. Sikerült megszereznie az egyetem lapjának, a „Moszkovszkije Vedomosztyi"-nak a kiadói jogát, amelyet arra használt fel, hogy egyre hangosabban hirdesse: ő, Katkov „Oroszország megmentője", nemcsak Herzenre és Bakunyinra támadt rá rendkívül hevesen, hanem a liberális politikusokra is. Az 1863-as lengyel felkelés idején, amelyet az orosz liberális sajtó, valamint az emigráció aktívan támogatott, Katkov annak a véleményének adott hangot, hogy a Lengyel Királyságot Oroszország provinciájává kell tenni. Ettől kezdve Oroszország egyik legbefolyásosabb közéleti személyisége lett, a reakció erősödésével egyenes arányban nőtt az ő tekintélye is. Az idealista filozófusból a pravoszlávia dicsőítője, az angol liberalizmus hívéből a nemzeti abszolutizmus propagandistája lett, aki a kormánynál is hangosabban hirdette Oroszország nemzeti eszméjének magasztosságát. Kortársai szerint a cárnál is monarchistább volt.

A cár személyes archívumában őriznek egy füzetet, amelyben megtalálható Katkov néhány, II. Sándorhoz, majd utódjához, III. Sándorhoz írott levelének kópiája. A kópiákat a Biloje folyóirat közölte még 1917 folyamán. Ezek a levelek ékesszólóan bizonyítják azt, hogy valóban jelentékeny volt a moszkvai zsurnalisztának a cár/ok/ra gyakorolt hatása, s bepillantást engednek a hatás működési mechanizmusába is. Számunkra azért érdekesek, mert ezeken keresztül láthatjuk, milyen emberi gyengeségeiket tudta kihasználni Katkov. Mindkettőjüket igyekezett meggyőzni arról, hogy az ellenreformok a haladás útját egyengetik, s mint ilyeneket, az említett uralkodók kell, hogy támogassák, ha Oroszország jövője iránt felelősséget éreznek. Gyakran hangsúlyozta, hogy tanácsai nem a reakció szellemében születtek, hanem arra irányulnak, hogy erősítsék az orosz politikai rendszer „egészséges elemeit". Ezeknek a leveleknek most csak azon részeiből idézünk néhány gondolatot, melyek az oktatásügy „ellenreformjainak" szükségességéről igyekeznek meggyőzni az uralkodókat, illetve amelyekben Katkov politikai elveiről nyilatkozik.

Az első levél alatt ugyan az 1886-os dátum áll, de minden valószínűség szerint 10 évvel előbb, 1876-ban születhetett, hiszen egyértelműen II. Sándor cárhoz szól.

„Szolgálatunk tisztasága — írja — azt követelte tőlünk, hogy minden létező párttól függetlenek legyünk, mind a kormányzat, mind pedig a társadalom berkeiben."[18] Ezt az elvet következetesen be is tartotta élete végéig — mindig egyéni utat járt. S hogy miért tette mindezt? Mert egyetlen cél vezérelte: megvédeni minden káros befolyástól az orosz államiságot.

A fentebb már említett V. F. Kors tiszteletére rendezett ebéd pl. a liberális nézeteket vallók azonos politikai meggyőződése alapján szerveződött, és szigorú intézkedéseket tettek azért, hogy egyetlen konzervatív író se vehessen részt rajta. Ezért elutasították a három szélsőségesen konzervatív újság, a Grazsdanyin, a Russzkij Mir és a Novoje Vremja szerkesztőit.[19]

Ezt azért tartjuk fontosnak hangsúlyozni, mert Katkov másik levelében már konkrét tanáccsal szolgált az uralkodónak arra nézve, hogyan lehet ennek az államiságnak a kontinuitását biztosítani. Gondolatmenete abból indul, hogy a közvélemény megnyerése igen fontos az uralkodás folyamatában, de soha nem szabad a befolyása alá kerülni. A közvélemény szerepének fontosságával az orosz politikusok már régen tisztában voltak, tehát a sajtótermékeknek is nagy jelentőséget tulajdonítottak. Katkov hozzáteszi, hogy vannak olyan területek, ahol korrigálhatóak a tévedések, „de

az oktatásügy kérdésében ezek olyan következményekkel járhatnak, melyek egész nemzedékek sorsára végzetesek lehetnek".[20]

Ezek után áttér konkrét mondanivalójára, D. A. Tolsztoj gróf oktatásügyi koncepciójának védelmére, aki nem kevesebbet akart, mint visszavenni az egyetemektől az éppen néhány éve visszaadott önkormányzatot. Katkov teljes odaadással támogatta a tervet, és a Tolsztoj elgondolásával szembeni ellenállás okait egészen más területeken kereste. Igyekezett a cárt meggyőzni arról, hogy a kettőnek semmi köze egymáshoz. Katkov szerint az elégedetlenkedők egyik központja a Lengyel Királyság, ahol Tolsztoj bevezette az orosz oktatási nyelvet. Az elégedetlenség másik forrása az lehet, hogy a népiskolákat a miniszter ki akarta vonni a zemsztvók hatásköréből, s csak harmadsorban említi az egyetemek ellenállását autonómiájuk tervbe vett csorbítása miatt. Bíráló szavakkal illeti Golovint, aki ezt a lehetőséget biztosította a felsőoktatási intézmények e csoportjának. „Egyetemeink szervezeti keretei olyan anomáliát képviselnek, ami egyetlen más országra sem jellemző. Ezzel a szervezeti szabályzattal (az állam) lemondott szent és elvitathatatlan jogáról, hogy a saját hivatalnokait, népének tanítóit ő képezze olyanná, amilyenre szüksége van."[21]

Véleménye szerint jelenleg az egyetem professzorai önkényeskedő, kifejezetten az állam érdekeit sértő magatartást tanúsítanak, s ennek csak az vethetne gátat, ha az állam újra kezébe venné az intézmények irányítását, megszabná a tanítandó anyag mennyiségét, minőségét stb. Ennek hiányában ugyanis a lehető legrosszabb dolog történik az ifjúsággal: az egyetem oktatói saját elképzeléseiknek megfelelően alakítják előadásaikat, míg az államvizsgák tematikája egészen mást kér számon a hallgatóktól.

A Katkov által jónak tartott és Tolsztoj gróf koncepcióját ismétlő elképzelés szerint a központi irányítás alá kerülő egyetemeken „a professzorok kénytelenek lesznek pontosan arról előadást tartani, amit majd az államvizsgán is követelnek a hallgatóktól, akik, ha jogot formálnak állami tisztségekre, az ehhez kapcsolódó tudományokról kell számot adjanak, nem pedig arról, ami a professzoraik eszébe jutott, s ami lehet, hogy egyáltalán nem felel meg sem a tudomány, sem pedig az állam által támasztott követelményeknek. Másrészt a hallgatók kiválaszthatnák tanáraikat, akik jobban és igazabb módon tudják irányítani őket annak a tudásnak a megszerzésében, amelyről az államvizsgán kell számot adniuk."[22]

További előnye lenne az önkormányzat megszüntetésének Katkov véleménye szerint az, hogy a „professzorok megszabadulnának az intrikákban járatosabb társaik önkényeskedéseitől, azokétól, akik a testületekben magukhoz ragadják a hatalmat, s akik a velük szembehelyezkedőket hol a hallgatók révén, hol pedig azzal terrorizálják, hogy a szolgálat megújítása alkalmával ellenük szavaznak. Ezért az egyetemi tanácsokban jelenleg nincs is szabad véleménynyilvánítás. Egyetemi hallgatók felügyelete és védelme a káros befolyásoktól csak egy teljesen új szervezeti szabályzat bevezetésével valósulhatna meg"[23] — írja egyik levelében. S még egyszer nyomatékosan felhívja a cár figyelmét a kérdés mielőbbi, ebben a szellemben történő rendezésére, mert a problémák egyre nehezebbé fogják tenni a kormány helyzetét, s nemcsak a közoktatási tárcáét.

Egy másik levelének kezdő sorait szállóigeként is lehetne idézni: „Semminek sincs nagyobb szüksége a stabilitásra és a nyugalomra, mint az iskolának."[24] Ezután

a megjegyzése után áttér arra a gondolatra, hogyan használják ki a jelenlegi — szerinte — megoldatlan helyzetet a politikusok hatalmi harcaikban, ezzel súlyosbítva a bizonytalanság keltette, amúgyis rossz hangulatot. „Egyesek megpróbálják aláásni az oktatási rendszert abban a reményben, hogy talán megbuktathatják a minisztert, míg mások a miniszter tekintélyét igyekeznek aláásni, hogy megdőljön az oktatási rendszer. Mindezt konzervatív jelszavak hangoztatásával teszik, ami nem biztos, hogy használ az ügynek. Nem használ a sajtó felfokozott figyelme sem, főként az nem, hogy a lapok újabb és újabb változások híreivel vannak tele, holott ilyenekről egyelőre szó sincs."[25]

A cár, III. Sándor a maga módján igyekezett meghálálni Katkov ügybuzgalmát, s többször ki akarta tüntetni. Katkov azonban mindannyiszor ellenállt ezeknek az akcióknak, s pusztán a vezetése alatt álló líceum érdekében fogadott el néhány tudományos fokozatot, mivel annak irányítása a törvény szerint címhez kötött volt...

Katkov konzervatív módon vélekedett az oktatásügy bizonyos kérdéseiről. Választékos stílusa, a gondolatok logikájának makacs ismétlődése nem lehetett hatástalan fegyver, s tudjuk, hogy az eredmény sem maradt el. A közvetlen szuggesztív hatásnak ezzel a különleges fegyverével szemben nehéz volt a józan észnek érveket felsorakoztatni akkor, amikor az uralkodó/k/ is inkább az előbbi iránt voltak fogékonyak.

A folyamat tehát a Katkov által is szorgalmazott irányba haladt tovább. A 80-as években az akadémiai életet határozottan visszavezette a felügyeleti rendszerbe. Az egyetemek elveszítették autonómiájukat, az 1884. augusztus 23-i rendelet újra kiterjesztette föléjük az állam gyámkodó tejhatalmát. Az orosz egyetemek későbbi története világosan megmutatta, hogy egy ilyen szabályzat nem alkalmas az egyetemi élet irányítására.

Oroszország oktatásügye tehát a kezdeti felívelés után egy ideig holtpontra jutott, stagnált, majd fokozatosan visszafejlődött. Ez a folyamat azonban egyenes következménye volt az államélet valamennyi területén bekövetkezett regressziónak.

JEGYZETEK

[1]A fogalom tisztázására hazai és külföldi történészek az utóbbi három évtizedben számos kísérletet tettek. Oroszországgal kapcsolatban többek között az 1980-ban rendezett szigetvári konferencia adott újat. Ld.: Gyimesi Sándor, Menyhárt Lajos, Niederhauser Emil, Orosz István előadásai. Továbbá: *Kulcsár Kálmán:* A modernizáció — A fogalom és a valóság. Magyar Tudomány 1981. június 6-i szám. Berend T. Iván–Ránki György szerk. Gazdasági elmaradottság. Kiutak és kudarcok a 19. századi Európában. Budapest, 1977.*Niederhauser Emil:* A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában. Budapest, 1977. *Levy, Marion J.*: Modernization, Latecomers and Survivors New-York 1972.

[2]*Menyhárt Lajos* használja ezt a fogalmat Modernizálódás Oroszországban c. tanulmányában. Szigetvári Kelet- Európai konferenciák (1980–1983), szerk.: Polányi Imre, Pécs, 1984. 24. o.

[3]A 19. századi Oroszország gazdasági fejlődéséről részletesen ld.: *Ránki György:* Oroszország gazdasági fejlődése 1861–1917. Századok, 1984. 3. szám.

[4]Tri veka V. V. Kallas szerkesztésében, VI. kötet 97. o.

[5]Dnevnyik P. A. Valujeva v 2-4 tomah Izd. AN Sz Sz Sz R M. 1962. II. Sándor cár jellemével kapcsolatos részei. P. A. Zajoncskovszkij: Pravityelsztvennij apparat szamogyerzsavnoj Rosszii v XIX v. 180. o.

[6]G. Haideburov a későbbiek során is a liberális értelmiségi réteg képviselője. Találkozhatunk vele pl. azon az 1875-ben rendezett fogadáson, melynek díszvendége V. F. Kors, a Szankt Petyerburgszkije

Vedomosztyi kiadója volt, s amely komoly gondot okozott a III. ügyosztály tisztviselőinek. Ezen a fogadáson részt vett 40 vendég között olyan személyiségekre is rábukkanunk, mint pl. V. I. Lihacsov, aki annak a világi bíróságnak volt a felügyelője, mely az 1860-as zavargásokban résztvevő diákokat felmentette. Centralnij Goszudarsztvennij Archiv Oktyábrszkoj Revoljucii (a továbbiakban CGAOR SzSzSzR) f. N°. 109. op. N°30 jegy. hrany. N° 2157. 2. o.

[7]A kérdésről ld. Niederhauser Emil: Közoktatás és modernizálás Kelet-Európában. Szigetvári konferenciák, Pécs, 1984. 36–50.

[8]*Niederhauser* id. munkája, 43.

[9]Az Obscseje Gyelo genfi 1877-es számában ezt olvashatjuk: „17 évvel ezelőtt N. G. Csernyisevszkij fellépett azoknak a hallgatóknak a védelmében, akik elégedetlenek voltak az egyetemeket korlátozó szabályokkal." Obzor nelegalnoj pecsatyi za 1860–1880. CGAOR SzSzSzR f. No. 109. po. N°. I. j. h. N°. 2226. 50. o.

[10]D. A. Tolsztoj gróf a liberális értelmiség körében sem ekkor, sem később nem örvendett nagy népszerűségnek. A III. ügyosztály anyagában van egy jellemző feljegyzés ezzel kapcsolatban. T. K. Gradovszkijt, az igazságügyi minisztérium egyik tisztviselőjét azért helyezik megfigyelés alá, mert a Golosz c. lapban D. A. Tolsztoj gróf tízéves jubileuma alkalmából egy nem különösebben hízelgő megállapításokat és tényeket tartalmazó újságcikket tett közzé. CGAOR SzSzSzR f. No. 109. N°. I op. N° I j. h. 2128.

[11]Obzor nelegalnoj pecsatyi za 1860–1880. „Mezsdunarodnaja bibliotyeka" (1874–1881) izd. Kaszprovicsa v Leipzige CGAOR SzSzSzR f. N°. 109 op. N° I. j. h. N°. 2226 52–55. o.

[12]Lorisz Melikov gróf és II. Sándor cár Oroszország helyzetéről 1880. szeptemberében. Biloje 1917 N°. 4. 33–34.o.

[13]Uo. 34. o.

[14]Uo.

[15]Uo.

[16]Uo.

[17]Uo.

[18]M. N. Katkov levelei II. Sándorhoz és III. Sándorhoz. Biloje 1917. N°. 4. 5. o.

[19]CGAOR SzSzSzR f. N°. 109 op. N°. 30 j. h. N° 2157 2. o.

[20]M. N. Katkov levelei... 1886. 6–7. o.

[21]Uo. 1879. 8. o.

[22]Uo. 1879. 10. o.

[23]Uo. 1879. 10–11.

[24]Uo. 1881. 2. o.

[25]Uo. 1881. 12. o.

Kabdebó Tamás

A MAGYAR–ÍR PÁRHUZAM ÉS ARTHUR GRIFFITH MAGYAR TÖRTÉNELMI FORRÁSAI

Az egyik legkorábbi forrásunk egy krónikarészlet,[1] amely magyar ember írországbeli látogatásáról tesz említést. Zsigmond császár uralkodása idején egy Tar Lőrinc nevű magyar pap megjárta Szt. Patrik purgatóriumát Lough Derg-ben. Utazásáról egy némiképp Szt. Brendán hajóútjára emlékeztető latin nyelvű írásban számol be, a középkori tudósításokhoz hasonlóan nem tévén különbséget képzelet és valóság, legenda és útleírás, vallásos élmény és politikum között. Tar Lőrinccel a szívbéli aggodalom íratta e pokoli riportot, ahová Szt. Patrik purgatóriumán át jutott, és ahol látta a császárt tűzön pörkölődni, hogy ilymódon buzdítsa megjobbulásra az elveszés állapotában leledző uralkodót. Ez a latin nyelvű „útibeszámoló" ismert volt Tinódi Sebestyén, a népszerű 16. sz.-i katonaköltő, a Tar látomását feleleventő *Zsigmond király és császárunk krónikája.*[2] (1552) szerzője előtt.

Walter Lynch, Clonfert püspöke, aki Cromwell csapatai elől 1655 után néhány évre Győr városában talált menedéket, hálából egy Szűz Mária képet ajándékozott a helybéli székesegyháznak. Ezt az 1697. évi Szt. Patrik-napi csoda után a Könnyhullató Madonnaként tisztelték századokon át, és megmutatták az 1985-ben Magyarországra látogató Tomas O Fiaich kardinálisnak is, amint arról e sorok írójának utóbb beszámolt. Mindezt Pataky Kornél, Győr püspöke a jelen szerzőnek írt 1988. március 23-i levelében meg is erősítette.

A Mohács után területileg három részre szakadt országot vallásilag a katolikus és protestáns tömb osztotta meg.

A 17. századi magyar történész vallási hovatartozásától függően vagy együttérzéssel, vagy ellenszenvvel viseltetett Írország szorult helyzete iránt, amennyiben az ott zajló eseményekről egyáltalán említést tett. Ám ez a helyes ítéletalkotáshoz vajmi kevéssé szolgálhatott támpontul egy olyan világban, ahol a politikai szövetségkötések háttere éppoly zűrzavaros volt, mint az egyéni érdekszövetségeké.[3] Így fordulhatott elő, hogy a protestáns Cserei Mihály a 18. sz. elején a katolikus Habsburg királlyal rokonszenvezzen, aki azidőtájt történetesen Anglia szövetségese volt XIV. Lajos Franciaországával szemben. 1708-ban Cserei ezt írta: „Megindult vala már Dux de Vallis[4] a francia hajóival Hybernia felé, de megértvén, hogy az ánglusok már benn

vadnak, arcpirulva, mint azelőtt, visszamene, az angliai királyné pedig megüzené a franciáknak, soha többször olyan állhatatlan, hamis, csalárd emberrel tractába nem ereszkedik..."

Magyarország és Írország közös sorsának eszméje II. Rákóczi Ferenc fejedelemtől származik, aki hazája felszabadítása érdekében XIV. Lajossal kényszerült szövetségre lépni a Habsburgok ellen. Tanúja volt, hogy a magyarországi török uralom megszűnésével (1688) hogyan kebelezi be az osztrák birodalom a félig független Erdélyt, és hogy a „visszahódított" Magyarországon hogyan kezdi kiépíteni abszolút hatalmát. A Rákóczi vezette szabadságharc (1703–1711) nem annyira a reguláris hadseregek összecsapása, mint inkább gerillaháború volt. „Mióta Caesar a gallok ellen hadat viselt, nem hiszem, hogy ehhez hasonló háború előfordult volna." – írta Rákóczi.[5] Hadi sikereinek tetőpontján (1707) Rákóczi detronizálta a Habsburg-házat. Megelégedvén az uralkodói címmel, nem koronáztatta ugyan királlyá magát, de szemében a trónfosztás jelentősége a Stuart-restauráció írországi kísérletével volt egyenértékű.[6] Franciaországnak érdekében állt Anglia minden eszközzel való gyengítése; következésképp a magyar felkelés támogatása az Angliával szövetségben álló Habsburg uralkodó ellenében éppúgy, mint az angol elnyomás ellen küzdő írek harci kedvének ébrentartása. A francia diplomácia tehát felismerte és megpróbálta — ha nem is egy időben — kiaknázni a „helyzetek hasonlóságát".

Rákóczinak a magyar függetlenség visszaállítására tett kísérlete száműzetéssel, katonai vereséggel és egy, főleg Ausztria, illetve a magyar nemesség érdekeit szolgáló társadalmi-gazdasági kiegyezéssel végződött. De Magyarország életében a gyarmati korszak (1688–1703) a felkelés eredményeképpen egy félgyarmati korszaknak (1712–1847) adta át helyét.

O'Connell félelmetes híre a 19. sz. elején egész Európát bejárta, Magyarországot is beleértve. A nemzeti nyelv felélesztésével új irodalmi és politikai orgánumok jelentek meg, melyek aligha térhettek ki O'Connell tevékenységének ismertetése, illetve méltatása elől. Így pl. a *Regélő* 1835-ös évfolyamában beszámolót olvashatunk a parlamentben elért fényes sikereiről, az *Atheneum* 1837. március 26-i száma lelkesen üdvözli, mint nagy hazafit, a függetlenségéért küzdő Írország vezetőjét, és Kossuth *Pesti Hírlap*-jának 1843-ban megjelent számaiban is lépten-nyomon találkozhatunk nevével.[7]

Ugyanez év őszén A. J. Blackwell, a brit kormány magyarországi megbízottja (egy skót származású katolikus, 1798–1886) azt jelentette bécsi feletteseinek, hogy az esztergomi érsek az ír helyzet felől tudakozódott nála. Kopácsyt igen aggasztotta az éhínség, és érdekelte, hogy Blackwell személy szerint lát-e valamilyen megoldást. Blackwell azt válaszolta, hogy Írországban a népszaporulat jóval meghaladja a munkalehetőségek számát, így az írek az éhínségtől függetlenül is kivándorlásra kényszerülnek. O'Connellt amolyan ír Kossuthnak nevezte, aki maga is forradalmi intézkedéseket sürget.[8]

A fenti véleményt visszhangozza és támasztja alá 1844-ben Sir Robert Gordon, Anglia bécsi nagykövete, mikor bátyjának, Aberdeen grófjának, a brit külügyminiszternek ezt írja: „A Védegylet a tagjait felesketi és egyleti díjat fizettet velük, melyből Kossuth csinos összegű bevételhez jut, így biztosítván a működéshez szükséges anyagi feltételeket. E hazafiúi pózban tetszelgő magyarok nem is titkolják, hogy O'Connell

Unióellenes Egyesületének (Repeal Association) célkitűzéseit tekintik a maguk Védegylete számára követendő példának."[9]

Tény, hogy a negyvenes évek közepére a magyar olvasóközönség előtt nem volt ismeretlen az ír válsághelyzet. 1837-ben egymástól függetlenül két „nemzeti érzelmű"[10] vezető politikus is — Szemere Bertalan[11] és Pulszky Ferenc[12] — ellátogatott Írországba, és útinaplóikban beszámoltak az ott látottakról. Mindketten Clyde-ból hajóztak át, és hosszabb időt töltöttek Dublinban, de Pulszky Douglas érintésével érkezett, vagy felkeresett olyan nevezetességeket is, mint Glendalough, a Giants Causeway és Dunluce vára. Mindkettőjüket megrendítette a szegénység és éhínség, továbbá tapasztalták, mekkora hatása van Írországban a politikai agitációnak. Szemere, mint írja, szorongó szívvel lépett egy beteg ország földjére. Felkapaszkodott a Nelson oszlop tetejére a kilátás kedvéért, de kis híján leszédült a szeme elé táruló nyomor láttán. Mindezért Angliát tette felelőssé. Beszámolója végén pedig a következőkben jelölte meg a nyomor okát: politikai jogfosztottság, egyházi adók, a krumpli egyeduralma a haszonnövény-termesztésben, a népszaporulat, a bérleti viszonyok, a hazai telepítésű ipar és kereskedelem hiánya.

Az ugyanebből az időszakból való harmadik tanulmánynak, a *Szegénység Irlandban* (Pest, 1840) címűnek a szerzője Eötvös József báró, aki barátai, Pulszky és Szemere megfigyeléseiből kiindulva vizsgálta az írországi szegénység okait és következményeit.

Az 1848-as év vízválasztó Európa történelmében. A nagy birodalmakon forradalmi hullám söpört végig, mely egy sor kataklizma szerű változást előidéző forradalomban tetőzött: keleten Magyarországig hatolt, ahol a forradalom idővel szabadságharccá szélesedett, nyugaton pedig elérte Írországot, ahol — 1916-ot előlegezve — a *Fiatal Írországért*(Young Irelanders) [13] nevű mozgalom szervezett felkelést William Smith O'Brien-nek[14] és híveinek vezetésével. Michael Doheny,[15] John Mitchel[16] és William Smith O'Brien, az 1848-at követő megtorlás áldozatai a maguk számára levonták, és — folyóiratok hasábjain, levelezés és politikai agitáció útján — mások számára is nyilvánvalóvá tették a „magyar ügy" és saját küzdelmük közös tanulságait.[17]

Hármójuk életútjának némely — a jelen tanulmány témájába vágó — körülményét érdemes felidézni, mivel ezek politikai pályafutásuk szerves részévé váltak. Két nemzet sorsának hasonlósága jobban szembetűnik, ha saját bőrünkön érezzük a hasonlóan nyomasztó helyzetet. A 48-as felkelés bukása után Michael Doheny — a jó nevű ügyvéd — amerikai száműzetésbe kényszerült, ahol társalapítója lett a *Fenian Testvériség*[18] nevű mozgalomnak.

Az elítélt útvonala(The felon's track) című klasszikus művében áttekintvén az ír küzdelem legfőbb eseményeit 1843-tól 1848 végéig, Doheny ezekkel a szavakkal írja le a Kilkenny válságos napokat 1848 júliusában: „A jól bevált terepnél, amelyet egy tábornok értő szeme annak idején ütközet céljára kiválasztott, ma sincs alkalmasabb, amint ezt pl. a magyarországi események is bizonyították. Bem és Dembinski pontosan azokon az állásokon és csatamezőkön ütközött meg az ellenséggel, ahol négy-ötszáz évvel azelőtt Hunyadi János és Korvin Mátyás vívta harcát a törökök és a bosnyákok ellen. Hasonló nagy példával szolgált a mi történelmünk is..."[19]

Noha Doheny magyar földrajzi ismeretei kissé elnagyoltak, megállapítása két vonatkozásban is figyelmet érdemel, nevezetesen, hogy csak gondosan megválasztott hazai terepen lehet az ellenséget sikeresen visszaverni; valamint, hogy Doheny és rokonérzelmű honfitársai behatóan tanulmányozták a magyar eseményeket. Utólag könnyű lenne azt mondani, hogy *A Fiatal Írországért* hívei 1848 után már-már a magyar példa követésére szólítottak fel, amiről egyelőre szó se volt, hiszen egy vállalkozás próbája a siker. Márpedig Magyarországot 1849-ben — jó tíz évre — újra bilincsbe verték. Az ír kortársak ugyanakkor nem tévesztették szem elől, hogy 1. a magyar szabadságharc több mint egy év után az egyesített osztrák-orosz haderő túlsúlya miatt bukott el; 2. akárcsak ők, *A Fiatal Írországért* mozgalom tagjai, 48-as menekültek, *Fenian*-hívek és más elítélt hazafiak szétszóródtak a világban, a magyarok is emigrálni kényszerültek az 1848-at követő megtorlás elől; továbbá ahogy az írek, úgy a magyarok sem mondtak le hazájuk függetlenségéről. John Mitchel szavaival: „Az osztrák hatóságok tiszteket akasztanak és lőnek főbe... Kossuth, az áldott emlékű kormányzó és Bem tábornok, a nagy öreg — Törökországba száműzöttek. Mások — magyarok és lengyelek — az Egyesült Államokban keresnek menedéket. Igazság és jog mindenütt vérbe fojtva."[20]

Mitchelt 1848 májusában tartóztatták le, később bíróság elé állították, és 14 évre kitoloncolták az országból. Az idézett sorok 1850-ben a Jóreménység fokán íródtak a Kossuthtal[21] való érthetően mély együttérzés hangnemében, aki akkor épp a törökországi Kiutahiában élt száműzetésben. 1851 nyarán Kossuth visszanyerte szabadságát, és — Anglián át — Amerikába távozott, hogy pénzt gyűjtsön a magyar ügy, közelebbről egy Magyarország fegyveres felszabadítására irányuló akció érdekében. Mitchel *Börtönnapló*-jának (Jail Journal) tanúsága szerint (lásd 148., 205., 279–80., 288–992., 355–56., 441–42., 454–58. oldalak) érdeklődéssel követte sorsának alakulását.

A Fiatal Írországért egy másik résztvevője, aki szabadlábon volt az idő tájt, felkereste Kossuthot New-Yorkban 1852 kora tavaszán. Thomas Devin Reilly[22] 1852. április 24-i levelében részletesen beszámol Mitchelnek a Kossuthtal való találkozásáról, amelyből jócskán idéz könyvében. Némi élcelődés után és a fennálló véleménykülönbségek ellenére (Reilly ugyanis nem helyeselte, hogy Kossuth fűhöz-fához — nevezetesen az angol liberálisokhoz — fordult segítségül),[23] ezt írta Mitchelnek: „Én mindenesetre az ír republikánusok legteljesebb rokonszenvéről és együttérzéséről kívántam őt biztosítani." Amihez Mitchel a következőt fűzte: „Szinte látom őket a vita hevében... Hát még együtt micsoda triót alkottunk volna."[24] Majd a Micheltől hallottakon elmélázva az is eszébe ötlött, hogy Kossuth, akit ő előzőleg tréfásan afféle „kalmüknek" vagy „tatárnak" képzelt magában, végülis egy O'Connel-szerű jelenség.[25]

Mialatt Kossuth és száműzött honfitársai azon igyekeztek, hogy Európát megnyerjék a magyar függetlenség ügyének — direktorátust alakítva (Kossuth, Teleki, Klapka részvételével), amely titkos diplomáciai egyezményt kötött III. Napóleonnal és Cavour herceggel, hogy azok intervenciós csapatokat küldenek Magyarország felszabadítására — addig az otthon maradt politikusok „passzív ellenállással" igyekeztek meghiúsítani az osztrák hatóságok adminisztratív intézkedéseinek végrehajtását. Ez utóbbi az adófizetések, az állami hivatalok betöltésének, a birodalmi parlament-

ben való részvételnek a megtagadását jelentette. Mindeme nehézségeket megtetézte a Birodalom szempontjából vesztes francia háború 1859-ben. Ez a háttere az 1849 óta első, az 1861-es országgyűlésnek, mellyel végre párbeszéd kezdődött a magyar parlament és a király között.

Ez idő tájt határozta el William Smith O'Brien, *A Fiatal Írországért* száműzött vezetője, hogy Magyarországra látogat.[26] O'Brient 1848. augusztus 15-én tartóztatták le, és mint hazaárulót, kötél általi halálra, felkoncolásra és felnégyelésre ítélték. 1849 elején azonban Viktória királynő a halálos ítéletet életfogytiglani kitoloncolásra változtatta, és még az év nyarán O'Brient Tasmániába szállították. John Mitchelnek sikerült megszöknie, O'Brient azonban egészen 1854-ig ott tartották, mikor is kegyelmet kapott. Ugyanabban az évben visszatért Európába, és 2 éves brüsszeli tartózkodás után 1856-ban hazatelepült Írországba. 1859-ben amerikai körutazást tett. 1861-ben pedig ellátogatott Németországba, Ausztriába és — Magyarországon át — Lengyelországba. Mivel hazatérését valószínűleg azzal a feltétellel engedélyezték, hogy többet nem ártja magát a politikába, O'Brien sohasem próbálkozott útinaplóinak kiadatásával,[27] amelyből kitűnt volna, hogy elkötelezettsége az ír függetlenség ügye mellett mit sem változott. A magyarországi látogatását megörökítő feljegyzések 3 hét eseményeiről számolnak be augusztus 14-ével kezdődően, mikor gőzhajón Pestre érkezett — szeptember 18-ig, amikor az észak-magyarországi Hotkóczot odahagyva kocsijával átkelt a lengyel határon.[28]

O'Brien előzőleg Bécsben állt meg, ahol feltűnt neki, hogy az éppen ülésező birodalmi parlamentből hiányoztak a magyarok, azaz távolmaradt a képviselők kétötöd része. Ekkor úgy döntött, hogy az ugyancsak ülésező diéta kedvéért Pestre utazik, hogy megismerje a magyarok álláspontját és „harcmodorát".

Az országgyűlés karzatáról, kitűnő tolmácsok társaságában hallgatta meg Deák záróbeszédét, mely igen nagy hatást tett rá. Deák *nem engedünk a negyvennyolcból* záróbeszédét és álláspontját a világsajtó is ismertette, és O'Brien paragrafusokat másolt le ebből naplójába.[29] *„Életem egyik legszebb napja volt"*, summázott O'Brien naplójában. Személyes tapasztalat és eszmecsere útján bőven volt alkalma tájékozódni a magyar helyzetről. A parlamenti ülésszakot megelőző nyolc nap folyamán O'Brien a magyar földbirtokosokkal eszmét cserélt a „passzív ellenállás" taktikájáról, az osztrák kormány ellenintézkedéseiről, a király által 1848-ban szentesített törvények visszavonásáról, a független magyar kormány felállításáról, a magyar országgyűlés jogköréről. Közvetlenül a határozati parlament eloszlása után O'Brien vidékre utazott. A látottak alapán arra a következtetésre jutott, amit majd 43 év múltán Griffith fogalmaz meg újra, hogy *a nemzeti országgyűlés kikövetelése az az út, melyen Írországnak haladnia kell, hogy függetlenségét kivívja.*[30]

A következő 6 év során az 1861 és 1867 közötti időszakban Ausztria és Magyarország között enyhült a — társadalmi, gazdasági és jogi — feszültség. A monarchia gazdasága nem nélkülözhette a magyarországi terményfelesleget. Magyarország fejlődő gazdaságának kapóra jött Ausztria likvidtőkéje. 1866-ban Poroszország a német hegemóniára pályázva hadat üzent Ausztriának, és Königgrätznél — akárcsak a franciák az 1859-es solferinói ütközetben — tönkreverte. A magyar alkotmányos ellenállás mellett ez a vereség képezte a Kiegyezés alapját, amelyet 1867-ben kötött

a császár képviseletében von Beust báró, az osztrák kancellár és a magyar küldöttség vezetője, az egykori száműzött, a leendő miniszterelnök, Andrássy Gyula gróf.

Kidolgozója, Deák Ferenc a háttérben maradt. A Kiegyezéssel új államforma jött létre Osztrák–Magyar Monarchia néven, melyen belül a mindenkori uralkodó osztrák császár és magyar király is volt egyszemélyben — innen a perszonálunió elnevezés — két külön funkciót töltvén be egyszerre. Külön törvényhozás, külön parlament, külön államigazgatás (a minisztériumok egy részét kivéve), következésképp külön királykoronázás, önálló, bár közös érdekeltségű gazdasági intézmények stb. Magyarország a gyarmati sorból egyenrangú társsá lépett elő.

A *Freeman's Journal* hűségesen tudósított mindezekről a fordulatokról. 1867. szeptember 25-én pl. a magyarországi vasútfejlesztést jóváhagyó határozatról adott hírt; 5 nappal később arról, hogy jegyzőkönyvet készülnek aláírni a kiegyező felek között létrejött pénzügyi megállapodásokról. Az október 6-i és november 1-i számokban rövid hír említi az újszülött Monarchia átöröklött adóterheinek megosztásáról folytatott vitát.

A november 1-i szám ugyanakkor a fenianizmussal — *A Fiatal Írországért* maradékának szívéhez oly igen közel álló témával — is foglalkozik. A lap májusban rendre beszámolt az elfogott *Fenian*-tagok ügyének tárgyalásáról (14., 27., 29. számok), leközölvén az elítélt Thomas Burke és Patrick Doran érdekében írt olvasói leveleket és a közvélemény együttérzésének számos egyéb megnyilatkozását. A rokonszenvtüntetők között volt egy John Francis O'Donnell nevű költő és újságíró,[31] aki a *Cui bono* c. versével foglalt állást abban a vitában, hogy használt-e, használ-e a „pártos honfivér" a független Írország ügyének. Íme a hosszú költemény néhány részlete O'Donnell gondolatmenetének érzékeltetésére:

Mi végre

Vert ügy – Klapka is lebukott / De nem a magyarok ügye!/ Bár országunkban könny folyott/ S vörösre a vér festette/ S a küzdőkkel megrázkódott/ Európa gondterhelt szügye..

De a szívós magyarok / Végül mégis győztenek. /Nyert a küldetéstudatuk/ És a császár hajtott fejet./A magyar szív dobogott /Fiainak nyert teret.

Kevesbet érdemel az ír?/Kisebb lenne a mi hírünk?/Hagyományunk tiltást is bír/Ellenálló kard: fegyverünk./A pallost, mely levág: a hír/felkapja. Rossz szót megvetünk.

Kimondom: szólj történelem./Értünk, ki kockára dobunk/Mindent; jó, vagy rossz legyen/Sorsunk. *Előre* a jelszavunk/mit nő csókba, szóba tegyen/S férfikézben puska legyen

Holttestünk a csatamezőn/Lobogónk a porba sújtva/Csatasorunk szétverve lőn/Ellenünk nyert. Csillog kardja/Ott leszünk a csatamezőn!/A jó ügyet Isten tartja.

A fentiekből nyilvánvaló, hogy a költő a magyarok alkotmányos győzelmén felbuzdulva további harcra serkenti honfitársait, hogy az eddigi kudarcokkal mit sem törődve, végül kivívják függetlenségüket; továbbá, hogy O'Donnell szerint a magyar siker elsősorban azoknak köszönhető, akik fegyverrel a kézben harcoltak érte, míg ugyanez az út az írek részére nem volt járható. Akár osztjuk nézőpontjukat, akár

nem, kétségtelen tény, hogy a magyaroknak a fegyverpárti Kossuthban és a passzív ellenálláshoz folyamodó Deákban testet öltött kétféle harcmodora a magyar nemzeti karakter két arcát villantotta fel, vagyis ugyanazon nép az adott történelmi helyzetnek megfelelően ellentétes reakciókra volt képes, ti. erőteljes támadásra, ill. egységes, békés ellenállásra.

Hogy fedezte fel — pontosabban: fedezte fel újra[32] — Arthur Griffith a függetlenségükért küzdő íreknek már nem egyszer felmutatott magyar példát? A *Magyarország feltámadása* (Ressurrection of Hungary) a *United Irishman*[33] hasábjain jelent meg először 1904-ben, majd később ugyanebben az évben könyv alakban is napvilágot látott, melyet változatlan második, és 1918-ban átdolgozott harmadik kiadás követett.

Az első kiadás kiváltotta bíráló, bátorító és tartózkodó közönségvisszhang egyaránt arra ösztönözte a szerzőt, hogy részletesen kidolgozza a magyar példa nyomán kínálkozó megoldást függetlenségért küzdő hazája számára. Ez indította Griffith-t, hogy az első, az „erőszakmentes" Sinn Feint[34] életre hívja, hogy kidolgozza gazdasági stratégiáját, hogy az ír politikai küzdelem élvonalában részt vegyen, hogy „ideológus" váljék belőle, amiért börtönbüntetést szenvedett (ő ugyanis nem fogott fegyvert az 1916-os felkelésben), és hogy közvetlenül mielőtt az ír tárgyaló küldöttség vezetőjévé választották, még mindig csiszoljon eredeti elképzelésén.

A *Magyarország feltámadása* egyes méltatói azzal igyekeznek mentegetni állítólagos tárgyi pontatlanságát, hogy a benne felállított párhuzam — Griffith szándékának megfelelően — jelképes.[35] Egy kortárs kritikusa szerint Griffith eljárása ugyanaz az ír és a magyar történelem esetében: „Néhány dolgot kiragadott, és felnagyította jelentőségüket..."[36]

Eredjünk most nyomába a *Magyarország feltámadása* forrásainak, és ellenőrizzük megállapításainak hitelességét, részben a Griffith által felhozott főbb események, részben pedig a magyar történelem általa megjelölt mozgásiránya hátterén. A történelem kínálta párhuzamok valódisága nem az időrendi, társadalmi, intézményrendszer-, ill. gazdaságbeli részletek egyezésén, hanem a helyzetek hasonlóságán áll vagy bukik. A párhuzamokat általában egy történelmi folyamat tevékeny részesei fedezik fel a maguk számára olyan cselekvő egyedek láttán, akik egy hasonló történelmi folyamat hasonlóan tevékeny alakítói. Ilyen értelemben egy párhuzam háttere nem is lehet csak hasonló: olyan rokon helyzetek kínálják, amelyek hasonló körülményekből — pl. kormányzási mód, függőség, birodalomszervezés, gyarmatosító politika, gyarmati státusz stb. — fakadnak. De a legdöntőbb talán a történelmi „kontexus" egysége: a nemzettudat kialakulása, megerősödése, vagy küzdelem ugyanazon vallás életbenmaradásáért, il. elsőbbségéért – ezek azok a tényezők, amelyek alapján két, földrajzilag távoleső ország párhuzamba állítható egymással. Minél szorosabb a kontextus egyezése, annál érvényesebb a párhuzam.

Hogyan fedezte fel e párhuzamot Griffith? Mint láttuk, számos elődje akadt mind magyar, mind ír oldalról, az úgymond elfogulatlan szemlélőkről nem is szólva, akik előszeretettel vetették egybe a két ország helyzetét, és hasonlították egymáshoz vezetőit. De egy párhuzam felállításához[37] a kontextus minél több ponton való egyezésének kimutatása szükséges,[38] és ez, mint bármely szellemi termék létrehozása, meghatározott céllal történik. Mármost Griffith néhány évig élt Dél-Afrikában, mi-

előtt 1898-ban hazatért Írországba.[39] A Transzválban töltött évek Parnell[40] bukását, majd a nemzeti frontvonal szétzilálását követően Griffith életében egy másfajta tevékenység, az önvizsgálat és a számvetés időszaka volt. Az önkormányzatpártiak mozgalma (Home Rule Movement) ugyanis felemás érzelmeket váltott ki belőle: mindvégig csodálta Parnell személyét, azonban a párt programját túl óvatosnak ítélte.

1897.ben egy „nagyszerű magyarral" hozta össze a sors Transzválban. A *United Irishman* 1900. április 28-i számában így számolt be megismerkedésük történetéről:[41] „Gyanútlanul kafir nyelvleckéket vett tőlem... és a zulu szakácsnak hamarosan el is dicsekedett tudományával, imígyen: «Én vagyok a világ legnagyobb szamara.» Az vigyorgott, és buzgón helyeselt. Felfedezvén, hogy rászedtem, a derék magyar hazafi — mert valóban az volt — megesküdött Kossuthra, Görgeire és Bemre, hogy végez velem. Végül egy szivarral megváltottam az életem és örök barátságot fogadtunk egymásnak." Nézzük, hogy e tréfás bevezető után hogyan alakultak Griffith magyar kapcsolatai. Justice Lennon *Griffith of Dublin* című kéziratához írt egyik jegyzetében konkrét bizonyítékról tesz említést, mely szerint Griffith 1901-ben ír és angol újságok garmadáját böngészte át Magyarországról szóló vezércikkek után kutatva, valamint hogy John Mitchel *Börtönnaplóját* is forgatta, elsősorban az 1848/49-es magyar szabadságharcra utaló részletek kedvéért. Transzválba távozása előtt Griffith a számos egyesület között a *Fiatal Írország Társaságának* (Young Ireland Society) is tagja volt, és hazatérése után William Rooneeyval közösen megalapította a *United Irishman* c. politikai hetilapot. A névválasztás már önmagában is felidézi az ír 1848-as mozgalom légkörét és célkitűzéseit, amelyek, mint láttuk, rokonságot mutatnak a mi szabadságharcunkéival és az utána következő időszakéival.

Abból, hogy sohasem említette O'Brient ebben a vonatkozásban, egészen bizonyos, hogy Griffith nem olvasta *Útinaplóját*, amely a magyaroknak az alkotmány kérdésében elfoglalt álláspontját példaként állította Írország elé. Az ellenben igen valószínű, hogy miközben visszamenőleg magyar tárgyú anyag után kutatott az újságokban, talált is két cikket a *Freeman's Journal*-ben, az 1860. május 26-it „W", az 1866. augusztus 4-it „Eta" aláírással. Az egyik, a jelen tanulmány szempontjából különösen érdekes *Írország és Magyarország: párhuzam* című[42] megállapítja, hogy a magyar alkotmányt 1849-ben ugyanúgy hatályon kívül helyezték, mint az írt az Act of Union életbelépésekor. *A magyar ügy tanulsága* címet viselő második szerint ahogy a Deák által képviselt követelések megegyeztek az 1782-es ír nemzeti követelésekkel, úgy most Írországon a sor, hogy Deák követeléseit magáénak vallja. Jó 16 évvel később a világsajtó hírül adta Deák halálát,[43] amelyből Griffith egyébként más forrásból is értesülhetett, lévén járatos a magyar államférfi életéről és személyéről szóló irodalomban. Nem tudjuk biztosan, olvasta-e az *Irish World (New York)* 1876. február 12-i számában közölt nekrológot, a számos megemlékezés egyikét, mely szerint az Irish Association részvéttáviratot küldött Budapestre, Deák példaadása előtt mint „az idegen elnyomás ellen küzdő hazafiság örök jelképe" előtt hajtva fejet.

Különböző hangsúllyal és eltérő részletességgel, ám Griffith valamennyi életrajzírója említi, hogy miután Dél-Afrikából hazatért, tanulmányozni kezdte a középeurópai politikát, és „csodálattal adózott a magyarok küzdelmének".[44] 1899-ben már cikket közölt „Nationalist" álnéven, amelyben egy „National Organization" felállítá-

sát fontolgatja Kossuthék reformkori Védegyletének mintájára. Fejtegetését azzal zárja,[45] hogy „valójában nem Deák, hanem Kossuth vívta ki — ha nem is a teljes, de legalább a részleges — magyar függetlenséget".

1900-ban egy újabb társaság alakult, a *Cumann na nGaedheal,* mely alig hallatott magáról az 1902-es Konvencióig, amikor a nagy port felvert corki határozat megszületett: aláírói a Westminsterben való ír részvétel elítélésére, ill. ezen keresztül nyílt Anglia-ellenes állásfoglalásra hívták fel az amerikai ír közösséget. Annál is inkább felfigyeltek rá, mert Griffith benyújtott módosítási javaslatában azzal a felhívással fordult az amerikaiakhoz, hogy egészen addig szüntessék be a támogatást, míg az ír párt nem tanúsít akkora elszántságot, mint a magyar parlament 1861-ben.[46] A határozat módosított szövegének felolvasása után Griffith beszédet mondott a magyarok példáját idézve, akik „csak mint egyik független nemzet a másikkal"[47] voltak hajlandók tárgyalásokat kezdeni Ausztriával. Kijelentette továbbá, hogy a magyarok határozottságát és az önképzés terén megmutatkozó buzgalmát minden ír állampolgár számára követendőnek tartja.

Három hétttel a Konvenció után a *United Irishman* vezércikket közölt Griffith tollából,[48] amelyben az 1849 utáni osztrák önkényt az Unióval kezdődő írországi angol uralomhoz hasonlította. Magyarország Kossuth és Deák vezetésével — részben — kivívta függetlenségét. Kossuth a teljes elszakadás híve volt, Deák a tagállamok közötti egyenjogúságé. 1861-ben Ausztria sikertelenül próbálkozott egyfajta általa elképzelt „önkormányzat" bevezetésével, és 1867-ben Magyarország elérte, hogy saját parlamentje, kormánya és királya legyen. Ez az az út, melyen Írországnak is haladnia kell. Éspedig a magyar példából okulva — erőszak nélkül. Mindazonáltal mégsem a *Cumann na nGaedheal*-ben, hanem az 1903-ban alapított Nemzeti Tanács soraiban — abban a testületben, amelynek nyilvánosan először körvonalazta egy fegyveres felkelés lehetőségét — talált Griffith igazán befolyásos támogatókra.[49]

A *Magyarország feltámadásá*nak megjelenése fontos eseménye volt az ír történelemnek, noha a manapság használatos „bombasiker" kifejezést azért nem meríti ki. Először a *United Irishman* közölte folytatásokban 1904. január 2-től július 2-ig,[50] nem mindennapi érdeklődéstől kísérve. Egy héttel később, július 9-én Griffith így írt: „A múlt héten nyomtattuk ki a Magyarország feltámadásáról szóló cikk befejező részét. Azóta levelek tucatjai sürgetik könyvformában való megjelentetését."

Griffith könyve ma bestsellerszámba menne. Valójában elméleti jellegű irányesszé az ír függetlenséghez vezető útról a magyar példa alapján. Mindössze 99 lap; függelék, mottók, előszó, valamint 27 rövid, de információban és meggyőző érvekben gazdag fejezet; emellett igen olvasmányos, az anekdoták és értékelő részek sem hiányoznak belőle. A legjobb *ír* politikai röpiratok között tartják számon,[51] jelen tanulmány szerzője szerint párját ritkítja a politikai irodalom műfajában.

A rövid előszó arról győzi meg az olvasót, hogy a fegyveres ellenállás elvetése nem beletörődés a zsarnokságba, hanem, mint a magyar példa mutatja, a robbanást késleltető feszültségfokozás mesterfogása. A fejezeteket részben Griffith saját kifejezéseivel summázzuk. (A római számok fejezetszámok, az arab számjegyek a jelen szerző jelzései.)

I. A magyart bátor, intelligens, jóravaló népnek, Magyarországot kimagasló szellemiségű, az ipari és kereskedelem terén eredményes országnak mutatja be.

(Akár helytállók ezek a megállapítások, akár nem, a Magyarországról szóló leírások korabeli külföldi szemtanúk tollából ezt a képet látszanak igazolni.) Mindezek ellenére — *1. összehasonlítás* — Magyarország 1849-ben épp olyan kilátástalan helyzetbe került, mint Írország 1798-ban. Ezután a magyar történelem lényeglátás tekintetében példaszerű[52] ismertetése következik „dióhéjban" – a honfoglalástól a függetlenség elvesztéséig.[53]

II. Az új korszak: Magyarország megszabadult a török uralomtól; hamarosan osztrák elnyomás alá került. *2. összehasonlítás* – A magyar nemesség elnémetesedett, ahogy az ír földbirtokosok elangolosodtak. *3. összehasonlítás* – Ausztria 1790-ben a francia forradalomtól való félelmében engedett, ahogy az angolok 1782-ben az önkéntesektől való félelmükben tették ugyanezt.

III. Magyarország, 1794: a fegyveres felkelést előkészítő Martinovics-féle összeesküvést meghiúsították.[54] *4. összehasonlítás* – (az elnyomók taktikája) Ausztria magyarokat küldött az olaszok nyakára, olaszokat uszított a magyarokra; dublini muskétásokat vezényeltek a búrok ellen.

IV. Széchenyi – a magyar nyelv nemzeti nyelvvé válása a 19. sz.-ban. Ebben a részben nincs múltat idéző párhuzam; helyette egy messzehangzó felhívás olvasható, melyet Griffith Széchenyinek tulajdonít: élesszétek fel a nemzet nyelvét, művelődjetek, teremtsetek önálló mezőgazdaságot és ipart.[55] Ez volt az a mag, amelyből a Sinn Fein kihajtott.

V. Kossuth és Deák, a fegyverpárti és az erőszakmentességben bízó szemlélet. *5. összehasonlítás* – Kossuth éppoly szívből jövően gyűlölte Ausztriát, mint John Mitchel[56] Angliát. *6. összehasonlítás* – Deák nem engedett a Pragmatica Sanctio-ból,[57] „ahogyan mi sem az 1782-es Egyezményből". (17. oldal) A fejezet további részében a két politikus képviselői pályafutásának kezdetét ismerteti. Griffith-nek mindössze egy pontatlan megállapítása van Kossuthtal kapcsolatban: „Legfőbb vágya egy független magyar köztársaság volt." Ez az 1830-as évek Kossuthjára sem lehetett jellemző, hiszen még a Habsburgok 1849. április 1-i trónfosztása után is kitartott eredeti elképzelése, a *magyar királyság* mellett. Csak 1850-ben, törökországi száműzetése idején „tért meg" a köztársaságpártiak táborába.

VI. A *Pesti Hírlap*[58] – Kossuth lapját úgy mutatja be, mint amelyiknek a reform iránti elkötelezettsége és a Magyar Ipari és Kereskedelmi Egyesülés tervezett felállítása érdekében kifejtett agitációja óriási közvéleményformáló erővel bírt. Griffith ezzel, noha nem vont párhuzamot, két dologra akar rámutatni: egyszer EGY POLITIKAI FOLYÓIRATRA, MELY EGY ORSZÁG KÖZVÉLEMÉNYÉT KÉPES MEGVÁLTOZTATNI (Pesti Hírlap – United Irishman), másodszor *egy országot tömörítő* EGYESÜLETRE, mely a MEGYEI TANÁCSOK együtteséből jött létre. (A magyar megyei tanácsok, akárcsak ír megfelelőik, helyi önkormányzati szervek.) Ebben a részben még két érdekesség található. Az 1848-as magyarországi forradalmat Kossuth forradalmának nevezi. Túlzott leegyszerűsítés, de nem állítható, hogy minden alapot nélkülöz.

Griffith Jókaira, mint legkedvesebb magyar regényírójára hivatkozik, kit főként a National Libraryban olvasott. *„A kőszívű ember fiai* 1848-cal foglalkozik, tehát számunkra nélkülözhetetlen."[59] Griffith maga is tisztában volt azzal, hogy könyve

sajátos módon kombinálja az eseményeket és nézőpontokat. Feltételezhetően Pulszkyék könyvét is ismerte.[60]

VII. A forradalom kitörése két leckével szolgál. Az egyik a magyar nemzetvédelem példája: az elnyomók akkor változtatnák meg az alkotmányt, amikor azt érdekük kívánja; Magyarország nem állt volna ellen fegyveresen, Kossuth nélkül.

VIII. A köztársaság. E fejezet bemutatja Deák korai békekudarcát, az ír származású Guyont,[61] aki a magyar szabadságharcért harcolt, és Kossuthot 1849 áprilisában. (Stiles,[62] Griffith egyik forrása, ugyancsak magyar köztársaságról beszélt.)

IX. Görgey árulása.[63] Griffith forrásai nem ítélik el egyértelműen Görgeyt a fegyverletételért. Griffith is vonakodva ítél. Klapka[64] saját maga szabta feltételeiért kiérdemli a hős nevet. Haynau rémuralma; *7. összehasonlítás* – Griffith-et Gerard Lakera[65] emlékezteti.

A X. fejezet *elrettentő példával* kezdődik: Ausztria ellentétet igyekszik szítani a magyar protestánsok és katolikusok között. Majd ismét egy összehasonlítás, a 8-as: „Batthyány Lajos gróf, a miniszterelnök... Wolfe Tonehoz[66] hasonlóan átvágta saját torkát." (34. lap) Az emigrációban magyar vezetők a török oldalán harcoltak; *9. összehasonlítás:* az ír Eugene O'Reilly, a Fiatal Írországért mozgalom tagja hasonlóképpen cselekedett.

XI. Deák a fővárosba költözik, hogy az Alkotmányért élhessen. Ír nyelven: Deák vissza akarta szerezni az Alkotmányt, mint ahogy Írországnak vissza kellene térni az Unió előtti állapotokhoz. „De Írhonnak nem volt Deákja" – mondta a 37. lapon Griffith. Deáknak Bach volt az ellenfele: — *10. összehasonlítás* — az osztrák Josephs Chamberlain;[67] de addig nem tárgyalt vele, amíg a magyar alkotmány fel volt függesztve. Passzív ellenállást sürgetett.

XII. Ferenc József látogatása Pesten. A fejezet a *11. összehasonlítás*sal kezdődik: egy osztrák helyőrség felügyel Magyarországra; ez az Ír Királyi Rendőrség, „a hivatalos rendfenntartó erő megfelelője. (39. oldal) És a helyzet érzékeltetésére hozzáteszi, hogy „az angol kormány ébrentartani, sőt szítani igyekszik a gyűlölködést és bizalmatlanságot az ír katolikusok és protestánsok között" — *12. összehasonlítás* — ahogy az osztrákok a fajgyűlöletet Magyarországon. A császár 1857-es látogatása teljes kudarc.

XIII. Bach bukása. Griffith beszámolója Kossuth száműzetésben kifejtett diplomáciai tevékenységéről, nevezetesen az Ausztria-ellenes francia-olasz kampányról (1859) mesterien összegzi mindazt, amit magától Kossuthtól tudunk az említett eseményekről.[68] A kemény vonalat képviselő Bachot ugyan menesztették, ám Deák minden közeledési kísérletet elutasított, kivárván az 1861-es országgyülést.

XIV. A magyarok megtagadják a birodalmi parlamentben való részvételt. A császár új kancellárja, von Schmerling — a magyarok kedélyének megnyugtatására — helyi országgyűlés összehívását javasolta, amely képviselőket delegálna Bécsbe. *13. összehasonlítás* – „Negyven évvel később egyes angol politikusok előásták Schmerling módszerét, és elkeresztelték önkormányzatnak." (48. oldal) *Tanulság* (Griffith aduja): Deák nem enged a 48-ból, és kijelenti a magyar országgyűlésen (a nagybetűs kiemelés Griffith-től): NEM ISMERHETJÜK EL A MONDOTT BIRODALMI PARLAMENT JOGÁT ARRA, HOGY MAGYARORSZÁG ÜGYEIBEN TÖRVÉNYKEZZEN. (50. oldal)

XV. Mire az osztrák császár kijön a béketűrésből. Beszámoló az uralkodó (miniszterei) és Deák (a diéta) között folyó párbeszédről.

XVI. Harc vérontás nélkül — ezt a harcot a sajtóban vívják. *Tanulság:* „Anglia szerencséjére Írország eddig nem élt a passzív ellenállás fegyverével." (Értsd: itt az idő, hogy megtegye.)

XVII. Az erőszak kudarca és a megbékélés. *Tanulság:* „A magyar képviselők továbbra is összejöttek, nem mint országgyűlés, hanem mint Magyar Mezőgazdasági Egyesülés, Magyar Ipartestület stb." (58. oldal) Deák leszögezi, hogy a magyar nemzet soha nem mond le alkotmányáról.[69]

XVIII. Az uralkodó 1865-ös látogatása – a császár és Deák megbeszélése.

XIX. Ausztria utolsó cselvetése. 1865-ben a császár, engedelmességre számítva, összehívja a magyar országgyűlést, azonban — újabb *tanulság* — a magyarok, szemben az írekkel, megtanulták, hogy ne bízzanak Ausztriában. (64. oldal) A magyar országgyűlés 1865-ben. Ha az ír képviselőkön múlt volna — most egy pozitív *tanulsággal* szolgáló negatív összehasonlítás következik — ...a császár mennybe megy... míg a magyarok mindössze annyit jegyeztek meg, hogy „Ferenc József egy csaló". (65. oldal) Más szóval, nem hagyták magukat lekenyerezni. És ehhez kapcsolódik a *15. összehasonlítás* – „Mr. Gladstone második, önkormányzatot ígérő törvényjavaslatához (1893) az említett osztrák javaslat adta az ötletet." Bismarck elégtétellel vette tudomásul, hogy Ausztria nem számíthat Magyarország segítségére, és 1866 júniusában hadat üzent ellene.

XX. Az osztrák-porosz háború. Ausztria vereséget szenvedett, a császár Deákhoz fordul tanácsért. „Kössön békét, és állítsa vissza Magyarország jogait." (Noha ez történelmi tény, Griffith, mint további *tanulság*ot ajánlja honfitársai figyelmébe.) *16. összehasonlítás* – „legalább olyan fontos volt a magyar követeléseknek útját állni 1866-ban, mint az ír követelések elutasítása az Amerikából veszteségként hazatérő Anglia részéről, mikor egyszerre 200 000 ír fegyveressel találta magát szemben." (68. oldal)

XXI. Beust grófot[70] — az új kancellár — azt tanácsolja a császárnak, hogy teljesítse a Deák-párt követeléseit.

XXII. Ausztria enged. A magyar alkotmány visszaállítása – a magyarok győzelmének leírása. És most jön a csattanó, a LEGFŐBB TANULSÁG: „A magyarok megtagadták a birodalmi parlamentben való részvételt... és lám, kivívták függetlenségüket... mikor értik már meg a mi «reálpolitikusaink», az ír függetlenség bajnokai, hogy ha a jelenlegi helyzet nem is kedvez a fegyveres harcnak, ezt a csatát lehetetlen a brit Alsóház porondján megvívni." (73. oldal)

XXIII. A Kiegyezés. Griffith pontosan ismerteti a megállapodás feltételeit, összegzése kifogástalan: Ausztria elismerte Magyarország függetlenségét, és jóváhagyta a magyar országgyűlés törvényhozó hatalmát; hozzájárult, hogy Magyarországnak önálló nemzeti hadserege, színei, nyelve és jogrendszere legyen; továbbá, hogy önálló minisztériumokat állíthasson, kivéve a „közös ügyeket" intéző külügyit és pénzügyit. Ferenc Józsefet királlyá koronázták, Deák a miniszterelnöki tisztet töltötte be.[71] Griffith-re mély benyomást tett ez utóbbi momentum: Deák, a politikus mértéktartását személyes tanulságként könyvelte el saját jövőjére nézve.

XXIV. Magyarország múltja és jelene. Griffith statisztikai adatokkal alátámasztott, kitűnő tanulmányban mutatta be Magyarország gazdasági fejlődését 1867 és 1903 között. Ami kifogásolható, hogy bizonyos dolgokat elhallgatván, rózsásabb képet sejtetett néhány statisztikus kortársánál. Egy virágzásnak indult 18 milliós Magyarország nemcsak Griffith, ill. azok képzeletében létezett, akiket forrásul használt; a 3 milliót meghaladó magyar agrárproletár nyomoráról viszont egyáltalán nem tett említést.[72] Ebben a vonatkozásban Írország — a Gladstone által kezdeményezett földreformmal a háta mögött — állta ez összehasonlítást. De erről egy külföldi — hacsak a magyarul folyó parlamenti vitákon nem — aligha szerezhetett tudomást. A források, amelyekre Griffith támaszkodott — Pattersont pl. kétszer is idézi ebben a részben — eltúlozták a reformkor és a kiegyezés utáni Magyarország kulturális téren elért eredményeit is, mondván, hogy míg 1820-ban se nemzeti színházunk és múzeumunk, se hazai egyetemünk, se tudományos akadémiánk, se fővárosunk nem volt, a magyar nyelv felélesztése nyomán egycsapásra létrejött mindez. Innen Griffith *összehasonlítás*ának ezúttal negatív előjelű *tanulság*a, hogy ha Írországban a nemzeti kultúra felvirágoztatásának feladatát nem előzné meg sok más sürgősebb tennivaló, rövid időn belül mindazzal rendelkezhetne, amire a magyarok — joggal — oly büszkék.[73] *17. összehasonlítás* — Az osztrákok éppen úgy lenézték a magyar „mischi"-ket, mint ahogy az angolok az ír „paddy"-ket. *18. összehasonlítás* — A magyarokat hagyományosan a „szutykos és lompos" jelzővel illették, ahogy a „mocskos" mindenkor kijárt az íreknek. *19. összehasonlítás* -Az osztrákok szemében a magyar faragatlan és ostoba népségnek számított, akárcsak az írek az angolok szemében.

XXV. Magyarország és Írország. A *20. összehasonlítás*hoz Griffith-nek az általa forrásul használt angol Charles Boner[74] 1865-ből való brilliáns elemzése szolgáltatta az anyagot: „Egy magyar folyton az őt ért igazságtalanságokon rágódik... és nem mulasztja el eme sérelmekre mások figyelmét is felhívni. Nemkülönben az írek." (82. oldal) Boner számos hasonlóságot fedezett fel a magyarok és az írek jellemében; elmarasztalta a magyaroknak saját nyelvük használatára, a független parlament létrehozására irányuló törekvéseit, valamint felfigyelt rá, hogy a „Magyarország a magyaroké" ugyanolyan nemzetet mozgósító jelszó, mint az „Írország az íreké". (85. oldal) Amíg Magyarország olyan reálpolitikust termett, mint Deák — panaszolja Griffith — Írországot egy Isaac Butt[75] a tönk szélére juttatta. A fejezet hátralévő része lényegében azt a folyamatot kíséri végig, melynek során az utóbb brit uralom alá került Írország jogfosztottá vált. Griffith a következő állomásokat jelöli meg: a/ A 18. sz. végét megelőzően az ír országgyűlések vajmi kevés valóságos hatalommal rendelkeztek, de Swift géniusza egész Írországot egyesítette Angliával szemben. b/ Az amerikai függetlenségi háború a játszmát Írország kezébe adta, az ír önkéntesek a külföldi áruk behozatalát korlátozták, a vallási ellentéteket félretették és 300 ír protestáns Dungannon templomában megfogadta, hogy „törvényhozás útján fogja ártalmatlanná tenni ezt a királyságot". (88. oldal) A megfelelő ellenintézkedés nem sokáig váratott magára: az angolok törvény által feloszlatták az ír parlamentet (Renunciation Act.). c/ Tudtán kívül Grattant[76] használta eszközül az angol kormány az önkéntesek feloszlatásához. Mindazonáltal, noha hatályon kívül helyezték, „az ír parlament ma éppoly törvényes testület, mint 1783-ban volt." (89. oldal)

Az első 25 fejezet során Griffith a 20 egymásra következő *összehasonlítás*ból, egy sereg *tanulság*ból és a sarkított *példák*ból a megfelelések olyan rendszerét hozta létre, mely végül működő *párhuzam*má áll össze az olvasó tudatában. Ettől válik magától értetődővé minden további — ismétlődő vagy újólag tett — összehasonlítás, pl. „mi írek pontosan úgy ragaszkodunk az 1783-as jogálláshoz, mint Magyarország az 1848-ban kivívott alkotmányához". (89. oldal) d/ Mindazok az „alkotmánypárti" vezetők, akik Grattant követték „O'Conneltől Parnellig, abból indultak ki, hogy az Unió-törvény a nemzeti önállóságot veszélyezteti"- (90. oldal) Griffith szerint is egyértelműen alkotmányellenes. Példa: Beust bírálta Gladstone önkormányzattal foglalkozó törvényjavaslatát, mert az nem tartalmazta egy független ír parlament felállításának tervét. Rámutat *(tanulság),* hogy Ausztriát a magyarok következetesen kifejtett passzív ellenállása kényszerítette követeléseik teljesítésére. Beust azzal érvelt, hogy Írországnak nincs saját nyelve, következésképp nemzeti nyelvű irodalma se, mint a magyaroknak; továbbá *azáltal, hogy képviselőket küldött a brit parlamentbe, az önkormányzatról is lemondott,* mely körülmények függetlenségi törekvéseinek komolyságát erősen megkérdőjelezik. (91. oldal; a kiemelés Griffith-től) Griffith szembeszáll a fenti érveléssel: Írországnak igenis volt nemzeti nyelve és irodalma, és a brit parlamentben való ír részvételnek is voltak ellenzői a *United Irishman* és követői személyében. Meggyőződése, hogy az enyhülést célzó 5 határozat törvényerőre emelése az angol parlamentben (a katolikusok egyenjogúságát, az egyházi adó eltörlését, az állam-egyház feloszlatását, a protestáns egyházi birtokok felszámolását és a helyi kormányzat felállítását kimondó törvényeket érti) a magyarországi politika öntudatlan alkalmazásának eredménye. (91. oldal, Griffith válogatása) *Összehasonlítás – tanulság:* Az 1782-es alkotmányból, ill. az azt hatálytalanító brit törvényből kell kiindulnunk, miképpen Deák is tartotta magát az 1848-ban elfogadott alkotmányhoz." (92. oldal) e/ A „magyar stratégia" alkalmazásához kezdő lépésként a Háromszázak Tanácsát kell újra felállítani. (90. oldal) f/ Akárcsak az előző részben, Griffith itt is a korábban felsorakoztatott példákra és tanulságokra építve fejti ki az új „magyar stratégia" egyes lépéseit: „Írország öthatoda képviseltetné magát a Tanácsban... ahogy Magyarország öthatoda képviseltette magát a Mezőgazdasági Egyesületben." (73. oldal) g/ Példa: Magyarországon a megyei tanácsok bizonyultak a legerősebb fegyvernek Kossuth... és Deák kezében... Írországban a megyei tanácsok bizonyos tekintetben még nagyobb hatalommal bírnak... (94. oldal) Az angol parlamentben való ír részvétel évi 25 000 fontba kerül az országnak, amit a parlamenti párt helyett a kereskedelemre kellene költeni. h/ Az ír kézműipar támogatása érdekében — *példa* — a magyar Védegylethez[77] hasonló testület létrehozására van szükség. i/ Helyi döntőbíróságokat kell felállítani. j/ A párhuzam és a stratégia összegzése: a magyar út — mutatis mutandis — az írek számára is járható; *„amit a magyarok tettek Magyarországért, az írek is megtehetik Írországért."* (96. oldal; kiemelés jelen cikk szerzőjétől)

Griffith okfejtését függelék követi: kommentár Jókai Mór munkásságához,[78] az ír parlamentet hatályon kívül helyező Renunciation Act hasonmása, valamint az összehasonlító statisztikai táblázatok arról, hogy 1871 és 1904 között Írországban az egyre növekvő adóterhek és a nagyarányú elszegényedés következtében milyen mértékű volt a népesség és a megművelt földterület csökkenése.

Összegezve: Griffith — a magyar ügy szószólójaként, hazai történészekre és népünkkel rokonszenvező külföldi megfigyelőkre támaszkodva forrásul — hiteles képet alakított ki egy közép-kelet-európai országról, túlzott derűlátása ellenére is;[79] ti. a rendelkezésre álló adatok legkedvezőbb megvilágításába helyezésével olyan pozitíven láttatta a magyarokat, ahogyan ők történelmük tükrébe pillantva sohasem láthatták magukat. Ezen túlmenően pedig Justice Lennon méltatásával értünk egyet: „Az ír politikai röpiratok történetében aligha létezik az övénél nagyobb hatású mű."[80] Kétségtelen, hogy politikai célokra használta fel a történelmet. De politikatörténetet írni már eleve annyi, mint egy bizonyos kortársi szempontot érvényesíteni azoknak az eseményeknek és nézeteknek a kiválasztásában, amelyek az adott történelmi korszakot hivatottak felidézni. Griffith összegzései ugyanazokra a kritikus pontokra koncentrálnak, amelyekkel történész kortársai is az első helyen számoltak. Ezek a magyar történelem szempontjából létfontosságú tényezők az ír eseményeknek is meghatározói. Meg kell jegyeznünk, hogy a *Feltámadás* egymást követő kiadásait a British Museum könyvtára a „Magyar történelem – Függelék" címszó alatt katalogizálta, ami egyúttal a mű történelmi hitelességének elismerése.

Griffith életrajzírói (O Luing, Lennon) a *Feltámadás* fogadtatásáról szólva kiemelik az egyik legkorábbi, a műben foglaltak továbbgondolását sürgető választ, Tom Kettle-ét, aki nyilvánosan felteszi a kérdést; „Járható-e számunkra a magyar út?"[81] Ugyanezt feszegeti — mint levelezésükből kiderül — Alice Milligan és Terence McSwiney is.[82] A magyar stratégia adaptálásából született új Sinn Fein-nek McSwiney véleménye szerint Wolfe Tone politikai hitvallását, ill. annak alapeszméjét kell magáévá tennie, azét a Wolfe Tone-ét, aki „Nagy-Britannia és Írország kapcsolatában az utóbbi nyomorúságának forrását látta, és ezért minden erővel e viszony felszámolásáért küzdött."[83] McSwiney úgy vélte, hogy Griffith-nek a United Irishman hasábjai kínálta nyilvánosságot az elszakadás érdekében kell kamatoztatnia. Ennek megfelelően 1905 márciusa és júliusa között[84] Griffith publikált is egy cikksorozatot „az irányelv átültethető voltáról – függelék a *Magyarország feltámadásához*."[85] Griffith sorra veszi az 1782-es alkotmány törvényességét, a Háromszázak Tanácsát (ezeknek az irányelveknek a napi politikába való átültetése várt megvalósításra), az amerikai pénzügyi támogatás kérdését, a felállítandó Tanács anyagi bázisának és egy jól működő nemzeti államigazgatási rendszernek a megteremtését. Griffith külön kitért rá, hogyan bénult meg a közigazgatás az együttműködést megtagadó magyar államhivatalnokok miatt a passzív ellenállás időszakában. Részletesen foglalkozott a nemzeti döntőbíróságok, az ipari vállalkozás és a likvidtőke kérdésével. Szerinte a megyei tanácsok támogatásával megalakult és sikeresen működő Magyar Nemzeti Bank is Kossuthot igazolta. Ami a külpolitikát illeti, az ír csapatokat sürgősen ki kell vonni Dél-Afrikából, és egyáltalán, *erőszak nélkül, passzív ellenállás útján* az egész jelenlegi gépezet megakasztható.[86] (Kiemelés jelen cikk szerzőjétől.)

Az év végére Griffith barátai (akiket D. P. Moran[87] a *Leader*től gúnyosan a „naiv magyar vonal" gyűjtőnévvel illetett) az újólag alapított *Sinn Fein*ben követendőnek fogadták el a magyar politikát. A Sinn Feinről szóló legelső röpirat bevezetőjében Griffith ezt írta: „Kifejtettem abbeli meggyőződésemet, hogy a magyarok által követett politika Ausztriával szemben (1849-1867) egyszerre volt a nemzeti ön-

tudat és a bölcsesség kifejezője, és egyúttal igen alkalmas arra, hogy Írország a magáévá tegye."[88]

Griffith természetesen nem doktriner módon kezelte ezt a politikát. Még ugyanabban az évben megszűnt a United Irishman; helyét a Sinn Fein című hetilap foglalta el. Lapjain Griffith Friedrich Listnek,[89] a protekcionizmus apostolának életművét, valamint List elképzelésének sikeres németországi alkalmazását ismertette. A német példa arra enged következtetni, hogy Griffith tisztán látta: Magyarország letért a szigorú értelemben vett protekcionizmus list-i útjáról, amelynek 1847-ben oly lelkes híve volt. Amikor a legnemesebb indíttatásból Írországnak ajánlotta ugyanezt, nem számolt azzal, hogy a nyersanyagban gazdag, nagy országok gazdaságát más törvényszerűségek irányítják, mint a kis országokét. Így az 1907 és 1915 között írt számtalan röpiratán végigvonuló okfejtése ezen a téren jóval erőtlenebb, mint politikai meglátásai.[90]

Griffith politikai röpiratai, amelyekben a gondolatmenet nem gazdasági indíttatású: Dublin Castle exhumed – Redmond, Devlin, Dillon (Dublin, 1916); Small nations (Dublin, 1917); az utóbb a három általa szerkesztett folyóiratban — The United Irishmanben, Sinn Feinben és a Nationalityben – megjelenő cikkekből állt össze. Az 1915-ben alapított Nationalityben új sorozat indult 1917-ben. Griffith szerint Írország Németországtól, Lengyelországtól, vagy a kis nemzetek egyikétől-másikától gazdasági téren legalább annyit tanulhatna, mint Magyarországtól.

De 1916 húsvétján olyasvalami történt, ami legalábbis megkérdőjelezte az „erőszakmentes", passzív ellenállás Griffith által propagált deáki útját. A húsvéti felkelés résztvevői ugyanazzal a szellemi örökséggel rendelkeztek, mint maga Griffith; párhuzamosan: Kossuth és Deák. Mi több, a felkelők mind Griffith írásain „nőttek fel", és tanultak politikai tevékenységéből, mégis azt az utat választották, amit ő elkerülni igyekezett. Griffith életrajzírói újra meg újra kiemelik, hogy noha Griffith csodálattal adózott Deáknak, elképzelhetetlennek tartotta az „ír Deák"[91] szerepét a maga számára, melyet szerinte Grattannek kellett volna betöltenie a maga idejében.

E tanulmány célját figyelembe véve be kell érnünk a „magyar politiká"-nak azzal az értelmezésével, melyet az *Írország szembesül önmagával* (Ireland looks into the mirror) című röpirat és a *Magyarország feltámadásá*nak bővített változata közvetít számunkra. A röpirat szerzője, egy bizonyos D.[92] ismételten az erőszakmentes út sikeres megvalósítására hivatkozik; teszi ezt akkor, amikor a Húsvéti Felkelés következményeként a nemzeti párt java része — Griffith-t is beleértve — börtönben ül. A röpirat 12 oldalon összegzi a *Feltámadás* érveit, és egy másik — az elméleti párhuzamokat politikai programpontokba foglaló — írás, a *Griffith Sinn Fein-politikája* (Griffith's Sinn Fein policy) című érveire hivatkozik megerősítésül. A röpirat első bekezdésében Griffith ismerteti mondanivalója vázát, és a brit birodalmon belül „Bengália függetlenségi törekvését és passzív ellenállásra építő politikáját" hozza fel példaként. A röpirat végén — tévesen –(27. oldal) a Kossuth által 1842-ben létrehozott Magyar Nemzeti Bank sikeres működésére hivatkozik. A röpirat többi részében Magyarország példája nyomán nemzeti egyetem, hazai ipar és gazdaságpolitika, Nemzeti Tanács, protekcionizmus, kereskedelmi flotta, ír konzuli szolgálat, közjóléti intézmények, nemzeti államigazgatási szervek, bíróságok, sorozásellenes mozgalom, adóellenes sztrájk, nemzeti tőzsde és bankrendszer létrehozására, ill. kezdeménye-

zésére szólítja fel honfitársait. 1916-ban D.[93] azon az álláspontón volt, hogy a Sinn Fein-politika még kipróbálásra vár. Röpiratának végén a magyar és ír történelem eseményeit párhuzamba állító táblázat után írta: „1916. Ír Köztársaság Kikiáltása. Felkelés leverése. Redmond[94]D és a „Párt" elfogadja az elszakadásra tett javaslatokat. Elszakadás meghiúsulása az ír viszály miatt 1917?" Számos forrásból tudjuk, hogy a röpirat megjelenése idején Griffith a readingi fegyház foglyaként őrzőivel szemben gyakorolta a passzív ellenállást.

A Sinn Fein-féle állásponttal az 1917-ből való *Kis nemzetek* (Small nations)[95] című röpiratban találkozunk újra. Ebben Írország olyan kisnemzetek közé soroltatik, mint pl. Lengyelország, Magyarország, Görögország stb., és a végkövetkeztetésben ott van Griffith programjának újbóli kifejtése: a *Feltámadás* harmadik, 1818-as kiadása,[96] ugyanabban a megvilágításban. Más szóval Griffith az erőszakmentességben hívő Sinn Fein-tagok hallgatólagos támogatásával az ügy védelmében mégegyszer felmutatta a békés út lehetőségét — ezúttal európai viszonylatban, tehát szélesebb kitekintéssel –, mint amit többek között Írországnak is választania kell.

Az 1904-es és az 1918-as kiadás szövegének összehasonlítása 6% változást és 60%-os terjedelemnövekedést mutat. Az 1918-as szövegben a többlet főként az előszóban, a bevezetésben és a függelékben jelentkezik. Griffith érdeklődése nem szűnt meg Magyarország iránt, és olvasmányai révén — elsősorban Knatchbull Hugessen[97] és Arthur Delisle[98] könyveiből — továbbra is figyelemmel kísérte az ottani eseményeket. A kiegészítések nagy részének forrása egy Pitt és a Sinn Fein politikájáról szóló, 17 cikkből álló sorozat, amelyet 1911-től újra nyomtak, és az *Írország gazdasági elnyomása* (The economic oppression of Ireland) című önálló cikk. Valójában a Griffith által meghirdetett politika érettkorú megfogalmazásai. A változások közül a legfigyelemreméltóbb a republikanizmus kérdését érinti, mely többé nem létfontosságú Griffith szemében. Úgy tűnik, újabb olvasmányai és a történelem további eseményei (Ferenc József meghalt 1916-ban, a magyarok mégsem kiáltották ki a köztársaságot) meggyőzték arról, hogy még Kossuth sem volt köztársaságpárti,[99] míg száműzetésbe nem kényszerült, továbbá egyre inkább belátta, hogy az ír társadalom összetétele aligha engedné, hogy katolikusok és protestánsok egy ír köztársaságban egyesüljenek.[100]

A második lényeges változás, hogy némiképp enyhült Griffith Görgey iránt érzett neheztelése a fegyverletétel miatt. Ez minden bizonnyal az addig ismeretlen szempontok megismerésének tulajdonítható.[101]

A harmadik változás a magyar nyelv szerepének megítélésével kapcsolatos, melynek kizárólagossá válása arra az időre (1918) sértette azokat a milliókat, akiknek a szülei még más nyelven beszéltek. Ez a nemzeti nyelv jogainak visszaállításáért folyó küzdelem sikerét volt hivatva illusztrálni, melyet Griffith az ír nyelv felkarolása érdekében hozott példa kedvéért némiképp eltúlzott. Ami 1867 és 1914 között történt, az valójában a magyar nyelv hivatalos erőltetése volt az etnikai kisebbségek nyelveinek rovására. Ezzel az erőszakos eljárással Deák sem értett volna egyet, mert azt vallotta, hogy minden nemzetiségnek joga van ahhoz, hogy gyermekei anyanyelvi oktatásban részesüljenek.[102] A kiegészítések sorában az utolsó a magyarországi Sinn Fein-intézmények felsorolása.

Végezetül elmondhatjuk, hogy Arthur Griffith — hazai történészek ténymegállapításaira és külföldi szemlélők megfigyeléseire támaszkodva — világos és hitelt érdemlő dokumentumban tárta az ír nemzet elé a magyar történelmet. Tévedéseit feledteti meggyőző érvelése. Mint minden jó politikus, jelentős nemzeti erőkre támaszkodhatott, és ennél fogva 1904-ben új politikai helyzet megteremtője lett, amelyet még 1919-ben is érvényben lévőnek ismertek el: „Jelen politikai helyzetünk főként Arthur Griffith elméleti munkásságának köszönhető (részlet a május 31-i Mansion House-beli Sinn Fein-ülésen elhangzó egyik beszédből), és elismerésünket mindennél jobban kifejezi az, hogy ami tegnap az ő elgondolása volt csupán, ma egész Írország akarata."[103]

JEGYZETEK

[1]„Énekben hallottam, úgy volt, vagy nem volt, Tar Lőrinc hogy pokolba bément volt, Egy tüzes nyoszolyát ő látott volt Négy szeginél négy tüzes ember áll volt."*Tinódi Lantos Sebestyén:* Zsigmond király és császárnak krónikája, 1552. (Hét évszázad magyar versei. Budapest, Szépirodalmi, 1954, 274.); Szövérffy József szerint (St. Patrick's Purgatory and the Hungarians, in: The Hungaryan Quarterly, 1962, 3. kötet, 115–132.) egy bizonyos György nevű lovag volt az első magyar látogató Írországban 1353-ban.

[2]Luxemburgi Zsigmond, 1387:1437, magyar király. Léteznek más magyar utalások is a „Purgatórium"-ra: (Horváth János: A magyar irodalmi műveltség kezdetei, 1931, 199.) Horváth valószínűleg téved. A *Tractatus de Purgatorio sancti Patricii* egy H. of Saltrey nevű cisztercita szerzetes műve, melynek keletkezése 1179 és 1184 közé tehető. (*J. M. Picard és Y. de Pontofray:* Saint Patrick's Purgatory, Dublin, 1985)

[3]A katolikus megközelítés: *P. F. Aug. Maria Rosher:* Servitus Mariana Albpiciis Austriacis in Germaniae, Hungariae et Boemiae regne reparata (1677); és amivel polemizál, a protestáns szemlélet: *Cserei Mihály:* Erdély históriája (1661–1711; 1983)

[4]Dux de Vallis: a walesi herceg, azaz a trónkövetelő III. Jakab. Ibid. 408.

[5]II. Rákóczi Ferenc: Emlékiratok, 1979, 305.

[6]Universis orbis Christiani (a keresztény világhoz intézett pátens), 1707. Rákóczi szerint Magyarországot hasonló természetű viszony fűzi Ausztriához, mint Skóciát Angliához, holott Ausztria úgy kezeli Magyarországot, mint Anglia Írországot, tehát mint alárendeltjét, noha valójában sohasem hódította meg. *Ladislas Hengelmüller:* Hungary's fight for national existence. 1913, 111–200. , Griffith egyik forrása, melyet a *Resurrection* második kiadásának felfrissítésekor, a harmadik kiadás előkészítésekor felhasznált.

[7]*Kókay Gyula:* A magyar sajtó története. 1979, 458, 509, 675.

[8]Kopácsy József (1775–1847) Magyarország hercegprímása. *Kabdebó Tamás:* A. J. Blackwell, doktori disszertáció, 1983, 143–144. Az igazsághoz tartozik, hogy Blackwell a magyar ügy szószólója lett, ilymódon ellentétbe került külügyminisztériumbeli feletteseivel, akik elbocsátották.

[9]Gordon Aberdeennek, Bécs, 1844. november 19. Pablic Records office Foreign Office 7. 313. Ibid. 195.

[10]Az osztrák kormány taktikáját ellenző politikusok „Ellenzék"-nek nevezték magukat, noha 1847-ig nem létezett ellenzéki párt a parlamentben. Attól kezdődően 1848 márciusáig az osztrák kormány pártja „Konzervatív Párt", az ellenzék „Haladó Párt" néven volt ismert.

[11]*Szemere Bertalan:* Utazás külföldön, 1840, 185–197. Szemere 1849-ben miniszterelnök lett.

[12]*Pulszky:* Aus dem Tagebuch eines in Grossbritannien reisenden Ungarns, 1837, 125–138. Pulszky 1848-ban külügyminiszter-helyettes lett. Írországban tett megfigyeléseit tudomásom szerint Dr. C. Woods készül feldolgozni – másfajta szempontok szerint.

[13]Young Irlanders, a Giovanni d'Italia-hoz hasonló, elsősorban fiatalokat egyesítő nemzeti szervezet, melyet 1842-ben hozott létre Thomas Davis, C. G. Duffy és J. B. Dillon (D. I. H. = Dictionary of Irish History, 614–615.)

[14]William Smith O'Brien (1803–1864). A *Young Irelanders* mozgalom vezéralakja, akit 1849 júniusában egy sikertelen felkelés miatt az angolok elfogtak, és először halálra, majd kitoloncolásra ítéltek.

Hosszú tasmániai száműzetés után hazatérhetett Írországba, azonban eltiltották a politikától. Naplói mindmáig kiadatlanok.

[15]Michael Doheny (1805–1863). Politikus, ügyvéd, költő. (A Dictionary of Irish History since 1800. Dublin, Gill Macmillan, 1980. 133.)

[16]John Mitchel (1815–1875). Író, újságíró, politikus, ügyvéd. (D. I. H. 367–368.)

[17]Az ír nacionalizmus megszületése, vagy mondjuk inkább, újjászületése — hiszen a 18. sz.-i patriotizmus a nacionalizmus elődjének tekinthető, még ha a jelenség ma használatos elnevezése csak az 1790-es évek végén jött is létre — egybeesett az új típusú (=korszerű) angol nacionalizmus megjelenésével. Mi több, a csatornán-, ill. a tengerentúli földrészek irányában az angol nacionalizmus brit nacionalizmusként jelentkezett, amely megkülönböztetés a terjeszkedés egyre táguló terét sejteti. Az összecsapás épp ezért elkerülhetetlennek bizonyult, ráadásul a győztes jogainak érvényesítését a legyőzöttel szemben mindenki természetesnek tartotta. Lást *George Newman:* The rise of English nationalism...; 1987, 160–163.

[18]Fenian Broterhood. Eredetileg „Fenians". Írország felszabadítására irányuló republikánus szervezet, melyet 1858-ban John O'Mahony alapított New-Yorkban. (Ibid. 166–167.)

[19]Doheny 1849. szeptember 20-án fejezte be kéziratát nem sokkal az 1849. augusztus 13-i világosi fegyverletétel után, amikoris Görgey Artúr (1818–1916), a magyar hadsereg fővezére megadta magát az orosz túlerőnek. Huniad: Hunyadi János, Magyarország kormányzója (1407–1456); Corvinus: Korvin Mátyás, Hunyadi fia, magyar király (1443–1490); Josef Bem (1794–1850): lengyel forradalmár és magyar tábornok; Henryk Dembinski (1791–1864): lengyel felkelő, a magyar honvédhadseregnek két ízben is a fővezére. Idézetet lásd az eredeti kiadás új kiadásában: *Michael Doheny:*The Felon's track. Dublin, 1914, 296.

[20]*John Mitchel:* Jail journal. Dublin, 1913, 205. Megemlítjük, hogy kortársa, Thomas Davis ugyanilyen hangot ütött meg az 1840-es évek elején.„And Austria on Italy – the Roman eagle chained –/Bohemia, Serbia, Hungary, within her clutches gasp;/And Ireland struggles gallantly in England's loosening grasp." *Thomas Davis...* kiad. Arthur Griffith (Dublin, 1914), 73.

[21]Kossuth Lajos — „az 1848-ban javarészt az ő erőfeszítéseinek köszönhetően visszaállított — magyar kormány pénzügyminisztere. Amikor még ugyanabban az évben Ausztria galádul megtámadta Magyarországot, Kossuth vállalta magára a nemzeti védelem megszervezését. Amikor Ausztria az oroszokat hívta segítségül, Kossuth egy Magyarország és Ausztria elszakadását kimondó dekrétummal válaszolt. A szabadságharc leverése után Törökországba menekült, később Franciaországot és Angliát is felkereste..." (Ibid. 442.) A fenti jegyzet a kötet szerkesztőjétől, Arthur Griffith-től való! A Kossuth tevékenységét tárgyaló könyvtárnyi irodalomból néhány alapművet kiemelve: Lajos Kossuth: Memories of my exile. London, 1880; *Jánossy Dénes:* A Kossuth emigráció Angliában és Amerikában, Budapest, 1940–1948, 2. köt. Ezen túlmenően meg kell jegyeznünk, hogy K. F. Henningen – ír menekült és liberális képviselő Kossuth egyik legkészségesebb támasza volt Törökországban. Griffith a National Library-ben olvasta Kossuth emlékiratait.

[22]T. D. Reilly (1824–1854). Újságíró, a *Fiatal Írországért* szervezet tagja. (D. I. H. 562.)

[23]Engels ugyancsak bírálta Kossuth „rugalmasságát", hogy mint Szent Pál, „mindeneknek minden tudott lenni". (Marx-Engels Werke, Berlin, Dietz, 1960-vol. XXVII, 368–369.)

[24]*Mitchel:* op. cit. 290.

[25]Sydney Smith tiszteletes, a viktoriánus angol társasági élet egyik hangadója (akinek Írországot Magyarországhoz hasonlító megjegyzése lett Griffith művének, az Írország tanulságára írt *Magyarország feltámadásá*-nak mottója) úgy dícsérte O'Connellt, hogy szavai akár kárhoztatásnak is vehetők: „tagadhatatlan, hogy nagy dolgokat tett Írországért, és, érzésem szerint, egészében véve nem akart ő rosszat, bár «a pokol is — mint Dr. Johnson megjegyzi — jószándékkal van kikövezve»." *Sidney Smith:* A memoir of the Reverend Sidney Smith..., London, 1885, 1. köt., 390.

[26]*W. S. O'Brien:* D. N. B., 1. kiad. 332–337.

[27]A naplók jelenleg leszármazottja, Anthony O'Brien tulajdonát képezik, aki készséggel a rendelkezésemre bocsájtotta, hogy átolvashassam és lemásolhassam azt a két jegyzetfüzetet, amelyekben őse magyarországi tartózkodását örökítette meg. Hálával tartozom továbbá *Richard David*nak, a University of Tasmania professzorának, mert ő volt az, aki felhívta figyelmemet ennek az értékes kéziratos anyagnak a létezésére.

[28]Széchenyi Béla gróf, a nagy reformpolitikus Széchenyi István fia volt O'Brien kalauza itt-tartózkodása első részében.

[29]Deák beszédéről a külföld is tudomást szerzett, közölte többek között a Times, és a Freeman's Journal 1861. aug. 28-i száma is.

[30]William Smith O'Brien Útinaplója. 1861. aug. 14-től szept. 8-ig terjedő bejegyzések. O'Brient lírai beszámolóra ihlette a magyar táj szépsége, de megemlékezett a Magyarország-szerte tapasztalt vallási türelemről is. Sokféle emberrel került ismeretségbe, többek között a debreceni polgárokkal és a polgármesterrel, kocsisokkal, vándorkereskedőkkel, papokkal. Leírta, hogy a magyarok hazafiúi lelkesedéstől fűtve hogyan szavalták és énekelték a *Szózat*ot, amelynek a magyar eredetin kívül angol, német és francia fordítását is gondosan lemásolta naplójában. Augusztus utolsó napjaiban O'Brien találkozott Deákkal a Városligetben. Tolmács segítségével beszélgettek, mert noha O'Brien értett németül, a beszédre nem vállalkozott. Később fölfedezte, hogy a művelt magyarokkal közvetlenül is tud társalogni: latinul.

[31]John Francis O'Donnell (1837–1874). Balladaköltő, a Nation egyik szerkesztője. A *Cui bono* először O'Donnell posztumusz kötetében (Poems, London, 1891) látott napvilágot. Szinte egészen bizonyos, hogy 1867-ben keletkezett. Griffith újra kiadta az *Irish ballads* sorában, melyet számos álneve közül a *„Cuguan"* alatt jelentetett meg.

[32]Minden bizonnyal kortársai révén; *Warwick Gould:* „Hogyan szólalt fel Rényei Ferenc..." (Yeats Annual, 3. köt., 1985, 199–205.) című tanulmánya ismerteti Yeats *How Ferencz Renyi kept silent* c. versét, amelyet Griffith tett közzé a United Irishman 1903. dec. 24-i számában, kitekintve előtörténetére és utóéletére is. Griffith szerint az antológiákból kihagyott Yeats-vers magyar főhősét szerzője példaként állította az írek elé. A költemény élén az alábbi versszakot olvashatjuk:„We, too, have seen our bravest and our best, To prison go, and mossy ruin rest, Where homes once whitened vale and mountain crest, Therefore, O nation of the bleeding breast, Libations from the Hungary of the West!"(A benne leírt történetet Molnár Ferenc is ismerte.)

[33]United Irishman. Az ír történelem két ilyen, illetve azonos című kiadványt ismer. Az elsőt John Mitchel alapította, ez 1847–1848-ban működött. A másodikat az első emlékére Arthur Griffith alapította, ez 1899 és 1906 között működött. (Vö. D. I. H. 588.)

[34]Sinn Fein (Mi magunk). A Védegylet ötletéből kiindulva Griffith alapította meg ezt a szervezetet 1907-ben. 1907 és 1916 között a szervezet erőszakmentes volt. Azóta több hasadáson és változáson ment keresztül.

[35]Az Irish Times-ben a Thomas Hogan álnéven író Thomas Woods tollából jelent meg hasonló kritika, valamint Padraig Columtől, aki szerint Griffith párhuzama jelképes inkább, mint valóságos. Ugyanakkor Kuno Meyer, a neves filológus a következőket írta a An Claidheam Soluis 1904. dec. 3-i számában: „Úgyszintén tagadhatatlan, hogy a magyarok győzelemmel végződő küzdelme nemzetünk fennmaradásáért számos tanulsággal szolgál az ír függetlenségi harcosai számára. A United Irishman olvasói nemrégiben egy ragyogóan megírt, tanulságos cikksorozatból szerezhettek tudomást a közelmúlt magyar történelméről." (Sean O Luing közlése) Néhány akkori kritikusa, mint pl. Tom Kelly, Griffith és közvetlen támogatói – Edward Martyn, Alderman Walter C. Cole – pártjára állt.

[36]A legújabb bírálat szerzője Donald McCarthney: „The political use of history in the work of Arthur Griffith". In: Contemporary History, 8 n°. 1, 1973, 10.

[37]A kulturális antropológia is használja a parallelizmus fogalmát: „két különböző kultúra kialakulása és vívmányai közötti hasonlóság" (Oxford English Dictionary, Suppt., Oxford, 192, 3. köt. 262.) A nacionalizmusok összehasonlítására, párhuzamaira vonatkozóan lásd *John Breully:* Nationalism and the state, Manchester, 1982, 92. A szerző mind az ír, mind a magyar változatot „19. sz.-i nemzeti önállósulási törekvések" közé sorolja.

[38]A már említett párhuzamokon kívül lásd még *Isaac Butt*-ot, továbbá *W. E. Gladstone* bevezetőjében az ír önkormányzat létrehozására vonatkozó 1886-os törvényjavaslatához, valamint *Lord Acton*nal folytatott levelezését 1888-ban. In: Selection From the correspondence of the First Lord Acton (London, 1917, 190.)

[39]D. N. B., 1922–1930 pótkötet, 364–367.

[40]C. S. Parnell (1846–1891). Ír politikus, az Ír Nemzeti Liga, az ír párt vezére az angol parlamentben. (D. I. H. 459–464.)

[41]Az esetet mindketten megemlítik: *Padraig Colum:* Arthur Griffith (Dublin, 1959, 44.) és *M. J. Lennon:* Griffith of Dublin (National Library, gépirat dátum nélkül)

[42]Ezért és még jónéhány itt következő észrevételért Mr. Hubert Mahonynak tartozom hálával, aki jelenlegi foglalkozását megelőzően a Griffith-kutatás egyik megalapozója volt.

[43]Például az Annual Register (London, 1876, 190–192.); a Times (1876. jan. 28.)

[44]*Carlton Younger:* Arthur Griffith (Dublin, 1981. 22.)

[45]United Irishman, 1899. ápr. 29.

[46]*Lennon,* op. cit., 10; *F. L. S. Lyons:* John Dillon (London 1968, 224–227)

[47]United Irishman, 1902. nov. 1.

[48]Ibid. 1902. nov. 8.

[49]Vö. *Hubert Mahony:* Arthur Griffith and Cumann na nGaedheal Ms. (1968), fotokópiája a Griffith-archívumban (Russel Library, Maynooth College).

[50]*Padraig Colum:* Arthur Griffith (gépiratos változat, National Library Ms. 10, 236); a 160. oldalon a Resurrection megjelenésének és Leopold Bloom dublini odüsszeája különös időbeli egybeesésére figyelmeztet. Joyce Ulysses-ének modellje egy magyar származású ír zsidó volt.

[51]E könyvsikernek számos elemzője akadt eddig; a legalaposabb és legsarkítottabb Sean O Luing. Művét forrásként használtam, ezen túlmenően szempontjai nagy segítségemre voltak Griffith dolgozatának elemzésekor. *Sean O Luing:* Art O Griofa (Ath. Chiath, 1953). Ezúton szeretnék köszönetet mondani James Forannek az ír szövegek fordításáért.

[52]*Arminius Vambery:* Hungary (5. kiad. London, 1893); A University College, Dublin példánya, a századfordulóról való beszerzés. Tipikus beszámoló Magyarország kiegyezéskori történelméről.

[53]Vö. *A. J. Patterson:* The Magyars (London, 1896, 2. köt.) Griffith a National Library példányát használta, Call. no. 914. 39. P4.

[54]Vö. *L. Leger:* History of Ausztria-Hungary (London, 1889) National Library call no. 9436. L 1.

[55]Széchenyi István (1791–1860) szájából valóban elhangzott mindez, noha nem ilyen lakonikus megfogalmazásban. Valószínű, hogy Griffith ismerte *John Paget:* Hungary and Transylvania (2. kiad., London, 1850) című könyvét, de minden bizonnyal olvasta Széchenyi egyes műveit németül, pl. az Über dem Creditet (Wien, 1830).

[56]Noha Griffith csak egy évtizeddel később adta ki John Mitchel Jail Journal-jét (kiadta, előszóval és jegyzetekkel ellátta Arthur Griffith; Dublin, 1914), a századforduló körül írt cikkei Michel írásainak alapos ismeretéről tanúskodnak.

[57]Az 1723-ban kiadott *Pragmatica Sanctio* olyan megváltoztathatatlannak tekintett határozat volt, mely amellett, hogy lehetővé tette Mária Terézia, azaz a Habsburg-ház nőági — ill. férfiági — örökösödését a magyar trónon, feltételeket tartalmazott a magyar alkotmány biztosítására. *C. M. Knatchbull-Hugessen:* The Political evolution of the Hungarian Nation (London, 1908, 1. köt., 190–195.)

[58]A *Pesti Hírlap*ról Griffith sokkal hitelesebb leírást ad annál, ami legvalószínűbb forrásában, C. P. Headley The authentic life of Louis Kossuth (London, 1851, National Library call no J 92) című könyvében található. Minden bizonnyal olvasta az E. O. S. Hungary and its revolutions (London, 1854, 222–225.) *Pesti Hírlap* fejezetét.

[59]A United Irishman 1904. jul. 9-i számában — a teljesség igénye nélkül — közölte akkori olvasmányainak jegyzékét: „Deák élete M. E. Duffytól; Kossuth, Klapka, Görgey és Beust gróf emlékiratai... Mária Terézia és II. József élete; Baron de Worms: Beust gróf és a magyarországi kiegyezés; Felszólalások az 1861-es magyar országgyűlésen... Boner Erdélyről szóló műve, A magyarok Pattersontól... Jókai-regények, Stylestől A forradalmi megmozdulások a monarchiában... francia, olasz, angol államférfiak nyilatkozatai 1848 és 1867 között, Leger Monarchiája... Ausztria és Poroszország története... 1848 és 1867 között megjelent budapesti folyóiratok... a Times 1848–49, 1861–5–6–7-es évfolyamai... Émile Reclus National Libraryben fellelhető statisztikai munkái Ausztria-Magyarországról, valamint ez országok követségei által kibocsátott hivatalos statisztikák."

[60]A legnépszerűbbek: *Ferenc Pulszky:* Mein Leben und Zeit (Budapest, 1884); *Theresa Pulszky:* Memoirs of a Hungarian lady (London, 1850); *Ferenc and Theresa Pulszky:* Tales and traditions of Hungary (London, 1851, 2. köt.)

[61]Guyon Richard (1812–1856) angol-ír származású császári tiszt, a magyar szabadságharc honvédtábornoka.

[62]*W. H. Stiles:* Ausztria in 1848–1849 (New York, 1852, 2. köt.)

[63]Görgey = Arthur Gorgey: My life and acts in Hungary (London, 1852, National Library call no. 94391 G 1)

[64]*György Klapka:* Memoirs of the war of independence in Hungary (London, 1850, 2. köt.)

[65]Gerard Lake tábornok (1744–1808) „1797-ben altábornaggyá nevezték ki, a United Irishman terveinek ellenlábasa, résztvett a lakosság lefegyverzésében" (D. N. B. 31. köt., 411–414.). Haynau a magyarországi osztrák haderők bukását követően Magyarország teljhatalmú parancsnoka.

[66]Theobald Wolfe Tone (1763–1798) az 1798-as ír felkelés egyik vezéralakja. A francia intervenció elősegítésén működött, amelynek kudarca után egy angol rögtönítélő bíróság halálra ítélte. (D. N. B. vor. LVIII, 23–29.)

[67]Joseph Chamberlain (1836–1914) brit államférfi.

[68]*Lajos Kossuth:* Memoirs of my exile (London, 1880, National Library call no. 9439 K 4)

[69]Vö. Addresses of the Hungarian Diet (London, 1861). Lásd még a róla szóló beszámolót a Freeman's Journal 1861. aug. 28-i számában.

[70]Friedrich Ferdinand von Beust gróf (1809–1866) szász származású államférfi, 1866-tól osztrák külügyminiszter és osztrák részről nagy szerepe volt a *Kiegyezés* létrehozásában. Angol nyelven is kiadott emlékiratai Griffith egyik legjelentősebb forrása volt: Aus drei Viertel-Jahrhunderten (Stuttgart, 1887, 2. köt.); Memoirs of Count Friedrich Ferdinand Beust (London, 1887).

[71]A leírás egyezik Beust és Deák emlékiratának vonatkozó részeivel, de ismeretes, hogy Deák nem vállalt miniszteri megbízást. *Ferenc Deák:* A Hungarian statesman, a memoir (London, 1880, National Library call no. 4939 D 1).

[72]Mint láttuk, Griffith a történelmi, társadalmi és irodalmi vonatkozások miatt olvasta Jókai regényeit. Sajnos Mikszáth vagy Thúry regényei, Ady versei — mivel csak magyarul olvashatta volna őket — rejtve maradtak előtte. Ezekből pedig megtudhatta volna, hogy a polgáriasulást jelző valódi változások mellett hogyan őrződtek meg, maradtak érintetlenül a feudális kiváltságok. Magyarországon nem volt megfelelője sem az egyházi birtokjogot eltörlő, sem a földosztást kimondó gladstone-i rendelkezéseknek. Griffith-hez sem juthatott el a *Kiegyezés* horvát, cseh, román stb. kritikája, amelyből értesülhetett volna, hogyan osztotta el egymás közt a két legerősebb nemzetállam a gyengébbek feletti hatalmat. Az utóbbiak ügyének azután Seton Watson lett a szószólója, aki Scotus Viator álnéven ontotta magából a szlávbarát, magyarellenes cikkeket az 1900-as évek idején. Legnagyobb hatású könyve 1907-ben jelent meg Londonban The future of Austria-Hungary címen; kiadása a Resurrection 2. és 3. kiadása közé esett.

[73]*Klaniczay Tibor:* A magyar irodalom története (Budapest, 1982) és *Hóman:* op. cit. 5. kötet, csak kettő azon művek sorában, amelyek e kulturális intézmények kezdeményeivel foglalkoznak. Ismeretes, hogy 1820-ban már voltak magyar színházaink, noha nemzeti színházunk még nem; hogy Budapest volt az ország — ha nem is jog szerinti, de voltaképpeni — fővárosa; hogy az Akadémia nem hivatalos elődje már jó ideje létezett; hogy azt a gyűjteményes anyagot, amely végül is a nemzeti könyvtár és múzeum alapjául szolgált, 1802-ben ajándékozta tulajdonosa a magyar nemzetnek; hogy az ország nyelve túlnyomórészt a magyar volt, még akkor is, ha a pesti polgárság többsége németül, az arisztokrácia németül és franciául érintkezett egymással.

[74]*Charles Boner:* Transylvania: its products and people (London, 1865); Griffith a National Library példányát használta (call no. 914392 B 9)

[75]Isaac Butt (1813–1879) „az ír önkormányzat atyja" (D. I. H., 51)

[76]Henry Grattan (1746–1820) államférfi és szónok (D. I. H. 205–206)

[77]Védegylet – gazdasági értelemben messze nem volt olyan gyümölcsöző vállalkozás, mint amilyen jelentős politikai lépésnek számított (vö. *Hóman-Szekfű:* op. cit. 5. köt., 3. fejezet); Griffith a számára hozzáférhető Kossuth-irodalom alapján egyértelmű sikerként könyvelhette el.

[78]Jókai Mór (1825–1904) Griffith által felsorolt regényei közül a következők lelhetők még fel a National Library állományában: Forradalmi és csataképek (1855) call no. T894411; Szabadság a hó alatt (1897) call no. 894411 J2; Egy az Isten (1900) call no. 894411 J3

[79]A kortárs magyar történészek legderűlátóbbika sem; *Henrik Marczali:* Übersicht der Geschichte Ungarns (Budapest, 1918) sem festett olyan kedvező képet mint Griffith, habár hasonló műveket használt.

[80]*Lennon:* op. cit. 127.

[81]New Ireland Review, XXII. köt., 1905. február

[82]Mindketten az ír függetlenségi törekvések szélsőséges képviselői voltak.

[83]McSwiney levelei Milliganhez, 1905. márc. 25. és dec. 7., (National Library, Ms. 1649)

[84]A márciusi sorozat előtt Griffith részletet közölt a Pesti Hírlap 1843-as évfolyamából a United Irishman jan. 21-i számában, és ezt írta: „Meg vagyunk fosztva szabadságunktól. Ha Anglia nem nyújt jogi támogatást iparunk számára, s a kereskedelem feltételeit nem hajlandó az igazság és egyenlőség törvényei szerint alakítani, Írországnak, hogy ipara talpraálljon, társadalmi eszközök útján, népének szabad akaratú döntése által kell elérnie, amit a törvény megtagadott tőle. Ahogy Anglia tette, midőn letiltotta a kelet-indiai selyem- és gyapjúáruk behozatalát, hogy ezzel — saját kezdetleges termékeinek piacot teremtvén — a hazai ipari fejlesztését ösztönözze; vagy ahogy a kezdetben az anyaország textiliparától függő amerikaiak tették, midőn öntudatosan lemondtak a jólöltözöttségről, csak hogy megtanuljanak

maguk is hasonló színvonalú termékeket előállítani –, ugyanúgy a hazafiúi érzelmű írek is elhatározták, hogy egy időre a fejletlen hazai kézműipar támogatásával kárpótolják a nemzetet azért a függőségért, mely gúzsba köti, és hogy a külföldiek kiszorításával fellendítik a hazai gazdaságot." (Richard Davisnek, a University of Tasmania professzorának közlése)

[85]United Irishman 1905. márc. 18-tól jún. 10-ig.

[86]Ibid. 1905. júl. 22.; 1908-ban Griffith a „leitrimbeliek"-hez intézett levelében (idézi *Lennon,* op. cit. 132) rámutatott, hogy J. D. Trotternek az adó kérdésében követett taktikája a kormányzattal való együttműködés megtagadásának egy korábbi példája volt. *Younger:* op. cit. 27.

[87]Denis Patrick Moran (1872–1936) újságíró, a Leader c. lap megalapítója, nacionalista, de minden honfitársának erős kritikusa (D. I. H. 373)

[88]1905. nov. 28-án Edward Martyn elnöklete alatt tartott beszédből. Vö. *Arthur Griffith:* The Sinn Fein Policy (Dublin, 1906). A National Library tulajdonában van egy „hétfőn" keltezésű levél (talán 1906-ból?), melyben Griffith „a Magyar Bizottság jegyzőkönyvé"-t kéri a levél címzettjétől, Walter Coletól. Eszerint létezhetett egy ilyen bizottság, melynek valószínűleg Cole volt a titkára. Azonban sehol máshol nem leltem nyomát. Voltak, természetesen, akik hallani sem akartak a kettős monarchia eszméjéről az említett politikán belül, mint pl. a Bulmer Hobson szerkesztésében megjelenő Irish Freedom (1911. ápr. és okt.) és tábora.

[89]*Friedrich List:* The national system of political economy (London, 1840)

[90]*Arthur Griffith:* How Ireland is taxed (Dublin, 1917); Economic salvation and the means to attain it (Dublin, 1911); When the government publishes sedition, az írországi népszámlálás adatai és az évi pénzügyi jelentés (Dublin, 1915); To rebuild a small nation (Dublin, 1916). Griffith ebben gazdasági „bizonyítéknak" szánja az 1914. évi brit kereskedelmi kimutatásokat, melyekből kiderül, hogy Írország egyes számú kereskedelmi partnere – Anglia. Griffith következtetései azonban megkérdőjelezhetők.

[91]Griffith így írt a United Irishman 1904. júl. 23-i számában: „Az ír Deák csak olyan valaki lehet, aki Írországnak Angliával való hasonló egyesülését kívánja, mint amilyen Magyarország és Ausztria között jött létre... Ha e cikkek írója magyar lett volna, Kossuthot támogatta volna, és egyetértett volna 1849-es proklamációjával (azaz a Habsburg-ház trónfosztásával), melyet Deák ellenzett."

[92]„D."-t nem sikerült azonosítani. Nem lehetett John Dillon, mivel a röpirat támadja a dillonizmust; sem Joseph Devlin vagy George Gavan Duffy, mert ők nem tartoztak Griffith legszorosabb támogatói közé. A röpiart „Tracts for Irish No. 1" címmel Whelan and Son nyomdájából került ki 1916-ban. Ibid., 27.

[93]„D." op. cit. 14.

[94]John Redmond (1856–1918) az Ír Parlament Párt vezére 1900-ban az angol alsóházban. (D. I. H. 500–1)

[95]A Sinn Fein Nemzeti Tanácsa, *Small Nations* (Dublin, 1917. augusztus)

[96]*Arthur Griffith:* The Resurrection of Hungary... (3. kiadás, Dublin, 1918)

[97]A Nemzeti Múzeumban olvashatta *C. M. Knatchbull Hugessen:* The political evolution of the Hungarian nation (London, 1908) című művét. Megjegyzendő, hogy a fenti szerző a reformkor legjobb magyar ismerőjének, Horváth Mihálynak a Huszonöt év Magyarország történetéből (Genf, 1864) c. munkáját használta forrásul kutatásaihoz.

[98]*Arthur Delisle:* Hungary... (London, 1914); az 1918-as kiadás utal rá és idéz belőle. Griffith nyilván saját példánnyal rendelkezett.

[99]*Lennon,* op. cit. 139–140. szerint Griffith utóbb módosította álláspontját az olvasottak hatására. Mindazonáltal, az 1918-as kiadásban szerepel a magyar király és királyné, valamint Deák portréja is.

[100]„Griffith számára az ír nemzetiség nem faji vagy hitbeli elkötelezettséget jelentett; hanem Írország népének egyetlen közösségben való tartós egyesülését." *V. E. Glandon:* Arthur Griffith and the advanced-nationalist press... (New York, 1985), 42

[101] *C. M. Knatchbull-Hugessen,* op. cit., 2. köt. 81. *Arthur Görgey:* Mein Leben und Wirken in Ungarn (Bécs, 1852) c. visszaemlékezését idézi, melyben az egykori parancsnok a fegyverletétel elkerülhetetlen voltát igazolja.

[102] Deák Ferenc Beszédei. Budapest, 1872, 339.

[103] Idézi *Lennon,* op. cit. 10/1.

Vanyó Tihamér

EGYHÁZI FORRÁSOK MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI JELENTŐSÉGE

Történetírásunk mindenkor fölhasználta az egyházi forrásokat, különösen hazánk korai történetére vonatkozólag. A későbbi századokra nézve ez már jelentősen csökkent, mert a világi források száma és fontossága nagymértékben megnőtt, az emberek latin nyelvtudása és egyházias érdeklődése pedig fokozatosan megfogyatkozott. A papok ugyan továbbra is igénybe vették ezeket a kútfőket, de fölhasználásuk egyre zártabbá alakult, s miként a világi történetírás, az egyházi is elsősorban hierarchikus igazodású lett. Az alsóbb néprétegek, a hívek nagy tömegének élete csupán kevéssé fért bele ebbe a körbe, s ekként *a művelődéstörténeti mozzanatok jórészt háttérbe szorultak.* Időre volt szükség ahhoz, hogy a személyekhez és szabályokhoz kötött, fölülről való szemléletmód valósabbá, életszerűbbé, tágasabbá alakuljon.

Tanulmányomban természetesen az egyházi források csupán egyes csoportjaira térhetek ki, elsősorban levéltárak szerinti tájékozódásban. Így *sorát ejtem a vatikáni, az egyházmegyei (püspöki), a plébániai (lelkészségi) és a szerzetesi levéltáraknak.* A művelődéstörténeti szempontokat tágan értelmezem, amint ez a közelmúltban tartott szakmai értekezletek többsége felfogásának is megfelel.[1] Magától értetődik, más levéltárakban és könyvtárakban is szép számban találhatók egyházi vonatkozású okmányok, sőt sorozatok, így például az Országos Levéltárban, az Egyetemi Könyvtárban, az Akadémia és a Széchényi Könyvtár kézirattárában, a bécsi levéltárakban. Ezek érdemleges ismertetése azonban szétfeszítené tanulmányom keretét.

A Vatikáni Levéltár

Kialakulásáról, anyagáról és eddigi kutatásáról európai szintű, bőséges könyvészeti utalásokkal ellátott rövid összefoglalást adtam a Levéltári Közleményekben.[2] A levéltár kutatásában és hazai vonatkozású kincseinek közzétételében igen tiszteletre méltó érdemeink vannak. De a múlt század vége felé kifejtett tervszerű munka után sajnálatosan megszűnt a módszeres irányítás. Ennek ellenére is érdemes for-

ráskiadások és földolgozások láttak napvilágot egyes kutatók jóvoltából. *Hiányzott azonban az egységes tervezés, a céltudatos szervezés és a biztosított kiadás.*

A Vatikáni Levéltárban történő kutatásnak *csak megfelelő fölkészültséggel érdemes nekilátni.* Elsősorban alaposan meg kell ismerkednünk az eddigi hazai forráskiadásokkal és földolgozásokkal, s valamelyest bele kell tekintenünk az ilyen jellegű nemzetközi vállalkozásokba is. Tárgyválasztásunkat *lehetőleg egy levéltári egységnek (fondnak) alapos áttanulmányozására* korlátozzuk. Az anyag közlésre érdemes részeinek kiválasztása nagy körültekintést és könyvészeti tájékozottságot kíván. Nagyon fontosnak tartom, hogy a kezdő kutató — különleges szempontok, megbízások és körülmények kivételével — ne siessen a fényképezéssel, hanem *járja végig a hagyományos anyaggyűjtés iskoláját.* Ne idegenkedjünk a másolástól, és ne kapkodjunk a másolásra kiadott részek kijelölésében. *Fraknói* remek érzékkel megáldott kutató volt, nyelvtudása, olvasottsága és módszertani ismeretei kiválóak. Erős munkaüteme miatt nem futotta idejéből az okmányok másolására. A Nunziatura di Germania vaskos köteteiben még ma is láthatók a másoló számára sebtében tett jelölései. Ennek a munkarendszernek következménye, hogy a tőle átkutatott csupán tizennyolc év nunciusi jelentéseinek szorgos tanulmányozása által kisebb kötetet kitevő, általa mellőzött értékes okmányokat tehettem közzé.[3]

A Vatikáni Levéltárnak hazai szempontból viszonylag legjobban föltárt része *a Mohács előtti anyag.* Persze ez a munka sem nem egyenletes, sem nem folyamatos, és módszertani tekintetben sem egyenlő értékű. A hazánkra vonatkozó középkori pápai okleveleknek első, nagyérdemű közzétevője *Theiner Ágoston,* a Vatikáni Levéltár egykori igazgatója.[4] Hatalmas alkotása a pápák sorrendjében adja a kimenő okmányokat — sajnos — sok hibával, hiánnyal, jegyzetelés nélkül. De ennek ellenére is sokszínű, óriási anyagot szolgáltat a művelődéstörténész számára. A Theinertől származó hiányokra és hibák kijavítására jött létre a magyar katolikus egyház legjobb szakemberei által megírt, fényűzően kiállított, legnagyobb terjedelmű történeti kiadványsorozata: *a Vatikáni Magyar Okirattár.* Ez nemcsak középkori történetünknek újabb, alapvető forrásait adta közre, hanem átment az újkorra is. A tizenegy kötetből öt jórészt *Fraknói Vilmos* munkája, aki az egész vállalkozást elgondolta és irányította. A sorozat nagyon változatos tárgyköröket ölel fel a pápai követek jelentéseitől a pápai tizedszedők számadásáig, s az ezeken alapuló egyházi földleírástól Mátyás király Rómával folytatott levelezéséig.[5]

A Vatikáni Magyar Okirattár kötetei példát mutattak arra, hogy a pápák levéltára milyen sokoldalú és értékes anyagot tartalmaz nemzeti történetünk nagy kérdéseinek megismeréséhez, különösen a szellemi és anyagi művelődés terén. Bizonyos mértékben még tanulságosabb, pontosabb tájékoztatást kapunk, ha kutatásainkat kisebb területre és hosszabb időszakra terjesztjük ki. Erről győz meg az ugyancsak Fraknói Vilmos vezetése alatt kiadott, sőt jórészt általa mintaszerűen föl is dolgozott nagy tudományos teljesítmény, *A veszprémi püspökség római oklevéltára.*[6] Ez a több mint 2000 oldalas forráskiadvány és földolgozás nemcsak külsőleg sorolható a legszebb kiállítású és legjobb minőségű magyar könyvek közé, hanem tartalmilag is *egyedülálló egyháztörténeti irodalmunkban.* Hasonlóval a történeti Magyarország egyetlen püspöksége sem büszkélkedhetik, sőt az ilyen jellegű külföldi kiadványok sem versenyezhetnek vele a forrásközlés és földolgozás szerencsés összhangjában. A

sok-sok oklevél tartalma persze nagy többségében egyházi vonatkozású (javadalmi, pénzügyi, kinevezési, bíráskodási, búcsú-engedélyezési stb.) ügyeket tárgyal. Van azonban köztük — olykor más főcím alatt — *sok művelődés- és erkölcstörténeti adat,* s elsősorban hihetetlenül *nagyszámú személy- és helynév,* jegyzetekben és részletes mutatóban földolgozva.

A keresztény középkor országainak történetére a Vatikáni Levéltárban a leggazdagabb anyagot az ún. *registrum-sorozatok* szolgáltatják. Ezek között kötetei számával és adatainak mérhetetlen mennyiségével a legkiemelkedőbb **a pápai kérvénykönyvek (supplicatiók) sorozata.** Ezekben a pápához folyamodók kérésének teljesítése esetén az ügy foglalatát s az engedélyező bulla vagy bréve szövegét olvashatjuk. A kérések legnagyobb része egyházi természetű, s e körön belül főként javadalmi vonatkozású. De sokszor közvetlenül vagy közvetve a világiak életébe is betekintést kapunk. Föl-fölmerülnek házassági, erkölcsi, végrendeleti, fogadalmi ügyek, gyakori a hordozható oltár, a halál idejére kiválasztható gyóntató kivételes fölhatalmazása, búcsúk engedélyezése, fölfüggesztés és kiközösítés alóli fölmentés stb. Igen sok adatot kapunk az iskoláztatásra, a családtörténetre, helytörténeti és földrajzi kérdések megoldására.[7]

A supplicatiók nagyarányú, rendszeres és kizárólagos kutatását, földolgozását s közzétételét nálunk *Bossányi Árpád* győregyházmegyei pap kezdte. Persze már előtte is tanulmányozták őket történetíróink, és kisebb-nagyobb tanulmányokban közölték is eredményeiket. Sőt Theiner, Knauz, Fraknói, Lukcsics József forráskiadásaikban sokat publikáltak is. Bossányi azonban *a történeti Magyarország egész területére* kiterjesztette kutatásait, módszeresen közzétette, és részletesen földolgozta. Minden kérvény előtt magyar regesztát ad, latin nyelvű eredetijét pedig bőven ellátja magyar jegyzetekkel.[8] Mindkét kötet terjedelmes bevezetésében egyházmegyénként részletesen és áttekinthetően ismerteti a munka második felében latin nyelven közreadott anyagát. A 15. század kérvénykönyveiből *Lukcsics Pál* tett közzé kétkötetes gyűjteményt.[9] Tekintélyes okmánytárához csak rövid bevezetést írt. Ebben szakszerűen tájékoztat a kérvények római ügyintézéséről, viszont adós marad a hatalmas anyag eredményeinek legalább valamiféle ismertetésével. A supplicatiókat csupán a csontvázszerű lényegre korlátozva közli latinul, a használatot igen megnehezítő rövidítésekkel, jegyzetelés nélkül. A helynevek azonosítására a mutatóban sem fordított elég gondot.

A kérvénykönyvek tartalmának szerény szemléltetésére az alábbiakban röviden megemlítek néhány esetet Bossányi és Lukcsics okmánytárából. Elsőként a javadalmak szerzésére, csereberélésére, halmozására irányuló anyagias mohóságot kell kiemelnem. Ez az oklevélkiadás szinte minden oldalán megnyilvánul. De bőven találunk más tartalmú kérvényeket is. Például Frankói Miklós kalocsai érsek egyéb vonatkozású supplicatiói mellett az egyikben azt kéri, hogy böjti napokon tejes ételt és tojást ehessen, mert gyönge gyomra nem bírja a halat (1357). Széchy Domonkos erdélyi püspök a pápa engedélyét kéri, hogy negyven személlyel együtt a Szentföldre zarándokolhasson (1358). Részletes tájékoztatást kapunk Károly Róbert természetes fiáról, Kálmán győri püspökről (1337–1375), akit királyi apja 21 éves korában erőltetett ebbe a nem neki való méltóságba. Féktelen, erőszakos, rosszhírű, pazarló ter-

mészete miatt ellentétbe került féltestvérével, Nagy Lajos királlyal, s a pápa ismételten is szigorú vizsgálatot indított ellene.[10]

Részben változott világról tanúskodnak a Lukcsics közölte supplicatiók a 15. század első feléből. A szokványos javadalmi és lelki kéréseken kívül egyre több jele van a közeledő török veszedelem keltette aggodalomnak, az egyházi, különösen a szerzetesi fegyelem hanyatlásának, az élet eldurvulásának és az erőszaknak. Egyháziak is résztvettek ilyen cselekedetekben, s ámbár a legtöbbször önvédelemből tették, biztonságból mégis föloldozást kértek a szabálytalanság (irregularitas) következménye alól. Mezősomlyó plébánosa kényszerűségből megcsonkíttatta tolvaj familiárisát (1432). Egy Zágráb egyházmegyei lelkipásztor pedig a több fegyveres kíséretével neki kárt okozó egyént nyíllal halálosan megsebesítette (1436). Ladislai Balázs váradi kanonok polgári ruhában a török ellen harcolva közülük egyet megölt, és egy kevély laikust halálra korbácsoltatott (1447). Egy váradi pap a vele veszekedő, majd verekedő s kardot rántó világi embert önvédelemből husánggal halálosan megütötte (1448). De találkozunk a kérvények közt a bűnözés aljasabb megnyilvánulásaival is, például egy szepesi kanonok birtokügyben pénzért levélhamisításra vetemedett (1448). Egy asszony pedig a vele kegyetlenül bánó férjét megmérgezte (1450).[11]

A kérvénykönyvek magyarországi adatainak kiadásával lényegében véve meg lehetünk elégedve, hiszen 1342-től 1370-ig és 1417-től 1455-ig rendelkezésünkre állnak, s a hiányzók fényképezése folyamatban van. Annál *kevésbé dicsekedhetünk történetíróink részéről való fölhasználásukkal.* Ezzel kapcsolatban azonban egy sikeres kivételről meg kell emlékeznem. *Tóth-Szabó Pál* az Akadémia megbízásából századunk elején tanulmányozta VI. Sándor pápa (1492–1503) kérvénykönyveit a Dataria levéltárából. Forráskiadást nem készített, de gazdag anyagát lelkiismeretesen és okosan ismertette a Századokban megjelent négy tanulmányban. Az első a javadalomhalmozásokkal foglalkozik, a második a szerzetesség hanyatlásával és a kommendátor-rendszerrel, a harmadik a kegyúri joggal s az egyházi bíráskodással, a negyedik a kiváltságok, címek, exemptiók, templombúcsúk, ereklyék kérdésével. Kutatásait jól összehangolja az addigi irodalommal. Szilárd levéltári megalapozása által munkája máig is megőrizte értékét.[12] A Curia Romana egyéb középkori levéltáraira vonatkozólag *Érszegi Gézának* a 7. jegyzetben idézett tanulmányára utalok.

Sokkalta nagyobb nehézségekkel találkozunk az új- és legújabbkori vatikáni források fölhasználásában. Az egyház központi igazgatása nagy változásokon ment át, sok új kormányzati szerv létesült, például a nunciatúrák és a kongregációk. Ezzel együttjárt a levéltári anyag nagyobb szétszóródása és az írásbeliség terjedésével föllépő, s egyre fokozódó gyarapodása. Igaz, az új beosztásban könnyebben és gyorsabban megtaláljuk a megfelelő forrásokat, mint például a kérvénykönyvekben. De *nem tudunk úrrá lenni a mérhetetlen anyag tanulmányozásán, föltétlenül szükséges rövidítésének és közzétételének mikéntjén.* Ezzel párhuzamosan jelentkeznek a nyelvi kérdések is. Ezért például a nunciusi jelentések kiadása — kevés kivétellel — a 17. század közepe táján megállt. A művelődéstörténészt elsősorban érdeklő *pápai kongregációk (minisztériumok) kutatása pedig még gyermekcipőben jár,* s a szükséges segédkönyvek és a mintaként szolgáló publikációk sem kielégítőek. Hazai kutatóink legtöbbje is alig lépte át a középkor határát, a 17. századon túlra pedig csak néhányan merészkedtek. *Fondokra kiterjedő módszeres forrásközlés és értékelő földolgozás pedig ritka,*

mint a fehér holló. Az új- s a legújabbkori források esetében a nagyon tekintélyes terjedelmű iratok s különösen a mellékletek miatt a *fényképezés* is sokkalta bonyolultabb és költségesebb művelet, mint a körülhatároltabb és rövidebb középkori okleveleknél.

Jómagam három ízben együttvéve huszonkét hónapig kutattam a Vatikáni Levéltárban, mindenkor egy-egy újkori fond körülhatárolt idejű teljes anyagának összegyűjtésére és földolgozására törekedve.[13] Nézetem szerint gyümölcsöző és tiszta történetírói munka csak akként jöhet létre, *ha egy személy végzi a kutatást, jegyzetelést és földolgozást.* Ezt a módszert követte igen dícséretesen a Történelmi Társulat Fontes sorozata. A nagy levéltári egységek természetesen több kutató munkáját kívánják, de itt is ragaszkodnunk kellene ahhoz, hogy legalább egy vagy a tárgy természete szerint esetleg több kötetnek is egyetlen szerzője legyen, és ő forráskiadása főbb eredményeit a bevezetésben részletesen ismertesse. Ellenkező esetben gyakran megtörténik, hogy sok bába közt elvész a gyermek.

A Vatikáni Levéltár a művelődéstörténésznek *a legtöbbet a 16–17. században létesült szentszéki kongregációk irataiban nyújthatja.* Belőlük rendszeres és kimerítő forrásgyűjteményt csak jómagam tettem közzé említett *Püspöki jelentéseimben.* Művelődéstörténeti irodalmunk azonban ennek az igen sokoldalú forráskiadásnak gazdagságát sajnálatosan csak nagyon szerény mértékben hasznosította. Pedig ezek a jelentések a szoros egyházi vonatkozásokon kívül értékes fölvilágosítást adnak országos keretben a földrajzi és helyrajzi viszonyokról, a statisztikákról, a nemzetiségekről, a népszokásokról, iskolai, nevelési és művészettörténeti kérdésekről, a mai szociális gondoskodás előfutárairól, a szegények, árvák és betegek intézményszerű s pénzbeli segítéséről, a jótékonysági alapítványokról és végrendeletekről.

Míg a *Sacra Congregatio Concilii* (ma S. Congr. pro Clericis) előbb említett levéltári állagában elsősorban intézményszerű és tárgyi jellegű adatokat kapunk, addig a *Sacra Congregatio Consistorialis* (ma S. Congr. Pro Episcopis) levéltárának Processus Consistoriales nevű állaga főként figyelemreméltó személyi (anyakönyvi, tanulmányi, jellemi) fölvilágosításokkal szolgál. A főpapi kinevezéseket megelőző kánoni vizsgálat keretében végzett kihallgatások alkalmával ugyanis a tanúk részletes vallomást tettek a jelöltek személyéről. De sorra került ilyenkor a kérdéses egyházmegye is városaival és népességének számszerű becslésével együtt. A vallomásoknak ez a része a statisztikát megelőző időben persze ellenőrzésre szorul.[14]

Külön meg kell emlékeznem a *Sacra Congregatio pro gentium Evangelisatione seu de Propaganda Fide* (röviden Propaganda, magyarul Hitterjesztési, újabban Evangelizációs Kongregáció) levéltáráról, amelynek magyar szempontból történő rendszeres átkutatása és okmányainak módszeres közzététele és feldolgozása még mindig várat magára. Magyar részről évekig kutatott benne *Galla Ferenc,* és több tanulmányában megismertetett a levéltár ígéretes kincseinek gazdagságával, de adós maradt az egyedül kielégítő tudományos közzététellel és az eredmények összefoglalásával. A Propaganda hatásköre hazánk hódoltsági és erdélyi területeire terjedt ki. Az Erdélyre vonatkozó anyag kutatásában és kiadásában *a románok megelőztek bennünket,* s e téren kifejtett munkálkodásuk átgondoltabb és tökéletesebb a mienkénél. A hódoltsági anyag tanulmányozásával nálunk többen is foglalkoztak. Nagy szükség

lenne az eddigi eredmények összefoglalására a rendszeres kutatás megkezdése előtt.[15]

Az ismertetett levéltári ágazatokkal természetesen nem merítettem ki a számba jöhető vatikáni forrásokat, de ezek tanulmányom tárgyánál fogva ezúttal kevésbé érdekelnek bennünket. Röviden azonban még mindenképpen foglalkoznom kell a pápai államtitkárság sok ezer kötetes levéltárával, s ebből is különösen a *nunciusi jelentésekkel.* Értékelésüket és nemzetközi kutatásukat már régebben ismertettem,[16] ezért most csak kiegészítem előző fejtegetéseimet. A nunciusi jelentések elsősorban politikai és diplomáciai anyagot szolgáltatnak, de ebben a keretben *olykor meglepően értékes és nagyvonalú művelődéstörténeti részeket is találhatunk.* Erről győz meg bennünket *Lukács Lajos* nagyméretű forráskiadása és széleslátókörű feldolgozása.[17] Sok éven át végzett kutatásának közzététele egyúttal azt is bizonyítja, hogy megfelelő tárgyválasztás és válogatás esetén a legújabbkori nunciusi jelentések teljes szövegű kiadása is kifizetődő. Igaz, a kiadott iratok egy része nem követi jelentés, hanem a *nunciatúra házi levéltárának állományából* való. Ez pedig nagyon sok művelődéstörténeti vonatkozású anyagot tartalmaz, amint ezt megjelenés előtt álló forráskiadásom is igazolja.[18]

Az egyházmegyei levéltárak

Levéltárak létesítése, okmányok gyűjtése és megőrzése mindenkor jellemezte az egyházi vezetőket, s egészen különösen a pápákat. V. Pius már 1571-ben konstitúciót adott ki a püspöki levéltárak érdekében. *Korunk pápái közül XII. Pius* egyházi levéltárosok tisztelgésekor (1957) hosszabb beszédben ismertette elődeinek a levéltárakért hozott intézkedéseit, s ezt megelőzően már 1955-ben pápai levéltári bizottságot hívott életre. Utóda, XXIII. János pápa (*Angelo Roncalli*) még bíboros korában tartalmas és hangulatos beszédben szólt egyházi levéltárosok összejövetelén az egyház és a levéltárak kérdéséről (1957). Ő tevőlegesen is közreműködött e téren, mert öt hatalmas kötetben egyházlátogatási jegyzőkönyveket tett közzé. S bizonyára az ő sugalmazására rendszeresítette a Papnöveldék és Egyetemek Kongregációja 1963-ban az olasz nagyszemináriumokban a levéltárosi tanfolyamot. *Giovanni Battista Montini* (utóbb VI. Pál pápa) pedig még mint milánói érsek az olasz egyházi levéltárosok nagygyűlésén hosszabb előadást tartott (Az egyházmegyei és a plébániai levéltárak címen), s ebben a korszerűsítés teendőit is kifejtette (1959).[18a]

Tanulmányom célja, hogy fölhívjam történészeink figyelmét bizonyos hazai egyházi forráscsoportok fontosságára is. Ezek egy része már ki van adva, a középkoriak pedig immár régen tárgyai történetíróink vizsgálatainak és értékelésének. Tudományunk módszerének és szemléletének haladása persze ezen a téren is újabb, igen figyelemreméltó eredményeket hozott.[19]

Az egyházmegyei levéltárak két legfontosabb fajtája a *püspöki és a káptalani levéltár.* Értekezésemben főként a püspökire vetem a hangsúlyt, mert ez a maga nemében a legegyetemesebb, leggazdagabb és viszonylag a legkönnyebben elérhető. Vannak azonban jelentős káptalani levéltárak is, amelyek család-, birtok- és helytörténeti anyaga igen gazdag.[20] Az egyházi levéltárakról jól használható tájékoztatót ad *Kosáry Domokos* nagy történeti könyvészetének a hazai katolikus egyházról szóló

kötetében. Ez a nagyon értékes munka még nincs kinyomtatva, de a szerző szívességéből áttekinthettem. Anyagát 1848-ig tárgyalja, s így a történeti Magyarország valamennyi egyházmegyéjét sorraveszi.

Püspöki levéltáraink sajátos szempontom szerinti vizsgálatára a *veszprémi püspökségnek* a 20. jegyzetben említett *tájékoztatóját* veszem alapul. Az esztergomi, a győri és zágrábi egyházmegye kivételével nagyjából valamennyire érvényes az a megállapítás, hogy *a középkorból és az újkor első két századából csak a birtokjogi iratok maradtak fönn. A későbbi anyag legfontosabb részét az egyházigazgatási iratok alkotják.* Ezek bizonyos sorozatokban folyószám alatt találhatók. A sorozatokból megemlítek néhányat: helytartótanácsi leiratok, püspöki pásztorlevelek, akatolikus ügyek, plébániákra vonatkozó iratok esperesi kerületek szerint, egyházlátogatási jegyzőkönyvek, a papság személyes ügyei, plébánosi jövedelmek, az anya- és leányegyházak híveinek összeírásai, az egyházmegyében élő szerzetesek és remeték, római fölmentések, búcsúengedélyek, a püspöki szentszék elé került pörök (a papság fegyelmére, a házasságra és végrendeletekre vonatkozóan), iskolaügyek stb.[21]

A fölsorolt levéltári egységek közül az alábbiak ígérnek értékesebb művelődéstörténeti anyagot. A pásztorlevelekben a kor szellemi áramlataival kapcsolatos világnézeti állásfoglalást kaphatunk, bizonyos könyvektől való óvást, mások ajánlását. Veszprémben 1726-tal kezdődik ez a sorozat, amely 21 kötetet tartalmaz. Az 1851 előtti körlevelek kéziratosak, a későbbiek nyomtatottak. A protestánsokhoz való viszonyt tárgyaló iratok főként a templomok tulajdonjogára vonatkozó vitákat és a 18. század közepe táján a veszprémi egyházmegyében föltámadt nagyarányú térítési törekvéseket világítják meg. Értékes adatokat szolgáltatnak — különösen a hivatalos statisztika előtti időre — az anya- és leányegyházak híveinek összeírásai, amelyek a veszprémi egyházmegyében 1745-ben kezdődnek. A szerzetesekről és remetékről szóló iratok főként II. József életbevágó intézkedései nyomán szaporodtak meg, és tanulságosan mutatják a fölülről indult elgondolások gyakorlati megvalósításának buktatóit. A valós élet titkaiba adnak betekintést a papság személyi, különösképpen fegyelmi ügyei, továbbá a világiak házassági pörei: teherbeejtések, válások, az együttélés visszaállítása, érvénytelenné nyilvánítás, külföldiek és katonák házassága. A korszerű történetírástól nagyrabecsült egyházi és világi végrendeletek és jámbor alapítványok is megérdemlik a művelődéstörténeti elemzést.

A püspöki levéltár fondjai közül művelődéstörténeti szempontból a leggazdagabb és legsokoldalúbb anyagot **az egyházlátogatási jegyzőkönyvek** (visitationes canonicae) tartalmazzák. Ezek a töröktől szabadon maradt területen a 16. század közepén kezdődnek. De e korai följegyzések igazában véve csak az esztergomi érsekség és a zágrábi püspökség megközelíthető plébániáiról, s különösképpen papjairól szólnak. Tehát elsősorban *a hazai protestantizmus kialakulásának még erősen katolikus hagyományokkal kevert folyamatáról.* Ez megnyilvánul a templomok berendezésében, az egyházi ruhákban és szerekben s legfőképpen a plébánosok és lelkészek személyében. Minden állandó mozgásban van. A papi életformára, műveltségre, származásra, nemzetiségre a legnagyobb mérvű változatosság, sokféle megalkuvás, kettősség, állhatatlanság, alacsony erkölcsi és szellemi színvonal jellemző. A látogatást végző érseki megbízottak megoldhatatlan nehézségekkel találkoztak, a fegyelem és engedelmesség szinte teljes hiányával. *A 17. századi vizitációkban* már nem a személyi

szempontok uralkodnak, a jegyzőkönyvek világa jelentősen kitágul, átfogja az egész egyházi élet sok-sok művelődéstörténeti részletet tartalmazó egészét. Szól a templom épületének külső és belső állapotáról, az oltárokról, oltárképekről, a szent edényekről, ruhákról és egyéb fölszerelésről, a templom könyveiről, földjeiről, készpénzéről, kamatmentesen kölcsönbe adott tőkéjéről, gabonájáról, boráról. Közli a papok életkorát, tanultságát, tanulási helyét, egyéni és lelkipásztori helytállását, nemzetiségét, a plébánia könyvállományát, a könyvek szerzőit. Megemlékezik a plébániákról, helyiségei számáról, fűtési viszonyairól. Részletezi a plébániai földeket és hozamukat, Föltünteti a kegyurakat, a templomgondnokokat. Megadja a tanító nevét, életkorát, vallását, végzettségét, nemzetiségét, munkakörét, jövedelmét, lakása és az iskolahelyiség állapotát, a tanulók számát. Olykor fölsorolja a község családjait a gyermekek egyenkénti megnevezésével, megadja a lakosok számát és vallási megoszlását. Fölvilágosítást kapunk a nép szokásairól, erkölcseiről, nemzetiségi viszonyairól. Levéltári tapasztalataim szerint az egyházlátogatási jegyzőkönyvek a 18. században, főként annak második felében nagymértékben elvesztik egyéni jellegüket, egyre gépiesebbekké válnak, s mindinkább az anyagi viszonyok föltüntetésére szorítkoznak, de egészükben tekintve még így is sokoldalú, értékes források. Ez persze minden időben jelentősen módosul a vizsgálat végzőjének egyénisége szerint.[22]

A vizitációk 1941-ig terjedő hazai fölhasználását kimerítően ismertettem Plébániatörténetírásomban. Az eredmény röviden kifejezve: módszeres forráskiadásunk nincs, néhány szerény fordítás megjelent, és van három tudományos földolgozásunk. Viszont nagyszámú azoknak a könyveknek és tanulmányoknak sora, amelyek többékevésbé, olykor egészében vizitációs anyagra támaszkodnak. Ezek a legtöbbször egy-egy plébánia, ritkábban egy esperesi kerület, kivételesen egy megye vagy püspökség történetét tárgyalják sajátos szempontjuk szerint, de nem jutnak túl a merő adatszolgáltatáson, az elbeszélő közlésen.

Az utolsó négy évtizednek tanulmányom keretébe vágó hazai irodalma mennyiségi téren mindenképpen gyarapodást jelent, minőségileg azonban kevésbé. A sort *Hermann Egyed* és Eberhardt Béla művelődéstörténetileg igen figyelemreméltó, úttörő monográfiája nyitja meg, amely meggyőzően bizonyítja az egyházlátogatási jegyzőkönyvek forrásértékét a kultúra sajátos területén.[23] Pfeiffer János pedig kiadta a veszprémi püspökség hosszú időszakot felölelő vizitációs följegyzéseit.A becses anyag zöme a 17. század végéről és a 18. század első feléből való. A latinul közölt jegyzőkönyvek főbb eredményeit a bevezetésben magyarul ismerteti az érdemes kiadó.[24]

Időközben világi történetírásunk is fölismerte a vizitációs jegyzőkönyvek és az egyházi anyakönyvek nagy, sőt, bizonyos időszakokra vonatkozólag elsőrendű kútfőértékét. E téren *a történeti statisztika művelői szereztek nagy érdemet* újszerű szemléletük és módszerük alkalmazásával.[25] *A föltámadt tudományos érdeklődés legnagyobb haszonélvezője a győri püspökség levéltára lett*, amelynek legrégibb és legértékesebb egyházlátogatási jegyzőkönyvei sorra kiadásra kerültek, mégpedig nagyrészt egész terjedelmükben és az eredeti latin nyelven. Ezzel kapcsolatban több tanulmány is megjelent a népszámlálás, a népoktatás, az egyházlátogatás, a jegyzőkönyvek latinságának tárgyköréből. Ennek a nagyérdemű munkának azonban sajnálatos fogyaté-

kossága, hogy legnagyobb része mindennemű jegyzetelés nélkül látott napvilágot, és egyetlen szerző sem kísérelte meg az összefoglaló ismertetést és értékelést.[26]

Az újabb irodalomból érdemes külön megemlíteni *Varga Imre* munkálkodását. Működését egyházlátogatási jegyzőkönyvek magyar fordításával kezdte, de a szöveget bőséges értelmező és nyelvészeti jegyzetekkel kíséri. Ebből a tevékenységéből nőtt ki két értékes tanulmánya az egyházlátogatás intézményéről, illetve a jegyzőkönyvek különlegesebb latin szavainak jelentéséről. Ezeket minden kutató tanulsággal olvashatja, kezdőknek pedig nélkülözhetetlen segítség.[27]

Az utolsó négy évtized magyar munkáinak számbavétele után változatlanul fönnáll a nagy hiány: a kiadott források derekasan megszaporodtak, azonban a kutatók és kiadók közt senki sem vállalkozott módszeres összefoglaló feldolgozásra.

Röviden még szólnom kell az egész egyházmegye látogatását megelőző *kérdőívekről, űrlapokról.* Ilyeneket már a 19. század elején is szétküldtek az egyházi hatóságok a plébániáknak, mégpedig nyomtatott alakban. Kettős célt szolgáltak: egyrészt kényszerítették a plébánost a lelkiismeretes utánanézésre, másrészt elősegítették a vallásos élet egyetemes áttekintését. Minden a kérdések helyes föltevésén múlik. A kérdőíves módszer korunkban is szokásos. A legjobban összeállított, kitűnő történeti érzékről és okos sokoldalúságról tanúskodó részletes kérdőív-füzetet *Bánass László veszprémi püspök* mellékelt 1947. évi X. körleveléhez. Ezzel nemcsak az egyházlátogatást akarta előmozdítani, hanem tudatosan és részletesen megörökíteni óhajtotta a jövő számára a magyar katolikus egyház nagy korfordulóját, az átmenetet a birtokos egyházból a földtulajdon nélküli állapotba. Továbbá el akarta készíttetni a második világháború következtében az egyházi intézményeket ért súlyos károk mérlegét.

A hazai viszonyok ismertetése után vizsgáljuk meg az *egyházlátogatási jegyzőkönyvek külföldön végbemenő kutatását és földolgozását.* Itt elsősorban egy rangos, német egyháztörténészek közreműködésével készült és bizonyos részeiben elvi jelentőségű tanulmánykötetről fogok beszámolni. A vékony könyv a Corpus Catholicorum sorozatot kiadó társulat 1966. okt. 5-én Fuldában tartott gyűlésén elhangzott előadásokat tartalmazza. 166 jelentősebb állami, községi és egyházi levéltárhoz intézett kérdőívek alapján, amelyekre a kérdezettek 80%-a válaszolt, számbaveszi a meglévő egyházlátogatási jegyzőkönyveket a hitújítástól 1700-ig az akkor a birodalomhoz tartozott területeken. Továbbá összeállította a nyomtatásban megjelent jegyzőkönyvek bibliográfiáját. A tartalmas bevezetést *Hubert Jedin* írta, majd a kölni, trieri, würzburgi vizitációkról szóló tanulmányok következnek. A legnagyobb teret a könyvészet és a még ki nem nyomtatott jegyzőkönyek felsorolása foglalja el. *Számunkra a kötet legnagyobb tanulsága a látogatási jegyzőkönyvek és a vonatkozó irodalom számbavételének szükségessége.*[28]

A Plébániatörténetírásomban (kny. 35–36.) említett *külföldi vizitációs irodalomhoz* az időközben eltelt évtizedekből itt néhány fontosabb forráskiadást, illetve feldolgozást szeretnék csatolni. *Erika Weinzierl-Fischer* közzétette azokat az egyházlátogatási jegyzőkönyveket, amelyeket az osztrák püspökök a múlt század első évtizedeiben Ferenc császár elé terjesztettek.[29] A svájci történeti irodalomból megemlítem *Hektor Amman* egyházlátogatási jegyzőkönyvekén alapuló nagyobb tanulmányát Nyugat-Svájc népességéről a középkor végén, és *Oskar Vasella* kiváló forráskiadását

s feldolgozását a konstanzi püspökség papságáról az 1586-i vizitáció jegyzőkönyve szerint.[30] Kilenc egyházmegye egyházlátogatási följegyzéseire támaszkodva írta meg *Peter Heath* könyvét az angol lelkipásztorkodó papságról a hitújítás előestéjén. A kialakult kép kedvezőtlen: sok a pap, kevés a javadalom, nagy a fegyelmezetlenség, gyöngén állnak az erkölcsök, hiányzik az erély a püspökökből, igen súlyosak a papság adóterhei.[31] Francia földön nagyon termékenyítően hatott az egyháztörténet-írókra — Le Bras és Orcibal professzorok hatására — a vallás-szociológiai szemlélet. Ennek jótékony hatása érezhető *Pierre Flament* főként egyházlátogatási forrásokból merítő tanulmányán.[32] 419 plébánia adataira támaszkodva megírta részletesen, apróságokra is kiterjedő figyelemmel, pontos kimutatásokkal kísérve egy egyházmegye népének vallásos életét a 18. század elején. Az általános kép jó, szinte nyomai sem észlelhetők az egykorú egyházellenes áramlatoknak. A vizitációs feljegyzések országos méretű megismerése és fölhasználása érdekében — a tudományos kutatás nemzeti központja irányításával — nagy jelentőségű kezdeményezés indult meg Franciaországban: *repertórium készítése a forradalom előtti egyházmegyékről.* Néhány évvel később hasonló nyugatnémet vállalkozás kelt életre.[33] *Belgiumban* két nagyterjedelmű forráskiadása van a liège-i egyházmegyének. *A lengyel kiadványokból* a poznani esperesség tekintélyes kötetét említem. Ez latin eredetiben közli három társkáptalan, hat plébánia, valamint szeretetházak és egyéb egyházi intézmények állapotának leírását, mégpedig igen részletesen. Az újabb kiadások közül *Czeslaw Skowron* művét emelem ki, amely a krakkói esperesi kerület jegyzőkönyveit teszi közzé 1599-ből gondosan jegyzetelve. Irigykedve olvasom a mi egykori állapotainkhoz mérten nagyon kedvező jelentéseket. Végül a *vajdasági Apatin* múltjával foglalkozó két helytörténeti munkára hívom föl a figyelmet. Közülük az egyik a nagyközségre vonatkozó vizitációkat foglalja magába, rendkívül színes és érdekes leírásokat. Ezek elsősorban a lakosság egyházi és világi szokásairól tájékoztatnak, de település- és gazdaságtörténeti szempontból is értékesek, továbbá becses statisztikai anyagot is szolgáltatnak.[34]

A plébániai levéltárak

A helytörténetírás és a plébániatörténet-írás [35] szorosan összetartozik. Az állami statisztika és anyakönyvezés bevezetéséig a plébánia levéltárát egyetlen kutató sem kerülheti el. Ezért ennek épségben tartása és kezelhetőségének biztosítása elsőrendű kötelessége a lelkipásztornak. A plébániai levéltár állaga mennyiségileg és minőségileg messze elmarad a püspöki levéltár jelentőségétől, de bizonyos tekintetben egyedülállóan fontos és pótolhatatlan. Mert itt vannak az anyakönyvek és a plébániai évkönyv.

Az anyakönyvezés a harmadik század óta több-kevesebb változatban és megszakítással *végigkíséri a kereszténység történetét.* A 16. század közepén túl pedig a trienti zsinat rendelkezésének megfelelően lassan általános és rendszeres gyakorlattá vált. Egyidejűleg a protestáns világban is otthonossá lett. A házasultak és kereszteltek följegyzései mellé rövidesen társultak a halottak, gyónók és áldozók, bérmálkozók jegyzékei és a családokról készült kimutatások. A helyi zsinatok is szorgalmazták az anyakönyvek vezetését, úgyhogy ez a 17. század első felétől kezdve meglehetősen elterjedt. *Hazánkban* azonban a török hódoltság s az ismétlődő harcok és fölkelések

miatt — néhány szerencsés fekvésű táj és település kivételével — csak a 17. század végétől és a 18. század elejétől fogva maradtak fönn nagy számban anyakönyvek.

Az anyakönyvek gazdag és sokoldalú tartalmának *okos kiaknázása jellegzetesen művelődéstörténeti feladat.* Ennek érzékeltetésére röviden megemlítem a szóba jövő tárgycsoportok egy részét: személy- és keresztnevek, vallások, életkorok, foglalkozások, rokoni kapcsolatok, női termékenység, gyermekek száma, betegségek, járványok, öngyilkosságok, végrendeletek, temetések, babonák, népszokások stb. Ez a sokféle vonatkozás természetesen nem található meg minden időben és helyen. Általában a régebbi hivatalos iratokban több és színesebb az alanyi megnyilatkozás, de gyakoribbak a hiányok, hanyagságok, pontatlanságok és tévedések is. Nagyon sok függ attól, milyen ügyes a kutató az okmányok vallatásában. Erre igen jó példákkal szolgálnak a francia Annales körül tömörülő történészek s nálunk a történeti statisztika és a néprajz művelői.

A történeti statisztika hazai szakemberei megegyeznek abban, hogy népesedési viszonyaink tanulmányozásában *a 17. századdal kezdődően a 19. század közepéig a legfontosabb források az egyházi anyakönyvek, az egyházlátogatási jegyzőkönyvek és egyéb egyházi összeírások.* Persze ezek sem állnak rendelkezésünkre területi és időbeli, többé-kevésbé egyenletes és közelítően egyforma értékű alakban. Ezért nagyon is rászorulnak más, világi forrásokból merített kiegészítésre, pótlásra, helyesbítésre. Az anyakönyvek *kellő történészi érzékkel való sokoldalú felhasználására két tanulmányt ajánlok* elolvasásra az érdeklődőknek a Történeti Statisztikai Évkönyv 1961–1962-i kötetéből.[36] Komoly figyelmet érdemel *Benkőné Lukács Ágnes* nagy távlatú értekezése is a kutatás országos megszervezéséről és helyi alkalmazásáról.[37]

Kivételes méltatás illeti meg *Hoss József* egykori kaposvári plébánost, majd veszprémi székeskáptalani nagyprépostot (†1969). Ő húsz évet szánt plébániája múltjának kutatására, s ennek alapján megalkotta a legjobb magyar egyházi helytörténetet. Kaposvár múltjának mostoha sorsa, a plébániai levéltár elkallódása (1886) s a város régi levéltárának oktalan selejtezése (1907) ugyan megnehezítette az anyaggyűjtést, de a szerző ezt nagy körültekintéssel pótolta. A 342 oldalas munka 105 oldalát 2185 jegyzet tölti meg, s ehhez még 16 oldal statisztikai kimutatás is járul. *Az anyakönyvek feldolgozásának s a püspöki levéltár helytörténeti szempontból való fölhasználásának mesterműve Hoss monográfiája.*[38]

Az anyakönyvekkel kapcsolatban még megemlítek három hazai tanulmányt. *Gáthy Zsolt* füzete a budapesti egyetem jogtörténeti szemináriumában készült, anyaggyűjtése és könyvészete figyelemreméltó. *Schram Ferenc* két értekezése ugyan nem anyakönyveken alapul, de szemléletesen mutatja, milyen termékeny kapcsolat van más egyházi források (a szertartáskönyvek és agendák) s a népi szokások között. A néplélek megnyilvánulásairól másutt részletesen írtam.[39]

A jól megírt és folyamatos plébániai évkönyv remek történeti forrás, mert egyrészt a mai gépies irattermelő világba üdítő színt és életet lehel, másrészt első kézből kapott tájékoztatást ad. Nincsenek kitöltendő kérdései, tartalmi korlátozása, merev rekeszei, a szellemet bilincsbeverő, kényszerítő gondolatsorai. Írójának ugyan elsősorban a papi működésről, a hívek vallásos életéről, a templom és a paplak gondjairól és örömeiről, az előrehaladásról vagy a hanyatlásról kell beszámolnia. De írója szabadon száguldhat a szellem, a lélek és az anyagi valóság pályáin, és megszűrhet

minden nagy- és kisvilági eseményt személyisége, jelleme, műveltsége, lelkisége érzékeny hálózatán. Ez természetesen az alanyiság bizonyos veszélyével jár, viszont *előmozdítja a kutatással szerzett levéltári anyag mélyebb megértését, átérzését és életszerű előadását.* Csak az a baj, hogy a sok püspöki sürgetés ellenére a jól megírt plébániai krónika igen ritka. Az átlagos pedig vérszegény, kényszeredett, unalmas és semmitmondó. Vezetése gyakran hiányos, olykor éveken, sőt évtizedeken át nincs semmi feljegyzés. Ezen az állapoton csak az segíthet, ha a papi gyűléseken a lelkipásztorok megfelelő oktatást és buzdítást kapnak, s a végrehajtást az egyházi hatóság következetesen ellenőrzi. Mindez szélesebb keretben már ismételten is megtörtént. Legutóbb a *Katolikus Püspöki Kar* az Országos Katolikus Gyűjteményi Központ által 1976-ban részletes adatlapot küldött minden plébániának. Ebben szakszerűen föltett kérdésekre a plébánia történetére, levéltárára és könyvtárára vonatkzólag írásbeli választ kívánt. A rendelkezés végrehajtásának sikeréről nincs értesülésem.[40]

A szerzetesi levéltárak

Az előzőekben ismertetett levéltárak közül a vatikáninak nagy előnye, hogy a legjobban lehetővé teszi a nemzeti keretben végbement vallásos élet egységes áttekintését. A püspöki levéltárak szűkítik ezt a területet, de fokozzák a források tartalmi gazdagságát, színességét és a nemzeti művelődéssel összekötő kapcsolatokat. A plébániák irattári anyaga a legközelebbről tájékoztat a vallás gyakorlásának tömegalapjáról, a népről. *A szerzetesrendek levéltárai merőben különböznek az említett három fajtától.* A szerzetesek ugyanis többé-kevésbé hosszú múltra visszatekintő, népes és zárt közösségben élnek. Ennek következtében nagyobb a hagyományt őrző adottságuk, folyamatosabb történeti fejlődésük, jellegzetesebb és átütőbb erejű működésük, és sokoldalúbb kapcsolataik vannak a művelődés világával. Levéltáraik tehát igen változatos, a szorosan vett egyházi érdeklődést meghaladó anyagot őriznek. Szemhatáruk tágasságát növelik az egymástól különböző földrajzi, társadalmi, nemzetiségi és vallási területeken szétszórt rendházak tapasztalatai, s különösen külföldi összeköttetéseik, hiszen a legtöbbjük központi vezetősége Rómában székel.

A szerzetesi levéltárakról nem adható olyan általános tájékoztatás, mint például a püspökiekről. *Szerkezetük* ugyanis *a rend sajátos küldetésétől függően különböző.* De az egyes típusokon belül sok hasonlóságot találunk például a monarchális, lovagi, igehirdető, missziós, karitatív,tanító rendek esetében. A központosított kormányzatú rendeknél a legfontosabb forrásokat a római anyaházakban őrzik, a lazább szervezetűeknél az újkor folyamán kifejlődött nemzeti központokban, sőt olykor az egyes apátságokban. Azt is figyelembe kell vennünk, hogy a változó politikai viszonyok következtében sok egyházi levéltár egész állománya állami intézményekbe került.

Hazai gyűjteményeink közül régiségével, folyamatosságával, igen gondosan megőrzött kincseinek egyetemes nemzeti jelentőségével (elsősorban a középkorra vonatkozóan) messze kiemelkedik a *pannonhalmi főapátság levéltára.* Egészen kivételes helyzetét még az a szerencsés körülmény is fokozza, hogy a szakemberekből álló szerzetesi munkaközösség a gyűjtemény gazdag állományából merítve 14 hatalmas kötetben fel is dolgozta a legrégebbi hazai kultúrintézmény kilencszáz éves történetét. Külön említésre méltó érdeme a szerkesztő *Erdélyi Lászlónak,* majd *Sörös*

Pongrácnak, hogy minden kötet nagyterjedelmű okmánytárral van ellátva. Ez a maga nemében páratlan monográfia történetünk első századaira egyúttal a legalapvetőbb forráskiadások egyike.[41] A levéltárat gyarapította a konvent hiteleshelyi működése. Ez 1202-ben kezdődött, és a 19. század második feléig tartott. Anyaga ma a Győri Állami Levéltár tulajdona.[42]

Értékes művelődéstörténeti források találhatók a *szerzetesi könyvtárak*ban. Erre jó példa a *pannonhalmi főkönyvtár nagy jesuitica kézirat-sorozat*a. Ebben 17. és 18. századi történetünkre igen jelentős, jórészt egykorú följegyzések vannak a jezsuiták missziós, oktatási, nevelői tevékenységéről és a rend tagjainak életéről. De ezt a forrásegyüttest óvatosan kell használni, mivel egyrészt nem mentes bizonyos barokkos túlzásoktól, másrészt mert már sokmindent közzétettek és fölhasználtak belőle.[43]

A többi szerzetesrend levéltáraira itt nincs módom egyenként kitérni, de röviden szólnom kell még *a külföldi szerzetesi levéltárak anyagának korszerű feldolgozásairól.* Általánosságban megállapítható, hogy az utolsó évtizedekben fokozódott a szerzetesek társadalmi kisugárzásának, *a kolostorok és az őket körülvevő világ érintkezésének tanulmányozása.* Például egész könyv jelent meg Montecassinónak és a laikusoknak a kapcsolatáról a 11. és a 12. században. Kedvelt témává lett a ferencesek és a domonkosok városi lelkipásztorkodásának társadalomtörténeti vizsgálata. Egyre jobban foglalkoztatja a történészeket az egyház szegény- és beteggondozása. Ennek a kutatásnak már sok gazdasági vonatkozása is van. De kifejezetten érdekli a történetírást az egyes szerzetesi közösségek gyakorlati gazdálkodása is.[44]

A szerzetesrendek múltjának *nagyobb területeire vonatkozó, jórészt művelődéstörténeti jellegű irodalmából* két jelentősebb alkotásra hívom föl a figyelmet. Az egyik *tíz belga történész munkája.* Ebben korszerű és sokoldalú szempontok szerint nyolc premontrei, hat bencés és kilenc ciszterci apátság múltját dolgozták föl. Valamennyi középkori alapítás. A szerzők korszakonként vizsgálják a „kolostori város" egész életét, az építkezést, a szerzetesek számát, életkorát, az anyagi viszonyokat, az életmódot és a művelődési vonatkozásokat. Minden szempontból kezdeményező, modern monográfia.[45]

A másik figyelemreméltó csoportmunka az 1978-ban a *kolostorok anyagi kultúrájáról* Kremsben tárgyaló nemzetközi nagygyűlés előadásait adja közre. A terjedelmes kötet tizenhét szerzője értekezéseinek tárgya: a rendek hozzájárulása az anyagi művelődéshez, a világi társadalom erre gyakorolt befolyása, a szerzetesek mindennapi élete, a zenei és könyvtári viszonyok, a konyharend stb. A tanulmányok elsősorban ausztriai állapotokra vonatkoznak, de vannak belga, holland, németbirodalmi, svájci, sőt bizánci tárgyúak is. A magyar adottságokról *Érszegi Géza* ír, bencés kolostoraink mindennapi életéről és anyagi művelődéséről a későközépkorban.[46]

Befejezésként *két példát mutató osztrák apátság-történetet* említek meg. Az első a *göttweigi bencés apátság* kilencszáz éves múltját örökíti meg három hatalmas kötetben. A nagy csoportmunkában néhány rendtag mellett sok rangos világi szakember is közreműködött. Az egyik kötet az apátság történetét tárgyalja, a másik a jubileumi kiállítás rendkívül gazdag anyagát adja képekben, szakszerű magyarázattal kísérve. A harmadik századokra szólóan közli a fogadalmat tett szerzetesek névsorát egyéb adataikkal együtt. A tekintélyes monográfia mintaszerűen igazolja a kiállításról készült kötet alcímét: Egy Duna menti kolostor mint a bencés művelődés képviselője.[47]

A másik pompás osztrák kiadvány a *kremsmünsteri bencés apátság* 1200 éves fönnállása alkalmából jelent meg. Huszonkét elismert világi tudós és néhány szerzetes-szakember alkotása. Igazában véve a nagymúltú s nagyméretű kolostor és templom építészettörténeti múltját dolgozza föl az első kötet, a második pedig az értékes gyűjteményeket és a könyvtár kincseit. Az egész munka művelődés- és művészettörténet a javából, szigorúan tudományos és igényes gazdagsággal illusztrált remekmű.[48]

JEGYZETEK

[1]*A művelődéstörténet kérdéseiről* szóló részletes beszámolók a Századok és a Történelmi Szemle 1970., illetve 1974. évfolyamában (126–172, illetve 421–453) jelentek meg. – Megemlítem az Akadémia 1982-ben közzétett, *Jacques Le Goff és Köpeczi Béla* szerkesztésében kiadott kötetét: Objet et méthodes de l'histoire de la culture. Paris- Budapest. Nagy 8° 247 1. A számunkra legfontosabb tanulmányok (Köpeczi, Kosáry, Benda) már előbb megjelentek magyarul. A fölmerült kérdésekről rövid, világos, kitűnő összefoglalást ad *Kosáry Domokos:* Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp. 1980. 13–23.

[2]Újabb publikációk a pápai nunciatúratörténeti kutatások köréből. 1969,. 368–373. – A Vatikáni Levéltár és kutatása 1972. 157–162.

[3]A szóbajövő mű: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szent-székkel. 3. k. Bp. 1901–1903. – Említett forráskiadásom: A bécsi nunciusok jelentései Magyarországról 1666–1683. Pannonhalma, 1935. 108.

[4]Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia. I. 1216–1352. Romae, Typis Vaticanis 1859. Nagy fv alakú XLII+837 1.; II. 1352–1526. XXVI+808 l. Uo. 1860.

[5]Első tájékozódásra még ma is tanulságos *Ipolyi Arnold* előszava az Okirattár első kötetében (Series II. Tom. I. Bp. 1884. XV–XXI. old.), továbbá *Fraknói Vilmos* tanulmánya a Vatikáni Levéltár kutatásáról. (Az Összeköttetések I. kötetében, Bp. 1901. VI–X. és 341–356.)

[6]Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis. Tom. I–IV. 1103–1526. Bp. 1896–1907.

[7]Érdemes hazai kezdeményezés: *Érszegi Géza:* A Curia Romana középkori levéltárai. Levéltári Szemle 1978. 321–339. Ld. még a nagyon tapasztalt német kutató igen alapos és gyakorlatias füzetét: *Diener, Hermann:* Die grossen Registerserien im Vatikanischen Archiv (1378–1523). Hinweise und Hilfsmittel zu ihrer Benutzung und Auswertung. Max Niemeyer Verlag, Tübingen 1972. (Sonderausgabe aus: Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken. Bd. II.) 68. és mellékletek.

[8]Regesta supplicationum. A pápai kérvénykönyvek magyar vonatkozású okmányai. Avignoni korszak. I. k. VI. Kelemen pápa 1342–1352. Összegyűjtötte és földolgozta Dr. B. Á. Bp. 1916. 8° 330+324.; II. k. VI. Ince pápa 1352–1362. V. Orbán pápa 1362–1370. VII. Kelemen ellenpápa 1378–1394. Uo. 1918. 8° 352. A Bossányi által kilátásba helyezett harmadik kötet nem jelent meg.

[9]XV. századi pápák oklevelei. I. k. V. Márton pápa (1417–1431). Bp. 1931. 8° 317; II. k. IV. Jenő pápa (1431–1447) és V. Miklós pápa (1447–1455). Uo. 1938. 8° 397.

[10]*Bossányi* II. 314, 330, 178–184.

[11]*Lukcsics* II. 29. *Uő.* II. 105, 437, 939, 1002, 997, 1081. sz. supplicatiók.

[12]Magyarország a XV. század végén a pápai supplicatiók világánál. Századok 1903. 1–15., 151–159, 219–239, 327–344.

[13]A S. Congregatio Concilii „Relationes ad limina" sorozatának egész anyagát közzétettem terjedelmes bevezetéssel ellátva, *Püspöki jelentések a Magyar Szent Korona országainak egyházmegyéiről 1600–1850.* (Pannonhalma 1933) c. könyvemben. Az újkori anyag okszerű kiadási módját más forráscsoportnál is megkíséreltem. (*A bécsi nunciusok jelentései Magyarországról 1666–1683.* Pannonhalma 1935.) Kiadásra vár a S. Congregatio Cosistorialis magyarországi vonatkozású okmányainak gyűjteménye. (Ld. *Das Archiv der Konsistorialkongregation in Rom und die kirchlichen Zustände Ungarns in der zweiten Hälfte des 18. Jehrhunderts.* In: Festschrift des Haus-, Hof- und Staatsarchivs. Bd. I. 151–179. Wien 1949.) S a Fontes sorozat tagjaként megjelenés előtt áll forráskiadásom: *A bécsi pápai követség levéltárának iratai Magyarországról 1611–1786.* Ez a nunciatúra házi levéltára fondjának közzététele hosszabb bevezetéssel.

[14]A behatóbban érdeklődőket a Vatikáni Levéltárról szóló, a 2. jegyzetben idézett tanulmányom 161. oldalához utalom.

[15]A Propaganda levéltárának magyar és nemzetközi kutatását részletesen ismerteti a 2. jegyzetben közölt értekezésem i. h. 161–162. – Az ott említett munkákon kívül nagymértékben a Propaganda anyagára támaszkodik *Sávai Jánosnak* a licenciátusokról írt alapos római doktori értekezése. (*János Sávai:* La partecipazione dei laici al lavoro pastorale in Ungheria nei secoli XVI–XVII. Roma 1982. 8° 141). – Ld. még *tőlem:* A hazai Hódoltság vatikáni források tükrében. (Vigilia 1973. 88–97.; Belgrádi püspökök jelentései a magyarországi hódoltság viszonyairól 1649–1673. Levéltári Közl. 1971. 323–339.)

[16]Ld. a 2. jegyzetben id. „Újabb publikációk" c. tanulmányomat, továbbá a 13. j. id. munkámat: A bécsi nunciusok 11–12.

[17]A Vatikán és Magyarország 1846–1878. A bécsi apostoli nunciusok jelentései és levelezése Magyarországról. Bp. 1981. 8° 260. – *Lajos Lukács:* The Vatican and Hungary 1846–1778. Reports and correspondence on Hungary of the apostolic nuncios in Vienna. Uo. 1981. 8° 795. (Az előző feldolgozás angol fordításban és 368 eredetiben közreadott irat.)

[18]A bécsi pápai követség levéltárának iratai Magyarországról 1611–1786. Az Akadémiai Kiadó gondozásában jelenik meg.

[18a]Ld. részletes ismertetésemet a Levéltári Közl. 1973. 178–182. lapjain az egyházi levéltárosok évkönyvének (Archiva Ecclesiae) hét kötetéről. Itt olvashatók az említett beszédek, és még sok, a mi viszonyainkra is termékenyen alkalmazható tanulmány.

[19]Itt csupán mintaként megemlítek néhány tanulmányt: *Fügedi Erik:* Kapisztránói János csodái. A jegyzőkönyvek társadalomtörténeti tanulságai. Századok, 1977. 847–894. Az újlaki zarándoklatok hatókörét és a csodák természetét vizsgálja körültekintő elemzéssel. – *Knapp Éva:* Remete Szent Pál csodái. (A budaszentlőrinci ereklyékhez kapcsolódó mirákulumföljegyzések elemzése.) Századok, 1983. 511–533. Kitűnő könyvészettel ellátott, rendkívül alapos, sokoldalú, tárgyilagos tanulmány. – *Klaniczay Gábor:* A középkori magyarországi szentkultusz-kutatás problémái. Történelmi Szemle, 1981. 273–286. Alapvető módszertani értekezés. Európai szemhatár és elsőrendű irodalmi ismeretek jellemzik.

[20]Első eligazodásra szolgáló segédletekkel a legrégebben és a legjobban a veszprémi egyházmegye van ellátva. Föltüntetik az anyag fondjait, s külön figyelmet fordítanak a család- és helynevekre. *Lukcsics Pál:* A veszprémi püspöki levéltár. (Levéltári Közl. 1931. 1–2. sz. és kny. 27.) És ugyancsak *tőle:* A veszprémi székeskáptalan levéltára. Uo. 1930. 3–4. sz. és kny. 31. Ez betekintést ad a káptalani levéltárak szerkezetébe. – Egy káptalan történetének alapos földolgozása: *Bedy Vince:* A győri székeskáptalan története. Győr, 1938. 8° 564. – Megemlítem még *Lukcsics József* óriási fáradsággal készült munkáját: A veszprémi egyházmegye könyvészete. Veszprém 1909. 8° 272. A püspökség valamennyi plébániájára és leányegyházára vonatkozó kinyomtatott adatokra utal.

[21]*Lukcsics Pál* i.m.4–5, 7–12.

[22]Történészi működésem kezdetétől fogva vallom, hogy az egyháztörténetnek elsősorban, bár nem kizárólagosan, *a nép vallásos élete megnyilvánulásaival kell foglalkoznia,* és nagy figyelmet kell fordítania a művelődéstörténeti vonatkozásokra. Ebben a szellemben készült *doktori dolgozatom:* A katholikus restauráció Nyugat-Magyarországon. (I. Sopronmegye katholikus egyházi és tanügyi viszonyai a XVII. század második felében.) Pannonhalma 1928. 8° VIII+109. Munkám teljesen az egykorú egyházlátogatási jegyzőkönyveken alapszik, s azokat minden számbavehető szempont szerint dolgozza föl. Ebben a nemben első kísérlet a történeti irodalmunkban, amelynek eddig csak két követője akadt. (*Csóka Lajos:* Sopron vármegye katholikus egyházi és tanügyi viszonyai III. Károly és Mária Terézia korában. Pannonhalma 1929. – *Meszlényi Antal:* Gróf Zichy Domonkos veszprémi püspök (1842–1849) egyházlátogatása 1845–46-ban. Veszprém 1941. Ez az adatokban rendkívül gazdag és módszeresen földolgozott munka egyúttal azt is bizonyítja, hogy okos összefoglalásban még a 19. század jegyzőkönyvei is rendkívül értékes és sokoldalú művelődéstörténeti anyaggal szolgálnak. – Az itt előadottakat idézett értekezésem és *A plébániatörténetírás módszertana* c. tanulmányom (Regnum 1940–41. 3–64. és kny 32 skv.) fölhasználásával írtam. A behatóbban érdeklődőket ide utalom. Az utóbbi helyen megtalálható a fontosabb bel- és külföldi könyvészet is. Az újabbat e helyütt pótolom.

[23]A veszprémi egyházmegye papságának könyvkultúrája és könyvállománya a XIX. század elején. Veszprém 1942. 4° 376.

[24]A veszprémi egyházmegye legrégebbi egyházlátogatásai (1554–1760). Veszprém 1947. 4° 211.

[25]*Kovacsics József* (szerk.): A történeti statisztika forrásai. Bp. 1957. – *Uő.:* Magyarország történeti demográfiája. Bp. 1963. Itt főként a 7–9. lapon foglalkozik az egyházi jellegű összeírásokkal. – A Történeti Statisztikai Évkönyv és a Történeti Statisztikai Közlemények köteteiben sokszor találkozunk az egyházlátogatási jegyzőkönyvek és anyakönyvek értékelésével s gyakorlati fölhasználásával. – *Maksay Ferenc:* A levéltári anyag történeti-statisztikai feldolgozásának hazai eredményei, módszere, problémái. Levéltári Közl. 1979. 51–67.

[26]*Házi Jenő:* Az első népszámlálás Vas megyében az 1697/98. években. (Tört. Stat. Közl. 1957. 4–25.) A Kazó-féle vizitáció alapján községenként kimutatást közöl a lakosok vallási és anyanyelvi megoszlásáról. – *Uő.:* Die kanonische Visitation des Stephan Kazó. Eisenstadt 1958. (A szombathelyi püspökség levéltárából.) – Az egyházlátogatási jegyzőkönyveknek a nemzetiségi és vallási viszonyokra vonatkozó statisztikai felhasználására osztrák példa: *Homma, J. K.:* Der Wandel in der Bevölkerungszahl sowie in der nationalen und konfessionellen Bevölkerungsstruktur des heutigen Südburgenlandes in der Zeit von der Durchführung der kanonischen Visitation des Stefan Kazó (1697–98) bis zur österreichischen Volkszählung 1961.) In: Gedenkschrift für Harold Steinacker (1875–1965). Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission. Bd. 16. München 1966. (A könyv a jelzetten kívül még sok magyar vonatkozású tanulmányt tartalmaz.) – A magyar egyházlátogatási jegyzőkönyvek legnagyobb méretű kiadását *Buzás Józsefnek* köszönjük. (*Buzás, Josef:* Kanonische Visitationen der Diözese Raab aus dem 17. Jahrhundert I–IV. Eisenstadt 1966–1969. és *uő.:* Kanonische Visitationen der Diözese Raab aus dem Jahre 1713. Uo. 1981. (Burgenländische Forschungen. Hrsg. vom Burgenländischen Landesarchiv. Heft 52, 53, 54, 55, 69.) A kötetek a győri egyházmegye nyugati felének vizitációit tartalmazzák, a soproni, locsmándi és mosoni főesperesség plébániáit. Az első kötet igen rövid bevezetésben szól az egyházlátogatás intézményének történeti fejlődéséről. Ezen kívül valamennyi kötet csupán latinul adott nyers forrásközlés, érdemleges jegyzetelés, magyarázat, utalás, útbaigazítás nélkül. Az egyes kötetekhez a hely- és névmutatót az osztrákok készítették. A jegyzőkönyveknek már évtizedekkel előbb megjelent földolgozásai és bárminemű más irodalom még csak meg sincsenek említve. – A Buzás kiadta jegyzőkönyvek alapján *Mészáros István* alapos, sok összesített kimutatással és térképpel ellátott tanulmányt írt. (Népoktatás Nyugat-Magyarországon a XVII. században. Soproni Szemle 1976. 306–328.) – Ugyanilyen földolgozás Baranyára vonatkozólag már korábban megjelent *Petrovich Ede* tollából. (Baranya megye XVIII. századi népoktatása az egyházlátogatási jegyzőkönyvek tükrében. In: Baranyai Helytörténetírás 1971. 157–190.)

[27]A győri székesegyházi főesperesség egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1698-ból. Arrabona 1971. 177–222. – A rábaközi főesperesség egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1696–97-ből. Uo. 1972. 283–315. – A canonica visitatio. (Fogalma, rövid története, jelentősége.) Vigilia 1977. 104–108. – A canonica visitatio értelmező szótára. Uo. 1978. 200–204, 270–273. Latin szavak fordítását és magyarázatát adja könyvészettel. – *Lőrincz Imre:* A rábaközi esperesség egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1659-ből. Arrabona 1974. 233–241. (Magyar fordítás jó jegyzetekkel.)

[28]Die Visitation im Dienst der kirchlichen Reform. Mit einer Einführung von *Hubert Jedin,* Beiträge von August Franzen, Hansgeorg Molitor, Hans-Eugen Specker, sowie eienr Bibliographie gedruckter und einem archivalischen Verzeichnis ungedruckter Visitationsquellen, hrsg. von *Ernst Walter Zeeden* und *Hansgeorg Molitor.* Münster 1967. (Kath. Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung 25/26.)

[29]Visitationsberichte österreichischer Bischöfe zu Kaiser Franz I./II. (Mitt.d.öst.Staatsarchivs, Bd.VI. 1953.)

[30]Die Bevölkerung der Westschweiz im ausgehenden Mittelalter (1416–1558). Festschr. f. Friedrich Welti. Aarau 1937. 390–447. és kny. – Das Visitationsprotokoll über den schweizerischen Klerus des Bistums Konstanz von 1586. (Quellen zur Schweizer Gesch. Neue Folge, Abt. 2., Bd. 5.) Teljes szövegkiadás, bő jegyzeteléssel, kitűnő bevezetéssel az erkölcsileg és szellemileg siralmas állapotokról.

[31]The English Parish Clergy on the Eve of the Reformation. London 1969.

[32]Les moeurs des laïques au diocèse de Séez sous l'episcopat de Monseigneur D'Aquin (1699–1710). Revue d'histoire de l'Église de France 1955. 235–281.

[33]*Répertoire des visites pastorales de la France.* Première série: Anciens diocèses (jusqu'en 1790). Tome I: Agde-Bourges. (Centre national de la Recherche Scientifique – Recherche coopérstive sur programme. Tome 206.) Paris, Edition du C.N.R.S. 1977. – Repertorium der Kirchenvisitationsakten aus dem 16. und 17. Jahrhundert in Archiven der Bundesrepublik Deutschland. Hrsg. v. Erns Walter Zeeden in Verbindung mit Peter Taddäus Lang /Christa Reinhardt/ Helga Schnabel-Schüle. Bd. I.: Hessen. Stuttgart 1982.

[34]*Simenon, G.:* Visitationes archidiaconales archidiaconatus Hasbaniae in diocesi Leodiensi ab anno 1613 ad annum 1763. I.: Aelst – Loscastrum. Liège 1939. – *Culot, André/Jacques, François* (Red.): Visites archidiaconales de l'archidiaconé de Hainaut au diocèse de Liège (1698–1751). Bruxelles, Palais des Academies 1978. – Visitatio generalis decanatus Posnaniensis ...1781. Poznan 1918. 151–510. – Acta vizytacji dekanatu Krakowskiego 1599. Lublin 1965. (Materialy do dziejow kosciola w Polsce, tom. II.) – *Basler, Stephan-Becker, Jakob:* Kurze Geschichte der Apatiner Kirche und der Gemeinde Apatin. Donauschwäbisches Archiv, Reihe V: Apatiner Beiträge. Heft 16. Straubing 1979. – *Selgrad, Anton:* Kanonische

Visitationen der apatiner Pfarrei im XVIII. und XIX. Jahrhundert. Ua. a sorozat, 17. füzet. Uo. 1979. Ism. Századok 1982. 802–803.

[35]Az egész fejezetre vonatkozóan utalok *A plébániatörténetírás módszertana* c. tanulmányom különlenyomatára (1941). Ebben a 23–31. oldalakon részletesen kidolgoztam a szóbajöhető kérdéseket bőséges hazai és külföldi irodalom kíséretében. E helyütt csupán az azóta megjelent irodalmat és eredményeket ismertetem. – *Hazánkban a református egyház* igen körültekintően és szakszerűen rendelkezett levéltárairól. Ld. *Szabó István.* (Levéltári útmutató. Tájékoztatás a magyarországi református egyház levéltárairól kibocsátott szabályrendeletekhez. Bp. 1941.) – *Hainczl Kálmán:* A plébániai levéltárakról. Egyházi Lapok 1926. 231–234. A plébániai levéltár okmányairól és iratcsoportjairól kiváló részletes monográfia *Tate, W. E.:* The Parish Chest. A Study of Parochial Administration in England. Cambridge 1946. Harmadik kiadás uo. 1969. – Hálás művelődéstörténeti feladat a *plébániai könyvtár* tanulmányozása is. Erre jó példa a *Hermann–Eberhardt* írta könyv, ld. a 23. jegyzetet. – Régibb irodalom: *Ábel Jenő:* A bártfai Sz.-Egyed temploma könyvtárának története. Bp. 1885. *Illésy János:* A kassai Szt. Erzsébet székesegyház könyvtárának jegyzéke 1604-ből. Magy. Könyvszemle 1890. 23–28. *Kemény Lajos* (ifj.): A kassai parochiális könyvtár jegyzéke 1781-ből. Magy. Könyvszemle 1891. 333–336. *Protestáns könyvtárakról:* Századok 1944. 127. – Olasz művelődéstörténeti alkotás: *Allegra, Luciano:* Ricerche sulla cultura in Piemonte. Le Biblioteche Parrochiali nell'arcidiocesi di Torino sec. XVII–XVIII. Torino 1978.

[36]*Kováts Zoltán-Cs. Tóth Péter:* Csurgói jobbágy-családok demográfiai viszonyai (1720–1950). – *Kápolnai Iván:* Adalékok a XIX. század népmozgalmához. (Mezőkövesd, Mezőkeresztes, Szentistván, Tard 1820–1869.) Az Évk. 48–85. és 90–130. lapjain sok táblázattal és ábrával.

[37]A XIX. századi anyakönyvek reprezentatív felvétele és néhány Heves megyei vonatkozása. In: Archívum 4, 24– 42. Eger 1975. – *Dely Zoltán:* A felekezeti (egyházi) és az állami anyakönyvek mint a népmozgalmi statisztikai adatgyűjtés forrásai. In: A magyar hivatalos statisztika történetéből. Bp. 1969. 254–258. – *Horváth Róbert:* Egyházi anyakönyvvezetés a török világban: a szegedi példa. Demográfia 1978. 482–492. – *Jároli József:* Adatok a XVIII. századi protestáns anyakönyvek forrásértékéhez. (Három Békés megyei község anyakönyvei alapján.) Levéltári Közl. 1974. 240–245. – Külföldi értékelés: *Ohler, N.:* Pfarrbücher als Quelle für den Historiker. Methoden und Möglichkeiten ihrer Erschliessung, dargestellt am Beispiel der Pfarrbücher von Hochdorf/Breisgau. In: Forschungen und Berichte zur Volkskunde in Baden-Württemberg 1974–1977. 115–148.

[38]A kaposvári plébánia története. Veszprém 1948. 4° 342+56 fényképmelléklet.

[39]Anyakönyvezési szabályok kialakulása az esztergomi főegyházmegye területén. Különlenyomat a szemináriumi dolgozatok 1941–1942. évi kötetéből. – Agendáink néprajzi vonatkozásai. Ethnographia 1957. 133–142. – Adalékok népszokásaink kapcsolataihoz. Uo. 1958. 139–144. – *Vanyó Tihamér:* A plébániatörténetírás stb. 40–43.

[40]*Tőlem:* A plébániatört. 37–39. – *Jäger Ottokár:* Historia domus. Egyh. Lapok 1943. 7–9. – *Székely László-Bognár András:* Az egyházi évkönyvek a helytörténeti munkában. A Könyvtáros 1980. 530–531. – Az egyházi források társadalomtörténeti fölhasználására kitűnő példa: *Phayer, Fintan Michael:* Religion und das Gewöhnliche Volk in Bayern in der Zeit von 1750–1850. Neue Schriftenreihe des Stadtarchivs München 1970. (Miscellania Bavarica Monacensia, Heft. 21.) A szerző egyházmegyei és plébániai levéltárak forrásai alapján gazdag irodalommal kísért kutatásai eredményeként azt vallja, hogy *a vidékről a városba tóduló alsóbb néptömegek már áttelepedésükkor elidegenedettek voltak az egyháztól.* Ez az elidegenedés a falun már a 19. század elején bekövetkezett állami szekularizáció hatására az alsóbb néprétegekben érezhető volt, majd kitörésszerűen megnyilvánult, s a 19. századi katolikus megújhodás már nem volt képes megállítani. A szerző módszertani eljárása mintaszerű. – Az utolsó bekezdés alapja a váci püspökség 1972-i és a szegedi 1976-i leirata.

[41]A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története. I–XII/B. Bp. 1902–1916.

[42]A pannonhalmi levéltár alapleltára. 1952. Kézirat. – Behatóbb tájékoztatást ad a „Részletes leltárak és mutatók" három kötete és a családi levéltárak leltárának külön kötete. Kéziratok. – Rövidre fogva: az I. kötet (Kapszás anyag) a legértékesebb és legrégibb állományok kimutatását adja 1001-től 1770-ig. Ebből a 16. század közepéig terjedő anyag jórésze már közzé van téve. A II. kötet (Acta antiquiora) 1009-től 1802-ig keletkezett okmányokat tartalmaz helységek és tárgykörök szerint csoportosítva, kisebb mértékben középkoriakat is, eredetieket és másolatokat egyaránt. A III. kötet a tihanyi, bakonybéli, dömölki, zalavári és az elenyészett bencés apátságok levéltári anyagát ismerteti. A családi levéltárak leltára a Guary, Somogyi, Chernel és Lónyay család gyűjteményeit taglalja.

[43]Jezsuiták még másutt is vannak, például az Egyetemi Könyvtárban, de a pannonhalmi ún. *Paintner-gyűjtemény* a legjelentősebb. Részletes tájékoztatást olvashatunk róla *Szabó Flóris* könyvében: A Pannonlami Főapátsági Könyvtár kéziratkatalógusa. 1850 előtti kéziratok. Országos Széchényi Könyvtár, Bu-

dapest 1981. 121–217. (692–1322. sz.) – A pannonhalmi jezsuita kéziratok kutatói közül művelődéstörténeti szempontból kiemelem a pannonhalmi bencések munkálkodását. Tanulmányaik részben a Pannonhalmi Füzetek sorozatában jelentek meg, részben mint kéziratos szakdolgozatok az ELTE bölcsészkari dékánságán találhatók. *Piszker Olivér:* Barokk világ Győregyházmegyében Zichy Ferenc gróf püspöksége idején (1743–83.) Pannonhalma 1933. – *Jánosi Gyula:* Barokk hitélet Magyarországon a XVII. század közepén a jezsuiták működése nyomán. Uo. 1935. – *Hets J. Aurelián:* A jezsuiták iskolái Magyarországon a 18. század közepén. Uo. 1938. (Kolozsvári-Szegedi Értekezések a magyar művelődéstörténet köréből, 38. sz.) – *Borbély Imre Ignác:* A jezsuiták karitatív tevékenysége és a vezetésük alatt lévő jámbor egyesületek a 18. század közepén. 1935. Kézirat. – *Villányi László Anaklét:* Vánossi Antal S. J. (1688–1757). 1935. Kézirat. – Ld. még: a *Gyenis András* szerkesztette Jezsuita Rendtörténeti Évkönyv köteteit (1940 skv.), továbbá a Rómában latin nyelven megjelenő könyvészeti és okmánykiadást *Polgár László* és *Lukács László* tollából. (*Polgár, Ladislaus:* Bibliographia de historia Societatis Jesu in regnis olim corona hungarica unitis (1560–1733). Roma, Institutum Historicum S. J. Via dei Penitenzieri 20. 1957. – *Lukács, Ladislaus – Polgár, Ladislaus:* Documenta Romana historiae Societatis Jesu in Regnis olim Corona Hungarica unitis. I. 1550–1570. Romae 1959; II. 1571–1580. Uo. 1965; III. 1581–1586. Uo. 1967. 8° 400, 43+549, 43+696. – *Lukács, Ladislaus:* Monumenta Antiquae Hungariae. I. (1550–1579.) Romae 1969; II. (1580–1586) Uo. 1976; III. (1587–1592) Uo. 1981. 8° 1041, 1072, 914.

[44]*Dormeier, Heinrich:* Montecassino und die Laien im 11. und 12. Jahrhundert. (Schriften der Monumenta Germaniae Historica, Bd. 27.) Stuttgart 1979. – Nálunk röviden. *Waczulik Margit:* Egy középkori női kolostor kapcsolata a világi társadalommal. A margitszigeti kegyhely. Regnum 1944–46. 280–290. – *Wehrli-Johns, Martina:* Geschichte des Zürcher Predigerkonvents (1230–1524). Mendikamentum zwischen Kirche, Adel und Stadt. Zürich 1980. – *Sehi, Meinrad:* Die Bettelorden in der Seelsorgegeschichte der Stadt und des Bistums Würzburg bis zum Konzil von Trient. Würzburg 1981. – *Neidiger, Bernhard:* Mendikanten zwischen Ordensideal und städtischer Realität. Untersuchungen zum wirtschaftlichen Verhalten der Bettelorden in Basel. Berlin 1981. – *Höing, Hubert:* Kloster und Stadt. Vergleichender Beitrag zum Verhältnis Kirche und Stadt im Spätmittelalter, dargestellt besonders am Beispiel der Fraterherren in Münster. Münster 1981. – *Steynitz, Jesko von:* Mittelalterliche Hospitäler der Orden und Städte als Einrichtungen der sozialen Sicherung. Berlin 1970. – Mintaszerű monográfia *Bernhard Jungnitz* orvosé: Die konfessionellen Krankenhäuser der Stadt Münster im achtzehnten und neunzehnten Jahrhundert. Herzogenrath 1981. Főként az irgalmasrendű férfi és női kolostor levéltárából merít. Igen részletes betegségstatisztikát közöl, és a tárgyba vágó gazdag könyvészetet is ad. – *Schott, Claudia:* Armenfürsorge, Bettelwesen und Vagantenbekämpfung in der Reichsabtei Salem. Bühl 1978. – *Voisin, Robert:* Le fait bénédictin. Contribution à l'étude de la santé du corps et de l'esprit et à l'histoire de l'hygiène. Bordeaux 1945. *Krausen, Edgar:* Die Zisterzienser Abtei Raitenhaslach. Berlin/New York 1977. (Germania Sacra. N. F. 11: Die Bistümer der Kirchenprovinz Salzburg: Das Erzbistum Salzburg 1.) – *Basini, Gian Luigi:* Le terre di un monastero: Un'azienda agraria emiliana dal 1650 al 1750. Bologna 1979.

[45]Abbayes de belgique, guide, groupe clio 70. Bruxelles (1973). 8° 487. Az okos, rövid bevezetés (9–21) tárgya: *milyen egy középkori kolostor?*

[46]Klösterliche Sachkultur des Spätmittelalters. Internationaler Kongress Krems a. d. Donau, 18. bis 21. September 1978. 379. – *Érszegi* cikke a 196–215. lapokon.

[47]Geschichte des Stiftes Göttweig, 1083–1983. Eos Verlag, Erzabtei St. Ottilien 1983. Nagy 8° XXXI+449, 31 képmelléklet. – Stift Göttweig. Jubiläums Ausstellung. 900 Jahre Stift Göttweig. 1083–1983. XXII+789. – *Lashofer, Clemens Anton:* Professbuch des Benediktinerstiftes Göttweig. Eos Verlag, Erzabtei St. Ottilien 1983. 587.

[48]Die Kunstdenkmäler des Benediktinerstiftes Kremsmünster. I. Teil. Das Stift – der Bau und seine Einrichtung. – . Teil. Die stiftlichen Sammlungen und die Bibliothek. Wien, Verlag Anton Schroll & Co. 1977. Nagy 8° 600. (406 képpel), 301 l.+605 kép.

BESZÁMOLÓ A 22. MOGERSDORF NEMZETKÖZI KULTÚRTÖRTÉNETI SZIMPOZION 1990. JÚLIUS 2–6 KÖZÖTT KŐSZEGEN MEGTARTOTT TANÁCSKOZÁSÁRÓL

A mogersdorfi szimpozionokat — hagyományosan — kulturális eseménnyel tiszteli meg a rendező város. Július 2-án a kőszegi *Szurcsik János* festőművésznek a Jurisich Miklós Gimnázium dísztermében megrendezett kiállításával kezdődött a tudományos ülésszak, melyet a hivatalos — és ünnepélyes — megnyitó követett.

Üdvözölte a szimpozion résztvevőit Vas megye Tanácsának megbízott vezetője, a kőszegi polgármester, a Szlovén Köztársaság kulturális minisztere, Burgenland tartomány oktatásügyi és tudományos tanácsosa, Stájerország küldöttségének vezetője, majd a rendező intézmények — a Magyar Tudományos Akadémia, a Magyar Történelmi Társulat — nevében *Kosáry Domokos*, az MTA elnöke köszöntötte a megjelenteket.

Kiemelte annak jelentőségét, hogy ezzel a kultúrtörténeti szimpozionnal akkor kezdődött meg e közép–európai térség tudományos együttműködése, amikor más területen még a gyanakvás jellemezte az egyes országok közötti kapcsolatokat. Örömmel konstatálta, hogy a tanácskozások anyaga kötetben is napvilágot lát, annak ellenére, hogy az utóbbi években és jelenleg is pénzügyi nehézségek gátolják a tudományos művek kiadását. Befejezésül sajnálatát fejezte ki amiatt, hogy a horvát delegáció nem tudott az idei tanácskozáson résztvenni, s annak a reményének adott hangot, hogy nehézségeiket rövidesen megoldják, majd jó munkát kívánt a szimpozion minden résztvevőjének.

Az ezévi tanácskozás bevezető — ún. nagy — előadását *T. Mérey Klára* a történettudomány doktora, az MTA Dunántúli Regionális Kutatások Intézetének tudományos főmunkatársa tartotta „Város és polgár a pannon térségben a reformkortól a kiegyezésig" címmel. Áttekintést adott a térség városainak — a reformkorban meglévő — különböző jogállásáról, s ennek alapján hasonlította össze a szabad királyi, a rendezett tanácsú és a püspöki városok lakosainak számát, a városok gazdasági „profilját", kapcsolatrendszerüket. Az előzőek alapján vizsgálta meg ugyanezen városok helyzetét az 1860–as évek közepén, s megkísérelte a bekövetkezett változásokat, valamint azok okait felvázolni.

A nagyszámú mezővárossal kapcsolatban csak egy részterületre — Dél–Dunántúlra — terjedt ki a szerző figyelme. Ezek társadalmi, gazdasági fejlődésén keresztül mutatta be az adott időszakban e településeken élő polgárok életének alakulását, a városi társadalom fejlődésének tendenciáit.

Az előadáshoz a szerző nagymértékben — helyenként nehezen követhetően, — használt statisztikai adatsorokat, azt lehet mondani, minden kijelentését ezekkel

támasztotta alá. Saját kutatásai mellett a korszak legjobb kutatóinak — elsősorban *Bácskai Vera* és *Nagy Lajos* munkáinak — eredményeit is felhasználta.

Az első napi programot egy jó hangulatú fogadás zárta, melyet Kosáry Domokos adott az MTA nevében az Írottkő Hotelben.

A tanácskozás második napjának első előadását *Gerhard Baumgartner*, a bécsi rádió munkatársa, grosspetersdorfi kutató tartotta „A polgári kultúra elterjedése a vidéki térségben Nyugat-Magyarország példáján" címmel. Bár a konferencia témáját korábban „A polgári világ a pannon térségben 1830 és 1867 között" címmel hirdették meg, az előadó néhány évtizeddel korábbról indította témáját, s azt hangsúlyozta, hogy az új társadalmi osztály kialakulásában az egyik kiváltó tényező az abszolutisztikus kormányzat szakemberek iránti növekvő igénye volt.Így születtek új hivatali vezető rétegek a kormányzat és igazgatás területein, az egyház és kereskedelem szférájában. E vezető rétegek alkották az új polgárságot, a képzett középosztályt. A rendi viszonyok még meghatározóak a társadalom életében, de a privát életben már a rendi érdekek felett gondolkodó felvilágosultakként viselkedtek az új polgárság tagjai, hangsúlyozta az előadó. A folyamatban jelentős szerepet játszott az iskolázás, s az emancipáció előrehaladását az irodalmi, filozófiai ismeretek, a velük való foglalkozás nagymértékben felgyorsította. A szerző szerint ez vált „a polgári–intellektuális magáratalálás eszközévé". Előadásának további részében egyes burgenlandi személyiségek életének bemutatásával illusztrálta a fentieket.

Christoph Binder gráci történész „A polgári gondolat a stájer irodalomban a 19. század közepén" címmel tartott előadást. Ő is, mint Gerhard Baumgartner a 18. századig kanyarodott vissza előadásának megalapozásában, s azzal kezdte, hogy „A gráci vázlatok" felvilágosodott szellemű szerzője 1792-ben arról panaszkodott, hogy Grác Mária Terézia uralkodásáig azt sem tudta, mi az irodalom, s így azon sem lehet csodálkozni, hogy a korona ezen országát (Stájerországot) még a 19. század közepén sem lehet a polgárság politikai és irodalmi emancipációs folyamata éllovasának nevezni.

A következőkben — már az adott korszakhoz érve — arra hívta fel a figyelmet, hogy a Vormärz időszakában, valamint az 1848–at követő évtizedekben olyan személyiségek jelentkeztek, akik az öntudatossá váló polgári olvasóközönségre támaszkodva, azok igényeit kielégítve régión túli jelentőségre tettek szert.

E folyamat előkészítésében játszott szerepet a 19. század elején Caroline Pichler irodalmi szalonja és a történész Julius Schneller köre. Az előadó szerint mellettük említést érdemel még Josef Eustach König költő, a drámaíró Johann Ritter von Kalchberg, őket tudósok, költők követték.

A 30–as években megalapított Johanneum olvasóegylet e liberális polgárság találkozásainak fórumává, továbbképzésének színterévé vált. Az egyletbe beiratkozottak egynegyede volt csak nemesi származású, maguk is elkötelezett hívei a liberális eszméknek.

Mindezen eredmények ellenére 1848–49 rövid korszaka nem tette lehetővé az irodalom szabad kibontakozását, úgy ahogyan azt a reformkor idején remélték. A kibontakozás Christoph Binder szerint csak egy évtizeddel később, a Bach–korszak végén kezdődött el, s kiteljesedve azt eredményezte, hogy Stájerország a 19. század végére véglegesen bekapcsolódott a kor irodalmi vérkeringésébe.

A két előadást nem követte komoly vita, általában senki nem vonta kétségbe az elhangzottakat, a kérdések inkább informatív, vagy ún. „bei uns"-jellegűek voltak. Ez annak is köszönhető, hogy az említett előadások tudományos színvonala jó volt, érdekes párhuzamokra, összehasonlításokra adtak lehetőséget.

E nap délutánján a szimpozion résztvevői félnapos kirándulást tettek Kőszeg–Szeleste–Vasegerszeg–Sitke–Vasszécseny–Kőszeg útvonalon. Helyreállított és még romos kastélyokat tekintettek meg. A program fénypontja a szelestei arborétum egyedülállóan szép parkjának megtekintése volt. Este színvonalas orgonakoncertet hallgathattak meg a vendégek a kőszegi plébánia–templomban.

Július 4-én *Glósz József* szekszárdi levéltáros tartotta az első előadást „Egy dunántúli kisváros és polgárai a 19. század közepén" cimmel. Az adott időszakban mintegy tízezer lakosú, a szekszárdi dombvidék és a Duna-ártér közé ékelődő mezőváros kevés mezőgazdaságilag hasznosítható területtel rendelkezett, így a hagyományos ágazatok nem tudták kielégíteni a lakosság szükségleteit. Létezésének alapja a kedvező adottságokra épülő szőlőtermesztés volt. Hatására a város gyorsan fejlődött, lélekszáma a század első felében megduplázódott. A fejlődés eredményeképpen jelent meg az új típusú, döntően piaci értékesítésre termelő parasztpolgár.

A város gazdasági megerősödésével párhuzamosan a helyi piac felvevőképessége is megnövekedett; igényeinek kielégítésére több száz főre emelkedett a kisiparosok létszáma. Szekszárd jelentőségét emelte megyeszékhely funkciója is, mert a nemesi–hivatalnoki réteg jelenléte fokozta a város társadalmi strukturáltságát és elősegítette egy, a megyei költségvetésre építő vállalkozói csoport kialakulását – hangsúlyozta az előadó.

Az 1850-60-as évekre a monokultúrás szőlőtermesztés rugalmatlanná, kiszolgáltatottá tette Szekszárd gazdasági életét. Jövője nyilvánvalóan attól függött, hogy a következő évtizedekben meginduló erőteljes kapitalista fejlődésbe milyen módon tud bekapcsolódni, mutatott rá Glósz József.

Előadásának befejező részében a civil társadalom kezdődő megerősödéseként alakuló társaságokkal, társulatokkal foglalkozott.

Az előadó invenciózus kutató, jól szerkesztett, okadatolt előadással jelentkezett, mégis, a hallgatóban az a benyomás keletkezett, hogy ismerős a fejlődés menete, nem meglepőek az adatok, a társaságok, társulatok olyanok, mint másutt. Ez természetesen azzal a régi — és már sokszor felvetett — kérdéssel függ össze, hogy helytörténeti vonatkozások mégoly szakszerű feldolgozását országos, vagy regionális tanácskozásra akkor érdemes vinni, ha új vonásokkal gazdagíthatja a nagyobb egységről kialakított korábbi képet.

A délelőtti ülésszak következő előadását *Peter Vodopivec* ljubljanai történész tartotta „Adalékok a mentalitás történetéhez Szlovéniában a biedermeier időszakában" címmel. Az érdekes, irodalmi, képzőművészeti adalékokkal bőven teletüzdelt előadás kevés általánosítható eredményt mutatott fel.

Ugyanez mondható el *Jakob Perschy* eisenstadti kutató „A polgári kultúra különválása a nemesi kultúrától, Eisenstadt példáján" című előadásáról. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy magyar vonatkozásai miatt, számunkra több értékelhető adattal szolgált, mint a szlovén előadás.

A vitában magyar részről *Vörös Károly* szólalt fel, aki hangsúlyozta és világosan körvonalazta a kor várostípusait, melyek a polgárság összetételét, rétegeződését nagy mértékben meghatározták. Sajnálattal állapította meg, hogy az egyes előadások nem kellő mértékben használják a komparatisztikát, mely a helyi és általános vonásokat jobban kidomborítaná.

Franz Otto Roth (Graz) magyar vonatkozású adatokkal egészítette ki Jakob Perschy előadását, a tőle már korábban is megszokott szellemes hangvételben.

Stier Miklós (Budapest) azt hangsúlyozta, hogy a korszak gazdaságtörténeti vizsgálata ugyan alapvető fontosságú, mégis a tanácskozás tematikája alapján ő inkább a társadalmi fejlődés sajátosságainak kidomborítását várta az előadásoktól, s ezt nem mindegyik teljesítette. Régi probléma — mutatott rá Stier Miklós —, hogy az előre meghirdetett előadások témája sok esetben megváltozik, így az általános — korábban megállapodott — nagy kérdéshez ritkán kapcsolódnak. Befejezésül annak a reményének adott hangot, hogy ezen a jövőben sikerül változtatni.

Antosa Leskovec maribori kutató „Városok Szlovéniában 1830 és 1867 között" című előadásának meghallgatására délután került sor. Bevezetőjében arra mutatott rá, hogy az új gazdasági fejlődés szempontjából a szlovén terület közlekedési helyzete rendkívül kedvező volt. Az egyik legfontosabb, Trieszt felé irányuló, korabeli európai fő útvonal széles sávjában helyezkedik el. Sok, természetes útvonalát a korabeli vasútépítés szívesen használta fel. A kialakuló nagyipari termelés is — magától értetődően — a vasút vonalát követte, illetve a (vizi) energia és nyersanyag lelőhelyek közelében helyezkedett el. Az iparosodott és elmaradott területek határvonala az első időszakban a Bécset Triesszttel összekötő vasútvonal volt. Az iparosításban — itt is — a textilipar járt az élen, a városok fejlődésében pedig Ljubljana és Maribor. Fejlődésük azonban eltörpül Trieszthez képest.

A következőkben elsősorban a vasútépítésre vonatkozó aprólékos adatsorokkal teletűzdelt fejtegetéseket hallottunk az előadótól. Semmiféle drámai újdonsággal nem szolgált az anyag, mint ahogy az a megállapítás sem, hogy „Szlovénia polgárai többnyire szlovén nemzetiségűek voltak". A beszélt nyelv a polgárság körében, Ausztriához közel a német, a tengerparton és a hozzá tartozó területeken az olasz volt, a közbülső kisvárosokban szlovénül beszéltek. Szlovéniában az ottani nyelvújítási mozgalom az 1830-as években kezdődött, amikor felfedezték, hogy a szlovén nyelv is alkalmas irodalmi alkotások létrehozására, s így a civilizáció minden területén használható.

Az 1848-as forradalmak idején született meg a szlovén polgárság körében Szlovénia egyesítésének programja. A későbbi évtizedek gazdasági fejlődése ezt a folyamatot visszafordíthatatlanná tette. A városok ebben a korszakban már nem egyszerűen gazdasági egységek, hanem közigazgatási, oktatási és kulturális központok is egyben, mint ahogyan azok más területeken is – tehetném hozzá e megállapításhoz.

A szlovén egységmozgalom nevezetes győzelme az 1867–es országgyűlési, majd a helyhatósági választásokon elért elsőprő siker, melytől kezdve új fejlődési szakasz kezdődik e régió életében, fejezte be előadását Antosa Leskovec.

Az előadással kapcsolatban vita-jellegű hozzászólás nem volt, inkább kiegészítő adatok iránt érdeklődött néhány résztvevő.

Ezen az estén a vár udvarán nagy sikerű nemzetközi folklórestet rendeztek, melyen a Kőszegi Táncegyüttes, a szlovén Selnica ob Dravi férfikórus, a Kolo–Slavuj burgenlandi nemzetiségi táncegyüttes mutatta be műsorát.

Július 5-én délelőtt egy előadás hangzott el, melyet *Gernot D. Hasiba* gráci jogtörténész olvasott fel „Polgári jogok – emberi jogok – alapjogok. (Gondolatok ezek fejlődéséhez Ausztriában)" címmel. Előadásának első részében tulajdonképpen a civil társadalom kialakulásának eszmetörténeti előzményeit tárgyalta, az e tárgyban született angol, francia gondolkodók által írt művek főbb megállapításainak kiemelésével. E részben az előadó tulajdonképpen néhány a közelmúltban megjelent munka megállapításait vette át, jóllehet nem hivatkozott azokra.

Az előadás gerincét az Ausztriában a 19. század folyamán lezajló és az emberi jogok térhódítását jelző kodifikációs munka szakaszainak részletes elemzése alkotta. E rész adta a legtöbb új adatot a magyar hallgatóság számára, különösen ami a frankfurti Nemzetgyűlés, valamint a bécsi és a kremsieri Birodalmi Gyűlés alkotmányvitáit illeti.

Az abszolutizmus időszakát a fejlődés és az emberi jogok szempontjából egyaránt törésként értékelte az előadó.

Az alkotmányvita az 1861–es Februári Pátens — melyet a szerző az alkotmányosság helyreállításának tekintett — révén újra felgyorsult, melynek végső eredménye az „1867–es Decemberi Alkotmányként" közismert öt alaptörvény, melyek az állampolgárok általános jogait tartalmazzák. E törvények áttekintésével fejezte be előadását Hasiba professzor.

Az előadáshoz hozzászólók egyöntetűen örömüket fejezték ki azért, hogy a stájer küldöttség ilyen különleges előadással rukkolt elő, meglehet ugyan, hogy az az első pillantásra nem illeszkedik a megadott témához. A krónikás is csak azt teheti ehhez hozzá, hogy mindenképpen érdekes az ilyen „határterületről" származó előadás, de hatását az tette volna teljessé, ha egy hozzá illeszkedő *másik* előadás bemutatta volna a kodifikációs folyamat társadalomtörténeti hatását is. De ne legyünk elégedetlenek, meg kell állapítanunk, hogy a konferencia egyik legérdekesebb előadását hallottuk Gernot D. Hasiba professzortól.

A kulturális program keretében félnapos kirándulást szerveztek e nap délutánjára a rendezők a Kőszeg–Sárvár–Bük–Kőszeg útvonalon, melynek — a magam részéről — legérdekesebb részeként a sárvári várban jelenleg is látható térkép–gyűjteményt, valamint a huszár–kiállítást emelném ki.

A konferencia utolsó napján *Bariska István* a kőszegi levéltár igazgatója tartotta meg előadását „Várostípusok Magyarországon 1830 és 1867 között" címmel. Az előadás idő– és térbeni regionális keretek között elemezte a feudális társadalom bomlásának hatását a hagyományos városi jogállásokra, funkciókra, településszerkezetre. Külön vizsgálta a városi funkciók alapjainak átrendeződését, a polgárvárosok létrejövő új típusait, a polgárosodó városi társadalomszerkezetet. Nem kerülhette ki a városüggyel kapcsolatos törvénykezési kísérletek összefoglalását, a településhálózat fejlődésének folyamatának, a városlakók aránya változásának bemutatását. Részletesen elemezte a városok — a korszak végére kialakuló — új jogállását, az új városfunkciókat a népességszámmal való összefüggésében. Előadásának befejező részében a — pannon — térség városi településrendszerének hangsúlyeltolódásait mutatta be.

A hozzászólók egyöntetűen állapították meg, hogy a konferencia egyik legjobb előadását hallhatták Bariska Istvántól. A dícsérő szavakhoz annyit tehetnénk hozzá, hogy az egyik legfeszesebb, átfogó tanulságokkal szolgáló, s csak egy-egy — az előadás menetét meg nem törő — statisztikai adattal alátámasztott jó és világosan érthető áttekintést adott a szerző a szóbanforgó kérdésről.

A konferencia záróeseményeként a küldöttségek megbízott tagjai mondták el záróbeszédüket.

Magyar részről *Vonyó József*, a pécsi Janus Pannonius Múzeum osztályvezetője, röviden értékelte a konferencia munkáját, majd azt javasolta, hogy a nagyobb tematikus egység érdekében jó lenne évközben az előadást vállaló kutatókat legalább egyszeri alkalommal összehívni, mintegy konzultációra, s ennek alapján már jó előre a résztvevőknek el kellene juttatni az előadások rezüméit, hogy felkészülhessenek a vitákra.

A többi küldöttség nevében elmondott zárszavak nagy elismeréssel szóltak a konferencia megrendezéséről, s a tudományos színvonalat hagyományosan jónak értékelték.

Pál Lajos

TÖRTÉNÉSZKONFERENCIA A SZLOVÁK–MAGYAR KAPCSOLATRÓL

Kelet–Közép–Európa népeinek viszonya a 20. századra olyan súlyos konfliktusokkal lett terhes, hogy gyakran a megoldás is reménytelennek látszott. Ezért fontos minden olyan kisérlet, amelynek során legalább két érintett fél próbálkozik meg azzal, hogy szembesítse vélt vagy valóságos igazságait, előítéleteit és fenntartásait — elviselje és tolerálja kimondásukat. A közeledésben feltehetőleg hosszabb megfontolási idő után lehet csak reménykedni.

Ilyen fontos eseményre került sor 1990. december 3-a és 6-a között „A szlovák–magyar viszony problémái az újkori történelemben" címmel, a szlovák és magyar történészek részvételével tartott rendezvényen. A szlovákiai *Malé Vozokany* — magyar néven *Vezekény*, a török elleni jelentős csatáról ismert falu — századeleji kastélyában két napon át vitáztak a Szlovák Tudományos Akadémia és a Magyar Tudományos Akadémia történettudományi intézeteinek kutatói, a két intézet igazgatója, *Dusan Kovác* és *Glatz Ferenc* megnyitó előadása után. A szlovák történészek közül *Július Mesároš, Milan Podrimavsky, B. Ferencuhová* és *Ladislav Deák* tartott előadást. Magyar részről *Ádám Magda, Szász Zoltán, Szarka László* mint előadók, valamint *Szabó Dániel* és *Buzinkay Géza* vettek részt a konferencián.

Dušán Kovác felfogása szerint a második világháború az elsőnek folytatása volt egy közbeeső intervallummal; e térségben az államok elrendezése az első világhábo-

rú után alakult ki, lényegileg ez áll fenn máig is, tehát tartósnak és mérvadónak kell tekinteni az akkori rendezést. Hangsúlyozta a történészi realizmus szükségességét, hiszen — hozta fel példaképpen — ma még nem valósítható meg egy osztrák–szlovák közös bizottság felállítása a tankönyvek kölcsönösen elfogadható szellemének kialakítására.

Glatz Ferenc azt a véleményét hangsúlyozta, hogy a nemzeti államok történeti képződmények, s így is kell tekinteni azokat, nem pedig úgy, mint a 19. századból eredő történeti szemlélet teszi, mely a nemzeti államot helyezi a történeti fejlődés csúcspontjára. Minden állami intézmény mércéje az lehet, mondta, hogy mit tud nyújtani a benne élő embereknek. Glatz a 19–20. századi Közép- és Kelet-Európa három alternatíváját, három, a gyakorlatban kipróbált létformáját hasonlította össze. A Habsburg–monarchiáról 1848, még inkább 1867 után bebizonyosodott, hogy a térség nemzetei számára nem tudja biztosítani az egyenjogúság és az egyenlő fejlődés feltételeit. Viszont a két világháború közti kisálllamiság mégis sok szempontból reprodukálta a Monarchia hibáit, hiányosságait, ráadásul nem tudta fenntartani, sem reorganizálni a régió egységes munkaerő- és árupiacát. Nem hozott megoldást a régió alapkérdéseire az az ál „proletár internacionalizmus" sem, amely az 1945–1948–as fordulatot követően a közép- és kelet-európai kisállamok kapcsolatrendszerének vezérlő elvévé vált. Helyette valójában éppen a sztálinista szovjet rendszer Elbáig való kiterjesztése tette teljessé a térség nemzeteinek és országainak elszakadását a nyugat–európai fejlődéstől. Mindezek alapján Glatz azt hangsúlyozta, hogy a régió közös történelméből a három sikertelennek bizonyult alternatíva meghaladásának szükségességét kellene közösen kiolvasnunk és meghatározni prioritásait, eszközeit.

J. Mesároš „A szlovák nemzeti önmeghatározás eszméje és a magyar államiság" címmel igen körültekintően elemezte annak a központi szerepű szlovák nézetnek kialakulását és összetevőit, mely szerint a történeti Magyarország ezeréves börtön volt számukra. (Előadása magyarul, „A közös történelem deformációi" címmel a *História* 1991. évi 2–3 számában jelent meg.)

Szász Zoltánnak, a budapesti Történettudományi Intézet igazgatóhelyettesének az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés utáni magyar nemzetiségpolitikáról tartott referátuma következett ezután. Az akkori magyar kormányok nemzetiségi politikáját — idézte fel az előadó — általában két véglet felől szokták megközelíteni: egyrészt a totális nemzetiségi elnyomás periódusaként állítják be sokan, főleg az érintett nem magyar népek történészei közül, másrészt a magyar történetírásban többen abból indulnak ki, hogy a történeti Magyarország felbomlása jórészt éppen e korszak erélytelen, doktriner módon és túlzottan liberális magyar nemzetiségpolitikájának volt a következménye, mert az nem akadályozta meg minden áron a nemzetiségi mozgalmak kibontakozását. Szász szerint mindkét felfogás közös hibája, hogy túldimenzionálja az állam lehetőségeit és szerepét; ő a kiegyezés utáni félszázad nemzetiségpolitikája több szakaszának megkülönböztetésével kíván árnyaltabb képet rajzolni.

Az 1867 és 1872 közötti kezdeti szakaszt szerinte az jellemezte, hogy senki sem hitt az újonnan létrehozott államrendszer tartósságában, viszont a politikai vezető réteg, mint Deák Ferenc és Eötvös József is, reménykedett abban, hogy a magyar állam együttműködést tud kialakítani a nemzetiségekkel, és minden fél számára el-

fogadható lesz a „politikai nemzet" fogalma. Ez a hit ihlette az 1868. évi népiskolai és nemzetiségi törvények megalkotását. Az 1870-es évek közepén kezdődő második korszakot már a nemzetiségekkel szemben agresszívvá váló kormánypolitika jellemezte. Kiderült, hogy nincs akkora támogatása a kormánynak magyar oldalról, mint gondolták, s a rendszer sem fejleszthető a reményeknek megfelelően a magyar érdekeltségek szerint. Az 1879-es népoktatási törvény vezette be a magyar nyelv általánosan kötelező oktatását. Ezt eredetileg ellenezte az uralkodó, ám Tisza Kálmán miniszterelnök azzal győzte meg: annyira gyenge a kormány, hogy erősítése érdekében szükség van ilyen nacionalista gesztusra. Ez a kompenzációs mozzanat ettől kezdve végigkísérte a magyar kormányok nemzetiségi politikáját; amit jól kiegészített, hogy a helyi hatóságok általában kevésbé voltak toleránsak a nemzetiségekkel, mint a kormányzat és a központi hatalmi szervek. Az 1890 körüli korszakváltást követően a konfliktusok megszaporodása szembeszökő volt. Bánffy miniszterelnök már új, rendőri és megfigyeléses módszerek bevezetésével igyekezett az elfajult helyzet urává lenni – mégis, a magyar uralkodóosztályok nacionalista támogatása sem volt elég hatalmon maradásához; megbukott. Ezt követően, a század utolsó évétől *Széll Kálmán* a deáki alapelvekhez , a „jog, törvény, igazság"-hoz igyekezett visszatérni e téren is. Az 1906–1909-es koalíciós kormányzati időszakra ismét visszahatás volt jellemző: bizonytalan, ezért agresszív közhivatalnokok tevékenykedtek, és egész sorozatban jelentek meg a nemzetiségi sajtóperek. 1910–14-ben a nemzetiségi kérdés a demokratizmus és a konzervativizmus összeütközése, vitája részeként volt jelen a magyar politikában. A fejlődés afelé irányult, hogy a nemzetiségeket mint nemzeteket integrálják. A háború kitörésekor a nemzetiségi mozgalmak még úgy képzelték, hogy vitézségükkel fogják kivívni nemzetiségük számára a nemzeti jogot.

Az általánosságban jellemezhető korszakok mellett azonban az is igaz, hogy az egyes nemzetiségi régiókban és mozgalmakban más és más volt a magyar kormányzati politika hatása; olykor céljai is eltérőek voltak. Szász Zoltán szerint végül is a magyar nemzetiségpolitika dualizmuskori alakulása jóval összetettebb, szerteágazóbb volt, mintsem hogy sommás ítéletekkel kimeríthetően jellemezni lehetne. Az 1918. évi felbomlásban kétségkívül súlyos felelősség terhelte a magyar nemzetiségpolitika irányítóit, de önmagában az ő tevékenységük és mulasztásaik aligha bizonyultak volna elégségesnek a történeti államalakulat felbomlásához.

Milan Podrimavsky elméleti megközelítésben tárgyalta a szlovák nemzeti mozgalom nemzeti emancipációs törekvéseinek korabeli belső és külső kontextusát. Különösen a nemzeti autonómia programjának és a nemzeti önállóság kívánalmának összeegyeztetését vizsgálta részletesen, mert véleménye szerint a kiegyezés utáni szlovák politikai gondolkodásnak a többi lehetséges alternatíva közül kezdettől fogva „a nemzeti önmeghatározás minél teljesebb egészének szolgálata" volt a vezéreszméje.

Az előadásokat követő vitában különösen Július Mesároš és Szász Zoltán előadásai körül alakult ki élénk vita. Magyar részről több felszólaló is méltatta Mesároš előadásának objektivitásra törekvő és az önkritikus elemeket sem nélkülöző hangvételét. Így például Glatz Ferenc azt emelte ki, hogy a történetírás a kölcsönös nemzeti elfogultságokkal szemben csak ilyen komplex módon érhet el tartós eredményt: együttesen kell feltárni, hogy saját népének és a szomszéd népeknek nacionalizmu-

sában jórészt azonos tőről fakadnak a tévítéletek. Szlovák részről a magyar kormányzati nemzetiségpolitika kizárólagosan és egyöntetűen negatív, diszkriminatív jellegére hoztak fel példákat, és ezek alapján problematikusnak mondták a belső periodizációt és az árnyalás bármilyen igyekezetét, sőt arra a veszélyre hívták fel a figyelmet, hogy az árnyalás tulajdonképpen az agresszív magyar nacionalizmus minősítését relativizálhatná.

A következő két előadás a történeti Magyarország felbomlását, azon belül a magyar–szlovák viszony 1918–1919. évi alakulásának kérdéseit vizsgálta. Dušan Kovác „1918 a szlovák politikai fejlődésben" c. előadásában azt kívánta bizonyítani,hogy a Monarchia s azon belül a történeti Magyarország széthullásában a háborús vereség, majd a trianoni béke egy hosszú folyamata végét jelentette. Bírálta azokat a magyar politikai erőket és véleményeket, amelyek csakis a történeti Magyarország egységében tudtak gondolkodni és szétesésére külső okokat kerestek, holott véleménye szerint a valódi ok az volt, hogy az állam már nem teljesítette feladatát, és elnyomó funkciója került az előtérbe a nem magyarokkal szemben. A szlovák nemzeti mozgalom Kovác szerint különösen kedvezőtlen helyzetben igyekezett felvetni a harcot a magyar kormányok elnyomó nemzetiségi politikájával szemben, részben azért is, mert ők nemzetként éltek Magyarországon, nem pedig nemzetiségként, amelynek egy külső anyaállam képviselhetné érdekeit, mint pl. a románok esetében. Az asszimilációs veszteségek egyre súlyosabbak voltak, mert a középosztályt és értelmiséget érintették, ugyanakkor a szlovák nemzeti törekvéseknek jó ideig nem volt külföldi támasza, sem nemzetközi visszhangja. A trianoni béke hatását elemezve, az előadó szerint meg lehet ugyan érteni az ezeréves ország felbomlásának sokkjától szinte megbénult magyarság fájdalmát, akárcsak a kisebbségi sorba került magyarok elégedetlenségét, de tény, hogy a régió többi nemzete számára a Párizs környéki békék a korábbinál sokkal igazságosabb rendezést, a térség egésze számára pedig a fejlődés lényegesen jobb feltételeit teremtették meg, mint ahogy az a Monarchiában volt.

Szarka László „A szlovák kérdés 1918–19. évi megítélése a magyar kormányzati politikában" c. előadásában, a magyar kormányzati nemzetiségpolitika konstans és változó elemeit felsorolva, Szász Zoltánhoz hasonlóan azt húzta alá, hogy a pesti kormányzati elgondolásokban többféle alternatíva volt jelen. Tény, hogy éppen a szlovák mozgalommal szemben tanusította a legkeményebb magatartást, amit jórészt a szlovák mozgalom gyengeségével, a szlovák egyházi autonómia és a külpolitikai támasz hiányával lehet magyarázni. Ugyancsak a kemény kurzus eszközeit vetette be a kormány a cseh–szlovák egységmozgalom törekvései ellen, úgy kívánta annak — kezdetben meglehetősen szerény — hatását ellensúlyozni, hogy a szlovákság kulturális, oktatási intézményrendszerét még inkább a magyarosítás céljának igyekezett alávetni. A magyar kormányzatnak az állam felbomlása hónapjaiban a szlovákokkal szembeni politikáját vizsgálva, a Károlyi-kormány kétségbeesett, s jórészt reménytelenül elszigetelt vállalkozásait ismertette (szlovák autonómia, egy magyar–szlovák népköztársaság, Szlovák Népköztársaság, keleti szlovák szeparatizmus stb. támogatása). A többségében Jászi Oszkár nemzetiségi miniszter nevéhez fűződő kísérletek pozitívumaként azt emelte ki, hogy dokumentálja a nemzeti elhatárolódás igényeinek felismerését (mégha ez későn történt is meg), és a magyar–szlovák nyelvhatár men-

tén megoldhatónak látva az etnikai megalapozottságú megegyezéses rendezést, demokratikus alternatíva lehetőségét villantotta fel a nagyhatalmi döntés ellentéteként.

Kovác és Szarka előadásának vitája után Ádám Magda tartotta meg előadását „A francia külpolitika szerepe a párizsi békekonferencián Közép–Európa vonatkozásában" címmel. A francia külügyminisztériumi levéltár eddig publikálatlan iratai alapján készült előadása erőteljesen módosíthatja a térséget illetően a francia politikáról eddig kialakított képet — ám az előadó arra a veszélyre is felhívta a figyelmet, hogy a sztálinista történetírás mai bírálata és revíziója a tények vizsgálata vagy felderítése helyett sajnos gyakran a nacionalizmus jegyében történik. Ebben a kérdésben sem volt egyetértés a szimpózium résztvevői között, mert amint az egyik szlovák történész mondta, nem új kutatásokat kell végezni különféle külföldi levéltárakban, hanem újra elő kell venni saját forrásainkat, és azokat kell elmélyülten tanulmányozni.

B. Ferencuhová „Franciaország Közép–Európa politikája 1918–1921–ben" című előadásában a már korábban kidolgozott nézeteket összegezte. Eszerint nem volt egységes francia politika e térségre vonatkozóan — amihez hozzászólásban jegyezték meg, hogy persze azért francia külpolitika csak egy volt —; hogy Franciaország kezdettől a csehszlovák állam létrehozásának változatát támogatta és tisztában volt azzal, mennyi magyar és német fog az új határok közé kerülni; hogy a kisantantnak nem csak magyarellenes éle volt — bár elismerte, hogy ez volt az elsőrendű célkitűzése, és más közép–európai állam ellen nem irányult. Az előadó szerint a csehszlovák politika nem kidolgozta, csupán egyetértett a szövetségre vonatkozó francia tervekkel, és csak maga a megalakulás történt, majd a kisantnat arculata alakult a francia elképzelésekkel szemben.

L. Deák „Štefan Osusky és a Csehszlovák Köztársaság megalakulása" címmel a csehszlovák békeküldöttség titkárának életútját mutatta be. A 17 éves Osusky, miután az összes magyarországi iskolából kizárták, 1906–ban az USA–ba ment, ahol végül jogot végzett. Politikai szócsöve a Slovensky denník c. lap volt, s ő dolgozta ki az 1915. évi clevelandi egyezményt. 1916-ban jött Európába azzal a feladattal, hogy az antant–hatalmakat informálja a szlovák politikai szándékokról. Kezdettől fogva az Osztrák–Magyar Monarchia szétverésének programját képviselte. A háború idején Londonban, majd Párizsban volt publicista, azután Svájcban létesített sajtóügynökséget. Miután a szlovák emigráns vezetőségből ő ismerte legjobban a magyarországi viszonyokat, minden energiáját, szervezőkészségét a magyar propaganda és sajtó állításainak leleplezésére fordította. Ő „leplezte le" — az előadó véleménye szerint — Károlyi Mihály és Jászi Oszkár terveinek igazi magyar nacionalista indítékait. 1919 végétől mint a békeszerződési bizottság titkára, minden energiáját arra fordította, hogy a Magyarországon belüli szlovák autonómia híveit kiiktassa; politikailag befolyásos vezetőit megfigyeltette. Fontos fegyvere volt, hogy a csehszlovák államra és az antant ezzel kapcsolatos diplomáciai tevékenységére vonatkozó összes irat az ő kezében volt. Tevékenysége eltért attól, amiért őt eredetileg Európába küldték, és elsősorban a magyar béketárgyalások előkészítésére irányult, nehogy sikeresek legyenek a határkiigazításra vonatkozó magyar törekvések. Felkészült arra, hogy a magyar békedelegáció munkáját tönkretegye, s ebben kezére játszott az, hogy a magyar delegáció vezetőjeként gróf Apponyi Albert jelent meg a tárgyalásokon,

akire az össztüzet már előkészítette. Apponyi politikai múltjára, egykori igen erősen nacionalista vallás- és közoktatásügyi miniszteri tevékenységére vonatkozó kész összeállításokat adott át az amerikai, az angol és a francia delegátusoknak, valamint a sajtónak. Osuskynak döntő érdemei voltak abban, hogy a magyar remények szétfoszlottak a béketárgyalásoknál, mutatta ki az előadó.

Az előadásokat követő vita széleskörűvé alakult; többek között szó volt benne a dualizmus kori asszimilációs folyamatok jellegéről és hatásáról, a magyar–szlovák nyelvhatár szerepéről, a békekonferencia és a nagyhatalmak néprajzi információinak hitelességéről és a cseh–szlovák egységtörekvések szerepéről. Ádám Magda felhívta a figyelmet arra, hogy a hivatalos francia politika, Millerand és Paléologue egyaránt határozottan a kis–antant ellen volt, mert átlátták: ez megosztja a térséget, és Magyarországot előbb–utóbb a németek karjába sodorja. A kis–antant létrehozása nem a térség konszolidációját szolgálta; szükségessége E. Beneš régi eszméje volt.

Szabó Dániel a múlthoz való érzelmi viszonyulás veszélyeire hívta fel a figyelmet, amikor a „mikor, mi és miért történt" kérdése helyett a „mikor bántottak" kérdése foglalkoztatja a történészt. Buzinkay Géza a magyar nemzetiségpolitika árnyalásához és korszakainak elkülönüléséhez hozott fel adatokat a sajtópolitika és a cenzúra köréből, felhívta a figyelmet a többé–kevésbé liberális központi államhatalom és a szűklátókörűen nacionalista helyi hatóságok politikájának markáns különbségére, az európai színvonalú liberális törvényhozás és az elmaradó vagy neki ellentmondó végrehajtás megkülönböztetésének szükségességére.

A kétnapos eszmecserén nem egyszer történt meg, hogy vita helyett párhuzamosan haladó monológok hangzottak el — ezt nevezte „alagút effektusnak" Dušan Kovác —, mégis bizonyos fokig fordulatnak nevezhető ez a konferencia a magyar és a szlovák történészek vitájának történetében. Hosszú évtizedek rituális találkozásai után, amikor következetesen kívülrekedtek a problémák és a történészeket érdeklő, valódi kérdések, most végre nyíltan megszólaltak, méghozzá a két szomszéd nép történetének legsúlyosabb, részben megoldatlan kérdései is. Márpedig ez magában hordozza a későbbi igazi párbeszéd ígéretét, ami szerencsésen különbözik a térség néhány más népének történészeivel létrehozható kapcsolattól.

Buzinkay Géza – Szarka László

TÖRTÉNETI IRODALOM

KABDEBÓ TAMÁS

BLACKWELL KÜLDETÉSE

*(*Ford. a 217. lapig Kádár Judit, a 218. laptól Magyarics Tamás*)*
A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Bp. 1990. 308 l.

Joseph Andrew Blackwellről a korábbi szakirodalomnak – elsősorban Horváth Jenő és Haraszti Éva frásainak – a jóvoltából már eddig is sok mindent tudtunk, s amit tudtunk róla, annak alapján joggal juthattunk olyan következtetésre, hogy ez az éleseszű és ügybuzgó brit diplomáciai ügynök a negyvennyolcas forradalom felé haladó, majd a forradalom útjára rá is lépő Magyarország legjobb külföldi ismerői és a magyarság akkori törekvéseinek legjobb külhoni értelmezői közé tartozott, aki e nemben John Pagettel és Auguste de Gérandóval állítható egy sorba, jóllehet ha rokonszenvezett is a magyarokkal, teljesen – emezektől eltérően – sohasem azonosította magát velük. A kép azonban, amelyet Blackwellről kialakíthattunk, eddig meglehetősen töredezett volt, hiszen ő 1818 és 1848 között többször is megfordult Magyarországon, a korábbi szakirodalom pedig általában külön-külön tárgyalta itteni látogatásainak egyikét vagy másikát. Most viszont Kabdebó Tamástól végre összképet kapunk Blackwell Magyarországgal kapcsolatos tevékenységének egészéről, s ez már önmagában is hálára kötelezi a hazai múlt iránt érdeklődőket.

Kabdebó Tamásnak azonban nemcsak az írandó javára, hogy végre – mellesleg megjegyezve: a rendelkezésre álló sokrétű forrásanyag maximális kiaknázásával és gondos megrostálásával – kerek képet fest erről a tevékenységről, hanem az is, hogy világosan elkülöníti hősének magántermészetű magyarországi látogatásait és ide szóló hivatalos küldetéseit, amely utóbbiak minden esetben alkalmilag – egy-egy magyar országgyűlés alkalmából – vezérelték Blackwellt Pozsonyba azzal a feladattal, hogy részletes és tüzetes jelentéseket küldjön innen a bécsi angol követnek s azon keresztül az angol külügyi hivatalnak a legfrissebb magyarországi politikai fejleményekről. És itt most – Kabdebó nyomán – külön is szeretném hangsúlyozni, hogy ezek a küldetések mindig egy-egy alkalomhoz kötöttek voltak. Mert bár Blackwell váltig azon buzgólkodott, hogy kieszközölje egy állandó jelleggel működő pesti angol konzulátus megnyitását s elnyerje az itteni angol konzul tisztjét, ez a vágya rendre meghiúsult – mint a szerző kimutatja – 1848 előtt Metternich makacs ellenállásán, a forradalom győzelme után pedig (amikor Metternich megszűnt tényező lenni s a Batthyány-kormány maga is szívesen vette volna egy ilyen konzulátus létrejöttét) az angol kormánypolitika megváltozásán. (Így tehát Blackwell állandó jellegű konzuli megbizatást csupán az ötvenes években kapott, de másutt: Lübeckben, majd Stettinben, azaz politikai szerepvállalásra lehetőséget nem kínáló állomáshelyeken).

Az állandó megbizatás hiánya persze mit sem változtat azon, hogy a – nemegyszer tanulmány-számba menő – jelentések, amelyeket Blackwell készített megbízóinak egy-egy magyar országgyűlési vitáról, általában a magyarországi viszonyok rendkívül alapos, elmélyült ismeretéről tanúskodnak s ma is elsőrendű forrásai lehetnek az adott korszak iránt érdeklődőnek, az 1848 tavaszán kelt jelentésekből pedig a hivatalos angol kormánypolitikának egy igen figyelemreméltó – s a magyar sziveket még ma is megdobogtatni képes – alternatívája rajzolódik ki, hiszen Blackwell ekkor ismételten annak a véleményének adott kifejezést, hogy Angliának nem az ellenforradalom szálait szövögető bécsi udvar, hanem a magyar forradalom mellé kellene állnia. Ámbár – fejti ki Kabdebó Tamás – ezt a véleményt nem szabad a jelentések írójának – egyébként vitathatatlan – magyarbarátságából eredeztetni, hanem elsősorban Blackwellnek azzal a helyzetmegítélésével magyarázhatjuk, hogy a roskatag alapokra épült Ausztria többé nem lesz képes útjukat állni az orosz terjeszkedési törekvéseknek s ezt az Anglia által Ausztriára testált szerepet a jövőben inkább tölthetné be egy önállósodó és megerősödő Magyarország vagy egy olyan megújuló Habsburg-birodalom, amelynek a súlypontja Bécsből Pestre helyeződik át.

Más kérdés, hogy Blackwell a maga nézeteinek 1848-ban nemcsak a mélységesen konzervatív bécsi angol követet, Ponsonbyt nem tudta megnyerni, de az angol külügyminisztert, Palmerstont sem. 1848 júniusában tehát Blackwell abban a tudatban volt kénytelen hazatérni Magyarországról, hogy az angol–magyar közeledés érdekében kifejtett erőfeszítései hiábavalóak voltak. Emiatti csalódottságának is része lehetett abban – mutat rá Kabdebó Tamás –, hogy távozása előtt vállalkozott egy olyan feladatra, amely összeférhetetlen volt az angol kormánytól kapott diplomáciai küldetésével: hogy május közepén – mint

már eddig is tudtuk – a magyar miniszterelnök, Batthyány Lajos felkérésére titkon Zágrábba utazott, közvetítendő az akkorra már fölöttébb kiéleződött magyar–horvát viszályban. S csak sajnálhatjuk, hogy ennek a – további fejlemények tanúsága szerint szintén sikertelen – vállalkozásnak a részleteiről kellő forrásanyag híján Kabdebótól sem kaphatunk bővebb tájékoztatást.

Annál érdekesebbek viszont és nagyban gazdagítják ismereteinket Kabdebó könyvének más részei. Így például azoknak az erőfeszítéseknek a leírása, amelyeket Blackwell már a negyvenes évek első felében fejtett ki egy a magyar nyerstermények angliai piacának kiszélesítésére hivatott londoni Magyar Ügynökség létrehozása és (ezzel szoros összefüggésben) a fiumei vasút megépítése érdekében. Vagy annak előadása, hogyan készített Blackwell 1844-ben tervrajzokat a pesti Duna-parton felépítendő új országháza számára. Meg annak a levélnek az ismertetése, amelyet Blackwell 1848. augusztus 5-én (mikor kezét átmenetileg semmiféle diplomáciai megbízatás nem kötötte meg) a Frankfurtban ülésező össznémet alkotmányozó gyűlés mellé magyar követként kiküldött Szalay Lászlóhoz intézett s amelyben nemcsak az „olasz segély" megajánlását bélyegezte meg (rámutatva arra, hogy ha az Észak-Itáliában harcoló császári csapatok a magyarok segítségével leverik az olaszokat, akkor ugyanezek a csapatok utóbb, egyesülve a horvátokkal, ugyanígy leverhetik majd a magyarokat is), de arra is figyelmeztette a címzettet (és kormányát), hogy a magyarellenes bécsi intrikákban egy „külföldi diplomata" (értsd: Ponsonby) is részt vesz.

S nemkülönben érdekes Blackwell Magyarországgal kapcsolatos utolsó, 1849-i küldetésének a leírása. Blackwell ugyanis, miután 1848 nyarán hazatért Magyarországról, Palmerston figyelmét újra meg újra felhívta arra, mennyire fontos s Angliának is érdekében álló volna, ha London előmozdítaná a bécsi udvar és a magyarok megbékélését s ezzel elejét venné annak, hogy Bécs az oroszok karjaiba vesse magát. Palmerston pedig – bár Kabdebó feltételezésével ellentétben sohasem tudott szakítani azzal az elgondolással, hogy Ausztriát Angliának a magyarokkal (és más rebellisekkel) szemben minden lehető módon támogatnia kell – apránkint belátta, hogy Ausztriára nézve végzetes lehet (s így az angol érdekeket is súlyosan sértheti), ha a magyar forradalmat orosz fegyveres erők igénybevételével tiporják el. A Foreign Office feje ezért 1849 júniusában ismét diplomáciai küldetéssel bízta meg Blackwellt, ámbár ezúttal nem magára Magyarországra, csak Magyarország közelébe, Grazba küldte (nehogy akár az osztrákokban, akár a magyarokban olyan hiedelem kapjon lábra, mintha Anglia a magyarok segítségére kívánna sietni). Blackwellnek azonban így is s itt is készen kellett állnia arra, hogy adandó alkalommal az osztrák–magyar megbékélés egyengetőjeként lépjen fel (mint olyan személy, aki képes biztosítani, hogy a békekötés az osztrák kormánykörökre nézve a lehető legkevesebb megaláztatással járjon). Blackwell küldetése azonban ezúttal is sikertelen maradt, mert mire ő Grazba ért, addigra már minden eldőlt: addigra a Magyarországra törő orosz csapatok már az Alföldön nyomultak előre.

Mindazonáltal egy szolgálatot – habár csak utólagosat – Blackwell még mindig tudott tenni a magyar ügynek. Legalább is Kabdebó Tamás igen meggyőzően valószínűsíti, hogy Blackwell tevékenyen közreműködött annak a History of the Hungarian War című terjedelmes névtelen tanulmánynak a kidolgozásában, amely folytatásokban 1851 novembere és 1852 júniusa között látott napvilágot a *Fraser's Magazine* lapjain s amely angol nyelven első ízben adott a magyar törekvések iránti rokonszenv felkeltésére alkalmas – de egyoldalúsággal vagy elfogultsággal semmi esetre sem vádolható – tüzetes leírást az 1848–49-ben Magyarországon történtekről.Ez pedig egymagában is elegendő volna ahhoz, hogy mint a magyar nép hű barátjára emlékezzünk Blackwellre.

Kabdebó Tamás tehát – ismétlem – igen értékes eredményekkel gyarapítja ismereteinket. Éppen ezért sajnálom, hogy néhány figyelmetlenségből fakadó kisebb pontatlansággal is találkoztam könyvében. Klauzál Gáborról például egy jegyzetben (110. l.) azt olvashatjuk, hogy 1848-ban Esztergom képviselője volt, holott ő saját megyéjében, Csongrádban szerzett mandátumot; Mészáros Lázárról pedig azt állítja a szerző (207. l.), hogy a Szemere-kormányban ő kapta meg a hadügyi tárcát, holott Mészáros hadügyminisztersége tudvalevően épp a Szemere-kormány megalakulásával ért véget. Bosszantó elírás továbbá, hogy III. Napóleon császárról egyhelyütt (277. l.) mint francia *királyról* esik szó, meg hogy arról az olasz kérdéssel foglalkozó beszédről, amelyet Kossuth 1848. július 21-én a pesti országgyűlés képviselőházában mondott el, úgy történik említés (251. l.), mintha egy hónappal korábban Pozsonyban hangzott volna el.

Ezek azonban persze apróságok. Sajnálatosabb viszont, hogy Kabdebó az 1848 előtti országgyűlések tárgyai között említi a cenzúratörvényeket (19. l.), holott a sajtószabadságért verekedő magyar liberálisok többek között éppen arra hivatkozva léptek fel a cenzúra ellen, hogy Magyarországon soha semmilyen törvény nem intézkedett az előzetes könyvvizsgálat rendszerének bevezetéséről. Téves továbbá az az idősebb Seton-Watsontól átvett megállapítás (177. l), hogy az 1848-i erdélyi országgyűlés által alkotott választójogi törvény a románokat kizárta a szavazati jogból; legalább is így, sommásan ez nem mondható el, habár kétségtelen, hogy a nem-nemesekre nézve megszabott választójogi cenzus Erdélyben a magyarországinál is szigorúbb volt. De nemkülönben téves az a ténymegállapítás (204. l.) is, hogy a magyar

országgyűlés és a honvédelmi bizottmány már 1848 szilvesztere előtt Debrecenbe települt. S értetlenül állok Kabdebónak az előtt az ismételten (272. és 278. l.) megkockáztatott kijelentése előtt, hogy Kossuth 1868-tól kezdve hozakodott elő a dunai konföderáció gondolatával; hiszen Kossuth – tudjuk – éppen hogy korábban, az ötvenes évek végén és a hatvanas évek elején lépett fel evvel az elképzeléssel, a kiegyezés nyélbeütése után viszont örökre elejtette a konföderáció tervét. Végül pedig sajnálatosnak tartom, hogy Kabdebó kiadatlan és nyomtalanul eltűnt kéziratként említi meg (251. l.) Batthyány Kázmérnak azokról az ötvenes évek elején franciául írott (s Blackwell által azután angolra fordított és némileg át is dolgozott) jellemrajzairól, amelyekben a gróf fontosabb kortársairól adott arcképvázlatokat; hiszen ezt a kéziratot néhány éve – igaz, csak meglehetősen gyarló magyar fordításban – nyomtatásban is közzétette Füzes Miklós (a pécsi Janus Pannonius Múzeum évkönyv-sorozatának XXVI-XXVIII. kötetében).

Ezzel azonban még mindig nem értem kifogásaim végére. Indokolatlannak kell mondanom, hogy Kabdebó egy sereg magyarországi településről német nevén tesz említést (s ezeket a német neveket azután a fordítók sem cserélték fel magyar megfelelőjükkel); ugyan kérdem, hány olvasója lesz a könyvnek, aki tudni fogja például, hogy a Laanschitz név (116. l.) alatt Cseklész rejlik. S vajh melyik folyóra kell gondolnunk, mikor a könyvben a Szávába ömlő Sanról olvasunk (85. l.), jóllehet eddig úgy tudtuk, hogy a San nem a Száva, hanem a Visztula mellékfolyója? Amint ember legyen a talpán az az olvasó is, aki az egyszer (134. l.) *Grün Bauern*, másszor (150. l.) *Grün Bauer* néven emlegetett pozsonyi szállóról ki fogja találni, hogy az valójában a híres Zöldfa *(=Grüner Baum)* fogadó volt. Amit pedig az imént a német településnevekről mondtam el, annak rokon esetéről szólhatok a szerző által emlegetett egykorú hírlapok kapcsán is. Kabdebó Tamás ugyanis – nem tudni, miért – átvette azt a némely országokban a 19. században elterjedt hibás álláspontot, hogy az idegen nyelvű hírlapok címét fordításban kell közölni. Az ő szövegében tehát egy sor magyar, német és horvát lap címe angolra fordítva jelenik meg, s így, mivel könyvének fordítói ezeket nem fordították vissza az eredetire, de magyarra sem ültették át (ami pedig megfelelt volna az ő eljárásának), a tájékozatlan olvasón olyan hiedelem lehet urrá, hogy a Habsburg-birodalom területén a tárgyalt időszakban seregnyi angol lap jelent meg. Aki pedig kitalálja, hogy az adott esetekben ténylegesen nem angol lapokról van szó, az is törheti a fejét, hogy például a *Pest Gazette* álnév mögött mikor keresendő a *Pesti Hirlap* és mikor a *Pester Zeitung*.

S ez az a pont, ahol át kell térnem a fordításra, mégpedig jóval részletesebben, mint ahogy ezt hasonló könyvismertetések írói általában tenni szokták. Mert – bár az angol eredetivel nem volt módom egybevetni a fordítást – annyit pusztán a kiadott szöveg alapján is megállapíthattam, hogy botrány, ahogy fordítás címén elbántak ezzel az értékes monográfiával, s hogy egyszerűen érthetetlen, hogyan bízhatták e könyv átültetését olyan emberekre, akik nemcsak magyarul nem tudnak, de a magyar történelemben és a magyar történeti terminológiában sem rendelkeznek kellő járatossággal.

Hogy a fordítók a 'munkáltató'-t 'munkaadó'-nak nevezik (31. l.), hogy 'lapalji jegyzet' helyett 'lábjegyzet'-et (értsd: *foot-note* vagy inkább *Fussnote*) írnak (54. l.), hogy a 'híven' határozót a 'hűen' szófacsarmánnyal (55. l.), a 'mihelyt' kötőszót pedig 'amint'-tal (55., 58. l.) cserélik fel, hogy a 'nyerstermény'-eket 'nyersanyag'-oknak nevezik (85. l.), hogy a 'különböző' szót többször is 'különféle' értelemben használják (124., 269., 273. l.), hogy az 'iránt' névutót 'felé'-vel helyettesítik be (270. l.), hogy 'emez elvek' helyett 'eme elvek'-et írnak (így, szó végi *z* nélkül, 80. l.), hogy az 'is' kötőszót nyugodt lélekkel rakják az állítmány elé ilyen szerkezetekben: „Akárhogy is volt..." (242. l.), „Bármennyire is hiábavaló..." (275. l.) – mindezt és az ezekhez hasonló nyelvi vétségek sokaságát talán említenem sem kellene, nem mintha ezek bocsánatos bűnök volnának, hanem mert típushibák, amilyenekkel a napisajtóban is lépten-nyomon találkozhatunk. De hogy egy a kortársak szóhasználatát visszaidézni hivatott szövegrészben 'oláhok' helyett 'vlachok'-ról beszélnek (56–57. l.), azt már mégsem hagyhatom szó nélkül. És nem hagyhatom szó nélkül a szövegben újra meg újra felbukkanó értelmetlen vagy értelmükből kiforgatott mondatszörnyetegeket.

A 75–76. lapon például arról olvashatunk, hogy Blackwellnek a negyvenes években Pesten „látnia kellett a Nemzeti Múzeum épületét..., ami [értsd: amely] a Széchényi Ferenc adományozta Nemzeti Könyvtárnak is otthont adott, s itt Széchenyi István apjáról van szó, aki Blackwell egyik leggyakoribb házigazdája [értsd: vendéglátója] volt". S ezekután törhetjük a fejünket, vajon hogyan fordulhatott meg Blackwell a negyvenes években oly gyakran Széchényi Ferencnél, aki tudvalévően még 1820-ban elhunyt; míg fel nem figyelünk az idéztem mondathoz kapcsolódó lapalji jegyzetre, amely közli, hogy „1842 és 1845 között Széchenyi István legalább tizenötször fogadta Blackwellt", s ezzel világossá teszi, hogy az adott helyen mégsem Széchenyi István apjáról van szó, hanem arról, hogy a mondat fordítója képtelen megoldani azt a problémát, miként vonatkoztassa a vonatkozó mellékmondatot a magyarban is arra (nevezetesen: Széchenyi Istvánra), akire ténylegesen vonatkozik. De talán ennél is épületesebb, amit a 203. lapon olvashatunk az 1848 utolsó hónapjában történtekről: „December 6-án Franz von Schlick [így, ck-val!] csapatai Galíciából betörtek Magyarországra. Mindez Ferdinánd lemondását megelőzően történt, unoka-

öccse, Ferenc József javára (december 2-án)." Holott az – általam nem látott – angol eredeti Schlik betörését nyilván nem időzíti elébb december 6-ra, majd a következő mondatban december 2-ra, amint nyilván nem is Schlikről állítja, hogy Ferenc József javára tört be, hanem Ferdinándról, hogy Ferenc József javára mondott le.

S az ilyen és hasonló értelmetlenségekre még számtalan más példát is felhozhatnék. De mivel nem kívánom próbára tenni olvasóim türelmét, inkább arra hívom fel még a figyelmet, hogy a „fordítók" jóvoltából némelykor meglepő új ismeretekre is szert tehetünk. A 268. lapon például arról értesülünk, hogy a harmincas években a magyar liberálisok közül Pulszky Ferenc is, Szemere Bertalan is járt Angliában „és mindketten kiadták ezután útikönyveiket". Ami alkalmas volna szertefoszlatni azt az eddigi hiedelmünket, hogy az említettek mindketten csupán egy–egy ilyen tárgyú útikönyvet tettek közzé; jóllehet a vonatkozó lapalji jegyzet ez esetben is rácáfol a főszövegre, amennyiben Pulszkytól is, Szemerétől is pusztán egy–egy efféle útikönyvet citál. Megnyugtathatja viszont a „magyar" szöveg összeeszkábálóit az a körülmény, hogy a könyv némely lapjain nincsenek jegyzetek s ilyen helyeken háborítatlanul terjeszthetik újszerű megállapításaikat. Így például a 18. lapon is, ahol többek között azt olvashatjuk, hogy a diéták alkalmával Pozsonyban rendezett bálokra „az arisztokraták és [a] gazdag földbirtokosok elvitték feleségeiket". Amiből – ha eddig nem tudtuk – végre megtudhatjuk, hogy nagyuraink hithű muzulmánokhoz illően többnejűségben éltek.

És ez még mindig nem minden, hiszen a fordításnak köszönhetünk egy eddig nem ismert kossuthi jelszót is. Legalább is a 82. lapon az 1843. esztendő eseményeiről ezt olvashatjuk: „*Tengerre magyarok!* – a híres kossuthi jelszó visszahangzott [értsd: visszhangzott] az egész országban." Ebből pedig megérthetjük, hogy az ország ekkor Kossuthtal a magyar tengerhajózás megteremtéséért buzgott. Holott ha az adott fejezet fordítója vett volna magának annyi fáradságot, hogy visszakeresse a Kabdebó idézte Kossuth-szöveg eredetijét („Tengerhez, magyar!"), akkor továbbra is kénytelenek volnánk megmaradni amaz eddigi – kétségkívül földhözragadt – elképzelésünk mellett, hogy Kossuth ez idő tájt a fiumei vasút megépítésének és a magyar külkereskedelem felvirágoztatásának a szószólójaként lépett fel.

S ezzel eljutottunk a fordítók történeti tájékozottságának lápvidékére. Ahol is mindenekelőtt az ötlik szemünkbe, hogy vannak szakkifejezések, amelyek iránt a fordítók különös vonzalommal viseltetnek, de vannak olyanok is, amelyektől érezhetően viszolyognak. A rendi országgyűlések tábláit például többnyire 'ház'-aknak nevezik (88., 136., 226., 275. l.), az alsótáblán helyet foglaló követeket pedig a világért se neveznék 'követ'-eknek, hanem vagy 'képviselő'-knek, vagy – az esetek nagy többségében – 'küldött'-eknek. Kivételként említést tesznek viszont 'a felsőtábla követei'-ről (124. l.), jóllehet a felsőtáblán tudvalévően nem vármegyék (vagy más közösségek) követei foglaltak helyet, hanem olyan emberek, akiket főúri állásuknál vagy közjogi méltóságuknál fogva a törvényhozásban való *személyes* részvétel joga illetett meg. De nem szeretik a fordítók az 'országos' szót sem: 'országos vásár' helyett 'nemzeti vásár'-t, 'országos pénztár' helyett pedig 'nemzeti kincstár'-at írnak (100., illetve 115. l). Irtóznak továbbá a 'forint' szótól: helyette általában 'koronát'-t írnak; jóllehet ezt a pénznemet csupán a 19. század utolsó évtizedében vezették be. Ahol pedig mégis engedményt tesznek a forintnak, ott sincs benne köszönet: a 72. lapon azt olvashatjuk, hogy Széchenyi annak idején „6000 forintos" felajánlást tett a Magyar Tudományos Akadémia javára; ami helyett természetesen vagy 60.000 forintos, vagy 6000 angol fonttal egyenértékű felajánlásról kellett volna szólni.

És hogy melyik az a szó, amelyhez fordítóink leginkább vonzódnak? Elárulom: a 'gárda'. A testőrtiszteket például 'gárdatisztek'-nek (19. l.), a nemzetőrséget pedig 'nemzeti gárdá'-nak (170., 201., 213. l.) nevezik. De szeretik a 'liberális' szót is: az Ellenzéki Kört 'Liberális Kör'-nek, az Ellenzéki Nyilatkozatot 'liberális nyilatkozat'-nak keresztelték el (155-156. l.). Láthatóan gondot okozott továbbá a fordítóknak néhány földrajzi név is. Lombardo-Veneziából így a könyvben 'velencei Lombardia' lett (147. l.), Szlavóniát pedig következetesen felcserélik a tőle bizony térben is, időben is meglehetősen távol eső Szlovéniával (69., 192. l.). S a kapcsolt részekkel *(partes adnexæ)* egyébként is meggyűlt a bajuk: ezeket – talán latin nyelvismereteik fitogtatása végett – 'annektált területek'-nek nevezik (193. l.). Legalább ennyire érdekes újítás továbbá, hogy 'hitbizomány[i] fennhatóság alá tartozó püspöki városok'-nak nevezik (69. l.) az egyházi fennhatóság alá tartozó püspöki városokokat vagy hogy 'hűbérbirtokok' elnevezéssel illetik (277. l.) az úrbéri birtokokat. S annak, hogy az úrbériségnek még a fogalmától is idegenkednek, megint csak köszönhetünk egy újszerű felismerést: a 74. lapon azt olvashatjuk, hogy a bécsi kabinet Magyarországon már az 1832–36-i országgyűlés alkalmával kénytelen volt napirendre tűzni a jobbágyfelszabadítást (holott eddig úgy tudtuk, hogy az úrbérrendezést volt kénytelen napirendre tűzni, s a kettő közötti különbség éppen nem semmi).

A fordítóknak köszönhető új történeti ismeretek köre azonban ezzel távolról sem merül ki. Hiszen megtudhatjuk tőlük, hogy a – köztudomás szerint 1848 tavaszán megalakult – osztrák belügyminisztérium

valójában már 1846 elején is létezett (v. ö. 143. l.). Megtudhatjuk továbbá, hogy az 1848 júniusának közepén Innsbruckban tartózkodó Jellačić nem – mint eddig hittük – kiáltványt, hanem beszédet intézett az ekkor tőle nem csekély távolságra, Észak-Itáliában harcoló horvát határőrökhöz (187. l.). S megismerkedhetünk egy általunk korábban sosem hallott katonai rendfokozattal, azt olvasván, hogy Móga János 1848 őszén 'ezredes altábornagy' volt (202. l.). Sőt – az ő jóvoltukból – nyomdászati szakismereteinket is bőségesen gyarapíthatjuk, megtudván, hogy a nyomdai 'pont'-ot helyesen 'piká'-nak (angolul netán *pike*?) kell neveznünk (234. l.).

De nem folytatom, mert minél több sort rovok egymás alá, annál nagyobb elkedvetlenedés lesz úrrá rajtam. Csak annak a reményemnek szeretnék hangot adni befejezésül, hogy egyszer még magyar fordításban is kezünkbe vehetjük majd Kabdebó Tamás rendkívül értékes monográfiáját.

Spira György

NATAN EJDELMAN

FORRADALOM? FÖLÜLRŐL?

(Fordította, a bevezetőt és a jegyzeteket írta: Gereben Ágnes)
Maecenas - TÉKA Kiadó. Budapest, 1989. 271 l.

„Vallatjuk, kérdőre vonjuk a múltat, hogy az magyarázatot adjon jelenünkre és megvilágítsa jövőnket." – Nem véletlenül írta könyve mottójául Belinszkij híres sorait Natan Ejdelman, akinek neve és munkássága jól ismert a hazai szakemberek körében. A szerző eddig több mint húsz kötetet publikált a 19. századi orosz történelem témaköréből, így Herzenről, a dekabrista Mihail Lunyinról, I.Pál cár születésének rejtélyéről, Puskinról és Alekszandr Gribojedovról, „Az ész bajjal jár" című mű tragikus sorsú szerzőjéről. A politikai tilalomfák ellenzőjeként, a törvényes tisztesség és az emberi szabadságjogok híveként ismert Ejdelman munkáit (köztük történelmi regényeit is) intellektuális élmény, igazi stílusbravúr és az élőszó varázsa jellemzi. A neves történész szakmai sikerének titka – írja bevezetőjében Gereben Ágnes – abban keresendő, hogy nem kész sablonokat kínál, hanem együttgondolkodásra invitálja, közös történelmi oknyomozásra csábítja olvasóit.

Ejdelmann legújabb munkájában – amely magyar fordításban az orosz nyelvű kiadást megelőzően látott napvilágot – arra tesz kísérletet, hogy átfogó képet adjon a *peresztrojka* és a *glasznoszty* orosz történelmi előzményeiről, társadalmi gyökereiről, sikerének és esetleges kudarcának okairól. A szerző a felülről indított társadalmi, politikai és gazdasági reformok mozgató és fékező erőiről, tömegbázisáról, a változások támogatóiról és ellenségeiről, az „újítások" konkluzióiról kíván elemzést nyújtani. A könyv írója arra is választ keres: miért felülről indultak a változásra irányuló kezdeményezések Oroszországban; milyen szabályszerűségek figyelhetők meg a korábbi reformokkal összevetve; melyek a néptömegek magatartásának, mozgásirányának törvényszerűségei; milyen lehetséges, tipikus veszélyekkel kell számolni; melyek a változásokkal szembeni ellenállás formái.

Ejdelmant az elmúlt korok általános tapasztalatainak összevetésével, számos probléma újragondolásával, más megvilágításba helyezésével, a társadalmi újító törekvések árnyalt, differenciált bemutatásával az a szándék vezérli, hogy korrekt értékelést nyújtson az orosz fejlődési alternatívákról és az európai analógiákról. A szerző szükségesnek tartja hangsúlyozni, hogy az orosz társadalmi fejlődés főbb vonásait (a túlzott állami centralizációt, túlbürokratizáltságot stb.) alapvetően nem geopolitikai tényezők határozzák meg. Az évszázados elmaradottság okai között nem csak a római antikvitás hiányát kell megemlíteni, hanem főként a 250 éves mongol uralmat. A szerző ezzel kapcsolatban határozottan cáfolja Lev Gumiljov azon állítását, miszerint „a mongol iga mégis jobb variáns volt, mint a német járom". Az Aranyhorda a fejlődés lehetőségétől fosztotta meg Oroszországot – vallja Ejdelman –, ami a pusztításoknál is nagyobb kárt jelentett. A 13–14. században a „fejlődés zálogai" (a városok, a kézművesség és a kereskedelem) elsorvadtak az orosz fejedelemségekben, és az ország – a szerző véleménye szerint – csak a 16. század elején került egy szintre Európával.

IV. Iván (1533–1584) reformjainak mérlegre tételekor Ejdelman nem túloz, amikor arról ír, hogy az uralkodó intézkedései a tönk szélére juttatták az országot. A szerző élesen bírálja a sztálini Rettegett Iván-képet, és osztja Alsic véleményét, miszerint az opricsnyina intézménye nemcsak 1565–1572 között állt fenn, hanem egészen a cár haláláig, 1584-ig. Ejdelman többször is utal az állam túlzott szerepének megerősödésére IV. Iván korától, erre az orosz specifikumra, amely hosszú időre meghatározó elem, a politikai mechanizmus döntő tényezője lett.

A kötetben kiemelt helyen szerepel I.Péter (1689–1725) kormányzati, pénzügyi, hadügyi és kulturális reformjainak, „a cári fészek hű fiókáinak", a radikális változások motiváló tényezőinek, a bürokratikus akadályok felszámolásának és az új hatalmi szervek (kollégiumok, Szent Szinódus stb.) kiépítésének bemutatása. A szerző világosan látja, hogy bár Nagy Péter valóban „ablakot vágott Európára", de a „husánggal mért haladásnak" iszonyú ára volt Oroszországban. A „nagy reformer" uralkodása idején ugyanis az adóköteles népesség száma 15 százalékkal csökkent, azaz minden hetedik adózó belehalt a „péteri újításokba". 1680 és 1724 között Oroszországban az egyenes és a közvetett adók összege ötszörösére nőtt, ami elviselhetetlen terhet jelentett. Mindezekhez „ideológiai megrázkódtatások" (harc az egyház ellen) is járultak, amelyek a cárt az óhitűek szemében Antikrisztussá tették. Rendkívül fontos tehát a „jó" és az „állati" principium részarányának tisztázása a péteri életműben, mivel abban a terrorra és félelemre épülő despotikus intézkedések racionális, felvilágosult reformokkal keverednek.

A szerző hosszasan tárgyalja a II. Katalin (1762–1796) nevével fémjelzett intézkedéseket, amelyeket alaposan túlértékel. A recenzens nem oszthatja maradéktalanul Ejdelman azon véleményét, miszerint a fenti időszakban Oroszország Európa élvonalába került. Az ugyanis sem a társadalmi, sem a gazdasági, sem a kulturális fejlődés területén aligha helytálló. Oroszország a felvilágosult abszolutizmus időszakában legfeljebb kísérletet tett, hogy felzárkózzon a fejlettebb nyugat-európai modellhez. Túlzásnak tűnik Ejdelman azon kijelentése is, hogy ez idő tájt „Oroszországban beértek a felvilágosodás gyümölcsei". Ez nem állítható hitelt érdemlően a cári birodalomról, ahol még 1917-ben is a lakosság 80 százaléka írástudatlan volt.

A szerző nem tudott felülemelkedni a tradícionális Katalin-értékelésen, ami azzal függhet össze, hogy a szovjet történetírás 70 éve adós a cárnő korszerű életrajzával. A kötetben félreértésre adhat okot, hogy az 1762 márciusában, a nemesi szabadságjogokról kiadott ukázt II. Katalinnak tulajdonítja, holott az III.Péter nevéhez köthető, akinek tevékenységét ma már másként ítélik meg egyes szovjet történészek, így Milnyikov professzor is. A halálos ítélet eltörlését kimondó 1754-es rendelet szintén nem Katalin érdeme, hanem I.Erzsébeté.

Amennyire pozitívan ábrázolta Ejdelman a II. Katalin-kori változásokat, annyira negatív képet rajzol I. Pál (1796–1801) intézkedéseiről. „Ellenforradalmi korszakról" beszélni I.Pál idején – megítélésem szerint – épp oly túlzás, mint ahogyan Katalin sem idézett elő „forradalmat" az orosz viszonyokban. A nemesi szabadságjogok korlátozása, a gárdaezredek megregulázása, a hagyományos orosz diplomáciai irányvonal megváltoztatása miatt még nem törvényszerű, hogy Katalin fiát az orosz történelem fekete bárányaként értékelje az utókor. (Erre már Kun Miklós is felhívta a figyelmet a *Valóság* 1986. 7. számában írott tanulmányában.)

Ejdelman könyvének kétségtelenül legjobb részeit a 19. századi társadalmi reformok tárgyalása képezi. Ennek során a szerző kitűnően elemzi az I.Sándor (1801–1825) nevével fémjelzett reformokat, köztük a cár egykori nevelőjének, a svájci Laharpe 1801. évi tervezetét, amely a nemesség művelt rétegére, főként a fiatal tisztek csoportjára támaszkodva kívánta megvalósítani a felülről kezdeményezett változásokat. E tervezet javasolta a jobbágyok adásvételének megtiltását, újabb iskolák, egyetemek, liceumok alapítását.

A szerző megkülönböztetett figyelmet fordít Szperanszkij „kísérletének" elemzésére, amely az Államtanács felállításának gondolatát, alkotmánytervezet kidolgozását, fokozatos jobbágyfelszabadítást, választott bíróságok létrehozását, az önkényuralom alkotmányjogi korlátozását, az államszervezet átépítését, korszerűsítését, az abszolút monarchia helyett alkotmányos monarchia megteremtését és a népképviselet kiszélesítését javasolta. Az 1801-1812 közötti reformok kudarcának okait vizsgálva a könyv írója helyesen mutat rá, hogy a sikertelenségben nem csak az európai forradalmaktól való félelem játszott közre, hanem sokkal inkább az abszolút hatalom természetéből, a korlátlan önkény lényegéből következett.

Az 1825. december 14-i eseményeket felidézve Ejdelman találóan állapítja meg, hogy a dekabristák a trónhoz képest „lent" voltak, de a változásokat mégiscsak „felülről" kívánták végrehajtani. A szerző tárgyilagosan elemzi a dekabrista szervezetek (az Északi és a Déli Társaság) programjait, Pesztyel és Nyikita Muravjov nézetkülönbségeit. Mint ismeretes, az előbbi elképzelése szerint, a felkelés sikere után Ideiglenes Forradalmi Kormány venné kezébe a hatalmat, amelynek tízéves diktatúrája alatt megszüntetik az önkényuralmat, fokozatosan felszabadítják a jobbágyokat, bevezetik az alkotmányt, a népképviseletet, a demokráciát, és választásokat tartanak. Nyikita Muravjov ugyanakkor nem a köztársasági államformát, hanem az alkotmányos monarchia létrehozását tekintette a mozgalom fő célkitűzésének. A továbbiakban Ejdelman arra is választ ad: miért nem sikerült 1825 decemberében a dekabristáknak felszabadítani a Csipkerózsika-álmát alvó népet?

A könyv részletesen vizsgálja az 1861. február 19-i jobbágyfelszabadítás közvetlen előzményeit, a krími háborúban elszenvedett vereség és az általános társadalmi elégedetlenség okait. Ejdelman kitűnő

érzékkel elemzi a II.Sándor (1855–1881) idején hozott reformok előkészületi vitáit, a változások híveinek és ellenfeleinek küzdelmét. Rendkívül tanulságosak az igazságügyi, hadügyi, oktatásügyi reform, valamint a zemsztvo- és sajtótörvény kidolgozásáról, végrehajtásáról írott megállapítások, amelyek szerint a „forradalom fölülről" egyesíti a konzekvens rombolást és a bonyolult manőverezéseket, „oldalazásokat"

Figyelemre méltóak Ejdelman azon észrevételei is, amelyeket Lorisz-Melikov, Vitte és Sztolipin reformjai kapcsán fejtett ki. A szerző ezt követően az 1905-ös év forradalmi változtatásait, köztük az alkotmány bevezetésének és a parlament (Állami Duma) összehívásának jelentőségét értékeli.

A 20. századi nagy társadalmi „átalakítások" rövid elemzése után Ejdelman összegzi azokat a tanulságokat, amelyekkel az orosz múlt a fölülről végrehajtott reformok megvalósításában szolgál a kései utódoknak. Általános konklúzióként említi a szerző az alábbiakat: 1. A „forradalom fölülről" az orosz feltételek közepette egyrészt rendkívül hatékony, mivel az országban a legnagyobb erőt képviselő, korlátlan állam hajtja végre. 2. Ez a *plusz* azonban igen gyorsan *mínusszá* válik, mihelyt a reformok folytatódnak és a változásokat be kell vezetni. E nagyszabású reformok ugyanis kudarcra vannak ítélve, ha azokat „alulról" nem támogatják. 3. Energikus, kreatív emberek közreműködése nélkül az „átalakítások" nem hozhatnak eredményt. 4. Támogatók mindig akadnak a változtatások keresztülvitelére, mivel a reform felfedezi és létrehozza őket. 5. A reformfolyamatokban óriási, de gyakran nem eléggé megbecsült szerepet játszik a progresszív értelmiség. 6. Minden forradalomnak, reformnak feltétlen velejárója az előző bürokratikus apparátussal folytatott harc, a „gépezet" felszámolása és egy másikkal történő felcserélése. 7. A fölülről kezdeményezett gyökeres reformok legbiztosabb alapja: azok szüntelen folytatása, kiterjesztése és jól működő visszacsatolási rendszerek (piac, nyilvánosság, demokrácia) megteremtése, amelyek lehetővé teszik a politikai és a mindennapi élet minél hatékonyabb koordinálását.

A könyv epilógusának üzenetét Ejdelman így fogalmazza meg: „Az újabb, hatalmas kísérlet a szemünk láttára folyik. Ha nem sikerül, és újabb tizenöt-húszéves stagnálás vár ránk, ha a dolgok nem kedveznek majd »a felvilágosodás szabad fejlődésének«, az ország az olyan, átalakításra nem hajlandó hatalmak sorsára jut, mint az Oszmán Birodalom... Visszafordíthatatlan változásokra lesz ítélve, rendkívül súlyos válságperiódusokra, óriási áldozatokra, amelyek nyomán előbb-utóbb mégiscsak kénytelen lesz a piaci törvényeket érvényesíteni és bevezetni demokratikus intézkedések egész sorát... Hiszünk benne, hogy sikerülni fog - más már nem maradt számunkra."

V. Molnár László

H. BALÁZS ÉVA

BÉCS ÉS PEST-BUDA A RÉGI SZÁZADVÉGEN 1765-1800
Magvető Kiadó. Budapest, 1988. 342 l.

A magyar történetírás utolsó két évtizedének egyik központi kutatási témája – nem utolsó sorban az 1970-ben megindult mátrafüredi konferenciák által kezdeményezve – a felvilágosodás és ezen belül különös hangsúllyal a felvilágosult abszolutizmus problematikája lett. Nem sajátosan magyar jelenség ez az érdeklődés: a felvilágosodás kutatásával történetírásunk – és nem kis mértékben a vele e ponton szorosan együttműködő irodalom- és tágabban vett eszme- és művelődéstörténet – széles európai kutatásba kapcsolódott bele. Olyan kutatásba, mely mintegy válaszként a totális állam ha már csak csökevényes, de nem kevésbé brutális erőszak és hatalom kultuszára, a társadalomszervezés szelidebb, intellektuális, nyitott, toleráns formáit kívánta rekonstruálni és felmutatni az emberi jogok iránt ismét fogékony és azokat újrafogalmazni is kész világnak. H. Balázs Éva könyve ennek a rekonstrukciónak és újrafogalmazásnak a hazai történet e korszakra vonatkozóan gazdag és sokoldalú tényanyagán való megvalósítására vállalkozik, - ennek során az ábrázolás teljességének mindazokat az igényeit is kielégítendő, melyeket a magyar történet készülő tízkötetes összefoglalása állít az e korszak történetét író historikus elé.

Ilyetén célkitűzésének megoldására törekedve a könyv témáját (melyet a cím sajnos pontatlanul sőt némileg félreérthetően fejez ki) két csaknem teljesen azonos terjedelmű részben mutatja be. Az elsőnek a tárgya a felvilágosodás kibontakozásának az 1740-es évektől induló, Mária Terézia személyisége által nagyban meghatározott, az ő politikájában kifejeződő négy évtizedes korszaka – elsősorban annak két utolsó évtizede. A másodiké a sajátlag a Habsburg birodalom igényeitől és lehetőségeitől alakított, azok jegyében immár kiteljesedett felvilágosodásnak II. József alatt mindössze egy, s még a józsefi rendszer elhalásával együtt is csupán alig másfél-két évtizede.

Szerző a kötet mintegy bevezetéseként az első (a kései terézianus) korszak bel- és külpolitikáját és ennek végcéljaként a nyugathoz való gazdasági felzárkózást célzó törekvést, majd a felvilágosult abszolutizmus nyugaton kidolgozott jellemző érvrendszerét összességében az azoknak megalapozásául szolgáló ideológiák szerint bontva állítja elénk. Terjedelmes fejezet mutatja be ezután az ausztriai felvilágosult abszolutizmus azt mintegy meghatározó személyeit: magát Mária Teréziát, a külpolitikus Kaunitzot, a gazdaságpolitikus Zinzendorfot, az ideológus Sonnenfelset és végül a mindezek törekvéseinek örökébe lépő, de itt egyelőre még csak társuralkodóként szereplő II. Józsefet. A kör az e korszakra jellemző, Magyarországon is érezhetővé váló társadalmi mozgások bemutatásával zárul. Megjelenik az újarisztokrácia, átalakul vagyonilag és intellektuálisan differenciálódva a középnemesség. A városi funkciók és szerepkörök kezdenek átrendeződni a mozgékony mezővárosi kispolgárság emelkedésével, végül sajátos magyar fejlődés válasza bontakozik ki az e mozgásokban megmutatkozó társadalmi ellentmondásokra és konfliktusokra. Kevéssé feltűnően, de annál hatékonyabban befolyásolva a szabadkőművesség alakuló bontakozó szervezeteitől és az ezek által képviselt értékrendszerektől.

A fejlődés fenti tényezői által az 1780-as évekre immár megalapozott (vagy még akkor is csupán ilyennek tűnő?) új szakasz, a jozefinizmust elemző második rész első fejezetcímeiben a bel- és külpolitikát az alaptörekvéseket illetőleg általában még a kései terézianus kort jellemző, attól öröklött problémákat idézi, majd ezeket továbbfejlesztve a továbbiakban az állam és a társadalom felvilágosult átalakításának a korszakra jellemző, már nagyon is konkrét tényezőit mutatja be. Mindezeknek pedig mintegy alapjaként Józsefnek (mára éppen vele kevéssé asszociált) vonzalmát láthatjuk a katonai problémák és hadseregfejlesztés iránt: állandó törekvést Ausztria katonai nagyhatalommá fejlesztésére, illetve ilyenként fenntartására. Márcsak azért is, mert – mint láthatjuk – belpolitikai kérdések, feladatok (mint a kataszter vagy a népösszeírás elkészítése) megoldásánál József ugyancsak a katonaságra kényszerült (illetve lett képes) támaszkodni.

A birodalom területi átszervezése, az állam és a katolikus egyház viszonyának átrendezése (csúcspontján a vallási tolerancia deklarálásával), a birodalom és Magyarország viszonyának az államhatalom és szervei síkján végrehajtott átalakítása és végül a társadalom „mobilizálása" – valójában egyrészt régi strukturáknak a polgárosodás irányába való kimozdítása, másrészt azonban éppen ezzel a hagyományoshoz ragaszkodó társadalom egyfajta provokálása is –: ezek a fő fejezetei ennek a most már az egész társadalomra kiterjedő, valamilyen formában annak minden tagját érintő mobilizációs folyamatnak.

Az így a fejlődés minden elemét, mozzanatát a maga reális időbeli és tárgyi összefüggéseibe beállító gondolatmenetet, annak fő vonalát egyes belső fő kérdéseknek konkrét ábrázolása, esettanulmány-szerű kibontása egészíti ki. Így olvashatunk – csak a legtanulságosabb ábrázolásokat illetően – a szerző által a fejlődésben nem alaptalanul nagyra értékelt szabadkőművességről (annak terézianus korszakáig visszanyúlóan és kitérve pl. az ideológiailag oly jelentős Draskovich obszervancia elemzésére is), a császár agrárpolitikájáról, a jobbágyvédő rendeleteket kijátszani igyekvő földesurak és a velük szemben az uralkodóban nem alaptalanul bízva, de sokszor meg is csalatkozva ellenállásra szervezkedő parasztok közötti konfliktusokról, vagy a Novus Ordóról: a közigazgatás és az igazságszolgáltatás olykor embertelenül racionális, a hóhéri szolgáltatások munkadíjáig kiterjedő átszervezéséről. A felvilágosodás rajtuk keresztül válik eszmékből kézzelfogható (és az egyes eszmék értékét is mérhetővé tevő) valósággá, éppenséggel drámává – ahogy szerző a 80-as évek eseménysorát minősíti. És ha már drámáról van szó: az oly szemléletesen ábrázolt színhelyek (Bécs, Pozsony, Pest, Buda) városképeiben a „dramatis personae" is megjelennek – s nem csupán a már említett legnagyobbak, a főszereplők, hanem az epizódisták és statiszták is: általuk, az őket bemutató sokszor csak egy-két szavas, de találó jelzőkön át kapja meg a kép a maga emberi léptékét is. De megkapja a maga mélységét is: elsősorban a bőségesen, a szövegnek hol hátterében, hol vele fővonalaival szervesen összefonódva érezhető olyan egyetemes diplomácia- vagy gazdaságtörténeti (kivált Ausztriára és általában az örökös tartományok viszonyaira kitekintő) analógiák, utalások révén, mint azok, melyek József nyelvrendeletének jóval megelőző németalföldi és lotharingiai előzményeit mutatják be. - De még az olyan apró megjegyzések által is, mint amelyben szerző arra utal, hogy Franciaország határait nagy részben tengerek alkotják és teszik támadhatatlanná, míg a Habsburg birodalom minden oldalról, határai teljes hosszában támadható és így többfrontos harcra kényszeríthető.

Nem meglepő tehát, ha a kötet a jozefinizmusnak mint Józsefnek, e zseniális embernek (ahogy Kaunitz ilyetén véleményét szerző nem egészen alaptalanul feltételezi) portréjától, személyiségének képétől elválaszthatatlan eszmei-politikai rendszernek egészében pozitív értékelésével zárul. Már csak azért is, mert mint szerző már a bevezetésben joggal hangsúlyozza:„az osztrák felvilágosult abszolutizmus etatista programja hozza világra az önálló magyar államiság még nemesi veretű, polgári törekvések számára is nyitott új, majdan hasznosítható koncepcióját". Ennek elfogadásával sem tudtunk azonban teljesen

egyetérteni szerző által a jozefinizmus évei alatt a magyarországi államapparátus (valóban oly üdvös?) átalakulásáról, modernizálódásáról mondottakkal.

A rendszer így kialakuló, alapjában bármilyen pozitívan értékelt, sokoldalú és sokoldalúan megvilágított összképe sem takarhatja el azonban azt a tényt, hogy mindezek a kétségtelenül valóban felvilágosult szellemű folyamatok a rendszernek kül- és belpolitikai téren egyaránt kibontakozó széleskörű, II.Józsefet fizikailag is megsemmisítő válságába, összeomlásba torkollnak. Ennek okait keresve előtűnnek a felvilágosult abszolutizmus e jozefinista változatának egyes, immár strukturális tökéletlenségei. Talán nem tévedünk nagyot feltételezve, hogy a válságnak a külső okokon: a nemzetközi erőviszonyok a Monarchia ellenére való alakulásán kívül (vagy mellett) kettős belső oka volt: egyrészt a rendszer mint abszolutizmus polgárságának gyengesége folytán végig nem tudott kellően függetlenülni a rendiségtől (míg a nyugat-európai felvilágosodás mögött közvetve, vagy közvetlenül ekkor már ott állnak az ipari forradalom, a polgári forradalmak és a modern gyarmatbirodalmak kezdetei), másrészt (és ezzel összefüggésben) József felvilágosultsága nem ismerte fel, hogy a társadalom felé irányuló politikáját kapkodásba fulladó lázas tettvágya elsősorban gyorsan szaporodó és egyre ellenszenvesebb bürokratikus, paternalista elemekkel terheli túl. Feltételezve az olvasóval a kérdést: ha II.József nem hal meg 1790 elején (ami egyáltalán nem volt szükségszerű), hogyan alakult volna tovább a felvilágosodás útja, és hogy végeredményben Ferenc király a politizáló társadalomnak ugyancsak joggal ellenszenves kabineti abszolutizmusában vajon nem II. József felvilágosult (vagy ezek szerint csak annak induló?) abszolutizmusának egyes elemei folytatódnak-e szervesen tovább, kibontakozásukkal lassan beborítva és elhomályosítva a felvilágosodás világos egét.

A kérdés felvetése azért is indokolt, mert a könyv végső tanulságként éppen hogy a rendszer egy ideig még József halála után is észlelhető pozitív irányú továbbélésére hivatkozik, ennek irányába mutat. A zárófejezet pedig mintegy epilógusként a rendszer (illetve inkább már csak az ideológiai, mintsem a konkrét államhatalmi program) továbbvitelét, képviseletét a megváltozott politikai helyzetben is észleli, méghozzá éppen a magyar felvilágosult rendiség az államéletben, a politikában még megmaradt, a szabadkőművességben szervezett tagjainak révén. Szerző e csoport a háttérből most előlépő néhány jól kiválasztott tagjának (Berzeviczy Gergelynek, Podmaniczky Józsefnek és másoknak) életútjain példázza és bizonyítja a jozefinista eszméknek a magyar progresszív politikai gondolkozásban egy ideig még tartó továbbélését – bár politikai súlyukat nem érezzük elégnek a jozefinus program országos kormányzati szinten is sikeres továbbvitelére. Kivált azt látva, hogy a magyar jakobinusok mozgalmának felszámolása után a francia háborúk a szerző által is észlelt és helyesen hangsúlyozott kibontakozó gabonakonjunktúrája lassanként elhalványítva a tőkefelhalmozásnak a nemességet leginkább provokáló, legjelentősebb korlátait, a magyar politikai magatartásból éppen azokat az indulatokat kapcsolja ki, melyek a felvilágosodás hanyatlásával már a liberalizmus felé nyithattak volna kaput. Balázs Évával talán egyedül e ponton nem értünk egyet: az eszmék továbbélését bizonyító dokumentumok, programok hiányáért talán mégsem csak a még a felvilágosodás jegyében (ámbár egyre inkább birtokon kívül) politizáló reformer nemeseknek a dokumentumokat elhányó gondatlansága a felelős. Sokkal inkább annak érzését kell feltételezni, hogy a jozefinista felvilágosodás hanyatlásakor problémáikra már nem adódnak reális, leírásra méltó megoldások. Viszont megnyílik a vagyonosodás útja.

Végülis mi maradt II. József után a magyar jozefinisták szellemi örökségéből, és az hogyan, milyen csatornákon és mechanizmusokon át jutott (vagy éppenséggel nem jutott el) a már a liberalizmus jegyében bontakozó magyar reformkor küszöbéig: a válasz még további kutatásokat igényel. H.Balázs Éva munkája azonban a felvilágosult abszolutizmus magyarországi eredményeinek és kudarcainak összegezésével és európai perspektívájú újszerű bemutatásával máris az e kor minden további kutatásánál megkerülhetetlen alapvetéshez tartozik – szerző további kutatásainak új eredményeit illetve ezek közzétételét ígérve.

Vörös Károly

ERNŐ DEÁK

DAS STÄDTEWESEN DER LÄNDER DER UNGARISCHEN KRONE (1780–1918)

(II/1-2. Ausgewählte Materiale zum Städtewesen)

Verlag der Österreichischen Akademie d.W.,Wien 1989. 4o5 + 1039 l.

A kötet a magyarországi városhálózat újkori történetét bemutató háromrészes munka második, a városok másfél évszázados fejlődését tükröző fontosabb adatokat közzétevő része. Az első kötet, amelyben

a szerző elméleti és történeti áttekintést adva törekedett az újkori magyarországi városhálózat meghatározására (ismertetését ld. a Századok 1981. évi 6. számában) éppen 10 évvel előzte meg az adatközlést és csak remélni lehet, hogy az adatbázis elemzése alapján a városok tipológiáját és szerkezetét bemutató harmadik kötet megjelenését nem fogják a technikai-anyagi akadályok ilyen mértékben késleltetni.

Az adatbázis körének meghatározásánál a szerző az Erich Keyser által kidolgozott, az osztrák Städtebuchok összeállításához adaptált tervezetből indult ki. A közlésre kerülő adatok körét azonban korlátozni kényszerült, részben a magyarországi városokra vonatkozó források töredékessége miatt, de főképpen azért, mert kizárólag nyomtatásban megjelent munkákra – statisztikai, földrajzi irodalomra – volt kénytelen szorítkozni.

A kötet 60 kérdőpontra vonatkozóan sorakoztat fel adatokat, hét tárgyi csoportra tagoltan. Az első kérdéscsoport a város nevét, illetve névváltozatait és földrajzi helyzetét, a második a település jogi státuszát, illetve az abban bekövetkezett változásokat ismerteti. A következő kérdéscsoport a város területének nagyságát, az abban bekebelezések vagy elcsatolások következtében beállott változásokat, illetve a mezőgazdaságilag hasznosított terület megoszlását világítja meg 1869 és 1910. évi adatok alapján. Topográfia cím alatt vázolja fel a városi épületek számának alakulását; az 1848 előtti korszakra vonatkozóan a lakóházak száma mellett tételesen felsorolja az egyházi és világi középületeket, majd részletesen közli a házak rendeltetés illetve emelet-magasság szerinti megoszlására, illetve az átlagos lakásnagyságra vonatkozó 1900. évi adatokat.

A népességszám alakulását 1785 és 1910 között követi nyomon, a lakosság anyanyelv, illetve felekezet szerinti megoszlását 1840, 1880, és 1910. évi adatokon mutatja be. A foglalkozási megoszlásra vonatkozóan csak 1869 utánról maradtak fenn pontosabb adatok, a megelőző korszakra vonatkozóan kénytelen a korabeli összeírások eklektikus, részben rendi-társadalmi, részben durva foglalkozási tagolódást tükröző adatok közlésével beérni.

A városgazdálkodásra vonatkozó fejezet 1880 és 1900 között 10 éves, 1900 és 1910 között éves bontásban adja meg a városi bevételek, kiadások, illetve a városi vagyon összegét.

Az adatanyag súlya tehát, a szerző rendelkezésére álló források jellegének következtében erősen a századforduló időszakára tevődik és így inkább a városok egymás közötti összehasonlításához, mint az egyes városok fejlődésének megítéléséhez nyújt támpontot. A számszerű adatok esetében ez érthető, hiszen a prestatisztikai korszakra vonatkozóan nyomtatásban kevés egyidejű, többé-kevésbé megbízható számadat állt a szerző rendelkezésére. Érthetetlen azonban, hogy a városi funkciók gazdagságát tükröző kérdéscsoportot miért korlátozta csak a századforduló éveire, holott erre vonatkozóan az általa felhasznált források igen sok információt tartalmaznak.

A „Funkciók" címet viselő adatcsoport összeállítását kissé eklektikusnak, és elvileg nem eléggé átgondoltnak tartom. Problematikusnak tűnik az adatok „Városi intézmények (1908)" és „Régión túlnyúló funkciók (überregionale Funktionen)" kérdéskörökre bontása is. Az utóbbiba a következő adatokat sorolta be a szerző: közigazgatási hatósugár, heti és évi vásárok, nagyüzemek (a 20-nál több alkalmazottat foglalkoztatók 1890, 1900 és 1910 évi számát adja meg), egészségügyi intézmények, egyházigazgatási hatósugár, szak-, közép- és felsőfokú oktatási intézmények, gazdasági egyletek és társaságok, kommunikációs eszközök.

Az adatok köre arra utal, hogy a szerző a város területén túl kisugárzó központi funkciókat vette számba, amelyek lehettek egy bizonyos régióhoz – a város közvetlen vonzásterületéhez – kötöttek, de lehettek valóban országos, országrészekre kiterjedő, vagy külkereskedelmi jellegű, a vonzásterület határán túl is érvényesülő funkciók. A régión túlnyúló funkciók alatt általában az utóbbit értjük. Ezek itt összekeveredtek, holott egy városnak a település-hierarchiában, a városhálózatban elfoglalt helyének kijelölése, illetve a tipológiában való elhelyezése e két funkció pontosabb elhatárolását és körvonalazását igényelné. A központiság kérdésének tisztázatlanságát tükrözi pl. a heti és évi vásárok egybemosása, de még inkább az a körülmény, hogy a kétségtelenül nagyobb területre, de legalábbis a vonzáskörzetre kisugárzó funkciókat betöltő hitel- és kulturális intézményeket (mint a múzeumokat, színházakat, nyomdákat és sajtót) a városi intézményekhez sorolta.

A kötet 198 (140 Magyarország, 35 Erdély és 23 Horvátország területén fekvő) város adatait tartalmazza. A 19. század végi törvényhatósági és rendezett tanácsú városokon kívül szerepelnek a városhálózatból a 19. századi közigazgatási rendezés során kihullott egykori városok, valamint azok a korábban rendezett tanácsú szepességi, hajdúsági és kunsági városok is, amelyek ekkor nem nyertek városi besorolást.

A kötet három részre tagolódik. Az első rész a királyi városok, illetve törvényhatósági városok, a második a rendezett tanácsú városok adatait tartalmazza négy tájegységre (Dunántúl, Felvidék, Alföld, Erdély) bontva, ezen belül a települések betűrendjében. A harmadik rész a horvátországi városok szám-

szerű adatait tartalmazza táblázatos formában. Míg a számszerű adatok teljesen egységesek, a szöveges információk gazdagsága eltérő. Így például pontosan megadja a szabad királyi városok privilégiumának dátumát, a mezővárosoknál azonban nem utal még évszázadnyi pontossággal sem városi létük történelmi gyökereire. Egyes városoknál csak regisztrálja a vásártartást, másoknál magadja számukat, egyes esetekben a vásártartás napját is megjelöli.

A nyomtatott forrásokban fellelhető adatok összegyűjtése és áttekinthető rendszerben való közlése nem csak az osztrák várostörténeti kutatóknak nyereség. Segítséget gyújt a magyarországi kutatóknak is, nemcsak azzal, hogy megkíméli őket az adatok újbóli összeszedésének fáradságától, hanem azáltal is, hogy ez az adatbázis önmagában is impulzust adhat összehasonlításokra, illetve új kérdésfeltevésekre.

Bácskai Vera

RUSSZKOJE OBSESZTVO 30-H GODOV XIX.v.
(Memuari szovremennyikov)
Moszkva, 1989. 445 l.

AZ OROSZ TÁRSADALOM A XIX. SZ. 30-AS ÉVEIBEN
(Kortársak visszaemlékezései)

Megélénkült a szakmai és közérdeklődés az orosz történelmi fejlődés sajátosságai iránt. Keressük a gyökereit a szovjet fejlődésnek, az orosz nemzeti fejlődés arculatában, ennek formálódási folyamatában, jellegzetességeiben véljük felfedezni. Köves Erzsébet, Tallár Ferenc és mások értékes elemzései mellé – azok mintegy alátámasztásaként is – állíthatjuk a recenzált kötetet. Az I.Miklós uralkodását jellemző „kemény tél" szellemi áramlatait világítják meg a kortárs memoárok részletei. Jelentőségüket, az évtized történelmi helyét az adja, hogy ekkor alapozódtak meg az orosz társadalmi gondolkodás sajátos irányzatai, s határozták meg évtizedekre annak fejlődését, adták meg az orosz nemzet-tudat arculatát. Az ismert és nálunk kevéssé ismert kortársi visszaemlékezések mintegy szintézisét, a korszak újszerű, árnyalt megvilágítását nyújtja N.I. Cimbajev igényes bevezető tanulmánya. („A felismerések és a kétségek terhe alatt...")

Az 1830-as évtized eszmei útkereséseinek politikai és történelmi körülményeit vázolja fel. Kiindulásként utal arra, hogy a dekabrista felkelés leverését követően eluralkodott a dokumentumok, mint esetleges terhelő bizonyítékok megsemmisítése. Emiatt is hosszú ideig a D.N. Bludov által készített nyomozati jelentés vált alapvető forrássá, amely külső hatásokra született véres összeesküvésként értelmezte és „népszerűsítette" a dekabrista szervezkedést - a közvélemény elrettentése céljából is. Belső használatra ugyanakkor a mogalom belső feltételeiről is szó esett, s a bürokrácia korruptságát emelték ki, ami – s ez már a hivatalos népiesség egyik eleme – elválasztotta egymástól a cárt és a népet, az uralkodót és a társadalmat.

A „kemény tél" ellenére is működtek azonban az előkelő családok szalonjai, jelesül pl. A.P. Jelagina szalonja (amelyet K.D. Kavelin memoárja mutat be életszerűen a kötetben (135-147. l.), mint az orosz irodalomi-szellemi élet bölcsője. Az orosz szellemi, politikai élet történelmi jelentőségűvé emelkedett személyiségeinek (Puskin, Turgenyev, Odojevszkij, Csaadajev, Homjakov, Akszakov, Granovszkij, és Herzen) bemutatása mellett érzékelteti a szalonok kisugárzó hatását, láttatja a rajongóknak azt a viszonylag széles körét, akiknek közvetítésével a különböző szellemi irányzatok gyökeret eresztettek az orosz társadalmi tudatban. A sajátos értékek mellett az orosz nemzeti tudat kialakulását mintegy beárnyékolta a bürokrácia elhatalmasodása - mint szintén korjelenség, majd orosz fejlődési vonás. A hírhedt III. Ügyosztály működése még az egyetemeket is behálózta. Ilyen körülmények között, illetve ennek ellenére is működtek vitakörök, pl. a szalonokkal is vetélkedő Sztankevics-kör, amelynek életébe K.Sz. Akszakov visszaemlékezései nyújtanak bepillantást a kötetben (312-334. l.). Cimbajev rámutat, hogy míg a dekabrista szervezkedők közvetlen politikai kérdéseket (alkotmány, köztársaság, felkelés) állítottak középpontba, a diákok vitaköreiben társadalmi kérdésekről folyt polémia. A jobbágyreform, a rendek eltörlése állt az érdeklődés fókuszában.

Az évtized fojtott légkörét, az általános lehangoltságot az 1825-öt követő megtorlás és megfélemlítés mellett az 1830-31-es francia, belga és lengyel események hatását „ellenülyozó" intézkedések tovább fokozták. Különösen a „belügynek" tekintett lengyel felkelés szolgált ürügyül az orosz nacionalista hangulat szításához. Ebben a légkörben formálódott a hivatalos népiesség ideológiája, ugyancsak a nemzeti tudat integráns részeként. Oroszország akkori európai hatalmi-politikai szerepe „szent szövetségi" eszmeiséggel, ugyancsak az orosz nagyság és másság tudatának erősítését segítette elő. Kemény, de a valósághoz közelálló – a bevezető tanulmányban idézett – kortárs francia megállapítás, miszerint az orosz államrend

tulajdonképpen szigorú katonai rendszer, amelyben permanens hadiállapot jelentette a viszonyok megszokott rendjét.

A cár országának nagysága, életereje illetve elmaradottsága, európai vagy ázsiai jellege, esetleg átmenetisége - ebben a viszonyrendszerben folytak a polémiák, születtek meditációk. Ezek során alapvető jelentőségű Csaadajev filozófiai levele, amelyet kötetünk értelemszerűen taralmaz (12o-134. l.). Közismert írásokról van szó, de kevésbé érvényes ez pl. M.I. Zsiharjov Csaadajevről szóló feljegyzésére (48-120. l.). Tulajdonképpen ő gondozta Csaadajev hagyatékát, mint rajongó és távoli rokon. Az 1860-as években megírt feljegyzéseit egy évtized múltán közölte a „Vesztnyik Jevropi". Alapvető jelentőségű írás ez a korai orosz gondolkodóról. Értékét nagyban növeli – s ez a kötet egészére érvényes – a közreadó értelmező-magyarázó alapos jegyzetapparátusa, amely mintegy „hozzáadott érték". Megismerjük Csaadajev életét és korát, érzékelhetjük, hogy hogyan és miért úgy értelmezi mindezt az elfogult Zsiharjov, s a közreadó minősítő megjegyzései is gazdagítják az anyag forrásértékét.

Hasonlóan többrétegű forrásértéke van V.Sz. Pecserin „túlvilági feljegyzéseinek" (148-312. l). Az 1830-as években egyetemi katedrát kapott, 1840 után – külföldi útjai hatására és a hazai viszonyok miatt – katolikus hitre tért. Szerzetesként élt Franciaországban, majd újabb kiábrándulás után az 1860-as évektől Dublinban. Pályája korának jellemző orosz értelmiségi pályafutása, s ez a feljegyzéseiben is tetten érhető. Értéküket az adja, hogy a személyiség gondolkodásmódjának bemutatása mellett a korabeli orosz és európai viszonyok megismerését egyaránt elősegíti. Tanusítja, hogy a korabeli orosz és európai értelmiség ismerte Európát, legfeljebb nem tudta szintetizálni az orosz élményeket és az európai eszméket. Különösen jó példa erre a kötetben T.N. Granovszkij professzorról Ja.M. Nyeverov által írt tanulmány (335-357. l.). Az orosz másság, különösség tehát – legalábbis az eszmék síkján – az európai, az egyetemes folyamatokkal való érintkezés révén érlelődött. A kötet címe ugyan az 1830-as évek orosz társadalmának bemutatását ígérte, tartalma azonban túlmutat az évtizeden, s szükségképpen kilép az orosz keretekből, ezáltal markánsabb képet nyújtva magáról Oroszországról.

Menyhárt Lajos

ROLF FISHER

ENTWICKLUNGSSTUFEN DES ANTISEMITISMUS IN UNGARN 1867 –1939
R.Oldenbourg Verlag, München, 1988. 206 l.

A MAGYARORSZÁGI ANTISZEMITIZMUS FEJLŐDÉSI FOKOZATAI

Hogyan írjunk egyetemes történetet? Ez Rolf Fisher könyvének egyik meghatározó, s persze soha ki nem mondott kérdése. A fiatal bochumi történész ugyanazzal a problémával küszködik, mint a más országok történetével foglalkozó magyar kollégák: milyen tudást feltételezzek olvasóimról, milyen általános ismeretanyagot kell nyújtanom munkámban ahhoz, hogy a magyarországi antiszemitizmusra vonatkozó adataim és következtetéseim érthetőek és plauzibilisek legyenek. A második, az egyetemes történészeket állandóan foglalkoztató kérdés az, hogy egy más, kevésbé ismert ország történetéről írott munka számára mennyire van szükség új, primer kutatásokra, vagy mennyire elégedhetek meg, az eddigi ottani (az adott esetben magyarországi) publikációk eredményeinek fölsorakoztatásával, saját rendszerembe állításával, s az új rendszer szerinti bizonyos kiegészítésével.

Úgy tűnik, az első probléma esetében a németországi kolléga megtalálta a kényes egyensúlyt. Többet mond el a 19. és 20. századi magyar történelemről, mint az itthon szükséges lenne, de nem válik munkája a magyarországi olvasó számára sem az ismert tények egyszerű és unalmas ismétlésévé.

A második problémával kapcsolatban már lehetnek kifogásaink; Fisher alapvetően a magyar feldolgozásokra épít, azt egészíti ki saját sajtóelemzéseivel, s néhány személyiség és esemény egyéni, az antiszemitizmus szempontjából új és fontos analízisével. Az igen érdekes munka így kissé kiegyensúlyozatlanná válik. Valóságos társadalomtörténettel: mind általános magyarországival, mind a magyarországi zsidóságéval csak az 1918 előtti résznél találkozunk. Az 1919-1920-as fordulatnál viszont mintha elveszne az események aprólékos ismertetésében.

A munka értékelésénél mindenekelőtt figyelembe kell vennünk, hogy ilyen, összefoglaló antiszemitizmus történet még nem jelent meg, tehát valóban úttörő vállakozással állunk szemben. A másik figyelembe veendő szempont az, hogy a Holocaust után nem lehet az antiszemitizmusról a régi módon

beszélni. Nem lehet elkerülni a kérdésfelvetést, hogy mennyiben vezettek a kutatások során feltárt jelenségek a magyarországi zsidóság jelentős részének fizikai megsemmisítéséhez.

Fisher egyértelműen leszögezi álláspontját: „A magyarországi zsidóság fizikai megsemmisítését nem lehet a magyarországi antiszemitizmussal magyarázni vagy abból levezetni, de nem lehet attól teljesen elválasztani sem."

A szerző számára a magyarországi politikai antiszemitizmusnak alapvetően három fokozata létezett a történelem során. Az első a dualizmus korszakában, amit a politikai életben, pártpropagandában való megjelenése ellenére alapvetően társadalmi-politikai antiszemitizmusnak lehet nevezni. A második az első világháború, a forradalmak, s a nem magyar lakosságnak a magyar államból való kiszakadása után az államilag hirdetett és gyakorolt politikai antiszemitizmus, a harmadik fokozat, amellyel a Fisher már nem foglalkozik: a „nemzetiszocialista megsemmisítés politika", amelynek meghatározó eltérése a korábbi fokozattól a bürokratikusan szervezett volta.

Az egyes korszakok elemzéséből egyértelműen kitűnik, hogy a szerző érti és érzi a magyar történelem meghatározó összefüggéseit. Az, hogy bizonyos pontokon nem ugyanazt hangsúlyozza, mint honi szerzőink: például a nyolcvanas évek antiszemitizmusánál nem tér ki a centrális „hatalom" és a helyi „társadalom" konfliktusának szerepére, az antiszemitizmus, mindenekelőtt tiszántúli és somogyi elterjedésére az lehet akár szakmai megítélésbeli eltérés, s nem pusztán a németországi antiszemitizmus ismeretének túlzott lenyomata gondolkodására. A húszas évek elemzése, ugyanakkor, ahol a (Bajcsy-)Zsilinszky Endre és Gömbös Gyula körül összpontosuló fajvédő csoport, Szabó Dezső, Andrássy Gyula és Szekfü Gyula antiszemitizmusának s ezek hatásának közös és eltérő vonásaira tér ki, egyértelműen mutatják, hogy az adott munkát olyan történész írta, akinek Magyarországgal foglalkozó további munkáit is nagy érdeklődéssel várhatjuk.

Szabó Dániel

HORVÁTH PÁL

AZ EMBERI JOGOK EGYETEMES ÜGYÉ VÁLÁSA

A Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen születésének kétévszázados évfordulójára

Az MTA Államtudományi Kutatások Programirodájának kiadványa . Budapest, 1989. 80 l.

A megkésett polgári átalakulások korától datáljuk azokat a történelmi lehetőségeket, amelyek népünket az emberi jogok megalapozói közé sorolhatták volna. Valójában azonban csak a modern jogállamiság kiteljesedése teheti majdan megalapozottá az idevágó várakozásokat. Vagyis számos nép sorsával osztozva, ama kis nemzetek közé soroltunk be, amelyek már vagy két évszázada a jövő zenéjének a partitúrájába is betekinthettek, de csak nagy ritkán nyílott mód ara, hogy pl. a „droits de l'homme" alapelemeit maradandóan gazdagítsák. A demokratikus államfejlődés korszakának legújabbkori vívmányát leszámítva van mégis valami, ami joggal szólásra bírhat bennünket a nagy történelmi évforduló alkalmával. A szomszéd népekkel egyetemben részesei voltunk ugyanis az emberi jogok továbbfejlesztésének a megkésett polgári átalakulás időszakában.

Az ún. kulturális jogok, ill. a tudomány felszabadításáról van szó ilyen értelemben, amely – mint ismeretes – csak a modern polgári átalakulások harmadik nagy történelmi változása nyomán válhatott valósággá.

A polgárság politikai, ill. gazdasági felszabadítása után még nem kis időnek kellett tehát eltelni, hogy a kulturális (és méginkább, hogy a szociális) jogok intézményesüljenek a modern társadalmak életében. Így van az, hogy az Emberi és Polgári Jogok Deklarációjának a születése (1789) után közel fél évszázaddal bontogatja csak a szárnyait az a porosz-német, osztrák-magyar mintákba ötvöződő modern eszmerendszer, amely modellt képezett szélesebb értelemben is a kulturális jogok, ill. a tudomány szabadságának a törvénybe iktatására. Eleink a Libertas Magna Chartájaként (Vécsey T.) tekintettek ilyen értelemben az 1848. évi 19. tc.-ben foglalt tanszabadságra. Távolról sem vált teljessé ezáltal persze a droits de l'homme katalógusa, az előrelépés azonban még így is maradandónak bizonyult. Nem véletlen tehát,

hogy az idevágó természetes emberi elvárások már a politikai, a gazdasági- szociális, ill. a kulturális jogok szerves egységeként tekintenek az emberi jogok ügyére . A konkrét történelmi előzmények számbavétele tehát önmagában is alkalmas eszköz lehet a címben felidézett nagy történelmi évforduló megközelítésére. Ebből a feladványból kiindulva irányítja a kismonográfia figyelmünket az ún. kulturális jogok aktuális problémáira. A kulturális jogok, ill. a tudomány felszabadításának a feltárása tehát önmagában is alkalmas eszköz lehet minálunk a nagy történelmi évforduló köszöntésére.

A szerző a kulturális jogok kialakulását sajátos módon az összehasonlító jogtörténeti eszközökkel közelíti meg. Talán ezért is tudja a téma különös aktualitását érzékeltetni, miután elvezeti az olvasót a nevelési világmodellek (az angol, a francia, ill. a porosz-német Lehrfreiheit-szisztéma) mibenlétének a megértéséhez. A közel egy teljes évszázadon át hazánkban is ismert rendszer jelentőségét különösen az adja, hogy az abban rejlő pozitív társadalmi tapasztalatok (ill.lehetőségek) mindmáig nem vesztették el aktualitásukat. Napjainkig tart ugyanis azoknak a reformtörekvéseknek a sorozata, amelyek gyakran visszanyúlnak ezekhez a lehetőségekhez. Közéletünk fiatalabb nemzedékei pedig gyakran felfedezni vélnek olyan természetű lehetőségeket is, amelyek az egykoron meghaladottnak tekintett Lehrfreiheit-keretek között már jól körülhatárolható társadalmi tapasztalatok felhalmozását tették lehetővé.

Különös értéke a tanulmánynak, hogy a nevelési világmodellek történelmi kötődésében mutatkozó eltéréseket feltárva érthetővé teszi, hogy a Lehrfreiheit-szisztéma a megkésett polgári átalakulás testére szabott rendszer volt. Kapcsolata a német idealizmus, ill. a történeti jogi iskola alapozóihoz eddig ismeretlen volt a hazai irodalmunkban. Hasonlóan újszerű megvilágításban olvashatjuk a tanulmányban a modell ősforrásainak a középkorba visszanyúló előzményeit, amelyek a tanszabadság időtálló elemeinek a megoldandó feladatainkkal történő szembesítését is jelentik.

Hamza Gábor

STEVEN BÉLA VÁRDY – ÁGNES HUSZÁR VÁRDY

THE AUSTRO-HUNGARIAN MIND: AT HOME AND ABROAD
East European Monographs, Boulder, N° CCLIV
New York, 1989, Columbia University Press, VIII, 374 l.

AZ OSZTRÁK-MAGYAR GONDOLKODÁS: OTTHON ÉS KÜLFÖLDÖN.

Várdy Béla és neje, Huszár Ágnes pittsburghi egyetemi tanárok a magyar történészek régi ismerősei, igen gyakran jártak nálunk, hosszabb tanulmányúton is, jónéhány tanulmányuk Magyarországon is megjelent. Ebben a kötetben az 1970–80-as években kiadott, részben osztrák, ill. osztrák-magyar, részben csak magyar vonatkozású tanulmányaikat adták ki. Igyekeztek a lábjegyzetekben a legfrissebb szakirodalommal kiegészíteni munkáikat. Dehát az események még gyorsabbak voltak. Az 1989 februárjában datált előszóban még arról esik szó, hogy Magyarország kapocs lehet a kapitalizmus és a kommunizmus között, hiszen Magyarország a legliberálisabb.

Persze nyilvánvaló, hogy mindaz, amire fentebb céloztunk, nem teszi elavulttá ezeket a tanulmányokat. A szerzők négy nagyobb csoportba foglalták őket. Az első az osztrák-német és magyar romantika. Nikolaus Lenau munkáihoz Várdy Béla háttérként vázolja fel az európai romantikát, ebben látja a francia forradalom korszaka után a korszellemet, amely a liberalizmusban, a nacionalizmusban és később a szocializmusban jelentkezett. Huszár Ágnes Lenau példáján a magyarok iránti osztrák érdeklődés alakulását vizsgálja. Hormayr és Mednyánszky osztrák patrióta törekvéseibe kapcsolódtak bele hazai és külföldi németek. Magyarországban a betyár és a csikós egzotikus világát látták. Lenau tapasztalatból jobban ismerte az országot, de ezeken a sztereotípiákon ő sem tudott felülemelkedni és így szándéka ellenére hozzájárult hosszú életükhöz. Ugyancsak Huszár Ágnes számol be a magyarországi származású Karl Beck szerepéről a Fiatal Németországban (egyébként maga írt róla disszertációt). Beck 1837-ben tűnt fel Lipcsében, a mozgalom nagy reményének számított, éles kritikáját egy ideig becsülték, de az igazi költői tehetség mégis hiányzott belőle. Egy további tanulmányban Jókai török alakjait mutatja be a szerző. Úgy látja, alapvetően negatív figurák, Jókai az ázsiai despotizmus megtestesítőit látja bennük. Minthogy azonban 1849 után erőteljes törökbarátság uralkodott a magyar közvéleményben, Jókai – inkább kivételként – néhány pozitív figurát is megalkotott. Történetszemlélete ma is még erősen hat. Végül a bécsi kávéhá-

zakról olvashatunk egy könnyed hangon megírt nagyon jó összefoglalást, a 18. sz. elejétől, a kávéházak különböző típusairól. A címben szereplő „osztrák gondolkodást" alkalmasint ez a tanulmány ragadta meg a legjobban.

A másik témacsoport: Eötvös József báró az osztrák birodalombeli liberalizmusról. Ennek minden tanulmányát Várdy Béla írta. Az amerikai történész társulat (AHA) előtt tartott előadás jó összefoglalást ad, Eötvös liberalizmusát és univerzalizmusát állítja az előtérbe. A szabadság, egyenlőség és nemzetiség egymással konfrontálódó elvei közül Eötvös az egyéni szabadságot becsülte a legtöbbre, véleménye szerint ez hozza a megoldást. A második tanulmány adta a témacsoport főcímét. Várdy itt újra hangsúlyozza Eötvös humanitárius és romantikus liberalizmusát, szerepét az 1868-as nemzetiségi törvény létrejöttében, azt az óhaját, hogy a nemzetiségek Magyarországon érezzék otthon magukat. A nagy apparátussal ellátott következő tanulmány Eötvös szerepét vizsgálja a magyarországi zsidó emancipációban, különösen 1840-es felsőházi beszédét és ennek nyomtatásban kiadott bővebb változatát. Várdy hangsúlyozza: Eötvös volt az egyetlen, aki a kortársakkal ellentétben semmiféle feltételhez sem kívánta kötni az emancipációt. Az 1867-es törvény megalkotásában játszott szerepe kevésbé világos, de az előkészítésben szerzett érdemei vitathatatlanok. Az 1840-es években írott politikai esszékről szóló nagyobb tanulmány megjelent a Triumph in Adversity c. Somogyi Ferenc-emlékkönyvben, ott már ismertettük.

A harmadik rész Trianonról és a magyar kisebbségek kérdéséről szóló írásokat tartalmaz. Várdy Béla Trianonnak a magyar gondolkodásra, elsősorban a történetírásra tett hatását elemzi és a két világháború közötti irredentizmus jellegét. Trianon ellenére Nagy-Magyarország képe mélyen beivódott a kortársi gondolkodásba, bár a történeti jog hangoztatása ekkor már korszerűtlen volt. Az irredentista politika nagy hibája volt, hogy nem a korszerű nemzeti önrendelkezés alapjára állt, a részleges revízió érdekében. (Tollhiba, hogy Várdy a békeszerződést a versailles-i palota tükörtermében íratja alá a trianoni palota helyett.) Huszár Ágnes Reményik Sándor (Végvári) költészetét mutatja be nagy beleélőkészséggel. Hangsúlyozza elkötelezettségét, de kiemeli vitathatatlan költői, esztétikai érdemeit is. Várdy Béla az erdélyi magyar-román kapcsolatok jellegét vitatja, nemzeti vagy társadalmi elnyomás, a 18–20. században. Megállapítása szerint társadalmi elnyomásról volt szó. A cikk voltaképpen kommentár Bődy Pálnak Eötvös és a magyar-román viszonyról szóló előadásához, ill. Deák Istvánnak a kérdést 1848–49 vonatkozásában tárgyaló előadásához (a három írás együtt jelent meg egy gyűjteményes kötetben.) Bődyvel vitatkozik, aki a magyar és a román nyelvért vívott harcot azonosítja, holott két egészen különböző kontextusban zajlott le. Ebben persze Várdynak igaza van, funkcionálisan mégis azonos vagy legalábbis összehasonlítható jelenségekről volt szó. Az 1868-as nemzetiségi törvényt Várdy, saját régebbi álláspontjával is ellentétben, már nem tartja elégségesnek, még ha meg is valósították volna, ekkor már csak valamiféle föderalizáció segíthetett volna. Deák kiegyensúlyozottan mutatja be a magyar-román viszonyt a forradalom idején, mindkét félnek voltak hibái, mindkét fél veszített is, meg nyert is, a románok társadalmi vonatkozásban. Az utolsó, 1983-ban írt tanulmányban Várdy a kárpátaljai magyarok helyzetét mutatja be, Kárpátalja történetének vázlatába beállítva. Az 1945 utáni helyzetet eléggé vigasztalannak látja, az orosz és ukrán iskolák tulsúlyával a későbbi időkben. Úgy látja, a ruszinok és az oroszok rokonszenveznek a magyarokkal, vagy legalább is nem magyarellenesek, szemben az ukrán nacionalizmussal. A lábjegyzetben utal arra, hogy 1983 óta lényegesen javult a helyzet. Függelékben közli a Forrás Studió 1971-es emlékiratát a magyar sérelmekről (ez akkor heves ellenérzést váltott ki, be is tiltották), és néhány lapnyi szemelvényt „A boldogság útján" című, magyarul is megjelent kiadványból, amely Kárpátalja történetét mutatja be. A szemelvények meggyőzőek, manapság persze már lehet rajtuk mosolyogni.

A kötet jó egyharmadát a negyedik rész teszi ki, az amerikai-magyar tapasztalat címen. Várdy Béla az 1880–1914 közötti nagy gazdasági kivándorlásról írta az első tanulmányt. A hivatalos cenzus 1980-ban 727 ezer magyar kivándorlót vagy egyenesági leszármazottat tartott számon, vegyes házasságokból 1 millió 50 ezer fő származott. Az 1880 előtti, 1849-ben indult szakasz még nem volt jelentős, Várdy az 1900-ig terjedő másodikat és a világháborúig terjedő, a csúcspontot jelölő harmadikat tárgyalja. A Magyarországról kivándoroltak kisebb része volt magyar, de Puskás Júlia és Rácz István százalékos becsléseit a 30% körül alcsonynak tartja, 1910-ben pl. 46% volt a magyarok aránya. A magyarokat a hatóságok nehezebben engedték ki, sokan illegálisan mentek, ezért nem tartották őket számon. A kivándorlók között a parasztság arányát 89%-ra teszi, szemben Rácz 75-80%-os becslésével. Arra is utal, hogy a push-effektusnál erősebb volt talán a pull-effektus, a húzó hatás, hiszen a jó körülmények közt élő németek és a nagyon elesett ruszinok soraiból egyaránt 10% körül volt a kivándorlás. Inkább a mobilitás történeti hagyományai számíthattak itt. Számszerűen is felsorolja, hol telepedtek le a magyarok, elsősorban a keleti iparvidék közelében, Florida és Kalifornia csak az 1960–70-es években vált fontossá. Ugyancsak Várdy tárgyalja a következő tanulmányban a magyarok helyzetét Amerikában, itt idéz a clevelandi Szabadság c. lapban 1909-ben megjelent, mintegy ezer főre kiterjedő levélgyüjteményből, amely a kivándorlás gazdasági okait

bizonyítja. 1918 után a hazavándorlás megszűnt, mert sok embernek az utódállamokba kellett volna visszatérnie. Jól mutatja be Várdy a kivándorlók nyomorúságos életviszonyait, alulfizetett voltukat. Persze bérük hivatalos átszámítás szerint még mindig jóval magasabb volt otthoni keresményüknél. Sorra veszi a magyar társulatokat, segélyező szerveket. A kivándorlók hevesen Habsburg-ellenesek voltak, a nemzeti gyásznapokat ünnepelték meg, a hagyományos népi ünnepek mellett. Csak utódaiknak sikerült ezen esetleg felemelkedniük. Az amerikai olvasók számára egy függelék a legszükségesebb tudnivalókat tartalmazza a magyarokról. A magyar tehetség misztériuma (Laura Fermitől származik a mondás) az első világháború óta bekövetkezett értelmiségi kivándorlást veszi számba, sok adattal, milyen pályákon jutottak vezető szerephez magyarok. Zukor és Fox a filmben a hazai, némiképp biedermeier hagyományokat és értékrendet folytatták, ez vált azután külföldön az amerikai életforma megtestesülésévé. A mintegy 20 ezer 1945–48 közti kivándorló és a mintegy 40 ezer 1956-os jórészt még valami naiv nacionalizmust őrzött meg. Az 1945-ösök többnyire lesüllyedtek, csak utódaik tudtak beilleszkedni. A legnagyobb amerikai magyar szervezet (American Hungarian Federation) újabban kettészakadt a Magyarországhoz történő viszonyok kérdésében, a kapcsolatokat pártolókra és ellenzőkre. Csak a magyar kisebbségek védelmének a kérdésében maradt meg az egység. Várdy 1985-ben megjelent nagy könyvének adatait foglalta össze ebben a tanulmányában. Végeredményben úgy látja, hogy az Egyesült Államok sokat adott a magyar bevándorlóknak, de azok is sokat Amerikának. A magyar tehetség misztériumának megfejtésével persze Várdy is adós maradt. Ő is csak a századforduló hazai kulturális körülményeire utal, mint Laura Fermi, aki ezzel magyarázza a sok tehetséget. Huszár Ágnes a korai amerikai magyar irodalomból Pólya László (1870–1950) költői pályáját mutatja be. Kossuthi hazafi, Trianon ostorozója, aki verseiben ezt örökítette meg, vándorlásai során ezt igyekezett az amerikai magyarokban meggyökereztetni. Jelentős költőnek indult, de valamiféle garabonciás diákként végezte, aki nem tudott beilleszkedni az amerikai körülményekbe. Ugyancsak Huszár Ágnes elemzi szép tanulmányban az 1970–80-as évek amerikai magyar irodalmát (ismertetését ld. megint a Triumph in Adversity kötetben). Várdy egy nagy tanulmányban a magyarok részvételét tárgyalja az amerikai etnikai politikában. Fejtegetéseinek lényege, hogy az amerikai magyarok általában kimaradtak az amerikai politikai életből, nincs is kongresszusi képviselőjük, mert az óhazai politika, a magyarok segítsége, különösen Trianon után, lefoglalta őket. Általában elszigetelődtek, Magyarország negatív képe miatt, mert nincsenek rokonaik (Clevelandben a szlávok együtt háromszor annyian vannak, mint a százezernyi magyar). Az 1930-as években jelentkezett valamelyes érdeklődés az amerikai belpolitika iránt, ekkor többnyire a demokratákra szavaztak. A második világháború alatt progresszívebb szervezetek is alakultak, de azután megint a magyarországi helyzet került az előtérbe, az amerikai külpolitikát próbálták befolyásolni, de most a „kommunista" Magyarország ellen, továbbra is a kisebbségek védelmében. A fiatalabbak a republikánus párthoz közelednek, mert az is érzékenyé vált az „etnikai" szavazatok iránt. Pásztor László 1969-ben a republikánusok nemzetiségi osztályának, 1971-ben nemzetiségi tanácsának a vezetője lett. A fiatalabbak hajlandók felvenni a kapcsolatot Magyarországgal, a magyar kormányzat is 1962 óta hajlékonyabbnak mutatkozott. De a clevelandi Magyar Találkozókon még mindig az elzárkózó konzervatívok a hangadók. A kongresszushoz és egyéb intézményekhez intézett beadványaikban a kisebbségek érdekében nem egyszer hibákat is követtek el, rossz adatokat vonultattak fel, amelyeket könnyű volt cáfolni. A magyar korona visszaadását is sokan ellenezték, még pereket is indítottak. (Várdy egyébként a koronát egyértelműen Szent Istvánénak mondja.) Holott a támogatóknak lett igazuk, akik arra hivatkoztak, hogy ez a gesztus is gyengítette a rendszert. A szerző ehhez a tanulmányhoz igen széles forrásbázist gyűjtött össze, de mint írja, részben saját (keserves, tehetjük hozzá) tapasztalata alapján is fogalmazott. Az utolsó, 1975-ben megírt tanulmány az amerikai és kanadai magyar tanulmányok helyzetét vizsgálja a cím szerint az 1970-es évek elején, valójában a kezdetektől ad áttekintést az egyetemeken folyó oktatásról. A magyar nyelv oktatása 1904-ben indult meg New Jersey Bloomfield College-ében, később másutt is, elsősorban a papképzés volt a feladat, 1945–70 között volt a magyar tanulmányok aranykora, amikor politikai okokból megnőtt az érdeklődés a kelet-európai országok iránt. Jónéhány egyetem nemcsak nyelvoktatást nyújtott, henem történeti, irodalomtörténeti, néprajzi, zenei kurzusokat is kínált. A részletes felsorolásból eléggé egyértelmű, hogy ez általában személyeken múlt, ha egy neves professzor elment az egyik egyetemről, azzal a magyar tárgyú oktatásnak is többnyire vége szakadt. Az IREX magyarországi kutatásokra is adott jelentős ösztöndíjakat. 1970-ben Sugár Péter megalapította a magyar történelem tanulmányozásának amerikai társulatát (AASHH). A képzés lehetőségei azonban idővel leszűkültek, érdemben Bloomington és a Columbia-egyetem maradt. A magyar tárgyak kutatója kissé ezoterikusnak érezheti magát. A pesszimista kicsengés után azonban Várdy Béla nagyon impresszív bibliográfiát tud felvonultatni az amerikai és az 1960-as években megindult kanadai kutatásokról.

Egy függelék az egyes tanulmányok eredeti megjelenési helyeinek pontos adatait is közli (három tanulmány magyarul is megjelent), és az angol olvasó számára további tájékoztató bibliográfiát ad.

A többnyire tartalmi ismertetés természetesen csak hozzávetőleges képet tud nyújtani a kötet gazdag és sok esetben a hazai szakember számára is ismeretlen anyagáról. Nagy előnye és missziója, hogy az angolul olvasók számára ad megbízható ismereteket. És a sorok közt tájékoztatást is arról a rokonszenves kettős kötődésről, amely az amerikai magyarokat az óhazához és az újhazához egyszerre fűzi. A két szerző ennek a kettős kötődésnek már sok példáját adta eddig, ez a kötet is öregbítheti hírüket, a hazai szakemberek körében.

Niederhauser Emil

DIETER LANGEWIESCHE

LIBERALISMUS IN DEUTSCHLAND
Neue Historische Bibliothek. Hrsg. Hans-Ulrich Wehler.
Edition Suhrkamp 1286. Neue Folge Bd. 286.
Frankfurt am Main, 1988. Suhrkamp, 381 l.

LIBERALIZMUS NÉMETORSZÁGBAN

A tübingeni egyetem újkori történeti professzorának az 1815-1849 közti restaurációs Európáról szóló könyvét Gergely András már ismertette folyóiratunkban, azóta második kiadásban is megjelent. A német történészek középnemzedékéhez tartozó szerzőnek ez a kiváló munkája az eddigi kutatások alapján elmélyült elemzést ad a liberalizmus németországi jelentkezéséről és sorsáról. A köztörténet fontos eseményeit ismerteknek tételezi fel, ezekre nem tér ki, csak legfeljebb utal rájuk, a liberális eszmék (Leitbilder) és a liberális pártalakulások sorsát követi nyomon.

Egy nagyon rövid bevezetés után hat fejezetben kronológikusan tárgyalja témáját. A korai liberalizmusról és a polgári társadalomról szóló első fejezet az 1815-1848 közti kezdeteket tárgyalja. Külön fejezet szól az 1848-as forradalomról. A következő a forradalom és az egység létrejötte közti két évtizedet mutatja be. Azután a császárság kora következik, a nemzetállam, az ipari társadalom és a világpolitika korszaka. A polgári centrum deliberalizálódásának tekinti a weimari köztársaság éveit, a liberális pártok szétesése következett be ekkor. Az utolsó fejezet inkább csak rövid kitekintés az 1945 utáni korszakra.Az egyes fejezeteken belül számos alfejezettel tagolja a szerző munkáját, ezek az általános politikai viszonyokról adnak képet, meg a liberális pártok tevékenységéről. Nagyon jók azok az alfejezetek, amelyek a pártok társadalmi összetételét, társadalmi szerepét vizsgálják, kapcsolataikat a különböző érdekvédelmi szervezetekkel, egyletekkel. Nagyobb fejezetek esetében persze az alfejezetek kronológikus egységeket is tárgyalnak, pl. az első világháborút.

Langewiesche a liberalizmus lényegét az egyén szabadságában látja, az egyén tevékenységét gátló tényezők lebontásában, egy olyan „polgári" társadalom létrehozásában (és működtetésében), amelyben az egyének társadalmi harmóniában illeszkednek egymáshoz, mindenki eléri a középosztály szintjét. A magántulajdon természetesen ennek a társadalomnak az alapja.

Ezek az ideálok mozgatták a német liberálisokat a restaurációs korszakban, az abszolutizmus átalakítását kívánták alkotmányos monarchiává. Ebben különböztek a demokratáktól, akiknek a köztársaság volt az eszményképük. Langewiesche még egy bürokratikus liberalizmust is megkülönböztet, amelyet Stein porosz reformjai képviseltek, meg egyes délnémet államok hivatalnokai, akik valahol a felvilágosult abszolutizmus és a liberalizmus között helyezkednek el. Értelmiségiek voltak ezek zömmel, az alkotmányos monarchia volt az ideáljuk. Anglia azonban – a korai kapitalizmus okozta nyomorúság és az osztályellentétek miatt – inkább intő, mint követendő példa volt számukra, kivéve a rajnai liberálisokat. A liberálisok és a demokraták kettéválása az 1840-es években következett be, utóbbiakból alakulnak majd ki a későbbi korszakok liberálisai. Langwiesche már itt utal arra, ami szerinte az egész időszak alatt jellemző, hogy a liberalizmus alapvetően nemcsak középosztályi, hanem protestáns is.

Az 1848-as forradalom idején a legélesebb volt a liberálisok és a demokraták ellentéte, a liberálisok bizonyos kontinuitáshoz is ragaszkodtak, ezért kívánták a kiegyezést az uralkodókkal, ellenezték a köztársaságot. A frankfurti nemzetgyűlésben a szabad értelmiségiek inkább a demokraták közt csoportosultak, a hivatalnokok (és ez volt a legnagyobb létszámú csoport) a liberálisok közt. Ebben a fejezetben elég sok a politikatörténeti mozzanat, óhatatlanul. De sajátosnak tartjuk, hogy a kisnémet-nagynémet problematikát csak egy alfejezetben tárgyalja a szerző, mintegy mellékesen, mert számára, a máról visszatekint-

ve, a kisnémet megoldás a természetes (bár a német egység megteremtéséig valamelyest figyelemmel kíséri az ausztriai német fejlődést is).

A forradalom után a liberálisok szerepe megnőtt, nemcsak a Bismarckkal kitört alkotmánykonfliktus révén. Ekkor vált világossabbá viszolygásuk a tömegektől, ezért nem voltak az általános választójog hívei (választójogot csak tulajdonnal rendelkező független egyéneknek kívántak adni), alkalmazkodtak a meglévő államokhoz, és fő céljuk a német egység megteremtése volt, az erős hatalom révén. Langewiesche Ausztriában, Poroszországban, Badenben és Württembergben kíséri figyelemmel a liberálisok tevékenységét, nem mulasztja el szembeállítani az első kettőt: Ausztriában hamar végetért a liberális alkotmányos korszak, bezzeg (ezt mi tesszük hozzá) Poroszországban megmaradt. Baden eleve liberálisabb volt, maga a régens is, az 1860-as évekre pedig már általában liberális alkotmányos rend uralkodott a német államokban. Langewiesche itt az egyes államokról sok érdekességet tud mondani. Württembergben a liberálisok és a mérsékelt demokraták együtt tudnak működni. Az 1860-as években az államok aszerint oszlottak meg, hogyan viszonyultak a porosz vezetés alatt formálódó egységhez (az osztrák elképzelésekre Langewiesche nem sok ügyet vet.) Poroszországban a liberális középosztály nem egyezett bele az állam liberális gazdaságpolitikájába, Langewiesche többször is utal rá, hogy a liberálisok elvben kizártak mindenféle állami beavatkozást, a gazdaságpolitika eredményeit mégis elfogadták. Általánosan jellemző volt, hogy a német egységet fontosabbnak tartották a szabadságnál. Ezekben az években formálódtak a liberális pártok, különböző elnevezések alatt, ezért nehéz nyomon követni tevékenységüket, de érdemben egy baloldali és egy nemzetibb szinezetű jobboldali áramlat körvonalai már ekkor kibontakoztak. Az Észak-Német Szövetségben (és majd később az egységes Németországban) nem igényeltek parlamentáris kormányzatot, hanem csak befolyást. A visszalépés az eredeti politikai elképzelésekhez tehát már itt is megmutatkozik, tehetjük hozzá. A szociális kérdés megoldását a humanitásban látták, elveiknek megfelelően visszariadtak a beavatkozástól. Viszont a társadalmi harmóniában őszintén hittek. Megpróbálkoztak a munkásság megnyerésével, de ez nem ment, azért sem, mert az egész társadalom már túlságosan hozzászokott a problémák felülről történő megoldásához, a liberálisoknak az állam kiiktatására irányuló programja tehát nem tudott számukra híveket szerezni. A német egységgel programjuk egyik alapvető pontja megvalósult, ez is gyengítette őket.

Mint Langewiesche írja, 1871 után a német nemzet megteremtése még hátralevő feladat volt, s ebben a liberálisok is szerepet kaphattak. A császársággal foglalkozó fejezetben Langewiesche már zömmel csak a birodalmi gyűlés és olykor a porosz parlament fejlődését vizsgálja, a többi német állam kiszorul, mert ezekre vonatkozóan hiányoznak a kutatások. A liberálisok egyre veszítenek, bár választóik száma a korszakon át 53%-kal nőtt (a Centrumé csak 38%-kal), de ez a választók egész számának még gyorsabb növekedése miatt már térvesztést jelentett, nagyjából a választók egyharmada szavazott a liberális pártokra, a nemzeti liberálisokra és a haladás pártjára (ebben a formában folytatódik a jobb- és baloldal kettőssége.) A német egység megteremtése az egyik legfőbb célt már kiiktatta, ezért is hullámzott a választók száma. Más céljaikat pedig egyéb pártok is magukénak vallották. (Itt érdemes lett volna a Centrum kérdésére kitérni, de erre a szerző nem vállalkozott.) Az egyéb államokban és még inkább helyhatósági szinten a liberálisok sokkal hosszabban őrizték meg pozicióikat, mint birodalmi szinten, persze másutt többnyire cenzusos választójog volt. A liberális képviselők nagy többsége értelmiségi volt, Langewiesche hangsúlyozza, hogy a különböző érdekképviseleti és egyéb szervekhez fűződő kapcsolataik ellenére nem voltak osztályérdekek képviselői, mert a polgárság osztályérdekei különben is igen ellentmondásosak voltak. Amikor a 20. század elejétől (1903/4) nők is beléphettek a pártokba, zömmel a baloldali liberális pártot választották. A liberálisok hátránya volt, hogy nem voltak politikailag egy bizonyos közeghez kötve, mint a Centrum vagy a szociáldemokraták. Az 1873-as válság is sokat ártott nekik. A Kulturkampf idején a liberálisok támogatták Bismarckot (a katolikusellenes politikát egyébként Langewiesche elítéli, mert kiüresítette az alkotmányosságot). A szocialista-ellenes kivételes törvényeknek nem álltak ellent eléggé, hiszen maguk is ellenségei voltak a szocializmusnak, ugyanakkor az állami szociális törvények támogatása kiegészítette ezt, mint Treitschke fogalmazott. Viszont a baloldali liberálisok a szociális törvények ellen szavaztak, mert az állami beavatkozás. Langewiesche egyébként a katedra-szocialistákat is a liberálisok közé sorolja, ez is a liberális álláspontok sokszínűségét mutatja. A városokban a liberálisok nagyon is a szociális törvények mellett voltak, ennek elveikkel ellentétes mivoltát a gyakorlatban megkerülték. 1888 után a liberálisok nem voltak képesek lemondani az összpolgári állam illúziójáról, de a wilhelminus korszak világpolitikai céljait a gyarmatosítással, mint a kultúra terjesztésével együtt helyeselték. Ebben látták a jövőt, az államon belül pedig továbbra is ragaszkodtak a mindenkit megillető jólét és a társadalmi harmónia elveihez. A parlamentarizmust viszont most már kifejezetten ellenezték, mert az a tömegeknek kedvezne. A szociáldemokratákkal való együttműködést is hevesen elutasították, kivéve Badent, ahol 1909-ben egy 1913–14-ig fennálló liberális-szociáldemokrata nagykoalíció kormányzott. A világháború

idején a nemzeti liberálisok a hadicélok támogatói voltak, a kormányt éppen azért támadták, mert nem képviseli ezeket eléggé. A baloldali liberálisok viszont éppen a kormányt támogatták. Az utolsó hetekben a parlamentarizmusra való tényleges áttérést végül is a liberálisok tudomásul vették.

Még sokkal kényszeredettebben vették tudomásul a forradalmat és a köztársaság létrejöttét. A weimari korszakban egyre inkább háttérbe szorultak, választóik száma folyamatosan csökkent. Választóik, a polgári középosztály, folyamatosan jobbratolódtak. A nagy változások miatt a pártok új neveket vettek fel. Bár az 1918 előtti helyzettel a kontinuitás nem volt túlságosan nagy, mégis úgy tekinthető, hogy a nemzeti liberálisokból lett a Német Néppárt (DVP), a baloldaliakból pedig a Német Demokrata Párt (DDP). Hivatalnok-pártok maradtak, tehát középosztályiak, de a nagytőke, különösen a nagyipar is jelentősen szerepelt soraikban. 1930 táján már egyik liberális párt sem volt komoly politikai tényező. Programjukban erős volt az antibolsevizmus. A DDP tagja volt az ún. weimari koalíciónak, jelentős része volt az alkotmány kidolgozásában. A weimari korszakban azonban a két liberális pártnak már végképp nem volt széles tömegekhez szóló programja. Az állam vagy a nemzeti, mint legfőbb érték a liberális felfogásban, már nem talált követőkre. A két párt ellentéte különben is erősödött az évek során, a DVP 1930 táján le is mondott valójában a liberális örökségről, csak a DDP tartott ki a köztársaság mellett. Mindennek ellenére 1932-ig a két párt majdnem minden birodalmi kormányban részt vett. De a választók csak külpolitikai kérdésekben tudtak egyetérteni a pártvezérekkel. Langewiesche azt is megvizsgálja, milyen volt a szerepük a tartományok közül Poroszországban (ahol a weimari koalíció nagyon sokáig fennmaradt), Szászországban (ahol szociáldemokrata kormányok álltak fenn, olykor a DDP-vel, végül a kommunistákkal koalícióban), és Hamburgban, ahol liberális-szociáldemokrata együttműködésben széleskörű állami szociálpolitikát valósítottak meg. A parlamentáris kormányzatban 1918 előttről nem volt hagyományuk, a forradalomban a polgári világ végét érezték meg. 1933 utáni tevékenységükre megint nincsenek feldolgozások. A náci rezsimben a liberalizmus már minden gonoszság gyűjtőfogalmává lett. A jelentéktelenné válás oka elsősorban az volt, hogy választóik elfordultak tőlük. Langewiesche megalapozottnak tartja azt a véleményt, hogy fokozatosan egyre jobboldalibb pártokra szavaztak az egyes választásoknál, a DDP szavazói a következő választásnál a DVP-ra, annak választói a konzervatív német nemzeti néppártra (DNVP), hogy azután egyre többen a nemzetiszocialistákra szavazzanak. A polgári centrum kiüresedett.

A weimari köztársaságban kibontakozó fejlődés a Német Szövetségi Köztársaságban teljesedett ki, a liberális értékek már általánosan elfogadottakká lettek. A CDU/CSU sok liberális elvet sokkal ügyesebben fogalmazott meg. Az FDP ezért már nem tekinthető a régi liberalizmus egyedüli folytatójának. A liberális szervezetek csak a délnyugati tartományokban maradtak erősek. A liberálisok a német újraegyesítés mellett voltak, de a nyugati integrációt még fontosabbnak tartották. Nacionalisták is voltak, ezért került közéjük nemzetiszocialista is, de ezt Langewiesche érdemüknek tudja be, hiszen ezzel a liberalizmushoz kötötték őket. Az 1960-as évekre a demokratikus-liberális eszmék már általánosan uralkodókká váltak, a liberálisok csak akkor és a következő évtizedben alkalmazkodtak az új helyzethez. Így vált az FDP olyan párttá, amely megszabja, melyik párt kormányozzon, és egyúttal ennek a pártnak az intézkedéseit módosítani is tudja. Egy ideig a liberális párt a centrumot jelentette. Amióta a zöldek megjelenésével a parlament négypártivá vált, a helyzet megnehezült.

Langewiesche még sok finom megfogalmazást, friss gondolatot tartalmazó könyvét csak nagyon leegyszerűsítve tudtuk tartalmilag valamelyest ismertetni. A végső tanulság talán az: a múlt század elején a liberalizmus értelmiségi kisebbség volt egy konzervatív társadalmon belül, mára az egész társadalom bizonyos értelemben liberálissá vált. Langewiesche persze nem tudhatta 1988-ban, hogy hamarosan a nemzeti egység is újból megvalósul.A liberálisok végeredményben győztek, miközben egyre inkább zsugorodtak. A mérleg nyelvének a szerepét mindenképpen megtartották.

A könyv mellékletei is igen fontosak. Van egy képi ábrázolás a liberális és konzervatív pártok alakulásáról, névváltozásaikról, fúzióikról stb. 1848-tól 1920-ig, a nagyon zavaros pártviszonyok így képen ábrázolva valamelyest világosabbak. Nagyon fontos a 16 táblázat, amely a különböző választási eredményekről ad áttekintést, részben az egyes államok és tartományok vonatkozásában is, a képviselők társadalmi összetételéről. A szerző maga is sokszor hivatkozik ezekre a táblázatokra, hogy a sok számszerű eredmény ismertetésétől tehermentesítse magát a szöveget. De önmagukban véve is haszonnal tanulmányozhatók. És végül a bőséges lábjegyzetek után impozáns bibliográfia, pedig csak a lábjegyzetekben idéz, ahol egyébként nem egyszer nem pusztán hivatkozásokat lehet találni, hanem a főszöveget tovább vivő kisebb exkurzusokat is.

Talán ennyi is elég annak megállapításához, hogy Langewiesche szintézise nagyon érdemleges könyv. Mint már jeleztük, az egyes német államok helyzetéről keveset tud mondani (bár többet, mint amennyit a tartalmi ismertetés sejtet!). Hiányoljuk az elméleti előzmények felvázolását legkésőbb Locketól és Montesquieu-től, de ez nyilván nem fért bele a könyvbe, ahogy az angolszász könyvekből ismeretes

név- és tárgymutató is elmaradt, pedig a könyv anyaggazdasága miatt fontos lett volna. A könyv anyaga alapján nem egészen meggyőző a német liberalizmus elsősorban protestáns jellege. Abban talán igaza van Langewieschének, hogy a liberális pártvezérek tudatosan nem vállaltak osztálykövetéseket, de azt ő is hangsúlyozza, hogy érdemben középosztályi mozgalomról van szó.

Nemcsak komoly anyagon építkező, szakmailag kitűnő könyvről van szó, hanem jól megformált, olvasmányos munkáról is, amely mégsem könnyű olvasmány, bár nyilván szélesebb közönség számára készült. Az ilyen típusu, új, egyéni szempontokat felvető könyvekből azonban a szakemberek is sokat tanulhatnak.

Niederhauser Emil

FRIED ISTVÁN

UTAK ÉS TÉVUTAK KELET-KÖZÉP-EURÓPA IRODALMAIBAN

Tanulmányok.
Magvető. Budapest, 1989. 398 l.

A kelet-európai irodalmakkal foglalkozó magyar kutatók gyér sorában Fried István is azok közé tartozik, akinek a munkáira a történészeknek is érdemes odafigyelniük. Így van ez ezzel a kötetével is, amely az utóbbi másfél évtizedben megjelent tanulmányokat, megtartott előadásokat, hozzászólásokat, vagy kéziratban meglévő munkáját adja közre.

A szerző négy nagyobb kérdéskörbe rendezte el írásait. Összehasonlítás: tévelygés és útkeresés címen a szlovák Dionyz D'uriin összehasonlító irodalomtörténeti kézikönyvéhez fűz az eredetit továbbfejlesztő megjegyzéseket, majd a nemzeti irodalmakat vizsgálja komparatisztikai szempontból, felveti az irodalmi kétnyelvűség elvi kérdéseit és a negyedik tanulmányban az egyes irodalmak közötti ütemeltolódás (décalage chronologique) problémáit elemzi.

A magyar költők vonzásai és választásai c. rész nemcsak költőket helyez el kelet-közép-európai perspektívába. Csokonait és Kazinczyt mutatja be elsőnek, majd Vitkovicsot, aki a kétnyelvűség kapcsán is már előkerült, Vörösmarty Két szomszédvárát Mickiewicz Pan Tadeuszával veti össze meggyőző módon. Újszerű magyarázatot ad Az ember tragédiája londoni színéről, azután Ady, Bartók és Móricz Zsigmond kelet-közép-európai kapcsolatait és párhuzamait vázolja fel, kideríti Babits Mihály európai irodalomtörténetében az orosz írókról írt részeinek hátterét, és végül József Attilát helyezi el a közép-kelet-európai háttérben.

A harmadik egység címe: Európai távlatokban és kapcsolatokban. Bemutatja Decsy Sámuel munkásságának új oldalait is, Karel Hynek Máchát mint cseh Vörösmartyt ábrázolja komparatisztikai alapon. És végül négy délszláv költő és író arcképéhez ad újabb adalékokat és szempontokat: a szlovén France Preeren (akit ugyancsak Vörösmartyval és Mickiewicz-csel vet össze), a szerb Jovan Jovanovic Zmaj, a boszniai szerb Ivo Andric és a horvát Miroslav Krleža.

A feladatok, áttekintések, összefoglalások c. utolsó részben a magyar irodalomtudományi szlavisztika feladatairól értekezve meggyőzően utasítja el a szlávokhoz való tartozást alapvető kritériumként, és helyette a kelet-közép-európai zónát mutatja fel komparatisztikai alapként. Az ott felvetett kérdéseket bontja ki még szélesebben a komparatisztika és a kontaktológia problémáiról szóló korai írásában. Sok újat ad a magyar és a szlovén irodalom korai párhuzamairól a felvilágosodás korától kezdve, meg a későbbi tényleges kapcsolatokról, a kölcsönös megismerkedésről. Az utolsó tanulmány a második világháború után íródott kelet-közép-európai regények tipológiai elemzését veti fel.

Ahogy éppen ez a tanulmány mutatja, Fried István időben széles perspektívát ölel fel, hiszen jóformán napjainkig vezet el, a századforduló jónéhány kérdését is felveti. Igazi korszaka azonban a klasszicizmus és a romantika, ha stílusokban fogalmazunk, vagy másképpen a nemzeti ébredés kora a zóna egyes népeinél, tehát a 18. század derekától a 19. század második feléig tartó korszak, hogy időrend szerint is világossá tegyük, miről van szó. A legtöbb tanulmány valamilyen formában ehhez a korszakhoz kapcsolódik.

Fried István persze nem zárkózik be a kelet-közép-európai irodalmakba, nemcsak ezek közt tud meglepő, de egyúttal meggyőző párhuzamokat vonni, hanem mindig biztos kitekintése van az egész európai irodalomra, érdeklődési körének megfelelően természetesen Goethe válik gyakran a viszonyítási ponttá vagy közvetítővé. Bámulatos a sokoldalú ismeret, a jártasság tucatnyi nyelven írt művekben, meg

a róluk szóló legfrissebb feldolgozásokban. S ezt az óriási adatmennyiséget olyan könnyeden kezeli, hogy az olvasó csak utánagondolva döbben meg az adatok mennyiségén.

De nemcsak adatokról van szó. Fried István hallatlanul érdekes összevetéseket tesz, ismét vissza kell térni a Két szomszédvár és a Pan Tadeusz esetére, amely első pillantásra szinte összevethetetlen, ha csak az elkészülés korát nem tekintjük ehhez alapnak. Persze Fried meg tud győzni a párhuzamról. Éppen ő az, aki az ütemeltolódásról szólva figyelmeztet arra, hogy nem az időrend, hanem a tipológiai hasonlóság ad alapot az összevetésre. Mélyen egyet lehet érteni a szerzővel, mikor ezt az utóbbit állítja az összehasonlító irodalomtudomány megoldandó problémáinak a tengelyébe. És igaza van akkor is, amikor több tanulmányában fontosnak tartja a „hatások", „kapcsolatok" kutatását is, bármennyire lejáratta ezt a pozitivista módszer, a tipológiai szempontú összehasonlítás keretein belül megvan a helyük, ahogy arra megintcsak a kötet számos tanulmánya ad példát.

Fried István nemcsak új adatok tömegét, olykor meghökkentő párhuzamok sokaságát nyújtja. Miközben felhasználja a legújabb szakirodalmat, azzal is kiegészítve bámulatosan széles anyaggyűjtését, egyúttal a megoldandó problémák, feldolgozandó témák sokaságát is ontja sziporkázó sokszínűséggel. Talán éppen a további kutatás útjainak a felvázolásában adnak a legtöbbet ezek a kitűnően sikerült írások.

Egy helyen a szerző megfogalmazza, mit ért Kelet-Közép-Európán: ez a német és az orosz terület közé eső Zwischeneuropa, a köztes Európa, a kis népek övezete. Az elnevezésen lehet vitatkozni, de ez nem lényeges. Fried helyesen mutat rá arra, hogy a horvátok és különösen a szlovének inkább a Habsburg-birodalmi kultúrterülethez tartoznak, nem a Balkánhoz. Nagyon helyesen idesorolja a nemzeti ébredés korának szerb íróit és költőit is, hiszen Bécs, még inkább Pest-Buda vagy Újvidék volt tevékenységük színtere és jórészt ihletője is. A Balkánt tehát mégis valami másnak is látja, mint Kelet-Közép-Európa részének. Az innen vett példák száma azonban nem nagyszámú. Ami valószínűleg nem véletlen, tipológiai szempontból máshová tartoznak. Más eset a románoké, mert hiszen az ébredés korának jelentős személyiségei éppen a Habsburg-birodalmi kultúrkörbe tartoztak bele. Ez is arra utal, hogy a zóna fogalmát egy kissé szűkebben kellene megvonni. Ez még nem tenné lehetetlenné a kitekintést, ahogy Babits kapcsán – meg máskor – Fried István az oroszokig is eljut.

Irodalomtörténeti-irodalomtudományi munkáról van szó, amely természetesen nem köteles a társadalmi strukturákig leszállni, bár erről a problémáról is van a szerzőnek néhány megjegyzése. A nemzeti ébredés korának vonatkozásában azt mégis hiányoljuk, hogy sehol sem történik utalás a két nagy strukturális típusra, a feudális elittel rendelkező és az azt nélkülöző két nagy csoportra. Ez ugyanis a kulturális fejlődés, az értelmiség származása, helye, szerepe, egyáltalában a kulturális tevékenység lehetőségei szempontjából nagyon is lényeges kérdés. És még egy kritikai megjegyzés: Poniatowski Szaniszló Ágost lengyel király korát nem nevezném a felvilágosult abszolutizmus korának, hiszen éppen az abszolutizmus maradt ki érdemben a lengyel fejlődésből. Hogy kulturális vonatkozásban hasonló szerepet játszott, hogy a királyi udvarnak fontos szerepe volt, azzal természetesen egyetértünk.

1945 óta évtizedeken át a németekről nem volt illendő sok pozitívumot elmondani. Fried István itt is kellően mérlegel és sokszor utal elsősorban a Habsburg-birodalmi németek jelentős szerepére a kulturális közvetítésben. Mert Friedet elsősorban a népek közötti pozitív kapcsolatok érdeklik, azokat emeli ki, és helyesen utal nem egyszer a nemzeti öntudat nacionalista túltengéseire, amelyek mindig csak bajokat okoztak. Andricnál is azt emeli ki, hogy az ellenségeskedésen próbál felülemelkedni. A könyvben felhozott hallatlanul sok párhuzam és kapcsolat erre is figyelmeztet, meg arra is, hogy nemcsak a Nyugatra kell tekinteni Kelet-Közép-Európából, hanem egymásra is. Manapság nem sokat emlegetett tanulság.

Ezt nyújtja, történészek számára is megszívlelendően, Fried István könyve. Nagyon szép könyv.

Niederhauser Emil

SPIRA GYÖRGY

JOTTÁNYIT SE A NEGYVENNYOLCBÓL!
Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1989. 440 l., 16 illuszt.

Kevés olyan időszaka van a magyar történelemnek, amelyről a köztudatban és a történetírásban annyiféle, s egymástól olyannyira sarkalatosan különböző kép élne, mint 1848–49 története. Holott a ma élő nemzedékek képviselői már nemigen beszélhettek szemtanúkkal, egy száznegyven évvel ezelőtti eseménysor a józan ész szabályai szerint ma már nemigen kelthet politikai indulatokat. Ám a forradalom és szabadságharc történetének másfél éve ma is az érdeklődés és szinte késhegyig menő viták középpontjá-

ban áll. Ezt csak részben magyarázza az a tény, hogy 1848–49 mindmáig a „mi lett volna, ha" típusú kérdések korszaka. Mi lett volna, ha sikerül megegyezni a nemzetiségekkel, ha Kossuth nem mondatja ki a trónfosztást és a függetlenséget, ha nem következik be az orosz intervenció, ha Görgei nem teszi le a fegyvert? Igazi és álproblémák tömkelege jellemzi ezt a korszakot, s a vele kapcsolatos kérdéseket.

A nézetek és álláspontok e sokfélesége egyidős magukkal az eseményekkel, s az 1948 utáni időszak kivételével általában meg is jelenhetett a közvélemény előtt. Az 1960–70-es évek fordulója óta már nemcsak az 1848–49-es bal- és mégbalabb oldal képviselőinek igazát lehet képviselni a történetírásban, s ma már nemigen lehet egyetlen vitapartnert sem „agyoncsapni" egy jól kiválasztott Marx- vagy Engels-idézettel, az egyéb klasszikusoktól származókról nem is beszélve.

Spira György jelen kötete már címével is felhívja magára az olvasó figyelmét. A homouszion-homoiuszion kérdésfeltevésből származó jotta szereplése a címben azonban arra mutat, hogy Spira György egyfajta hitvitázó hévvel közelíti meg 1848–49 kérdését, s a kötet elolvasása csak megerősíti az olvasóban ezt az érzést.

A huszonkét írásból álló tanulmánykötet időrendben első írása 1973-ból, az utolsó 1987-ből származik. Közel másfél évtized termésében válogatott tehát a szerző, de az írások történetszemléletében nincs törés; a szerző koncepciója nem ment át számottevő változásokon az elmúlt tizenöt évben. Ugyanazzal a hévvel nyúl ma is 1848–49 kérdéseihez, ugyanolyan következetességgel száll vitába téves, vagy általa annak tartott nézetekkel.

A kötet három nagyobb egységre tagolódik. Az elsőben (Úton a forrás- és a torkolatvidék között) átfogó elemzést olvashatunk Batthyány Lajos és Kossuth pályájáról. A többi nyolc írás elsősorban az 1848-as magyar belpolitikai csatározások és a nemzetiségi kérdés kérdésköréből meríti témáját. A honti álorcásdi című tanulmány a Hont vármegyei konzervatívok önátmentési kísérletét mutatja be 1848 márciusától 1849 januárjáig. A kötet időrendben első tanulmánya Petőfi és a képviselőház viszonyát mutatja be 1848 júliusa és szeptembere között, s ennyiben kiegészítője a Spira két korábbi tanulmánykötetében közölt Petőfi kardja c. írásnak. Táncsics képviselőházi tevékenységét vizsgálja a következő tanulmány az ún. olasz segély vitájának ürügyén. A Bécsben tanyázó magyar konzervatívok és Jellačić kapcsolataira világít rá az „Egy ellenforradalmi suskus 1848 nyarutóján" c. írás. Ezt négy tanulmány követi a magyar és nemmagyar népek 1848-49-es kapcsolatairól. Az első Jellačić 1855-ös befejezetlen „önportréját" elemezve a lovagias bán 1848-as pályáját tekinti át szeptember közepéig. Óhatatlanul Jókai novelláját, „A szerencsétlen szélkakas"-t juttatja az olvasó eszébe a kissé hosszú című „Ján Rotarides párjaninc találkozása a forradalommal és az ellenforradalommal" c. írás, amely tárgyát tekintve némileg kapcsolódik „A honti álorcásdi"-hoz. Ám Jókai szélkakasával ellentétben Rotarides nem a jelszavak iránti fogékonyságáról, hanem éppen nézeteinek változatlanságáról tett tanúbizonyságot, s börtönajtaja csupán 1849 októberében nyílt meg, miután 1849 júniusában az elmezavar jeleit érzékelték rajta. Az övénél is tragikusabb sorsa volt a következő tanulmány hősének, Ioan Dragoşnak, aki 1849 májusában magyarok és románok kibékítésén fáradozva egy magyar gerillaőrnagy meggondolatlan akciója miatt saját népének esett áldozatul. A horvát, a szlovák és a román témájú tanulmányokat egy szerb tárgyú zárja, Perczel (és a lengyel katonai emigráció) próbálkozásáról a délvidéki szerbek megbékítésére.

A korszak nagy személyiségeit és a nemzetiségi kérdés lényeges problémáit tárgyaló tanulmányokat követő tematikai egység a „Pillanatfelvételek" címét viseli. Spira György számára ürügy az 1848-as irkacímlap arra, hogy elmélkedjen a márciusi fiatalok mozgalmának és a pozsonyi országgyűlésnek az 1848-as átalakulásban betöltött együttes szerepéről. Andrássy Manó gróf karikatúrája a magyar baloldalról 1848 júliusában szintén ürügy arra, hogy a szerző kifejtse véleményét a magyar liberálisok 1848 nyári politikai tévhiteiről. A ciklus utolsó darabja, „Milyennek képzelték eleink a magyarhoni embercsöplő masinát" pedig jól példázza, hogy a technikai fejlődés és a politikai konzervativizmus találkozhatnak; az írás témája ugyanis egy gőzhajtású és mechanikus működtetésű verőgép; az előbbi a Spira György által „kassai névtelen"-ként aposztrofált személy találmánya, az utóbbit viszont Petrichevich Horváth János báró, cs. kir. ezredes tervezte.

A kötet harmadik ciklusa „A gáton" címet viseli, s vitairatokat, könyvbírálatokat és hozzászólásokat tartalmaz. Az 1974-es „Negyvennyolc a nézetek kereszttüzében" c. előadás a Spira által tévesnek tartott nézetekkel vitatkozik azok képviselőinek megnevezése nélkül, a szerzők önkritikájának reményében (igaz, az azonosítást a többi tanulmány olvasása után viszonylag könnyű elvégezni). Széchenyi és a forradalom kapcsolatáról szól az a rövid lélegzetű írás, amely Spira György nagydoktori disszertációjának vitáján hangzott el, válaszként az opponensi véleményekre. Urbán Aladár Batthyány-monográfiájával száll vitába két kérdésben a „Még egyszer Batthyány Lajosról" c. írás. Nemeskürty Istvánnak a negyvennyolcas honvédsereg katona forradalmáiról írott kötetét kritizálja a szerző „Amikor a szobordöntő szobrokat emel" című könyvismertetésében. Deák István előbb angolul, majd magyar fordításban is megjelent kötetéhez

fűz széljegyzeteket az „Egy józan számvetésre készítő forradalomtörténet" című recenzió. A könyvkritikákat három, a stuttgarti ill. bukaresti történészkongresszusokon elhangzott felszólalás szövege követi, a Habsburg-abszolutizmushoz fűződő történelmi illúziókról, a kelet-közép-európai kisnépek nemzeti mozgalmaiban jelentkező integrációs és dezintegrációs tendenciákról, végül a történetírás módszertanáról, a történészi szaknyelv és a köznyelv közötti eltérésekről. A kötet utolsó írása, „A megjelenítendő múlt" a történetírás és a nagyközönség, a tudományos és az ismeretterjesztő munka kapcsolatairól és problémáiról elmélkedik, azzal a tanulsággal, hogy a történész egy-egy ismeretterjesztő műsor készítésénél nem élhet olyan szabadon az utólagos rekonstrukció eszközével, mint pld. egy rendező; történészi hitele megköveteli, hogy még ha dramatizál is helyzeteket, ezt mindig jelezze a nézőknek, ti. hogy az adott esetben meddig terjed a dokumentumokkal alátámasztható tények határa.

Az olvasó tehát mind tematikai, mind műfaji szempontból sokszínű kötetet kap kezébe. A kötet uralkodó műfaja azonban – már csak a címből következően is – a vitairat. Ha ugyanis az első ciklus írásait átolvassuk, különös tekintettel a jegyzetanyagra, felfedezhető ez a polémikus vonulat mind a Batthyány-portréban, mind a Jellačićról, Dragoşról és Perczelről szóló írásokban.

Egy-egy, a harmadik ciklusban található vitairatban alaposabban kifejtett kérdés bizonyos részleteiről is olvashatunk itt, ilyen pl. a Petőfi- és a Táncsics-tanulmány. Mindkettő az 1848-as baloldal cselekvési lehetőségeit taglalja a Batthyány-kormány időszakában ill. az olasz kérdés vitája kapcsán. De e polémikus hajlam felsejlik az első közléshez képest tett változtatásokban is; így pld. a kötet második Batthyány-tanulmányában az első közléshez képest kap egy-egy jegyzetnyi oldalvágást Erdődy Gábor és Gergely András is.

A kötet elméleti alapvetésének kétségkívül a „Negyvennyolc a nézetek keresztтüzében" c. írás tekinthető, amely vitaindító előadásként hangzott el a forradalom 125. évfordulóján rendezett akadémiai ülésszakon 1973-ban. Ebből a tanulmányból világosan kiderül, melyik az a negyvennyolc, amelyikből a szerző jottányit sem enged. Alapkoncepciója a következő: ahhoz, hogy Magyarország kormányzata 1867-re ismét számottevően elkülönüljön Ausztriáétól, ill. hogy Magyarország átlendüljön a feudalizmus és kapitalizmus választóvonalán, végig kellett harcolnia a szabadságharcot. Kiegyezésre 1848–49-ben az osztrák uralkodó körök merevsége miatt nem volt lehetőség. Ezért Spira György illuzórikusnak tartja a Batthyány-kormány kölcsönös engedményeken alapuló politikáját, s a politikai realitásérzék legfőbb letéteményeseit 1848-49-ben a magyar baloldal képviselőiben látja, akik „kezdettől fogva teljesen elképzelhetetlennek tartották a békés megoldást, s ezért kezdettől fogva teljesen bizonyosra vették, hogy a szó előbb-utóbb a fegyvereké lesz". Ugyanakkor Spira György szerint a történelem végső soron nem a radikálisokat ill. Kossuthot igazolta, tehát azokat, akik a megvalósíthatóknál nagyobb célokat tűztek maguk elé; ám ahhoz, hogy a forradalom alapvető célkitűzései megvalósuljanak, a megvalósíthatóknál távolabbi célokért kellett harcolnia az országnak. Spira György számára tehát 1848–49-ben a baloldal állásfoglalása jelenti a mércét; 1848–49-et viszont 1867-hez méri. Mint azt a Batthyány- és a Kossuth-portréban is írja, Batthyányt 1867-ben igazolta a történelem (ti. Spira Batthyányját), de 1849-ben a jelen az ellenforradalmi kivégzőosztag elé juttatta. „Mert a történelem nem csupán azokkal bánik el könyörtelenül – ha teheti –, akik a lehetségesnél szebb jövőért verekednek inuk szakadtáig, de könyörtelenül elbánik – ha teheti – azokkal is, akik nem álmodoznak elérhetetlen célokról, hanem pusztán a szemhatáron valóban kirajzolódó jövő kapuját törekednek megnyitni, s éppen, mert nem harcolnak elérhetetlen célokért, az olyan célokért fegyvert fogók végletes harci módszereinek az átvételét is kerülni igyekeznek"(59.) Kossuthtal kapcsolatban pedig így summázza ezt a paradoxont:„...jóval többért harcolt, mint amennyit ténylegesen elérhetett, s ezért semmibe vette azt, amit ténylegesen elért; azt pedig, hogy legtávolabbi céljaiig nem juthatott el, nem avval magyarázta, hogy ezek már ténylegesen elérhetetlen célok voltak, hanem avval, hogy őt a kegyetlen sors egyetlen kurta esztendő elteltével örökre elütötte a hatékony cselekvés lehetőségétől" (100.) Ugyanakkor Spira György elhatárolja magát 1867 felmagasztalóitól is, hiszen véleménye szerint 1867, de még a negyvennyolcas vívmányok összessége is kevés volt a Habsburg-birodalom válságának megoldásához, Magyarország pedig a kiegyezéssel sorsát „végérvényesen és jóvátehetetlenül hozzákötötte a Habsburg-birodalom sorsához". (355.) Spira György szerint a 18. századra, a török veszély elmúltával, megszűnt a birodalom létének értelme, s ezért szükségszerű következmény volt a birodalom – s így 1867 után Magyaroroszág – felbomlása is.

Spira György tehát egy kettős mértékrendszerrel dolgozik; van egy vonatkoztatási rendszere a másfél év eseményeire, s van egy másik arra a hosszútávú folyamatra, amelynek negyvennyolc csak egyik, bár igen fontos állomása. Véleménye szerint „valamely múltbéli eseménysor történelmi jelentőségét ugyanis sohasem az szabja meg, milyen okok késztették az események részeseit lépéseik megtételére, s még csak nem is az, milyen közvetlen következményeik voltak a szóban forgó eseményeknek, hanem egyedül az, hogy a kérdéses események milyen tartós hatást gyakoroltak a további történelmi fejlődésre ".

Ez a kettős szemlélet azonban törvényszerűen vezet bizonyos egyoldalúsághoz, éppen az 1848–49-es baloldal szerepének ábrázolásában. Ugyanezt erősíti az is, hogy Spira György számára 1848–49 története elsősorban a Habsburg-birodalmon belüli politikai harcok története, s nemigen látszik figyelembe venni egyéb külpolitikai tényezőket, ill. azt a cezúrát, amit 1848 ősze a magyar forradalom története szempontjából jelent, amelyet nem véletlenül neveznek ettől az időszaktól kezdve önvédelmi vagy szabadságharcnak. Ebből következően pedig egyrészt más megvilágítást kapna a Batthyány-kormány működésének értékelése, másrészt az 1848 ősze utáni eseményeket pld. a hadihelyzet függvényében lenne célszerű értékelni, s nem pedig a politikai élet eseményeiből levezetni a hadihelyzet alakulását.

Ilyen egyoldalúság figyelhető meg pld. a nemesi radikálisok értékelésében. Spira szerint igaztalan az a megállapítás, hogy ezek a politikusok „egyedül a kormányzati önállóságért verekedtek következetesebben, mint liberális társaik, emezeket tehát egyedül nacionalizmus dolgában múlták felül, a belső polgári átalakulás síkján viszont semmivel sem mentek tovább, mint a liberálisok". Spira ezután két érvvel védi meg a radikálisokat. Egyrészt azzal, hogy közülük emelkedett ki Teleki László, „aki a magyar forradalom minden más részvevőjénél inkább lett képes úrrá lenni a maga nacionalizmusán, amikor 1849 tavaszán Magyarország föderatív átszervezéséért szállt síkra". Másrészt azzal érvel a szerző, hogy az ország függetlenségének kivívása az ország belső polgári átalakulásának érdekeit is szolgálta. „És ha ez szintén igaz, akkor az ország kormányzati önállóságáért vívott harcot a történetírás már csak ezért sem láthatja el a nacionalizmus címkéjével - még akkor sem, ha e harc megvívói maguk annak idején nacionalista jelszavakat írtak is zászlajukra". (340–341.) E két érv azonban nem releváns. Egyrészt Teleki meglehetősen egyedi példa, s párizsi magatartása nem minősítheti az itthoniak magatartását. Másrészt e derék nemesi radikálisok – ellentétben pld. a Marczius Tizenötödike radikálisaival – szűkkeblű nacionalizmusukra jó példával szolgáltak 1849 márciusában a Debreczeni Lapok hasábjain, majd még szebb példával 1849 júliusában a parlament szegedi ülésszakán, ahol kishíján megtorpedózták a Szemere által előterjesztett nemzetiségi határozatot.

A másik, a kötet egészét jellemző egyoldalúság a Batthyány-kormány tevékenységének interpretálása és értékelése. Spira György koncepciója szerint a minisztérium nem tette meg mindazt, ami az ország eljövendő önvédelmi harcának sikere érdekében szükséges lett volna; mégpedig azért nem, mert tagjait - Esterházyt ill. Kossuthot kivéve – a bécsi kormánykörökkel kapcsolatos illúziók tartották fogságukban. Spira György szerint ugyanis abban reménykedtek, hogy ha engedékenyeknek mutatkoznak Béccsel szemben, az udvar ezt honorálni fogja, s tartózkodni fog az erőszakos eszközök alkalmazásától. Spira György szerint azonban mindez csak illúzió volt, mert az udvar – általa hangsúlyozottan – átmeneti nehézségei miatt 1848 szeptembere előtt nem indíthatta meg Magyarország ellen Jellačić hadait; s amint Batthyány békítő gesztusai ezt nem tudták késleltetni, úgy esetleges radikális lépései sem tudták azt siettetni. Ilyen békülékeny gesztust lát az olasz segély – szerinte Batthyány által indítványozott – megajánlásában, s ezért tartja természetesnek azt, hogy Batthyány 1848 augusztus végén hajlandó lett volna belemenni az 1848. III. tc. módosításába, s egy közös osztrák-magyar pénz- és hadügyminisztérium létrehozásába.

Az olasz segély és a III. tc. módosításának kérdését Spira György több helyen is tárgyalja, így a két Batthyány-tanulmányon kívül a Táncsicsról szóló írásban és a negyvennyolc vitás kérdéseit taglaló esszében. Az olasz segély kérdése azonban – úgy tűnik – e tanulmányok megírása óta eldőlt. Gergely Andrásnak István nádorról írott kismonográfiájából világosan kiderül, hogy az ötlet (Magyarország a horvát mozgalom lecsillapítása után kész katonákat adni az itáliai háború igazságos befejezése érdekében) 1848 május végén a nádor innsbrucki tárgyalásai idején fogamzott meg, s István nádor június végén beszélte rá erre az előnyösnek látszó alkura Batthyányt és minisztertársait azzal, hogy csináljanak bizalmi kérdést az ügyből. Spira György szerint azonban, lett volna bármilyen előnyös is ez a kompromisszum, a döntést akkor sem lehet igazoltnak tekintetünk. Hiszen a történetírás a francia csapatok 1849 áprilisi római, és az orosz csapatok 1849 júniusi magyarországi intervencióját egyformán ellenforradalmi akcióként ítéli meg és ítéli el; s ebből a szempontból a magyar segélynyújtást is, ha bekövetkezett volna, csak így minősíthetnénk.

Az érvelés látszólag elsöprő erejű. Az olvasóban azonban okvetlenül felmerül néhány ellenvetés. Pl. az, hogy Magyarországot és Ausztriát államjogi kapcsolat fűzte össze, ami nem mondható el a pápa és Franciaország, ill. Ausztria és Oroszország viszonyáról. Továbbá: a magyar külpolitikának ebben az időben két eshetőséggel kellett számolnia. Egyrészt azzal, hogy Ausztria német tartományaival beolvad a küszöbön álló német egységbe; ez esetben mind az olasz segély kérdése, mind az ezzel összefüggő horvát kérdés jelentősége megszűnik, hiszen a dinasztia valószínűleg Budapestre költözik, s kénytelen lesz lecsillapítani a bánt. A másik lehetőség az volt, hogy fennmarad Magyarország és Ausztria államjogi kapcsolata; ez esetben viszont a tartós együttélés is megköveteli, hogy a birodalom két fele valamilyen módon egyeztesse külpolitikáját, így az olasz kérdés ügyében is. Végül az sem hagyható figyelmen kívül, hogy Károly

Albert körében sem merült fel az a lehetőség, hogy esetleg Magyarországgal kellene összefogni Ausztria visszaszorítása érdekében; sőt, a szárd csapatok olyan röplapokat terjesztettek a cs.kir. határőrök között, amelyekben az otthonmaradottakra leselkedő magyar veszéllyel igyekeztek őket dezertálásra bírni. Ami, bízvást mondhatjuk, jóval lovagiatlanabb és rövidlátóbb lépés volt, mint a magyar kormány által belpolitikai kényszerhelyzetben elfogadott segítségnyújtás.

A másik ilyen kérdés az 1848. évi III. tc. módosításának kérdése. Spira György szerint 1848 augusztusának végén a Bécsbe utazó Batthyány és Deák akár abba is hajlandók lettek volna belemenni, hogy lemondanak a különálló magyar pénz- és hadügyminisztériumról és hogy ezen ügyeket a továbbiakban egy-egy közös osztrák-magyar minisztérium igazgassa. Ezt az álláspontját kifejtette már a negyvennyolc vitás kérdéseit tárgyaló esszében (328.), majd a Batthyány-tanulmányban (49–50.), végül az Urbán Aladárral vitázó Batthyány-cikkben. A tényszerű bizonyítás azonban a gazdag jegyzetanyag ellenére elmarad, s egy Horváth Mihály-idézeten, meg egy közvetve István nádortól származó augusztus közepi nyilatkozaton kívül a szerző mást nem tud felmutatni. Ami Horváth Mihályt illeti: Batthyányról alkotott képe meglehetősen nagy mértékben Szemere Batthyány-jellemrajzán alapul; s Horváth Mihály célja ezúttal sem az igazság feltárása, hanem a békülékeny politika kudarcának bizonyítása volt. Lám, még a kiegyezésre törekvő Batthyányt is kivégezték az osztrákok - szól a tanulság. Horváth Mihály történészi hitelét tovább csökkenti az a tény, hogy még azokra az eseményekre sem emlékezett, amelyeknél ott volt (ld. Arad, 1849 augusztus), ill. hogy munkája az „elkötelezett" emigrációs történetírás mintapéldánya, amely politikai céljai érdekében a tények elhallgatását vagy meghamisítását sem tekintette megengedhetetlennek. Az István nádortól származó idézet viszont a főherceg véleményét tükrözi (legalábbis a Spira György által idézettekből ez derül ki), s ez nem jelent feltétlenül magyar kormányálláspontot. Spira azon érve pedig, hogy István már augusztus 12-én ismerteti Horvátország elszakadásának magyar tervét, s ezt az augusztus 17-i minisztertanács határozattá emelte, ergo, a többi sem lehet csak a saját álláspontja; szintén nem állja meg a helyét, hiszen István már augusztus 12-én is mint magyar álláspontot ismertette a horvát elszakadás engedélyezését.

Az egész vitacikk azonban némi fényt vet Spira György történetírói módszertanára is. Előbb idézi az Urbán szerint Batthyány által felajánlható engedmények listáját (államadósság, bankjegykibocsátás mellőzése, katonai raktárak, méntelepek, határőrvidék); majd az államadósságról megfeledkezik, a bankjegykibocsátásról szintén, a katonai raktárakat és méntelepeket kevésnek minősíti, a határőrvidék kérdéséről viszont megállapítja, hogy ez megkövetelte volna az 1848. V. tc. módosítását, akárcsak a közös minisztériumok létrehozása a III. tc-ét. Spira szerint pedig Batthyány „a Latourék által követelteknél kisebb horderejű törvénymódosításokat nyugodtan kérhette volna az országgyűléstől..." Azonban a két dolog mégsem ugyanaz. Magyarország ugyanis a III. tc. következtében ténylegesen rendelkezett önálló pénz- és hadügyminisztériummal; a határőrvidék felett azonban az V. tc. ellenére is csak elvben gyakorolt fennhatóságot. Márpedig nyilvánvaló, hogy könnyebb lemondani egy csak elvben, mint a gyakorlatban is érvényesített jogról.

Spira György szerint Batthyány tehát elő akarta terjeszteni e törvénycikk módosításának tervét, de ezt végül is nem tette meg, mert Wessenberg és Latour eleve olyan ultimátumszerű követelésekkel álltak elő, amelyek e kopromisszumos javaslat előterjesztését lehetetlenné tették. Holott – véleményem szerint – ez még egyáltalán nem akadályozhatta meg Batthyányt e javaslat előterjesztésében, ha valóban meg akarta ezt tenni, hiszen egy tárgyalás lényege mindig a két fél álláspontjainak valamilyen kompromisszumos egyeztetése. Batthyány augusztus végi ilyen ajánlata mellett pedig nem jelenthetnek érvet december végi ill. 1849 júniusi közvetítési kísérletei, hiszen mindkettő jóval később és az augusztus véginél reménytelenebbnek látszó külpolitikai és katonai konstellációban fogant; december végén Windisch-Grätz a főváros előtt állt, júniusban pedig kibontakozott az orosz intervenció, s mindkét helyzet azzal fenyegetett, hogy a magyar forradalom teljes vereséggel ér véget.

Hasonló félreértelmezésekre találhatunk a Batthyány-kormány hadügyi politikájának értékelésénél is. A Batthyány-tanulmányban a szerző úgy véli, hogy az április 26-i minisztertanács határozata az önkéntes nemzetőrség (a honvédség) kiállításáról csupán az udvar megpuhítását szolgálta, s tényleges tervvé csak a május 10-i budai vérengzés és a május 13-i karlócai gyűlés után vált. Holott Urbán Aladár egy 1986-ban a Hadtörténelmi Közleményekben megjelent tanulmányában megállapította, hogy az április 26-i minisztertanács után Batthyány azonnal megtette az intézkedéseket a szervezés előkészítésére, s május 8-án már készen is volt Sztankó Soma főhadnagy tervezete egy zászlóalj felszereléséről és annak költségeiről. S hogy Spira György nem ismeri ill. nem idézi ezt a tanulmányt, annál is érthetetlenebb, mivel kötetének jegyzetapparátusában 1988-as kiadású munkák is szerepelnek.

A honti álorcásdi 24. jegyzetében Spira György Teleki egy április 19-i levelére hivatkozva kétli, hogy a Radikál Kör 1848 április 30-i petícióját a magyar hadsereg felállításáról a kormány sugalmazta volna.

Véleményem szerint azonban egy, az április 26-i minisztertanács előtt kelt levél nem lehet érv ebből a szempontból; már csak azért sem, mert ha Teleki április 19-én kevesellte a kormány intézkedéseit, úgy az április 26-i határozat (ha értesült róla) ennek éppen az ellenkezőjéről győzhette meg. Hozzáteendő még, hogy a hadügyi önállóság kérdésében mind a kormány, mind az ellenzék szempontjából kívánatos volt az erők összefogása és ezt nyilván Teleki is belátta.

Az önkéntes mozgó nemzetőrség szervezéséről szólva Spira György hangsúlyozza, hogy Batthyány az önkéntes toborzást – a honvédektől eltérően – nem a cs.kir. hadfogadó tisztekre, hanem a megyei törvényhatóságokra bízta; e lépésben szintén Batthyány lojalitásának bizonyítékát látja. Egy tény azonban elkerülte a figyelmét, ti. az, hogy magyarországon kevesebb hadfogadó kormány volt, mint megye; 10 zászlóalj toborzását elvégezhették a cs. kir. hadfogadó központok, az összes megyék nemzetőrségének toborzását viszont nem.

Érdemes néhány szót ejteni az országgyűlés hadügyi vitájáról frottakról is. Mint közismert, Mészáros eredeti javaslatának lényege az volt, hogy a kiállítandó újoncokat a magyarországi sorozású cs. kir. gyalogezredek kiegészítésére, ill. ezek keretei között újabb zászlóaljak felállítására kell fordítani. Az országgyűlés egy része újabb honvédzászlóaljakat akart kiállítani; végül egy kompromisszumos javaslatot fogadtak el, s ennek értelmében csupán az itthon állomásozó magyarországi sorozású cs. kir. zászlóaljakat egészítették ki teljes létszámra, a többi újoncból viszont honvédzászlóaljakat alakítottak. A hadügyi vitáról szólva azonban Spira fontos tényezőket hagy figyelmen kívül. Így a Battyhány és Petőfi-tanulmányban azt, hogy az elfogadott törvény értelmében az újoncokat nem egyszerűen „a békelétszámú magyar sorezredek hadilétszámúvá növelésére" fordították, hanem a törvény 2. paragrafusa azt is kikötötte, hogy a külföldön állomásozó magyar zászlóaljak kiegészítésére fordítandó újoncokat a szerb és horvát mozgalmak elnyomásáig szintén itthon kell alkalmazni. (47. és 129.) Nemeskürty könyvéről szólva megrója a szerzőt, hogy szerinte „a császári hadsereg magyar ezredeibe beosztandó újoncok ezekben jó kezekbe kerültek volna", holott a tisztek többsége előbb-utóbb szembefordult a forradalommal. Véleményem szerint azonban szakmai szempontból Mészáros javaslata valóban jobb volt; a frissen kiképzett honvédzászlóaljak ugyanis eleinte egyáltalán nem vetekedhettek a sorezrediekkel; szervezetszerűen pedig egyetlen magyar legénységű zászlóalj sem állt át a cs. kir. zászlók alá, bármilyen nagy számban is hagyták el őket tisztjeik.

A Batthyány-kormány tevékenységének értékelésével kapcsolatban szólhatnánk még az István nádorról festett meglehetősen egyoldalú képről vagy arról, hogy Spira György következetesen összemossa a bécsi udvari és uralkodó körök álláspontját (331–333., 410.) Egy ténybeli kérdésről azonban még szólnunk kell, ez pedig az a Spira György által Batthyánynak tulajdonított cikk, amely a Kossuth Hírlapja 1848 augusztus 5-i számában jelent meg. A szerzőséget ugyanis egyetlen tény támasztja alá, a cikk végén látható betűjel: B...y L. Ez azonban kevés a szerzőség bizonyításához, s a belőle levont következtetésekhez. A cikk ugyanis válaszcikk az Augsburger Allgemeine Zeitung melléklapjában megjelent „Die Stellung Ungarns zu Oesterreich und Deutschland" c. cikkre. Elképzelhető természetesen, hogy Batthyány olvasta a cikket, de ez még nem indok annak feltételezésére, hogy válaszcikket is írt volna, s éppen a Kossuth Hírlapjában. Annál is inkább, mert Batthyány közismerten irtózott az írástól; sajátkezű irata alig maradt fenn. S bármilyen kitűnő politikai szónok is volt, egyetlen nagyobb terjedelmű írásos politikai munkáját sem ismerjük. Kételyeinket tovább növeli, hogy Kossuth környezetében e napokban két olyan férfiú is forgolódik, akire ugyanígy ráillik a monogramm: Berzenczey László és Beniczky Lajos. Berzenczeyt – írásai ismeretében – kizárhatjuk a szerzők sorából; annál nagyobb viszont annak lehetősége, hogy a szerző Beniczky Lajos. A cikk ugyanis részben pénzügyi példákkal, Magyarország volt gyarmati helyzetével érvel; s hasonló gondolatokat találunk Beniczkynek 1847-ben az Ellenőrben megjelent „Magyarország pénzviszonyai, bányászati és kamarai rendszere"c. értekezésében. (44–45., 49.)

Végül érdemes néhány szót szólni az 1849 tavaszi események értékeléséről is. A Kossuth-tanulmány szerint 1849 tavaszára a forradalom vezetőgárdája előtt bebizonyosodott, hogy a további harc a fennálló erőegyensúly miatt értelmetlen, mivel Magyarország úgysem lesz képes fenntartani a márciusi vívmányok egészét, s ezért tárgyalni kell. Kossuth ennek a folyamatnak akart véget vetni az április 14-i detronizációval, de hiába, mert „a kossuthi politika érvényesülésének ezzel egyidejűleg mindörökre befellegzett, s ennek legszembeszökőbb jeleként hamarosan megszakadtak a honvédsereg néhány hete megkezdett támadó hadmozdulatai is. Ez pedig végzetes következményekkel járt". Az udvar ugyanis segítség után nézett, s bekövetkezett az orosz intervenció.(91–92.)

A konstrukció azonban nem állja meg a helyét. Ugyanis Kossuthban már akkor megfogamzott a gondolat, amikor a magyar hadsereg még csak fel-alá menetelt a Tisza mentén, ill. éppen a Bácska felszabadítására készülődött. Kossuth akkor mondatta ki a trónfosztást, amikor a magyar hadsereg még csak éppen megkezdte a komáromi hadműveletet ill. bevette Szenttamást. A katonai helyzet alakulása csak utólag szentesítette a Függetlenségi Nyilatkozatot. Nem véletlen, hogy Görgei 1849. április 17-én

még időszerűtlennek találta azt, április 29-én viszont már tüzes hangú kiáltványban szólította fel hadseregét a harcra „a bitor zsarnokság ellen". A honvédsereg hadműveleteinek befejezését és a Buda alá való visszafordulást viszont nem a detronizáció okozta, hanem a lőszerhiány és a magyar erők gyengesége. Hiszen Görgeinek Bécs esetleges ostromára feleannyi embere és ágyúja sem volt, mint a Bécs előtt álló osztrák főseregnek a védelemre. A végzetes következményekkel tehát nem Buda ostroma, hanem a Bécs elleni támadás járt volna.

Buda ostromával kapcsolatban egy más helyen Spira György kifejti, hogy az ötlet nem Kossuthtól származott, hiszen azt csupán Aulich hadtestére szándékozta bízni, s nem Görgei egész seregére. A tények azonban azt mutatják, hogy Kossuth már április 9-én tervet dolgozott ki Buda visszafoglalására (OL H 2. OHB-iktatókönyvek. 7. kötet, 1849:5499.) Bayer és Vukovics tanúsága szerint Görgei a nagysallói csata után levelet kapott Kossuthtól, amelyben az Buda visszafoglalása iránt óhajtását fejezi ki. Április 22-én Ludvigh Jánoshoz írott levelében azt írta a pénzhiány miatt panaszkodó főkormánybiztosnak. „Legyen csak Pest a mienk, akkor majd nyomjuk a bankót, szinte porzik bele, mert lesz mivel..." Kossuthban csak május l. után született meg az a gondolat, hogy Buda ostromát Aulichra kéne bízni, s véleményem szerint ezt bizonyítja Görgei május 6-i levele és Ludvigh János kormánybiztos szintén e napról kelt jelentése Kossuthhoz. A levelek dátuma egyben az elveszett Kossuth-levél érkezésének napját is megadja; Görgei tehát joggal mondta Ludvighnak: „megint nem érdemlett szemrehányások, s ha a dolog úgy is volna, késő tanács". Ti. ekkor már az egész hadsereg Buda alatt állott, s mint az ostrom menete bizonyítja, Aulich hadteste egymagában aligha vehette volna be az erődöt. (Itt szeretném megjegyezni, hogy az 1849 május közepétől június közepéig tartó időszak kivételével teljességgel indokolatlan Görgeit békepárti politikusként emlegetni. Békepártisága, a detronizáció visszavonatásának gondolata pedig csupán az orosz intervenció semlegesítését szolgálta volna; s később maga a kormány is visszahátrált a 48-as alkotmány alapjára. (342-343.)

E polémikus megjegyzések után szólnunk kell a kötet erényeiről. Véleményem szerint alapvető fontosságúak a Rotaridesről és Drágosról írott tanulmányok; utóbbiban nem is akármilyen elbeszélőkészségről tesz tanúbizonyságot a szerző. Kitűnő a honti és a Bécsben tanyázó magyar konzervatívok mesterkedéseinek bemutatása, s fontos részletkérdéseket tisztáz – az önkritikát sem mellőzve – a Perczel békepróbálkozásairól szóló írás. Spira kitűnő stiliszta, bár kissé modorosan hatnak mondataiban a latinizmusok a létige különböző alakjainak alkalmazásánál; s bizony néha a mondatok is kicsit hosszúak. A kötet erényei közé tartozik az illusztrációs anyag; az olvasó jónéhány dokumentum hasonmását is megtalálhatja itt.

Hermann Róbert

F. KISS ERZSÉBET

AZ 1848–49-ES MAGYAR MINISZTÉRIUMOK
A Magyar Országos Levéltár Kiadványai III.Hatóság és hivataltörténet 7.
Akadémiai Kiadó. Budapest 1987. 650 l.

Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc történeti irodalma alapvető munkával gyarapodott. Szerzője F. Kiss Erzsébet, az Országos Levéltár munkatársa, az 1848–49-es minisztérium (a H-fond) referense. Műve sokévi munka eredménye, hiszen már 1969-ben ő készítette el ennek a levéltárnak új rendjét tükröző, sokszorosítva megjelent repertóriumát, a témakör kutatóinak nélkülözhetetlen segédeszközét. Jelen kötet műfajilag hatóság- és hivataltörténet, de valójában áttekinti – s gyakran hitelt érdemlően kiegészíti – a tárgyalt korszak politikai történetét is. Mindez megkerülhetetlen volt, hiszen például sem az OHB 1848 őszi megszerveződését és hivatalba lépését, sem az 1849. évi Szemere-kormány megalakulását és a kormányzóelnöki hatáskör meghatározását nem lehet a politikai fejlemények és erőviszonyok áttekintése nélkül ismertetni. A magyar kormány tagjainak döntéseit és törekvéseit meghatározó előzmények és körülmények bemutatása, az adott minisztérium hatáskörének és területi illetékességének megrajzolása azonban nem meríti ki a szerző célkitűzéseit. Feladatának tartotta, hogy a tárgyalt igazgatási egységek szervezeti felépítését, ügyrendjét, személyzeti kérdéseit, költségvetését és levéltári rendjét is áttekintse. Mindezt a hivataltörténeti előzményekbe ágyazva teszi, vagyis az egyes minisztériumok tevékenységének ismertetését azzal kezdi, hogy bemutatja: mennyiben örökölték hatáskörüket a magyar Kancelláriától, a Helytartótanácstól vagy a Kamarától.

Kiss Erzsébet munkájáról a legnagyobb elismeréssel szólhatunk. Vonatkozik ez nemcsak a fáradtságot nem ismerő, a részleteket feltáró anyaggyűjtésre (ami például a gazdasági-ügyviteli kérdésekben nem szokványos ismereteket igényel) és a felgyűjtött anyag rendszerezésére, hanem annak jól átgondolt

és áttekinthető bemutatására. A kötet időtálló eredményeit az biztosítja, hogy a szerző a Batthyány-kormány időszakának Béccsel kapcsolatos nézeteltérései esetén az osztrák minisztertanács és az érintett minisztériumok anyagait is hasznosította, míg a későbbiekben – elsősorban egyes személyek szerepének tisztázására – felhasználta a Hadtörténeti Levéltárból az osztrák hadbírósági iratokat, az Abszolutizmus-kori Levéltár igazolóbizottsági anyagait és egyéb állagait, így Windisch-Grätz iratait, valamint a bécsi Állami Levéltárban őrzött Schwarzenberg-hagyatékot. Értékes, a levéltári anyagokkal igazolható – vagy azokat kiegészítő – információkat nyújtott Duschek Ferenc terjedelmes önigazolása is, amelyet 1850-ben az osztrák hatóságoknak készített. (A szerző ezt gazdag jegyzetanyaggal ellátva publikálta a Levéltári Közlemények 1980–81-es évfolyamában.) Mindezt kiegészíti a szakirodalom, amelyet a szerző érthető mértéktartással idéz, nevezetesen ha egy szervről, eljárásról vagy személyről más által megfogalmazott nézetet ismertet akár egyetértően, akár kritikailag. E mértéktartás érthető oka a jegyzetekkel való takarékoskodás szándéka, hiszen a jegyzetekbe úgyis igen nagy mennyiségű információ szorult. Egy-egy terjedelmesebb jegyzet kisebb tanulmánnyal ér fel, s jól érzékelteti a kutatás mélységét.

Nem lehet feladatunk a tizenöt fejezetből álló monográfia minden részletkérdésével foglalkozni, azok eredményeit méltatni. Csak a fontosabbnak tűnő – vagy a recenzenshez közelebb álló – megállapításokat szeretnénk összegezni. Ilyen mindjárt az 1848: III. tc. hiányosságainak kérdése, amelyet a szerző részben annak tulajdonít, hogy „megelőzően senki sem foglalkozott a felelős kormányzás mibenlétével". (16.) Bár a továbbiakban a kormányzati hatáskör megállapítása kapcsán elsősorban az előkészítő munka elégtelenségéről beszél (32.), az, összegezésben a hiányosságokat „egy idegen államhoz fűződő alárendelt kapcsolataiból" (42.), később az elmaradt szabályozást – az 1848-as törvényekre is kiterjesztve – politikai okokra vezeti vissza. (109.) Vagyis úgy tűnik, hogy az egész 1848 március-áprilisi pozsonyi törvényhozásra, az átalakulást kiharcoló magyar politikusok magatartására kiterjeszthető a szerzőnek az a megállapítása, amelyre a munka Kossuth március 3-i indítványa kapcsán utal. Eszerint a politikai hatalom közelébe került ellenzéknek attól kellett tartania, miszerint a radikálisabb követelések veszélyeztethetik az elérhető reformokat. (23.) Mindez nem jelenti azt, hogy a szerzőnek nem volna igaza számos, az áprilisi törvények szövegében fellelhető pontatlanság kapcsán. Ugyanakkor azt sem szabad elfelejteni – amire a könyvben többször találtunk utalást –, hogy a bécsi kormányszervek a március 15-én délután sietve kihirdetett alkotmány (valójában csak alkotmányt igérő császári proklamáció) jogcímén a magyar alkotmányos követeléseket csak összbirodalmi összefüggésben tudták elképzelni. Ez a gondolat nyilván nem a pozsonyi törvények szentesítése után született meg Bécsben, s eljuthatott a pozsonyi törvényhozókhoz is. Ez pedig megmagyarázza a sietséget, amelyet ösztönzött a pestiek türelmetlensége is. Tapasztalatlanság, sietség és politikai korlátok tehát egyaránt felelősek az említett hiányosságokért. Az utóbbiak túlsúlyához azonban nem fér kétség.

Az 1848: III. tc. kritikáját illetően a szerzőnek igaza van, hogy az „a miniszterelnök és a minisztertanács jogkörét, az uralkodóhoz, illetve a nádorhoz, valamint egymáshoz való viszonyát nem határozta meg". (27.) De nem rendezte a törvény sem a miniszterelnök, sem a nádor lemondásának kérdését (69. és 78.), igaz az utóbbi esetében megint a bécsi udvar érzékenysége játszott szerepet, mert – mint a monográfia hangsúlyozza – Bécsben az első pillanattól gyanakvással figyelték István nádor tevékenységét. Igaza van Kiss Erzsébetnek abban is, hogy a nádor a törvény értelmében a távollevő király helyettese volt, de valójában csak az uralkodó Bécsből történt menekülése után kapott nagyobb hatalmat, - amíg az az állandó székhelyén tartózkodott, addig nem. (Ebből úgy tűnhet, mondja a szerző, mintha Bécs Magyarországhoz tartozott volna. 56.)

A monográfia a szereplő személyekkel kapcsolatban – az esetenkénti kritika mellett – megőrzi tárgyilagosságát, s ez áll a történeti irodalomban néha keményen elmarasztalt nádor személyére is. Nem vonja azonban kétségbe azt, hogy 1848 szeptemberében István nádor várta a kormány lemondását és a hatalom átvételére készült. Erre a Ferenc Károlyhoz intézett nádori levelet és a körötte kialakult kamarillát tekinti bizonyítéknak. (66.) A nádor sajátos szerepének végleges megítélésekor azonban az sem hagyható figyelmen kívül, hogy az udvar nem fogadta el a nádor ajánlkozását, hogy személyesen veszi kézbe a hatalmat, továbbá az, hogy ezekben a napokban István főherceg saját személyes biztonságáért aggódott, s ehhez várta Bécs támogatását. A szeptemberi napokra ugyanis nemcsak a főváros nyugtalansága, a politikai feszültség a jellemző, hanem az is, hogy gyorsan erősödött a Kossuth kezdeményezésére alakult szabadcsapat, amelynek szervezését politikai indokok is motiválták. Végül nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy az udvar bizalmát elvesztett nádor miként kényszerült lemondásra és tűnt el örökre a császári ház és a monarchia életéből.

A munka gondosan számbaveszi Batthyány miniszterelnöki megbízásának körülményeit, a kormány megalakulását majd lemondását, a miniszterelnöknek új kabinet formálására irányuló kísérletét, végleges lemondását s az OHB hatalomra kerülését. Ennek kapcsán hangsúlyozza azt, hogy szerinte az OHB nem

tagjaiként, hanem csak tanácsadóként alkalmazta az államtitkárokat (82.), s hogy a tevékenységét október 1-én megkezdett testület „tényleges kormányzásának kezdete" október 8-a. (84.) A szerző általában megválaszolja a felmerült, vagy általa felvetett kérdéseket. E témakörben azonban adós marad azzal, hogy az OHB miért csak november 9-én jelentette be hivatalosan az országgyűlésnek Batthyány lemondását. A miniszterelnök visszalépése és Récsey Ádám kinevezése kapcsán a munka indokolt kritikával illeti Károlyi Árpád Batthyány pőréről írott munkájának azt a részét, amelyben ez az 1848 október eleji bécsi helyzetet magyarázza, illetve ahogyan Récsey személyiségét, annak pozitív beállítását értékeli. Ez utóbbi korrekciónak az az érdekessége, hogy olyan minisztertanácsi iratokra támaszkodva teszi, amelyeket Károlyi Árpád is felhasználhatott volna, mert hozzáférhetők voltak már akkor is.

A kormányzati formák ismertetése során a monográfia az előzőekben hangsúlyozott figyelemmel veszi vizsgálat alá a Szemere-kormány időszakának alkotmányjogi és kormányzati kérdéseit. Így foglalkozik azzal, hogy volt-e köztársasági jellege a Függetlenségi Nyilatkozatnak, illetve azzal, hogy a Nyilatkozat miként hatott ki az államformára. Duschek Ferenc egy kevéssé ismert, 1849-ben készült elaborátuma alapján rávilágít arra, hogy nem tisztázták: a kormányzóelnök mikor intézkedhet miniszteri ellenjegyzés nélkül, s azt sem, hogy tisztségére miként s mennyi időre választják. Csak általánosságban esett szó a miniszterek kinevezéséről és felelősségre vonásáról, mely esetben nyilván az 1848: III. tc. volt az irányadó, de ennek tételes leszögezésére nem került sor. (111-112.) Sajátságos helyzetre hívja fel a munka a figyelmet amikor rámutat arra, hogy Szemere Bertalan háromtagú bizottságot hozott létre az alkotmány kidolgozására — miközben nem került sor az államforma meghatározására. (113.) Az 1849 májusi fejleményeket elemezve végül megállapítja, hogy a miniszterek esküjének szövegéből hiányzik a felelősségre utaló kitétel. (115.) A fentiek során a szerző mind a Kossuth-Szemere, mind a Kossuth-Görgey viszonyt körültekintő tárgyilagossággal kezeli.

A Batthyány-kabinet, az OHB, a Szemere-kormány, vagyis az általános kormányzati keretek megvizsgálása után következik a minisztériumi tisztviselők alkalmazásának és az ügyvitelnek összefoglaló, illetve az erdélyi államigazgatási szerveknek és az igazságszolgáltatásnak rövid bemutatása. Ezt a körképet követi a VII.-XIV. fejezet a nyolc szakminisztérium hatáskörének és tevékenységének ismertetése 1848-49 során. (Ezt lehetővé teszi az, hogy 1849-ben név szerint ugyanazok a minisztériumok működtek, mint az előző évben. A Szemere-kormánynak azonban nem volt kinevezett ipari és kereskedelmi minisztere.) Ezek a fejezetek nemcsak a minisztériumok struktúráját mutatják be, hanem részletesen elemzik a szervezeti és személyi változásokat, s ismertetik az adott tárca költségvetését. Jóllehet az előző fejezetekhez viszonyítva itt kevesebb a politikai kérdés, az osztrák kormánnyal folyó viták részletei (államadósság, hadügyi önállóság, pénz- és vámügyek) itt jelentkeznek. A monográfia szerzőjének anyag- és szakismeretét ezek a fejezetek támasztják alá véglegesen, hiszen közjogi és közigazgatási, pénz-, vám- és postaügyi, vallási és kulturális, rendőrségi és egészségügyi kérdésekben kellett – az előzményeket is feltárva – eligazodnia. Korszerű kutatási eredményekre itt alig támaszkodhatott, leszámítva saját korábbi munkásságát, amely a belügyminisztérium történetével és Duschek pénzügyi tevékenységével foglalkozott, valamint azokat a munkákat, amelyek Battyhány, Széchenyi, Deák vagy Mészáros Lázár kapcsán érintettek hivatalszervezési kérdéseket is. A forradalom és szabadságharc története egy-egy szegmentumának kutatója számára is igen tanulságos a kiterjedt tevékenységű és bonyolult ügyvitelű minisztériumok, mindenekelőtt a bel-, a pénzügy- és a honvédelmi minisztériumok szervezetének ilyen részletes ismertetése. Az alapítványok jellegéről, a postaszolgálatról vagy a személyi ellentétekkel terhelt egészségügyről olvasott információk közvetlen kutatási szándék nélkül is hasznosak, jól kiegészítik 1848-49-ről szóló ismereteinket.

A szakminisztériumok tárgyalásával kapcsolatban csak két szervezet: az Országos Nemzetőrségi Haditanács, illetve a Honvédelmi Minisztérium viszonyával kívánunk foglalkozni. Bár egyet kell értenünk a szerző azon szándékával, hogy az áttekinthetőség kedvéért Batthyány miniszterelnöki tevékenységével az érintett minisztériumok kapcsán foglalkozik. (61. l. jegyzet), a Nemzetőrségi Haditanács sajátos jellege több figyelmet érdemelt volna. Leegyszerűsíti a Haditanács helyét azzal a megállapítással, hogy a XXII. tc. „egyedül a hadügyminisztériumot emlegette" a nemzetőrség felső hatóságaként. (327.) Ez csak a 9. §-ban szerepel, amikor a tc. a kapitánynál magasabb rangra történő kinevezést a nádorra ruházza, akinek a honvédelmi miniszter tesz javaslatot. A 29. §. már csak a minisztériumról beszél, ami – erre a szerző is utal – az 1848-as törvények szóhasználatában az egész minisztériumot jelenti. (A szakminisztériumok csak mint „osztályok" szerepelnek.) Ugyanebben az értelemben szól a 35. §. is: „A nemzetőrségi egész institutio a ministerium hatósága alá helyeztetik." De túl ezen a megfogalmazáson, fontosabb a minisztertanács április 15-i döntése, amely a nemzetőrség „első felállítását" a miniszterelnökre bízta. Vagyis a minisztertanácsnak ezt az állásfoglalását úgy tekinthetjük, mint a törvény 35.§-ának magyarázatát. Ennek értelmében hozta létre Batthyány a Nemzetőrségi Haditanácsot (mint hivatala kiegészítő részét), amely azután a honvédség toborzásával, szervezésével és felszerelésével új, fontos – és előre nem látott – feladatot kapott.

S bár a honvédség létrehozásakor „rendes vagy mobilis" nemzetőrségként emlegetik, létrehozása gyökeresen megváltoztatta a helyzetet, s így a törvény 9. §-a sem érvényesült, mert mind a nemzetőrség, mind a honvédség főtisztjeire Batthyány tett javaslatot a nádornak. A törvény ilyen értelmezése a fentiek alapján mnetközben alakult ki.

Az elmondottak nem elsősorban Batthyány tevékenysége, hanem a miniszterelnöki iroda munkavégzése és profilja miatt érdekesek. Amint ugyanis 1848 augusztus közepén a miniszterelnök ún. elnöki irataival párhuzamosan futó hadügyi és nemzetőri iratok sorozata megszűnt, Batthyány ilyen tárgyú rendeletei vagy az elnöki sorozat, vagy pedig a Haditanács iratsorozatából kerültek kibocsájtásra. Ez tehát nemcsak „erős összefonódás" volt, hanem önálló hivatali hatáskör, ami megmagyarázza Fényes Elek eljárását, aki a Nemzetőrségi Haditanácsot a miniszterelnöki hivatal részeként tüntette fel. (61.) Ez a feladatkör a jelen szerkezetben nemcsak elsikkad, hanem olyan megállapításhoz vezet, hogy a honvédelmi minisztérium bizonyos feladatai (felszerelési ügyek, újoncozás) időlegesen a Haditanács hatáskörébe kerültek. Holott arról volt szó – s ez a monográfiában is hivatkozott 1967. évi publikációból kiviláglik –, hogy 1848 szeptemberében a honvédekhez szánt újoncok szervezésével és felszerelésével ugyanúgy nem a Honvédelmi Minisztérium, hanem a Haditanács foglalkozott, mint májustól a honvédekhez jelentkezett önkéntesekkel. Ez magától értetődő volt nemcsak az említett Haditanácsot létrehozó és ügyvezető miniszterelnökként tevékenykedő Batthyány számára, de természetesnek tartotta Kossuth és az OHB többi tagja is. Ez valóban elárendelt viszonyba hozta a Honvédelmi Minisztériumot, ahová egyre érkeztek a Haditanács „megkeresései", s így érthető, hogy Mészáros Lázárnak október 17-i lemondásakor egyik észrevétele a hadügyek intézésével kapcsolatban az volt, hogy ha az OHB mint kormány parancsol is minisztériumának, „nehogy az országos haditanács is parancsoljon". Mészáros Kossuthnak ezt a levelet két nappal azután küldte el, hogy az OHB arra utasította a Honvédelmi Minisztériumot, hogy naponta tájékoztassa az OHB-t a Haditanács „megkereséseire" tett intézkedéseiről vagy az azokra adott válaszokról. Vagyis az OHB számára természetes volt, hogy a Haditanács utasítja a minisztériumot.(Ez nem zárta ki azt, hogy az OHB – mint a szerző megjegyzi – felügyeletet gyakorolt mindkét szerv felett. Ld. a 337. l. jegyzetét.) Ez a sajátos helyzet 1848 decemberében valóban megszűnt. De ehhez az kellett, hogy rendeleti úton létrejöjjön a honvédszázlóaljakat és sorkatonaságot, a honvédtüzérséget és a sorezredi tüzéralakulatokat, s az önkéntes lovassági alakulatokat a régi huszárezredekkel együtt magába olvasztó nemzeti honvédsereg. Ekkor – a budai főhadparancsnokság megszüntetése után – került minden fegyveres alakulat szervezésének, felszerelésének és ellátásának ügye a Honvédelmi Minisztériumhoz, amelynek átszervezése valójában csak a Debrecenbe történt menekülés után kezdődött el.

A monográfia anyaga sokéves kutatás után sokezer adatból állott össze a célnak megfelelő szerkezetté és szöveggé. Egy ilyen munka során az anyaggyűjtés fókuszából kieső adatok vagy jelenségek nem tűnnek fontosnak, vagy a feldolgozás során esetleg pontatlanul kerülnek a szövegbe. Egy ilyen sokszálú, hatalmas és többnyire ismeretlen anyagot feldolgozó monográfiánál szinte elkerülhetetlen, hogy a „kitekintésbe" ne csússzon bele egy-egy félreértés vagy pontatlanság. Ilyen például az a megállapítás, hogy augusztus végén Batthyány és Deák azért utaztak Bécsbe, hogy az uralkodót rábírják az országgyűlés július 11-i határozatának megerősítésére. (Valójában az ezen határozat alapján augusztus második felében megszületett újoncozási és pénzügyi – ti. a papírpénz kibocsájtásáról szóló – törvényjavaslat szentesítését akarták elérni.) Téves az, hogy ekkor Batthyány tárgyalt volna Latourral a Pestre küldendő sorkatonaságról. Félreértés az, hogy Batthyány ún. hegyfalvi levelét Szemeréhez intézte volna. Annak címzettje Bezerédj István volt. Félreértésből eredhet az a megállapítás is, hogy Batthyány Kázmér 1849. április 19-én jelen lett volna Debrecenben, hiszen másnap még Kossuth levélben sürgette válaszát április 16-án kelt, Batthyányt a külügyminiszterségre felkérő megkeresésére. Nem felel meg a tényeknek, hogy a Nép Barátja c. lap a Közlöny melléklete lett volna. Pontatlan az a megfogalmazás, mintha 1848. május 19-én Batthyány Lajos a székelyeket „hadba szólította" volna. Mivel az Erdélyi országyűlés még össze sem ült, s az unióról nem nyilatkozhatott, a miniszterelnök csak segítségül hívhatta a székelyeket. De még ez az eljárás is törvénytelen volt. (Ha ezt nem mondjuk meg, akkor az olvasók egy része nem érti a jegyzet kitételét, hogy Teleki József erdélyi kormányzó miért kért magyarázatot, illetve Kemény Dénes államtitkár miért tekintette a miniszterelnök lépését veszélyesnek az unióra.) A nemzetőrség és honvédség kellően nem tisztázott viszonya miatt kerülhetett a szövegbe Damjanich János nemzetőri őrnagyi kinevezése, holott ő a 3. honvédszászlóalj élére került. (Az első honvédzászlóaljak élére kinevezett őrnagyok közül Damjanich volt az egyetlen, aki aktív szolgálatot teljesített. Ez adott alkalmat a nádor aggályoskodására és az osztrák kormány akadékosságára.) Végül megemlítendő még, hogy a Lenkey János által vezetett és parancs nélkül hazatért huszárszázadot Mészáros Lázár valójában nem büntette meg. A történteket 1848 júniusában a miniszter nem helyeselhette, sőt azt nyilvánosan elítélte. A századot azonban nem oszlatták fel, hanem

„büntetésből" a déli táborba vezényelték. Mint ismeretes, az itt kibontakozó veszély hírére határozta el a legénység, hogy vállalva minden kockázatot, hazatér.

A monográfia talán legmunkásabb fejezete a XV., amely a minisztériumok „ügyintéző hivatalnokainak jegyzéke életrajzi adatokkal". A több mint hatszáz nevet tartalmazó felsorolás nem kísérli meg, hogy a szereplőkről teljes pályaképet adjon. Feladatának azt tekintette, hogy – ha erre volt adat – ismertesse az illető 1848 előtti szereplését, majd közölje minisztériumi kinevezésének időpontját, szolgálati helyét és a beosztásában bekövetkezett változást, illetve azt, hogy meddig szolgálta a kormányt s hogy mikor szűnt meg munkaviszonya — ha ez kideríthető volt. Az adatszolgáltatásnak ez a része a legértékesebb, mert állításait az esetek döntő többségében levéltári hivatkozással támasztja alá (fizetési jegyzékkel, osztrák vizsgálati vagy bírósági iratokkal), s ha ilyen nem állt rendelkezésére, akkor egyéb forrásokra is hivatkozik. Ezek az információk nem egyenletesek, részben azért, mert pl. a miniszterek esetében csak az Életrajzi Lexikon tömör kivonatát adja, részben pedig azért, mert egyes – sokszor jelentéktelen – tisztviselőkről bőséges adat áll rendelkezésre, míg mások neve esetleg csak egyszer fordul elő az iratokban. Az érintett személyek 1848-49-es bemutatását azzal teszi teljessé, hogy az Abszolutizmuskori Levéltárban található osztrák vizsgálati iratok alapján azok tevékenységét is nyomon követi, akik császári szolgálatba álltak.

Az elmondottak alapján érthető, hogy az egyes szereplőkről egybegyűlt információ egyrészt az Életrajzi Lexikon használhatóságán, másrészt az iratokból – néha az emlékezésekből – kigyűjthető adatoktól függött. Sajnálatos, hogy nem használhatta Bona Gábor: Törzstisztek és tábornokok a szabadságharcban c. kézikönyvét, mert annak segítségével a tiszti rangok meghatározása pontosabb lehetett volna, s legalább a tábornokok (Csuha Antal, Gál Sándor) méltó rangjukkal szerepeltek volna, illetve mások (Kiss Ernő, Klapka György) nem maradtak volna ki a felsorolásból. A kontroll lehetőségét szolgálta volna a pénzügyminisztérium esetében, ha a szerző ismeri Kosáry Domokosnak az érintett minisztériumról szóló korábbi tanulmányát (megjelent „A történelem veszedelmei" c. kötetében, 1987.), mert az ebben felsorolt tisztviselők néhánya nem szerepel Kiss Erzsébet listájában.

A személyeket érintő adatok tehát gyakran esetlegesek. Ugyanakkor a monográfia a kevésbé ismert szereplőkről minden eddiginél részletesebb – és hivatkozásai alapján ellenőrizhető – információt szolgáltat. Esetleges tévedései többnyire a korábbi pontatlanságok átvételéből származnak, s a szerző néhány esetben korrigálja is forrásait, így Szinnyeit vagy az Életrajzi Lexikont. Mindez azt jelenti, hogy az életrajzi adatok pontatlanságáért elsősorban nem a szerző felelős. Ezt elismerve, néhány esetet mégis szóvá kell tennünk, mivel ezek a tévedések talán elkerülhetők lettek volna. Így saját anyagai alapján fel kellett volna ismernie, hogy Marziani ezredes szolgálatból történt korai kilépése miatt nem lehetett honvédtiszt (sorezredi tiszt honvédtiszti rangot csak 1848 szeptembere után történt előléptetése esetén kapott), míg Baldacci Manó az erdélyi seregek élén megkapta a honvédtábornoki rangot. Csengery Antal csak 1848-ban volt a Pesti Hírlap szerkesztője, Csernátoni Lajos csak 1849-ben lett képviselő, míg Klauzál Gábor 1849-ben nem jelent meg Debrecenben, - igaz nem is fosztották meg képviselői megbízásától. Ottinger Ferenc vezérőrnagy, nemcsak ideiglenesen hadügyminiszter, hanem 1848 július–augusztusában a Dráva-vonal parancsnoka. Szalay László – mint ez Kossuth kiadott pénzügyminiszteri irataiból kiviláglik – 1848 augusztusától a minisztere által létrehozott szabadcsapat szervezője és parancsnoka lett. Szöllősy Nagy Ferenc esetében közli, hogy később kémszolgálatot vállalt, Varga (Wargha) István esetében nem. Vasvári Pál tevékenységénél félreérthető, hogy ti. 1848-ban volt a Rákóczi-csapat parancsnoka. Végül még egy megjegyzés: bár az OHB tagjai a kormány szerepét töltötték be, azok a tagjai, akik korábban nem voltak miniszterek (pl. Jósika Miklós, Nyáry Pál), nem szerepelnek.

Kiss Erzsébet munkája nagy segítség az 1848-49-es eseményekkel foglalkozóknak. Kár, hogy ilyen későn jelent meg, s főleg, hogy a kiadónál oly sokáig hevert. Az a tény, hogy Bona Gábor 1983-ban publikált munkáját nem használhatta, s erre a hiányosságra a XV. fejezet bevezetésében sem utalhatott, azt sejtetik, hogy a kézirat lektori, szerkesztői és nyomdai munkálatai a szokásosnál is hosszabbra nyúltak. A monográfiát gazdag bibliográfia és kitűnő tárgymutató egészíti ki. Kár, hogy a névmutatót – elkészülte ellenére – a kiadó nem vállalta. Egy ilyen színvonalú és közhasznú munka esetében ez elengedhetetlen volna. A szerkesztő, aki rosszul értelmezett takarékossági szempontból ezt az ívnyi papírt megtakarította, nem tett jó szolgálatot a magyar történettudománynak.

A szerzőnek pedig őszintén gratulálunk. Gondos munkával színvonalas monográfiát nyújtott át a szakmának. Kötete nélkülözhetetlen kézikönyve lesz az 1848-49-es magyar forradalom és szabadságharc kutatóinak.

Urbán Aladár

TADEUSZ MENCEL

WIES PASZCZYNIANA W KRÓLEWSTWIE POLSKIM W POLOWIE XIX WIEKU
Wydawnictwo Lubelskie, Lublin, 1988. 361 l.

MAJORSÁGI FALVAK A LENGYEL KIRÁLYSÁGBAN A 19. SZÁZAD KÖZEPÉN.

A szerző e posztumusz munkájában a Lengyel Királyság Galíciára eső késői majorsági gazdálkodása történetét elemzi és vizsgálja történeti statisztikai módszerekkel. Terjedelmi okokból az utóbbi analíziséről le kell mondanunk, annak érdekében, hogy bemutassuk: a jobbágyfelszabadítás korszakában e térségben milyen kapitalizációs jellegű tendenciák jelentkezése mutatható ki, majd a késői majorsági gazdálkodás korszakában is milyen régebbi feudális jellegű vagy még korábbi keletű intézmények utóélete miként követhető nyomon.

Az 1846-os jobbágyfelszabadítási ediktum az örökváltságon alapult, azonban ez a parasztság tőkeszegénysége következtében sajátosan módosult. A pénzzel való megváltáson túl, ha ehhez a jobbágynak nem volt tőkéje, akkor gyalogos vagy igás ledolgozás fejében tett eleget a megváltási kötelezettségnek. Sőt a földszűke következtében ledolgozásos megállapodás fejében juthatott mezőgazdaságilag művelhető földhöz. Így lényegében a ledolgozás mint a robot egy új formája jelentkezett.

Ezért a jobbágyrendezési törekvések ellenére e korszakban fennmaradtak még a robotolás különböző fajtái. A parasztság körében a gazdasági és társadalmi differenciálódás tendenciái ekkoriban erőteljesen érvényesültek, melyeknek eredményeként a jobbágykézen lévő birtokok nagysága állandóan változott, ami azt vonta maga után, hogy a robotteljesítési képességben is változások jöttek létre. Ennek következtében utólagosan újabb földfelméréseket kellett végezni a jobbágyi birtokok nagyságának megfelelő robotterhek és kötelezettségek megállapítása érdekében. A cél az volt, hogy elegendő igás vagy gyalogos robotmunkás álljon a majorság rendelkezésére, egyben a zselléri birtok minimális, alsó határait is megállapították.

Magától értetődik, hogy a robot nagyságát a földbirtok nagysága, holdak, „morga"-ák (németül:„Morgen") száma alapján igyekeztek megállapítani a régebbi és feudális eredetű telekegységek: a „laneus" vagy pedig lengyelül a „wlóka" alapján. Ezen régebbi eredetű telekegységeket figyelembe véve az egykori soltészi birtokok szerinti telkes, laneuszos gazdaságok 4, a fél laneuszos birtokok 3 nap igás robotot voltak kénytelenek teljesíteni, ugyanakkor az egynegyed laneuszos és a zselléri gazdaságok 2 nap gyalogos robotra voltak kötelezve hetente. A „morga"-ák számán túl pedig az allódium régi lengyel telekegysége, a „wloka" nagysága alapján is lehetséges volt a robotterhek megállapítása. A fél-„wlóka"-ás (kb. 15–19 morga) gazdaságok 5,5–7 nap, a nagyobb és egésztelkes, vagy „wlóka"-ás (kb. 31–36 morgás, holdas) gazdaságok esetében 5–5,8 napnyi igásrobotot követeltek meg. Viszont a 8–10 morgás zselléri birtokosoktól 10,4–13 napos havi gyalogos robotot kívánnak meg a korabeli majorságok. A paraszti birtoktest nagyságában állandóan így bekövetkezett változások nem igen kedveztek a majorsági gazdaságok számára, ugyanakkor a zsellér-birtok, a kézműves és háziipari termeléssel is foglalkozó zsellérek birtokai alsó határait is igyekeztek meghatározni, hogy továbbra is képesek legyenek robotot teljesíteni. E korszak általános érvényű tendenciája, a kisparcellás művelésen túl a közös erdei haszonélvezetek, szervitutomok kihasználása révén fafeldolgozással foglalkozó házi- és kézműiparos zselléri réteg kialakulása. Ez a réteg háziipari termeléssel foglalkozott a kisparcellás mezőgazdasági termelésen túl, azonban birtokaik alsó határai különbözőek voltak. Egyes helyeken 3–5–10 vagy 12 morgában limitálták e birtokosok földparcellái nagyságát, azonban egyes helyeken ez az alsó határ akár 17 morga is lehetett.

A majorsági gazdálkodás e kései korszakában magának a majorságnak a viszonyulása a robot meghatározásához, és annak biztosítása érdekében is megváltozott. Ekkor pl. természetes volt, hogy a robotot az igásállatok száma alapján határozták meg, így az 1–2 ökörrel vagy lóval rendelkező gazdaságok 3 nap igás, ugyanakkor az igásállat nélküli zsellérek 2 napi gyalogos robotot voltak kénytelenek teljesíteni hetente. Mint különös figyelmet érdemlő tényt említjük, hogy a későbbi korszakban maga a majorsági gazdaság biztosított eszközöket, igásállatot, vagy vetőmagnak valót a majorsági paraszt számára a robotterhek megkövetelhetősége érdekében. Az említett roboton kívül a majorság számára végzendő egyéb szolgáltatások egész rendszere is fennmaradhatott csökevényes formájában. Így az ilyen fajtájú kötelezettségek körében pl. az asszonyok számára a lenszövés, a férfiaknak pedig a kásakészítési, illetve darálási kötelezettsége. Ezen sokáig fennmaradó, kisebb méretű szolgáltatásokat és elkötelezettségeket a későbbiekben pénzzel meg lehetett váltani, vagy ezek fejében a majorság olyan szolgáltatásokat nyújtott, melyek a paraszti birtok robot- illetve munkaszolgálati képességét igyekeztek fenntartani. Így ebben az összefüg-

gésben említjük, hogy a majorság számára végzett szénakaszálást vagy aratási munkálatokat úgy jutalmazták, hogy a munkálatok fejében a parasztok számára vékában kimért vetőmaggal fizettek a paraszti birtok életképessége további biztosítása érdekében. A német analógiáknak megfelelően a „Gesindezwang" rendszere itt is létezett, de ha a fontosabb, és a paraszti birtokon végzett aratási vagy szénakaszálási munkálatok idejében több munkásra volt szükség a birtokon, akkor ez pénzzel is megváltható volt. A vagyonosabb parasztok maguk helyett napszámost küldhettek, vagy pedig pénzmegváltás formájában mentesíthették magukat ezen kötelezettség alól.

Az eddigiek alapján láthattuk, hogy a késői majorság a kapitalisztikus viszonyok közepette nem csak a robotot követelte meg a továbbiakban, hanem lépéseket is tett a robotvégzési képesség fenntartása érdekében, igásállatok, eszközök vagy pedig vetőmag biztosítása formájában. Az általánossá váló társadalmi és vagyoni differenciálódás következtében a kisbirtokos zsellérek az erdei szervitutomok kihasználása révén, a kisparcellás mezőgazdasági termelésen túl, kisegítő házi- és kézműipari fafeldolgozással foglalkozhattak. A zselléri munkaerő jobb kihasználása érdekében viszont a majorsági gazdatisztek irányítása alatt a zselléreket bérmunkásként vagy napszámosként is igyekeztek felfogadni, vagy foglalkoztatni.

A robotszolgáltatások, illetve azoknak pénzzel megváltható formáin túl a munka és természeti járadékok rendszereinek több archaikus eleme maradt fenn a Lengyel Királyság e területén. Nemcsak az általános jellegű robotmunkálatokat, hanem az egyéb, kisebb szolgáltatásokat is igyekeztek pénzzel megválthatóvá tenni, melyek között igen sok archaikus intézmény élhetett tovább. Régen a falu egészétől megkövetelhették a közösségi munkaszolgáltatásokat: a „tloka-át" (oroszul „toloka" vagy pl. szerbül „moba"), ami a majorság számára évente 6 napot kitevő robotszolgáltatásként maradt fenn a későbbiekben, vodkával való megvendégelés fejében. Ilyen jellegű „maradvány" volt a minden egyes telek után a falu közössége és intézményei fenntartása étdekében megkövetelt munkajáradék, mely a német „Schaarwerk" lengyelesített formájában: a „prace szarwarkowe" terminus formájában jelentkezett, ami szintén a majorság számára végzendő munkaszolgáltatássá alakult át. Ugyanez történt olyan faluközösségi intézményekkel, mint a falu hombárja vagy magtárja, mely kezdetben arra volt hivatott, hogy a tavaszi ínséges időkre vetőmagtartalékkal szolgáljon, és a későbbiekben a majorság ezen a címen is szolgáltatásokat követelt meg. Az ilyen régebbi keletű és eredetű intézmény volt a fuvarozás kötelezettsége is.

Az archaikus faluközösségi jellegü intézményekből fakadó, illetve levezethető kalákák, vagy „tloki"-ik és a „prace szarwarkowe" munkálatokon kívül egyéb közösségi intézmények is léteztek, melyek közül egyeseket szintén a robot egy fajtájává alakíthattak át. Ehhez hasonlóak voltak pl. a lengyelül az ún. „instytucje spiskowe"-k, amely intézményeket a falu úgy tartott fenn, hogy ezek üzemeltetéséhez a közösség minden egyes tagja valamilyen formában, pénzzel vagy terménnyel hozzájárult, azon túl, hogy ezeknek fenntartása a faluközösségi haszonélvezetek és szervitutomok használata alapján is történhetett. Így a falu tanítójának vagy kántorának a közösségi haszonélvezetekből biztosítottak földet, vagy pedig élelmezésükhöz a közösség minden egyes tagja hozzájárult. A faluközösségi pásztor vagy kondás felfogadásához a közösség tagjai meghatározott sorrendben adakoztak terményekkel, vagy pedig fizettek érte pénzzel.

Tadeusz Mencel posztumusz munkájában azt mutatja be, hogy az örökváltságos jobbágyfelszabadítással együtt az egyes és fennmaradó munkajáradékokat és szolgáltatásokat miként lehetett pénzzel megváltani. A korábbi feudális eredetű, vagy még korábbi származású faluközösségi intézmények a késői majorsági gazdálkodás kapitalisztikus, vagy legalább is korakapitalista elemeit mutatják. Az egyes kötelezettségek és kötelező szolgáltatások nemcsak pénzzel megválthatókká válnak, hanem egyes esetekben maga a majorság igát, eszközt és vetőmagot biztosít paraszti munkása számára, vagy pedig bizonyos szezonális munkálatokat úgy jutalmaz, hogy vékával mér ki vetőmagnak valót, a munkaszolgáltatásokat teljesítő paraszti üzem biztonsága érdekében. További kapitalizációs vagy ún. „protoinduszt rializációs" megnyilatkozási forma, hogy a zsellér a kisparcellás mezőgazdasági tevékenységen túl házi- és kézműipari termeléssel foglalkozik, de ez a földszűkében szenvedő elem igen gyakran majorsági bérmunkássá és napszámossá válhatott a majorsági gazdálkodás e kései korszakában.

Tagányi Zoltán

INNSBRUCKER HISTORISCHE STUDIEN. HERAUSGEGEBEN VON HISTORIKERN DER UNIVERSITÄT INNSBRUCK. 10/11. BAND.

Innsbruck, 1988. 610 l.

Az innsbrucki egyetem történészeinek 1978 óta, Alfred A. Strnad professzor szerkesztésében megjelenő évkönyve ezúttal kettős szám, terjedelme a szokásosnak mintegy másfélszerese. Egyúttal ajánlással kezdődik, amely, 65. születésnapja alkalmából, Johann Rainernek, Ausztria története professzorának szól. Rainer Klesl bíboros peréről írott könyvéről, a 16. századi németországi és grazi nunciatúrák anyagát tartalmazó forráskiadványairól ismert, és szerkesztője a *Geschichte der österreichischen Bundesländer* című 1980-ban megindított sorozatnak. A kötet szerkezete egészében véve hasonlít a sorozat korábbi darabjaihoz: tanulmányok, közlemények, két áttekintés egy-egy témakör irodalmáról, hosszabb, illetve rövidebb könyvismertetések követik egymást. A kötet nem *Festschrift* ugyan, bizonyos sajátosságai, így az egy-egy tanulmány közötti jelentős színvonalbeli különbség, bizonyára erre a körülményre vezethető vissza.A többi sajátosság, ami szembeötlik, már az évkönyveké: a tizennyolc tanulmány és közlemény időköre a 13. század és az osztrák államszerződés közötti időszakot öleli fel, az egyes cikkek térbeli kerete Tiroltól, Vorarlbergtől a Monarchián keresztül Európáig terjed, tematikájuk a helytörténettől és a biográfiától a művelődés- és politikatörténeten át a diplomáciatörténetig ível.

Három tanulmány foglalkozik középkori témával. K. H. Burmeister (a vorarlbergi tartományi levéltár igazgatója) Friedrich I. von Monfort, churi és konstanzi kanonok, bregenzi plébános (13. század) életpályáját tárja fel, aki születésénél fogva arra lett volna hivatott, hogy mint bátyja és unokaöccse, Chur püspöke legyen; a lehetőség valóraváltásához azonban — és ezt tekinti szerző tanulságosnak — hiányozhatott belőle a tetterő, s talán a szerencse (11–20. l.). — Katherine Walsh (Salzburg) szerint, szemben a bevett nézettel, a bécsi és a krakkói egyetem közötti 15. századi élénk kapcsolat a természettudományok terén nem jellemezhető a tanár és a tanuló viszonyaként, egyirányú utcaként, hanem sokkal inkább, kölcsönhatásról kell beszélnünk (21–42. l.). – H. Gritsch (Innsbruck) tanulmánya Jakob von Clesről, aki bátyja, a trienti püspök-fejedelem szolgálatában volt várkapitány, és akit 1525 júniusában a nonsbergi parasztok öltek meg, a nagy német parasztháboru trentino-i fejezetéhez hozzájárulás (43–76. l.).

P. Leisching, az egyházjog professzora a hoheneggi (Alsó-Ausztria) Montecuccoli-hitbizomány keletkezéstörténetét mutatja be, amelynek birtokállománya lényegében napjainkig fennmaradt. A Montecuccoli képviselte barokk udvari nemességből utóbb egy rendies réteg fejlődött ki, amely birtokaira támaszkodva jelentős társadalmi befolyásra tett szert: így a hitbizomány egyik tulajdonosa, Albert Raimund Graf von Montecuccoli-Laderchi államminiszterként és alsó-ausztriai marsallként szerepet játszott Metternich megbuktatásában is (77–88. l.) – Strnad professzor nagyszabású tanulmánya („*Vir gravis est, et prudens, nec ullas in ipso unquam adverti levitates*". A barokk egyik brixeni reformpüspöke életpályájához és arcképéhez /89–146. l./) Kaspar Ignaz Graf von Künigl ról (1671–1747), a Brixen (Bressanone) arculatát nagyvonalú mecénásként, építtetőként formáló püspökről szól, egy tipikus barokk egyházfejedelemről, akiben az életöröm és a (lelkigyakorlatokban kifejeződő) visszavonulás harmónikus egységet alkotott.

A 19. századi témájú tanulmányok sorát két irodalomtörténészé nyitja meg. E. Thurnher, a germanisztika professzora Franz Grillparzer 1819. évi itáliai útjának a költő életpályájában betöltött jelentőségét Goethe 1786. évi utazásának a költőfejedelem fejlődésére gyakorolt hatásával veti egybe (147–164. l.): amíg Goethe ennek az útnak során talál önmagára, és a német klasszicizmus elképzelhetetlen az antikvitással való szembesülés nélkül, az út Grillparzer életében végső soron epizód maradt csupán, munkássága enélkül is érthető. – H. Kühnelt anglisztikaprofesszor Shelley *Hellász*áról (1821) ír (165–178. l.). Shelley utolsó műve közismerten a görög szabadságharc idején Nyugat-Európában fellángoló filhellénizmus terméke (a költő a drámai költeményt Alexandrosz Mavrokordatosznak ajánlotta), egyben egyik legjelentősebb alkotása. Kühnelt kimutatja, hogy bár Shelley (csakúgy mint Byron) a török uralmat a zsarnoksággal azonosította, a görögök ügyét pedig a szabadságéval, nem használt lekicsinylő hangot a törökkel és a (hagyományosan a nyugat ősi ellenségének tekintett) iszlámmal szemben: optimisztikus víziójának alaptónusát a minden nemzetre és vallásra kiterjedő általános humanitás adja meg.

Az évkönyv egyedüli közvetlen magyar vonatkozással bíró tanulmánya Stefan Kovátsé, az innsbrucki egyetem lektoráé, aki *Az 1848/49. évi magyarországi forradalom és Ausztria. A liberálisok harca Magyarország átalakításáért* című disszertációjának (1985) egy fejezetét jelentette meg átdolgozva, Ferdinándtól Ferenc Józsefig. Magyar és osztrák politikusok és történészek eltérő jogi felfogása az 1848. évi uralkodóváltásról címmel (179–200. l.). Dolgozatában, amely lényegében a kérdésre vonatkozó nyomtatott források és feldolgozások elemzésén alapul, a „magyar" álláspontot teszi magáévá, ennek kifejtése és a német olvasóközönséggel való megértése a tanulmány fő célja. A magyar olvasó számára az érdekesség persze másban áll,

alighanem annak érzékeltetésében, mennyire elsiklottak — a dinasztia, a birodalmi politikusok, és a nekik érveket szolgáltató jogászok után — Friedjungtól Zöllnerig az osztrák történészek is az uralkodóváltás tulajdonképpeni alapkérdése, azaz afölött, hogy van-e jogalapja a dinasztiának és az osztrák politikai vezetésnek, tehát gyakorlatilag Ausztriának arra, hogy egyedül határozza meg a magyar uralkodó személyét. (Ellenezte a tervet az egyedüli megkérdezett magyar politikus, a konzervatív és udvarhű Jósika Samu is.) Ugyancsak nem vizsgálták azt sem, volt-e alkotmányos joga ezt megelőzően V. Ferdinándnak az október 3-i — a magyar országgyűlést feloszlató és Jelačićot teljhatalmú királyi biztossá kinevező — pátens kibocsájtására. Igaz, az Kováts előadásából, amely mellőzi az idevágó áprilisi törvények ismertetését, nem derül ki világosan, miért volt a pátens — s már előbb Lamberg kinevezése is — törvénytelen.

Szintén a Monarchia 1848-ával foglalkozik R. Bacher (Innsbruck) tanulmánya (*Népszuverenitás vagy monarchikus elv. Az 1848/1849. évi osztrák birodalmi gyűlés jogállásához* /201–222. l./), amely a szeptember első napjaiban a parasztok felszabadításának tárgyalása során a Reichstagban kirobbant, ismert, a jogi implikációkat illetőleg azonban eddig figyelmen kívül hagyott vitát elemzi Milyen része van az uralkodónak a törvényhozás (illetve az alkotmányozás) folyamatában, van-e vétójoga, vagy nincs: ekörül csaptak össze a politikai–filozófiai jellegű érvek. A Bach igazságügyminiszter által taktikai céllal kirobbantott vita végül az udvar és a kormány pozícióit erősítette, mert a képviselők nem ismerték fel a kérdés hosszú távú jelentőségét: elvi tisztázására csak a demokraták törekedtek, a konzervatív–liberális többség megelégedett a kormány taktikai, előre megtervezett visszavonulásával. (Utóbb, 1849 elején Stadion már sikerrel vonatta vissza az ekkor már Kremsierben alkotmányozó parlamenttel azt a paragrafust, amely a közhatalmat a néptől származtatta.) Nemcsak gyűlések, egyesületek, a sajtó alkották a forradalom színtereit, hanem — így Bacher —, bár azt eddig kevésbé méltányolták, a parlament is; s noha a pillersdorfi alkotmányt hatályon kívül helyezték (amint azt szerző W. Brauneder jogtörténész professzorral szemben részletesen bizonyítja), a kremsieri pedig soha nem lépett életbe, az osztrák 1848, éppen a kremsieri tervezet révén, az első köztársaságig éreztette hatását.

Már 1848-ban, a frankfurti parlamentben, vitát váltott ki Trient/Dél–Tirol hovatartozásának kérdése, ami aztán háromnegyed évszázadra az osztrák–olasz ellentétek gyújtópontjává vált, és Tirol–Vorarlberg tartományban politikai perek sorozatával járt. Ezeket tekinti át E. Dietrich (Innsbruck) közleménye (*Ófelsége az osztrák császár nevében. Forradalmárok, olasz nacionalisták és irredentisták az osztrák bíróságok előtt 1848 és az első világháború között* /305–324. l./). Az alcímben felsoroltak tették ki a zömét annak a több mint négyszáz személynek, akit a 19. század második felében ítéltek el Tirolban és Vorarlbergben politikai bűncselekmények: felségárulás, felségsértés, izgatás miatt. A rendőrségi megfigyelés és a bírósági megtorlás különösen a forradalmat követően, az olasz felszabadító háborúk időszakában (1859–1866), majd a századforduló idején, az olasz egyetem körüli összecsapások idején erősödött fel. Nemegyszer az igazságszolgáltatásnak és a rendőrségnek jutott a politikai regulativum szerepköre, mindenesetre hozzájárultak az olasz irredentizmus radikalizálódásához, amelynek akciói sokkal inkább a hatóságok reakcióin keresztül érték el a tervezett politikai hatást, mint közvetlenül. A szintén fellángoló tiroli német nacionalizmus pedig lehetetlenné tette a politikai megoldásokat. Néhány nappal megnyitása után, 1904 novemberében, máris be kellett zárni a innsbrucki olasz nyelvű fakultást, s Bécsben később az is komolyan felmerült, hogy az olaszok által követelt egyetemet inkább Prágában (!) állítsák fel. Persze Dietrich joggal utal az érem másik oldalára: röviddel Velence Olaszországhoz kerülése után a friauli hatóságok mint kormányellenes üzelmet büntették a szlovén nyelvű katekizmusok terjesztését, s valóban a demokratikus jogállamiságot kérdőjelezi meg azon német dél-tiroliaknak a vád alá helyezése az olasz nemzet becsületének megsértése címén, akik a bécsi Helsinki-konferencián Dél-Tirol önrendelkezése mellett tüntettek.

A 20. század története kutatójának érdeklődésére azonban további tanulmányok, közlemények is számot tarthatnak. Johann Rainer professzor Richard Schüller (1870–1972) közgazdásznak, az osztrák kereskedelmi minisztérium magas rangú tisztviselőjének, a harmincas években Ausztria genfi képviselőjének kiadatlan naplóját teszi közzé, amelyet a szakértőként jelen lévő Schüller a breszti–litovszki béketárgyalásokról, meg annak előkészítéséről vezetett, kiegészítve Schüllernek a tárgyalások menetéről beszámoló, miniszteréhez írott leveleivel és szintén nem publikus, valószínűleg évtizedekkel később született visszaemlékezéseinek a tárgyhoz tartozó részleteivel (325–346. l.) – A. Hopfgartner, az 1988-ban megjelent első Schuschnigg–biográfia szerzője (Innsbruck) annak a nyilatkozatnak a hitelességét vizsgálja, amelyet a volt osztrák kancellár intézett volna a Gestapo foglyaként Hitlerhez 1938. június 11-én (233–260. l.). A nyilatkozat eredetije egyelőre ismeretlen, az állítólagos másolatról hiányzik Schuschnigg aláírása, provenienciája pedig nem tisztázott (s azt szerző sem tisztázza). A dokumentum, 1968. évi, nagy vitát kiváltott publikálását követően, egyes történészek számára annak bizonyítékául szolgált, hogy a volt kancellár fogságában meggyőződéses nácivá vált volna, sőt, publicisták az *Anschluss* 50. évfordulója kapcsán egyenesen úgy értelmezték az iratot, hogy azzal Schuschnigg csupán igazi, 1938 előtt rejtegetett arcát mutatta

meg. Holott Schuschnigg az osztrák Ausztria híve volt, inkább a Német-Római Birodalom lebegett ideálként a szeme előtt, mint egy modern, valamennyi német átfogó állam, mélyen katolikus volt és legitimista. Szerző vizsgálódásai alapján megerősíti Schuschnigg 1968-as védekezését, amely szerint a dokumentum — abban a formában, ahogyan azt publikálták — nem tekinthető hitelesnek, s azt, a fogoly államférfi tényleges nyilatkozatának manipulálásával, a Gestapo hozta létre. – Miben és miért tért el a francia és a brit álláspont a hidegháború idején, 1950–1951-ben a még négyhatalmi megszállás alatt álló Ausztria jövőjét, az államszerződés megkötését, osztrák haderő felállítását illetőleg: ezt vizsgálja G. Pinette professzor közleménye (349–359. l.), a két külügyminisztérium iratanyagának bevonásával.

Több rövid cikk helytörténeti vagy regionális történeti érdekességű: G. Wanner rövid áttekintése arról, mi volt a szerepe a női munkának Vorarlbergben az indusztriális korban (223–232. l.), K. Gamperé a tiroli közkönyvtárak történelmi fejlődéséről és mai funkciójáról (271–278. l.), G. Mutschlechneré a tiroli bányászat történetének problémáiról (279–288. l.). W. Köflernek a tiroli honismereti irodalommal (Heimatsbuchok) foglalkozó írásából megtudható, hogy a helytörténeti-honismereti irodalomnak az a fellendülése, amelyet az utolsó húsz évben Ausztria-szerte tapasztalni lehetett, talán éppen Tirolban volt a legerőteljesebb (289–304. l.).

Levéltárosok érdeklődésére tarthat számot Remigius Ritzler (Maria Eck, NSZK) rövid beszámolója (261–270. l.) arról az 1983-ban megindult munkáról, amelynek célja a strasbourgi /német/ felső-német ferences rendtartomány 1945-ben teljesen megsemmisült würzburgi levéltárának rekonstrukciója a rend római központi archívumában, illetve a rendtartományhoz tartozó németországi konventek levéltárában őrzött megfelelő iratdarabok másolatai alapján: a rekonstrukció tehát nem eszmei, hanem valóságos lesz.

H. Möhring (Tübingen) a kereszteshadjáratok és a dzsihad története kutatásának eredményeit tekinti át 1965 és 1985 között, középpontjában Hans Eberhard Mayer 1986-ban hatodik átdolgozott kiadásban megjelent összefoglalásával (361–386. l.). Az 1988-at megelőző öt évben több mint száz nagyobb tanulmány, könyv jelent meg német nyelven, amelyek az egyház: az egyes püspökségek, rendek a középkori tudomány, a szentkultusz, a zarándoklatok történetével foglalkoznak; ezt a szakirodalmat tekinti át Strnad professzor és K. Walsh tanulmánya (425–500. l.).

A kötetben hat könyvbírálatot olvashatunk (387–424. l.), végül összesen 130 könyvről rövid recenziót (501–610. l.).

Pajkossy Gábor

DIE EINHEIT DER NEUZEIT. ZUM HISTORISCHEN WERKE VON HEINRICH LUTZ
Wien, 1988. 256 l.

AZ ÚJKOR EGYSÉGE.HEINRICH LUTZ TÖRTÉNETI MUNKÁSSÁGA

1986-ban hunyt el a bécsi egyetem történeti intézetének vezetője, Heinrich Lutz professzor. A kiváló tudós, tanár és tudományszervező emlékére kollégái, tanítványai és tisztelői tanulmánykötetet adtak ki, mely a Lutz professzor által megindított sorozat, a „Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit" tizenötödik köteteként jelent meg.

A sikeres életpálya indítóhelyét vizsgálja Eberhard Weis, Lutz és Bajorország kapcsolatait elemezve. Tudós és szülőföldje egymásrahatását ábrázolja az értékes tanulmány, melyben a történészt érő korai hatások – katolikus neveltetés, latinos képzettség, az itáliai reneszánsz augsburgi átsugárzása, bajor öntudat – elemzése a tárgyhoz illő eleganciával tárja elénk a történész látásmódját és megfogalmazási technikáját meghatározó tényezőket. Weis szerint a klasszicizáló iskola segítségével őrizhette meg Lutz integritását a „teuton érzelemhangsúlyozás irracionalitásával szemben", emberi és tudósi ideálja így lehetett a klasszikus formákat követő reneszánsz mértéktartása a reformáció formátlan intuitivitásával szemben.

Alfred Koehler tanulmánya már a pályakezdés körülményeivel foglalkozik, a nunciusi jelentéseket a vatikáni levéltárban feldolgozó fiatal kutató munkáját vizsgálva. A már közhelyszámba menő igazság megállapítása mellett (a történész számára az ideális kezdetet a forráskiadványok gondozása jelenti) rámutat arra, hogy a jelentéseken dolgozó kutató itt tett szert arra az európai látókörre, mely mindvégig jellemezte a lutzi oeuvre-t. Mindezek után nem csodálkozhatunk azon, hogy a katolikus, bajor Lutz vitázik a múltszázadi protestáns tudósiskolával és annak fejedelmével, Rankéval Luther értékelésében, s humanisztikus ideáljainak jegyében igyekszik az államközi kapcsolatok elemzésekor is szembeszállni a diplo-

mácia-történészek közt igen elterjedt machiavellisztikus nézetekkel (ez a törekvése majd Biscmarck-képében teljesedik ki igazán).

Thomas Fröschl tanulmánya az egyházi források kezeléséről egy számunkra aktuálisan fontos megállapítást tartalmaz: a nemzetközpontú történetírás útszűkületéből főleg német nyelvterületen találtak kiutat, mivel itt kompromittálódott leginkább a nemzetállam eszméje.

A lutzi életmű alapkérdéseit vizsgálja Hellmut Rumpler nagy tanulmánya (A német kérdés H.Lutz munkásságában). Alapkérdés ez, mert a pályája csúcsára igyekvő, majd érkező tudós a német nemzetállam problematikájával viaskodva írta meg legfontosabb munkáit. A katasztrófába torkolló német fejlődés Lutz számára nem maradt, nem maradhatott elvont kérdés csupán, hiszen katonaként testközelből élte meg a világháborút. A katolikus indittatású, klasszikus-humanisztikus ideákon felnövekedett történész kezdettől fogva fenntartással viseltetett a nemzeti öncélúságot harsogó történetfeldolgozásssal szemben, s a német nemzetállam létrejöttében is a kritikus komponensekre figyelt: Bismarck művéből a kárhozatos elemeket emelte ki, s ezért nem tartotta véletlenszerű kisiklásnak a nemzetiszocializmust, hanem azt egy fejlődési út logikus végkifejleteként értékelte. 1866-ot és 1871-et tárgyalva is 1848-at tartja a német fejlődés döntő évének: a bukott forradalmat követő évek értékvesztése, a demokratikus politika kudarca miatti csalódás tette lehetővé a németek félrevezetését.

Lothar Höbelt Lutznak a német fejlődés negatív tendenciáit grandiózus formákban megtestesítő politikusról, Bismarckról alkotott képét elemzi. A katolikus, nagynémet vonzódású történész erősen kritikus véleménye Bismarckról szervesen következik egész munkásságából. A „reálpolitika" értékeléséhez nem tarotta elégségesnek az aktuális sikereket; hosszú távú hatásukat vizsgálva jutott elmarasztaló ítéletre. Azon eltűnődhetünk persze, hogy Beust valóban ellenlábast és alternatívát jelenthetett-e Bismarckal szemben? Lutz határozottan így gondolta, s az osztrák-magyar-német kapcsolatokat elemző nagy művében (Österreich-Ungarn und die Gründung des Deutschen Reiches) Beust egy, a bismarckitól eltérő, de azzal felérő koncepció hordozójaként szerepel.

Stefan Malfér tanulmánya (H. Lutz és a Habsburg-birodalom története) szerint Lutz felfogásában a döntő fordulatot a közép-európai birodalmak fejlődésében nem 1866, hanem 1871 hozta; a két dátum közötti időszakot átmenetként értékelte. (Érdekes párhuzama ez annak a magyar felfogásnak, mely a dualista rendszer kialakításában nem 1867-et, hanem 1875-öt tartja a döntő időpontnak.) 1871-et kifejezetten katasztrófaként értékelte a közép-európai politikai kultúra szempontjából: eluralkodott a porosz katonai eljárási módszerek kultusza, s ezek után nemzedékek sorának tudatából esett ki, hogyan kell nagy erőket és eltérő érdekeket tartósan kooperatív formába önteni. Ezáltal az európai államrendszer kooperatív tradíciói is összeomlottak. Eluralkodott a katonai tömbökben való gondolkodás, az ellentétek kiélezése és durva konfliktusokban való megoldása. De hatottak a porosz sikerek Ausztria belső fejlődésére is: belső megmerevedés, a felsőbbség-uralmi elemek dominanciája következett, erősödött a nemzeti gyűlölködés - minden adva volt egy Hitler-típusú személyiség kialakulásához.

Az emlékkötet tanulmányai azt a megérdemelt tiszteletet sugározzák, mely Lutz személyét övezte. Történetírói példája nálunk is aktuális. Most, mikor oly sokat beszélünk európaiságról, s keresztény értékekről, példaként állhat előttünk Lutz életműve: katolikus indíttatású humanizmusa, európaisága mindig toleráns volt, s a keresztény felfogásból a legértékesebbet, az emberi méltóság tiszteletét, a másik ember instrumentalizálásának elutasítását emelte át munkájába.

A német egység létrejöttét már nem élhette meg. Bizonyára elégtétellel venné tudomásul, hogy ezúttal a polgárosultabb Nyugat- és Dél-Németország „kebelezi be" a poroszság szülőföldjét, Keletet. Figyelmeztetése a nemzeti szempontok minden áron való érvényesítésében, a nemzetállam istenítésében rejlő veszélyekre aktuális maradt, s nem csupán, sőt nem elsősorban német területen.

Heiszler Vilmos

MIKLÓS MOLNÁR

LA DÉMOCRATIE SE LÈVE À L'EST. SOCIÉTÉ CIVILE ET COMMUNISME EN EUROPE DE L'EST: POLOGNE ET HONGRIE.
(Paris, 1990), Presses Universitaires de France, X, 387 l.

A DEMOKRÁCIA HAJNALODIK KELETEN. CIVIL TÁRSADALOM ÉS KOMMUNIZMUS KELET-EURÓPÁBAN: LENGYELORSZÁG ÉS MAGYARORSZÁG.

Molnár Miklós neve jól ismert a történészek körében is, ő írta az egyik első nyugati összefoglalót az 1956-os forradalomról, meg Nagy Lászlóval az első Nagy Imre-életrajzot, és sok egyéb mellett van egy

könyve a magyar kommunista párt történetéről. Itt ismertetett könyve voltaképpen politológiai esszé, de rengeteg történelmi adatot is közöl. Az utalásokból kiderül, hogy 1989 végén fejezte be munkája szerkesztését, s 1990 februárjában már kis is nyomtatták. Egyfajta történeti áttekintés is, de határozottan a hatalom és a civil társadalom kettősségének szem előtt tartásával.

Az első fejezet elméleti alapvetés. A civil társadalmat hármas értelemben használja: 1/ konceptuális formában az államhatalom és az állampolgárok viszonyában, 2/ társadalomtörténeti értelemben a tömegerők és tömegmozgalmak, valamint az egyén, a hiedelmek és mentalitások, 3/ a civil társadalom megnyilvánulásai alternatív programot jelentenek a hatalommal szemben. Molnár megvizsgálja a probléma előzményeit a marxista gondolkodásban: Leninnél már ismeretlen, a fogalom Hegeltől való, Marx még elismerte, mint bürgerliche Gesellschaft-ot, de ennek a forradalom után egyesülnie kell a felépítménnyel, egésszé válnia, vagyis eltűnnie a proletáriátus diktatúrájával szemben. Csak Gramsci próbálta ismét előhozni a fogalmat. Molnár nagyon helyesen nemcsak ezeket az elméleti előzményeket veszi számba, hanem az oroszországi helyzetet is, a civil társadalom gyengeségét 1917 előtt. Marc Raeff nyomán utal arra, hogy a forradalmi értelmiség és a bürokrácia egyaránt ellenezte a civil társadalmat, az értelmiség nem kívánt lassú előrehaladást, hanem totális változást. Ezzel szemben a tárgyalt két országban az előző korszakokban nem volt jelentéktelen a civil társadalom, Molnár pl. Magyarországon az egyesületek nagy számára utal.

Az „Egy társadalom halála" című fejezetben tárgyalja Molnár a civil társadalom szétzúzását, a teljes szovjet mintájú átalakítást 1948-tól kezdve, korábban a népfrontos taktikát. Úgy véli, Sztálin 1948 végén adta ki az utasítást a gyorsításra, bár Molnár szerint az 1945 és 1948 közé eső korszak sem tekinthető igazi demokráciának. Igaz, az első választásokon a kommunista pártok a civil társadalommal szemben még kudarcot vallottak. Lengyelországban, ahol az első két évben még polgárháború is folyt, a változások hamarabb kezdődtek, az ellenfeleket korábban számolták fel. Külön fejezetben foglalkozik a szerző a kommunista pártok értelmiségi politikájával az első koalíciós években, amikor még engedményeket is tettek minél több „utitárs" megnyerése érdekében. 1948 után már szigorodott a vonal, s hamarosan többek közt a mezőgazdaság kollektivizálása révén sikerült az egész társadalmat létbizonytalanságba süllyeszteni. Az „új ember" kialakítása érdekében mindenekelőtt az egyházi befolyást igyekeztek visszaszorítani, ennek lengyelországi menete még kedvező visszhangot is váltott ki a korabeli baloldali Európában. A magyarországi Déry- és Lukács-vita példáján mutatja be az ideológia teljes uralomrajutását, amikor már nem Marx, hanem Zsdanov lett a mérce.

A következő fejezetben a reform és a forradalom közti változatokat mutatja be a könyv. A magyar 1956 a civil társadalom első ébredése, a felkelés formájában. Ez nemzeti, politikai, anti-totalitárius és szociális forradalom volt, melyet az első négy napban Nagy Imre még hibásan ítélt meg. A szovjet válasz csak az egyik lehetőség volt, elképzelhető volt a teljes elengedés valamiféle finnlandizálás formájában, vagy visszatérés a koalíciós kormányzáshoz, amelyben a kommunistáké a döntő szerep. Minthogy Molnár nem történeti elbeszélést ír, 56 után tárgyalja Nagy Imre reformizmusát, 1953–56 közti szerepét, utalva arra, hogy a reformizmus nem egyenlő a revízionizmussal, de a kettő közti határ nem világos. Saját korábbi véleményével ellentétben itt arra utal, hogy 1956 egyszerre volt szocialista és nem-szocialista. A következő modell Gomulka, aki csak a hozzá fűzött illúziók miatt volt népszerű, nem tudott és nem is akart népszerűségére támaszkodni. A lengyel és a magyar 56 között a szerző szerint csak az események sorrendje és a kommunista párt politikája jelentett különbséget, ugyanis a lengyel nem esett szét. Gomulka uralma alatt már nem volt üldözés, sem teljes elzárkózás a nyugattól.

A modellek közül természetesen nem lehet kihagyni a prágai tavaszt, ennek is szentel egy alfejezetet a szerző. A kiváltó okokat a gazdasági nehézségekben, a megoldatlan szlovák kérdésben és az értelmiség állásfoglalásában látja. A kommunista párt itt végig kezében tudta tartani a folyamatot, a beavatkozásra nem voltak olyan okok, mint 1956-ban Magyarországon. Itt egyértelműen a szocializmus megújulásáról volt szó. Amit Moszkva megbocsáthatatlannak tartott, az a civil társadalommal folytatott együttműködés volt. Valamiféle glasznoszty és peresztrojka volt ez - avant la lettre. 1968 után a tömegek már Csehszlovákiában és Lengyelországban egyaránt nem hittek a hatalom ígéreteinek. Itt tárgyalja Molnár a Kádár-korszakot is. Kádár, a hívő kommunista és internacionalista, voltaképpen áthatolhatatlan egyéniség. A gazdasági reformot Molnár eredményesnek tartja, egy ideig különösen a mezőgazdaság profitált belőle.

Egy újabb fejezetben a társadalmi teret vizsgálja a könyv, és a benne szereplő partnereket. Itt lényegében már az 1970–80-as évek fejleményeiről esik szó. A társadalom még vertikálisan tagolódott, de már nem volt pontos határvonal az uralkodók és a civil társadalom közt. A szerző Hankiss Elemér elméletére utal az első és a második társadalomról. Úgy látja, a civil társadalom ekkor már kilépett a vertikális tagolódásából. A parasztoknak több volt az ellenállási lehetőségük, mint a munkásoknak. A

lengyel Szolidaritás jelentette a nagy változást, amihez hasonló jelenség Magyarországon nem volt. A lengyel parasztság egyharmada kívül maradt a kollektivizáláson, bár ez konzerválta is alulfejlettségét. Molnár itt ismerteti, sokszor időben visszanyúlva, a kollektivizálás során a magyar parasztság ellen vívott harcot, majd a kádári konszolidáció eredményeit éppen a mezőgazdaságban. Egyébként Molnár nem fogadja el Szelényi Iván és Konrád György felfogását az értelmiség szerepéről, úgy látja, a döntéshozók bürokraták voltak, nem értelmiségiek, az értelmiség kiélezett helyzetben mindig az ellenzéki, a civil társadalom élharcosa. Az egyház szerepét a lengyel példán mutatja be Molnár, helyzete itt is nehéz volt, de hagyományainál és tekintélyénél fogva közelítő szerepet játszott a hatalom és a civil társadalom közt, ezt a lengyel pápa választása csak erősítette. Molnár itt ismét visszatér a Szolidaritásra, érdemben az 1981 decemberi szükségállapotig ismertetve a fejleményeket. Gierek modernizációs kísérlete kudarc volt. A lengyel civil társadalom 1976 óta jelentkezett, megszűnt a hatalom iránti bizalom. Az egyház is közeledett az ellenzékhez. A Szolidaritás valóban autonóm szervezet volt, nem is illett bele a totalitárius rendszerbe. Ezért vált idővel elkerülhetetlenné a konfrontáció. Egy következő alfejezet a kommunista párt metamorfózisait mutatja be. Itt megint időben visszatekint a szociáldemokrata pártokkal való egyesülésre és utána a volt szociáldemokraták elleni harcra. Utal arra, hogy Lengyelországban nem voltak koncepciós perek. A kommunista pártok ugyan változtak a részletekben, de az 1980-as évek végéig lényegüket megőrizték, s meg tudták tartani a hatalmat. Persze Molnár itt arra utal: a civil társadalom totális integrálása sehol sem sikerült, legfeljebb talán a vörös khmerek esetében. A párt bevezette változások nem voltak visszafordíthatatlanok. De a pártok diverzifikálódtak, és visszaszorulóban voltak a civil társadalommal szemben, ideológiájuk felmorzsolódott. A párttagok már nem voltak elszigetelve a társadalomtól, már nem is féltek tőlük, mint régebben. Magyarországon volt bizonyos ozmózis a párt és a társadalom közt, ez viszont Lengyelországban hiányzott. Utal a szerző a nómenklatúra és az egyszerű párttagok közti különbségre, de azért az utóbbiak is bizonyos mértékig haszonélvezői voltak a rendszernek. Még egyszer visszatér itt a szerző a hatalom eróziójára és az ideológia felbomlására. Az irodalomból eltűnt a pozitív, kommunista hős.

Az utolsó fejezet a felszabadult tereket elemzi, még mindig a nyolcvanas évek vonatkozásában. A párt mindenen akart uralkodni, mindenbe behatolni. Ezért nem is várható, hogy az 1945/48 előtti struktúrák változatlanul kerülnek elő. Mégis innen ered a helyét visszaszerző civil társadalom. Az egyik térség, ahol nem sikerült a teljes behatolás, a család volt, amely már az 1930-as évektől kezdve a Szovjetunióban, a korábbi helyzettel szemben, a társadalom védett alapsejtjének számított. A kommunista párt persze igyekezett kivonni az egyház befolyása alól, meg a fiatalokat szembeállítani az idősebbekkel. Ez azonban csak időlegesen vezetett sikerre, 1956 után ezek a kísérletek már el is maradtak. A család persze nyugaton is bomlóban van a társadalmi változások miatt, Lengyelországban az egyházi behatás, de maga a rezsim is konzerválta. (Itt érdemes lett volna kitérni a magyarországi helyzetre, bár másutt Molnár utal a válások rekordszámára.)

A civil térség visszaszerzéséért folyó küzdelmet újabb alfejezetben tárgyalja a könyv. Az 1980-as években már a civil társadalom volt támadóban. Magyarországon a szomszéd országokban élő magyarok kérdése volt az, amelyben a támadások megindultak. (Érdemes lett volna már itt tárgyalni a Bős-Nagymaros elleni tiltakozási mozgalmat, amely csak egy későbbi alfejezetben kerül elő.) A párt csak 1985-től kezdve kapcsolódott ebbe bele. (Persze nem szabad megfeledkezni arról, hogy a szerző által is idézett Kádár–Ceausescu találkozó 1977-ben zajlott le, igaz, ekkor a magyar párt még nem adott nagy nyilvánosságot a kérdésnek.) Itt veti fel Molnár, hogy Erdélynek prioritása volt a közvéleményben. Az erdélyi kérdést, egyébként joggal, megoldhatatlannak tekinti, nemcsak abban a vonatkozásban, hogy ki volt itt előbb, hiszen ez ma már lényegtelen, ahogy megint nagyon helyesen megállapítja. Molnár úgy látja, hogy a hatalom bizonyos decentralizálása is a párt ellen hat, helyi főemberek köré gyűlve helyi központok alakulnak ki, s ezek is erodálólag hatnak. (Bár arra is lehetne utalni, hogy ezek a helyi kiskirályok már jóval korábbi korszakokban is nagy szerepet játszottak, de még egyáltalában nem a rendszer meggyöngítésének a területén. Az igaz persze, hogy ezek nyílt kritikája ugyancsak az 1980-as években került az előtérbe.) Minthogy Magyarországon nem volt a Szolidaritáshoz és a lengyel katolikus egyházhoz hasonlítható intézmény, a társulatok és egyesületek váltak fontosakká, részben visszaszerezve autonómiájukat, azután sok új is alakult. Magyarországon az egyházon belüli bázisközösségek megalakulását a hierarchia csak idővel, római utasításra fogadta el. A különböző új egyesülések közül sokat felsorol a szerző, utal a fegyveres szolgálatot megtagadókra, akik idővel kiharcolták az alternatív megoldást. Itt a környezetvédő társulások során beszél a szerző Bős-Nagymaros kérdéséről is.

Egy következő alfejezetben Molnár a gazdasági kérdéseket tárgyalja. Nyilván a rendelkezésére álló szakirodalom miatt itt inkább az 1980-as évek első feléről van szó, s így a magyar helyzet viszonylag kedvezőnek tűnik. De a reform ellehetetlenülését azért megállapítja, úgy látja, a valódi gazdasági átala-

kítás destabilizálná az uralkodó osztályt, ez a fő akadály, nem ideológiai tényezők. Molnár szerint a bürokraták és a vörös bárók koalícióját kell megtörni (Hankiss éppen ezek kiegyezését javasolta).

Történészek számára különösen érdekes az utolsó alfejezet a történeti koncepció kialakításairól. A kommunista párt a nemzeti hagyományok folytatójának nevezte magát, saját legitimálása érdekében (Molnár a magyar fejlődést vizsgálja részletesen esettanulmányként), így a magyar történelmet osztályharcok és függetlenségi harcok sorozatának tekintette, kiemelte a „haladó" hagyományokat, s ami ebből kimaradt, az az osztályellenség műve. A függetlenségi tabut már Molnár Erik megtörte, s tézisei körül nagy vita támadt. Az 1960/70-es évektől a magyar történészek már a párttól függetlenül alakították ki elképzeléseiket. A lengyel történetírásban az államalapítás ezredik évfordulóját emeli ki a könyv, a kereszténység 966-os felvételének éles kritikáját. És természetesen a nyugati területek kultuszát az évszázadokon keresztül, hogy feledtessék az elveszett keleti területeket. De a lengyel történetírás is vissza tudta szerezni önállóságát, a lengyel–orosz kapcsolatok összes tabu-témái sorra előkerültek és reális értékelést kaptak. Amint az egész korszak, a nemzeti történelem kommunista értékelése is csak fájdalmas elhajlás, két gondolatjel közt.

A konklúziónak nevezett befejezés a kommunizmus bukását állapítja meg. A Varsói Szerződés jövőjét bizonytalannak tartja, de el tudja képzelni fennmaradását, változott tartalommal. A bukás magyarázatát a Moszkva – a hatalom – a civil társadalom háromszögének interakciójában találja meg Molnár. A kommunista rendszer csak a nyugat segítségével tud megreformálódni, de ez éppen alapelveinek feladását jelenti. Gorbacsov kétségtelenül diktátor. Molnár utal néhézségeire, bizonytalannak tartja, vajon a könyv megjelenésének idejére nem lesz-e bukott ember. Ez nem következett be. (De mire ez az ismertetés megjelenik?) A Szovjetunió megerősödése csak hosszú idő után lesz lehetséges. De azért jelen van a térségben, talán most is (1989-ben vagyunk) beleszól az egyes államok életébe. Sok fejlemény valószínűleg nem következhetett volna be szovjet jóváhagyás nélkül. De a magyar és lengyel fejlődést már nem fordíthatja meg. 1981 Lengyelországban a kommunizmus 5., de utolsó offenzívája volt. A peresztrojka idején a szovjet híreket csak a lengyeleknél és a magyaroknál lehetett olvasni, másutt még be is tiltottak szovjet sajtótermékeket. (Hozzá kell tenni: Magyarországon is válogatva közölték sokáig, ami szovjet neheztelést is kiváltott.) 1988/89 során nem erőszak, hanem a rendszer belső erodálódása hozta meg a változást. Kádár nem szállt be Gorbacsov vonatába, így már 1988-ban politikailag kimaradt a folyamatból. A kommunista párt 1989 óta poszt-kommunista. Magyarországon, ahol hiányzott a Szolidaritáshoz hasonló jelenség, a fő tényező az értelmiségi közvélemény jelentkezése volt, aztán különösen 56 gyökeresen megváltozott értékelése. A látható magyarázatok azonban nem adnak teljes képet. Molnár Raymond Aron egy mondására utal, amely szerint a totalitárius rendszerre halálos a kompromisszum a demokráciával. Ezt Aron 1965-ben írta, mára igaza lett. Az 1989. június 16-i temetés egyúttal a kommunista korszak temetése is volt. Most már a civil társadalom lesz a szuverén – ezzel az optimista megállapítással zárul a kitűnő könyv, melyet nagyon bő irodalomjegyzék és névmutató egészít ki.

Mint a tartalmi ismertetésből is kiderül, Molnár Miklós olykor más szocialista országokra is utal, láthattuk a külön alfejezetet 1968-ról, sokszor előkerül persze a Szovjetunió, olykor még az NDK és Bulgária meg Románia is. Ami teljesen kimaradt az utalásokból, az Jugoszlávia, nyilván azon az alapon, hogy az nem tartozott a szovjet tömbhöz. Fejlődésében mégis Tito halála után a civil társadalom jelentkezésének sok jelét lehetett látni (a felülről elrendelt önigazgatási rendszert nyilván nem lehet annak tekinteni.)

Molnár ugyan esszét írt, de rengeteg történeti tényanyagot közöl közben. Nyilván a magyar olvasó számára a magyar eseményekből sok minden ismert, de a lengyelekből már alig valami (és fordítva is bizonyára áll ez). Viszont a nyugati olvasó számára minden új, nagyon jó történeti összefoglalást is talál a könyvben, az elemző részletek mellett. Legfeljebb elképzelhetetlennek tart majd sok minden tényt, amelyet Molnár megbízhatóan dokumentál.

Molnár szerencsésen elkerüli a politológiai munkáknak azt a hibáját, hogy a jövő fejleményekre is kitérnek. Ahol mégis, ritkán, megteszi, nincs igaza (ld. a Varsói szerződés kérdését). Nem mondja ki sehol, de sejteni engedi, hogy véleménye szerint a belső fejlődés, a civil társadalom támadása valósította meg a változást. A magunk részéről úgy véljük, a külső elemnek, vagyis a Szovjetunió változásának talán nagyobb jelentősége volt. Az biztos, hogy a kommunista korszak végleges bukásáról majd csak a Szovjetunióban végbemenő változások lezárulta után lehet ítélkezni. Akkor nyilván majd meg is kell írni hasonló munkában a térség egész történetét, Jugoszláviát is beleértve. Nem kétséges, Molnár könyve az első számú előtanulmány lesz ehhez a szintézishez.

Niederhauser Emil

FOLYÓIRATSZEMLE

ALLAN MEGILL:

A MÚLT FELIDÉZÉSE: „LEÍRÁS", MAGYARÁZAT ÉS ELBESZÉLÉS A TÖRTÉNETÍRÁSBAN

A magyarázás a történettudomány egyetlen igazán komoly feladata — tartják sokan. A felfogás gyökerét a tanulmányíró szerint abban az „objektivitási" mítoszban kell keresni, melyről Peter Novick *That Noble Dream: The 'Objectivity Question' and the American Historical Profession* c. kötetében írt részletesen. Allan Megill, a University of Iowa történésze, egy adott történeti munka minőségét a felfogáson, a „leíráson", a magyarázaton és a bizonyításon méri le, melyek nem hierarchikus rendet alkotnak, hanem egymást kiegészítve adják meg a mű kvalitását.

Megill a szakmai ortodoxia ellen lép fel: a magyarázás kiváltságos helyzetét vizsgálva eljut odáig, hogy ennek lényege tulajdonképpen egy okozati kérdés – „Mi okozta ezt vagy azt? – megválaszolása. Egy 1961-ben írt esszéjében, „Causation and the American Civil War", Lee Benson E.M. Forster 'történet' és 'cselekmény' közötti megkülönböztetését tárgyalta: az előbbit „időrendben elrendezett események"-nek nevezte az angol író, míg az utóbbit „az események olyan elmondásának, ahol a hangsúly az ok-okozati összefüggésen van". Benson arra a következtetésre jutott, hogy „Forster kritériumait használva a történészt egy cselekmény elbeszélőjének mondhatjuk. A krónikással ellentétben a történész megpróbálja megoldani bizonyos emberi cselekedetek egy bizonyos egymás után következésének 'miértjét'. Végső célja az, hogy felfedje és megvilágítsa egy adott helyzetben cselekvő emberi lények indítékait. E.H.Carr is csatlakozott ehhez az állásponthoz, amikor arról beszélt: „a történelem tanulmányozása az okok tanulmányozása". David Hackett Fisher pedig arról írt:„A történetírás nem egy történet elmondása, hanem problémamegoldás." Végül a francia filozófus Paul Ricoeur szavait idézi Megill:„a történelemben mint tudományban... a magyarázó forma autonóm."

Az ismertetett nézetek kritikáját Megill azzal kezdi, hogy a tudományról alkotott nézeteink jelentős része a newtoni fizika történetéből származik; azaz, a tudomány legelőrébb járó vonulata nem volt sem 'leíró', sem 'értelmező', hanem magyarázó. Ugyancsak a modern tudomány és filozófia egyik alaptétele az, hogy a többé-kevésbé közvetlenül megfigyelt jelenségek nem az 'igazi' valóságot jelentik; a feladat az, hogy a dolgok mélyére hatoljunk. A filozófiában már régen háttérbe szorult logikai pozitivizmus 'magyarázat'-pártisága is erősen hatott a különböző neo- és poszt-pozitivista irányzatokon keresztül: Carl Hempel és Paul Oppenheim 1948-ban kiadott „Studies in the Logic of Explanation" című esszéjükben kijelentették: „A tapasztalataink világában jelenlévő jelenségek megmagyarázása, a 'miért' kérdésre és nem pedig egyszerű 'mi'-re adott válasz az empirikus tudomány egyik legfőbb feladata." Ezt az elfogultságot két dolog magyarázta:(1) az univerzáliákkal szembeni előítélet, mivel a logikai pozitivizmusban a 'leírást' az egyedihez kötötték; mindennek hátterében Wilhelm Windelband 1894-ből származó megkülönböztetése áll a 'nomotetikus', azaz az általánosságokat és örök törvényszerűségeket kutató tudomány, és az 'idiografikus', azaz az egyedi jelenségeket vizsgáló diszciplinák között. A filozófusok 'általános törvényszerűségeit' viszont a történészek összetévesztik az 'általánosítással', és itt azzal a kérdéssel találják szemben magukat: hogyan jussanak el a szétszórt és zavaros adathalmazból az átfogóbb kijelentésekhez. Így azonban máris távol kerülnek a logikai pozitivisták, vagy Windelband 'nomotetikus' tudományától: abban ugyanis az általánosítások az adott időn és téren túlmutatnak; meghaladják azokat és örök törvényekké válnak. Továbbá: a történészek a windelbandi megkülönböztetést saját tudományukra alkalmazva a 'leírást' és a 'magyarázatot' állították szembe, mint például Hempel is 1941-ben kiadott tanulmányában („Function of General Laws in History"), melyben ugyan elveti Windelband azon tételét, hogy a történelmi az 'idiografikus' tudományok közé tartozik, de a 'leírást' egyben az 'egyedi'-vel kapcsolja össze. Ha még tovább megyünk vissza a nézet eredetét kutatva, eljutunk a görögökig, pontosabban Arisztotelészig: a *Metafiziká*-jában a tudás legmagasabb rendű formájának az univerzáliákat tette, míg *Poetiká*-jában a költészetet helyezte a történelem fölé: az előbbi azzal foglalkozik, ami megtörténhet, tehát alkotó jellegű, míg az utóbbi a már megtörténtet írja csak le, azaz 'leíró'. Az univerzáliák iránti elfogultság azután David Hume-on és Immanuel Kanton keresztül eljutott a már tárgyalt logikai pozitivistákig és Windelbandig. (2) Az elfogultság másik oka, Megill szerint, egy 'hermeneutikai naivitás', azaz a történelmi leírásokat úgy tekinteni, mintha egy 'sehonnan sem vetett pillantással' lennének egyenlőek ahelyett, hogy egy bizonyos perspektívából készült műveknek tekintenénk őket. Ismét Hempelt idézi a szerző: „a puszta leírás" elválasztása a „hipotetikus általánosítástól" jogosulatlan — minden 'leírást' áthat az elmélet. A nézet hívei gyakran hivatkoznak

Martin Heideggerre és 'hermeneutikai körére': tágabb értelemben ez a kör a vizsgáló és a vizsgált dolog között fut; a vizsgálatot az azt végző személy hagyományai, elkötelezettségei, érdeklődési köre és reményei befolyásolják, amelyek szükségszerűen hatnak arra, amit az illető felfedez. Ugyanígy, a történelmi kutatások folyamata és a történetírás megváltoztatja mind a kutatót, mind az olvasót.

Mindezeket figyelembe véve, Alan Megill a 'felidézés' ('recounting') kifejezést választja: ez azt is jelenti, hogy a 'leírás' nem semleges előfeltétele a magyarázat valódi munkájának, nem egyszerűen adatgyűjtés.

Az 'elbeszélést' a fentieken kívül többen is támadták: így az amerikai filozófus, Morton White *Fundations of Historical Knowledge* c. munkájában kijelentette: „az elbeszélés elsősorban egyedi magyarázó kijelentésekből áll", és csak abban különbözik a krónikától, hogy okozati kijelentéseket tesz, míg az utóbbi esetekben ilyenről nem lehet beszélni.

A 'narratív' és a 'probléma-orientált' történetírás közötti különbségről először Fernand Braudel beszélt 1949-ben, amikor a *Mediterránum és környéke* c. kötetét kiadták. Az előbbi „túl gyakran elrejti a gazdasági, társadalmi és kulturális tényezők hátterét", míg az utóbbi „mélyebbre hatol, mint az események és emberek...", és a múltat felidézi, életre kelti.

Az elméleti meggondolások ellenére a *Mediterránum és környéke* nem tartozik a „probléma-orientált" művek közé: egyetlen központi, ok-okozati kérdést sem vet fel a munka. Braudelnek nem sikerült összekötni a metaforák három történelmi szintjét: (1) az események felszíni, gyorsan változó, könnyen látható világát; (2) az események összetalálkozásából született mélyebb, lassabban változó szintet; és (3) a legmélyebben fekvő geotörténelmi vagy strukturális szintet, amely alig változik. Végső soron a tanulmányt „jellemanalízisnek" lehet felfogni, amelyben a szerző a 'Mediterránumot' összetevő elemeire bontja.

Megill végül arra vállalkozik, hogy saját konstrukciókat vázoljon fel. Ennek értelmében a 'felidézés' (1) elmondja, mi történt: ahol pedig ez a cél dominál, ott szükségszerűen elbeszélő formát kell, hogy kapjon a mű; (2) megmagyarázza a történteket: (3) a történész bebizonyítja, hogy elbeszélése és magyarázata igaz; és (4) a történész értelmezi a múltat, azaz szükségszerűen valamilyen jelen perspektívából szemléli a múltat, mely minden történelmi munkát áthat. A hangsúly a 'felidézés'–'magyarázat' kapcsolaton van: ahhoz, hogy fel tudjuk tenni a kérdést: „Mi okozta ezt vagy azt?", ahhoz szükséges leírnunk az „ezt vagy azt" először. Itt tévednek a 'magyarázat'-ot hangsúlyozó történészek, mint például François Furet; a magyarázat nem lehet autonóm; és ha feltételezzük, hogy a magyarázat megkívánja a 'felidézést', akkor egyben az elbeszélő elemek jogosultságát is kell ismernünk.

(American Historical Review, Vol. 94, N° 3, June 1989, 627-653.)

Ma.T.

AZ AMERICAN HISTORICAL REVIEW FÓRUMA: „RÉGI" TÖRTÉNETÍRÁS ÉS AZ „ÚJ"

A tárgyalt esszék az American Historical Association szokásos évi közgyűlésének nyitónapján hangzottak el 1988. december 27-én. Gertrude Himmelfarb a City University of New York és Theodore S. Hamerow, a University of Wisconsin, Madison tanára lényegében a „régi" történetírás mellett állt ki, míg Lawrence W. Levine, a University of California, Berkeley és Joan Wallach Scott az Institute for Advanced Study, Princeton professzora az „új" mellett tette le a voksát, míg az ötödik esszében John E. Toews, a University of Washington professzora egyfajta kiegyenlítésre törekedett a két tábor között. Az ülésen James H. Billington elnökölt.

Gertrude Himmelfarb bevezető megjegyzéseiben kitér arra, hogy a történészeket két nagy csoportra lehet osztani abból a szempontból, hogy mit tartanak fontosnak diszciplínájuk tárgyaként: az egyik felfogás a nagyléptékű folyamatokat összehasonlító tanulmányokat kedveli, míg a másik a mindennapi élet apróbb eseményeinek, történéseinek megértését teszi az első helyre. Himmelfarb a második nézetet kritizálva megjegyzi, hogy a köznapi emberek életét igenis befolyásolták a jelentős események. Az „új" történetírás egyik legjellemzőbb példájaként felhozott *Montaillou* csak azt bizonyítja, hogy a szerző, Le Roy Ladurie képtelen volt megbirkózni azzal a felismeréssel, hogy a felfogásuk szerint helyes történetírás nélkülözi a formát és a struktúrát, amelyek elengedhetetlenek viszont a történettudomány művelői számára. Carl N. Degler 1987-es elnöki beszédében kifejtette az American Historical Association előtt, hogy az amerikai történetírás fragmentálódott a társadalomtörténet óriási méretű fejlődése eredményeképpen: a feketék, a nők, a bevándorlók, a családok, a városok, stb. mind helyet követeltek maguknak az Egyesült Államok történetírásában; a tudomány azonban képtelen volt mindezeket integrálni és az eredmény egyfajta zűrzavar lett. Felfogását azonnal megtámadták az érintettek azzal vádolva Deglert, hogy a nemzetiség és az etnikai hovatartozás politikai dimenziókat ad olyan alapjában véve nempolitikus entitásoknak mint a faj, nem és az osztály. Egyetlen kérdés sem fontosabb a másiknál, egyetlen tárgykör sem jelentősebb a másiknál. Mindez egyfajta demokratizmus

győzelmét jelenti ezen a területen. Himmelfarb a felfogás eredetét a dekonstrukciós- elméletben véli megtalálni és kritikája főleg annak képviselői ellen irányul.

Az irodalomban a dekonstrukció azt jelenti, hogy a szöveget felszabadítják minden ballaszt alól, melyek a mű megjelenése óta arra rárakódtak, kezdve a szerző szándékaival. Szerintük az író diktatórikus, reakciós 'uralmától' meg kell szabadítani a szövegeket; és 'kizárólag a szöveg' az, ami számít (Jacques Derrida). Ez azonban önmagában 'határozatlan', mivel a nyelv nem képes tökéletesen tükrözni a valóságot; ezért azt 'dekódolni' kell, hogy bármilyen értelmet hordozhasson, mivel azonban egyetlen helyes kódrendszer sem létezik, egy adott szöveg bármilyen olvasata, értelmezése ugyanlyan értékű, mint a másik. Másrészről olyan történészek, mint R.G.Collingwood és Michael Oakeshott rendkívül közel kerültek ahhoz, hogy a történelmi múlt realitását kétségbe vonják. A két irányzat együttesen 'felszabadította' a történészek egy csoportját az alól a viszony alól, mely a kortársak által átélt múlt és a későbbi korok történészei által rekonstruálni próbált múlt között létesült. Egyikük, Thomas Bender pedig egyenesen óva intette a fiatal történészeket: nehogy 'tény-fetisizálók' legyenek A dekonstrukció olyan szélsőségekhez vezetett, hogy Warren I. Susman a *Culture as History: The Transformation of American Society in the 20th Century* (1985) c. művében kijelentette: Mickey Mouse fontosabb az 1930-as évek megértéséhez, mint F.D. Roosevelt. A már említett viszonyt azért is szét kell tépni, mivel a 'naiv' kortársak sokszor azt hitték: a történelmet, sorsukat királyok, államférfiak, törvények, stb. irányítják; holott a mai 'új' történészek sokkal jobban látják el ezt a kérdést: a 'magas politika' mindössze időleges, átmeneti, nem is szólva arról, hogy elitista és nőellenes. Ezek helyett a tényezők helyett az 'elnyomottakra' koncentrálnak és mivel ezek alig hagytak hátra feljegyzéseket, így 'feltalálnak', 'elképzelnek', 'alkotnak' egy olyan tudatot, mely meglehetősen, 'meglepő' módon, hasonlít az adott történész tudatára. Mindez történelem politika is egyúttal, és Michel Foucault után a politikát a legtágabb értelemben vett hatalmi viszonyok rendszerének fogják fel, mely szexuális, személyi, faji, és társadalmi jellegű lehet.

Lawrence W. Levine megállapítja:a vita tárgyát tulajdonképpen nem az értelmezések sokszínűsége jelenti, hanem az: milyen eseményeket kellene a történelmi vizsgálódás középpontjába helyzeni? Az amerikai történetírásban a váltás ezen a területen az 1960-as években kezdődött: addig, főleg a II. világháború után bizonyos fajta konszenzus alakult ki, mely kevés alapvető különbséggel egy folyamatos fejlődést tételezett fel az Egyesült Államok történetét illetően. Ez az egyetértés azonban felbomlott, és ahogy John Higham 'Beyond Pluralism: the Historian as American Prophet' (1983) c. cikkében kijelentette:„minél többet tudunk meg a specifikusról, annál kevesebbet értünk meg a dolgok lényegéről". Így a feladat az, folytatta Higham, hogy a nemzeti egységet és identitást megtalálják, illetve helyreállítsák a történészek. Miért történt mindez? A választ Carl Bridenbaugh abban vélte felfedezni, hogy az alsó-középosztálybeli és külföldi születésű fiatalabb történészgeneráció nem rendelkezett „egy mindenki által birtokolt közös kultúrával", viszont jobban meg tudta érteni az amerikai múlt sokszínűségét és a történetírás által addig mellőzött témák és csoportok helyzetét és viszonyait. Levine arra a következtetésre jut, hogy végső elemzésben nem lehet kitüntetett csoport vagy mozzanat a történetírás számára.

Az 'új' történetírás egyik legszenvedélyesebb védelmezője, Joan Wallach Scott legelőször is definiálja, mit ért 'politiká'-n és 'történelmen'. Az előbbi olyan küzdelmeket jelent számára, melyek a Foucault-i hatalmat foglalják magukba, azaz nemcsak elnyomást vagy uralkodást jelentő viszonyt, hanem a kapcsolatok vagy folyamatok olyan rendszerét, mely pozitív hatással is lehet. Az utóbbin nem azt érti Scott, ami megtörtént, nem azt az 'igazságot', amit fel kell fedezni és átadni, hanem amit *tudunk* a múltról. Ebből adódóan a szerző egyik tétele az, hogy a történelem az, amit a történészek létrehoznak.

Ebből következően a tudományág politikai jellegű: nincs olyan kizárólagos normarendszer, amelynek segítségével az 'igazságot' ki lehetne deríteni. Ezzel összefüggésben esszéjének fő tárgya a politikai konzervatívok retorikájának és megállapításaik érvényességének elemzése. Utal Lynn Cheney-re: örök igazságok léteznek, melyek 'osztályok, fajok és nemek fölött állnak'. Cheney és a hozzá hasonlóan gondolkodó történészek szerint csak egyféleképpen lehet felfogni a történelmet: kihangsúlyozzák a folyamatosságot, az erkölcsi értékeket, az egyén fontosságát, a törvényt, a kormányzatit és a politikát, mint az 'emberi' ész 'legmagasabb' szintű kifejeződését az önérdek korlátozása érdekében. Ez a 'régi' történetírás az elitre koncentrál, mert benne látja az ember legmagasabb szintű megtestesülését. Scott elítélően idézi Bridenbaugh-t, aki már említett 1962-es American Historical Association elnöki beszédében '*a* múlt'-ról beszélt, a '*mi* múltunkat' értve ezalatt; holott az általa elítélt új történészgeneráció is rendelkezett *egy* múlttal, mely különbözött Brindenbaugh-tól és társaiétól. Scott kritikájának másik célpontja Gertrude Himmelfarb, akinek azt veti a szemére: dekonstrukciónak minősíti a különböző megkülönböztetéseket és kifigurázza a dekonstrukciót mint anarchiát ahelyett, hogy annak nyelvfilozófiájával és metafizikájával foglalkozna. A történetírás értelmező jellegű tevékenység, nem objektív,

semleges tudomány, szögezi le Scott; ugyanakkor ez azt is jelenti, hogy a történészek közösségének a pontossághoz és a bizonyítás és dokumentálás során használt eljárásokhoz ragaszkodniuk kell. Ez a megfogalmazás elismeri azt is: ismereteink mindig az adott összefüggésben értendők, relatívak, a revízió mindig elképzelhető velük szemben, vitathatók és sohasem abszolútak.

Theodore S. Hamerow esszéje azt a folyamatot tárgyalja, ahogy az amerikai történettudomány hivatásos történészek terrénuma lett, ezzel együtt bürokratizálódott, specializálódott és fragmentálódott. A folyamattal párhuzamosan megváltozott a tudományág társadalmi szerepe is: lassanként elvesztette azt a múltat és jelent összekapcsoló szerepét, melyet nagyjából a II. világháborúig betöltött, ezután az egyre specializáltabb tanulmányok egyre inkább már csak a szakemberek számára váltak érthetővé és – irónikus módon – az 'új' történelem által hozott 'demokratikus' irányzat, ahol semmilyen téma vagy kor sem élvez előnyt a többivel szemben azt eredményezte, hogy a történelem lassan megszűnt a tömegkultúra részének lenni és egyfajta 'elenfántcsonttoronyba' húzódott vissza: az egyetemek és kutatóintézetek falai közé.

John E. Toews záróesszéjében felidézi Hamerow klasszikusnak mondható interpretációját a történetírás bürokratizálódásáról Max Weber nyomán, de bírálja Hamerowot azért, mert nem szentel kellő figyelmet a szakmán belüli politikai versenynek, ami viszont Scott talumányának erőssége. Toews szerint Scott az, aki leginkább kutatja egy demokratikus jövő lehetőségét a történettudomány számára, egy olyat, mely minden dominanciától és kizárástól mentes lenne. Ennek ellenére a szerző kijelenti: mindkét konstrukció, a 'régi' és az 'új' történetírás mesterséges, egyoldalú absztrakció, melyek kölcsönösen feltételezik a másikat, hogy megtarthassák saját kritikai erejüket. Mi okozza végül is a jelenkori történetírás válságát? Peter Novick That Noble Dream c. munkájában arra a következtetésre jutott, hogy „a történettudomány diszciplínája megszűnt létezni... A szakma olyan helyzetben van, mint amilyet a Bírák Könye utolsó szakasza leír: „Abban az időben nem volt király Izraelben, Mindenki azt csinálta, amit jónak látott.'" Toews a nézettel vitatkozva kijelenti: nem szabad az ilyen apokaliptikus látomásokat elfogadnunk; mindössze annyi történt, hogy a konszenzustörténetírás összeomlása után heterogén, sokszínű történetírás jelent meg a színen, mely a korábbi homogén társadalmi élmények, politikai megfontolások, együttesen vallott értékek és a közös nyelv helyett egy multikulturális alapra támaszkodik.

(American Historical Review, Vol 94, N° 3, Junie 1989, 654-698.)

Ma. T.

FRED MATTHEWS:

A „HISTORICIZMUS" ELLENI TÁMADÁS: ALLAN BLOOM VÁDIRATA KORUNK AMERIKAI TÖRTÉNETTUDOMÁNYA ELLEN

Az esszé tulajdonképpen annak az előadásnak az anyaga, amelyet Fred Matthews 1988-ban tartott a Portland State Universityn. A szerző szerint Allan Bloom sok vitát kiváltó kötete, a *The Closing of the American Mind* komoly kihívást jelent a legtöbb jelenkori történész számára. Bloomnak az a javaslata, hogy vissza kellene térni a klasszikus szövegekből deduktív úton kivonható időtlen igazsághoz, a történelmi tudat értékei és alkalmassága ellen intézett támadásnak is felfogható. A tanulmány Fred Matthews Allan Bloom könyvének aránylag rövid részével foglalkozik; azzal a fejezettel, amelyben Bloom élesen kritizálja Charles A. Beard és Carl Becker munkásságát, valamint a pragmatista filozófiát, mely Bloom szerint a legtöbb „liberális" történetíró rejtett metafizikája volt. Matthews úgy véli: ismeretelméleti szempontból a legmélyebb ellentét nem a politikailag meghatározható „jobb"-, ill. „bal"-oldal között létezik, hanem az „abszolutista" vagy univerzalista elméletek és azok között, melyek szerint minden dolog az időben és a környezettel változik.

Allan Bloom, a chicagói egyetem politológusa a Beard és Becker elleni támadást összekőti a John Dewey, O.W. Holmes Jr. és Margaret Mead elleni fellépésével, sőt továbblépve az amerikai színtéren, bírálja Nietzsche „historicizmus"-át, valamint Sigmund Freud és Max Weber amerikai kultuszát az 1940-es és 1950-es években: elsősorban ők voltak azok, érvel, akik gyengítették az amerikaiak képességét és készségét az igazság keresésében. E nemes céltól való visszakozás első képviselőit látja Bloom Beard-ben és Beckerben, akik eltávolodtak a történelmen felüli, kultúrákon felüli „abszulútumok" keresésétől, melyen az egész nyugati civilizáció alapszik. A nyomukban járó tudósok és tanárok az időtlen „kategóriák"-tól való elfordulásukkal megfosztották az egyetemi hallagatókat az objektív igazság mítoszától és ezzel lerombolták a diákoknak az Egyesült Államok alapítása mítoszába vetett hitét.

Ez az eredetmítosz döntő hatással volt a korábbi generációkra: ahogy Daniel J. Boorstin magyarázza 1953-ban *The Genesis of American Politics* c. művében, az amerikai politikai hagyomány az alapítástól kezdődően aköré a hit köré épült, mely szerint a „legkorábbi telepesek vagy az Alapító Atyák nemzetünket, annak születésekor, olyan tökéletes és teljes politikai elmélettel látták el, amely megfelel minden jövőbeli szükségletünknek." A szá-

zadforduló táján azonban a filozófus William Jones és John Dewey, a történész Charles A. Beard és Carl Becker, a jogtudós Oliver W. Holmes Jr. és Louis Brandeis, a közgazdász Thorstein Veblen és Weskey Clair Mitchell, valamint at antropológus Franz Boas, Ruth Benedict és Margaret Mead „fellázadtak" a formalizmussal szemben és általános szabályként a változást és feljlődést hangsúlyozták valamint azt, hogy a dokumentumok csak abban a horizontális történelmi kontextusban értelmezhetők, amelyben megszülettek.

Allan Bloom a fent említett tudósokon és gondolkodókon keresztül Rousseau-ig megy vissza: a francia filozófus gondolataiból kiragadja azt, hogy szükség van bizonyos fokú kényszerítésre annak a közösségnek a létrehozásához, amelyről az értelmiség generációk óta álmodik. Bloom könyvének a címe ilymódon ironikus értelmet nyer: a „bezárkózás" a „nyitottságból" adódik.

Allan Bloom intellektuális háttere szinte predesztinálta a szerzőt a szóban forgó mű megírására. Tanítómestere Leo Strauss volt, aki a deduktív laissez-faire közgazdásszal, Frederick Hayekkal, Leopold von Mises-szal és Milton Friedmannal, valamint a neotomista Robert Hutchins-szal és Mortimer Adlerrel együtt tanított Chicagóban és tette a város egyetemét az abszolutista, antipragmatikus és antihistoricista gondolkodás középpontjává. A straussi hermeneutika a dokumentumok belső analízisére épül; „strukturális analízis" segítségével próbálja értelmezni az „eredeti jelentést". Fred Matthews némileg hasonló módszerrel próbálja eldönteni a vitát Bloom és Beard között. Szerinte két kérdést kell megvizsgálnunk: (1) alátámjasztják-e a tények Beard vélekedését, aki a legerősebb amerikai mítoszok egyikét rombolta le az események és dokumentumok tendenciózus félremagyarázásával; (2) valóban olyan távol esik-e Beard és Bloom történelmi és etikai felfogása, ahogy azt az utóbbi könyve sugallja? Charles A. Beard híres *An Enconomic Interpretation of the American Constitution*-jában (1913) három fő érvet hoz fel állítása igazolásául;(1) a hatalmas menynyiségű sajtó- és pamfletanyag azt mutatja, hogy elsősorban gazdasági jellegű bajokat kellett orvosolnia az Alkotmányozó Konvenciónak; (2) a philadelphiai Konvenció jegyzőkönyveinek tanúsága szerint gazdasági érdekek tartották állandó nyomás alatt a küldötteket; (3) a *The Federalist* cikkei szintén gazdasági magyarázatot adnak. A kérdés ezek után az, hogy egy olyan értelmezés megállja-e a helyét, mely mindezt „végső soron anyagi érdekekre" vezeti vissza? Egy másik jónevű történész, Gordon Wood szerint Beard gyenge történész volt: csak azt hangsúlyozta, ami alátámasztotta elméletét.

Beard mondanivalójának a lényege az volt, eltekinve attól, hogyan sorolják be, hogy lehetetlenség egy érdek nélküli értelmiség kialkulása. 1934-ben azonban *The Open Door At Home* c. munkájában már lehetségesnek tarotta egy rousseau-i „általános akarat" kialakítását egy megfelelő oktatási rendszer segítségével, azaz: mind Beard (1934-ben), mind Bloom (1987-ben) arról írt, hogy Amerikának erkölcsi konszenzusra van szüksége, melyet az állampolgárok tömegeinek is tudatosítani kellene és amely felülemelkedne a pártharcokon és lehetővé tenné egy erényes köztársaság kialakítását. Becker pedig a James-fivérek, a filozófus William és az író Henry csodálója volt, akik a kifinomult tudást testesítették meg számára és akiknek legnagyszerűbb munkái át vannak itatva az emberi célok átmenetiségének szellemével. A „minden ember a saját történésze"-elve megelőlegezi a kortárs poszt-strukturalista tudósok felfogását: a hitek, elképzelések világában a változás ugyanúgy mértékadó, mint a technológia világában.

Az abszolutumok iránti vágyódás nem új gondolat Bloomnál. Már David Hume kifejtette, hogy a szervezett vallás szükséges a tanulatlanok körében a félelem és tisztelet fenntartásához és a költő T.S. Eliot arra figyelmeztetett: az univerzális vallás és egyház felügyelete alóli emancipáció odáig vezethet, hogy az emberek egymást fogják gyilkolni az utcán. Közvetlen amerikai elődjének pedig akár Mortimer Adler is tekinthető, aki egy 1940-ben elmondott beszédében, az „Isten és a professzorok"-ban az értéksemleges kultúrában hívő amerikai tudósokat még Hitlernél is nagyobb veszélynek tarotta a demokráciára nézve; kifejezett filozófiai elkötelezettséget követelt a tudósoktól Aquinói Szent Tamás szellemében.

Bloom egyik példaképe ugyancsak Aquinói Szent Tamás, Platonnal Arisztotelésszel, Hobbesszal, Locke-kal, stb. egyetemben; mivel, érvelése szerint az Egyesült Államokat ezeknek a gondolkodóknak „modern" filozófájára építették. Végül is, összegezi mondanivalóját Fred Matthews, Allan Bloom könyve egyrészt neokonzervatív támadás a liberálisok és a pragmatikusok ellen, másrészt pedig műfaját tekintve beleillik egy speciális amerikai hagyományba, a jeremiádokba.

(American Historical Review, Vol. 95. N° 2. April 1990, 429-447.)

Ma.T.

JAMES T. KLOPPENBURG:

OBJEKTIVITÁS ÉS HISTORIZMUS: AZ AMERIKAI TÖRTÉNETTUDOMÁNY SZÁZ ÉVE

A Brandeis University tanára tanulmánya elején leszögezi: az objektivitás és az értelmezés

körüli viták a történetírást annak kezdeteitől végigkísérik. Kloppenburg a vita 20. századi amerikai résztvevőit veszi számba: az amerikai történetírás nagyjainak egymásnak gyökeresen ellentmondó megnyilatkozásai e téren az 1930-as évekig mennek vissza, amikor is – tágabb értelemben – az amerikai kultúra, sőt az egyetemes kultúra egyes alaptételeit kezdték megkérdőjelezni. A két tábor egy-egy reprezentánsa az 1930-as évek közepén fejtette ki álláspontját: Theodore Clarke Smith 1934-ben az azt megelőző fél évszázad amerikai történészeit részesítette elismerésben azért, mert mindvégig kitartottak az 'objektív igazság ideáljának' keresése mellett. Egy év múlva viszont az amerikai történetírás egyik legszínesebb és legellentmondásosabb alakja, Charles A. Beard azzal vágott vissza, hogy a 'tudományos objektivitás nemes álma' mindössze illúzió. Ötven évvel később az *American Historical Association* elnökeként William H. McNeill ítélte el azt a történetírói törekvést, mely 'a dokumentumokhoz, az összes dekomentumhoz és csakis a dokumentumhoz próbál közelebb és közelebb kerülni', mivel az ilyen meggondolások alapján keletkezett művek mindössze a 'káoszhoz és értelemnélküliséghez' jutnak közelebb. Szerinte a történészek nem 'örök és univerzális igazság'-ot irtak le, hanem 'mítosz-történelmet' (*mythistory*) hoztak létre. Ezután tér rá a szerző fő témájára: Peter Novick *That Noble Dream: The 'Objectivity Question' and the American Historical Profession* (Cambridge: CUP, 1988) c. művének recenziójára.

Novick, a recenzens véleménye szerint, kissé mesterségesen négy korszakra tagolja az amerikai történettudonmány történetét az utóbbi száz évben (1) az 1880-1918 közötti periódusra, amikor az objektivitás mint 'a szakma központi normája' uralta a terepet. Ennek során azonban a történészek szinte átírták az ország történetének nagy részét, hogy az megfeleljen WASP, azaz fehér-angolszász-protestáns érzületüknek. Az eredmény egyfajta „konzervatív konszenzus" lett. (2) A két világháború közötti évek alkotják a második időszakot Novick felosztásában: a relativizmus megjelenése, valamint virágzása jellemezte ezeket az éveket az amerikai történettudomány területén; a már említett Beardön kívül Carl Becker támadta leginkább az ortodox objektivitás-elméletét. Ezzel párhuzamosan viszont stagnált, ha nem éppen hanyatlott a szakma általában: a katolikusok, ateisták, agnosztikusok jó részét hivatalosan vagy közvetett utakon kizárták az egyetemekről, és a történettudományba vetett hit hanyatlásával az azzal elsősorban összekapcsolt eszme, az objektivitás is diszkreditálódott. (3) A II. világháború kitörése pozitívan hatott az amerikai historiográfiára: az igazság kideritését újra egyre inkább magukénak vallották a történészek. Mindez maga után vonta a relativizmus visszaszorulását minden téren, a kultúrantropológiától kezdve a szociológiáig bezáróan. Az 1950- es, 1960-as években az amerikai történészek magabiztosan kialakítottak egy 'objektivista szintézist', amely, az első időszak történetírásához hasonlóan, szintén az amerikai történelem kissé 'megszépített' változatával lépet fel. (4) Végül ennek az irányzatnak ellenhatásaként az 1960-as évektől fokozatosan tért hódítottak a különböző specializált tanulmányok, melyek a történetírás által addig elhanyagolt, vagy alig tárgyalt témákat vizsgálták: a nők, a feketék, az etnikai kisebbségek, stb. történetét. Ez a folyamat az addig többé-kevésbé egységes történetírás polarizációjához, sőt fragmentációjához vezetett.

A tanulmány legfőbb hibájának Kloppenburg azt rója fel, hogy nem beszél az objektivitás-kérdés történetéről, illetve csak annyit jegyez meg Novick az előszóban, hogy a történelmi objektivitás eszméje „kétes" filozófiai alapokon nyugszik, és az eszme számos aspektusa „társadalmilag és pszichológiailag naiv". Novick nem tárgyalja elég meggyőzően az objektivitás eszméje és a relativizmus kínálta alternatíva közötti különbséget. Igaz, könyve elején felsorolja a történelmi objektivitáshoz tartozó eszméket: a múlt realitásaihoz való ragaszkodást, a tények és az értékek, de mindenekelőtt a történelem és a 'fikció' szétválasztását: a történelmi tények megelőzik és függetlenek az értelmezésektől; és végül azt, hogy a történelmi törvényszerűségeket meg kell és lehet találni, de nem *kitalálni*. Az elgondolásban meglévő dualizmust Kloppenburg a Richard J. Bernstein által 'karteziánus szorongás'-nak nevezett jelenségekből eredezteti, mely a modern nyugati gondolkodás gyökere: vagy van magyarázat létezésükre, egy szilárd alap tudásunkhoz, vagy nem kerülhetjük el a sötétség erőit, melyek őrülettel, intellektuális és erkölcsi káosszal fenyegetnek bennünket. A 19. század végén azonban számos angol és amerikai filozófus a tudásról egy olyan radikálisan új elméletet fejlesztett ki, mely a megfigyelő és tárgya közötti ellentétet feloldja az azok találkozásánál jelen levő közvetlen élményben. A teljes relativitástól és szkepticizmustól ellenben az amerikai filozófiai egyik legnagyobb alakja, William James óva intett: "az igazságot nem lehet felfedezni, ha nem kételkedünk", jelentette ki, „viszont az abszolút szkepticizmus terméketlen". A történettudomány számára előírt elmélet pedig azt jelentette, hogy az értelmezéseket az összes rendelkezésre álló bizonyítékkal össze kell vetni a lehető legkritikusabb módon. Ha az értelmezés helytállónak bizonyul, elfogadható; ha nem, új kutatásokkal új értelmezésekhez kell jutni, majd azokat szigorú kritika alá kell vetni, és így tovább. Ezt a Kloppenburg szerint a 20. század első évtizede után alkotó legjobb amerikai történészek munkáiban jelenlévő, „pragmatikus hermeneutikát" hagyta figyelmen kívül Novick.A

szerző James Harvey Robinsonban véli felfedezni ezen irányzat egyik első képviselőjét, aki kifejtette: a történelmi ismeretek relativitását „egyre nagyobb tudásunk" határozza meg. Lényegében ezzel James és John Dewey felfogását alkalmazza a történelemre; szerintük a pragmatizmus átmeneti, ámbár hasznos tudást eredményez, mely a további haladást/fejlődést lehetővé teszi. Beard és Becker sem tagadták az igazság megismerhetőségének lehetőségét, mindössze arra hívták fel a figyelmet, hogy mindezt a különböző társadalmak, korszakok és módszertani felfogások különböző módon érhetik el. Becker, James nyomdokain haladva, így fogalmazott: "Történetileg nézve, a létezés menetét, az embert és világát nyilvánvalóan csak részlegesen lehet megismerni, hiszen, a dolog természeténél fogva, befejezetlen jelenségekkel állunk szemben."

Új helyzet állt elő a II. világháború után: nem lehetett már úgy történelmet írni azután, ahogyan azelőtt és az amerikai történészek megpróbáltak egyensúlyt teremteni a múlt tényeivel szembeni felelősségük és a jelen követelményei között. John Higham 1962-ben kiadott „Beyond Consensus: The Historian as Moral Critic" c. eszéjében odáig ment, hogy kijelentette: 'A történészeknek az a kötelessége, hogy erkölcsbírává' váljanak - mindez az etikai abszolútumok eltűnéséből származik". A háború utáni történésznemzedék nagy alakjai közül még Merle Curti és Samuel Morison állt ki Higham mellett ebben a kérdésben. Az abszulútumok eltűnése a történettudományban oda vezetett, hogy — Novick szerint az egymás melletti értelmezések anarchiája vette át az uralmat az 1980-as években, míg a neokonzervatívok az abszolút értékek és tények mellett törnek lándzsát. Kloppenburg konklúzióként megállapítja: Novick téved a merev dualista helyzet felvázolásával, mivel a modern történettudomány pragmatikus értékítéleteinek folyamatos vizsgálatával egy olyan – ideális – köztes állapot érhető el, mely a tudományág állandó feljlődését és jövőjét biztosíthatja.

(American Historical Review, Vol. 94. N° 4, October 1989, 1011-1030.)

Ma. T.

LOREN SCHWEININGER:

JÓMÓDÚ FEKETÉK DÉLEN, 1790–1880

Frederick Law Olmstead az 1850-es évek elején Louisiana államban tett látogatását követően ezeket írta *Journey in the Seaboard Slave States in the Years 1853-1854, With Remarks on Their Economy* c. művében:„A szomszédságban (a Cane-folyó mellett) nagyszámú színesbőrű szabad ültetvényes él." A földtulajdonosokat „gall és hispán-afrikai kreol"-oknak nevezte, akik a régi francia és spanyol ültetvényesek, valamint néger rabszolgáik leszármazottai. A rövid korabeli idézet után Loren Schweninger, a greensboro-i University of North Carolina professzora áttekinti a felsőbb osztályokba került feketékkel foglalkozó irodalmat, mely mindössze néhány címből áll. A különböző történeti iskolák, eltérő okoból, elhanyagolták a polgárháború előtti színesbőrű szabadok helyzetének tárgyalását. A William A. Dunning-féle „tudományos történészek" (Walter Lynwood Fleming, Mildred Thompson, James G. De Poulhac Hamilton, James W. Garner, stb.) teljesen figyelmen kívül hagyták azt a réteget. A „revizionisták" (köztük Carter J. Woodson, Abram Harris, Luther Porter Jackson, John Hope Franklin, stb.) elítélték a Dunning-iskolát „faji megkülönböztető" magatartásáért, de nem kezdeményeztek áttörést a szabad feketék tanulmányozásában. Az 1960-as, 1970-es években jelentkező történészgenerációt jobban érdekelte a faji alapon történt kizsákmányolás, a fekete kultúra és öntudat, valamint a feketék politikai tevékenysége a polgárháborút követő rekonstrukciós időszakban (Lawrence W. Levine, Herbert Gutman, John W, Blessingame, Eugene D. Genovese, stb.). A fordulópontot David Rankin „The Impact of the Civil War on the Free Colored Community of New Orleans", *Perspectives in American History* 11 (1977-78): 379-418; és Gary B. Mills, *The Forgotten People: Cane River's Creoles of Color,* (Baton Rouge, La.:1977) tanulmánya jelentette. Munkáik nyomán megszaporodtak a témával foglalkozó kötetek, azonban mindennek ellenére még mindig rendkívül hiányosak az ismereteink a felső osztályokba került színesbőrűekről. Arról, hogy mekkora földterülettel és egyéb tulajdonnal rendelkeztek, hogyan változott a vagyonuk egyik generációról a másikra, és milyen viszonyban álltak a fehérekkel és rabszolgasorban lévő társaikkal. A megválaszolandó kérdések sorát majdnem vég nélkül lehet folytatni, véli Schweninger: milyen hatással voltak a feketék ellen hozott elnyomó rendelkezések a szabad színesbőrűekre, milyen foglalkozási ágakban jeleskedtek, milyenek voltak társadalmi és kulturális magatartásformáik, és hogyan változott helyzetük a polgárháborút követő években?

A kérdések – legalább részbeni – megválaszolásához meg kell határozni, kiket is értünk bele ebbe a csoportba. A „színesbőrű arisztokráciához", a „mulatt elithez", a „szabad néger elithez", a „szabad néger felső kasztjához", vagy a „felsőosztálybeli" feketékhez tartozó egyének legalább 2000 dollár értékű ingatlannal rendelkeztek és a tárgyalt esszé azokkal foglalkozik, akik e fölött az értékhatár fö-

lötti vagyonnal bírtak. A kutatások egyik lagnagyobb akadálya az, hogy az 1850-es éveket megelőzően rendkivül kevés adat áll rendelkezésünkre e téren, így extrapolált modellt kell használnia a történésznek. Így például 1870-es árakon számolva 2034 dollár egyenlő vásárlóerőt jelentett 1440 dollárral 1860-as árakon számolva. 1850-ben a 2000 dollár értékű ingatlannal bírók az Egyesült Államok lakosságának felső 13%-ába tartoztak, míg ugyanekkora vagyonnal 1870-ben a felső 20%-ba kerültek. A területi megoszlás vizsgálata vezetett eddig a legérdekesebb eredményekre és a tanulmányíró elsősorban ezt a témát tárgyalja esszéjében.

Alapvetően két régiót lehet elkülöníteni: a „mély" Délt és a „felső" Délt. Az Atlanti-óceán partján fekvő rabszolgatartó államokban a brit hagyományok és faji előítéletek miatt csak pár tucat tehetős színesbőrű család akadt; ugyanakkor a Mexikói-öböl melletti államokban (pl. Louisiana) a spanyol és francia tradíciók jobban megfeleltek a fajkeveredésnek. A nyugat felé terjeszkedés és a városok növekedése is kedvező lehetőséget biztosított a szabad színesbőrűek számára: 1830-ban 1556 szabad fekete 7188 rabszolgát birtokolt a „mély" Délen, azaz: a rabszolgatartó színesbőrek 42%-a a feketék tulajdonában lévő rabszolgák 60%-a felett rendelkezett. A szabad színesbőrű családok jólétéhez járult még az a szokás, hogy szűk körben, egymás között házasodtak, s így könnyebben megtartották előnyös gazdasági és társadalmi pozícióikat. Érdekes a szerző azon megállapítása is, hogy minél több jómódú fehér család élt egy adott államban, annál magasabb volt a tehetős színesbőrű családok száma is ott; az arányokat általában nem borították fel. Különbséget jelentett viszont a két régió között: (1) a foglalkoztatási szerkezet: a „felső" déli államokban elsősorban a városi, iparral foglalkozó színesbőrűek prosperáltak, míg a „mély" Délen az ültetvényesek; (2) míg egy 1850-es felmérés szerint az előbbi területen lakó tehetős emberek 49.3%-át jegyezték be mint „feketét", addig a másik színesbőrűek 36%-a volt nő a „mély" Délen, ellentétben az északabbra fekvő raszolgatartó államokban lévő 13%-al; a „felső"-Délen jobban keveredtek a gazdag szabad feketék társaikkal.

A polgárháború után lényeges változások következtek be a vizsgált csoportok életében. A jómódú feketék „fővárosa" Washington D.C. lett Charleston és New Orleans helyett; a háború előtti, főleg a „mély" Délre jellemző klánok folbomlottak és irónikus módon a fekete rabszolgák felszabadítása sok helyütt tönkretette a színesbőrű ültetvényeseket; ezzel ellentétben az ipari tevékyenséget űzők sok esetben gazdaságilag megerősödve kerültek ki a kataklizmából. A rekonstrukció alatt azután egy új színesbőrű gazdasági elit született, mely ki tudta használni a földárak esését és birtokokat tudott vásárolni, mivel a polgárháború előtti 15-25 dollár/acre-s ár 2-8 dollárra esett; a 13 és 43 év közötti déli fehér férfiak közel egyötöde elesett a háborúban; és nem lehet megfeledkezni a szabadság által felszabadított hatalmas energiákról sem, melyek mennyiségi mérése lehetetlen, de figyelmen kívül hagyásuk hiba lenne a kutatók részéről.

(American Historical Review, Vol. 95,. N° 1, February 1990, 31-56.)

Ma.T.

MARIS A. VINOVSKIS :

NEM A TÁRSADALOMKUTATÓK VESZÍTETTÉK EL A POLGÁRHÁBORÚT? NÉHÁNY DEMOGRÁFIAI GONDOLAT

Aligha van az amerikai történelemnek olyan eseménye, amellyel többet foglalkoztak volna, mint a polgárháború. Az összes csatát és minden egyes összecsapást történészek tucatjai értékelték és értelmezték, több mint ötvenezer könyv és cikk jelent meg a kérdésről. Mindezek ellenére – állítja Vinovskis, aki a Michigan University történelemprofesszora – , azt még mindig nem ismerjük pontosan, hogy milyen hatással volt a polgárháború az ország mindennapi életére. Pedig ez a küzdelem közvetlen vagy közvetett módon ugyan, de befolyásolta a 19. század közepén Amerika majdnem minden lakójának életét.

Ennek a tanulmánynak az a célja – szögezi le a szerző –, hogy feltárja a polgárháború demográfiai összefüggéseit. A legalaposabb becslések szerint 618 ezer áldozattal lehet számolni. Ez az adat több, mint 50%-kal meghaladja a II. világháború amerikai áldozatainak számát. A vietnami háború előtti statisztikákat értékelve kiderül, hogy ezekben az években több katona esett el, mint az összes többi amerikai háborúban együttvéve. Ha ezeket a számokat lebontjuk, az is kiderül, hogy míg a polgárháborúban minden tízezer lakosra 182 áldozat jutott, a függetlenségi háborúban „csak" 118, a II. világháborúban – mivel jóval magasabb volt a lakosság száma – 30. Ha a két szembenálló fél áldozatainak számát külön-külön vizsgáljuk, az látható, hogy az északiak 360 ezer embert vesztettek, a konföderáció pedig 258 ezret. Észak katonai veszteségei 40%-kal meghaladták ugyan Délét, de a háború relatív hatása sokkal erősebb volt a konföderáció tertületén – a

kisebb népesség okán. A 13-14 év közötti fehér férfiak 8%-a pusztult el; ez azt jelenti, hogy Északon 6%-a, Délen pedig 18%-a.

A legtöbb amerikai számára, barátainak vagy hozzátartozóinak halála a háború központi élménye volt. Mind a két területen általános támogatást élvezett a háború; rengeteg volt az önkéntes, pénzt gyűjtöttek felszerelésre és az otthonmaradt családtagok megsegítésére. Mindenki bízott abban, hogy gyorsan vége lesz a harcoknak és csak rövid időre kell bevonulni. Amikor pedig ráébredtek, hogy nem lehet egyhamar dűlőre vinni a dolgot, csökkent a lelkesedés és az önkéntesek száma – mind a két területen a sorozáshoz kellett folyamodni. A két szembenálló fél hadserege egyre duzzadt, több, mint 3 millióan szolgáltak a háború alatt; majdnem kétmillió fehér Északon, 900 ezer Délen. Ez azt jelenti, hogy a katonakorú fehér férfiak 40%-a bevonult; az északi területekről 35%, a konföderációból 61%. Aki bevonnult, annak nem sok esélye volt arra hogy túlélje a harcokat, ráadásul a relatíve alacsony színvonalú egészségügyi ellátás miatt a sebesültek nagy része halt bele sérüléseibe. Mindkét oldalon sokan dezertáltak; 200 ezren Északon illetve legalább 104 ezren Délen.

Az a kevés történeti munka, amely a polgárháborús katonák mindennapjaival foglalkozik, azt sugallja, hogy sokféle módon reagáltak a katonai életre és a háborúra, voltak bátrabbak és gyávábbak, lelkesek és pesszimisták. Azzal viszont, hogy sorsuk hogyan alakult a háború után, a kutatások már nem törődnek. A civilek mindennapjairól is alig rendelkezünk adatokkal. A háborúnak nem sok polgári áldozata akadt, és miután a döntő ütközetek Délen zajlottak, északi városok sora mentesült a közvetlen fizikai fenyegetettség érzésétől. A háború gazdaságilag is eltérő hatást gyakorolt a két ellenfélre: az infláció ugyan általánosnak volt mondható, de máig uralkodik az a nézet, hogy Észak ipara és gazdasága komolyan profitált a harcokból.

Vinovskis szerint arról nincsenek országos összesítések, hogy kik harcoltak és haltak meg a polgárháború összecsapásaiban, de helyi adatok bőven vannak. A massachusettsbeli Newburyport, a maga 13 000 lakosával jó példa, noha itt sem vezettek teljes körű nyilvántartást mindazokról, akik résztvettek a háborús erőfeszítésekben. Az összes rendelkezésre álló adat tüzetes elemzése révén egyértelmű, hogy míg a newburyporti polgárok részvétele a háborúban csak csekély mértékben függött foglalkozásuktól, addig mindezek a tényezők sokkal jobban befolyásolták életbenmaradásukat. Mindazok, akik alacsonyabb társadalmi rétegekből érkeztek, nagyobb volt az esélyük arra, hogy ne éljék túl a háborút, mint a privilegizáltabb rétegek tagjainak. Ráadásul az idegen származásúaknak nagyobbak voltak az esélyei arra, hogy megsebesüljenek – noha ők voltak azok akik kezdetben sem lelkesedtek olyan nagyon a háborúért.

A háborús veteránok utóéletével sem foglalkoztak eleget, pedig itt is lenne miről beszélni. 1861 és 1885 közötti 555 038 nyugdíjkérvényt nyújtottak be háborús rokkantak, az özvegyek és árvák további 335 296-ot. Azt nehéz megbecsülni, hogy az ilyen nyugdíjak milyen szerepet játszottak a 19. századi Amerikában, mert 1870-ben a lakosság 4%-a, 1900-ban pedig mindössze 1%-a részesült benne.

A polgárháború a 19. század végi és a 20. század elejei Amerika életét képes volt teljesen befolyása alá vonni. Sokakon fizikai sebeket ejtett, még többeken lelkieket. Az északi katonák legalább nyugdíjat húztak – déli testvéreiknek pedig saját meguknak kellett megküzdeniök életük teljes rekonstrukciójával.

Nem példanélküli az a közömbösség, ahogy a történészek a polgárháború következményeit szemlélték. Az amerikai társadalomkutatók általában nem foglalkoztak azzal, milyen hatást tettek az egyes háborúk Amerika polgáraira. De a tudományos érdeklődés egyre erősebb és így remélhetőleg jobban meg fogjuk érteni – állítja Vinovskis –, hogy az egyes háborúk milyen következményekkel jártak és hogyan változtatták meg az egyes állampolgárok életét.

(The Journal of American History, Vol.76. N°1. June 1989. 34-58.)

B.B.

A.JA. AVREH:

AZ OROSZ BURZSOÁ LIBERALIZMUS. A TÖRTÉNETI FEJLŐDÉS SAJÁTOSSÁGAI

Posztumusz látott napvilágot a századelő orosz politikai története nagy formátumú kutatójának ez a gondolatgazdag tanulmánya. Az oroszországi politikai liberalizmus vizsgálata iránt a közelmúltban nőtt meg a szovjet szakemberek érdeklődése. Avreh elsőként arra keresi a választ, miért nemesi dominanciájú az oroszországi liberalizmus, különösen a zemsztvo-liberalizmus bázisa. A századvégi földbirtokos nemesség társadalmi, politikai helyzetének romlásában is gyökerezhet a jelenség magyarázata, de különösen N.M. Prumova vonatkozó kutatási eredményei alapján, – aki prosopographikus módszerrel dolgozta fel a zemsztvo-liberális mozgalom résztvevőinek adatait – szerzőnk a réteg és a mozgalom résztvevőinek értelmiségi jellegében, funkciójában jelöli meg a legfőbb okot. (N.M. Pirumova: Zemszkoje liberalnoje dvizsenyije. M. 1977.)

Politikai tapasztaltsága, műveltsége alapján ez a réteg nemzeti keretekben tudott gondolkodni, s így válhatott a fennálló politikai rendszer – cári abszolutizmus – meggyőző kritikusává. Kritikájukban a rendszer támaszát jelentő bürokrata, állami hivatalnokréteg – melynek tevékenységét ostorozták, működését az országot feszítő problémák forrásának tekintették – le- illetve kiváltásának igényét is megfogalmazták. A bürokrácia reprezentánsai összeegyeztethetőnek tekintették a cári abszolutizmus létét a kapitalista fejlődési tendenciákkal. Az ezt a fejlődési irányt felerősítő reformok (pl. az 1861-es) előkészítőinek, letéteményeseinek tüntették fel magukat konstruktív szerepüket a századforduló időszakára is érvényesnek tekintették. Vitte, de pl. Gucskov is ilyen argumentumokkal hárította el a liberalizmus jelentkezését, amelynek képviselői természetesen tagadták az orosz bürokrácia konstruktív szerepét, a modernizálódást akadályozó tényezőnek tüntették azt fel.

Magyarázatot keres szerzőnk arra a jelenségre is, miszerint a polgári átalakulásban elvileg leginkább érdekelt társadalmi réteg az oroszországi burzsoázia politikailag közömbös volt, illetve konzervatív nézeteket képviselt, különösen a zemsztvoliberális táborral, illetve a polgári értelmiségiekkel összevetve. Ezzel kapcsolatban számos figyelmet érdemlő összefüggést tár fel Avreh. Utal az oroszországi kapitalizálódás erőtlenségére (perifériás régió, tőkeszegénység), az állami (cárizmus) gazdaságpolitika „bábáskodó" szerepére, ami motiválta a kialakuló orosz burzsoázia lojalitását. S mindjárt egy újabb aspektus. Friss – többnyire első generációs – szociális képződményekről van szó, amelynek mentalitását nem csupán társadalmi helyzete, de társadalmi származása (földbirtokos nemes, kereskedő paraszt) is jelentősen motiválja. Fontos összetevő az osztály éretlensége, kialakulatlansága, aminek következtében „elbűvölték" a cárizmus gazdaságpolitikája által is biztosított lehetőségek, s apolitikusság, illetve a már említett lojalitás jellemezte. Az éretlenséggel hozható összefüggésbe, hogy a századforduló orosz burzsoáziája – eltérően a történelmi uralkodóosztálytól, a nemességtől – még nem intellektualizálódott. Maga általában nem volt magas iskolázottságú, s értelmiségi rétege sem alakult ki. Az érdekeiket megfogalmazó, reprezentáló polgári entellektuelekkel illetve azok politikai törekvéseivel nem azonosult. Szűk ökonomista, utilitárius érdekek motiválták, megrekedt ezen a szinten, míg a liberális értelmiségiek szintetizálni tudták a burzsoá érdekeket, sőt a nemzeti érdekek koordinátarendszerébe is beépítették azokat. Komoly különbség mutatkozott az osztály (burzsoázia) és a liberálisok politikai habitusa között, amely az utóbbiak oroszországi pozícióit, esélyeit gyengítette.

Az első orosz forradalom – 1905-1907 – ha fordulatot nem is, de módosulásokat hozott. Burzsoá elemek is integrálódtak őfelsége liberális ellenzékébe, ha a nemesi, értelmiségi oppozíciós mentalitást – alapvető elvi érdekeik ellenére sem tudták túlhaladni. Minden esetre felszínre jutott az orosz politikai rendszer (cári abszolutizmus) azon sajátossága, hogy a társadalom felső rétegei (földbirtokos nemesség, burzsoázia) kizsákmányoló osztályként igen, de uralkodó osztályként nem, vagy csak korlátozottan funkcionálhattak. Ennek ellenére a polgári átalakulás letéteményesei a kadetok és a burzsoázia között továbbra is az elkülönültség dominált. Annál is inkább, mert az értelmiségiek által vezetett párt a társadalom alsó rétegeinek megnyerésére is törekedett. Ezt tükrözték a munkáskérdéssel kapcsolatos programpontok, amelyek a korabeli nyugat-európai szociáldemokrata programokra emlékeztettek, de az 1906 elején „Népszabadság" párttá keresztelkedett alkotmányos demokraták agrárprogramja is radikalizálódott. Mindezt csak részben magyarázták a konkrét politikai körülmények – a forradalom tetőfoka.

Végeredményben a századelőn többszörösen is elszigetelődött az oroszországi politikai liberalizmus, a kadetok pártja, ami általában is a polgári átalakulás ellehetetlenülését, egy perifériás régió torzó kapitalizálódási lehetőségeit tükrözte. Nem tudta magával ragadni a bázis osztályt, a burzsoáziát, szembekerült a cárizmussal, képtelen volt elnyerni a tömegek támogatását. Más fejlettségi szinten és más politikai körülmények között ez az elszigeteltség évrényesült 1917 folyamán is, mintegy legitimálva a századfordulón kikristályosodot sajátos helyzetet.

(Voproszi Isztorii, 1989. 2. szám 17-31.)

M.

EDUARD MARK:

OKTÓBER VAGY THERMIDOR? A SZTÁLINIZMUS ÉRTELMEZÉSEI ÉS A SZOVJET KÜLPOLITIKÁRÓL KIALAKÍTOTT FELFOGÁSOK AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN (1927-1947)

A szerző, aki Washington D.C.-ben dolgozik a Légierő Történeti Intézetben, kutatásai során a sztálinizmusról kialakított amerikai értelmezések közül négyről találta úgy, hogy azok szélesebb körben hatottak. Ezek sok ponton eltérnek egymástól: alighanem némi iróniával állapítja meg Mark, hogy az egyetlen közös vonásuk az volt: elismerték, hogy ténylegesen döntő változások zajlottak le a Szovjetunióban az 1920-as, 1930-as években. Annyi kon-

szenzus alakult ki még a különböző értelmezések között, hogy 1939-re a bolsevizmust sztálinizmus váltotta fel, akárhogy is értelmezzük ez utóbbi fogalmat.

A *konzervatívok* úgy jellemezték a sztálinizmust, mint egy thermidori fordulatot, a kapitalizmus szükségszerű restaurációjához vezető úton megtett első lépést, mely csúfot űzött a liberálisok és a radikálisok társadalmi haladásba vetett hitéből. A *liberálisok* a sztálinizmusban a bolsevizmus evolúciós fejlődését látták, mely mindazonáltal a társadalom megjavításának programja maradt. Ezt Mark a konzervatívok *Thermidori paradigmája* (értelmezése) ellenében *evolúciós paradigmá*-nak nevezte el. Számos nem kommunista *radikális* a totalitarianizmus eszméjét vélte felfedezni a jelenségben, egy olyan harmadik utat, mely a modern társadalmakhoz vezethet végső soron (*totalitáriánus paradigma*). Végül a *jobboldal* véleménye szerint Sztálin nem csinált egyebet, mint a Vörös Hadsereg megerősítésével a kommunizmus birodalmát próbálta felépíteni; azaz egy világforradalmon keresztül a rendszert általánossá tenni. Mark ezt az interpretációt a *nemzeti bolsevik paradigmá*-nak nevezte el. A dolgozat nagyobb részében azt tárgyalja Eduard Mark, hogyan hatottak ezekre a 'paradigmákra' a szovjet kül- és belpolitikai változásai, és a 'paradigmák' hogyan hatottak az amerikaiakra, mikor melyik volt népszerűbb, ill. befolyásosabb a vezető körökben.

A konzervatívok, valamint a liberálisok és a radikálisok közötti törésvonal rögtön az egész „szovjet kisérlet" értelmezésében kialakult: míg az előbbiek elutasítottak minden erőszakos, tudatos változtatást és az emberi természet állandósága miatt sem hittek az efféle kisérletekben, addig az utóbbiak ellenkező nézeteket vallottak e kérdésekben.

A továbbiakban Mark sorra veszi az egyes 'paradigmákat' és lényegében négy fordulópontot jelöl ki a szovjet történelemben, ill. az általa vizsgált négy értelmezésben a bekövetkezett változásokat illetően. Az első ilyen jelentős eseménysorozat az 1936-38 között lezajlott tisztogatás volt. Az 1930-as években a liberálisok erősen szimpatizáltak a Szovjetunióval, mivel korábban Trockij 'világforradalom'- elmélete taszította ugyan őket, de a teoretikus bukásával és a 'szocializmus egy országban' elvének előterébe kerülésével Sztálin józanságát vélték felfedezni a realitások iránt. Véleményük egyik szócsöve a *New Republic* volt. Ezt a nézetüket még az évtized második felének tisztogatásai sem ingatták meg alapjában. A radikálisokat ugyanakkor a bolsevikok ígérte társadalmi és kulturális emancipáció és kollektivizmus vonzotta; 1937-re azonban már úgy tekintettek a Szovjetunióra mint egy lehetséges 'reakciós' országra. A thermidori paradigma látszott az egyik legmegfelelőbb magyarázatnak, különösen az 1936-38-as események tükrében: a tisztogatásokat a 'Vörös Forradalom'-mal való végső leszámolásnak vélték és a növekvő egyenlőtlenség, valamint a társadalmi-kulturális konzervativizmus kezdetének. A leggyengébben a negyedik 'paradigma' szerepelt ezekben az években: alapkoncepciója, mely a szovjet *államot* helyezte előtérbe a proletariátussal és annak uralmával szemben; az a véleménye, hogy a világuralom a Szovjetunió végső célja, meglehetősen nehezen védhető álláspont volt: a Szovjetunió 1934-ben belépett a Népszövetségbe, a különböző nemzetközi fórumokon ismételten fellépett a kollektív biztonsági politikáért, a lefegyverzésért, megnemtámadási szerződéseket kötött és elvetette a világforradalom gondolatát.

Az 1939-41 közötti események viszont a konzervatív, a liberális és a radikális interpretáció egymásratalálását eredményezték: a Molotov-Ribbentrop paktum, Lengyelország felosztása és a finn-orosz háború ugyanis azt jelentette ezeknek az irányzatoknak, hogy a Szovjetunió egy hagyományos nagyhatalmi erővé válik és ezt Charles E. Bohlen, a külügyminisztérium egyik vezető kremlinológusa úgy fejezte ki, hogy a „marxi ideológia minden jel szerint megszűnt jelentős tényezőként" hatni a szovjet diplomáciában.

A jobboldal felfogása viszont rendkívül erős támasztékokat kapott ezekben az eseményekben és ez a felfogás megkezdte a felfelé ívelő pályafutását az amerikai politikai gondolkodásban. A liberálisokat sokkolta a szovjet-német együttműködés és az 1942-45 közötti szövetség ellenére nem voltak képesek újra az élvonalba kerülni a tárgyalt korszakban a Szovjetunió magatartását elemző vélemények között. Az 1940-es évek elején lejátszódott események még egy másik nézetet erősítettek meg az amerikai interpretációk közül: a totalitáriánus felfogást. Ez már a háború előtt is párhuzamokat vélt felfedezni Olaszország, Németország és a Szovjetunió között, és az 1939-es Molotov-Ribbentrop paktum csak alátámasztotta vélekedésüket. Ezt a 'paradigmát' a háború második szakaszában is jól lehetett használni: a szovjetek nacionalizmusa kifejezetten hasznos volt a szövetségesek számára és beleillett ezen értelmezés kereteibe is.

A negyedik döntő változást 1946 hozta meg. Egyre erősebbé vált a félelem az Egyesült Államokban, hogy a Szovjetunió napóleoni terveket sző, és Truman elnök, valamint Byrnes külügyminiszter hathatós 'tanítása' eredményeképpen az amerikaiak 70%-a úgy gondolta egy korabeli közvéleménykutatás szerint, hogy a volt szövetséges világuralomra tör. A másik oldal is hathatósan hozzájárult e kép kialakításához: Zsdanov 1946-ban hirdette meg az ideológiai purifikálás programját és 1946. február 9-én elmondott „választási" beszédében Sztálin feleleventette a lenini imperializmus-elméletet. Az amerikaiak mindezt a szövetség felmondásaként értékelték.

A zsdanovi beszéd a thermidori paradigmára mért csapást, míg az evolúciós nézet hívei Sztálin a kelet-európai országok sorsába való hathatós beavatkozásával ábrándította ki, akik egyre inkább a jobboldal 'nemzeti bolsevik' paradigmáját tették magukévá. Ez utóbbi felfogás sokakat vonzott a korábbi konzervatív táborból is: az üzleti körök és a Republikánus Párt vezetői is ehhez a felfogáshoz közelítettek.

A 'totalitáriánus állam' elméletét vallók azonban megerősödve kerültek ki a nagy átrendeződésből: ez a paradigma könnyen be tudta fogadni a Szovjetunió ideológiai visszakozását, mely a konzervatív felfogás hanyatlását idézte elő; hangsúlyozta a diktatúra érdekeit és így a jobboldal ideológiájával együtt képes volt egy olyan nemzeti konszenzust kialakítani az 1940-es évek végére, mely lehetővé tett egy kétpárti támogatású külpolitikát a Szovjetunióval szemben: a megfékezés politikáját. Ezáltal megtörtént a nagy fordulat, átértékelés az Egyesült Államokban a Szovjetuniót illetően: míg az 1930-as éveket és az 1940-es évek elejét alapvetően a konzervatív-liberális, és részben, radikális álláspontok jellemezték Amerikát, addig a II. világháborút követő időszak a jobboldali-totalitáriánus felfogás győzelmét hozta az amerikai közgondolkodásban a Szovjetuniót illetően.

(American Historical Review, Vol. 94, N° 4, October 1989, 937-962.)

Ma.T.

A folyóiratszemlét összeállította: *Barda Beáta* (B.B.), *Magyarics Tamás*, (Ma. T.) és *Menyhárt Lajos* (M.).

CONTENTS

STUDIES – *Aladár Urbán:* Batthyány Lajos at the parliament of Decemberm 1848 – *Emil Palotás:* Austria–Hungary and the crisis of 1887/88 – CONTRIBUTIONS – *Stefan Kováts:* The Russian military intervention against Hungary in 1849. The Hungarian revoultion and war of independence in the centre of European great power interests – *István Czövek:* Modernization and educational policy in Russia in the second half of the 19th century – *Tamás Kabdebó:* The Hungarian–Irish parallel and the Hungarian historical sources of Arthur Griffith – *Tihamér Vanyó:* The significance of ecclesiastical sources in cultural history – LITERATURE – REVIEW

SOMMAIRE

ÉTUDES – *Aladár Urbán*: Lajos Batthyány à l'Assemblée Nationale Représentative en décembre d'1848 – *Emil Palotás*: L'Autriche–Hongre et la crise de guerre en 1887/88 – COMMUNICATION – *Stefan Kováts*: L'Intervention militaire russe de l'année 1849 en Hongrie. La révolution et la lutte pour l'indépendance hongroise au centre des intérêts des grandes puissances de l'Europe – *István Czövek*: Modernisation et politique d'enseignement dans la Russie dans la deuxième moitié du 19e siècle – *Tamás Kabdebó*: Le parallèle hungaro-irlandais et les sources historiques d'Arthur Griffith – *Tihamér Vanyó*: L'importance d'histoire d'art des sources d'Église – HISTORIQUE – REVUE

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN – *Aladár Urbán*: Lajos Batthyány auf dem Volksvertretungslandtag im Dezemben 1848 – *Emil Palotás*: Österreich-Ungarn und die Kriegskriese in den Jahren 1887–1888 – MITTEILUNGEN – *Stefan Kováts*: Die russische militärische Intervention im Jahre 1849 in Ungarn. Die ungarische Revolution und der Freiheitskampf im Mittelpunkt der Interessen der europäischen Grossmächte – *István Czövek*: Modernisation und Unterrrichspolitik in Russland in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts – *Tamás Kabdebó*: Die ungarisch-irische Parallele und die ungarischen Geschichtsquellen von Arthur Griffith – *Tihamér Vanyó*: Die kulturgeschichtliche Bedeutung der kirchlichen Quellen – HISTORISCHE LITERATURE – ZEITSCHRIFTENSCHAU

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ – *Аладар Урбан:* Лайош Баттьяни на диете народного представительства в декабре 1848 г. – *Эмил Палоташ:* Австрия–Венгрия и военный кризис в 1887–1888 гг. – СООБЩЕНИЯ – *Штефан Ковач:* Русская военная интервенция 1849 г. в Венгрии. Венгерская революция и борьба за независимость в центре европейских великодержавных интересов – *Иштван Цёвек:* Модернизация и политика образования в России во второй половине 19. века – *Тамаш Кабдебо:* Венгерско–ирландский параллель и венгерские исторические источники Артура Гриффита – *Тихамер Ваньо:* Значение церковных источников в истории культуры – ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА – ПЕРИОДИКА

A szedés és venturázás a Századok szerkesztőségében készült a Computer Média Rt. Ventura 2.0 magyar változatával.
Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomás: Neotipp Nyomdaipari és Kereskedelmi Betéti Társaság
1075 Budapest, Vörösotorony lejtő 5.
Felelős vezető: dr. Naszályi Gábor
HU ISSN 0039–8098

Következő számunk tartalmából

Kulcsár Árpád: Sóbányászat és sókereskedelem Erdélyben I. Apafi Mihály uralkodása idején

•

A MAGYAR KIRÁLYSÁG BERENDEZÉSÉNEK MŰVE

Varga J. János: Kollonich Lipót és az Einrichtungswerk

Kalmár János: A Bánság berendezése az Einrichtungswerk alapján

•

Tüskés Gábor-Knapp Éva: Osztrák-magyar interetnikus kapcsolatok a barokk kori zarándoklatok tükrében

E számunk munkatársai

Barda Beáta középiskolai tanár (Budapest) – *Bácskai Vera* a történelemtudomány doktora, az MTA Közép- és Keleteurópai Kutatási Központjának főmunkatársa – *Buzinkay Géza* az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa – *Czövek István* főiskolai adjunktus, Bessenyei György Tanárképző Főiskola (Nyíregyháza) – *Hamza Gábor* a jogtudományok doktora, egyetemi tanár (ELTE Jogtudományi Kar, Budapest) – *Heiszler Vilmos* kandidátus, egyetemi docens (ELTE Bölcsettudományi Kar, Budapest) – *Hermann Róbert* a Hadtörténelmi Intézet főmunkatársa (Budapest) – *Kabdebó Tamás* könyvtárigazgató (Írország) – *Kováts, Stefan* egyetemi lektor (Innsbruck, Ausztria) – *Magyarics Tamás* egyetemi adjunktus (ELTE Bölcsészettudományi Kar, Budapest) – *Menyhárt Lajos* kandidátus, egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) – *Niederhauser Emil* akadémikus, az MTA Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója – *Pajkossy Gábor* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa – *Palotás Emil* a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (ELTE Bölcsészettudományi Kar, Budapest) – *Pál Lajos* a Magyar Történelmi Társulat főmunkatársa – *Szabó Dániel* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa – *Szarka László* az MTA Történettudományi Intézet munkatársa – *Spira György* a történelemtudomány doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa – *Tagányi Zoltán* kandidátus, az MTA Szociológiai Intézet főmunkatársa – *Urbán Aladár* a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (ELTE Bölcsészettudományi Kar, Budapest) – *V. Molnár László* kiadói szerkesztő (Budapest) – *Vanyó Tihamér*a történelemtudomány doktora (Pannonhalma) – *Vörös Károly*a történelemtudomány doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója

A szám ára: 150,-Ft ISSN 0039—8098

Tájékoztató

Tisztelt Szerzőnk!

1. A szerkesztőség szívesen veszi, ha a kézirati szöveget számítógépes szövegszerkesztés útján készíti, s lemezen adja le. Amennyiben lehetséges a Word 5.0 szövegszerkesztőt használja.

2. Hagyományos kézirat esetében jól olvasható, kopott és halvány betűket nem tartalmazó, lehetőleg javítás nélküli szöveget adjon le, minél fehérebb papíron – (egy valamikori) scanner csak jóminőségű, kontrasztos szöveget tud jó hatásfokkal „beolvasni".

3. A jegyzeteket folyamatos számozással készítse, és a tanulmány végére helyezze el.

4. Külön kérjük, hogy a teljes magyar abc-t használja kézirata elkészítésekor, ha nem rendelkezik vele, akkor az ékezeteket vékony fekete filctollal pótolja kézirata első példányán.

5. Amennyiben a kéziraton javítani kíván — s csak ebben az esetben — két példányban készítse azt el, és a második példányon tüntesse fel a javításokat.

6. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével — arab számmal tüntesse fel, s a kurziválandó szöveget aláhúzással jelölje. (A jegyzetekben csak a szerzők nevét kurziváljuk, szerkesztőkét, összeállítókét, valamint címet nem!)

7. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi jogszabályokat figyelembe véve — személyi adatait, vagy annak változásait (személyi szám, munkahelyi és lakáscímét, telefonszámát, beosztását, tudományos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [ez utóbbi kettő a szerkesztőség számára nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertetni a folyóirat hasábjain]) közölje a szerkesztőséggel.

8. Ha ezt külön kéri, — tiszteletdíja terhére — írásáról különlenyomatot készíttetünk – általában 40–50 példányt.

***

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219–98636, 021–02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* Könyvesbolt Budapest V., Váci u. 22. és a *Magiszter* Könyvesbolt Budapest V., Városház u. l. sz. alatti könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 450,-Ft
Egy szám ára: 75,-Ft, dupla szám ára: 150,-Ft.
Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat,
H–1389 Budapest, Pf. 149.

14595

1991 125. ÉVFOLYAM 5–6. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

JATE KÖZPONTI KÖNYVTÁRA Folyóiratok SZEGED

1992 NOV 13

Kulcsár Árpád: Sóbányászat és sókereskedelem Erdélyben I. Apafi Mihály uralkodása idején

*

A MAGYAR KIRÁLYSÁG BERENDEZÉSÉNEK MŰVE

Varga J. János: Kollonich Lipót és az Einrichtungswerk
Kalmár János: A Bánság berendezése az Einrichtunswerk alapján

*

Tüskés Gábor – Knapp Éva: Osztrák–magyar interetnikus kapcsolatok a barokk kori zarándoklatok tükrében

Tisztelt Olvasó!

A Századok a Magyar Történelmi Társulat nagy tradíciókkal rendelkező tudományos orgánuma 1867 óta jelenik meg folyamatosan. Alapításakor, s utána még hosszú évtizedeken keresztül évente 10 alkalommal jelent meg, s előfizetőinek ezenfelül még egy pótfüzetet is juttatott.

A jelenlegi **Századok**, nemhogy e tradíciók folytatásához, de rendszeres megjelentetéséhez sem rendelkezik elegendő anyagi eszközzel. Szerkesztőségünk a folyóirat kiadása körül évek óta állandósult válság következtében arra az elhatározásra jutott, hogy kísérletet tesz e helyzet megváltoztatására. A központi költségvetési támogatás emelésében nem reménykedhetünk, sőt reálértékben ez az állami támogatás évek óta csökken, s ez a többi tudományos folyóirat mellett a Századokat is súlyosan érinti.

A jelen helyzetben mi is a „szokásos" megoldáshoz folyamodtunk, s létrehoztuk a **Századok Alapítványt**. Az alábbiakban az alapító okirat néhány pontjára hívjuk fel szíves figyelmét:

„4. Az alapítvány nyitott és közhasznú...

5...Pénzügyi támogatást vár más alapítványoktól, külföldi és magyar állampolgárok befizetéséből...

6...Az **alapítványi befizetők névsorát** — az összeg feltüntetésével — a Századok... *minden évben, az utolsó számban nyilvánosságra hozza.*

7...Az alapítvány minden év novemberében elszámol vagyonáról, s a „mérlegbeszámolót" nyilvánosságra hozza a Századok (ezt követő) legközelebbi számában..."

Tisztelt olvasó!

Tisztában vagyunk azzal, hogy a jelenlegi gazdasági körülmények nem a legkedvezőbbek ahhoz, hogy ilyen felhívással forduljunk Önhöz, de ha ezt anyagi körülményei megengedik, kérjük, *csatlakozzon az alapítvány támogatóihoz.*

Alapítványunkat a Budapest Bank Rt. kezeli, **belföldi számlaszámunk:**

BBRT 208-26411

Külföldi támogatóink devizában a:

„Budapest Bank 401-151-941-8797-0"

számlára fizethetnek be. Egyes bankok, különösen az amerikaiak, csekkel történő fizetés, vagy banki átutalás esetén magas összegű (35$) banki költséget is felszámolnak, ezért talán célszerűbb a közvetlen befizetés.

Hazai támogatóink *befizetési csekket a Századok szerkesztőségétől kaphatnak.*

A befizetett összeg alapítványi hozzájárulásnak számít és az adóalapból levonható.

Abban a reményben, hogy céljainkkal Ön is egyetért, előre is köszönjük erkölcsi és — remélhető — anyagi támogatását.

Tisztelettel:

a Századok szerkesztősége

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON: 155-77-72
125. ÉVFOLYAM 1991. 5-6. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁCSKAI VERA, DOMBRÁDY LORÁND, ENGEL PÁL, GERŐ ANDRÁS, HAJDU TIBOR, IZSÁK LAJOS, JAKÓ ZSIGMOND, KATUS LÁSZLÓ, KOROKNAY ÁKOS, KUBINYI ANDRÁS, MUCSI FERENC (felelős szerkesztő), NIEDERHAUSER EMIL, PALOTÁS EMIL, PRITZ PÁL, RÁCZ ISTVÁN, ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, VÁRKONYI ÁGNES, VIDA ISTVÁN, WELLMANN IMRE

Szerkesztő:
PÁL LAJOS

A szerkesztőség munkatársai:
TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Kulcsár Árpád: Sóbányászat és sókereskedelem Erdélyben I. Apafi Mihály uralkodása idején 415

*

A MAGYAR KIRÁLYSÁG BERENDEZÉSÉNEK MŰVE

Varga J. János: Kollonich Lipót és az Einrichtungswerk 449
Kalmár János: A Bánság berendezése az Einrichtungswerk alapján 489
FÜGGELÉK. A pozsonyi rendi bizottság tervezete. Az ún. „Magyar Einrichtungswerk" 500

*

Tüskés Gábor-Knapp Éva: Osztrák-magyar interetnikus kapcsolatok a barokk kori zarándoklatok tükrében 517

TÖRTÉNETI IRODALOM

Jean Bérenger: Histoire de l'empire des Habsburg /Ism.:*Tóth István György*/ 567
Varga Endre - Veres Miklós: Bírósági levéltárak, 1526-1689 /Ism.:*Hajdu Lajos*/ 568
Vorderösterreich in der Frühen Neuzeit /Ism.:*Niederhauser Emil*/ 570
A debreceni református kollégium története /Ism.:*Péter Katalin*/ 572
Ember Győző: Magyarország külkereskedelme a XVI. század közepén /Ism.:*Zimányi Vera*/ 578

Bornemissza Anna megbűvöltetése /Ism.:*Nagy László*/ 579
Xavier de Monclos: Histoire religieuse de la France /Ism.:*Bán Ervin*/ 581
L.N. Vdovina: Kreszstjanszkaja obscsina i monasztir v centralnoj Rosszii v pervoj polovinye XVIII v /Ism.:*Kurunczi Jenő*/ 583
G.A. Szanyin: Otnosenyija Rossziji i Ukrainü Krümszkim Hansztvom v szeregyinye XVII veka /Ism.:*Gebei Sándor*/ 584
Kovacsics József - Ila Bálint: Veszprém megye helytörténeti lexikona II /Ism.:*Tilkovszky Lóránt*/ 587

KRÓNIKA

A Magyar Történelmi Társulat tisztújító közgyűlése (1991. április 13.) /*Rozsnyói Ágnes*/ 590
Szakály Ferenc: Főtitkári beszámoló /1991. április 23./ 604
A SZÁZADOK új szerkesztőbizottságának alakuló ülése 614

E számunk a Művelődési és Közoktatási Minisztérium Közművelődési és Kulturális mecenatúrájának, a Magyar Hitelbank Táncsics Mihály Alapítványának, valamint a József Attila Kulturális és Szociális Alapítványnak a támogatásával jelent meg.

Kulcsár Árpád

SÓBÁNYÁSZAT ÉS SÓKERESKEDELEM ERDÉLYBEN I. APAFI MIHÁLY URALKODÁSA IDEJÉN

A sóbányák földrajzi elhelyezkedése

Erdély földje igen gazdag ásványkincsekben. Az arany, ezüst, kéneső(higany), vaskő (vasérc), réz mellett a só az, amelynek bányászata gazdaságtörténeti szempontból különösen fontos.

Az erdélyi medencében két vonalon emelkednek az alant húzódó roppant sótömegek oly közel a felszínhez, hogy kiaknázásuk lehetséges. E két öv egyike nagyjából É–D-i irányban szeli át Erdélyt a Nagyszeben–Máramarossziget vonal mentén, míg a másik a medence szélén húzódik a Kárpátok karéjával párhuzamos ívben. Több száz sósforrás, sóskút található,[1] továbbá a felszínre is emelkednek több helyen kisebb–nagyobb sóhegyek.[2]

A természet e szinte kimeríthetetlen mennyiségben rendelkezésre álló gazdag adományának kiaknázása már a római korban is számos helyen folyt.[3] A bányák művelése az Árpád–kortól folyamatos. Az Apafi–korban a szűkebben vett Erdélyen belül a Székelyföldön Sófalván, a vármegyék területén Dés, Kolos, Szék, Torda, Vízakna, bányáiban folyt sókitermelés; Máramarosban pedig a huszti vártartományhoz tartozó Rónaszéken.

A kitermelt só forgalmazása kisebb részben a bányahelyeken történt, főképp pedig a két sóportuson, azaz a Gyulafehérvártól 2–3 kilométerre lévő marosváradjai és az 1664-ben felállított dévai sókikötőben. Máramarosban Hosszúmezőn és Máramarosszigeten (továbbiakban Sziget) volt a két sókikötő.

A sóügyből származó jövedelmek jelentősége

A sójövedelem a kincstárnak mindvégig számottevő bevételi forrása. Hogy az erdélyi só milyen fontos gazdasági potenciált jelentett, s mennyire jövedelmező lehetett, ahhoz talán elég arra hivatkozni, hogy több száz kilométernyi távolságból a dél–németországi Fuggerek mekkora érdeklődést tanúsítottak az erdélyi sóbányászat

iránt. És épp a Mohácsot követő években, a gazdasági tevékenységeket igen kedvezőtlenül befolyásoló háborús viszonyok közepette, a belső anarchia állapotában, vállalva az ellenkirályok közötti manőverezést, szívósan törekedtek arra, hogy kezükbe vehessék az — egyébként korántsem kifogástalan helyzetben lévő — erdélyi sóügyet.[4]

A sóügy jelentősége különösen megnőtt az Apafi-korban. Külső körülményekből adódóan eleve megnövekedett az állam terheiből vállalt részesedése. A török hódítások következtében, a fejedelemség nyugati területeinek elszakításával, erősen megcsappant a mezőgazdaságból és az egyenes adókból befolyó jövedelem. Várad — az egyik legnagyobb kézműipari és kereskedelmi központ —, valamint a Kassára vezető kereskedelmi útvonal elvesztésével, továbbá szintén a török hódítások miatt, a másik jelentős centrum, Kolozsvár kényszerű végvárrá szervezésével a kézműiparból,kereskedelemből származó bevételek megapadtak, ugyanakkor a fejedelemség sóbányái hiánytalanul megmaradtak. Fontosságukkal tisztában lévén, Apafi kormányzata nagy gondot fordított megtartásukra. 1667-ben a török–erdélyi határkiigazítási tárgyalások biztosait így utasították: „nevezet szerint el kell távoztatni, hogy valamely sóaknás helyről adót ne igírjenek a comissarius urak, mert ha most akármely gyenge alkalmatossággal bele léphetik a török nemzet, esztendő vagy két esztendő múlva csak mint sajátját colaltatni kezdi, a több aknák jövedelme is éppen elvész miatta."[5]

Ugyanezen meggondolásból 1669 nyarán a gyulafehérvári országgyűlésen számos sóaknához vezető falu kiürítéséről, felszámolásáról határoztak, mert különben „Deésnek és Aknának hamar időn veszedelme következik,és consequenter az egész sóházaknak. "[6]

A sóból származó jövedelmek nagyban segítették az Apafi uralomra jutása körüli időszak krízisében történő kilábalást, amikor még az államiság átmentése is megkérdőjeleződött.

II. Rákóczi György lengyelországi hadjáratát követően sarcoló, dúló hadak pusztítottak végig többször is az országon, romba döntve a megelőző fél évszázadban megerősödött Erdélyt, s annak gazdaságát. Rablás, adó, foglyok váltságdíja, sarc és egyéb címeken lényegében megfosztották az országot pénz- és nemesfém készletétől, miközben a terhek, követelések többszörösükre emelkedtek. Égetően szükségessé vált a viszonylag gyorsan nagyobb tételben előteremthető jó pénz, mert mind a katonai, mind a diplomáciai lépések eredményessége döntően ezen múlott. Apafiék számára a különböző helyekről előteremtett kölcsönök mellett a só jelentette az ilyen pénzek fő forrását e válságos időben.

Ránk maradtak a sókereskedelem döntő részét lebonyolító marosváradjai sókikötő[7] részletes elszámolásai az Apafi-kor elejéről. Az egyik az 1661. október 27-től 1662. december végéig terjedő időszakról,a másik az 1663-as évről ad számot.[8] Innen tudjuk, hogy:

1662-ben a portusi jövedelem	40.981
Ebből közvetlenül a fejedelmi kincstárba került	5.489
Az ország „komornékja" (a kincstartó) Türi László kezébe (ez minden bizonnyal török adóba ment)	10.000
„Portai expeditióra nemzetes Sárpataki és Szombatfalvi uraimék"-nak	6.500
„Tömösvári expeditióra az tekintetes és Ngos Haller Gábor úr ő Nga"-nak	4.600

A „Bécsbe expedialt legatusoknak"	250
A „tatár követ számára"	150
A „kapucsi pasa számára"	500
„Rabváltságban"	289
és	398
	tallért fizettek

Az Apafi által különböző személyektől fölvett kölcsönök egy részét is a sójövedelemből adták meg. Így Horváth Andrásnak 120 tallért és Rácz Andrásnak 60 tallért, melyeket a budai janicsárok fizetésére kért tőlük a fejedelem. Sőt Kucsuk pasa kölcsönét is innen adták meg 90 tallért. További 4 személynek törlesztettek 926 tallért. A portusi jövedelemből fedezték továbbá néhány tisztviselő fizetését, 113 tallért.

A töröknek és egyes hitelezőknek készpénz mellett sóval is fizettek „ajándékon". A budai janicsár aga csauszának 5.500 db. kősót /kb. 1.600 tallér/[9], Hamzsa bégnek 2.200 db. kősót /kb. 700 tallér/, Oszmán agának 200 db. kősót /kb. 50 tallér/. Két török tisztnek 247 db. kősót /kb. 60 tallér/,Musztafa csausznak 25 tallérnyit. Mintegy 3.000 tallér kölcsönt is sóval törlesztettek: „Sidóknak" 10.684 darabbal 2.737 tallért, Páter Jánosnak 1.134 darabbal 642 forintját. Ezen kívül Bethlen János kancellár számára 500 db-ot (kb. 140 tallér), a fejedelmi praefectus, Vízaknai Nagy Péter számára 112 db. (kb. 60 tallér) kősót utaltak ki. A 41 ezer tallér negyedrészét fordították a sóüggyel kapcsolatos kiadásokra (szállítási költségek és bányák számára folyósított pénzek).

1663-ban ismét megközelítőleg 41 ezer tallér jövedelmet hozott a marosváradjai portus. Ebből: 8.400 tallér jutott a fejedelmi kincstárba, 14.807 tallér portai adóba, 882 tallér különböző személyeknek fejedelmi rendeletre, 15.357 tallért pedig a sóbányákra és szállításra fordítottak. Ezen kívül több mint 40.000 db. sót juttattak ingyen Kucsuk pasának és Hamzsa bégnek, illetve csapataik szükségére, aminek értéke kb. 8–9.000 tallér volt.

A felsorolt adatokból már kitűnt, hogy e kezdeti időszakban a — Bethlen–Rákóczi-korhoz képest négyszeresére növelt — 80 ezer talléros portai adó egyötödét közvetlenül a marosváradjai sókikötő jövedelméből tudták fizetni. Ennek jelentőségét azért kell aláhúzni, mert a török adó idejében történő beszolgáltatása az erdélyi állam egyik létfontosságú ügye volt. Ezt a kortársak látták a legvilágosabban, s több ízben az országgyűlési végzésekben is megfogalmazást nyert, miszerint: „Isten után ez hazának megmaradása áll a porta kedve keresésében, amely is fundáltatott az adóban".[10]

Az 1664. februári nagysinki országgyűlésen a rendek úgy határoztak,hogy a portusok és a portusokat sóval ellátó tordai, kolosi, széki,vízaknai bányák jövedelmét – a fejedelemnek juttatandó összegeken kívül teljes egészében a portai adóra kell fordítani.[11] 1670-ben a váradjai portusról 16. 670 tallér ment a török adóba.[12] 1671-től, a sóbérleti rendszer életbe léptetésétől pedig évenként 20 ezer tallért fizettek be a bérlők.[13] A bérletbe a portusokon és az említett négy bányán kívül a dési aknák is beletartoztak.

A portai adó beszolgáltatását a só nemcsak a portusról közvetlenül elküldött pénzzel segítette. Legalább ilyen jelentős az, hogy az adófizetőknek lehetővé tette befizetendő adójuk sószállítással való kiegyenlítését.

1662. jún. 5-én a kolozsvári tábori országgyűlésen kimondták, hogy„minden rótt ember 50–50 kősót szállítson a portusra, mivel pénzek sincsen, hogy administrálhassák". „Akiknek pedig nem lenne módjok az elszállításra marhájokból kifogyván, az olyanok szekeret adjanak szállítani, úgy mint mások. " „Aki pedig el nem szállítaná, vagy elszállítását negligálná, annyi adót exigáljanak a tisztek rajta, amennyi summát tészen az portuson az leszállított kapubéli rótt ember sova. " „A máramarosi atyánkfiai peniglen mivel messze laknak és causalják, hogy el nem szállíthatják, minden kapuról administráljanak annyi tallért, mint a portusra szállított kapuszámbeli rótt emberek sova ára lészen; ha pedig azt neheztelik, fogadjanak Erdélyben szekereket és szálléttassák le az szerént, mint az erdélyiek. "[14]

A sószállítás tehát az évi adót helyettesítette, s az aknákon a leszállítandó sóért nem tartoztak pénzfizetéssel a szállítók. A lefuvarozott sóról a praefectusnak kellett regestrumot írnia, feltüntetve számukat és árukat. A befolyó jövedelmet az ország perceptorának kellett átadnia,s „ez csak ország szükségére reserváltassék, egyéb ususra semmiképpen ne fordítassék".[15]

A törvénynek a szükségtől serkentve a rendek érvényt is szereztek. Mint az 1662. októberi–novemberi medgyesi országgyűlés egyik artikulusában olvasható: „magunk szegénségének sem kedvezvén, derekas nyári takarodásinkat is hátrahagyván szegénséginkkel sót szállíttatunk".[16]

1662-ben összesen 32.310 db. kősót szállítottak adó fejében a marosváradjai portusra. A befolyó összeg hovafordítását is figyelemmel kísérték a rendek. Az említett medgyesi országgyűlésen ugyanis megjegyzik a fejedelemnek, hogy a portai adó mellett „követekre, postákra és egyéb ország javára czélozó dolgokra s alkalmatosságokra költött belőle".

A következő évben 1663-ban 13.000 darabot, 1665-ben pedig 83.100 darab kősót szállítottak a portusra „kapuszám utáni" adóban.[17]

Ezen kívül szintén az adózó képességet növelték az aknákról a portusra bérfuvarozást végző sószállító szekereseknek kifizetett összegek. Ez 1662-ben 6.214 tallért, 1663-ban 9.140 tallért tett ki.

Itt kell megjegyezni, hogyha az Apafi-korszak első éveiben az aknákról szekéren Marosváradjára lefuvarozott összes sómennyiséget tekintjük, akkor kénytelenek vagyunk egy kissé árnyalni Erdély 1657–62 közötti elementáris pusztulásáról kialakult képet.

1661. november 27. és 1662. decembere között a tordai, kolosi, dési, széki, vízaknai és sófalvi bányákból a váradjai sóportusra több mint 220.000 db. kősót szállítottak. Egy szekérre átlagosan 30 db. sót számolhatunk,[18] s ez több mint 7.000 négyökrös szekérrakományt jelent. 1663-ban pedig a lefuvarozott csaknem 270 ezer db. kősó mintegy 9.000 négyökrös szekérrakományt jelent. Mindez mutatja, hogy az Apafi-kor gazdasága nem a teljes nulláról indult, s az ország közvetlenül a pusztulások után is rendelkezett nem is jelentéktelen szállítási kapacitással, igaerővel. És éppen a só volt az az árucikk, mely szinte katalizátorként e megmaradt gazdasági erőket jól jövedelmező tevékenységbe tudta bekapcsolni.

A sókikötőkben folyó sókereskedelem tette lehetővé az országban rossz pénzben begyűlt adó egy részének tallérrá váltását — mivel a portuson jó pénzzel fizettek — s ezáltal a 80.000 talléros portai adó mihamarabbi összegyűlését segítette. Az

1666-os gyulafehérvári országgyűlés 4.000 forintnyi summa jó pénzzé tételével bízta meg a portusi inspektort és perceptort.[19] 1682-ben és 1683-ban pedig ennek több mint ötszörösét váltották át 10.000 tallérrá.[20]

Az állam egyik legnagyobb terhét jelentő hadügyi költségek egy részét is a sójövedelemből fedezték. 1664-ben azért állították fel a dévai sókikötőt, hogy annak jövedelméből lehessen fizetni a fontos erőd, Déva vára őrségét. Ez az egész korszakon át ténylegesen innen is történt. 1664-ben a dévai portus rationistája Kibéldi Pál a dévai őrségnek és tiszteknek összesen 485 Ft. 10 dénárt fizetett.[21] 1668-ban Érsekújvári András már 935 tallért és 40 dénárt adott „az dévai várbeli magyar és német praesidiáriusoknak és pattantyúsoknak". 1669-ben pedig összesen már 1235 tallért.[22]

Van adatunk arról, hogy 1663. dec. 24-én Apafi elrendelte a váradjai számtartónak Lipcsei Györgynek, hogy a fontos erősség Székelyhíd praesidiáriusai számára szerezzen 1.800 tallért, majd 1664. február 8-án nyugtát küldött Lipcseinek a befizetett 1.800 tallérről.[23] Továbbá tudjuk, hogy a szintén kulcsfontosságú vár, Huszt őrségét pedig, a máramarosi sóaknák jövedelméből fizették.[24]

A fejedelem saját tárházának is egyik igen fontos bevételi forrása volt a sóproventus, fokozatosan emelkedő mértékben. Mint már említettük, 1662-ben a váradjai portusról 5489 tallér, a következő évben 8400 tallér került közvetlenül a fejedelmi kincstárba. Az 1664. eleji nagysinki országgyűlés XXVIII. artikulusa évenként 12 ezer tallért biztosított a fejedelemnek. Mint ismeretes, 1670-ben a váradjai portusról 12080 tallért kapott. 1671-ig ehhez még külön járult a dési akna jövedelme. Ennek nagyságára csak töredékes adatokkal rendelkezünk. (1667-ben: 1.300 Ft.; 1668-ban: 600 Ft.; 1669-ben: 1.400 Ft.) Ezek azonban korántsem biztos, hogy az azévi teljes jövedelmet jelentik.[25]

1671. májusától a két sóportus, valamint Torda, Szék, Kolos, Vízakna és Dés bányáinak bérbeadásától kezdve a fejedelem tárházába 15.000 tallért fizettek az árendátorok.[26] Ez az összeg 1675 májusától 18.000 tallérra emelkedett.[27] Az eddig elmondottakhoz járult még külön-külön a korszak egészén át a sófalvi és a máramarosi bányák jövedelme. Ezeknek kamaraispánjaitól nem tallérban, hanem csak forintban folyt be a jövedelem. Sófalváról évenként 300–750 forint közötti összeg, míg Máramarosból 1.500–2.500 forintnyi pénz és természetbeni jövedelem.[28]

A fejedelem számára mindezeken túl, oly módon is jövedelmi forrást jelentett a só, hogy bizonyos számú kősót adományként juttatott — pénz helyett — egyes templomoknak, papoknak, iskoláknak, ispotályoknak stb. Ezzel már a megelőző századok uralkodói is gyakran éltek. Gondoljunk csak a kolozsvári Farkas utcai templom építésére, ahol Mátyás király tordai sókamaraispánját bízta meg, hogy mindenben legyen segítségére az építkezést irányító János mesternek, és kősót rendelt a templom számára.[29] Ugyanide II. Ulászló 1494-ben évi 300 arany forintot rendelt a tordai sóaknákról, s ezt II. Lajos király is megerősítette.[30] A kolozsvári két ispotály sóval történő uralkodói segítése is a Bethlen Gábor előtti időkre nyúlt vissza.

A kolozsvári református kollégiumnak Barcsai fejedelem a tordai, kolosi, széki és dési aknáról 1.600 Ft. értékű sót rendelt. Ezt az 1659. jún. 27-én Désen kelt adománylevelet Kemény János, majd Apafi is megerősítette.[31]

A korszak elején Apafi még adományozott sót rabváltságra is. Így 1662. áprilisában az Udvarhelyszéken lakó Jánosi Györgynek fia rabságbóli kiváltására 200 db.

kősót. Alkalmilag különböző mennyiségben rendelt sót hívei számára a fejedelem (pl. 1662. májusában Bethlen Jánosnak 600 db-ot, 1666. novemberében Pap Györgynek 100 db-ot, 1662. augusztusában István györgyfalvi prédikátornak 25 db-ot stb.)[32] Mások élethossziglan kaptak sóadományt. Így Wesselényi Pál 3.000 kősót, Teleki Mihály 3.000-t, Ghillányi Gergely, majd özvegye Apafi Anna 1.184 forint értékű sót, a kővári vicekapitány Katona Mihály 500 db-ot csakúgy, mint Alviniczi Péter, Baló László és Székely Menyhért stb. Serédi Benedek a Szilágyságban lévő vámjai megszüntetéséért kapott évente 1.000 kősót a dési és kolosi aknákról.[33]

Az egyházi személyek közül a korszak egészén át az erdélyi református püspök élethossziglan kapott 2.000 db. kősót. Minden évben rendszeresen több száz kősót kaptak Dés, Désakna, Szék, Kolos, Torda, Vízakna, Marosváradja protestáns prédikátorai és iskolamesterei. A kolozsvári ecclesia 1.600 forintnyi kősót, a kolozsvári ispotály pedig 2.000 db-ot kapott. A debreceni kollégiumnak a 80-as években végig kimutathatóan évi 800 forint értékű só járt.[34] A 80-as évek elejétől bizonyíthatóan a Sárospatakról Gyulafehérvárra menekült kollégium évi 600 forintot kapott a portusi jövedelemből.[35]

A korszak végén Erdély új nagyhatalmi érdekszférába kerülését jelezte, hogy a fejedelem már nem a török vezéreknek adat „ajándékon" sót, hanem pl. Heissler generálisnak 3.000 darabot. 1686. nov. 17-én pedig a Caraffa által kegyetlenül megadóztatott Debrecen számára rendelt 30.000 db. kősót.[36]

Egyes fejedelmi tisztségviselők, alkalmazottak évi fizetésének természetbeni részében is szerepelt só. (pl. Alviniczi Péter, majd Inczédi Pál praefektus díjlevele évi 200 db kősót is tartalmazott. Pataki István II. Apafi Mihály tanítójának conventionalis levele évi 25 db. kősót írt elő, a dévai, a fogarasi udvarbíróé 16 db-ot stb.[37]

Annak összetevőit keresve, hogy a só miért tölthetett be a korszakban ilyen sokirányú és fontos szerepet, meg kell állapítanunk, hogy e korban a pénzzel csaknem egyenértékű fizető eszköz volt. Ez elsősorban biztos értékesíthetőségéből, az iránta megmutatkozó roppant nagy keresletből adódott. Ezért szerepel a bányák vezetőinek instrukciói között, hogy „mentől több sót szállíthat a portusra, azon legyen éjjel és nappal".[38]

A marosváradjai portusról 1662-ben 202 ezer db., 1663-ban 267 ezer db., 1664-ben 288 ezer db., 1670-ben 241 ezer db. kősót raktak hajókra.

Ehhez járult 1664-től a dévai portus forgalma: 1664-ben 13 ezer db., 1668-ban 43 ezer db., 1669-ben 39 ezer db. kősó.

Mindezekhez hozzá kell számítani a bányahelyekről nem a portusra eladott több tízezer sókockát is.

A só fontos szerepet játszott az emberi táplálkozásban, élelmiszer konzerválásban, a hús tartósításában, a bőrkészítésben, állatok élelmezésében stb.

Annak magyarázata, hogy a korszak kezdetekor a válságos időszakban Apafi és köre miért tudott döntően a sóbevételre támaszkodni, nemcsak nagy tételben, jó pénzért való értékesíthetőségében rejlett, hanem abban is, hogy a sóbányászat viszonylag csekély tőkebefektetést, technikai színvonalat és szakértelmet igényelt.

A sóbányák

A bányahelyek aknáiban a sóvágók termelték ki a sót. A 16. században még két fajta sókockát vágtak. Az ún. hajósót, mely 5,5 fontos és kocsisót, mely 17,5 fontos volt.[39] Miként a rónaszéki kamaraispán 1671-es instrukciójában olvashatjuk: „vagasson egyenlő quantitásu sókat, külön–külön félék, se aprob, se nagyob 60 fontosnál ne legyenek, melyekhez akar szolgalatbeli és deputatio sók is hasonlók legyenek".[40]

A sóvágóknak két fajtájuk volt. Az ún. posztós sóvágók állandó munkások voltak, akik elnevezésüket onnan nyerték, hogy egy teljes évre leszegődésük bizonyságaképpen meghatározott mennyiségű posztót kaptak. Vezetőik a sóvágóbírák, illetve dékánok voltak.

Az ún. vendég sóvágók ezzel szemben nem voltak kötelesek egy évig ott maradni, hanem tetszésük szerinti ideig dolgozhattak. Az általuk kitermelt minden „íratás"-ra, mely 100 db. sót jelentett, egy forintot kaptak. Minden iratásra kötelesek voltak 10 db. sót ingyen kivágni. Ez volt az ún. felső, vagy superfluum. Jogukban állt minden ilyen 110 db. só után további tízet kivágni, melyet vagy saját maguk értékesítettek, vagy a bányán két dénárért beválthatták. További juttatás volt az ingyen gyertya az aknabeli világításra. Vezetőjük a „vendég sóvágók kapitánya" volt.

A posztós sóvágók két szabad hetük kivételével minden héten kötelesek voltak egy ún. fertályt, vagy quartát kivágni, mely Széken az 1660-as években 34 db. sót jelentett, amihez 2 db. ún. Virginis és 2 db. ún. Candellaris só társult, összesen tehát 38 db. sóból állott. Minden fertály után 20 dénárt kaptak, s ehhez járult még a posztó értéke.[41] Máramarosban, az 1670-es években felsóval együtt 44 só tett ki egy iratást, amiért 30 dénárt kaptak.[42]

A posztós sóvágók számát általában jóval meghaladta a vendég sóvágók száma. Széken például 1665-ben 20 posztós mellett 54 vendég sóvágó dolgozott, Koloson 1670-ben 11 posztós és 47 vendég sóvágó.[43]

Az aknákon bányászott só, illetve a keletkezett hulladék felszínre hozásáról a millyéresek és gépelyesek gondoskodtak. (Millyének hívták a törmeléket, a gépely pedig ló vontatta emelőszerkezet volt.) A felszínre hozott sót a máglás, vagy magulátor vette számba (mágla = halomba rakott só). A bányák mellett lévő sópajtákba pedig a taligások hordták be a sókockákat. A bánya munkáját segítette a kovácsműhely, ahol a bányászok csákányait javították, illetve egyéb szükséges munkákat végeztek. A bányák élén a sókamara–ispán állott, az ő munkáját segítette a számtartó.

A bányahelyeken nemcsak sókitermelés folyt, hanem egyéb gazdasági tevékenység is, mivel a kamarákhoz szántók, rétek, erdők, Koloson, Széken és Vízaknán halastavak, Koloson, Vízaknán és Rónaszéken még malom is tartozott. Ily módon az alkalmazottak között kulcsárokat, kertészeket, majorosokat, szolgálókat, halászokat is találunk.

Az egyes bányahelyeket eltérő mértékben viselték meg az 1657–62 közti pusztító háborús esztendők.

1660-ban Széken 25 sóvágót és további 17 aknai munkást, valamint 20 gépelyes lovat írtak össze az inventáriumban, ami azt mutatja, hogy itt a bánya akkor teljes üzemmel működött.[44]

Tordán azonban a Közép aknát már 1658-ban felgyújtották a tatárok, s úgy is maradt még több mint egy évtizeden át.[45] Ugyanakkor az 1660. április 12-i inventárium 7 vezető posztós sóvágót (4 aknabírót, 3 dékányt) valamint 5 gépelyest és 12 millyérest, továbbá 14 gépelyes lovat említ.[46] Ezeket összevetve a későbbi adatokkal (pl. 1677-ben 32 gépelyes ló) hozzávéve még az épületek és aknai szerkezetek állapotát, azt láthatjuk, hogy bár a termelés erősen visszaesett, mégis viszonylagosan sikerült súlyos veszteségek nélkül átvészelniük a háborús időszak első felét. Ezt a megfigyelést erősíti, ha tekintetbe vesszük a kamarához tartozó 11 jobbágynak az 1660-os inventárium szerinti vagyoni helyzetét. 4, 6, 8, ökörrel, szekérrel és egyéb állatokkal rendelkező gazdákat találunk közöttük.

1659-től Vízaknára is nehéz idők szakadtak. A II. Rákóczi György és Barcsay Ákos közti viszálykodás idején a korábbi kamaraispán odahagyta Vízaknát, a juhokat, disznókat elhajtották, s a Barcsay által kinevezett Zalany István kamaraispánnak — mint a későbbi tanúvallomásokban olvashatjuk — „pusztán adák kezéhez az kamaraházat" mégis „eő Kglme tehetsége szerint igyekezte az Aknat Colalni, az Millyetől víztől ki is tisztíttatni s hajtatni, de hasznat semmit sem vötte, sót nem vagathatot, mert az Sóvágók imide amoda el szalodtak; hanem Millyereseket Kepelyeseket tartott, azoknak fizetett posztó pénzt két–két Forintot; az mely vágott só volt, az katonak mind egyre hordtak szabadosson az taborra".[47] Érzékeny veszteséget okozott az is, hogy„az kepelies lovakban is negiet az Rakoczi katonaj lopanak és hordanak el az eotodik kepeles lovat penig Rakoczi Ferenc vitette el az Peczer ala".[48]

Zalany azonban a nehéz viszonyokkal dacoló szívós munkájával biztosítani tudta, hogy az aknák állapota ne romoljon le, ami egyik fontos előfeltétele volt annak, hogy a külső körülmények javulásával (sóvágók visszatérése, gépelyes lovak beszerzése stb.) a termelés törés nélkül felívelhessen, s így vált lehetővé, hogy a marosváradjai portus sóigényét 1661-től első renden Vízakna tudta kielégíteni.

A ránk maradt sókamarai inventáriumok lehetőséget nyújtanak arra, hogy valamelyest képet alkothassunk a bányahelyekről a háborús idők utáni konszolidált időszakban.[49] Mindegyiken állott egy kamaraház. Tordán, Koloson, Désen kőből, Vízaknán egyik része téglából, másik része tapaszos sövényből épült; mindenütt zsindelyes fedél alatt. Kedvelték a tornácos megoldást. A kamaraház alaprajza általában a pitvarból két irányba nyíló helyiség–elrendezést követte.

A szobák ablakai 1667-ben Vízaknán lantornásak, Széken papirossal borítottak, (bár megjegyzik az inventálók az egyik szobánál, hogy mindhárom ablak rámája „üveghez vadnak csinálva"). Tordán már 1660-ban szól az inventárium üvegablakról, 1677-ben újonnan készített ablakról írnak, benne „két öreg kristály üveg". Désen is említenek ekkor üvegablakot, de lantornásat úgyszintén. Rónaszéken viszont 1673-ban valamennyi helyiség ablakai üvegezettek.

A szobák berendezése általában meglehetősen egyszerű, néhány padszék, karszék, asztal, nyoszolya, fogas, ruhatartó rúd, esetleg almárium. A bútordarabok előtt gyakran áll a „paraszt"–jelző, mutatván, hogy kivitelük sem lehetett túlságosan igé-

nyes. Igen elterjedt volt a „belülfütő fényes kályhás kemence" a helyiségek döntő részét ilyenekkel fűtötték, sőt Tordán az egyik „bolt"-ban 1677-ben egy „úy Zöld mázas kályhákból csinált csipkés pártázatú belöl fütő kemencze" állott.

A kamaraispán házához csatlakozott, vagy külön állott — ennél gyakran igénytelenebb építőanyagból, kivitelben és berendezéssel — a számtartóház, valamint a cselédház. A kamaraudvaron található volt még pince, konyha, kút, jégverem, kert, csűr, csűröskert, szekérszín, valamint különféle ólak és istállók. Ezen épületek túlnyomó részének anyaga tapaszos sövény, fedésük szalma, illetve zsindely volt. A kamaraudvart általában leszás, sövényes kerítés vette körül, melyen kétszárnyas deszkakapu, s mellette kiskapu nyílott.

A kamaraudvartól kisebb–nagyobb távolságra feküdtek a sóaknák. Számuk 1677-ben Tordán 5, Vízaknán 4, Désen, Koloson, Rónaszéken 3–3, Széken 2 volt. Elnevezésüknél nem alkalmaztak személyneveket, vagy történelmi neveket mint a későbbi századokban, hanem csak nagyságukra és elhelyezkedésükre tekintettel különböztették meg őket. (Kis, Nagy, Új, Három torkú, Felső, Közép). Az aknáknak általában két torkuk volt. Az egyik, amelyben lajtorján a sóvágók ereszkedtek alá: a lajtorjás torok. A másik a gépelyes torok, melyen a kivágott sót, illetve a törmeléket, s a vizet húzták fel a zsindelyes tető alatt álló, 2 vagy 4 ló által húzott emelőszerkezettel, a gépellyel.

A sóbányászat erőgépeihez ennélfogva a gépelyes lovak biztosították az „energiát". Az tehát, hogy az egyes bányahelyek istállóiban hány volt belőlük, jól mutatja a bánya kapacitását hiszen a kamaraispánnak szóló instrukció megszabta, hogy „gépelyes lovakat elegendőket s jókat tartson". Ugyanakkor máshelyütt azt olvashatjuk: „ kelletinél többet ne is vegyen". Számuk 1677-ben Vízaknán 33, Tordán 32, Koloson 27, Rónaszéken 1673-ban 13 (ebből 2 kehes, 3 béna) 1689-ben számuk ugyanennyi. Egy ló értéke általában 200 kősó aknai árának felelt meg, tehát kb. 60 q sónak.

A bányaüzem fenntartása, működtetése sokféle igényt támasztott különböző anyagokra, ipari és mezőgazdasági termelvényekre. A gépelyes és egyéb lovaknak széna, zab kellett, a többi állatnak is szükségeltetett takarmány. A munkások és különböző alkalmazottak élelmezése és fizetésük természetbeni része (gabona, állat, vaj, méz, borsó, lencse stb.) e felsorolt termékek előteremtését követelte meg.

Igény volt nagyobb mennyiségű fára, különböző épületek készítéséhez, a meglévők javításához. Az akna torkának, tehát a földfelszín és a sótömzs közötti részének ún. „gárgyázásához" azaz fával történő kirakásához omlás ellen. Továbbá emelőszerkezetek, lajtorják s más eszközök készítéséhez, karbantartásához.

Az aknákból bőrökben húzták fel a sót, bőrtömlőkben a vizet. A gárgyázás alján kezdődő sóajakra is bőröket kellett függeszteni. E célokra a bivalybőr volt a legalkalmasabb.

Szükség volt még nagy mennyiségű gyertyára, hiszen a sóvágók ezek fényénél dolgoztak lenn az aknában. Továbbá vas eszközökre s javításukra, pótlásukra, annál is inkább, mert a só erősen pusztítja a vasat. Állandó igény volt különböző kötelekre is.

A szükséges dolgok egy részének biztosítása már nem feudális járadékszolgáltatás útján, hanem vásárlással történt. Ez növelte a pénzforgalmat, segítette a kereskedelem fejlődését, s egyes iparágak felvevő piacát tágította. Bár csak eléggé korlá-

tozott mértékben, hiszen a vásárlások nem kifejezetten azért történtek, mintha a sóügy, vagy az ország irányítói valamiféle megfontolásból ilyen hatásokat kívántak volna ezzel is elősegíteni. A pénz fontosságával ugyan meglehetősen tisztában voltak, s értékelték a jó minőségű árukat is, melyek fejlett iparú területekről származtak, de nem törekedtek tudatosan arra, hogy saját területeik ilyen irányú fejlődését előmozdítsák. Annak ellenére, hogy fél évszázaddal korábban, Bethlen Gábor idején számos kezdeményezés indult meg ez irányba, melyek jól érzékelhető eredményeket hoztak (anabaptisa iparosok, bányászok betelepítése stb.)

Az Apafi-korban sok tekintetben nagyon is a hagyományos feudális gazdálkodás racionalitása szerint gondolkodtak. Jól mutatja ezt, hogy a sóbányáknál is milyen szívósan törekedtek az önellátásra, amivel épp a piaci viszonyok erősödését gátolták. Hiszen az, hogy különböző mezőgazdasági s egyes iparcikkekért nem adtak ki pénzt, csak egyfajta logika szerint jelentett megtakarítást. Egy lehetséges másik felfogás alapján ezáltal épp a potenciális árusokat fosztják meg a pénzszerzési lehetőségektől, s őket — akaratlanul is — hasonló önellátási tendenciák irányába szorítják. Ilymódon az egész gazdasági szerkezet egy archaikusabb — sok szempontból primitívebb, más szemszögből előnyösebb — szinten marad meg.

A kamaraispánok instrukcióiban önellátási tendenciákra vonatkozóan ilyen utasításokat olvashatunk: „úgy majorkodtasson, hogy az kamaraház szükségére, semmi leguminákat, búzát, abrakot, kölest, borsót, lencsét és egyebeket is pénzen ne kellessék venniek, mert nem accpetáltatik ratiojában".

A rónaszéki kamaraispán 1675-ös instructiója a gyertyakészítésről a következőket rendeli: „mennél jutalmasban lehet, fadgyat szerezvén, a Városokon való mészárosok tartozván 4–4 pénzen fontyat be adni..., maga mártasson, menél szaporabban lehet; az Huszti Udvarbíró gyertya bélből segítheti az szükséget".

Az, hogy a bányák többségénél a különböző munkák elvégzésében és a szükséges egyéb dolgok biztosításában a feudális szolgáltatások csökkenő mértékben játszottak szerepet, főként kényszerűségből adódott. Abból kifolyólag, hogy e bányák különböző okok miatt elvesztették ezen szolgáltatások jó részét. Ebből a szempontból is tanulságos a belső-erdélyi és a máramarosi bányák összevetése.

A belső-erdélyi bányák az Apafi-korban alig rendelkeztek feudális szolgáltatásokkal, illetve birtokokkal, s ezekkel is csak egyre apadó mértékben. 1677-ben csak a közülük legészakabbra fekvő Déshez tartozott két falu részjószága, összesen 15 jobbággyal, akik együttvéve egy lóval, két ökörrel, kilenc tehénnel és két disznóval rendelkeztek. Miként az inventárium írja: „Ez két falubeli jobbágyok a' mi kevesen maradtak az kamara házhoz úgy szolgálnak mint a tisztek őket szolgáltattyák, innen most egy eke sem jöhet ki. " Torda ekkor már nem rendelkezett jobbágyokkal, pedig 1660-ban négy környékbeli helyről 11 jobbágyot, s egy szabadost vettek számba, akiknek együttvéve öt szekere, 38 ökre, 39 tehene, 33 disznója, kilenc lova, két tulka és 10 kosár méhe volt.

Sokkal inkább megmaradtak a bányahelyek melletti mezővárosok szolgálatai Vízakna, Dés, Kolos esetében. 1664-ben Vízakna városa 45 ezer só ingyenes kivágásával, 41 aknai munkás ingyenes kiállításával és 20.000 kősó portusra szállításával tartozott fizetés ellenében. 1689-re a kivágandó só 88 ezerre nőtt, a portusra szállí-

tandó pedig 25 ezerre, míg az aknai munkások számát a szükségesnek megfelelően szabták meg.[50]

Désakna városa a bánya rétjeinek kaszálásával, a széna behordásával, két aknára épületfa és vessző hordásával, „a sópajták és aknák körül való romlásokat restauralni", a jégvermet jéggel megrakni, a határban termett gabona és bor tizedével, a gabona cséplésével tartozott, végül hogy „az Aknák körül kivántató szükségre gyalogszereseket is adgyanak a régi usus szerint".[51]

Koloson a város kötelezettsége fizetés ellenében: kaszálás, szénahordás, fahordás, gyalogszeres munka a kamaraháznál, gabonadézsma (100 kósó ellenébe) borkocsmárolás Szt. György naptól Szt. Mihály napig, két jégverem megtöltése (amiből alkalmanként ők is felhasználhattak) volt.[52]

Torda 1664-ben szántóföld biztosításával, illetve széna, zab, búza behordásával és épületfa hordásával tartozott fizetés ellenében.[53]

Erősen megfogyatkoztak viszont a bányákhoz tartozó appertinentiák. Megtartásuk azért volt igen fontos, mert a mezőgazdasági termelvényekkel kapcsolatos igényeiket innen kívánták fedezni. A kamaraispánoknak adott instrukciók előírták, hogy szorgalmasan majorkodtassanak: „Az majorság- és dézma-búza, zab, rozs és egyéb leguminéknak, s boroknak is percipiálásoknak, igazán való exigálására és bétakarítására, szorgalmatos gondja légyen". „Borjus-tehenek, juhok, sertések, ludak, pulykák, tyúkok és réczékbéli majorságokat is tartson".[54] Az appertinentiakat egyrészt önkényes foglalások apasztották, melyek oly méretet öltöttek, hogy 1678-ban törvény született meggátlásukra: „Az aknákhoz, kamaraházakhoz való pertinentiákat értjük mind Vízaknán, Tordán, Désen, Koloson és Széken, egyéb kamaraházaktól is, ha mely rétek,erdők, kaszálóhelyek, szántóföldek tóhelyek és malomhelyek abalienáltattak, vigore praesentis articuli reoccupáltassanak azon kamaraházakhoz".[55] Másrészt fejedelmi adományozás is fogyasztotta őket. Így pl. az 1677-es tordai inventáriumból megtudhatjuk, hogy korábban két halastó is tartozott ide. Az egyiket Bethlen Miklósnak adta Apafi cserébe egy odébb fekvő puszta tóhelyért, a másikat Apafi Sámuelnek adományozta, s miként az inventárium megjegyzi: „Így már ez kamaraházhoz semmi halastó nincsen". Szintén Tordán ugyenekkor a szántóföldek vonatkozásában arról értesülünk, hogy miként korábban, most is „a város elegendőt tartozék adni, az kamaraház szükségére de már mostan nem adnak, hanem a Kamara Ispán egyiktől is másiktól is úgy kéreget". Apafi a tordai kamaraház két kaszáló rétjéből az egyiket a hozzá tartozó berekkel Naláczi Istvánnak adományozta.

Máramarosban mindezektől sok tekintetben lényegesen eltérő volt a helyzet. Itt a rónaszéki sókamarához másik két uradalmi központtal — a szigeti és bocskói udvarházzal — 1673-ban összesen 16, 1689-ben 17 falu tartozott. A bányák nagy kiterjedésű birtokai tehát megmaradtak, sőt kisebb mértékben még gyarapodtak is. Ennek magyarázatát nemcsak abban látjuk, hogy határszéli vidékről van szó, hanem főként abban, hogy a 16. sz. végétől tartósan nem a fejedelmek birtokolták, hanem magánbirtokosok, zálogképpen.[56] Így nem apasztotta őket fejedelmi adományozás és a magánföldesúr a foglalások ellenében is sokkal hatékonyabb védelmet biztosított. Értékük csak egyféle módon, a jobbágyszökésekkel csökkenhetett, amit a terhek elviselhető szabályozásával igyekeztek megelőzni. Az egyik kis község Hernécs 1673-as urbáriumában ezt olvashatjuk: „gyakorta szolgalattyokat könnyebbíteni szokták,

hogy el ne idegenedgyenek a szűk földhöz képest".[57] Husztra 1667-ben helyezett erdélyi őrséget Apafi, s 1671-ben vette kézbe a rónaszéki uradalmat. 1673-tól törvényben rögzítették, hogy „Huszt várát ahoz biratott városokkal, jószágokkal, sóaknákkal és minden jövedelmekkel" 100.000 talléros zálogösszegben élete végéig kiválthatatlanul Bornemissza Anna birtokolja, majd utódaira száll.[58] Ez 1688-ban be is következett, amikor II. Apafi Mihály örökölte a birtokegyüttest. E törvényre azért volt szükség, mert az Approbatae Constitutiones egyértelműen kimondta, hogy Huszt minden tartozékával együtt kincstári jószág.[59] A rónaszéki sókamara rónaszéki és bocskói birtokközpontjainak falvai minden tekintetben a kamaraispán alá tartoztak, miként az 1684-es részleges, csak a rónaszéki központ falvait számbavevő urbariumban olvasható: „Az rónaszéki Kamara Ispán tartozik minden esztendőben ezen jószágba czirkálni kimenni mivel ez az jószág is mint az Bocskai kapuszámban nincsen az Vármegye Tiszteinek sincs semmi dispositiojok rajtok, hanem az ország adajat is Kamara Ispán Ur percipiallya".[60] A falvak urbéres terheinek összetétele és mértéke is különbözött. Általános kötelezettség volt a juh, méh, és disznó dézsma, telkenként 1-2 nyest, fogolymadár, „karátson tyúkja", s 24, 25 vagy 200 aszú pisztráng, vagy lepényhal beadása.

A rónaszéki és szigeti központhoz kapcsolódó, összesen hét falu pénzbeli szolgáltatással nem tartozott, hanem hajódeszka, szállya (tutaj) vagy zsindely adásával, ezenkívül általában három hetes, vagy szükség szerinti gyalogszeres (esetenként marhás) szolgálattal, s voltak falvak, melyek kaszálással, malom körüli munkával.

A bocskói központ kilenc faluja a már említett általános terheken túl jelentősebb pénzszolgáltatással is tartozott. Egyrészt Szt. György és Szt. János (vagy Szt. Mihály) napi pénz (falvanként 1–12 forint), másrészt sószállító pénz címén (telkenként általában 4–6 forint). Volt úgy, hogy mindkettőt fizették. Ehhez járult a serfőzőpénz,[61] telkenként általában 300 zsindely, esetenként szövés, valamint marhával való és gyalogszeres szolgálat (főként a katonai fejedelmi uradalomban).

A 16 falu terheinek a korszakon belüli alakulását vizsgálva megállapíthatjuk, hogy mértékük emelkedő tendenciát mutat. A bocskói központ falvaiban erősen megnőtt a pénzszolgáltatás (elsősorban abból adódóan, hogy a marhával Katonában való szolgálatot pénzben rótták le). Az 1673. urbáriumhoz képest az 1689-inél új szolgáltatást jelentett két falunak a sóhajózással kapcsolatos kötelezettsége, s egy harmadiknak a kamarához kellett bérest fogadnia.

Az uradalom falvaiból származó jövedelmek és szolgáltatások mellé járultak még négy máramarosi mezőváros: Hosszúmező, Sziget, Técső, Visk szolgáltatásai. Együttesen évi 13.500 kősó leszállításával tartoztak az aknákról a máramarosi portusokra, 190 köböl zab biztosításával a gépelyes lovak számára, a szénégetőnek 12 forint adásával. Ezenkívül Sziget a sóhajózással kapcsolatos — később részletezendő — szolgáltatásokkal, és aratással, behordással, favágással. Mindehhez Hosszúmező sópajták csinálásával, fedésével. Técső, Hosszúmező, Sziget az aknákhoz posztós sóvágókkal szolgált. Ez utóbbiak számát külön-külön állapították meg, együtt 1671-ben 40, 1673-ban 32, 1675-ben szintén 32 volt. Szigetnek ezenkívül gépelyesekről, millyeresekről, illetve sóhordókról, kovácsról kellett gondoskodnia. Számuk 1671-ben 21, 1675-ben 13. A városok által biztosítandó sóvágók és más aknai munkások számát az 1689-es urbárium úgy szabja meg, hogy: „a szükséghez képest tartoznak

adni". Máramarosban a bányahelyekhez tartozó appertinentiák helyzete is más volt, mint a belső–erdélyi területen. Itt nemhogy csökkent, hanem éppen nőtt mennyiségük. Az 1670-es évek elején Alviniczi Péter kamaraispán több darab szántóföldet is vásárolt, s az 1689-i inventáriumban is egy korábban nem szerepelt nagy kiterjedésű rétnek és szántónak használt új praediumról olvashatunk. 1673-ban az őszi búzavetés 17 köböl s két véka volt, 1689-re pedig már 124 köböl s három vékára nőtt. Ehhez járult még „két nagy darab erdő", valamint kaszáló rétek, melyeknek termését 100 szekér szénára becsülték. Ide tartozott még egy malom is. Ezek azonban csak a rónaszéki bányához közvetlenül csatlakozó appertinentiák, de szántók, rétek, serfőzőház, malmok tartoztak az uradalom szigeti és bocskói udvarházához is. A majorkodtatásra szolgáló szántók vetése Szigeten, Bocskón s másik három faluban együttvéve 151 köböl és 11 véka volt (főként zab és őszi búza).

A máramarosi és belső–erdélyi bányák helyzetének jelentős eltérései mellett egy ezzel ellentétes érdekes jelenséget szeretnék még megemlíteni. A 17. sz. elején a máramarosi kamaraispán arról ír, hogy Erdélyben lényegesen jobban fizetik a sókamara alkalmazottait, mint Máramarosban: „Az kinek itt fl. 24 adunk, Erdelben fl. 60 adnak az só Camorakon, az kinek fl. 12 adunk, Erdelben fl. 40 adnak, itt penigh ruhaiok sem jar".[62] Az 1670-es évekbeli máramarosi sókamarai fizetéseket a belső erdélyiekkel összevetve azt látjuk, hogy a fizetések egy szintre kerültek, sőt néhol a máramarosi a magasabb.

Sókereskedelem

A lakosság egy részének a sóval való kereskedés biztosította a megélhetést. Mert bár a sóbányák nyitása és birtoklása fejedelmi, kincstári monopólium volt — szemben az ércbányászattal — a sókereskedés szabadságát törvények biztosították.[63] Sokak számára a létfenntartás legfőbb lehetőségét jelentette. A kalotaszegiekről például az egyik 1680-as országgyűlési végzésben az áll: „a török rettenetes exactioit eddig is a sóval való kereskedésnek alkalmatosságával supportálták".[64] A székely szegényekről egy 1670-es artikulusban azt olvashatjuk: „az sóval való kereskedéssel kényszeríttetnek életeket táplálni".[65] A só Erdély egyik legfontosabb exportcikke volt. Kiszállítása részben szekéren, döntő mértékben azonban vízi úton történt. A Maroson történő sókereskedés már az Árpád–korban bizonyítható.[66]

A Szamoson már a fejedelemség létrejöttét megelőzően folyt sószállítás, amiről 1653-ban az Approbatae Constitutiones is mint létezőről beszél.[67] Az Apafi–korban azonban a rendelkezésre álló adatok igen csekély jelentőségűnek mutatják. Egy 1689-ből származó memoriáléból, mely a sóügy országos helyzetét tárgyalja, az tűnik ki, hogy a Dés–Zsibó közti folyószakaszon folyt sószállítás, s onnan már szekéren vitték tovább Margitta felé.[68]

A Maroson igen élénk sókereskedelem zajlott. Ennek előnyeit jól látták a rendek és törekedtek is megsegítésére. Így például 1670-ben arról intézkedtek, ha szükséges, akkor egy csatornát „ösvényt" kell vágni a veszélyes szakasznál, „amelyen a sós hajókkal járók járhassanak és oltalmazhassák kártúl hajójokat".[69]

A Maroson folyó sókereskedés kulcspozíciót, azaz a két portuson történő sóeladást az állam tartotta kezében. A további forgalmazást azonban a sóhajósok, az

ún. celleristák, cellérek végezték, akiknek csak kisebb része végzett bérfuvart, többségük saját maga vásárolt sóval kereskedett, amit csak a portuson szerezhettek meg. A Maroson másutt való sóvételt, — mely a fiskus megkárosítását jelentette, s mint az artikulusokban írják a „lopásnak neme" — a törvények szigorúan tiltották.[70]

A hajósok a portuson egy cédulát kaptak az ún. lábó cédulát, amelyen feltüntették, hogy ki az illető hajós, milyen sót és hány darabot szállít. E cédulával tudta bizonyítani, hogy sóját törvényes úton vette, s e szerint harmincadolták meg.

Az 1662-ben Marosváradján kiállított lábó-cédulák kb. 4/5-öd részét sikerült megtalálni.[71] Ezek mintegy 160.000 db. kősóról adnak számot. Abban az évben a portusról összesen 202.000 db. sót szállítottak el. A cédulák adatainak együttes vizsgálatából több megállapítás szűrhető le. A 135 név szerint ismert cellerista mindegyike csak egy bárkával rendelkezett. Ezek különböző teherbírásúak voltak. Egy hajó általában 600–800 kősót vitt. A sókockák súlya 60 font volt. Az említett százhatvanezer darab 235 hajórakományt jelentett.

A Maros húsvét táján duzzadt meg annyira, hogy megindulhatott a szállítás, amely az ősz derekáig tartott. (Lásd I. melléklet) A hajósoknak 3–4 hét kellett egy transzport lebonyolításához, s akkor rakodtak meg ismét a sókikötőben. Ezek az adatok különösen érdekesek, ha egybevetjük őket a Fuggerek faktorának, Dernschwamnak 1528-ból származó, az erdélyi sóügyről szóló alapos és megbízható beszámolójával. Akkor egy hajórakomány két tömény, azaz mintegy 20.000 db. 5,5 fontos hajósót tartalmazott. A sószállítás akkor is húsvét táján indult, de a sóportusról — ami akkor nem Marosváradján, hanem följebb a Maroson, az Aranyos torkolatánál Décsén volt — egyszerre 80 hajó indult, évente két alkalommal. Dernschwam idejében a celleristák leginkább tordaiak voltak, de összetételük az Apafi korra döntően megváltozott. A nevekből jól látható, hogy alig van köztük nemhogy magyar, de még erdélyi is. Döntően délszlávok, illetve törökök.[72](Lásd II. melléklet) Mint már említettem, egy részük bérfuvarozást vállalt. Megbízóiknak sót vásároltak a portuson, majd leszállították. Az ilyen megbízók jelentősebbjei közé tartozott 1661-ben Bosnyak Simon, Kis Memhet, Horváth Márton 3–3 hajórakománnyal, Szücs Jankul, Rácz András, Olasz Ferenc, Posgai József 2–2 hajórakománnyal.

Tudunk olyanokról is, akik hajóval posztót küldtek fel a portusra, s ezért sót hozattak vissza. Így pl. Haszon Ispaia 157 vég posztóért Apafi parancsára 1.200 db. kősót vitethetett. E szállítást két hajós teljesítette. Tudjuk, hogy ezen kívül az egyik portusi deák is vett tőle 100 kősóért posztót, amit ugyanezzel a rakománnyal együtt szállítottak el.

Hasonló megbízást teljesített két cellerista Omer Ispaiának. Ő a posztóért s atlaszért, a fejedelem rendelete alapján 1.234 db. sót kapott a portuson. Az ezt szállító két hajós még további 50–50 db. kősót pénzen vásárolt a szállítmányhoz.

Máramarosban a Tisza nyújtott lehetőséget a só vízi szállítására. Az itteni két sóportus a szigeti és hosszúmezei kapacitása lényegesen kisebb volt, mint a marosváradjaié, ahol nyolc nagy sópajta volt 1677-ben. Ezzel szemben 1673-ban Hosszúmezőn 2, Szigeten egy sópatja állott (1689-ben mindkét helyen csak 1–1)[73] és a portusok személyzetét is csak egy vámos és egy hajdú jelentette. A nagyságrendi eltérésnél azonban sokkal lényegesebb a minőségi különbség. Az eddigi rendelkezésre álló adatokból következtethetően itt nem a két portus volt a sókereskedelem

fő központja — habár sóeladás itt is folyt — hanem inkább csak lerakatként, illetve átrakodó helyként funkcionáltak. A máramarosi só döntő részét a Királyi Magyarországra exportálták. Útja a rónaszéki aknáktól szekereken, illetve télen szánon a máramarosi portusokra vezetett, ahonnan a folyón jutott túl a fejedelemség határán Tiszabecsre és Tokajba. A szállítást az egész útvonalon a rónaszéki kamaraispán szervezte, s tartotta kézben. Ő gondoskodott a só portusokra történő leszállításáról, a hajókról és szállyákról, ezek legénységéről, különböző kiadások fedezéséről. Az ő alárendeltje volt a portusi vámos is, akinek a helyzete, szerepe merőben különbözött a marosváradjai vagy dévai portus vezetőjétől.

Annak magyarázatát keresve, hogy a belső–erdélyi gyakorlattól eltérően Máramarosban a kamara miért tartotta kezében a portusról vízi úton történő további sóforgalmazást, az egyik fő tényezőt abban látjuk, hogy itt — miként fentebb már említettük — megmaradtak a bányákhoz tartozó uradalmak, a különböző szolgáltatásokkal tartozó falvak egész sorával. E falvak egyebek között hajónak való deszkákat, szállyákat adtak (1673-ban hét hajót, 21 szállyát, 1689-ben két hajót, 50 szállyát) s a szállyákra irányító személyzetet, (kormányosokat, farkon állókat). Mindezt megszabott fizetségért. Ezenkívül ún. sószállító pénzzel tartoztak. Ennek összege 1673-ban 137 forint 25 dénár, 1689-ben 227 forint 10 dénár. A máramarosi taxás városok hozzájárultak a vízi szállításhoz is. Sziget kötelezettsége három hajóra elegendő deszka, hajók készítése fizetés ellenében; valamint az itteni portuson a szállyák ki– és bevontatása. Hosszúmezőnek pedig a Tiszán lemenő valamennyi hajóhoz segédszemélyzetet kellett biztosítania. A felsoroltakon túl az is megkönnyítette a máramarosi sóhajózás kézbevételét — ami, hangsúlyozzuk, egyben az export–folyamat kézbentartását jelentette —, hogy a terület bővelkedett vízi szállítóeszközök alapanyagául szolgáló fában, ugyanakkor a Kamarának elővásárlási joga volt a tutajokra, és a rónaszéki kamaraispánnak azt is előírta instructiója, hogy a portusról „nem is szabad senki savainak a mienk előtt elmenni", azért, hogy ezek annál jobb áron kelhessenek el.[74] A szállítmányoknak az olvadás utáni „első vízen" kellett indulniuk. Eddig még nem sikerült Apafi–kori rónaszéki számadást találnunk, így a leszállított mennyiségre vonatkozóan csak becsléssel élhetünk, kb. 50.000-ben jelölhetjük meg a sókockák számát.[75]

A vízi úton történő sókereskedés mellett szekerekkel is folyt a só forgalmazása, bár ez mennyiségét tekintve elmaradt az előbbitől. Sőt ennek egy része is a marosi portushoz kapcsolódott. Az ún. lucrumos sót a kereskedők ugyanis — a ránk maradt iratokból kikövetkeztethetően — a bányahelyeken megvásárolták, majd maguk gondoskodtak a portusra történő leszállításról, ahol a kincstár hasznát (a lucrumot) meg kellett fizetniük. Ezután eladhatták a hajósoknak, vagy a vízi szállításról is gondoskodva a sóforgalmazás teljes folyamatát a kezükbe vehették. Ilyenre azonban csak nagyon kevés példát ismerünk (1662-ből pl. Páter János, Rácz Tadián).

1662-ben a portusra összesen 41.821 db. lucrumos sót szállítottak és utána 4.418 tallért fizettek. 1663-ban csaknem másfélszeresét, 58.049 db-ot, amiért 4.941 tallért fizettek. 1670-ben a váradjai portusra szállított lucrumos sóért 2.185 tallért fizettek (a pontos darabszámot nem ismerjük). Ehhez azonban hozzá kell számolni a dévai portusra vitt lucrumos sót. Ennek mennyisége 1668-ban 40.940 db., 1669-ben 33.848 db. volt.[76]

A sókereskedelem szempontjából fontos volt az utak állapota. Ezt a kortársak is világosan látták. Valamennyi kamaraispán instrukciójában szerepel ilyen figyelmeztetés: „Az Aknáknak utaira igen nagy gondviseléssel legyen, hogy az sóhordó szekerek el ne idegenedgyenek kárunkkal". A sószállításnak ekkor már kialakult útvonalai voltak, melyek évszázados távlatban is állandóságot mutatnak. Így pl. a dési aknák savának Erdélyen túlra irányuló útját egy 1379-es dokumentum a Dés, Csákigorbó, Paptelek, Szilágysomlyó, Margitta, Szalacs útvonalban jelölte meg, mint „magna via sohusuth", hasonlóképpen, mint egy 1739-es irat.[77] Amint egy 1672–73-ra vonatkozó részleges felsorolásból kitűnik, a kereskedők általában 5–10 négyökrös szekérrel fuvarozták a sót, de szerepelnek 20–23 szekérrel szállítók is.[78]

A kereskedők az aknákon savukhoz szállító cédulát kaptak, mely feltüntette a szállító nevét, s a sómennyiséget. Ezzel igazolhatták, hogy törvényes úton szerezték. A cédulát a hajósok számára kiállított papírhoz hasonlóan, lábó–cédulának hívták.

Nemesek és jobbágyok egyaránt kereskedtek sóval, még ha eltérő formában is. Báthory Zsófia 1669-ben elrendelte szilágysomlyói uradalma jobbágyainak,hogy az általa vett sót (minden bizonnyal Désről) Somlyóra kell beszállítaniuk. Az utasítás 28 községet szólított fel erre, és 11.442 kősót írt elő.[79] A szilágysomlyói vár a számára Désről járó 3.333 kősót a vár jobbágyfalvaival szállíttatta el az aknáról, de nemcsak Somlyóig, hanem egészen Debrecenig. Ott kellett eladniuk, s az árát a somlyói provisor kezébe átadniuk. Szilágysomlyó a vár szükségére volt köteles sót szállítani.[80]

A dési aknák sója túlnyomó részben szekéren került kivitelre a Királyi Magyarországra. 1666-ban pl. 22.030 db., míg a portusra csak 3.774 db-ot küldtek.[81]

A marosváradjai hídon, tehát déli irányban 1664-ben 16.938 db kősót szállítottak keresztül. A Székelyföldön Udvarhely volt a fő sókereskedelmi központ. Ide szállították nagy tételekben a sót, majd mások innen vitték tovább árusítani a városokba és sokadalmakra.

A rendek törvényekkel is igyekeztek segíteni a sókereskedelmet. Számos artikulus született e tárgyban. Tudatos törekvés volt megfigyelhető arra, hogy a sókereskedés mennél inkább az ország lakosainak gyarapodását szolgálja.

Az 1665-ös fehérvári országgyűlés XXXVIII. artikulusában kimondták, hogy „ajándékért, és valami respectusokért az idegenek ne praeferaltassanak" hanem az aknákról „ante omnes extraneos az haza fiainak adassék só, vehessenk is sót, kereskedhessenk liberrime véle".[82]

1668-ban megtiltották, hogy a Körösvidékről, tehát török földről sóért bejövő szekeresek Bánffyhunyadnál beljebb menjenek.[83] Ezzel azt kívánták elérni, hogy a kalotaszegiektől legyenek kénytelenek sót vásárolni, akik azt Kolosról Bánffyhunyadra szállították és ott árusították. Hasonló megfontolásból kimondták, hogy a „török földéről" déli irányból Hátszegnél, Marosillye felől „Dévánál feljebb jönni sóért szabad ne légyen, hanem a haza lakosi oda szállítván a sót, az idegenek ott vehessenek s rakodhassanak meg. Ez országbélieknek penig, ha úgy akarják, szabados legyen a sót mind Vaskapu felé s mind Illye felé általvinni".[84]

A sóügy szervezete és irányítása

A sóügy egészét tekintve megállapíthatjuk, hogy két fő pilléren nyugodott. Az egyiket a bányák, a másikat a portusok képezték. Vezetőik, a kamaraispánok és a portusi rationisták feladatkörét instrukciók szabták meg. Évenként részletes számadással tartoztak. E ratiojukat kincstári exactorok ellenőrizték, s az esetleges hiányt megfizetni tartoztak. A korszak első éveiben a sóügyi vezetők közül kétségkívül a váradjai portus inspektora volt a legfontosabb. A tisztség gazdasági kulcspozíciót jelentett. Hatalmas összegek gyűltek össze kezében, s az 1662-es elszámolásból kitűnik, hogy — felsőbb utasításra — közvetlenül ő maga utalta ki a több ezer talléros summákat a fejedelmi hatalom és az ország szempontjából sorsdöntő célokra. Több kamaraispánt ő látott el a bányaműveléshez szükséges pénzzel. E tisztséget 1661. okt. 27-től megszakítás nélkül 1671-ig Lipcsei György töltötte be. Tudjuk róla, hogy a 60-as évek elejétől az enyedi kollégium egyik algondnoka volt, Bethlen János kancellár, a kollégium főgondnoka mellett.[85] Az sem érdektelen, hogy Vízaknai Nagy Péter fejedelmi praefectusnak volt a sógora.[86] A sókamara–ispánság is tekintélyes státusznak számított, s igen magas tisztségek elérése felé jelenthetett utat. Alviniczi Péter pl. 1670-ben kolosi, 1671-ben rónaszéki kamaraispán, 1673-ban innen lép elő fejedelmi praefectussá, majd ítélőmesterré. Szabó Keresztély pedig — akiről tudjuk, hogy 1662-ban Vízaknán volt kamaraispán — később Szeben polgármestere lett. Az Apafi–kor kamaraispánjainak névsorát eddig még nem sikerült teljesen összeállítani. (Lásd III. melléklet) De így is látható, hogy elég gyakran cserélődtek. Ennek magyarázata még tisztázásra vár, hiszen az egyenletes gazdasági tevékenységnek nem kedvezett a vezetők két–három évenkénti változása. A korszak elején a fejedelemváltozások magyarázhatják a gyors cserélődést. Ugyanekkor megjegyzendő, hogy a Kemény János alatti vízaknai kamaraispánt még Barcsay Ákos nevezte ki, s megmaradt tisztségében Apafi alatt is. Sőt az 50-es évek dési kamaraispánja Alviniczi István — aki nemcsak Kemény exponált híve volt, hanem ura halála után is folytatta az Apafi-ellenes szervezkedést, amiért az 1662. márciusi országgyűlés „megnotázta" több társával együtt — a fejedelem hűségére térve rövid időn belül az egész sóügy inspektora lehetett 1664 nyarán. A váradjai sóportus vezetője ellenben 1661 őszén nem a Kemény János alatti Leványi János maradt, hanem Lipcsei Gyögy lett, aki Barcsai fejedelem alatt viselte e tisztséget.

Számos olyan esetről tudunk, amikor hűtlen kezelés miatt váltják le a sókamara–ispánt, sőt van példa rá, hogy börtönbe is kerül, mint 1664-ben Vízaknán Türi Ferenc[87] és persze elhalálozások is történtek. Mindezt beszámítva mégis túl nagymértékűnek tűnik a fluktuáció.

A sóügy irányításában igen széles hatáskörrel rendelkezett a fejedelmi praefectus. Szorgalmazta a sótermelést, gyakorlati utasításokat adott a termelés bővítésére vonatkozóan, építkezésekre stb.[88]

A sóügy egésze Apafi kezébe tartozott az első években. Ebben 1664 januárjában következett be változás, amikor Apafi a nagysinki országgyűlésen „aknákat és a portust kezéből kibocsátván (plenarie 12 ezer tallérokon érő just reservalván magának) az nemes országnak assignálta". A rendek azonban nem tudtak a feladatnak

megfelelni, s tényleges kimerült abban, hogy létrehozták a dévai sókikötőt, a sóügy élére Alviniczi István személyében inspectort állítottak, őt, valamint a bányák, illetve a két portus vezetőit instructiókkal látták el.[89] Nagysink után alig telik el másfél év, és 1665 őszén a radnóti országgyűlésen a sóüggyel kapcsolatban a rendek Apafihoz fordultak, mivel „látjuk, hogy többire semminémü haszonvétel belőle ki nem jött magunk számára, az aknáknak romlott s pusztult állapatjokra, s mind penig egyéb alkalmatlanságokra nézve. Minek okáért a mi kegyelmes urunkat, ő nagyságát alázatosan találtuk meg felőle, hogy vegye maga kegyelmes dispositioja alá, és annuatim bizonyos számu tallérokat ő nagysága rendelne az ország adajában adatni belőle".[90] Apafi eleget tett a kérésnek, de a rendek által végbevitt intézkedések és a kiadott instrukciók érvényben maradtak. Lipcsei György újabb utasítása csak 1669-ből ismeretes, a tordai kamaraispán instrukcióját is csak 1671 elején módosították. Megmaradt az 1664-ben felállított inspektori tisztség, viselője továbbra is Alviniczi István volt bizonyíthatóan 1670-ig, feltehetőleg 1671-ig.

A sóügy kezelésében 1671. májusában történt döntő változás. Ekkor a székelyföldi és máramarosi aknák kivételével az összes bányát, tehát a tordait, kolosit, székit, désit és a vízaknait, valamint a két sóportust, a marosváradjait és dévait együttesen bérletbe adták. A fejedelemség korábbi évtizedeiben is bérbe bocsátottak alkalmilag egyes bányákat, pl. Kolos, vagy Szék aknáit Kolozsvárnak, Vízaknát Szebennek. Arról azonban, hogy lényegében a sóügy egészét bérleti rendszerbe adták volna, nem ismerünk adatot.[91]

Az 1671-es nagy váltás okait keresve több összetevőt vehetünk számításba. Először is felmerül az a kérdés, hogy miért éppen 1671-től léptették életbe ezt a rendszert. Hiszen a korszak elején sokkal nagyobb szükség lett volna meghatározott összegben garantáltan befolyó bérleti díjra. Akkor azonban úgy tűnik még hiányzott a bérlők szükséges tőkeereje, csakúgy, mint a bányák és portus pusztult állapota miatt – a kellő vállalkozókedv is.

Láttuk, hogy 1664-ben a rendek hiába vették kezükbe a sóügyet, hamarosan lemondtak róla. Ugyanakkor Apafi sem ragaszkodott a fejedelmi igazgatáshoz minden áron, hiszen csak a belőle származó jövedelem kisebb fele illete őt, s mint az 1669. januári országgyűlés fejedelmi propositiójában írta: azonkívül „csak az neve és az baja müénk". Az 1671-es döntéshez az is hozzájárulhatott, hogy a sóügyből, jelesül a portusról származó jövedelem nem emelkedett a konszolidáció előrehaladásával párhuzamosan és még 1670-ben is több ezer tallérral elmaradt a II. Rákóczi György alatti 50 ezer tallér átlagos évi jövedelmétől.[92]

A döntés meghozatalában bizonyára szerepet játszott, hogy a portus vezetőjének, Lipcsei Györgynek 1670-es elszámolásában csaknem 5.000 tallér hiány mutatkozott. Többen nem kapták meg az őket megillető jelentős összegeket. Köztük volt Bethlen János kancellár 3.288 tallérral és Gillányi Gergely Apafi sógora is 1.333 tallérral.[93] A kivizsgálás során egy súlyos visszaélés is napfényre került, mellyel aztán az országgyűlés foglalkozott. Alviniczi István sóügyi inspektor ugyanis négyezer tallért vett fel Bethlen János kancellártól a portai adó kiegészítésére. Az adót azonban, akkor már elküldték, Alvinicziék pedig a pénzt sóba fektették, majd a belőle befolyt jövedelmet, melyet a rendek 5.333 tallérra taksáltak, maguknak tartották meg, bár „az ország béadott adaja közí akarák bészinleni".[94] Az ügy végül 1672. nyarán ren-

dezdött el. Mint Rétyi Péter kincstári exactor naplójában olvasható: ekkor „lőn törvények Alvinczi István és Liptsei György uraméknak, s békélének meg őnagyságával in tallér 4.000". Megjegyzendő, hogy ezt követően 1672-ben Lipcsei fogarasi szolgabíró volt.[95] 1673. szeptember 5-én a fejedelem a Fejérvári Törvényes Szék assesorává tette, s mentesítette minden „hadi expeditiotól", továbbá a gabona és szőlő dézsmától.[96] 1675-től adó–főpénztárnok lett.[97]

A bérleti rendszer bevezetésében és folyamatossá tételében jelentős szerepe volt a fejedelmi tanácsuraknak, akiknek véleményét egyes sóügyi döntésekben már korábban kikérte Apafi.[98] Ők eddig közvetlenül nem részesültek a sójövedelemből, a bérleti rendszer azonban lehetőséget teremtett erre. Az első években ennek csak közvetett módjára van bizonyítékunk. A bérleti szerződés csak egy évnyi időtartamra szólt, s minden évben újat kötöttek. Ezért a bérlők pénzt ígértek, ha a bérletet ők nyerik el. 1673-ból maradt fenn az egyik árendátor, Páter János görög kereskedő kötelező–levele Teleki Mihály a legjelentősebb tanácsúr számára.[99] Ebben Páter cserébe azért, hogy az aknákat és portust ő árendálhatta, elengedte Telekinek az összes nála vásárolt áruk megfizetését és még 1.500 tallér fizetésére vállalt kötelezettséget. Egyben megígérte, hogy minden évben, amikor ő bírhatja a bérletet 2–2 ezer tallért ad.

Ismert az első bérleti szerződés szövege 1671-ből[100] Ekkor Hedri Benedek, Páter János és Szegedi György voltak a bérlők. Kötelezettséget vállaltak arra, hogy 20.000 tallért a portai adóba, 15.000 tallért pedig a fejedelemnek adnak. Fizetniök kellett a dévai őrséget és az addigi sóadományokat továbbra is tartoztak kiadni. Bizonyos mennyiségű rossz pénzt tallérra kellett váltaniuk. A nemeseknek saját szükségletükre, illetve a fejedelmi birtokoknak ingyen tartoztak sót juttatni. Jogukban állt sóügyi alkalmazottak és tisztségviselők szükség szerinti kinevezése, leváltása. (Erre néhány évvel később 1675-ből tudunk példát, amikor az akkori két bérlő új máglást nevez ki Koloson.)[101] A szerződésben vállalt kötelezettségek nem teljesítése esetén a hiányzó összeget saját javaikból kellett kiegyenlíteni. A szerződés felsorolt főbb pontjai lényegében az egész korszakon át ugyanazok maradtak. Fontosabb változást csak a fejedelemnek járó summa 18 ezer tallérra emelése jelentett 1675-től. Ezenkívül módosultak a sóadományok, illetve egyes pontok megfogalmazása, részletezése.

Az 1671-es szövegben az szerepel, hogy a bérlők a fejedelemtől árendálták meg az aknákat és portusokat. 1675-től határozottan kimutatható, hogy a bérleti rendszer két lépcsős. Első fokon a tanácsurak vették bérbe a fejedelemtől a sóügyet, s ők állították posztjukra a tényleges bérlőket. Ahogy az expressis verbis olvasható a bérlők egy 1679-es iratában: „az mi Kegyelmes Urunk és kegyelmes Asszonyunk ő Nagyságok az méltóságos tanátsi rendeknek atták árendában az erdélyi sóaknákat és portusokat... és az urak ő nagyságok s ő kegyelmek per manus bocsátották kezünkben ezen árendának alkalmatosságát".[102] E tényleges bérlők egyrészt szerződést írtak alá a fejedelemnek, amely az 1671-es változata volt. Egy másik kötelező levelet pedig a tanácsurak számára, mindegyiküknek 500–500 tallér fizetéséről. Emellett még külön Telekinek is ígértek 2.000 tallért, ha kezükbe juttatja a bérletet, miként erre már 1673-ban is láttunk példát. A tanácsurak is kiállítottak egy kötelező levelet a fejedelem számára. Ennek legkorábbi példánya 1675-ből maradt ránk.[103] Ebben

ez áll: „mi Hazánkhoz való szeretetünkből inkább, mint egyéb respectusoktól viseltetvén, töttük magunk gondviselő igazgatásunk alá a Marus–Váradjai és dévai só portusokat, vízaknai, thordai, colosi, széki és dési camara házakat só aknákat... az váradjai s dévai harminczadokkal együtt, állítván azoknak minden alkalmatosságainak viselésére Fejérvármegyében, Fejérváratt lako nemzetes Budai Péter és Szegedi György atyánkfiait, kik magok is kötelezték ugyan magokat, az mi Kgls Urunk, s Asszonyunk ő nagyságoknak be adott obligatoriajoknak rendi szerint" mégis, ha ennek nem tesznek eleget „csak ez levelünk erejével akár mely jószágunkból az restantia summáig tétethessenek ő nagyságok valóságos satisfactiot." A kötelezettségvállalás azonban teljesen formális volt, hiszen a bérlőket eleve úgy választották meg, hogy vagyonuk garanciául szolgált a bérleti összeg befizetésére. Így a tanácsurak anélkül jutottak jelentős összegekhez, hogy vállalták volna akár a kezelés gondját, akár bármiféle más kockázatot. Szemléletes példáját nyújtották ezzel a hatalmi, hivatali pozíció pénzre történő átváltásának. E bérleti szisztéma ugyanakkor a fejedelemnek és az országnak is biztosította az 1670 előtt befolyt sójövedelmet. Ezért maradhatott érvényben a korszak végéig.

Felmerül a kérdés, hogy a két lépcsős bérleti rendszerben nem egy tőkével bíró csoport állt-e a tanácsurak mögött, mint ahogy már a Habsburg időszakban pl. Esterházy Pál nádor sókereskedelmi vállalkozása mögött is egy bécsi tőkés csoport szerepelt, s ő inkább csak a nevét adta az ügyhöz.[104] Vagy éppen ellenkezőleg a tanácsurak, s közülük is Teleki szerepe volt meghatározó? A kortársak ez utóbbi véleményen voltak. Bethlen Miklósnak a sóüggyel kapcsolatos adatai ugyan elég pontatlanok, általános véleményének hitelét azonban ez nem szükségszerűen rontja le. A nyereség megoszlásáról például azt írta, hogy „legtöbb ebben a Székely László és magánál nagyobb úr társai ládájába ment".[105] Cserei Mihály is hangsúlyozta Teleki, illetve Bethlen János szerepét a bérlők kiválasztásában, s azt is, hogy mennyire rajtuk múlott, hogy az árandátor meddig maradhatott pozíciójában.[106]

A bérlők többségéről kimutatható, hogy jó kapcsolatban álltak Telekivel, vagy Bethlen Jánossal. Páter János pl. 1676-ban, amikor ismét 2 ezer tallért ígért Telekinek a bérlet megszerzéséért, e bizonyságlevél bevezetőjében így írt: „midőn és mioltától fogván Isten akaratjából ez hazában megtelepedvén, sok viszontagságim után életemet keresném és magamot táplálnám, az üdők alatt a méltóságos és tekintetes úr Teleki Mihály uram protectiója alatt folytattam és követtem magam alkalmatosságomat, s a legközelebb az aknák árendálásában, s azoknak bírásokban, nem kevéssé oltalmazkodtam az ő kegyelme szárnyai alatt".[107] A másik árendátor Budai Péter pedig Bethlen János fiát fogadta gyermekévé, s neki hagyta alsórákosi udvarházát, Bethlen János pedig pénzzel segítette ki őt szorult helyzetében.[108] Más alkalommal 1676 februárjában 1.000 forintot vett fel „az aknák szükségére", ezért Tordáról ígért sót számára.[109] Telekinek pedig pénzt juttat, „ajándékokat" ad, jó havasalföldi, moldvai kapcsolatai révén fontos hírekkel látja el, vásárol számára. Amikor 1678-ban a nagy szárazság miatt több mint négy hónapig „egy hajó sót sem vihettek alá" a portusról, s így jövedelem se folyt be, biztosítja Telekit „valamint eddigh ugy most is megh nem fogyatkozik kegyelmed".[110]

Az egész korszakban mindössze öt bérlőről tudunk: Budai Péter, Hedri Benedek, Páter János, Páter Kristóf, Szegedi György. Közülük Hedri Benedek részvétele

csupán egy esztendeig tartott. 1672. ápr. 20-tól a huszti vár és jószág, s a rónaszéki sóbánya inspektora lett. Az árendátorok általában nem egyenként, hanem ketten vállalták a bérletet. Nem voltak állandó párok és a kényszerű társak között igen feszült volt a viszony. Ez kitűnik a gyakori egymás elleni panaszokból és vádakból, melyekről különböző levelekben, iratokban sokat olvashatunk. Sőt az 1680-as évek második felében Páter János és Szegedi György örökösei közt hosszan elhúzódó per folyt.

Az egyes bérlők származását vizsgálva feltűnő, hogy általában idegenek,illetve alacsony sorból valók. Páter János és Páter Kristóf görögök, Szegedi György rác. Hedri Benedek a felvidéki Sirokáról került még II. Rákóczi György alatt Erdélybe, Thököli István itteni birtokainak vezetőjeként, s kérésére csak 1667-ben incorporálták. Budai Péterről Bethlen Miklósnál azt olvashatjuk: „az Ompolyról egy lóval vízhordó és azt pénzen eladó szegény ember gyermekéből virtusa után főemberré lett".[111] Saját képességeire támaszkodva, a fejedelem bizalmi embereként, szolgálatai révén nemességet, birtokot szerzett, majd ezek után került a bérletbe, hogy ott vagyonát tovább gyarapítsa. Pályafutása azt példázza — Teleki Mihályéval, Sárpataki Mártonéval és másokéval együtt —, hogy megvoltak a társadalmi mobilitás lehetőségei az Apafi–korszakban.

Az erdélyiek nagy ellenszenvvel viseltettek az idegenekkel szemben. Ez az ellenérzés vezethette Szentpáli Ferenc költő tollát, amikor Hedri Benedekről így írt: „Hogy Erdélyben jöttél kebeles tót voltál/ Honnan vagyon, hogy magyar úrra változtál".[112] A rendek 1671 őszén az országgyűlésen — mivel a májusban életbe lépett első bérlet mindhárom résztvevője idegen volt — törvénybe iktatták: „Látván kegyelmes urunk, hogy a portusi jövedelemből nem a haza fiai, hanem idegen fiak töltöznek; kihez képest végeztük, hogy ennekutánna ante omnes extraneos ez haza fiai kínáltassanak meg az portussal, ha akarják, azok árendálják meg a portust".[113] A rendek törekvésével összhangban, 1675-től — bár csak négy esztendőre — Budai Péter is bekapcsolódott a bérletbe. 1679 májusától már csak Szegedit és a két Pátert találjuk az árendátorok között.

Jellemző, hogy a kortársak által „görög"-nek nevezett kereskedők jelentős szerepet vállaltak a bérletben. A görögökről Bethlen Miklósnál azt olvashatjuk: „a görögöknek nagy elhatalmazását a hazában, akinek esze és igaz lelke volt, látta és fájlalta".[114] Egyfelől, a számuk is megnőtt az Erdélyben működő görög kereskedőknek. A Szebenben szállást tartó görögökről egy 1673-as törvénycikkben ez olvasható: „sokkal felesebben vannak mostan, mint annakelőtte, mikor 60 számra connumeráltattanak volt".[115] Másrészt, közülük kerültek ki a legjelentősebb kereskedők és ők bérelték a kereskedelmi élet szempontjából oly fontos harmincadok döntő többségét.[116] Egy részüknek csak kereskedelmi lerakataik voltak Erdélyben, s az ország csak a vagyongyűjtés színtere volt számukra. A rendek ezzel szemben, láthatóan arra törekedtek, hogy e felgyűlő vagyonok az országban maradjanak, s azt gyarapítsák. Ez a meggondolás játszhatott szerepet az 1672. októberi országgyűlés III. törvénycikkelyének meghozatalában, amely Páter Jánossal kapcsolatban kimondta: „úgy engedtetik pedig meg ez hazában való szabados lakása, s jószágszerzése s bírása, hogy feleségét, gyermekit ez hazában béhozza, s itt telepítse meg".[117] Pedig — amint épp

e törvény is említi — ekkorra Páter már nemességet szerzett. Ez egymagában ezek szerint még nem elégítette ki a rendeket.[118]

Amint a görög–örmény kereskedők megsokasodása jelzi, Erdélyben e korszakban megvoltak a lehetőségek a nagy jövedelmet biztosító kereskedelmi tevékenység kiterjesztésére. Elgondolkodtató, hogy e lehetőségekkel miért éppen a betelepülő görögök tudtak leginkább élni, és miért nem például a szász kereskedők, akiknek a városaiban telepedtek meg a görögök, vagy a Várad elvesztése után Erdélybe települő kereskedők, akiknek nyugati és északi irányban minden bizonnyal jól kiépített kapcsolataik voltak. Holott a törekvés láthatóan megvolt erre. Mint Bethlen Miklósnál olvasható: „a haza fiaiból álló kereskedő rend supplicatiot... adata az országnak a görögök ellen", de elutasító választ kaptak: „adják olcsóbban ők a görögöknél s tőlük vásárolunk...".[119] Az országhoz való fordulásuk is gyengeségüket bizonyítja, hisz a görögöknek mindenféle törvénybéli segítség és támogatás nélkül sikerült felülkerekedniök. E megerősödéshez természetesen hozzájárult az, amit Bethlen is említ, hogy bizonyos pozíciókat befolyásos személyeknek juttatott „ajándékokkal" szereztek meg.[120] De az, hogy ők sikeresebben tudtak megvesztegetni egyeseket, éppen gazdasági erejüknek volt külső jele.

A kérdés magyarázatának egyik fő összetevője valószínűleg az, hogy e korszakban megnőtt Erdély azon kereskedelmi kapcsolatainak a jelentősége, melyek a Balkán és Levante felé irányultak, s ezekben éppen ottani erős kapcsolataik és pozícióik révén a görögök tudtak döntő részt vállalni.

A kereskedelem szerepének vizsgálata azért fontos témánk szempontjából, mert éppen ez volt az a tevékenység, mely nagyobb tőkék létrejöttét lehetővé tette. Márpedig mint láttuk, a sóbérlet elnyeréséhez a bérlőknek nagy vagyonnal kellett rendelkezni, amely esetleges nemfizetés esetére biztosítékul szolgálhatott.

Érdekes ugyanakkor, hogy számos vezető erdélyi család tagjai szintén rendelkeztek a szükséges tőkével, ők mégsem vállalták a sóbérletet. Holott tudjuk, hogy a nemesség és a főrendek nem feltétlenül idegenkedtek a gazdasági vállalkozásoktól. Apor István pl. harmincadot bérelt,[121] Béldi Pál, Teleki Mihály, Bethlen János, Apor István különböző árukkal kereskedett.[122] Bethlen Miklós pedig pl. 1670-ben a kolozsvári harmincadon keresztül 141 „öreg ökröt" hajtatott Debrecen felé eladásra,[123] s Önéletírásában maga is hangsúlyozta borral és egyebekkel való kereskedésének fontosságát.

A sóbérlők közül Hedri Benedekről tudjuk, hogy még 1662-ben két hajórakomány sót vásárolt kereskedésre. A két Páter pedig kimondottan kereskedő volt. Páter János már a korszak elején nagykereskedőnek számított,és sokféle áruval kereskedett, 1662-ben pl. hat hajórakomány sót indított útnak a portusról eladásra. A fejedelmi udvarral is szoros kereskedelmi viszonyban állott. 1667 elején 230 tallért érő szövetet vásárolt tőle Bornemissza Anna[124] 1668 elején 1.600 forint értékű gyöngyöt adott a fejedelemasszonynak, s azért 13 mázsa kénesőt kapott, amivel tovább kereskedhetett.[125] Az év végén 1.000 tallér (kb. 2.000 forint) értékű gyöngyöt vásárolt tőle Bornemissza Anna. Ezért Páter 400 tallért és 10 mázsa kénesőt kapott. A fejedelemasszony naplóbejegyzései azt is mutatják, hogy gyakran vásároltak tőle. A tíz mázsa kéneső ára ugyanis 1250 forint lett volna, de az 50 forintot elengedték neki, mondván: „mivel mi is sokszor vásárolván tőle elvonódik egyszer is másszor is".[126]

A sóbérlet megszerzésével Erdély e fontos belkereskedelmi és exportcikkének kitermelése és forgalmazása a bérlők irányítása alá került. Számos harmincadot is ők béreltek. Mindezzel tőkéjük nagyarányú forgatását tették lehetővé. A sóvágóknak s a dévai őrségnek járó posztót például saját maguk hozhatták be, az általuk bérelt harmincadon át. A bányaműveléshez szükséges árucikkeket (vas, bőr, gyertya, faggyú, kötelek, eszközök stb.) is maguk szerezhették be. Áruikat és az irányításuk alatt álló bányahelyekről kitermelt sót, szintén a kezükben lévő harmincadokon át vihették ki. Érdekes Páteréknek a görög compániákhoz való viszonya. Adataink nem egybehangzóak arra nézve, hogy e compániák inkább csak laza jogvédelmi, érdekvédelmi tömörülései voltak-e a kereskedőknek, vagy köztük a részvénytársasági forma irányába mutató szorosabb pénzügyi kapcsolat állt fenn. Ez utóbbi egyben azt jelentené, hogy a sóbérlet mögött ott álltak a görög compániák is. Lássuk az adatokat: Páter Jánost 1672-ben mint görög bírót említik, s ő adja be a fejedelmi kincstárba a görögök Szt. György-napi 600 forint adóját.[127] Ugyanezt 1668-ban úgy fizették, hogy 426 forintot adtak be készpénzben, a további 174 forintért a Páter Jánostól Bornemissza Anna által vásárolt árut számították be.[128]

Tudjuk, hogy 1683-ban Páter és Szegedi vállalták, hogy elrendezik Teleki Mihálynak nyolc görög kereskedővel szemben fennálló 5.603 forint tartozását. Oly módon, hogy abba betudják a portusról Telekinek járó 4.000 forintot és az Apafi által adományozott sójának értékét (900 forintot), a fennmaradó 703 forintot pedig készpénzben veszik át Telekitől.[129]

1684 után Páter János egyedül vállalta a sóügy bérletét, s az országtól 44.000 forintot vett fel sószállításra, de a vállalkozásba belebukott, mert a háborús körülmények miatt „a török és a só dolga már non est in statu".[130] Oly hatalmas adósságban maradt, hogy az országgyűlés elé rendelték 1686. jan. 17-én, tíz napot adva számára, hogy törlessze tartozását, mert „különben oly fogságban tétetik, melyet halálával megváltana, de nem engedtetik".[131] Valóban börtönbe zárták, de hamarosan kiengedték, hogy tartozását összegyűjthesse. Kezesül Szebenben tartották két özvegy lányát, végső fokon pedig ha Páter vagy leányai nem tudják elrendezni ügyüket, akkor „Szeben városa az itt commoráló görög companiával együtt az Páter Jánoson levő egész adósságot megfizetni kötelesek legyenek"[132]

Ezzel szemben azon az 1689-es listán, mely felsorolja, hogy a különböző aknákról kiknek mennyi adóssága restál Pátertől, nem szerepelnek görögök, holott kézenfekvő lenne, hogy tőlük kérjen. Páter nagy megszorultságát mutatja, hogy a kölcsönök felsorolásában még 12 forintos összeg is szerepel.[133]

Szólni kell arról is, hogy az árendátorok már a bérlet megszerzése előtt jó viszonyban álltak a fejedelemmel, különböző szolgálatokat tettek számára. 1662-ben Páter János és Hedri Benedek kölcsönökkel segítették Apafit. 1663-ban Budai Péter volt az, aki Apafi megbízásából az Erdélyen keresztül vonuló tatár és két vajdaságbeli seregek elé ment, hogy szálláshelyeket jelöljön ki és a csapatokat élelemmel lássa el, míg az országon átvonulnak. Majd mint a Havasalfölddel kapcsolatos ügyek szakértője 1664-ben a török elől menekülni kényszerült Ghica vajda feleségét alsórákosi udvarházába vitette.[134] Hedri Benedek is ellátott diplomáciai jellegű küldetéseket.[135]

A bérlők között kétségkívül Páter János volt a legsokoldalúbb vállalkozó. Nemcsak a sóügy és a harmincadok árendálásában vett részt, mint bérlőtársai, hanem 1680–81-ben ő bérelte a csiki vashámort,[136] tagja volt az enyedi pénzverő societasnak is.[137] Mint a sóbányák és portusok bérlője, nagy energiával végezte munkáját. Ő építtette meg Tordán a tatárok által még 1658-ban felégetett Közép aknát, s egy másik aknához teljesen új gépelyes torkot csináltatott, hogy a kitermelt só mennyisége mennél inkább növekedhessék. Koloson is építkezésbe fogott, ahol szintén egy új gépely készült el, valamennyi hozzátartozó fa és vaseszközzel, új zsindelyfedél alatt.

Páternek a szívós energiája, hozzáértése, tapasztalata és koncepciózus elgondolásai már a kortársak egy részének elismerését is kivívta. Bethlen Miklós például, aki 1672-ben tervezetet készített a sóaknákkal kapcsolatban, úgy vélekedett Páterről, hogy a sóügynek „igen fő mestere".[138] Mindezen erények azonban a korszak végén már nem bizonyultak elégségesnek ahhoz, hogy megvédjék őt az Erdélyre szakadó súlyos idők nyomán bekövetkező bukástól.

Az elmondottakkal remélem sikerült érzékeltetni, hogy az erdélyi sóbányászat és sóforgalmazás a fejedelemség gazdasági életének mennyire fontos területe, az államháztartás egyensúlyának biztosításában pedig elsőrangú tényező. Vizsgálata tehát semmiképpen sem lehet mellékes. A téma egésze — miként láttuk — számos ponton vet fel társadalom–, mentális–, technika–, intézmény– és kultúrtörténeti kérdéseket. Az egyes részletek jobb, teljesebb megvilágításához azonban további levéltári kutatások szükségesek.

Megjegyzések a térképhez

A térképvázlat a kutatás során előkerült és bizonyosságot nyert adatok felhasználásával készült. Elkészítésekor az Erdély Története (Főszerk. Köpeczi Béla, Bp. 1986) II. kötetében található „Erdély gazdasága a 17. század második felében", 43. számú térképre is támaszkodtam.

Ugyanakkor szeretném felhívni a figyelmet a két térkép különbségeire, azaz hogy mely pontokon kellett korrigálnom az egyébként fontos és hasznos térkép néhány tévedését a sóbányászat és sókereskedelem vonatkozásában.

Téves volt rajta Marosváradja elhelyezése, mely nem a török–erdélyi határ mellett volt, hanem az akkori Gyulafehérvártól 2–3 km-re (ma a város része). Nemcsak harmincadhelyként ismert, hanem Erdély legjelentősebb sókikötője is. (Pl. 1662–1663-ban 40–41.000 tallér jövedelemmel.)

Nem szerepelt a térképen a másik három sóportus sem (a Maroson Déva, a Tiszán Hosszúmező és Máramarossziget)

Máramarosban nem Máramarosszigeten voltak a sóaknák, hanem tőle délkeletre 20–25 km-re Rónaszéken. Ekkor Máramarosban csak Rónaszéken folyt sóbányászat.

Helytelen volt a térképen a Maros mellett Újakna szerepeltetése. Marosújvár on ugyanis csak 1791-ben indult meg a só bányászata. Nem szerepelt viszont a térképen Kolos (Kolozsvártól keletre kb. 30 km.) mely Erdélyben a negyedik legfontosabb sóbányával rendelkezett a 17. sz. második felében.

SÓBÁNYÁSZAT ÉS SÓKERESKEDELEM ERDÉLYBEN I. APAFI MIHÁLY URALKODÁSA IDEJÉN

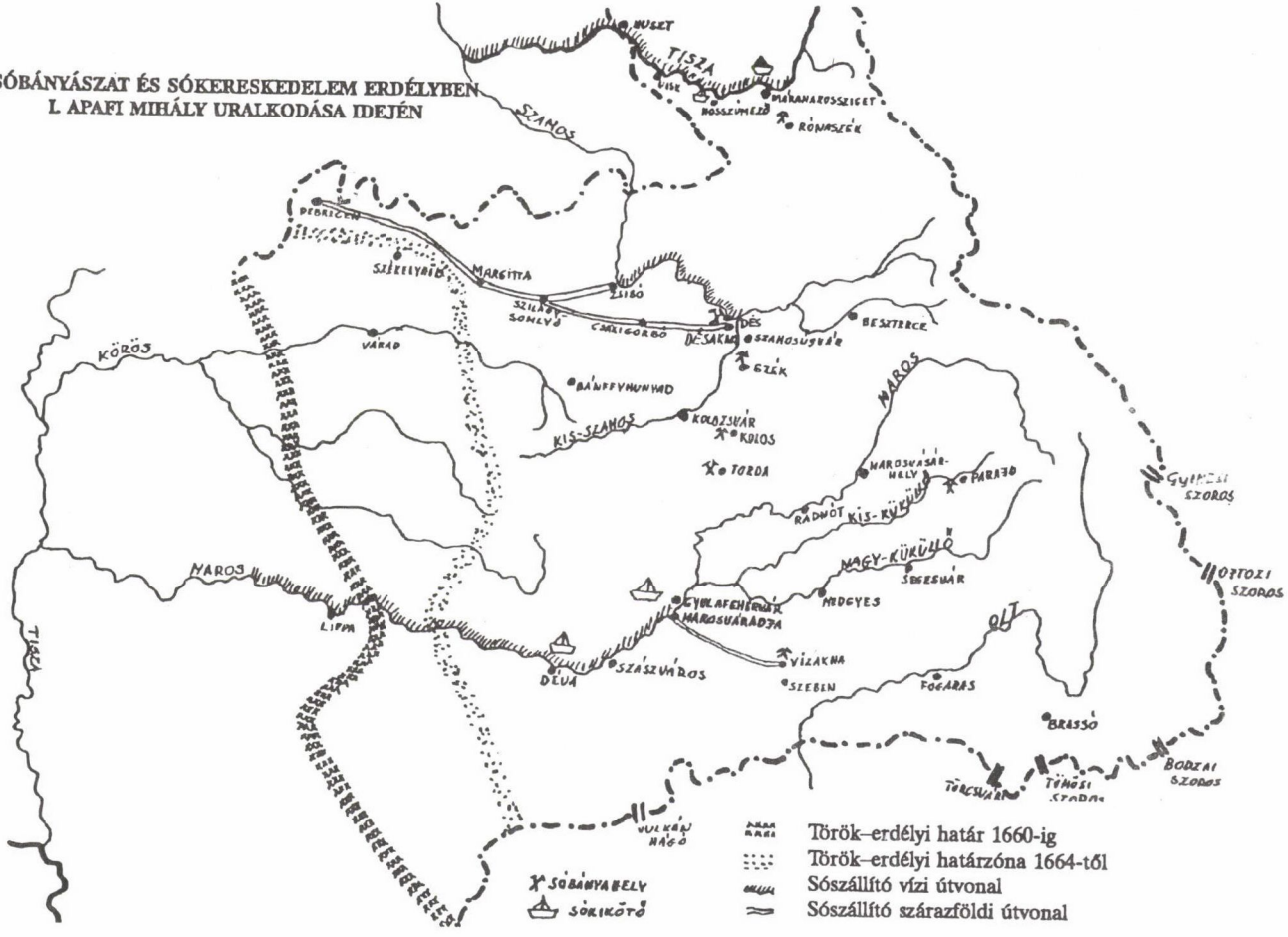

II.Melléklet

A marosváradjai portusról 1662-ben sót szállító hajósok névsora és a szállítások időpontjai

Név	Hónap					
	ápr.	máj.	jún.	júl.	aug	szept.
Akbek			10-én			
Aldria Török					2-án	
Alia Musztafa			10-én			
Aloda Passa			9-én			
Ambrus István					3-án	
Balta Gyuro			23-án			
Balta Mihály						19-én
Bocza Nikola			10-én		2-án 31-én	
Borjector Czivió					8-án	
Bosnyai Gergely		12-én				
Bosnyak Andro			23-án		8-án 28-án	
Bosnyak Ferenc					27-én	
Bosnyak Frano			14-én			
Bosnyak Griga				22-én		
Bosnyak Gyuro	3-án					
Bosnyak Marko			17-én	19-én	1-jén	
Bosnyak Nikola			10-én		2-án 31-én	
Budai Szallo		9-én				
Czella Groza		25-én	23-án			
Csalan Huszain		12-én	8-án	4-én	18-án	27-én
Csellai Grula			23-án			
Csesza Péter			30-án			
Deli Alia						2-án
Dumitru Jankul						30-án
Eörög Tadian			8-án		22-én	
Fazakas András	3-án					
Fekete András		25-én				27-én
Fekete Bosnak				19-én		
Fekete Ismael	10-én		16-án	27-én	31-én	
Fekete János				7-én		
Fekete Joan					22-én	
Fekete Péter				7-én		
Fekete Radiszlau			12-én			
Gera Mikola			8-án			
Glogovit Marko					27-én	
Gravasdi Mihok						7-én
Guzán Haszon				15-én		
Gyipan Stefan					18-án	
Gyura Pasarius			8-án			
Haszon Tobak		16-án	8-án	19-én	22-én	
Hoczia Huszain		12-én	8-án	26-án		
Horváth Marko		18-án				
Huszain Aga			16-án	22-én		30-án
Igna János			30-án			
Illyei András					2-án	
Illyei István					2-án	
Illyei Mikola				26-án		
Ivo Jusz Passa		9-én	9-én			20-án
Jusz bassa Albia					2-án	
Jusz Passa			18-án 23-án			

Név	Hónap					
	ápr.	máj.	jún.	júl.	aug	szept.
Kalmár Száva		9-én				
Kamber Bulyok Passa			10-én	4-én	20-án	
Kápolnási István				6-án		
Kapronczai Mihály						19-én
Kis Laus			23-án		24-én	
Konta Gyurka			10-én			
Konta István				6-án		6-án
Konta Mihály			30-án			
Konta Sztoja			11-én			
Kresztelicza					28-án	
Kresztelicza Stipan	20-án		23-án			
Lippai Ábrahám			30-án			
Lippai Andro		12-én			27-én 3-án	7-én
Lippai Bogdan					31-én	
Lippai Czivo				4-én		
Lippai Demjan				22-én	22-én	
Lippai Frano				28-án	31-én	
Lippai Gyuro		12-én	8-án 29-én		22-én	6-án
Lippai Habdia			10-én			2-án
Lippai Haszon		9-én	10-én		24-én	
Lippai Jakab				17-én	27-én	
Lippai Jankul					23-án	
Lippai János		15-én				
Lippai Joan			10-én 23-án	7-én		6-án
Lippai Kurta			23-án		22-én 23-án	
Lippai Lazo		12-én				
Lippai Memhet			26-án			
Lippai Mark	10-én	13-án	9-én	28-án	18-án	
Lippai Musztafa			10-én			
Lippai Oczia						18-án
Lippai Opra		26-án				
Lippai Peter		15-én	22-én	4-én	2-án	7-én
Lippai Pavo			23-án			
Lippai Pál		12-én			8-án	
Lippai Sugal			10-én	22-én		
Lippai Szallo			9-én 23-án	16-án		7-én 21-én 27-én
Lippai Sztoja						19-én
Lippai Tadian				27-én		
Lippai Voczko			26-án	19-én		27-én
Magas Mihok			9-én			
Marko János					3-án	
Martin János			9-én			6-án
Martin Jusz Passa			23-án		18-án	18-án
Muszta				4-én		
Musztafa				4-én		
Oda Passa		15-én				
Olah Jancsik				16-án		
Olczmany Irez	13-án		8-án	4-én	8-án 27-én	29-én
Opra János						6-án
Osztroi Gyuro					18-án	
Osztroi Marton						12-én
Osztroi Sztojka					9-én	
Osztros Marko			10-én			
Paczari Gyuro			26-án		2-án 29-én	

Név	Hónap					
	ápr.	máj.	jún.	júl.	aug	szept.
Papista András		9-én	14-én	17-én	12-én	
Pera György			29-én			
Pera Mihály						19-én
Petru Nikola		9-én				20-án
Pirtis Todor		12-én				
Pontoi Pasko					28-án	29-én
Posgai István				4-én	11-én	
Posgai Marko			19-én			
Racz Groza						7-én
Racz Gruja						7-én
Radnai Damjan			20-án			
Radnai Frano		25-én				
Radnai Istok		18-án				12-én
Radnai Kurt		18-án				
Radnai Pavo				..		2-án
Sandor Marko			9-én			
Selyei Mihok						19-én
Silistei Ábrahám						20-án
Simon Gyurka		29-én	23-án			
Simon János		13-án	14-én			
Simon Péter		29-én	23-án			12-én
Solymosi Lukács		9-én		7-én	12-én 31-én	
Szakamasi Péter				3-án		
Szalada Passa				28-án		
Szelistei János				27-én		
Szelistei Péter						20-án
Sztojan Oda Bassa			18-án	19-én	10-én	2-án
Thomas György				5-én		
Varagyai Mihály		13-án				
Virrasztó Péter		22-én				
Zaika János						21-én

III. Melléklet

Sókamara–ispánok

Dés	
Dálnaki Gergely	1662 aug. 16. – 1664. febr.28.
Makai Mihály	1664. febr. 29 – 1665. szept. 24.
Pocsai Ferenc	1665. szept. 25 – 1666. okt.14
Kéri Gergely	1666. okt. 15 – 1667. nov. 5.
Paskó István	1667. nov 6. – 1668. nov. 17.
Szőcs János	1668. nov. 18. – 1671. jún. 1.
Kolos	
Pápai János	/1659. máj. 11./
?	
Beke György	1662. aug. 20 – 1664. aug. 6.
Kolozsvári Sárvári Tamás	1664. aug. 7 – 1666. jan. 6.
Kovásznai Gergely	1666. jan. 7 – 1670. júl. 26.
Alvinczi Péter	1670. júl. 27 – 1671. jan. 24.
Horvát János	1671. jan. 25 – 1671. máj.30.
Máramaros/Rónaszék	
Alvinczi Péter	/1671–1672/
Batizi János	/1673–1674/
Szilágyi Gergely	/1675–1676. aug. 31./

?	
Nagy Miklós	/1678. aug. 3. – 1679. dec. 22./
Szentmiklósi Zsigmond	/1680. febr. – 1681. jan. 28./
Nagy Miklós	/1681. jún. 22 – 1684. márc. 2./
Réthi Zsigmond	/1684. ápr. 29. – 1689. febr. 8./
Nógrádi János	/1689. máj. 18. – 1690./
Sófalva	
Koncz János	1660. okt. 24. – 1662. febr. 28.
Gálfalvi György	1662. márc. 1. –1663. dec. 31.
Bencsér Pál	1664. jan. 6. – 1673. jan.5.
Bencsér Gergely	/1675. jan. 24./
Bencsér Pál	/1675. febr. 22. – 1676. jan. 15./
Dályai Ferenc	/1676. júl. 10. – 1691. jan. 27./
Szék	
Szentiváni Márton	/1651. jan. 23./
Szigeti Mihály	/1654. szept. 29. – 1657. jún. 12./
Kéri Gergely	1658. máj. 14. – 1660. júl. 18.
Barakonyi Sámuel	1660. júl. 19. – 1661.. dec. 31.
Kurtány István	1662. jan. 1. – 1665. jan. 31.
Benedeki Vízkeleti Sámuel	1665. febr. 1. – 1671. máj. 31.
?	
Deési János	/1689. jan. 17./ Az ezt megelőző időszakról csak annyit tudunk, hogy Deési János elődje Mislei Péter volt. Mislei előtt pedig Sámsondi volt a kamaraispán
Torda	
Szigeti Mihály	1660. jan. 1. – 1660. dec. 31.
Hajdú Márton	1661. jan. 1. – 1665. jan. 28.
Alvinczi Vas Mihály	1665. jan. 28. – 1666. nov. 24.
Dobolyi Bálint	1666. nov. 25. – 1671. jan. 24.
Alvinczi Péter	1671. jan. 25. – 1671. márc. 21.
Székhalmi András	1671. márc. 21. – 1671.. máj. 29.
?	
Havadi András	/1688/
Vízakna	
Uczás Márton	1660. máj. 1. – 1662. máj.31.
Szabó Keresztély	1662. jún.1. – 1664. febr. 17.
Papolczi Ferenc*	1664. febr. 28. – 1669. ápr. 19. / 1669. ápr. 12 és 1669. máj. 12. között Sövényfalvi Péter látta el a kamaraispáni feladatokat./.
Székhalmi András	1669. jún. 13. – 1671. márc. 15.
Sövényfalvi Péter	1671. márc. 16. – 1671. máj. 26.

A zárójelbe tett dátumok az adott tisztségviselőnek nem a teljes hivatali idejét jelölik, hanem csak a bizonyítható időhatárokat.

Az ispán-névsor összeállításánál a korabeli számadások, levelek, nyugták mellett a legfontosabb forrás egy 1674 nyarán készült fejedelmi tisztségviselői névsor volt: Országos Levéltár F.439. 16–18. fol.

*1664-ben Türi Ferencet is említik mint vízaknai kamaraispánt, de azután börtönbe került.

Sóportusok vezetői

Marosváradja	
Posgai Marko	/1659. jún. 9. – 1659. aug. 3./
Lipcsei György	1660. jan. 1. – 1660. dec. 31.

Csoma Miklós	1661. jan. 1. – 1661. jún. 30.
Leványi János	1661. júl. 1. – 1661. okt. 26.
Lipcsei György	1661. okt. 27. – 1671. jún. 20.
Déva	
Kibéldi Pál	1664. jan. 1. – 1665. dec. 31.
Érsekújvári András	1666. jan1. – 1671. máj. 20.

A sóügy bérlői
/Minden év május 22-én kezdődött, s a következő év május 22-éig tartott./

Hedri Benedek, Páter János, Szegedi György	1671/72
Páter János	1672/73
Páter János	1673/74
Páter János	1674/75
Budai Péter, Szegedi György	1675/76
Budai Péter, Szegedi György	1676/77
Budai Péter	1677/78
Budai Péter, Szegedi György	1678/79
Páter Kristóf, Szegedi György	1679/80
Páter Kristóf, Szegedi György	1680/81
Páter Kristóf, Szegedi György	1681/82
Szegedi György	1682/83
Szegedi György, Páter János	1683/84
Páter János	1684-től

JEGYZETEK

[1] Hunfalvy János 1886-ban 192 sóskutat, 593 sósforrást említ. Természetadta jellegénél fogva meglétüket az Apafi-korban is feltételezhetjük. *Hunfalvy János:* A magyar birodalom földrajza Bp. 1886. 719.

[2] Hunfalvy mintegy 40 ilyen kiemelkedésről tud. A legnagyobb sóhegy Szovátától É–K-re van. Parajdtól D–Ny-ra a múlt század végén még 60 m magas tiszta sóhegy állott. Uo.

[3] A rómaiak 6–8 ölnyi mélységű nyitott medencét vágva termelték ki, míg a magyar időben az aknákat sokkal mélyebbre hajtották, süveg vagy körte alakban. *Orbán Balázs:* Torda város és környéke Bp. 1984. 374.

[4] *Hans Dernschwam:* Erdély, Besztercebánya, törökországi útinapló Bp. 1984. (továbbiakban Dernschwam) Tardy Lajos bevezetője.

[5] Erdélyi Országgyűlési Emlékek (továbbiakban E.O.E.) XIV. köt. 269.

[6] E.O.E. XIV. 423.

[7] A marosváradjai portus 1528-ban Dernschwam tanúsága szerint még nem állt fenn. Legkorábbi említése 1576-ból való. *Trócsányi Zsolt:* Erdély központi kormányzata Bp. 1980. (Továbbiakban Trócsányi) 294. 1095. jegyzet.

[8] Mindkettő: Országos Levéltár (a továbbiakban O.L.) Gyulafehérvári Káptalan Levéltára Lymbus F. 12. (továbbiakban F.12. Gyfv. Ly.) XXV. csomó.

[9] Azért szerepel a továbbiakban is a „kb." és ugyanannyi só értéke azért különbözik, mert az adományok különböző bányák sóiból álltak össze, s ugyanazon bánya sójának portusi ára is többféle volt. Általában csak azt tüntették fel, hogy az egyes bányák sójából mennyit adtak, s azt nem, hogy az melyik fajtából származott.

[10] E.O.E. XIV. 228.

[11] E.O.E. XIII. 294.

[12] Extractus Rationis... Georgii Lipcsei... pro 1670.; O.L.P. 1239. Apafi gyűjtemény 2. doboz

[13] A ránk maradt bérleti szerződések: 1671-es: E.O.E. XV. 200–202. 1682-es: O.L.P. 659. Teleki család marosvásárhelyi levéltára Missiles (továbbiakban Teleki Miss.) N° 328. 1683-as: E.O.E. XVIII. 113–116.

[14] E.O.E. XIII. 165–166.

[15] E.O.E. u.o. 165.

[16] E.O.E. XIII. 188.

[17] E.O.E. XIV. 157–159.

[18] Erre vonatkozólag lásd pl. a marosváradja hídon át sót szállító szekeresekről szóló töredékes lajstromot, vagy a kolozsvári ecclésia számára sót szállítók céduláját stb. O.L.F. 12. Gyfv. Ly. XVI.,XXV. cs.

[19] E.O.E. XIV. 198.

[20] O.L.P. 659. Teleki Miss. N° 328.

[21] O.L.F. 12. Gyfv. Ly. XXV. cs.

[22] „az dévai magyar praesidiáriusoknak és pattantyúsoknak 758 tallért és 80 dénárt, az német praesidariusoknak pénz és posztóbeli fizetésekért 297 tallért és 30 dénárt, Veres Sándor dévai várbeli vice porkoláb restancia pénz és posztó annuatim évenként járandó fizetésében 96 tallért, Csekei Tamás főporkoláb uramnak 45 tallért, a dévai pradicatornak, fő és vice porkoláboknak évenként járó borukért 38 tallért" O.L.F. 12. Gyfv. Ly. XXV. cs.

[23] Történelmi tár (továbbiakban T.T.) 1895. 648.

[24] *Trócsányi* 126. 704. jegyzet, E.O.E. XIV. 110.

[25] *Szádeczky Béla:* Bornemissza Anna Gazdasági Naplói Bp. 1913. (továbbiakban B.A.G.N.) 106.

[26] E.O.E. XV. 200–202.

[27] B.A.G.N. 263.

[28] B.A.G.N. 106–107, 255–257, 271–275,441–442, 459–463, 499, 506–511.

[29] Az utasítás magyar fordítását közli *Entz Géza:* A kolozsvári Farkas utcai templom építéstörténete. In: Ötszáz éves a kolozsvári Farkas utcai templom. Szerk. : K. Fogarasi Zsuzsa, Bp. 1986. 14–15.

[30] *Jakab Elek:* Oklevéltár Kolozsvár történetéhez I. köt. Buda 1870. 305–306. 352.

[31] Uo. II–III. köt. 343–346.

[32] T.T. 1895. 644–645.

[33] E.O.E. XVIII. 93.

[34] A sóaknákról járó sóadományok lajstroma 1679–84. közöttről O.L.P. 659. Teleki Miss. N° 290–91; T.T. 1895. 370–384.

[35] B.A.G.N. 452, 455, 456.

[36] B.A.G.N. 603.

[37] Szádecky Béla hagyatéka. Bp. ELTE Középkori és Koraújkori Magyar Történeti Tanszék másolata (Továbbiakban: Szádeczky Béla hagyatéka). *David Prodan:* Urbariile Ţării Făgăraşului II. Bukarest, 1976. 532.

[38] Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle (továbbiakban M.G.Sz.) 1897. 177.

[39] *Dernschwam* 508.

[40] O.L.F. 234. Erdélyi Fiskális Levéltár XVI. szekr. Instructiones fasc. 7. N° 62. (továbbiakban E.F.L. Instr.) Alviniczi Péter rónaszéki kamaraispán 1671. évi instructiója.

[41] M.G.Sz. 1897. 182.

[42] O.L.F. 234. E.F.L. Instr. A rónaszéki kamaraispánok instructiói: Alviniczi Péteré 1671-ből,Batizi Jánosé 1673-ból, Vesszősdi Szilágyi Gergelyé 1675-ből.

[43] O.L.F. 12. Gyfv. Ly. XVI. cs.

[44] Szolnok–Doboka Vármegye Monographiája VI. kötet Dés 1903. 385.

[45] A tordai sókamara inventáriuma 1677-ből O.L.F. 27. Kolozsmonostori Konvent Országos Levéltára Urbaria (továbbiakban Kolozsm. Urb.)

[46] Torda inventáriuma 1660. O.L.F. 12. Gyfv. Ly. XVI. cs.

[47] O.L.F. 12. Gyfv. Ly. XII. cs. Vízaknai tanúvallomások. 63–66 folio (Kepelyes szó ua. mint a gépelyes)

[48] Uo.

[49] A felhasznált inventáriumok: Dés, Kolos, Szék, Torda, Vízakna valamint Marosváradja inventáriuma 1677-ből, O.L.F. 27. Kolozsm. Urb. Rónaszék inventariuma és urbáriuma 1673-ból, 1684-ből (töredékes urbárium) és 1689-ből O.L.E. 156. UeC. Irreg. Fasc. 5. (továbbiakban UeC.) N° 9, 11, 12.

[50] M.G.Sz. 1897. 175–176. Jenei István vízaknai kamaraispánja instructiója 1689-ből. E.F.L. Instr.

[51] Károlyi Bálint dési kamaraispán instructiója 1689-ből. O.L.F. 234. E.F.L. Instr.

[52] M.G.Sz. 1897. 188–189.

[53] Uo. 186.

[54] Uo. 181–182.

[55] E.O.E. XVI. 535.

[56] *Bakács István János:* A kincstár máramarosi, bocskói uradalmának helyzete a 17–18. század fordulóján. In: A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve Bp. 1934. 320–323.

[57] O.L.E. 156. UeC. N° 9.

[58] E.O.E. XV. 348.

[59] Approbatae Constitutiones II. rész VIII. cím

[60] O.L.E. 156. UeC. N° 12.

[61] A falvak aszerint, hogy hány nevelés (főzet) sörrel tartoztak kaptak 16–16 köböl zabot. És „vagy főzik ki, vagy nem" 16–16 forintot kellett érte beadniuk.

[62] Dénesi Ágoston máramarosi kamaraispán elszámolása. 1605. O.L.E. 206. Magyar Kamara. Rationes Salinares 31. cs.

[63] Compilatae Constitutiones III. rész XV. cím.

[64] E.O.E. XVII. 77.

[65] E.O.E. XV. 176.

[66] II. Endre 1222-ben engedélyezte a Barcaságba telepített lovagoknak, hogy az Olton és Maroson 12 hajóval sót szállíthassanak ki és visszajövet árucikkeket vámmentesen hozhassanak be.

[67] Approbatae Constitutiones V. rész IV. edictum.

[68] Nem történik említés a dési portusról azokban a szerződésekben, amelyek az 1670-es 80-as években együttesen bérbe vett, a vármegyei területen levő két portusra és őt bányahelyre, köztük Désre vonatkoznak. Nem említi a dési sókamara 1677-es igen részletes inventáriuma sem. Különböző elszámolásokban sincs nyoma, sőt a dési aknák savának egy részét a marosváradjai portusra irányították. Meg kell még jegyezni, hogy az Erdélyben berendezkedő Habsburg kormányzat által kiküldött vizsgálóbiztosnak Thavonatnak 1699. évi instructiójában is az szerepel, hogy meg kell vizsgálnia, miként lehetne a Szamost ismét hajózhatóvá tenni. (*TrócsányiZsolt:* Az Erdélyi központi bányaigazgatósági szervezet története 1691–1848. Miskolc, 1962. Klny. a Nehézipari Műszaki Egyetem Közleményei VIII. kötetéből 496.) A Dés–Zsibó folyószakaszt említő memoriálé: O.L.P. 658. Új rendezés 14. cs. N° 3120.

[69] E.O.E. XV. 170.

[70] Compilatae Constitutiones III. Rész XVI. cím.

[71] O.L.F. 12. Gyfv. Ly. XXV. cs.

[72] Az akkori helyzet a későbbiekben sem változhatott jelentősen, hiszen a marosváradjai portus 1677. május 22-i inventálásakor az egyik sópajtáról megjegyezték: „ ezelőtt csak harmad nappal az Török Cellerek gondviseletlensége mia megh gyulva mind földigh el eget mellyet ők tartoznak fel épiteni és megh csinálni".

[73] Rónaszék inventáriuma és urbáriuma 1673-ból, 1689-ből. UeC. N° 9, 11. A további adatokat is ezekből merítettem.

[74] Alvinczi Péter rónaszéki kamaraispán instructiója 1671. O.L.F. 243. E.F.L. Instr.

[75] A becslésnél elsősorban II. Rákóczi Ferencnek az Apafi-kor után 14 évvel kiadott utasítása volt az irányadó. Ebben 50 ezer vagy annál több kősó Máramarosból való leszállítását rendelte el a fejedelem, mérlegelve a lehetőségeket. M.G.Sz. 1897. 69–78.

[76] Érsekújvári András dévai portusi rationista elszámolásai 1668-ból és 1669-ből O.L.F. 12. Gyfv. Ly XXV. cs.

[77] *Ion Dordea – Volker Wollmann:* Transportul şi comercializare sării din Transsilvania şi Maramureş in veacul al XVIII.-lea. Annarul Institutului de Istorie şi Arheologie Cluj–Napoca 1978. 135–169. Szolnok–Doboka Vármegye Monográphiája. Dés 1900. III. köt. 231.

[78] O.L.F. 12. Gyfv. Ly. XXV. cs.

[79] M.G.Sz. 1898. 103–104.

[80] *David Prodan*: Iobăgia în Transilvania în sec. XVII. Bukarest 1986. 231.

[81] O.L. F.12. Gyfv. Ly. XVI. cs.

[82] E.O.E. XIV. 126.

[83] E.O.E. XIV. 320.

[84] E.O.E. XV. 461–462.

[85] *Nagy Géza:* Fejezetek a magyar református egyház 17. századi történetéből Bp. 1985. 143–144.

[86] Vízaknai Nagy Péter levele Lipcsei Györgyhöz 1663. ápr. 2. A megszólítás: „Nemzetes Lipcsei Georgy Ur'k (Titul) nekem jo akaro sogor Ur'k adassék" O.L.F. 12. Gyfv. Ly. XXIII. cs.

[87] Rétyi Péter Naplója. Előszóval és jegyzetekkel közzétette Maria Ursuţiu. Bukarest 1983. 57.

[88] *Trócsányi* 330.

[89] M.G.Sz. 1897. 168–189.

[90] E.O.E. XIV. 144.
[91] *Trócsányi* 233. ; *Ember Győző:*Az újkori magyar közigazgatás története Bp. 1946. 522.
[92] O.L.F. 12. Gyfv. Ly. XVI. cs.
[93] O.L.P. 1239. Apafi gyűjtemény 2 doboz.
[94] E.O.E. XV. 256.
[95] Maria Ursuţiu által közölt adat Rétyi Péter Naplója 129.
[96] O.L.F. 234. E.F.L. IX. szekr.
[97] Maria Ursuţiu i.m. u.o.
[98] Pl. 1665-ben a só áráról, 1667-ben a máramarosi bányák ügyében stb. *Trócsányi* 75.
[99] O.L.P. 659. Teleki Miss. N° 290–91. Hasonló kötelező levél maradt fenn Szegedi György és Budai Péter aláírásával 1675-ből;és 1676-ból, 1684-ből Páter János aláírásával.
[100] E.O.E. XV. 200–202.
[101] Szádeczky Béla hagyatéka
[102] O.L.P. 1238. Teleki Mihály gyűjtemény 4. doboz
[103] O.L.P. 659. Teleki Miss N° 290–291. U. itt 1682-es kötelező levelük. Az 1683-as: E.O.E. XVIII. 119–120. Az 1684-es: E.O.E. XVIII. 232–233.
[104] Esterházy Pál hg. nádor 250. 000 Ft készpénz kölcsön fejében 300. 000 sókockát kapott az erdélyi bányákból az országban történő forgalmazásra. A pénzügyletet Samuel Oppenheimer finanszírozta. *Sinkovics István:* Erdélyi Kamarajövedelmek. In: Domanovszky-emlékkönyv Bp. 1937. 504–533.
[105] *Bethlen Miklós:* Önéletírása Bp. 1955. I. köt. 263.
[106] *Cserei Mihály*: Erdély históriája Bp. 1983. 149.
[107] O.L.P. 659. Teleki Miss. N° 290–291.
[108] *Cserei* i.m. u.o.
[109] Bethlen család levéltára O.L.P. 1951. Birtokigazgatási Iratok 2. cs.
[110] O.L.P. 1238 Teleki Mihály gyűjtemény 2. doboz.
[111] *Bethlen Miklós* I. m. I. kötet 237–238.
[112] Idézi *R. Várkonyi Ágnes:* Erdélyi változások. Bp. 1984. 405.
[113] E.O.E XV. 255.
[114] *Bethlen* i.m. I.köt. 256.
[115] E.O.E. XV. 350.
[116] B.A.G.N. 83–105, 229–255. 421–441, 587–601.
[117] E.O.E. XV. 318.
[118] A nemesség szerzés még egyáltalán nem jelentette, hogy a rendek maguk közé tartozóként fogadták be az újonnan megnemesedetteket. Sőt csak ellenérzésüket fokozta. Ezért tiltották meg 1678-ban a görögök és oláh papok megnemesítését, és elrendelték a számukra addig adott armalisok felülvizsgálatát is. (E.O.E. XVI. 606.)
[119] *Bethlen* i.m. I.köt. 265.
[120] U.o.
[121] *Bíró Vencel:* Altorjai gr. Apor István és kora Kolozsvár, 1935. 19.
[122] *Deák Farkas:* Uzoni Béldi Pál 1621–1679. Bp. 1887. 122–23.
[123] O.L.F. 12. Gyfv. Ly. XXV. cs.
[124] T.T. 1892. 745.
[125] B.A.G.N. 35.
[126] Uo. 40.
[127] Uo. 77.
[128] Uo. 75.
[129] O.L.P. 659. Teleki Miss. N° 290–291.
[130] *Bethlen* i.m. I.köt. 331.
[131] Alviniczi Péter Okmánytára. Pest, 1870. I.köt. 47–48.
[132] Uo. 52.
[133] T.T. 1895. 370–384.
[134] *Imreh Barna:* Mindszenti Budai Péter. Református Egyház XVIII. évf. 1966. febr. 34–37.
[135] E.O.E. XV. 145. Lukinich Imre: Erdély területi változásai a török hódítás korában Bp. 1918. 444–445.
[136] B.A.G.N. 444.
[137] Bethlen i.m. I.köt. 266.
[138] Bethlen Miklós levelei Bp. 1987. I.köt. 248–249.

SALT-MINING AND SALT-TRADE IN TRANSYLVANIA AT THE TIME OF PRINCE APAFI MIHÁLY I (1661-1669)

by Kulcsár Árpád

Summary

Apafi's Transylvania found itself in a different position than it had been in the previous decades. As a consequence of *Rákóczi* György II's unsuccessful Polish campaign the region became a battlefield for years and suffered considerable losses in its economy. The Ottomans conquered economically very valuable territories and extracted a tax many times higher than it had been earlier for a larger territory. Consequently the income of the salt played a very important role in the consolidation that ensued relatively soon after the grave crisis.

The article analyses the state of salt-mining in the period: its technology, its organization of labour, its additional farming and the regional differences of the mining districts.

Trade was much more extensive by water than by land and the port of Marosváradja by Gyulafehérvár was the most important of the four ports that specialized in salt. While earlier most of the bargemen were Hungarians, by this time they were mostly Southern Slavs or Turks. The miners and the officials of the mines, as well as the vocabulary of mining remained, however, nearly exclusively Hungarian.

The whole mechanism of salt-mining and trade in salt and the changes brought about — primarily the peculiar two-step system of tenure — reveal the economic views and practice of contemporary Transylvania. The social aspects and the mentality of the period are also dealt with in the article.

Árpád Kulcsár

L'EXPLOITATION MINIÈRE DE SEL GEMME ET SON COMMERCE DANS L'ÉPOQUE DU RÈGNE DE MIHÁLY APAFI Ier (1661-1690)

(Résumé)

Quant aux décennies précédentes: la Transylvanie de l'époque Apafi s'est trouvée devant les conditions changées. À la suite de l'expédition militaire pas réussie de György Rákóczi II en Pologne: la région se transformait en champ d'opération militaire ce qui causait des dommages importants dans la vie économique. La principauté a perdu des terrains de valeur économique au cours de la conquète turque tandisque l'impôt annuel de la province diminuée pour la Porte s'est augmenté à plusieurs reprises. L'étude démontre que les revenus du sel jouaient un rôle-clé dans le fait que même après la crise grave et malgré les conditions aggravées dans l'époque Apafi la consolidation est relativement vite arrivée.

L'étude examine l'état contemporain de la minière du sel gemme: le niveau technique des mines, la structure du travail, la production agricole complémentaire des mines et les différences regionales dans les conditions de l'exploitation des mines. Concernant le commerce du sel il était constaté que le transport par eau précédait considérablement celui de la terre et parmi les 4 ports du sel c'était Marosváradja au côté de Gyulafehérvár qui effectuait le trafic le plus important. Analysant la composition ethnique des mariniriers apparaît que la comparant à l'époque précédente un changement se présente: les navigateurs ne sont plus des hongrois mais surtout les Slaves du sud et des Turcs. Mais les employés et travailleurs des mines du sel et le vocabulaire technique minier sont hongrois.

Le méchanisme général de la direction de l'exploitation et du commerce du sel et les modifications faites dans ceux-ci: d'abord la création et la mise en oeuvre d'un système d'abonnement à deux étages caractérise l'aspect et le pratique économique de la Transylvanie contemporaine. L'étude en même temps offre des bons enseignements dans le domaine de l'histoire sociale et de l'histoire de mentalité aussi.

A MAGYAR KIRÁLYSÁG BERENDEZÉSÉNEK MŰVE

Varga J. János

BERENDEZÉSI TERVEZETEK MAGYARORSZÁGON A TÖRÖK KIŰZÉSÉNEK IDŐSZAKÁBAN. AZ „EINRICHTUNGSWERK"*

1. Az „Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn" keletkezésének körülményei. A nádori javaslat és az ún. „Magyar Einrichtungswerk"

Az 1688. január 25-én berekesztett pozsonyi országgyűlésről — ahol a magyar rendek elismerték a Habsburgok ausztriai és spanyol ágára a fiági örökösödést, és hozzájárultak az Aranybulla ellenállási záradékának eltörléséhez — azt írja Baranyai Béla Károlyi Árpádnak, hogy„...az új korszak tulajdonképpen ennek az országgyűlésnek az akkordjaival kezdődik, főleg közjogi, de más tekintetben is."[1] Az örökös királyság történetének jeles kutatója valószínűleg arra a reformkísérletre gondolt, amely 1687 őszén vette kezdetét azzal, hogy Kollonich Lipót győri püspök emlékiratot nyújtott át a királynak Magyarország berendezésének szükségességéről, felsorolva a vizsgálandó kérdéseket „politica, iuridica, spiritualia, cameralia seu oeconomica et militaria."[2] A király az országgyűlés megnyitása után bizalmas jellegű konferenciát hivatott össze, hogy azon a cseh Udvari Kancellária, a bécsi Haditanács és a bécsi Udvari Kamara vezetői Kollonichcsal, mint magyarországi szakértővel, volt magyar kamarai elnökkel együtt terjesszék elő javaslataikat az ország új berendezéséről. Az országgyűlés a reformok szükségességét belátta ugyan, de csak alkotmányos úton volt hajlandó a szükséges változtatásokat végrehajtani; tiltakozott a kérdésnek bizottság keretében történő megoldása ellen, s a bezárult országgyűlés függőben maradt kérdéseinek rendezésére — közöttük a Kollonich-féle előterjesztésre is — újabb országgyűlés összehívását kérte.[3] Erre azonban I. Lipót életében[4] már nem került sor.

Az 1687–88-as országgyűlés idejére egyre nagyobb területek szabadultak fel a török hódoltság alól, s az az idő sem látszott távolinak, amikor helyreállíthatók a Mohács előtti országhatárok. Ebben a helyzetben szükségszerűen vetődött fel a kérdés: hogyan alakuljon az ország politikai, társadalmi és gazdasági élete a török kiűzése után?

A hosszú török uralom a régi magyar közigazgatási intézményeket részben megszüntette s ami megmaradt, az a másfél évszázad folyamán elavulttá vált. Az állam megváltozott igényeinek, a társadalom szükségleteinek a régi intézmények nem feleltek meg többé, reformokra volt szükség. Országos és birodalmi érdek egyaránt megkövetelte, hogy sürgősen rendezzék Magyarország államgazdasági viszonyait is. 1688-ban a Habsburg-birodalom mintegy 20–30 millió rajnai forint államadóssággal lépett a háború új szakaszába.[5] Katonai kiadásai a Rajna menti francia támadás (1688 szeptember) következtében megnövekedtek, a török ellen vezetett balkáni hadjárat további erőforrásokat kötött le, gondolni kellett az előretolt magyarországi határok védelmi rendszerének kiépítésére és a hátországi gazdaság megteremtésére is. Mindez sürgetően vetette fel az állami berendezkedés reformja mellett az adózás kérdésének megoldását, azt, hogy milyen címen, kitől és milyen apparátus segítségével lehet minél több jövedelmet szerezni a kincstár számára. Az hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy a hadsereg, amelynek elsőként jutottak a kezére a visszafoglalt területek és az ott lévő javak, képtelen azokat úgy kezelni, hogy rajtuk és belőlük az ott harcoló és telelő csapatok eltarthatták volna magukat. A dolog természetéből adódóan, amint a császári hadsereg előrenyomult, a maga mögött hagyott területek iránt egyre inkább megnőtt az Udvari Kamara érdeklődése. A Kamara már 1684-ben szolgálatába fogadta az egykori (1663 előtti) érsekújvári hadi élelmezési biztost, Stephan Johann Werleint és általa kísérelte meg kiterjeszteni jogait a visszafoglalt területre. Werlein és a másik kamarai kezelő, Karl Aichpichl jelentései tele vannak panaszokkal a katonai adminisztráció tehetetlensége miatt, amely képtelen a visszafoglalt országrészek betelepítésére, hasznosítására, és ennél fogva adókat sem tud beszedni saját ellátására.[6] Ezek a nehézségek és érdekek adták a közvetlen impulzust 1687–88-ban az ország új berendezésének kidolgozására.

A törököktől visszafoglalt magyarországi területek életének újjászervezése olyan hatalmas munkát jelentett, amelyet nem lehetett egyes erőkre, főurak vagy nemesek személyes jóakaratára bízni. Sikert csakis központilag megszervezett munka hozhatott, olyan, amelynek irányítója az Európa számos országában akkor már kifejlődött hivatalszervezet, a felelősségteljes és nagy hatáskörrel felruházott bürokrácia. Magyarország ilyen hivatali szervezettel a 17. század végén nem rendelkezett. Az ország a rendiség korszakában élt, amely a főpapság mellett főleg a világi főurak és a nemesi vármegye hatalmát jelentette, olyan hatalmat, amely személyes és rendi kiváltságait — az ország függetlenségének hangoztatásával és védelmével egyidejűleg — a Habsburg uralom századaiban megőrizte, de modernnek nevezhető központi szervezetet nem tudott megteremteni. Az országgyűlés — tudjuk — ritkán ülésezett, így az ország politikai vezetése a rendi kormány kezében nyugodott, s ennek feje évszázadok óta a nádor, aki a király és az országlakosok közötti közvetítő szerepet is betöltötte.

Így került az 1687–88-as országgyűlésen fölvetett Kollonich-féle kormányzati javaslat ügye — a rendek tiltakozása ellenére — egy udvari bizottság kezébe. Az uralkodó 1688. június 10-i rendelete értelmében a deputátió feladata „dass in Conferenzen die Einrichtung der neuen Acquisten in politicis, cameralibus et in bellico erwogen werde."[7]

A munkálatok vezetésére — a Titkos Tanács közvetlen irányításával — főbizottság (Hauptdeputation) alakult. Elnöke az akkor 52. évében járó Ferdinand Dietrichstein herceg, főudvarmester és államminiszter, az Aranygyapjas Rend lovagja[8] volt. Tagjai: Franz Ulrich Kinsky cseh főkancellár, az Aranygyapjas Rend tagja, tapasztalt államférfi, diplomata, megbizatása idején 54 éves;[9] Theodor Heinrich Strattmann gróf udvari kancellár;[10] Wolfgang Andreas Orsini von Rosenberg, a bécsi Udvari Kamara elnöke, egykor gyalogostiszt Németalföldön, az Aranygyapjas Rend lovagja, a főbizottságba történt kinevezése idején 62 éves;[11] Rüdiger Starhemberg tábornok, 19 éves kora óta katona, harcolt a svédek, a franciák és a törökök ellen, ott volt Szentgotthárdnál 1664-ben, 1683-ban Bécs védelmét irányította, ezért felvették az Aranygyapjas Rendbe, 1686-ban harcolt Buda alatt, a főbizottsági munkák idején 50 évesen a bécsi Haditanács elnöke.[12]

A munkálatok közvetlen irányítására, konkrétan Magyarország politikai, kamarai és hadügyi[13] berendezése tervének kidolgozására Kollonich Lipót 1688. július 29-én kapott királyi utasítást.[14] Noha az emlékirat nem alaptalanul fonódott a legszorosabban össze a győri püspök nevével, alapjában véve mégis kollektív munka terméke. A Dietrichstein főudvarmester vezetésével létrejött főbizottság jelölte ki azt a 7 tagú albizottságot (Subkommission), amely Kollonich elnökletével 80 ülésen alkotta meg több, mint 15 hónapi (1688. július 29. - 1689. november 15.) munkával az „Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn" („A Magyar Királyság berendezésének műve") című, 500 kéziratoldalnyi tervezetet. Az albizottság tagjai tapasztalt birodalmi kormánytisztviselők: Franz Joseph Krapff udvari hadi tanácsos, az albizottság jegyzője; Siegfried Breuner a birodalmi Kamara alelnöke; Friedrich Julius Buccellini császári tanácsos; Karl Maximilian Thurn császári tanácsos, később az özvegy Eleonóra császárné főudvarmestere és az Aranygyapjas Rend tagja;[15] Christoph von Dorsch haditanácsos; Johann Georg Hoffmann alsó–ausztriai kormánytanácsos, a Magyar Kancellária tanácsosa és az Ampringen-féle Gubernium egykori tagja, jogügyi szakértő;[16] Karl Aichpichl udvari kamarai tanácsos.

Theodor Mayer osztrák történész különösen Aichpichl közreműködését tartotta fontosnak, aki még a Gubernium időszakában (1673–81) szerzett tapasztalataival a korabeli magyarországi közigazgatás amolyan bécsi főszakértőjének számított, s később elnöke volt a Szepesi Kamara ügyeinek rendbehozatalára kiküldött 1694–95. évi királyi bizottságnak.[17] Mellette külön ki kell emelnünk Franz Joseph Krapff közreműködését, akinek neve Kollonichéval együtt kettesben szerzőként szerepelt az Einrichtungswerk szövege alatt, s akitől a formába öntés, a végső szövegezés származott. Krapff — Kollonich 1689 őszi római és augsburgi utazása idején[18] — készítette el az eredeti fogalmazvány alapján a tisztázatot, s eközben sok helyen igazított a szövegen — törölt, kiegészített —, különösen az adóüggyel foglalkozó fejezeten. De később, a tervezet egyes részeinek vitájakor is közreműködött: ő fogalmazta meg a főbizottság észrevételeit (votumait) az egyes fejezetekhez.[19] Az albizottság jegyző-

jét még az 1722. évi országgyűlést előkészítő ún. Rendszeres Bizottságba is azzal a megjegyzéssel ajánlotta Esterházy Imre zágrábi püspök, hogy neki igen gazdag tapasztalatai vannak Magyarország vonatkozásában, mert az „Einrichtungswerk"-ben annak idején „principem laborem fecerat", azaz a munka java részét végezte.[20]

A Subkommissio vezetője, maga Kollonich Lipót a 17. század utolsó évtizedei magyar történetének egyik meghatározó személyisége volt. Horvát eredetű, a császár szolgálatában álló katonacsaládból származott. Apja, Kollonich Ernő harcolt a török ellen a tizenötéves háborúban és Bocskai István ellen Felső-Magyarországon. 1604-ben szerzett indigenátust, ezzel Magyarország nemesei és bárói közé került. Előbb Győr, majd Pozsony várparancsnoka, 1621-től ugyanilyen minőségben Komáromban teljesített szolgálatot. 1637-ben grófi címet kapott II. Ferdinándtól. Kufsteini Anna Eleonóra bárónővel kötött házasságából kilenc gyermek született, a hetedik Lipót Károly 1631. október 26-án látta meg a napvilágot.

A serdülő Kollonichot hamarosan IV. Ferdinánd apródjai között találjuk, majd a bécsi jezsuita gimnáziumban. 19 évesen a Máltai Lovagrend tagja lett, egy év múlva már Kandia (Kréta) szigetén harcolt a török ellen a Lovagrenddel szövetséges Velencei Köztársaság katonáival együtt. 1655-ben részt vett egy tengeri ütközetben a Dardanelláknál, ahol 21 máltai gályát támadott meg a török flotta 27 hadihajója. Hosszú ideig eldöntetlenül állt a küzdelem, amikor Kollonich átugrott az egyik török hajóra, elragadta annak lobogóját és kitűzte rá a máltaiak fehér színű, lovagkeresztes zászlóját. A hőstett eldöntötte a csatát s két évre Kollonich sorsát is, mert a Lovagrend nagymestere Málta kasztellánusává nevezte ki. 1659-ig maradt Máltán, onnan hazatérve előbb az ausztriai Mailberg, azután a morvaországi Eger parancsnokaként szolgált.

A mozgalmas katonaévek végefelé kezdődött el Kollonich Lipót magasra ívelő közéleti és egyházi pályafutása. 1659-ben Lipót titkos tanácsosa lett, 1672-től (már főpapként) a pozsonyi Magyar Kamara elnöke — a II. Mátyás koronázása előtti 1608. évi 5. tc. ellenére, amely szerint csak világi személyek nevezhetők ki e tisztségre —, részese volt tehát a törvénytelen adók behajtásának és egy sor birtokfoglalásnak, miközben belelátva a kamarai gazdálkodás kulisszatitkaiba, a katonaság pénzügyeinek kezelésébe, kérlelhetetlenül feltárta a katonaság visszaéléseit, zsarolásait. A következő évben a Magyarországon abszolutizmusra törő uralkodó delegálta az Ampringen-féle kormányzótestületbe. 1687-ben részt vett I. József koronázásának s egyben a Habsburgok örökös magyar királysága országgyűlési elfogadásának előkészítésében, a következő évben megbízást kapott az „Einrichtungswerk" albizottság munkájának irányítására, 1692-ben a bécsi Udvari Kamara vezetésére, majd két esztendő múlva kinevezték a Titkos Tanács élére.

Világi tisztségeivel egyidőben magas egyházi méltóságokat is viselt. 1660-tól pap. 1666-ban nyitrai, négy év múlva bécsújhelyi, 1685-ben győri püspök. Buda visszafoglalásának napján XI. Ince pápa bíborossá nevezte ki, 1688-ban kalocsai, 1695-ben esztergomi érsek lett.[21]

Kollonich Lipót életének főműve, de egyúttal egész tevékenységének legvitatottabb része az irányításával készült „Einrichtungswerk". A tervezet szellemi forrásvidékét a 17. századi természetjogban és a kameralisták tanításaiban kell keresnünk. A természetjogi elvek kialakításában döntő szerepet játszott a holland Hugo Groti-

usnak (1583–1645) „A háború és béke jogáról" („De jure belli et pacis", 1625) szóló munkája. A Grotius hatására meghonosodó új gondolkodásmód a világ sokféleségében olyan általánosítható „természeti" el/eket keresett, amelyeket a kibontakozó újkori állami és társadalmi átalakulás vezérfonalává lehetett tenni. A természetjog voltaképpen nem „jog", hanem általános politika-, társadalom- és valláselmélet, amely az újkor jogi formában megfogalmazható igazolását helyezte előtérbe. Az elmélet igazi és leghatékonyabb kifejtője, a több forrásból táplálkozó szintézis megalkotója, a német jogtudós, Samuel Pufendorf (1632–1694) volt. Tanítását a „De jure naturae et gentium" (1672), „De officio hominis et civis" (1673) és „De habitu religionis christianae" (1687) című munkáiban összegezte. Fő tétele: a közjó őrzője az állam, amely nemcsak jogosult, hanem köteles is a társadalmi élet minden területét felügyelete alá vonni. Így a jogszolgáltatást — amelyet egységesíteni kell —, az ország népesedési viszonyait — ügyelve az optimális lélekszámra, a lakosság országon belüli és országhatáron túlra irányuló mozgására —, az ipar és kereskedelem fellendítését, a munkaképes lakosság foglalkoztatását, a megélhetést biztosító bérek és árak kialakítását, a felesleges fényűzés megakadályozását. A nevelésügy és az egyházügy ugyancsak az állam illetékességi körébe tartozik: iskolákat, templomokat építtet, szabályozza az egyháziak kinevezését, felügyeli az egyházi birtokokat, megakadályozza a hitéletet és az erkölcsöt veszélyeztető gondolatok terjedését, csak a dogmatikai kérdések esnek kompetenciáján kívül. Pufendorf szerint fontos az uralkodói türelem a felekezetek iránt, mert bármelyik elnyomása vagy elűzése hasznos és dolgos emberek munkájának semmivé tételével az államérdeknek ártana.

A természetjog által vizsgált társadalmi élet egyik részterületét képezte az ipar, a kereskedelem és a közlekedés. Fejlesztésének elmélete az állami pénzügy- és közigazgatástan, a kameralisztika körébe tartozott. E tudomány művelői, a gazdasági élet felvirágoztatásának szószólói a kameralisták voltak, akik közül Johann Joachim Becher (1635–1682), Wilhelm von Schröder (1640–1688) és Philipp Wilhelm von Hörnigk (1640–1714) alapozták meg az ausztriai kameralizmust.

Becher „Politischer Discours" című kereskedelempolitikai munkájában (1668) az államok gyarapodásának, illetve lehanyatlásának okait vizsgálta. Kifejtette, hogy a népesség szaporodása és a lakosság jóléte az állam érdeke. Ugyanígy az ipar és kereskedelem fejlesztése, melyet állami kézben tartott manufaktúrák, bankok, áruraktárak, hatósági árszabályok és külkereskedelmi társaságok létrehozásával kell elősegíteni. Schröder „Fürstliche Schatz- und Rentkammer" című munkájában (1686) a felvilágosult abszolutizmus előfutáraként az abszolút uralkodó és a nép érdekeinek egybeesését kívánta kimutatni.

A legnagyobb hatású osztrák kameralista Philipp Wilhelm von Hörnigk volt, akinek 1684-ben megjelent munkája, az „Oesterreich über alles, wann es nur will" a 18. századi osztrák gazdaságpolitika legfontosabb kézikönyve lett. Szerzője felismerte, hogy a Habsburg uralkodó országai gazdaságilag egymásra utaltak, kiegészítik egymást, következésképp a monarchia gazdasági egységet alkot, és lényegében képes más országoktól független gazdaság létrehozására. Ausztria — Hörnigk szerint — vetélytársai fölé emelkedhetik, ha akarja, vagyis ha kifejleszti iparát. A teendőket a következőkben foglalta össze: 1. A hazai és külföldi nyersanyagot itthon kell feldolgozni és a munkabért ugyanitt kell kifizetni. 2. Ehhez munkaerőt kell biztosítani. 3.

Ami belföldön előállítható, azt nem szabad importálni, s a lakosság elégedjék meg a hazai termékekkel. 4. A szükséges külföldi árukat cserekereskedelem révén kell megszerezni, nem pénz útján. 5. Minden arany- és ezüstbányát tárjanak fel, az aranyat és ezüstöt felhalmozás helyett hozzák forgalomba, és a készárut exportálják aranyért és ezüstért. 6. Behozatali tilalmat is javasolt minden posztó-, vászon- és selyemárura, továbbá a francia fényűzési cikkekre, mert másként a belföldi ipar nem születik meg.[22]

A természetjogi tanításokat és a kameralisták nézeteit bizonyára ismerték a 17. század utolsó harmadában működő osztrák kormányzati szakemberek, hiszen ezek az elvek jelen voltak és hatottak abban a közegben, amelyben dolgoztak. A német nyelvterületen kiteljesedő természetjogi iskola alkalmas volt arra, hogy a szükségletekhez igazított formájában kifejezze a Habsburg kormányzat új igényeit, igazolja abszolutisztikus törekvéseit és fellépését a nemesi kiváltságokkal szemben. Az állam képviselői ilyenkor a természet diktálta, a velünk született kötelességek (officia connata) természetjogi tételét hangsúlyozták. A grotiusi–pufendorfi iskola eszköztárából azonban az abszolút állam rendi ellenlábasai is fel tudták vonultatni a maguk ellenérvét a velünk született jogokra (jura connata) hivatkozva. Theodor Mayer úgy véli, hogy az említett időszakban szellemi megújulás kezdődött a bécsi udvarban és a kormányzati szakemberek megkísérelték a saját gyakorlatukban megvalósítani a kameralisták és a természetjogi teoretikusok tanításait. Véleménye szerint az „Einrichtungswerk" születéséhez közel állók közül Kinsky határozottan hivatkozott Grotiusra, s Dietrichstein és Kollonich véleménye is számos ponton megegyezett a természetjogi elvekkel. Ez nyilvánul meg a tervezetnek egyfelől a megkülönböztetett uralkodói hatalomról alkotott felfogásában, ami feljogosítja a királyt a nemesség személyes előjogainak korlátozására az igazságszolgáltatás egyes területein és az adózás kérdésében (velünk született kötelességek). Másfelől viszont azt hangsúlyozza, hogy az uralkodói abszolutizmust korlátozza a nép jólétének igénye (velünk született jogok). Amikor az „Einrichtungswerk" az ítélkezést a törvényszékek számára biztosítja és csak legfelsőfokon utalja az uralkodó hatáskörébe, ez megfelel a természetjog egyik tételének. Amikor egyszerűen és világosan megfogalmazott törvényeket kíván, vagy a boszorkányperekkel kapcsolatos tortúra megszüntetését sürgeti, ugyancsak a természetjog maximáinak tesz eleget. Az „Einrichtungswerk" álláspontja vallási kérdésben is a természetjogot követi, mert türelmet hirdet az országba betelepülők vallása iránt. Az „Einrichtungswerk"-ben felsorolt állami feladatok ugyancsak összecsengenek a pufendorfi tanításokkal: ezek szerint a kórházak és szegényházak létrehozása, a gyámügy és a tanügy szabályozása éppúgy az állam kötelessége, mint a tűzrendészet és az érmeügy kérdéseinek rendezése.

A temészetjogi elvekhez hasonlóan a kameralisták tanításai is felfedezhetők az „Einrichtungswerk"-ben. Becher mindig hangsúlyozta a népességszám növelésének fontosságát, és a betelepülést kedvezmények biztosításával kívánta előmozdítani. Ugyanezt teszi az „Einrichtungswerk", amikor a töröktől visszavett területek benépesítését szorgalmazza. A kameralistákat követi a tervezet, amikor a külföldi áruk behozatala helyett a hazai előállítást javasolja, akár a szattyánbőr készítést, akár az alföldi pusztákon felnevelhető szarvasmarhát említi példaként. És Schröder gondo-

latát veszi át akkor is, amikor arra figyelmezteti az uralkodót, hogy nem szabad mértéken felüli adókkal megterhelni a magyarországi alattvalókat.[23]

Magyarok ugyan nem vettek részt az „Einrichtungswerk" albizottság munkájában, de Kollonich az 1687–88-as országgyűlés befejezése után azonnal véleményt kért az új berendezés kérdésében magyar, illetve magyarországi tisztségviselőktől. Közülük első helyen állt Esterházy Pál nádor és Széchényi György esztergomi érsek, azután Orbán István személynök és Szenthe Bálint alnádor, valamint a helyi viszonyokat jól ismerő Antonio Caraffa magyarországi főhadbiztos.

Esterházy Pál sajátkezűleg írta le Bécsben s keltezte 1688. április 3-án a maga javaslatát, amelyről a Lipóthoz küldött tisztázat a nádori kancellárián készült április 9-én, jóval az „Einrichtungswerk"-albizottság munkájának megkezdése előtt.[24] Az „Informatio ratione commissionis quoad politica, iuridica, militaria, cameralia et spiritualia, Viennae 3. Aprilis 1688. palatini suae sacratissimae maiestati porrecta"[25] című tervezet az ország berendezésének öt főkérdése: iustitiarium (szűkebb értelemben vett közigazgatás és igazságügy), ecclesiasticum (egyházügy), politicum (közigazgatás), militare (hadügy), camerale (gazdasági, kamarai ügyek,[26] közül érdemben csak hárommal foglalkozik, a közigazgatás és az igazságszolgáltatás reformjával, továbbá részletesen az ország védelmének átszervezésével. Az egyházi és a kamarai ügyek előkészítésére bizottsági tagokat javasol.

A közigazgatás és az igazságszolgáltatás korszerűsítéséről szólva a felterjesztés egyik vezérgondolata az, hogy a nádori méltósággal egybekötött helytartói jogkört lényegesen ki kell bővíteni. Esterházy Pál ezt tartotta Magyarország függetlensége zálogának. A Habsburg uralkodók a helytartó tevékenységét jórészt az igazságszolgáltatás területére korlátozták, s e téren tekintették a király magyarországi helyettesének. A helytartói tisztet, ha a nádori széket nem töltötték be — mint 1667–81 között —, valamelyik főpap, rendszerint az esztergomi érsek viselte. Ha az ország nádora elláthatta feladatát, akkor nem neveztek ki melléje helytartót, hanem a nádor a helytartói jogokat is gyakorolta. Az ország nádorai — közöttük Esterházy Pál is — arra törekedtek, hogy Magyarországon a király általános helyettesei legyenek.

A nádor a közigazgatás reformja kapcsán — saját hivatalának támasztalan voltát is felismerve — új magyar központi kormányszék (gubernium vagy tribunál) létrehozását javasolja.[27] A gubernium hatáskörét nem határolja pontosan körül, és az igazságszolgáltatást, valamint a közigazgatást ugyanarra a kormányzati szervre bízza. Elgondolása szerint az új kormányszék a nádori méltóságon és a rendek közjogi szerepén nyugodott volna. Elnöke a nádor, tagjai 2 püspök, 2 világi országnagy, a Haditanács egyik tagja, a Magyar Kamara elnöke vagy alelnöke, a Királyi Tábla prelátusa és bárója, a királyi személynök és 2 titkár. Összetétele tehát hasonlóságot mutat a felsőbíróságokéval, s bizonyos mértékig követi a rendi országgyűlés felépítését is, annak törvényhozói szerepe nélkül. De mert az országgyűlést ritkán hívta össze a király s az igazságszolgáltatás terén is több évtizedes lemaradás mutatkozott, ez a kormányzati szerv biztosítaná a közigazgatás és az igazságszolgáltatás folyamatosságát. A Pozsonyban székelő gubernium intézkedne a közigazgatási ügyekben: valamennyi hivatal, bármilyen rendű és helyzetű is, attól függne, oda folyamodna és onnan várná ügyei elintézését. Ha a gubernium elnöke, azaz a nádor beteg, akkor az országbíró, ha ő is akadályoztatva lenne, akkor a tárnokmester elnököl. A guber-

nium, kiegészülve a Királyi Tábla tagjaival, évente két alkalommal: nagyböjt idején, illetve Márton nap (november 11.) táján öt–öt hét időtartamra összeülve döntene valamennyi fellebbezett bírósági ügyben; fenntartva mindenban a király számára a végső ítélkezés jogát. Valamennyi más törvényhatóság ettől az ítélőszéktől függne, vagyis a megyei bíróságok eljárva a hatáskörükbe tartozó ügyekben, ide küldhetnék a fellebbezéseket, s a pozsonyi törvényszék vizsgálná felül a horvát Báni Táblától és a kinevezendő szlavón bán eszéki székétől érkező ítéleteket is.

Esterházy Pál látta a Corpus Iuris túlhaladottságát, amelynek rendelkezései annyira korszerűtlenek, hogy az új korszak felé haladó Magyarország igazságügyének rendezésére alkalmatlanok. Nem zárkózott el tehát attól, hogy a törvénykönyv előírásait, akár országgyűléstől függetlenül, felülvizsgálják. A „törvények ellentmondásaiban" lévő nehézségeken az artikulusok „koncentrációjával" kívánt segíteni. Ezt a munkát Szenthe Bálint alnádorra, Petróczy János Pozsony város főjegyzőjére és Tolvay Gábor szakolcai tanácsnokra bízná úgy, hogy katonai, egyházi és kamarai szakkérdésekben másokat is meghallgatnának. A kész kódexet elgondolása szerint ő maga, egy bécsi bizottság, végül a király vizsgálná meg, aki azután rendeleti úton tenné közzé.

A nádor osztrák és cseh mintára kívánta átalakítani a Magyar Kancelláriát, mert azok a közigazgatásnak és az igazságszolgáltatásnak kollégális szervezetű, világi kancellár által vezetett, szakszerű hivatalaivá fejlődtek. A nádor úgy képzelte el a Kancelláriát, hogy annak a munkáját is — akárcsak a guberniumét — rendszeresen fizetett, szakképzett, jogot tanult és nyelveket ismerő hivatalnokok végeznék, nagy műveltségű, lehetőleg a római Collegium Hungaricumban végzett püspök–kancellár, de még inkább a magyar főurak közül választott világi kancellár irányításával.

Tekintve, hogy Kollonich Lipót elsősorban a katonai kérdésekhez kérte Esterházy Pál véleményét, a javaslat legrészletesebben a hadüggyel foglalkozik. A nádor úgy véli, hogy az ország felszabadításával, a határok módosulásával elkerülhetetlenné válik a török időkben létrejött 6 főkapitányság (alsó–magyarországi vagy bányavidéki, felső–magyarországi vagy kassai, győri, Kanizsával szembeni, károlyvárosi és varasdi) megszüntetése és újak szervezése. Közülük az első a régi varasdi, a Kanizsával szembeni és a győri főkapitányságból alakulna meg Eszék székhellyel, s végvidéke a Száva, Dráva és a Duna melléke lenne. A másodikat Szeged központtal kellene fölállítani, ez ügyelne a temesvári és belgrádi részekre, és végvidéke Szolnoktól Titelig terjedne. A harmadik főkapitányság székhelye a Debrecenhez közeli Szentjobb lenne, végvidéke pedig Szatmártól közel az erdélyi határig, Váraddal és Gyulával szemben húzódna.[28] Az új végvári vonal védelmére 12.000 magyar és 12.000 német és horvát katonát javasol. A németeket német főkapitány vezényelné, székhelye Eszék lenne. A magyarok és a horvátok élén nemzetbeli főkapitány állna és egyetértésben védelmeznék az országhatárt a németekkel. Azon a végvidéken, ahol a parancsnok német lenne, ott tőle kapnák az utasítást a magyarok és a horvátok is, ahol pedig a magyarok és a horvátok a főkapitányok, ott a németek azoknak engedelmeskednének.

A tervezet külön foglalkozik a magyar végvidék állapotával. Hangsúlyozza a szervezetlenség és fizetetlenség tarthatatlanságát, s a jobban ellátott osztrák és horvát végvári rendszer mellett foglal állást. A fizetetlen, gyakran képzetlen, önellátásra

és gazdálkodásra kényszerült magyar végvári katonaságot szerette volna rendszeresen fizetni és a horvát ezredek mintájára megszervezve az ország állandó hadseregének részévé tenni. A vezetésükre alkalmas főkapitányokat a török elleni háborúban kitűnt magyar főurak közül javasolja: a Dunántúlon Battyhány Ádám, Draskovich János és Zrínyi Ádám, Alsó–Magyarországon Pálffy Károly, Esterházy János, Kéry Ferenc, Koháry István, Erdődy György és Czobor Ádám, Felső–Magyarországon Károlyi László, Barkóczy Ferenc és Csáky László viselnék a tisztségeket.

A 24.000 főnyi végvári katonaság évi fizetését Magyarország, Horvátország, Szlavónia és a kapcsolt részek biztosítanák évi 30.000 portióval, amelynek felosztását maguk az országlakosok végeznék el, de azon felül semmilyen más adóval nem tartoznának. Végezetül a visszafoglalt területek újra régi birtokosaik, a magyar nemesek tulajdonába kerülnének.

Öt hónappal a nádori javaslat felterjesztése után, 1688. szeptember 13-án, I. Lipót július 31-én kelt utasítására,[29] összeült Pozsonyban egy rendi bizottság Esterházy Pál és Széchényi György vezetésével. Feladatuk az volt, hogy az 1687–88-as pozsonyi országgyűlésen az ország berendezésével kapcsolatban felvetett kérdések tárgyalását folytassák: válasszanak maguk mellé alkalmas munkatársakat, akikkel az igazságszolgáltatási, egyházi, közigazgatási, katonai és pénzügyi javaslatokat kidolgozzák, majd terjesszék fel a tervezetet a királynak. Esterházy Pál az egyes kérdéskörök megvitatására albizottságokat hozott létre, amelyek egymástól függetlenül dolgoztak: az esztergomi érsek és a főpapok foglalkoztak az egyházüggyel, Erdődy Kristóf magyar kamarai elnök néhány kamarai tisztviselő társaságában a pénzügyi kérdéseket vizsgálta, a közigazgatást és a hadügyet a nádor vállalta néhányadmagával, az igazságszolgáltatást pedig Orbán István, Szenthe Bálint és néhány jogász. Ezzel a módszerrel igen gyorsan, szeptember 22-ére befejezték a munkát.[30]

A tervezet, amelyet a történeti irodalom „Magyar Einrichtungswerk"-ként emleget[31] a következő címmel került a király elé: „Opinio Dominorum Consiliariorum ad Posoniensem Commissionem pro die 13 mensis Septembris anni 1688 per suam maiestatem sacratissimam convocatorum eidem suae maiestati sacratissimae transmissa."[32] Szoros kapcsolatban áll a nádor személyes felterjesztésével, azt veszi alapul, fejleszti tovább, bővíti nemcsak részleteiben, hanem új mondanivalóval is. Végeredményben a kettő együtt tükrözi a rendek állásfoglalását. Alapmotívuma a másfél évszázados óhaj: az ország Mohács előtti állapotának minél gyorsabb visszaállítása, kiegészítve a hasznos és kívánatos osztrák és cseh intézmények átvételének igényével. A bizottság sok mindenben követi a nádori tervezetet — egyes részeket csaknem szó szerint átvesz a katonai fejezetből —, hangvétele mégis jóval erőteljesebb, nem egyszer rokon a gravamenekével. Az emlékiratot jórészt olyan régi és új törvényekre való hivatkozásokból állították össze, amelyeket az országgyűlésen hosszan megvitattak, a király el is fogadta azokat, de végrehajtásuk legnagyobb részt elmaradt. Kivonatosan közlik hát újra ezeket a végrehajtatlan törvényeket, s újra érvelnek mellettük, hangsúlyozva, hogy olyan újonnan berendezett Magyarországon kívánnak élni, ahol a felsorolt törvények érvényesek, sőt törvénnyé lesznek egyéb, ugyanitt felsorolt kéréseik is. Nyíltan hivatkoznak arra, hogy az 1687–88-as országgyűlésen tett engedmények (az örökös királyság elismerése, az ellenállási jog eltörlése) fejében jutalmat várnak a magyar rendek.

A „Magyar Einrichtungswerk"[33] egyetért az Esterházy Pál által javasolt, a nádori hivatalból létrehozandó központi igazgatási és igazságszolgáltatási szerv létesítésével, de nem guberniumnak nevezi, hanem a „király magyar titkos tanácsá"-nak, amely egyenrangú a Császári Titkos Tanáccsal, s amely úgy szerveződne, hogy a nádor elnökletével működő Hétszemélyes Tábla kiegészülne magyar közigazgatási, katonai és kamarai szakértőkkel. Szorgalmazza a Magyar Kancellária cseh mintára történő átszervezését, az állami hivatalok teljes szekularizációját, a főhivatali tisztségek betöltésének magasabb szintű, lehetőleg külföldi képzettséghez kötését.

A pozsonyi bizottság országházat („domus regni") is kér, ahol elhelyezhetnék az ország iratait, s ahol az ország kincstárnoka és más tisztségviselők berendezhetnék hivatalukat. A kincstárnok, akinek a tisztsége és elképzelt hatásköre az 1526 előtti intézményt idézi fel, beszedné a fél harmincadot[34] és a sóvám egy részét, s azt kiegészítve más jövedelmekkel az ország hivatalnokainak és a katonaságnak a fizetésére fordíthatnák.

Az igazságszolgáltatással kapcsolatban kijelenti, hogy — a nádori felterjesztéssel ellentétben[35] — elégedett az országgyűléseken hozott és megerősített hazai törvényekkel, a peres eljárás törvényes módjával s a meglévő bíróságokkal, ide értve a megyei és városi bíróságokat, a Királyi Táblát és a Hétszemélyes Táblát. A hibát egyrészt abban látja, hogy az igazságszolgáltatás — elsősorban a szakadatlan háborúk miatt — sok éve szünetel, így a nyolcados, a rövid és a rendkívüli törvényszékek s a Hétszemélyes Tábla ülései, ahol a pereket végleg eldöntik, annak ellenére, hogy a törvények meghatározzák valamennyi bíróság megnyitásának idejét és helyét. A hiányosságok másik okát a „jobb rendbe hozandó" Magyar Kancellária és a Magyar Kamara gyakori törvénytelen beavatkozásában látja. Egyébként a bizottság nem tartja magát alkalmas fórumnak ilyen nagyjelentőségű kérdések eldöntésére, ezért kéri, hogy az igazságszolgáltatás reformjával — békésebb időben — az országgyűlés foglalkozzék.

Egyházügyi kérdésekben a tervezet készítői javasolják, hogy a főpapok térjenek vissza Mohács előtti székhelyükre, különben nem indul meg a rendszeres egyházi élet és vallásgyakorlat, továbbá szervezzék újjá az esztergomi és a kalocsai érsekséget — az utóbbit egyelőre püspökségként, amíg alkalmas lesz érsek számára is lakóhelyül —, valamint a püspökségeket, káptalanokat, prépostságokat és apátságokat. A bizottság egyházi tekintetben is a Mohács előtti állapotba kívánta visszahelyezni az országot, s azt kérte, hogy a Kamara ne gátolja a katolikus egyházi élet újjászerveződését, hanem segítse azt az időközben világi, sőt nem egyszer protestáns kézre került egyházi birtokok visszaadásával. A protestánsokról szólva megállapítja, hogy a töröktől visszafoglalt részeken igen sok a prédikátor, akik erőteljesen terjesztik hitüket, ami nem kívánatos, ezért ezt a helyzetet kiküldött biztosok útján meg kell változtatni. A békesség kedvéért meghagyja az 1681. évi 25. tc.-et megújító 1687–88. évi országgyűlés 21. tc.-ét, amelyet egyébként a katolikusok többsége és a protestánsok is elégedetlenséggel fogadtak, mert az előbbiek sokallták a protestánsoknak tett engedményeket, az utóbbiak viszont kevesellték azokat.

A „Magyar Einrichtungswerk"-nek a politicumról szóló részét akár a rendi érdekek apológiájának is tekinthetjük. Itt kaptak helyet a nemesi kiváltságok védelmével kapcsolatos kérdések, ami arra mutat, hogy a rendek ezeket az ország kor-

mányzása alapelvének tekintették. A bizottság leszögezi, hogy ez az ország a nemesség országa, s nem kívánatos a nemesi kiváltságok szélesebb körben való kiterjesztése. A most visszafoglalt szabad királyi városok ám kapják meg egykori kiváltságaikat, de a mezővárosok közül nem szükséges még többet ilyen statusba emelni, mert ez esetben az országgyűlésen a negyedik rend, a polgárság könnyen leszavazhatja az első három rendet.[36] Ami az adózást illeti, azt javasolja, hogy a szabad királyi városok mindenfajta adójukat megyei becslés alapján, megyéjük keretében s ne onnan kiszakítva fizessék. A vagyontalan nemesek elszaporodására való tekintettel pedig helyesnek tartaná, ha a mostani és a leendő armalisták, valamint a legfeljebb negyed telekkel rendelkező és a jobbágytelken élő nemesek megyei becslés alapján adót fizetnének. A karddal szerzett, ősi nemesség védelmében emel szót, amikor tiltakozik a pénzért megszerezhető címereslevelek elszaporodása miatt, amelyeket a kereskedők azért vásárolnak meg, hogy adó- és vámmentességhez jussanak. Ugyanakkor a szabad árukivitel és behozatal engedélyezését szorgalmazza, amely lehetővé teszi Magyarország és a szomszédos országok között a bor-, gabona- és állatkereskedést. Hangsúlyozza az egész országra kiterjedő egységes mértékrendszer szükségességét is. A kereskedelem ilyen értelmű szabadságát nem a polgárság, hanem a nemesség számára kéri, amely nemcsak a szorosan értelmezett politikai hegemóniára, hanem a kereskedelem gyakorlására s az abból eredő „polgári" haszonra is igényt tart.

A pozsonyi bizottság az ország védelmi rendszerét illetően követi a nádori felterjesztés gondolatmenetét és tartalmilag is azonos azzal. Kiemelten foglalkozik azonban a különféle szabadságokat élvező katonaparaszt csoportokkal és a fizetetlen vagy elbocsátott végvári vitézekkel. Felhívja a figyelmet arra, hogy ezek veszélyes fegyveres tömeget jelentenek az ország számára, ezért megszüntetve kiváltságaikat vissza kell őket szorítani a parasztság soraiba. Meg kell szervezni viszont a határőrvidéket a középkori vajdaságokból és bánságokból, s létre kell hozni egy 10.000 fős, rendszeresen fizetett, állandó magyar hadsereget.

A „Magyar Einrichtungswerk" a kamarai kérdésekre fordítja a legnagyobb figyelmet. A Magyar Kamarát az ország tényleges gazdasági központjává kívánja tenni: leszögezi, hogy Magyarországon és a hozzácsatolt részeken elegendő egyetlen Magyar Kamara, magyar tisztviselőkkel, akik valamennyi királyi jövedelemre felügyelnek. Székhelye Pozsony vagy a visszafoglalt Buda legyen. A Kamara ne avatkozzék bele reá nem tartozó ügyekbe, hatáskörét ne lépje túl, viszont mielőbb kerüljenek fennhatósága alá az ország visszaszerzett területein azok a birtokok, amelyek régen is kincstári jellegűek voltak.

Számos javaslatot tesz a bizottság arra vonatkozóan, hogy miként lehetne a Kamara hasznát növelni. Mindenekelőtt az erdélyi sóbehozatalból s annak értékesítésétől vár jelentős bevételt[37], valamint a Belgrád környékén, Erdélyben, Moldvában, Boszniában és Bulgáriában felvásárolt szarvasmarha közvetítő kereskedelméből. Szükségesnek tartja hídvám és harmincadhelyek létesítését ott, ahol indokolt, s meg kívánja szüntetni az önkényesen fölállított, felesleges vámszedő helyeket. Javasolja továbbá egy budai vagy pozsonyi pénzverde fölállítását, a nyers arany, ezüst és réz kivitelének tilalmát, valamint jó pénz, korszerű hitelrendszer és az osztrák telekkönyvi nyilvántartás bevezetését. Elfogadja a központilag meghatározott adórendszert, de

féltékenyen őrzi a nemesség felső rétegének adómentességét, az adó összegét a felére csökkenti és behajtását a katonai hatóságok helyett a vármegyékre bízza.

A pozsonyi rendi bizottság javaslatára az „Einrichtungswerk"-albizottság elnöke, Kollonich Lipót írta meg Bécs válaszát 1689. augusztus 22-én. (Esterházy Pál korábban kelt saját tervezetére külön nem reagáltak). A nádor ekkor újból összehívta a pozsonyi rendi bizottságot, amely október 10-én látott munkához, s négy nap múlva elkészült a viszontválasszal. A felterjesztés elkeseredett hangú sérelmi irat, amely felidézi I. Lipót és a megkoronázott I. József esküjét az ország szabadságának megtartására, s arra figyelmeztet, hogy az országgyűlés óta történtek az esküvel ellentétben állnak. Kitűnik a feliratból, hogy az 1688. szeptember 22-i felterjesztést Bécsben erősen zokon vették, a rendi javaslatok többségét elvetették s legfeljebb néhány gondolatával értettek egyet.[38] Újra bebizonyosodott, mint a 17. század folyamán más alkalommal is, hogy a rendiségnek magyar rendi érdeket szolgáló reformja — bár tartalmazzon haladó elemeket is — a nemesség egészének maradiságán éppúgy zátonyra fut, mint a bécsi kormánykörök dinasztikus érdekeket követő magatartásán. Bármennyire szimpatikus volt is Bécsben a törvények revíziója — amit a pozsonyi bizottság ugyan nem, de a nádor saját felterjesztése kilátásba helyezett — vagy a Magyar Kancellária átalakításának gondolata, a rendi követelések közül sem a magyar végvári katonaság megszervezése, sem a visszafoglalt területeknek a magyar nemesség kezére adása s ezzel adómentessé tétele nem tartozott a megadható engedmények közé. A bécsi udvar a magyar kérdést a felszabadító hadjáratok befejezéséig szigorúan katonai és pénzügyi szempontból ítélte meg, s arra törekedett, hogy a császári sereg eltartását elsősorban magyar területen, a magyarországi lakosság költségére, minél egyszerűbben megoldja. Magyar kormányzati szervek akadékoskodása csak hátráltató körülmény lett volna, hasonlóan a magyar főkapitányok által vezényelt magyar végvári sereg, s az jobban szolgálta a katonai célt, ha a visszafoglalt területek az Udvari Kamara igazgatásával kizárólag a császári katonaság eltartását biztosítják.

A pozsonyi bizottság tervezetét, amelyet nem egy vonatkozásban az abszolutista államrendszer elvei szerint készítettek, a magyar főrendek érdekei itatták át. Esterházy Pál a vármegyéket és a városokat — néhány képviselőjüktől eltekintve — tudatosan be sem vonta az emlékirat kidolgozásába. Ez a tervezet, amely adófizetésre kötelezte volna a nemesi kiváltsággal rendelkezők legalsó rétegeit, a kereskedelmi szabadságot a főnemességnek tartotta fenn. Ennek ellenére a „Magyar Einrichtungswerk" haladó vonása, hogy a közjogi függetlenség óhaja mellé állítja a gazdasági átalakulás igényét. Az előterjesztés Camerale fejezete arra utal, hogy készítői rendi korlátaik ellenére is helyes úton keresték a kibontakozást az országot fenyegető gazdasági csődből. A középkori intézményeket visszaállító elgondolásuk — mint a kincstartó és kincstartóság — s az újszerű gazdasági program vázlata a magyar fejlődés ellentmondásaira jellemző ötvözetet alkot. Ebből következik, hogy elismerésre méltó javaslataikhoz nem kapcsolódhatott a nemesi kiváltságok szélesebb körű megnyirbálásának gondolata.

2. *Az „Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn"*

A pozsonyi bizottság tervezetét — ha legtöbb kérdésben nem értettek is vele egyet Bécsben — használta a Kollonich Lipót vezetésével ülésező albizottság. Amikor Kollonich érsek 1689. augusztus 22-én megírta válaszát a pozsonyi főrendek tervezetére, az albizottság tagjai már több mint egy esztendeje dolgoztak az „Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn" című reformjavaslaton. Az emlékirat a korabeli államigazgatási tervezetek hagyományos felosztása szerint készült: Iustitiarium, Ecclesiasticum, Politicum, Militare és Camerale című fejezetekre tagolva[39] tárgyalja — a tervezet készítői szerint — a Magyarország előtt álló legsürgősebb tennivalókat.

Iustitiarium

A szűkebben értelmezett közigazgatás és az igazságszolgáltatás reformtervét a Magyar Kancellária újjászervezésének gondolata nyitja meg. Kollonich és az albizottság szükségesnek tartja, hogy a Kancellária modern udvari hivatallá váljék, annál is inkább mivel a jelenlegi a korrupció melegágyává vált s szervezetében is elavult. Bizonyára ismerték Korompay Péter nyitrai püspöknek, a Magyar Kancellária akkori vezetőjének jellemzését erről a kormányhivatalról: „Mellettem egy titkár van két írnokkal s egy lajstromozó. Az utóbbi tisztnek viselői nem ritkán vakmerők voltak magukat kancellárok és titkárok meghagyásainak ellenszegezni s elbizakodottságukban — ők lévén a pecsétőrök — vonakodtak az Őfelsége által már aláírt okmányokat megpecsételni, hogy a törvényes díjnál nagyobbat zsarolhassanak ki a perlekedő felektől. Véleményem szerint — folytatja a püspök — a Magyar Kancelláriát a cseh [kancellária] képére kellene átidomítani, vagy, mivel Magyarország főkancellárja, az esztergomi érsek nem szokott az udvarnál széket tartani, a német birodalmi kancelláriát kellene előképül választani, melyet aztán rangjára nézve nyomban követne a magyar."[40]

A hivatal újjászervezéséről a következőképpen vélekednek Kollonichék: „Kell, hogy pap legyen a kancellár" — szögezik le mindjárt az elején, majd így folytatják — : „kívüle négy tanácsosból álljon a Kencellária, mégpedig két egyházi ból — hogy a papi rend mindig egyensúlyban legyen a világiakkal a vallás dolgában, mellyel a magyarok nem bánnak eléggé kényesen, marasztván hazájukban az eretnekséget, honnan Magyarországon minden baj eredetét veszi — és két világi tanácsosból, kikből az egyik német lehetne. Titkár kettő szükséges, az idősebbik tanácsosi ranggal és szavazattal bírhatna. A lajstromozó mellé még egy segédet, egy kiadót, egy fogalmazót, három írnokot, s egy hivatalszolgát kellene adni, és mindnyájukat tisztességesen fizetni, miként ez az 1681. évi országgyűlés által eltörölt pozsonyi kormányzóságnál (Gubernium) történt". S hogy a működés feltételei egészen zavartalanok legyenek „rendjén volna külön szállást fogadni a Kancellária számára, mert annak, hogy eddig nem volt szállása, hogy az irományokat saját házaiknál tartották a tisztviselők, annak kell tulajdonítani majdnem az összes levéltár elveszését, a libri regii, a királyi könyvek kivételével."

Ellentétben a pozsonyi bizottsággal, de összhangban Esterházy Pál saját tervezetével, Kollonichék a magyar törvények revízióját javasolták. A felülvizsgálat elkerülhetetlen — írják —, mert a Tripartitum hemzseg az ellentmondásoktól, tele van az első királyok óta más és más körülmények között létrejött törvényekkel, amelyeket a felek és a bírák arra használnak fel, hogy kijátsszák az igazságot és maguknak hajtsanak hasznot a király és az ország megrövidítésével. Ezért a Tripartitumot és a törvényeket jól rendezett Corpus Iurisba kell összefoglalni, amelyből az elavult, hatályon kívül helyezett artikulusokat ki kell hagyni és korszerű intézkedésekkel kell pótolni. Közjogi aggálya nem lévén az albizottságnak ez a korszerűsítés inkább az igazságszolgáltatás könnyebbé, gyorsabbá tételére és a visszaélések megszüntetésére irányult.

Az első reformálandó terület az ítélőmesterek működése. Az „igazság pestisé"-nek nevezett bírák hatalma annyira megnőtt, hogy indokolatlanul bárkinek a kívánságára, bármely fórumon mind vizsgáló, mind végrehajtó bírákká tehetik magukat, a fellebbvitel teljes kizárásával. A személyük ellen felhozott panaszokat fokozta a körülöttük kialakult korrupció: a pereket mindig a felperes nyerte meg, aki gyakran megegyezett a nyereség egy hányadában az ítélőmesterrel és annak étellel, pénzzel kereste kedvét az alperes terhére. „Cégéres bűnözőket a megvásárolt tanúk fejre letett esküje („Kopf–Schwörung") alapján elbocsátanak, ártatlanokat pedig kivégeznek" — írja az albizottság. Az alperes kiszolgáltatottságát csak fokozta, hogy pervesztés esetén nem állt módjában magán segíteni, s a perköltség háromszor vagy még többször is felülmúlta a peres tárgy értékét. Az albizottság arra a következtetésre jutott, hogy az ítélőmesterek túl nagyra nőtt tekintélyét meg kell szüntetni, egyszerű bírákul beosztva őket a törvényszékekhez.

A Tripartitum korszerűsítésének második feltétele a nyolcados törvényszékek működésének felülvizsgálata. Az ún. nagy octava (iudicia octavalia maiora) a Királyi Tábla[41] és a Hétszemélyes Tábla[42] fóruma, amely a Mohács előtti korszakból maradt fenn. A törvények gyakran elrendelik megtartását, a felső–magyarországi részek számára Eperjesen Szent György (április 24.) nyolcadától, az alsó–magyarországi területen Pozsonyban Szent Lukács (október 18.) nyolcadától negyven napig.[43] Az octava a nagy perek fóruma lett volna, ám a 17. században csaknem végig szünetelt, csupán két ízben 1611–ben és 1650-ben ült össze Eperjesen. Mindkét alkalommal országos eseménnyé nőtte ki magát. Az 1611-es octaván, ahol a nádor elnökölt, összegyűltek a főurak, a vármegyék, a nemesség és a városok képviselői. Az egykorú német följegyzés így jellemzi a sokak számára vagyoni és családi változást előidéző eseményt: „némely szegény ember gazdag és némely gazdag ember szegény lett, némelyik parasztokat kapott, míg a másik elvesztette az övéit."[44] Hiába az octavák, „sorsfordító szerepe", az „Einrichtungswerk"–albizottság megszüntetésüket javasolja, mert azok csak nagyritkán üléseznek.

Az igazságszolgáltatás két botránykője a perletétel és a perújítás korlátlan lehetősége, amelyeket meg kell szigorítani. Ellenkező esetben a felperes bármikor kérheti a per félbenhagyását, „mihelyst úgy tetszik" neki, s „mihelyst egy marok pénzzel meg akarja vigasztalni a bírót". Nem különb a perújrafelvétel esete sem, amelynek erejénél fogva ugyanazon per megújítható ugyanazon bíró előtt, s az új kifogásokkal fellépő peres fél vég nélkül elhalaszthatja az ítélethozatalt.

Botrányos a magyar büntetőeljárás, amely egyrészt túlságosan szigorú, másrészt rend és forma nélküli. Emiatt sok ártatlant kivégeznek, ugyanakkor több cégéres bűnös büntetlen marad. „Pedig igaz az, hogy jobb a vétkest szabadon bocsátani, mint az ártatlant elmarasztalni, s igaz az is, hogy nagyobb áldozatot nem lehet bemutatni Istennek, mint egy gonosz embert." Éppen ezért javasolja az albizottság a túlzott szigor enyhítését és a rendszeres büntetőbíráskodás bevezetését. Kirívó példaként a boszorkányperek — egyébként nehezen elhihető — tömeges gyakorlatát említi, s azt javasolja, hogy „meg kell szüntetni a Magyarországon divatozó fürösztés melletti boszorkányságot, mivelhogy tavaly Trencsénben gyanúba vett háromszáz személyt kísérletképpen vízbe vetettek s akik megfulladtak, azokat ártatlannak nyilvánították, azokat pedig akik felmerültek, mint ama vétségben elmarasztaltakat, kivégezték.[45] A megoldást abban látja az albizottság, hogy az 1658-ban kiadott ausztriai büntető-törvénykönyvet fogadják el, minthogy azt a megyék és az uradalmak jórészt már alkalmazzák a gyakorlatban. A törvénykönyvet, amelyet a Corpus Iuris Hungarici II. kötetéhez mellékeltek „Forma processus judicii criminalis, seu praxis criminalis" címen, Kollonich Lipót a maga költségén fordíttatta le Franz Vogelmayr jezsuita szerzetessel németről latinra, és kinyomtatva az 1687–88-as országgyűlés résztvevői között kiosztotta.[46]

Az albizottság a büntetőjog megújítása és a büntető perrendtartás korszerűsítése után a büntető törvényszékek újjászervezésével foglalkozik. Véleménye szerint három egyenlő rangú felsőbíróság szükséges: egy Budán székelne a nádor és az esztergomi érsek elnökletével, ide tartoznának az alsó-magyarországi részek, egy Kassán az országbíró vezetésével a felső-magyarországi tertületek számára, és egy Zágrábban, élén a horvát bánnal, hozzá Horvátország, Szlavónia és Dalmácia tartozna. A három felsőbíróság elsősorban az első fokú hatóságoktól — vármegye, város, úriszék — fellebbezett büntető perekben döntene, emellett közigazgatási és polgári peres ügyekben („Iustiz und Polizey Weesen") is eljárna. Tőlük csak a királyhoz lehetne fellebbezni.

A Tripartitum megújítására tett reformjavaslatok utolsó pontja szerint a nemeseknek az igazságszolgáltatás terén indokolatlanul élvezett kiváltságait meg kell szüntetni. Tarthatatlan ugyanis az a gyakorlat — vélekedik az albizottság —, hogy urát a jobbágy nem perelheti a bíróságon, hogy a paraszt ember tanúságtételét nem veszik figyelembe nemes ellen, s hogy néhány bűncselekmény kivételével csak megidézés és elmarasztalás után zárhatják el a nemes embert.

A magyar igazságszolgáltatás feltétlenül megújítandó területeinek számba vétele után az albizottság azzal a gyakorlati javaslattal zárja a Iustitiariumot, hogy az új törvénykönyv, valamint a polgári és büntető perrendtartás szerkesztésével Johann Georg Hoffmann udvari tanácsost bízzák meg, aki az Ampringen-féle Gubernium tagjaként és más magyarországi megbizatásai során alapos ismereteket szerzett a helyi viszonyokról, és amúgy is indigena.

Ecclesiasticum

A „Magyar Simplicissimus" (1683) szerzője (talán Daniel Speer német vándormuzsikus), aki számos részletet közöl művében a török uralom vége felé közeledő

Magyarországról, azt írja a Tisza vidéki falvakról, hogy azok „olyan nyomorúságosak, hogy Württembergben, tisztességgel legyen mondva, a disznóól jobban, szilárdabban és csinosabban épült, mint itt a ház."[47] Jámbor egyházi férfiak számos apró vonással egészítik ki ezt a szomorú képet. A falusi templomok és az egyházi kegytárgyak a háborús években jórészt elpusztultak: megesett, hogy kőből épült templom helyett náddal fedett sárkunyhó, díszes oltár helyett szőnyeggel leterített faláda, messzeszóló harang helyett a templom ablakába felfüggesztett csengettyű hirdette Isten dicsőségét. Szegényebb szolgái, a falusi plébánosok hasonló anyagi és szellemi állapotban éltek híveik között, akiknek hit- és erkölcsbéli dolgait reájuk bízták.

Kollonich Lipót jól ismerte a katolikus egyház leromlott helyzetét, ezért az „Einrichtungswerk"-nek ezt a szívéhez legközelebb álló fejezetét azzal a megállapítással kezdi, hogy „a klérust — néhány jelesebb püspök kivételével — fitymálják vagy éppen megvetik." És mintegy fokozva az említett bajokat, tömör megállapításának néhány további okát adja, kezdve a püspököknél és egyházmegyéknél tapasztalt hiányosságokkal. Az érseki hatalom nem érvényesül a püspökök felett, akik emberemlékezet óta nem tarottak zsinatot, sőt még megyéiket sem utazták be. A püspökségek egy részét — kivált a töröktől visszafoglalt területeken — még nem töltötték be vagy schismaticusok kezébe került. Ez utóbbi helyzetet átmenetileg tűrjük el — javasolja — vagy unió révén segítsünk rajta, amint az a munkácsi görög katolikus püspökség esetében történt.[48] Úgy véli, hogy a római katolikus egyház régi tekintélyének és hatalmának visszaállítása érdekében először az elszegényedett püspökök anyagi helyzetét kellene megszilárdítani — főként azokét, akiknek egyházmegyéje még mindig a török kezén van — évi 1200 forint évdíjjal és a visszafoglalt területen „pótlék"-ként kihasított földdarabbal. Gondoskodjanak arról is, hogy székhelyük és székházuk legyen, s további jövedelemforrásul saját boraik mérésének jogával kellene felruházni őket.

A plébánosok „ügyét" is elsősorban jövedelmeik „öregbítésével" lehetne jobbra fordítani, mert van közöttük olyan, „akinek két éven át nem volt misekönyve, csak halotti misét írt le magának. Más egész éven át nem mondott misét, mert nem volt kelyhe. Árvában az ostyákat négy részre törték, mert nem volt ostyasütő vasuk, s ilyen a két szomszéd megyében sem lévén, az ostyákat Krakkóból hozatták." Ezért a felszabadult területeken 300 házra jusson egy plébános, akinek adjanak másfél telkes házhelyet házzal és 48 hold robotmentes szántóföldet. Jövedelmét egészítse ki a stóla[49] és a dézsma tizenhatod része.

Az iskolamesternek biztosítsanak féltelkes házhelyet, rajta házat és 15 hold úrbérmentes szántót. Azonfelül illesse meg őt a stóla arányos része, valamint a gyerekek tanításáért fizetett iskoladíj.

Kollonich és munkatársai a vallásfelekezeteket elismert és eltűrt egyházakba sorolják. Ez részben bizonyos alkalmazkodást jelent a fennálló viszonyokhoz, részben a római katolikusok elhatárolódását a többi felekezettől, amely hol gyűlölködésben, hol a térítés szándékában, hol a gondoskodás mértékének lejjebb szállításában nyilvánul meg. Elismert felekezetek a római katolikus mellett: az evangélikus és a református, eltűrt felekezetek: a görögkeleti, az unitárius, a zwingliánus, a basilita (görögkeleti) szerzetesrend, az anabaptista és a zsidó.

Az evangélikusokat és a reformátusokat erdélyi mintára elismerik ugyan, de megállapítják, hogy az ország alapvető törvényei ellenére jutottak ebbe a helyzetbe. A jövőt illetően az 1681. és 1687. évi törvények alkalmazását javasolják, de a protestánsok térítését is szorgalmazzák.

Egyértelmű Kollonich Lipót álláspontja a görögkeleti egyház megítélésében, amikor a vele való uniót sürgeti. Az unióra lépett görög katolikus papokat azonban nem tekinti egyenrangúnak a római katolikusokkal, és azt javasolja, hogy a „görögök érjék be a katolikus papok fizetésének felével."

Türelmet hirdet a Morva vize mellett élő anabaptisták és a Pécs körül letelepedett ariánusok iránt, akik —véleménye szerint — „már kezdenek a katolikus hitre térni." Egyedül a zsidókkal szemben tanúsít engesztelhetetlen gyűlöletet. Nemcsak vallásukat támadja, hanem meg akarja tiltani számukra a vámszedés, a pénzváltás és a földek haszonbérbe vételének jogát is, ugyanakkor szigorú adóztatásukat követeli.

Politicum

Az „Einrichtungswerk" tematikailag legszerteágazóbb fejezete. Nyilván ezért határozták meg a szerzők a politicum fogalmát, mielőtt annak részleteibe bocsátkoztak volna. Véleményük szerint a „szorosabb értelemben vett belpolitika — vagyis elvonatkoztatva az igazságügytől, az egyházi ügyektől, a hadügytől és a pénzügytől, de amelyről a maguk különleges helyein szükség szerint tárgyalni kell — általánosságban olyan helyes országos és helyi politikai berendezkedés bevezetését jelenti, amely által a közjó, vagyis az egész közösség s külön-külön minden egyes ember java előmozdítható, károsodásuk pedig elhárítható; egyedi értelemben pedig a Magyar Királyságra és arra vonatkoztatva, hogy itt a jelenkorban mi mindent kell e tekintetben az égető szükség miatt és célszerűen bevezetni,...". A közjó előmozdítását mindenekelőtt az ország benépesítése és a hitelügy rendezése szolgálná, azután az oktatás, az ipar és a kereskedelem reformja, amely elképzelhetetlen a pénz, a súly és a mértékek egységesítése nélkül. Azután az egészségügy és a szegényügy következik, majd a tűzrendészet, és a sajtócenzúra. A sort az ésszerűtlen fényűzés megakadályozására tett javaslat zárja.

Az ország, de mindenekelőtt az újszerzeményi területek benépesítésének szükségességéről így ír az albizottság: „...nemcsak azt történt meg, hogy az ősellenség (ti. a török) már a háborúzás kezdetén nagyszámú lakosságot lemészárolt és tartós szolgaságba hurcolt, hanem az is, hogy az egész hadsereg folytonos ide-oda vonulása, nemkülönben a súlyos megszállás és beszállásolás, a mértéktelen adóztatás s az elviselhetetlen túlkapások mind a saját, mind pedig az idegen katonaság részéről szinte még több embert űzött el otthonából s gazdaságából; ezeknek egy része Lengyelországba s más határszomszédos országokba költözött ki, más részük elrejtőzött az erdőségekben, ismét más részük pedig a nyomorúságtól s az elcsigázottságtól sorvadt el és halt meg. Következésképpen: mielőtt egyéb településpolitikai intézkedéseket vezetnének be, mindenekelőtt a lakosságról, illetőleg a királyság benépesítéséről kell döntést hozni...". Ezt javasolja az Udvari Kamara is, jól tudva, hogy a betelepítés következtében az ország virágozni fog, ama közmondás szerint: „ubi populus, ibi obulus", vagyis „ahol a nép, ott a fillér is".

A betelepülők — „akiket önkéntesen és szabadon kell behívni és befogadni az országba" — nem röghöz kötütt örökös jobbágyok lesznek, hanem szabad, szolgáltató rendű lakosok, azzal a szabad költözési joggal, amelyet a magyarországi törvények meghatároznak. A telepesek élvezzenek adó– és robotmentességet, a magyarok három, a németek öt év időtartamra. Az utóbbiak azért többet, hogy „jobban odacsalogathatók legyenek", s álljon rendelkezésükre elegendő idő házuk felépítéséhez és földjük termővé tételéhez.

Ami a betelepülők nemzetiségét illeti, úgy véli az albizottság, hogy a rómaiak példáját követve nem szabad semmiféle különbséget tenni a befogadást kereső népek között. „Mégis, a többiekkel való egyenlőség esetén a németeket a többiek előtt kell figyelembe venni..., közülük is elsősorban és külön azokat, akik Császári Felséged német örökös tartományaiból valók; mégpedig annak érdekében, hogy a királyság, vagy legalábbis annak nagy része fokozatosan germanizáltassék, a forradalmakra és nyugtalanságokra hajlamos magyar vér a némettel mérsékeltessék, s ezáltal természetes örökös királya és ura iránti állandó hűségre és szeretetre neveltessék."

Az egyházi kérdésekben mindig keményszavú Kollonich annyira érzi az újratelepítés fontosságát, hogy hajlandó a nem katolikus bevándorlókat is befogadni, pedig másfél évtizede sincs annak, hogy Pozsonyból gályára küldte a protestáns prédikátorokat (1674): „a különböző vallásokat... el kellene tűrni" — írja — mert anélkül „a benépesítést csak igen hosszadalmasan, vagy egyáltalán nem is lehetne elérni". Igaz, hogy a nem római katolikusok nyilvános vallásgyakorlatát nem engedélyezné és katolikusokat „vegyítene" közéjük, sőt a vallási türelem is csak a falvak népére vonatkozna és „semmiképpen sem az erődített városokra", amelyeket kizárólag katolikus németekkel szállatna meg.

További követelmény, hogy a betelepülők a pusztává lett házhelyet és a hozzájuk tartozó telket ne csak ingyen, hanem örökjogon, sőt az elidegenítés jogával együtt kapják meg. Csak így kerülhető el, hogy a földesúr a felépített házat vagy a megmunkált telket tetszése szerint elcserélje vagy elfoglalja. Ez a törekvés akadályozná az ország benépesítését, mert „a telepesek költségeiket, fáradságukat és munkájukat csakis a maguk és családjuk hasznára akarják fordítani és nem mások nyereségére".

A szolgáltató rendűek, azaz a telkes jobbágyok robotmunkáját országosan és egységesen kell megállapítani, mégpedig heti 3 napban. Az ország törvényei ugyan évente 52 nap[50] úrdolgát írnak elő, de ez szerfelett mérsékelt és a földesurak nem alkalmazkodnak hozzá, hanem ennél több robotot követelve „nyakló nélkül zaklatják" jobbágyaikat. Az albizottság úgy látja, hogy a heti 3 nap mintegy középarányos a túlkapások és a törvényileg alacsonyra szabott robotmennyiség között s mindkét fél számára a legmegfelelőbb.

A töröktől visszafoglalt területen lévő városok, megerősített helyek és a mezővárosok betelepíthetősége érdekében valamennyi polgári mesterséget, mint amilyen a hús– és bormérés, a gabonaőrlés, a kenyérsütés, a sörfőzés, a hal–, állat– és mézkereskedés, valamint a vendéglők kezelése, kizárólag a polgárság számára kell fenntartani. Ezek hasznát ugyanis a kamarai tisztek, hadbiztosok és a katonai parancsnokok egymás között megosztva, monopóliumként kézben tartják, s ezzel a polgárságot megfosztják megélhetési lehetőségétől. Ugyanakkor igazságosnak tartanák, ha

a városokban és mezővárosokban nem lennének köztehertől mentesített házak, amelyeknek terhe áthárul a városok polgáraira, elviselhetetlenné téve kötelezettségeiket. Kivételt csak a városháza, az iskolák, kórházak, egyházi- és katonai épületek képezzenek, de ezek tulajdonosai nem űzhetnek semmiféle polgári mesterséget.

A szabad városi fejlődés és az új polgári osztály kialakulását szeretné elősegíteni az a javaslat, amely a mezővárosokat kiveszi a vármegyék hatásköréből. Ellenkező esetben — úgy véli az albizottság — a nemesség elnyomná őket, s nem tartaná lakosait másnak, mint „fallal körülvett parasztoknak". Másik érvük, hogy ily módon a városokat el lehetne vonni a „veszedelmes nemesi összejövetelektől."

A betelepülés feltételeit tegyék közhírré a Magyar Királyságban, az örökös tartományokban és a határőrvidéken. Az elmenekült lakosság visszatérésére és az új telepesek bevándorlására azonban csak akkor számíthat az ország, ha megvédik őket a kamarai és a katonai hatóságok zaklatásaitól és zsarolásaitól. Megengedhetetlen, hogy egyfelől a kamarai tisztek szedik be a parasztoktól azt az adót, amit korábban a törököknek kellett kifizetniük, másfelől a hadbiztosok katonai executióval éppen azokat az erőn felül követelt adókat préselik ki belőlük, amelyek miatt korábban futva hagyták el lakóhelyüket. Ilyen körülmények között a külföldi telepesekre még csak gondolni sem lehet, a saját szétszóródott jobbágyállomány elretten a visszatéréstől, az őket támogató földesurak kedve elmegy a segítségnyújtástól, a visszafoglalt országrész pedig a tatár határterületekhez válik hasonlóvá. A legszigorúbb parancsot kell tehát kiadni az Udvari Kamara embereinek és a Főhadbiztosság tisztjeinek, hogy „termőföldpusztító executióikat és felelőtlen ténykedéseiket haladéktalanul szüntessék be."

A betelepülőket támogató földesurat nemcsak akkor éri veszteség, ha a katonaság elhajtja a letelepedett parasztnak kölcsönadott ökreit, hanem akkor is, ha kiadásainak fedezésére uzsorakölcsönt kénytelen felvenni. Magyarországon ugyanis a nemesi birtok hitelnehézséggel küszködik. Ennek okát abban látja az albizottság, hogy nincs „credit" azaz hitel és „fides publica", vagyis közbizalom. Mindkettő annyira megszűnt ebben az országban, hogy nemcsak egyházi és világi személyek nem képesek felhajtani egyetlen krajcárnyi hitelt sem háromszoros ingatlanfedezet nélkül, de még a Magyar Kamara sem képes a legnagyobb szükségben sem hitelhez jutni. Ennek oka egyrészt az igazságszolgáltatás „rendetlenségében és összevisszaságában" rejlik, ami miatt a késlekedő adósokat csak nagy időveszteséggel lehet fizetésre kényszeríteni, másrészt azért van így, mert egyetlen hely sincs Magyarországon, ahol tájékozódni lehetne egy földbirtok törvényes tulajdonviszonyairól és a rátáblázott terhekről, amelyeknek ismeretében bárki nyugodtan megvásárolhatná vagy kölcsönt adhatna rá. Igaz, a káptalanoknál bejegyzik ezeket az ügyeket, de azt sohasem határozták meg, hogy egy adott országrész birtokai melyik káptalanhoz tartoznak. Így azután, ha valaki kölcsönt vesz fel egy jószágra Alsó–Magyarországon és az arra vonatkozó bejegyzés egy felső–magyarországi káptalannál történik meg, akkor a későbbi hitelezőnek vagy szerződő félnek fogalma sincs arról, hogy melyik káptalannál található esetleg egy előzőleg bejegyzett adósságtétel, vagy más jogi aktus, amely esetleg a saját vagy más személy jogainak sérelmére lenne.[51] A tervezet készítői a hitelképesség visszaállításához szükségesnek tartják, hogy a csehországi Királyi Országos Tábla vagy az ausztriai Birtokügyi Végrehajtó Hivatal[52] gyakorlatát követve,

olyan rendszert hozzanak létre, amely nemcsak az ingatlanok számba vételét biztosítaná, hanem a rájuk táblázott terheket és zálogügyeket is nyilvántartaná. A bejegyzéseket tartalmazó könyvet nevezzék „Betáblázási könyv"-nek, amelyet továbbra is a káptalanoknál őrizzenek, ámde a jogi aktus tárgyi és személyi adatait másutt is vegyék fel: a tárgyi adatokat annál a káptalannál, amelynek egyházmegyéjében az ingatlan található, a személyi adatokat pedig annál, amelynek egyházi joghatóságához a szerződő felek tartoznak.[53]

Egy országot nemcsak népességének száma, a megművelt földek sokasága és a hitelképes földbirtok virágoztatják fel, hanem „a tudományok és más szabad művészetek, nemkülönben a közönséges kézművesmesterségek és manufaktúrák, főképpen azonban a commercium, vagyis a kereskedelmi és kereskedőtestületek elterjesztése." Ezt mutatják a nyugat–európai országok példái, főként Hollandiáé és Velencéé. A tervezet készítői ezért úgy gondolják, hogy az oktatásügy reformjának keretében két egyetemet kell létrehozni, egyet Budán, egyet Kassán,[54] , a többi nagyobb városban pedig akadémiákat[55] és gimnáziumokat.[56] A hittudomány és a bölcsészet tanítását mindenütt a klérusra vagy a jezsuitákra kell bízni, akik a legapróbb részletekig szabályozott oktatást lelkiismeretesen végrehajtják. A jogi és orvostudományi professorátusra viszont világiakat nevezzenek ki: gyakorlott doktorokat vagy licenciátusokat. A közép– és felsőfokú oktatási hálózat megteremtésének nemcsak az lenne az eredménye, hogy a magyarországi ifjaknak nem kellene nagy költséggel külföldi egyetemeken tanulniuk, hanem számos tanult egyházi személyt, jogászt és orvost kapna az ország. A papok hozzájárulnának a lelkipásztori munka jobb ellátásához és a katolikus hit erősödéséhez, a bíróságokra doktori fokozatot elnyert ügyvédeket lehetne küldeni, mert „ez idő szerint majdnem kizárólag vásári fecsegők és konok perlekedők állnak rendelkezésre", s a városi és falusi lakosságot tapasztalt orvosokkal lehetne ellátni azok helyett, akik eddig a „temetők megtöltésével próbálgatták mesterségüket".

Az ipart idegen kézművesek behívásával és részükre polgárjog, valamint céhkiváltság adományozásával lehetne fellendíteni. A céhek alapítását azonban nem szabad kizárólagossá tenni, mellettük a manufaktúrák fejlesztésére is gondot kell fordítani[57] : nem szabad kiszállítani az országból az iparban felhasználható nyersanyagokat, viszont a külföldről származó és az országban feldolgozható nyersanyagot ne terheljék meg magas vámmal. A manufaktúra iparban azokat az ágazatokat célszerű fejleszteni, amelyek több szempontból is előnnyel és haszonnal járnak. Ilyen a bőripar, amelynek megteremtését azért sürgeti az albizottság, mert az ún. magyar csizmához évente több százezer forintért hoznak be szattyán– és karmazsin bőrt Törökországból. Ez az iparág néhány ezer embert foglalkoztathatna itthon. Művelésére Buda és Székesfehérvár környéke lenne alkalmas, mert az ott található vizek és festőnövények biztosítanák a feltételeket, azonkívül a török és rác foglyok közül többen értenek ehhez a mesterséghez.

Az iparhoz hasonlóan a kereskedelmet is kiváltságok adományozásával, józan vámszabályok bevezetésével[58] és az ország földrajzi adottságainak hasznosításával lehetne fellendíteni. Az országot átszelő folyók igen olcsó víziutat jelentenének, ha nem tennék őket használhatatlanná a sokféle és túl magas vámmal. A fő folyók és

több országhatár találkozásánál fekvő Belgrád pedig kínálja a lehetőséget arra, hogy ott gazdag népességű és virágzó kereskedőváros fejlődjék ki.

A kereskedelem fellendítését szolgálná az egységes pénzrendszer megteremtése is, amelynek alapja a csekély értékű lengyel váltópénz és a leértékelt birodalmi forint használatának eltiltása, továbbá az arany- és ezüstérméknek, valamint a ki nem vert aranynak és ezüstnek az országban való visszatartása. A kereskedést könnyítené meg — és a csalásoknak vetne gátat — a pozsonyi főrendi bizottság által is javasolt egységes súly- és mértékrendszer bevezetése. Ezzel megszűnnének az olyan visszaélések, mint amilyent Füleken és a Balaton melléki végházakban tapasztaltak, ahol a katonai raktárak tisztviselői nagyobb mértékkel vételezték be és a kisebb élelmezési mérővel adták ki a katonák fejadagját.

A visszafoglalt területek lakosságának egészségvédelme érdekében kórházakat kell építeni, és megfontolt intézkedésekre van szükség, ha országszerte dúlna a pestis.[59] „Emlékezzünk vissza az 1679-es iszonyatosságokra!" — írja az albizottság —, sem az egyház, sem a világi hatóságok semmilyen óvintézkedést nem tettek. Ellenkezőleg: a nem pestises betegek lelki gondozására a pestis-kórház papját küldték ki, s ami még veszedelmesebb, az elhunyt szülőket később elhalálozott gyermekeik temetésekor felvették a sírból, s a tízparancsolat 4. pontjának tiszteletben tartása miatt („Apádat és anyádat tiszteljed, hogy hosszú életű légy e földön") a gyermekeket helyezték alulra. A sokszor félig feloszlott, pestises testek persze tovább terjesztették a kórt. Mindezek elkerülésére a boroszlói járványügyi szabályzat[60] magyarországi bevezetését és járványkórházak építését sürgetik a szerzők.

Gondoskodni illik azokról is, „akik szegénység, öregség és a vele járó gyerekesség vagy betegség miatt minden segítség s vigasz nélkül élnek." Az albizottságnak az a véleménye, hogy e célból, különösen a töröktől visszafoglalt területek városaiban s nagyobb mezővárosaiban, létesítsenek szegényházakat és hozzájuk tartozó kórházakat.

A magyarországi városokban gyakori tűzvészek megfékezésére[61] — amelyek a megfelelő intézmények hiánya miatt alig alszanak ki előbb, mint amikor a tűz magától megszűnik égni — a jól kidolgozott bécsi tűzrendészeti szabályzat[62] latinra fordítását és kötelező alkalmazását javasolja.

A tervezet készítői ezután — valószínűleg Kollonich Lipót ösztönzésére — a sajtócenzúra szabályozásával foglalkoznak. Sérelmezik, hogy a protestáns nyomdák — közöttük a lőcsei — olyan iratokat bocsátanak ki, amelyek „az ország érdekei és a római katolikus hit ellen irányuló jogsérelmeket és a gyűlölködést mozdítják elő."[63] Azt javasolják, hogy a kormányzat nevezzen ki cenzorokat[64], akiknek a jóváhagyása nélkül egyetlen nyomda se adhasson ki nyomtatott művet Magyarországon.

Végezetül egyet ért azzal, hogy „a jelenlegi oly sok veszedelem okozta szükségállapot" közepette a mértéktelen kiadásokat, a „ruházkodásbeli fényűzést" mérsékelni kell.

Militare

A katonai fejezet inkább a Camerale előkészítése, mint a hadügyi kérdések szakszerű, alapos vizsgálata. Legfontosabb feladatának a mobil katonaság beszállá-

solása, élelmezése, előfogattal történő ellátása és a terhek megyénkénti arányos elosztása körüli nehézségek megoldását tartja, továbbá a katonaság rendszeres fizetését, kevésbé a végvári rendszer újjászervezését és ellátását.

Az albizottságnak az a véleménye, hogy a Magyarországon tartózkodó katonaság hallatlan kártételeinek az okait a rend nélkül való „ide–oda vonulás"-ban, a „szabad ellátás"-ban és a „saját hatáskörű előfogatolás"-ban kell keresni. A bajok orvoslásához elegendő lenne, ha pontos útvonalra és pihenőhelyekre szóló menetparanccsal látnák el az ezredeket, és létrehoznák a vármegyei biztosok hálózatát. A commisariusok feladata az adott megye határán fogadni a császári ezredeket, azután a megye területén kijelölt útvonalon végigvezetni és a megye határán a következő megyei biztosnak átadni őket, miközben előre meghatározott rend szerint biztosítanák az orális és equilis portiót, valamint az előfogatot.

A Főhadbiztosság rendeljen „becsületes és értelmes hadbiztosokat" a megyékbe, akik a vármegyei commissariusokkal egyetértésben ügyelnek az átvonulás és a beszállásolás rendjére, szükség esetén megakadályozzák a katonaság túlkapásait, az okozott károkat jelentik a főhadbiztosnak, és elősegítik a nyomozást és az adott helység kártalanítását. Szükség esetén maguk is elégtételt szolgáltathatnak a károsultaknak, fegyelemre szorítva a katonákat, hiszen „törvény és rend nélkül minden csak olyan, mint a harang harangszó nélkül".

A tervezet készítői látják, hogy az ország nagyobb terheket visel az örökös tartományoknál, ezért leszögezik, hogy „ezt a királyságot a többi tartományokkal egyenrangúan kell kezelni". Az is világos számukra, hogy a megyékre kivetett katonai terheket egyenlőtlenül osztották szét, így az egyik vármegyét túlterhelték, ugyanakkor a másik „túl kevés" katonaságot fogad. A repartitio tehát — amelynek aránytalanságai „a rendelkezéseket végrehajtó biztosok tudatlansága és magánérdeke miatt" keletkeztek — több figyelmet kíván.

A katonaság részére kiadott átvonulási és beszállásolási parancsok csak az egyik feltételét képezik a fegyelem megszilárdításának, a másik a rendszeresen és pontosan fizetett zsold, amelynek elmaradása esetén a szükség „a jótékony rendeletek áthágásához fog vezetni".

Az albizottság csak ezek után — és röviden — foglalkozik a végvárak állapotával. Úgy véli, hogy a végek ügyeinek intézése az Udvari Haditanácsra tartozik, ellátásukat pedig a Magyarországon megajánlott contributióból kell biztosítani. Ezt egészítené ki a várak megerősítését szolgáló évi 12 nap gratuitus labor, illetve a megváltására elfogadott 3 forintnyi adó.

A végvárakat nem a császári ezredek őriznék, hanem a „magyar helyőrségekben felállított szabadcsapatok" („Freicompagnien"), amelyeken valószínűleg a magyar végvári őrséget érti. Az ezredeket másfajta feladatokra kell összevonni, nem szólva arról, hogy „ezek a szabadcsapatok bizonyos megtakarítást jelentenének." A nagyobb helyőrségekben állomásozó császári katonaság ezred erősségű legyen, ám annak pontos gyalogos– és lovas létszámát a „véghely állapota és más körülmény alapján" a Haditanács határozza meg.

A végvári őrség fizetéséről szólva megállapítja, hogy meg kell szüntetni a régi rendszert, amely szerint a katonák egyrészt készpénzben, másrészt posztóban, harmadrészt sóban kapták a fizetésüket, nem beszélve arról, hogy különböző súly– és

hosszmérték szerint és különböző pénzekben, ami csak az élelmezési biztosok hasznát növelte. A katonaság megbízható és tisztességes fenntartása érdekében át kell térni a készpénzfizetés folyamatos rendjére.

A végvárakban fegyverraktárakat, „öntőházakat" és lőpormalmokat kell létesíteni, hogy az őrség elegendő lőfegyverrel, gránáttal és aknával rendelkezzék, a katonákat pedig megfelelő kiképzésben kell részesíteni, hogy azokat használni tudják.

Végezetül az ország védelmi képességének fokozására kisebb folyami hajóhad létrehozását javasolja az albizottság.

Camerale

A tervezet készítői a hadi ügyek tárgyalása után a „cameraliák"-at, a korona jövedelmeit veszik sorra. Úgy látják, hogy a legfontosabb jövedelemforrást maguk a töröktől visszafoglalt területek jelentik, azután a hadiadó, a fogyasztási adó és a regálék. Legnagyobb vámszedőjük pedig az országban állomásozó és a lakosságot sanyargató császári katonaság.

Az albizottság a kamarai kimutatásokra hivatkozva megállapítja, hogy Magyarországon béke idején a rendes kiadások félmillió német forintra rúgnak, holott a kincstárba csak 30.000 - 60.000 forint folyik be. „Pedig ez Istentől termékenységgel megáldott ország, amit reá költenek azt bőven megtéríti, nem szükséges és nem is lehet miatta a többi tartományt túlterhelni." Tetemes jövedelemforrásul szolgálhatnának a töröktől visszafoglalt területek, az ún. neoacquisita, amelyhez hozzá tartoznak mindazon helységek és földterületek, amelyek a török birtokában voltak, vagy neki, mint meghódoltak, adót fizettek. Felvetik a szerzők a kérdést, hogy meg kell-e hagyni ezeket a földeket korábbi tulajdonosaik birtokában? Úgy vélik, hogy mindenekelőtt különbséget kell tenni az egyházi és a világi birtokosok között. Ami a világiakat illeti, a király nem köteles földjeiket — mint fegyveres erővel, nagy költséggel és katonái vérével visszaszerzetteket — átadni, de „saját és az ország érdeke is tanácsolják, hogy merő kegyelmességből s királyi bőkezűségből azokat egykori tulajdonosaik kezéhez juttassa ismét." Természetes ezek után, hogy aki igényt tart valamelyik jószágra, annak igazolnia kell tulajdonjogát, majd hűségesküt kell tennie az uralkodóra, végül vállalnia kell a birtokkal kpcsolatos adót, katonai beszállásolást és egyéb közterheket, valamint a visszafoglalás költségeinek egy részét, az ún. fegyverváltságot („ius armorum", „Waffen Recht".)

Az albizottság úgy véli, hogy az egyházi személyek jogalapjához nem fér semmi kétség, és a kánoni törvények alapján visszakövetelhetik maguknak a töröktől visszaszerzett területek papi javadalmait. Arról sem szabad megfeledkezni — emlékeztetnek a szerzők —, „hogy először is az egyházi rend fogadta a múlt országgyűlésen József főherceget örökös királyul, s hogy folyton-folyvást amilyen hű, olyan fontos szolgálatokat tesz a koronának." Egyébként az egyháziak úgy viselik majd a közterheket javadalmaik után, mint a világi urak a maguk birtokai után, háború esetén pedig rendkívüli segítségnyújtásra is készek lesznek.

Azokat a jószágokat, amelyeknek tulajdonjogát senki nem igazolja meghatározott időn belül, el kell adni a többet igérőnek, bárki is tart rá igényt, legyen az papi

személy vagy világi úr, nemes vagy nem-nemes, belföldi vagy külföldi, katolikus vagy nem-katolikus.

A kamarai jövedelmek másik fontos forrása az adó, amelynek alapja Magyarországon a porta. Törvény szerint egy porta 4 vagy 8 jobbágyból áll, négyből ha az eke elé egyenként 4–6 darab ökröt foghatnak be, nyolcból, ha csak kettőt-kettőt. Zsellér az, aki nem képes egy ekét kiállítani, s közülük 16 tesz ki egy portát. Az albizottság véleménye szerint ez a rend továbbra is megmaradhat, mert „nem gátolja a helyes adózási rendszert."[65] A királyi városokat és mezővárosokat nem számítva a királyi Magyarország adózó portáinak száma 1647-ben[66] 7215 1/8 volt. Közülük az alsó-magyarországi 19 megyére 4916 1/4, a felső-magyarországi 13 megyére 2298 7/8 porta esett. Azóta megkétszereződhetett a portáké száma, hiszen, „Őfelsége dicsőséges fegyverei" visszafoglalták az ország jelentős részét, ám tudni kell, hogy a háború és a katonaság zsarolásai következtében tönkrement országrészek huzamosabb ideig nem lesznek képesek adózni.

Törvény és szokás szerint egy portát legfeljebb évi 4 forinttal lehetett megterhelni, azon kívül 12 nap robottal, amit a várak építésénél, javításánál kellett teljesíteni. Idő múltával azonban növekedett az adó, s 1682-ben az ország védelmére rendelt hadsereg fenntartásának költségeit csak úgy lehetett legalább fele részben biztosítani, hogy egy porta adóját 40 forintra emelték fel. 1685-ben 4.798.062 forint az összes adó, 1686-ban 3.568.677 forintba került a katonaság élelmezése és beszállásolása, 1687–89-ből nem állnak rendelkezésre pontos számadatok, de az albizottság véleménye szerint "...a mondott időszakban ezen nemes országgal, mintha ellenség földje lenne, kénye-kedve szerint bánt a katonaság, tetszésük szerint bántak a hadbiztosok."

Mekkora adót lehet ezek után egy jobbágyportára kivetni? A válasz józan és mértéktartó: „... az leszen a méltányos adó, amely a Felségnek módot nyújt az országot megtartani és kellően igazgatni, s amely a jobbágynak nem akadályozza jólétét és nem teszi tönkre." Ezt a tanácsot azért is érdemes megszívlelni, mert — mint tudjuk — az uralkodók Isten helyettesei s nem szabad nekik alattvalóikat kétségbeesésbe kergetni. Az elnyomottak sóhajai és könnyei bosszúért kiáltanak az égbe. Castiliai III. Henrik példájára hivatkoznak a szerzők, aki az adót emelni szándékozó rendeknek azt mondotta, hogy jobban fél saját népének, mint ellenségeinek az átkától.[67] A portákra kirovandó adó mértékét ausztriai mintára javasolják meghatározni, ahol egy egész telkes jobbágy évi 6 forintot fizet a katonaság fenntartására. Magyarországon egy porta — 4 egésztelkes jobbágyból állván — 24 forintot fizetne. Ehhez jönne még portánként évi 12 forint robotmegváltás kötelező vármunkák címén, ami összesen 36 forintot tesz ki. Ez az összeg — véleményük szerint — igazságos és könnyen elviselhető, mert Magyarországon egy egésztelkes parasztházhoz 32 hold szántó vagy egyenértékű más földterület tartozik, aminek az értéke 160 forint. Egy ház (=egynegyed porta) adója viszont 9 forint, azaz a birtok értékének csupán 6 százaléka. Ezt a hadiadót az országgyűlés sem ítélné magasnak, amelynek beleegyezése szükséges — figyelmeztetnek a szerzők — „mert az illető törvény megtartására hittel kötelezte magát a Felség."

S itt következik az „Einrichtungswerk" egyik lényeges, a magyarországi rendi viszonyokat meghaladó javaslata, szintén ausztriai mintára: „Ezen adót kivétel nélkül

valamennyi uradalom s fekvő birtok viselné (mégpedig úgy, ahogyan a jobbágyi porták után fizetnek), egy sem vétetnék ki, bármely rendű vagy állapotú legyen a birtokos, akár főpap, akár világi úr, akár nemes, akár káptalan, akár város, akár katona vagy kamaratiszt, mert a méltányosság úgy kívánja, hogy mindenki viselje a terhet, aki élvezi a hasznot. Egyedül a plébánosok és az iskolamesterek házait és földjeit lehetne kivenni,[68] továbbá a nemesi kúriát, mert abban áll a kisebb magyar nemességnek még fennmaradt egyedüli vigasztalása, hogy szabadságának és kiváltságának jelvényéül bír egy szabadítékos urdvart, amely bizony rendszerint nem ér többet egy közönséges jobbágyháznál, a különbség tehát csak a kiváltságban áll. Azután tekintetbe kell venni, hogy ilyen kiváltság a többi örökös tartományban is létezik, meg kell tehát tartani, anélkül azonban, hogy a praedialistákra is alkalmaznák."

Az albizottság úgy gondolja, hogy az adómegajánlás ne csak egy, esetleg néhány évre szóljon, hanem örökös legyen, „mert lesznek ezentúl is háborúk, s a béke műve szintúgy igényel költséget, mint a hadviselésé". Az adó felosztását és behajtását pedig ezentúl ne a kamarai tisztek és a hadbiztosok végezzék, hanem bízzák meg velük a városi és megyei törvényhatóságokat.

A kamarai adószedés és a katonai executio ugyanis a lakosság elnyomorodását eredményezi. Az „Einrichtungswerk" Camerale fejezetének szerzői megrendítő képet rajzolnak az ország állapotáról. ..A meglévő népesség megtartása is veszélyben van — írják —, mivel a súlyos adóterhek korlátlan önkényre hagyott behajtása inkább elnéptelenedésre, a királyság pusztulására vezet. A parasztok közül máris sokan elmenekültek az országból, s ha földesuraiknak sikerül is történetesen egy részüket visszahozni, az adószedők nyomban lecsapnak rájuk: az előbbiek kíméletlen végrehajtóként járnak el a török mértéke szerint, az utóbbiak pedig, ami megmaradna, azt is elragadják. Két ezred egyebet sem tesz, mint hogy végrehajtással gyötri a falvak lakosságát, kiűzi házából, s ráadásul nyomorékká veri, ha jajgatni mer. De ennél is elviselhetetlenebb a népre nehezedő nyomás, mikor a csapatok valamely falun keresztülvonulnak, vagy pedig oda szállásolják be őket. Zavarnak, kártételnek, kihágásnak, túlkapásnak se szeri, se száma, s nincs aki a parasztot megoltalmazza tőlük. Valóságos hadiállapot ez: a katonaság úgy bánik Magyarországgal, mint ellenséges területtel. Ha ravaszsággal, rászedéssel nem tud kifogni a paraszton, az önkény s az erőszak fegyveréhez nyúl és kicsikarja tőle, amit csak lehet. E legmagasabb fokra hágott, megsemmisítéssel fenyegető visszaélések láttán már-már attól tartani, hogy az ország teljes pusztasággá süllyed. Az ellenség nem fog habozni, hogy a szorongatott, mindenéből kifosztott népet jobb bánásmóddal a maga oldalára vonja." Elképesztő részleteket említenek a csalás, sikkasztás, zsarolás sokféle módjáról, amellyel a kamarai tisztek és a katonaság a lakosság pénzét elveszik és elszámolás nélkül naguknak megtartják. Az Udvari Kamara magyarországi bevétele az utóbbi öt évben (1684–88) csak 2.600.000 forint volt, holott Magyarország legalább tíz, de egyesek szerint húszmillió forintot fizetett a behajtó közegeknek.

E tárgyilagos és tragikus kórkép után az albizottság számba veszi azokat a jövedelemforrásokat, amelyek még növelhetik a Kamara bevételeit: a jövedelemadót, a harmincadot és a különböző bányaregálékat (só, salétrom, fém), valamint a postaforgalomból származó jövedelmet. Közülük a jövedelem- vagy másként fogyasztási adó (accisa) a legfontosabb, amelynek újbóli bevezetését javasolja. Ez az

adófajta a belső forgalmat, a mezőgazdasági árúk eladását, vagyis az árutermeléssel, áruértékesítéssel foglalkozókat terhelné, s a bor, sör, pálinka, búza, hús és élőállatok eladása után kellene fizetni. Esterházy Pál maga is az accisát tekinti a Magyarországon berendezkedő Habsburg hatalom egyik fő jövedelmi forrásának, sőt ő a sóeladást is megadóztatná.

A 17. századi kincstári jövedelem legállandóbb bevételi forrása a harmincad vagy vámjövedelem, amely kétféle: a rendes vám, amelyet az országból kivitt és behozott áruk után szednek a Kamara által megállapított tarifa szerint, és egy vámpótlék, az ún. fél harmincad (medietas), amelyet az országgyűlés szavaz meg a végbeli katonaság eltartására.[69]

3. Az „Einrichtungswerk" értékelése és megvalósulása

Az „Einrichtungswerk" munkálataira rendelt albizottság a kincstár lehetséges jövedelmeire és beszedésük módjára tett javaslatával zárja le a „cameraliák"-ról szóló fejezetet, s egyben az egész reformtervezetet. Az emlékirat tisztázatának kelte: 1689. november 15., ám a munkálat egyes részeinek vitái már korábban, 1689 májusában elkezdődtek s még 1691 augusztusában is zajlottak. A bizottsági és koronatanácsi üléseken leggyakrabban Dietrichstein, Kinsky, Strattmann, Starhemberg, Rosenberg, Kollonich és Krapff vettek részt, ők formálták, alakították észrevételeikkel, javaslataikkal a tervezet szövegét. Az ő jelenlétükben zajlott le 1689. július 24-én a Iustitiarium megvitatása és a gubernium gondolatának elvetése, másnap a Camerale (sikertelen) tárgyalása, 1690. augusztus 11-én a töröktől visszafoglalt területek, a neoacquisita kérdésének vitája, és az ő elképzelésüket tükrözte az Ecclesiasticum fejezetről készített referátum, amelyet 1691. február 13-án terjesztettek Lipót császár elé.[70]

Az „Einrichtungswerk"–főbizottság tagjainak véleménye sejteni engedte a tervezet sorsát, vagyis azt, hogy Kollonichék elgondolása nem vált hivatalos kormányprogrammá sem 1689-ben, sem az utána következő években. A főbizottság tagjai közül Kinsky az abszolutizmus mérsékeltre sikerült hangvételét kifogásolta, nem értett egyet az „örök időre" szóló adómegajánlás gondolatával és az egyházi ügyeket erősebb királyi felügyelet alá kívánta helyezni. Mások nem követték az albizottságnak azt a véleményét, hogy Magyarország ne viseljen súlyosabb adóterheket az örökös tartományoknál és egyáltalán nem tetszett nekik a vármegyékre bízott adóbehajtási mód. Leginkább a hadbiztosok feje, a „Generalkriegscommissar", Antonio Caraffa tábornok indulatát váltotta ki a tervezet, aki személyes támadást látott abban, ahogyan a Főhadbiztosság bűneit leleplezték. Kollonich súlyos vitába bocsátkozott a tábornokkal, s nem csak a bizottsági üléseken, hanem a munkálaton kívül is keményen ostorozta a katonaság túlkapásait. Caraffa ezekre személy szerint is okot adott: 1686 februárjában 480.000 forint sarcot vetett ki Debrecen városára, de ennél jóval többet hajtott be, 1688. november 24-én és 26-án kelt rendeletében pedig — amelyet Lipóttal is megerősíttetett 1691 márciusában — portiófizetésre kötelezte a Győr megyei nemeseket és egyházi személyeket.[71] Kollonich püspök indulatát azonban nem csak Caraffa személyes működése váltotta ki, hanem a Magyarországon harcoló

és áttelelő császári katonaság általános magatartása, amelyet az Udvari Kamara is elítélt. De mivel háború volt s még jó néhány évig a hadsereg közvetlen szükségletei fontosabbnak bizonyultak minden egyéb — bármily magasztos, egy egész ország érdekeit szem előtt tartó — célkitűzésnél, a főhadbiztos képviselte álláspont diadalmaskodott: javaslatára a Camerale fejezet főbizottsági felülvizsgálata 1689. július 25-én elmaradt, majd az egész tervezet fölötti döntés elhalasztása érdekében azt indítványozta, hogy az 1647-es porta összeírás kiigazítása előtt — ami már évtizedes tengeri kígyó volt — semmi ne történjék.

Kollonich Lipótnak, miután a bécsi katonai csoport pillanatnyilag erősebbnek bizonyult, legalább a magyar főurak támogatását kellett volna megnyernie, ám ő súlyos hibát vétett: 1689. augusztus 22-én, a király augsburgi tartózkodása idején, három elsietett intézkedést adott ki a Magyar Kancellárián keresztül az „Einrichtungswerk" végrehajtásával kapcsolatban a saját, Korompay Péter kancellár és Franz Joseph Krapff aláírásával. Az elsőben telepeseket hívott külföldről és a Királyi Magyarországról a török uralom alól felszabadított területekre, s részletezte a betelepülőknek biztosított kedvezményeket. A másodikban értesítette a vármegyéket, hogy az újszerzeményi területek egy részét nyilvános árverésen áruba bocsátják, jelentkezzenek az érdeklődők. A harmadik leiratot ugyancsak a megyékhez intézte, s abban felszólította őket, hogy jelentsék az 1683 óta kifizetett hadiadót és az elkövetett katonai rablások adatait, (hogy Caraffa ellen felhasználhassa azokat). Esterházy Pál és Széchényi György tiltakoztak a jogtalan beavatkozás ellen és a bécsi miniszterek nekik adtak igazat: a koronatanács kijelentette, hogy Kollonich téved, ha azt hiszi, hogy mint a javaslatok kidolgozására rendelt albizottság elnökének joga van azokat végre is hajtani.[72]

Kollonich bíboros érsek a megyékhez intézett leirattal egy időben küldte meg a pozsonyi főúri bizottságnak — a „Magyar Einrichtungswerk"-re tett észrevételek formájában — a bécsi „Einrichtungswerk" főbb gondolatait tartalmazó Compendiumot.[73] A pozsonyi bizottság elutasította a tervezetet, főleg annak a nemesi kiváltságokat sértő javaslatai miatt, de emlékezve a megyék belső életébe történt beavatkozásra is. Az 1689. október 14-én kelt válaszfeliratában hangsúlyozta, hogy a magyar rendek az 1687-es országgyűlésen mindent megtettek amit kért tőlük a király, annál többet azonban ne kívánjon: „...amint legszentebb Felséged... kegyeskedni fog visszaemlékezni — írták a főurak — miképp a legközelebbi múltban, itt Pozsonyban tartott országgyűlés folyamán kegyelmes előterjesztésiben és határozatával és némely legbensőbb miniszterei [útján adott] biztosításaival az országnak hív karait és rendeit kegyelmesen biztosítani és tőlük a királyi trón örökletességén és Jeruzsálemi András király törvényéből az úgynevezett ellenállási záradéknak törlésén kívül semmi mást kívánni nem méltóztatott; egyebekben pedig valamennyi közönséges és ősi szabadságokat, kiváltságokat és törvényeket a hitlevelek értelmében minden időkre megtartani és az ország összes karait és rendeit bántatlanul megőrizni... határozta..., és erről az ország karait és rendeit... biztosította is. Amire való tekintettel e hűséges karok és rendek... urunk és királyunk iránt hűségüknek, ragaszkodásuknak és alávetésüknek szembeszökő készségét... megmutatták..."[74]

A bécsi katonai csoport ellenállásán, a magyar nemességet képviselő pozsonyi főúri bizottság elutasító véleményén és Kollonich Lipót hatásköri túllépésén, mint

belpolitikai és emberi tényezőkön túl, még egy fontos oka volt az „Einrichtungswerk" bukásának, egy külpolitikai ok, nevezetesen a Rajna menti francia háború, amely 1688 szeptemberétől kétfrontos küzdelemre kényszerítette Lipót császárt. Amikor Kollonich bíboros érsek és az albizottság novemberben benyújtotta a bécsi koronatanácsnak a tervezetet még (s már) javában folyt a küzdelem mind a magyarországi török, mind a francia fronton, s itt is ott is némi csorbát szenvedtek a császári fegyverek: a Rajna mentén francia kézre került Philippsburg, Speyer és Worms (1688 szeptember – 1689 tavasza), Erdélyben és a Balkánon pedig Köprülü Musztafa nagyvezír és a török szolgálatában álló Thököly Imre aratták győzelmeiket Zernyestnél, Ninél és Belgrádnál (1690 augusztus – október). Ezek is motiválták az udvari körök elhatározását, amikor az „Einrichtungswerk" félretétele mellett döntöttek. Mindent összevetve, igen kedvezőtlen bel- és külpolitikai körülmények között született meg, került a bécsi urdvari körök elé, majd „ad acta" — legalább is teljes megvalósítását illetően — Kollonich Lipót és munkatársainak reformtervezete.

Pedig, jobb sorsra volt érdemes ez a kormányzati alapdokumentum, amely a 17. század végi, a török uralom alól felszabaduló Magyarország történetének egyik nagy jelentőségű társadalom- gazdaság- és művelődéstörténeti forrása. Az ország anyagi és szellemi jólétének megvalósítása tekintetében előnyösen különbözik a lipóti korszak összes többi tervezetétől. Kollonichék lényeges pontokon észrevették a török korszakból kilépő ország elmaradottságát, s a bajokon komolyan segíteni akartak. Tervezetük mélyen beleágyazódott a kor viszonyaiba, és irányt mutatott a jövő lehetőségei számára, elsősorban a közigazgatás terén. Vagy, mint az „Einrichtungswerk"-ről szóló történeti irodalom egyik kiváló tanulmányának hazai szerzője, Wellmann Imre találóan megjegyezte: az „Einrichtungswerk" „a meglévőből indult ki és gyakorlati útikalauz kívánt lenni az ország célszerű átalakításához."[75]

Kollonichék tervezete ugyanakkor nem több, mint különböző javaslatok gyűjteménye, amely nem alkot egységes rendszert, nem elég tervszerű, olykor terjengős az előadása, s nem mentes az ellentmondásoktól sem: előremutató pozitív javaslatok és negatív megnyilvánulások keverednek benne. Ezért történhetett meg, hogy az 1848–49 utáni magyar történetírás erős függetlenségi, közjogi szemléletével csak a„germanizálás" végrehajtásának, valamint az ősi alkotmány és a magyarság elleni támadásnak a haditervét látta benne. A magyar függetlenségi gondolkodást nélkülöző külföldi historikus számára viszont teljesen érthetetlen ez a beállítás, és hajlamos a kérdést az ellenkező végletből szemlélni. Ezért minősíthette Theodor Mayer az „Einrichtungswerk"-et magyarbarátnak. Ha félretesszük a száz évvel korábban kialakult — és az „Einrichtungswerk" megítélését még ma is befolyásoló — látásmód „nemzeti szemüvegét", akkor tárgyilagosan azt mondhatjuk: két korszak határán állt az „Einrichtungswerk". Egyes javaslatain még a 17. századi abszolutizmus szelleme uralkodik, ugyanakkor felvet olyan gondolatokat, amelyekért majd a 18. század 20-as éveiből nyúlnak vissza, a Rákóczi szabadságharc leverése után konszolidálódó Magyarországról, másokat meg száz év múlva a francia forradalom is csak ágyúszóval és gillotinnal tud megvalósítani. Ezért nem aratott sikert Kollonich korában, s ezért váltott ki máig ható vitákat, ezért értelmezték többféleképpen. Melyek hát a tervezet igazi erényei és hibái?

Az emlékirat készítői abból indultak ki, hogy Magyarország a Habsburgok Duna menti monarchiájának egy része, amiből logikusan következett, hogy e nagykiterjedésű „örökös tartomány" anyagi jólétének emelésével törődni kell, éppen úgy, mint ahogy a bécsi kormány a cseh–német örökös tartományok esetében is tette. Az egész monarchia érdeke — mondják a szerzők —, hogy minden tartomány önmagát eltartsa, ezért kell Magyarországot is képessé tenni erre: a közigazgatást és az igazságszolgáltatást különválasztani, a törvényeket revízió alá venni, a feudális fellebbviteli bíróságok helyett új fellebbviteli fórumokat létrehozni, új perrendtartást bevezetni a törvény előtti egyenlőség elvének kimondásával, továbbá benépesíteni és gazdaggá, valamint jövedelmek szolgáltatására alkalmassá tenni, amihez szinte elérkezett az utolsó pillanat. Itt csak gyors és erélyes központi akarat segíthet, más szóval az abszolutizmus bizonyos eszközeinek alkalmazása. Ilyennek bizonyult a töröktől visszafoglalt területek, a neoacquisita sorsának központi, a nemesség érdekeit sértő intézése. Uralkodói proklamálására és elfogadtatására nem volt szükség, hiszen a magyar alkotmányos hatóságok úgysem zavarhatták útját: az országgyűlést a király nem hívta össze, helyette nádori concursusok működtek, de azok csak adózási kérdésekben voltak illetékesek, a fontosabb ügyeket kivették a Magyar Kamara kezéből, a nádori panaszos feliratoknak semmi foganatjuk. Ez a magatartás nyilvánult meg a rendiség hagyományait őrző felsőbírósági szervezet „elpusztítására" tett javaslat esetében is: széttördelni a régi igazságszolgáltatási rendszert, de az új felsőbíróságok beosztásában mégis a régi berendezést követni.[76] Ha az „Einrichtungswerk" szövegében fellelhető ilyen és ehhez hasonló javaslatokat az abszolutista államelmélet klasszikus normái alapján mérlegeljük, vagy mondanivalójukat a „kemény vonalat" képviselő udvari tisztségviselők tolla alól kikerült javaslatokkal vetjük össze, akkor azt tapasztaljuk, hogy az „Einrichtungswerk"-ben megmutatkozó abszolutizmus jócskán szelidült az 1673–81-es alkotmánysértés óta. A bécsi udvar házatájékáról származó tervezetek közül elegendő, ha csak Johann Flämitzer hadbíró „Der in böhmische Hosen ausgekleidete ungarische Libertiner..." című röpiratára (Würtzburg, 1688) utalunk, amely a már 1671-ben is hangoztatott jogeljátszási elméletet alkalmazta az új viszonyokra, és a rebellióra hajlamos magyarországi „szabadgondolkodók" kitelepítésére tett javaslatot[77] , továbbá a Tüzes Gábor néven ismertté lett itáliai szerzetes századfordulón készült tervezetét[78] említjük, amely a magyarországi rendezés kulcsának a vármegyeszervezet széttörését tartotta. Az „Einrichtungswerk"-től minden ilyen szándék távolt állt, javaslatait a fennálló alkotmányos keretek elfogadása és fenntartása mellett, a közjólét emelésének az igyekezete, emellett a társadalom alsó néposztályainak helyzetén való segítés szándéka hatotta át. Amint Wellmann Imre írja: „helyet akart Magyarországnak a nap alatt". Az „Einrichtungswerk" ellentmondásos abszolutizmusát — amit talán a mérsékelt abszolutizmus fogalmával jellemezhetünk a legjobban — az a viszonylagos szünet határozta meg, amely a 17. század 80-as éveiben a Habsburg centralizáció és a magyar rendiség küzdelmében beállt. Ezt a tényt Kollonich Lipót nem hagyhatta figyelmen kívül. Ebből következik a tervezet központosító tendenciáinak visszafogottsága, ami akkor válik igazán szembetűnővé, ha szemléletmódját Kollonich korábbi megnyilvánulásaival vetjük össze. A bíboros egyéni fejlődése ebből a szempontból ugyanis szinkronban állt a Habsburg politika alakulásával — állapítja meg Benczédi László — :

Kollonich, úgy tűnik, nem kívánta megismételni az abszolutizmus nyílt bevezetésének 1670-es évekbeli kudarcát, s az 1680-as évek végén abszolutista meggyőződésének bizonyos tompításával remélte elérni a változatlan célt: betagolni Magyarországot a Habsburg birodalomba.[79] (Meggyőződésbeli változása azzal is összefügg, hogy addigra kalocsai érsekként a rendi főméltóságok sorába emelkedett.) Az „Einrichtungswerk" ilyenformán szoros összefüggést mutat az 1681 utáni időszak eseményeivel: abszolutista jegyeket hordoz, ugyanakkor Magyarország javát szolgáló intézkedéseket tartalmaz, de azoknak csak a Rákóczi szabadságharcot követően, a király és a rendek közötti megegyezéssel jönnek létre a feltételei.

A tervezet abszolutizmusa az imént vázolt mérsékelt minőségének megfelelően fordul a magyar nemesség ellen. Kollonich szemben állt velük, többször hangsúlyozta gőgjük és túlságosan nagyra nőtt hatalmuk káros voltát, ezek megtörésének szükségességét, és elítélte a közös tehervállalástól való elzárkózásukat. Az „Einrichtungswerk" kritikája mégsem annyira a társadalmi visszásságok, a rendiség ésszerűtlensége és elégtelenségei ellen fordul, mint inkább a császári katonai önkény, s a hadseregélelmezés korabeli rendszerének kemény ostorozására összpontosul. Ilyen értelemben „az Einrichtungswerk sajátos kettősségben a nemesség rendi előjogainak korlátozását a rendi panaszok jelentős részének átvételével és tolmácsolásával párosítja".[80]

Amennyire a nemesség ellen fordul a tervezet mérsékelt abszolutizmusa, annyira igyekszik felkarolni a feudális társadalom másik pólusa körül tömörülő parasztságot: rokonszenvet mutat irántuk és fontos feladatnak tekinti súlyos terheik enyhítését, anyagi érdekeik képviseletét. Nincs az az ellenzéki hangú vármegyei követi utasítás, amely a katonai és gazdasági gravameneket égbekiáltóbban tárná fel, mint éppen az „Einrichtungswerk". Ahogyan lefesti a föld népének kiszipolyozását, jobban aligha lehetne előrevetíteni a Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc kirobbanásának szükségszerűségét. Kollonich Lipótnak van érzéke a bajok felismerésére, füle a panaszok meghallgatására és bátorsága illetékes helyen való feltárásukra. Pozitív javaslatai nagy értéket képviselnek: a jobbágyi kötelezettségek szigorú meghatározása gátat vet a földesúri önkénynek, a telepesek szabadsága és adókedvezménye biztosítja ittmaradásukat, ezzel az elpusztult országrészek gazdaságilag felépülnek.

Az „Einrichtungswerk" kettős arculata fedezhető fel a gazdasági életet meghatározó merkantilizmus területén is. A kameralisták tanításai jelen vannak ugyan az emlékirat ajánlásaiban — a népességszám, a népsűrűség jelentőségének felismerése, az ipar, kereskedelem és közlekedés támogatása, a nemesfémeknek az országban való felhalmozása formájában–, de korántsem lehet ezeknek valamilyen radikális, meghatározó képviseletéről beszélni.[81]

A tervezet legtöbb vitára okot adó része kétségkívül az ún. „germanizálás"-i tétel. Ez a gondolat az "Einrichtungswerk" telepítési tervezetén alapul, amely a töröktől visszafoglalt területre német lakosság behozatalát azzal az érvvel segítené elő, „damit das Königreich oder wenigst ein grosser Theil dessen nach und nach germanisiret, das hungarische zu Revolutionen und Unruhen geneigte Geblut mit den teutschen temperiret und mithin zur beständigen Treu und Lieb ihres naturlichen Erbkönigs und Herrn aufgerichtet werden möchten", azaz „hogy a királyság, vagy legalábbis annak nagy része fokozatosan germanizáltassék, a forradalmakra és nyug-

talanságokra hajlamos magyar vér a némettel mérsékeltessék, s ezáltal természetes örökös királya és ura iránti állandó hűségre és szeretetre neveltessék". Ez a passzus és a nyomában támadt értelmezési (félreértelmezési) zavar Benczédi László szövegelemzése nyomán tisztázottnak látszik. Az idézett részt Horváth Mihály 1872-ben a következőképpen tolmácsolta: a telepítések célja, hogy „az ország lakosságát *megnémetesítsék*, s ezen alázatos, hűséges és új polgárok által a mozgalmakra, zavargásra, szabadságaik védelmére nagyon hajlandó magyarok *ellensúlyoztassanak*". Horváth Mihálynál tehát nem találkozunk a „magyarellenes" minősítéssel. A magyarok elleni gyűlölet ezzel szemben Kollonich Lipótra alkalmazva, de félreérthetetlenül az „Einrichtungswerk"-re alapozva — egyetértve Benczédi László feltételezésével és megerősítve azt — először Acsády Ignác 1888. évi Mauer - recenziójában[82] jelent meg a következőképpen: „Kollonich egyik legszembetűnőbb sajátsága a gyűlölet a magyarok iránt", továbbá: a legélesebben és legridegebben Kollonich hirdette „az egész ország *teljes germanizálásának* szükségét, vagy más szóval a magyar elem *kiirtását*". A tervezet „germanizálás"-ra vonatkozó passzusának szövegkörnyezetét vizsgálva, kevésbé egyértelmű Acsády megállapítása. Az „Einrichtungswerk"-nek az uralkodó elé terjesztett Compendiuma[83] , kivonata szó szerinti fordításban ugyanis így hangzik: „az újonnan benépesített házak és telkek általánosan kapjanak minden adó és robot alól néhány szabad évet, éspedig a magyarok három évet, a németek ellenben a nagyobb ösztönzés kedvéért öt évet, azzal a kiegészítő megjegyzéssel, hogy ezek az alattvalók és parasztok ne legyenek röghöz kötöttek, még kevésbé jobbágyok, hanem szabad alattvalók", továbbá „hogy a rómaiak példájára — a túlzottan távoleső hitetlen és barbár népek kivételével — a befogadó idegen népek között semmi nemzeti különbséget („kein discrimen nationum") ne tegyenek, mindazonáltal az örökös tartományokból származó németekre (a főszöveg szerint „caeteris paribus") minden időkben mások előtt legyenek tekintettel" („die teutschen aus denen erblanden vor andern zu beobachten wären"). Az idézetből látható, hogy az ország *teljes germanizálásáról* és a magyar elem kiirtásáról az „Einrichtungswerk"-ben már csak azért sem lehetett szó, mert a tervezet az újszerzeményi terület benépesítésénél magyar telepesekkel is számolt (valószínűleg a túlzsúfolt felső-magyarországi vármegyékből), méghozzá úgy, hogy más nemzetbeli betelepülőkkel együtt, a jobbágysorból felszabadulva ők is szabad alattvalókká váltak volna.

Joggal felmerül a kérdés: miért maradt ki a „germanizálás"-ra vonatkozó nevezetes mondat az „Einrichtungswerk" Compendiumából? Ez a kivonat a munkálatok befejezése után az uralkodó tájékoztatására készült, mintegy a tervezet tömör összefoglalásaként. Ha ebben a „germanizálás"-i tétel nem szerepelt, akkor — Benczédi László véleménye szerint — ennek három magyarázata lehet: nem tulajdonítottak különösebb jelentőséget neki, vagy a Compendiumból idézett részlet tartalmazza a „germanizálás"-i szándék konkrét kifejtését, vagy az ország germanizálására irányuló törekvés annyira köztudott volt az uralkodóról és környezetéről, hogy az erre vonatkozó utalást szükségtelennek tartották külön kiemelni. A megoldást — Benczédi László szövegelemzése alapján — az első két magyarázat körül kell keresnünk, mert az idézetekből nyilvánvaló, hogy az ország belső egyensúlya érdekében történő *„megnémetesítés"* — ahogyan Horváth Mihály interpretálja — (és nem az Acsády-

féle *„elnémetesítés"*) nem öncél a tervezet programjában, hanem eszköz a politikai és gazdasági viszonyok mielőbbi konszolidálására.

Továbbá, ha az idézett „kein discrimen nationum" megjegyzésre gondolunk, nyilvánvaló, hogy e programban a németen kívül más szomszéd etnikumok (szlávok, románok, szerbek) betelepítése, illetve bevándorlása is helyet kapott. Mint ahogyan az „Einrichtungswerk" programja valójában be is teljesült a 18. század folyamán. (Ez az egyébként amit Acsády Ignác — a millenáris kötetében — a „magyarság kiforgatásá"-nak nevez tulajdon országából).

Benczédi László — aki sajnálatosan rövidre szabott ideje ellenére jelentősen hozzájárult az „Einrichtungswerk" legújabb értékeléséhez — a következő megszívlelendő gondolattal zárja a „germanizálás"-i tétellel kapcsolatos fejtegetéseit: „Nos, hogy Kollonich a magyarságnak, mint etnikumnak nem volt valami nagy barátja, arra felesleges volna sok szót vesztegetni, de mindent egybevéve, én mégis azt javasolnám, hogy az „Einrichtungswerk" „magyar ellenességé"-vel csínján bánjunk, azt ne dimenzionáljuk túl, ne tulajdonítsunk neki a kelleténél nagyobb jelentőséget. Egészében inkább Horváth Mihály, semmint Acsády Ignác értékelését tekintsük ebben a kérdésben iránymutatónak. Egy tervezet, amely a fennállóhoz képest tartalmilag nagyobb részben annyi előremutató és üdvös újítást tartalmaz, nem lehet káros egy nemzetre, néhány valóban problematikus tétele miatt. („Monarchie et peuples du Danube" c. művében, Párizs 1969., a kiváló francia történetíró, Victor Tapié egyébként — sokoldalúan méltatva a mű pozitívumait és jelentőségét — „une phrase malencontreuse"-nak, azaz „egy szerencsétlen mondat"-nak nevezi az „Einrichtungswerk" „germanizálás"-ra vonatkozó tételét).[84]

Benczédi László megállapításához legfeljebb két kiegészítést fűzhetünk hozzá: 1. Az „Einrichtungswerk"-ben valóban felismerhető a magyar etnikumot negatívan megkülönböztető szándék, ez azonban a magyar nemesség elleni indulattal, a nemesség kiváltságai megszüntetésének gondolatával vegyül, úgy is mondhatjuk, hogy a „magyarellenesség" a nemesség ellenesség képében jelentkezik. 2. Bécsben az 1680-as évek végén jól emlékeztek még rá, hogy 1683-ban a magyar nemesek, sőt a főurak is, alig néhány kivétellel, behódoltak a töröknek és Thököly Imrének.

A magyarellenességgel szemben az „Einrichtungswerk" legsúlyosabb tehertétele a katolizáló, ellenreformációs szándék és a heves zsidóellenesség. A protestánsok negatív megítélése jól ismert Kollonich életművéből s magából a tervezetből is, viszont több figyelmet érdemel az emlékirat kevésbé ismert zsidóellenessége, amely Kollonich emberi–politikai arculatának egyik állandó vonása volt.[85] A Compendium ebben a vonatkozásban azt ajánlja az uralkodónak, hogy „a zsidók káros szemetétől" („schädlicher Unrat deren juden") meg kell tisztítani („rainigen") a Magyar Királyságot, de addig is amíg ez nem valósítható meg, legalább arra kell törekedni, hogy olyan helyekre, ahol jelenleg nincsenek, így főleg a töröktől visszafoglalt területekre, ne fogadják be őket, a többieket pedig, mint ahogyan a rossz pénzfajtákat, „fokról–fokra ki kell irtani" („nach undt nach ausgerottet"). Addig is, ameddig ez bekövetkezik, szigorú rendet kell nekik előírni, amit ha megszegnének s a törvénysértést eltitkolnák, nemcsak a bűnöst kell megbüntetni, hanem az egész zsidó közösséget, a földesurakra és a zsidók érdekeire való tekintet nélkül, az egész királyság területéről ki kell tiltani („abzuschaffen"). A magyar etnikum Acsády Ignác által feltételezett

„kiirtása" helyett itt bukkan föl az „ausrotten" kifejezés.[86] Egyébként az egész passzus gyűlölködő hangvétele alátámasztja Theodor Mayernak azt a következtetését, hogy az Ecclesiasticum fejezet szövegezéséből Kollonich Lipót minden bizonnyal jobban kivette a részét, mint a többiből.[87]

Mi valósult meg ebből az ellentmondásos tervezetből? A sokat emlegetett „germanizálás"-i tétel mellett ez a másik leginkább vitatott kérdés. Vitatták a tervezetet már megszületésekor, s azután is, mert a maga hibáival együtt is kereste a megvalósulás lehetőségét egy olyan korszakban, amelynek meghatározó társadalmi és gazdasági tényezői vagy a központosítás vagy a rendi önállóság érveit szögezték szembe vele, később pedig hol a monarchikus, hol a nemzeti eszme hívei keresték benne önigazolásukat.

Ami a Iustitiariumban foglaltakat illeti: Kollonichék javaslata előkészítette a felső közigazgatás és az igazságszolgáltatás átszervezését. Ennek első lépéseként 1690. augusztus 12-én megjelent a király rendelete a Magyar Kancellária átszervezéséről, amely szóról-szóra követte a tervezet mellékletében foglalt javaslatokat. Az új Kancellária állandóan hivatalában tartózkodni köteles négy tanácsosával és két titkárával, továbbá rendszeres üléseivel az udvari hatóságok mintájára testületi hivatallá alakult át, amely a birodalom központi kormányszerveiben hozott döntéseket továbbította.[88]

A vallásügyi fejezetbe foglalt, a katolikus egyház megerősítését szolgáló célkitűzéseknek megfelelően az ellenreformáció nem korlátozta tevékenységét a protestánsokra és a magyar etnikumra. A jezsuiták, Kollonich Lipót aktív támogatásával, kierőszakolták a görögkeleti ruténok és románok egy részének unióját a római katolikusokkal. Bár a szerbek unióját patriarchájuk, Arzen Černojević közbelépése megakadályozta, a Jézus Társaság nagy fegyverténye — és Kollonich érsek személyes sikere — volt a görög szertartású katolikus (unitus) egyház létrehozása, mert a római egyház évszázadok óta arra törekedett, hogy megszüntesse a keleti skizma hatását és unióra bírja az ortodox vallás híveit.

Törvénybe ugyan ekkor még nem iktatták, de az elnéptelenedett országrészek betelepítésekor a telepesek kedvezményeit alapvetően az „Einrichtungswerk"-be foglalt javaslatok szerint állapították meg. Mind a magyar, mind az idegen (német, szlovák) telepesek szabad költözésű jobbágyok voltak, akik házukat, szántójukat, rétjüket és szőlőjüket elidegeníthették, ha távozásuk előtt más személyt állítottak maguk helyett. A magyarok 3, az idegenek 5 évig mentességet élveztek a földesúri és vármegyei terhek fizetése alól, akik szőlőt telepítettek, 6 adómentes évet kaptak. A betelepített németek azonban kedvezőbb létfeltételek közé kerültek a magyaroknál. Míg a magyarok előbb-utóbb az örökös jobbágyok sorsára jutottak, addig a németeknek a szabad költözési jog és a szolgáltatások meg-megújított szerződésben való rögzítése (még ha ahhoz a földesúr nem tartotta is szigorúan magát) előnyösebb helyzetet biztosított. Az adómentes évek leteltével azonban rájuk is vonatkoztak a vármegyei és földesúri terhek, ám az utóbbiakat — robot, dézsma — sok helyen évi cenzus fizetésével megválthatták, míg a magyarokat súlyos úrdolga és hosszú fuvar terhe nyomta.[89]

A betelepítési ügyek intézésével és a visszafoglalt területek (neoacquisita) értékesítésével a Kollonich Lipót által vezetett Neoaquistica Commissiót bízták meg.[90]

A Bizottság azt a feladatot kapta, hogy az „Einrichtungswerk" Camerale fejezetében már körvonalazott elképzelés alapján rendezze a birtokügyeket Magyarország mindazon részein, amelyek egykor a Hódoltsághoz tartoztak, illetve közvetlenül a török uralma alatt állottak. A Bizottság kettős feladatot látott el: felszólította a birtokosokat, hogy igazolják, milyen jogcímen bírják földjüket, és meghatározta a birtok értékének 10 százalékát képező fegyverváltság („ius armorum") összegét, amelyet azok tartoztak megfizetni, akik igazolták tulajdonjogukat. Ellenkező esetben le kellett foglalnia a jószágot a kincstár számára.[91]

Kollonichék reformterve a Rákóczi szabadságharc éveiben feledésbe merült. Csak a szatmári béke (1711) teremtette meg a feltételeket ahhoz, hogy szellemisége újraéledjen. A magyar rendek és a király (1711-től III. Károly) kiegyeztek egymással, és az ország erőit az újjáépítés szolgálatába állították. Az 1712–15-ös országgyűlés a reformjavaslatok, de főként a reformbizottságok kiküldésének időszaka volt. Tizenkét bizottságot hoztak létre, amelyek közül a legfontosabbak az igazságszolgáltatással, vallásüggyel, közigazgatással, hadüggyel és a gazdasági kérdésekkel foglalkoztak. Az 1715:24. tc.-ben létrehozott Rendszeres Bizottságra (Systematica Commissio) bízták a „Systema politico–oeconomico–militare" elkészítését. Nem tudjuk, hogy a Bizottság tagjai felhasználták-e munkájukhoz az „Einrichtungswerk"-et, de az bizonyos, hogy a tervezet egyes elgondolásai továbbfejlesztve megjelentek az 1722-es Systemában, sőt az 1723. évi törvénycikkekben meg is valósultak: így a végrehajtó hatalommal felruházott kormányszék gondolata a Helytartótanács felállításáról és működéséről szóló 97., 98., 101. és 102. tc.-ekben, a bírósági szervezet reformja a Kerületi Táblák, mint elsőfokú bíróságok létrehozását elrendelő 30. tc.-ben, de törvény szabályozta a betelepítést (103. tc), a kereskedelem és a közlekedés fejlesztését, továbbá az ipar támogatását is (116., 117., 121. és 122. tc.). A Systematica Commissio törvénybe iktatott javaslatai, mint a 17. század végi magyar rendi tervezetek és a Kollonich Lipót nevéhez fűződő „Einrichtungswerk" örököse, lezárták azt a korszakot, amelyben a török teljes kiűzése utáni helyzettel szembenéző ország vezetői, a központi hatalom és a rendek, kísérletet tettek Magyarország talpraállítására. Az 1723. évi törvények hűen tükrözik és összegzik a három évtizedes reformfolyamat eredményeit, s utat nyitnak a 18. század második feléhez, amikor a Habsburg uralkodók — elsősorban II. József — a felvilágosult gondolatok jegyében igyekeztek Magyarországot a Duna menti monarchiához kötni, immár szorosabban, mint ahogyan azt Kollonich Lipót bíboros érsek és munkatársai a török kiűzésének időszakában elképzelték.

JEGYZETEK

* Jelen közlemény az „Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn" című forráskiadvány bevezető tanulmányának része, amely az itt bemutatott reformtervezetek mellett részletesen ismerteti többek között Patachich Boldizsár: „Proiectum de noviter instituenda reipublicae Hungaricae administratione quantum legibus patriae minus disconveniret" (1699–1700), *Tüzes Gábor:* „Il Governo dell' Ongaria. L' anno 1701" és az 1722-ben készült „Systema politico–oeconomico–militare" elgondolásait is. Elemzésüket és az „Einrichtungswerk"-kel való összehasonlításukat azonban itt hely hiányában mellőznünk kellett.

[1] OL P 1568. Baranyai Béla hagyaték, 7. cs. 4. f.

[2] Uo. szn.

[3] *Iványi Emma:* Esterházy Pál nádor és a magyar rendek tervezete az ország új berendezésével kapcsolatban. LK. 1971. 1. sz. 137.

[4] Meghalt 1705-ben.

[5] Magyarország története 4/1. k. 1686–1790. Főszerk.: Ember Győző, Heckenast Gusztáv. Bp. 1989. 92. Számadatát pontosítja: *Mensi, Franz:* Die Finanzen Oesterreichs von 1701 bis 1740. Wien, 1890. 62–63., 748.

[6] *Hóman Bálint–Szekfű Gyula:* Magyar történet IV. k. Bp. 1935. 243.

[7] *Mayer, Theodor:* Verwaltungsreform in Ungarn nach der Türkenzeit. Wien und Leipzig, 1911. 28.

[8] *Wurzbach, Constant:* Biografisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich. Bd. 5. Wien, 1858. 298.

[9] Uo. Bd. 11. Wien, 1864. 280.

[10] Jellemzése *Baranyai Béla:* Hogyan történt az 1687–88. évi 1–4. törvénycikk szerinti törvényszöveg becikkelyezése. A gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. Szerk.: Angyal Dávid. Bp. 1933. 77.: „Munkaszerető tisztviselő volt, ennek is köszönhette tüneményes emelkedését. Mesteri tökéletességgel kezelte a latint, jobban mint minisztertársai bármelyike, s biztos könnyedséggel találta meg a homályosító kifejezést, szó- és mondatkötést oda, ahol homályos akart lenni s a kétségtelenítőt arra, amit határozottan akart kifejezni. Meg is volt benne a szellem állandó éberségéből táplálkozó leleményességnek minden helyzethez alkalmazkodni tudó veleszületett képessége, mely aztán művészetté csiszolódott előbbi és mostani urának, a pfalzneuburgi–jülichi hercegnek és Lipót császár–királynak sokszínű diplomáciai, meg a legváltozatosabb jogi és politikai kérdések nagy tömegét felvető hosszú közkormányzati és személyi szolgálatában."

[11] *Wurzbach:* im. Bd. 27–28. Wien, 1874. 8.

[12] Uo. Bd. 37–38. Wien, 1878. 171–173.

[13] A közigazgatás az igazságüggyel együtt és a vallásügy a munka során kapcsolódott a tervezethez.

[14] OL P 1568. Baranyai hagyaték, 7. cs. Az „Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn" tördelt korrektúrája (K.) 223.

[15] *Wurzbach:* im. Bd. 45–46. Wien, 1882. 111.

[16] OL P 1568. Baranyai hagyaték, 7. cs. szn.

[17] *Benczédi László:* Kollonich Lipót és az „Einrichtungswerk". In: Gazdaság és mentalitás Magyarországon a török kiűzésének idején. Discussiones Neogradienses 4. Szerk.: Praznovszky Mihály és Bagyinszky Istvánné. Salgótarján, 1987. 154.

[18] OL P 1568. Baranyai hagyaték, 7. cs. Személyek, 42–48. f.

[19] Uo. (K.) 149–151., 159., 161.; nyomdai levonat (L.) „Camerale" B 49/a.; mellékletek 218–219/l.

[20] *Kónyi Mária:* Az 1715–22. évi rendszeres bizottság javaslatai. Klny. a Bécsi Magyar Történeti Intézet 1932-es Évkönyvéből. Bp. 1932. 18. – Krapff végül is nem vett részt a Commissio kezdődő munkálataiban, helyette Jeszenszky Istvánt bízta meg a király. Uo. 20.

[21] Kollonich Lipót életére l. *Maurer, Joseph:* Cardinal Leopold Graf Kollonitsch, Primas von Ungarn. Sein Leben und sein Wirken. Innsbruck, 1887. – Wurzbach: im. Bd. 12. Wien, 1864. 359–362. – *Kreutel, F. Richard – Teply, Karl:* Kara Mustafa vor Wien: 1683 aus der Sicht türkischer Quellen. Graz–Wien–Köln, 1982.

[22] Magyarország története 4/1. k. 1989. 112–117., 843–844., 1138. – A természetjogi tanításokra l. *Denzer, Horst:* Moralphilosophie und Naturrecht bei Samuel Puffendorf. München, 1972. – A kameralisták működésére l. *Hassinger, Herbert:* Johann Joachim Becher, 1635–1682. Ein Beitrag zur Geschichte des Merkantilismus. Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs. 38. Wien, 1951.; *Sbrik, Heinrich von:* Wilhelm von Schröder. Ein Beitrag zur Geschichte der Staatswissenschaften. Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch–Historische Klasse. 161/1. Wien, 1910.; *Posch, Fritz:* Philipp Wilhelm von Hörnigk. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. 1953. 335–358.; *Wellmann, Imre:* Merkantilistische Vorstellungen im 17. Jahrhundert und Ungarn. Nouvelles Etudes Historiques. 1965. 315–354.

[23] *Mayer:* im. Sigmaringen, 1980[2] . 18., 56–59.

[24] Kollonich sajátkezű feljegyzése szerint csak 1688. augusztus 8-án kapta meg a nádor emlékiratát az Udvari Kancelláriától. OL P 1568. Baranyai hagyaték, 7. cs. (K.) 252.

[25] OL Mikrofilmtár 16.192. sz. 92. tekercs; ill. Esterházy cs. lt. P 108. Rep. 69. N. 2. 2–21. f.

[26] A nádori javaslat és a később sorra kerülő valamennyi tervezet kérdéscsoportjait (fejezeteit) ebben a sorrendben ismertetjük. Ez a sorrend megegyezik a Kollonich–féle „Einrichtungswerk" beosztásával, így a különböző tervezetek azonos kérdéskörei és az ott tárgyalt problémák könnyebben összehasonlíthatók.

[27] A magyarok részéről Esterházy Pál javaslata foglalkozott először a központi kormányszéknek 35 év múlva a Helytartótanács alakjában megvalósuló gondolatával.

[28] A tervezet tükrözi az 1688-as katonai helyzetet, amikor Gyula és Várad még a törökök birtokában volt.

[29] OL P 1568. Baranyai hagyaték, 7. cs. szn.

[30] *Iványi:* im. 155.

[31] Baranyai Bélánál találkoztam először az elnevezésel. L. OL P 1568. Baranyai hagyaték, 7. cs. szn.

[32] OL Mikrofilmtár 16.192– 16.193. sz. 92–93. tekercs; ill. Esterházy cs. lt. P 108. Rep. 69. N. 2. 21–52. f.

[33] Fejezeteinek eredeti sorrendje: Ecclesiasticum, Politicum, Iustitiarium, Militare, Camarale.

[34] Az 1635. évi országgyűlésen bevezetett katonai pótadó. A kereskedéssel foglalkozók a szokásos harmincad megfizetése után további 50 százalékot tartoztak fizetni a végvári katonaság ellátására. A Magyar Kamarához kellett beszolgáltatni, kivéve Horvátország és Szlavónia adóját. Később az országgyűlések mindig csak a következő országgyűlésig hosszabbították meg a fél harmincad szedését.

[35] Esterházy Pál saját tervezetének az igazságszolgáltatás reformjáról szóló részében nem ellenezte a magyar törvények felülvizsgálatát, ami a bécsi udvar állandó és helyes gondolata volt. Néhány hónap múlva az a pozsonyi rendi bizottság, amely a nádor elnökletével ülésezett, a leghatározottabban visszautasította a törvények megváltoztatásának szándékát, mert kiváltságainak alappilléreit látta bennük. Esterházy nádor kettős magatartásának lehetünk itt tanúi: az első esetben, mint a király és az országlakosok közötti közvetítő igyekszik eleget tenni a király óhajának, a második esetben viszont a rendek érdekeit képviseli. L. erre vonatkozóan *Iványi:* im.149–150.

[36] Már az 1687:17. tc. állást foglalt a szabad királyi városok számának szaporítása ellen.

[37] Esterházy Pálnak az erdélyi só értékesítése céljából néhány évvel később létrejött vállalkozása az egyik példa arra, hogyan próbált a főnemesség egy része nagyarányú kereskedelmi vállalkozások részesévé válni. A nádor 250.000 rajnai forintért megkapta az udvartól az Erdélyből szállított só kereskedelmi jogát. 325.000 db. 70–80 font súlyú kősó értékesítésére szólt a szerződés, amit mázsánként 4–5 magyar fonrintért adtak el Magyarországon. – *Sinkovics István:* Esterházy Pál nádor és az erdélyiek kereskedelmi társasága. A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve. 1937. 179–180.

[38] *Iványi:* im. 158–159.

[39] Ezeket együtt „Haubtrelation"-nak nevezték. OL P 1568. Baranyai hagyaték, 7. cs. (K.), mellékletek 218–219/1.

[40] *Szalay László:* Magyarország története. VI. k. Pest, 1859. 6.

[41] A 15. századi curia regia nevét viseli ez a 17. században is működő nemesi bíróság. Elnöke a királyi személynök, tagjai: 1 főpap, 1 főúr, az alnádor, az alországbíró, 4 ítélőmester, 4 esküdt nemes ülnök, 2 ülnök az esztergomi érsek részéről és a királyi fiscus. A királyi bíróság ítélkezett elsőfokon az ítélőmesteri, magyei, városi, szentszéki és földesúri ügyeket kivéve minden más perben, felsőfokon pedig az ítélőmesteri és a megyei ügyekben. – *Bónis György:* A bírósági szervezet megújítása III. Károly korában (Systematica Commissio). Bp. 1935. 15–17.

[42] Tabula septemviralis, a nemesek felsőbírósága. Az 1690-es évekig mint helytartói, nádori vagy fellebbezési bíróság szerepel. Csak 1694 után válik gyakoribbá a Hétszemélyes Tábla elnevezés, mely a századokon át hagyományossá vált hetes tanácstól származik. Tagjai: a nádor, az országbíró, a tárnokmester, 3 főúr és 3 főpap. (A távollévők helyettesítése a nádor feladata.) Az ország bármely lakosára nézve a Hétszemélyes Tábla a legfelsőbb fellebbviteli fórum, ahonnan csak a királyhoz lehet fordulni panasszal. Uo. 13–15.

[43] Uo. 17–18.

[44] *Acsády Ignácz:* Magyarország Budavár visszafoglalása korában. Bp. 1886. 74.

[45] Tömeges alkalmazás helyett inkább csak egyes esetekről lehet szó, amire Moravcsik Gyula nyomán *Szilágyi Mihály* is utal: Az újratelepülő Tolna megye 1710–1720. In: Tanulmányok Tolna megye történetéből. X. k. Szerk.: K. Balog János. Szekszárd, 1983. 103.: „A vármegye a boszorkányperek gyakorlatából ismert eljárással, az úgynevezett „vízpróbával" akar meggyőződni arról, hogy kik hibáztathatók a természeti csapások miatt. Ezért elrendeli a gyanús személyek fürösztését: a községi elöljárók utasítására, a falusi nép ujjongása közepette, markos férfiak bedobják a gyanúsított személyt a vízbe, s ha az nem merül el benne, bűnösségéhez nem fér kétség." – *Schram Ferenc:* Magyarországi boszorkányperek 1529–1768. I.k. Bp. 1983. 8.: „Amikor egy–egy személy ellen a jelentgetések sokasodtak és egyre súlyosabbak lettek, ...esetleg elrendelték a fürösztést, azaz számos néző előtt vízbe dobatták, s ha nem merült

el, bűnösségét bizonyítottnak vélték. Arra is találunk példát, hogy valaki önmaga ellen kérte a vízpróbát, hogy ártatlansága ilymódon kivilágosodjék."

[46] Törvényerőre azonban sohasem emelkedett, mert a rendek ősi jogaitól és a megszokott magyarországi büntetőjogtól idegen volt. – *Réti Illés Elemér:* A büntetőjog kodifikációjának első kísérletei Magyarországon. Kollonics javaslata és a Novum Tripartitum. Bp. 1916. 6–7. – *Mihályi Ernő:* Koldusországgá akarta-e tenni Kolonics Magyarországot? Pannonhalmi Szemle, 1927. 18.

[47] A magyar irodalom története. II. k. 1600–1772. Főszerk.: Sőtér István. Bp. 1964. 304. – Magyar Simplicissimus. Ford.: Varjú Elemér, szerk. és bev.: Turóczi-Trostler József. Bp. 1956. 204.

[48] Sokat tett a rutén unióért Joseph de Camelis, akit 1689 novemberében nevezett ki a pápa a munkácsi görög katolikus püspökség élére.

[49] Illeték a magánérdekű szertartások: esketés, keresztelés és temetés elvégzéséért.

[50] Az 1514:16., 1548:34. és 37. tc. hetenként egy–egy nap robotot rendelt el. Az így adódó évi 52 napot az 1553:11. tc. évi 40 napra mérsékelte, de ez a kedvezmény a gyakorlatban sohasem valósult meg.

[51] A 16–17. században is működtek olyan hiteles helyek (káptalanok és konventek), amelyeknek hatásköre — mint a középkorban — az egész, akkor Királyi Magyarországnak nevezett területre (vagy annak egy részére) kiterjedt. Ezek közjegyzői teendőket láttak el, és tevékenységük a földbirtok tulajdonjog változásainak (terheléseinek) igazolását is magában foglalta. Ilyen hiteles hely volt a Nagyszombatban székelő esztergomi káptalan, amely az 1556:39. tc. értelmében országos hatáskörrel rendelkezett, és az egri káptalan, amely az 1550:63. tc. alapján a „távolabb levő tiszántúli részek" ügyeiben volt illetékes. A hiteles helyi területi hatáskör megnövekedésének egyik következménye az lett, hogy megbízhatóságuk csorbát szenvedett: munkájuk menete lelassult és megnövekedett a csalások, kijátszások száma. Csak az 1723:40. tc. szüntette meg az esztergomi és egri káptalan említett jogát, és állította vissza a régi hiteles helyek illetékességét. – *Papp László:* A hiteles helyek története és működése az újkorban. Bp. 1936. 27–29.

[52] A csehországi és az ausztriai nyilvántartás a telekkönyv csírája volt. – Bürokrácia és közigazgatási reformok Magyarhonban. Közreadja: Csizmadia Andor. Bp. 1979. 65.

[53] Az albizottság csak a székeskáptalanok, mint hiteles helyek illetékességét ismerné el, a társaskáptalanokét és szerzetes rendekét nem. Ezzel elérné, hogy minden bejegyzés csupán a földbirtokterület szerint illetékes székeskáptalan nyilvántartásába kerülne bele. – Uo.

[54] A katolikusoknak ekkor már volt két hazai egyetemük. Az egyik a Pázmány Péter által 1635-ben alapított nagyszombati, amely a szokásos 4 fakultás — hittudomány, bölcsészet, jog- és orvostudomány — közül az első hárommal rendelkezett. A másik Kassán működött, ez Kisdy Benedek egri püspök főiskolája volt, amelyet I. Lipót 1660. évi oklevele egyetemi rangra emelt, s nemcsak a nagyszombatival, hanem az ausztriai és német katolikus egyetemekkel is egyenjogúsított. Ez utóbbit Kollonich Lipót nem sorolta az egyetemek közé, mert nem volt sem jogi, sem orvosi fakultása. – OL. P. 1568. Baranyai hagyaték, 7. cs. (K.), 73. – Ravasz János szerk.: A magyar nevelés története a feudalizmus és a kapitalizmus korában. Bp. 1961. 25–26.

[55] Magyarországon két katolikus akadémia (a gimnáziumhoz kapcsolódó hittudományi és bölcsészeti tanfolyam) működött a 17. században : a győri 1628 óta és a budai, amelyet Széchényi György esztergomi érsek alapított 1687. március 19-én. – OL. P. 1568. Baranyai hagyaték, 7.cs. (K.), 73.

[56] A gimnázium öt osztályból állt, amelyet rendesen hat év alatt végeztek el a diákok, mert a legfelső osztály két évet vett igénybe. A tanítás célja az volt, hogy a tanulók minél jobban elsajátítsák a latin és a görög nyelvet, valamint vallási ismereteket szerezzenek, minden más tantárgy másodlagosnak számított. – OL P 1568. Baranyai hagyaték, 7. cs. (K.), 74. – Ravasz: im. 27. – *Németh Sámuel:* Magyar gimnázium Sopronban, 1657–1674. Soproni Szemle. 1958. 42–43. – A közoktatásra l. még Molnár Aladár: A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században. I. k. Bp. 1881. és *Mészáros István:* Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között. Bp. 1981.

[57] Szelepcsényi György valószínűleg az 1670-es évek vége felé alapított egy posztómanufaktúrát a Pozsony vármegyei Gombán, de az legkésőbb Kara Musztafa és Thököly Imre 1683-as Bécs elleni felvonulása idején megszünt – Heckenast Gusztáv szíves közlése.

[58] A kereskedelem belső akadályaira jellemző, hogy 1695-ben Erdélytől Győrig egy szarvasmarha után 55 címen fizettek vámot. Vámoltak a földesurak, a városok, a kamarai tisztviselők és a katonák. – *Takáts Sándor:* Külkereskedelmi mozgalmak hazánkban I. Lipót alatt. I. közl. MGtSz. 1899. 346–347.

[59] Magyarországon és Erdélyben több alkalommal pusztított pestisjárvány: 1679-ben, 1690–92-ben és 1698-ban.

[60]Ekkor már Bécs és Alsó–Ausztria is rendelkezett ilyen, ún. „Infections–Ordnung"-gal; az előbbit 1679-ben, az utóbbit 1680-ban adták ki. – OL P 1568. Baranyai hagyaték, 7.cs. (K.), 81.

[61] A tervezet a nagyszombati tűzvészre hivatkozik, amely 1683 augusztusában pusztított, 4.000 áldozatot követelt és a város nagy részét megsemmisítette. – Uo. 82.

[62] I. Lipót 1688. január 15-én adta ki a 37 pontból álló terjedelmes szabályzatot. – Uo.

[63] Kollonich Lipót ugyanakkor mindent megtett a nagyszombati katolikus nyomda hatékony működése érdekében, még cirill betűkkel is ellátta és a munkácsi görög katolikusok rendelkezésére bocsátotta. – *Hodinka Antal:* A munkácsi görög-katholikus püspökség története. Bp. 1910. 811.

[64] A cenzúra egyházi intézmény volt a 17. század második felében. A század végén a jezsuita Szentiványi Márton, a nagyszombati egyetem teológiai tanára a hazai könyvcenzúra feje. Királyi kinevezése 1688. március 4-én kelt. – *Sashegyi Oszkár:* Az állami könyvcenzúra kezdetei Magyarországon, 1673–1705. MKSz. 1968. 1. sz. 1–12.

[65] A 17. század második felében a földet és az igavonó állatot tekintették az adózás alapjának.

[66] A porták összeírása utoljára 1647-ben történt meg, s ez szolgált az adókivetés alapjául az 1690-es évekig.

[67] A Camerale ezen részében érvényre jut a Máltai Lovagrend alapeszméje: a szegények és elesettek támogatása. De Schröder tanítása és racionális okok jelenléte is nyilvánvaló: az alattvalókat nem szabad mértéken felül megterhelni, mert az elnyomott, elszegényedett jobbágyságtól nem várhat adót az állam. Mária Terézia gondolatának — akkor nyírhatjuk a juhot, ha etetjük is — korai jelentkezése ez.

[68] L. az Ecclesiasticum megfelelő részét.

[69] Mindkettőt a Pozsonyi – és a Szepesi Kamara kezelte. Évente összesen 160.000–180.000 forintot jövedelmezett.

[70] OL P 1568. Baranyai hagyaték, 7.cs. (K.), mellékletek, 190–200/a., 201/b., 214/a., 218–219/1.

[71] *R. Várkonyi Ágnes:* A Habsburg abszolutizmus és a magyarországi jobbágyság a XVII–XVIII. század fordulóján. Sz. 1965. 4–5. sz. 695. – A rendelet következetes végrehajtásáról nincs tudomásunk.

[72] *Maurer:* im. 320–322.

[73] A magyar főrendek korábban kapták meg a Kollonich-féle „Einrichtungswerk" Compendiumát (1689. augusztus 22.), mint az uralkodó, mert az Augsburgban tartózkodó Lipótnak csak szeptember folyamán küldte el Kollonich. – OL P 1568. Baranyai hagyaték 7. cs. Személyek, 42–48.f.

[74] Uo. szn.

[75] *Benczédi:* im. 154. – Wellmann: im. 351.

[76] Inkább a reform módját illetően jelentős a javaslat, mert először kapcsolta össze a kodifikáció munkáját és a peres eljárás rendezését egy bizottság feladatkörébe, s ezzel majdnem kidolgozta az évtizedekkel később megvalósult Systematica Commissio elgondolását. – *Bónis:* im. 47–48.

[77] I. Lipót a magyar rendek megnyerése érdekében nyilvánosan elégettette Flämitzer javaslatát.

[78] „Il Governo dell' Ongaria. L'anno 1701" (Magyarország kormánya 1701). Az emlékirat szövegét l. T T. 1900. 219–263.

[79] *Wellmann:* im. 353. – Benczédi: im. 155.

[80] *Benczédi:* im. 154.

[81] Uo. 155.

[82] *Acsády Ignácz* (recenzió): *Maurer, Joseph:* Cardinal Leopold Graf Kollonitsch, Primas von Ungarn. Sein Leben und sein Wirken. Innsbruck, 1887. (Bp. Sz. 1888. 322.).

[83] Haus- Hof- und Staatsarchiv Wien, Handschriften, W 181. Fol. 1–73. – A Compendium a Votumokkal együtt megjelent: *Mayer:* im. 1980[2]. 97–135.

[84] *Mayer:* im. 1980[2]. 55. – *Benczédi:* im. 155–156.

[85] Elég ha a zsidók Bécsből való 1670. évi kiűzésének szószéki bujtogatására gondolunk, vagy arra a kibékíthetetlen ellentétre, amely őt a hadseregszállító Samuel Oppenheimerrel szembeállította. Utóbbira l. *Szakály Ferenc* Oppenheimer működésére vonatkozó tanulmányát: Zsidó-Magyar Oklevéltár, XIV. 1971., továbbá Benczédi: im. 1987. 157–158.

[86] Az „ausrotten" kifejezésnek ehelyütt nem szabad 20. századi értelmet tulajdonítani. Itt kitiltásról, száműzetésről van szó, mint 1674–75-ben a protestáns prédikátorok esetében.

[87] *Mayer:* im. 1980.[2] . 38.

[88] OL P 1568. Baranyai hagyaték, 7. cs. szn. – *Ember Győző:* Az újkori magyar közigazgatás története. Bp. 1946. 119. – Magyarország története 1686–1790. 4/1. k. 1989. 95.

[89] Magyarország története 1686–1790. 4/1. k. 1989. 51. – *Hóman–Szekfű:* im.254.

[90] *Hóman–Szekfű:* im. 250–251.

[91] *Acsády Ignácz:* Magyarország története I. Lipót és I. József korában. Szilágyi Sándor szerk.: A magyar nemzet története. VII. k. Bp. 1898. 518.

PROPOSALS FOR A NEW ADMINISTRATION OF HUNGARY IN THE PERIOD AROUND THE END OF THE TURKISH RULE

by Varga I. János

Summar

By the time of the 1687/88 diet at Pozsony (Bratislava) the larger part of the country had already been liberated after a century and a half of Turkish rule. The outdated administrative and legal institutions, the old type of taxation and the old defence system were no more sutitable for the new demands of the state and the society, so there was an urgent need for reform.

A committee of seven led by the bishop of Győr and former president of the Hungarian Chamber of Accounts, *Kollonich* Lipót was commissioned in July, 1688 to work out a project for the solution of the administrative, ecclesiastical, political, military and financial problems of the country. The committee made up of government officials prepared a project called the „Einrichtungswerk des Königreich Ungarn".

Kollonich consulted leading Hungarian politicians and also foreigners working in Hungary. The most important of them was Palatine *Esterházy* Pál who put down his ideas concerning the „iustitiarium", „ecclesiasticum", „politicum", „militare", and „camerale" in his own handwriting in April, 1688. Five months after the submission of the proposal of the palatine Leopold I ordered a commission of the Estates to be set up at Pozsony led by *Esterházy* Pál and *Széchényi* György, archbishop of Esztergom to work out their own version. The project — called in Hungarian historiography the „Hungarian Einrichtungswerk" — was therefore closely connected with the one of the palatine, and was, indeed, based on it. Both reflect the attitude of the Hungarian Estates whishing to defend their own privileges and the independence of the country at the same time. Although the Vienna court did not agree with most of this project, the committee of *Kollonich* Lipót took it into consideration to a certain extent. The bishop's project was finally submitted to the Crown Council in November, 1689.

The authors of the memorandum started from the fact that Hungary was part of the Danubian monarchy of the Habsburgs and it followed from this that the material well-being of the large „hereditary province" had to be cared for just as the Bohemian and German territories had been taken care for by the Vienna government. It was to the interest of the whole monarchy that the provinces should be self-sufficient, so Hungary was to be made self-supporting as well, the project went. For this purpose the administrative and the legal systems were to be separated, the laws were to be revised, the old feudal courts of appeal were to be replaced by new ones, new codes were to be introduced taking the principle of equality before the law into consideration, and the country was to be repopulated and made wealthy again by the promotion of industry and commerce so that royal income could be extracted from it. The authors of the project did not even refrain from curtailing the privileges of the nobility for the sake of a proportionate division of the tax burdens, and sharply criticized the imperial army garrisoned in Hungary and tormenting the people.

The proposals of bishop Kollonich's committee did not become part of an official government programme either in 1689 or in the following years. Although it deserved a better lot, the project failed because of the resistance of the military circles it criticized and the nobility defending its privileges, as well as the unfavorable turn in foreign policy. (Emperor Leopold I was namely forced to wage war also at the Rhine following the French attack of 1689 and could not concentrate exclusively on the Turkish front.)

However, the „Einrinchtungswerk" became deeply embedded in the thinking of the day and revealed the possibilities of the future, primarily as regards administration. This was why the members of the so-called Regular Committee could rediscover it after the diet of 1712-15 and contribute to the incorporation of some of its ideas into the statutes of 1723.

J. János Varga

PROJETS D'ÉTABLISSEMENT DU RÉGIME ADMINISTRATIF EN HONGRIE DANS L'ÉPOQUE DE L'EXPULSION DES TURCS
(Résumé)

La grande partie de la Hongrie à temps de la Diète de Pozsony en 1687–88 était déjà libérée du règne turc de 150 ans. Les institutions et les lois administratives et juridiques, le système d'impôt, le système précédent de la défense du pays surannés ne répondaient plus aux exigences d'État changées et aux demandes de la société: on avait besoin des réformes. Les nouvelles exigences donnaient l'impulsion pour élaborer l'autre système administratif de la Hongrie.

Une commission de 7 membres — à la tête de Lipót Kollonich évêque de Győr dans cette époque, plus tôt président caméral hongrois, a reçu l'ordre en juillet 1688 à résoudre concrètement les problèmes administratifs, cléricaux, politiques, militaires et caméraux. Le corps étant des spéciaux gouvernementaux a établi son projet intitulé „Einrichtungswerk des Königreichs Ungarns".

Lipót Kollonich consultait, pour faire le projet, les fonctionnaires hongrois du premier rang et les fonctionnaires étrangers travaillant en Hongrie. parmi eux c'était le palatin Pál Esterházy qui en avril 1688 a décrit personnellement ses idées des questions de „iustitiarium" „Ecclésiasticum" „politicum" „militare" „camérale". 5 mois après la note du palatin: sur l'ordre de Lipót les une commission s'est réunie à Pozsony à la tête de Pál Esterházy et György Széchényi archevêque d'Esztergom pour élaborer leur proposition. Le projet, que l'histoire enregistre comme l„Eintichtungswerk Hongrois" est en contact étroit avec le plan personnel du palatin: l'a pris pour base l'a développé par la suite. Enfin les deux projets conjointement reflètent l'aspect défensive des privilèges de la noblesse et celui de l'indépendance du pays.

La commission assise à la tête de Lipót Kollonich utilisait le projet de Pozsony — malgré leur désaccord dans quelques points — Après 15 mois de travail la commission a présenté son projet au conseil de la couronne de Vienne.

Les auteurs de la mémoire partaient du fait que la Hongrie est une partie de la monarchie–Habsbourg, se situe au bord du Danube, en conséquence il faudrait préoccuper de la prospérité de cette province „éternelle" qu'en cas des territoires tchèques-allemands. L'intérêt de la monarchie — constatent les auteurs — que chaque province soutienne soi-même, donc il faut en faire capable la Hongrie aussi. Pour ce faire il est nécessaire de séparer l'administration et la juridiction, faire la révision des lois: au lieu des cours d'appel féodaux il faut créer des nouveau forums d'appel introduisant un nouveau système de procédure, déclarant le principe de l'égalité devant la loi, ensuite il faut repeupler et faire apte produire des revenus plus grands par le développement de l'industrie et du commerce la Hongrie. Les compositeurs du projet à l'intéret d'une distribution plus équilibrée des charges de l'impôt: ne reculaient même pas de diminuer les privilèges des Ordres et critiquaient brusquement les forces militaires impériales pressurant les habitants.

Les propositions de Kollonich ne sont pas devenues des programmes officiaux du gouvernement ni en 1689, ni dans les années suivantes. Le plan qui aurait mérité un meilleur destin a échoué par résistance des milieux militaires y critiqués et par la résistance de la noblesse qui défendait ses privilèges ensuite par le développement malheureux des conditions de la politique extérieure. L'empereur Lipót les à côté de front turc à cause de l'attaque française devait faire la guerre également aux côtés de la Rheine.

Mais l'„Einrichtungswerk" s'est implanté profondément aux relations de l'époque et il a donné une orientation vers les possibilités d'avenir d'abord sur le domaine de l'administration. C'est pourquoi les collaborateurs de la Commission Régulière pouvaient „découvrir" ce projet. À la suite de leur activité: plusieurs versions développées du projet sont apparues dans les articles de loi 1723.

Kalmár János

A KOLLONICH-FÉLE *EINRICHTUNGSWERK* ÉS A 18. SZÁZADI BÁNSÁGI BERENDEZKEDÉS

A török ellen viselt felszabadító háború sikerei a bécsi udvar számára időszerűvé tették, hogy kidolgoztassa Magyarország jövendő, az immáron megváltozott helyzetnek megfelelő berendezkedését. Ezzel egy, Kollonich Lipót gróf titkos királyi tanácsos, egykori magyar kamaraelnök, győri püspök és — a munkálatok kezdetének évétől, 1688-tól fogva — kalocsai bíboros-érsek irányítása alatt működő albizottságot bíztak meg.[1] Ezt az *Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn* című tervezetet azután egy Ferdinand Dietrichstein herceg császári főudvarmester elnökletével tevékenykedő főbizottság rövidített formában és írásos véleménnyel ellátva terjesztette az uralkodó, I. Lipót császár-király elé.[2] A terjedelmes javaslatnak teljes egészében való alkalmazására nem került sor. Egyrészt azért, mert a főbizottság tagjai számos pontjával nem érettek egyet. Másrészt meg Antonio Caraffa generális, a Főhadbiztosság vezetője, Kollonichnak az ő személye ellen irányuló támadását látta abban, hogy a bíboros-érsek a berendezkedési tervezetben — de azon kívül is — a katonaság túlkapásait ostorozta. Kettejük nézeteltérésében alapjában véve az akkori bécsi kormányzati körök egymással ellentétes álláspontja öltött testet. Az, hogy Magyarországnak a Habsburg Birodalomba való betagolására katonai eszközök alkalmazásával, avagy a gazdasági-társadalmi sajátosságokat figyelembe véve, egyszersmind a korszerűnek számító kameralista elveket is érvényesíteni szándékozó kamarai szempontok alapján kerüljön-e sor. Nyilván kedvezőtlenül befolyásolta a tervezet sorsát az is, hogy — főként a nemesi előjogokat figyelmen kívül hagyó javaslatai miatt — tiltakozott ellene a magyar főurak azon csoportja is, amelyiknek módja volt megismerni az *Einrichtungswerk* főbb gondolatait. Az 1688. szeptemberétől 1689 tavaszáig zajló, franciák elleni háború a Rajna mentén, továbbá az 1690 nyárutójától koraőszig tartó török elleni hadműveletek — s az ezek során a császáriak által nyugaton és keleten egyaránt elszenvedett kisebb-nagyobb veszteségek — miatt az udvar szintén aligha ítélhette aktuálisnak a magyar rendi tiltakozást is kiváltó tervezet átültetését a gyakorlatba.[3] Mégis megvalósult néhány eleme. Hogy csak néhány példát említsünk: 1690-ben ennek alapján szervezték át a Magyar Kancelláriát, s a még ugyanebben az évben kiadott császári pátens Kollonichék előterjesztésének megfelelően

szabályozta az újszerzeményi területeken fekvő birtokok elidegenítését. Az 1715. és 1722–23. évi országgyűlés törvényekkel igyekezett korszerűsíteni a harmincadhivatalok működését. [4]. A betelepítések, bevándorlások pedig hosszú időn át, a 18. század nagy részében is tarottak lényegében az *Einrichtungswerk*ben megfogalmazott elvek szerint.[5]

E felsorolás még jócskán folytatható, de nem lenne célszerű elegyíteni olyan javaslatokkal, melyek más egykorú tervezetekben szintén megjelentek[6], hiszen ilyenek esetében aligha dönthető el, hogy éppen melyik nyomán valósították meg. Különösen akkor, ha a kivitelezés — a végrehajtók szándéka, vagy a körülmények hatására — némileg eltért a papírra vetett elvtől. Viszont a német–osztrák szakirodalomban az utóbbi évtizedekben többször is felbukkanó azon tétel, hogy az 1716/17. évi török elleni visszafoglaló háborút követő kamarai berendezkedés a Temesi Bánságban a Kollonich–féle tervezet alapján történt volna[7], már csak azért is figyelmet érdemel, mert a magyar történetírás erről mindeddig nem nyilatkozott, de méginkább azért, mert az *Einrichtungswerk* javaslatainak a bánsági gyakorlattal való szisztematikus összevetése mindeddig nem történt meg.

A továbbiakban ezért ezt kísérlem meg, részben a bíboros–érsek elnöklete alatt készült előterjesztés szövegére támaszkodva, részben pedig a Bánságra vonatkozó forráskiadványok és a — szerencsére elég széleskörű és bőséges — szakirodalom idevágó munkáira építve.[8]

A Temesi Bánság Dél–Magyarországnak északról a Maros, délről a Duna, nyugatról a Tisza, keletről pedig Erdély határolta területére terjedt ki. Ez a vidék 1552-ben, Temesvár török kézre jutásával került oszmán fennhatóság alá. A Savoyai Eugén herceg vezette császári sereg 1716. évi hadjárata során került a terület egy része, a következő évben pedig egésze Habsburg kézre, további déli, az egykori Magyarországon is kívül eső területekkel együtt. Ezt a helyzetet 1718-ban a császár és a szultán között létrejött pozsareváci béke szentesítette.

III. (VI.) Károly császár–király fegyvereinek győzelmével voltaképpen semmi nem állt útjában annak, hogy a Bánságot visszacsatolják Magyarországhoz. Erre mégis csak jóval később, 1778-ban került sor. Mindaddig hiába léptek fel a magyar rendek területe reinkorporálása érdekében, a kormányzat a karlócai békében (1699) Magyarországhoz visszacsatolt területeken tapasztalt negatív jelentésekre hivatkozva elutasította követelésüket. Ez utóbbiakon ugyanis a birtokosok Bécs szerint oly nagymérvű pénz– és munkajáradékkal terhelték a lakosságot, hogy az állami adószedők jóformán már semmit sem tudtak behajtani a kincstár részére. Persze nemcsak a fiskális, hanem a katonai érdek is amellett szólt, hogy a Bánság a magyar hatóságok kikapcsolásával, közvetlenül központi kormányszervek irányítása alá kerüljön. Ez a terület ugyanis az egész újszerzeményi határvidék középső részén feküdt[9], és stratégiailag is fontos vízi utak haladtak át rajta. A Bánságot az udvar egy „absolutum, inalienabile dominium vel peculium regium"-nak, azaz olyan királyi birtoknak tekintette, amely felett az uralkodó korlátlan és elidegeníthetetlen tulajdonjoggal rendelkezik. Ennek folytán logikusnak ítélték, hogy közigazgatásában a központi intézményeken kívül más — így magyar — hatóságok utasítása nem érvényesülhetett, s hogy nemesek birtokszerzését sem engedélyezték ott.[10] Minderre az szolgált jogcímül, hogy az ellenségtől fegyveres úton visszahódított földet újszerzeményi (neoacquisti-

ca) területnek tekintették, amellyel karddal kivívott jogon („jure gladii") szabadon rendelkezhettek. Ráadásul hivatkozhattak a 17. század végi, I. Lipót alatti szerzeményekre is.[11] Ezekkel kapcsolatban annak idején az *Einrichtungswerk* úgy foglalt állást, hogy az uralkodónak kell eldöntenie, vissza kívánja-e állítani az újszerzeményi területeken a hódoltság idejét megelőző birtokviszonyokat — ami Kollonichék szerint nem kötelessége —, bár méltányossági okokra hivatkozva azt ajánlották neki, hogy bizonyos feltételekkel tegye meg.[12] Az ezek után fennmaradó területeket sem javasolták azonban kamarai kézben megtartani (attól tartván, hogy veszteségesek lesznek), helyette áruba bocsátásukat ajánlották.[13] Ebben az estben a vevők természetesen tulajdonhoz jutottak volna. Ezzel szemben a Bánságban az uralkodó tulajdonát képező földeket parasztbérlők között osztották fel, ami azt jelentette, hogy a császáron kívül más nem léphetett fel ott tulajdonosként. A lényeget illetően azonban az *Einrichtungswerk* aligha szolgálhatott a Bánság közvetleül központi hivataloknak alárendeléséhez mintául, hiszen ilyen jellegű javaslat nem szerepel benne.

A Bánság benépesítését a hosszú ideig tartó török uralom után az Udvari Kamara természetszerűleg igen lényegesnek tekintette. Mindenekelőtt katolikus telepesektől remélték a vidék felvirágoztatását. A lotharingiai származású Claudius Florimund Mercy gróf lovassági generális, a Bánság Savoyai Eugén herceg haditanácsi elnök által kinevezett vezénylő tábornoka és katonai kormányzója (1716–1734) *Unvorgreifliches Einrichtungsprojekt*jében (azaz „Szerény berendezkedési tervezeté"-ben) a Temesvárra költöző katolikus német kereskedők számára hat adómentes év megadását javasolta, akiket egyébként a város környéki szántókból is részesíteni kívánt. A külországból érkező földműveseket pedig két évnyi időtartamra ajánlotta mentesíteni az adófizetés alól. Ekkor ugyan még csupán a Török Birodalomból várható román és szerb bevándorlókra gondolt.[14] Az ő esetükben persze szembe kellett nézni azzal a ténnyel, hogy görökeletiek[15] voltak, noha a Bánságot távlatilag szinte kizárólag katolikus lakosú területnek szánták. Egyebek mellett ez lehetett az oka annak is, hogy zsidókat csak korlátozott számban — mintegy hatvan családnyit — kívántak megtűrni ott, s őket is csak azért, mert tőlük várták az eladdig hiányzó kereskedelem beindítását. Igaz, hogy a rájuk vonatkozó létszámbeli korlátozásnak valószínűleg nemigen szereztek érvényt, mert 1736-ban Andreas Hamilton gróf, az akkori katonai parancsnok, már arról panaszkodott, hogy a keresztények kiszorultak a kereskedelemből a zsidókkal szemben, s ennek orvoslására azt javasolta, hogy csak azokban a helységekben engedjék letelepülni őket, ahol már Mercy idején is laktak.[16] A Bánságba költözött görög kereskedőkhöz és az ott élő cigány lakossághoz hasonlóan a türelmin kívül hadiadó és különféle pótlékok fizetésére kötelezték őket.[17] Annak ellenére, hogy a kormányzat éppen az áruforgalom kibontakoztatása céljából tűrte meg a zsidóságot a Bánságban, a Török Birodalommal tervezett külkereskedelmtől mégis szerette volna távol tartani őket.[18] Savoyai Eugén utasítására 1717-ben el kellett hagyniuk Temesvárt, a vidék legnagyobb városát. A herceg azzal indokolta lépését, hogy szerinte nem annyira kereskedelemmel, mint inkább meg nem engedett uzsorával foglalkoznak, ráadásul jobban vonzódnak a törökökhöz, mint a keresztényekhez, s az előbbiekhez való barátságos viszonyuk miatt jól meg is értik egymást, ami óvatosságra int velük szemben. Azolfelül egyelőre — ti. a pozsareváci békekötés nyomán aláírt kereskedelmi szerződést (1718) megelőzően — a

Kelettel való kereskedés amúgy is tilos, ami különben is a keresztények számára lenne fenntartandó.[19] És valóban, 1723-ban birodalmi németek létre is hoztak Temesvárott egy Deutsche Kommerziensozietät nevű kereskedelmi társaságot,[20] amely az 1719-ben alapított Wiener Orientalische Handelskompanie-hoz tartozott.[21] Ez utóbbit ruházta fel az uralkodó — Johann Joachim Becher által 1667-ben alapított elődjéhez hasonlóan — a keleti kereskedelem kizárólagos jogával.[22]

A kereskedelemmel kapcsolatban is tetten érhető tehát a bánsági benépesítési politika azon eleme, amely más vonatkozásban szintén uralkodott, ti. a németség erőteljes támogatásának szándéka. A kézművesek közül is — akikből pedig hiány volt a térségben — kizárólag németek letelepítését ajánlották.[23] Célszerűségi megfontolások alapján hívták be a német hivatalnokokat, kézműveseket, kereskedőket és szakmunkásokat. Viszonylag magas civilizációs szintjük, más etnikumokkal való békés együttélési képességük és politikai megbízhatóságuk folytán ők voltak az udvar által legszívesebben látott jövevények. Politikai szempontból veszélyeztetett posztokon, katonai fontosságú települések polgáraként, továbbá mindazon helyeken, melyek a csempészet számára kedvezőek voltak, nagymértékben számított rájuk a kormányzat. Szükségesnek ítélték jelenlétüket új és magasabb termelési színvonalat igénylő növényi kultúrák művelése érdekében is. Vagyis nem valamiféle nemzetiségi politika megnyilvánulásáról volt itt szó, egyfajta germanizálási szándékról,[24] olyasmiről, amit hazai történettudományunk Acsády Ignác óta a közelmúltig a Kollonich-féle *Einrichtungswerk* nek tulajdonított, s egyúttal legnagyobb tehertételének tekintett. A meggyökeresedett álláspontnak Benczédi László által nyújtott körültekintő kritikája nyomán[25] ma már bizton állíthatjuk, hogy Kollonichék esetében sem erre kell gondolni. Politikai szándékuk — a vonatkozó részlet saját szövegkörnyezetében elvégzett értelmezéséből kitetszően — nyilvánvalóan hasonló volt ahhoz, amit e vonatkozásban a 18. század első harmadában Bécs a Bánságban is el akart érni: biztosítani a nyugodt kormányzás feltételeit azáltal, hogy a lakosság jelentős részének politikai megbízhatóságára építhessen. Ez azonban távolról sem jelentette azt, hogy bármelyik esetben kizárólag német telepesekkel számoltak volna. Ahogy a Bánságban rajtuk kívül vártak még románokat és szerbeket, úgy nyilván Kollonichék is gondoltak ezekre az etnikumokra, máskülönben nem lenne értelme a szöveg azon részének, hogy „...a rómaiak példájára ne tétessék különbség a befogadandó idegen népek között..."[26] Más kérdés, hogy ebben az idézetben szerepel egy korlátozó tartalmú közbevetés is, mely „a túlzottan távol eső hitetlen és barbár népek kivételével"[27] szándékozik a többi számára azonos feltételeket biztosítani. Kérdés mármost, hogy kik értendők ez utóbbiakon. A választ alighanem úgy kaphatjuk meg, ha megnézzük, mely etnikumo(ka)t illetően javasol hátrányos megkülönböztetést az *Einrichtungswerk* . Ennek egyházi vonatkozású ügyekkel foglalkozó fejezete a megtűrt felekezetek közül az anabaptisták, valamint az ariánusok iránt kifejezetten türelemre int, mivel úgy értékeli, hogy mind többen katolizálnak közülük. Utánuk már nem marad más a felsorolásban — még ha hitetlen jelző nem is fordul elő ott —, mint a zsidóság, akikre Kollonichnak róluk vallott felfogása alapján amúgy is okkal gondolhatunk. Benczédi Lászlónak az *Einrichtungswerk* velük kapcsolatos finom elemzése után ehhez a kérdéshez aligha lehet érdemi hozzátennivalónk.[28]. Csupán emlékeztetünk rá, hogy Kollonich távlatilag a zsidóságnak a Magyar Királyság egész területéről való

kitiltását javasolta, ám addig is, amíg ez meg nem valósul, legalább azokra a területekre, ahol akkoriban még nem éltek — főleg az újszerzeményekre — nem ajánlotta befogadásukat.[29] Hajdani törvény (1578: 2. tc.3§.) alapján kívánt eljárni velük szemben, mely a Magyarországon házzal rendelkező zsidókat és anabaptistákat kétszeres adófizetésre kötelezte annak érdekében, hogy ezáltal kényszerítse őket az ország mielőbbi elhagyására. [30] Kollonich arra is emlékeztetett, hogy bizonyos városok, így Nagyszombat és Nyitra, olyan kiváltsággal rendelkeznek, mely felhatalmazza e településeket, hogy ne fogadjanak be zsidókat. Az erődített városok (a „Vöstungen"–kifejezés alatt ui. itt nyilván ez értendő) estében egyébként is kizárólag katolikus németek telepítését ajánlotta.[31]

A Bánságban e tilalom azután már széles körben érvényesült: ott ugyanis a német települések egyikén sem lakhatott zsidó.[32] A Kollonich esetében nyilván alapvetően vallási indítékból táplálkozó zsidóellenesség a 18. század második évtizedének vége táján immárom kormányzati „programmá" terebélyesedett. Az a korábbi kameralista nézet, mely a zsidóságot a pénzforgalom nélkülözhetetlen ösztönzőjének tekintette, a bánsági berendezkedés idejére túlhaladottá vált.[33] Akkorra úgy tűnik, sokkal inkább a reménybeli, államilag is támogatott német külkereskedelmet veszélyeztető konkurenciát láttak a helyi zsidóságban.[34]

A külfölddel folytatott kereskedelmi forgalom nyereségességének növelése érdekében ítélte szükségesnek a bánsági kormányzat, hogy szabályozott pénzviszonyokat teremsten. Ezért érvénytelennek nyilvánították ott a német, lengyel, itáliai, francia, török és raguzai pénzeket, s szabott árfolyamot állapítottak meg a mindenekelőtt német bevándorlók által behozott érmék átváltása céljából.[35]. Az Udvari Kamara egyúttal megtiltotta a csekély értékű pénzek használatát a Bánságban, s miközben érvényes fizetőeszköznek a rajnai forintot rendelte, fellépett a jó császári pénzfajták („Speziesgelder") idegenbe való kivitele ellen.[36] Ez utóbbiak (ezúttal „Speziesmünz") külföldre jutását kívánta megakadályozni az *Einrichtungswerk* is, hasonlóan a veretlen aranyhoz és ezüsthöz. E tervezet készítői szintén a pénzügyek zavaros volta miatt ítélték áldatlan helyzetűnek a kereskedelmet, s ugyancsak az idegen, kevesebb nemesfémet tartalmazó külföldi érmék egyidejű jelenlétét kárhoztatták. Maguk is előálltak hát az idegen pénzek kitiltásának javaslatával.[37]

Ugyane munka a kereskedelem szempontjából akadályt látott a sokféle vámban is, ráadásul a Habsburg Birodalmon belül nemcsak Magyarországon. Mint írták, az örökös tartományok területén a Duna, az Elba és a Inn folyókat a sok és súlyos vámok miatt a kereskedők nem veszik igénybe. Akár 50–60 mérföldnyi tengelyen való kitérő is megéri nekik.[38] Nem is szólva arról, hogy a vámszedőhelyeket az ország közepe helyett, annak határvidékeire kellene telepíteni, mivel a fővámot csak egyszer kell leróni, míg a sokszor ennek kétszeresére is rúgó tranzitvámot — mely amúgy is csak elriasztja a kereskedőket Magyarországtól és felhajtja az árakat — teljesen el kellene törölni. A továbbra is fenntartandó út–, híd– és kikötői vámot viszont azoknak a városoknak ill. földesuraknak javasolták juttatni, akik ezeket saját költségükön karban tartják, továbbá akik védik az utazók biztonságát.[39]

A bánsági harmincadhivatalokat (Orsova, Karánsebes, Facsád, Lippa, Csanád, Nagybecskerek, Pancsova és Újpalánka) már eleve határvidékre telepítették.[40] Ráadásul a vámtételek differenciálása vonatkozásában Kollonichékhoz hasonló szel-

lemben jártak el: mindazon áruféleségekre, melyeket a Bánságban nem állítottak elő, alacsony vámot vetettek ki. A külföldről behozott, de a Bánságban is előállított termékeket viszont magas vámtétellel igyekeztek távol tartani (egyedül az örökös tartományokból származó ilyen kereskedelmi cikkek esetében szabtak ki magasabb összeget.) Bőrnemű behozatalát pedig az országrész bontakozó bőriapra érdekében — a hiányzó szattyánon kívül — kifejezetten tilalmazták.[41] Az *Einrichtungswerk* 17. század végi összeállítói is olcsón behozott külföldi alapanyagokkal kívánták a hazai ipart ösztönözni,[42] kivéve a luxust szolgáló árukat.[43]

Részben még mindig a kereskedelmi érdekre hivatkozva, részben pedig a visszaélések felszámolását remélve, ajánlotta a Kollonich vezette albizottság a mértékek egységesítését, hiszen enélkül — mint írták — a hadsereg is komoly veszteséget szenved a katonaság ellátása alkalmával, mert nagyobb mérő alapján történik a gabona beszedése, míg kisebb szerint a szétosztása.[44] A Bánságban azután az addig használatos török mértékek helyébe a fontot, a bécsi rőföt és a pozsonyi mérőt vezették be.[45]

Az *Einrichtungswerk* a postahálózat fejlesztésében is a kereskedelem fellendítésének egyik zálogát látta, amellett, hogy hansúlyozta a birodalomi célkitűzések gyorsabb végrehajthatósága szempontjából kiemelkedő jelentőségét.[46] A Bánságban még Mercy generális kormányzósága idején kiterjedt postahálózat jött létre.[47] Míg a Kollonich-féle tervezet az iparosok, kézművesek külföldről való behívása mellett általánosságban foglalt állást, hogy ti. kapjanak polgárjogot meg céhkiváltságokat, s kárhoztatta a hazai karmazsin és szattyán–bőripar fejletlenségét, (aminek következtében szerintük jó 100.000 forint áramlott évente Magyarországról a Török Birodalomba az onnan behozott csizmák ellenértékeként)[48], addig a Bánság 18. század eleji kormányzata kifejezetten a német iparosok támogatásától remélte a fellendülést. Bár Mercy gróf is a céhekben látta az ehhez szükséges szervezeti keretet, és létrehozásuk érdekében közben is járt az Udvari Kamaránál, onnan elutasító választ kapott, mert úgy ítélték, hogy a mesterek számának céhek által való korlátozása hátrányosan befolyásolná a külföldi kézművesek oly kívánatos beáramlását.[49] A tímáripart — a nagy állatállományra építve — azonban így is sikerült kibontakoztatnia, mert egy Temesvár elővárosában építendő „fabrikához", továbbá egy hasonló jellegű, kisebb orsovai létesítményhez mégis megszerezte a szükséges kamarai támogatást.[50]

Az *Einrichtungswerk* eleddig kevéssé méltatott része, a katonai vonatkozású ügyekkel foglalkozó fejezet — amely egyébként a tervezet készítőinek az udvari politikához való viszonya differenciáltabb minősítésének egyik sarkköve lehet —, nehezményezte a katonaság önkényes beszállásolásából adódó méltánytalan lakossági terheket, s a hosszúfuvar (forspont: „Vorspann") szabályozatlan kötezelettségéből származó visszaéléseket. A megoldást a pontosan körülírt hadátvonulási és hadtáppátensek kiadásában, valamint az ezekben foglaltak betartásán őrködő vármegyei felügyelők állításában látta, akiknek együtt kellene működniük a sereghez tartozó szállásmesterrel.[51] Mercy tábornok a Bánságban kincstári szállítási szolgáltatást hozott létre, s ezzel szabadította meg a lakosságot a hosszúfuvarozás nyomasztó terhétől. A beszállásolással együttjáró visszaélésektől pedig kaszárnyák építése révén óvta meg a parasztságot.[52]

A Bánság utasítást kapott a telekkönyvezés bevezetésére.[53] Kollonichéknak is volt erre vonatkozó javaslata, mégpedig azon felismerés alapján, hogy Magyarországon a birtokosok bizalom híján nem jutottak hitelhez. Ennek oka a tervezet szerint többek között abban lelhető fel, hogy voltaképp sehol sem lehetett tájékozódni — megfelelő nyilvántartás híján — a földbirtokok törvényes tulajdonviszonyairól és az azokra táblázott terhekről, melyek ismerete nélkül nemigen mert kockáztatni senki földbirtokvásárlást vagy birtokfedezet ellenében való hitelnyújtást.[54]

*

A fentiekben számba véve az *Einrichtungswerk* javaslatait és a 18. század eleji bánsági berendezkedés összehasonlítható mozzanatait, jónéhány rokon vonás rajzolódik ki. Ezek alapján kényelmes lenne azzal befejezni az iménti összevetést, hogy íme, sikerült bizonyítani a vonatkozó német–osztrák szakirodalomban meghonosodott azon állítást, mely szerint a bánsági berendezkedéshez Kollonichék műve szolgált volna útmutatásul.[55] Úgy vélem azonban, hogy ezt fenntartással kell fogadni. Egyrészt azért, mert az adott időszak bánsági berendekedésével kapcsolatban nem tudok olyan utalásról — még csak a felhasznált szakirodalom révén, tehát közvetett úton sem —, amely közvetlenül hivatkozna a bíboros–érsek vezette albizottság beterjesztésének valamely konkrét javaslatára. Ezzel szemben több jel is mutat arra, hogy már a térség egészének visszahódítását megelőzően, Savoyai Eugén egy ideiglenes berendezkedési javaslattal fordult az uralkodóhoz, azt proponálván, hogy majd ennek tapasztalatai alapján dolgozzák ki a végleges normákat.[56] Hasonló értelemben instruálta Mercy grófot is,[57] miközben azt is megtudhatjuk, hogy a részleteket illetően őrá kívánta bízni a megoldást.[58] Savoyai Eugén elképzelései szerint — melyekről tájékoztatta a császárt — jártak el a betelepítések során is.[59] Ugyanő szándékozott a katonai hatóságokéval egyenrangú kamarai igazgatás felállításáról gondoskodni.[60] És tudunk arról, hogy Mercy gróf — akit gyorsan döntő, merész, amellett kitűnő szervezési–igzgatási képességekkel rendelkező és Savoyai Eugén által nagyrabecsült személynek ábrázoltak[61] —, maga is készített a Bánságra vonatkozó berendezkedési tervezetet, melyről azt állította, hogy katonai és kamarai funkcionáriusokkal való eszmecserék alapján született.[62]

Mindezek alapján úgy tűnik tehát, hogy a Temes–vidék visszafoglalásával párhuzamosan, szinte a területi növekedéssel arányban érlelődött meg olyan elvek gyakorlati alkalmazásának szándéka, melyek közül jónéhány — mint láttuk — kétségtelenül élt már az előző század végén is. Mégsem gondolhatunk ezekkel kapcsolatban a Kollonich–féle javaslat általános programként[63] való közvetlen hatására. Éspedig nem egyszerűen csak azért, mert híján vagyunk az ezt alátámasztó bizonyítékoknak. Hanem mindenekelőtt azért, mert az összbirodalmi célkitűzések mellett az *Einrichtungswerk* számos területen tekintettel volt Magyarország nemzeti érdekeire, s ha sokszor fel is lépett a korszerűsítést gátló, önmagukat túlélt rendi kiváltságok ellen — amivel számos hazai kortárs heves tiltakozását váltotta ki —, mégis jóval kevésbé volt radikális több egykorú külföldi szerzőségű, ugyancsak az

itteni berendezkedésre tett ajánlásnál.[64] Nem szólva arról, hogy kiállt a meglévő alkotmányos keretek elfogadása és fenntartása mellett is.[65] Így például a Magyar Kancellária újjászervezésére, nem pedig — miként a bánsági berendezkedés alkalmával történt — kikapcsolására törekedtek Kollonichék. Nehéz hát elképzelni, miért vette volna elő a 18. század második évtizedének vége táján a 17. század véginél sokkal kedvezőbb bel- és külpolitikai helyzetben lévő udvar éppen az ő tervezetüket, amikor eldöntötte, hogy a Bánságot nem csatolja vissza Magyarországhoz, annak területéből nem adományoz földbirtokokat, jobbágyok helyett szabad bérlőket telepít oda és a magyar kormányszékek, valamint rendi intézmények hatásköre alól teljesen kivonja e területet.

A bíboros–érsek vezette albizottsági munkálat írásba foglalt javaslatai és a bánsági berendezkedés megvalósulása között észlelhető rokon vonások esetében tehát valószínűleg *nem közvetlen hatásra* kell gondolnunk. Inkább olyan *közös forrásokra* , mint a 17. századi kameralisták udvari körökben közismertté vált tanításai, vagy — miként a telekkönyvezés esetében — az örökös tartományok valamelyikében egy ideje már sikerrel alkalmazott gyakorlat.[66] Ilyen jellegű ismeretekre Kollonich maga is nyilván főként kamaraelnöki minőségében tett szert, de a kormányzat köreiben aligha ő volt az egyetlen, aki hasonlókkal rendelkezett. Udvari kamarai hivatalvezetői tevékenységének, ottani munkatársai révén, persze akár szélesebb körű hatása is lehetett, mint az általa vezetett bizottság összeállította, mindössze néhány példányban lemásolt, mindmáig kiadatlan kéziratnak. Ilyen értelemben, legvalószínűbben többszörös áttétellel, valamelyes *közvetett* hatása természetesen nem zárható ki, még ha a bizonyítása elég reménytelennek látszik is. Mindenesetre úgy tűnik, hogy az *Einrichtungswerk* nyomát a bánsági berendezkedésnél több eséllyel keresheti a kutatás a hazai 1717:59. törvénycikkely alapján felállított Systematica Commissio munkálataiban, éspedig nemcsak bizonyos régóta ismert személyi összefüggések okán[67], hanem, elsősorban azért, mert ez utóbbit valóban a 17. század végihez hasonló politikai státusú és gazdasági–társadalmi szerkezetű Magyarország korszerűsítésére teendő előterjesztés kidolgozásával bízták meg.

JEGYZETEK

[1] Pályafutására ld. *Maurer, Joseph:* Cardinal Leopold Graf Kollonitsch, Primas von Ungarn (Innsbruck, 1887).

[2] *Mayer, Theodor:* Verwaltungsreform in Ungarn nach der Türkenzeit. Zweite, ergänzte Auflage, bearb. von Adalbert Toth (Sigmaringen, 1980), 98. (A továbbiakban: Verwaltungsreform).

[3] Ld. *Varga J. János* Bevezetését a kiadásra előkészített *Einrichtungswerk* hez (kézirat, 79–85.)

[4] Magyar Törvénytár. 1657–1740. évi törvényczikkek (Budapest, 1900), 1715:15. és 91. tc.

[5] *Benczédi László:* „Kollonich Lipót és az „Einrichtungswerk"=Gazdaság és társadalom a török kiűzésének idején — Discussiones Neogradienses, 4. Szerk. Praznovszky Mihály és Bagyinszky Istvánné (Salgótarján, 1987), 156.

[6] Csupán az újabban feldolgozott, egykorú magyar szerzőségű tervezetek közül: *Donáth Regina:* „Egy magyar főúr tervezete a török hódoltság után" =Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei IV. (1968), 291–305., *Iványi Emma:* „Esterházy Pál nádor és a magyar rendek tervezete az ország új berendezkedésével kapcsolatban" =Levéltári Közlemények XLII. (1971), 137–160., és u.ő.: „A Magyar Einrichtungs-

werk" =Gazdaság és mentalitás Magyarországon a török kiűzésének idején — Discussiones Neogradienses, 4. Szerk. Praznovszky Mihály és Bagyinszky Istvánné (Salgótarján, 1987), 159–180.

[7] Tudomásom szerint elsőként Das kaiserliche Banat I. *Kallbrunner, Josef:* Einrichtung und Entwicklung des Banats bis 1739 (München, 1958), 15. említi ezt az összefüggést, melyről a Verwaltungsreform c. munka részletesebben szól, a Kollonich-féle tervezetet a bánsági berendezkedés mintaképének tüntetve fel: 72. Legutóbb pedig *Mraz, Henrike:* „A kamarai igazgatás kezdetei a Bánátban" =Levéltári Szemle XXXVIII/2. (1988), 30.

[8] A Bánság vontakozó kiadatlan forrásanyaga ugyanis Bécsben, zömmel a Hofkammerarchivban és a Kriegersarchivban található. *Mraz:* i.m., 28.

[9] *Kallbrunner:* i.m., 17.

[10] U.o., 14.

[11] *Mraz:* i.m., 32.

[12] „...Euer Kay.und König. May. denen prioribus Dominis Saecularibus, oder nunmehr deren Successoribus die von denenselben praetendirende Bona, Jure Belli immensis Sumptibus noviter Acquisita, et Sangvine parta de Iustitia et Iure zu restituieren nicht schuldig seyen. Nichtsdestoweniger aber deroselben allerunterthöningst einzurathen wären, dass Euer Kay. und König. May. zu mehrerer beförderung deroselbst aigenen dienst und höcheren Interesse in solche restitution ex pura Clementia et Munificentia Regia allergnädigist willigen und Ihren Dominis Saecularibus gedeüen lassen wolten." Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Fol. Germ. 210, fol. 62 n

[13] U.o., fol. 65 n

[14] *Kallbrunner:* i.m. 23. A Bánságba irányuló magyar bevándorlás csekély volt: 1716 és 1734 között mindössze két magyar alapítású faluról tud a szakirodalom. U.o., 27. (41. sz. jegyzet.)

[15] U.o., 19.

[16] *Jordan:* i.m., 25–26. (Mercy kormányzósága vége táján fejadójuk összege alapján mintegy 150–200 családra teszik a számukat. Kallbrunner: i.m., 30.)

[17] *Kallbrunner:* i.m., 29. és Jordan: i.m., 26.

[18] *Arneth, Alfred:* Prinz Eugen von Savoyen, Bd. 2 (Gera, 1888) 446–447. és *Jordan:* i.m., 63.

[19] A levél részletét idézi Kallbrunner is: i.m., 18. (21. sz. jegyzet).

[20] A temesvári társaság alapítólevele kiadva =Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle IV. (1897). 446–463.

[21] *Jordan:* i.m., 65.

[22] *Kalmár János:* „Seehandelspläne über Triest aus der Regierungszeit Karls VI." =Sous le signe des Lumières, dir. par Éva H.Balázs (Budapest, 1987), 32.

[23] *Kallbrunner:* i.m., 19.

[24] U.o., 30.

[25] *Benczédi:* i.m., 155–157.

[26] U.o., 156.

[27] „...ad exemplum Romanorum kein discrimen nationum zwischen denen einzunembenden Völkern, ausser deren alzu remotiorum infidorum et barbarorum populorum zu machen..." Magyar Országos Levéltár P 1568: Baranyai Béla hagyatéka, 7. cs., az *Einrichtungswerk* hiányos, tördelt korrektúrája (a továbbiakban: EW), 62–63.

[28] Ld. a 12. sz. jegyzetet.

[29] EW, 59.

[30] Magyar Törvénytár. 1526–1608. évi törvényczikkek (Budapest, 1899), 672.

[31] EW, 60. ill. 64.

[32] *Kallbrunner:* i.m., 33.

[33] U.o. 29. Erről össz-európai áttekintést nyújt *Israel, Jonathan I.:* European Jewry in the Age of Mercantilism 1550–1750 (Oxford, ^{2}1989), 231–236.

[34] A Deutsche Kommerziensozietätnek ugyanis voltak zsidó, csakhogy németországi származású zsidó tagjai (*Kallbrunner:* i.m., 68.), akik frissen érkeztek a Bánságba.

[35] *Baróti Lajos:* Adattár Délmagyarország XVIII. századi történetéhez, I. köt. (Temesvár, 1893), 21. (1728. dec. 3.), továbbá *Szentkláray Jenő:* „Mercy kormányzata a Temesi Bánságban. Újabb részletek Délmagyarország XVIII. századi történetéhez" =Értekezések a történeti tudományok köréből XXII/4. (1909), 138.

[36] *Jordan:* i.m., 60.

[37] EW, 77–78.

[38] U.o., 75.
[39] EW, 192.
[40] *Jordan:* i.m., 60.
[41] U.o., 61.
[42] EW, 74.
[43] U.o., 193.
[44] U.o., 79.
[45] *Jordan:* i.m. 63.
[46] EW, 84.
[47] *Szentkláray:* i.m, 154–155. és Kallbrunner: i.m., 58,
[48] EW, 75.
[49] *Jordan:* i.m., 47.
[50] *Kallbrunner:* i.m., 65.
[51]EW, 88.
[52] *Kallrbrunner:* i.m., 58., 72. és 74.
[53] U.o., 19.
[54] EW, 70.
[55] Ld. a 7. sz. jegyzetet.
[56] Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen. Hrsg. von der Kriegsgeschichtlichen Abteilung des k.u.k. Kriegsarchivs, Bd. XVI (Bd. VII. der II. Reihe): Der Türkenkrieg 1716–1718, Feldzug 1716. Bearb. von Ludwig Matuschka (Wien, 1891), Supplement (Nr. 158), 162.
[57] U.o., (Nr.), 174–175.
[58] U.o. (Nr. 166), 175.
[59] Feldzüge: i.m., Supplement (Nr.158), 162. (Nr. 166), 175. és (Nr. 167), 176.
[60]U.o., Supplement (Nr. 158), 161–162.
[61]U.o., 96.
[62] *Kallbrunner:* i.m., 20. és Szentkláray: i.m., 19.
[63] Amint ezt a Verwaltungsreform c. munka állítja: 72.
[64] *Wellmann Imre:* „Merkantilistische Vorstellungen im 17. Jahrhundert und Ungarn" = Novelles Études Historiques Hongroises (Budapest, 1965), 354.
[65] *Benczédi:* i.m., 155.
[66]Ez esetben ti. Ausztriában és Csehországban. EW, 71.
[67] *Kónyi Mária:* „Az 1715–22. évi rendszeres bizottság javaslatai" =A bécsi Magyar Történeti Intézet évkönyve II. (1932), 18. és 23.

THE „EINRICHTUNGSWERK OF BISHOP KOLLONICH AND THE ADMINISTRATION OF THE BANAT IN THE 18TH CENTURY

by Kalmár János

Summary

With a view to the settlement of Hungary reconquered after 150 years of Ottoman rule under the Habsburg scepter in the late 17th century, the Vienna court commissioned *Kollonich* Lipót, bishop of Győr and later cardinal archbishop of Kalocsa to prepare a project for the reorganization of the country, but it was never realized completely. Certain German and Austria historians have, however, suggested that the settlement of at least the Banat of Temes was finally realized accordingly between 1716 and 1718. When recovered from the Turks, the territory became controlled directly by the Court Council of War and the Chamber and not by the Hungarian authorities.

The article compares the most important points of the „Einrichtungswerk" and the settlement of the Banat and finds that in spite of several coincidences the ideas therein were principles so commonly accepted in the court that there was no need to reach back after a thirty-year-old concept. The more so, since by that time the Vienna court got into a far more advantageous position as regards foreign policy than what it enjoyed in the late 17th century, consequently it was far less obliged to take the interests of the Hungarian Estates into account. The „Einrichtungswerk" however, did so, while the very fact that Banat was controlled by the court authorities was an indication of the opposite intentions of the court. To say nothing of the views of Eugene de Savoy, president of the Court Council of War and General

Claudius Florimund Mercy, regent of the Banat submitted to Emperor Charles VI that were finally realized.

So the „Einrichtungswerk" of Kollonich cannot be considered the basis of the administration of the Banat in the 18th century.

János Kalmár

EINRICHTUNGSWERK DE KOLLONICH ET L'ÉTABLISSEMENT DU RÉGIME ADMINISTRATIF DU BANAT DANS LE 18^{E} SIÈCLE

(Résumé)

Les idées comprises dans le projet composé par Lipót Kollonich, évèque de Győr après cardinal-archevèque de Kalocsa, n'étaient jamais introduites en tout. Kollonich était chargé par la Cour d'Autriche d'élaborer dans la fin du 17e siècle l'établissement du régime administratif de la Hongrie libérée après 150 ans de l'occupation turque sous le sceptre des Habsbourgs. Dans l'historiographe à la base de certaines études allemandes et autrichiennes il s'est répandu que s'il n'était pas le cas dans la fin du 17e siècle et en tout le pays: mais au temps de l'établissement central du Banat de Temes dirigé par le Conseil de Guerre de la Cour et de la Chambre de la Cour au lieu des autorités hongroises: on se serait appuyés vraiment sur ce projet.

L'étude présente compare dans plusieurs points essentiels cet Einrichtungswerk avec le système administratif de Banat, et malgré qu'elle trouve beaucoup d'coïncïdences: constate que les principes étaient tellement généraux dans cette époque au milieu de la Cour, qu'il n'est pas guère probable qu'on aurait utilisé directement ce projet né avant 30 ans pour établir le régime administratif de Banat devenu actuel, à forte raison que la Cour d'Autriche a obtenu une position plus favorable dans la politique exterieure que celle de la fin du 17e siècle, donc elle ne devait pas considérer les points de vue de la noblesse hongroise. Or l'Einrichtungswerk encore prenait en considération de la celle-ci les plus essentiels. La mise de Banat sous la direction des autorités de la Cour était en elle-même contradictoire à celui-ci. Sans parler de cela qu'on peut documenter des conceptions relatives au système du Banat du prince Eugène Savoi, président du Conseil de Guerre et celle du général Claudius Florimund Mercy, gouverneur du Banat présentées à l'empereur Charles VI. Ces conceptions étaient vraiment réalisées.

En considérant tous ces faits on ne peut pas guère maintenir l'avis qur c'était le projet Einrichtungswrk de Kollonich qui aurait été la base de l'établissement du système administratif du Banat de Temes dans le 18e siècle.

FÜGGELÉK

A POZSONYI RENDI BIZOTTSÁG TERVEZETE. AZ ÚN. „MAGYAR EINRICHTUNGSWERK"[1]

Ő Szentséges Felsége által 1688. szeptember hó 13-ára, a pozsonyi gyűlésre összehívott tanácsos uraknak ugyanezen szentséges Felség részére megküldött véleménye.

Szentséges Császári és Királyi Felség, nekünk eredendően legkegyelmesebb Urunk. Szentséges Felséged kegyelméből, az örök hűség és hűséges s legalázatosabb szolgálataink előterjesztésével, Szentséges Felséged legkegyelmesebb rendelete szerint, amit az elmúlt augusztus 6-án Bécsben, Ausztriában bocsátottak ki és amit missilis formában ide és nekünk megküldtek, ahogy illett, a köteles hűség és alázatosság megtartásával, megkaptuk. Itt Pozsonyban jelen szeptember hó 13-ára néhány főpappal, báróval és főnemessel és Felséged Királyi Törvényszékének bíráival, ítélőmestereivel együtt azzal a szándékkal jöttünk össze, hogy amennyire csak lelkünkből telik, halhatatlan kegyét legalázatosabban megköszönjük és kijelentsük: Felséged veleszületett atyai kegyének és szándékának gondoskodásából és kegyelméből kifolyólag azt kívánja, hogy ezen országát a maga számára hajdani, különösen fénylő és virágzó állapotába visszaállítsa; hogy az ország nagyobb jóléte, megerősítése és biztonsága, valamint gyarapodása érdekében, mind a vallási, mind a politikai, törvényszéki vagy igazságszolgáltatási, katonai és gazdasági ügyekben járjanak el vagy szorgalmasan tudakozódjanak, és vegyék figyelembe a hű magyar tanácsosai által kifejtendő alázatos álláspontot; továbbá a meghozandó véleményről a legkegyesebben tudósítsanak és a jelentést, valamint a véleményt csatolva azután Felségednek küldjék meg. Kötelező és hódolatteljes engedelmességünk gyanánt, a kegyes rendelet szerint alázatosan munkálkodva és annak érdekében cselekedve, az előbb említett pontokat fáradságosan megtárgyalva és megvitatva, néhány nap leforgása alatt, ezen külön átnyújtott véleményeink és nézeteink vonatkozásában a következő tartalomban értettünk egyet.

Először is tehát ami a vallásügyet illeti, ez az érintett kegyes rendelkezés sorában az első helyen szerepel. Mivel a vallás ügye, ahogy ebben közülünk senki sem kételkedik, Szentséges Felségednek leginkább a szívén fekszik, eleddig a királyságban véget nem érő zavargásokhoz vezetett, és jóllehet nemcsak a tiszteletreméltó papság, de a báró urak és a főurak, valamint a világi katolikus rend nagyobb része is a legutóbbi pozsonyi országgyűlés 21. törvénycikkelyében[2] azt ellenezte, mégis a béke érdekében és Szentséges Felséged iránti tisztelet miatt is, jelenleg úgy ítéljük meg, hogy ez a törvénycikkely minden tekintetben maradjon érvényben. S ha ebben homályos vagy kétséges dolgok merülnének fel, azokra Szentséges Felséged már kiküldött és a jövőben kiküldendő főbiztosai adjanak magyarázatot és hajtsák végre azokat. És mivel a Szentséges Felséged dicsőséges fegyverei által visszafoglalt helységekbe és ezeknek Felséged számára fenntartott részeibe sok prédikátor lopódzik be, és ezekben az eretnekség nap mint nap meggyökerezni készül, nekünk alázatosan úgy tűnik, hogy Szentséges Felséged vagy e célból kiküldött főbiztosok vagy a helyi

parancsnokok által ezt a bajt megfelelő módon elhárítani méltóztassék. Ami pedig a többi vallási ügyet illeti, azokat mély tisztelettel úgy ítélnénk meg, hogy mivel Isten védelme alatt Erdély és a hozzácsatolt tartományok[3] Felséged uralma alá visszatértek, az erdélyi püspök urat[4] Ő Szentségének be kell mutatni és meg kell erősíteni, s kolozsvári káptalanjával együtt egykori székhelyére vissza kell helyezni, és az ott már csaknem nyomorúságosan összeomlott vallás korábbi státusát, amennyire lehetséges, vissza kell állítani.

A váradi püspökséget is (amennyiben ezt az ellenség kezében lévő váradi erősség helyzete megengedi[5]) állítsák vissza a pásztoruktól megfosztott lelkek érdekében; s hogy ezeket a lelkeket gondozva és irányítva püspöki feladatát is valamiképpen ellássa, a püspökséget régtől fogva megillető tizedeket és birtokokat kapja meg a tiszántúli részen, melyek ugyanazt a püspökséget illették meg, és amelyeket a kincstár vagy mások valamiképpen elidegenítettek és jelenleg a világiak törvénytelenül birtokolnak, addig amíg Isten segítségével, Szentséges Felséged kegyelméből Várad a kereszténység kezébe teljesen vissza nem kerül.

Szentséges Felséged helyezze vissza az egri püspökséget káptalanjával együtt korábbi székhelyére.[6] A püspökséget és a káptalant a régtől fogva megillető tartozékokkal együtt és az egyházmegye sok megüresedett prépostságát és apátságát, melyeket jelenleg részint a nem-katolikusok (protestánsok), részint a királyi kincstár birtokolnak, alkalmas és arra érdemes személyeknek kell juttatni. Az adományozás után pedig javasoljuk, hogy a fennmaradó részeket maguk az egyházi javadalmasok az istentiszteletre és a lelkek gondozására fordítsák, hogy azokból Isten tiszteletének és egyházainknak megújítására megfelelő haszon származzék.

Az isteni gondviselés által a török iga alól megszabadított kalocsai érsekség pedig leginkább igényelné, hogy az érsek úr személyesen itt lakjék; de mivel egyéb okok miatt akadályoztatván nem tud ott lakni, legalább egy felszentelt segédpüspököt kellene ott tartani, aki őt az angyalok vállait is meghaladó érseki terhekben segíteni tudná. Az érsekséget megillető birtokokat is, melyeket a világiak — különösen gróf Wesselényi nádor, aki azokat más nemesek számára mindenfelé továbbadományozta (mindezek magánál az érsek úrnál minden kétséget kizáróan megtalálhatók) — felettébb szétszaggattak, helyesnek látszik a teljes jogegyenlőség és megfelelő törvényes eljárás szerint az említett érsekségnek visszajuttatni.

A csanádi püspököt jelenleg semmi sem akadályozza abban, hogy egyházmegyéjében személyesen ott lakjék, hacsak nem birtokainak és püspöki jogainak kívánatos helyreállítása.

A török zsarnokságtól hasonlóképpen egészen megszabadult pécsi püspökségnek van már ott lakó lelkipásztora,[7] de a megélhetés eszközei hiányoznak (e püspökség jobb birtokai jelenleg a Zrínyi- és Draskovich-családok kezén vannak). A püspök és számos, az elpusztított egyházmegyében élő plébános eltartásáról gondoskodni kell, birtokaik visszaállítása és általuk Isten tiszteletének terjesztése felettébb szükséges. Isten dicsőségének magasztalása érdekében hasonlóképpen kívánatos, hogy az említett egyházmegyéhez tartozó pécsváradi és siklósi apát is itt tartsa székhelyét.

Budán is, mely hírével és fővárosi rangjával felülmúlja Magyarország más városait, igen illendő, hogy az üres és lerombolt egyházakat alkalmas papokkal lássák el s a korábbi egyházi rendet és istentiszteletet helyreállítsák. Ennélfogva alázatosan

javasolnánk a budai prépostságnak káptalanjával együtt korábbi állapotába történő kegyes visszahelyezését (eltartását mint korábban, most is Eszékről és környékéről kellene kapnia), és ennek értelmében méltóztassék Szentséges Felséged ugyanoda 3 vagy legalább 2 kanonokkal együtt egy prépostot kegyesen kinevezni.

Hasonlóképp a szerémi püspök is (akinek egyházmegyéjét már szintén megtisztították a barbárságtól), úgy véljük, amennyiben püspöki javadalmait visszakapta, ott lakjék, s szükséges jövedelmei pótlására ideiglenesen megtarthatja a közeli pécsváradi apátságot.

Hasonlóképp a boszniai püspök is térjen vissza az őt megillető egyházmegyébe — amelynek nagy része a Száva és a Dráva között, Pozsega és Gradiška körül terül el — ha megfelelő ellátást kap.

A prépostságok között nem utolsó hely illeti meg a hatvani prépostságot, mely helység kétségkívül rövid idő alatt nagy mezővárossá nőné ki magát, ha a budai felügyelő[8] annyira el nem venné a lakók kedvét, hogy azon kevesek is, akik ott megtelepedtek, a sok baj miatt nyugodtabb helyeket keresve el nem távoznának. Méltóztassék Szentséges Felséged ezt alkalmas pillanatban kegyesen orvosolni és erről jóságosan gondoskodni, továbbá azt lehetővé tenni, hogy a prépost is ott lakhassék.

A váci püspök[9] is, kötelességét nem feledve, székhelyére költözött és több mint három hónapot töltve Vácott, hozzáfogott a város elhagyatott és elpusztított templomainak helyreállításához és a maga számára valamiféle lakhely építéséhez. A püspök urat az említett budai felügyelő úr majdnem minden püspöki jövedelmétől megfosztotta, s őt mind most, mind szokás szerint régtől fogva és hasonlóan a török időkben, a maga és elődei számára beszedett tizedektől eltiltotta, s e szándékáról, hasonlóképpen lakásáról lemondani kényszerítette. Ami a visszaállításra váró istentisztelet ügyét illeti, úgy tűnik, itt is türelmet és kegyesebb alázatot kell tanúsítani.

Ami pedig az esztergomi érsekséget illeti, Szentséges Felséged beleegyező kegyes akaratával, már semmi más nem akadályozza azt, hogy Esztergomot és Újvárt[10] a nevezett érsekségnek visszaadják, és a majdan rendelkezésre álló pénzekből fenntartsák.

1ször: Mivel már egyik sem számít határvidéknek, és ha az itteni várőrség ideiglenesen eltartásra szorul, azt a Kamara segítségével mindenképpen az érsek úr[11] fogja ellátni.

2odszor: Egyik sem tekinthető várnak vagy városnak, hanem inkább kőhalomnak. Újvárott a templomok csaknem romok, Esztergomban pedig a templomot és a várat az érsek úr nem kis költséggel építteti újjá.

3adszor: Két személyt, az ezredest és az élelmezési tisztet ugyanitt a Kamara költségén tartanak el, közben az egész terület szenved, pusztul, elhagyatottá válik.

4edszer: A mindkét helyen felhasznált kamarai költségeket jobb lenne más közszükségleti célokra fordítani.

5ödször: Az érsek úrnak elegendő helység maradt meg ahhoz, hogy ezekből és más jövedelmekből a kegyes emlékezetű elhunyt érsek[12] félmillió forintján felül még háromszázezer forintot adjon és abból a beteg katonák számára Esztergomban, Budán és Pozsonyban három kórházat létesítsen. Szentséges Felséged a fent említett

helységeket juttassa vissza az érsek úrnak, és a saját helyén állítsa vissza az esztergomi káptalant jogaival és kiváltságaival, valamint tartozékaival együtt.

Hasonlóképp bizonyos prépostságok és a báti udvarház a mészárszékkel s a szabad kocsmáltatással együtt a Szent István vértanúról elnevezett prépostsághoz tartozzanak; Pilis vármegyében két budai ház ugyanezt a prépostságot illeti meg. Ami pedig Hrabkószentlélek mezővárost, továbbá a madocsai apátságot illeti, mindkét birtok a világi eretnekek kezén van. Mindazon egyéb régi és jelenlegi visszaszerzett birtokokat és mostantól fogva Isten jótéteménye révén visszakerülő egyházi ingatlanokat és birtokokat, mind a világiakat, mind pedig a szerzetesieket, melyek valamiképpen a királyi kincstár vagy világi személyek birtokában voltak, ismét az Istennek szentelt személyeknek és kegyes eredetű alapítványoknak kell visszaadni (hacsak azokkal időközben meg nem egyeztek), nehogy a régi kegyes alapítók szándéka megcsalattassék.

Az ezredes és az élelmezési tiszt vonuljon ki Nyitráról is, az ott lévő katonasággal együtt, hogy a környező területeket ne háborgassák.

Győrből és Veszprémből, továbbá Tihanyból is vonják ki a várőrséget és az említett helységeket adják vissza az egyházaknak, az egyházi rend igénye ugyanis ezt nagyon megkívánja. A tihanyi apátságtól elidegenített birtokokat is szerezzék vissza a törvény erejével; ezek visszajuttatását semmi sem akadályozza, és szerfölött szükséges, hogy az apát székhelye ott legyen, mivel egész Somogy vármegye tőle függ, főként vallási ügyekben.

Végül a kapornaki apátságot is helyre kell állítani, amely egykor szinte püspökség jellegű volt, s a kanizsai, légrádi, babocsai, kaposvári kerület számára rendkívül fontos. Az apátságot megfosztották birtokaitól s jelenleg csupán nevében létezik.

Végül, mivel régtől fogva a jelen időkig az elszenvedett méltánytalanságok miatt az összes püspöki jövedelmek oly mértékben csökkentek, hogy nemcsak az egyházmegyéjük számára szükséges növendékek ellátására nem elégségesek, de megfelelő életvitelre sem; ezért méltóztassék Szentséges Felséged az egykori dicsőséges emlékezetű, legkegyesebb és legszentségesebb III. Ferdinánd császár és király, Szentséges Felséged igen kedves édesatyja szent szándékának megfelelően a szegény plébánosok részére a Pozsonyi Kamarától az évenkénti hatezer forintot minden évben kifizettetni.[13] Ezt osszák szét Magyarország összes egyházmegyéje között, mely szétosztás az egyházmegyék nagysága és szükséglete szerint, a leginkább rászoruló plébánosok között arányosan történjék meg. Mert lehetetlen dolog őket többé eltartani, mivel a legtöbb helységben nagyon erősen csökkent a lakosság száma és a tőle származó plébániai jövedelem.

Vannak más dolgok is: ilyenek az elpusztított plébániatemplomok és más templomok helyreállítása, az egyházi kegytárgyak nagy hiánya a plébániákon és sok efféle, melyek a plébániai szolgálathoz hozzátartoznak, de ezek az egyházi birtokok és azok jövedelmeinek visszaállításától és helyreállításától függenek. Alig hihető, hogy isteni áldásban részesüljenek a protestánsok által erőszakkal megszerzett egyházi javadalmak és kegyes alapítványok; ezeket Isten további szolgálatára vissza kell szerezni. Szentséges Felséged legyen a haza mindkét törvénye szerint az ilyesféle egyházak és legkegyesebb alapítványok legfőbb patrónusa, és dicsőséges adományozó elődeinek, valamint alapítványaiknak legbuzgóbb apostoli örököse. Minekutána oly nagyon és

oly sokszor felfénylett Szentséges Felséged császári fegyverein Isten áldása, a felsorolt helységekben és alapítványokban a mindenható, segítő Istennek az előbbiek miatt nyújtandó hálát kell újra éleszteni és felvirágoztatni. És semmiképpen nem kételkedünk abban, hogy Szentséges Felséged a felsorolt összes vallási pontokat legkegyesebben elfogadja.

Ezekhez járulnának következésképpen, a fent említett gyűlés rendje szerint, a politikai ügyek, ezek közül is főként a politika általános igazgatását illető ügyek.

1ször: A főméltóságú herceg nádor[14] mellé rendeljenek a Hétszemélyes Táblánál[15] a királyság főurai és hazai (ti. magyar) tanácsosai közül megbízható férfiakat, akik mind a kamarai és gazdasági, mind a politikai és katonai ügyekben jártasak és foglalatoskodnak, s akik Szentséges Felséged gráci titkos tanácsa mintájára a Magyar Titkos Tanácsot képviselik, amelynek munkáját nem akadályozza egyiknek vagy másiknak a távolléte, sőt a valamiképp akadályoztatott herceg nádornak a helyére az országbíró urat és az ő helyére a tárnokmester urat válasszák az 1518. évi 39. és az 1608. évi koronázás és a bécsi béke előtti 18. törvénycikkely értelmében; harmadszor legyenek azok az országban felmerülő összes gazdasági vagy katonai, továbbá akár politikai ügyek, ezeket Szentséges Felséged szolgálatára és az ország javának és hasznának előmozdítása érdekében felülvizsgálhassák, megtárgyalhassák. Továbbá Szentséges Felséged a felmerülő ügyek kezelésére és igazgatására méltóztassék egy bizonyos helyet, Pozsonyt vagy Budát kijelölni, ahol még valamiféle házat is ki kell szemelni, vagy fel kell építeni, amelyet az ország házának neveznének.[16] Ebben őriznék az ország levéltárát és benne az ország kincstárnoka és más tisztviselők megfelelő székhellyel rendelkezhetnének.[17]

2odszor: Megvizsgálva a Magyar Udvari Kancellária súlyos és szinte mindennapos tévedéseit és kihágásait, melyek miatt a közjó és a köztörvényesség nem csekély késedelmet szenved, felettébb kívánatos lenne, hogy azt Szentséges Felséged más kancelláriáinak mintájára átszervezzék. A kiadmányokat is a királyság törvényei szerint készítsék, ezek díjait pedig az ország törvényeiben előírtakon felül ne szabják meg.[18] És ha a kiváltságlevelek a méltóságos és nagytiszteletű esztergomi érsek urat, mint legfőbb kancellárt[19] illetik meg, az ilyenfajta kiváltságleveleket ezután ne az említett Kancellária, hanem az érsek úr bocsássa ki a nála található kettős pecséttel. És mivel méltó a munkás az ő bérére, helyesnek kell tartani, hogy mind a kancellár úr, mind pedig alkancellárja és a tanácsnok, valamint a titkár urak és a pecsétőr bizonyos évi fizetésben részesüljenek.

3adszor: Ami a fent említett Titkos Magyar Tanács és a Magyarországon a jövőben eltartandó és állomásozó katonaság, továbbá a Királyi Tábla[20] (ülnökei) és az udvari kancelláriai és más tisztviselők — legyenek azok a Szent Királyi Korona őrei — és mindkét nemzetbeli katonaság fizetését illeti, amennyiben jelenleg más eszköz nem merülne fel, kívánatos lenne a következő: méltóztatna Szentséges Felséged az 1681. évi 15. törvénycikkelyben egyértelműen deklarált harmincad felét,[21] meghatározott sóvámot[22] és az ország egyéb jövedelmeit, valamint más, az ország által kijelölendő és meghatározandó jövedelmeket ennek kiegészítésére átengedni. Egy kincstartó, akit az ország arra érdemesnek tart,[23] köteles a királyságban beszedett adókkal és kiadásokkal elszámolni.

4edszer: Ami az országban ide–oda vonuló és a szegény jobbágyok ellen büntetlenül garázdálkodó katonaságnak a megzabolázását illeti: az országban nemzeti főbiztosokat kellene állítani, akik a katonaságot és az ide–oda vonuló hadakat irányítanák, és minden, a nyomorult nép ellen várható kihágást megakadályoznák, s akiknek a katonák és a hadak, bármilyen nemzetiségűek legyenek is, kötelesek engedelmeskedni; amiképpen a szomszédos tartományokban Szentséges Felséged még ma is érvényben lévő egy sor szigorú rendelete és tiltó rendelkezése ezt megköveteli; alázatosan úgy véljük, az ellenszegülőket minden tekintet nélkül és visszavonhatatlanul büntessék meg.

5ödször: Továbbá felettébb szükségesnek tartjuk azt, hogy a zavarok elkerülése végett, melyek a legutóbbi országgyűlésen is támadtak, legyen Magyarországon egy nemzeti postamester. És ennélfogva méltóztassék Szentséges Felséged kinevezni valakit Magyarország főurai közül, aki a főpostamesteri tisztségben teljhatalommal működhetne.[24]

6odszor: Azt sem tartjuk megfelelőnek, hogy törvényes főbiztosoknak súlyos kárára és sérelmére, Szentséges Felséged tisztviselői, a felügyelők és ellenőrök igen sok birtokot és uradalmat, melyeket Szentséges Felséged győzedelmes hadai a töröktől visszafoglaltak és felszabadítottak, törvényes birtokosaiknak visszaadni nem akarnak; sőt azon jövedelmek begyűjtését, melyeket a birtokosok közül többen még a török uralom idején is az ilyen birtokokról évenként beszedtek, nem akarják nekik megengedni. Reméljük, hogy az ország Tekintetes Karai és Rendei ezután saját fenntartásukra és a nemzeti katonaság eltartására, valamint a közszükségletek fedezésére az alábbi, a katonaságról felvett s az ötödik pontban kinyilvánított módon évenként bizonyos jelentős (pénz)összeget fognak önként felajánlani. Tehát mind ebből, mind pedig abból következően, hogy itt, a legutóbbi országgyűlésen Szentséges Felséged kegyes javaslatait, amelyek az örökletes és fennséges elsőszülött férfiági örököseit, továbbá az ezeket szolgáló és velük együtt kiadott törvényeket és kiváltságleveleket illeti[25], ezen Magyar Királyság hű Karai és Rendei legengedelmesebben jóváhagyják. Méltóztassék Szentséges Felséged az említett összes, az ellenségtől visszafoglalt és felszabadított, egyébiránt jelenleg teljesen elpusztított birtokokat törvényes birtokosaiknak és örököseiknek (akik korábbi adomány– és kiváltságleveleikkel, vagy más hitelt érdemlő dokumentumokkal igazolni tudják, hogy ezek őket illetik meg) a legkegyesebben visszajuttatni.

7edszer: És mivel Szentséges Felséged győzedelmes hadai Szerbia, Bulgária, Bosznia, Dalmácia, Horvátország és Szlavónia tartományokat a török iga alól felszabadították, s Erdély (is) magát Felségednek teljes egészében alávetette, és — amiben nem kételkedünk — ezekhez a tartományokhoz még később Havasalföld és Moldva is csatlakozik a Temesi Bánsággal együtt; ezekben hajdan bánok és vajdák székeltek, akik saját külön tartományi bírósággal rendelkeztek, s ezek a Legfelső Magyar Törvényszéktől függtek; ezért méltányosnak tartanánk, hogy a régi, az említett királyságokban és tartományokban érvényben lévő hivatalokat és méltóságokat, melyek a magyar Szent Koronától függtek, más hasonló méltóságokkal együtt, melyek valamikor Budán vagy máshol voltak, Szentséges Felséged ismét visszaállítaná és a magyarokra átruházná.

8adszor: Mivel pedig régtől fogva a Szent Királyi Koronához tartozó és azt illető számos birtokot Szentséges Felséged dicső emlékezetű elődei, Magyarország királyai elidegenítették és ezekben a királyi jog és az ellentmondás nélkül való beiktatás és a békés és törvényes birtoklás érvényesült, mivel a régi időktől fogva több ízben más előírás jött közbe, eképpen aligha tűnik úgy, hogy ezeket a birtokokat a jelenlegi tulajdonosoktól valamiképp el lehessen venni. Ennélfogva alázatosan úgy ítélnénk meg, hogy ezek helyett juttassanak a jelenleg visszafoglalt birtokokból az említett Szent Koronához tartozó más egyenértékű birtokokat, amelyeknek — tudomás szerint — nincs törvényes követelője és örököse.

9edszer: Továbbá azon oknál fogva, hogy az ellenségen megannyi dicsőséges győzelmet arattak és majdnem az egész országot a hatalmas török iga és a gyalázatos szolgaság alól felszabadították, mikoris az ország számos megyéje és szabad királyi városa, valamint korábban a török iga alatt lévő, kiváltsággal rendelkező mezővárosok Szentséges Felséged (uralma) alá kerülnek, s mivel régi kiváltságaikat és pecsétjeiket elveszítették, semmiféle törvényszékkel és hivatallal nem rendelkezhettek, s jelenleg sem rendelkezhetnek, ennélfogva igen üdvös lenne, hogy Szentséges Felséged az elveszett és hiányzó pecsétek helyett legkegyesebben újakat adományozna.

10edszer: Ámbár számos törvénycikkely, mint a legutóbbi pozsonyi országgyűlés 15. törvénycikkelye (is) megfogalmazza: az ország határait a szomszédos tartományokkal kiküldött biztosok útján fogják kiigazítani,[26] mégis ezt folyton halogatták; ezáltal egyes szomszédos tartományok Magyarországnak nagy károkat okoznak és szinte egész tartományokat (területeket) szakítanak ki belőle. Ezért ezen törvénycikkelyt érvényesíteni kell annak érdekében, hogy az országra nézve kellemetlen jelenségeket elháríthassuk, a mindkét részről bekövetkezett vérontásokat megelőzhessük, a szomszédos tartományokkal való barátságot és kölcsönös szomszédságot megőrizzük és ápoljuk. És az 1681. évi soproni országgyűlés 24. törvénycikkelye szerint a tizenhárom város visszaváltásáról[27] említetteket Szentséges Felséged atyai gondoskodása ne tagadja meg.

11edszer: És mivel a nagyszámú mezőváros a szabad királyi városok számát szaporítja, nem kis veszély támadna az országra, sőt Felséges Szentségedre nézve is: ugyanis az ilyesfajta szabadság adományozás megsokszorozódása révén könnyen megtörténhet, hogy az ország negyedik és utolsó rendje a másik hárommal számban és szavazatban egyenlő lenne; sőt még a rendi országgyűléseken is az egyes városokból a szokásos két-két küldöttel képviseltetnék magukat. Ennélfogva ebben a vonatkozásban a legalázatosabban úgy véljük, hogy a legutóbbi pozsonyi országgyűlés 17. törvénycikkelyét a legszigorúbban tartsák meg[28] (kivéve azokat a városokat, melyeket Magyarország régi királyai, Szentséges Felséged boldog emlékezetű elődei fogadtak el, később pedig az idők igazságtalansága folytán az ellenség kezére kerültek s melyeket már Szentséges Felséged győzelmes fegyverei dicsőségesen visszafoglaltak), hogy ne csak a többi szabad királyi város közösségébe számítsák be újra ezeket, hanem korábbi egyéb eredetű, nekik megítélt szabadságaikba és kiváltságaikba is alázatosan helyezzék vissza őket.

12edszer: Egyházi személyek, legyenek (azok) bármilyen állapotúak, világi birtokokat és tulajdonjogokat, sem pedig világiak egyháziakat, emlékeztetve Ulászló király harmadik dekrétumának 55.[29] és az 1647. évi 17. törvénycikkelyre, a saját

részükre ne szerezhessenek meg. Továbbá ugyanezek az egyházi személyek hozzájuk kevéssé illő világi hivatalokat ne követelhessenek. A főnemesek és a nemes urak fiai vagy leányai, bármilyen vallásra is térjenek át vagy fognak áttérni, a más vallásra történt áttérés előtt vagy után, az apai vagy anyai birtokokból és az apai vagy anyai ősi szerzeményekből ne örökölhessenek, vagy valamely részt azokból ne követelhessenek, még kevésbé szerezhessenek meg, hanem ilyesfajta részbirtokokért, illetve másokat vagy utódaikat osztály és öröklés jogán megillető birtokokért saját családbeli testvéreik révén a közös becslés alapján fizethessenek, és ezek vagy utódaik kötelesek ezzel a fizetséggel megelégedni. Hacsak nem az áttérést követően vagy a fogadalom megkezdése és az említett közös becslés kifizetése előtt a javasolt vallást illetően saját korábbi szándékukat megváltoztatnák. Ebben az esetben saját említett birtokaik visszaszerzésére és birtoklására jogképesek legyenek ipso facto. Azoknak a fiúknak pedig, akik világi papi pályát választottak vagy fognak választani, szabadságuk legyen saját birtokrészeiket (hacsak ebben a vonatkozásban azokkal már nem rendelkeztek más módon) az atyai és anyai birtokokból visszaszerezni, és azokat, amíg élnek megőrizni, birtokolni, de tilos legyen ezeket nekik elidegeníteni, bármiféle ürüggyel elzálogosítani vagy szétosztani. A vevők pedig legyenek óvatosak, ha bárkitől ilyen birtokokat vásárolnak, mert elveszíthetik az ilyesfajta birtokok megvásárlására fordított pénzüket. Ha az ilyen egyházi személyek birtokai családbeli testvérekhez kerülnek, még az említett elzálogosítás vagy elidegenítés ellenére is, a vásárlók vagy bármilyen más tulajdonosok bármiféle pénzfizetséggel ugyanezeket a birtokokat saját tekintélyüknél fogva ismét birtokolhassák.

13adszor: Mivel Szentséges Felségedet és utódait ebben az országban királyunkká és örökös urunkká emelték, egyöntetűen úgy véljük, hogy mindenféle kereskedelemben: a bor, gabona, az állatok és egyéb élelmiszerek behozatalában és kivitelében, ezen ország és a szomszédos tartományok közötti kölcsönös megfelelést tartsák fenn, és szabad legyen bármiféle árut, miként az előírt élelmiszereket és a bort, Magyarországról a szomszédos tartományokba kivinni és onnan Magyarországra behozni, hogy ez Szentséges Felséged számára a vámok és a harmincadok behajtásában nagyobb jövedelmet eredményezhessen.

14edszer: Senki közülünk nem kételkedik abban, amint az Szentséges Felséged előtt kiváltképpen ismert, hogy ennek az országnak nagy része az állandó és hosszú ideje tartó háborúk miatt elpusztult, elnéptelenedett és tűz martaléka lett s a földdel lett egyenlővé. Így egyöntetűen úgy ítéljük meg, hogy ez az ország Szentséges Felséged veleszületett kegyességéből és atyai jóindulatából kifolyólag a szomszédos lerombolt Ausztriához és Morvaországhoz hasonlóan, Felségednek hű Rendei és Karai felé tett szokásos jóságával és kegyességével, megkaphatja az adók elengedésére szolgáló kiváltságot és mentességet.

15ödször: Az országlakosok nem kis nehézséget tapasztalnak abban, hogy a gabona vagy más száraz és folyékony dolgok mérésére szolgáló mértékek és ölmértékek egyes helységekben alig egyeznek meg, egyesekben nagyobbak, másokban kisebbek. Ennélfogva a jognak, az igazságnak és a közjónak megfelelően is üdvösnek tartjuk, hogy az egész királyságban, minden helységben egy és ugyanazon száraz és folyékony dolgok mérésére szolgáló mértékeket és ölmértékeket alkalmazzanak, mégpedig a megalkotott törvények, nevezetesen az 1655. évi 31. törvénycikkely szerint.[30]

16odszor: A kiváltságos nemesség, amelynek az előjogait régtől fogva csakis a hadi és az ország ügyeiben érdemeket szerzett személyeknek szokták adni, ebben az előjogában, ezen országban kárt szenved. Ugyanis nagy fájdalommal érzékeli: jelenleg a nem nemes személyek annyira vakmerőkké váltak, hogy bár semmiféle érdemük azt nem indokolja, mégis a kiadandó címeres levél révén, csak pénz fejében, nemességet nyernek, és ezt nem más célból, henem hogy a harmincad és a vám megfizetése nélkül bárhol szabadon kereskedhessenek, amelynek következtében Szentséges Felséged jövedelmei is alaposan csökkennek; ezért nehogy a jövőben az ilyen nem nemes személyek Szentséges Felséged Titkos Magyar Tanácsa által, az előírt módon megteendő ajánlás nélkül, az ország nemeseinek sorába felvehetők legyenek, alázatosan úgy véljük, hogy nemesleveleiket az 1630. évi 31. és az 1655. évi 36. törvénycikkely szerint abban a megyében hirdessék ki, ahol lakóhelyük van, ha pedig ott ilyennel nem rendelkeznek, ott, ahonnan származnak.

17edszer: A közjó gyarapítása érdekében különösen hasznosnak tartjuk, hogy a törvényhozó országgyűlés, amint azt a hazai alkotmány is elrendeli, nevezetesen az 1659. évi 1. törvénycikkely, amely ugyanezt a feltételt szabja meg, minden harmadik évben üljön össze, s ott minden magánügyet háttérbe szorítva az ország közügyeit tárgyalják meg.

18adszor: És mivel a mostani háborúk miatt ez az ország nagy részben elpusztult, és Szentséges Felséged győzedelmes seregei által nagyrészt gyarapszik és ehhez még sok (terület) hozzákerül, úgy ítélnénk meg, rendkívül szükséges lenne, hogy a porták vonatkozásában az 1681. évi soproni országgyűlés 61. törvénycikkelyét tartsák szem előtt.[31]

19edszer: Továbbá, hogy a jövőben az országot illető összes adók minél kényelmesebben és könnyebben behajthatók legyenek, s máskülönben, hogy az elegendő teherrel sújtott nyomorult népen segíteni lehessen, alázatosan úgy véljük: mind a jelenlegi egyszerű armalisták, mind pedig azok, akiket a jövőben azokká tesznek, sőt azok a nemesek is, akik a teleknek még egynegyed részével sem rendelkeznek, továbbá a jobbágytelkeket megművelők, a vármegyék előzetes adókivetése szerint arányosan fizessenek (adót) a vármegyéknek; méltányos ugyanis, hogy aki az ország előnyeit élvezi, az a közszolgálattal járó terheket is, vagy maga vagy vagyona vagy javai által viselje. Ehhez járulna még az is, hogy az ország összes Karai és Rendei, bármilyen állapotúak legyenek is, továbbá a királyi fiscus birtokai se mentesüljenek a közterhek viselésétől, hanem másokhoz hasonlóan kötelesek legyenek fizetni.

20adszor: A szabad királyi városok, mint a megye tagjai, a jövőben a testületük által előzetesen közzé tett adókivetések alól semmi szín alatt ne mentesüljenek, a rendes adókat mindenképp azoknak a vármegyéknek fizessék meg, amelyeknek kötelékébe tartoznak, ahogy az régtől fogva szokásban van. És ahogy jelen esetben az említett megyék adókiszabásainak vannak alárendelve, éppúgy az ország fent jelzett adókivetéseinek és a fent említett vármegyék adókivetéseinek és rendelkezéseinek legyenek alávetve.

Ami az igazságszolgáltatást vagy a törvénykezést illeti: ebben a pontban a legutóbb összehívott országgyűlésnek az egész országra nézve kegyes rendelkezéseit és elsősorban Szentséges Felséged kegyes előterjesztését, azonkívül az országlakosok felküldött kérvényeit, valamint az adókirovás pontos elosztását meghatározó elveket

tartsák szem előtt. Felséged elrendelt kegyes előterjesztéseire az ország Karai és Rendei válasz formájában alázatosan újból kifejezésre juttatják, hogy ti.' az eddig körültekintően és gondosan megalkotott hazai törvényekkel minden tekintetben elégedettek, amelyeket a mostani országgyűlésen szentesítettek. És ezeket a törvényeket a lefolytatandó perekben mind a bíráknak, mind a megyéknek és a szabad királyi városoknak, mind Felséged Királyi Ítélőtáblájának, továbbá a helytartói Hétszemélyes Táblának előírtak. Ebben az országban nem lesz szükség az igazságszolgáltatás jelentős módosítására, minthogy a sok háborúskodással megszakított perek, mint amilyenek a nagyobb és kisebb nyolcados (octavás) vagy igen rövid perek, a rendkívüliek és a nádori helytartóiak és a fellebbviteli vagy fellebbezési perek (a megyéktől és a szabad királyi városoktól és kezdetben az ítélőmesterektől Felséged Királyi Ítélőtáblájáig, innen pedig végül a helytartói Hétszemélyes Tábláig) – egy, a nádor úr és a Magyar Királyság helytartója mellé rendelt három főpapból és ugyanannyi főúrból álló bíróság elé kerüljenek (ahogy azokat érettebb és pontosabb felülvizsgálat érdekében ugyanott véglegesen eldönteni és megállapítani szokás). A törvényszékek, saját állandó helyekkel és időpontokkal, az 1609:70., az 1622:44., az 1625:51, 52., az 1630:45., az 1635:14., az 1655:51., az 1659:34., az 1681:28., az 1574:18., az 1555:2., az 1552:28. és más ezekben idézett törvénycikkelyekre hivatkozva, az említett nyolcados generális és rövid lefolyású pereket az ország felső területeinek részein (Felső–Magyarországon) Szent György vértanú ünnepének octaváján (május 1-én) Eperjes városában, a Dunán inneni és dunántúli vagy az alsóbb részek vonatkozásában említett generális pereket pedig Szent Lukács evangélista ünnepének octaváján (október 25-én) folytassák le[32]. A rövid lefolyású pereket pedig itt, Pozsonyban a húsvét előtti hatodik vasárnapra, a nádori helytartói pereket pedig azután, az előírt octavás és országgyűlési határidőkön kívül, az ország nádor ura, királyi helytartói tekintélyénél fogva, Szentséges Felséged kegyes előzetes tudtával, Besztercebánya bányavárosban Vízkereszt ünnepének octavájára (január 13.) jelölje ki. Ezeket a pereket évenként, megszakítás nélkül folytassák le. Ami pedig a rendszeres pereket illeti, azok rendben lezajlottak volna, ha Felséged Magyar Kancelláriája válogatottan törvénytelen eszközökkel, törvénytelen meghagyások alapján, amelyek az ország alkotmányával ellenkeznek, s melyeket az országgyűlésen legszigorúbban megtiltottak, és Felséged királyi kincstára és következésképp kamarái és más, Felséged ügyeit elárulók, nem kevésbé a sok háborús zűrzavar és más törvénytelenségek nem zavarták volna meg és nem zavarnák meg még most is; továbbá a fent említett törvények és az általuk elrendelt perek legcsekélyebb részben sem szenvedtek volna ez ideig károkat és halasztást a közigazgatás jogi hiányából kifolyólag. Végül pedig, mostantól fogva a javasolt kegyes rendelet és az országgyűlésen ebből a célból saját testületéből létrehozandó s kiküldendő bizottság segítse Felségedet más, a fent említett okokból elhalasztott perek ügyében is, a törvényekben előírtakon felül, és ezeknek régi szokása, gyakorlata, rendje és elfogadott lefolyása szerint a pert újra vegyék fel; az eddig érintett bizottságnak és deputatiónak az elkülönítését pedig, azt kibővítve, Felséged engedje meg; miután Felséged ezeket az alázatosan benyújtott sérelmeket kegyesen és atyai rendelkezésénél fogva jóváhagyta, s az országgyűlésen ünnepélyes szavakba foglalta. (Ehhez a munkához, ami inkább valójában a béke mint a háború idejére való, mivel fegyverek közt többnyire hallgatnak a törvények, úgy tűnik, a kegyesség

és a királyi gondoskodás követelménye szerint szükség van arra, hogy a következő országgyűlésen, amilyen gyorsan csak lehet, komolyan fogjanak hozzá). Közben a Magyar Királyi Udvari Kancelláriát jobb rendbe kell hozni, s ezt az ügyet ezen ország következő országgyűlése békésebben és a fegyverek zajától és ebből származó terhektől függetlenül, bár ideje nincs, a régi törvények megreformálására vonatkozó meglévő törvények értelmében, hacsak ezeket az országgyűlésen nem fogadják el, különítse el és utasítsa ide. Ennélfogva úgy vélnénk, hogy mintegy az országlakók bizalmatlanságának elejét véve, pontosabban, nehogy az talán elégedetlenségbe csapjon át, továbbá a legújabb országgyűlési végzés követelménye érdekében, ezeknek használatán és megértésén felül először is a legközelebb összehívandó országgyűlésen a király, valamint a Karok és Rendek közös egyetértéséből az országgyűlésnek mindenekelőtt ezeket a változtatásokat kell végrehajtania. S az egész ügyben, az előbb kifejtett egyezségtől függően, ameddig ezeknek vagy másoknak rövid összefoglalására vagy módosítására részben nem kerül sor, addig Felséged fent említett kegyes országgyűlési rendelkezését hagyják meg a maga helyén. Az előbb felhozott jogi eljárások segítségével az igazságszolgáltatás zavartalanul működjék a fent említett kijelölt helyeken és időpontokban, Felséged idézett Magyar Kancelláriájának, továbbá a királyi fiscusnak és más ellenzőknek álláspontjától és véleményétől függetlenül, kiküszöbölve minden ilyen és bármilyen más okból származó akadályt; és bármiféle nehézség ellenére méltóztassék Szentséges Felséged haladék nélkül a fent említett törvénykezési ügyek nagyobb haszna, megerősítése, biztonsága és gyarapítása érdekében atyai rendelkezést és hatékony intézkedést kegyesen kiadni. Miután ezeket megtárgyaltuk, az előbb említett bizottság előírt rendje szerint következzenek a katonai ügyek.

Mivel a hadsereg a Magyar Királyság megőrzése és megvédelmezése érdekében rendkívül fontos, érdemesnek látszik, hogy annak újjáalakítását és lényegét, fenntartását és státusát is biztos rendbe szedjük.

1ször: Ami a főparancsnokságok elrendezését és a határvidékek elhelyezését illeti: miután a kereszténység ellensége, a török, a Belgrádon túli vidéket saját törvénykezésének vetette alá, és azonkívül Belgrádtól kezdve Magyarország felé a királyok ezt az országot birtokolták, ennek megfelelően a főparancsnokok közül az egyik Új-Kiliában, a Fekete-tenger mentén,[33] a másik Nikápoly vidéken[34] , a harmadik Belgrádban, a negyedik Banja Lukán[35] állomásozott. Ha őket, de facto ilyképpen rendeznék is el, közülük mindegyik három-három ezer német, s ugyanannyi magyar és horvát zsoldossal rendelkezne, rajtuk kívül még önkéntesek is lehetnének, ezeket nem nagy számban kellene felfogadni és rendes szabályzat szerint kellene szolgálniok. A többi szabad katonát és a magyar hajdúkat pedig, akik a megyékben rabolva és az agyongyötört népet szorongatva fel s alá kóborolnak, s akik nem a katona, hanem inkább a nyilvánvaló rabló nevet érdemelnék ki, ne tűrjék meg, kényszerítsék őket paraszti sorba, mivel ők azok, akik miatt egész Magyarország rablásokkal és gaztettekkel van tele.

2odszor: Továbbá a végvidékeket az említett főparancsnokságokban arányosan osszák el. És ha fontosnak látszanék a végvidékek számára szükséges helységek kijelölése, azokat az erre kinevezett mindkét nemzetbéli katonai szakértői biztosok válasszák ki; s mivel a jövőben is — ahogy remélhető — Szentséges Felséged győ-

zedelmes seregei Isten oltalma alatt szerencsésen tovább nyomulnak előre, aképpen ezeket a helységeket ugyanazon biztosoknak kellene kijelölni és felügyelni. Továbbá a kijelölt végvidékek megállapítása ügyében méltóztassék Szentséges Felséged mindkét nemzetből biztosokat kinevezni és kiküldeni, akik ezt az ügyet egymással összhangban teljesíthetik.

3adszor: Felettébb fontosnak tartanánk, hogy a fent említett főparancsnokságok alá rendelt magyar katonaság létszámát a horvát ezredek mértéke szerint csökkentsék, és ilyenformán mind a gyalogságot, mind a lovasságot arányosan állapítsák meg. Ezeken ne azokat a katonákat vagy gyalogosokat értsék, akik ugyan katonák, de akik birtokaikhoz ragaszkodván és azok után vágyódván a jó és hű katona kötelezettségeit elhanyagolják, s gyakran odahagyván a katonaságot hazaszökdösnek és ott elbújnak. A horvát ezredek mintájára szervezett katonaság pedig oda fog menni, ahol azt a szükség megköveteli, vagy ahova Szentséges Felséged parancsolni fogja, és jobb rendben, mint ahogy az korábban történt.

4edszer: Mivel az ilyenfajta katonaság fele nemzeti lenne, fele pedig német, amiképp annak vezérei, tábornokai és tisztjei, alázatosan mi is úgy vélnénk, hogy a nemzeti katonák élére nemzeti, a németek élére pedig német tiszteket nevezzenek ki, akik kölcsönös kapcsolatban álljanak egymással és felváltva védjék a végvidékeket; amiképp a végvidékeknek (is) vagylagosaknak kellene lenniük, ti. németeknek, s magyaroknak és horvátoknak, még akkor is, ha a közkatonák és a tisztek vegyes nemzetiségűek, hogy ne keletkezzék semmiféle zűrzavar. Ilyeténképpen elegendő lenne egy német főkapitány, aki az összes, 12 ezer fős német katonaságot, részint a lovasságot, részint a gyalogságot vezényelné, és aki Belgrádban vagy ahol Szentséges Felségednek legkegyelmesebben tetszene, rendezné be székhelyét. A többiek pedig nemzetiek lennének, akik a fent említett német főkapitány úrral kölcsönösen, a szolgálati egyetértést megtartva, bármilyen esetben a megvédelmezendő ország segítségére és segélyezésére tudnának lenni. Azokon a végvidékeken továbbá, ahol német parancsnokok lennének, a magyarok és a horvátok is tőle kapnák a jelszót,[36] ahol pedig magyarok vagy horvátok a parancsnokok, ott a németeknek is tőlük kellene a jelszót fogadni, és így elhárulhatna minden ellentét, versengés és féltékenység. Mezőben pedig, bárki lesz a rangidős tábornok vagy kapitány vagy egyéb tiszt, az tartozik vezényelni.

5ödször: Mivel ennek a 24 ezer fős hadseregnek meghatározott évi fizetésre is szüksége lenne, azon a véleményen lennénk, hogy részint Magyarország, Dalmácia, Horvátország, Szlavónia, Erdély, Moldva, Havasalföld és a többi országok és tartományok, melyek most ehhez az országhoz és Szentséges Felséged alá tartoznak (ahol a mostani szétrombolt állapotból egy jobb, helyreállított, megújított állapotba jutnának), részint pedig az örökös tartományok, ahogy ezidáig, fizessenek Szentséges Felségednek, melynek száma meghaladná a harminc és egynéhány ezer forintot; mégpedig úgy, hogy az országlakókat ezen az adón kívül semmiféle fizetésre vagy teherviselésre ne kényszerítsék. Ennek arányos kivetését, mely kivetés kétségkívül arányosan történne meg az ezen királyság és más, előzőleg felsorolt országok és tartományok tekintetében, maguk az országlakók végezzék.

6odszor: Továbbá alázatosan úgy ítélnénk meg, hogy a fent említett mindkét nemzetbéli főkapitányok, a rájuk bízott katonasággal együtt, minden katonai és ezzel

kapcsolatban felmerülő ügyben Szentséges Felséged után a jelenlegi herceg-nádortól és hasonló beosztású utódaitól — emlékeztetve az 1555. évi 1., az 1608. évi koronázás előtti 11., vagy az 1613. évi 7., továbbá az 1659. évi 1. törvénycikkelyre, s ennek hetedik beltételére — és a mellé rendelt tanácsos uraktól, vagy idézve az 1618. évi 39. és az 1608. évi 19. koronázás előtti törvénycikkelyeket, a helyreállítandó Titkos Magyar Tanácstól függjenek.

7edszer: Azt is meg kell követelni, hogy a katonailag kevésbé fontos helységekből mindkét nemzetbéli katonákat vonják ki, és az újabban létesítendő végvidékekre vagy ezredekbe irányítsák őket.

8adszor: Szentséges Felséged ezen országon keresztül-kasul vonuló katonáit semmi nem tartja vissza attól, hogy a nyomorult népet felettébb szerencsétlenné tegyék és rajta élősködjenek, és az ingyenesség ürügyével készpénzben összegeket és mindenféle állatokat és forspontot[37] bármi fizetség nélkül, vagy az említetteknek megváltása fejében az egymás nyomában vonuló csapatok kitalált nevekkel, további személyekre szólóan a nyomorult néptől váltságdíjakat zsaroljanak, a kastélyokba és kúriákba és nemesi allódiumokba, ugyanúgy a plébániákba — a nemesi kiváltság minden figyelmen kívül hagyásával — magukat beszállásolják, a megyék alispánjait és más tisztviselőit vagy a biztosokat, akik velük együtt ugyanabban az ügyben kerekedtek fel, bebörtönözzék, megverjék és más becstelenséget kövessenek el ellenük; ezért Szentséges Felségednek legalázatosabban tanácsolnánk, hogy méltóztassék komoly és súlyos büntetés terhe mellett egész katonaságának megparancsolni, amennyiben az ezen ország vármegyéi által kiküldött magyar biztosoktól függ, hogy ebben az országban is, ahogyan más örökös tartományokban, az országon keresztül-kasul vonuló katonaság tartózkodjék a nyomorult nép mindenféle erőszakos és ingyenes (mely a kifejezetten megkövetelt eszközök tekintetében azonos az előbbivel) zsarolásától, még inkább az urak és nemesek, a plébánosok zaklatásától és megkárosításától, továbbá az ingyenes forspontoktól és az erőszakos elnyomástól. Helyette inkább mindenhol saját pénzén éljen és saját kocsiján utazzék. És ha bármilyen katonák, akármilyen rangúak és nemzetiségűek legyenek is azok, Szentséges Felséged ezen kegyes parancsával szemben a mezővárosokban és falvakban, vagy még inkább a szabad királyi városokban erőszakoskodni és a nyomorult népet és az ország egyéb hű rendeit bármi módon zaklatni és megkárosítani merészelnék, szabad legyen a fent említett helységekben az ilyesféle elbizakodott egyénekkel szemben fellépni és őket letartóztatni, sőt elégtétel szolgáltatása és a megérdemelt kiszabható büntetés végett Szentséges Felséged legközelebbi őrhelyén fogva tartani, s arra az időre kinevezett tisztek vagy parancsnokok kezére adni. És mivel Szentséges Felséged dicsőséges seregei annyira előrenyomultak, hogy egész Magyarországot és a neki alávetett királyságokat és tartományokat Szentséges Felséged engedelmességére ismét visszavezetik, és a hátralévő tartományok is a mindenható Isten jobb kezének erejével remélhetőleg visszakerülnek, alázatosan úgy véljük, hogy ebben az országban a királyi jövedelmeket, a királyi gazdaság ügyének előmozdítására, megfelelőképp figyelembe kell venni.

1ször: Szentséges Felséged kamaráinak megsokszorozása, mind a tisztviselők fölösleges száma, mind pedig azok meg nem felelése miatt, egészében véve káros, és ezért üdvös lenne, ha Szentséges Felséged egész Magyarországon és a hozzácsatolt

királyságokban és tartományokban a nemzeti (magyar) tisztviselőkből egy kamarát hozna létre, amely az összes királyi jövedelmet felügyelné és kezelné. Ezt itt, Pozsonyban vagy Budán lehetne felállítani.

2odszor: Ennek a kamarának saját fiókkamarái (filiáléi) lennének ezen királyság különböző részein, mégpedig Kassán, Belgrádban, Erdélyben, Besztercebányán és az Adriai-tenger környékén Buccari kikötővel szemben. Ezek a fiókkamarák az összes királyi jövedelmeket kezelő főkamarától függjenek.

3adszor: Minthogy a harmincadszedők és az ellenőrök túl sokan vannak, akik inkább az időt múlatják, mintsem hasznosan hozzájárulnának a királyi jövedelmek gyarapításához, ennélfogva, emlékeztetve az 1681. évi 13. törvénycikkelyre és egyéb benne foglaltakra, úgy tűnik, igen szükséges lenne a kamarai tisztviselők oly nagy számának csökkentése, s alázatosan úgy ítélnénk meg, hogy korlátozzák a harmincadszedők és az ellenőrök számát.[38]

4edszer: Úgy véljük, hogy szükség van a magyar kamaraelnök helyettesére is, aki az elnök távolléte vagy akadályoztatása esetén őt helyettesíti.

5ödször: Minthogy a Magyar Kamara sok olyan ügybe beleavatkozik, amelyek saját hatáskörét meghaladja, és a magánosok javait minden jogi eljárás nélkül a saját tekintélyénél fogva az 1681. évi 37. törvénycikkely és egyéb ott idézettek ellenére lefoglalta,[39] ezért méltányosnak véljük, hogy a hasonló erőszakos cselekedetektől és foglalásoktól tartózkodjék és azonkívül a királyság fent idézett törvényeihez alkalmazkodjék. Az ellenkezőkkel szemben szabad legyen, mint hatalmaskodó és magános személyek ellen, törvényesen eljárni.

6odszor: Ehhez járul még, hogy a só szállítását mind Erdélyből és a Részekből, mind a szomszédos Lengyelországból, Szentséges Felséged tisztviselői a királyi jövedelmek és a harmincad jelentős megcsorbításával bonyolítják. Mivel már Erdély is Szentséges Felséged uralma alá tartozik, és a sótömböket szabadon fogják szállítani, nem kétséges, hogy Szentséges Felségednek valóban hatalmas hasznot hajtanak a sóbányák; különösen, ha ezek a sóbányák és mások is Szentséges Felségedet, mint Magyarország királyát, egyébként az ország törvényei szerint, megilletik; és ahogy azt az 1548. évi 29. törvénycikkely elrendelte, méltóztassék sólerakó helyeket kijelölni.

7edszer: Vannak más jövedelmek (is) Szentséges Felséged kamarahasznát illetően, melyek a legnagyobb hasznot eredményeznék, ha a határvidéki helységekben, amilyen de facto Belgrád vagy a havasalföldi és erdélyi vagy moldvai, továbbá boszniai és bulgáriai helységek, a Kamara hasznára szarvasmarhákat vásárolnának, vagy éppen más kereskedőknek, az előbbi pontban említett sóelosztás mértéke szerint, tűrhető haszonnal viszont eladnák. Ennélfogva harmincadvámokat vagy hidakat kellene a megfelelő helységekben létesíteni.

8adszor: S miként az összes és minden egyes, a közigazgatást illető bármilyen feladatot vagy kötelezettséget, ahogy ennek az országnak hajdani virágzása idején és újabban a visszafoglalt részeken, ezen Magyar Királyság Kamarájának törvénykezése alá és következésképpen hatáskörébe rendelték, vonják ezeket ismét teljes egészében ugyanezen Magyar Királyság Kamarája törvénykezésének és rendelkezésének hatáskörébe.

9edszer: Hogy a Szentséges Felséged által kegyesen kinevezendő bizottság (melyben az illető Magyar Kamara testületéből is néhány biztos, valamint a harmincadvámokban vagy egyéb kamarai ügyekben és dolgokban más külső személyeknél nagyobb tapasztalattal rendelkezők szükség szerint vennének részt) rendelje el és határozza meg, mely helységekben maradjanak meg vagy létesítsenek főharmincadokat és fiókharmincadokat. És az összes fentebb említett, Szentséges Felségednek dicsőséges és győzelmes fegyverei által már visszahódított részekben található és hajdan volt fiscusi vagy királyi uradalmak és birtokok (melyek közé a királyi szabadosokként számontartottak is járulnának, kivéve a kunokat, jászokat, és filiszteusokat, akik, ahogy az ismeretes, ősi szabadságjoguk és törvénykezéseik szerint Magyarország nádor ura alá tartoznak, és amennyiben az ország jelenlegi herceg és nádor ura elődei révén vagy törvénytelen adományok útján vagy másképpen birtokaikkal és területükkel együtt egyéb magánosok birtokába kerültek, az ország Szent Koronájához és a nádori hivatalhoz, melyhez ti. régtől fogva és országgyűlési törvények által rendelve voltak, mindenképpen kerüljenek vissza), felettébb helyesnek látszana, hogy korábban megszabott állapotukban, az illető Magyar Kamara igazgatása alá kerüljenek.

10edszer: Ha pedig ismertté válna, hogy jog és méltányosság nélkül sok helyen a vámok szokásos behajtását a kereskedéstől elidegenedett kereskedők végzik és ezáltal a vámbevétel nem növekszik, amiből szükségszerűen következik a királyi jövedelmek csökkenése, felettébb szükséges, hogy a hazai törvények szerint szüntessék meg a száraz vámokat, más vámok vonatkozásában pedig a földesurak a vámszedőknek a királyi vámoknak megfelelő összegeket kötelesek megadni. És ha a kötelezőn túlmenően, a behajtott vámok bármilyen fajta kiszabása révén, a visszaélés növekszik, azt ipso facto szüntessék meg. A vámok ügye ugyanis már olyan pontra jutott, hogy a királyi jövedelmek igen nagy mértékben csökkennek, s többet követelnek — a kereskedők romlására — a telonium nevű vám címén, mintsem Ő Felsége és a királyság hamincadja szerint szabad, erőszakkal és hatalmaskodással, leginkább azokban a helységekben, ahol a telonium nevű vámot a zsidóknak bérbe adták, vagy intézését rájuk bízták.

11edszer: A királyi jövedelmekből — mint ismeretes — eltűnik mindaz, amit a várparancsnokok, a kapitányok és más katonatisztek s a várőrségeknél alkalmazott ellenőrök mindenféle új vámokat meghonosítva maguknak elvonnak, és az ilyenfajta új, elviselhetetlen adók behajtásával a kereskedők lelkét és őket magukat a kereskedés további gyakorlásától elidegenítik. Amiért is az ügy java és Szentséges Felséged jövedelmeinek növelése érdekében közérdekűnek látszik, hogy az említett parancsnokok és ellenőrök ilyen szokatlan vámokat ipso facto ne szedjenek be.

12edszer: A várőrségek említett parancsnokai sok, Szentséges Felségedet megillető helységben használják a helységek uradalmához tartozó kocsmákat és mészárszékeket, és hasznukkal visszaélnek, tehát ezeket a Királyi Kamara és más földesurak kárára és sérelmére saját maguknak kisajátítják. Bizonyos, hogy amíg a királyi kincstárnak az ilyen őrhelyken kocsmáltatási joga volt, csupán az italmérésből származó jövedelemből nemcsak a várparancsnok, hanem az egész őrség rendszeres fizetését megfelelően biztosították. Tehát úgy véljük, hogy ezekben (Felséged számára) az előző célra lefoglalt kocsmákban és mészárszékekben, ezeknek a parancsnokoknak

ezt a befolyását a borkimérés és a mészárszék szabad használata terén, rövid úton szüntessék meg.

13adszor: A királyi jövedelmek még azáltal is növelhetők lennének, ha az Ausztriában fekvő városok, mezővárosok és falvak, melyeknek lakói Magyarországon folyamatos kereskedést űznek, nem mentesülnének a harmincad fizetése alól, az általuk a rend ellenére bitorolt bizonyos kiváltságaik alapján, mivel ezen mentességük révén jövedelmeikkel a királyi jövedelmeket évente sok ezer (forinttal) csökkentik. A harmincad korábbi megfizetését tehát az ország korábbi státusa szerint, ismét vezessék be.

14edszer: A királyi jövedelmeket az is növelné, ha az arany vagy ezüst, továbbá a réz kivitelét, a nevezett törvényekben kijelölt büntetés terhe mellett, teljesen megtiltanák.[40] Másfelől állítsanak fel egy pénzverő házat valahol — Pozsonyban vagy esetleg Budán —, ahol az országlakók, ahogy azt a szükség hozza, ezüstjüket pénzre átválthatnák (ami a királyi kincstárnak mindenképpen nagy jövedelmet hozna) a pénzverő mester kára nélkül.

15ödször: Mivel több megyében, ezen megyék korábbi adószedőinél a kincstárat és más közintézményeket megillető, nem csekély (összegű pénz) hátralékok maradtak, szükséges lenne az ilyen hátralékos adószedőket vagy örököseiket számadásra kényszeríteni; végül, ha a hátralékosokat megtalálják, szorítsák rá őket a hátralékok megfizetésére.

16odszor: Továbbá egyes végvári katonák különböző ürüggyel kereskedést folytatnak, sőt számos marhát elhajtanak a királyságból, de harmincadot nem akarnak fizetni. Ezeket is mind Magyarországon, mind pedig Szlavóniában és Horvátországban kényszerítsék, az áru elkobzásának terhe mellett, Ő Felsége és a királyság kötelező harmincadjának megfizetésére.

Ezek voltak, amelyeket Felséged előző kegyes rendelkezésére, szorgalmasan és pontosan mérlegelve és szerény nézeteink és véleményünk alapján Felséged szentséges kezéhez azonnal és alázatosan felterjesztünk. Szívből kívánjuk, hogy Szentséges Felséged nagyon hosszú ideig és legvirágzóbb módon uralkodjék, és minden ellenségen dicsőségesen győzedelmeskedve hosszú esztendőkig éljen még.

Kelt Pozsonyban, az 1688. esztendőben, az említett szeptember hónap 22-ik napján.

Szentséges Császári és Királyi Felségednek, úgymint Legkegyelmesebb Urunknak.

Örökletesen legalázatosabb és hűséges alattvalói és legfőbb szolgái.

A fent említett magas bizottsághoz ide kiküldött és összehívott biztosok.

Fordította: **Soós István**

JEGYZETEK

[1] Történeti összefüggéseibe ágyazott ismertetését *Iványi Emma* végezte el: A „Magyar Einrichtungswerk". In: Gazdaság és mentalitás Magyarországon a török kiűzetésének idején. Szerk: Praznovszky Mihály és Bagyinszky Istvánné. Discussiones Neogradienses 4. Salgótarján, 1987. 159–180.

[2] Az 1687–88. évi pozsonyi országgyűlés 21. tc.-e megújította az 1681:25. tc.-et, amely a földesurak jogainak fenntartásával megerősíti a vallás szabad gyakorlatát.

[3] A Részek (Partium).
[4] Az 1685 óta működő Kada Istvánt.
[5] Várad 1692. június 5-én szabadult fel a török uralom alól.
[6] Eger 1687. december 17-én került a császáriak kezére.
[7] Radonay Mátyás püspök.
[8] Stephan Johann Werlein, a Budai Kamarai Felügyelőség vezetője.
[9] Balogh Miklós.
[10] Érsekújvár.
[11] Széchényi György.
[12] Szelepcsényi György.
[13] III. Ferdinánd a szegény plébánosokat segélyező 6000 forintos alapítványt a Pozsonyi Kamara jövedelmeinek terhére tette 1650. augusztus 6-án.
[14] Esterházy Pál.
[15] L. a Berendezési tervezetek Magyarországon a török kiűzésének időszakában. Az „Einrichtungswerk" című tanulmány 42. jegyzetét.
[16] L. az 1613:9. tc. 1.§-át.
[17] L. u.o.
[18] 1609:72. tc.
[19] 1536:15. tc.
[20] L. a Berendezési tervezetek Magyarországon a török kiűzésének időszakában. Az „Einrichtungswerk" című tanulmány 41. jegyzetét.
[21] L. u.o. a 34. jegyzetet a fél harmincadról.
[22] Szintén az 1635. évi országgyűlés rendelkezik róla (1635:1. tc.).
[23] 1681:14. tc.: A kincstárnok világi rendű és magyar személy legyen.
[24] A bécsi kormányzat akkor a Paar–családdal tárgyalt ez ügyben. A Rákóczi szabadságharcig Joseph Karl von Paar viselte a magyar udvari főpostamesteri tisztséget. – *Ember Győző:* Az újkori magyar közigazgatás története. Bp. 1946. 379. (L. A Paar–család hűbérurasága című fejezetet).
[25] L. az 1687–88. évi országgyűlés 1–4. tc.-eit.
[26] Minden országgyűlés foglalkozott az országhatár ellenőrzésének kérdésével. A több szakaszra osztott határra általában főúri birtokosokat küldtek ki. A szervezés a mindenkori nádor feladata volt. – *Iványi:* i.m..: 178.
[27] A 13 szepességi városról van szó, amelyeket Zsigmond magyar király zálogosított el 1412-ben II. Ulászló lengyel királynak. Visszacsatolásukra 1772-ben, Lengyelország első felosztásakor került sor.
[28] Az 1687:17. tc. kimondja, hogy a török uralom alól felszabadult régi szabad királyi városok megtarthatják egykori kiváltságaikat, de újabb városoknak ne adományozzon a király ilyen privilégiumokat.
[29] A hivatkozott törvény 1498-ból való.
[30] Eszerint a súly– és űrmértékeket az egész országban a pozsonyi mértékegységekkel kell egyenlővé tenni.
[31] A törvénycikk szerint az elpusztított és leégett helységek leszámításával állapítsák meg a porták számát és az utánuk fizetendő adót.
[32] L. a Berendezési tervezetek Magyarországon a török kiűzésének időszakában. Az „Einrichtungswerk" című tanulmányban az „Einrichtungswerk" Iustitiarium fejezetét.
[33] A Duna egyik torkolati ágánál.
[34] Bulgáriában az Al–Dunánál.
[35] Boszniában a Szávától délre. L. erre vonatkozóan Esterházy Pál egyéni tervezetét. – Iványi Emma: Esterházy Pál nádor és a magyar rendek tervezete az ország új berendezésével kapcsolatban. LK. 1971. 1.sz. 143.
[36] Ti. a parancsot.
[37] Fuvar: a katonaság, katonai eszközök és élelmiszer szállítása.
[38] Az említett törvénycikk azt is hangsúlyozza, hogy az idegeneket is bocsássák el.
[39] Az idézett törvénycikk tiltja a szabályos jogi eljárás mellőzésével történő birtokfoglalást.
[40] L. az 1609:48. tc.-et.

Jegyzetek: **Soós István és Varga J. János**

Tüskés Gábor – Knapp Éva

OSZTRÁK – MAGYAR INTERETNIKUS KAPCSOLATOK A BAROKK KORI ZARÁNDOKLATOK TÜKRÉBEN

A magyar néprajz kezdeteitől fogva fontos feladatának tartotta a magyarsággal együttélő vagy vele érintkező népek kultúrájának, a köztük lévő kulturális összefüggéseknek és kölcsönhatásoknak a kutatását.[1] Ez a megállapítás érvényes az osztrák és a magyar népi kultúra kapcsolatára is, melynek vizsgálatában az utóbbi néhány évtizedben az osztrák és magyar kutatók szoros együttműködése tapasztalható.[2] Ezeknek a kutatásoknak egyik figyelemreméltó tanulsága, hogy a kulturális kölcsönhatás jelenségeinek értelmezésénél az etnikailag egyaránt nem homogén területen húzódó történeti és mai politikai határok nem játszhatnak meghatározó szerepet, s nyilvánvalóvá vált, hogy az osztrák és a magyar népi kultúra közti kapcsolatok a nyelvhatár menti vegyes lakosságú falvakban, illetve az ott kialakult szélesebb kontaktzónában, a különböző kulturális régiók közti átmeneti területen jelentkeznek elsősorban. A kulturális átadás és átvétel másik fontos összetevőjének a vegyes lakosságú falvak mellett a táji migráció különböző formái bizonyultak, melyek közül a 17–18. században kiemelkedő szerep jutott a zarándoklatoknak. A zarándoklatokat mint az interetnikus kapcsolatok egyik számottevő tényezőjét a területi migráció más formáihoz (árucsere, mezőgazdasági munkások vándorlása, telepítés) viszonyítva a magyar kutatás kevesebb figyelemben részesítette,[3] míg az osztrák néprajz részéről az utóbbi évtizedekben végzett rendszeres forrásfeltárás révén számos alapvető katalógusszerű összeállítás,[4] kiállítás,[5] kutatástörténeti áttekintés[6] és részvizsgálat[7] készült ebben a témában, amelyek tekintélyes része a mai Burgenland zarándoklataival foglalkozik,[8] bár a tájegység zarándoklataira vonatkozó bibliográfiai áttekintés ma még hiányzik.[9] Ebből következik, hogy a címben jelzett témakör áttekintéséhez számottevő eredeti forrásfeltárást kellett végeznünk, s az értelmezésben nem hagyhattuk figyelmen kívül az osztrák kutatás egyéb ide kapcsolódó eredményeit sem.[10]

Ebben a vizsgálatban a zarándoklatokat az átmeneti rítusok nyomán egyfajta cselekvési mintaként értelmezzük, s figyelmünket az egyes jelenségek kulturális indikátor–szerepére összpontosítjuk.[11] A zarándoklatok kétoldalú közvetítő szerepének tisztázásához mind a magyar, mind az osztrák kutatás részéről számottevő további előmunkálatokra van szükség, ezért lezárt eredmények helyett itt csupán egyes

részletek bemutatására, feltevések megfogalmazására és a belőlük következő kutatási feladatok jelzésére van lehetőség. A vizsgálatoknak a nemzetközi búcsújáráskutatás módszertani eredményeinek felhasználásával[12] lehetőség szerint a zarándoklatoknak minden összetevőjére ki kell terjednie, mert csak egy ilyen komplex vizsgálattól remélhető annak a sokszálú kulturális kapcsolatrendszernek a megismerése, amelyben a zarándoklatok közvetítő szerepet játszottak.

A barokk kori magyarországi zarándoklatok kialakulása szempontjából az eddigi kutatások egyértelműen a nyugat felé mutató, ezen belül is elsősorban az ausztriai kapcsolatokat mutatják a legjelentősebbnek.[13] Ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a nyugati kapcsolathálózat a zarándoklatok terén Ausztrián kívül kiterjed a délnémet és svájci területekre is. Németország különböző tájairól (Franken, Svábföld) érkező telepesek a 18. század elejétől meghatározó szerepet játszottak a zarándokhelyek keletkezésében. Saját szokás- és kultuszformáikat, speciális adománytípusaikat[14] is magukkal hozták. Innen érthető, hogy Magyarországon a bajor területek zarándoklatainak gazdag fogadalmi szokásaiban megnyilvánuló individualizálódás, valamint a Kelet-Ausztriára és Frankenre jellemző viszonylag egységes, közösségi búcsújárás,[15] valamint ezeknek a területeknek a bajorországinál valamivel szegényebb adományanyaga[16] egyaránt megtalálható. A kapcsolat a zarándoklatok terén ezekkel a területekkel a telepítések befejeződése után is eleven volt, amint ezt a II. József idejéig fennmaradt aachen-kölni zarándoklatok,[17] valamint néhány délbajorországi[18] és svájci[19] búcsújáróhely magyarországi zarándokai tanúsítják. A nyugati kapcsolatokon kívül a zarándoklatok jól tükrözik a magyarországi barokk kultúra nemzetközi jellegét, amennyiben alkalomszerűen szentföldi, olasz, ír, cseh, lengyel, szlovák és bolgár összefüggésekre is utalnak, amelyeket itt nem részletezhetünk.

Kultuszhelyek, kultusztárgyak, legendamotívumok

Az 1600–1780 között fennálló magyarországi búcsújáró helyek területi megoszlását vizsgálva megfigyelhetjük, hogy a helyeknek csaknem fele a Dunántúlon található.[20] (1. térkép) Ezen belül is különösen nagy sűrűségű a zarándokhelyek előfordulása a Nyugat-Dunántúlon: a dunántúli helyeknek csaknem a fele ezen a viszonylag kis területen van. Ehhez járul, hogy a Dunántúl után a búcsújáró helyek számát tekintve Felső-Magyarország következik, s itt is megfigyelhető a zarándokhelyek nyugat felé növekvő sűrűsége. Jórészt csupán itt fordul elő az is, hogy egy-egy nagyobb településen belül egy időben vagy egymás után több búcsújáró hely is kialakul. A zarándokhelyek ilyen eloszlásában a török megszállás térbeli kiterjedése és az ország vallási térképe mellett döntő szerepet játszott e területek német, osztrák lakossága, valamint a zarándokhelyek nagy sűrűsége a szomszédos kelet-steiermarki és alsó-ausztriai területeken.[21] Ezt támasztja alá a kegyhelyek keletkezési idejének területi bontása, amely szerint az 1600–1660 közötti időszakban a legtöbb kegyhely a töröktől kevésbé háborgatott Felső-Magyarországon, annak is elsősorban a nyugati részén jött létre, az 1660–1680 közötti periódusban pedig a Nyugat-Dunántúlon. Az osztrák hatás jelentőségét aláhúzza az a tény, hogy — a nyugat-dunántúli zarándokhelyek kontinuitásának kérdésében az osztrák kutatásnál szkeptikusabb felfogásunk

alapján[22] — az eddigi kutatások szerint az egész országban mindössze három, a barokkban is fennálló hely keletkezett 1600 előtt (a Délvidéken Terzátó és Zágrábremete, Erdélyben Csíksomlyó), a késő középkori kultusz tehát csak ezek esetében mondható egészen a barokk időkig folyamatosnak.

A búcsújáró helyek egyházjogi helyzetét vizsgálva kiemelkedik a hivatalos egyházi megítélés szempontjából mindig is másodlagosnak tekintett búcsújáró kápolnák viszonylag magas száma a Nyugat–Dunántúlon, ahol számuk a világi plébániatemplomokét és a szerzetesi templomokét egyaránt meghaladja. Talán nem tévedünk, ha a búcsújáró helyek egyházjogi helyzetének ezt az országos átlagtól eltérő képét is az osztrák hatással hozzuk összefüggésbe, mivel Ausztriában a zarándoklatok jelentős része ugyancsak a kisebb kápolnákhoz kapcsolódik.[23]

A nyugat–dunántúli zarándokhelyek ilyen sajátosságainak kialakulásában meghatározó szerepet játszott a császárhű magyar főúr, Eszterházy Pál nádor, aki az osztrák példát szem előtt tartva a nagyobbrészt saját birtokát alkotó nyugat–dunántúli területeken az 1660–1710 közötti időszakban nem kevesebb, mint nyolc búcsújáró hely esetében volt a kultusz kezdeményezője, vagy fellendítője.[24] Ez a tevékenysége összhangban áll más katolikus főurak és földbirtokosok (a Nyugat–Dunántúlon elsősorban a Nádasdyak) zarándoklatokat pártoló szerepével, mellyel birtokaik lakosságát helyhez kívánták kötni, s a fennhatóságuk alá tartozó területeket a fokozódó ellenreformáció idején zárt vallási egységben akarták megőrizni.

A búcsújáró helyek területi megoszlásának, egyházjogi helyzetének sajátos vonásai mellett a kultuszhelyek építészeti megoldásai között is van néhány, amit osztrák közvetítés eredményének kell tulajdonítanunk. Ide tartoznak mindenekelőtt a Loreto–kápolnák, melyek közül az első a dalmáciai Terzátóban épült föl már nem sokkal a szent háznak a legenda szerint Loretoba történt „tovább röpülése" után, s amely köré a barokk templomot Frangepán Miklós építtette föl 1644–ben. A török elleni harc szimbólumává vált[25] Loreto–kultusz magyarországi elterjedésére döntő hatással a Bécsben Eleonóra császárnő kezdeményezésére az ágostonrendiek udvari templomában 1627-ben felépült szent ház volt, amely csakhamar nemcsak Bécs egyik legjelentősebb búcsújáró helyévé vált, hanem ettől kezdve az osztrák, bajor, magyar és cseh főúri családok még fokozottabban igyekeztek kivenni részüket a kultuszból.[26] Magyar területen az első Loreto–kápolnát olaszországi útja után Stotzing Rudolf emeltette nyugat–magyarországi birtokán. Ezt 1651–1659 között a Nádasdy–család templommal és kolostorral bővítette, majd az 1683–ban leégett együttest Eszterházy Pál építteti újjá, mivel a hely időközben a táj egyik fontos búcsújáró helyévé vált.[27] A 17. század második felében és a 18. század folyamán elsősorban az ország töröktől meg nem szállt részén, így mindenekelőtt Nyugat–Magyarországon, valamint Észak–Dunántúlon, Észak–Magyarországon és Erdélyben az eredetit pontosan követő építészeti megoldással számos további, nagyrészt főnemesi, szerzetesi alapítású Loreto–kápolna és –kultuszhely keletkezett, ezek közül azonban csak kevés vált zarándoklatok középpontjává.[28] A templomok, kápolnák égi szállítására utaló ún. Loreto–motívum egy idő után függetlenné vált a kötött építészeti formától és jórészt szerzetesi közvetítéssel olyan kegyhelyekhez is hozzákapcsolódott, ahol ilyen építészeti együttes nem található (pl. Andocs, Búcsúszentlászló). (2. térkép)

A zarándokhelyekhez kapcsolódó építészeti megoldások Ausztriából átvett korai példája a kismartoni kálvária. Eszterházy Pál valamelyik utazása során az alsó-ausztriai Maria Lanzendorfban találkozott a kismartoni kálvária előképével, ami annyira megnyerte tetszését, hogy a munka elkészítésére ugyanazt a Felix Nierinck építő- és kőfaragómestert kérte meg, mint aki a Maria Lanzendorf-i kálváriát emelte.[29] A kismartoni kálvária azonban csupán alapszerkezetében hasonlít előképéhez. Az 1701-ben elkezdett építmény már 1707-es felszentelésekor is sokkal monumentálisabb volt a lanzendorfinál, és később még tovább bővítették. A kismartoni kálvária egyik sajátossága a kálvária-jelenethez vezető scala sancta, amelynek néhány évvel korábbi példája az ugyancsak Eszterházy által építtetett fraknói szervita templom és kolostor északi oldalán áll,[30] s amelyek minden bizonnyal fontos ösztönzésül szolgáltak a szent lépcsők 18. századi magyarországi elterjedéséhez.

A zarándoklatok tulajdonképpeni középpontját alkotó kultusztárgyak felé fordítva a figyelmet, szembetűnő, hogy míg az általános barokk gyakorlatnak megfelelően a képek száma valamivel minden országrészben meghaladja a szobrokét, a Nyugat-Dunántúlon a szobrok túlsúlyban vannak a képekkel szemben. Ez a kivételes helyzet a máriacelli oszlopon álló Madonna-szobor feltételezett közvetett hatása mellett[31] jórészt Eszterházy Pálnak köszönhető, aki előszeretettel állított szobrokat az általa patronált búcsújáró helyek középpontjába. Nem tarthatjuk véletlennek azt sem, hogy ugyanitt találkozunk a legtöbb olyan kegyhellyel, ahol egyszerre több kultusztárgy áll a középpontban.

A magyarországi búcsújáró helyeknek kb. a 90 százaléka Mária-kegyhely, a szentek viszonylag nagyobb számban csupán a nyugat-dunántúli kontaktzónában állnak zarándoklatok középpontjában, amelyek közül néhány az adott szent magyarországi tiszteletének elterjedésében is szerepet játszott (pl.Fraknó, Rozália kápolna).[32] A Mária-kegyképek külföldi ikonográfiai típusai közül a legnagyobb számban különböző olasz típusok szerepelnek, melyek egy része — így elsősorban a Loreto-típus — osztrák, illetve bécsi közvetítéssel került Magyarországra. Az osztrák Mária-kegykép típusok közül a legtöbb a Mariahilf, rendszerint a Passau-Innsbruck-i, elvétve a grazi változat, ezen kívül megtalálható még a máriacelli és a matrei típus másolata. A Mariahilf és a Mariazell típusok elsősorban a Dunántúl Ausztriával határos részein fordulnak elő. A Mariahilf típus ezen kívül a telepítések révén nagyobb számban található Buda környékén és a Dél-Dunántúlon, s szórványosan Észak-Magyarországon és a Duna-Tisza közében is előfordul. A távolabbról érkezett egyetlen tiroli másolat is a Nyugat-Dunántúlon található. (3. térkép) A Loreto és a Mariahilf típusok elterjedési területe hűen tükrözi az ezeknek a kegyképeknek tulajdonított eszmei jelentés, a török ellen védő szimbólumjellég befogadását, ami egyben mutatja a kegyképtípusok és a velük alkalomszerűen vagy állandó jelleggel összefüggésbe hozott gondolati tartalmak közvetítésének további vizsgálati lehetőségeit.[33] Az egyik délnyugat-dunántúli zarándokhelyen (Homokkomárom) Dürer Körtés Madonnájának üvegre festett másolata áll a búcsújárás középpontjában, melynek legközelebbi — kegyképpé vált — másolata Bécsből, illetve további változatai többek között Alsó-Ausztria dinasztiához közel álló kolostoraiból ismertek.[34]

Néhány kegyképtípusnál a kutatás rámutatott arra, hogy szoros összefüggés van bizonyos képtípusok elterjedése és az eredeti kegyképet gondozó vagy annak kultu-

szában jelentős szerepet játszó szerzetesrendek között. Így például a Mariahilf típus elsődleges terjesztői a ferencesek, ezen belül is elsősorban a kapucinusok. Ez a magyar anyagban úgy tükröződik, hogy a tíz Mariahilf kegyképpel rendelkező búcsújáróhely közül hármat obszerváns ferencesek, kettőt kapucinusok gondoznak. Ugyanígy a bécsi kapucinusok kegyképének két magyarországi másolata is kapucinus templomokban található, melyek közül az egyik zarándokhellyé is vált.[35] A Jó tanács anyja típus legfőbb terjesztői Magyarországon is a szoros osztrák kapcsolatokkal rendelkező ágostonrendiek:[36] a három ilyen típusú képpel rendelkező búcsújáró helyek közül ők csak egyet gondoznak ugyan, de a kép több olyan templomukban is megtalálható, amely nem vált zarándokhellyé.

A külföldről származó ábrázolások közül néhány esetben konkrét adatok is vannak arról, hogy kik hozták, illetve közvetítették a későbbi kultusztárgyat, az osztrák kapcsolatok jelentősége itt is kiemelkedik. Különböző osztrák szerzetesek közvetítő szerepére utal, hogy például a vátszentkúti képet P. Dongó szervita szerzetes Bécsben kapta a vikárius generálistól,[37] a dömölki szobrot pedig Koptik Odó bencés szerzetes Máriacellből hozta magával.[38] A szerzetesek mellett több, elsősorban nemesi rangú világi személy is közvetített Magyarországra kegyképet: így pl. a budai Nagyboldogasszony templom Szt. Anna képét Joannes Leopoldus Schwienghaimb Bécsből hozta,[39] a későbbi zsömlei kegyképet Krisztina Julianna Fahrer bécsi hajadon készíttette úgy, hogy lemásoltatta a bécsi kapucinus templom kegyképét és a másolatot a mosonmagyaróvári kapucinusokra bízta.[40] A bodajki Mariahilf képet a bécsi Coloredo grófnő készíttette és adta át az őt segítségért felkereső P. Wilibáld kapucinus szerzetesnek, a vimpáci Mater amabilis kép pedig Johann Svoboda nemes bécsi építész ajándéka a kolostornak.[41] A bécsi kapcsolatok mellett szórványosan más, elsősorban olasz nemzetiségű zarándokok, vándoriparosok, kereskedők kultusztárgyat közvetítő szerepéről van adatunk.[42]

Az előbbi példák közül néhány már utalt arra, hogy a külföldről Magyarországra került, nálunk is zarándoklatok középpontjává vált kegykép típusokon kívül voltak olyan ábrázolások is, amelyek eredetije körül ugyan jelentős búcsújárás alakult ki, nálunk azonban tiszteletük nem lépte túl a helyi vagy a rendi kereteket. Ilyen volt például a már említetteken kívül a bécsi irgalmas rendi szerzetesek Keresztelő Szt. János templomának Szent Család kegyképe, melynek csaknem mindenütt voltak másolatai a rend magyarországi templomaiban,[43] a rend más irányú elkötelezettsége miatt azonban zarándoklatok nem alakultak ki körülöttük. Ilyen volt a bécsi Maria Stiegen templom melletti Lichtensteini kápolna köztiszteletben álló Pieta kegyszobra, melynek föltehetően földesúri közvetítéssel Simontornyára került szobormásolata a kultuszt ösztönző egyéb tényező hiányában nem vált zarándoklatok elindítójává.[44] Ezek a példák megerősítik a megfigyelést, amely szerint egy külföldről Magyarországra került kegyképmásolat önmagában még nem elegendő zarándoklatok kialakulásához.

A külföldi kegyképek importja mellett Magyarország is „exportált" olyan ábrázolásokat, amelyek már itthon csodatévő hírbe kerültek, vagy pedig külföldön váltak zarándoklatok középpontjává. Nagy Lajos király máriacelli fogadalmi ajándéka, az ún. kincstári kegykép a barokk időben a kegyszobor után a kegyhely második kultusztárgyának szerepét töltötte be, s a Magyarországról érkező zarándokokon

kívül más nemzetek is tiszteletben részesítették.[45] A királyfalvi kép Bécsújhelyre kerülése a török veszéllyel áll kapcsolatban. A kép eredetileg egy út menti kápolnában volt, innen Bécs 1683-as török fenyegetése idején előbb a királyfalvi Pálffy kastélykápolnába vitték, ahol a legenda szerint könnyezett, majd a bécsújhelyi püspök utasítására a bécsújhelyi jezsuita templomba szállították.[46] A kép története mintegy elővételezi a pócsi képpel kapcsolatos eseményeket, s egyben jelzi azokat a hiányzó feltételeket, amelyek jelenléte 15 év múlva lehetővé tette a pócsi kép átfogó tiszteletének kialakulását.

Az I. Lipót császár által 1697-ben Bécsbe vitetett pócsi kegykép az egész Habsburg-birodalomban törökellenes szimbólummá, számos magyarországi és külföldi másolatainak egy része pedig maga is zarándoklatok elindítójává vált. A pócsi kép császári parancsra történő Bécsbe szállítása jól mutatja a zarándoklatok fellendítésében megnyilvánuló politikai, dinasztikus érdek érvényesülését, amely kívánatosnak tartotta a kegykép tiszteletének birodalmi szintre emelését, s ugyanezzel a lépéssel megakadályozta a kegykép nemzeti szimbólummá válását. A könnyezés évfordulóját Bécsben minden évben több napos ünnepségsorozat keretében, felvonulással és prédikációval ülték meg, a mirákulum-feljegyzések (csodás gyógyulások jegyzékei) szerint a képet Magyarországról is számosan felkeresték.[47] A bécsi trinitáriusok templomának „kalászos" feszülete 1708-ban az erdélyi Nagyszebenből került oda és vált zarándoklatok központjává. A szebeni faragóműhelyből származó, késő gótikus stílusú,[48] föltehetően a protestánsok elől elrejtett feszületet a legenda szerint 1699-ben „találták" Nagyszebenben, amit aztán az erdélyi kommendáns feleségének, Dorothea Rabutin grófnőnek ajándékoztak. A grófnő Bécsbe való visszatérésük után 1708-ban a feszületet a trinitáriusoknak adta, ahol az 1725-ben kiadott mirákulumos könyv tanúsága szerint már a következő évtől kezdve csodatévő híre volt.[49] A feltalálási legendára való utalásként Bécsben a feszület tövéhez kalászokra emlékeztető összefont pálmaágat helyeztek, s ezért az a „kalászos Krisztus" elnevezést kapta. A feszületről számos másolat készült, amelyek a trinitáriusok révén Magyarországon, Csehországban és Ausztriában egyaránt elterjedtek, közülük néhány csodatévő hírbe került.[50] A kultusztárgyak csereforgalma mellett a zarándoklatok kulturális közvetítő szerepének másik fontos mutatója a zarándokhelyekhez kapcsolódó legendaanyag. Az ausztriai kegyhelyek legendáinak magyarországi kisugárzására később fogjuk idézni a máriacelli előképek nyomán létrejövő dömölki legendaanyagot, ezzel párhuzamosan a kelet-ausztriai zarándokhelyek közül is többnek a legendájában szerepel valamilyen Magyarországhoz kapcsolódó motívum. Így például a deutschaltenburgi legenda egyik változata szerint a templomot Szt. István király építtette fogadalomból megvadult lova miatt, egy másik változat szerint köszönetként emeltette, mert az ellenséges sereg kardcsapás nélkül elvonult.[51] Ez utóbbi motívum minden valószínűség szerint II. Konrád császár támadásával áll összefüggésben, mellyel kapcsolatban a harc nélkül elvonuló sereg motívuma másokkal kiegészítve a barokk kori példázatgyűjteményekben is előfordul.[52] A határon fekvő Wolfsthal legendája szerint a kegyszobrot egy magyar nemes készíttette fogadalomból.[53] A mozgó (élő) kultusztárgy legendamotívumával kapcsolódik össze a magyar vonatkozású motívum a stájerországi Lebing és a bécsi Szt. Klára klarissza kolostor legendájában. Lebingben a motívum a kuruc csapatok megjelenésével függ össze: amikor a környéken a

„magyar lázadók" a templom három oltárát lerontották és a kegyszobrot is le akarták venni, a szobor feléjük fordult, mire ők megijedtek és elmenekültek.[54] A bécsi klarissza kolostor egyik kultusztárgya egy feszület, amely a legenda szerint Győr 1594-es török általi meghódításakor az ott eltemetett Erzsébet császárnő oratóriuma felé fordult.[55]

A bécs melletti Mariabrunn legendaanyagának magyar vonatkozású motívumainál kísérletet tettünk a legenda történeti rétegeinek szétválasztására. A kegyhelyről a helyet gondozó sarutlan ágostonrendiek által a 17. század végén kiadott mirákulumos könyv legendája a kegyszobor kútban történő csodás megtalálását 1490-ben Maximilián főherceg által Mátyás király ausztriai hadjáratával hozza összefüggésbe.[56] A 18. század elején a legenda tovább bővül azzal az ugyancsak magyar vonatkozású motívummal, amely szerint a szobrot először Gizella, István király felesége találta meg a kútban, s a helyszínen kápolnát építtetett.[57] Így a szobor Maximilián-féle megtalálása másodikká alakult át, s ettől kezdve a Gizella-motívum szerves része a kegyhely legendájának, a szöveges forrásokon kívül[58] a legendát megjelenítő olajfestmények és freskók is ábrázolják. A Gizella-motívumnak ez a feltűnése és összekapcsolódása a csodás megtalálás motívumával részben ennek korábbi meglétével, részben Gizellának a nem túlságosan távoli Tulln városában való tartózkodásával, illetve az ekörül kialakult legendakörrel hozható összefüggésbe. Ezek a példák arra utalnak, hogy az ausztriai zarándokhelyek legendáinak magyar vonatkozású motívumai általában történeti valóságmaggal rendelkeznek, amelyek aktualizálódva a legendaszerveződés sajátosságainak megfelelően összekapcsolódnak más vándormotívumokkal, és az adott helyre jellemző, a kultuszt serkentő önálló legendakör kialakulását segítik elő.

A legendamotívumok közvetítésére utalnak azok a példák, amikor a különböző osztrák–magyar közös katonai vállalkozások jelentősebb eseményeit a legendák allegórikus–szimbolikus értelmezése meghatározott kegyképekkel eszmei kapcsolatba hozza. Az ellenfél többnyire a török, ritkábban a kuruc csapatok, a leggyakoribb motívum a kép könnyezése, vagy levegőben való föltűnése. Így például a pócsi kép könnyezése az 1697-es hegyaljai kuruc fölkelést jelzi előre,[59] ugyanakkor a kép, miként a győri is, a törökön aratott zentai győzelem (1697) szimbólumává válik.[60] A könnyezés motívuma a kultuszt kiváltó döntő mozzanat a később Gyulafehérvárra került csiprováci kép esetében is, amely a korabeli értelmezés szerint az ortodox bolgárok árulását jelezte előre a török ellen I. Lipóttal szövetkezett katolikus bolgárokkal szemben.[61] A nagyszombati könnyezés vizsgálati jegyzőkönyve rögzíti azt a motívumot, amely szerint a kép állítólag már a törökkel vívott győztes párkányi csata (1683) napján is könnyezett.[62] A zentai csatához a győri kép könnyezése és a pócsi könnyezése, illetve lebegése mellett a szegedi kegykép föltűnése kapcsolódik.[63] A pétervárádi Havi Boldogasszony kegykép egyik legendavariánsa szerint a kép a pétervárádi csata napján, 1716. aug. 5-én a törökök rémületére havasan tűnt föl,[64] a másik változat szerint amikor Savoyai Eugén elveszettnek látta a harcot, a kép előtt könyörgött, erre sűrű hó kezdett hullani, ami eltakarta a keresztény seregeket és ezzel győzelemhez segítette őket.[65] A kép levegőben való feltűnésének motívuma katonai eseménnyel összekapcsolódva előfordul a máriamakki képpel kapcsolatban is. Az 1737-ben végzett egyházi vizsgálatok során többek között elmondták, hogy

Buda 1686-ban történt felszabadításakor a bizonyos tölgyfa fölött, amelyen 1732-ben Mária képét fogadalomból elhelyezték, feltűnt Mária képe.[66] A könnyezés és a levegőben való feltűnés motívumai különböző hadi eseményekkel összekapcsolódva a töröktől veszélyeztetett területeken mindenütt megtalálhatók, ezért nem dönthető el egyértelműen, hogy ezeknél a motívumoknál a magyar vagy az osztrák az átadó, illetve az átvevő fél. Hasonló a helyzet a törökök által egy templom felrobbantására küldött gyertya vándormotívumával, ami több osztrák búcsújáróhellyel, így Máriacellel kapcsolatban is ismert, újabban pedig a szentgotthárdi csata (1664) színhelyén emelt templommal összefüggésben a magyarországi szlovén néphagyományban is felbukkant.[67] Tekintettel a zarándokhelyek legenda-elosztó szerepére, csak feltételezhetjük, hogy a Máriacellbe gyakran elzarándokoló szlovének a kegyhelyről hozták magukkal a motívumot, amely idővel az új szentgotthárdi templomhoz is hozzákapcsolódott. A kegyhelyek további legendamotívumainak átadása-átvétele, terjedési iránya további vizsgálatot igényel.[68]

A benne szereplő osztrák személyek miatt ide tartozik három észak-, illetve nyugat-dunántúli kegyhely eredetlegendája, amelyek az elbeszélt csodás gyógyulások révén, a zarándoklatok elindulásának döntő tényezői. A sümegi legenda főszereplője egy beteg bécsi asszony, akinek álmában háromszor megjelenik Mária egy előtte ismeretlen faragott képe. Az asszony a kép keresésére indul, majd a harmadik jelenés Sümegre irányítja, ahol megtalálja a keresett ábrázolást, misét mondat előtte és meggyógyul.[69] A sümegi kegyszobornak azelőtt semmiféle tisztelete nem volt, a zarándoklatok ezután kezdődnek. A tétszentkúti legenda szerint a hely forrásánál Ailers Keresztély császári kapitány keresett és talált gyógyulást, aki hálából kápolnát építtetett, s a kultusz ettől kezdve erőteljesen fellendül.[70] A vátszentkúti hely legendaanyagában az álomban kapott utasítás motívuma egy bécsújhelyi asszony fiának csodás gyógyulásával kapcsolódik össze.[71] Mindezekben a legendákban a csodás gyógyulás motívuma részben a kegyhely eredetlegendájává válva a kultusz kialakulásában meghatározó szerepet játszott, amiben minden valószínűség szerint döntő jelentősége van a legendákban szereplő személyek idegen, távoli származásának.

Mirákulumos könyvek, búcsús képek, ponyvafüzetek

A nyomtatott mirákulumos könyvek, a búcsús képek és a búcsújárással kapcsolatos szöveganyagot tartalmazó ponyvafüzetek nemcsak a zarándoklatok fontos forrásai, hanem a kultusz kialakulásában jelentős szerepet játszó kiadványcsoportok is egyben. Ezeknek a forráscsoportoknak a beható vizsgálata rávilágít arra, hogy magyarországi elterjedésükben és megjelenési formájuk kialakulásában az ausztriai előképek meghatározóak voltak, így közvetve az osztrák kulturális hatások terjedési csatornáinak a magyarországi zarándoklatokra gyakorolt jelentőségéről tanúskodnak.

A magyarországi kegyhelyekhez kapcsolódó mirákulumos könyvek műfaji sajátosságai, a kéziratos előzmények és a nyomtatott mirákulumos könyvek egymáshoz való viszonya lényegében megegyeznek a délnémet-osztrák területek hasonló forráscsportjának adottságaival.[72] A keletkezési és kiadási körülmények vizsgálata azt mutatja, hogy míg az ausztriai búcsújáró helyekhez kapcsolódó mirákulumos könyvek virágkorát kb. 1680-1770 közé teszi a kutatás,[73] Magyarországon a kialakulás

időszaka a 17. század második felére esik, a mirákulumos könyvek virágkora a 18. századon át folyamatosan tart, hanyatlási periódusa pedig a 19. század elejétől a század közepéig húzódik. A mirákulumos könyvek egy része nem Magyarországon, hanem elsősorban Ausztriában és Olaszországban jelent meg. Külföldön elsősorban azok a kiadványok láttak napvilágot, amelyek a megjelenési hellyel azonos, rendszerint az ország határvidékein található tájegységek kegyhelyeihez kapcsolódnak. Ezeknek a kiadványoknak a nagyobb része a 17. században, kisebb része a 18. század első harmadában került kinyomtatásra, ezért a külföldi megjelenés egyik okát a kegyhely és a megjelenési hely földrajzi közelségén kívül a megfelelő technikai felkészültségű magyarországi nyomdák hiányában kereshetjük.

A külföldi nyomdák szerepét a mirákulumos könyvek előállításában a 18. század elejétől kezdve fokozatosan a magyarországi nyomdák veszik át. Az olasz befolyás alatt álló dalmát tengerpart híres kegyhelyéhez, Terzátóhoz kapcsolódó kiadványok Velencében és Udinében jelentek meg,[74] Bécsben és Bécsújhelyen jórészt a Nyugat- és Északnyugat-Magyarországon lévő kegyhelyek mirákulumos könyvei láttak napvilágot. Az osztrák nyomdák közül a Voigt Leopold által vezetett bécsi egyetemi nyomda az egyetlen, amely magyar nyelvű mirákulumos könyvet adott ki 1698-ban a boldogasszonyi kegyhelyről, miután 1679-ben latin, 1697-ben német nyelven ugyanarról a helyről kettőt már megjelentetett, s még ugyanebben az évben egy Szlovákiában használt cseh nyelvű kiadványt is készített.[75] Bécsben további két nyomda vállalkozott magyarországi kegyhelyhez kapcsolódó mirákulumos könyv kiadására: 1661-ben Matthaeus Cosmerovius udvari nyomdász Máriavölgyről,[76] 1716-ban pedig Andreas Heydinger, az egyetemi nyomda nyomdásza Kismartonról adott ki egy-egy munkát.[77] Bécsújhelyen 1714-ben az egy évvel korábban még Kismartonban működő Johann Baptist Hübschlin örököse jelentetett meg egy máriavölgyi könyvet,[78] 1732-ben Samuel Müller egy kismartoni könyvet adott ki,[79] Grácban pedig 1672-ben Ferdinandus Widmanstadius örököseinél egy zágrábremetei könyv látott napvilágot.[80]

Szembetűnő, hogy míg a magyarországi nyomdák közül több mirákulumos könyv kiadására főként azok vállalkoztak, amelyek mögött egyházi, rendi támogatás állt, az osztrák nyomdák között elsősorban magánnyomdákat találunk. A nyomtatott mirákulumos könyvek térbeli megoszlását vizsgálva figyelemre méltó, hogy a nyugat- és északnyugat-magyarországi zarándokhelyekről nagyobb számban jelentek meg ilyen kiadványok, mint az ország többi részének kegyhelyeiről, s elsősorban ugyanitt találkoztunk egy kegyhellyel kapcsolatban több önálló kiadvánnyal, új, néha más nyelvű kiadással, illetve kiadásváltozattal (Máriavölgy,[81] Sasvár[82]). A nagyobb zarándokhelyeken rendszeresen három, sőt négy nyelven mondott búcsús prédikációkhoz hasonlóan a mirákulumos könyvek nyelvi megoszlása megközelítő hűséggel tükrözi annak a területnek az etnikai összetételét, amely az adott kegyhely szűkebb vagy tágabb vonzáskörzetébe tartozott. Így a Nyugat-Dunántúl kegyhelyeinél a latin mellett elsősorban német, kisebb részben magyar és cseh, illetve szlovák nyelven jelentek meg a kiadványok, Északnyugat-Magyarországon a latin, német, magyar és szlovák nyelvű munkák kb. egyenlő arányban szerepelnek.

A magyarországi kegyhelyek nyomtatott mirákulumos könyveinek címadása néhány esetben osztrák mirákulumos könyvek címeinek toposz-szerű átvételét mu-

tatja.[83] A mirákulumos könyvek szerkezeti vizsgálata arra utal, hogy a bajor–osztrák területek mirákulumos könyveinek főbb típusai kevés kivétellel Magyarországon is megtalálhatók.[84]

Mindezek alapján megállapítható, hogy a mirákulumos könyvek magyarországi elterjedése szoros kapcsolatban áll a kiadványtípus európai, közelebbről osztrák megjelenésével. Ausztriához viszonyítva a barokk kori mirákulumos könyveket Magyarországon bizonyos megkésettség jellemzi, melynek okát kereshetjük egyrészt a reformáció erőteljes jelentkezésében, amely egy időre például német területen is törést okozott a kiadványtípus történetében, másrészt a török tartós jelenlétében, amely a középkori zarándokhelyek nagy részét elpusztította, illetve egy időre nehezen megközelíthetővé tette, s így a mirákulumszövegek feljegyzésének hagyományát is megszakította. Nem véletlen, hogy az első mirákulumos könyvek csaknem kizárólag olyan kegyhelyekhez kapcsolódnak, amelyek a töröktől mentes vagy csak alkalomszerűen megbolygatott területeken fekszenek. Másfelől lényegében ugyanezek a területek voltak a legközvetlenebbül kitéve a nyugat és dél felől érkező bajor–osztrák, illetve olasz kulturális hatásoknak, ami mutatja ezeknek a területeknek a kiadványtípus magyarországi elterjedésében játszott közvetítő szerepét. Ezen kívül számos további adattal rendelkezünk arról, hogy a külföldi, elsősorban ausztriai búcsújáró helyek kéziratos vagy nyomtatott mirákulumos könyvei rendi kapcsolatok révén Magyarországon is ismertek voltak vagy más magyar vonatkozással rendelkeztek.[85] Erre utal, hogy több külföldi búcsújáróhely mirákulumos könyve magyar nyelven is megjelent,[86] hogy külföldi kegyhely latin nyelvű mirákulumos könyvét rendi kapcsolatok révén Magyarországon nyomtatták ki,[87] vagy hogy ilyen könyv magyarországi rendi könyvtárban is fellelhető volt.[88] Mindezek az adatok a nemzetközi kapcsolatok mellett a szerzetesrendek szerepét is aláhúzzák a kiadványtípus magyarországi elterjedésében.

A mirákulumos könyvek mellett a kultusz másik fontos közvetítő csatornái és egyben a zarándoklatok indikátorai a búcsús képek. Ezek vizsgálatánál a figyelmet az összehasonlítás kedvéért azokra az imalapokra, címlapokra, címlapelőzékekre, könyvillusztrációkra, ponyvafüzet címlaplapokra stb. is kiterjesztettük, amelyeken a kegyképek különböző tartalmú szövegekkel együtt jelennek meg, s részben eltérő funkciót teljesítenek, de a rajtuk látható, adott kegyhelyhez kapcsolódó ábrázolás az eredeti összefüggéstől elszakadva gyakran más kontextusban is előfordult, s ugyanaz a metszet vagy változata például szetképként és címlapelőzékként egyaránt megjelent.[89] A búcsús képet készítő metszők működési helyei azt mutatják, hogy a képek előállításában a legnagyobb szerepet a külföldön élő és működő, valamint az egy ideig Magyarországon működő mesterek játszották. A külföldi rézmetsző központok közül messze kiemelkedik Ausztria, ezen belül is Bécs jelentősége: itt dolgozik az összes ismert metszőnek (metszőműhelynek) több, mint a fele. A 17. század második felében két Bécsben működő metsző fordul elő az anyagban,[90] számuk a 18. század első felében jelentősen emelkedik,[91] a század közepén tovább nő,[92] majd a 18. század második felében körülbelül ugyanannyi mestert vehetünk számba, mint a század első felében.[93] Bécs mellett Ausztriában Grác szerepel fontos előállító központként, ahonnan a 17. században J. C. Mannasser, a 18. században a Kauperz–család tagjai mellett B.J. Hermann és M. Weinmann neve fordul elő. Délnémet területről egyedül

Augsburg van képviselve két metszővel, illetve metszőpárossal,[94] Itáliából a Tesino-völgyi Bassano és Velence fordul elő egy-egy mesterrel, illetve műhellyel.[95] Az egy ideig Magyarországon működő külföldi mesterek közül is több Bécs kisugárzó szerepét erősíti.[96] A mesterek működési helye és az ábrázolt helyek összevetéséből kitűnik, hogy a nagyobb metszőközpontokhoz közeli területeken, így elsősorban a Bécshez közeli Nyugat-Dunántúlon lévő kultuszhelyek közül a kisebbek is viszonylag jól el voltak látva ezekkel a képekkel, míg az előállítási köpontoktól távolabb fekvő kultuszhelyek közül rendszerint csak az igazán jelentősekről készült nagyobb számú ábrázolás. A külföldi mesterek közül az általuk készített lapok száma alapján kiemelkedik a Bécsben dolgozó frankfurti származású M. Greischer, aki Eszterházy Pál megrendelésére a herceg Máriakegyképekről szóló munkájának illusztrációit metszette rézbe, melyek közül 12 magyarországi kegyhelyhez kapcsolódik.[97] Az 1690-ben napvilágot látott kiadvány címlapelőzékének Eszterházy-címere alatti felirat szerint ez a metszet Kismartonban készült, így feltételezhető, hogy Greischer a többi illusztrációt is ott készítette. A Bécsben működő rézmetszők közül a 18. század első felében nagyobb számú ábrázolással van képviselve F. L. Schmitner, aki a nyugati országrész több kegyhelyén kívül néhány távolabbi kisebb és nagyobb helyről is készített ábrázolást. Schmitner mellett a másik legtöbb képpel szereplő bécsi metsző J. Ch. Winkler, aki az ország legkülönbözőbb részein, egymástól nagy távolságra található kegyhelyekről készített metszeteket. Az osztrák műhelyek közül kiemelkedik még a gráci Kauperz család tevékenysége. A családnak több, csak részben azonosítható tagja[98] készített elsősorban dél- és nyugat-magyarországi kegyhelyek számára búcsús képeket.

A külföldi metszők közül csak kevésnek volt lehetősége az ábrázolni kívánt helyek személyes felkeresésére, így munkájukhoz különböző előképekhez folyamodtak. Így például a máriabesnyői kapucinus rendház superiorja 1767-ben Hyacintus testvért bízta meg a kegyszobor lerajzolásával, hogy a rajzot rézbe metszés céljából J. Ch. Winklernek Bécsbe küldjék. Winkler a rézbe metszésért 2 florenust, a 800 példányban elküldött képekért pedig 5 florenust kért, amit a rendház alapítójának és jótevőjének felesége fizetett ki.[99] Winkler a metszeten már nem tüntette fel az előképül szolgáló rajz készítőjének nevét, s munkáján a személyes élmény hiánya jól érezhető. Ezzel szemben például a bécsi Th. Bohacz föltehetően Koptik Odó dömölki apát megbízásából 1752. márc. 27-től tíz napig Dömölkön időzött,[100] az általa készített dömölki ábrázolásoknak tehát személyes élmény szolgált alapul.

A búcsús képek mestereinek áttekintése lehetőséget ad az összehasonlításra az osztrák területek szentképkészítésével. Ahogy Ausztriában a 17. század első felében németalföldi mesterek uralják a szentképkészítés területét, akikhez a század második és a 18. század első felében részben Magyarországnak is dolgozó délnémet mesterek csatlakoznak,[101] úgy a műfaj megjelenése a 17. század közepén Magyarországon is külföldi, osztrák, délnémet, és olasz mestereknek köszönhető. Az osztrák mestereknek a jelentős számú külföldi grafikus egészen a 17-18. század fordulójáig megnehezítette a hazai piac megszerzését, a 18. század első felében azonban már több jelentős osztrák metszővel is találkozunk, akik csakhamar a magyarországi kegyhelyeknek is dolgozni kezdenek. Ezzel egy időben a délnémet mesterek közül többen Bécsbe költöztek, ugyanígy nálunk is megfigyelhető a külföldi (bécsi, prágai, lengyel-

országi, augsburgi) mesterek rövidebb–hosszabb ideig tartó magyarországi működése. A 18. század második felében Ausztriában az osztrák mesterek szerepe tovább nő, ezzel párhuzamosan a külföldi metszők továbbra is fennálló túlsúlya mellett a század közepétől Magyarországon is megnövekszik a hazai előállítású képek jelentősége.

A búcsús képek ikonográfiájának, a motivikus összefüggéseknek és a stílusnak a vizsgálata azt mutatja, hogy — a mennyiségi különbséget, az ábrázolások valamivel későbbi magyarországi megjelenését és a kegyhelyek patrónusainak eltérő arányából adódó tartalmi különbségeket figyelmen kívül hagyva — nincs lényegbevágó tartalmi, formai és színvonalbeli eltérés a bajor–osztrák területek kegyhelyeinek és a magyarországi zarándokhelyeknek a képanyaga között, még ha az olyan kiemelkedő kvalitású mesterekhez hasonló metszők, mint például a bajor udvari rézmetsző J. A. Zimmermann[102] munkáit a magyar anyagban hiába is keressük. Egyes esetekben pontos motivikus megfelelést is találunk, mint például annál a Kauperz szignálású dömölki lapnál, amely a kegyszobrot az egyik szignálatlan máriacelli búcsús képhez hasonlóan rózsakehelyből kinőve ábrázolja.[103]

A legváltozatosabb ábrázolások minden kétséget kizáróan a legismertebb magyarországi eredetű kegyképről, a máriapócsiról készültek.[104] Ennek egyik oka az, hogy tulajdonképpen két kegyképről van szó: az egyik 1696–os könnyezése után Pócsról Bécsbe került, a másikat Máriapócson őrzik, amely 1715–ben ugyancsak könnyezett. (A két kegykép nem teljesen azonos: mindkettő Hodigitria típusú, de a bécsi képen a gyermek Jézus virágot, a máriapócsin pedig könyvet tart a kezében.) Másrészt a pócsi kép Bécsbe vitele, kultuszának dinasztikus támogatása és eszmei kapcsolatba kerülése különböző történeti eseményekkel egyaránt hozzájárult ahhoz, hogy számos jelentős kvalitású külföldi, elsősorban bécsi, majd a külföldi érdeklődés csökkenésével a 18. század második felében több magyarországi metsző készített különböző alkalomból ábrázolást a kegyképről, ami egymástól nagymértékben eltérő kompozíciókat eredményezett. A két kegykép eszmei egységére és a kegyképábrázolások keletkezési folyamatára utal, hogy több olyan ábrázolás is készült, amely a bécsi „pócsi Mária" képet jeleníti meg, a kép alatt azonban a máriapócsi bazilika látható, vagy a felirat utal a második pócsi könnyezésre. A lapok közül több — különböző mellékmotívumok (fegyverek, török zászlók, birodalmi sasok, Bécs vedutája, I. Lipót császár és Eleonóra császárné alakja stb.) vagy a kép Bécsbe vitelének jubileumára utaló felirat révén — a kegykép hadászati vonatkozását dinasztikus kapcsolatát hangsúlyozza. Az egyik metszet a máriapócsi és a kolozsvári kegyképet allegórikus kompozícióba foglalva ábrázolja, amely a felekezetek egységének eszméje mellett az ország területi egysége helyreállításának, Magyarország és Erdély egyesítésének gondolatát jeleníti meg. Ez az ábrázolás először Pázmány Péter imádságos könyvének 1701–es kiadásában jelenik meg, majd a kompozíciónak a 18. század közepéig még két szentképváltozatáról tudunk, ami utal az eszmének a szélesebb rétegek körében való ismertségére.[105] Mivel a bécsi udvar és az erdélyi protestánsok nem kívánták az ország egyesítését, a kompozíció Habsburg és protestáns ellenes tendenciát, politikai nézetkülönbséget is kifejez, s ezzel mintegy előre jelzi azt a más forrásokból is ismert folyamatot, melynek során a korábban Habsburg–hű katolikus

magyar főurak többek között az ország kormányzásának eltérő megítélése miatt szembefordultak a bécsi udvarral.

Legnagyobb számú ábrázolás a sasvári kegyhelyről áll rendelkezésre, ami a kegyhely dinasztikus támogatásán kívül azzal magyarázható, hogy a kegyhely keletkezése körülbelül egybeesett a búcsús képek készítésének fellendülésével az 1730–as, 1740–es években.[106] Ezeken az ábrázolásokon a nagyszámú német nyelvű felirat mellett egyetlen magyar nyelvű felirattal sem találkozunk, ami a készítő mesterek származásán kívül azt is mutatja, hogy a kegyhely zarándokai között az osztrák, valamint a morva és a szlovák mellett a magyar etnikum kisebbségben lehetett. A lapok közül néhány az eredeti és a Mária Terézia nemtetszése miatt 1770–ben átépített sasvári főoltár kompozícióját is bemutatja.

A zarándoklatok harmadik fontos közvetítő csatornái, a kegyhelyekhez kapcsolódó énekszöveget tartalmazó ponyvafüzetek először a 18. század első felében, többségükben német nyelven a nyugat–magyarországi kegyhelyeknél jelennek meg, míg a magyar és más nyelvű ponyvafüzetek csak a 18. század végén tűnnek fel nagyobb számban, ami már önmagában is mutatja a kiadványforma elterjedési irányát. Német nyelvű búcsújáró énekeket tartalmazó ponyvakiadványokat a 18. században három nyugat–dunántúli kegyhelyről ismerünk, szövegeik általában nemcsak egy kiadványban fordulnak elő, hanem más–más szövegekkel párosítva két vagy több ponyvafüzetben is megtalálhatók. Több énekszöveg hangsúlyozza, hogy a kegyhely Magyarországon található, ami egyrészt a határon túli ausztriai zarándokoknak volt fontos utalás, másrészt a kiadványok egy része a határon túli nyomdákban készült. A Kismartonhoz kapcsolódó ponyvafüzetek közül az egyikben található énekszöveg megemlíti, hogy a hely Eszterházy–birtok, egy másik szöveg többek között a császár trónjának és Bécs városának oltalmát kéri.[107] Az 1715–ben Bécsújhelyen megjelent kismartoni ponyvafüzetben található két éneket a címlap szerint Sebastian Gindl udvari tenorista komponálta.[108] A stotzingi kegyszobor átvitele körüli időben, feltehetően 1745–ben, Bécsújhelyen kiadott ponyvafüzet három énekszöveget tartalmaz, melyek közül kettő a Mária (a kegyszobor) mint pásztorlány metaforára épül, a harmadik többek között a császárnő védelméért és a patrónus Eszterházy Antal megtartásáért könyörög.[109] A harmadik német nyelvű ponyvafüzettel rendelkező nyugat–magyarországi kegyhely Dömölk, itt a füzetek minden valószínűség szerint a magyarul nem tudó, németül és latinul viszont kitűnően verselő Koptik Odó dömölki apát kezdeményezésére jelentek meg a kegyszobor átvitele körüli években.[110] Mindezek a kiadványok elsősorban a határ két oldalán élő német anyanyelvű lakosság igényeit szolgálták. A 18–19. század fordulójától megfigyelhető, hogy a kisebb magyarországi kegyhelyek énekanyagának összeállítói egy nagyobb ausztriai kegyhely már meglévő szövegeit veszik át a ponyvakiadványokba, ami az átvételen túl tükrözi a nagyobb helyek körül kialakult énekkörök lassú felbomlását is. Így például a máriacelli búcsúzó énekek közül egyet Máriagyüdre, egy másikat pedig Kismartonra alkalmaztak.[111]

Máriacell

Az ausztriai búcsújáró helyek közül a magyarországi zarándoklatok történetében a legjelentősebb szerepet Máriacell játszotta.[112] A Közép–Európa legnagyobb, a Habsburg–birodalom minden etnikumát összekapcsoló zarándokhelynek számító Máriacell jelentősége a magyarországi zarándoklatokban Nagy Lajos királynak a kegyhelyhez fűződő, itt nem részletezhető szoros viszonyára nyúlik vissza. A hely szerepének barokk kori felívelése a Habsburg–ház tagjainak folyamatos támogatásával, közelebbről pedig a kegytemplom 1644–ben kezdődő és kereken negyven évig tartó újjáépítésével függ össze. Ekkor, a 17. század közepén ragadhatók meg a magyaroszági egyházi társadalom felső és középső rétegének, valamint a világi főnemességnek első barokk kori máriacelli kapcsolatai. A főpapi rétegből elsőként Püsky János kalocsai érsek tűnik föl 1649–ben, aki a töröktől való megmenekülésééért arany szívvel ékes arany táblát vitt a kegyhelyre.[113] A főpapi réteg máriacelli zarándoklataihoz a döntő ösztönzést Szelepcsényi György esztergomi érsek szoros máriacelli kapcsolatai adták: az érsek 1672–ben az épülő kegytemplom egyik oldalkápolnájában oltárt emeltetett Szt. László király tiszteletére, több alkalommal járt a kegyhelyen,[114] személyesen[115] és végrendeletileg[116] egyaránt értékes adományokat adott, végül 1685–ben az általa alapított oltár közelébe temettette magát.[117] Az 1670–es évek közepétől kezdve sűrűsödnek a különböző, elsősorban dunántúli és északnyugat–magyarországi egyházmegyék püspökeinek,[118] kanonokjainak,[119] valamint a szerzetesi kolostorok apátjainak[120] részben évenként ismétlődő látogatásai, amihez a világi főnemesség zarándoklatai társulnak. A világi nemességhez kapcsolódó első ismert barokk kori megnyilvánulás Zichy Pál veszprémi kapitány, aranysarkantyús vitéz fogadalmi képe 1624–ből, amit a felajánló Bethlen Gábor fogságából való szerencsés megmenekülésééért adományozott.[121] A 17. század közepétől kezdve egymást érik az Erdődy,[122] a Nádasdy, [123] a Draskovich,[124] a Csáky[125] családok tagjainak zarándoklatai, adományai, kápolnaalapításai. A legalsó rétegeket is érintő, átfogó hatása az Eszterházy család tagjai, ezen belül is elsősorban Eszterházy Pál nádor és két felesége máriacelli kapcsolatainak volt.

Eszterházy Pál először 1665–ben tűnik föl a máriacelli forrásokban, amikor első feleségével, Eszterházy Orsolyával és öt gyermekével a rózsafüzér társulat tagja lesz.[126] 1680–ban feleségével együtt Szt. Katalin tiszteletére oltárt emeltet a máriacelli kegytemplomban,[127] ugyanebben az évben útban Máriacellbe jelentős területet adományoz a lilienfeldi apátságnak.[128] Ezzel megvetette az alapját a néhány év múlva beinduló tömeges zarándoklatok szíves fogadtatásának az út egyik fontos állomáshelyén, amint ezt többek között a lilienfeldi Szt. József társulat számos, a 18. század közepén Magyarországról beiratkozott tagja tanúsítja.[129] 1688–ban Eszterházy második felesége, Thököly Éva egy csecsemőt ábrázoló adományt ajánl fel,[130] majd a következő évben Fraknó és Kismarton Bécs 1683–as török ostromakor való szerencsés megmenekülésééért egy nagyméretű hálaképet adományoznak.[131] A következő években a kegyuraság alá tartozó településeken Eszterházy megszervezi a máriacelli zarándoklatokat,[132] melynek tetőpontja a szalánkeméni győzelemért hálát adó, 1691–ben általa vezetett, színjátékszerű elemekkel, zenekísérettel bevonuló nagy má-

riacelli processzió.[133] Itt a 8765 résztvevő többsége a nyugat-magyarországi Eszterházy-uradalmakból jött.[134] Ettől kezdve ezek a Kismartonból induló processziók évenként megismétlődtek,[135] s mintegy előképei voltak a területen Máriacellbe és a kisebb magyarországi búcsújáró helyekre (Loreto, Stotzing stb.) vezetett közösségi zarándoklatoknak. Ezeket a zarándoklatokat a máriacelli nyomtatott mirákulumos könyvek külön kiemelik, és hangsúlyozzák, hogy nagymértékben hozzájárulnak a hely hírnevének növekedéséhez.[136] Eszterházy ezután is minden útja alkalmával értékes adományokat ajándékoz a kegyhelynek.[137] 1707-ben 55. alkalommal keresi fel Máriacellt, s még a halála előtti évben is megjelenik.[138] A 18. század első három évtizedében tovább folytatódik az egyházi felső és középső rétegek máriacelli zarándoklatainak sorozata, megfigyelhető azonban, hogy a főpapság szerepét [139] fokozatosan a középső egyházi réteg veszi át,[140] a 18. század közepén a források szerint ennek részvétele is csökkenni látszik. A főnemesség köreiben a 17. század második feléből már ismert családokhoz (Eszterházy,[141] Nádasdy,[142] Erdődy,[143] Zichy[144]) a 18. század elején néhány újabb, magyarországi és erdélyi nemesi család (Korniss,[145] Koháry,[146] Maholányi,[147] Pálffy,[148] Szentiványi,[149] Bornemissza,[150] Szirmay[151]) csatlakozik, a 18. század közepén azonban ők is elmaradnak a kegyhelyről. Számottevő szerepe ezeknek a rétegeknek majd csak a II. József utáni időszakban lesz ismét, amikor az egyházi vezető réteg[152] a dinasztia[153] által és a vezető főúri családok[154] többnyire nőtagjainak[155] adományaitól támogatva részben eredményes kísérletet tesz a máriacelli zarándoklatok újjáélesztésére.

A felső társadalmi réteg máriacelli kapcsolatainál azért volt érdemes hosszabban elidőzni, mivel megítélésünk szerint ezek a kapcsolatok nemcsak a Máriacellbe vezetett, hanem a magyarországi zarándoklatok története szempontjából is meghatározó jelentőségűek. Az egyházi és a világi felső rétegek máriacelli kultuszának alakulása tükrözi azt a folyamatot, melynek során ezek a rétegek a 17. század második és a 18. század első felében számos ösztönzést közvetítettek a magyarországi búcsújáróhelyek és zarándoklatok kialakulásához. A 18. század közepétől kezdve ez a szerepük fokozatosan csökken, hogy a 19. század elején a megváltozott körülmények között részben ismét aktualizálódjon és hozzájáruljon a vallásos élet neobarokk restaurációjához.

A középső és alsó rétegek máriacelli zarándoklatainak megragadása érdekében a mirákulumos könyvekhez és a processziók feljegyzéseihez kell fordulnunk. (4. térkép) A 17. század második és a 18. század első feléből származó, korántsem teljes adatanyag[156] térképre vetítéséből kitűnik, hogy Máriacell magyarországi hatása a Dunántúlra, ezen belül is elsősorban az északnyugat-dunántúli részekre, valamint Észak-Magyarország nyugati felére terjedt ki, ezen túl a kapcsolatok szórványos jellegűek és csupán az egyéni zarándoklatokkal illetve néhány város fogadalmi képével jellemezhetők. A Fertő tótól nyugatra és délre fekvő terület intenzív máriacelli kapcsolatait a többségében német anyanyelvű lakosságon kívül Eszterházy Pál szervező tevékenységével és ennek kisugárzó hatásával magyarázhatjuk. Rendszeres zarándoklatok azokból a nagyobb nyugat-dunántúli és észak-magyarországi városokból keresik fel Máriacellt, amelyek nagyszámú német polgársággal rendelkeznek (Pozsony, Szombathely, Kőszeg, Sopron). Egy 1678-as adat szerint a pozsonyi processzió kétévenként, a szombathelyi évenként ment,[157] 1675-ben például a rattersdorfiak

május 22-én, a pozsonyiak és a győriek augusztus 20-án, a szombathelyiek augusztus 21-én érkeztek.[158] Ezek közül legnevezetesebb a jezsuiták és a Mária-társulat által vezetett pozsonyi processzió volt,[159] melynek ünnepélyes be- és elvonulását a nyomtatott mirákulumos könyvek is megemlítik.[160] Változó időpontban érkezik a soproniak zarándoklata,[161] melyről a források 1746-ban megjegyzik, hogy a hosszú idő óta egyetlen évben sem jöttek, ekkor viszont kb. 600-an voltak.[162] A II. József időszakából fennmaradt néhány nagyméretű fogadalmi kép közül több ugyancsak a magyarországi városok máriacelli kapcsolatainak jelentőségét tanusítja. Így például a pozsonyiak 1654-ben felajánlott fogadalmi képe minden valószínűség szerint a rendszeres zarándoklatok kezdetének időpontját is jelzi.[163] Az 1666-ban felajánlott ún. selmeci kép egy selmeci aranybányász fogadalmi ajándéka.[164] Szeged az 1709-es pestisjárvány után egy nagyméretű képet és egy lámpát küldött,[165] Győr az 1763-as földrengés után egy táblaképet küldött adományként Máriacellbe.[166]

A kisebb települések processzióinak létszáma általában 50–100 fő körül mozog, nem ritka azonban a 20–30 fős zarándoklat sem. A kisebb processziók már a 17. század végén sem mindig papi kísérettel érkeznek, ez a tendencia a 18. században tovább erősödik.[167] A 18. század közepén megfigyelhető a máriacelli zarándoklatok lendületének hanyatlása, 1764-ben a Nagy Lajos által adományozott ún. kincstári kegykép négyszázados jubileumának évében azonban ismét több processzió érkezik Magyarországról.[168] Az 1770-es évektől kezdve és különösen a St. Lambrecht-i apátság 1786-os feloszlatása után a máriacelli kapcsolatok jelentősége tovább csökken, a zarándoklatok azonban ekkor sem szűnnek meg teljesen, hanem a kegyhelyen mondott misékről készített feljegyzések szerint a határhoz közeli nagyobb városokra (Sopron, Kőszeg, Pozsony, Győr, Szombathely, Kismarton) korlátozódnak.[169]

A máriacelli zarándoklatok barokk kori útvonalára korabeli forrás nem áll rendelkezésre, pontosan ismerjük viszont a Máriacell 700 éves jubileumának évében, 1857-ben rendezett országos zarándoklat útvonalát,[170] amelytől a kegyhely földrajzi helyzete miatt nem sokban térhetett el a 17–18. századi zarándoklatok egyik fő útvonala sem. Ekkor Scitovszky János prímás és a püspökök vezetésével a magyar nemzeti függetlenség eszméje melletti tanúságtételként Magyarországról 27 000 ember zarándokolt Máriacellbe, ami több, mint kétharmada volt a Monarchia-beli összes zarándoknak (egyedül Pozsonyból 9 000-en mentek).[171] A Pozsonyból induló zarándoklat a Dunán átkelve egy darabig a Dunával párhuzamosan halad, majd Bécstől délre rátér a bécsiek máriacelli zarándoklatának hagyományos útvonalára, a via sacra-ra.[172] Ez a kisebb kápolnákkal szegélyezett, természetes táji környezetben haladó útvonal több önálló zarándokcélként is funkcionáló helyet érint, állomásai megegyeznek a barokk kori útvonal főbb állomásaival: Maria Lanzendorf, amely a Fertő tótól nyugatra fekvő területekről érkező processzióknak is egyik állomása lehetett, Heiligenkreuz és Lilienfeld vendégszerető ciszterci kolostorai, valamint a Josephsberg. Az 1857-es zarándoklat során a dunántúli megyék ugyanazon az útvonalon tértek vissza, mint amelyiken jöttek, a pozsonyiak azonban észak felé vették útjukat, és élve a vízi közlekedés lehetőségével, a Dunát Maria Taferlnél elérve hajóra szálltak. Ez utóbbi mozzanat egyben jelzi a zarándoklatok során megtett útról alkotott felfogás megváltozását a 19. században. A Nyugat-Dunántúl déli részéről

Máriacell megközelítése minden valószínűség szerint egy másik útvonalon, Grácon keresztül történt.[173]

A máriacelli zarándoklatok intenzitásának csökkenése a 18. század közepén többek között összefügg Máriacell legjelentősebb magyarországi filiációjának, a dömölki kegyhelynek a keletkezésével. A dömölki zarándokhely keletkezésében döntő szerepet játszó Koptik Odó korábban a Máriacellt gondozó St. Lambrecht-i bencés apátságnak volt a szerzetese, s egy másik stájerországi kegyhely mirákulumos könyvének kiadása mellett[174] maga is több terjedelmes kéziratos munkában dolgozta fel a hely történetét.[175] Szellemi képességei, tennivágyása túlszárnyalták az ausztriai barokk kultúrában, így a kegyhelyek gondozásában is kiemelkedő szerepet játszó bencés rend[176] intézményes kereteit, s amikor kérésére Sajghó Benedek pannonhalmi főapát a dömölki apát címét adományozza neki, 1739-ben Magyarországra jön és az elpusztult apátság helyreállítása címén először kis kápolnát, majd templomot és kolostort épít.[177] Itt hamarosan zarándoklatok alakulnak ki, s a hely néhány év alatt Máriacell magyarországi riválisává, s egyben az egyik legjelentősebb dunántúli búcsújáróhellyé válik. Ezzel rövid időre átveszi azt a szerepet, amit a 17. század második felében és a 18. század első évtizedeiben Máriacell töltött be a magyarországi zarándoklatok fellendülésében, ennek összetevőit alább részletesebben is ismertetjük.

Mindezek a megfigyelések egyrészt kiegészítik a zarándoklatok nemzetközi kulturális közvetítő szerepéről korábban mondottakat, másrészt utalnak arra, hogy az osztrák területek, ezen belül is elsősorban a kelet-ausztriai határvidék, valamint Bécs és Máriacell jelentős ösztönzéseket közvetítettek a magyarországi zarándoklatok felé. Ezek az ösztönzések a 17. század utolsó és a 18. század első évtizedeiben voltak igazán számottevőek, amikor a magyarországi egyházi és világi vezető réteg követni igyekezett a bécsi udvar vallási megnyilvánulásait, s ezzel közvetítő szerepet játszott a középső és alsó társadalmi rétegek felé. Amikor azonban a főnemesi-papi rétegek a nemzeti eszme erősödésével fokozatosan elfordulnak a bécsi udvartól, a zarándoklatokkal kapcsolatos magatartásuk is megváltozik: aktivitásuk ezen a téren jelentős mértékben csökken, a közvetítő szerepüket a határvidékek már korábban is jelenlévő falusi és városi lakossága veszi át. A máriacelli kapcsolatok története mintegy kicsiben mutatja a magyarországi zarándoklatok átalakulását, melyben a 17. század utolsó és a 18. század első évtizedeinek fellendülése után stabilizálódás, majd lassú visszaesés után a 18. század végén gyors hanyatlás, a 19. század első felében ismét mérsékelt fellendülés következik.

Dömölk

Külön kell szólnunk Máriacell legjelentősebb magyarországi filiációjáról, a győri püspökség területén kialakult dömölki kegyhelyről, ahol a volt St. Lambrecht-i szerzetes, Koptik Odó néhány éves dömölki tartózkodása alatt Máriacell mintájára nagyszabású zarándokhelyet hoz létre. Koptik magával hozza a máriacelli kegyszobor egy másolatát, amelynek a máriacelli templom mintájára építtet templomot. A dömölki templom mérete valamivel kisebb a mintakép méreteinél, de alaprajza, felépítése és belső berendezése a korabeli leírás szerint — ha lényegesen szerényebb volt

is, de — nagy vonalakban megegyezik azéval:[178] az alaprajz kereszt alakú, a homlokzaton két nagyobb és egy kisebb, a tetőn két további kisebb torony állt, belül nyolc oldalkápolnát alakítottak ki. Az Erdődy György által építtetett kegykápolna itt nem a templomhajóban, hanem a szentélyben található, benne az oltárt felesége, Eszterházy Terézia emeltette. Ez az oltár egyben a templom főoltára, s hasonlít a máriacelli kegykápolna oltárához. A kápolna falához jobbra Szt. Benedek, balra Szt. Márton szobrát állították. A kápolnát ugyanúgy, mint Máriacellben, ezüstözött rács zárja el a templomtértől, előtte öt ezüstözött angyal lebeg a levegőben, kezükben szív alakú égő lámpást tartva. Az áldoztató korlát is a máriacelli mintájára készült, csupán fából, előtte posztamensen két nagy angyal áll, kezükben lámpást rejtő füstölővel.

Koptik nemcsak a templom, hanem a kolostor és a zarándokok kegyelmét szolgáló egyéb létesítmények kialakításában is nagyvonalú nyugati mintákat tartott szem előtt. Jól mutatja ezt az a nagyméretű szignálatlan rézmetszet, amely a dömölki templomot, a kolostort és környékét látképszerűen, mintegy madártávlatból ábrázolja. A föltehetően Koptik megrendelésére, Th. Bohacz bécsi metsző által készített metszet két példányát Koptik göttweigi hagyatékában találtuk meg, melynek különleges jelentőségét az adja, hogy a rajta ábrázolt létesítmények nagyobb része az idők folyamán elpusztult, s ma már csak innen rekonstruálható.[179] Minden jel arra mutat, hogy az ábrázolás nem ún. ideálkép, hanem nagyobbrészt egy már megvalósult állapotot mutat, amit a metsző csupán kismértékben egészíthetett ki Koptik eredeti elképzelései szerint. Az 1752 körül készült ábrázoláson középen áll a kelet–nyugati tájolású templom a sekrestyével, a még megvalósításra váró kincseskamrával és a két toronyaljban a templom éjjeli őrzését ellátó katonák kamrájával. Vele szemben a régi kápolnát és a szent kutat körbefogó, négyszögletes, emeletes kolostorépület látható, a kettő között kétoldalt zászlók alatt érkeznek a processziók. A templomot három oldalról öleli körül a fedett folyosószerű kerengő, amelyben a felirat szerint „a nép, gyakran több ezer személy egy nap, éjszakázhat". A templom mellett kétoldalt árnyas fák között egy–egy kút látható a zarándokok számára. A kolostorépület északi szárnya az ispotály, benne 24 cella a vendégeknek, a templom felé eső keleti szárnyban gyógyszertár, az épület déli és nyugati szárnyának találkozásánál pedig a vendégekkel foglalkozó „Tracteur" lakását jelzi az ábrázolás. A kolostor nyugati szárnya északi és déli irányban földszintes épületsorokban folytatódik, majd derékszögben megtörik és középen találkozik a templomot körülölelő „kerengővel". A déli kolostorszárnyból északi irányba kinyúló részben van a zenészek, a déli irányba kinyúló részben pedig a huszárok és darabontok lakása. Az együttesen kívül, részben abba beépülve az északi oldalon hosszan elnyúlva húzódnak a kereskedők sátorszerű elárusítóhelyei, dél felé két kerti konyha áll a zarándokok rendelkezésére. A képen ezen kívül még számos egyéb létesítmény (jégverem, pince, fürdő, konyha, sütőház, asztalosműhely, remeteség) látható, amelyek már nem elsősorban a zarándokok tömegeinek, hanem a kolostorba meghívott előkelő vendégeknek, valamint maguknak a kegyhelyet gondozó szerzeteseknek a kényelmét szolgálták. Más forrásból tudjuk, hogy a kolostor főbejáratának kapualjában, amely a templom felé eső keleti homlokzat közepén nyílott, kétoldalt falba vágott mélyedésekben padok voltak elhelyezve a kolostor vendégeinek és a szegényeknek.[180] Mindez arra utal, hogy Dömölkön a 18. század második felében egy rendkívül differenciált, a különböző társadalmi réte-

gek igényeinek egyaránt megfelelő együttes állt a zarándokok rendelkezésére. Az itt felsorolt létesítmények egy része ha szerényebb méretekben is, de nagyobb, főként szerzetesek által gondozott magyarországi kegyhelyeken ugyancsak elkészülhetett, a speciális adottságok kedvező találkozása révén létrejött dömölki együttest azonban a magyar viszonyok között mindenképpen egyedi megoldásnak kell tartanunk.

Hasonló differenciáltságot mutat a dömölki kegyhely évi liturgikus rendje, amelyben jól felismerhetők a bencés rend által gondozott ausztriai kegyhelyek liturgiájának elemei. Vasár- és ünnepnapokon német és magyar nyelven egyaránt van prédikáció, háborús időben a Jézus nevéről szóló litániát hétköznap az első mise után németül, vasár- és ünnepnap a nagymise után magyarul imádkozzák a zarándokokkal. Minden hónap első vasárnapján a nagymise után körmenetben járják körül úrmutatóban kitett szentséggel a templomot, a szent kereszt két ünnnepén a templomban tartott német beszéd és énekes nagymise után körmenetben vonulnak a kálváriához, ahol az olvasót imádkozzák és magyar nyelvű beszédet tartanak.[181] A dömölki kegyszobor átvitele 1748. szept. 15-én az újonnan elkészült templomba minden valószínűség szerint a magyar barokk legnagyobb egyházi ünnepe volt,[182] melynek Magyarországon az 1762-es sasvári átvitel kivételével csak jóval szerényebb párhuzamait ismerjük. Az átvitel részletes lefolyását az ünnepről megjelentetett korabeli német nyelvű kiadvány örökítette meg.[183] A körmenet fényét géniuszok által előadott dramatikus párbeszédek, élőképek, jelképek sorozata, zenei aláfestés és katonai díszkíséret emelte. A győri püspök udvara előtt a menetben díszes ruhába öltözött szűzek Magyarország kegyképeinek nagyméretű pajzsokra festett ábrázolásait hordozták, amelyek később a kegyhely ikonográfiájának állandó részévé váltak, s amelyhez hasonló sorozatot legközelebb a schillerbachi ciszterci kolostor kerengőjéből ismerünk.[184]

A kutatás már régebben rámutatott a kegyhelyek legendaanyagának arra a sajátosságára, hogy a legendamotívumok a nagyobb helyekről áttevődnek a kisebbekre.[185] Ez az ún. legendafiliáció jól megragadható a máriacelli és jórészt ennek nyomán létrejött dömölki legendaanyagban. Dömölkön nem sokkal a kegyszobor kápolnába történt elhelyezése után többen a máriacelli szobornál észlelt csodás elváltozásokhoz hasonló látomásokról tesznek bizonyságot.[186] A tanúságtévők többsége egyházi személy, amiből a kultusznak a látomások mint legendamotívumok által történő fellendítésére következtethetünk. Ugyanakkor figyelemreméltó, hogy a másik viszonylag jelentős magyarországi Máriacell-filiáció, Óbuda-Kiscell esetében nem tudunk ilyen legendakör kialakulásáról, aminek oka föltehetően abban keresendő, hogy itt kezdetben nem törekedtek tudatosan zarándokhely létrehozására.[187]

A dömölki zarándoklatok története abban a tekintetben is egyedülálló, hogy egyetlen más magyarországi zarándokhelyen sem figyelhető meg a zarándoklatok intenzitásának olyan hirtelen növekedése, mint itt. Ez elsősorban Koptik Odó kultuszt szorgalmazó tevékenységének köszönhető. Az eddig említett tényezőkön kívül nagymértékben hozzájárult a zarándoklatok gyors fellendüléséhez az is, hogy Koptik ponyvafüzeteket,[188] szentképeket,[189] nyomtatott a zarándokok használatára, megjelenteti a hely történetét és az egyházi vizsgálatok eredményeit,[190] a magyar anyagban eddig egyedülálló dömölki gyónócédulák pedig pontosan a máriacelli mintájára készültek.[191] Ezen kívül Koptik megkezdi a mirákulumok feljegyzését, ezek egy részét

a hely történetére vonatkozó egyéb anyagokkal együtt könyvben megjelenteti, s egyetlen más magyarországi zarándokhelyről sem maradt fenn olyan rendszeresen feljegyzett és nagyszámú mirákulumszöveg, mint Dömölkről, amelyek hűen tükrözik a zarándoklatok villámgyors fellendülését.[192] Ennek a kultusz egyházi szorgalmazásán kívül fontos összetevője volt egyrészt az a kíváncsiság, amelyet nem utolsó sorban éppen a hely körüli események miatt Koptikkal súlyos összeütközésbe került pannonhalmi főapátnak a dömölki zarándoklatokat tiltó rendelkezése eredményezett.[193] Másrészt a kegyhely körül időközben kialakult település és a zarándoklatok is kölcsönösen hozzájárultak egymás fejlődéséhez.[194] A pannonhalmi főapáttal való nézeteltérés azt eredményezte, hogy 1750-ben Koptiknak császári rendeletre el kell hagynia Dömölköt, tartózkodási helyéül Mária Terézia a göttweigi apátságot jelölte ki, ahol öt év múlva bekövetkezett haláláig eredménytelen harcot folytat elvesztett jogai visszaszerzéséért.[195] A Koptik váratlan távozása utáni egy-két évben a mirákulumfeljegyzések, a templom évi jövedelme, az áttértek és az áldozók évi száma még változatlan intenzitásúnak mutatják a dömölki zarándoklatokat,[196] ezután azonban a kultusz lassan hanyatlani kezd, s fokozatosan beilleszkedik a búcsújárás 18. század végi átalakulásának átfogó folyamatában. A zarándokhely vonzáskörét a többi nyugat-magyarországi kegyhely vonzáskörzetével együtt mutatjuk be.

Dinasztikus kapcsolatok, társulatok

A zarándokhelyek szerepe az uralkodói reprezentációban és az uralkodó szerepe a kegyhelyek fellendülésében általában régóta ismert. Elég itt arra utalnunk, hogy például az osztrák császárok a regensburgi birodalomi gyűlésre utazva mindig elzarándokoltak a császári-birodalmi kegyhelynek számító Altöttingbe, majd a helynek ezt a szerepét fokozatosan Máriacell veszi át: 1659-1693 között összesen hét császári zarándoklat volt Máriacellben.[197] Magyarországon ehhez hasonló jelentősége volt hosszú ideig a Poszony melletti Máriavölgynek, ahol 1659-től kezdve kimutathatók a császári család tagjainak zarándoklatai,[198] majd Bécs felszabadítása után I. Lipót Loretoba is többször ellátogatott.[199] A császári család tagjainak máriavölgyi zarándoklatai többnyire valamilyen nagyobb politikai vagy hadi eseménnyel állnak összefüggésben, ami jelzi a kegyhely politikai funkcióját. A császári zarándoklatok alkalma többnyire a poszonyi országgyűlés, a császári család tagjainak magyar királlyá koronázása vagy az országnak a kegyhely oltalmába ajánlása az ellenséggel szemben.[200] Ezek a császári zarándoklatok rendkívül ünnepélyes körülmények között, az ország egyházi és világi előkelőinek fényes kíséretében mentek végbe. Ennek eredményeként a hazai és külföldi főpapok, főnemesek, az ország vezetői körében is szokássá vált a kegyhely rendszeres felkeresése.

Az 1740-es évektől kezdve Máriavölgy szerepét az uralkodói reprezentációban fokozatosan a császári család birtokába került északnyugat-magyarországi Sasvár veszi át, a látogatás alkalmai itt már többnyire csupán adományozások, valamint a kegyhelyhez közeli császári kastély környékén rendezett vadászatok voltak.[201] A sasvári kegyszobor második, 1762 nagyboldogasszony napján történt ünnepélyes átvitele az új templomba a császári család jelenlétében történt.[202] A császári család ajándéka ekkor egy ezüst lámpa volt, amit a főoltár előtt helyeztek el.

Ezen kívül még két magyarországi kegyhely császári felkereséséről tudunk. Amikor Mária Terézia 1751–ben Budára látogatott, elhaladt az akkor már jelentős zarándokhelynek számító, a budai Fehérvári kapunál lévő Vérkép–kápolna mellett, s 24 dukátot adományozott a helynek két misére baj nélküli hazatéréséért. A városi tanács a királynő látogatásának emlékére 100 forint alapítványt tesz, hogy a királynő hosszú életéért elutazása napján minden évben két misét mondjanak a kápolnában.[203] Mária Terézia és családjának látogatása az újonnan keletkezett máriabesnyői kegyhelyen 1764. aug. 27–én a császári családdal közeli kapcsolatban álló kegyúr a családot gödöllői kastélyában vendégül látó Grassalkovich Antal magyar királyi kamarai elnök meghívásával áll összefüggésben.[204] A zarándoklatok egyik leglátványosabb, a résztvevőkön messze túlmutató hatással rendelkező megnyilvánulásai a közösségben, többnyire társulatok vezetése alatt álló processziók voltak. Ezek a processziók a magyarországi zarándoklatokban sem voltak ismeretlenek, itt csupán azokról szólunk, amelyek osztrák területekről jutottak el nyugat–magyarországi búcsújáróhelyekre, s így közvetve elősegítették a zarándoklatok e formájának magyarországi elterjedését. A legnagyobb létszámú ausztriai processzió, amiről magyarországi kegyhellyel kapcsolatban tudunk, Bécsből ment Loretoba: ez a zarándoklat néha 3 000 résztvevővel érkezett.[205] Loreto Máriacell analógiájára idővel a bécsiek kedvelt házasságkötési helye lett, Kelet–Ausztriából Bécsen kívül Mödlingből és Perchtolsdorfból is processzióval mentek oda.[206] Kismartonba többek között az ugyancsak Eszterházy–birtok Gumpendorfból a Krisztus tanítása társulat vezetésével mentek processzióval.[207] Boldogasszonyba Bécsből két különböző fogadalmi processzió ment. Az egyik először 1690–ben jelenik meg, majd 1693–ban ennek fenntartására bécsi polgárok 2 000 arany értékű alapítványt tesznek a Jó pásztor társulatnál, hogy a jövőben a tőke 5 százalékos kamata biztosítsa a processzió évenkénti megtartását. A másik processzió a bécsi fehértímároké, amit először 1702–ben vezettek Boldogasszonyba a Jézus, Mária, József titulus alatt álló Krisztus tanítása társulattal együtt. Ez a processzió még 1771–ben is fennállt, amint ezt egy ebben az évben megjelentetett, a zarándoklat lefolyását rögzítő kiadvány tanúsítja. Mindkét processzió öt napig tartott és különleges ünnepélyességgel zajlott le, amiről részletes leírással is rendelkezünk.[208] A bécsi fehértímárok céhe és a Krisztus tanítása társulat közös boldogasszonyi processziója júl. 21–én a Szt. Margit templomban reggel 5 órakor tartott mise és prédikáció után az ágostonrendiek templomát érintve Schwechat felé indul, ahol misét hallgatnak és rövid pihenőt tartanak, majd Fischamendbe ünnepélyesen vonulnak be, és itt ebédelnek. Délután az út Arbesthalon keresztül Bruck an der Leitha-ig vezet, ahova ismét ünnepélyesen vonulnak be, a plébániatemplomban beszédet hallgatnak az esti imádságot pedig a kitett oltáriszentség jelenlétében tartják. A második napon reggel 6 órakor mise van az oltáriszentség jelenlétében, közben hangosan mondják a rószafüzért, majd Neusiedl am See felé indulnak, ahol bevonulás után ismét szentmise van. Délután 1 órakor folytatják az utat Boldogasszony felé, ahol a határban lévő keresztnél felsorakoznak, majd ünnepélyesen bevonulnak és litániát énekelnek az oltáriszentség jelenlétében.

A Jó pásztor társulat vezetése alatt álló bécsi processziót Boldogasszonyban a hazatérés napján délután 1 órakor prédikációval búcsúztatták, és litánia után az Exaudi zenéjére vonultak el a kegyhelyről. Bécsbe való visszaérkezésük az elindulás-

nak megfelelően ünnepélyes körülmények között, a ferencesek és a társulat kíséretével az Exaudi zenéjére történt a Szt. Jeromos templomban, ahol litánia után áldásban részesültek, majd másnap reggel 9 órakor ugyanott hálaadó istentiszteleten vettek részt. Lényegében ehhez hasonló módon tért haza a bécsi fehértímárok céhe és a Krisztus tanítása társulat közös boldogasszonyi processziója is. Az út állomásai ugyanazok voltak, mint a kegyhelyre vezető út megállóhelyei, ahonnan mindig reggeli mise után indultak és ahol esti imádság és áldás után tértek nyugovóra. A visszatérés utáni napon a hálaadó istentiszteleten kívül a processzió elhunyt jótevőiért mutattak be miséket.

Az említett zarándokhelyeken kívül rendszeres osztrák processziókról tudunk Máriavölgyben is. A Bécsből 1726 óta pünkösdhétfőn Máriavölgybe zarándoklók létszáma 1747–1764 között 90–től 300 főig fokozatos emelkedést mutat, a kisebb osztrák falvakból 1762-ben ugyanide 40–100 fős zarándoklatok érkeztek.[209] A bécsiek pünkösdhétfői máriavölgyi zarándoklata a bécsi Bürgerspital Tisztítótüzben szenvedő lelkeket megsegítő Mária–társulatának vezetése alatt állt. A zarándoklat iránti növekvő érdeklődés és a zarándoklat lefolyásának szabályozása iránti igény lehetett az oka, hogy 1769–ben egy ponyvafüzetet jelentetnek meg, amely a processzió lefolyását és a különböző áhítatszövegeket tartalmazza.[210] A zarándoklat sajátossága, hogy az utat nem gyalog, hanem az ünnepélyes elindulás után, a város határát elhagyva kocsin teszik meg. Délelőtt és délután út közben három–három rózsafüzért mondanak meghatározott szándékokra. Déli pihenőt Regelsbrunnban tartanak, a Dunán Pozsonynál kelnek át. Máriavölgybe érve a kolostorkerthez közeli kőkeresztnél gyűlnek össze, és harangszó mellett vonulnak be a templomba.

Mindezeket a leírásokat azért idéztük, mert ilyen látványos keretek között zajló magyarországi processziókról elsőrorban néhány nyugat–magyarországi város társulatával kapcsolatban van tudomásunk, amelyek az osztrák közvetítés révén hozzájárultak a zarándoklatok e formájának elterjedéséhez az ország távolabbi részeiben.

A zarándokhelyek vonzáskörzete

A nyugat–dunántúli és északnyugat–magyarországi zarándokhelyek vonzásterületeinek elemzése során látni fogjuk, hogy ezeknek a helyeknek a többsége az ország nyugati határán átnyúló vonzáskörrel rendelkezett. Ezzel párhuzamosan megfigyelhetjük, hogy Ausztriában számos olyan zarándokhely van, amelyet Magyarországról rendszeresen felkerestek. (5. térkép) Az ausztriai területek közül a Magyarországról látogatott zarándokhelyek számát tekintve Alsó–Ausztria, ezen belül Bécs, valamint Stájerország emelkedik ki, a nagyobb távolságra lévő többi országrészben csupán egy–két olyan hely van, ahova Magyarországról is zarándokoltak. Bécsben a pócsi kegyképet őrző Stephansdom mellett[211] az Eszterházy Pál által 1686–1689 között építtetett Mariahilfkirche a leglátogatottabb,[212] ezen kívül szórványosan följegyeztek magyarországi zarándokokat a ferencesek Szt. Jeromos kolostortemplomában,[213] a Szt. József sarutlan karmelita kolostortemplomban[214] és a hietzingi Mária születése templomban is.[215] A két nagy alsó–ausztriai búcsújáró hely, Maria Taferl[216] és Sonntagberg[217] is szerepel a magyarországi zarándokok céljaként, ezeknél azonban lényegesen nagyobb a határhoz közelebb fekvő kisebb alsó–ausztriai zarán-

dokhelyek szerepe. A Dunától délre található kelet–alsó–ausztriai zarándokhelyek egy része a máriacelli zarándoklatok útvonalán fekszik (Wolfsthal,[218] Maria Lanzendorf,[219] Heiligenkreuz,[220] Annaberg,[221]) másik része Bécshez (Schwadorf[222]), illetve a határhoz közel, a Lajta mentén található (Deutschaltenburg,[223] közvetlenül a határon Bruck/Leitha,[224] Pottendorf,[225] Maria Kirchbüchl,[226] Katzelsdorf,[227] Mariahilfberg bei Gutenstein[228]). A Dunától északra fekvő zarándokhelyek kisebb része ugyancsak a határhoz közel, a Morva folyó mentén (Mariabründlkapelle bei Groissenbrunn,[229] St. Ulrich bei Hauskirchen[230]), nagyobb része attól mintegy 80 km–es körzetben helyezkedik el (Ernstbrunn,[231] Kamegg bei Gars, [232] Mariabründl bei Poysdorf,[233] Mariabründl bei Schöngraben,[234] Maria Dreieichen,[235] Sierndorf/March[236]), s csak kivételesen fordul elő egy–egy távolabbi hely (Feldsberg[237]). Megfigyelhető, hogy a határ ausztriai oldalán a Dunától délre és északra a határ közelében sehol nem tudott kifejlődni a magyarországi zarándokokra is hatást gyakorló nagyobb zarándokhely, ami a határ másik oldalán található jelentős magyarországi búcsújáróhelyekkel magyarázható.

A stájerországi zarándokhelyek közül a már bemutatott Máriacellen kívül a magyarországi zarándokok számára elsősorban néhány, a Murától keletre, a határhoz közel fekvő kisebb helynek van jelentősége (Maria in der Hasel in Pinggau,[238] Pöllauberg,[239] Maria Fieberbründl bei St. Johann in Herberstein[240]). A Mura mentén egy kisebb helynek (Gabersdorf bei St. Veit am Vogau[241]), valamint a gráci minoriták Mariahilf–templomának[242] és a Grác melletti Maria Trost pálos kolostortemplomának vannak látogatói Magyarországról.[243] A Dráva mentén két kisebb hely (Marburg,[244] Maria Neustift bei Pettau[245]) szerepel a magyarországi zarándokok céljai között, a távolabbi Oberburg (Strasse) magyarországi zarándokai a hely jezsuita gondozásával magyarázhatók.[246] Felső–Ausztriában a salzburgi harmadrendi kapucinus apácák kolostortemplomát,[247] Karintiában a millstatti jezsuita kolostortemplomot,[248] Déli–Tirolban pedig Maria Weissenstein szervita kolostortemplomát keresték fel Magyarországról:[249] mindhárom esetben a kiterjedt nemzetközi kapcsolathálózattal rendelkező szerzetesrendek általi gondozás teszi érthetővé a kegyhely jelentős távolságot átívelő kisugárzó hatását.

Ezek a megfigyelések jórészt a mirákulumos könyvek előzetes áttekintésén alapulnak az osztrák kutatás részéről, a magyarországi zarándokok pontos származási helyéről, társadalmi és etnikai hovatartozásáról, szokásairól, az intenzitás és a vonzáskör időbeli alakulásáról majd csak a felsorolt ausztriai kegyhelyek forrásanyagának mikrovizsgálata után kaphatunk átfogó képet. Ennyiből is látható azonban, hogy a Magyarországról elsősorban felkeresett kelet–ausztriai zarándokhelyek magyarországi vonzáskörzete a határhoz közelebb fekvő, nyugat–dunántúli és északnyugat–magyarországi részekre terjed ki, a távolabbi területekről ennél lényegesen ritkábban keresték fel őket. A nagyobb távolságok magyarázatát itt és a távolabbi ausztriai helyeknél is egyrészt a zarándokhelyek kultuszdinamikájában, másrészt a zarándokokat az adott területhez fűző speciális kapcsolatrendszerben kereshetjük.

A magyarországi zarándokhelyek mirákulumos könyveinek részletes elemzése lehetőséget adott néhány olyan nyugat–dunántúli, illetve északnyugat–magyarországi kegyhely vonzáskörzetének meghatározására, amelyek az ország nyugati határán túlnyúló vonzáskörzettel rendelkeztek, s így az osztrák–magyar interetnikus kapcsola-

tok egyik fontos tényezőjét jelentették. A vonzáskörzetek megállapításához elsősorban a mirákulumszövegekben szereplő zarándokok származási helyét vettük alapul, ezt szükség esetén kiegészítettük más források adataival. A vonzáskörzetek kiterjedésük és szerveződésük alapján több típusba oszthatók. A Dunántúl északnyugati részén a kegyhelyek nagy sűrűsége mellett az úthálózat relatív fejlettsége is hozzájárult ahhoz, hogy a kisebb vagy nagyobb kiterjedésű szűkebb vonzáskörzetek kialakulása mellett a tág vonzáskörzetek több ponton egymásba olvadjanak. Azt pedig a különböző etnikumok szoros egymás mellett élésével magyarázhatjuk, hogy ezen a viszonylag kis területen a lokális vonzáskörzetű helyek némi túlsúlya mellett a regionális és interregionális vonzáskörzetű kegyhelyek is megtalálhatók.

A tájegység legkorábban kialakult és legjelentősebb zarándokhelye Loreto, amely a 17. század második felében a Bécstől Sopronig, Bécsújhelytől Bruckig terjedő területről vonzotta a zarándokokat,[250] a 18. század elején azonban a területen több új alsó-ausztriai (Maria Lanzendorf, Maria Enzersdorf) és magyarországi (Kismarton, Stotzing) zarándokhely jött létre, ami némileg korlátozta Loreto vonzáskörzetét. A loretoi zarándoklatok kezdeteivel egy időben, a 17. század közepén kezdődött meg az Északnyugat-Magyarország egyik legjelentősebb kegyhelyének, Máriavölgynek a felvirágzása. A hely szűkebb vonzáskörzete itt Pozsony megye a Csallóköz nyugati részével, a határ ausztriai oldalán Bécsig terjedő szélességben a Lajtától északra és a Thaya folyótól délre fekvő terület. A tág vonzáskörzetbe nemcsak Nyitra és Trencsén megye, hanem Észak-Magyarország nagy részén kívül a Dunántúl, Erdély, Szlavónia, az országgal határos külföldi területek közül pedig Morvaország, Szilézia és Alsó-Ausztria távolabbi helységei is beletartoznak. Rendszeres processziók elsősorban a szűkebb vonzáskörzetből jöttek, alkalomszerüen azonban a távolabb fekvő nagyobb településekről is megjelentek. A szűkebb vonzáskörzet sajátossága, hogy sem nyelvi, sem természetes, sem politikai határokat nem ismer, a Duna és a Morva folyót épp úgy átlépi, mint ahogyan a különböző magyarországi etnikumokat és a külföldi zarándokokat egybekapcsolja. Lényegében ugyanez érvényes a tág vonzáskörzetre, ez azonban jórészt csak a 17. században mondható élőnek, amit a 17. század végén és a 18. század elején keletkező új zarándokhelyek nagymértékben korlátoznak és részekre osztva a saját hatáskörükbe vonnak, a 18. század második harmadától kezdve pedig a közelben keletkezett másik legjelentősebb észak-magyarországi zarándokhelynek, Sasvárnak a szűkebb vonzáskört elsősorban északi és nyugati irányban csökkentő hatása érvényesül.[251]

A 17. század második felében a Nyugati-Dunántúlon létrejött legjelentősebb zarándokhely a német, magyar horvát és szlovák lakosság körében egyaránt kedvelt Boldogasszony, melynek szűkebb vonzáskörzete ekkor a Fertő tó környéke, valamint a Duna és a Lajta által határolt ausztriai terület, a tágabb vonzáskörzetbe ekkor a Dunántúl török által meg nem szállt északnyugati része, valamint Alsó-Ausztria határtól nem túl távoli területei tartoznak. Az 1685–1712 között vezetett társulati könyv alapján készített térképen megfigyelhető,[252] amint a szűkebb vonzáskör dél és kelet felé tovább terjed kb. Léka, illetve Magyaróvár vonaláig, a tág vonzáskörbe pedig Erdély, a Duna-Tisza köze, Észak-Magyarország nyugati része, Szilézia, Cseh- és Morvaország déli, valamint Alsó- és Felső-Ausztria, Tirol, Karintia és Stájerország keleti területei egyaránt beletartoznak. Ezen kívül egyes társulati tagok

bajor, hesseni, pfalzi, szász tertületekről, a passaui és a regensburgi egyházmegyéből, valamint Svájcból származnak, itt azonban az esetek többségében minden valószínűség szerint Bécs közvetítő hatásával, illetve Ausztriában hosszabban időző személyekkel kell számolnunk, s az is lehet, hogy ezek a társulati tagok személyesen nem is jártak Boldogasszonyban, ezért ezek a területek már nem számíthatók a hely tágabb vonzáskörzetébe. A tág vonzáskörzetben valamelyest érvényesülni látszik a Duna természetes határ szerepe, mivel a Dunától délre fekvő területen a folyó mentén a vonzáskör kelet és nyugat felé egyaránt messze kitolódik. A Pozsonytól északra és keletre fekvő terület Máriavölgy szűkebb vonzáskörzetébe is beletartozik, amiből talán nem alaptalanul következtetünk Máriavölgy közvetítő szerepére Boldogasszony tágabb vonzáskörzetének kialakulásában ezen a területen. Ezzel szemben a Fertő tótól nyugatra fekvő területen a 17. század második felében tisztán kivehető Loreto[253] és a fraknói szervita templom, illetve a Rozália-kápolna[254] területi rivalizálása, amihez a 18. század második évtizedétől kezdve Kismarton vonzáskört korlátozó hatása járul.

Leopold Schmidt megvizsgálta Kismarton vonzáskörzetét a kegyhely keletkezése utáni első, 1711–1714 közötti időszakban. Eszerint a kismartoni zarándokok mintegy ötödrésze a mai Burgenland területéről érkezett, a zarándokok csaknem felét Alsó-Ausztria keleti részéből és a Bécsből érkezők tették ki. Ezen kívül csupán néhányan érkeztek Kelet-Steiermarkból, a mai Magyarország (a Nyugat-Dunántúl) és Csehszlovákia (Nyugat-Szlovákia) területéről.[255] Részben ehhez hasonló helyzetet tükröz a Kismartontól nem túl távoli Stotzing vonzáskörzete az 1743–1750 közötti időszakban.[256] Eszerint itt a zarándokok kb. egyharmad része jött a mai Burgenlad területéről, s Kismartonhoz hasonlóan itt is a zarándokok csaknem fele Kelet-Alsó-Ausztriából érkezett, a bécsiek száma itt valamivel kisebb, mint Kismartonban. Ezzel szemben a mai Magyarország területéről, a Nyugat-Dunántúlról valamivel többen érkeztek Stotzingba, mint Kismartonba, míg a steiermarki zarándokok jelentéktelen szerepet játszottak. Mindez arra utal, hogy a Kismartonnál kb. 30 évvel később keletkezett ahhoz közel fekvő, Stotzing vonzáskörzete nagyrészt a korábbi zarándokhely vonzáskörzete nyomán, mintegy annak árnyékában alakult ki, kiterjedése azonban nem érte el a tekintélyesebb hely vonzáskörzetét. Stotzinggal csaknem egy időben jött létre a 18. század közepén a Nyugat-Dunántúl legjelentősebb kegyhelyének számító dömölki zarándokhely. Ennek szűkebb vonzáskörzete lényegében az egész Nyugat-Dunántúl, helyenként átnyúlva a határon túli ausztriai területekre, valamint Győr környékére. A szűkebb vonzáskörzet ilyen alakulásában szerepet játszott egyrészt az, hogy a hely gondozói elsősorban német nyelvű kiadványokkal igyekeztek felkelteni a lakosság figyelmét. Másrészt a hely a győri egyházmegyében fekszik, legfőbb támogatója a győri püspök, így az egyházmegyei határok évrényesülésével is számolni kell. A szűkebb vonzáskör kiterjedését a Rábától keletre fekvő területekre részben a felekezeti megoszlás, részben más, már korábban kialakult zarándokhelyek hatása akadályozta, s ez utóbbi tényezőt kell számításba venni a Fertő tótól keletre és nyugatra fekvő területeken is. A tág vonzáskör az egész Dunántúlon kívül Észak-Magyarországot, Erdélyt, a Duna-Tisza közét és a délvidéket egyaránt magában foglalja, nyugat felé azonban viszonylag keskeny határmenti sávon túl csak szórványosan találunk egy-egy távolabbi alsó-ausztriai és steiermarki települést, amit az

ekkorra már lényegében kialakult sűrű kelet–ausztriai kegyhely–hálózattal hozhatunk összefüggésbe. Az említett zarándokhelyeken kívül szórványosan néhány más, távolabb fekvő dunántúli kegyhelyet (Bodajk, Sümeg, Óbuda–Kiscell) is felkerestek Ausztriából (többnyire Bécsből vagy környékéről),[257] ezek az esetek azonban szórványosak, így ezeknek a dunántúli kegyhelyeknek az esetében a két etnikum közti kulturális közvetítésről nem beszélhetünk.

A nyugat–magyarországi zarándokhelyek vonzáskörzeteinek áttekintése során világossá vált, hogy a zarándokhelyek vonzáskörzetei időben állandóan változó, dinamikus jelenségek, ezért az eddig megfigyelt átalakulások kiegészítésére érdemesnek látszik közelebbről is megvizsgálni egy–két vonzáskörzet időbeli átalakulását. A nyugat–magyarországi zarándokhelyek közül erre Boldogasszony és Dömölk esetében kínálkozik jó lehetőség. Boldogasszonynál a vizsgálható időszak 1655–1696 közé esik, ami a hely történetében a kibontakozás időszakát jelenti. 1655–1670 között a hely szűkebb vonzáskörzete a Fertő tótól északra és nyugatra terül el, keleti irányban egyedül Győr jelzi a tág vonzáskörzet kialakulásának lehetőségét. Nem sokat változik a kép a következő tízéves időszakban sem, amikor a szűkebb vonzáskörzet a Fertő tó északi és nyugati oldalán határozott körvonalakat ölt, a tág vonzáskörzet pedig észak, nyugat és dél felé bővül, kelet felé azonban Győr közvetítésével ekkor is csupán Komáromig terjed tovább. A szűkebb vonzáskörnek ezt a hosszabb ideig tartó koncentrálódását olyan területen, ahonnan a kegyhely elég körülményesen volt csak megközelíthető, a török veszély mellett a kegyhelyet támogató Eszterházy–család birtokainak elhelyezkedése magyarázza, amelyek egy része éppen a Fertő tó északi és nyugati oldalán terült el. Ebben az esetben tehát joggal feltételezhetjük az uradalmi és birtokhatároknak a vonzáskör alakulását befolyásoló szerepét. Az 1683–1690 közötti időszakban a szűkebb vonzáskörzet a Fertő tó északi oldalán, valamint a Duna–Lajta közti ausztriai területen összpontosul, emellett a Lajta mentén fokozatosan terjed kelet felé, s az első közép–dunántúli település is megjelenik a tág vonzáskörzetben. Az 1691–1696 közötti periódusban a tág vonzáskör kelet felé Visegrád–Buda vonaláig terjed, ami jelzi a hely vonzáskörének további bővülését. Az 1685–1712 között vezetett társulati könyv alapján készített térkép további időbeli differenciálást nem tesz lehetővé, így csupán a hely tág vonzáskörének már korábban jelzett kiterjedését regisztrálhatjuk belőle az országhatárokon túlra a megadott időszakban.[258]

Dömölk vonzáskörzetének vizsgálatához az 1744–1773 közötti időtartamot öt részre osztottuk. A mirákulumfeljegyzések időbeli megoszlása az első rész határait 1744–1751 között jelöli ki, a hely gyors felíveléséhez viszonyítva azonban ez túlságosan tágnak tűnt, ezért az 1745–1748 között a kegyhelyen észlelt csodás jelekről tanúságot tevők származáshelye alapján külön térképet készítettünk.[259] Ez azt mutatja, hogy a hely vonzásköre ekkor a Dunántúlnak a Balatontól északra fekvő részére terjedt ki, nyugat felé nem jutott túl a Rábca–Répce vonalán, a határon túl pedig egy–két nagyobb városra, illetve ezek környékére korlátozódott. Ezzel szemben az 1744–1751 közti időszakról készített térkép már jelzi a szűkebb vonzáskör kibővülésének kezdeteit a Nyugat–Dunántúlon, s érzékelteti a tág vonzáskört az egész Dunántúlon, sőt szórványosan azon túl is az ország egész területén. Mindez pontosan mutatja a hely vonzáskörének gyors kitágulását az 1748–as transzlációt követő három

év leforgása alatt. 1752–1760 között a szűkebb vonzáskörzet tovább terjed nyugat felé a határon túli keskeny sávban, megszilárdul a Fertő tó környékén, a tág vonzáskör stabilizálódik a Dunántúl többi részén, az ország egyéb területein pedig újabb települések kerülnek a hely tág vonzáskörzetébe. Az 1761–1770 közötti időszakban megkezdődik a szűkebb vonzáskör lassú visszaszorulása a Fertő tó mellékén és a nyugati határmenti területen, a tág vonzáskörzet csökkenése a Dunántúl déli és keleti felében, valamint a Duna–Tisza közén érzékelhető elsősorban. 1771–1773 között a tág vonzáskör leszűkül a Dunántúlra, ezen kívül már csak egy–két településről érkeznek zarándokok, s a szűkebb vonzáskör is csak nyomaiban észlelhető.

Az időbeli átalakulás mellett a vonzáskörzetek jellemzője a zarándokok társadalmi állapota és származáshelye közti kapcsolat. Ebben nemcsak az adott települések társadalmi összetétele, hanem a különböző társadalmi rétegek területi mobilitása és a vonzáskörzetek társadalmi szerkezete is tükröződik. Ennek vizsgálatára ismét Boldogasszony és Dömölk esetében kínálkozik lehetőség. Boldogasszonyban a 17. század második felében az első korszakban a nem paraszti réteghez tartozók alakítják ki elsősorban a hely szűkebb vonzáskörét, s a paraszti réteg még a második korszakban is csupán kisebb mértékben vesz részt a szűkebb vonzáskör létrehozásában. Dömölkön az első időszakban a mesterember réteg játssza a döntő szerepet a hely szűkebb vonzáskörének kialakításában, s itt a tág vonzáskörzetben is a középső és magas társadalmi rétegek jelennek meg először, a paraszti réteghez tartozó zarándokok csak utána következnek nagyobb számban. Néhány más dunántúli zarándokhely vonzáskörzetének társadalmi szerkezete a pásztorok és az alkalmazott réteg közvetítő szerepére utal. Mindez egyrészt érzékelteti a felső és középső rétegek térbeli közvetítő szerepét a vonzáskörzetek szeveződésében, másrészt utal arra, hogy a paraszti rétegek kis területi mobilitásuk miatt nagymértékben rá voltak utalva a felső és középső rétegek közvetítésére. Ebből következik, hogy a paraszti rétegek a nagy vonalakban már kialakult vonzáskörzetek stabilizálódásában, valamint a zarándokhelyek hanyatló periódusában a vonzáskörök fenntartásában játszanak meghatározó szerepet.[260] Erre utal, hogy pl. Dömölkön az utolsó periódusban a felső réteg csupán a szűkebb vonzáskörben, ott is csak elvétve fordul elő, s a helyre speciálisan jellemző mesterember réteg is csak a szűkebb vonzáskör közelebbi pontjain található meg nagyobb számban. Mindez a felső és középső társadalmi rétegek területi közvetítő szerepének időbeli korlátozódása mellett térben is szemlélteti ezeknek a rétegeknek a fokozatosan elkülönülését a paraszti rétegektől.[261] Ez utóbbi tendencia némi időbeli eltolódással kisebb–nagyobb mértékben a Dunántúl néhány más zarándokhelyén is megfigyelhető, ami érzékelteti a felső és középső rétegek paraszti rétegektől való leválási folyamatának nyugatról kelet felé mutató térbeli terjedését.

A vonzáskörzetek értelmezésénél nem hagyható figyelmen kívül végül az a tény, hogy a vizsgált területen több kisebb–nagyobb kiterjedésű vegyes piaci vonzáskörzet található, s hogy a terület tiszta piaci vonzáskörzetei közül néhány olyan település (Kismarton, Dömölk, Sasvár) vagy olyan település közelében lévő település (Boldogasszony – Nezsider, Máriavölgy – Pozsony) körül alakult ki, amely piacközpont és egyben zarándokhely is volt. A terület piaci vonzáskörzeteinek és a zarándokhelyek szűkebb vonzáskörzeteinek összevetése azt mutatja, hogy a két körzet több ponton megegyezik egymással.[262] Ebből arra következtetünk, hogy ezeknek a

településeknek a piacközpont funkciója és zarándokhely jellege az adott település fejlődésén túl is összekapcsolódott egymással, és a piaci vonzáskörzetek, illetve a zarándoklatok vonzáskörei kölcsönösen befolyásolták egymás kialakulását.

Összegzés

Az áttekintés végére érve megállapíthatjuk, hogy a zarándoklatok története releváns alapnak bizonyult a barokk kori osztrák és magyar népi kultúra közti kölcsönhatás vizsgálatában. A zarándoklatok mint a területi migráció egyik formája a két etnikum állandó egymás mellett élésén kívül az ismétlődő találkozások révén fontos szerepet játszottak a két kultúra közti interetnikus kapcsolatokban, s így jó alkalmat kínáltak a különböző kulturális jelenségek áramlási mechanizmusának, a közvetítésben szerepet játszó társadalmi csoportoknak és a közvetített jelenségeknek a tanulmányozására. A zarándoklatok szerveződésében szerepet játszottak a különböző társadalmi rétegek és csoportok eltérő társadalmi és területi mobilitásának formái, ezáltal a 17–18. századi külső és belső migrációtípusok (telepesek, vándoriparosok, kereskedők, katonaság) közvetítő szerepe mellett megragadhatóvá vált a dinasztia, az egyházi és világi vezető réteg, a városi polgárság, egyes foglalkozási csoportok (mesteremberek, rézmetszők, pásztorok, alkalmazottak) és vallási szervezetek (szerzetesrendek, társulatok) közvetítő szerepe is. Ugyanakkor maguk a zarándoklatok is a kulturális csere kiemelkedő alkalmai, s ezzel a különböző etnikumok, társadalmi csoportok és területek között vertikálisan és horizontálisan zajló akkulturációs folyamat fontos tényezői. A zarándoklatok által közvetített kulturális jelenségek nagy része maga is fontos közvetítő szerepet játszik, amint ezt a bemutatott különböző kiadvány-, ábrázolás- és épülettípusok, szövegek, folklór motívumok, szokás- és kultuszformák, a zarándokhelyek területi és egyházjogi sajátosságai, valamint a zarándoklatokról alkotott felfogás és ennek rétegek szerint eltérő ütemű megváltozása tanusították.

A 17. század második és a 18. század első felében a zarándoklatok a szent- és Mária-tisztelet bizonyos formáihoz hasonlóan[263] fontos szerepet játszottak a Habsburg-dinasztia ellenreformációs, törökellenes politikájának magyarországi érvényesítésében, a 18. század második felében azonban a zarándoklatokat korlátozó állami és egyházi intézkedések[264] a zarándoklatokról alkotott felfogás társadalmi differenciálódásával párhuzamosan az állam és egyház viszonyának alapvető megváltozását és az alsó rétegek kultúrájának megújítási kísérletét tükrözik a társadalmi elit részéről, amely része az Európa különböző területein eltérő ütemben végbemenő átfogó modernizációs folyamatnak. A Magyarországra jött St. Lambrecht-i szerzetes, Koptik Odó és a dömölki zarándokhely sorsa a 18. század közepén paradigmatikus értékű, s a klasszikus barokk vallásosság formáinak széthullása mellett mintegy előre jelzi a két terület közti kulturális–gazdasági elkülönülés fokozódását a 18–19. század fordulójától. Az 1760-as, 1770-es évektől kezdve csaknem mindenütt észlelhető a zarándoklatok intenzitásának csökkenése, az 1790-es években pedig az ekkorra már nagyobbrészt meg is szüntetett II. József féle korlátozó intézkedések és a felvilágosodás együttesen éreztetik hatásukat a legalsó rétegekben is. Ennek a folyamatnak nem tud gátat vetni a szerzetesrendek egy részének visszaállítása, a vallási és erkölcsi

élet helyreállítását és a jozefinizmus hatásainak eltüntetését célzó egyházi intézkedések sorozata, valamint a zarándoklatok újjáélesztési kísérlete sem a 19. század eleji egyházi regenerációs törekvésekben.

A nyugat-magyarországi és kelet-ausztriai zarándoklatok kulturális közvetítő szerepének vizsgálatakor nem hagyhatjuk figyelmen kívül egyrészt azt a tényt, hogy ezeket a területeket a török nem néptelenítette el, itt nem kellett tervszerű telepítéseket végrehajtani, a lakosság többségében katolikus maradt, illetve többek között épp a zarándoklatok révén eredményesen rekatolizálták, s így a 17–18. században mintegy önként kínálták a lehetőséget az új kulturális hatások közvetítésére. Másrészt ezek a zarándoklatok, illetve zarándokhelyek nemcsak az osztrák és a magyar kultúra fő érintkezési területén helyezkedtek el, hanem beletartoztak abba a Habsburg-birodalmat DNy–ÉK irányban átlósan két részre osztó átmeneti zónába is, amely Bécsnek és környékének mint innovációs központnak a kisugárzó hatásától erősítve az európai kulturális-gazdasági fejlődés központi és perifériális területei, közelebbről ÉNy-Európa iparosodó, városiasodó, illetve DK–Európa döntően mezőgazdasági jellegű részei között húzódott,[256] s így Magyarország Nyugat-Európához való kapcsolódásának egyik legfontosabb területe volt. A zarándokhelyek vonzáskörzeteinek elemzése megmutatta, hogy a zarándoklatok a kulturális javak átvételével és átadásával, differenciálásával és kiegyenlítésével hogyan járultak hozzá ezen a területen a kulturális körzetek kialakulásához, a kultúra táji tagolódásához, az innovációs régiók és a peremterületek speciális kulturális fejlődéséhez, valamint a különböző kulturális régiók közti kapcsolatok megteremtéséhez. A zarándoklatok kulturális közvetítő szerepe tág lehetőséget ad arra, hogy segítségével más kulturális jelenségek elterjedését értelmezzük, ezért további speciális és összehasonlító vizsgálatok feladata lesz annak feltárása, hogy a zarándokhelyek időben állandóan változó vonzáskörzetei milyen egyéb kulturális jelenségek (pl. népi építkezés, eszköz- és nyelvhasználat, a tárgyi kultúra különböző formái, népi elbeszélésanyag) és hatások előfordulásával és elterjedésével, gazdasági, kereskedelmi és társadalmi kapcsolatokkal, településtörténeti sajátosságokkal hozhatók összefüggésbe, hogyan segítik a zarándoklatok ezek értelmezését, s hogy ezek a kapcsolatok milyen módon hatottak vissza a zarándoklatok történetére.

A határmenti osztrák és magyar lakosságnak az anyaországok felé irányuló intenzív kapcsolatai a közösen látogatott zarándokhelyek révén közvetve ugyancsak hozzájárultak az interetnikus kapcsolatok elmélyítéséhez. A vegyes etnikumú területeken lévő, több különböző etnikumot mobilizáló zarándokhelyek – a Habsburg birodalom minden etnikumát egyesítő Máriacell barokk kori szerepéhez hasonlóan – az etnikai csoporttudat erősítése és az etnikus specifikumok hangsúlyozása helyett elsősorban a táji és vallási összetartozás-tudat kialakulásának, a különböző etnikumok integrálódásának és az interetnikus konfliktusok feloldásának irányába hatottak. A 19. században megfigyelhető a zarándoklatok szerepváltozása az etnikus folyamatokban: az 1857-es nagy máriacelli zarándoklat az etnikumok egyesítése helyett a paraszti kultúrából a társadalmi elit által kiemelt etnikai szimbólumként már a nemzeti függetlenség gondolatának, az etnikai azonosságtudatnak az erősödését fejezi ki.

Figyelmünk középpontjában az osztrák és magyar etnikum kapcsolatai álltak, s további vizsgálatok feladata lesz a területen élő horvát, szlovén és szlovák etnikumok kapcsolatainak tisztázása a zarándoklatok tükrében. További feltárásra várnak a zarándoklatokkal kapcsolatos egyéb szokásformák és ikonográfiai motívumok[266] átadásának–átvételének kérdései, így pl. a különböző etnikumok elbeszélésanyaga és búcsújáró énekei közti szövegszerű, zenei kapcsolatok,[267] a fogadalmi adománytípusok szerkezetében,[268] a mirákulumképeken[269] megfigyelhető párhuzamok és különbségek, valamint a zarándoklatok által közvetített kulturális jelenségek átmeneti formáinak, kölcsönhatásának, terjedési irányának és arányának problémái. A kutatás mai állásánál úgy tűnik, hogy a kulturális közvetítés Ny–K-i fő iránya mellett a vizsgált terület zarándoklatait a lokális vonzáskörű helyek felkeresése a területen belül, valamint a regionális és interregionális vonzáskörű helyek felkeresése a területen belül és azon kívül minden irányból nagyjából egyenrangúan jellemzi, a területen kívüli interregionális helyek felkeresése pedig elsősorban nyugat felé irányul.[270] Másfelől a zarándokok és a kegyhelyek száma alapján a vizsgált területen belül is különbség mutatkozik a kapcsolatok fő irányában, mivel a Nyugat–Dunántúl, illetve a mai Burgenland és Kelet–Steiermark déli részén a K–Ny irányú, északi részén viszont a Ny–K irányú kapcsolatok látszanak számottevőbbnek,[271] míg a Dunától északra fekvő északnyugat–magyarországi, illetve kelet–ausztriai területekkel kapcsolatban a kutatás mai állásánál nem tudunk határozott véleményt formálni. Mindezeknek a kérdéseknek a tisztázása csak a zarándoklatokra vonatkozó további forrásanyagok részletes feltárása, a zarándoklatokon kívüli egyéb kulturális közvetítőknek és közvetített jelenségeknek a vizsgálatba való bevonása, valamint az osztrák és magyar kutatás szoros együttműködése révén lesz lehetséges.

Az egyes térképeken számokkal megjelölt helységnevek

1. térkép

1.Almás 2.Alsóbeled 3.Andocs 4.Badafalva 5.Baja 6.Barátfalva 7.Barka 8.Bács 9.Bisztrica 10.Bodajk 11.Bodrogújhely 12.Boldogasszony 13.Bosác 14.Búcsúszentlászló 15.Buda–Máriaremete 16.Buda–Nagyboldogasszony t. 17.Buda–Erzsébet apácák t. 18. Buda–Szt.Ferenc sebei t. 19.Buda–Kapucínus kápolna 20.Buda–Krisztinaváros 21.Celldömölk 22.Csejte 23.Csepel 24.Csiklóvár 25.Csíksomlyó 26.Csorna 27.Dénesd 28.Dérföld 29.Dragotin 30.Dubnica 31.Ecseg 32.Eger–Segedelemvölgy 33.Egerszalók 34.Ercsi 35.Eszék 36.Esztergom 37.Fraknó–Szervita t. 38.Fraknó–Rozália kápolna 39.Frivald 40.Garamszentbenedek 41.Gyöngyös 42.Győr 43.Gyulafehérvár 44.Hajós 45.Hanyi–puszta 46.Homokkomárom 47.Illava 48.Jásd 49.Kassa 50.Kékkő 51. Királyfalva 52.Királyhida 53.Kisboldogasszony 54.Kisfalu 55.Kismarton–Kálvária 56.Kismarton–Ferences t. 57.Kismarton–Szt. Márton t. 58.Kistapolcsány 59.Kolozsvár 60.Kópháza 61.Kőrös 62.Krapina 63.Krasznahorka 64.Kupfalva 65.Laborcfő 66.Lajtakáta 67.Lajtaszentmiklós 68.Lajtaszék(Stotzing) 69.Léka 70.Loretó 71.Lőcse 72.Máriabesnyő 73.Máriagyűd 74.Máriakálnok 75.Máriakéménd 76.Máriamakk 77.Márianosztra 78.Máriapócs 79.Máriaradna 80.Máriavölgy 81.Mátraverebély 82.Mikola 83.Modorfalu

84.Nagyszombat 85.Nyitra 86.Óbuda–Kiscell 87.Ompitál 88.Osli 89.Pálfalva 90.Pest–Ferences t. 91.Pest–Pálos t. 92.Petőfalva 93.Pécs–Havi Boldogasszony k. 94.Pécs–Kapucínus t. 95.Pécs–Szentkút 96.Péliföldszentkereszt 97.Pétervárad 98.Pinkakertes 99.Pinkóc 100.Pósaszentkatalin 101.Pozsony–Szt.Márton t. 102.Pozsony–Mélyút 103.Pozsony–Trinitárius t. 104.Pozsony–Virágvölgy 105.Privigye 106.Radvány 107.Rőtfalva 108.Rudnok 109.Sasvár 110.Segesd 111.Solymár 112.Somlóvásárhely 113.Sopron–Szentlélek t. 114.Sopron–Szt.Mihály t. 115.Sopronbánfalva 116.Sümeg 117.Szany 118.Szeged 119.Szentantal 120.Szentilona 121.Szentmihályhegy 122.Szokolóc 123.Szombathely 124.Szottin 125.Tápiószecső 126.Terzátó 127.Tétszentkút 128.Turbék 129.Tusnád 130.Újlak 131.Varannó 132.Vasvár 133.Vác–Hétkápolna 134. Vátszentkut 135.Vimpác 136.Visnyó 137.Volavje 138.Zágrábremete 139.Zimony 140.Znióváralja 141.Zólyom–Óhegy 142.Zsömle

2. térkép

1.Andocs 2.Arad–Erőd t. 3.Arad–Ferences t. 4.Besztercebánya–Jezsuita t. 5.Búcsúszentlászló 6.Buda–Mária mennybemenetele t. 7.Buda–Viziváros–Szt.Anna t. 8.Csíksomlyó–Salvator kápolna 9.Eger–Minorita t. 10.Eperjes–Minorita t. 11.Esztergom–Szt.Anna t. 12.Érsekújvár–Ferences t. 13.Felbár 14.Fülek–Ferences t. 15.Gyöngyös–Ferences t. 16.Győr–Karmelita t. 17.Győr–Orsolyita t. 18.Gyula 19.Gyulafehérvár–Ferences t. 20.Hédervár 21.Holics 22.Homonna 23.Jászberény 24.Kassa 25.Kismarton–Szt.Márton t. 26.Kolozsvár–Ferences t. 27.Kópháza 28.Körmöcbánya–Ferences t. 29.Lajtapordány 30.Loretó 31.Lőcse 32.Majk–Kamalduli t. 33.Malacka 34.Máriabesnyő 35.Modorfalva 36.Nagyszombat–Pálos t. 37.Németújvár–Ferences t. 38.Pápóc–Ágostonrendi t. 39.Pozsony–Ferences t. 40.Pozsony–Orsolyita t. 41.Sasvár 42.Selmecbánya–Jezsuita t. 43.Sopron–Ferences t. 44.Szakolca–Jezsuita t. 45.Szakolca–Karmelita t. 46.Szendrő 47.Székesfehérvár–Ferences t. 48.Székesfehérvár–Jezsuita t. 49.Szombathely–Ferences t. 50.Szombathely–Székesegyház 51.Szomolyán 52.Teplicska 53.Terzátó 54.Vác–Domonkos t. 55.Vác–Ferences t. 56.Várkony 57.Zsolna

3. térkép

1.Adony 2.Baja–Vodica 3.Barátfalva 4.Bernecebaráti 5.Bodajk 6.Buda–Viziváros–Szt.Anna t. 7.Buda–Szt.Ferenc sebei t. 8.Budafok 9.Csicsó 10.Csobánka 11.Doroszló 12.Dunaföldvár 13.Eger 14.Esztergom 15.Etyek 16.Fertőfehéregyháza 17.Győr–Karmelita t. 18.Győrrévfalu 19.Győrsziget 20.Győrujváros 21.Krasznahorka 22.Lajtaszentmiklós 23.Loretó 24.Lucs 25.Máriakéménd 26.Miskolc 27.Mór 28.Nadap 29.Nagyréde 30.Óbuda–Péter–Pál t. 31.Óbuda–Ujlaki t. 32.Perbál 33.Pest–Szt.Anna t. 34.Pest–Kőbánya–Kápolna tér 35.Pécs–Kapucinus t. 36.Pilisborosjenő 37.Pilisvörösvár 37.aRákos (Fertőrákos) 38.Solymár 39.Sopron–Szentháromság kápolna 40 Sopronnémeti 41.Sopronnyék 42.Szajk 43.Szarvkő 44.Szeged 45.Szentgott-

hárd 46.Székesfehérvár 47.Szottin 48.Telki 49.Tétszentkut 50.Tinnye 51.Torbágy 52.Trencsén 53.Turbék 54.Üröm 55.Varannó 56.Visegrád

4.térkép

1.Barátudvar 2.Borbolya 3.Borisfalva 4.Buda 5.Burgóhegy 6.Csák 7.Cinfalva 8.Csajta 9.Csepreg 10.Csorna 11.Dénesd 12.Dévény 13.Doborján 14.Dömölk 15.Eszék 16.Füles–Gálosháza 17.Galgóc 18.Győr–Szentháromság t. 19.Győrsövényháza 20.Höflány 21.Kismarton 22.Kisostoros 23.Komárom 24.Körmöcbánya 25.Kőszeg 26.Lajtaszentmiklós 27.Lajtaújfalu 28.Léka 29.Loretó 30.Magyaróvár 31.Máriavölgy 32.Mosonszentjános 33.Nagyfalva 34.Nagyhöflány 35.Nagymarton 36.Nezsider 37.Óbuda–Kiscell 38.Pápa 39.Pécs 40.Pozsony–Mélyút 41.Rábaszentmárton 42.Répcekethely 43.Répcekőhalom 44.Röjt 45.Ruszt 46.Sárvár 47.Selmec 48.Sérc 49.Siklósd 50.Sopron 51.Sopronkeresztúr 52.Sopronkertes–Pálos t. 53.Sopronkertes–Plébánia t. 54.Szalónak 55.Szeged 56.Szekszárd–Mária születése t. 57.Szentharaszt 58.Szentmargitbánya 59.Szerdahely 60.Szered 61.Székesfehérvár 62.Szombathely 63.Vámosderecske 64.Vép 65.Veszprém 66.Vulkapordány

5.térkép

1.Annaberg 2.Bruck/Leitha Spittelwaldkapelle 3.Deutschaltenburg 4.Ernstbrunn 5.Feldsberg 6.Gabersdorf bei St. Veit am Vogau 7.Graz 8.Heiligenkreuz 9.Kamegg bei Gars 10.Katzelsdorf 11.Lebing 12.Marburg 13.Mariabründl bei Poysdorf 14.Mariabründl bei Schöngraben 15.Maria-bründlkapelle bei Groissenbrunn 16.Maria Dreieichen 17.Maria Fieberbründl bei St. Johann in Herberstein 18.Maria Hilfsberg bei Gutenstein 19.Maria in der Hasel in Pinggau 20.Maria–Kirchbüchl bei Rothengrub 21.Maria Lanzendorf 22.Maria Neustift bei Pettau 23.Maria Taferl 24.Maria Trost bei Graz 25.Mariazell 26.Millstatt 27.Pottendorf 28.Pöllauberg 29. Salzburg 30.St.Ulrich bei Hauskirchen 31.Schwadorf 32.Sierndorf/March 33.Sonntagberg 34.Strasse bei Oberburg 35.Weissenstein 36.Wien–Franziskanerkloster 37.Wien–Hietzingerkirche 38.Wien–Mariabrunn 39.Wien–Mariahilfkirche 40.Wien–St.Joseph 41.Wien–St.Klara Kloster 42.Wien–Stephansdom 43.Wien–Trinitarierkirche 44.Wiener Neustadt 45.Wolfsthal 46.Zistersdorf

(Tisztelet Olvasó!

Az itt következő térképeket a szerzők készítették, a számokat és jelzéseket kézzel írták az egyes helyekre. A térképeket kicsinyített formában kell közölnünk — az eredetiek A4-es, illetve A3-as méretben készültek — ezért a számok nehezen, sok esetben csak nagyítóval olvashatók, amiért szíves elnézését kéri [a szerzők nevében is] a *szerk.*)

1.térkép
Búcsújáró helyek a barokk kori Magyarországon
(1600–1780)

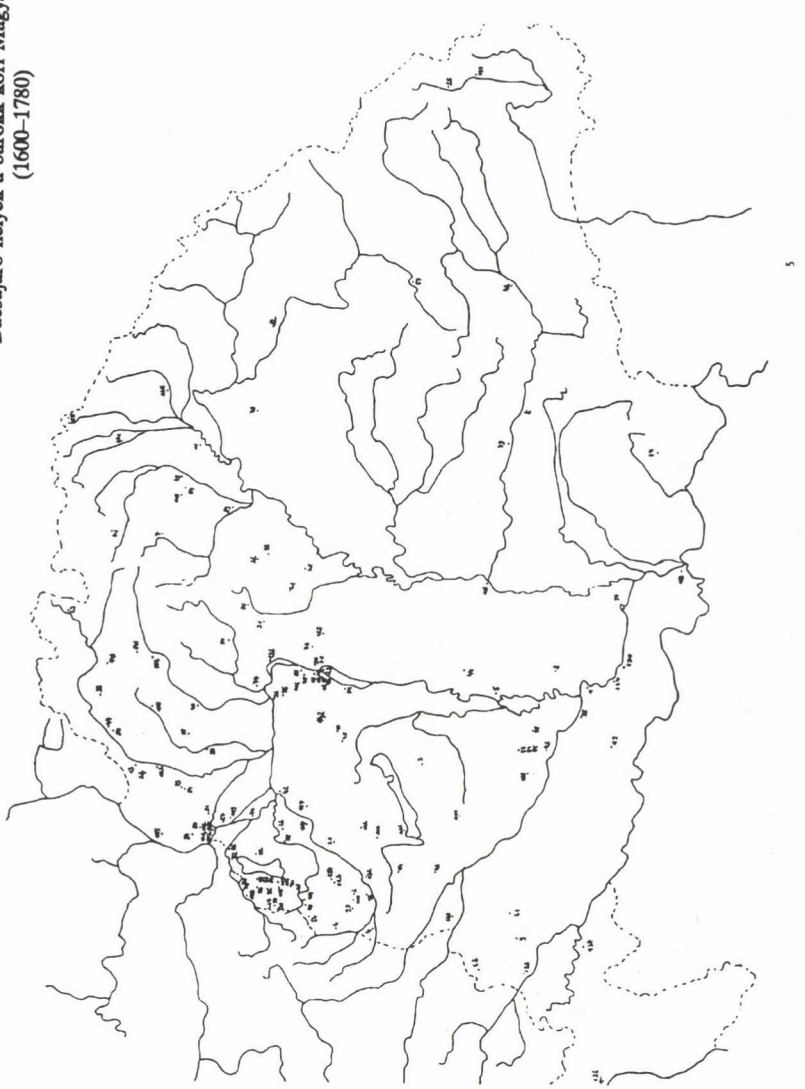

2. térkép
Loreto és Magyarország (17–18. század)

3. térkép
Mariahilf és Magyarország (17–18. század)

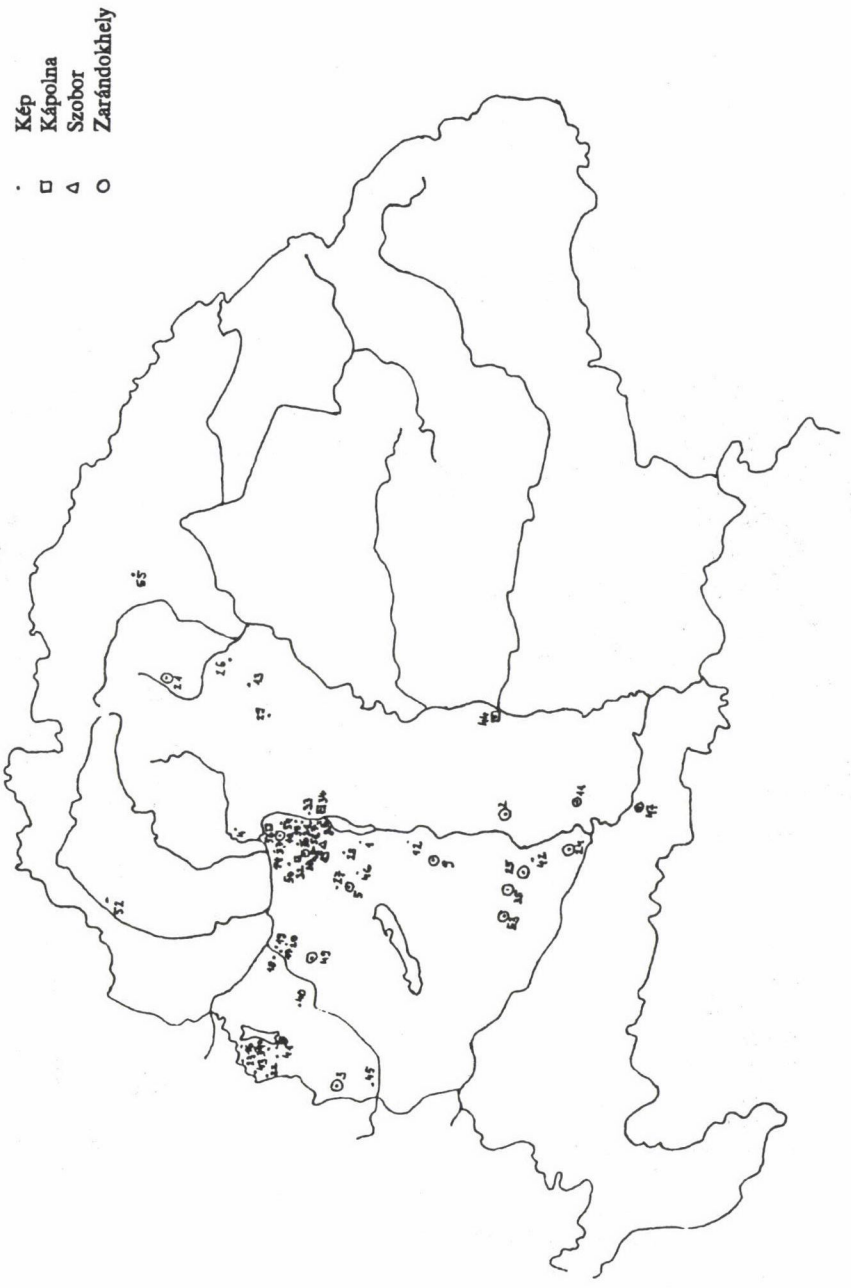

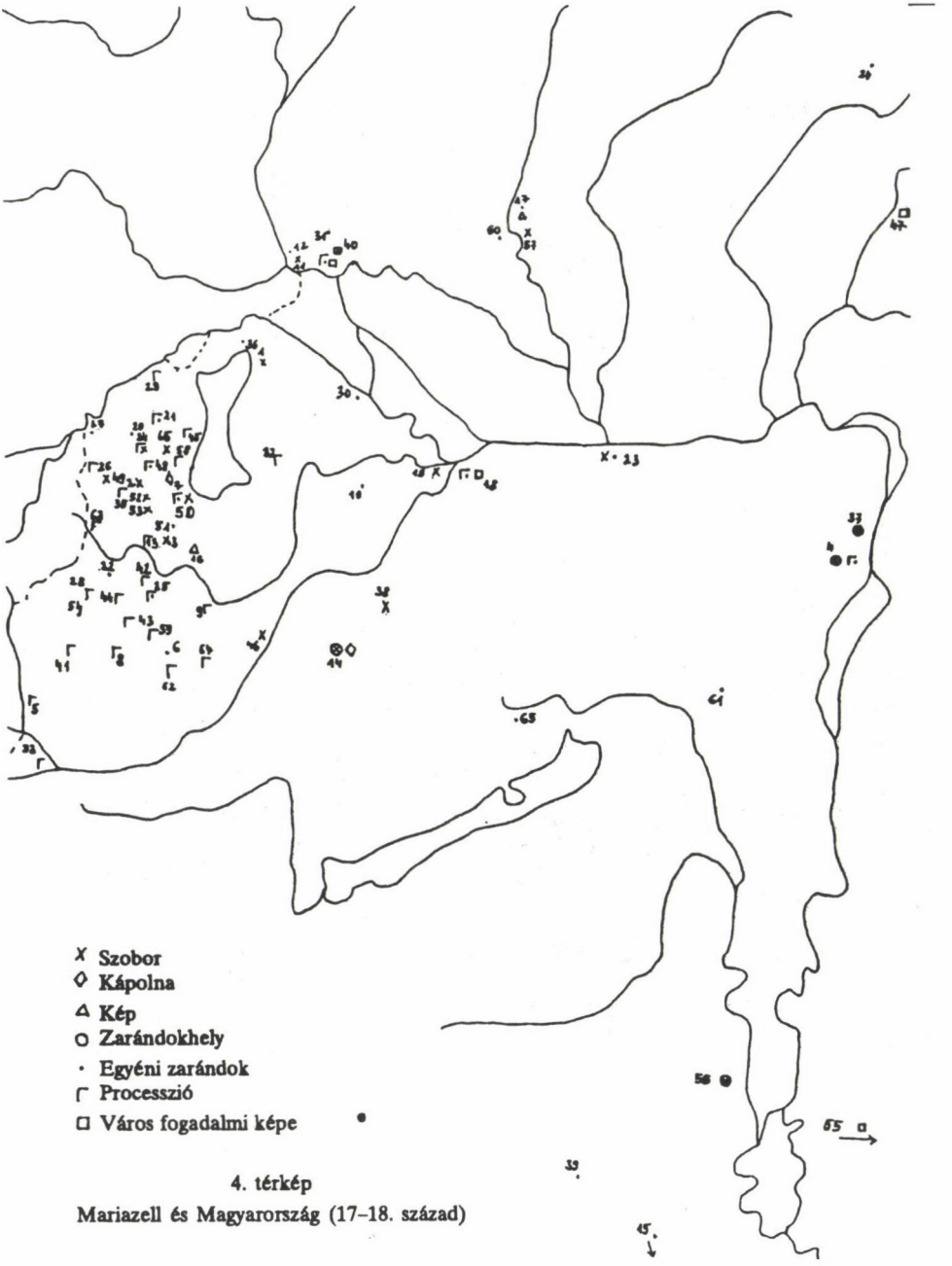

4. térkép
Mariazell és Magyarország (17–18. század)

5. térkép
Ausztriai búcsújáró helyek magyarországi kapcsolatokkal (17–18.század)

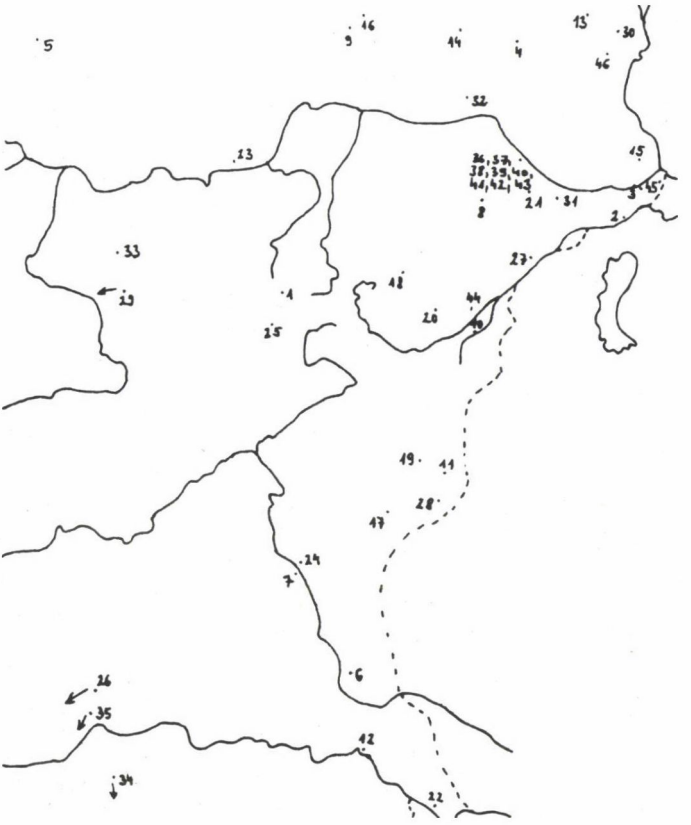

JEGYZETEK

[1]Kunt Ernő – Szabadfalvi József – Viga Gyula (szerk.): Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon (Miskolc, 1984.)

[2]Manherz Károly: A magyarországi német nemzetiség néprajzáról. (Budapest, 1982.) 3–34., Tátrai Zsuzsanna: Osztrák – magyar interetnikus kapcsolatok a jeles napi szokásokban. in: A III. Békéscsabai Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia előadásai.I. (Szerk. Eperjessy Ernő – Krupa András) (Budapest – Békéscsaba, 1986.) 295–303.

[3]Tüskés Gábor: Búcsújárás a barokk kori Magyarországon a mirákulumirodalom tükrében. (Kandidátusi értekezés) (Budapest, 1986.) 13–44. vö. Jenő F. Bangó: Die Wallfahrt in Ungarn. (Wien, 1978.)

[4]Gustav Gugitz: Österreichs Gnadenstätten in Kult und Brauch. 5 Bde (Wien, 1955–1958.), R. Fischer – A. Stoll: Kleines Handbuch österreichischer Marien-Wallfahrtskirchen. 2 Bde (Wien, 1978.), Leander Petzoldt: Die Inventarisation des Wallfahrtswesens im ehemaligen Vorderösterreich. in: Bericht über den elften österreichischen Historikertag in Innsbruck 1971. (Wien, 1972.) 288–291.

[5]Leopold Schmidt: Ausstellung Marianische Wallfahrten in Österreich. Katalog. (Wien, 1954.), uő.: Ausstellung Votivbilder aus Österreich. Neuerwerbungen 1946–1958. Katalog. (Wien, 1959.), Helene Grünn: Via Sacra. Das Wallfahrtsmuseum in Kleinmariazell. Katalog. (Wien, 1975.), Wallfahrten in Niederösterreich. Stift Altenburg Ausstellung 1985. 4. Mai – 27. Oktober. Katalog. (o. O. 1985.)

[6]Leopold Schmidt: Deutsche Wallfahrtsvolkskunde. Österreichische Zeitschrift für Volkskunde 58(1955.) 91–96., uő.: Wallfahrtsforschung und Volkskunde. in: Religiöse Volkskunde. (München, 1964.) 47–67., Wolfgang Brückner: Wallfahrtsforschung im deutschen Sprachgebiet seit 1945. Zeitschrift für Volkskunde 55 (1959.) 115–129.

[7]Dietmar Assmann: Wiederaufnahme der Verehrung mittelalterlicher Gnandenbilder in Tiroler Wallfahrten. in: Bericht (4. jegyzet) 298–304., uő.: Grundzüge einer Wallfahrtsvolkskunde von Tirol. Mannus 2 (1976.) 70–88., Klaus Beitl: Das Tschaggunser Mirakelbuch von 1757. Anzeiger für die Bezirke Bludenz und Montafon Nr.28–29. (1958.), uő.: Aspekte der historischen Wallfahrtsvolkskunde für Vorarlberg. in: Bericht (4. jegyzet) 291–298., uő.: Votivbilder. Zeugnisse einer alten Volkskunst. (Salzburg, 1973.), uő.: Votivbildstudien. Österreichische Zeitschrift für Volkskunde 78(1975.) 104–118., Edmund Friess – Gustav Gugitz: Aufbau und Grenzen der Kultdynamik in Maria Anzbach. Jahrbuch der Österreichischen Leo-Gesselschaft (1936.) 84 ff, uők.: Die Mirakelbücher von Mariahilf in Wien (1689–1775.) in: Georg Schreiber (Hg): Deutsche Mirakelbücher zur Quellenkunde und Sinngebung. (Düsseldorf, 1938.) 77–134., uők.: Die Franz-Xaver-Wallfahrt zu Oberburg. Österreichische Zeitschrift für Volkskunde 61(1958.) 83–140.

[8]Leopold Schmidt: Die Bedeutung der Wallfahrt Maria Einsiedeln auf dem Kalvarienberg bei Eisenstadt in den ersten Jahren ihres Bestandes. (Horn – Wien, 1948.), Hanns Koren: Die Beziehungen zwischen dem südlichen Burgenland und der Oststeiermark im Spiegel des Wallfahrtswesens. Burgenländische Beiträge zur Volkskunde (1953.) 61–70., Franz Probst: Die Wallfahrt nach Stotzing im Spiegel des „Liber Continens Miracula et Gratias, quae mediante Divae Mariae Stoczingensis intercessione perpetrata sunt". (Eisenstadt 1954.), Clara Prickler: Der „Lange Tanz von Kleinfrauenhaid" im Licht archivalischer Forschung. in: O. Bockhorn – H. P. Fielhauer (Hg): Kulturelles Erbe und Aneignung. Festschrift für Richard Wolfram zum 80. Geburtstag. (Wien, 1982.) 193–206., Wallfahrten im Burgenland. Ausstellung 12. Mai – 2. Oktober 1983. Diözesanmuseum Eisenstadt. Katalog. (Eisenstadt, 1983.) Rudolf Krauscher 400 Jahre Stotzing. (Festschrift) (Eisenstadt, 1983.), Maria-Kornelia Fasching: Zur Geschichte der Wallfahrtsorte Südwestpannoniens. (Diss. Wien, 1986.), Hans-Peter Zelfel: Das heutige Burgenland als Ziel und Ausgangspunkt grenzüberschreitender Wallfahrten in der kartographischen Darstellung. in: Bericht über den 17. Österreichischen Historikertag in Eisenstadt, veranstaltet vom Verband Österreichischer Geschichtsvereine in der Zeit vom 31. August bis 5. September 1987. (Wien, 1989) 234-238.

[9]Vö.:Bibliographie. Bedewaart – Pèlerinage – Wallfahrt. Maas – Rijn Rhin – Meuse Rhein – Maas. (Köln, 1982.)

[10]Így pl.: Andreas Csatkai – Dagobert Frey: Die Denkmäler des politischen Bezirkes Eisenstadt und der freien Städte Eisenstadt und Rust. (Wien, 1932.), Karl Semmelweis: Die gedruckten Werke des Palatins Esterházy (1635–1713.). Burgenländische Heimatblätter 23 (1961.) 32–42.

[11]Victor and Elisabeth Turner: Image and Pilgrimage in Christian Culture. Anthropological Perspectives. (New York, 1978.)

[12]Rudolf Kriss: Die Volkskunde der Altbayrischen Gnadenstätten. 3 Bde (München – Pasing, 1953–1956.) Karl-S. Kramer: Typologie und Entwicklungsbedingungen nachmittelalterlicher Nahwallfahrten. Rheinisches Jahrbuch für Volkskunde 11 (1960.) 195–211., Wolfgang Brückner: Die Verehrung des Heiligen Blutes in Walldürn. (Aschaffenburg, 1958.), uő.: Zur Phänomenologie und Nomenklatur des Wallfahrtswesens und seiner Erforschung, in: Volkskultur und Geschichte. Festgabe für Josef Dünninger zum 65. Geburtstag. (Berlin, 1970.) 383–424., uő.: (Hg): Wallfahrt – Pilgerzeichen – Andachtsbild. Aus der Arbeit am Corpuswerk der Wallfahrtsstätten Deutschlands: Probleme, Erfahrungen, Anregungen. (Würzburg, 1982.), Hans Dünninger: Maria siegt in Franken. Die Wallfahrt nach Dettelbach als Bekenntnis. (Würzburg, 1979.), Iso Baumer: Wallfahrt als Handlungsspiel. Ein Beitrag zum Verständnis religiösen Handelns. (Bern – Franfurt/M., 1977.), Lenz Kriss-Rettenbeck – Gerda Möhler (Hg): Wallfahrt kennt keine Grenzen. Themen zu einer Ausstellung des Bayerischen Nationalmuseums und des Adalbert Stifter Vereins, München. (München – Zürich, 1984.), Martin Scharfe – Martin Schmolze – Gertrud Schubert (Hg): Wallfahrt – Tradition und Mode. Empirische Untersuchungen zur Aktualität von Volksfrömmigkeit. (Tübingen, 1985.)

[13]Tüskés: Búcsújárás 242–254.

[14]Rudolf Kriss: Die Schwäbische Türkei. (Düsseldorf, 1937.) 35.

[15]Leopold Schmidt: Volkskult und Wallfahrtswesen im nördlichen und mittleren Burgenland. Burgenländische Beiträge zur Volkskunde (1953.) 45–60.

[16]Edmund Friess – Gustav Gugitz: Die Wallfahrt nach Adlwang im Lichte der Mirakelbücher (1620–1746.). Wien, 1951.) 50.

[17]Bálint Sándor: Karácsony, húsvét, pünkösd. (Budapest,1976. 2. kiad.) 141., Elisabeth Thoemmes: Die Wallfahrten der Ungarn an den Rhein. (Aachen, 1937.)

[18]Albrecht A. Gribl: Unsere liebe Frau zu Dorfen. Kultformen und Wallfahrtsleben des 18. Jahrhunderts. (Dorfen, 1981.) 507.

[19]Rudolf Henggeler: Die Einsiedler Mirakelbücher. Der Geschichtsfreund 98 (1945.) 230.

[20]Tüskés Gábor: A barokk kori magyarországi búcsújáróhelyek katalógusa. (Kézirat) (Budapest, 1985.)

[21]Dietmar Assmann: Die bedeutendsten Wallfahrtsorte Österreichs und Südtirols. in: Österreichische Volkskundeatlas. 6. Lieferung. 2. Teil Bl. 116. (Wien, 1979.) 1–36. Karte und Kommentar.

[22]Vö.: Schmidt: Volkskult 48–52.

[23]Vö.: Gugitz: Österreichs

[24]Boldogasszony, Kisboldogasszony, Kismarton – Kálvária, Kismarton – Ferences t., Osli, Rótfalva, Fraknó – Rozália k., Fraknó – Szervita t.

[25]Nikolaus Grass: Loreto im Bergland Tirol. Jahrbuch für Volkskunde 2(1979.) 161–186., Walter Pötzl: Loreto in Bayern. Jahrbuch für Volkskunde 2(1979.) 187–218., uő.: Santa-Casa-Kult in Loreto und in Bayern. in: Kriss-Rettenbeck – Möhler (Hg): Wallfahrt 368–382.

[26]Mohl Adolf: Szarvkő és urai. Századok 37(1903) 720., uő: A loretói Szűz Mária tisztelete. (Győr, 1935.), Károly Gaál: Die Loreto-Maria – mystische Verteidigung der pannonischen Landschaft. Burgenländisches Jahrbuch für ein Land und seine Freunde 4 (1979.) 30., uő. Auxilium Christianorum. A lorettói szűz tisztelete Kelet-Közép-Európában. Szolgálat 58(1983.) 2. 24.

[27]Adolf Mohl: Der Gnadenort Loreto in Ungarn. (Raab, 1894.), uő.: Loreto magyarországi búcsújáróhely története. (Budapest, 1909.)

[28]Bálint Sándor: Sacra Hungaria. Tanulmányok a magyar vallásos népélet köréből. (Budapest, 1943.) 28–35.

[29]Michael Weiss: Die Gnadenstätte Maria-Eisenstadt. (Kézirat) (Eisenstadt, 1982.) 1–23.

[30]Joseph Rittsteuer: Kirche im Grenzraum. (Eisenstadt, 1968) 275.

[31]Schmidt: Volkskult 54.

[32]Joseph Rittsteuer: Rosalienkult im Burgenland. Burgenländische Heimatblätter 16 (1954.) 102–115.

[33]Vö.: Szilárdfy Zoltán: Kegyképtípusok a pestisjárványok történetében. Orvostörténeti Közlemények Suppl. 11–12. (1979.) 207–236.

[34]Hans Aurenhammer: Die Mariengnadenbilder Wiens und Niederösterreichs in der Barockzeit. Der Wandel ihrer Ikonographie und ihrer Verehrung. (Wien, 1956.) 132.

[35]Vö.: Walter Hartinger: Mariahilf ob Passau. Volkskundliche Untersuchung der Passauer Wallfahrt und der Mariahilf-Verehrung im deutschsprachigen Raum. (Passau, 1985.), Johann Georg Sigg:

Gründlicher und wahrhafter Bericht von dem wunderbarlichen Ursprunge und der Verehrung des Marianischen Gnadenbildes unter dem Titul Trösterin Der Betrübten. (Fünfkirchen, 1777.)

[36]Elfriede Grabner: Maria vom guten Rat. Ikonographie, Legende und Verehrung eines italienischen Kultbildes. in: Fakten und Analysen. Festgabe für Leopold Schmidt. (Wien, 1972.) 327–338.

[37]Nádasdy-család nádasladányi levéltára. Országos Levéltár, Budapest (OL) fasc. III. Nr.760.

[38]Pacher Donát: A dömölki apátság története. (Budapest, 1912.) 122.

[39]Inventarium rerum Ecclesiae et Sacristiae Vener. Residentiae Budensis. Országúti Ferences Rendház Levéltára, Budapest Nr.263. 1–4.

[40]Michael Weiss: A vértessomlói kegytemplom története. (Kézirat) (1970.) 2–3., uő.:Der Wallfahrtsort Schemling/Vértessomló im Schildgebirge. in:Unser Hauskalender. Das Jahrbuch der Ungarndeutschen (Stuttgart, 1982.) 98.

[41]Frey Jácint: Egy kapucinus kegyhely tündöklése a 18. században. Kapucinus tartományi értesítő (1948. Karácsony) 5., Adolf Mohl: Wimpassing, Geschichtlich dargestellt. (Eisenstadt, 1896.)

[42]Vö.:Rudolf Schenda: Der Bilderhändler und seine Kunden im Mitteleuropa des 19. Jahrhunderts. Ethnologia Europaea XIV (1984.) 163–175., Oskar Moser: Die Bilderhändler von Tesino und der Verlag Remondini zu Bassano im alten Venetien. in: Österreichische Zeitschrift für Volkskunde 89(1986) 309-327.

[43]Gugitz: Österreichs Bd. 1. 50.

[44]Gugitz: Österreichs Bd. 1. 27., Bálint Sándor: Ünnepi kalendárium. (Budapest, 1977.) 2. 284., 341. 12. jegyzet

[45]Gugitz: Österreichs Bd. 4. 201.

[46]Jordánszky Elek: Magyar Országban, s az ahhoz tartozó részekben lévő boldogságos Szűz Mária kegyelem képeinek rövid leírása. (Poson, 1836.) 147–148., Augustus Florianus Balogh: Beatissima Virgo Maria Mater Dei, qua Regina et Patrona Hungariarum. (Agriae, 1872.) 591. Gugitz: Österreichs Bd. 2. 217.

[47]Gugitz: Österreichs Bd. 1. 44.

[48]Dénes Radocsay: Das Hermannstädter Kruzifix in Wien. Acta Historiae Artium Academiae Scientiarium Hungariae VI (1959.) 283-298.

[49]Lucas a S Nicolao: Turris Libani. Rescipiens contra Damasum. (Wien, 1725.) 38., Vö.: Joannes a S. Felice: Annalium provinciae sancti Josephi ordinis excalceatorum sanctissimae Trinitatis. (Viennae,1739.) 424–434.

[50]Gugitz: Österreichs Bd. 1. 71.

[51]Gugitz: Österreichs Bd. 2. 13.

[52]Taxonyi János: Az emberek erkölcseinek és az Isten igazságának tükörei. (Győr, 1740) 1. 184–187.

[53]Gugitz: Österreichs Bd. 2. 219.

[54]Gugitz: Österreichs Bd. 4. 171.

[55]Gugitz: Österreichs Bd. 1. 20.

[56]Bernardo a S Theresia: Fons signatus, das ist ein gezeichneter Brunn. (Wien, 1698, további kiadása Prag. o. J.) B2–B4.

[57] Gugitz: Österreichs Bd. 2. 93.–96.

[58]Protocollum conventus Beatae Virginis Mariae ad Fontes... ab Anno MDCXXXVI. (1763.) Pfarrarchiv Mariabrunn 1–7. Vö.:Herbert Kilian: Geschichte der unbeschuhten Augustiner mit besonderer Berücksichtigung der deutsch-böhmischen Provinz. (Diss. Wien 1976.) Bd. 1. 189.

[59]Kiss Fábián: Betegek gyógyítója. (Nagyszombat, 1703.) 3.

[60]Leopold Somogy: Rede über den wundervollen Blutschweiss des Gnadenreichen Marienbildes. (Raab, 1797.)

[61]Jacobus Lier: Mariana lux relucens, seu historia genuina iconis B. V. Mariae lachrymosae ... annexis precationibus pro Marianis Clientibus Specialiter collectis. (Claudiopoli 1747.) 1–36.

[62]György Mártonffi: Denuo erumpens Lachrymarum scaturigo (Tyrnaviae, 1738. 2.kiad.) A3/b.

[63]Ordmánsz Konstantin: A Libanus havasi alatt illatozó Titkos értelmű Rózsa. (Szeged, 1831.) 43–44.

[64]Balogh: Beatissima 634. Vö.: M. Lehmann: Maria Schnee bei Peterwardein (1716–1966.) Eine Gedenkschrift. (Wien, 1966.)

[65]Bálint: Sacra 79–80.

[66]Ladislaus a S Stephano: Flores Mariani. (Budae, 1777.) 1–5.

[67]Gugitz: Österreichs Bd. 4. 201., Eperjessy Ernő: A szentgotthárdi csata emléke a szlovén néphagyományokban. Vasi Szemle XLII(1988/3). 401–421.

[68]Gisela Herrmann: Das Frevelmotiv in den österreichischen Kulturzählungen. (Frankfurt/M., 1974.), Leopold Kretzenbacher: Das verletzte Kultbild. Voraussetzungen, Zeitschichten und Aussagewandel eines abendländischen Legendentypus. (München, 1977.), Leopold Schmidt: Hirtenmotive in Wallfahrtsgründungslegenden. in: Festschrift Nikolaus Grass zum 60. Geburtstag. (Innsbruck, 1975.) Bd. 2. 199–218.

[69]Kiss: Betegek *4., Al–6. Vö.: Leopold Kretzenbacher: Legende und Sozialgeschehen zwischen Mittelalter und Barock. (Wien, 1977.) 6.

[70]A Téti Szent Kúti kápolnának keletkezése. (Ponyvafüzet a 19. század elejéről) (h. n. ny. n. é. n.) 1–3., Bálint Sándor: Boldogasszony vendégségében. (Budapest, 1944.) 36.

[71]Nádasdy–család nádasladányi levéltára. OL. fasc. III. Nr.760.

[72]Hermann Bach: Mirakelbücher bayerischer Wallfahrtsorte. (Untersuchung ihrer literarischer Form und ihrer Stellung innerhalb der Literatur der Zeit.) (Diss. München, 1936.), Wolfgang Brückner: Erzählende Kurzprosa des geistlichen Barock. Aufriss eines Forschungprojektes am Beispiel der Marienliteratur des 16. bis 18. Jahrhunderts. Österreichische Zeitschrift für Volkskunde 86(1983.) Heft 3. 101–148., Tüskés Gábor – Knapp Éva: Egy dunántúli búcsújáróhely a 18. században. (A homokkomáromi mirákulumos könyv tanulságai 1751–1786.). Ethnographia 93(1982.) 269–291., uők: Egy feltáratlan forráscsoport: barokk kori mirákulumos könyvek magyarországi búcsújáróhelyekről. Irodalomtörténeti Közlemények 89(1985.) 1. 90–100., Gábor Tüskés: Books of Miracles about Shrines in Hungary from the Baroque Period. in: The 8th Congress for the International Society for Folk Narrative Research. Bergen, June 12th–17th 1984. Ed. by Reimund Kvideland – Torunn Selberg (Bergen, 1985.) Vol. IV. 379–392., Knapp Éva: Barokk kori mirákulumos könyvek magyarországi búcsújáróhelyekről. (Diss. Budapest, 1984.)

[73]Schreiber: Deutsche 82.

[74]Francesco Glavinich: Historia Tersattana. (Udine, 1648.), Petrus Francetich: Tersactum Coronata Deipara Virgine Insigne. (Venetiis, 1718.), Clarus Pasconi: Triumphus Coronatae Reginae Tersactensis. (Venetiis, 1713.)

[75]Gratia plena, et super omnes Benedicta Virgo Maria Fraukirchensis. (Wien, 1679.), Geheimnisreiche Rosen, oder Wahrhaffte Beschreibung Himmlischer Wohlthaten, welche das Gnaden–Bild Mariae zu Frau–Kirchen bey Neusidl am hungarischen See gewürcket... durch das Convent der PP. Franciscanern daselbst (Wien, 1697.), Titkos értelmö Róza a vagy a Förtö mellett lévö Boldog Asszony csodálatos érdemeinek Drága illattyáról. (Bécs 1698.), František Babcansky: Zwazek Kwittkuw Na Lukach Maryanskych Pry Gezeru u Najzydle zebranych. (W Wyndy 1698.) Vö.: Andreas Angyal: Ein burgenländisches Dokument der tschechischen Barockliteratur. Burgenländische Heimatblätter 27 (1965.) 69–72.

[76]Ferdinandus Ignatius Grieskircher: Magnae Ungariae Dominae, unici Dei Matris admirabilis mirabilia. (Viennae, 1661.)

[77]Zwey Tractätlein von Berg Calvari bey Eysenstadt. (Wien, 1716.) Vö.: Karl Semmelweis: Burgenländische Wallfahrts– und Mirakelbücher aus dem 17. und 18. Jahrhundert. Burgenländische Heimatblätter 26(1964.) Heft 3. 131–140.

[78]Anselmus Klaempfl: Der in dem Acker Verborgene–Schatz. (Wiennerisch–Neustadt 1714.)

[79]Persianisch–Marianisches Gnaden–Brünnl. (Wiennerisch–Neustadt 1732.)

[80]Andreas Eggerer: Pharmacopaea coelestis seu Maria Remetensis. (Graecii, 1672.)

[81]Ladislaus Kummer: Puteus aquarum viventium cant 4. Marianischer... Gnaden–Brunn. (Pressburg, 1734.), Josephus Nunkovics: Puteus aquarum viventium Marianus, jam a quingentis et pluribus annis miraculose repertus. (Tyrnaviae, 1742.), Orosz Ferencz: Puteus aquarum viventium. Cant. c. 4. v. 15. Élö vizek kuttya. (Nagyszombat, 1743.), Josephus Nunkovics:Puteus aquarum viventium, To gest: Maryanska. (W Trnawé, 1743.), Odo Koptik: Thalleidos Liber. (Sopron, 1744.), Erneuerter vor mehr, als fünf hundert Jahren wunderbar–entsprungener Marianischer Gnaden–Brunn... Beschrieben und zum Druck befördert durch P. S. C. des obbemeldten Gnaden–orts deutschen Prediger. (Pressburg, 1764.), Josephus Nunkovich: Puteus aquarum viventium Marianus. (Quinque Ecclesiis 1773.)

[82]Novum Sidus Hungariae. (Tyrnaviae, 1743.), Novum Sidus Hungariae. (Tyrnaviae 1746.), Orosz Ferencz: Magyar Országnak Jeles tündöklléssel fel–tetszett Új Csillaga. (Nagyszombat, 1751.), Neuer Stern im Königreich Hungarn. (Pressburg, um 1750.), Nowá Hwézda Uherské Kraginy, to gest: Neyswetegssy Bozj, a Bolesti Matka Maria, w milosto plném Ssassynském. (W. Trnawe 1751.), vö. Kurze Beschreibung Von dem Ursprung Der Heiligen Statuen des Schmertzhafften Mutter Gottes zu Sassing (o.O. 1735.)

[83]Kilian Werlein: Puteus aquarum viventium... das ist: Ferrere Beschreibung der Miracul... zu Zell in Steyermarck von Anno 1690 bis Anno 1700. (Steyr 1700.), vö. 81. jegyz., Kilian Werlein: Neu-eröffneter Gnaden-Schatz oder Beschreibung jener Gutthaten, welche in den Jahren hero...1700... 1709... in... Gnaden Hauss zu Zell... erwiesen hat.(Graetz, 1713.), uő.: Neu-eröffneter Gnaden Schatz. (Steyr, 1717.), uő.: Annoch offenstehender Gnaden-Schatz: das ist... von Anno 1710 bis Ende 1719. Jahrs in den... Gnadenhaus zu Zell... gewircket hat.(Steyr, 1722.), vö. 78. jegyz.

[84]Nem találtunk példát a műfajnak a középkorból a barokkba átvezető szakaszát jellemző kiadványtípusra, amelybe a csak mirákulumot tartalmazó kiadványok (egymirákulumos röplapok, ún. mirákulumlevelek, egy-egy év anyagát hozó füzetes nyomtatványok) tartoznak. Nincs nyom a magyarországi anyagban mirákulumok olyan rendszeres, hosszú időn át, meghatározott időközökben való közzétételére sem, mint amivel pl. a máriacelli kegyhellyel kapcsolatban találkoztunk.

[85]Így pl. a Máriavölgyben 1720-ban tartott pálos generálisi gyűlésen a Maria Trost-ról kiküldött szerzetesek a saját kegyhelyük eseményei között részletesen beszámoltak a fogadalmi tárgyak elhelyezéséről, az adományokról, a miségk és áldozások számáról, valamint betegségek rendjében a csodás gyógyulásokról. Acta Paulinorum Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Budapest (=EKK) Cod. Lat. Ab. 154. Tom. V. 490-491., 584-586.

[86]Fráter Lajos: Kincs tartocska Az Világos Czestohoy egyházának. (o. O. Krakkó? 1627.), Élő-vizeknek kuttya. Cant. 4.v.15. Avagy a Stáir-országi havasokon az ő kedves Czéllájában tsudákkal-tündöklő Maria... egy néminemű sz. Benedek patriárka szerzetéből-való áldozó pap, magyar nyelven botsátott világosságra. I. (Steyr, 1753.) 2. (Győr, 1759.) 3.(Győr, 1766.)

[87]Illustria miracula divi Francisci Xaverii Oberburgi in Styria. (Tyrnaviae 1735.)

[88]A. Goldonowski: Diva Claromontana, seu Imaginis eius Origo, Translatio, Miracula. (Cracoviae 1642.) Egyetemi Könyvtár, Budapest, Ac 4022 jelzetű példányának possessor bejegyzése: Inscripta Cathalogo B.V. Mariae Thallensis Conv. Bibl. – H. Tursellinus: Lauretanae historiae libri quinque. (Venetiis, 1727.) Egyetemi Könyvtár, Budapest Ac 4401 jelzetű példányának possessor bejegyzése: Eremi Zobor 1770.

[89]Szilárdfy Zoltán – Tüskés Gábor – Knapp Éva: Barokk kori kisgrafikai ábrázolások magyarországi búcsújáróhelyekről. (Budapest, 1987.) vö. Hans Dünninger: Kleine Andachtsbilder als Indikatoren für Wallfahrt. in: Brückner: Wallfahrt 149-160.

[90]E. Widemann, J. M. Lerch.

[91]I.L. Lidl, F. A. Dietell, F. S. Schaur, J. Ch. Winkler, F. L. Schmitner, J.H. Martin, A. és J. Schmuzer, Hoffmann és Hermundt, J. Asner, E. Schaffhausen, C. La Haye.

[92]F. Feninger, G. D. Ch. Nicolai, A. Berka

[93]J.A. Lidl, J. J. Lidl, Th. Bohacz, J. Mössmer, J. G. Baumgartner, J. Kollanetz, A. Pyro, J. Gerstner, J. E. Mansfeld, J. Mansfeld.

[94]M. Engelbrecht, J. S. és J.B. Klauber.

[95]Remondini, G. A. Bosio

[96]M. Greischer: 1690 k. Kismarton, H. Frank von Langgraffen: 1700.k. Nagyszombat, A. Zenger: 1770. k. Nagyszombat, majd Esztergom, M. Dausch: 1791. Nagyszombat.

[97]Eszterházy Pál: Az egész világon levő Csudálatos Boldogságos Szűz Képeinek Röviden föl tet Eredeti. (Nagyszombat, 1690.)

[98]Franz Wibiral: Das Werk der Grazer Stecherfamilie Kauperz. (Graz, 1909.)

[99]Historia Domus Besnyöiensis... incipit 1763. (1835-ig) Plébániai levéltár, Máriabesnyő 58.

[100]Libellus... Continuatarum Gratiarum ab Annis ... 1750... 1773. Pannonhalmi Benedekrendi Apátság Levéltára (PBAL) Naplók Ia/5. 20 füzet, 2.füzet 13.

[101]Gustav Gugitz: Das kleine Andachtsbild in den österreichischen Gnadenstätten.(Wien, 1950.)

[102]Christine Lauter: Die Ursprungslegenden auf den österreichischen Wallfahrtsbildchen. (Wien, 1967.), Hans Bleibrunner: Andachtsbilder aus Altbayern. (München, 1971.)

[103]Szilárdfy – Tüskés – Knapp: Barokk Kat. 63., Sammlung Fitz, Stiftsarchiv Lilienfeld, o. Sign.

[104]Szilárdfy – Tüskés – Knapp: Barokk Kat. 166-182. vö. Gründliche und ausführliche Beschreibung Der Wunderthaetigen Bildniss der weinenden Mutter Gottes von Pötsch (Wien, 1746.)

[105]Szilárdfy – Tüskés – Knapp: Barokk Kat. 183-185.

[106]Szilárdfy – Tüskés – Knapp: Barokk Kat. 279-319.

[107]Albert Riedl – Karl M. Klier: Lied-Flugblattdrucke aus dem Burgenland. (Eisenstadt, 1958.) 166-167., 172-173.

[108]Riedl – Klier: Lied-Flugblattdrucke 159. Nr. I.

[109]Probst: Die Wallfahrt IX–XIV., Riedl – Klier: Lied-Flugblattdrucke 168–172., Krauscher: 400 Jahre 161–164.

[110]Sörös Pongrác (szerk.): A pannonhalmi Szent-Benedek rend története. 5. (Budapest, 1902–1916.) 560., Riedl – Klier: Lied-Flugblattdrucke 24–25. Nr. IV–VI.

[111]Riedl – Klier: Lied-Flugblattdrucke 124–125., 62–64., vö. Tüskés Gábor – Knapp Éva: Fejezet a XVIII. századi vallási ponyvairodalom történetéből. Irodalomtörténeti Közlemények 89(1985) 4–5. 415–436.

[112]A máriacelli zarándoklatok magyar vonatkozásainak akár közelítő teljességű bemutatását több tényező nehezíti. Az egyik akadály a máricelli zarándoklatokra vonatkozó hatalmas mennyiségű barokk kori forrásanyag túlnyomó részének feltáratlansága. A kéziratos forrásanyag több különböző helyen, szétszórva található (így pl. Historia miraculorum Mariae-Cellensium ab anno 1150. ad annum 1725. EKK A. 19., Descriptio historica... (Maria Cellensium) EKK Ab. 219–220., Oblationes Sacrae... (Maria Cellensium) EKK Ab. 222. (1602–1730), Ab. 222. (1664–1680.). A kéziratos és nyomtatott források felsorolását l. Gugitz: Österreichs Bd. 4. 202–204.), és a Máriacellt gondozó St. Lambrecht-i apátság levéltárában lévő legfontosabb része rendezetlenség miatt csak körülményesen hozzáférhető. További nehézséget jelent, hogy a kéziratos források nem mindig különíthetők el élesen egymástól, a különböző forrástípusok gyakran egymásba mosódnak. Ehhez járul, hogy ugyanarról az eseményről nemegyszer több, közel egykorú feljegyzés áll rendelkezésre, s ezek nem mindig ugyanúgy adják vissza a történteket. Hasonlóképpen átfedések figyelhetők meg a nyomtatásban megjelent forrásanyagban. A vizsgált időszakot érintő kéziratos források között a 17. század elejétől kezdve többé-kevésbé folyamatosan egyaránt megtalálhatók a kegyhely történetét összefoglaló munkák (Christophorus Andreas Fischer: Historia Ecclesia Cellensis ad Beatam Virginem. Viennae ex officina Typ. Ludovici Bonnoberger in Bursa Agni. Anno MDCIV. (nyomtatásra előkészített kézirat?) Stiftsarchiv St. Lambrecht (=SL) o. Sign., Ämilianus Hilbig: Peregrinus cellensis seu munera et vota ad cellam Magnae matris et virginis Mariae peregrini... anno 1650. SL o. Sign., Ämilian Adalbert Eremiasch: Apparatus exegeticus ad conscribendam Historiam seu annales ecclesiae Miraculosa B. M. Virginis Cellensis in Styria ex chartophylacio Lambertino desumptas Anno 1713. (?), SL o. Sign.) az eseményeket folyamatos időrendben rögzítő, kalendáriumszerű feljegyzések (Ephemerides Cellenses ab Anno 1704. SL o. Sign., Zeller Calender (nach 1773) SL Mariazell, o. Sign.), kompendiumszerű összeállítások (Marian Sterz: Dreibändiges Kompendium über die Geschichte von St. Lambrecht und Mariazell um 1820. SL. o. Sign.), társulati könyvek (Prothocollum Marianum S. S. Rosarii in Cellis Eiusdem B. V. M. (1633–1782.) SL. o. Sign., Vita Mortis, seu liber vivorum, pro Moribundus Orantium, ut post mortem vivant, id est Albus Marianus, perpetui Rosary erectus ac apertus la January 1726. SL. o. Sign., Album Almae Congregationis B. V. Mariae De Monte Carmelo Inceptum Anno 1694 In Cellis Marianis. SL. o. Sign.), mirákulumfeljegyzések (Andreas Scholl:Miracula Cellensia. (1627.) SL. o. Sign., Inschriften der 36 (35) Wunderdarstellungen in Maria Zell 1626. SL Schachtel Mariazell, Mirakel, o. Sign.), valamint a processziók évenkénti jegyzékei (Processiones ad Cellas Marianas de Anno 1692 et 1693. SL Lad. 38. L., Processiones ad Cellas Marianas de Anno 1712. SL Lad. 41. G., Processiones venerunt in Cella Marianas 1675. SL Lad. 41. G.). A legfontosabb nyomtatott forrást jelentő mirákulumos könyvek a 17. század második harmadától folyamatosan kísérik végig a kegyhely történetét (így pl. Urban Pikelius: Benedicta Virgo Cellensis. (Graz, 1645.), Gerardus Pettschacher: Benedicta Virgo Cellensis... Ab Anno 1666 usque ad Annum Christi 1678 factum. (Graeciy 1678.), uő.: Ferrere Fortsetzung und Beschreibung der Gnaden. (Graeciy 1690.), Werlein: Neu-eröffneter (1713.), uő.: Neu-eröffneter (1717.), uő.: Annoch offenstehender (1722), Cellerisch-Marianischer Gnaden-Schatz Des 1748 ten Jahr. (Steyr, 1749.), Cellerisch-Marianischer Gnaden-Schatz Des 1753. und 1754. Jahr. (Steyr, 1755.), B. Sternegger: Sechstes Jahr-Hundert der zu Mariam nach Zell in Steyermarck angefangenen Wallfahrt. (Steyr, 1758.) Innocentius Schelzinger: Seculum sextum inchoatae ad Cellas Marianas. (Styrae, 1772.)): felépítésük mintául szolgált más ausztriai búcsújáróhelyek mirákulumos könyveinek szerkezetéhez is (így pl. Oesterreichischer Myrrhen-Berg... Das ist: Anfang und Vortgang der weltberühmten Wallfahrt nach Maria Taferl in Unter-Oesterreich. (Crembs, 1748. 3.kiad.), Ursprung, Wunder und Gutthaten des weitberühmten Gnaden-Bilds der Schmerzen-Mutter Maria an der Luggau im Lessach. (München, 1760.), Zweyfacher Gnaden-Fluss. (Graetz, 1709.), Melchior Michelitsch: Marianischer Gnaden-Schall des Wunderthätigen Gnaden-Bilds Maria-Hülf, welches zu Graetz. 2. Bde (Gratz, 1737, 1739.), Ursprüngliche Beschreibung Der Uralten Gnaden Bildnuss Maria-Trost. (Graetz, 1740.), Joseph Wenceslav Stöger: Das grösste Wunder-Werck Bey dem Gnaden-Ort Maria-Trost. (Graetz, 1749.) Florilegium Pöllense. (Gratz, 1766.), Beständig fliessender Gnadenbrunnen... Maria Bründl... in dem zwischen Crembs und Stein. (Crems 1775.)). Az első tudományos kísérlet a hatalmas mennyiségű forrásanyag áttekintésére P. Othmar Wonisch

részéről történt századunk első felében. A hely történetéről írt összefoglaló munkái mellett (Othmar Wonisch: Die Gnadenbilder Unserer Lieben Frau in Maria-Zell. (St. Lambrecht - Mariazell, 1916.), uő.: Geschichte von Mariazell. (Mariazell, 1948.)) leghasználhatóbb az a kéziratos és nyomtatott forrásanyag alapján készített cédulakatalógus, részben feldolgozatlanul maradt tematikus adatgyűjés, amely hely- és személynevek, valamint tárgyszók szerinti utalásokkal könnyíti meg az eligazodást (Zettelkatalog ... é.n.). Az első áttekintésben mi is ezt használtuk, és az ennek alapján kapott képet egészítettük ki más források adataival. A kéziratos és nyomtatott forrásokhoz hasonlóan nem történt rendszeres kísérlet a tárgyi jellegű forrásanyag feltárására sem: a hely történetével foglalkozó szerzők ebből újra és újra a máig fennmaradt legértékesebb darabokat emelik ki, a többire kevés figyelmet fordítanak. A tárgyi forrásanyag a kéziratos és nyomtatott forrásoknál jóval nagyobb pusztulást szenvedett: a fogadalmi képek közül például a II. József előtti időszakból rendszerint csak a művészi értékkel rendelkező, nagyméretű darabok maradtak fenn, amelyek az írásos forrásokban többnyire amúgy is szerepelnek, a paraszti réteghez kapcsolódó kisebb képek többsége a 19–20. századból való.

[113]Pettschacher: Benedicta 60.

[114]Eremiasch: Apparatus 105b., 107b., Odo Koptik: Elenchus Gratiarum a Beatissima Virgine Cellensi nobilibus Quibusque concessam. SL No. 1486. III. A/b13, 52.

[115]Eremiasch: Apparatus 106a., 107a., 107b., Koptik:Elenchus 52.

[116]Eremiasch: Apparatus 110a–b.

[117]Eremiasch: Apparatus 107b., 110a.

[118]Eremiasch: Apparatus 109a., 110b., Zeller Calender 130., Eremiasch: Apparatus 111b.

[119]Protocollum Marianum S. S. Rosarii 78., Eremiasch: Apparatus 108b., 109a., 110a.

[120]Pettschacher: Benedicta 70., Eremiasch: Apparatus 108b., 107a., 109a., 109b., 110a., 110b., 111a., 111b.

[121]Vö.: Pettschacher Benedicta 66., Gerhard Rodler: Geschichte und Beschreibung der Gnadenkirche Mariazell. (Mariazell, 1907.) 67.

[122]Wonisch:Die Gnadenbilder 44–45.

[123]Mária-czelli liliomok. Az 1857. sept. 8-ki Mária-czelli magyar országos búcsújáratra vonatkozó történeti jegyzetek, főpásztori levelek, előkészületek, utazási rajzok, versezetek, s egyházi beszédek gyűjteménye. (Pest, 1858.) 28–29., 33.

[124]Stiftungen. SL Schachtel Mariazell, Kirche, Kopie eines Stiftungsbriefes 1672. 4/10.

[125]Wonisch: Die Gnadenbilder 45., 38.

[126]Eszterházy Pálhoz vö.: Merényi Lajos: Herczeg Esterházy Pál nádor 1635–1713.(Budapest, 1895.), Andreas Angyal: Fürst Paul Eszterházy (1635–1713.) Südostdeutsche Forschungen 4(1939.) Heft 2. 339–370., Semmelweis: Die gedruckten Werke des Palatins Esterházy (1635–1713). Burgenländische Heimatblätter 23(1961) Heft 1. 32–42., Prothocollum Marianum S. S. Rosarii 77.

[127]Stiftungen. Kopie eines Stiftungsbriefes Lad. 31. D. Nr.11.

[128]Ferenc L. Hervay: Repertorium historicum ordinis cisterciensis in Hungaria. (Roma, 1984.) 72.

[129]Jesus, Maria, Joseph. Sodalitas Sanctissimi patriarchae Josephi,... In... Monasterio Campoliliorum (1753–1755, 1755–1757.) (Crembs o. J.), Catalogus, eorum dominorum sodalium, qui Ex Venerabili Congregatione sanctissimi Patriarchae Josephi, In... Monasterio B. V. M. de Campoliliorum (1752–1754, 1754–1756.) (Crembs o.J.)

[130]Koptik: Elenchus 47a.

[131]Pettschacher: Ferrere Fortsetzung 177–178.

[132]Rodler: Geschichte 23.

[133]H. Jahrvogel: Puteus aquarum viventium. (Steyr, 1700.) b2–b3., Odo Koptik: Regio Mariana. 5 Bde SL No. 1487. III A/b8–12. Bd. 2. 95b.

[134]Mária-czelli liliomok 21–24.

[135]1692-ben pl. a résztvevők száma 2217 személy volt. Processiones... 1692 et 1693. 29. Nr. 267.

[136]Jahrvogel: Puteus b2.

[137]Koptik: Elenchus 47a–b.

[138]Koptik: Elenchus 47a.

[139]Eremiasch: Apparatus 110b., 106b., 112a–b.

[140]Eremiasch: Apparatus 106b., 112a–b., 118a–b., 119a., Prothocollum Marianum S. S. Rosarii 131b.

[141]Koptik: Elenchus 47b., Opfergaben. SL Schachtel Mariazell, Kirche-Schatzkammer o. Sign., Rodler: Geschichte 97., Wonisch: Die Gnadenbilder 45–46.

[142]Szamosi József: Máriacelli emlékkönyv. (München - Zürich, 1979.) 13.

[143]Wonisch: Die Gnadenbilder 46.
[144]Opfergaben o. Sign.
[145]Sternegger: Sechstes 371–373.
[146]Sternegger: Sechstes 373., Opfergaben o. Sign., Zeller Calender 97.
[147]Opfergaben o. Sign.
[148]Wonisch: Die Gnadenbilder 45–46.
[149]Wonisch: Die Gnadenbilder 36.
[150]Rodler: Geschichte 52.
[151]Fotóját közli Wonisch: Die Gnadenbilder 68. és Szamosi Máriacelli Bild 42. vö. Sasinek V. Ferenc: Egy fogadalmi kép. Századok. 31. (1897.) 651–652.
[152]Ephemerides 320., Wonisch: Die Gnadenbilder 70., Rodler: Geschichte 30.
[153]Anna Coreth: Pietas Austriaca. Österreichische Frömmigkeit im Barock. (Wien, 1982. 2. kiad.) 70.
[154]Wonisch: Die Gnadenbilder 51–52.
[155]Rodler: Geschichte 28.
[156]Vö. 112. jegyzet
[157]Pettschacher: Benedicta 77.
[158]Processiones... 1675., vö. Sternegger: Sechstes 422–423.
[159]Koptik: Regio Mariana Bd. 2. 95a., Prothocollum Marianum S. S. Rosarii 103b., Ephemerides 98.
[160]Jahrvogel: Puteus b2–b3.
[161]Prothocollum Marianum S. S. Rosarii 138., 151., 158., Opfergaben o. Sign., Koptik: Regio Mariana Bd. 2. 95b.
[162]Ephemerides 99.
[163]Eremiasch: Apparatus 93b. vö. Pettschacher: Bendecita 70., Rodler Geschichte 60.
[164]Wonisch: Die Gnadenbilder 78.
[165]Sterz: (Kompendium) 155. vö. Sándor Bálint: Ein unbekanntes altes Stadtbild von Szeged. Zu einem Mariazeller Votivbild. Österreichische Zeitschrift für Volkskunde 68(1965.) 45–51.
[166]Sterz: (Kompendium) 154.
[167]Vö. Processiones... 1692. et 1712.
[168]Prothocollum Marianum S. S. Rosarii 165b. Wonisch: Die Gnadenbilder 70., Rodler: Geschichte 25.
[169]Vö. Zelebrantenbuch (Mariazell) Mariazell, Schatzkammer, o. Sign. 1778–1804.
[170]Mária–czeli liliomok 59–82.
[171]Coreth: Pietas 71.
[172]Grünn: Via 56–57.
[173]Koren: Die Beziehungen 63.
[174]Odo Koptik: Fons signatus, seu historia Divae Hospitalensis in Styria. (Salisburgi, 1735.)
[175]Koptik: Regio Mariana, uő.: Enumeratio illustrium familiarum juxta seriem alphabeticam, quae imagini miraculosae B. M. V. in Cella Styriensi asservate dona votiva sacraverunt. Österreichische Nationalbibliothek 8328. (Nov. 573.) Ch. XVIII. 127. 8., uő.: Elenchus.
[176]Friess – Gugitz: Die Wallfahrt 8.
[177]Pacher: A dömölki 114–124., 244–249.
[178](Odó Koptik): Compendium Historicum von dem Ursprung und Merckwürdigkeiten, des Gnaden- und Wunderreichen Orts Neu Mariazell Bey Dömelck. (Oedenburg, 1749.) G2–4.
[179]Rechtshandel des Abtes von Dömölk (Ungarn) wegen der Selbständigkeit der Abtei aus den 50–er Jahren des 18. Jahrh. Bibliothek des Benediktinerstiftes Göttweig (BG) o. Sign.
[180]Pacher: A dömölki 298.
[181]Pacher: A dömölki 299–300.
[182]Andreas Angyal: Barock in Ungarn. (Budapest – Leipzig – Milano o.J.((Ungarische Hefte 4.) 116.
[183]Hoch–Feyerliche Übersetzung Des Gnaden- und Wunder–reichen Bilds Mariae von Dömelk. (Wien, 1748.) vö.: (Koptik): Compendium G 4–6., Pacher: A dömölki 250–251., Piszker Olivér: Barokk világ Győregyházmegyében Zichy Ferenc gróf püspöksége idején (1743–83.) (Pannonhalma, 1933.) 32–33., Angyal: Barock 116–117.
[184]Dietmar Assmann: Berühmte Marien–Gnadenbilder im 17. Jahrundert. Die Wandgemälde im Kreuzgang des Stiftes Schlierbach. Oberösterreichische Heimatblätter 37(1983.) Heft 4, 263–302.

[185]Koren: Die Beziehungen 68.

[186](Koptik): Compendium A2–5., Actorum abbatiae Dömölkiensis. Dömölki csodák. (XVIII. sz. közepe) PBAL fasc. 2. Nr. 6. 15., 16., 65., 66., Libellus lib 2. 13. vö.: Wonisch: Die Gnadenbilder 30–31.

[187]Ladislaus a S. Stephano: Flores Mariani. (1776.) Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár Fol. Lat. 2115., uő.: Flores, Protocollum. (A Trinitáriusok naplója. 1748–1782.) Püspöki Levéltár Székesfehérvár (PLSz, 319/1., Eugen Bonomi: Die Mirakelbücher der Wallfahrtsorte Óbuda–Kiscell/Kleinzell bei Altofen und Makkos Mária/Maria Eichel bei Budakeszi in Ungarn. Jahrbuch für Ostdeutsche Volkskunde 12(1969.) 271–300.

[188]Vö. 110. jegyzet

[189]Szilárdfy – Tüskés – Knapp: Barokk Kat. 61–67.

[190](Koptik): Compendium, Synopsis historica de situ, ortu, progressu s. cellae in Hungaria, dioecesi Jauriensi, comitatu Castriferrei, districtu Kemenesallensi, campo Dömölkiensi. (h. n. é. n.). Rövid históriában foglalt fel-jedzés az ó és új Dömölkhi csudálatos helynek eredetirül. (h. n. é. n.), Decretum episcopale, quo compertum redditur, Deum ter. Opt. Max. in s. capella Dömölkiensi complura. (h. n. é. n.), Decretum episcopale, quo post repetitas accuratissimas inquisitiones secundum praescriptum ss. concilii Tridentini (h. n. é. n.)

[191]Szilárdfy – Tüskés – Knapp: Barokk Kat. 75. vö. Wonisch: Die Gnadenbilder 35. 15. kép., 35. 16. kép., 39. 20. kép.

[192]Miracula et Gratiae. N. 2. 1747. Describantur ut sunt. PBAL fasc. 2. Nr. 11., Libellus... Continuatarum, Liber Gratiarum purificatorum, et in compendium redactarum, ab anno 1750. ad annum usque 1755. inclusive. Exceptis omissis. PBAL Fasciculi antiquiores fasc. 2. Nr. 10., Actorum abbatiae, (Odo Koptik): Variae Gratiae seu species miraculorum Divae Dömölkiensis.(1754.) BL Beilage zur Cod. 917 rot.

[193]Pacher: A dömölki 267–277.

[194]Pacher: A dömölki 295., 344–346., Pausz Amand: Kis Tzeli Szarándok. (Győr, 1797.) 31.

[195]Rechtshandel des Abtes, Controversiae inter Archiabbatem S. Martini in Hungaria et Oddonem Abbatem Demölkiensem. BG alte Sign.: III/9. olim. Cod. o. Sign., Miscellanea aus dem Nachlass Odo Koptik Abtes von Dömölk in Ungarn. 3 Bde vom J. 1736–1756. BG Cod. 24. und 917–918., Liber Koptikianus, quo Imago Miraculosa Dömölkiensis defenditur. 1752. PBAL fasc. 5. Nr.9.

[196]Summaria Demonstratio Perceptum in Sacristia Dömölkiensi sub A. R. P. Sigismundo. BG Hungarica Dömölk, o. Sign.

[197]Coreth: Pietas 58–60.

[198]Documenta Artis Paulinorum. 1–3. (Budapest, 1975–1978.) 1. 282.

[199]Adolf Mohl: Der Gnadenort Loreto in Ungarn. (Raab, 1900. 2. kiad.) 17.

[200]Documenta 1. 283., 290.

[201]Documenta 2. 317., 323., 325., Gräffel J. Gyurcsek Endre: A sasvári háromszázados nagy búcsújárat. (Nagyszombat, 1865.) 36–37.

[202]Documenta 2. 319–322.

[203]Ambrosius a S. Spiritu: Ausführlicher Bericht des Ursprungs und Fortgangs deren Gnaden und Wohlthaten. (Buda, 1755.) 21–26.

[204]Historia Domus Besnyöiensis 21.

[205]Mohl: Der Gnadenort Loreto 29.

[206]Schmidt: Volkskult 48.

[207]Schmidt: Volkskult 47.

[208] P. Gratian Leser: Frauenkirchen. (1946.) c. kézirata alapján (Klosterarchiv der Franziskaner zu Frauenkirchen) idézi Michael Weiss: Geschichte des Franziskanerklosters (1670–1982) und der Wallfahrtskirche (1669–1982) in Frauenkirchen. (Manuskript) (Eisenstadt, 1983.) 316–327.

[209]Pásztor Lajos: A máriavölgyi kegyhely a XVII–XVIII. században. (Budapest, 1943.) 21.

[210]Kurzer Unterricht über die von einer Löbl. Bruderschaft unter dem Titul Maria Seelenhülf... am Pfingst-Montag zu den wunderthaetigen Gnadenbild Maria Thal In Hungarn Verrichtende Wall-Fahrt. ((Wien,) 1769.)

[211]Gugitz: Österreichs Bd. 1. 44.

[212]Gugitz: Österreichs Bd. 1. 65. Friess – Gugitz: Die Mirakelbücher

[213]Gugitz: Österreichs Bd. 1. 9.

[214]Gugitz: Österreichs Bd. 1. 52.

[215]Gugitz: Österreichs Bd. 1. 85.

216Gugitz: Österreichs Bd. 2. 119.
217Gugitz: Österreichs Bd. 2. 193.
218Schmidt: Volkskult 47.
219Gugitz: Österreichs Bd. 2. 109.
220Gugitz: Österreichs Bd. 2. 44.
221Gugitz: Österreichs Bd. 2. 3.
222Gugitz: Österreichs Bd. 2. 183.
223Gugitz: Österreichs Bd. 2. 13.
224Gugitz: Österreichs Bd. 2. 10.
225Schmidt: Volkskult 47., Gugitz: Österreichs Bd. 2. 146.
226Gugitz: Österreichs Bd. 2. 106.
227Gugitz: Österreichs Bd. 2. 58.
228Schmidt: Volkskult 46–47., Gugitz: Österreichs Bd. 2. 104.
229Gugitz: Österreichs Bd 2. 93.
230Gugitz: Österreichs Bd. 2. 175.
231Gugitz: Österreichs Bd. 2. 22.
232Gugitz: Österreichs Bd. 2. 55.
233Gugitz: Österreichs Bd. 2. 89.
234Gugitz: Österreichs Bd. 2. 91.
235Gugitz: Österreichs Bd. 2. 97.
236Gugitz: Österreichs Bd. 2. 187.
237Gugitz: Österreichs Bd. 2. 25.
238Koren: Die Beziehungen 65., Anton Leopold Schuller: Das Mirakelbuch der Wallfahrtskirche „Maria Hasel" in Pinggau. Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark 68 (1977.) 274.
239Gugitz: Österreichs Bd. 4. 223.
240Gugitz: Österreichs Bd. 4. 181.
241Gugitz: Österreichs Bd. 4. 134.
242Koren: Die Beziehungen 64., Gugitz: Österreichs Bd. 4. 147.
243Koren: Die Beziehungen 64., Gugitz: Österreich Bd. 4. 195. vö.: Andrea Margaretha Hartmann: Die Wallfahrt Maria Trost. Eine volkskundliche Studie über Entstehung, Entwicklung und ihre gegenwärtige Kultdynamik. (Diss. Graz 1985.)
244Gugitz: Österreichs Bd. 4. 176.
245Gugitz: Österreichs Bd. 4. 188.
246Bálint: Ünnepi 1. 15–16., Gugitz: Österreichs Bd. 4. 262–264.
247Gugitz: Österreichs Bd. 5. 196.
248Gugitz: Österreichs Bd. 4. 62.
249Peter Stürz: Maria Weissenstein als Wallfahrtsmittelpunkt in Südtirol. (Bern – Frakfurt/M. – Las Vegas, 1981.) 77.
250Origo Sacra Aedis Lauretanae In Ungaria. (1644–1697.) EKK Collectio Hevenessiana tom. 29. 417–440., Augustinus Maria Romer: Servitus Mariana. (Viennae 1667.), Immergrünender Lorbeer-Baum Das ist: Gründliche Beschreiburng, vom Anfang und Ursprung des Heiligen Hauses Loreta in Hungarn, Sambt Dero merckwürdigst erwachsenen Gnaden-Früchten, beschrieben von einem Ehrwürdigen Priester. (Wien, 1704.), Mohl: Szarvkő 721., 726.
251Originis et de ductis, et Testimonia aliqua miraculorum B. V. Tallensis. (1700–1730.) OL Acta Paulinorum Liber conv. Mariae Thallensis fasc. 433. cs. 66., Andreas Kollenycz: Thesaurus in agro Absconditus. OL Acta Paulinorum conv. Maria Thallensis fasc. 422. cs. 66., Diarium Conventus Mariae Thallensis. Tom II–III. EKK Ab. 185., Franciscus Orosz: Liber historicus Ecclesiae Thallensis Thaumaturgae Beatissimae Matris 1733. Tom. I–II. EKK Ab. 179. vö.: Pásztor: A máriavölgyi 38., Honori Mariano, de Origines S. Statuae Thaumaturgae Sassiniensis. (1732–1736.) EKK Ab. 43.
252Norbert Frank: Die Verbreitung der Wallfahrt nach Frauenkirchen an der Wende von 17. zum 18. Jahrhundert. Burgenländische Forschungen, Sonderband VI. Festgabe für August Ernst. (1984.) 74–75.
253Romer: Servitus 377.
254Liber continens Gratias et Beneficia Nostrae Antiquissimae Statuae Beatissimae Mariae Virginis. (1699–1775.) Diözesanarchiv Eisenstadt, Klosterarchiv Forchtenau o. Sign., Memorabilia Gratiosarum

Statuarum Beatae M. V. et Sanctae Rosaliae Virginis. (1670–1746.) Diözesanarchiv Eisenstadt, Klosterarchiv Forchtenau o. Sign., Rittsteuer: Rosalienkult 109.

[255]Schmidt: Die Bedeutung 6–9., Geschichte des Kalvarienberges und Wallfahrtsortes Maria–Eisenstadt. (Győr, 1912.) 57–60.

[256]Liber continens Miracula et Gratias, que mediante Divae Mariae Stotzingiensi, intercessione perpetrata sunt. (1743–1750.) Landesarchiv, Eisenstadt o. Sign., Historia Descriptio... Stotzingiensis... 1765. OL E 151. Acta Eccl. 32d. fasc. 241.N.23. Fasc. B., Historia descriptio... Stotzingiensis... 1765. OL E 151. Acta Eccl. 23d. fasc 20. (azonos az előzővel) vö.: Probst: Die Wallfahrt XVII–XXII., Adolf Mohl: Geschichte des Ortes und der Pfarre Stotzing. (Raab, 1895.)

[257]Tüskés: Búcsújárás 5., 14., 18., térkép.

[258]Eszterházy Pál: Origo et status Ecclesiae B. Virginis ad Lacum Förtö sitae... Anno 1675. Klosterarchiv Frauenkirchen Nr. 8., Frank: Die Verbreitung 74–75.

[259](Koptik): Compendium A9–E6.

[260]Tüskés:Búcsújárás 332.

[261]Vö.: Peter Burke: Helde, Schurken und Narren. Europäische Volkskultur in der frühen Neuzeit. (München, 1981.) 282–295.

[262]Bácskai Vera - Nagy Lajos: Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828–ban. (Budapest, 1984.) Térkép a 64–65. oldal között.

[263]Gábor Tüskés: Räume und Schichten der barockzeitlichen Heiligenverehrung in Ungarn. Österreichische Zeitschrift für Volkskunde 89(1986.) Heft 1, 1–16., Tüskés Gábor - Knapp Éva: Fejezet a barokk kori szentkultusz történetéből. A katakombaszentek tisztelete. (Kézirat) vö.: Gerhardt Kapner: Barocker Heiligenkult in Wien und seine Träger. (Wien, 1978.)

[264]Klaus Gottschall: Dokumente zum Wandel im religiösen Leben Wiens während des Josephinismus. (Wien,1979.) vö.: Pásztor: A máriavölgyi 36.

[265]John W Cole: Culture and Economy in Peripheral Europe. Ethnologia Europaea XV(1985.) 3–26., Günther Wiegelmann: Innovationszentren in der ländlichen Sachkultur Mitteleuropas. in: Volkskultur und Geschichte. Festgabe für Josef Düninger zum 65. Geburtstag. (Berlin, 1970.) 120–136.

[266]Vö.: Elfriede Grabner: Die Bilderwand zu Rattersdorf. Zu einem ikonographischen Programm einer Burgenländischen Wallfahrt. (Eisenstadt, 1972.), uő.: Das mariologische Programm der Wallfahrtskirche zu Rattersdorf. Burgenländische Heimatblätter (1976.) Heft 1, 75–90. vö.: Der heilige Leopold. Landesfürst und Staatssymbol. (Katalog) Stift Klosterneuburg 30. März – 3. November 1985. (Wien, 1985.) 149–150.

[267]Mohl Adolf: Nyugatmagyarországi mondák és mondafélék. (Győr, 1926.), Albert Riedl: Wallfahrtsstätten. Lieder und Gebete im Burgenland. Volk und Heimat 7(1954.) Nr. 7–15.

[268]Az adománytípusok kegyhelyek szerinti megoszlását vizsgálva megfigyeltük például, hogy azoknak a kegyhelyeknek a többsége, amelyeken a festett fogadalmi képek szerepelnek a legmagasabb arányban, a Nyugat–Dunántúlon és Északnyugat–Magyarországon található. Vö. Tüskés: Búcsújárás 224.

[269]Nikolaus Ch. Kogler: Die Mirakelbilder der Wallfahrt Mariastein. in: Dietmar Assmann (Hg): Volkskundliche Studien. (Innsbruck, 1964.) 109–122., H. Nemec: Seltenes Mirakelbild des 17. Jahrunderts. Kultur im Zeitgeschehen (1972.) 218–220., Elfriede Grabner: Kultstätte und Heilbrauch. Zur therapeutischen Bedeutung des Wallfahrtsortes am Beispiel von Mariazell in Österreich. in: Kriss–Rettenbeck – Möhler (Hg): (l. 12. jegyz.) 418–428.

[270]Vö.: Schmidt: Volkskult 46., 48.

[271]Vö.: Koren: Die Beziehungen 63.

AUSTRO-HUNGARIAN INTER-ETHNIC RELATIONS AS REFLECTED IN THE PILGRIMAGES OF THE BAROQUE PERIOD

by Tüskés Gábor and Knapp Éva

Summary

Pilgrimage as a form of territorial migration played an important role in the relations of the Austrian and Hungarian cultures through the repeated interaction of the two ethnic groups. It offered opportunity for the study of the flow of various cultural phenomena, the movement of social groups as mediators and the transmitted phenomena themselves. The way pilgrimage was organized mirrored the different social and territorial mobility of the various social layers and groups making it possible for us

to study not only the role and types of outer and inner migration in the 17th and 18th centuries, but also the role of the dynasty, the ecclesiastical and lay leading strata, the city-dwellers, and the various occupational groups and religious organizations. Pilgrimage itself is an outstanding occasion for cultural exchange, very important from the point of view of the meeting of various ethnic and social groups and territories both horizontally and vertically. The cultural phenomena mediated by pilgrimage also play an important intermediate part as reflected by various types of publications, representations, buildings, texts, folklore elements, customs and cults, the local and ecclesiastical characteristics of the places of pilgrimage, as well as the views on pilgrimage changing with the various social layers.

In the second half of the 17th and in the first half of the 18th centuries pilgrimage played an important role in the extension of the anti-Reformation and anti-Turkish policy of the Habsburg dynasty in Hungary, but in the second half of the 18th century — parallel with the differentiation of the attitude towards pilgrimage in the various layers of society — the central restrictions upon pilgrimage brought a fundamental change in the relationship of state and Church and an attempt at restructuring the cultural life of the lower social strata on the part of the social elite as part of an overall process of modernization taking place in various parts of Europe, though at a different pace. The area in question belongs to the zone ranging from southwest to northeast and dividing the Habsburg empire into two, into a central and a peripheral region as regards European culture and economic growth, strengthened by the effect of Vienna as an innovation center. The line divided the more industrial and urban regions of Northwestern Europe and the primarily agrarian ones of Southeastern Europe thus forming one of the major areas where Hungary could contact Western Europe. The analysis of the spheres of attraction of the individual places of pilgrimage reveals how pilgrimage contributes to the creation of cultural centers, to the regional distribution of culture, to the special cultural development of the centers of innovation and the peripheries, as well as to the creation of links between the regions by the transmission, differentiation and equalization of cultural achievements. The places of pilgrimage on ethnically mixed territories contributed primarily to the creation of a regional and religious affinity, to the integration of the various ethnic groups and the solution of inter-ethnic conflicts instead of strengthening ethnic awareness. In the 19th century there could be observed a change in the role of pilgrimage in the ethnic processes.

Gábor Tüskés – Éva Knapp

RELATIONS INTERETHNIQUES AUTRICHIENNES-HONGROISES DANS LE MIROIR DES PÉLERINAGES DE L'ÉPOQUE BAROQUE

(Résumé)

Les pélerinages comme l'une des formes de la migration territoriale — à cause des rencontres périodiques de l'ethnie autrichienne-hongroise — jouaient un rôle important dans la relation des deux cultures et offraient une bonne occasion à étudier le méchanisme de circulation des divers phénomènes culturels, les groupes sociaux intervenants dans l'entremise de ces phénomènes. Les formes différentes de la mobilité disparate des groupes et des couches sociales hétérogènes avaient leur rôle dans la structuration des pélérinages donc au côté du rôle intermédiaire des types de migration intérieur et extérieur de 17–18 siècles on peut démonstrer le rôle intermédiaire du dynastie et celui des milieux cléricaux et civils de la bourgeoisie, de quelques groupes de profession et des associations religieuses. En même temps les pélérinages sont en eux-mêmes des occasions importantes de l'échange culturel et sont les facteurs singificatifs du processus culturel passant entre les diverses ethnies, groupes sociaux verticalement et horizontalement. La majorité des phénomènes culturels — échangée par les pélerinages — accomplit aussi un rôle important intermédiaire comme il est témoigné par les types de publication de dessins, de bâtiment, des textes, des motifs folcloriques, forme de coutumes et de culte, des spécialités de terrain et de droit canonique des lieux de pélérinage et la conception sur les pélerinages et le changement de celle-ci de rythme divergeant dans les couches sociales.

Dans la deuxième moitié du 17e siècle et dans la première partie du 18e siècle les pélérinages jouaient un rôle important dans la mise en oeuvre de la politique anti-turque — contre reformatrice des Habsbourgs en Hongrie, mais dans la deuxième partie du 18e siècle — parallèlements aux réglements d'État limitants des pélerinages et la différenciation de la conception sociale des pélerinages: ces derniers reflètent le changement profond de la relation de 'Église et d'État et l'expérience à renouveler la culture des couches sociales inférieurs de la part de l'élite sociale, ce qui fait la partie du processus global à

moderniser dans les divers terrains de l'Europe en rythme divergeant. Le terrain examiné appartient dans le zône de passage qui coupe diamétralement en direction sud-ouest-nord-est l'empire Habsbourg, qui-à cause de l'influence radieuse du milieu de Vienne comme centre innovateur s'écartait entre les territories centraux et périphériques du développement économique et culturel de l'Europe soit entre les parties industrialisées et urbanisées du Nord-Est-Europe et les parties plutôt agricoles de celui-ci à sud-est. Ainsi se zône était l'un des territories les plus importants de point de vue de relation entre la Hongrie et l'Europa Occidental. L'analyse des rayons d'attration des lieux de pélerinage montre comment les pélerinages contribuaient avec la prise et le transfert la différenciation et l'égalisation des biens culturels à la création des régions culturelles, à l'articulation régionale de la culture et au développement culturel spécial des régions: innovatrices et périphériques également à la formation des relations entre les régions différentes. Les lieux de pélerinages d'ethnie mixte mobilisant des divers ethnies au lieu du renforcement de l'identification de groupe et de soulignement des spécificités ethniques donnaient l'impulsion d'abord à la formation de la solidarité religieuse et régionale, à l'integration des divers ethnies et à la solution des conflits interethniques. Dans le 19e siècle on peut constater le changement du rôle des pélerinages dans les processus ethniques.

TÖRTÉNETI IRODALOM

JEAN BÉRENGER

HISTOIRE DE L'EMPIRE DES HABSBURG

Fayard, Paris, 1990. 800 old.

A HABSBURGOK BIRODALMÁNAK TÖRTÉNETE

Jean Bérenger a Sorbonne-on a koraújkori tanszék vezetője, korábban Rennes-ben, majd hosszabb ideig Strasbourg-ban tanított az egyetemen. Államdoktori értekezését, hatalmas levéltári anyag alapján I. Lipót pénzügyeiről írta. A látszólag száraz téma izgalmas tanulságokkal szolgál a magyar olvasónak is. Míg a Duna partjáról nézve a protestáns prédikátorokat gályarabságra küldő és Zrínyit, Frangepánt lefejeztető Lipót császár az abszolutista elnyomás bajnoka, addig Párizsból szemlélve mindezt, egészen más kép tárul a történész elé: Lipót csak szerette volna utánozni a Napkirályt, sokféle tartományából azonban nem sikerült abszolutista államot kovácsolnia, birodalmában a földbirtokos arisztokrácia, a „felső kétszáz család" maradt az úr.

A most ismertetendő népszerű összefoglaló munka ugyanezért érdekes a magyar olvasó számára: míg mi a Habsburg-birodalmat általában kelet felől, ha úgy tetszik, alulról látjuk, Bérenger könyvéből kiderül, hogy milyennek tűnik ugyanez az állam nyugat felől, kívülről, sőt felülről nézve.

Jean Bérenger nemcsak kitűnően tud németül és a hatalmas szakirodalom mellett alapos bécsi levéltári kutatásokból is ismeri a Habsburg-birodalmat, de a cseh szakirodalmat is felhasználta és jól ismeri hazánk történelmét is. A később ismertetendő apróbb „bakikat" leszámítva, a rólunk írt fejezetekben nyomát sem találjuk annak az általános tájékozatlanságnak, amelyek a nyugat-európai összefoglaló történeti munkák Magyarországra szánt oldalait általában jellemzik.

A Habsburg-ház mítikus és valódi eredetének rövid ismertetése után a dinasztia igazi megalapítójával, Rudolf császárral kezdődik a könyv. A Habsburgok gyakran szövevényes középkori történetét Bérenger jól érthető, világos családfák segítségével mutatja be, ismerteti a több ágra szakadt dinasztia hatalmának változásait. Különösen szép portrét rajzol Mátyás király nagy ellenfeléről, III. Frigyes császárról, majd arról szól, hogyan szerzik meg a Habsburgok a kihalt burgundi dinasztia örökségét, hogyan küzdenek meg azért, valamint Bretagne-ért a francia királysággal. Néhány szerencsés házassága és még inkább kezükre játszó haláleset következtében V. Károly a német császárság mellett a frissen egyesült Spanyolország trónját is megkapja.

A Habsburg-dinasztia történetének és ennek a könyvnek egyaránt egyik csúcspontja V. Károly végülis kudarccal végződött kísérlete a világbirodalom kiépítésére. Bérenger mint francia történész egyenlő teret szentel a német és a spanyol birodalomrész problémáinak, ezek összefüggéseinek.

Megismerhetjük, a háttérbe szorított öcs, a mi Ferdinánd királyunk arra irányuló küzdelmeit is, hogy három alkotóelemből: az osztrák tartományokból, a cseh korona birtokaiból és a magyar királyság maradványaiból többé-kevésbé egységes államalakulatot kovácsoljon. Bérenger nagy érdeme, hogy egyaránt biztos kézzel vázolja fel a gazdasági és társadalmi folyamatokat, a csatákat és háborúkat, valamint a közigazgatás és a művelődés történetét. Élethű portrét rajzol Béringer Ferdinánd utódairól, Miksáról és a valóságosnál talán rokonszenvesebbnek ábrázolt Rudolfról, egyben bemutatja az ismét több ágra szakadó dinasztia többi részeit is.

Madrid és Bécs között egyenlő távolságban él Bérenger, és ez a földrajzi helyzet sokban meghatározza látószögét is, különösen érdekesek a két dinasztia-ág közti kapcsolatokról, megvalósult házasságokról és a meghiúsult egyezségről szóló oldalak.

A harmincéves háború és a Habsburgok és a Napkirály konfliktusai alkotják a könyv következő nagyobb egységét. Turrenne-ről a 17. század egyik legjobb francia hadvezéréről írt életrajzot nemrégiben Béringer a Fayard kiadó számára, érthető tehát, ha kedves hőse e könyv lapjain is gyakran felbukkan. A török háborúk alapos és jó összefoglalása kevés újdonsággal szolgálhat a magyar olvasónak, annál érdekesebb, hogy hogyan látha egy francia történész Lipót valláspolitikáját összevetve XIV. Lajoséval, és hogy milyen a lipóti abszolutizmus nem egy magyarországi nemesi udvarházból, hanem a versailles-i kastélyból nézve.

A könyv egyik legjobban sikerült fejezete a spanyol örökösödési háborút mutatja be. A 18. századról is igen alapos összefoglalást olvashatunk, a Haugwitz-féle adminisztratív reformról éppolyan világosan ad áttekintést Bérenger, mint Mozart bécsi fogadtatásáról. Jean Bérenger a koraújkori történelem szakértője, így érthető, ha a Napóleon utáni évtizedekről, különösen a kiegyezést követő korszakról már kevesebb mondanivalója van, előadása tömörebb.

A könyvet kronológiai táblázat és névmutató teszi jól használható kézikönyvvé. Bérenger számos családfával és térképpel teszi világosabbá mondanivalóját. A családfákban néha hiba csúszott, igaz, a világon a legnehezebb a Habsburgokról családfát készíteni: hogyan jelöljük egy osztrák és egy spanyol Habsburg rokonsági fokát, ha az egyik a másiknak unokaöccse, sógora és veje volt egyszerre? Nagyobb a baj az 521. oldalon: e szerint a család szerint három Habsburg-nádor volt Magyarországon, egy nagyapa, egy apa és egy fiú, és mindhármat Józsefnek hívták? A nádorokkal másutt is meggyűlt a baja a szerzőnek, a 186. lapon azt írja, hogy Báthory István és Illésházy István között nem volt egyetlen magyar nádor sem – nem kisebb személyiséggel történik itt méltatlanság, mint Nádasdy Tamással. A magyarországi eseményeket leíró fejezetekben kisebb földrajzi tévedések is akadnak. Zsitvatorokról a szerző többször mint magyarországi faluról beszél, holott ezt a békét a folyó torkolatáról nevezték el, és mind Szigetvár, mind Nagykanizsa török ostrománál kihangsúlyozza Bérenger, hogy ezek Szlavóniában fekszenek.

Apró kötekedések ezek egy nyolcszázoldalas munka esetében, amely Madridtól Kolozsvárig, Brüsszeltől Nápolyig ad részleteiben is megbízható és a fejlődést világosan és mégis tömören bemutató európai körképet nyolc évszázad történetéről – a gazdaságtörténetet éppenúgy összefoglalva, mint a művelődés- vagy a hadtörténet eseményeit. Bérenger könyve a Közép-Európával foglalkozó nyugati szakirodalom komoly teljesítménye, jó lenne a magyarul is olvasni egyszer.

Tóth István György

VARGA ENDRE – VERES MIKLÓS

BÍRÓSÁGI LEVÉLTÁRAK, 1526-1689.

Akadémiai Kiadó, 1989, 474 old.

A „Levéltári leltárak" sorozat 6. köteteként jelent meg Varga Endre és Veres Miklós régóta várt munkája az Országos Levéltár több mint 1000 folyóméter nagyságú O szekciójának iratanyagáról. A kutatók régóta várták már e leltár kiadását és egyfajta „balsors" kezét látták abban, hogy azok a kiváló levéltárosok, akik e feladat végrehajtásához hozzáláttak, valamennyien torzóként hagyták hátra munkájukat. Párdányi Miklós (aki e leváltári állag rendezésében végzett nagy munkát) 1956-ban, Varga Endre (a kitűnő jogtörténész az OL egykori főigazatóhelyettese) 1973-ban halt meg, Veres Miklós (aki Vargától a feladatot átvette) 1977-ben követte őket – mindez kihatott e leltár sorsára, befolyásolta késői megjelenését. Nem érte meg e munka kiadását Degré Alajos sem (ő a Curia történetéről szóló bevezető egyik szereplője), így a mások által megkezdett feladat befejezése Sashegyi Oszkárra, Vass Elődre és Varga Endréné Vass Klárára várt, az ő áldozatos munkájuk eredménye e most megjelent kötet.

De nemcsak ilyen momentumok hatottak e könyv elkészítésére, hanem egyéb körülmények is, ezek mindegyike nehezebbé tette e leltár elkészítését, mint ahogy az e sorozat többi köteténél, a kormányzati, igazgatási szervek (helytartótanács stb..) levéltári matériájánál történt. Az első ilyen tényező: a legfontosabb magyarországi bírói fórumok (Hétszemélyes Tábla, Királyi Tábla stb..) tevékenysége még a 18. században is rapszódikus volt, hiányzott belőle a rendszeresség. A másik: amíg a kormányzati dikasztériumoknál viszonylag hamar kialakult egy iktatási és levéltári rend, ez a bíróságoknál sokkal később jött csak létre és – hozzátehetjük – akkor is felemás módon. Ezek következményeképpen hatalmas iratanyagot a 19. sz. utolsó harmadában, vagy éppenséggel a 20. században kellett rendezni és ez a munka nem sikerült tökéletesen. Ezért olvashatók gyakran a könyvben levéltári fondok ismertetése kapcsán ilyen megjegyzések: „Az anyag kutathatóságát megnehezíti az a körülmény, hogy az iratokhoz semmiféle segédeszköz nincs". Ez a bejegyzés – egyebek között – a Dunán inneni (nagyszombati) kerületi tábla anyagában, az O 195 sz. fond „Királyi rendeletek" elnevezésű 20 csomójánál és az O 196 sz. fond „Különböző levelezések" című állagának 17 csomójánál.

Végül a feladat végrehajtását nehezítette az is, hogy a második világháború végén (a háborús események következtében) és 1956-ban az Országos Levéltárnak ez a része szenvedte el a legsúlyosabb károkat. A könyv 1-3. sz. mellékletében a szerzők feltüntetik azokat a fondokat, amelyek teljesen vagy

részlegesen megsemmisültek a tűzben, ahol az elpusztult iratanyag együttes nagysága meghaladta a 400 folyómétert. Mindezek ellenére a tudományos kutatómunka eredményesebbé tételét nagyban fogja segíteni e leltár kiadása.

Az anyag nagyjából három részre osztható. E három közül legjelentősebb a királyi Curia működése során keletkezett iratanyag, így a táblai jurátusok által elkészített csaknem 9000 vizsgálati jegyzőkönyv (O 4.), amely 82 csomóból áll. Ugyancsak értékesek a Hétszemélyes Tábla ülésjegyzőkönyve (O 8. sz. fond.), bár meg kell jegyezni, hogy Magyarország e legfelső bíróság 1786-ig nem vezetett protokollumot, de az 1791 és 1848 között készült 46 jegyzőkönyv nemcsak a jogtörténész számára is számos értékes adatot nyújt az ország korabeli viszonyainak megismeréséhez. Még adat-gazdagabb a Királyi Tábla 1730 óta vezetett 128 ülésjegyzőkönyv kötete (O 8 sz. fond) és főleg az 1724 valamint 1848 közötti időszak 7500 táblai perének 734 csomóban őrzött iratanyaga (O 18. sz. fond). Ebben az állagban megtalálhatók az ún. fiskusperek iratai (amelyekben a királyi kamara felperes vagy alperes volt), de szintén a Tábla volt a fóruma az uralkodó osztály tagjai által indított örökösödési, új osztályt követelő, a nőág kizárását célzó, az ingatlan elidegenítését mások jogának megsértése miatt támadó, az elődök által elidegenített birtok visszaszerzésére indított és számos egyéb ok miatt kezdeményezett ún. vagyonjogi pereknek is.

Szintén jelentős számú olyan per is van a királyi Curia levéltárában, amelynek tárgya okirat hitelessége, érvényessége vagy értelmezése, kiadásának kérése – vagy éppenséggel valóságának vitatása. Ugyancsak gyakoriak a hatalmaskodás miatt indult perek, amikor a nemes személy vagy birtoka ellen követtek el jogsértést (elfoglalták a birtokot, a nemest őrizetben tartották, megverték, megsebesítették stb..) és a sértett emiatt fordult bírósághoz. De számos egyéb magánjogi kérdésben is indulhatott per a királyi tábla előtt és e peranyagok nagyszerű adatokat nyújtanak a korabeli Magyarország viszonyainak megismeréséhez, sőt olykor korábbi évszázadok eseményeinek jobb megértéséhez is (hiszen a felek gyakran középkori okleveleket vagy egyéb értékes dokumentumokat használtak fel állításaik igazolására).

A kutató számára hasonló értékes a „Befejezetlen táblai perek (O 20. sz.fond) 240 csomónyi, a „Fellebezett perek" 895 csomónyi (O 21.), valamint „Az 1808-ig be nem fejezett perek" (O 22. sz.fond) 141 csomónyi iratanyaga is. Itt főleg a 21. sz. fond csaknem 15000 pere érdemel figyelmet, tehát azok az alsóbb bíróságok (megyei, szabad királyi városi törvényszékek) által megítélt ügyek, amelyek fellebezéssel jutottak fel a királyi Curiához. A tárnoki szék megszüntetése után előbb a városok ügyei kerültek ehhez a fórumhoz, később a bánya- valamint házassági perek; majd a súlyosabb (az 1791: 43.tc-ben szabályozott) büntetőperek ellen benyújtott apellációk. Igaz – utóbbi külön állagba (O 29. sz.fond.) foglalták össze „Büntető perek kivonatai" elnevezéssel és ezen állag 103 csomójának iratanyaga a korszak „mélymozgásainak" megismeréséhez nyújt felbecsülhetetlen segítséget. Ez különösen az 1849 előtti félévszázad irataira jellemző, hiszen az egyes perek anyagában a vád és a védelem érvein, a tanúk vallomásain és az egyéb bizonyítékok értékelésén kívül megtalálhatók az alsóbbfokú és fellebbezési bíróság ítéletei egyaránt. Nemcsak politikai periratok (pl. Kossuth és Wesselényi felségsértési pere) találhatók ebben az iratanyagban, hanem olyanok is, amikor a városi vagy falusi szegénység elkeseredettsége erőszakban robbant ki és ez szolgált a per alapjául.

A kúriai levéltár anyagában különleges helyet foglal el az „Archivum Josephinum" O 61. és O 62. sz.fondja, amelyek a hétszemélyes tábla (333 csomó) és a királyi tábla (255 csomó) 1786 és 1790 közötti iratait tartalmazzák. E valamivel több mint 4 esztendő alatt ugyanis a bírósági szervezet centralizált volt, folyamatosan működött, példás volt az iratok nyilvántartása és levéltári rendje, az állandóan ítélkező megyei bíróságokról (Judicia Subalterna) valamint a kerületi táblától pedig a fellebbvitel során számos ügy került fel a királyi táblához. Ugyanakkor a Hétszemélyes Táblához futottak be a bíráskodással kapcsolatos jelentések is, mert az igasszágszolgáltatás legfőbb irányító- és felügyeleti szerve ebben az időszakban a Hétszemélyes Tábla volt, amely maga nem ítélkezett.

A bírósági levéltárak anyagának másik fontos része a nagyszombati, kőszegi, eperjesi és debreceni kerületi táblák működése során felhalmozott iratanyag, amelynek nagysága mintegy 300 folyóméter, annak ellenére, hogy a Tiszán innen (eperjesi) tábla levéltári anyaga az 1956-os tűzvész során csaknem teljesen megsemmisült.

Csaknem hiánytalanok viszont a másik három tábla ülésjegyzőkönyvei (1724-től), az igazságszolgáltatásra vonatkozó királyi dekrétumok és a levéltári matériában a táblák levelezései mellett megtalálhatók az itt indult polgári csődperek iratai is. Csak példaszerűen: a nagyszombati táblánál ez 473, a kőszeginél 310, a debreceninél 244 csomó. Ugyancsak külön állagot képeznek a kerületi táblák is a „Justitis Josephina" időszakának periratai (ez is több mint 300 fasciculus). E polgári peres iratok számos fontos

helytörténeti vagy gazdaságtörténeti adatot tartalmaznak: birtokösszeírások, jövedelemkimutatások, szerződések, zsellér- és jobbágyösszeírások stb.. találhatók bennük, amelyek ezt a matériát kincsesbányává teszik, nemcsak a jogtörténész, hanem a helyi vagy történeti múlt egyéb kérdéseit vizsgáló kutató számára is.

A bírósági levéltárak harmadik nagy állagát az abszolutizmuskori igazságszolgáltalás iratanyaga képezi, illetve képezné, ezek fondjaiban azonban a „Tűzből mentett iratok" vagy „Égett iratok" címszavak alatt az erdeti anyagnak mindössze egy kis töredéke maradt meg.

E kötet kiadása nagymértékben megkönnyíti majd a magyar jogtörténet kutatóinak munkáját, ehhez azonban arra van szükség, hogy legyenek jogtörténészek, akik nyelvi és kutatói módszertani felkészültség birtokában fel is tudják dolgozni a levéltári anyagban lévő értékes szakmai és általános történeti adatokat. Erre sajnos belátható időn belül kevés remény van, e cél csak akkor lesz elérhető, ha megszűnik a dilettantizmus évtizedek óta történő favorizálása és a jogtörténetttudomány magáénak tekinti a gépírásos források mellett a kiegyezésig terjedő ezer év kutatását is.

Hajdu Lajos

VORDERÖSTERREICH IN DER FRÜHEN NEUZEIT.

Hg. von Hans Maier und Volker Press u. mitarbeit von Dieter Stievemann.

Sigmaringen, 1989, Jan Thorbeke Verlag, 451 old.

ELŐ-AUSZTRIA A KORAI ÚJKORBAN

Elő-Ausztriának nevezték a késői középkortól kezdve azokat a birtokokat az egykori sváb hercegség déli területén, amelyek a Habsburgok fennhatósága alatt álltak az 1805-ös pozsonyi békéig, egy részük a Habsburgok eredeti birtokaiból állt. Közbeékelt más területekkel részben közvetlen osztrák fennhatóság alatt álltak, részben csak hűbéri felsőbbséget gyakoroltak a Habsburgok. Vorarlbergtől Felső- (Déli)-Elzászig húzódott a sáv.

A kötet alapját egy 1981-ben tartott szimpózium anyagai teszik ki, ezt persze a szokásos módon kibővítették, mert nem minden előadást nyújtottak be, elsősorban a területi levéltár anyagára vonatkozó alapos tanulmányokkal.

Az egész prolematikába Volker Press tanulmánya vezet be, Elő-Ausztria szerepéről a Habsburgok birodalmi politikájában. A szerző a német birodalmi újkori fejlődés kitűnő szakembere, aki itt is jól emeli ki a terület bonyolult fejlődését, a birodalmi, tartományúri és helyi hatalmasságok jogviszonyait és egymás közti kapcsolatait. Mint hangsúlyozza, a terület kapocs volt a Habsburgok számára a birodalomhoz, még a hatalmi súlypont keletre történt eltolódása után is. Bár volt törekvés a terület integrálására, ez a Habsburgoknak mindvégig nem sikerült. Elő-Ausztria tartományúri és császári jogok révén összetartott terület volt. A helyzetet bonyolította az, hogy a családi felosztások révén (1364, ill. 1564) Elő-Ausztria hosszú ideig a tiroli ág, nem a Habsburg-császárok közvetlen fennhatósága alatt állt. Ez megnehezítette a jogok érvényesítését, de a bajorországi és pfalzi Wittelsbachok kísérleteit a terület megszerzésére sikerült visszaverni. Elő-Ausztria fontos tagja volt az 1488-1534 közt fennállt Sváb Szövetségnek. A Habsburg-uralom révén a reformációt sikerült kiszorítani. A területet csak az 1648-as vesztfáliai béke szabta meg pontosan (a 18. sz.második felében még két grófsággal bővült). Erre az időre a terület jelentősége a Habsburgok számára már csökkent. Press szerint a helyzet itt átlagosan jobb volt, mint a birodalom egyéb részeiben, bár háborús pusztítások gyakran visszavetették a fejlődést. A bécsi kongresszus csatolta el végleg a területet Ausztriától, lakosai egyideig még visszasírták a Habsburg-uralmat.

Wolfgang Zorn prosopographiai módszerrel mutatja be, milyen karrierlehetőségeket adott az itteni hivatalvállalás birodalmi szintű felemelkedésre vagy udvari méltóságra, városi polgároknak pedig hivatali nemesség megszerzésére. Hans-Georg-Hofecker a sváb Landvogtei fejlődésében azt emeli ki, hogy a tartományúri hatalmat elsősorban az igazságszolgáltatási joghatóság biztosította. Armgard von Reden-Dohna a prelátusok (gyakorlatilag a monasztikus rendek apátjai) helyzetét tárgyalja Elő-Ausztria és a birodalom közt. A császári védelem jól jött a világi urakkal szemben, de az osztrák beleszólást az apátok választásába már nehezen tűrték, inkább osztrákellenesek voltak, különösen a felvilágosult abszolutizmus egyházi reformjai idején.

Heinz Noflatscher Miksa főherceg (1558-1618) itteni helyhatóságát tárgyalja. Miksa a német Lovagrend tagja, majd feje lett, hogy a törökök ellen harcolhasson (rövid ideig erdélyi helytartó is volt), 1602-től volt elő-ausztriai helytartó, az ellenreformációt támogatta, az ismert Habsburg család viszályában stabilizáló szerepe volt, önzetlenül. Pankraz Fried Burgau őrgrófság historiográfiáját mutatja be, 1806-tól tartozik Bajorországhoz, nem szívesen, amiből ma is problémák adódnak. Az augsburgi, a freiburgi és a tübingeni egyetemen kutatják történetét. Anton Schindling a katolikus egyetemi oktatás kérdéseit vizsgálja: az 1457-ban alapított freiburgi egyetem mellett néhány más, nem elő-ausztriai jezsuita egyetem, Billingen, a Franche-Comté-beli Dole és a salzburgi bencés egyetem játszott jelentős szerepet. Joachim Kohler a Breisgau-beli freiburgi egyetemről ír – cáfolja, hogy Mária Terézia reformjáig konzervatív lett volna, Theodor Kurus a jezsuiták szerepéről emlékezik meg (két kötetes nagy munkát publikált róluk), kiemeli szerepüket a protestáns környezetben, és azt, hogy természettudományi tárgyakat is oktattak, sőt 1700-ban már a kísérletezést is bevezették. A teológiai és filozófiai oktatás mintája a bajor Ingolstadt volt.

Az 1774-ben született Ignaz Heinrich von Wessenberg báró elő-ausztriai szerepét Wolfgang Müller mutatja be. Wessenberg az 1848-ban rövid ideig osztrák miniszterelnök öccse volt. Püspöki vikáriusként Konstanzban működött 1802-27 közt, jozefinista, a teológiai oktatásba ő vetette be a pasztorációs tárgyakat, és egészen modern módon a laikus hívők részvételét szorgalmazta a misében.

A territoriális fennhatóságok problémáit a burgaui őrgrófságban Wolfgang Wüst 1769-től a prelátusok és a városok, illetve a Habsburg-hatóságok küzdelmében ábrázolja, különösen az igazságszolgáltatás, az adószedés, az erdőlési és egyéb jogok kompetenciája felett. Karl Burmeister Arlberg 18. századi helyzetét vizsgálja, 1363-1523 közt fokozatosan került osztrák uralom alá, mint Elő-Ausztria legkeletibb tartománya. A 18. századi gazdasági hanyatlás miatt nagy volt a lakosság elégedetlensége, 1709-től kezdve több ízben a katonaságot kellett bevetni, 1809-ben a háború idején általános felkelésre is sor került. Számított ebben az a mozzanat is, hogy ebben a században az osztrák hatóságok megszigorították uralmukat. A mai voralrbergi történetírás egyenesen egy orwelli diktatúra előzményeit látja ebben. Pedig csak arról volt szó, hogy az ottani lakosság egyszerre volt szabadságszerető és konzervatív, még a sajtószabadság bevezetése ellen is tiltakozott. Helmut Maurer az 1548-ban osztrák fennhatóság alá került Konstanz fejlődéséről szólva kimutatja, hogy ekkorra a város kereskedelmi jelentősége már csökkent. A Habsburg-uralom a birodalmi városi státusz elvesztését jelentette, bár bizonyos önkormányzatot sikerült idővel megszereznie. Később fontos erődítmény volt, a 17. század bizonyos gazdasági fellendülést is hozott magával.

Ezzel szemben Peter Eitel azt bizonyítja be, hogy Ravensburg számára a Habsburg-fennhatóság csak hátrányt jelentett, állandóan harcolnia kellett birodalmi városi jogaiért a tartományi kormányzattal szemben. Az elzászi francia Georges Bischoff az osztrák Felső-Elzász fő jellemvonásának azt tartja, hogy már a 15. században anakronizmus volt ez a grófság. Azt biztosnak mondja, hogy a Habsburgok eredeti birtokai nem itt voltak (a kérdés máig vitás, hiszen a 11. században már biztosan kimutathatók itteni birtokaik). IV. Rudolf herceg (az Alapító) törekvései ellenére a 14. században csak részleges konszolidáció következett be. Az 1648 utáni uralom folytatta a központosítást. Ehhez a tanulmányhoz tartozik egy jó térkép a felső elzászi birtokviszonyokról. Wolfgang Hans Stein az 1648 előtti osztrák és az utána következő francia közigazgatást veti össze ugyenebben a grófságban. Az osztrák három szintű volt (Innsbruck, az elzászi Ensisheim és a helyi), mindegyikben a Regiment kezében volt a közigazgatás és az igazságszolgáltatás, a kamaráé volt a fiskális közigazgatás, és a két központi hivatal mellett a rendeknek is beleszólásuk volt az adókivetési és egyéb ügyekbe. Az ensisheimi Regimentben négy nemes és négy polgár foglalt helyet. A harmincéves háború során 1634-ben bekövetkezett francia megszállás véget vetett a rendszernek, 1648 után a franciát vezette be, az egész közigazgatás az intendáns kezében összpontosult, csak később alakult ki a felsőbb igazságszolgáltatásra a conseil souverain, mint a francia parlamentek. A rendek gyakorlatilag eltűntek. A franciák a városok önigazgatási törekvéseit is felszámolták, a földesúri jövedelmekbe is beleszóltak. Kontinuitás csak a legalsó szinten volt. A francia közigazgatás kétségtelenül hatékonyabb volt.

Érdekes ideológiatörténeti kérdést fejt ki Josef Nolte Praesentia Austriae c. tanulmányában. Az ágostonos kanonokrend Günzburg melletti wettenhauseni kolostorának ún. császártermében meglévő freskók ikonográfiai elemzését adja. Az 1680-as években emelt épületet 1693-94 során rendezték be, ekkor készült a mennyezet gazdag stukkózású, 11 képből álló freskója. Közülük 10 jelmondatokat magyaráz képeivel, a fő freskók egy Ausztria-apoteózis, Austria nőként trónol a mennyekben, bizonyos mértékig Szűz Máriára is emlékeztetve. A fontosabb mellékfreskók a pietas és clementia elveit ábrázolják, a többiek közt I. Lipót consilio et industria jelszava, ill. az ekkor még csak római király I. József amore et timore jelszava is

szerepet játszik. A szerző megkeresi az egész szimbólika korabeli és középkori előzményeit, utal Szt. Ágoston gondolatainak a hatására is, az egész kompozícióban a Habsburg császári méltóság megtestesülését látja, amelytől bizonyos államegyházi elviség sem idegen, a császár egyház feletti hatalmával.

Az utolsó tanulmányok az Elő-Ausztriára vonatkozó elérhető levéltári forrásokról tájékoztatnak. Elisabeth Springer ismerteti a bécsi állami levéltár állagait, amelyekben ilyen anyag található, a fontosabb okleveleket és iratokat, sőt helynevek és személyek szerint is utal a forrásokra. Fridolin Dörrer az Elő-Ausztriát hosszú időkön át kormányzó innsbrucki hatóságok hivatáltörténetéhez csatolja a legfontosabb állagok rövid leírását, instruktív táblázaton mutatja ki a császári és az alárendelt hatóságok közti írásbeli érintkezés útjait. Walter Jaroschka a levéltári állagok 1805 utáni szétosztását írja le az utódállamok közt, és beszámol a bajor állami levéltárba került anyagokról, amelyeket az ottani rendszerbe osztottak be, miután Konstanzból és Günzburgból elhozták, ezért proveniencia szerinti helyreállításuk lehetetlen. Ugyanezt bizonyítja a Baden kezelésébe került nellenburgi grófsági anyagról Gerhardt Kaller, de figyelemreméltó képet ad arról is, hogy 1805 után hogyan szóródott szét az anyag bajor és badeni hatóságok egymás közti hadakozása során. A kötetet egyesített hely- és személynév mutató zárja le.

Ez az óhatatlanul sovány tartalmi ismertetés távolról sem ad képet a kötet anyaggazdagságáról, problémáiról. Ha tárgyban eléggé különbözőek is egymástól a tanulmányok, mert hol területi egységhez, hol személyekhez kötődnek, s így végül is egy összefoglaló „történetet" hiába várnánk tőlük, a sok részlet mégis tanulságos. Hazai történetírásunk a német-római birodalom újkori története iránt nem szokott érdeklődni, mert csak a területi szétforgácsoltságot és a központi hatalom teljes hiányát látja benne. Egy ilyen kis territórium vizsgálata, mint amilyen Elő-Ausztria, azt bizonyítja, hogy közelnézetben ez a kép mégis megtévesztő, a központi császári, a Habsburg tartományúri és az egyéb reichsunmittelbar területek egymás közti kapcsolata milyen sokszínűvé és bonyolulttá teszi a képet. Ezért érdemes a hazai történészek figyelmére is, mert szinte egy ismeretlen világot tár fel. Legfeljebb arra lehetne utalni, hogy a szerzők, zömmel a kérdések legjobb szakértői (munkáikra gyakran utalnak egyéb tanulmányokban) mintha kissé csak egymásnak írnának, egyes kérdésekre csak utalnak, mert ismerteknek tételezik fel. Holott a könyv alkalmasint szélesebb köröknek is íródott. Igazi kritikai kifogásunk viszont az, hogy hiányzik egy térkép, amely bemutatná az egész területet (akár több térkép is elkelne, mint amilyen az elzászi cikkel kapcsolatban már említett). Az előlapon adott, 1790-ből származó térkép ennek a tájékoztató feladatnak nem tud megfelelni.

Niederhauser Emil

A DEBRECENI REFORMÁTUS KOLLÉGIUM TÖRTÉNETE

/Főszerkesztő Kocsis Elemér. Szerkesztette Barcza József/

Kiadja a Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. Budapest, 1988. 839 old.

A Debreceni Református Kollégium ma bonyolultan felépült szervezet. Része a Debreceni Református Teológiai Akadémia és ennek keretében a Magyarországi Református Egyház Diakónusképző Intézete, valamint tartozik hozzá középiskola. Mindháromhoz csatlakozik a szó tágabb értelmében vett kollégium a bennlakó diákok elhelyezésére. Van levéltára, könyvtára és múzeuma, Kántus-nak nevezett énnekara.

Az együttes gerince a három tanintézet. A Teológiai Akadémia nem illeszkedik az állami oktatási rendszerbe: éppen a debreceni egyetem Hittudományi Karának megszüntetése miatt kellett alapítani. Leginkább egyházi egyetemként határozható meg. A diakónusképzőnek viszont nincs világi megfelelője. Az egyházi szeretetszolgálatban tevékenykedő embereket képez. Ahogyan hivatalos neve is mutatja, az ország valamennyi reformátusának szolgálatában áll. A középiskola gimnázium jellegű.

A három tanintézetet, valamint az itteni könyvtárat, levéltárat és múzeumot magában foglaló Kollégium hosszú ideje a legfontosabb református művelődési intézmény Magyarországon. Szükségből lett ilyen nagy jelentőségű azért, mert 1952 óta nincsen hasonló. A református egyház éppen úgy elveszítette kulturális eszközei javát, mint minden felekezet.

Az viszont talán nem véletlen, hogy a világi hatóság éppen a debreceni együttest hagyta meg, illetve az egyház ehhez az intézményhez ragaszkodott. Ide utaltak a város erős református hagyományai és a

kollégiumi együttes korábbi színvonala. Mintegy predesztinálták a Kollégiumot a magyarországi kálvinizmus szellemi központjának feladatára.

A Debreceni Református Kollégium története Kocsis Elemér és Szabó László Ambrus által írt, hatodik fejezetében mutatja be részletesen ezt a jelenlegi állapotot. A Teológiai Akadémia felállításáról és működéséről dokumentumokat is közöl. Az ő fogalmazásuk ismertet meg továbbá a kollégiumi nevelés céljával. Ez abban van, hogy a református puritán kegyességet és életeszményt, valamint a Kollégium évszázados hagyományait továbbörökítse.

Természetesen nem tárgyalja viszont a könyv a magyarországi kálvinizmus teljes történelmét, és nem mutatja be egész terjedelmében a Kollégium mai, egyedülálló helyzetéhez vezető folyamatot. Az itteni múlt aprólékos feltárásával azonban megmagyarázza, hogy a legnagyobb szorongattatás idején hogyan jutott történelmi szerephez. A nagy hírű intézmény jelenlegi viszonyait leírva pedig a műveltség fontos elemeiről ad ismereteket. Valamennyi fejezet a jelenre vonatkozó tájékoztatással végződik.

A kötet két részből épül fel. Az első a Történeti áttekintés, a második a Résztanulmányok címet viseli. Lényegében azonban mindkét rész munkái történeti szemléletűek. Az áttekintés hat fejezete egy-egy időszakot mutat be a Kollégium történelméből, a résztanulmányok – szeszélyesebb témaválasztás szerint – az egyes segédintézmények, a fontosabb tantárgyak vagy a diákok működésével kapcsolatos jelenségek történetét adják elő. A szerzők között vannak szakmájuk elismert személyiségei, és vannak pályakezdő fiatalok.

A könyv, ahogyan az előszóból kiderül, a Kollégium 450 éves jubileumára készült. Szakított azonban azzal a protestáns iskoláknál sorozatosan nagy vitákat kavaró gyakorlattal, amely az alapítást pontos dátumhoz igyekszik kötni. Ehelyett Bölcskei Gusztáv, az első fejezet szerzője, azt a feltételezést írja le, miszerint a mai intézmény elődje a ferencesek szerzetesi iskolájából még a középkorban létrejött városi iskola volt. Ez alakult szerinte – a reformáció térnyerésével párhuzamosan – előbb lutheránus szellemű, majd az 1550-es évektől református tanintézetté.

A feltételezés éppen annyira logikus, amennyire bizonyos az, hogy a reformáció rendszerint nem egyik napról a másikra győzött egy-egy helyen. Továbbá ilyen értelemben engednek következtetni más helységek vagy intézmények adatai: a protestáns iskolák többnyire a katolikus elődök működését folytatták. Újat a reformáció eluralkodása után csak ott szoktak alapítani, ahol korábban nem volt iskola.

A mai, bonyolult szervezetű Kollégium tehát meglehetősen szerény kezdetekből indult. Még az is csak feltételezés, hogy a debreceni iskola a középkor végén egyetemre előkészítő színvonalon működött. Mivel azonban kevesen bár, de jutottak el Debrecenből különböző egyetemekig, ez a feltevés is logikus. Bölcskei egyébként az iskola szervezetét és színvonalát tekintve mértéktartó. Nem bocsátkozik bele a magyarországi iskolatörténetben szokásos elmefuttasátokba arról, hogy vajon mikor kezdett itt egy tanár helyett kettő működni. Nem derül ki viszont, vajon azért hagyja-e el ezt a problémát, mert még csak ráutaló adatai nincsenek, vagy azért, mert tudja, hogy az iskola színvonala nem az ott tanítók számától, hanem felkészültségüktől függött. A fejezet érett előadása az utóbbit valószínűsíti.

Nagy erénye a messzire tekintő szemlélet és a tárgyilagosság. Az elsőn az értendő, hogy Bölcskei a tanítás tartalmát nem kizárólag Debrecenben keresi, hanem a kor protestáns tudományosságát általában veszi figyelembe, és ilyen tág alapon jelöli ki azt, amit nagy valószínűséggel itt is tanítottak. Így különösen fontosnak látszik Szegedi Kis István nevelési elveinek debreceni hatása. Tárgyilagosság pedig az itt működő személyiségek pontos megítélésében van. Mert kézenfekvő lett volna a Debrecennel kapcsolatban oly sokat emlegetett Melinus Juhász Péter iskolaügyi jelentőségét felnagyítani. Ehelyett az egyháztörténetírásban sokkal kevésbé becsült, de ténylegesen igen nagy hatású Újfalvi Anderkó Imre debreceni rektor tevékenységéről és elveiről kapunk részletes képet. A fejezet a puritanizmus eszméinek kollégiumi térnyerését leírva végződik.

A puritanizmussal kezdődik aztán a következő. Ezt Makkai László írta, akinél az Angliából és Hollandiából Magyarországra jött eszmeáramlatnak nem volt nagyobb hazai szakértője. A puritánus kegyesség mindent átható erejében láttatja az 1660 utáni nehéz korszak idején a megtartó erőt. Ez némi túlzásnak tűnik, hiszen a puritánus eszmék maguk Debrecenen kívül is sok helységet tehettek volna a protestánsok gyászévtizedében bújdosók menedékévé. Nyilván több ok, főként talán Debrecen előnyös elhelyezkedése a három országrész találkozásánál, kellett ahhoz, hogy tömegek ténylegesen ide meneküljenek.

A puritanizmus azonban Debrecenben valóban sajátosan jelenkezett. Először is nem támasztott érzelmi viharokat úgy, mint például Sárospatakon, hanem békésen uralkodott el a város vezetőin és a tanárokon egyaránt. Még feltűnőbb az, hogy a puritánusok itt ugyanazt a gondolati utat tették meg,

amelyen angliai társaik jártak. Vagyis egyesek eljutottak a tudományos forradalmat kirobbantó tudományos eredmények és a társadalom természetére vonatkozó ideák elfogadásáig.

Makkai László főként a tanárokról ír ilyen értelemben, és hármójukat mutatja be, Martonfalvi Tóth Györgyöt, Szilágyi Tönkő Mártont és Lisznyai Kovács Pált. Okfejtése pedig meggyőz; valóban a jobbágyrendszer ellen prédikáltak, karteziánus filozófiát hirdettek, csak a körülöttük élő közeg volt más, mint Angliában vagy Hollandiában. Ahogyan Makkai megjegyzi Martonfalvival kapcsolatban: talán nem is értették, ha olvasták egyáltalán. A gondolatok tehát megjelentek, de nem vertek nagy visszhangot. ..A kuruckor nemzeti érzésével ötvöződő demokratizmusnak", amit Makkai László a 17. század végi Debrecenben kitapintott, a következő szerző, Tóth Béla szerint mindenesetre nem lett folytatása. Az itteni gondolkodás megmerevedett, megrekedt, írja. Egyenesen a Kollégium áporodott levegőjéről van szó a 18. század elejétől is tárgyaló fejezetben.

Itt kétségtelenül feltűnik valami ellentmondás. És nem egyértelmű, a valóság okozza-e vagy a két szerző, Makkai, illetve Tóth szemléletbeli különbsége. Aztán a felvilágosodás megjelenésével tisztul ki újra minden. Az új eszmék gátszakadásszerűen éreztették hatásukat a Kollégiumban. Maróthi György mint professzor kezdte, aztán a vezetés, vagyis az újra válaszoló nyílt szemlélet átkerült a diákokhoz. Ilymódon a 18. század folyamán bonyolult felállású harc bontakozott ki: a Kollégium vezetői harcoltak a Mária Terézia óta mind határozottabb állami beavatkozás szándéka ellen, és küzdöttek saját diákjaikkal. Csak emlékeztetőül: ekkor járt a kollégiumban, majd csapatott ki Csokonai Vitéz Mihály.

Tóth Béla érzékletesen fejti ki az új és a régi összeütközésének mozzanatait. Az általa írt fejezetben mégis az kelti fel leginkább a figyelmet, hogy – bár professzorokról, köztük a nagy hírű Hatvani Istvánról is közöl életrajzokat –, sokat foglalkozik az iskolatörténeti munka nehezebb oldalával, a diáksággal. Ezen belül igen különböző források alapján ír a tananyagról, a vizsgákról, az iskola vonzáskörzetéről, a diákok számszerű összetételéről, vagyis az egyes osztályok létszámáról. Voltaképpen Tóth Béla mutatja be a kötetben először a Kollégium pontos szervezetét. Adatai szerint a 18. század végén, 1798-ban tizenegy osztályban összesen 1614 diák tanult. A szolgadiákoknál a származás arányait is meg tudta állapítani. 1759 és 1790 között nagyjából felük volt nemes; 1779–80-ban egynegyedük földműves, a többiek értelmiségiek. A század utolsó évtizedében esett a nemesek aránya a szolgadiákok között 16,9%-ra.

A szerző nem közli, de az látszik valószínűnek, hogy a 18. század folyamán a diákok nagyobb része nemes lehetett. Erre utal igen nagy arányuk a szolgadiákok között. Ez a tény azonban bizonyosan nem jellemzi a korábbi időszakokat: nem ismerjük a 16. és a 17. századi diákok társadalmi hovatartozását. De nem mond sokat a 18. századi tanulókról sem; a sokszorosan tagolt magyarországi nemességből származók egymástól nagyon eltérő társadalmi rétegekhez tartozhattak. Végeredményben: a nemesek magas aránya a 18. század folyamán nem cáfolja a Debreceni Református Kollégium jellemzésére gyakran alkalmazott maximát, miszerint a szegények iskolája volt.

Nem a könyv hibája, hanem a források fintora az, hogy alig kapunk pontos, sőt számszerű képet a Kollégium összetételéről, rögtön úgy tűnik, mintha minden megváltoznék. A következő, Bajkó Mátyás által írt fejezetből derül ki: 1820-ban már három teológiai, egy jogi, három bölcsészeti évfolyam, azaz a középiskolai szint felett képező osztály, hat középiskolai, valamint öt elemi iskolai osztály volt a Kollégiumban. Vagyis a 18. század végén volt összesen tizenegy osztály héttel tovább bővült. A tanulók létszáma viszont nem nőtt arányosan, vagyis 1820-at követően is valamivel 1500 felett mozgott. Mindez együtt pedig azt jelenti, hogy sok változás a 16. század eleje óta nem történt. Készítettek különböző egyházi és világi hatóságok rengeteg tervezetet, szabályt, utasítást: meghatározták a tananyagot hol az egyház, hol a város, hol az állam igényei szerint, de a Kollégium az maradt, ami az elején volt: az olvasástól kezdve mindent tanított, amit egyetemi szint alatt lehetett tanítani.

Bajkó Mátyás ennek ellenére meggyőz. Neki van igaza, 1804-gyel új korszak kezdődött a kollégium történetében. Először is új volt az oktatás tartalmában, másodszor új a tanítás szervezetében. Ahogyan Bajkó írja, a felvilágosodás késői hatása, a nemzeti szellemű törekvések, végül aktív politika jellemzik az 1804-től 1849-ig tartó időszakot. Ez maga is három részre tagolódott, egy 1804-től 1833-ig, egy 1833-tól 1848-ig terjedő és egy pontosan 1848-1849-et magába foglaló periódusra. A szervezeti újítások is lényegesek. Új tanszékeket állítanak fel, professzorok új tanterveket készítenek. A lényeget azonban Budai Ézsaiástól idézi Bajkó: mindennek az a célja, „hogy akik... sok időt a Collegiumban nem tölthetnek, minden felsőbb tudományokban való tinctura nélkül ne menjenek ki... hogy akik tovább akarnak tanulni... akármelyikhez is jobb kedvvel és készülettel foghassanak". A Kollégium tehát részint az egyetemre készít fel, részint nem felsőfokúan képzett, de kész embereket bocsát ki.

A 19. század elején beállt változás – mindezt figyelembe véve – abban volt, hogy a Kollégium addig többé-kevésbé természetesen alakuló szervezete kívülről ráerőszakolt formát kapott. Talán nem is indokolt a ráerőszakolt szót használni: az iskolaügy fejlődéséből következő fordulatként kellett a változást – megint csak természetesen – végrehajtani. Ilyen összefüggésben nem hat elképesztőnek a Debreceni Református Kollégium történeté-ben a következő fejezet rendkívül tág, 1849-től 1950-ig terjedő időhatára. Csohány János írta és voltaképpen arról szól, hogy az immár szigorúan hármas tagolású, elemiből, középiskolából és főiskolából álló kollégiumi tanintézetegyüttes milyen variációkat vett fel addig, míg a jelenlegi állapot be nem következett.

Kemény időket ír le. A szabadságharcra következett önkényuralmat és két világháborút. Rendőri intézkedések és katonai beszállásolások keserítették a Kollégium életét. Mégis talán az volt az intézmény történetének jó értelemben véve is legmozgalmasabb időszaka. Különböző fajta iskolái jöttek létre, gimnázium, polgári iskola, liceum, tanítóképző működött az elemi mellett. Alkottak önálló jogakadémiát és teológiai tagozatot. Kiváló tanárok jöttek ide, és kitűnő diákok nevelődtek itt.

A Kollégium színvonalára leginkább az jellemző, hogy a debreceni M.Kir. Tudományegyetem voltaképpen ebből alakult. Az ügynek hosszúra nyúltak az előzményei. Csohány János leírja, mennyi terv, elképzelés, sőt vad ötlet is született a debreceni egyetemről mintegy másfél századon át, mielőtt az 1912. évi országgyűlésen szentesített királyi rendelettel megalapították. Eredetileg protestáns egyetem lett volna egyszerűen úgy, hogy a Kollégium azzá alakul. Aztán gondoltak új intézmény létrehozására hol a protestáns egyházak, hol Debrecen város pártfogása alatt. Időnként az alapítványok gyűjtése is megindult, és magánszemélyek éppen úgy adakoztak, mint testületek vagy hitvatalok. Végül állami egyetem lett, de a Tiszántúli Egyházkerület is sokat áldozott rá. Pénzt adott és helyet a Kollégium épületében. Végül a 19 kollégiumi professzor közül 19 pályázott az új egyetemen tanszékre, és valamennyien el is nyerték a megbízást. Egyidejűleg megszűnt mind a kollégiumi jogakadémia, mind a teológiai tagozat. A változás szemmel láthatóan azonban csak akkor derült ki, amikor az egyetem – 1932-ben – kiköltözött a nagyerdei új épületekbe.

A Kollégium színvonala a jogászok és a teológusok eltávozásával tulajdonképpen alábbszállhatott volna. Úgy is fel lehet fogni, hogy az egyetem alapításával fejétől fosztották meg. Valóságosan viszont azonnal létrehozták a Lelkészképző Intézetet. A lelkészképző, az egyetem elméleti képzése mellett a gyakorlati lelkipásztori munkára készített fel; az egyetemen végzett hallgató lelkészi vizsgát csak a Lelkészképző Intézet elvégzése után tehetett. Ilyen módon a legfelsőbb szintű oktatás a Kollégiumban megmaradt.

Csohány János „Szegények iskolája – ország iskolája" alfejezettel zárja az 1951 előtti történetet. Ebben a Kollégium fenntartásának módjáról és a diákok származási összetételéről tájékoztat. A két fogalmat azért kellett összekapcsolnia, mert az itteni tanulók zöme valóban szegény volt, és az egész országból jöttek. Ellátásukról azonban nem az egész ország, hanem főként az egyházkerület és a város gondoskodott. Baltazár Dezső püspök az 1920-as években két úttal még az Egyesült Államokból is szerzett adományt. Az egész ország és vele a külföld segítőkészségére volt aztán szükség 1945 után, amikor a Kollégium földjeit államosították, az infláció pedig minden készpénzt tönkretett.

A jelenlegi állapot kialakulásakor végül, 1949 után, amikor egyes iskoláit államosították vagy megszüntették, de a teológia az egyetemről visszajött, a Kollégium helyzete voltaképpen rendeződött. Még azt is lehetne állítani, előnyösen alakult. Szabó László Ambrus és Kocsis Elemér előljáróban már bemutatkozott fejezete leírja, hogyan állapították meg az intézményegyüttes fenntartására szánt egyházi és állami eszközöket. Fogalmazásuk azonban nem hagy kétséget afelől, hogy mindezt csak a magyarországi kálvinizmus és más egyházak szorongatott állapotában született szükségmegoldásnak tekintik.

A kötet második része a kollégiumi épületek történetével kezdődik, és a partikulákéval fejeződik be. A közbeeső fejezetek sorrendje kívülről befelé, a tanítás tartalmához, majd megint kifelé, a Kollégiumon túli hatásokhoz vezet. Rendkívül logikus.

Az itteni első fejezet szerzője, G. Szabó Botond ugyanott indul el, ahol az egész kötet, a középkori városi iskola feltételezett helyénél. Ő is mértéktartó azonban, és nem állít többet, mint azt, hogy a mai Kollégium területén, az akkori Szent András templom mögött, már a reformáció idején iskolaépület állt. Lévén ez városi-plébániai iskola, építéstörténetéről a mai Nagytemplom elődjének, a Szent András templomnak történetével párhuzamosan ír, és a városkép alakulásához kapcsolja. A Kollégium a legrégibb ábrázolások szerint faházak tengeréből emelkedett ki. Később részint a tanítás igényei, részint a város és az egyház lehetőségei szerint bővítették. G. Szabó szerint a 17. századtól kezdve mindig is ínséges álla-

potban volt, bár az 1660 körül kialakult, nagy udvart körülzáró reneszánsz jellegű épületben volt a Nagy Auditorium, Debrecen egyik reprezentatív helyisége. Falfestmények is díszítették, vagyis a város alighanem erején felül áldozott a Kollégiumra.

A 17. századi épület alaprajza szabta meg a továbbiakban az átalakításokat; miután a 19. század elején egy részét lebontották, ennek helyére épült a ma is látható, klasszicista stílusú, a Nagytemplommal harmonizáló déli főépület. Péchy Mihály tervei szerint készült, aki hadmérnök volt, és valószínűleg fejlettebb technikai megoldásokat alkalmazott, mint amilyeneket civil szakember elképzelt volna. Még a tantermek természetes szellőztetéséről is gondoskodott. A nagy udvart bezáró többi szárnyat később építették át, 1870 és 1875 között. A második, északi udvaron álló egykori tápintézetet pedig 1910-ben fejezték be.

Ezeken kívül G. Szabó Botond még a Főgimnázium új, a Péterfia utca elején álló épületének történetét írja le. 1913-ban lehetett használatba venni. A legjobb időpontban, mert akkor költözött az új, de még saját épületét nélkülöző egyetem a Kollégium törzsépületébe. Gyakorlatilag a gimnázium régi helyiségeit foglalhatta el. Ez az állapot azonban nem tartott sokáig: a Főgimnázium épületét az egyház kénytelen volt a törzsépületegyüttes 1967 utáni renoválása érdekében – pénzért – feláldozni.

A Kollégium Nagykönyvtáráról Fekete Csaba és G. Szabó Botond, a levéltárról Kormos László, a múzeumról Takács Béla írt. Valamennyi fejezet az első, a könyvtárnál csak feltehető előzményekkel kezd és a jelenlegi állapot bemutatásával fejeződik be. Igen hasznos tájékoztatásokat adnak a gyűjtemények anyagáról. Egyben bemutatják ezeknek az oktatás mellé rendelt intézményeknek a Kollégium általános történetéhez kapcsolódó küzdelmeit. Nem egyszer egy-egy nagy egyéniség áldozatvállalása vagy szinte emberfeletti teljesítménye tartotta meg őket. Tanárok és diákok egyaránt dolgoztak főként a Nagykönyvtár állagának összegyűjtésén és fenntartásán. A Nagykönyvtár megkapta a „tudományos gyűjtemény" minősítést, a múzeum pedig „nyilvános jelleggel felruházott magángyűjtemény".

Mindhárom fejezet külön-külön méltatást igényelne először is a bemutatott anyag gazdagsága, aztán a szerzők alapos tájékozottsága miatt. Mivel azonban az ilyen gyűjteményeknél voltaképpen csak a tartalom részletes felsorolása értelmes, az pedig szétfeszítené egy könyvismertetés kereteit, nincs mást mit tenni az érdeklődőnek, mint elmenni és – ha igényli – használni a kollégiumi gyűjteményeket.

Más a helyzet a Kollégiumban tanított teológia történeténél. Erről rendkívül kevesen tudnának saját tájékozódás alapján képet alkotni. A fejezet szerzője Czeglédy Sándor, aki viszont a teológiatörténet legnagyobb szakértői közé tartozik, és valószínűtlen, hogy más hozzá hasonló áttekintés alapján ismerné ezt az ügyet. A reformáció kultúrateremtő törekvéseivel kezdi, és azzal a megállapítással fejezi be, hogy a Kollégium keretében kialakult, majd onnan elszakadt, végül visszatért teológia viszontagságos története a „végtelen kvalitatív különbség" tudatának elmélyüléséhez vezetett. Vagyis ahhoz a felismeréshez, miszerint a mindenkori gomdolatrendszerekkel való önkényes összefonódottság elvette a tanított teológia hitelét. Önkritikusan, „bűnbánattal" írja, és a változtatás szándékát fejezi ki.

Czeglédynek a jövőre is utaló meggondolásokkal záruló fejezetében sok, főként teológusok előtt érthető és nekik szánt üzenet van. A világi tudományosságot a teológiatanítás módszerein és keretein kívül illetve azok mellett elsősorban talán az érdekli, amit a „debreceni ortodoxia"-nak nevezett jelenségről írt. Ezen valami megcsontosodott, az újtól elzárkózó, mereven dogmatikus gondolkodást szoktak érteni. Itt viszont kiderül, hogy legrangosabb képviselője, Kereszegi H. István püspök rendkívül összetett és a racionalizmus felé hajló eszmerendszert hirdetve működött. Kiválóan alkalmas a debreceni ortodoxia szemléltetésére, mert a Kollégiumban tanult, majd itt is tanított. Személyében a racionalizmus került szembe a puritánus eszmékkel és azok képviselőivel. A magyarországi művelődéstörténet egyik leginkább ellentmondásos jelenségcsoportja játszódott ilyenmódon le a debreceni ortodoxia körül. Különböző indíttatású tudományos gondolatok és egymástól eltérő kegyesség csapott össze. A vihar kiterjedt a diákokra is. A puritanizmus eluralkodásával csillapult le.

A természettudományok oktatásáról szóló fejezet Gaál Botond munkája. Ő igen röviden és célratörően ír. Vizsgálja a természettudományok tantárgyi fejlődését, vagyis azt a folyamatot, amelynek során a humán iskolák tananyagából a reáliák kibontakoztak, majd a matematika, a fizika és a különböző természettudományok formájában tudatosan külön tanított tantárggyá váltak. Gaál a kezdetektől 1770-ig állapítja meg ennek az alakulásnak a során az első időszakot. Konkrétan az történt, hogy a reáliák kezdetben körülbelül 10%-os óraszáma nagyjából 50%-ra emelkedett.

A továbbiakban tantárgyak szerint ad a Kollégiumban oktatott matematika, fizika, kémia, biológia és orvostudomány, valamint földrajz tartalmáról és tanítási módjáról áttakintést a 20. század elejéig. Nagyon szemléletesen derül ki szövegéből az, hogy bár a reális tantárgyak világosan elváltak egymástól,

a tudományok művelői és oktatói személyükben gyakran azonosak maradtak. Azt lehetne állítani, a természettudományos képzést – magas fokon – polihisztor tanárok valósították meg a Kollégiumban éppen úgy, mint akkor még Európában mindenütt.

Sokoldalúak voltak a kollégium irodalmárai is, akikről a Győri L. János szerzőségében készült A Kollégium szerepe a magyar irodalom művelésében című fejezet szól. Illetve talán ő határozta meg a tárgyat rendkívül széles határok között: iskolai rigmusoktól kezdve a tanintézettel kapcsolatban állóktól származó remekművekig mindenről írt. Egyet lehet érteni viszont vele abban, ahogyan mindent egy gondolatsorra fűzött. Az Ady megfogalmazta „maradandóság"-ban látja a Kollégium szellemi arculatának meghatározó jegyét. A „maradiság" értelmén túl azonban a „megőrzés" fogalmát is a debreceni maradandósághoz sorolja. A földhöz ragadtság mellett az értékes hagyományok folytatása jellemző Győri L. szerint a Debreceni Református Kollégiumra.

Ebben látja a jövő feladatát is. Az utóbbi idők szellemi elbizonytalanodásából kell az itteni nevelésnek kiemelkednie. Adjon a Kollégium az Európára és a világra tekintő, de önazonosságát kereső, lelkileg független magatartáshoz kellő alapokat.

Lényegesen földönjáróbb Barcza Józsefnénak a diáktársaságokról és a diákegyesületekről szóló fejezete. Töretlen talajon dolgozott: előmunkálatok nélkül, aprólékos forrásmunkával kellett anyagát összeállítania. Igen sikeresen tette meg. Írt sportegyesületekről és a közösen gyakorolt kegyesség céljából létrehozott Ifjúsági Gyülekezetekről. Ábrázolásában a diákság korábban még csak nem is sejtett sokoldalú tevékenységének képe bontakozik ki.

Ugyancsak sok új tájékoztatást ad a Kántus történetéről Fekete Csaba fejezete. A középkor templomi éneklésénél indítja a ma világhírűnek tekinthető kollégiumi énekkarhoz vezető utat. Éneklő diákokról és istentiszteleti ágendákról egyaránt ír. Legfőbb újdonsága talán az, hogy cáfolja a kálvinizmusra gyakran aggatott művészetellenesség minősítést. A legkülönbözőbb helyzetekben és forrásokban találja meg a legoldottabb és legszemélyesebb művészeti ág, az éneklés jelenlétét a Kollégiumban és a református gyülekezetekben.

Dankó Imre írta a kötet utolsó fejezetét a Kollégium partikuláiról. Előljáróban elmagyarázza a magyarországi partikuláris iskolarendszer lényegét. És a hagyományostól eltérő álláspontot fejt ki, vagyis elfogadja azt, a katolikus egyháztörténetből származó eredményt, amely szerint a partikuláris iskola nem csak a protestánsoknál, főként a kálvinistáknál egy-egy kollégiumhoz mint anyaintézményekhez csatlakozó résziskola, hanem a katolikusoknál is megvolt már a középkor óta. Egyszerűen kis, alacsonyrendű iskola a partikula.

Aztán leírja a protestáns értelemben vett partikularendszer fejlődését általában egészen a 19. századig. Végül – példaszerű érvénnyel – bemutatja a Debreceni Kollégium partikularendszerének történetét, fenntartásának módját és belső életét. Igen lényeges eredménye az, hogy kitapintotta a partikuláris iskolák és a Kollégium viszonyában egy hármas tagozódást. Eszerint vannak az anyaiskolához közvetlenül, közvetve, végül többszörösen közvetve kapcsolódó kisikolák. Ilyen széles értelmezés mellett a Kollégium partikulái a történelmi Magyarország 40 megyéjét hálózták be. A függelék közli a megfelelő helységek nevét is. Méltóképpen végződik tehát a kötet. Míg az előző fejezetekből az derült ki, hogy a Kollégiumban az ország minden részéből jöttek tanulók, Dankó a kibocsátott, végzett diákok működését aprólékosan vizsgálva bizonyította be a folytatást: az innen kikerült tanárok és tanítók az ország minden részébe eljutottak.

A Debreceni Református Kollégium története igen nagy munka. Elkészítése komoly feladatot jelentett nemcsak a szerzőknek, de a főszerkesztőnek, Kocsis Elemérnek és a szerkesztőnek, Barcza Józsefnek is. Szellemesen oldották meg. A fejezetek sorrendje, ahogyan már rámutattam, logikus. Vannak ugyan a könyvben átfedések, ismétlések, ellentmondások is, de az ilyesmi hasonlóan terjedelmes és sok szerző munkáját összefogó műnél elkerülhetetlen. Talán csak egy ponton hagy az olvasóban hiányérzést: a Kollégiumból fennmaradt, legrégibb magyarországi diáknévsor kezdeteit nem elemezték. Itt lehet viszont majd megfogni a folytatást. Mert a Kollégiumra vonatkozó kutatás következő fázisa az lehetne, hogy kiderítsék az intézménynek a magyarországi belső peregrinációban elfoglalt helyét.

Péter Katalin

EMBER GYŐZŐ

MAGYARORSZÁG KÜLKERESKEDELME A XVI. SZÁZAD KÖZEPÉN

Budapest, 1988. Akadémiai Kiadó. 765 old.

A kereskedelem, azon belül is a külkereskedelem meglehetősen elhanyagolt ága volt a magyar gazdaságtörténetírásnak. Ember Győző neve viszont elválaszthatatlanul összefonódott az 1542. évi harmincadvámnaplók feldolgozásával. Már 1958-ban, ill. 1960-ban és 1961-ben közreadott három publikációjával (egyikük német nyelvű) nagy szolgálatot tett a szakmának; évtizedek óta e közlemények megállapításait idézik, idézzük, ill. ezekkel vitatkoznak gazdaságtörténészeink, a részletes feldolgozás azonban váratott magára. Most örömmel üdvözöljük megszületését: a 765 oldalnyi mű szerzőjének kétségkívül egyik legjelentősebb munkája és e páratlan forrásnak, a 19 harmincadhivatal adatait tartalmazó naplóknak a beható feldolgozása. A forrás rendkívül jelentős, mivel a meglepően nagy pénzügyi fegyelemmel és színvonalas adminisztrációval vezetett vámnaplókból ugyan egy egész szobát megtöltő mennyiség keletkezett, de ezeket a 18. században kiselejtezték – helyhiány miatt – és csupán 1542-ből maradt fenn a nyugati irányú külkereskedelmet regisztráló 19 vámhely naplója. Ezeken kívül csak szórványosan, egynéhány helyről és évből kerültek elő hasonló források, a teljes külkereskedelmi forgalomnak csak töredékét reprezentálva. A már csak egyediségénél fogva is különlegesen értékes forrással kapcsolatban azonban több probléma is felmerül. Mivel nincsenek a 19 vámhelyre vonatkozóan más évekből összehasonlítható adatok, feltehető a kérdés, hogy vajon mennyire általánosíthatók, ill. milyen időhatáron belül tekinthetők jellemzőnek az 1542. évből fennmaradt adatok?

A szerzőt előzetesen publikált tanulmányaival kapcsolatban komoly kritikák érték. Így Paulinyi Oszkár az 1457/58. évi pozsonyi vámnaplónak Kováts Ferenc által feldolgozott adataira támaszkodva azt állapította meg, hogy a magyar külkereskedelem a középkorban 2:1 arányban passzív volt, s a különbözetet az ország aranybányáinak a termékeivel fedezték. Ezt szem előtt tartva ő nehezen tudta elfogadni azt, hogy 1542-ben aktív külkereskedelmi mérlege lett volna az országnak. Ember Győző viszont az általa feldolgozott 19 vámhely adatai alapján – amelyek között Pozsony csak az egyik volt –, arra a megállapításra jutott, hogy egyetlen vámhely, Pozsony adatait nem lehet országosan általánosítani, annál kevésbé, mert Pozsony elsősorban behozatali vámhely volt (más vámhelyek viszont, mint pl. Óvár, valószínűleg Szempc és Nagyszombat is, csak a kiviteli állomások szerepét töltötték be, ezek voltak a nagy marhahajtások fő átmenőhelyei). A 19 vámhely adatai együttesen pedig aktív külkereskedelem képét mutatják. A szerzőnek ezzel az érvelésével egyetérthetünk, valóban nem lehet egyetlen vámhely 1457/58. évi adataiból az ország egész külkereskedelmére, sem annak aktív vagy passzív voltára vonatkozóan általánosítható képet rajzolni.

Azt is fel szokták említeni, hogy 1542 a Buda eleste utáni év, és mint ilyen, bizonnyal rendkívüli állapotoknak az éve volt. Vajon mennyire tekinthető általánosnak, jellemzőnek az ország áruforgalma megrajzolásához a Buda eleste utáni évből fennmaradt forrás? A szerző 1544-ből és 1545-ből néhány vámhelyről fennmaradt vámnaplókkal össze tudta hasonlítani az általa ugyanezen helyekről feldolgozott naplók adatait, és megállapította, hogy azok nagyjából azonos szinten mozgó bevételeket mutattak, tehát 1542-őt nem tekinti rendkívüli évnek. De vajon bizonyos-e, hogy még 1544 és 1545 is nem volt-e rendkívüli év? Azért tesszük fel ezt a kérdést, mert 1549-ből, és azután sorozatosan már rendelkezésünkre állnak ha nem is áruforgalmat feltüntető vámnaplók, de a kamarához a külkereskedelmi vámból befolyt pénzösszegek kimutatásai, és ezek igen nagy emelkedést mutatnak 1542-höz képest. Míg 1542-ben a 19 vámhelyről mintegy 23.000 ft folyt be, addig a közeli 1549. évből, a dunántúli harmincadcsoport nélkül, tehát az Ember Győző által vizsgált vámhelyeknek közel a felét figyelmen kívül hagyva is 60.000 forinton felüli összeget szedett be a kamara, az 1570-es években pedig (most már valamennyi vámhelyről) 120-190.000 forintos bevételei voltak. Persze 1545-ben jelentős vámtarifaemelést vezettek be, melyet hamarosan enyhítettek ugyan, és részben ez, részben azonban az egyre bővülő forgalom is tükröződött a nagy felfutásban. Mindezek miatt nem ártott volna, ha a részletes és gondos bevezetésben arról is olvashatunk, hogy milyen vámtarifával dolgoztak 1542-ben? A szerző megállapítja, hogy „A külkereskedelmi vám, amelyet Magyarországon és a horvát-szalvón-dalmát királyságokban harmincadnak, Erdélyben ellenben huszadnak neveztek, az áruk vámértékének 5%-a, egy huszada volt. A vámértéket elsősorban a vámtarifa alapján fizetendő, a nem tarifált áruknál pedig a ténylegesen fizetett vám összegéből határozhatjuk meg." (717. o.) A szerző a harmincadvámot értékvámnak tekinti. Véleményünk szerint ez igaz lehetett a középkorban, de már

1542-ben is csak részben volt igaz, a század további folyamán pedig, a vámtarifák évszázados megmerevedése és ugyanakkor az árak fokozatos emelkedése mellett már egyáltalán nem volt igaz. Különösen nagy eltérés mutatkozik a szarvasmarha vámértéke (10 forint) és a tényleges piaci értéke között (kb.6 ft). Így mind a kivitelnek a behozatalhoz viszonyított aránya, mind a szarvasmarhának az áruféleségek között elfoglalt helye, de a teljes kiviteli érték is, túlértékelt. Ha a reálisnak tűnő 6 ft körüli értékkel számítanánk az egész áruforgalomban a legnagyobb tételt képviselő szarvasmarha értékét, úgy nem a szerző által nyert százalékos megoszlást kapnánk az áruösszetételről, és a kivitel és behozatal aránya sem 70:30, hanem csak mintegy 60:40 %-ot mutatna – ami azonban még mindig aktív mérleget jelentene. A szerző azonban nem kívánt eltérni attól a módszertől, hogy a harmincadvámot megbízhatóan 5%-os értékvámnak tekintse, és nem kívánt az egykori árakkal való kombinációkba bocsátkozni, ezt túlságosan ingoványos talajnak érezte. Pedig a kincstár a részére a legnagyobb jövedelmet hozó szarvasmarha után egész biztosan nem 5%-os, hanem annál jóval magasabb arányú vámot fizettetett a kereskedőkkel.

A vámnaplók feldolgozásánál az értékvám tényként való elfogadásával szemben hosszú évek óta fenntartással viseltettem, ezen túlmenően azonban hangsúlyosan szeretném leszögezni, hogy magának a forrásnak a feldolgozása hatalmas, gondos munka. A szerző összesen 106-féle táblázatot állított össze és ezek mindegyike a teljes anyag gondos elemzése alapján készült, nagy precizitással. Még a címek felsorolása is oldalakat venne igénybe; a kereskedők személye, lakóhelye, a kivitt vagy behozott áruk neme, mennyisége, vámértéke, a szállítás időpontja alapján feltehető kérdéseknek és azok variációinak, kategóriák szerinti csoportosításainak az anyagát tartalmazzák ezek a táblázatok. A forrásban rejlő rendkívül sok információ, amelyet a szerző ilyen sokoldalúan csoportosítva és elemezve tár elénk, alapvető kötetté teszi Ember Győző publikációját.

A kötetben szereplő mértékegységekkel kapcsolatban még szeretném felhívni a szerző – és a kötet használói – figyelmét arra, hogy a néhány meg nem oldott, értelmezni nem tudott mértékegységre vonatkozóan megnyugtatóan megoldást lehet találni Franz Pribram: Materialien zur Geschichte der Preise und Löhne in Österreich (Wien, 1938) c. munka 127. oldalán. A Pribramnál szereplő mértékekkel találkoztam magam is nyugat-magyarországi forrásokkal dolgozva, így minden bizonnyal érvényesek azok az 1542. évi vámnapló ugyancsak nyugat-magyarországi vonatkozású adatainak értelmezésére is.

Valószínűleg még sok vélemény fog elhangzani azzal kapcsolatban, hogy hol a helye az 1542. évi vámnaplók alapján megrajzolható kereskedelmi forgalomnak a magyarországi kereskedelem történetén belül. Mindenesetre szem előtt kell tartanunk azt, hogy az 1542. évi forgalom – akár háborús viszonyokat is tükrözött, akár nem – a 16. század közepén meginduló nagy gazdasági felfutás egyik kezdeti láncszemének tekinthető, a század folyamán meredeken emelkedő vámbevételek is ezt mutatják. Azonban óvakodnunk kell attól, hogy *„a 16. századi magyarországi külkereskedelmet"* egészében 1542. alapján rajzoljuk meg. A század utolsó negyedére a külkereskedelmi forgalom a többszörösére emelkedett, de részleteiben – a források elpusztulása miatt – többé nem elemezhető olyan precizitással, mint 1542-ben. Ember Győző kötete minden bizonnyal sokat hivatkozott alapmunkává fog válni, amelynek megjelenését örömmel nyugtázhatjuk.

Zimányi Vera

BORNEMISSZA ANNA MEGBŰVÖLTETÉSE

Boszorkányok Erdély politikai küzdelmeiben 1678-1688.

A tanulmányt írta és a dokumentumokat közreadja Herner János

Budapest – Szeged, 1988.

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiadásában közzétett dokumentumkötet értékesen bővíti a török vazallusságban élő erdélyi fejedelemség utolsó szakaszával kapcsolatos történelmi, de főként kultúrtörténeti ismereteinket. Elsősorban a kiadott 187 egykorú irat, valamint a „Függelék"-ben szereplő prózai és verses dokumentumok s a hozzájuk kapcsolódó jegyzetek, de nem elhanyagolható az iratokat közreadó Herner János bevezető tanulmányának ismereteinket tágító jelentősége sem. Az a tíz esztendőnyi időszak, amelyet a kötet felölel, meglehetősen eseménydús volt nemcsak Erdély, de a királyi Magyarország, s a török hódoltsági területek életében is mind politikai, mind katonai téren. A kötetben oly sokat szereplő Teleki Mihály 1678 elején indult támadásra a királyi Magyarország megszerzésére az erdélyi katonasággal és a fejedelemség területére menekült bujdosókkal, vagy kurucokkal, akiknek a

vezetésében egyre nagyobb szerepet kap az ifjú Thököly Imre. Ez utóbbi személy a kurucokkal elválik az erdélyi katonaságtól és a bányavárosokba tör, míg az erdélyiek Teleki vezetésével visszatérnek a fejedelemségbe. A következő évben Bornemissza Anna férje I. Apafi Mihály fejedelem Teleki helyett Thökölyt nevezi ki a bujdosók tényleges vezetőjének, akit erdélyi irányítással szembehelyezkedő bujdosók még az év végén egyetlen vezetőjüknek ismernek el.

1680-ban az Erdélytől különvált kurucok önálló háborút folytatnak I. Lipót császár és a magyar király katonái ellen, s a következő évben Apafi fejedelem török parancsra mintegy segélyerőként vesz részt a kurucok támogatásában. Thököly hadisikerei nyomán Felső-Magyarországon egy Erdélytől független új kuruc állam jön létre 1682-ben, amely bár Erdélyhez hasonló török vazallus államalakulat, mégis egyre élesebb konfrontációba kerül mind Apafi fejedelemmel, mind Teleki Mihállyal. Az ezt követő időszakban egyre inkább feszült viszony jön létre Erdély és a kuruc állam között, amin nem változtat az sem, hogy 1683-ban a Bécs ellen induló Kara Musztafa nagyvezér mind Thökölyt, mind Apafit kirendeli a török akció támogatására. A török kudarc mindkét magyar fejedelmet a Habsburg uralkodóval való egyezkedésre indítja, ami Thökölynek nem sikerül, Apafinak viszont végülis igen. Az ebből és személyes hatalmi torzsalkodásokból származó ellentétek oda vezettek, hogy az erdélyi országgyűlés 1685 februárjában hűtlenségi perben elmarasztalta és birtokaitól megfosztotta Thököly felső-magyarországi fejedelmet, 1686 júniusában pedig erdélyi katonaság támadta meg és űzte ki Erdélyből a török fogságból kiszabadult „kuruc királyt".

Lényegében ezekben lehetne összefoglalni a végnapjait élő, török vazallus erdélyi fejedelemség külpolitikai mozgásterét, cselekményeit. Ami a belpolitikát illeti, azt kitöltötte Apafi fejedelem és az ő árnyékában előretörő Teleki Mihály praktikáktól tarkított gyilkos küzdelme a hatalom megtartásáért Bánffy Dénes, majd Béldi Pál és hívei ellenében. Ebbe a kisstílű küzdelembe kapcsolódik Bornemissza Anna fejedelemasszony állítólagos „megbűvöltetése" is, amit sajátos módon a szerző – nem tudni miért – nem tesz idézőjelbe. Sőt azt írja a bevezető tanulmányban: „előre eltervezett koncepciós eljárásról nem beszélhetünk. Talán ezért mutatkoznak meg érzékletesebben és hitelesebben a varázsló-rontó asszonyi praktikák valós, őszintén hitt, vagy kitalált elemei." (3. o.)

Az idézett és az azokat megelőző sorokat olvasva óhatatlanul fölmerül a gondolat, hogy a tanulmány szerzője és okmányok publikálója nem tisztázta magában a koncepciós perek ismérveit. Ezért tagadja a Béldi Pálné és társai ellen folyó per és eljárások ilyen jellegét, holott azok vitathatatlanul több tekintetben is konstruált, valós alapokat nélkülöző processzusok voltak, amivel kapcsolatban különben Herner János maga is hoz több helyütt alátámasztó, bizonyító anyagokat. Hiszen kínzásokkal kicsikart vallomásokon alapul még az az alapvád is, hogy Béldi Pálné bizonyos boszorkányok és boszorkányságok igénybevételével a fejedelmi pár „rontására" törekedett. Ugyanakkor a szerző meggyőző módon bizonyítja, hogy a fejedelemasszony mily sokrétű egészségkárosodásban szenvedett már az állítólagos „bűvölések" előtt is. Nem tűnik ki különben a tanulmányból és a jegyzetekből egyértelműen az sem; mennyire illett a kor általános szokásaiba, hiedelemvilágába mindazt, amit Béli Pálnénak vitatható megalapozottsággal fölróttak? Talán ha a szerző részletesebben foglalkozott volna az e tárgyban újabban megjelent azon munkákkal, amik a 17. századi erdélyi és magyarországi boszorkányperekkel foglalkoznak, jobban eligazodna e problémakörben.

Nem ártott volna többet és mélyebben foglalkozni e kor politikai történetének legújabb irodalmával sem – így mindenekelőtt Benczédi László munkájával – ami megóvhatta volna a szerzőt több pontatlanság elkövetésétől és kiiktathatott volna a munkájából nem egy ellentmondást. Így mindenekelőtt azt, hogy a szerző egyfelől bemutatja a transzilvánizmus beszűkültségét, parlagiasságát és a magyar sorskérdésekben tanusított önző állásfoglalását, ugyanakkor tanulmányát mégis átlengi egy bizonyos, ma már meghaladottnak tekinthető transzilván történetszemlélet. Ez megmutatkozik többek között abban is, hogy „lesüllyedésnek" nevezi a török vazallus Erdély Habsburg fennhatóság alá kerülését (42.o.), holott a török elnyomás alóli felszabadulás az egész magyarság számára a fejlődés útjára lépés legelső előfeltétele volt. Úgy látszik, rendkívül nehezen és lassan tűnik el a történetszemléletünkből az „ősi ellenségünk a német hódító" koncepció, amely visszavetült a török elnyomás ellen Magyarországot még csak részben is megvédeni tudó 16-17. századi Habsburg hatalomra is.

Rátérve néhány kisebb részmegjegyzésre: nem világos az a megállapítás, hogy kinek a számára is volt „megalázó" a vasvári béke körüli alkudozás? (8. o.) Tévesnek tekinthető az a következő oldalon olvasható kijelentés is, miszerint a bujdosók hada 1674-ben lett volna a korábbinál ütőképesebb. Ha a szerző ismeri akár Benczédi László 1980-ban megjelent monográfiáját, akár az én, 1983-ban az Akadémiai

Kiadó gondozásában megjelent munkámat, nem tesz ilyen megalapozatlan kijelentést. Nem tudok egyet érteni azzal a szemlélettel sem, amely „összeesküvéssé" lépteti elő Béldi Pálné állítólagos „rontó" kijelentéseit. (20. o.) Én úgy tudom, hogy Apafi Mihály erdélyi fejedelem udvari papja Magyari József volt, a könyvben viszont következetesen *Nagyari* néven szerepel, minden indoklás nélkül. Meg kívánom jegyezni, hogy nem csak az 1685-ös boszorkányper iratai hiányoznak az Erdélyi Országgyűlési Emlékekből, hanem például az 1614-es, 1618-as, 1621-es processzusoké is. Vitatható az a 29. oldalon olvasható megállapítás is, miszerint Béldi Pálné perénél található az a momentum „amely ezt az ügyet a többi boszorkánypertől megkülönbözteti: ennél az esetnél bukkanhatunk először (és utoljára) arra, hogy a politikai hatalom megszerzése érdekében a varázslás – számukra már – kétes értékű és hatásfokú tudományát használják fel." Szabadjon hivatkozni ezzel kapcsolatban a Báthory Anna ellen folytatott 1621-es perre, vagy a Báthory Erzsébet elleni 1611-es vádakra, amelyek már mind publikálásra kerültek a hetvenes években és a nyolcvanas évek elején, de úgy látszik, elkerülték a szerző figyelmét. Ha ugyanis ismeri Báthory Anna és két társának 1614-es perét, akkor nem írja a 31. oldalon a következőket: „A boszorkányvádak jellege és gyakorisága a társadalom minden rétegénél arra figyelmeztetnek, hogy a kor – saját körülményeinek ma már talán érzékelhetetlen módon kiszolgáltatott – embere sokkal hétköznapibb gyakorisággal nyúlt a varázslás eszközéhez, mint ahogy azt esetleg ma feltételezzük... Talán éppen ezért találtam Bornemissza Anna megbűvöltetésének oly kevés nyomát a korabeli naplókban, emlékiratokban, levelezésekben stb. mert számukra ez az ügy nem is jelentett igazi kuriózumot". Arról ugyanis már a Századok 1978. évi 6. számában megjelent tanulmányomban (Erdélyi „boszorkányperek" a politikai hatalom szolgálatában) szóltam, hogy milyen tényezők miatt maradtak ezek a perek oly viszhangtalanok az egykorú közvéleményben – naplókban, emlékiratokban, levelezésekben. Az okok között ugyanis csupán az egyik volt az, hogy az emberek különböző rétegei általánosságokban hittek a különféle „boszorkánykodásokban", s ezért nem foglalkoztak ilyen processzusokkal megnyilvánulásaikban. Ehhez a nyomtalansághoz szükséges volt arra a belpolitikai hatalmi rendszerre is, ami a török-vazallus Erdélyben kialakult és tartott az Apafi korban is.

A bevezető tanulmánynak talán a legsikerültebb része a 31-40. oldalakon szereplő fejezet, amely valóban nagyon sok kultúrtörténeti érdekességet tartalmaz és méltán tarthat számot a múltunk iránt érdeklődők figyelmére és tetszésére. Bár folynak orvostörténeti kutatások e korszakra vonatkozóan, mégis valójában meglehetősen keveset tudunk a török hódoltság-kori magyarság mindennapjairól, szokásairól, életéről, kulturális, civilizációs viszonyairól. Itt csupán azt szeretném megjegyezni, a szerző téved, amikor azt hiszi, hogy egy hat–hét évvel idősebb asszony feleségül vétele oly ritkaságszámba ment az időben, amire feltétlenül utalt volna az Imago veritatis „csípős nyelvű szerzője". Bár az általánosabb az volt, hogy a nők rendkívül alacsony átlagéletkora miatt főként a második, harmadik, vagy negyedik házasságot kötő férfiak maguknál jóval fiatalabb nőket vettek feleségül, nem ment ritkaság számba az ellenkező korkülönbségű házasság sem, amin azután nem csodálkoztak különösebben. Példa erre nem csupán Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága, de több más főúri frigy is. Ezért nem lehet eleve kizártnak tekinteni Bornemissza Anna 1626-os születési dátumát, aminek helytállósága még természetesebbé teszi vagy teheti számos betegség előfordulását.

A „Bornemissza Anna megbűvöltetése" című munka a felvetett hiányosságok ellenére is értékes kortörténeti dokumentum és nyeresége történettudományunknak. A közölt levelekben és egyéb írásokban számos olyan értékes adat található, amikre valójában nem is utalt a bevezető tanulmány szerzője, de amelyek hasznos segítségül szolgálnak majd a korszak kutatóinak.

Nagy László

XAVIER DE MONCLOS

HISTOIRE RELIGIEUSE DE LA FRANCE

Presses Universitaires de France, Paris, 1990. (2. ed.) 125. old.

A FRANCIA VALLÁSI FEJLŐDÉS SZÁZADAI

A könyv a *Que sais-je?* sorozatban jelent meg. Mint a címe is jelzi, vallástörténeti munka, amely a vallás közösségének és a francia történelem kapcsolatának időben teljes fejlődéstörténetét mutatja be. Érdekes és jól tájékoztató olvasmány mindenkinek, akinek bármilyen köze van a történelemhez, még ha csak érdeklődés formájában is. Gallia vallási fejlődésében az európai lélek fejlődésének egyik igen jelentős

útját ismerhetjük meg. A gall ősvallással kezdi, és a nyolcvanas évek nagy vallási tarkaságával, új vallások - és vallástalanságok – keletkezésével és bevándorlásával fejezi be.

A történettudomány a gall pogányságig tud visszafelé haladni az időben. Amit Monclos erről a vallásról ír, valláslélektani szempontból is nagyon érdekes: szerinte közösségi vallás volt, és nem tudott eljutni az egyénig; a római hivatalos vallás ezt még tetézte a ridegségével. A kereszténység azért aratott viszonylag gyors sikert, mert az *egyén* kérdéseire tudott választ adni. Még egy, számunkra igen érdekes megállapítás a késői ókorral foglalkozó fejezetből. A „konstantini fordulat" napjainkra eléggé általánosan elismert útelágazás, sok későbbi negatívum kiindulása lett, katolikus oldalon is kezdik így értékelni. A nem katolikus történészek egy része azonban úgy látja, hogy volt ennek előzménye, a kereszténység már a *második* században kezdett a világ felé fordulni és ezzel eszmeileg hígulni. (L. Deák Dániel: Erkölcsi eszmény és gyakorlati hatékonyság. Egyház és Világ, 1990. aug. 10.-18. l.) Ezt a fordulatot Monclos is észleli, de a pozitív oldalát mutatja meg: szerinte Clemens és Origenész összebékítette az evangéliumot az antik kultúrával. Az összebékítés valóban áldásos tett volt, de vajon nem kísérő jelensége ez egy kevéssé áldásos folyamatnak?

A galliai keresztény századok történetét Monclos úgy mutatja be, mint a hívek küzdelmét a vallásukért, a *saját* egyházért. Az első, a már megkeresztelkedett nép számára vesztes szakasz a Nagy Károly előtti időkben kezdődött, és körülbelül az ezredfordulóig tartott. A hierarchia elfordult a néptől. Ekkor kezdték a templomokat úgy építeni, hogy az oltár nem középre, hanem a templom egyik végébe került, a szentélyt pedig ekkor választották el jól láthatóan a hajótól, jelezve, hogy a papnak külön hatalma és működési területe van, és a hívő nem lehet tevékeny része a szentségi cselekménynek. Az ezredforduló táján indított harcot a nép, a világi hívő vallásnak az egyházának visszaszerzéséért.

A könyv szerint az egész második évezred francia katolicizmusának története: megújulási törekvés. Két irányban folytak a próbálkozások: az egyházon belül (ennek előjátéka volt a clunyi reform) és az egyházon kívül. Az utóbbiak szülték az eretnekségeket, majd a kálvini reformációt. (Érdekes, hogy kevés szó esik a janzenizmusról.) Kálvin után, a reformáció, a protestantizmus jelenlétében is folytatódott az egyházon belüli megújulás sokféle próbálkozása, mozgalma, új és új eredményekkel, egészen napjainkig.

A könyv *világi* tudományos intézmény megrendelésre készült, ezért a minden bizonnyal – és észlelhetően – katolikus szerző visszafogottan nyilvánít véleményt. A protestánsok sorsáról szenvtelenül beszél, de egyetlen szóval sem mentegeti a katolikus egyházat és az *ancien régimet*. Pedig a protestáns sors a nantes-i ediktum visszavonása (1685) és a jogfosztás megszüntetése (1787) közötti mintegy száz évben keservesebb volt, mint a magyar protestánsoké. Az 1787-i királyi rendelet egyébként a protestánsoknak csak a személyes és állampolgári jogait állította helyre, vallásuknak biztosítékokat nem adott, azt tulajdonképpen nem ismerte el.

1789. július 14-én kitört a mindezt felforgató vihar. Egy-két év múva, az új törvények bevezetésével, véget ért Franciaország keresztény századainak kora, megszületett a Laikus állam (a fejezetcímek is jelzik). A királyi restauráció és a második császárság megpróbálta a régi vallási struktúrákat és valláspolitikát feltámasztani, s ezt a nem katolikusok mindig megszenvedték, de néhány évi erőlködés után a reakciós kísérletek mindig kudarcot vallottak.

Ma Franciaországban igen tarka és változékony a vallási helyzet, s ezt Montclos kitűnően írja le. Szerinte mintegy kétezer(!) szekta működik, az országnak többmillió mohamedán polgára van, megjelent az ortodox kereszténység (görögkeletiek - mint mindenfelé Nyugaton). A protestáns sereg kicsi, de szilárd és sikeres. Létszáma kb. 850 ezer, a lakosság másfél százaléka, de „hallgatóinak" (*audience*, a szót nehéz értelmezni) számaránya ennek három-négyszerese. A szerző megjegyzi: a francia protestánsok számarányuknál fogva jóval nagyobb százalékban kerültek szellemi és közéleti vezető pozíciókba.

A történelmi folyamat bemutatása olyan közel jut napjainkhoz, hogy az utolsó lapokat vallásszociológiai helyzetismertetésnek tekinthejük. A katolikus egyház ma is megkereszteli az újszülöttek nyolcvankét százalékát, a felnőttek körében mégis kisebbségbe szorult. (A 104. lapon látható térkép azt mutatja, hogy az ország területének egy részén még többségben vannak az aktív keresztények.) Papi utánpótlás szinte semmi. A következtetés mégsem pesszimista: a vizsgálat „a trienti egyház halotti maszkját tárta fel", de helyette új, missziós szellemű és főként a világiak aktivitására támaszkodó egyház születik.

Befejezésül egy nyelvi természetű megjegyzés. A nyelvész vagy a nyelv iránt fogékony olvasó észreveszi, hogy azokra az eseményekre, amelyeket a magyar szakirodalom és történelemtanítás megtérítésnek, megkeresztelésnek szokott nevezni, Monclos az *evangélisation, évangéliser* szavakat alkalmazza. Való-

színűleg nem túlzás azt állítani, hogy a két nyelvben eltérő szóhasználat az egyház funkciójával kapcsolatos gondolkodásbeli különbséget fejez ki.

Bán Ervin

L.N. VDOVINA

KRESZTYJANSZKAJA OBSCSINA I MONASZTIR V CENTRALNOJ ROSSZII V PERVOJ POLOVINYE XVIII V

Moszkva, Izd.MGU. 1988. 213 old.

A PARASZTI FALUKÖZÖSSÉG ÉS A KOLOSTOR KÖZÉP-OROSZORSZÁGBAN A XVIII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Az utóbbi két évtizedben jelentősen nőtt a középkori orosz faluközösséggel foglalkozó szovjet történeti munkák száma. Különösen örvendetes ha új levéltári anyagok alapján megírt művet vehetünk kézbe. Ilyen Vdovina könyve, amelyben a szerző Közép-Oroszország két nagy egyházi birtokkomplexuma (a Joszifo-Volokolamszkij és a Pafnutyev-Borovszkij kolostorok) archív fondjaiból először vonja be a kutatásba a faluközösségnek a földhasználat szabályozására, a paraszti bérletre és a földért vívott harcra vonatkozó anyagait.

Műve első fejezetében Vdovina a téma historiográfiáját és az általa felhasznált forrásokat tekinti át. V.A. Alekszandrov nyomán a faluközösségek tanulmányozása terén igen fontosnak tartja az 1840–50-es, az 1870-80-as években és a századfordulón született munkákat. A szerző hangsúlyozza a narodnyik történetírásnak a téma tanulmányozásában szerzett érdemeit. Az orosz faluközösség eredetéről alkotott polgári elméletek két alapirányzataként emeli ki P.N.Miljukov és A.D.Gradovszkij teóriáját. Az 1917 előtti historiográfia legfontosabb alkotásainak N.P.Pavlov-Szilvanszkij műveit tartja. Az 1970-es évek elejétől az orosz faluközösségről megnövekedett szakirodalomban kiemelkedő helyet foglalnak el V.A.Alekszandrov, Ju.G. Alekszejev, Je.N. Baklanova, N.A.Gorszkaja, P.A. Kolesznyikov, A.I. Kopanyev, L.Sz. Prokofjeva és A.L. Sapiro kutatásai. A szovjet agrártörténetírás különösen mélyen és sokoldalúan elemzete a faluközösség szervezetét, funkcióit, Vdovina szerint azonban háttérbe szorult a regionális és az egyes paraszti kategóriákra jellemző sajátosságok konkrét összehasonlító vizsgálata. A két kolostornak a Régi Iratok Központi Állami Levéltárában (CGADA, Moszkva) levő dokumentumanyag – köztük a földújrafelosztással kapcsolatos paraszti folyamodványok, a faluközösségi gyűlések határozatai és a birtokigazgatás iratai – szilárd alapot ad az 1764. évi szekularizációig terjedő kutatásra.

A könyv második fejezetében Vdovina a két birtokon élő lakosság nagyságát és területi megoszlását elemzi. A 18. sz. közepén végzett 2. revízió szerint a Joszifo-Volokolamszkij kolostorhoz 159 helység tartozott, az összeírt férfilakosság 11624 „lelket" tett ki és 19518,5 gyeszjatyina szántóföld állt rendelkezésükre /2. táblázat: 44-54. l.) a másik kolostor birtokában 104 falu volt 11135 „reverziós lélekkel" és 11096,5 gyeszjatyina szántóterülettel (3. tábl.: 55-62. l.) Az egy főre eső szántóföld átlagos nagyságát a 17. századi mutatókkal összevetve Vdovina megállapítja, hogy Oroszország ezen része kolostori paraszjainál a földdel való ellátottság a vizsgált időszakban lényegesen nem változott.

Műve harmadik fejezetében a szerző a faluközösségnek a földviszonyok szabályozásában játszott szerepét taglalja. Részletesen elemzi a földek újrafelosztásának okait; így a népességnövekedés és a művelhető területek nagysága közti összefüggéseket, a parasztcsaládok munkaerőtartalékaiban beállt változások és az adóösszeírások hatását. A revíziók utáni nagyszámú újrafelosztások mutatják, hogy a faluközösség megpróbálta a kivetett adóval összhangba hozni az egyes tagok rendelkezésére bocsátott földet. Ennek megszervezése, ciklikussága és elvei – nagyrészt a közösségen belüli érdekellentétek miatt – meglehetősen eltérőek voltak. Ugyanakkor a vizsgált anyagból megállapítható, hogy legtöbbször az összeírt férfilakosság alapján és minden rendelkezésre álló földet (szántó, veteményes, irtás, rét, stb.) figyelembe véve végezték az újrafelosztásokat (6., 7., 8., tábl.:79-82., 83-85., 86.l.)

Közép-Oroszország kolostori birtokain már a 17. sz. végén elterjedt a faluközösségi tagok közt az adóköteles földeknek (vagy egy részüknek) a járandóságok átvállalása fejében történő átadása-átvétele. A vizsgált időszakban a vagyoni differenciálódás előrehaladtával ez tovább folytatódott. A faluközösségeken belüli gazdasági tagolódást (a parasztudvarok rendelkezésére álló férfimunkaerőben, másfelől a földdel és igavonó állattal való ellátottságban lévő nagy különbségeket) jól érzékeltetik a 12. és a 15. táblázat adatai (110. és 115. l.) A parasztok közti, ill. a faluközösség és a paraszt-átvevő közti földügyleteket

szerződésekben rögzítették. Mint Vdovina rámutat, sokszor azonban a tehetősebb parasztok a földhiányt inkább a számukra kedvezőbb bérlettel oldották meg; vagyis a közösség és az egyes tagok érdeke eltért.

A fejezet utolsó részében a szerző a falvak közti földfelosztásokat tárgyalja. Vdovina egyetért azokkal, akik ezt a jelenséget a magánbirtokokon lévő több faluból álló földközösség (az ún. obscsina-voloszty) szokásjogi normáinak a földbirtoklásban való továbbélésével kapcsolják össze. Ezek a felosztások nagyrészt a parlagon maradt területek miatt váltak szükségessé. A 18. sz. első felében a kolostori birtok jelentős részét fogták át. A szerző szerint ritkábbak voltak a falvakon belüli újrafelosztásoknál, de miután az összeírásokat követően rendszerint végrehajtották, nincs okunk kivételes jelenségként kezelni őket. Ezen felosztásokban – szemben a falvakon belüli újraosztásokkal – a faluközösség mellett a kolostori adminisztráció is aktívan részt vett.

Könyve negyedik fejezetében Vdovina a kolostor és a földviszonyok kapcsolatát elemzi. Az 1720-60-as években ugyan fejlődött a kolostori földek egyéni paraszti bérlete, de a fő bérlő a faluközösség maradt. A bérelt földek nagyságáról, a bérlet időtartamáról, és a bérleti díjakról a szerző részletes adatokkal szolgál (18., 19., 20., tábl.: 144-145., 146-149., 149-151. l.) Az 1729 és 1752 közti időszakban a Pafnutyev-Borovszkij kolostor birtokain növekedett a bérbeadásból származó jövedelem (25. és 26. tábl.: 158-168. és 168-179. l.). Vdovina az eddigi szakirodalomnál dokumentálisan megalapozottabb és árnyaltabb képet nyújt a bérletnek a földviszonyokra gyakorolt hatásáról. Rámutat, hogy így egyfelől lehetővé vált a paraszti földhasználat bővítése, másfelől viszont a bérlet túlnyomórészt fogyasztói jellegű maradt és nem változtatott a feudális földbirtoklás lényegén. A földínség enyhítésére a kolostor a parlagon levő úrbéres földekből juttatott új falvak kialakítására a faluközösségeknek, vagy egyes tagjaiknak. Az áttelepüléssel csökkent a megműveletlen terület, javult a helyben maradók földdel való ellátottsága; így a kolostor és a faluközösség kedvezményekkel segítette az áttelepülőket. A fejezet végén Vdovina a két kolostor parasztjainak a szomszédos birtokok jobbágyaival folytatott földvitáiról ír. Ezek a konfliktusok a birtokhatárok rendezetlenségéből és a földszűkéből következtek. Az állam törvényekkel tiltotta a mezsgyén a csetepatékat, de miután sokszor ez ellentétbe került a magánbirtokosi joggal, nem lehetett hatékony. Az elhúzódó perlekedések bírósági kiadásai súlyos terhet róttak a parasztságra.

Vdovina a historiográfiai előzményeket áttekintve differenciáltabban értékeli az orosz polgári történetírás eredményeit. Nagy forrásanyagot feldolgozva új szempontokat felvető, sokoldalú elemzést különösen a földviszonyokról és a paraszti bérletről nyújt. Ugyanakkor az újrafelosztások elvei és a korabeli faluközösségeknek a korábbi időszak földközösségével való összevetése kapcsán tett megállapításai nem mindig egyértelműek. Ezek azonban nem csökkentik a mű alapvető értékét.

Kurunczi Jenő

G.A. SZANYIN

SZVJAZI ROSSZIJI I UKRAINÜ SZ KRÜMSZKIM HANSZTVOM V SZEREGYINYE XVII VEKA

Moszkva, „Nauka", 1987. 270 l.

OROSZORSZÁG ÉS UKRAJNA KAPCSOLATAI A KRÍMI KÁNSÁGGAL A XVII. SZÁZAD KÖZEPÉN.

A SZUTA Szovjetúnió Története Intézet által jóváhagyott monográfia jogos szakmai érdeklődésre tarthat számot az újszerű témaválasztással. Az orosz középkori történelem egyik valaha frekventált, majd sokáig feledésnek átadott témája került feldolgozásra és ezzel újra a középpontba emelte a kánság állami létének, kül- és belpolitikájának valamennyi régen vitatott és vitatható kérdését.

Gennagyij Szanyin roppant bonyolult feladatra vállakozott egyrészt azért, mert 1654 és 1657 között – a monográfia időbeni koordinátái – olyannyira felgyorsultak a diplomáciai és politikai mozgások, hogy bemutatásukkal, elemzésükkel az elaprózottság látszatát kelti az olvasóban, másrészt azért, mert a jelzett három és fél éves periódus alatt (1654 januártól, a perejaszlavi radától 1657 nyaráig, Hmelnyickij haláláig) mérhetetlenül kitágult a politikai horizont. A regionális „kispolitika" (tatár portyák az orosz és a lengyel, ukrán végekre) az európai nagyhatalmak – Oroszorgság, a Rzeczpospolita, Svédország, az Oszmán Birodalom – küzdelmének részévé, a „nagypolitika" alkotó elemévé minősült át.

Szögezzük le félreérthetetlenül: a szerzőnek csak részben sikerült ebbe a szűk időmetszetbe elhelyezni a kitágult tér sokszínű diplomáciai és politikai kombinációit.

Már a szerzői címadás is eleve sejtet egy 17. század közepére akuttá vált problémakomplexumot és önkéntelenül is kérdéseket indukál. Ezekből közreadunk néhányat.

Mi indokolja, hogy Oroszország és Ukrajna a krími tatárokkal létesített diplomáciai kapcsolatai összevontan, egy rendszerbe állítva kerültek megjelenítésre? Vajon, külön-külön, az orosz-tatár és az ukrán-tatár viszony Oroszország és Ukrajna 1654. évi egyesülése után létalapját vesztett viszony? Vagy, netán az 1654. évi egyesülést kimondó perejaszlavli rada és a márciusi cikkelyek (a Zaporozsjei Had cári kiváltságlevele) értelmében Ukrajna mozgásterét a moszkvai külpolitika csak a végrehajtó szerepre és a közvetítésre korlátozta?

Szanyin nem kerüli meg ezeket az elvi állásfoglalásra kényszerítő kérdéseket. A bevezetőben hangsúlyozza, hogy az 1654-es márciusi cikkelyek alapján „Ukrajna Oroszország keretébe került" (Ukraina vosla v szosztav Rossiji), de a cári privilégium széleskörű autonómiával ruházta fel a hetmanatust külpolitikai ügyekben. Következésképpen, Hmelnyickij gyakorlatilag önálló diplomáciai tevékenységgel foglalkozott, csupán tájékoztatási kötelezettséggel tartozott a moszkvai udvarral szemben.

Ez a szovjet tudományos életben általánosan elfogadott és hivatalos állásponttal azonosuló szerzői vélemény alapot teremt Szanyinnak arra, hogy egységes, egyirányú külpolitikai kurzusról beszéljen orosz és ukrán vonatkozásban egyaránt, hogy az értelmezése szerint is önálló ukrán külpolitikai érdekek találkozzanak a cári nagyhatalmi törekvésekkel. Nem tagadva a külpolitikai azonosságokat (lengyelellenesség 1654-ben és 1655-ben) mégis meg kell jegyeznünk, hogy Hmelnyickij következetesen „ljachellenes" maradt, Alekszej Mihajlovics pedig a lengyel korona reményében svédellenességre váltott.

A szerző tudja és ismeri az 1654 értékeléséből származtatható bonyodalmakat, ezért ugyancsak talpponként jelenik meg nála az az egyébként helyes megállapítás, hogy egyetlen dokumentumban sincs olyan hivatkozás vagy utalás, amely szerint a kozák vezér más országok protektorátusának elismerésére tett kísérletet.

Hmelnyickij valóban ellenállt a svéd és török ajánlatoknak (címek, gazdagság,) de az (1648 óta) önálló politizáláshoz szokott és szuverén politikát folytató államférfi a saját, a kozák (ukrán) érdekeket – a Rzeczpospolita katonai megsemmisítését – még a cári akarattal szemben is képviselte. Márpedig ez az eltérő diplomáciai pályán mozgó politikai gyakorlat a Krími Kánsággal kialakítandó viszonyt is erősen befolyásolta (pl. aktív vagy passzív semlegesség).

Az orosz, ukrán külpolitikai érdekazonosság erőltetett koncepciójából, valamint az 1654-es perejaszlavi rada jelentőségének túlértékeléséből táplálkozik egy másik, az egész könyvön végighúzódó, minden alapot nélkülöző „szakmai" vélemény. *„A perejaszlavli rada a legkedvezőbb hatást gyakorolta a dunai fejedelemségek, Moldva, Havasföld, Erdély népeinek nemzeti-felszabadító harcára."* (42. l.) Vegyünk egy másik hasonló példát! *„A dunai fejedelemségek Oroszország alattvalóinak esküdtek fel."* (priszjagnuli na poddansztvo Rossziji - 129. l.) Fejezzük be a hivatkozásokat egy „felfedezés értékű" szerzői nézettel! *„Hmelnyickij nemcsak hogy nem csinált titkot erdélyi kapcsolatából, hanem ellenkezőleg, teljes bizonyossággal állítható, lépéseket tett az orosz-erdélyi közeledés előmozdítására."* (181. l.)

Sajnálatos, hogy tudományos munkában ilyen korrigálatlan melléfogások sorozata olvasható. Az idézett, tájékozatlanságból eredő „lapsus linguae" (vagy „lapsus memoriae") kritikája helyett vizsgáljuk meg, milyen okokra vezethetők vissza ezek az önmagukért beszélő elírások?

Elgondolkodtató az a tény, hogy Erdély, Moldva, Havasföld 1654-1657 közötti kapcsolatrendszerének vizsgálatában Szanyin „A Szovjetunió és Románia népeinek történelmi kapcsolatai a 15. sz. -18. sz. elején (Isztoricseszkije szvjazi narodov SzSzSzR i Rumüniji v XV - nacsale XVIII v. 2. kötet Moszkva, 1968.) című dokumentum válogatásra támaszkodott. Teljesen hiányzik a magyar levéltárak publikált anyagainak hasznosítása. A Szanyin által kiválasztott téma – véleményünk szerint – csak egyoldalúságra lehetett ítélve, ha nem forgathatta alkotó módon „Erdély és az északkeleti háború. Levelek és okiratok" I-II. k. (Kiadta, szerkesztette: Szilágyi Sándor) Bp., 1890–91 és a „Monumenta Hungariae Historica" XXIII. k. (Szerkesztette: Szilágyi Sándor) Bp., 1874. dokumentumgyűjteményeket. Továbbá megkockáztatjuk azon véleményünket is, hogy a szerző a rendelkezésére álló és a jegyzetben szerepeltetett forrásokat (az Aktü JUZR III., XIV, k.; Archív JUZR III. rész 6. k.; Dzserela do istorii XII. k. - valamennyiben értékes latin nyelvi dokumentum található) sem hasznonísotta kellő mértékben.

A recenzió kerete nem ad lehetőséget arra, hogy a koncepcionális problémákat teljes mélységig feltárjuk, de igazságtalanság lenne részünkről, ha szó nélkül maradnának az írásmű jól sikerült fejezetei.

Ilyennek véljük többek között az Iszlam-Girej kán halálát követő (1654 június) krími belpolitika ábrázolását, amikor is, Szelim-Girej (a kánfi) és Mohamed-Girej (Rhodosz szigetén, török háziőrizetben levő fivér) vetélkedésében a tatár nagyvezír, Szeferkazi-aga törökpártisága, vagy az orosz-ukrán egyesülés miatt kikényszerített reális törökpártisága a fivér isztambuli megkaftánozását segítette elő. Az eset kapcsán hiteles képet nyerünk arról a bonyolult kapcsolat- és érdekrendszerről, amely a Krím-Porta és az Ukrajna-Oroszország „szövetségek" között létrejött.

Helyesen értékeli Szanyin – véleményünk szerint – a krími politizálás mozgató rugóit, amely nem más, mint a térség valamennyi nagyhatalmával való szövetség (adott esetben a Rzeczpospolita vagy Oroszország a Porta eszmei, gyakorlati pártfogásával). Az 1654-ben létrejött erőkoncentrációt a krími külpolitika nem ismerhette el, ugyanis a Rzeczpospolita katonai megsemmisítése a bizonytalanságot és labilitást árasztó Isztambul hatékony támogatása nélkül a Krími Kánság létét, ill. nemlétét vetíthette előre.

A káni fővárosban, Bahcsiszerájba érkezett orosz követek hiába ajándékozták meg a szokásosnál is gazdagabban az új kánt, a diván befolyásos tagjait (nuretdin, kalga, murzák), a cári titulus bővített változatát – „Kis-Oroszország uralkodója" – nem tudták elfogadtatni. A nagyvezír világosan fogalmazott: az egyesülés elismerhetetlen, de törvénytelen is, hiszen a kozákok többszáz évig a lengyel király alattvalói voltak, hét éven át (1648-1654) a tatárokkal egy oldalon harcoltak, most pedig a cárnak esküdtek hűséget? A Zaporozsjei Had hűtlensége nem marad válasz nélkül – fenyegetőzött Szeferkazi-aga –, ha a kozákhetman nem érvényteleníti a perejaszlavli rada végzéseit. A tatár diplomácia vezetőjének kezében további nyomós érv az volt, hogy az ukrán végekre ígért tatár bosszúhadjárat semmiképpen sem érinti az orosz-tatár egyezményeket, hiszen a Krím a cárhoz nem tartozó területeken érvényesíti akaratát.

Az egyértelmű kihívás éle mégis letompult 1655 novemberére, Bahcsiszeráj visszakozni kényszerült agresszivitásától. Ennek okát az Ozornaja-i vereségben, de sokkal inkább, a Porta magatartásában látja a szerző. 1654-55-ben még nincs abban a helyzetben a szultáni udvar, hogy a doni és zaporozsjei kozákok tengeri portyáit elhárítsa, hogy a velencei blokádját felszámolja, ezért a török érdekek kaphattak zöld utat a kozák-tatár megállapodásban. Ez a megállapodás kétségkívül az ukrán-orosz diplomácia sikerét jelentette és perspektívikusan az Oszmán Birodalom elleni háború tervét sem zárta ki, de hogy ezt „a Balkán népeinek felszabadítása" stratégiai célkitűzésnek minősítsük, abban vitáznunk kell a szerzővel.

Ugyancsak vita alapját képezheti a krími politika irányváltásának leszűkített magyarázata. Nem vonhatjuk kétségbe, hogy az 1657-es krími hadivállalkozásokban közrejátszott a feszült belpolitikai helyzet (1656-ban a kényszerű tétlenség miatt a Krím komoly bevételi forrástól – rabszolga, zsákmány – esett el az 1656/57. évi kegyetlen tél miatt jelentős állathullás következett be), azt viszont hiányoljuk a munkából, hogy az 1656 végén életre hívott lengyelellenes koalíció (svéd-kozák-erdélyi) bomlási folyamatára nem figyelt fel Szanyin. Márpedig az erdélyi-kozák viszony romlása, majd a svéd sereg elvonulása a tengermellékre mind olyan mozzanat, amely ismertté vált a tatárok előtt. Ezt a kínálkozó lehetőséget használták ki Rákóczi hadának fogságba ejtésekor. A totális meglepetés ezen a ponton éri az olvasót, legalábbis a magyar olvasót. Szanyin úgy tudja Zsukov cári követ jelentése alapján, hogy a medzsibozsi vereség után a 10 ezerre olvadt Rákóczi-had Kamenyec környékén a tatárokkal megütközött és ott teljesen megsemmisült. Mindössze 15-20(!) ember élte túl a csatát, de ők sem kerülhették el a tatár rabságot. (227. oldalon, majd ismételve az adatok a 242. oldalon; a táblázatban).

A forráskritika hiánya alaposan félrevezette a szerzőt. Hogyan lehet az, hogy a kortársak minimum 12 ezer, maximum 25 ezer rabról tesznek említést.? Például, a lengyel Wieliczko – oroszul is kiadott művében: Letopis szobütyij v Jugozapadnoj Rossziji v XVII veke Kijev, 1848. 248. l. – a magyarok veszteségeit 5000 halottban jelölte meg és hozzátette: „több mint négyszer annyit rabul ejtettek Kemény János Hetmannal együtt". A monográfia azt is „elhallgatja", hogy II.Rákóczi György Medzsibozsban kapitulálni kénytelen a lengyelek előtt, s menekülése fejében lemond valamennyi hódításról, politikai céljáról, hadisarc fizetésére kötelezi magát stb. Éppen azon a napon lépi át az erdélyi határt csekély kíséretével, amikor hátrahagyott seregét utóléri a katasztrófa.

A helyesbítések számának gyarapítása – úgy véljük – nem oldja meg az alapvető problémát, azt ti., hogy Kelet-Európában (s nemcsak a Szovjetuniót, hanem Lengyelországot, de Bulgáriát is idesorolom) hiánycikk egy modern, a középkori Magyarország történetét bemutató szakmunka. A recenzió félreérthetetlenül megfogalmazza azt az igényt, hogy az Erdély története (egykötetes változat) orosz fordításban való megjelentetése legalább olyan fontos, mint az angol, a német, a francia kiadás.

Gebei Sándor

KOVACSICS JÓZSEF - ILA BÁLINT

VESZPRÉM MEGYE HELYTÖRTÉNETI LEXIKONA II.

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. 464 old.

A mű 1964-ben megjelent első kötete az évszázadokon át 1945-ig lényegében változatlan területű ún. történeti Veszprém megye anyagát adta közre; e második kötet viszont a Zala megyétől Veszprém megyéhez csatolt járások helységeit öleli fel: az 1946-ban átcsatolt balatonfüredi, s az 1950-ben átcsatolt sümegi és tapolcai járását. Az ugyancsak 1950-ben átcsatolt keszthelyi járás 1978-ban ismét visszakerülvén Zala megyéhez, helységei e kötetben nem szerepelnek.

A Zala megyei helytörténeti lexikon létrehozására folytatott párhuzamos munkálatoknak köszönhető, hogy azok lassan begyűlő anyagának felhasználásával, megfelelő kiegészítésével, elkészíthető volt a Veszprém megyei helytörténeti lexikon e már nagyon várt és sürgetett második kötete. Így is csaknem negyed század telt el az első kötet megjelenése óta. Kovacsics József és Ila Bálint neve fémjelzi ezúttal is a kötetet, ám utóbbinak 1975-ben bekövetkezett halála miatt a lexikon címszavaiban foglalt és a bevezető tanulmányban összefoglaló jelleggel feldolgozott információk kiegészítése, valamint a kötet egészének szerkesztése immár egyedül Kovacsics professzorra hárult. A kutatómunkában részt vett munkatársak közül is többen nem érték már meg e kötet megjelenését (Degré Alajos, Pákay Zsolt, Stahl Ferenc, Thirring Lajos, Vajkai Aurél, Wallner Ernő), Kenéz Győző pedig azóta hunyt el. Maradandót és példamutatót alkottak, mint az egész kollektíva, Veszprém megye helytörténeti lexikona megvalósításával.

Már az első kötet megjelenésekor recenziók egész sora méltatta a hatalmas tudományos vállalkozást. Rámutattak arra, hogy Veszprém megye helytörténeti lexikona egy alaposan átgondolt, megtervezett, megvitatott országos munkálat módszertanilag mértékadónak szánt, s annak joggal tekinthető első darabja: ilyen megyei helytörténeti lexikonoknak az idők folyamán remélhetőleg kialakuló és gyarapodó sorozataként válhatna valóra végül is az egész országot felölelő monumentális alkotás: „Magyarország helytörténeti lexikona". Emlékeztettek nagy elődök hasonló, máig is nagybecsű kezdeményezéseire: ilyen volt Fényes Elek 1851-ben megjelent műve: „Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és puszta betűrendben körülményesen leíratik", vagy Pesty Frigyes kéziratban fennmaradt „Magyarország helységnévtára" az 1860-as évekből, mely megyénként csoportosítva tartalmazza az egyes községekből kérdőív alapján beszerzett információk anyagát. Rámutattak arra, hogy a helytörténeti források széleskörű feltárása és számbavétele, valamint sokoldalú elemzésük több tudomány (régészet, történelem, földrajz, nyelvészet, néprajz, statisztika) együttes erőfeszítéseivel felelhet csak meg a korszerűség követelményeinek s a helytörténettel szembeni növekvő érdeklődésnek illetve társadalmi igényeknek. Elmondották, hogy az 1948-ban már fél évszázada működő Országos Községi Törzskönyvbizottságnál felgyűlt helytörténeti anyag ismeretében e bizottság két tudós tagja, Kovacsics József, a történeti statisztika jeles művelője, és a település-történész levéltáros Ila Bálint, mily koncepciózusan és mily szervezőképességgel láttak munkához, hogy gazdag adattartalmú, tudományos megbízhatóságú kézikönyveket adhassanak a helytörténészek kezébe, s hogy a megye múltjáról kellőképp informálhassák azokat, akik közigazgatási vagy közművelődési szinten felelősek a megye jelenéért s jövője alakulásáért. Ila Bálint révén a Magyar Országos Levéltár, Kovacsics professzor révén az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Statisztikai Tanszéke lettek centrumai a helytörténeti lexikon munkálatai szervezésének, koordinálásának, s Veszprém megye helytörténeti lexikonának mindkét kötete ezek kiadványaként jelent meg az Akadémiai Kiadónál. A munkálatok a Magyar Tudományos Akadémia támogatását egy ideig éppúgy élvezhették, mint Veszprém, illetve Zala megye Tanácsáét.

Kovacsics József előszavát követően, amely röviden megvilágítja Veszprém megye helytörténeti lexikona második kötetének keletkezéskörülményeit, a bevezetésben a lexikon céljáról, forrásanyagáról és rendszeréről kapunk tájékoztatást. A mű első része a megye település- és népességtörténetének összefoglalása, második része a megye községeinek és lakott helyeinek – ezúttal azoknak, amelyek Zala megyétől tartósan kerültek át Veszprém megyéhez, – betűrendes lexikona. Nem csak az e területen ma létező helységek kaptak egy-egy címszót a kötetben, hanem azok is, amelyek egykori létéről és sorsáról már csak történeti forrásokból értesülhetünk.

A települések nevének történelmi formái és változatai számbavételével, a helynevek eredetmagyarázatával kezdődik minden címszó. Ezt követi a település történetének rövid leírása, majd a település területére és a művelési ágak megoszlására vonatkozó adatok felsorakoztatása. Ezután a népesség száma, foglalkozási megoszlása történeti alakulásáról kapunk adatokat, majd a legfontosabb népmozgalmi (szü-

letési, halálozási, házasságkötési, vándorlási) adatsorok következnek, s végül a lakóházakra vonatkozó történeti adatok regisztrálása.

Nem lehet eléggé hangsúlyozni annak jelentőségét, hogy a helytörténeti lexikon címszavai a továbbiakban megadják a levéltári és más történeti forrásokat, ahonnan a szerzők merítettek, s amelyekből a helytörténészek még további ismereteket szerezhetnek. Külön is méltánylandó a vonatkozó egykorú térképek gondos számbavétele. Nem hiányzik a bibliográfia sem, amely címszavanként eligazítást ad az illető helységre vonatkozóan rendelkezésre álló szakirodalomról. Megjegyzendő, hogy a mai Veszprém megye egészére vonatkozó irodalom összeállítása is megtalálható a kötetben, külön csoportosítva a felhasznált statisztikai forrásokat.

A szerkesztési elvek azonossága, a megtervezett konstrukció és a módszerek következetes alkalmazása jellemzi tehát Veszprém megye helytörténeti lexikonának mindkét kötetét, biztosítva a mű egységességét. Ugyanakkor az első kötethez képest a második kötetben bizonyos kisebb, de nem jelentéktelen finomításokra adódott lehetőség. Ilyen például a feudális kori források adatainak világosabb megkülönböztetése a szerint, hogy a fennmaradt összeírások a lakosság egészére, vagy csak bizonyos kategóriáira vonatkoznak; vagy a polgári korban az egyes községek parasztsága birtokkategóriák szerinti részletes megoszlásának bemutatása. A Veszprém megyei helységekre vonatkozóan közölt fényképanyag, amely az első kötet végén található, a második kötetben szövegközti képek formájában jelenik meg, ezáltal szervesebben kapcsolódva az egyes helységek leírásához, adatbázisához. A térképek számának növelésére irányuló igények viszont a kiadási lehetőségek korlátozott volta miatt ezúttal sem voltak kielégíthetők.

Veszprém megye helytörténeti lexikonának első és második kötetét főként az különbözteti meg egymástól, hogy 1526-tól, mint közös kiindulási alaptól kísérve a községek történetét, az első kötet 1960-nál zárta adatközléseit és fejtegetéseit, míg a második kötet 1980-ig juthatott el. E két évtized anyagának bevonása többet láttathatott meg az 1945 utáni fejlődés adatai mögött felsejlő feszültségekből, mint az első kötet, jóllehet ezen évtizedek információ-szolgáltató forrásai is gyakorta megelégedtek vitathatatlan eredményeknek tűnő adatok felsorakoztatásával, s kevéssé néztek mögéje azoknak. Mire viszont kikerült a nyomdából e második kötet, s lassanként mindinkább eljut olvasói, használói kezéhez, nagyot fordult a világ; sok minden megkérdőjeleződött mára. Így országosan felmerült a tulajdonviszonyok, a birtokszerkezet, a mezőgazdasági és ipari termelés struktúrája és irányítási módszerei megváltoztatásának szükségessége, piacviszonyok érvényesülése, ugyanakkor kellő szociális védelem és közegészségügyi ellátás, jobb közellátás, megbízhatóbb szolgáltatások biztosítása a lakosság számára; lényeges változtatások a közoktatásban és művelődéspolitikában, a közigazgatás átszervezése, a közbiztonság megvalósítása, stb. A tanácsok helyébe lépő helyi önkormányzatokra mindezzel kapcsolatban óriási munka és felelősség hárul. Ilyen körülmények közt aligha csökken, sőt inkább növekedhet a helytörténeti lexikon jelentősége. Fokozottan tanulságos és gyümölcsöző lehet ugyanis ma, ha segítségével megértjük, hogy egy-egy község jelenlegi problémái mögött nem egyszerűen néhány évtized jó vagy rossz politikája áll, hanem hosszú történeti fejlődés több tényezőtől is alakított útja. Ennek ismeretében könnyebb megérteni a helységek népességének mentalitását, s maga e népesség is jobban kibontakoztathatja készségét és képességeit az önkormányzatra.

Veszprém megye helytörténeti lexikona e második kötetének jelentőségét növeli az a körülmény, hogy tulajdonképpen a Balatonfelvidék, a Tapolcai-medence, Sümeg és környéke helységeivel foglalkozik, amelyek csodálatos természeti környezetükkel, turisztikai, üdülési, fürdőzési lehetőségeikkel, népi és más műemlékeikkel számottevő vendégforgalmi, jórészt idegenforgalmi vonzóerőt jelentenek. A lexikon idevágó adataiból igen plasztikus kép bontakozik ki e tájegységek helységeinek ilyenirányú fejlődéséről, sok szép eredménnyel, de sok gond – korántsem teljes – jelzésével is, amikor például ipari és bányászati érdekek súlyosan károsítják a természetvédelmi érdekeket, vagy akár a falukép többször emlegetett modernizálódása értékes néprajzi, népművészeti karakter eljellegtelenítésével fenyeget. Nagy figyelmet érdemelnek azok az adatok, amelyek a mezőgazdaságból élők arányának csökkenését, a lakóhelyük és ipari vagy üdülőhelyi munkahelyük közt ingázók, sőt elköltözők számának növekedését mutatják, illetve arról tanúskodnak, hogy beolvasztott, vagy társközséggé minősített, mindinkább elhanyagolt, helyi intézményrendszerüktől (iskola, posta, orvosi rendelő stb.) fokozatosan megfosztódó települések egész sora mint veszítette el egyre nagyobb mértékben lakosságmegtartó képességét. A lexikon adatai figyelmeztetésül szolgálnak a jövőre.

A kötet szerkesztője mindent megtett azért, hogy a lexikon használatát megkönnyítse. Megadott ehhez minden szükséges útbaigazítást. Egy jegyzékben feloldotta azokat a rövidítéseket, amelyek rend-

szeres alkalmazása kiadási szempontból nélkülözhetetlen volt. Nemkülönben igen fontos a kötetben előforduló, kevésbé ismert fogalmak magyarázata, így különösen a feudális kori forrásokban lépten-nyomon szereplő latin megnevezéseké, valamint régi terület- és űrmértékek, súlyok, pénzértékek megadása, de a demográfia és statisztika gyakran használt mai fogalmainak tömör definiciója is.

Az elmondottak némileg érzékeltethetik talán, hogy mily nagy értékű művel gazdagodtunk. De azok fogják ezt igazán megtapasztalni, akik kezükbe veszik Veszprém megye immár két kötetes helytörténeti lexikonát, és részletesen tanulmányozzák, akár általános érdeklődésből, akár konkrét helytörténeti kutatások nélkülözhetetlen kézikönyve gyanánt. Akiknek pedig módjukban áll nemzetközileg is felmérni e hatalmas mű jelentőségét, jóleső érzéssel állapíthatják meg, hogy ez az annyi munkával, áldozattal tető alá hozott vállalkozás ilyen tekintetben is magasan kiemelkedő teljesítmény és érték. Ugyanakkor csak keserűséggel gondolhatunk arra: mily nagy kár, micsoda veszteség, hogy a Zala, illetve Vas megyei helytörténeti lexikon azonos módszert alkalmazó és hasonló értéket képviselő, már ugyancsak elkészült kéziratai megjelentetésére az Akadémai Kiadó — anyagi nehézségei miatt — nem vállalkozik.

Tilkovszky Loránt

A Magyar Történelmi Társulat tisztújító közgyűlése (1991. április 13.)

Balogh Sándor elnöki megnyitójában összegezte a Társulat utolsó öt évében végzett munkáját, az elért eredményeket és problémákat. Glatz Ferenc a „Történettudomány tegnap és ma" címmel tartott előadást. A történetírás múltjának, jelenének tartalmi és szervezeti felvázolása mellett a jövő feladatait körvonalazta, és felhívta a figyelmet egyéb, eddig elhanyagolt témák (egyháztörténet, forráskiadások) művelésének fontosságára.

Ezután került sor (a Magyar Történelmi Társulat, az Eötvös Loránd Tudományegyetem, a Politikatörténeti Intézet és a Hadtörténeti Intézet által meghirdetett) családtörténeti pályázat eredményhirdetésére. Kállay István, a zsűri elnöke és Liptai Ervin alelnök két első díjat (Tárkány–Szűcs Géza és Imre: A hódmezővásárhelyi Tárkány–Szűcs nemzetség, Frivaldszky János: Encyclopaedia Historica, Gentis Frivalszky), két második díjat (Sárváry Mariann: A Meszlényi család közéleti és politikai szereplése a XVIII. sz.-tól a XX. sz. első feléig, Dr. Herényi István: Evangélikus kisnemesi családok genealogiája Répcemelléken...), öt harmadik díjat: (Hógya György: Öt nemzedék a könyvkötészet szolgáltatásában, Bodnár Tamás: A csulai családok, Klein Károly: Pilis, Dr. Foidl Laura: A Bécsy család, Dr. Szabó Róbert: Egy ceglédi kisgazda-família története) és hat különdíjat, valamint okleveleket nyújtott át a nyerteseknek. Szakály Ferenc főtitkár bejelentette, hogy az 1986. évi közgyűlés határozata szerint Jakó Zsigmondot, tudományos munkássága elismeréseként, a Társulat tiszteleti tagjává megválasztotta.

A közgyűlés zárt ülésén Balogh Sándor megemlékezett az elmúlt öt évben elhunyt tagtársainkról, (Ránki György, Gerelyes Ede, Kövics Emma, Irinyi Károly, Szűcs Jenő, Beliczky János, Mályusz Elemér, Bán Imre, Makkai László, Simon Gyula, Sarlós Béla, Sinkovics István, Kovács Kálmán, Székely Vera, Réti László) akik emlékének a közgyűlés egyperces néma felállással adózott.

Ezután került sor Szakály Ferenc főtitkár beszámolójára, amelyben elemezte az elmúlt öt évben bekövetkezett változásokat, az új helyzetből adódó lehetőségeket, a gazdasági és szervezeti feltételeket. A teljes szöveget ld. a beszámoló után.

A beszámolót követő vitában Spira György kiemelte a történészek szerepét a pártállam kritikájában, 1956 valódi történetének és jelentőségének feltárásában. A tudományos élet színes, a történész társadalom megosztott. Nagyra értékeli a tanárok részére szervezett sorozatos konferenciák megrendezését. Bíró Ferencné elismerően szólt, a Társulat közvetítő szerepéről a tudomány és az oktatás között. Felhívta a figyelmet a kritika fontosságára. Kiemelte a BUKSZ című folyóirat hasznosságát. Véleménye szerint a túlságosan metodológiára koncentráló tanári alkotóműhely mel-

lett a történész műhelyeket is ki kell alakítani. Vida László (Csongrád) a helytörténeti művek lektorálásához kért támogatást, és a helyi programok kialakításához több orientáló információt vár. Kállay István az Archeológiai–Genealógiai és Heraldikai Szakosztály munkájáról adott rövid tájékoztatást, Szabó Imre (Pest megye) az eltelt öt év sikereit és kudarcait idézte. Több kezdeményezést vár a jövőben; felvetette a fiatalok aktivizálásának nehézségeit. Czuth Béláné (Szeged) a Nyári Akadémia jelentőségét emelte ki. Kiss Kálmán (Kisújszállás) felhívta a figyelmet arra, hogy a helyi oktatási struktúra változása következtében a Társulat szerepe és felelőssége megnőtt. Ivánka András (Budapest) a történelemtanítás szakmai hiányosságaira hívta fel a figyelmet (a Horthy korszak sommás elintézése stb.). Javasolta, hogy a Társulat vállalja magára a — ösztöndíjas, munkavállaló, vagy csak turista céllal— külföldre utazó magyar értelmiség tájékoztatását is (pl. a magyar kapcsolatok egy–egy vidékkel, várossal: Firenze, Bécs, Nápoly stb.).

Szakály Ferenc válaszában megköszönte a hozzászólásokat, megállapította, hogy a szakma színvonalasan vett részt a megújulásban, az érdekvédelmi munka azonban eredménytelen volt; szükség van igazi műhelyviták szervezésére. Megállapította, hogy a bibliográfiai és forráskiadványok tekintetében a beszámolási időszakban nagy lemaradások nem voltak.

A közgyűlés a beszámolót elfogadta. Ezután az elnök kérte a társulat tisztikarának felmentését és megköszönte a tisztségviselők munkáját. A közgyűlés a felmentést megadta.

A közgyűlés további részében Glatz Ferenc elnökölt, aki felkérte Székely Györgyöt, hogy ismertesse a jelölő bizottság javaslatait.

Székely György, a jelölési szempontok körvonalazása után felolvasta az elnökre, az alelnökökre, a főtitkárra és az igazgatóválasztmány tagjaira vonatkozó javaslatot. A névsor élénk vita után több új névvel egészült ki.

Glatz Ferenc felkérte a szavazatszedő bizottság tagjait: Mann Miklós (elnököt), Stipkovics Ferencet, Pandula Attilát, Pál Lajost és Sipos Leventét, hogy a szavazás és a szavazatszámlálást munkáját kezdjék meg.

Mann Miklós a szavazatszedő bizottság munkáját ismertetve bejelenti, hogy a közgyűlés elnökké Diószegi Istvánt, főtitkárrá Hegyi Klárát, alelnökökké Szakály Ferencet, Orosz Istvánt, Szita Lászlót, Rázsó Gyulát, titkárokká Szakály Sándort, Halász Imrét, Pajkossy Gábort, (Pajkossy Gábor a titkári megbízatást nem fogadta el és így a listán következő Feitl István vállalta a feladatot), Kalmár Jánost választotta meg. Ötven tagú igazgatóválasztmány kapott mandátumot a következő öt évre: Anderle Ádám, Barta Gábor, Benda Kálmán, Bertényi Iván, Bíró Ferencné, Borsa Iván, Buzási János, Czeglédyné Rév Ágnes, Dombrády Loránd, Engel Pál, Föglein Gizella, Frank Gábor, Gergely Jenő, Glatz Ferenc, Hajdu Tibor, Harsányi Iván, Hermann István, Incze Miklós, Kardos József, Katus László, Kertész István, Kiss Kálmán, Kósáné Jonásch Julianna, Kosáry Domokos, Kristó Gyula, Liptai Ervin, Magyar György, Mucsi Ferenc, Nagy József, Ormos Mária, Pál Lajos, Polányi Imre, Praznovszky Mihály, Pritz Pál, Rácz István, Romsics Ignác, Rosdy Pál, Sipos Levente, Somogyi Éva, Szántó Ferenc, Szikora Katalin, Szili Ferenc, Tilcsik György, Urbán Aladár, Vida István, Vörös László, Wellmann Imre, Zachar József.

A közgyűlés az ötödik alelnök megválasztásának jogát az igazgatóválasztmányra ruházta át, azzal, hogy e hely a tanári érdekképviseletnek legyen fenntartva. Az Igazgatóválasztmány egy későbbi ülésén Katona Andrást bízta meg a feladattal.

Glatz Ferenc megköszönte a lelépő elnökség munkáját és átadta az elnöklést Diószegi Istvánnak.

Az új elnök megköszönte az iránta megnyilvánuló bizalmat, reményét fejezte ki, hogy az új elnökség jó együttműködése eredményes lesz.

*

A Magyar Történelmi Társulat tevékenysége (1988–1991)

Társulati élet

A Magyar Történelmi Társulat igazgatóválasztmánya ülésein — 1988. április 28-án, 1989. február 23-án, június 15-én, 1990. november 13-án és 1991 március 26-án — az éves munkatervek kialakítása és elfogadása mellett minden alkalommal egy-egy területi csoport, illetve egy-egy szakosztály beszámolóját hallgatta meg.

Az eltelt időszak fontos feladata, mely Balogh Sándor elnök és Szakály Ferenc főtitkár vezetésével megoldásra várt, a társulati alapszabály újragondolása és a szükséges módosítások keresztülvitele volt. Az alapszabály szövegét több menetben tárgyalták és jogászok bevonásával egy bizottság, Liptai Ervin vezetésével és Incze Miklós közreműködésével készített elő. A módosított alapszabályt, figyelembe véve a vitákban felmerült javaslatokat is, a Társulat igazgatóválasztmánya 1991. március 26-án elfogadta.

Az üléseken foglalkoztak a Társadalomtörténeti szakosztály megalakításának elhúzódó problémájával. A javaslattevő szervezők végül elvetették a Társulat kiegészítő javaslatait, és Hajnal István Kör néven önálló egyesületet alapítottak. Az igazgatóválasztmány az új egyesület működéséhez sok sikert kívánt.

Szinte minden ülés napirendjén szerepelt a történelem tankönyvek vitája. A Tanári Tagozat — a társulati tagok véleményeit is összegezve — eljuttatta észrevételeit, javaslatait az oktatási miniszterhez. Ugyancsak minden alkalommal felmerült a történelemtanárok társadalmi szerepének és a szaktárgy-tanítás tartalmi kérdéseinek gondja is.

Erre az időszakra esett a családtörténeti pályázatra beérkezett dolgozatok bírálata és a zsűri döntése a díjak odaítéléséről.

Az 1990–91-es ülések kulcskérdése a közeledő tisztújító közgyűlés előkészítése volt. Szakály Ferenc főtitkár elkészítette a beszámoló szövegét, amelyet az igazgatóválasztmány némi módosítással jóváhagyott.

Az elnökség javaslatát meghallgatva az igazgatóválasztmány jelölő bizottságot küldött ki, melynek elnöki tisztére Székely György akadémikust, tagként Baranyai Lenkét (Sopron), Erényi Tibort, Litván Györgyöt, Mucsi Ferencet, Rázsó Gyulát, Szabó Bélát (Eger) és Vonyó Józsefet (Pécs) kérte fel.

A Társulat elnöksége 1988. március 10-én, június 15-én, október 19-én, 1989. január 23-án, május 10-én, november 28-án, 1991. március 27-én, június 26-án, november 13-án, 1991. január 8-án és április 8-án ült össze.

Az elnökség ezeken az összejöveteleken az igazgatóválasztmányi ülések előkészítése mellett az időközben felmerült aktuális problémákkal foglalkozott. Az operatív munkatervek összeállításán túl kidolgozták a tudományos tevékenység programját; a más szervekkel — pl. a Magyar Történészek Nemzeti Bizottságával stb. — való kapcsolatok felvételének lehetőségét; elemezték a nemzetközi kapcsolatok elég kilátástalan helyzetét. megtekintették a Hanák Gábor társulati titkár vezette videotékát, melynek létrejöttéhez nagy segítséget nyújtott a Magyarságkutató Intézet. A gyűjtemény az Oral History fontos bázisává fejlődött.

A Kossuth Lajos tudományegyetem, a Hadtörténelmi Intézet és az ELTE Tanárképző Főiskola anyagi támogatásával lehetővé vált a Társulat kezdeményezésére egy Ránki György emlékére alapított díj létrehozása, melyet a jövőben olyan fiatal lehetőleg egyetemes történetet művelő hazai, vagy külföldi kutatónak kívánnak juttatni, aki a magyar történettudomány eredményeit külföldön propagálja.

Foglalkozott az elnökség a Társulat propagandájával kapcsolatos teendőkkel; a Századok és a História folyóiratok helyzetével. A Századok megjelentetését alapítvány szervezésével kívánták elősegíteni. A História zavartalan terjesztése érdekében a Társulat lemondott a lapgazdaságról. A könyvkiadással foglalkozó titkár — Sipos Levente — több ízben felhívta a figyelmet a társulati könyvkiadás nehézségeire.

A gazdasági és adminisztrációs kérdések is rendszeresen szerepeltek az elnökségi ülések napirendjén. A taglétszám (1991. január 6-án mintegy 2500) alakulása bizonyította, hogy az anyagi korlátok ellenére sikerült a Társulat aktív szervező munkáját megőrizni, sőt fokozni.

*

Központi rendezvények

Felolvasóülések:

1988 Erényi Tibor: A szociáldemokrácia történetének időszerű kérdései, Kosáry Domokos:A Görgey-kérdés utolsó 50 éve, Juhász Gyula: Külpolitika és külpolitikai gondolkodás az 1930-as években.

1989 Spira György: Kossuth és alkotmányterve, Orosz István: Földbirtokos civisek a tőkés átalakulás korában

Egyéb rendezvények:

A Magyar Néprajzi Társaság, a Magyar Nyelvtudományi Társaság, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat és a Magyar Történelmi Társulat közös rendezésében nagyszámú közönség részvételével, 1988. január 26-án került sor *A moldvai csángók eredete és települése* c. tudományos konferenciára, melyet Petrás Incze János

születésének 175. évfordulója alkalmából rendeztek. Az ülést Balog Sándor nyitotta meg. Domokos Pál Péter: Petrás Incze János életútja; Benda Kálmán: A moldvai csángók a 17–18. században; Benkő Loránd: A moldvai csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből; Gunda Béla: A moldvai magyar népi műveltség néprajzi jellege c. előadásaihoz Halász Péter, Simon Péter és Vékony Gábor szólt hozzá. A konferencia Balassa Iván zárszavával fejeződött be.

A Társulat és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1988. március 14-én *Arcképek 1848–49-ből* címmel előadói konferenciát rendezett Urbán Aladár elnökletével. Gergely András, Lackó Mihály és Pajkossy Gábor Deák Ferencről, István nádorról és Kossuth Lajosról tartottak előadást. Az előadásokat konzultáció követte és igen élénk érdeklődés kísérte.

Korszerű eszközök a történelemtanításban címmel immár a IV. nemzetközi szakértői tanácskozás zajlott le 1988 április 21–22-én Esztergomban, a Társulat rendezésében. A tanácskozáson Leo Dalhuisen (holland), Horst Diere, Wendelin Szalai, Walter Fürnrohr (német), Keijo Elio (finn), Raphael Kayser (belga), Casław Majorek, Adam Suchonsky (lengyel), David Poltarak (szovjet), Jaroslav Sykora (csehszlovák), magyar részről: Behán Györgyi, Gábor Dénes, Gábor István, Granasztói György, Horányi István, Horváth Dóra, Horváth Tibor, Hum János, Mohos Sándor, Katus László, Korencsy Ottó, Nagy Péter Tibor, Porcsalmy János, Sávoly Mária, Szabó László, Szabolcs Ottó, Szebenyi Péter, Szolnoki László, Szőke Zoltán, Tóthné Unghy Ilona, Vladár Ervin, Waczulik Margit vettek részt.

1988. június 4–9. között rendezte meg a Magyar Történelmi Társulat, a MTA Történettudományi Intézete, a Janus Pannonius Tudományegyetem, az Országos Pedagógiai Intézet és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat a *Történelemtanárok Nyári Akadémiáját* Pécsett. Ez alkalommal a vallástörténet volt a központi téma. A megnyitó után Kállay István: Vallás és történelem, Hegyi Dolores: Az ókori görög vallás, Tóth István: Vallások a császárkori Rómában, Raj Tamás: A zsidó vallás, Török József: Kereszténység az ó- és középkorban, Katus László: Az újkori katolicizmus, Puskás Ildikó: Az ősi India vallásai, és ugyanő: A buddhizmus, Simon Róbert: Az iszlám, Berki Feriz: Az ortodox egyházak címmel tartották meg előadásukat.

A nagy érdeklődéssel kísért előadásokat konzultációk követték, és a történelemtanításban alkalmazható tartalmi és módszertani feladatok körvonalazásával nyújtottak segítséget annak a mintegy 150–200 történelemtanárnak, akik részt vettek az Akadémia munkájában.

Kiútkeresés — 1943. címmel 1988. június 14-én a Társulat, az MTA Történettudományi Intézet, a Hazafias Népfront, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat és a Párttörténeti Intézet közösen nagy érdeklődéssel kísért konferenciát rendezett. A Balogh Sándor elnökletével vezetett programot Huszár István bevezetője nyitotta meg. Ezután Juhász Gyula: Külpolitikai elképzelések Magyarországon, 1943; Vitányi Iván: A szárszói konferencia; L. Nagy Zsuzsa: A Demokratikus Polgári Szövetség programja; Huszár Tibor: Erdei Ferenc és Bibó István vitája a szárszói találkozó jellegéről; Sipos Péter: A magyar kibontakozás útjai angolszász szemmel; Vida István: A Kisgazdapárt politikai törekvései; Pintér István: A munkáspártok a különbéke lehetőségeiről és az átmenetről; Gergely Jenő: A klérus, a legitimisták a kibontakozásról; Tilkovszky Loránt: Bajcsy–Zsilinszky programja; Tóth Pál Péter: A paraszti

radikalizmus jövőképe; Czine Mihály: A népi írók az új Magyarországról; Merétey Sándor: A Soli Deo Gloria c. előadásaik hangzottak el. Az ülés Balogh Sándor zárszavával ért véget.

A Társulat a Történettudományi Intézettel és a Katolikus Püspöki Karral együtt rendezte 1988. június 21–22-én Szent István és kora c. tudományos ülésszakát. A nagyjelentőségű program három fő téma köré szerveződött. A magyar állam Szent István korában témakör elnökei Dankó László kalocsai érsek és Szűcs Jenő voltak. Berend T. Iván megnyitója után Györffy György: Szent István állama; Székely György: A kortárs királyok és Szent István a változó világhatalmi elképzelések ütközéseiben; Szűcs Jenő: Szent István Intelmei; Kristó Gyula: Közigazgatás Szent István korában; Püspöki Nagy Péter: Szent István egyházszervezete; Makk Ferenc: A Szent István kori Magyarország és keleti szomszédai; Gerics József: A korai államelmélet érvényesülése István korában; Váczy Péter: Első királyunk koronája és a Szent Korona; Kállay István: Fehérvár első címere; Gedai István: István pénzei és az állam gazdasági élete; Vajay Szabolcs: Szent István Európája címmel tartották meg előadásaikat.

A szellemi élet és társadalom Szent István korában téma elnöke Székely György volt. Itt Tóth Melinda: A művészet Szent István korában; Kovács Éva: István palástja; Nováki Gyula: Várépítészet Magyarországon a X–XI. században; Dobszay László: A középkori magyar liturgia; Bogyay Tamás: Szent István és Szent Adalbert prágai püspök; Pirigyi István: A bizánci szertartású kereszténység helyzete Magyarországon Szent István korában; Hervay Ferenc: Szent István kori magyarországi monostorok; Szilárdfy Zoltán: Szent István király ikonográfiája előadásai hangzottak el.

A Szent István és az utókor c. témakör levezető elnöke Glatz Ferenc volt. Kralovánszky Alán: Szent István fehérvári eltemetésének, sírjának és kultuszának kérdése; Szántó Konrád: A Szent Jobb tisztelete a Középkorban; Vizkelety András: Példaképalkotás és argumentáció a középkori Szent István–prédikációkban; Klaniczay Gábor: Szent István legendái a középkorban; Török József: Szent István tisztelete a középkori magyarországi liturgiában; Ladányi Sándor: István alakja a protestáns egyházi kultúrában; Holl Béla: Szent István tiszteletének hagyománya egyházi énekeinkben; Lukácsy Sándor: Szent István barokk kori prédikációkban; Kardos József: A Szent István-i állameszme és a szentkorona-tan; Gergely Jenő: Az 1938-as Szent István-év előadásai után a sok hallgatót vonzó ülésszak Glatz Ferenc zárszavával ért véget.

Az ülésszak lezárása előtt Szakály Ferenc főtitkár felolvasta azt a más társadalomtudományos társaságokkal közösen kiadott felhívást, amelyet eljuttattak a világ társadalomtörténeti társulataihoz ráirányítva a figyelmet a romániai falurombolásokra.

1989. március 20-án a *Magyar Tanácsköztársaság 70. évfordulója* alkalmából a Magyar Történelmi Társulat, az MTA Történettudományi Intézete„ a Hadtörténeti Intézet és Múzeum valamint a Párttörténeti Intézet tudományos tanácskozást rendezett. Liptai Ervin elnöki megnyitóját Borsányi György: A magyar kommunista mozgalom Tanácsköztársaság képének alakulása; Szabó Ágnes: A magyar szociáldemokrácia 1919-ről; Hajdu Tibor: A Tanácsköztársaság és a két világháború közötti magyar közvélemény; Milei György: Az 1918–19-es magyar kommunisták bolsevizmusának forrásai; Siklós András: 1919 a felszabadulás utáni marxista történetírásban; M. Szabó Miklós: Honvédelem és társadalom a Tanácsköztársaság idején; Szarka

László: A Tanácsköztársaság a szomszéd országok történeti irodalmában; Pásztor Péter: Az amerikai történetírás a Tanácsköztársaságról c. előadásaik követték. A tanácskozást Erényi Tibor zárta le.

A Magyar Történelmi Társulat, az Országos Pedagógia Intézet és a Hajdú-Bihar megyei Tanács: a *Történelmi megismerés tudományai és a történelemoktatás kapcsolatá*ról 1989. április 5–6-án rendezett országos konferenciáján Kállay István a történelmi megismerés forrásairól és segédtudományairól; Gedai István: a numizmatikáról; Berényi Iván a heraldikáról; Fraknói Mária a genealogiáról és Szabolcs Ottó a történeti segédtudományok felhasználásának lehetőségéről az iskolai megismerés folyamatában nyújtottak tájékoztatást. A tanácskozást kulturális programok egészítették ki.

1989. április 12–22-én Esztergomban már ötödik alkalommal került sor nemzetközi szakértői tanácskozásra *A korszerű eszközök a történelemtanításban* címmel. Ezen külföldről Walter Fürnrohr, Karl Pellens, Wendelin Szalay (német), Adam Suchonki, Jersy Centkowski (lengyel), Jaroslav Sykora (csehszlovák), Leo Dalhiusen (holland), Gaál György (jugoszláv), Keijo Elio (finn), Georgij Georgijev (bolgár), Klokova Tanja (szovjet); magyar részről: Bíró Ferencné, Gábor Ágnes, Gábor István, Horányi István, Kardos József, Knausz Imre, Koncz Erzsébet, Mátrai Zsuzsa, Mohos Sándor, Porcsalmy János, Rákóczi Istvánné, Sávoly Mária, Szabolcs Ottó, Szebenyi Péter, Szentiné Tóth Ilona, Tóthné Unghy Ilona, Vladár Ervin, Waczulik Margit, Wirth Zsuzsanna és Zsoldosné Olay Ágnes vettek részt.

1989. június 26. és július 1 között rendezte meg a Társulat, az OPI és a Hajdú-Bihar megyei Tanács Hajdúszoboszlón *A társadalomtudományok oktatása* című Nyári Akadémiát. A második világháború utáni történelem kérdéseivel foglalkozva Balogh Sándor: Népidemokratikus átalakulás – szocialista útválasztás; Szakács Sándor: Az átmenet gazdasága és társadalma; Standeisky Éva: Az 1947–49-es fordulat; Krausz Tamás: Sztálin, Hruscsov. Alternatívák a szovjet fejlődésben; Urbán Károly: Az 1953–56. évi politikai viták; Földes György: Az 1956 utáni konszolidáció kérdései; Szokolay Katalin: A történelemfelfogás körüli viták Lengyelországban az 1980-as években; Harsányi Iván: A szociáldemokrácia megítélése ma; Knausz Imre: Közoktatás Magyarországon 1945–1956; Kéri László: Az ifjúság politikai szocializációjának időszerű kérdései című előadásaik hangzottak el. A programot kerekasztal beszélgetések zárták, amelyeket Knausz Imre, Szabolcs Ottó és Varga Márta vezettek.

*A II. Internacionálé megalakulásá*nak 100. évfordulója alkalmából 1989. szeptember 5–7-én tudományos konferencia volt, a Magyar Történelmi Társulat mellett a Történettudományi Intézet, a Politikai Főiskola, a Társadalomtudományi Intézet, a Párttörténeti Intézet, az Osztrák–Magyar Munkásmozgalmi Vegyesbizottság, a Munkásmozgalmi Múzeum, a József Attila Tudományegyetem, a Kossuth Lajos Tudományegyetem, a SZOT és a TIT közös rendezésében. Az ünnepélyes megnyitó után a II. Internacionálé megalakulásának körülményei és az Internacionálé szervezetei; A demokrácia értelmezésének szociális és politika vonatkozásai a II. Internacionáléban; A szakszervezetek és a politikai pártok; Az értelmiség és a munkásmozgalom kapcsolata; A kelet–európai munkásmozgalom a II. Internacionálé idején és a II. Internacionálé historiográfiája c. témakörökhöz S. Millet, H. Grebing, W. Buschek, J. Seidel (NSZK), C. Weill, M. Reberioux, R. Galissot (Franciaország), P. Dogliani,

A. Panaccione (Olaszország), M. Bürgi, M. Vuilleuimer (Svájc), W. Maderthaner, B. Unfried (Ausztria), J. Halstead, R. Harrison (Anglia), U. Jacobsen (Dánia), L. von Rossum (Hollandia), M. Hyrkkanen (Finnország), B. Ajzin, T. Iszlamov, Sz. Volk, R. Jevzerov, I. Krivoguz (Szovjetunió), J. Galandauer (Csehszlovákia), F. Tych (Lengyelország), Donáth Péter, Erényi Tibor, Harsányi Iván, Haskó Katalin, Horváth Gyula, Hüvely István, Jemnitz János, Kende János, Lipcsey Ildikó, Márkus László, Menyhárt Lajos, Pető Andrea, Szűcs László, Tokody Gyula, Vadász Sándor, Varga Lajos (Magyarország) szóltak hozzá.

A Magyar Történelmi Társulat és az OPI 1990. június 25–30. között rendezte meg a Történelemtanárok Nyári Akadémiáját Hajdúszoboszlón, melynek témája ez alkalommal *a nemzetiségi politika* volt. Szabolcs Ottó megnyitója után Diószegi István: Nemzetiségi politika a XIX. századi Európában; Szarka László: Az utódállamok nemzetiségi politikája; Szarka László: A Habsburg monarchia nyugati szláv mozgalmai a dualizmus korában; Katus László: A délszláv mozgalom; Katus László: A nemzetek és kisebbségek aránya az Osztrák–Magyar Monarchiában; Szász Zoltán: A román mozgalom; Szász Zoltán: A magyar kormányok nemzetiségi politikája a dualizmus idején; Galántai József: A nemzetiségi kisebbségvédelem kialakulása és működése; Juhász Gyula: A magyar revíziós célok és a nagyhatalmak c. előadásaira került sor. Az akadémia programja „...s ami után következett" címmel rendezett konzultációval zárult.

Nemzetközi kapcsolatok

A Társulat nemzetközi kapcsolatai — pénzügyi korlátok miatt — nagyon lazák voltak. Mindössze a Tanári Tagozat tudott néhány külföldi történészt vendégül látni. Ezen kívül semmiféle meghívási lehetőség nem volt.

Két meghívásnak tudott eleget tenni a Társulat. 1989-ben a Német Történelmi Társulat (NDK) Berlinben a Háború és béke témakörben rendezett konferenciára Borus Józsefet; a Csehszlovák Társulat meghívására Prágába Varga Lászlót küldte ki.

A Tanári Tagozat elnöke, Szabolcs Ottó kezdeményezésére Beregszászon megszervezték a kárpátaljai magyar történelemtanárok továbbképzését 10 napos tanfolyam keretében. Tankönyvek és tanszerek kiküldésével segítették a kárpátaljai tanárokat.

Szakosztályok

Archeográfiai, Heraldikai és Genealógiai Szakosztály

Kállay István elnök és Pandula Attila titkár vezetésével gazdag programot valósított meg. A feladatot, hogy a történelem segédtudományai iránt érdeklődőket országosan összefogja, sikeresen teljesítették. Havonta egyszer felolvasó ülést tartottak, amelyeket mindig nagy érdeklődés kísért. A Festeticsek és Keszthely címmel Keszthelyen volt országos konferencia. Ezeken kívül a genealógiai kutatások helyzetéről rendeztek ülésszakot. Folytatták a mindig nagy érdeklődésre számító baráti vacsorák

szervezését, amelyeken minden alkalommal egy aktuális témáról vagy évfordulóról esett szó.

A kutatásokat munkacsoportokban végezték. Forrásfeltáró, heraldikai, genealógiai, honorácior–polgári, munkás–paraszt családok története témakörök köré szerveződve. A szakosztály kezdeményezte a koronás címer visszaállítását. Magukra vállalták a családtörténeti pályázatra beérkezett művek lektorálásának és a zsűri munkájának oroszlánrészét.

Kiadványterveikből a Magyar Herold 1. számának megjelentetése valósult meg.

Sporttörténeti Szakosztály

A szakosztály Kutassi László elnök és Szikora Katalin titkár kiegyensúlyozott irányításával eredményes munkát végzett. Munkacsoportokban működtetve szervezték meg az országban működő sporttörténészek tevékenységét (testneveléstörténet, olimpiatörténet, tömegsporttörténet, sportmuzeológia és helytörténet). Az ország területén működő sporttörténészek a Társulat megyei csoportjainak munkájába is bekapcsolódtak, ezzel is gazdagítva a helytörténeti kutatások tematikáját.

Sikeresek voltak az évente két alkalommal szervezett vándorgyűlések, amelyekben a szakmai eszmecserék lehetővé tették egymás kutatásainak megismerését. A szakosztály szoros kapcsolatot tartott a Magyar Olimpiai Bizottsággal és a Magyar Testnevelési Egyetemmel.

Tanári Tagozat

Az ország történelemtanárait mozgósító szakosztály elnöke, Kardos József és Katona András titkár vezetésével nagy mértékében fellendítette a tagozat munkáját. A vezetőség újjáválasztása után Szabolcs Ottó elnök és Koncz Erzsébet titkár vették át a stafétabotot. Aktivitásukat tükrözte, hogy az utóbbi három évben 30 továbbképző tanfolyamot rendeztek mintegy 3000 hallgató részvételével Budapesten, Hajdúszoboszlón és néhány kisebb településen (pl. Vépen). Néhány téma a programból: Hatalom és a nép; Választási rendszerek és parlamentarizmus; Államok, egyház és társadalom a 19–20. századi Magyarországon; Háborúk és békerendszerek; Magyarország sorsának alakulása stb.

A történelemtanítás problémáit felismerve és új megoldásokat keresve rendkívül sok feladatot vállaltak magukra. Az érettségivel kapcsolatos véleményüket eljuttatták a minisztériumba. Az Országos Középiskolai Tanulmányi Verseny tematikájáról nagyon sikeres ankétot szerveztek. Rámutattak a Nemzeti Alaptanterv szemléleti és tartalmi hiányosságaira és kidolgozták a tanárok posztgraduális képzésének módszereit és programját. Részt vettek az új, IV. osztályos történelem tankönyv (1944–1990) szerkesztésében és megszervezték a szöveg fölötti vitákat.

Üzemtörténeti Szakosztály

Az egyik legsikeresebben működő és legrégibb szakosztály problémái az elmúlt időszakban nagyon megszaporodtak. A vállalatok átalakulása a pártoló tagság lét-

számát nagy mértékben lecsökkentette. Koroknai Ákos elnök és Bencze Géza titkár fáradhatatlan munkájának eredményeképpen azonban 1991-ig sikerült az Üzemtörténeti Értesítőt évente megjelentetni. Több üzemtörténeti kiadványt is gondoztak (pl: A fővárosi tömegközlekedés másfél évszázada I–III. kötetét, a Pamutfonóipari Vállalat történetét stb.) Évente rendezték meg ankétjaikat, amelyekben üzemtörténészek számoltak be kutatásaikról. 1989-ben nagy érdeklődés mellett került sor a II. Országos Üzemtörténeti Konferenciára Veszprémben. A kb. 200 résztvevő a plenáris üléseken kívül három — tudományos, gyűjteményi, amatőr mozgalmi — szekcióban cserélhettek véleményt, és ismertették meg az elért kutatási eredményeket. Más Társaságokkal közösen vettek részt az „Újabb eredmények a tudomány-, technika- és orvostörténet köréből. A vállalkozások története Magyarországon" címmel rendezett kétnapos ülésszakon.

Területi csoportok

Békés megye

A csoport elnöke, Szabó Ferenc beszámolójában kitűnik, hogy a helytörténeti programok (Scherer Ferenc, Implom József emlékülések stb.) mellett az 1989 őszén Békéscsabán tartott magyar–cseh–szlovák történész–vegyesbizottság ülésének megszervezésében is részt vállalt. Előadásokat szerveztek — többek között — Gyulán és Békéscsabán az 1944 utáni agrárkérdésekről; a népi demokratikus korszak újraértékeléséről. A kétségtelen eredmények mellett az elnök a csoport munkájának olyan korlátozó körülményeire is felhívta a figyelmet, amelyek az országos helyzetre is jellemzőek és amelyek az anyagi nehézségeken túl a megváltozott gazdasági–társadalmi és politikai viszonyokból következtek.

Borsod–Abaúj–Zemplén megye

Az eltelt 3 éves időszak munkájáról kevés információ érkezett. Az időközben lemondott Ruszoly József elnök fáradhatatlan aktivitása eredményeként sikerült a Szemere Bertalan emlékülés anyagát kiadatni. Csorba Csaba, aki a Szegedre költözött elnök helyett átvette a csoport vezetését, a Megyei Levéltár segítségével több emlékülést rendezett, és helytörténeti művek megjelentetésével járult hozzá a történelmi ismeretek helyi népszerűsítéséhez.

Csongrád megye

A csoport munkája egyenletes volt. (Elnök: Makk Ferenc, titkárok: Czuth Béláné, Zombory István.) Általában évi 4–6 rendezvényt szerveztek, főként a megyei történelemtanárok számára, Szegeden, Szentesen, Makón és Csongrádon. A helytörténeti kutatásokhoz aktívan kapcsolódva, együttműködve más szervekkel, múzeumokkal, levéltárakkal, főiskolákkal, a megyei TIT-tel stb. műhelyvitákat kezdeményeztek és értékes helytörténeti kiadványok megjelentetésében működtek közre.

Dél-Dunántúl

A legnagyobb — és már közel 40 éves múlttal rendelkező — területi csoport négy megyét, Baranyát, Somogyot, Tolnát, Zalát foglalja magába. Az elmúlt három évben T. Mérey Klára elnök és Vonyó József titkár szervező munkájának eredményeként igen sokrétű tevékenységet folytattak. A megyékben önállóan működő csoportokat építettek ki, melyek a helyi igényeknek is eleget téve, a társadalom minden rétegét bevonva sorozatosan rendeztek országos jelentőségű konferenciákat (pl. a szigetvári tudományos ülésszakok, a településtörténeti konferenciák, az évenként sorra kerülő regionális programok) országos hírű tudósok, a megyében élő kutatók, levéltárosok, muzeológusok és tanárok bevonásával, Pécsett Kaposvárott, Szekszárdon és Zalaegerszegen. Tudományos ülést rendeztek többek között Bajcsy-Zsilinszky Endre, Szepessy Ignác, Babics András és Ruzsás Lajos emlékére. Új és nagyon sikeres kezdeményezés volt a régió fiatal történészei számára szervezett tábor évenkénti megrendezése, amelyen területen kívülről — sőt a szomszéd országokból — is bárki részt vehetett. Eddig négy alkalommal gyűltek össze és konzultáltak a sztálinizmusról és közép–európai hatásáról; a határokon túli magyarság fejlődéséről. A legkiválóbb tudósok mellett ezen a fórumon bemutatkozhattak a régió fiatal kutatói is. 1990-től fellendült a zalai tagozat élete. Zalaegerszegen rendezték meg a IV. Regionális Konferenciát várostörténeti és Magyarország 1945 utáni története témában. Nagyon gazdag és sokoldalú tartalommal kacsolódtak az Országos Széchenyi ünnepségekhez is.

Nagyon jó kapcsolatokat építettek ki a területen működő tudományos intézményekkel, a Janus Pannonius Tudományegyetemmel és a közigazgatási szervekkel. Bekapcsolódtak a dunántúli könyvkiadásba. A tudományos ülésszak anyagai mellett fontos forráskiadványokat, helytörténeti monográfiákat is megjelentettek.

A csoportok újraválasztott vezetősége (elnök: Szita László) folytatta az előző vezetőség munkáját és 1991-ben önálló tevékenységével, kezdeményezőkészségével tűnt ki.

Győr–Sopron megye

A megyei csoport elnöke Kiss Imre és különösen Tölgyesi László titkár fáradhatatlan tevékenysége eredményeként Győrben, Sopronban és Magyaróváron élénk és folyamatos társulati élet alakult ki. Havonta került sor a három városban a „História klub előadásai" című sorozatban tudományos és ismeretterjesztő rendezvényekre (a mintegy 50–60 előadás felsorolására helyhiány miatt nincs mód). Ismert történészek mellett a megye kutatói is részt vettek ebben a munkában. A főként tanárok látogatta előadásokon sikerült a hallgatóság számára fontos szöveggyűjteményeket közreadni. Foglalkoztak a történelem segédtudományainak ismertetésével és a történelemtanítás metodikájával. Segítették a középiskolások történelmi versenyeit és fórumot biztosítottak a megyében működő helytörténeti kutatások minél szélesebb körű ismertetéséhez.

Hajdú–Bihar megye

Az 1989-es megújult megyei vezetést Rácz István elnök vette át és már e rövid idő alatt sikerült élénkebbé tennie a csoport működését. Máris három jelentős rendezvényről számolhattak be. A Kossuth Lajos tudományegyetemmel közösen szerveztek Szabó István születésének kilencvenedik évfordulója alkalmából egy tudományos emlékülést, melynek anyagát Parasztság és magyarság címmel jelentették meg. A Déri Múzeummal együttműködve részt vállaltak a nagybereki várkastély múzeum megnyitó rendezvénysorozatából. A nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskola történeti tanszékével rendezték meg a tízkötetes Magyarország története 18. századi kötetének vitáját 1990. októberében. Előkészítették magyarságkutatási programjukat, mely jövő terveik egyik gerince lehet.

Heves megye

A Heves megyei Csoport — Nagy József vezetésével — nehéz körülményei ellenére, bekapcsolódva a megyében folyó helytörténeti munkába, eredményesen működött. 1988-ban és 1989-ben Gyöngyösön Sereg József megyei alelnök szervezésében vett részt a Társulat megyei csoportja a Mátrai Szüret rendezvényein. Ezeken országos hírű kutatók tartottak tudományos előadásokat a Mátra–aljai szőlő és borkultúra történetéből.

A Szent István-év ünnepségeihez kapcsolódva Egerben — más rendezőszervekkel közösen — több tudományos programban vettek részt 1988. augusztus és október között. 1989-ben a Dobó István Vármúzeummal együtt rendezték meg a már hagyományos végvári konferenciát, amely ebben az évben „Végvár és társadalom a visszafoglaló háborúk korában (1686–1699)" c. témára épült. 1990-ben Mátyás király — emlékülés volt, amelyen Szakály Ferenc, Rázsó Gyula, Engel Pál és Kubinyi András tartottak előadást. Más alkalommal Balogh Sándor az 1945 utáni gazdasági, társadalmi és politikai változásokat ismertette.

Kelet–Dunántúl

A kelet–dunántúli csoport az egyik legrégebben szervezett egység (elnöke Farkas Gábor) fő feladatának a történelmi ismeretterjesztést tekintette, amelyet kiterjesztett Fejér és Komárom területére. A törökök kiűzésének évfordulóján Sárbogárdon, Székesfehérvárott, Csókakőn, Szabadbattyánban; községtörténeti évfordulók megünneplésére Sárosdon, Sárkeresztúron, Móron, Iváncsán; Mátyás király halálának 500. évfordulójának alkalmából Székesfehérváron, Csóron; a szerzetes rendek működésének újrakezdése kapcsán Mezőfalván, Sárszentágotán; a községi önkormányzati törvény előkészítése idején Székesfehérváron, Enyingen és Martonvásáron rendeztek konferenciákat.

Aktívan és folyamatosan vettek részt a helytörténeti kutatásokban, és sikerült ezeket az előadásokat a Fejérmegyei Levéltár történeti füzetek sorozatban megjelentetni.

Nógrád megye

A Nógrád megyei Csoport munkáját — megalakulása óta — sokoldalú, élénk társulati élet jellemezte. Praznovszky Mihály megyei elnök távozása után Horváth István elnök és Szvircsek Ferenc titkár továbbra is biztosította az eredményes tevékenységet. Felolvasó üléseket szerveztek megyei kutatók, helytörténészek, tanárok közreműködésével. 1989-ben a salgótarjáni múzeum fennállásának 30. évfordulója alkalmából a jelenkori történetírás problémáiról rendeztek tudományos tanácskozást, amelyen Balogh Sándor, Csorba Csaba, Á. Varga László és Horváth István tartottak előadásokat. A köznemesség és értelmiség a 18. századi Nógrád megyében címmel, 1990-ben Szécsényben két napos tudományos ülésszak volt. A beszámolási időszakban a Múzeummal együttműködve kilenc alkalommal rendeztek konferenciákat aktuális történelmi kérdésekről. (Sztálinizmus; 1919 megítélése; az 1945 utáni történelem; a jelenkor történetírásának módszertana stb.) Krausz Tamás, Hajdu Tibor, Izsák Lajos, Balogh Sándor részvételével. A Nógrád megyei kutatók rendszeresen bemutatták helyi kutatásaik eredményeit. Részt vettek a Múzeumi Évkönyvek szerkesztésében és megjelentették a Nógrádi Évkönyv Beliczky János születésének 80. évfordulója alkalmából szerkesztett kötetét. Közreműködtek a Nagy Iván honismereti pályázat kiírásában és a pályázatok elbírálásában.

Pest megye

A Pest megyeiek nagy lendülettel igyekeztek programjaikat megvalósítani. Lakatos Ernő elnök és a mindig lelkes, tevékeny Szabó Imre titkár sok ötlettel dolgoztak terveik keresztülviteléért. A megyei közművelődési, oktatási és társadalmi intézményeivel nagyon jó kapcsolatot építette ki. Számos rendezvényt szerveztek közösen Budapest mellett Visegrádon, Gödöllőn, Nagykőrösön, Erdély és a román magyar történetírás; Az iskolák államosítása 1948-ban; Az 1945–49-es politikai küzdelmek; Az 50-es évek története; Mátyás király; A jelenkori történetírás kérdései; Ideológiai viták a Szovjetunióban a 20-as években; A német kérdés; Pest megye történeti nevei, címerei, zászlói voltak a főbb előadások témái, amelyeket többek között Szász Zoltán, Balogh Sándor, Glatz Ferenc, Szabó Imre, Lengyel István, Fügedi Erik, Haskó Katalin és Egey Tibor tartottak. Megjelentették a Pest megyei Levéltárral közösen a Visegrád 1335 c. kötetet és a Levéltári Füzetek 16. számaként Szabó Imre: A Pest megyei iskolák államosítása 1948-ban c. művét.

Szabolcs–Szatmár megye

A megyei társulati elnöke Hársfalvi Péter tragikusan korai halálával megüresedett elnöki posztra a tagság Cservenyák Lászlót választotta. A titkári teendők ellátására Vinnai Győzőt kérték fel. Az új vezetés nagy ambícióval fogott munkához. Részben folytatta az örökölt programot, részben új feladatokat jelölt ki. A Hajdú–Bihar megyei Csoporttal együtt folytatták a tízkötetes Magyarország története új köteteinek megjelentetése után szervezett ankétok összehívását. Ennek keretében

került sorra a IV. kötet vitáját. A vitavezető Varga János volt, a szerzők és a történész hozzászólók mellett irodalomtörténész és néprajzos korreferensek is gazdagították a kötetre vonatkozó megállapításokat. Több előadást szerveztek a megyei történelemtanárok számára, együttműködve a Nyíregyházi Tanárképző Főiskola Történelmi Tanszékével. Megjelentették a Hársfalvi Péter Emlékkönyvet, és részt vettek több helytörténeti forráskiadvány és monográfia kiadásában.

A megye földrajzi helyzetéből adódó lehetőséget felismerve egyedülálló feladatot vállaltak: a határon túli magyar iskolák történelemtanításának segítését. A kárpátaljai magyar történelemtanárok számára rendezett továbbképzésen túl oktatási anyagokat (tankönyveket, segédkönyveket, térképeket) küldtek a határon túli magyar iskoláknak.

Szolnok megye

Az 1987-ben alakult csoport elnöke Kiss Kálmán eredményesen kapcsolta be a megye történelemtanárait a továbbképzésbe. Számos História-köri foglalkozás mellett Balogh Sándor: Népi demokrácia és szocializmus; L. Nagy Zsuzsa: Trianon és előzményei; Ádám Magda: Utódállamok; Harsányi Iván: A szociáldemokrácia; Juhász Gyula: A nagyhatalmak és Magyarország viszonya 1935–45 között címmel tartottak előadásokat.

Érdekes és újszerű tanácskozást szerveztek a megye történelmi pártjai vezetőinek részvételével, az Ideiglenes Nemzetgyűlés és Nemzeti Kormány megalakulásáról, a koalíciós időszakról. A képviselők személyes élményeik felidézésével gazdagították az események történeti, illetve a helytörténeti vonatkozásait. A megye eszmei és anyagi segítségével részt vettek a középiskolák tehetségkutató versenyeiben, ehhez bibliográfiát állítottak össze. A Szolnok megyei helytörténeti művek bibliográfiáját is elkészítették.

Vas megye

A tudományos népszerűsítésen, a helytörténet tudományos igényű művelésén túl a történelemtanárok folyamatos továbbképzése és kutatómunkájuk elősegítése képezték fő célkitűzéseiket. Zielbauer György elnök és Stipkovics Ferenc titkár nagy ambícióval, sokszínű program kidolgozásával biztosították célkitűzéseik megvalósítását. A nagy rendezvények sorából ki kell emelni a Mátyás évforduló megünneplését, amelynek előadói Fügedi Erik, Kubinyi András és Kisasszondy Éva voltak. Az 1918–1919-es forradalomról a csoport tagjai: Zielbauer György, Mészáros Gábor és Stipkovics Ferenc emlékeztek meg. Helytörténeti jelentőségű volt a Horváth Boldizsár emlékülés, amelyen Tilcsik György, Vörös Károly, Horváth Pál és Köbölkúti Katalin tartottak előadásokat. A História-klub keretében is élénk tudományos eszmecserékre került sor (évenként 3–4 alkalommal). Ezeken kívül részt vettek a Megyei Levéltári Napok rendezvénysorozatának előkészítésében, és számos tanári továbbképzési programban. A csoport munkáját alcsoportokba szervezve végezte (Tanári Tagozat, Egyháztörténeti Bizottság). Készülőben van egy Hadtudományi Tagozat létrehozása is.

Rozsnyói Ágnes

Szakály Ferenc

FŐTITKÁRI BESZÁMOLÓ
/1991. április 23./

Tisztelt Tagtársak! Hölgyeim és Uraim!

Mióta öt esztendővel ezelőtt utólszor találkoztunk, nagyot fordult a Magyar Történelmi Társulatot körülvevő és sorsát meghatározó magyar világ. Amikor a jelenlegi vezetés 1986 májusában átvette az irányítást, a legfőbb hatalmat gyakorló pártközpont — természetesen a Magyar Szocialista Munkáspárt központjáról van szó — még mindig „kitüntette" a Társulatot állandó figyelmével. Ez a figyelem odáig már nem terjedt ki, hogy Tudományos és Kulturális Osztálya kíváncsi lett volna a Társulat véleményére valamely, a történettudomány egészét érintő kérdésben, vagy a Társulat vezetői bebocsátást nyertek volna az Agitációs és Propaganda Osztály vezetője elé. Az a szokás is, miszerint a pártközpont az illetékes előadóval képviseltette magát az elnökség és az igazgatóválasztmány ülésein, inkább azon korszak csökevényes maradványa lehetett, amikor az ideológiai irányítás afféle korporációként és ilyenként mint az adott szakma befolyásolásának, megregulázásának eszközére tekintett a társulatokra. Mindez abban a laza, ámbár kiszámíthatatlanul atyafiaskodó formában történt, amely az összezavarodott pártállam ez évekbeli „kultúr- és tudománypolitikáját" minden szinten jellemezte. Öt év alatt nem volt rá eset, hogy a pártközpont képviselője beleszólt vagy akár csak véleményt nyilvánított volna a napirenden szereplő ügyekben.

A pártközponti „irányítás" valójában csupán abban jutott kifejezésre, hogy az első két esztendőben az Agitációs és Propaganda Osztály leiratban közölte, mely évfordulókról vár megemlékezést. Arra azonban már nem volt kíváncsi, hogy ennek miként teszünk eleget, s nem kifogásolta azt sem, hogy az előadók az alkalmat a legújabb eredmények kritikus előadására használják fel, s nem egyszer az eseményt (az orosz forradalmat, a magyar tanácsköztársaságot) magát is kritika tárgyává teszik. Vagyis a jelen vezetés tulajdonképpen teljesen függetlenül működött, s ha voltak hibái, úgy azt nem foghatja semmiféle külső nyomásra.

Amire a mostani vezetőség a kormányrúdhoz került, a Társulat már régen elveszítette azokat a kizárólagos jogosítványokat, amelyeket 1949. évi átszervezésekor a történelem aktuális kérdéseinek és irányvonalainak meghatározására — természetesen csupán felülről meghatározott szűk mozgástérben — kapott. Aligha van köztünk valaki is, aki sajnálná, hogy az oktrojált aktualizálások és az erőszakolt irányvonalak korszaka — reméljük, egyszer és mindenkorra — elmúlt, s így megszűntek a meghatározásukra hivatott fórumok és jogosítványok is. Nyilván olyan sincs köztünk, aki ne örvendeznék afelett, hogy a történettudomány intézményrendszere az elmúlt évtizedekben hihetetlen, — s ami lényegesebb — egyetlen központból már ellenőrizhetetlen mértékben kiteljesedett és sokrétűvé vált.

Miközben éppen ez a kiteljesedett, sokarcú hálózat biztosítja tudományunkat az ideológiai offenzívák korának feltámadása ellen, tudomásul kell vennünk azt a

tényt is, hogy ezen kedvező változások szükségképpen a Társulat szerepének csökkenésével járnak. S arra kényszerítették, hogy a múlt századi „alapító atyák" által kijelölttől eltérő utat keressen önmaga hasznosítására. Az elveszett jogosítványok közül csupán azt az egyet sajnáljuk, amely meghatározó szerepet biztosított a Társulatnak a magyar történeti könyvkiadásban. Nem azt az időt sírjuk persze vissza, midőn — ismétcsak 1949 után — a Társulat gondosan szelektált vezetősége döntött arról, kik lesznek azok a kiválasztottak, akik szűk körben olvasott szakfolyóiratok hasábjain kívül is hallathatják hangjukat, hathatnak a szélesebb értelemben vett olvasóközönségre. Csupán azt fájlaljuk, hogy az ezer felől ostromolt Akadémiai Kiadó kegyére kényszerülve, lényegében kiszorult az elmúlt évtizedek korábban elképzelhetetlenül gazdaggá vált könyvkiadási tevékenységéből. A Társulat semmi olyant nem tudott nyújtani, amivel a legkapósabb szerzőket magához vonzhatta volna. Így halt el az egykor oly nagy feltűnést keltett *Életek és korok* és *Sorsdöntő történelmi napok* című sorozat, s nagy eredménynek számít, hogy gondozásunkban megjelenhetett a *Kossuth Lajos munkái*nak VII. kötete (Pajkossy Gábor munkája) és *József nádor iratai*nak III. kötete (Domanovszky Sándor kéziratát Glatz Ferenc egészítette ki).) (A könyvkiadás visszaesése, mint alább arra még kitérek, nem vonatkozik a szakosztályokra és a vidéki csoportokra.)

1989-ben, az egyesülési törvény hatályba lépésével — egyelőre persze csupán jövőbeli kihatásaiban — döntő változás következett minden társadalmi szervezet, így a mi Társulatunk életében is. Ezek az eddig — mint kiderült — jószerivel megfelelő jogi szabályozás nélkül működő testületek önálló jogi személlyé váltak és bejegyzést nyertek az illetékes cégbíróságnál. Az örömbe azonban nem csekély üröm is vegyül. Ez az üdvös törvény ugyanis anélkül helyezte „szabadlábra" a társulatokat, hogy finanszírozásukat megnyugtatóan rendezte volna. Márpedig nyilvánvaló, hogy — a többi kulturális intézményhez hasonlóan — a Társulat sem állhat meg a saját lábán rendszeres központi támogatás nélkül. Már az 1986. évi főtitkári beszámolóban olvasható, hogy a Társulat bevételeiből jószerivel a postaköltségek fedezésére sem telik. A helyzet 1986 óta csak annyit változott, hogy az azóta bevezetett számtalan tarifaemelés után már magunk sem tudjuk, hogy az elmúlt öt esztendőben tulajdonképpen hogyan sikerült lebonyolítanunk a Társulat egyre növekvő levelezését.

A tagdíjakat — lévén tagjaink nagyobbrészt kisfizetésű alkalmazottak — semmiképpen sem emelhetjük oly mértékben, hogy az a működtetést akár csak töredékesen is biztosítani tudja. Az a gyakorlat, miszerint az állami támogatást korábbi felügyeleti szervünk, a Magyar Tudományos Akadémia csatornázza a társulatok felé, az egyesületi törvény életbelépésével tulajdonképpen megszűnt. A kapcsolat jellege megváltozott, a támogatást a Pénzügyminisztérium határozza meg, a MTA biztosítja és az APEH szabályozói és ellenőrzése szerint lehet felhasználni. Lényegében: a bürokrácia növekedett, a támogatás csökkent. Működésünkhöz a MTA az elmúlt években több ízben adott életmentő támogatást központi alapjából, de a jövőben bármikor megeshet — bár rossz jós lennék! —, hogy, többek közt ezen összegek lefaragásával kényszerül segíteni magán, s mi ezt nem is kifogásolhatjuk.

Az egyesülési törvény életbelépését követően több területi csoportunk jelezte, hogy — csupán maga a Társulat lévén önálló jogi személy — nem férhet hozzá a szponzoroktól nagy fáradsággal összekoldult kicsinyke pénzéhez. Ez szükségessé tet-

te azon alapszabály módosítását, amelynek alapján eladdig — szabályait betartva, de azt a gyakorlatban már számos ponton az igényekhez igazítva — működtünk. E munka során ráébredtünk arra, hogy működésünk alapja — amennyiben ez a társulatok szerepére vonatkozó korábbi elképzeléseknek megfelelően elsősorban a tagok kötelességeit hangsúlyozta — egyáltalán nem felel meg sem a követelményeknek, sem azoknak a liberális elveknek, amelyeknek jegyében egy társadalmi szervezetnek működnie kell. Így lett kényszerből ösztönzés, s így keletkezett az az új alapszabály, amelyet most — elfogadását kérve — Önök elé terjesztünk.

Egy beszámolóban célszerű a lehető legkevesebbszer anyagi természetű panaszokkal előhozakodni, hiszen azok mentségként és üres kifogásként hathatnak. A beszámoló érdemi részére térve azonban, sajnos — mégis legott a pénzhiányból eredő nehézségekkel — kell folytatnom. Az előző főtitkári beszámoló hangsúlyosan utalt arra a változásra, amely a Társulat stratégiájában 1976-ot követően végbement, s amelyet „kifelé fordulásként" jellemzett. „Ez azt jelentette — olvassuk — hogy a Társulat a tudományos közélet autonómiájából ki kívánt lépni a szélesebb értelemben vett közélet területére." E „kifelé fordulás" lényegeként és egyben legfőbb eredményeként az előző főtitkár, Szabolcs Ottó azt jelölte meg, hogy a Társulat már nem csupán a történelemmel hivatásszerűen foglalkozó, hanem minden olyan magyar állampolgár — elsősorban persze a történelemtanárok — fórumává vált, akik érdeklődnek a történelem iránt. A célkitűzés — amelyet nyilván az is motivált, hogy Magyarországon a történelem iránt jóval nagyobb a közérdeklődés, mint bármely fejlett nyugati országban, s ezt az érdeklődést ki kell szolgálni — helyesnek bizonyult, s ezt az elmúlt évek fejleményei messzemenően visszaigazolták.

Az előző közgyűlés idején a Magyar Történelmi Társulatnak kereken 1800 tagja volt, ez a szám az elmúlt öt esztendő alatt csaknem hétszáz fővel emelkedett. Ezzel a Társulat a legnagyobb magyar társadalomtudományi társasággá vált, sőt — ha lenne ilyen — nyilván előkelő helyet foglalna el a világ hasonló rendeltetésű társulatainak és egyesületeinek rangsorában is. Ez a szám — amelyből aligha önteltség arra következtetni, hogy a Társulatnak tekintélye és hitele van a magyar társadalom szélesebb rétegei előtt — joggal tölthet el bennünket büszkeséggel.

A „kifelé fordulás" programja tükröződik abban is, hogy a Társulat tagságán belül a tudományos és felsőoktatási intézményekben dolgozó szaktörténészek aránya erősen lecsökkent. Nyilvántartásaink szerint a Társulat tagsága kereken 2500 fő, lakóhelyét tekintve 1700 vidéki és 800 budapesti. Ebből általános és középiskolai tanár vidéken 145, Budapesten 192, főiskolai tanár vidéken 84, Budapesten 21, egyetemi oktató vidéken 69, Budapesten 85, tudományos kutató vidéken 18, Budapesten 195, levéltáros vidéken 101, Budapesten 56, muzeológus vidéken 92, Budapesten 45, könyvtáros vidéken 54, Budapesten 30, és az e kategóriákba nem sorolhatók száma — segédmunkástól a mérnökig, orvosig, papig vegyesen — vidéken 164, Budapesten 155.

Mint a fentiekből kiderül, a tagságban minden számbajöhető réteg képviselve van, kivéve az egyetemi és főiskolai ifjúságot, amelyhez — mint látható — szervezetünk folyamatos próbálkozások ellenére sem tudott megfelelően hozzáférni. Persze nem az a baj, hogy mi nem tudtuk megnyerni saját utánpótlásunkat, hanem az, hogy egyelőre saját szervezeteik is gyengének tűnnek. E jelenségre nem tudok magyarázatot találni. Az a tény azonban, hogy az egyetemi ifjúság még alkalmi találkozások

formájában sem kíváncsi az egyetemen nem tanító, kiváló történészekre, gondolom önmagáért beszél.

Amennyire örvendetes a taglétszám rohamos növekedése — s nem kétséges, hogy némi propagandával az könnyen háromezer fölé emelhető lenne —, legalább annyi probléma is adódik belőle. Ennek magyarázatául azonban kisebb kitérőt kell tennem, belefonva abba egyszersmind a leköszönő vezetőség alapvető célkitűzéseiről való számadást, tehát beszámolóm egyik legfontosabb elemét is.

Amikor 1986-ban átvettük az előző ciklusban kissé elfáradt és szétzilálódott vezetőségtől a Társulatot, az elnökség szervezeti keretek megerősítését és a társulati élet rendszeressé tételét tűzte ki elsőrendű feladatának. Valami isteni sugallattól vezérelve felismertük, hogy e vezetőség feladata a Társulat átmentése lesz a váratlanul bekövetkezett hullámzások Scyllái és Charybdisei között – az akkor még nem sejtett jobb időkre. Emelt fővel jelenthetem a tisztelt közgyűlésnek, hogy e célkitűzésünknek eleget tettünk, s egy, nemcsak taglétszámában, hanem szervezeteiben és ütőképességében is megerősödött Társulatot adhatunk át utódainknak.

Induláskor számot kellett vetnünk azzal is, mi legye a Társulat szerepe a túlintézményesített — de továbbra is újabb és újabb intézményekkel gyarapodó — magyar történettudományon belül, amelyet ráadásul — kár lenne tagadni — egyre inkább szétszabdalnak az egyre hangosabban megnyilvánuló partiális érdekek és a szakmától nem idegen magamutogatás. Vagyis egy olyan közegben, amelyben a korábban afféle, politikailag semleges gyűjtőmedencének tekintett Társulat talán ellenféllé, talán hatalomátvételi kísérletek terepévé is válhat. Ma is úgy érzem, bölcs döntés volt, hogy tudatosan a kiszolgáló személyzet szerepét vállaltuk. Nevezetesen: hogy azt nyújtsuk, amire — taglétszámunk okán — egyedül mi vagyunk képesek: eljuttassuk az országos és helyi történész rendezvények hírét a szakmai és a szakmán kívüli körökhöz és ezzel azokat a történész szakma belügyéből társadalmi közüggyé változtassuk.

A maguk és testületük méltóságára oly sokat adó nagy elődeink — nemegyszer a hivatalos nomenklatúra szerint is méltóságos urak — bizonyára csóválnák fejüket annak láttán, hogy a Társulat csupán a nagy országos rendezvények rendezőinek egyikeként szerepel. Mi — akik a magyar történettudomány ügyének csupán szerény szolgálói vagyunk — örültünk már annak is, hogy végül is — bár szegénységünk miatt nem számítottunk igazán vonzó partnernek — ezek mindegyikének megrendezésében részt vehettünk, s miközben örültünk a mi szervezési munkánk révén általában megtelt sorok láttán, nem sokat — néha talán túl keveset — törődtünk azzal, hogy az ültetési rendben és a protokollban az eredményeinknek megfelelő helyet kapunk-e. Jelentős volt részvételünk például — hogy csak a legfontosabbakat említsük — a *300 év együttélés (A magyarországi németek történetéből), A moldvai csángók eredete,* a *Szent István és kora, Kiútkeresés, 1943* című rendezvényeken, a *Magyar Történészek Világtalálkozóján* és a *Mátyás–konferenciák*on, stb.

A „kifelé fordulás" stratégiája — mint látható — a tanárok beözönléséhez vezetett, amit egyértelműen örvendetes fejleménynek kell minősítenünk. Ez természetesen azt eredményezte, hogy a társulati tevékenység súlypontja átcsúszott a tovább-, illetve átképző típusú rendezvényekre. Ez persze nem baj; éppen ellenkezőleg: ha valamit is sikerült enyhíteni a történelemtanárok körében — az állandó tanterv-

módosítás, korrekciók, majd a generális szemléletváltozás következtében — eluralkodott bizonytalanságon, úgy abban továbbképzéseinknek nyilván nem csekély szerepe lehetett. Nemcsak a tizennégy tanfolyamnak és az azt követő nyári akadémiának, hanem azoknak az egyéb kurzusoknak, komplex gyakorlati szemináriumoknak, a tanári fórumoknak is, amelyek jobbára úgyszintén Társulatunktól kaptak előadót. (Jellemző adalék: csupán a Fővárosi Pedagógiai Intézet évente nem kevesebb mint 125 rendhagyó órát rendezett, s se szeri, se száma az alkalmi továbbképzéseknek is.)

A látszat ellenére az ilyesfajta rendezvények nem igen terhelték meg magát a Társulat vezetőségét és költségvetését, hiszen önköltségesek voltak és nagyobb részben Szabolcs Ottó alelnökünk személyes fáradozásainak és erőfeszítéseinek, valamint az előadók személyes áldozatvállalásának eredményeként jöttek létre. Gyakori előadóként azonban észlelnem kellett ennek a súlypontáthelyeződésnek bizonyos, nem elhanyagolható negatív következményeit is. Tanár kollégáink mintha kissé túlontúl hozzászoktak volna, hogy „kiszolgálják" őket, s olyankor is hajlamosak segítséget kérni, amikor az öntevékenységükre volna szükség. Úgy gondoljuk, hogy a kívülről irányított — így a Társulat bevonásával folyó — át- és továbbképzés csakis akkor lehet igazán eredményes, ha tanári műhelyek, alkotó közösségek gazdag, sokszínű hálózatával egészül ki. S akkor, ha ezek a jelenleg inkább módszertani jellegű megközelítések helyett — vagy mellett —, az oktatásban felhasználandó és felhasználható újabb szakirodalmat dolgozzák fel.

Visszautalva a bevezető mondatokra, imitt–amott hallhatók olyan hangok, hogy a Társulat nem fordult együtt eléggé a változó világgal. Amennyiben ez az észrevétel arra vonatkozik, hogy a vezetőség nem vállalt társadalmi lehetőségeinek megfelelő szerepet a rendszerváltás előmozdításában azzal, hogy lépten–nyomon deklarációkkal árasztotta el a sajtót, úgy ezt a megállapítást helytállónak tartjuk. Testvérszervezeteinkkel együtt kezdeményeztünk ugyan olyan — egyébként várakozáson felül sikeres — akciókat, mint a világ társadalomtörténeti társulatai figyelmének felhívása a romániai falurombolásra. Egyébként azonban nem éreztük magunkat arra feljogosítva, hogy egy mamut szervezet nevében, amelyet nemcsak feltehetőleg, hanem bizonyosan a nézetek megosztottsága jellemez, olyan, politikai konzekvenciákat hordozó akciókat szervezzünk és megnyilatkozásokat tegyünk, amelyek csupán a tagság egy részének tetszésével találkoznának.

Egyébként is úgy véljük, hogy egy olyan szakma művelőinek legnagyobb részét tömörítő társulatnak, amelyről nem mi, hanem külső, köztük külföldi megfigyelők állítják, hogy valódi funkciójához mérve „illetlenül" nagy szerepet játszott a pártállamiság alapját alkotó monolitikus gondolkodásmód megingatásában, aligha van szüksége mentegetődzésre. Még akkor sem, mintha úgy tűnik, hogy manapság — a hangosabb „önértékelők" össztüzében — ez az evidencia kezd elfelejtődni.

A Társulat váratlanul nagy társadalmi visszhangra talált népszerűsítő folyóirata, a *História* révén mindent megtett — s nemcsak a történelemszemlélet modernizálásáért, hanem általában a magyar gondolkodás felszabadításáért —, ami történésztől egyáltalán elvárható. Mivel magam is a folyóirat rovatvezetői és állandó szerzői közé tartozom, a jó ízlés tiltja, hogy a folyóirat szerepét részletesem elemezzem. Ezért csupán kötelességszerűen utalok rá, hogy a lap pillanatnyilag 50 000 körüli példányszámban jelenik meg és több mint 10 000 előfizetővel rendelkezik. E számok

önmagukért beszélnek. Sajnos a *Történet*ről mint a Társulat folyóiratáról már csak múlt időben beszélhetek, hiszen a Lapkiadó Vállalat — a lap másik gazdája — olyan anyagi követeléseket támasztott a Társulattal szemben, amelyeknek semmiképpen sem tudtunk megfelelni. Így az elnökség és az igazgatóválasztmány, szomorú szívvel beletörődve a változtathatatlanba, lemondott a lapgazdaságról, remélve: ezzel segít a főszerkesztőnek, hogy magát a lapot valamilyen formában megmentse.

Az Akadémiai Kiadó permanens válsága előbb csak béklyózta, utóbb immár kifejezetten akadályozta a Társulat másik folyóiratának, patinás fórumának, a *Századok*nak megjelenését. A megjelenés szakadozottságát márcsak azért is szomorúan kell regisztrálnunk, mert a *Századok* az elmúlt ciklusban nemcsak küllemben újult meg, hanem szerkesztése is átgondoltabb — tematikusabb — lett, mint korábban, s javultak a technikai feltételek is. A szerkesztőség olyan szövegszerkesztőt kapott, amelyen maga készítheti elő a szedést. A kényszerű szünetet talán fel lehetne használni bizonyos rovatok újragondolására, olyan anyagok felhalmozására, amelyek például — egy régi-régi kívánságnak megfelelően — hírt adnának a szomszédos országok magyar történelemmel kapcsolatos eredményeiről.

1987-ben sikerült felújítanunk a nagymúltú, ám időközben korszerűtlennek ítélt és megszüntetett felolvasó üléseket. Az érdeklődés — bár közel sem volt egyenletes — visszaigazolta a kezdeményezés helyességét. Sajnos, tíz előadás utána sorozat elhalt. Bár jogos lenne, nem volna helyes a sorozat megszűnését, és a hasonló találkozási alkalmak megteremtésére irányuló kísérleteink kudarcát kizárólag anyagi okokra visszavezetni. Ezt is — miként annyi mást — inkább a fórumok és a megszólalási lehetőségek burjánzásszerű elszaporodása magyarázza, ami elvonja és agyonterheli azokat, akikre a Társulat is építeni szeretett volna. Ha a Társulat vezetésében erősebb a versengés szelleme, nyilván erőszakkal is életben tartja e fórumot, úgy gondolom azonban — magam is szenvedő alanya lévén a megszólalási alkalmak „bűnre vezető" szaporodásának —, hogy ezzel inkább ártott, semmint használt volna.

A Társulat elnöksége — hagyományaihoz híven — ebben a ciklusban is pályázatot írt ki, ezúttal az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karával és a Politikatörténeti Intézettel közösen, családtörténeti témában. Az 1990. december 31-i határidőre 56 pályamű érkezett. Az első három helyezett (20.000, 10.000, 5000 Ft-os) díjainak és az okleveleknek átadására itt, a közgyűlésen kerül sor. A pályázók társadalmi sokszínűsége is bizonyítja, hogy e réven is sikerült erősíteni azokat a szálakat, amelyek Társulatunkat a társadalomhoz kötik.

A Társulat kezeli a Károlyi Mihályné által létesített Károlyi Mihály-díjat, melyet olyan fiatal kutatók részére lehet kiadni, akik a 20. századi történelem bármely témájában jelentős eredményeket értek el. Ebben a ciklusban sikerült létrehozni a Ránki György-alapítványt, melyhez a Társulat mellett a Kossuth Lajos Tudományegyetem, az ELTE Tanárképző Főiskolája és a Hadtörténeti Intézet járult hozzá. A 100.000 Ft-os alapítvány hivatalos bejegyzése folyamatban van, s a következő közgyűlésen már kiadható lesz a díj olyan magyar vagy külföldi kutatók részére, akik a magyar történettudományt külföldön eredményesen képviselik.

Az 1986-ban megválasztott vezetőség elképzeléseinek másik sarkpontja az volt, hogy a társulati munkának nem a központban, hanem a szakosztályokban, tagozatokban és a vidéki csoportokban kell folynia, amelyekhez a tagság többsége közvet-

lenül és személyes érdeklődésének megfelelően kapcsolódhat. Tagnak ugyanis nemcsak a Társulat központi titkárságánál, hanem bármelyik részlegnél lehet jelentkezni, s az újabb felfogás szerint az is a Társulat teljes jogú tagjává válik, aki azok valamelyikénél nyert felvételt. E szervezetek közül azok, amelyeknek sajátos célkitűzéseikhez már korábban sikerült szponzort találniuk, már eddig is önállóan gazdálkodtak. Ez a tendencia az évek folyamán egyre erősödött, s végül az új alapszabállyal — amely számukra is lehetővé teszi az önálló számlanyitást — ez a helyzet legalizálódott.

1986-ban már készen állt a Társulat jelenlegi, nem területi jellegű szakosztályhálózata, ami egyszersmind azt is jelenti, hogy e téren az elmúlt öt esztendőben nem sikerült előrelépnünk. Közülük akkortájt — már hagyományosan — az Üzemtörténeti Szakosztály volt a legizmosabb, amelyet Incze Miklós alelnök–elnöknek majd utódjának, Koroknai Ákosnak már korábban sikerült közel vinni ahhoz a közeghez, amelyről és amelyhez szólni kíván. Sikereit nemcsak a szakadatlan sorban megjelentetett üzemmonográfiák, hanem az — összes szervezeteink közül egyedül — rendszeresen közzétett periodika, az *Üzemtörténeti Értesítő* is jelzik. A jelen periódusban nyolc monográfia és hét értesítő látott napvilágot, s legalább ennyi áll készen, megszerkesztett állapotban vagy befejezés előtt. Csak csodálkozni lehet azon — és ez a szakosztályvezetés múlhatatlan érdeme —, hogy a korábban nagyhatalmú vállalatok helyzetének előbb fokozatos, majd rohamos romlása eddig nem hatott ki a Szakosztály működésére. Csak remélni tudjuk, hogy így lesz ez az előttünk álló, kritikus években is.

Merőben más körülmények között született és működik az Archeográfiai, Heraldikai és Genealógiai Szakosztály. Különös jelentősége, hogy olyan réteget nyert meg a Társulat számára, amelynek tagjait — sommásan „levitézlett uralkodó osztálynak", „a múlt kísérteteinek" minősítve — korábban nem is látták volna szívesen. A Kállay István irányította vezetőségnek sikerült megtalálni azt az utat (pl. felolvasásokkal egybekötött baráti vacsorákban), amelyet ez a közönség a legsajátabban a magáénak érez, s egyszersmind azt a módszert, amelyen eme, a családtörténetben „hivatalból" érdekelt régetet a tudományosan megalapozott genealógiai kutatások irányába terelheti. A hosszú nevű szakosztály, amely maga is több munkacsoportból áll, a — munkásságra, parasztságra és a polgárságra is kiterjedő — családtörténeten túlmenőleg általában is sokat tett a segédtudományok fellendítése érdekében. Kár, hogy színvonalas tudományos közleményeket tartalmazó, vaskos kiadványának a *Magyar Herold*nak megjelentetése akadozik, s a tervezgetés stádiumában rekedt meg a *Turul* című folyóirat újraindítása is.

Az előzőhöz hasonlóan igen kellemes meglepetés az — előzőhöz hasonlóan — úgyszintén 1983-ban alakult Sporttörténeti Szakosztály működése, amely Kutassi László elnök értő vezetésével, helyi és országos szinten egyaránt, igazi tömegmozgalommá tudta fejleszteni a sport mint életmódtörténeti jelenség múltjának feltárását, s számos elkötelezett hívet szerzett az olimpiai eszmének is. „A történettudomány e fiatal hajtása" — ahogy magát a Szakosztály minősíti — nagyon is életképesnek és rugalmasnak bizonyult; minden lehetőséget meg tudott ragadni e diszciplina megismertetése és fejlesztése érdekében. Ha kellett, komoly áldozatok árán is, hiszen például a tavalyi történelem Országos Középiskolai Tanulmányi Verseny aligha lett volna meg-

rendezhető nagyvonalú anyagi támogatása nélkül, s a Szakosztály biztosította a megrendezésre alkalmas helyet is.

Hasonlóan a Sporttörténeti Szakosztályhoz, vannak vidéki leágazásai az újjászervezett Tanári Tagozatnak, a Társulat legtöbb taggal kapcsolatot tartó és a legnagyobb tömegeket mozgósító részlegének is. Ez különösen azon megyékben érezteti áldásos hatását, ahol a helyi pedagógiai intézettel, a szaktanácsadói szervezettel és a Társulat helyi csoportjával sikerült jó kapcsolatot kiépítenie. A Tagozat összejövetelei az elmúlt periódusban elsősorban módszertani, tantervi stb. kérdéseket tűztek napirendre. Úgy hiszem azonban, hogy az az ebben a behatárolt témaválasztásban is tükröződő felfogás, miszerint a történelemtanítás módszertana és a történettudomány két külön, egymástól függetlenül is fejleszthető diszciplina lenne, s a tanárokra csak az előbbi tartozik, a tudományos eredményeknek csupán passzív befogadói lehetnek, mindenképpen felülvizsgálatra szorul. Ahogy egyik bölcs tanár kollégámtól hallottam: az a tanár, akinek nincs saját történelemszemlélete, nem dolgozhat eredményesen.

Sajnos, nem jártak viszont eredménnyel a korábban is csupán papíron működő Helytörténeti Szakosztály újjáélesztésére irányuló erőfeszítések. Úgy hiszem, ebben nem a vezetőségbe választottak a ludasak, hanem az, hogy a mi helytörténeti részlegünk nem is igen találhatta meg helyét ezen az erősen lefedett területen, hiszen feladatköre egyszerre ütközik a területi csoportokéval és a Honismereti Mozgalméval. Így a Helytörténeti Szakosztálynak csupán a felügyelet, az elméleti megközelítés, valamint az maradna, hogy a termést (például bibliográfiák formájában) áttekintse és értékelje. Mivel, sajnos, szaporodnak az alacsony színvonalú helytörténeti munkák, minderre nagy szükség lenne, ez a feladatkör azonban jelentős mennyiségű pénzt, sőt külön apparátust igényelne. (Időközben csendben megszűnt az a gyakorlat is, hogy a Társulatnak áldását kell adnia a helytörténeti kiadványok megjelentetéséhez. Mivel az elbíráló maga is csak a mellékelt lektori véleményekből tájékozódhatott, s így csupán a kiadó szaladgálnivalóját s nem a szakszerűséget növelte, nincs rajta mit sajnálni.)

A felsorolt szakosztályok közül nem egy kiterjedt nemzetközi kapcsolatokkal rendelkezik, ami magáról a Társulat vezetőségéről nem mondható el; különösen nem az elmúlt években, amikor is megszűnt az a szokás, hogy a volt szocialista országok társulatai kötelességszerűen meginvitálják egymást jeles napjaikra. E kettősséget természetesnek tartjuk, hiszen a nemzetközi kapcsolatok manapság már ezernyi szálon szövődnek, s csak örülni lehet, hogy a mi esetünkben nem a formális, hanem a lényegi, szakmai együttműködés erősödött.

A jelen vezetőség megörökölte elődjétől a korábban Ifjúsági, később Társadalomtörténeti Szekció létrehozásának problémáját. Magam személyes vereségnek érzem, hogy ez a szerveződés — amely a nyugati kultúrantropológia módszereinek meghonosítását tűzte zászlajára — végül is kívül rekedt a társulaton, s Hajnal István Kör néven külön szervezetté alakult. Bár a döntést megelőző viharokra ma is szomorú szívvel gondolok vissza, úgy hiszem, hogy a versenytársnak — s persze a megközelítés dekraláltan eltérő módjának — megjelenése nem ártott, hanem egyenest használt a magyar történettudomány egyetemes ügyének. E helyről is sok sikert és eredményes munkát kívánok az egész vezetőség nevében a Hajnal István Körben dolgozó kollegáinknak — lévén sokuk egyszersmind a Társulat tagja is —, s remé-

lem, hogy kezdeti lendületük, amely az első éveken oly könnyen átsegítette őket, a későbbiekben sem fog csökkenni. A társulat egyes vezetői személyes megjelenésükkel is jelezték, hogy nem ellenfélként, hanem harcostársként tekintenek az új szervezetre. Reméljük, hogy ez a megítélés kölcsönös lesz, s a Társulat iránt türelmetlenebb kollegáink is belátják majd: pusztán az, hogy ha egy nagyobb tömeget mozgató, patinás szervezet eleve óvatosabb és tartózkodóbb, még nem feltétlenül az elmeszesedettség jele.

Egyébként időközben számos olyan egyesület — hogy csak a legfontosabbakat említsem: Középkortörténeti Egylet, A Történelemtanárok Egylete, a Történészhallgatók Egyesülése — keletkezett, amely a dolog természeténél fogva ugyanonnan verbuválja a maga tagságát, mint a mi társulatunk. A Magyar Történelmi Társulat márcsak azért sem tekinthet ezekre másként, mint fiatalabb testvérekre szokás, mert önmeghatározásuk szerint sem lehetnek a magyar történettudomány hozzá hasonlóan egyetemes érdekképviseleteivé. Engedjék meg azonban, hogy — ezúttal nem mint főtitkár, hanem tudományszervezésre is kárhoztatott gyakorló történész — felhívjam a figyelmet az e folyamatban rejlő veszélyekre is. Természetesen nem az említett egyesületekre vonatkoztatva, hanem általánosságban. A történeti intézményrendszer el-, sőt túlburjánzása — amely nemcsak egyleti, hanem más szervezeti formában is jelentkezik — könnyen a középszer „felértékelődéséhez" és hamis értékrendek kialakulásához vezethet, hiszen hovatovább több fórum lesz kis hazánkban, mint ahány alkotó- és szervezőképes történész.

1986-ban a területi csoportok hálózata meglehetősen szétzilált állapotban volt: a Társulatnak számos megyében egyáltalán nem volt részlege, másutt pedig csupán névleg létezett. Az elmúlt periódusban a Békés, a Hajdú–Bihar, a Szolnok, Bács–Kiskun, Szabolcs–Szatmár és a Vas megyei csoport meg- vagy újjászervezésére került sor. Ma szervezetünk az ország mind a 19 megyéjére kiterjed, s mindössze két olyan egységünk akad — igaz, az egyik egyszerre három megyét érint — ahol nem számolhatunk be lüktető társulati életről. A taglétszámban, a szervezettségben, tevékenységi formákban persze számottevő eltérések mutatkoznak, a munka azonban nagyjában–egészében egységes alapelvek szerint folyik, amit — az egyébként a szakosztályoktól is megkövetelt — rendszeres elnökségi beszámoltatásokkal sikerült elérni. A jövőben követendő utat illetően az olyanfajta összefogás nyújt követendő példát, mint amilyen a Zala, Somogy, Baranya és Tolna megye történész- és tanártársadalmát mozgósító regionális szervezetben: a Dél-Dunántúli Csoportban megvalósult.

Az áldozatkész munka, amelyet területi csoportjaink vezetői és tagjai — még ott is, ahol viszonylag kevesebb eredményről számolhatunk be — végeztek, arra kötelezne, hogy őket is külön-külön értékeljük. Mivel azonban egy ilyen részletezés meghaladná a tisztelt hallgatóság tűrőképességét, kénytelen vagyok e sokfelé ágazó tevékenység tematikus ismertetésével és jellemzésével beérni. Vállalva a veszélyt, hogy ez a módszer természetesen elmossa a — helyenként nagyon is lényeges — különbségeket, s így éppen a legkiválóbbakat sújtja.

Az összkép nagyjában–egészében úgy summázható, hogy a nem szakágazatok szerint szervezett — bár helyenként szakági munkaközösségekkel is rendelkező — területi csoportok működése hű tükörképe a központénak, csakhogy sokkal sokszínűbb, szerteágazóbb annál.

Miként országos szinten, nagyjában-egészében a területi csoportoknál is a történelemtanárok szakmai továbbképzése — ami részben előadói konferenciák, egyedi előadások, klubok (igen gyakran História-klubbok) formájában valósul meg —, valamint a különböző történelmi tanulmányi versenyekre való felkészülés segítése dominál. Sőt, ha tudjuk, hogy a nem kifejezetten ilyen célzattal meghirdetett helyi felolvasó ülések, levéltári és múzeumi napok s az egy-egy téma vagy korszak köré szervezett nyári táborok is ismeretterjesztő jellegűek — vagyis: nem annyira a főiskolákon, egyetemeken, levéltárakban és múzeumokban dolgozó kollegák, hanem a tanárok számára nyújtanak újat —, úgy ezt a tevékenységet helyenként túlnyomónak, másutt csaknem kizárólagosnak kell minősítenünk. Ebben természetesen úgyszintén az tükröződik, hogy a területi csoportok — általában 100 és 300 között mozgó — tagságának nagyobb része e vidéki fellegvárainkban is pedagógus.

Természetesen nem hiányoznak a vidéki színképről a par excellence tudományos rendezvények sem. Ezek között akadnak olyanok, amelyek kifejezetten új eredmények közlése végett szerveződtek és országos érdeklődés mellett zajlanak. Mások egy-egy kiemelkedő jelentőségű országos kiadvány megvitatását célozzák, megint mások pedig azt, hogy az országos fórumokon már előadott friss eredményeket továbbítsák a helyi érdeklődők felé, néhol helyi vonásokkal bővítve azokat. A kifejezetten új eredményekre törő rendezvények közül ki kell emelnünk a 17. század végi „felszabadító háború" egyes fontos mozzanatait vizsgáló ülésszakot (Nagyharsány, 1987; Székesfehérvár, 1989; Szigetvár, 1989; Nagykanizsa, 1990). Ezek nem az 1986. évi központi rendezvény eredményeit „ragozták" tovább, hanem — a legjobb erők, némelykor külföldiek bevonásával — a térség török kori történetének behatóbb megismertetésére használták fel az alkalmazt. Ide sorolhatók továbbá a hagyományos dél-dunántúli regionális konferenciák, valamint az olyasféle rendezvények is, mint amilyet Zalaegerszegen szerveztek 1988-ban Deák Ferenc, 1990-ben Csányi László, 1987-ben pedig Miskolcon Szemere Bertalan életművének feltárására.

A „tízkötetes" *Magyarország története* egyes kötetei megvitatásának megszervezését — természetesen szabolcs-szatmári csoportunk aktív közreműködésével — a nyíregyházi főiskola vállalta fel, a három kötetes *Erdély történetéről* pedig 1988-ban Derbecenben rendeztek szimpóziumot, amelyen eddig még nem publikált tudományos eredmények is elhangzottak. Az országos fórumokon előadott eredmények továbbgörgetésére elsősorban az évfordulós megemlékezések szolgáltatnak kitűnő alkalmat, s ezzel a lehetőséggel általában élni is szoktak területi csoportjaink. Hogy ezeknek nem kell szükségképp rekapitulatív jellegűnek lennie, például az 1988-ban Pécsett megrendezett Szent István konferencia is mutatja. Általában jól kihasználják vidéki szervezeteink az évfordulós alkalmat a jelentős helytörténész-személyiségek emlékének fenntartására és hagyatékának megismertetésére is. Nógrád vármegyei csoportunk például tanulmánykötettel emlékezett Belitzky Jánosra, pályázat kiírásával Nagy Iványra.

Egyes területi csoportjaink munkásságának eredménye országos érdeklődésre számottartó tanulmánykötetekben és forráskiadványokban is testet ölt. Megjelent, illetve megjelenés alatt áll valamennyi említett, felszabadító háborús konferencia anyaga, a Dél-Dunántúli Csoport jeles forráskiadványokkal járult hozzá e háború Budától Belgrádig tartó szakaszának feltárásához. Értékes kötetekkel és forráskiadványokkal jelentkezett számos más megye is, amelyek közül itt a pestiek Visegrád, *1335* és a hajdú-bi-

hariak *Tanulmányok Erdély történetéről* című kötetét kell kiemelnem. Emellett területi csoportjaink tagjai révén természetesen ott vannak a helyi történész-közélet minden rendű és rangú megnyilvánulásánál, függetlenül attól, hogy annak szervezetileg van-e köze a Társulathoz vagy nincs. Ami persze azt is jelenti, hogy mi sem sajátíthatjuk ki a közös eredményeket.

Hogy a hiányosságokat se hallgassuk el: egyik területi csoportunk beszámolójában sem találtam nyomát annak, hogy vidéki szervezeteink napirendre tűzték volna a területünkön folyó helytörténetírás helyzetének, eredményeinek megvitatását és értékelését. Sajátosképp még saját kiadványaik könyvbemutató formájában való népszerűsítésére is csak elvétve történt kísérlet. Ezt különösen azért tartom sajátosnak — és persze megváltoztatandónak —, mert így a területi csoportjaink éppen legsajátabb tudományos önkifejezésükről mondanak le.

A beszámolót illenék a leköszönő vezetőségnek a közgyűlés és — annak közreműködésével — a következő vezetőség számára tett ajánlásokkal befejezni. Figyelmesebb hallgatóim számos észrevételt, problémafelvetést és — ha tetszik — ötletet fedezhettek fel a fentiekben. Ennél többre semmiképpen sem mernék vállalkozni, hiszen világunk oly gyorsan változik — s nem éppen a kultúra és a tudomány javára —, hogy még tippelni sem lehet azokra a speciális nehézségekre, amelyekkel az új vezetőség minden bizonnyal szembetalálja majd magát. Egy biztos, hogy a következő ciklusra máris közel félmillió forintos hiány prognosztizálható.

Végezetül nem maradt más tisztünk, mint köszönetet mondjunk azoknak az intézményeknek, amelyeknek segítsége nélkül egyszerűen nem tudtunk volna létezni: így a Magyar Tudományos Akadémia elnökségének és titkárságának, a Történettudományi Intézetnek, az ELTE Bölcsészettudományi Karának és csaknem valamennyi vidéki egyetemnek, az Európa Intézetnek, a Hadtörténeti Intézetnek és a Párttörténeti (ma: Politikatudományi) Intézetnek.

A SZÁZADOK új szerkesztőbizottságának alakuló ülése

1991. november 8-án tartotta alakuló ülését a Századok új szerkesztőbizottsága, amelyet — a Történelmi Társulat alapszabályaival összhangban — az Igazgatóválasztmány titkos szavazással választott meg 1991. október 3-i ülésén (a szerkesztőbizottság névsorát lásd folyóiratunk belső címoldalán).

Mucsi Ferenc felelős szerkesztő bevezető előadásában szólt arról a felelősségről, amely az egyik legrégibb (124. évfolyamába lépő) magyar tudományos folyóirat rendszeres megjelentetésének, hagyományai megőrzésének, szakmai-tudományos színvonala fenntartásának és folyamatos továbbfejlesztésének kötelezettségéből adódik.

A Századok hagyományosan központi szerepet játszik a magyar történettudományban. Feladatának tekinti, hogy orientálja és szervezze a szakmai közvéleményt, fenntartsa és ápolja a tudományos fejlődéshez nélkülözhetetlen pezsgő szellemi légkört, amit elsősorban az új tartalmi és módszertani eredmények, továbbá az ehhez kapcsolódó viták naprakész ismertetésével, a hazai és a nemzetközi szakirodalom ezzel lépést tartó kritikai bemutatásával kíván elérni. Mindemellett a folyóirat nem

törekszik kizárólagosságra; tovább kívánja folytatni munkamegosztáson alapuló gyümölcsöző együttműködését és versenyét, nemcsak a régebbi szakfolyóiratokkal (mint a Levéltári Közlemények, a Hadtörténelmi Közlemények, a Múltunk), hanem az olyan újabb, sajátos profilú periodikákkal is, mint a História, a BUKSZ, a Rubicon.

A továbbiakban a felelős szerkesztő a Századok szerkesztésének néhány tartalmi vonatkozásáról szólt. Leszögezte: a szerkesztői munkát hagyományosan a szakmai–tudományos szempontok feltétlen tisztelete jellemezte, ami természetszerűleg összekapcsolódott a nyitottsággal, az eltérő történeti felfogások elfogadásával. Tény, hogy a szerkesztőség ideológiai–politikai megfontolások alapján az elmúlt két- két és fél évtizedben egyetlen kézirat közlését sem utasította vissza.

A rendszerváltozással a helyzet annyiban (is) módosult, hogy ma már törvényes garanciái vannak a közlés szabadságának, s csak rajtunk múlik, mennyire tudunk élni ezzel a lehetőséggel. Tudatos versenyeztetésre, szakmai sokszólamúság kialakítására és folyamatos fenntartására kell törekedni, figyelve egyszersmind bármiféle tudományos monopólium kialakulásának meggátlására, oldására is. Újra kell gondolnunk egész világképünket, a történettudomány elméleti és módszertani alapkérdéseit, hogy a szakmai fejlődés a legszigorúbban vett tudományos követelményei, belső fejlődéstörvényei alapján folytatódjék, lehetővé téve a múlt minél sokoldalúbb és teljesebb megismerését. A mérce: a nemzetközi tudományosság szintje, kérdésfeltevései, fejlődési irányai; ehhez kell kapcsolódnia a hazai igények és lehetőségek számbavételének.

Mindehhez hozzátartozik a múlt értékeinek újragondolása; az előző történész-generációk alkotásainak toleráns–kritikus adaptálása, egyfajta „rehabilitálása" is, amely — esetleg egy új rovat keretében — közzétenné a korábban elsikkadt historiográfiai értékű munkákat, kijelölné helyüket a történettudományban, s ezzel is hozzájárulna a magyar történetírás objektív, tudományos értékrendjének kialakításához – helyreállításához. Ebből a szempontból különösen jelentősnek mondható a Századok 1989. évi 2–3. számának megjelentetése, amely teljes egészében közölte a folyóirat 1948. évi, jórészt középkortörténeti tanulmányokat tartalmazó vaskos kötetének anyagát, amely akkor nem jelenhetett meg; a szerveződő, türelmetlen „történészfront" vezetői a szedést szétdobatták, ám a megmentett, s nemrégiben „felfedezett" hasábkorrektúrák lehetővé tették az értékes kötet mostani publikálását.

Az elmondottakból a Századok tekintetében a felelős szerkesztő a következő tennivalókat emelte ki: tisztázandók a tematikai prioritások; az ennek megfelelő szerkesztési–szerkezeti módosítások; maximálisra bővítendő a lehetséges (hazai és külföldi) szerzők köre. A mai helyzetben ehhez csatlakozik a kiadási és terjesztési feladatok meghatározása – és szívós megvalósítása is.

A korábbiaknál lényegesen nagyobb figyelmet kell fordítanunk a történeti forrásfeltáró és -publikációs tevékenységre; a közvetlen forrásközlések mellett módszertani, diplomatikai és archeográfiai tanulmányokkal, a folyamatban lévő jelentősebb munkálatokról szóló rendszeres információkkal célszerű segítenünk a kutatáshoz nélkülözhetetlen alapmunkálatok sikeres kibontakozását.

Egy másik terület: a társadalomtörténet széles körű felfogása, amely a társadalmi rétegződés és struktúravizsgálatok matematikai–statisztikai módszereinek (számítógépes) alkalmazása mellett kiterjeszti vizsgálatait a „kulturális antropológiára", a történeti életmódvizsgálatoknak mind az anyagi kultúra, mind a mentalitás–történeti olda-

lára, s kapcsolódik régészeti–néprajzi, szociológiai-demográfiai, kultúrtörténeti és jogtörténeti megközelítésekhez is. Célszerű lenne — mondotta — egy–egy interdiszciplináris megközelítésű társadalomtörténeti szám megjelentetése, amely akár tematikai, akár (hazai és kelet–közép-európai) regionális megközelítésben sok újat adhatna a történettudománynak.

Változóban–fejlődőben van a politikatörténet művelése is. A deskriptív eseménytörténet és a hozzá kapcsolódó leegyszerűsítő osztályszemlélet helyébe napjainkban egy mélyebbre hatoló, történeti politikai–szociológiai felfogás kerül előtérbe, amely a politikai történések erő– és érdekviszonyainak mintegy mikroszociológiai megközelítésével a történeti folyamat élesen kirajzolt képét nyújtja. Ebben a tekintetben különösen a magyar középkortörténeti kutatások várnak megújításra, de szükség van az egyháztörténet intenzívebb művelésére is, arról nem is szólva, hogy 19–20.századi történetünk, benne a munkásmozgalom történetének reális újragondolása, a két világháború és a forradalmak, jelenkortörténetünk, 1956 történeti helyének tudományos kidolgozása – mindmegannyi adóssága történettudományunknak. Ebben a munkában résztvenni, e kérdések megoldását elősegíteni – nyilvánvalóan egyik legfőbb feladatunk.

A Századoknak fontos, folyamatos funkciója, hogy rendszeres információval szolgáljon a történettudományban zajló folyamatokról, eseményekről, vitákról, szervezeti–intézményi kérdésekről. Ide tartozik a (hazai és külföldi) kiadványok kritikai számbavétele, a hazai és nemzetközi szakmai összejövetelekről: konferenciákról, kongresszusokról szóló beszámolók közzététele, a fontosabb (hazai és külföldi) történeti műhelyek (intézetek, tanszékek, folyóiratok) munkásságának ismertetése – mindaz, ami segítheti a szakma művelőinek eligazodását, jobb tájékozódását.

A folyóirat szerkesztőinek régi ambíciója, hogy a Századok ismét aktív résztvevője legyen a tudományos–szellemi életnek, hogy múltunk tudományos feltárásával részese legyen egy reális, egészséges magyar történeti tudat kialakításának és ápolásának. Ehhez — úgy véljük — a folyóirat tudományos eredményeket közlő, a tudományos életről informáló feladatait tudományos–szervezői szereppel is bővítenünk kell. Ez gyakorlatilag annyit jelent, hogy magunk is szervezzünk vitákat, olvasói ankétokat, hogy a Történelmi Társulat életének nemcsak hűséges krónikásai, hanem aktív hírnökei és szervezői is legyünk, s előzetes információval szolgáljunk minden egyéb, fontosabbnak ígérkező történettudományi és történelemoktatási rendezvényről. A krónika és a hírek rovat jelentős fejlesztésével ez a feladat megoldható.

Mindennek a feltétele: a rendszeres megjelenés. Az elmúlt évek a súlyos könyv– és folyóiratkiadási problémákkal való küszködéssel teltek. Az Akadémiai Kiadó válsága a folyóirat megjelentetésének két évnyi lemaradásához vezetett. A szerkesztőség a kiutat — több más tudományos folyóirattal együtt — a számítógépes szövegszerkesztésre (DTP) való áttérésben, sőt: az önálló kiadási és terjesztési tevékenység vállalásában kereste – és találta meg.

A továbbiakban a felelős szerkesztő röviden ismertette az e téren eddig végzett munkát, az elért eredményeket, a még megoldandó szervezési feladatokat. Végezetül bejelentette: minden remény megvan arra, hogy 1992-ben megjelenjék a Századok 1990. és 1991. évi két teljes évfolyama, sőt, hogy napvilágot lásson az 1992. évfolyam számainak nagyobb része is.

Pál Lajos szerkesztő ismertette a **Századok Alapítvány** létrehozását, az Alapítvány célját és feladait, s felkérte a szerkesztőbizottságot, jelölje ki képviselőit az Alapítvány kuratóriumába. A szerkesztőbizottság a kuratórium tagjaiul *Engel Pált*, *Katus Lászlót* és *Pritz Pált* delegálta; elnökét *Kosáry Domokos*, két alelnökét *H. Balázs Éva* és *Fügedi Erik* személyében a Társulat Igazgatóválasztmánya már korábban megválasztotta. A kuratóriumban a szerkesztőséget Pál Lajos képviseli.

A szerkesztőbizottsági vitában Engel Pál a szövegszerkesztői programok egyes kérdéseiről kért (és kapott) felvilágosítást. Ennek kapcsán a szerkesztőbizottság elfogadta, hogy — technikai könnyebbség okán — a lapalji jegyzetek kerüljenek összefüggően az egyes tanulmányok végére, továbbá, hogy a jövőben a korábbi kétnyelvű rezümé helyett egységesen angol nyelvű összefoglalók készüljenek. *Vida István* a legújabbkori témák fokozottabb közlésének fontosságát hangsúlyozta; memoárok, „történeti interjúk" közzététele mellett viták kezdeményezését, szervezését indítványozta. Véleménye szerint jó, ha a folyóirat egyes számai többféle témával is foglalkoznak, óvott a tematikus számok egyoldalúságának veszélyétől. A folyóirat „naprakészsége" lehetővé teszi — mondta — hirdetések közlését, jó könyvek, kiadványok reklámozását is. *Bácskai Vera* a szerkesztés esetlegességeivel szemben a tervszerű témagyűjtés fontosságára hívta fel a figyelmet. Indítványozta a vitaszellem élénkítését, evégett szó lehetne új rovat indításáról is, pl. „A történetírás alapvető kérdései" címmel. Véleménye szerint a recenziós rovat viszonylag kevés magyar szakkönyvet ismertet. Végül felhívta a figyelmet Hajnal István születésének 100. évfordulójára (1992). *Kubinyi András* a vitacikkek gyors közlésének fontosságáról szólt; 3–4 esztendő távolából tartalmas vita aligha bontakozhat ki. A krónika rovat kapjon meghatározott terjedelmet, amely tartalmazza a kézirat nyomdába adása előtti legfrissebb információkat is. *Rácz István* a helytörténeti problematika fontos szerepéről szólt; a helytörténetírás általános történettudományi vetületének rendszeres figyelemmel kísérését és közlését ajánlotta; felhívta a figyelmet a határainkon túli magyar történetírás nyomonkövetésének, „szóhoz juttatásának" jelentőségére. *Urbán Aladár* kérte a szerkesztőbizottság tagjait, hogy a könyvszemle mennyiségi és minőségi növeléséhez nyújtson segítséget a szerkesztőségnek; hasonlóképpen támogassa a krónika rovatot konferenciákról, szakmai összejövetelekről készített gyors információkkal. Ezt követően — reagálva Vida István hozzászólására — példákkal illusztrálta a tematikus, illetve vegyes tartalmú folyóiratszámok előnyeit és hátrányait az olvasók különböző csoportjainak szemszögéből. *Várkonyi Ágnes* üdvözölte a folyóirat megújulási törekvéseit; ezzel kapcsolatban javasolta a felelős szerkesztő bevezetőjének közlését. Ugyancsak indítványozta a Századok Alapítvány létrejöttének és felhívásának közzétételét is – nemcsak a Századokban, hanem más szakmai folyóiratokban is. (A felhívást közölte a Magyar Tudomány 1992. 5. és 6. száma, valamint a História 1992. évi 5–6.száma is. – *a szerk.*) Végül információt kért a folyóirat olvasottságáról, példányszámáról, a fiatalok közötti elterjedtségéről. Vida István ezzel kapcsolatban felhívta a figyelmet a Történészhallgatók Egyesületére, mint amellyel célszerű lenne intenzívebb kapcsolatot kiépíteni.

Mucsi Ferenc válaszában megköszönte az észrevételeket, tanácsokat, elismeréseket, bírálatokat egyaránt és berekesztette az ülést.

CONTENTS

STUDIES – *Kulcsár Árpád:* Salt mining and salt trade in Transylvania at the time of Prince Apafi Mihály I – Proposals for a new administration of the Hungarian Kingdom. – *Varga J. János:* Kollonich Lipót and the Einrichtungswerk – *Kalmár János:* The Einrichtungswerk of Bishop Kollonich and the administration of the Banat – *Tüskés Gábor – Knapp Éva:* Austro–Hungarion inter–ethnic relations as reflected in the pilgrimages of the Baroque period – LITERATURE – CHRONICLE

SOMMAIRE

ÉTUDES – *Árpád Kulcsár:* L'exploitation minière du sel gemme et son commerce en Transylvanie à l'époque du règne de Mihály Apafi 1er – L'Oeuvre de l'établissement du royaume hongrois – *János J. Varga:* Lipót Kollonich et l'Einrichtungswerk – *János Kalmár:* L'établissement de Banat à la base de l'Einrichtungswerk – *Gábor Tüskés Knapp Éva:* Relations interethniques dans le miroir des pèlerinage de l'époque baroque – HISTORIOGRAPHIE – CHRONIQUE

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN – *Árpád Kulcsár:* Salinewesen und Salzhandel in Siebenbürgen zur Zeit der Herrschaft von Mihály Apafi I. – Das Einrichtungswerk des Ungarischen Königtums – *János J. Varga:* Lipót Kollonich und das Einrichtungswerk – *János Kalmár:* die Einrichtungswerk des Banats aufgrund des Einrichtungswerks – *Gábor Tüskés – Éva Knapp:* Österreichisch-ungarische interetnische Beziehungen im Spiegel der Wallfahrten aus der Barockzeit - HISTORISCHE LITERATUR - KRONIK

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ *Арпад Кулчар:* Добыча соли и торговля со солью б Трансильвании во время царствования Михая Апафи Иго – Произведение об устройстве Бенгерского Королевства – *Янош И. Варга:* Липот Коллонич и Einrichtungswerk – *Янош Калмар:* Устройство Баната на основе Einrichtungswerk – *Габор Тюшкеш – Ева Кнапп:* Австровенгерские межэтнические связы б зеркале паломничеств в эпохе барокко – ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА – ХРОНИКА

A szedés és venturázás a Századok szerkesztőségében készült a Computer Média Rt. Ventura 2.0 magyar változatával.
Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomás: Neotipp Nyomdaipari és Kereskedelmi Betéti Társaság
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
Felelős vezető: dr. Naszályi Gábor
HU ISSN 0039–8098

Következő számunk tartalmából

Gál Éva: Az óbudai uradalom zsidósága a 18. században
Puskás Julianna: Zsidó haszonbérlők a magyarországi mezőgazdaság fejlődésének folyamatában
Varga László: Zsidó bevándorlás Magyarországon
Jacob Katz: Chátám Szófér életrajzához
Michael K. Silber: A zsidók társadalmi befogadása Magyarországon a reformkorban. A kaszinók

E számunk munkatársai

Bán Ervin egyetemi tanár (Budapest) – *Gebei Sándor* egyetemi adjunktus (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) – *Hajdu Lajos* az állam- és jogtudományok doktora (Budapest) – *Kalmár János* egyetemi adjunktus (ELTE Bölcsészettudományi Kar, Budapest) – *Knapp Éva* az Egyetemi Könyvtár munkatársa (Budapest) – *Kulcsár Árpád* az MTA Közép- és Keleteurópai Kutatási Központjának munkatársa – *Kurunczi Jenő* főiskolai adjunktus (Debreceni Tanárképző Főiskola kihelyezett tagozata, Békéscsaba) – *Nagy László* a történelemtudomány doktora, a Hadtörténelmi Intézet főmunkatársa – *Niederhauser Emil* akadémikus, az MTA Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója – *Péter Katalin* a történelemtudomány doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója – *Rozsnyói Ágnes* a Magyar Történelmi Társulat főmunkatársa – *Szakály Ferenc* a történelemtudomány doktora, az MTA Történettudományi Intézet osztályvezetője – *Tilkovszky Loránt* a történelemtudomány doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója – *Tóth István György* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet munkatársa – *Tüskés Gábor* a néprajztudomány kandidátusa, ösztöndíjas (Budapest) – *Varga J. János* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa – *Zimányi Vera* a történelemtudomány doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa

A szám ára: 150,-Ft ISSN 0039—8098

Tájékoztató

Tisztelt Szerzőnk!

1. A szerkesztőség szívesen veszi, ha a kézirati szöveget számítógépes szövegszerkesztés útján készíti, s lemezen adja le. Amennyiben lehetséges a Word 5.0 szövegszerkesztőt használja.

2. Hagyományos kézirat esetében jól olvasható, kopott és halvány betűket nem tartalmazó, lehetőleg javítás nélküli szöveget adjon le, minél fehérebb papíron – (egy valamikori) scanner csak jóminőségű, kontrasztos szöveget tud jó hatásfokkal „beolvasni".

3. A jegyzeteket folyamatos számozással készítse, és a tanulmány végére helyezze el.

4. Külön kérjük, hogy a teljes magyar abc-t használja kézirata elkészítésekor, ha nem rendelkezik vele, akkor az ékezeteket vékony fekete filctollal pótolja kézirata első példányán.

5. Amennyiben a kéziraton javítani kíván — s csak ebben az esetben — két példányban készítse azt el, és a második példányon tüntesse fel a javításokat.

6. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével — arab számmal tüntesse fel, s a kurziválandó szöveget aláhúzással jelölje. (A jegyzetekben csak a szerzők nevét kurziváljuk, szerkesztőkét, összeállítókét, valamint címet nem!)

7. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi jogszabályokat figyelembe véve — személyi adatait, vagy annak változásait (személyi szám, munkahelyi és lakáscímét, telefonszámát, beosztását, tudományos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [ez utóbbi kettő a szerkesztőség számára nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertetni a folyóirat hasábjain]) közölje a szerkesztőséggel.

8. Ha ezt külön kéri, — tiszteletdíja terhére — írásáról különlenyomatot készíttetünk – általában 40–50 példányt.

***

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219–98636, 021–02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* Könyvesbolt Budapest V., Váci u. 22. és a *Magiszter* Könyvesbolt Budapest V., Városház u. 1. sz. alatti könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 450,-Ft
Egy szám ára: 75,-Ft, dupla szám ára: 150,-Ft.
Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat,
H–1389 Budapest, Pf. 149.